

รายงานการวิจัย

เรื่อง

บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัถถโยชณา

ตามสูตรคัมภีร์สัตถาวีเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์

Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā Atthayojanā
Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

โดย

พระมหาโกมล กมล และพระมหาชิต ฐานชิต

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. 2561

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610761292

รายงานการวิจัย

เรื่อง

บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัถถโยชนา
ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā Atthayojanā
Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

โดย

พระมหาโกมล กมล และพระมหาชิต ฐานชิต
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
พ.ศ. 2561

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610761292

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā Atthayojanā
Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

By

PhramahaKomon Kamalo And PhramaChit Tanachito

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksabuddhagosa Campus

B.E. 2561

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MCU RS 610761292

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย:	บทบาตีในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์ สัททาวีสเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
ผู้วิจัย:	พระมหาโกมล กมล, ผศ. และพระมหาชิต ฐานชิต, ดร.
ส่วนงาน:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ปีงบประมาณ:	2561
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธรรมัตถ-
สังคหะและคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา (2) เพื่อวิเคราะห์บทบาตีตามสูตรคัมภีร์
สัททาวีสเสสในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

ผลการวิจัยพบว่า พระอนุรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขต
เมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโฆ แคว้นตัมพะ แลบบินเดียใต้ติดชายฝั่ง
มหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสฬัณณมาลี เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา ได้
รจนาคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด และมีคัมภีร์ก่อนหน้า
นี้ที่ท่านได้รจนาคือคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัยและคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ท่านรจนาคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ
เป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ด
ใดที่ขัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์
จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็น
พระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรัก
กรมพายุที่ 6 และพระเจ้าภูวนะกพายุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบาย
เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์
อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้
ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์
อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ
คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับ
ประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททาวีสเสส มีคัมภีร์ก็จ่ายนะ
เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิสูตรมีจำนวนมาก
ที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้
หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อน
จวบจนถึงปัจจุบัน

Research Title:	Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study
Researchers:	PhramahaKomon Kamalo and PhramahaChit Tanachito
Department:	Mahachuralokornrajavidyalaya University Palisuksabuddhagosa Campus
Fiscal Year:	2561 / 2018
Research Scholarship Sponsor:	Mahachuralokornrajavidyalaya University

Abstract

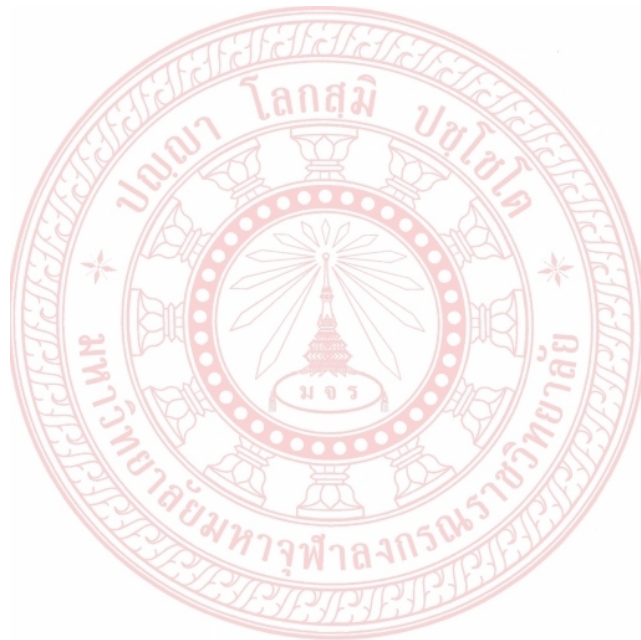
This research aims at three objectives; 1) to survey the history of Abhidhammatthasangaha and Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā, 2) to analyze its Pali terms in Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā based on Saddāvisesa texts. It was a documentary research.

The results of research revealed that the most venerable Anuruddha, an southern Indian, was born at Kaveri port, Kancipura, Cola state. Later on, he moved to live at Tanjo, Tamba state, near Indian ocean, sometime he stayed at Mahameghavana temple near Sovannamali stupa, Anuradhapuri, Sri Lanka. Abhidhammatthasangaha was compiled by request of Namba, his closed pupil. There were the former scriptures written by him; Paramatthavinicchaya and Namarupapariccheda, then the said Abhidhammatthasangaha was composed at last, therefore it was compared as a paragon, being well cut and perished, superior than the rests of diamond from past until the present.

Venerable Nāṇakittithera of Lanna, was born at Chiangmai province. He was elder than Ven. Sirimangalathera and lived at Panasaram (Jackfruit garden) located in north-west of Chiangmai. He was a master of Tilokaraja king and went to Sri Lanka in the reign of Parakramabahu VI and Bhuvanekabahu VI (1955-2014 B.E.). His writing works were totally 8 scriptures concerned with disciplines, Abhidhamma and Pali grammar including Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā within which was compiled at Panasaram monastery on 2045 B.E.

The significance of this Yojana text was that Nāṇakittithera with great knowledge and skills on Buddhist doctrine had proposed the method of composition into 4 types; 1) Vākyānusambandha (sentence syntax), 2) analysis form of Samasa, Taddhita and Kitaka with word composition which contains of word building process by using stanza from various Saddāvisesa texts such as Kaccayana etc. with 238 stanzas in first chapter. Among these stanzas, Vidhisutta appeared mostly counts 228

in total, 3) meaning of Upasagga and Nipata, 4) relation of Pali sentence. Because of his knowledge of Pali and Sanskrit grammar and proficiency on Dhamma and Vinaya, Nāṇakittithera was able to complete the profound Yojana text and applauded by various scholars in the past and even in recent time.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้สำเร็จได้ด้วยดีเพราะได้รับความเมตตาจากพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่เมตตาส่งเสริมและให้กำลังใจในการทำงานวิจัยของคณะผู้บริหาร คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัย และได้อนุญาตให้รับทุนสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นทุนสนับสนุน ประจำปีงบประมาณ 2561

ขอขอบคุณคณะผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่หลายฝ่ายทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ กล่าวคือ พระเทพปริยัติมุนี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายบริหาร พระเทพสุวรรณเมธี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ พระราชรัตนมุนี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายกิจการทั่วไป พระมหาณรงฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาเขต และ พระคันธ-สाराภิวังศ์ รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล รวมถึง ดร.ชัยชาญ ศรีหานู ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง และ ดร.ธานี สุวรรณประทีป มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ซึ่งคณาจารย์เหล่านี้ได้เมตตาให้คำชี้แนะรูปแบบ วิธีการ และการวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งในเชิงตรรกะ ตรวจสอบความถูกต้องและความสมเหตุสมผลจนทำให้งานนี้สำเร็จเรียบร้อยได้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณ พระสุธีรัตนบัณฑิต, รศ.ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และเจ้าหน้าที่ของสถาบันทุกท่านที่ได้บริหารจัดการเรื่องทุนสำหรับดำเนินงานและได้เชิญคณาจารย์ผู้ชำนาญการวิจัยมาให้ความรู้และฝึกอบรมวิธีการทำวิจัย จนทำให้ผู้วิจัยได้นำองค์ความรู้ที่ได้จากการฝึกอบรมมาปรับปรุงงานวิจัยและเพิ่มเติมสิ่งที่บกพร่องให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ พระวรวงศ์ วรณัญญู นักจัดการงานทั่วไป นางสาวชลิตา ประจำถิ่น ผู้อำนวยการส่วนบริหาร นายทศพล ต้นเสถียร ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาลัย นายสมบุญ จารุณะ นักวิชาการศึกษา และนายสมบุญ เข็ญรัมย์ นักวิชาการพัสดุ นางสาววรพร ลีปอพราน เจ้าหน้าที่ธุรการ ทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ดำเนินการติดต่อประสานงานด้าน ต่าง ๆ จนทำให้งานวิจัยนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ นางสาวอรุณรัตน์ จุมจัตร์รัส ผู้อำนวยการส่วนสนับสนุนวิชาการ นางสาวณัฐวิรี เปรมพัฒนพันธ์ บรรณารักษ์ และว่าที่ร้อยตรี อุทัย ภูมิประมาณ นักวิชาการคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกคน ที่ได้บริการให้ยืมเอกสาร หนังสือ ตำราประกอบการวิจัยด้วยไมตรีจิต ขอขอบพระคุณคณาจารย์ทั้งหลายทั้งที่อยู่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ส่วนกลาง และวิทยาเขต ที่ได้แนะนำข้อมูล แหล่งค้นคว้าและวิธีการทำงานให้บรรลุเป้าหมาย

คุณประโยชน์ที่เกิดจากงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณบิดามารดาและบูรพาจารย์ทุกท่านที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนและให้ความรู้ทั้งโดยตรงโดยอ้อมด้วยความเคารพและศรัทธา

พระมหาโกมล กมโล, ผศ. และพระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

31 มีนาคม 2562

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย	1
1.2 วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย	6
1.3 ขอบเขตของโครงการวิจัย	6
1.4 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	6
1.5 กรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย	7
1.6 การทบทวนวรรณกรรม	7
1.7 วิธีดำเนินการวิจัย	11
1.8 ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย	12
1.9 ประโยชน์ที่ได้รับ	12
บทที่ 2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมมัตถกวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา	13
2.1 ประวัติคัมภีร์อธิบายขยายความสายพระอภิธรรม	14
2.1.1 ความหมายและความสำคัญของ “พระอภิธรรม”	14
2.1.2 ความเป็นมาของพระอภิธรรม	25
2.1.3 อรรถกถาพระอภิธรรม	25
2.1.3.1 ความหมายของอรรถกถา	25
2.1.3.2 ประเภทของอรรถกถา	27
2.1.3.3 ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถา	29
2.1.3.4 กำเนิดและพัฒนาของอรรถกถา	33
2.1.4 ฎีกาพระอภิธรรม	38
2.1.4.1 ฎีกา : คัมภีร์ขยายเนื้อความ	39
2.1.4.2 ลีเนตตะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายข้อความลึกลับและกำกวม	39
2.1.4.3 สารัตถะหรือปรมัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก	40
2.1.5 อนุฎีกาพระอภิธรรม : คัมภีร์เสริมความ	40
2.2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ	40
2.2.1 คัมภีร์อรรถกถาสังเขป	40
2.2.2 ประวัติพระอนุรุทธาจารย์	42

2.2.3	คัมภีร์อรรถาธิบายของอภิธรรมัตถสังคหะ	43
2.2.3.1	คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหฎีกาเก่า	43
2.2.3.2	อภิธรรมัตถวิภาวินี (อภิธรรมัตถวิภาวณี)	43
2.2.3.3	สังเขปวรรณนา	44
2.2.3.4	ปรมัตถทีปนี	44
2.3	ประวัติความเป็นมาคัมภีร์โยชนา	45
2.3.1	ความหมายของคำว่า “โยชนา”	45
2.3.1.1	ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี	45
2.3.1.2	ด้านวรรณนา	45
2.3.2	ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในล้านนา	46
2.3.3	การแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา	48
2.3.3.1	พระโพธิรังสีเถระ	49
2.3.3.2	พระธรรมบดีเถระ	50
2.3.3.3	พระสัทธัมมกิตติมหาอุสสเทวเถระ	50
2.3.3.4	พระนันทาจารย์	50
2.3.3.5	พระติปิฎกจุฬายเถระ	50
2.3.3.6	พระญาณวิลาสเถระ	50
2.3.3.7	พระสิริมงคลาจารย์	50
2.3.3.8	พระรัตนปัญญาเถระ หรือพระสิริรัตนปัญญาเถระ	52
2.3.3.9	พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า	53
2.3.3.10	พระสุวัณณรังสีเถระ	53
2.3.3.11	พระพรหมราชปัญญา	53
2.3.3.12	พระอุตตรรามเถระ	53
2.3.3.13	พระยาโลมาวิสัย	54
2.3.3.14	พระยาพรหมโวหาร	54
2.3.3.15	พระญาณกิตติเถระ	54
2.4	บทสรุป	56
บทที่ 3 คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ปริจเฉทที่ 1 ฉบับแปลเป็นภาษาไทย		61
3.1	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องปณามคาถา	61
3.2	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอกุศลจิต	86
3.3	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอเหตุกจิต	260
3.4	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องกามาวจรจิต	295
3.5	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องรูปาวจรจิต	326
3.6	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอรูปาวจรจิต	354
3.7	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องโลกุตตรจิต	369

3.8 บทสรุป	406
บทที่ 4 วิเคราะห์บทบาทลีในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวิณี ปญฺจิกา อัถถโยชจนา ตามสูตรคัมภีร์ สัททาวีเสส	408
4.1 พระอนุรุธาจารย์และพระญาณกิตติผู้รจนาคัมภีร์อธิบายสายพระอภิธรรม	410
4.1.1 พระอนุรุธาจารย์	411
4.1.2 พระญาณกิตติ	414
4.2 หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชจนา	414
4.2.1 วากยานุสัมพันธ์	415
4.2.1.1 อนุสนธิ	415
4.2.1.2 ฐปนาติกะ	416
4.2.2 รูปวิเคราะห์สมาส ตั้ทิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์	420
4.2.2.1 รูปวิเคราะห์ทวิทวสมาส	420
4.2.2.2 รูปวิเคราะห์ตัตทิต	420
4.2.2.3 รูปวิเคราะห์กิตก์	421
4.2.2.4 ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ	421
4.2.3 ความหมายอุปสัคและนิบาตที่เป็นกลุ่มอัพยยศัพท์	428
4.2.3.1 อุปสัค	428
4.2.3.2 นิบาต	430
4.2.3.3 ปัจจัย	434
4.2.4 อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชจนา	436
4.2.5 ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี	437
4.3 สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ 6 ประเภท	438
4.3.1 สูตร 6 ประเภท	439
4.3.1.1 สัญญาสูตร	439
4.3.1.2 ปริภาสาสูตร	439
4.3.1.3 วิธิสสูตร	439
4.3.1.4 นิยมสูตร	440
4.3.1.5 อติเทสสูตร	440
4.3.1.6 อธิการสูตร	441
4.3.2 จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเจทที่ 1 ของคัมภีร์โยชจนา	442
4.4 พระญาณกิตติเถระปราชญ์แห่งล้านนาด้านคัมภีร์สัททาวีเสส	445
4.4.1 ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี	445
4.4.1.1 คัมภีร์โมคคัลลานะ	445
4.4.1.2 คัมภีร์โมคคัลลานปญฺจิกา	445
4.4.1.3 คัมภีร์ปทรูปสิทธิ	446

4.4.1.4	คัมภีร์สัททนีติ ปฐมालา	446
4.4.1.5	คัมภีร์สัททนีติ ชาตุมาลา	446
4.4.1.6	คัมภีร์สัททนีติ สุตตมालา	446
4.4.1.7	คัมภีร์นยาสนิกายใหม่ชื่อว่า นิรุตติสารมัญญูสาฎีกา	447
4.4.1.8	คัมภีร์อภิธานปิปปิกกา	447
4.4.1.9	คัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา	448
4.4.1.10	คัมภีร์สัททตถเภทจินตา	448
4.4.1.11	คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี	449
4.4.1.12	ศัทยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์	449
4.4.1.13	สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ	453
4.4.2	ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต	455
4.4.2.1	การประกอบใช้ ครู ศัพท์ในภาษาสันสกฤต	455
4.4.2.2	การอ้างว่า คหน-ศัพท์ในความหมายว่า ป่าช้า	456
4.4.3	ความชำนาญหลักธรรม	456
4.4.3.1	คำอธิบายกายวิญญูติและวจีวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม	456
4.4.3.2	คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้า	457
4.4.3.3	คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะ	457
4.5	สรุปเนื้อหาโดยรวมปริจเฉทที่ 1	459
4.5.1	ความหมายของจิต	460
4.5.2	ลักษณะของจิต	462
4.5.3	จิตแบ่งเป็น 4 ประเภท	463
4.5.3.1	กามาวจรจิต	464
4.5.3.2	รูปาวจรจิต	466
4.5.3.3	อรุปาวจรจิต	470
4.5.3.4	โลกุตตรจิต	471
บทที่ 5 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ		473
5.1	สรุปผลการวิจัย	473
5.1.1	เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อตถโยชนา	473
5.1.2	เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สัทททวิเสสในคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อตถโยชนา	476
5.2	ข้อเสนอแนะ	491
บรรณานุกรม		492
ภาคผนวก		496
ประวัติผู้วิจัย		536

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้เขียนได้อ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 โดยใช้อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์ตามระบบอ้างอิง เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี. (บาลี) 9/19/29. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขณธวคคปาลี พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 29 เป็นต้น ที.สี. (ไทย) 9/19/50. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขณธวคคปาลี พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 50 เป็นต้น

สำหรับ **อรรถกถา** อ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี.อ. (บาลี) 1/20/20. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สีลขณธวคคอฎฐกถา เล่มที่ 1 ข้อ 13 หน้า 20 กรณีที่อรรถกถาเล่มใดไม่มีเลขข้อ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/172 หมายถึง อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิ อฎฐสาลินีอฎฐกถา เล่มที่ 1 หน้า 172 บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง ชุ.ม.อ. (บาลี) 2/4. หมายถึง ชุททกนิกาย สททมมปชโชติกา มหานิทเทสอฎฐกถา ข้อ 2 หน้า 4 เป็นต้น

ฎีกา อ้างอิงฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.ม.ฎีกา (บาลี) 1/3/5 หมายถึง ทีฆนิกาย นิลตลปกาสินี มหาวคคฎีกา เล่มที่ 1 ข้อ 3 หน้า 5 บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง วชิร.ฎีกา (บาลี) 5/23. หมายถึง วชิรพทุธิฎีกา ข้อ 5 หน้า 23 เป็นต้น บางกรณีใช้ ที.สี.ฎีกา (บาลี) 404 หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขณธวคคฎีกา หน้า 404

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลี	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลกขณธวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลี	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มชฌิมปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
สํ.ส.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย	สคาถวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
สํ.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย	สคาถวคคปาลี	(ภาษาไทย)
สํ.นิ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย	นิทานวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
สํ.ช.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย	ชนธวารวคคปาลี	(ภาษาไทย)

อง.เอกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	เอกาทสกนิปาตปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาจรปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวตฺถุปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวตฺถุปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.จ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทศปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามคฺคปาติ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสงคณิปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสงคณิปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภงฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภงฺคปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ปุคฺคลปณฺณตฺติปาติ	(ภาษาบาลี)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	สมนฺตปาสาทิกา	ปาราชิกกณฺฐสํขาทิเสสชาติมหาวคฺคาคทิกอฏฺฐกถา
--------------	---	-----------	---------------	---

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺมจลฺวิลาสิณี	สีลฺกขณฺธวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺมจลฺวิลาสิณี	มหาวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺมจลฺวิลาสิณี	ปาฏิกฺวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปฺปญฺจสุทฺธิ	มฺลปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปฺปญฺจสุทฺธิ	มชฌิมปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (บาลี)	=	สํยุตฺตนิกาเย	สารตฺถปฺปกาสินี	สคาถวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตฺลไซตฺติกา	ขุททกปาจรอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)

ช.ช.อ.	(ไทย)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลโขติกา	ชุททกปาธอฏฐกถา	(ภาษาไทย)
ช.อ.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	อุทานอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ส.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลโขติกา	สุตตนิปาธอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.วิ.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	วิมานวตถุอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.วิ.อ.	(ไทย)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	วิมานวตถุอฏฐกถา	(ภาษาไทย)
ช.เถร.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	เถรคาถาอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ชา.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	ชาตกอฏฐกถา		(ภาษาบาลี)
ช.พุทฺธ.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	มจรฺตลวิลาสินี	พุทฺธวํสอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.พุทฺธ.อ.	(ไทย)	=	ชุททกนิกาย	มจรฺตลวิลาสินี	พุทฺธวํสอฏฐกถา	(ภาษาไทย)
ช.จริยา.อ.	(บาลี)	=	ชุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	จริยาปิฎกอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณิปาลี	อฏฐสาลินีอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณิปาลี	อฏฐสาลินีอฏฐกถา	(ภาษาไทย)

อนฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ส.อนฎีกา	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณีนอนฎีกา		(ภาษาบาลี)
--------------	--------	---	------------	-----------------	--	------------

ฎีกาปกรณ์วิเสส

วิภาวินี.	(บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา		(ภาษาบาลี)
-----------	--------	---	----------------------	--	------------

คัมภีร์

วิ.โยชนา	(บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีโยชนา		(ภาษาบาลี)
----------	--------	---	-----------------------	--	------------

คัมภีร์ศัพท์วิเสส

อภิธาน.	(บาลี)	=	อภิธานปทีปิกา	(ภาษาบาลี)
คนถา.	(บาลี)	=	คนถาภรณ	(ภาษาบาลี)
รูป.	(บาลี)	=	ปทรูปสัทธิ	(ภาษาบาลี)
รูป.ฎีกา	(บาลี)	=	ปทรูปสัทธิฎีกา	(ภาษาบาลี)
โมค.	(บาลี)	=	โมคคัลลานพยากรณ์	(ภาษาบาลี)
นิตติ.สุตต.	(บาลี)	=	สททนิตติ สุตตมาลา	(ภาษาบาลี)
นิตติ.ปท.	(บาลี)	=	สททนิตติ ปทมาลา	(ภาษาบาลี)
นิตติ.ธาต.	(บาลี)	=	สททนิตติ ธาตุมมาลา	(ภาษาบาลี)
สทท.จินตา.	(บาลี)	=	สททตถเภทจินตา	(ภาษาบาลี)
สทท.ชาลินี		=	สทททรรตถชาลินี	(ภาษาบาลี)
พว.อภิณวฎีกา		=	พวลาหวตถอภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560-2564) ซึ่งเป็นแผนแม่บทหลักของการพัฒนาประเทศ และเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน รวมทั้งการปรับโครงสร้างประเทศไทยไปสู่ประเทศไทย 4.0 ตลอดจนประเด็นการปฏิรูปประเทศ นอกจากนั้น ยังได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของภาคีการพัฒนาทุกภาคส่วนทั้งสังคมและการปฏิบัติรูปด้านการศาสนา ในด้านการศึกษา นั้น โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นถือเป็นกุญแจไขไปสู่การศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนาอันเป็นความรู้พื้นฐาน ทั้งนี้ เพราะกระบวนการการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นมี 3 ชั้น คือ ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงจะจบครบกระบวนการ ในตอนต้น ปรียัติคือ การศึกษาหาความรู้เป็นหัวใจสำคัญเสมือนแผนที่ดำเนินไปสู่เป้าหมายคือพระนิพพาน แต่ก่อนนั้นมีการศึกษาแบบมุขปาฐะสืบทอดกันมา ครั้นกาลเวลาผ่านไปจึงมีการบันทึกเป็นคัมภีร์ต่าง ๆ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนั้น มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา คือหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อนุตตรสัมโพธิญาณแล้วได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี ประมวลจัดสรรสงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามโวหารของโลกนั้น เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัยสงบและมีจิตใจแน่วแน่มั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปฏิฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา¹ คือพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไป สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ประทับนั่งเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตฺสูติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่น จักรवालตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาสังกัสสนคร ในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็น ธรรมเนียมของพระพุทธรูปเจ้าทุก ๆ พระองค์ ดังมีพระพุทธรูปองค์อื่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ เช่น พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่า ทีปังกร มังคละ โสภิตะ ธรรมทัสสี และพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่า กัสสปะ เป็นต้น

ระหว่างที่พระพุทธรูปเจ้าประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำรุง รักษาพระสรีระ พระพุทธรูปองค์ที่ทรงเนรมิตพระพุทธรูปเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทน ส่วนพระพุทธรูปองค์เองก็เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอโนดาต ครั้นแล้ว ทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ 500 รูป ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบัน ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีสบุตรติสสะสรจนาตามอุเทศที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีสบุตรติสสะก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่ พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธรูปเจ้าเช่นกัน

เนื่องจากคัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเรื่องยาก สำหรับคนทั่ว ๆ ไป จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความตามลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์อธิบายระดับคัมภีร์ที่ รองลงมาจากพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจฉัยของท่าน ผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีตติกาจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้นโดยมีชื่อเรียกว่า อรรถกถา อรรถกถา สังวรรณนา หรือ วรรณนา เมื่อกล่าวโดยความหมายแล้วมี 2 แง่² คือ

1. ด้านหลักการ

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กลาภรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลี พุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมपालเถระแห่งอินเดียได้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีอนุฎีกา

คำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า อรฺถ + กถา แล้วเปลี่ยน รฺ ฤช เป็น รร ได้รูปเป็นอรรถ แปลว่า อธิบายความ ส่วนคำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษา บาลีว่า อตฺถ + กถา อตฺถ ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย แต่เมื่อจะเข้าสมาสกับ กถา ท่านนิยม เปลี่ยน ตฺถ เป็น ฐฺ

ส่วนอีกคำว่า ส่วนฉนฺนา วรรณนา หรือ วรรณนา (สฺ + วรรณ + ญ) แปลว่า อธิบาย บรรยาย ขยายความ แต่นักภาษาศาสตร์ส่วนมากนิยมแปลทับศัพท์ว่า พรรณนา ถึงแม้จะใช้

¹ ส.ส.อ. (บาลี) 1/82/99. พ.ธ.อ. (ไทย) 2/2/204.

² จิรภัทร แก้วกู่, คัมภีร์ศัพท์ศาสตร์บาลี-สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร :โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า

ในความหมายเดียวกันกับคำว่าอรรถกถา แต่มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันอยู่พอควร การแก้ไขความพระบาลีตอนหนึ่ง เรื่องหนึ่ง หรือหมวดหนึ่ง ๆ เรียกว่า วรรณนา เช่น เจริญชกณทวณณนา แปลว่า พรรณนาความเจริญชกณทวณณนา เป็นต้น แต่ถ้ามีการแก้ไขเรื่องเล็กน้อย ๆ ลงไปอีก ท่านเรียกว่า กถา เช่น ปฐมชกณกถา ว่าด้วยปฐมชกณเป็นต้น การแก้ความเรื่องใหญ่ ๆ เรียกว่า อรรถกถา ถ้าแก้ความเป็นหมวดหรือเป็นตอนเรียกว่า วรรณนา และถ้าแก้ความเรื่องย่อย ๆ เรียกว่า กถา³ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถา หมายถึงการอธิบาย การบรรยาย การขยายความ หรือการแก้ความพระบาลีในพระไตรปิฎกให้ผู้ศึกษาค้นคําสอนของพระพุทธเจ้าได้เข้าใจง่ายขึ้น

2. ด้านมุ่งจุดหมาย

นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามในหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ

2.1 การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น

2.2 การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

2.3 การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตนของผู้แต่งคัมภีร์⁴

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่อง โดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือขั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทธรพจน์

นอกจากคัมภีร์อภิธรรม 7 คัมภีร์ รวมถึงอรรถกถา ฎีกา ดังกล่าวแล้วซึ่งเป็นเรื่องที่ยาก ในเวลาต่อมา จึงมีคัมภีร์ระดับอนุฎีกาและโยชนามาขยายความเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะ อภิธัมมัตถสังคหะที่แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายถึง เป็นธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

³ จิรภัทร แก้วคู่, คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต, หน้า 4.

⁴ จิรภัทร แก้วคู่, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 123-124.

คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถดินคร หรือโปโพนนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้เขียนสารตถที่ปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณกรรณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” โดยพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง

คัมภีร์ดังกล่าวล้วนเป็น “**อัตลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา**” อันเป็นความรู้พื้นฐานที่จะเป็นส่วนให้เกิดผลการขับเคลื่อนต่อองค์กรพระพุทธศาสนาในภาพรวม การปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา ภายใต้แผนยุทธศาสตร์การปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาเป็นภารกิจหนึ่งที่มีความสำคัญในอันที่จะกำหนดทิศทางการพัฒนางานคณะสงฆ์อย่างเป็นระบบ มีประสิทธิภาพและก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และเพื่อให้สอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์ของชาติ 20 ปี คณะสงฆ์จึงได้จัดตั้งองค์กรเพื่อการขับเคลื่อนกิจการพระพุทธศาสนา และตั้งคณะกรรมการทำแผนยุทธศาสตร์การปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา 2560-2564 เพื่อให้บรรลุวิสัยทัศน์คือ “พระพุทธศาสน์มั่นคง ดำรงศีลธรรม นำสังคมสู่สันติสุขอย่างยั่งยืน” ภายใต้ภาระงานทั้ง 6 ด้าน + 1 คือ 1) ด้านการปกครอง 2) ด้านศาสนศึกษา 3) ด้านการเผยแผ่ 4) ด้านศึกษาสงเคราะห์ 5) ด้านสาธารณูปการ 6) ด้านสาธารณสงเคราะห์ และ + 1 คือ ด้านพัฒนาพุทธมณฑล ทั้งนี้ ด้านศาสนศึกษานั้นเป็นการสร้างศาสนทายาทให้มีภูมิความรู้ที่จะนำไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไป ซึ่งโครงการวิจัย เรื่อง **บทบาทในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวีนิปัญญา อตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** เป็นโครงการที่ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะแผนกบาลีนับว่าเป็นสิ่งที่มีมาคู่กับพระพุทธศาสนา เพราะหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ใช้ภาษาบาลีบันทึกจารึกไว้

การศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เป็นการเรียนรู้ที่เน้นทักษะในการจดจำหลักในแต่ละชั้นแต่ละประโยค โดยใช้ระยะเวลาในการเรียนค่อนข้างจะยาวนาน ต้องอาศัยสติปัญญาความคิดจดจำเป็นหลัก หากผู้เรียนท่องจำไม่ได้ก็จะทำให้เกิดปัญหาในการเรียน นอกจากนี้ ยังมีปัญหาด้านอื่น ๆ อีก เช่น ขาดงบประมาณสนับสนุน ขาดสื่ออุปกรณ์การเรียน การสอนเป็นแบบบรรยายในชั้นเรียนโดยอาศัยกระดานเขียนหน้าชั้นเรียนและการสอนแบบคำต่อคำ ตัวต่อตัว หากผู้เรียนไม่เข้าใจก็จะทำให้เกิดความสับสน เพราะส่วนหนึ่งขาดคู่มือในการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม

จากข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า อาจมีปัญหาต่าง ๆ หลายประการที่เกิดขึ้นกับการเรียนการสอน เช่น ปัญหาด้านการบริหาร ด้านการจัดการ ด้านบุคลากร ด้านหลักสูตร ด้านสภาพแวดล้อม การเรียนรู้ ด้านตัวผู้เรียน ด้านสื่อการเรียนรู้ ด้านการสอนไม่เพียงพอและไม่ได้รับการพัฒนา เป็นต้น

มีรายงานการวิจัยของ ใหม่ เฉตรโธสง⁵ ที่ได้ทำการวิจัยเรื่อง “บทบาทของพระบัณฑิตในการพัฒนาชุมชน” ปี พ.ศ. 2530 สรุปได้ว่า บทบาทเกี่ยวกับการสอนและการทำหน้าที่สอนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี มากที่สุดคือร้อยละ 56.5 รองลงมาได้แก่สอนวิชาสามัญ และทำการสอบพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมค่อนข้างน้อย เกี่ยวกับการสอน พบว่า สอนโดยวิธีแบบบรรยายมากที่สุดร้อยละ 66 รองลงมาได้แก่การสอนแบบมีอุปกรณ์ด้วยร้อยละ 57 สอนแบบวิธีแบ่งกลุ่มร้อยละ 43 และวิธีอื่น ๆ มีใช้น้อย เกี่ยวกับการวัดผลประเมินผล พบว่า ใช้วิธีเขียนตอบมากที่สุดร้อยละ 69.5 รองลงมาได้แก่การสังเกตและการสัมภาษณ์ร้อยละ 52.5 และ 42 ตามลำดับ ปัญหาด้านการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ พบว่า ในด้านหลักสูตร ยังไม่ได้รับการพัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ในด้านครูสอน พบว่า ขาดการบำรุงขวัญและกำลังใจจากสถาบันที่ส่งออกไป ในด้านนักเรียน พบว่า ขาดแคลนอุปกรณ์ในการเรียน

ผลการวิจัยของใหม่ เฉตรโธสง สอดคล้องกับงานวิจัยของสม เร็จ อุดม⁶ ได้ทำการวิจัยสภาพปัญหาปัจจุบันและความต้องการในด้านการศึกษาของพระสงฆ์ในจังหวัดน่าน พบว่า การศึกษาด้านพระปริยัติธรรมถือเป็นหัวใจหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา คณะสงฆ์มีหน้าที่รับผิดชอบเฉพาะการจัดหลักสูตรและสอบวัดผลเท่านั้น ส่วนการจัดการศึกษาเป็นหน้าที่ของแต่ละสำนักศาสนศึกษาจัดการกันเอง หากมีทุนก็ดำเนินการ หากไม่มีทุนก็ล้มเลิกไป สำหรับสภาพความพร้อมของครูอาจารย์และผู้เรียนมีความพร้อมอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนความพร้อมในด้านสื่อการเรียนการสอนมีน้อยที่สุดสมควรได้รับการปรับปรุงแก้ไข

เกี่ยวกับปัญหาด้านการเรียนการสอนภาษาบาลีนั้น เสฐียรพงษ์ วรรณปก⁷ ได้กล่าวถึงระบบการเรียนการสอนและการศึกษาของคณะสงฆ์ว่า ไม่ได้รับการพัฒนาระบบการเรียนการสอนมานาน จึงล่าช้า ทำให้เกิดปัญหาคือ มิได้ผลิตผู้นำท้องถิ่นที่มีคุณภาพ มิได้เพียงพอที่จะช่วยพระสงฆ์ชำระพระศาสนาได้ด้วยดี ไม่สามารถสร้างบุคลากรที่มีคุณภาพได้ และในปีเดียวกัน ทวี บุญมี⁸ ได้กล่าวไว้ว่า ระบบการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ ไม่มีการพัฒนา เดิมเคยมีอยู่อย่างไรก็ยังคงสอนกันแบบเดิม ครูผู้สอนไม่ได้รับการฝึกให้ทำหน้าที่ครูสอนกันแต่อย่างใด ใครที่เรียนจบชั้นสูงก็จะได้รับการมอบหมายหรือแต่งตั้งจากพระอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ให้ทำการสอน ครูก็จะสอนไปตาม

⁵ ใหม่ เฉตรโธสง. บทบาทของพระบัณฑิตในการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร : รายงานการวิจัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2530. หน้า 24-38.

⁶ สม เร็จ อุดม. สภาพปัจจุบันและความต้องการในด้านการศึกษาของพระสงฆ์ในจังหวัดน่าน. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537. หน้า 3.

⁷ เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พระพุทธศาสนา : ทัศนะและวิจารณ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2535. หน้า 8.

⁸ ทวี บุญมี. การจัดการศึกษาด้านพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2535. หน้า 32.

อย่างที่ตนได้เคยศึกษามา และเป็นอย่างนี้ตลอด ครูบางรูปอาจไม่ประสงค์ที่จะสอน แต่ด้วยความเคารพที่มีต่อพระผู้ใหญ่ อุปัชฌาย์และอาจารย์ จึงต้องทำหน้าที่สอน ดังนั้น การเสาะแสวงหาทางพัฒนาการสอนย่อมมีน้อย

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ จากข้อมูลดังที่ได้กล่าวมา จึงจำเป็นต้องส่งเสริมสนับสนุนและจัดการปัญหาเกี่ยวกับการเรียนภาษาบาลี ซึ่งปัญหาที่สำคัญคือรูปแบบการเรียนการสอนและคู่มือการเรียนการสอน ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น โครงการวิจัยเรื่อง **บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สังฆาทวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นงานวิจัยที่ว่าด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สังฆาทวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้นักเรียนชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค ที่จะได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

1.2.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาลีตามสูตรคัมภีร์สังฆาทวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

1.3 ขอบเขตของโครงการวิจัย

1.3.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

โครงการวิจัย เรื่อง บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สังฆาทวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์ เป็นการศึกษาวิจัยโดยกำหนดเนื้อหาในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ปริจเฉทที่ 1 และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์บท เพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนภาษาบาลี สำหรับอาจารย์ผู้สอนและนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง

1.3.2 ขอบเขตด้านการวิเคราะห์

นำบทบาลีที่มีการสร้างรูปศัพท์และแสดงความหมายในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เป็นคู่มือการเรียนการสอนระดับเปรียญธรรม 9 ประโยค

1.4 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

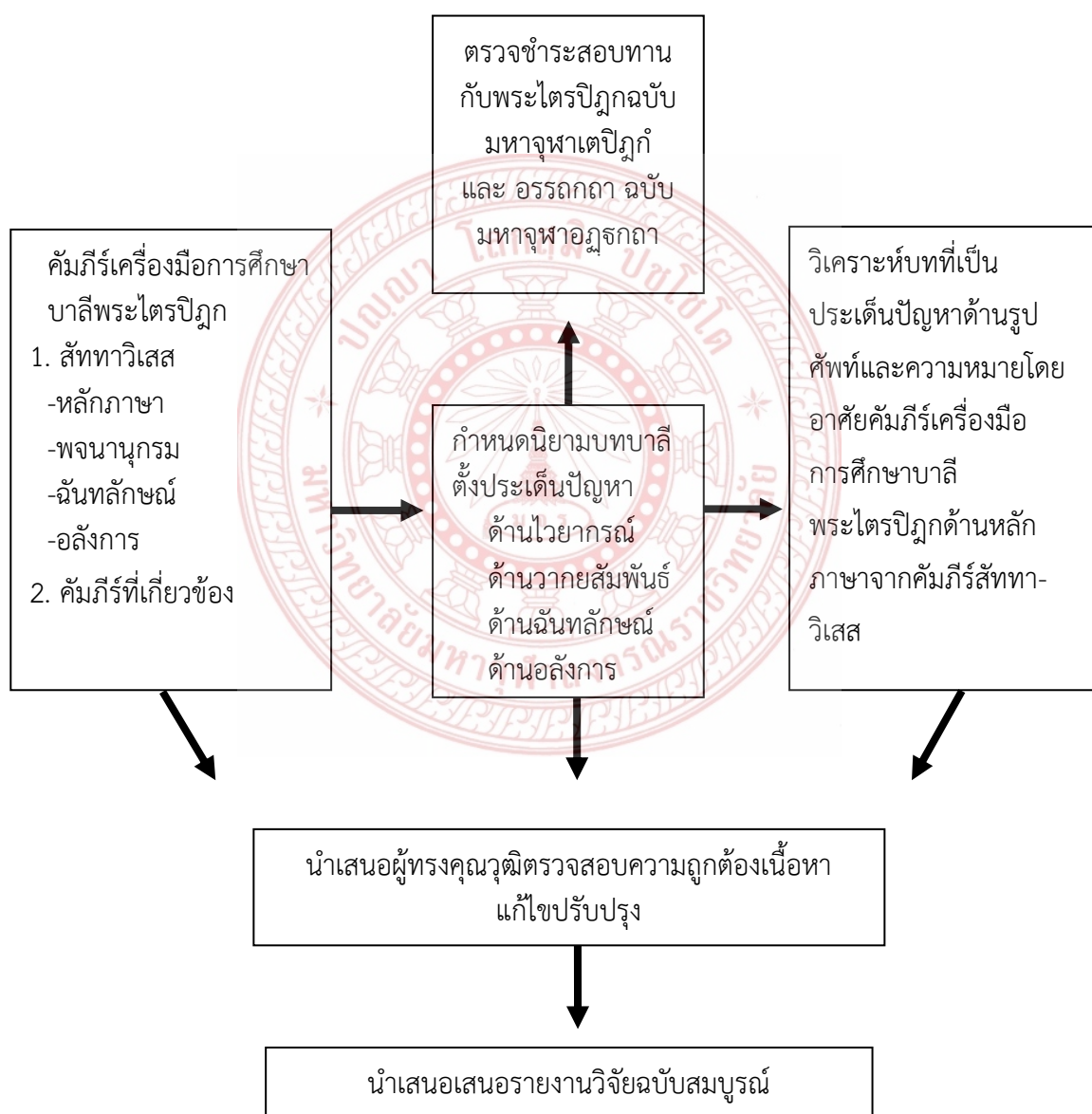
1.4.1 บทบาลี หมายถึง บทที่ประกอบด้วยวิภัติทางไวยากรณ์ภาษาบาลี มี 4 บท คือนามบท อุปสัคคบท นิบาตบท และอาชยาตบท⁹ โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม ประกอบด้วย บทที่ลงวิภัติ

⁹ ฐป.ฎีกา หน้า 24.

นาม คือ นามศัพท์ อุปสัค นิบาต การก สมาส ตัทธิต และกิตก์ เรียกว่า นามบท ส่วนบทที่ลงวิภัติ
อาชยาต เรียกว่า อาชยาตบท

1.4.2 สูตรคัมภีร์สัททวิเสส หมายถึง กฎทางไวยากรณ์ในกลุ่มคัมภีร์หลักภาษาบาลี ที่
เป็นเครื่องมือในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ กลุ่มคัมภีร์นิษัณหุ
กลุ่มคัมภีร์ฉันท และกลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ

1.5 กรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย

1.6 การทบทวนวรรณกรรม

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนรวบรวมวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้ คือ

1.6.1 พระมหาโกมล กมโล ได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวาวิเสส” ปี พ.ศ. 2560 ได้สรุปผลการวิจัยว่า คัมภีร์บาลีกุ่มสัททวาวิเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบทบาทลีพระไตรปิฎก มี 4 ประเภท ดังนี้ (1) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา (2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ (นิชฌนฺฑ) (3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ (4) กลุ่มคัมภีร์อสังการ (เกฏฐกะ) มีข้อมูลจากการประมวลสาระเนื้อหาโดยสรุป คือ 1) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีชนิดของสูตรแบบดั้งเดิมอยู่ 6 ประเภทและมีองค์ประกอบสำคัญ 3 อย่าง 2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับความหมายของศัพท์แต่ละศัพท์ แบ่งเป็น 3 กัณฑ์ 3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ จำแนกคาถาเป็น 2 ประเภท คือ (1) มาตรการพฤติ (2) วรรณพฤติ และ 4) กลุ่มคัมภีร์อสังการ จำแนกเป็น 2 ประเภท (1) สัททาลังการ การตกแต่งเสียง (2) อัถถาลังการ การตกแต่งความหมาย สำหรับคัมภีร์อริธานเป็นกลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ เฉพาะตอนอเนกัตถวรรค มี 359 คาถา มีจำนวน 830 ศัพท์ เริ่มตั้งแต่ สมย ศัพท์จนถึง อาตูป ศัพท์ ผู้วิจัยได้เลือกเอาบทบาทลีมาศึกษาวิเคราะห์เพียง 20 ศัพท์ ตามหลักคัมภีร์สัททวาวิเสส 4 กลุ่ม ดังนี้ 1) ด้านหลักภาษา คือการแยกแยะให้เห็นที่มาของรูปศัพท์หรือบทบาทลี แสดงการประกอบของธาตุ ปัจจัย มี สมย = ส/สม + อิ/เอ/อย/ยา + อ เป็นต้น 2) ด้านพจนานุกรม มี สมย ศัพท์ ใช้ในความหมาย 9 อย่าง เป็นต้น 3) ด้านฉันทลักษณ์ มีอนุฎฐกาฉันท 8 พยางค์ ที่เป็นปฐมภการวิปุลาคาถา เป็นต้น และ 4) ด้านอสังการ 5 อย่าง มีปสาทคุณ เป็นต้น¹⁰

1.6.2 พระมหาโกมล กมโล ได้ทำหนังสือพระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททวาวิเสส ชุด รู้ศัพท์ รู้ธรรม ปี พ.ศ. 2559 กล่าวถึงบทพระปริตรแต่ละบทมีความศรัทธาเป็นพลังศักดิ์สิทธิ์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรูปซึ่งสามารถใช้สวดเพื่อต้านทาน คุ้มครอง ป้องกันอุปัทวันตรายภัยพิบัติขจัดภูตผีปีศาจและเหล่าอมนุษย์ที่เลวร้าย ป้องกันภัยจากโจร ไฟ ปัดเป่าเสนียดจัญไรและความชั่วร้าย ลางร้าย ฝันร้าย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วพร้อมประวัติความเป็นมาและศึกษาวิเคราะห์บทพระบาลีในมงคลปริตรนี้ตามแนวกลุ่มคัมภีร์สัททวาวิเสส คือ กลุ่มไวยากรณ์บาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมในบทพระบาลีพระไตรปิฎก และยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาบทพระบาลีพระไตรปิฎกโดยสรุปมี 4 กลุ่ม คือ

- 1) กลุ่มคัมภีร์หลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายนะ โมคคัลลานะ สัททนีติ สัททสังคหะ เป็นต้น
- 2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อริธานปทีปิกา เอกกชโรโกศ เป็นต้น
- 3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมัญชรี เป็นต้น

¹⁰ พระมหาโกมล กมโล วิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวาวิเสส” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560. หน้า บทคัดย่อ ก.

4) กลุ่มคัมภีร์อสังการ มีคัมภีร์สุโฆธาสังการ เป็นต้น

การนำบทพระบาลีในพระมงคลปริตรมาศึกษาวิเคราะห์ตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ ปทรูปสิทธิเป็นต้นถือว่าเป็นการศึกษาแบบวงศ์ปริยัติ คือศึกษาหลักภาษาเพื่อให้เข้าถึงหลักคำสอนแล้วนำไปปฏิบัติเพื่อเข้าถึงหลักธรรมที่นำความเจริญดำเนินชีวิต นั่นก็คือมงคลทั้ง 38 ประการที่มีความหมายตามที่ได้ศึกษาวิเคราะห์ในบทที่ 3 4 และ 5 ขอกล่าวโดยสรุป ดังนี้

มงคล 38 ประการนั้น มีประโยชน์มากถ้านำไปปฏิบัติ จะเป็นมงคลแก่ผู้ปฏิบัติตามอย่างแท้จริง พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรียงลำดับมงคลไว้อย่างเป็นระบบมีระเบียบดียิ่ง เพื่อให้เป็นหลักปฏิบัติตามลำดับอายุของคน เริ่มตั้งแต่ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย ซึ่งเป็นการหาโอกาสฝึกอบรมพัฒนาจิตใจด้วยการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อหลุดพ้นจากทุกข์สังสารวัฏ เพราะการกลับมาเกิดอีกเป็นการเกิดเพื่อรับความทุกข์ต่อ ๆ ไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด วิธีปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงนั้นคือการปฏิบัติตามมงคล 38 ประการ โดยปฏิบัติเพิ่มขึ้นอีก 8 ข้อ ตั้งแต่มงคลข้อที่ 31 ถึงมงคลข้อที่ 38 พระพุทธเจ้าตรัสมงคลสูตรตั้งแต่ข้อที่ 31 ถึงข้อที่ 38 นี้ มีพุทธประสงค์จะให้ช่วยตัวเองไปทางโลกุตระธรรม ช่วยให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด เพราะพระพุทธองค์ทรงสอนให้ตระหนักว่า “การเกิดเป็นทุกข์” ควรฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ด้วยการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานให้มาก หากปฏิบัติตามมงคลของพระพุทธองค์เช่นนี้ ความเป็นมงคลก็จะเกิดแก่ตน เมื่อล้มหายตายจากโลกนี้ไป จิตก็จะไปสู่สุคติภูมิหรือพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง¹¹

1.6.3 พระมหาสมปอง มุทิโต ได้ทำคัมภีร์อภิธานวรรณนา ปี พ.ศ. 2547 ประกอบด้วยเนื้อความ 9 ส่วน คือ 1) เนื้อความที่เป็นคาถาบาลีในคัมภีร์อภิธานปิทีปิกาทั้งหมด 1,221 คาถา 2) เนื้อความที่เป็นอภิธานศัพท์ 3) เนื้อความที่แสดงการแยกอภิธานศัพท์ออกให้เห็นธาตุและปัจจัยตัวเต็ม 4) เนื้อความที่เป็นคำแปลภาษาไทยที่เข้าใจง่าย 5) เนื้อความที่แสดงรูปวิเคราะห์ให้เห็นความหมายของศัพท์นั้น ๆ 6) เนื้อความที่เป็นอุทาหรณ์ของศัพท์ 7) เนื้อความที่เป็นคำแปลของอภิธานศัพท์ 8) เนื้อความที่เป็นอภิธานานุกรม และ 9) เนื้อความที่เป็นธาตุวัตถานุกรม¹²

1.6.4 รศ.เวทย์ บรรณกรกุล ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท” ปี พ.ศ. 2556 ได้สรุปผลการวิจัยว่า คัมภีร์ที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สัททาวีเสสเป็นอุปการะสำคัญในการศึกษาค้นคว้า เป็นกลุ่มคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาบาลี เป็นเครื่องมือพื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการวินิจฉัยบทบาลีในพระไตรปิฎกและการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยอาศัยกลุ่ม

¹¹ พระมหาโกมล กมโล. พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส ชุด ฐิติศัพท์ ฐิติธรรม. (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559), 335-336.

¹² พระมหาสมปอง มุทิโต. อภิธานวรรณนา. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, 2547), หน้า [20].

คัมภีร์สหทาวีเสส 4 กลุ่มครั้งนี้ ได้เลือกแนวทางการวิเคราะห์บาลีจากคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญญา อรรถโยชนา บางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ จากคัมภีร์โดยตรง นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏใน คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา เช่นบทว่า อนปายินี, สารมตโน, สนนตโน เป็นต้น และคัดเลือกบทในคัมภีร์ พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องการสวดสาธยายหรือเขียนมาวิเคราะห์ตามหลัก คัมภีร์กลุ่มสหทาวีเสส¹³

1.6.5 พระราชวชิรดิลก และคณะได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส” ปี พ.ศ. 2559 ได้สรุปผลการวิจัยว่า จากการศึกษาประวัติความเป็นมา และความสำคัญของรตนสูตรทำให้ทราบคำว่า รตน มีความหมาย 3 อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวน เงินทอง และความประเสริฐ ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธรูปที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและขุททกนิกาย สุตตนิบาต, รตนสูตรเป็นพระพุทธรูปที่วาดด้วยคุณค่าและอนุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสพวิฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็นแนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่นสมาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนของพระสงฆ์อันเรียบง่ายไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธรูปนี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่มีคุณค่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดยลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้, คัมภีร์บาลีกลุ่มสหทาวีเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสหทาวีเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สหทาวีเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎก แบ่งออกได้ 4 ประเภท คือ 1) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น 2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปิฎก เป็นต้น 3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ ฎกเถรทวงคำครุและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมฏฐรี เป็นต้น 4) กลุ่มคัมภีร์อรรถกถา มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มีคัมภีร์สุโพธอรรถกถา เป็นต้น, การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส ด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอรรถกถา ในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า 1) ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จ รูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตตินาม มี นามนาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิต และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย และคำกริยาที่สำเร็จรูปมาจากกริยาอาชยัต 2) ด้านพจนานุกรมศัพท์ มีศัพท์ที่ปรากฏในรตนสูตร คือ รตน-ศัพท์ มีความหมาย 3 อย่าง คือ (1) มาตราวัด (2) แก้วแหวนเงินทอง และ (3) ความเป็นผู้ประเสริฐ แต่คำว่า รตน ในรตน

¹³ รศ.เวทย์ บรรณกรกุล วิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556. หน้า บทคัดย่อ ก-ค.

สูตรนี้ หมายถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์, พุทธ-ศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้า มี 32 ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน มี 7 ศัพท์, ธมม-ศัพท์ มีความหมาย 18 อย่าง, สังข-ศัพท์ มีความหมาย 2 อย่าง คือ (1) หมายถึง พระสงฆ์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 5 ศัพท์ และ (2) หมายถึง หมู่-คณะ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 29 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง อมนุษย์ มีเทวดา เป็นต้น มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 14 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง กำนัดอมนุษย์ 8 จำพวก, ศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 6 ศัพท์, และศัพท์ที่หมายถึง บุคคล-สัตว์ อีก 13 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง บัณฑิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 25 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง ความประเสริฐ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 26 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง บาป-ความชั่ว มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 12 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง ภาสิต-คำพูด มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 13 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง จิตใจ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 6 ศัพท์, และศัพท์ที่หมายถึง พระนิพพาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 46 ศัพท์ 3) ด้านฉันทลักษณ์ มีปรากฏฉันทประเภตติฎฐฎาฉันท 11 พยางค์ 3 ประเภท คือ (1) อินทวิเชียรคาถา (2) อุเพนทวิเชียรคาถา (3) วิธังกมลาคาถา และชคตีฉันท 12 พยางค์ 2 ประเภท คือ (1) วัธังกฐฎฐคาถา (2) อินทรวงศ์คาถา 4) ด้านอสังการ มีปรากฏสังทาลังการ 5 ประเภท ประกอบด้วย (1) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน (2) มธุรตาคคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน (3) สมตาคคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ (4) สุขุมลตาคคุณ ความนุ่มนวลชัดเจน (5) อัถลพยัตตคคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจน โดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์ฉันทที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก และมีความหมายหลายนัย¹⁴

จากข้อมูลที่ได้ศึกษางานวิจัยต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีกล่าวถึงเนื้อหาเกี่ยวกับหลักภาษาของภาษาบาลีจากคัมภีร์ต่าง ๆ และศึกษาวิเคราะห์บทบาลีตามกลุ่มคัมภีร์สังทททวิเสส แต่ยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถลโยชนา เป็นการเฉพาะ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะดำเนินการจัดทำการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ดังกล่าวเพื่อเป็นคู่มือการศึกษาภาษาบาลีในระดับปริญญาเอกอันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืนตลอดไป

1.7 วิธีดำเนินการวิจัย

โครงการวิจัยเรื่อง “บทบาลีในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถลโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สังทททวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์สายพระอภิธรรมที่ใช้เป็นคู่มือการเรียนมีคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถลโยชนา ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

1.7.1 ศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถลโยชนา

¹⁴ พระราชวชิรดิถกและคณะ วิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สังทททวิเสส” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559. หน้า บทคัดย่อ ก-ข.

1.7.2 นำบทบาลีในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อตถโยชนา เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ด้านวากยานุสัมพันธ์ ด้านรูปแบบการวิเคราะห์แบบสมาส ตัทธิธ และกิตก์ ด้านความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี และด้านขั้นตอนการสร้างคำศัพท์ตามสูตรคัมภีร์สหทาวีเสส

1.7.3 นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้วเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

1.8 ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย

1.8.1 ในการศึกษาด้านไวยากรณ์ ใช้คัมภีร์สหทาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์สายกัจจายณะ เป็นหลักในการวินิจฉัย แล้วดำเนินการเทียบเคียงกับไวยากรณ์สายโมคคัลลภาวะและสหทาวีเสส

1.8.2 ในการศึกษาด้านความหมาย ใช้คัมภีร์อภิธานปิปปิกา และอภิธานปิปปิกาสูจิ เป็นหลัก แล้วเทียบเคียงสืบค้นความหมายจากคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น

1.8.3 ในการศึกษาด้านฉันทลักษณ์ ใช้คัมภีร์วุตโตทัย เป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์

1.8.4 ในการศึกษาด้านอสังการ ใช้คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์ คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ จำกัดเฉพาะกลุ่มคัมภีร์สายกัจจายณะ โมคคัลลภาวะ และสหทาวีเสส คัมภีร์วุตโตทัย สุโพธาลังการ ใช้ฉบับพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม คัมภีร์อภิธานปิปปิกา ใช้ฉบับที่จัดพิมพ์โดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์อภิธานวรรณนา ใช้ฉบับชมรมนิรุกติศึกษา วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

1.8.5 บทบาลีที่นำมากำหนดนิยามตั้งเป็นประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ครั้งนี้ นำมาจากคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อตถโยชนา ซึ่งมีเนื้อหาทั้งสิ้น 9 ปริจเฉท รวม 1,940 หน้า เฉพาะเนื้อหาที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 535 หน้า

1.9 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.9.1 สามารถนำคู่มือการเรียนการสอนภาษาบาลีชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค ไปใช้ในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง และมหาวิทยาลัยของสงฆ์

1.9.2 ขจัดความขาดแคลนคู่มือการเรียนการสอนภาษาบาลีชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค นอกจากนั้น งานวิจัยเรื่องนี้ จะเกิดประโยชน์ต่อคณะสงฆ์พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปและหน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบเรื่องการจัดการเรียนการสอนภาษาบาลีในประเทศไทยด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) เกิดความตระหนักถึงคุณค่าของการเรียนคัมภีร์สหทาวีเสสก่อนการเรียนบาลีพระไตรปิฎก และมีความรับผิดชอบต่อการเรียนพระพุทธรพจน์

2) สามารถนำผลวิจัยมาเป็นตัวอย่างในการกำหนดนโยบายของหลักสูตรและจัดการเรียนของคณะสงฆ์ไทยอันจะทำให้เข้าใจถึงเนื้อหาและสาระสำคัญของคัมภีร์กลุ่มสหทาวีเสสเป็นคัมภีร์ที่พระบูรพาจารย์ได้รวบรวมเรียบเรียงเพื่อเป็นกุญแจไขข้อข้องใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อถ่ายทอดการเรียนบาลีพระไตรปิฎก

บทที่ 2

ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถถโยชนา

พระธรรมคำสอนซึ่งพระคันถรจนายจารย์ได้จดจารึกลงเป็นลายลักษณ์อักษร ในทวีปลังกา โดยยึดถือตามแบบฉบับที่พระสังคีติกาจารย์ได้ทำไว้เมื่อครั้งปฐมสังคายนาเป็นหลัก รวมเรียกว่า “พระไตรปิฎก” เป็นภาษาบาลี เพราะเหตุนี้ คัมภีร์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในภายหลังล้วนมีจุดมุ่งหมายคือ อธิบายความในตัวพระไตรปิฎกให้กระจ่างแจ้ง ให้กว้างขวาง หรือให้เห็นความลุ่มลึกยิ่งขึ้นทั้งในหลัก ภาษาและในทางวรรณคดี ตี้องันว่าคัมภีร์ดังกล่าวเป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้ศึกษาภาษา บาลี เมื่อผู้ศึกษาเห็นว่าตัวเองมีความรู้ภาษาบาลีในคัมภีร์นั้น ๆ แล้วจะได้ถ่ายทอดเนื้อความในภาษา บาลีมาเป็นภาษาของตนแล้วแนะนำสั่งสอนผู้อื่น เป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาอันเป็นคำสอน ของพระพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญพุทธกิจตลอดระยะเวลา 45 พรรษา จำแนกออกเป็น 2 หมวด คือ พระธรรมและพระวินัย พระธรรมหมายถึงพระสูตรตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ส่วนพระวินัยคือ พระวินัยปิฎก ในบทนี้ ผู้วิจัยขอแนะนำเฉพาะพระธรรมคือพระอภิธรรมปิฎก ประกอบด้วยหัวข้อ ดังนี้

- 2.1 ประวัติคัมภีร์อธิบายขยายความสายพระอภิธรรม
 - 2.1.1 ความหมายและความสำคัญของ “พระอภิธรรม”
 - 2.1.2 ความเป็นมาของพระอภิธรรม
 - 2.1.3 อรรถกถาพระอภิธรรม
 - 2.1.3.1 ความหมายของอรรถกถา
 - 2.1.3.2 ประเภทของอรรถกถา
 - 2.1.3.3 ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถา
 - 2.1.3.4 กำเนิดและพัฒนาของอรรถกถา
 - 2.1.4 ฎีกาพระอภิธรรม
 - 2.1.4.1 ฎีกา : คัมภีร์ขยายเนื้อความ
 - 2.1.4.2 ลีเนตตะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายข้อความลึกลับและกำกวม
 - 2.1.4.3 สารัตถะหรือปรมัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกลับซึ่งเข้าใจยาก
 - 2.1.5 อนุฎีกาพระอภิธรรม : คัมภีร์เสริมความ
- 2.2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ
 - 2.2.1 คัมภีร์อรรถกถาสังเขป
 - 2.2.2 ประวัติพระอนรุทธาจารย์
 - 2.2.3 คัมภีร์อรรถกถาอธิบายของอภิธรรมัตถสังคหะ
 - 2.2.3.1 คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหฎีกากำ

2.2.3.2 อภิธัมมัตถวิภาวินี (อภิธัมมัตถวิภาวณี)

2.2.3.3 สังเขปวรรณนา

2.2.3.4 ปรมัตถทีปนี

2.3 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์โยชนา

2.3.1 ความหมายของคำว่า “โยชนา”

2.3.1.1 ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี

2.3.1.2 ด้านวรรณนา

2.3.2 ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในล้านนา

2.3.3 การรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา

2.3.3.1 พระโพธิรังสีเถระ

2.3.3.2 พระธรรมบดีเถระ

2.3.3.3 พระสัทธัมมกิตติมหาอุสสเทวเถระ

2.3.3.4 พระนันทาจารย์

2.3.3.5 พระติปิฎกจุฬายเถระ

2.3.3.6 พระญาณวิลาสเถระ

2.3.3.7 พระสิริมังคลาจารย์

2.3.3.8 พระรัตนปัญญาเถระ หรือพระสิริรัตนปัญญาเถระ

2.3.3.9 พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า

2.3.3.10 พระสุวัณณรังสีเถระ

2.3.3.11 พระพรหมราชปัญญา

2.3.3.12 พระอุตตารามเถระ

2.3.3.13 พระยาโลมาวิสัย

2.3.3.14 พระยาพรหมโวหาร

2.3.3.15 พระญาณกิตติเถระ

2.4 บทสรุป

2.1 ประวัติคัมภีร์อธิบายขยายความสายพระอภิธรรม

2.1.1 ความหมายและความสำคัญของ “พระอภิธรรม”

เฉพาะในบทนี้ ผู้วิจัยจะขอล่าวถึงพระธรรมคือพระอภิธรรมปิฎกอย่างเดียว โดยเริ่มต้นตั้งแต่ความหมายของคำว่า “อภิธรรม” ดังนี้

คำว่า อภิ ศัพท์ในคำว่า อภิธรรม มีความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า

อัย หิ อภิสทโท¹ วุชฺฌิมลภณ²บุชิตปริจฉินนาธิเกสุ ทิสสติ. ตถาเฮส พาพหา เม อาวุโส
ทูกขา เวทนา อภิกกมนติ, โน ปฏิกกมนตตี³ อาทีสุ วุชฺฌมียํ อาคโต. ยา ตา รตติโย อภิญญาตา

¹ ที.สี.อ. (บาลี) 1/17-18.

² ก. ...สลลภณ...

³ ม.อ. (บาลี) 14/389/336.

อภิลักษิตา⁴ อาทิสฺ สลภขณ.⁵ ราชากิราชา มนุชินโทติ⁶ อาทิสฺ ปุชิตะ. ปฎิพโล...วิเนตุ อภิธมเม อภิวินยติ⁷ อาทิสฺ ปริจฉินเน. อญญมณฺญสงฺกรณวิริหิตะ ธมฺเม จ วินยะ จาติ วุตฺตํ โหติ. อภิภกฺนเตน วณฺณนาติ⁸ อาทิสฺ อธิเก.

แท้จริง **อภิ-ศัพท์**ปรากฏในความหมายว่ากำเริบ ควรกำหนด ควรบูชา บัณฑิตกำหนดได้ และยิ่ง จริงอย่างนั้น **อภิ-ศัพท์**มาในความหมายว่ากำเริบ ในประโยคเป็นต้นว่า ทุกขเวทนาของกรรม กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย⁹ มาในความหมายว่าควรกำหนด ในประโยคเป็นต้นว่า ราตรีที่กำหนดรู้กัน¹⁰ มาในความหมายว่าควรบูชา ในประโยคเป็นต้นว่า พระราชาที่พระราชาคควรบูชาเป็นจอมมนุษย์¹¹ มาในความหมายว่าบัณฑิตกำหนดได้ ในประโยคเป็นต้นว่า สามารถ...แนะนำในอภิธรรม ในอภิวินัย¹² อธิบายว่า ในธรรมและในวินัยที่เว้นจากการระคนกัน มาในความหมายว่ายิ่ง ในประโยคเป็นต้นว่า มีผิวพรรณงามยิ่งนัก¹³

ส่วนคำว่า “ธรรม” ในภาษาบาลีว่า “ธมฺม” ศัพท์ มีความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา¹⁴ ว่า

ตตถ ธมฺมาติ คุณเ ทสนายํ ปริยตฺติยํ นิสฺสตเตติ เอวมาทิสฺ ธมฺมสทฺโท วตฺตติ.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ

อุโก สมฺวิปากิโน

อธมฺโม นิรยํ เนติ

ธมฺโม ปาเปติ สุกฺคตฺตินติ¹⁵

อาทิสฺ หิ คุณเ ธมฺมสทฺโท. ธมฺมํ ไว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกฺลยาณนติ¹⁶ อาทิสฺ เทสนายํ. อธิ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยฺยนติ¹⁷ อาทิสฺ ปริยตฺติยํ. ตสฺมี โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ, ขนฺธา โหนตฺติ¹⁸ อาทิสฺ นิสฺสตเต.

⁴ ม.ม. (บาลี) 12/49/27.

⁵ ก. สลภขณ, อ. สลภขณ.

⁶ ม.ม. (บาลี) 13/399/384.

⁷ วิ.ม. (บาลี) 4/84/94-95.

⁸ ขุ.วิ. (บาลี) 26/85/14.

⁹ ม.อ. (ไทย) 14/389/442. (กำเริบหนักขึ้นคือเจริญ ในประโยคนี้มีความหมายในทางเสื่อม)

¹⁰ ม.ม. (ไทย) 12/49/40.

¹¹ ม.ม. (ไทย) 13/399/496.

¹² วิ.ม. (ไทย) 4/85/136.

¹³ ขุ.วิ. (ไทย) 26/85/15.

¹⁴ ที.สี.อ. (บาลี) 1/28/92., ม.ม.อ. (บาลี) 1/18., ขุ.อติ.อ. (บาลี) 1/41.

¹⁵ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

¹⁶ ม.อ. (บาลี) 14/420/360.

¹⁷ อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

¹⁸ อภิ.สง. (บาลี) 34/121/41.

ธมมสทโท ปนาย ปริยตติสจจสมาธิปถญาปกติสภาวสุถตยาปถญาปตติถैयाทีสุ
ทิสสตี. อธิ ภิกขุ ธมม ปริยาปถญาตี สุตตี เคยยนิถาทีสุ¹⁹ ทิ ธมมสทโท ปริยตติย ทิสสตี.²⁰ ทิฏฐธมโม
วิทิตธมโมทีสุ²¹ สจเจสุ. เอวัธมา เต ภควนโตตีอาทีสุ สมาริมหิ.

ยสเสเต จตุโร ธมมา วานรินท ยถา ตว
สจจ ธมโม ธิติ จาโค ทิฏฐัง โส อตีวตตีตี-

อาทีสุ²² ปถญา. ชาตีธมา ชราธมาตีอาทีสุ ปกตี. กุสลา ธมาตีอาทีสุ²³ สภาเว. ตสมิ โข ปน
สมเย ธมา โหนตีตีอาทีสุ²⁴ สุตตยา. ธมโม สจจโน สขมาวาทตีตีอาทีสุ²⁵ ปถญา. เทว อนียตา
ธมาตีอาทีสุ²⁶ อาปตตี. สพเพ ธมา สพพากาเรน พุทธสส ภควโต ถาณมุเข อาปาถมาจจจตีตี
อาทีสุ ถैया. อธิ ปนาย สภาเว วตตี. ตตราย วจจตีเถ:- อตตีโน ลกขณ ถาเรนตีตี **ธมา.**

ธมมฏฐิติถาณนตี เอตถ ธมมสทโท ตาว สภาวปถญาปถญาปถญาปตติปริยตติ-
นิสสตตตาวีการคณปจจยปจจยูปปนาทีสุ ทิสสตี. อยถหิ กุสลา ธมา อกุสลา ธมา อพยากตา
ธมาตีอาทีสุ²⁷ สภาเว ทิสสตี.

ยสเสเต จตุโร ธมมา สทฐสส ชรเมสีโน;
สจจ ธมโม ธิติ จาโค ส เว เปจจ น โสจตีตี.²⁸

อาทีสุ ปถญา.

น ทิ ธมโม อธมโม จ อโก สมวิปาโก;
อธมโม นิธย เนติ ธมโม ปาเปตี สุกคตีตี.²⁹

อาทีสุ ปถญา. ปถญาตีธมา นิธตีธมา อธิวจจธมาตีอาทีสุ³⁰ ปถญาตี. ปาราชีกา ธมา
สงฆาทีเสสา ธมาตีอาทีสุ³¹ อาปตตี. อธิ ภิกขุ ธมม ชานาตี สุตตี เคยย เวยยากรณนตีอาทีสุ³²
ปริยตตี. ตสมิ โข ปน สมเย ธมา โหนตี.³³ ธมเมสุ ธมานูปสสี วิหรีตีอาทีสุ³⁴ นิสสตตตยา.

¹⁹ อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

²⁰ ฉ.ม., อ. วตตี

²¹ วิ.ม. (บาลี) 4/18/16.

²² ขุ.ชา. (บาลี) 27/57/14.

²³ อภ.สง. (บาลี) 34/1/1.

²⁴ อภ.สง. (บาลี) 34/121/41.

²⁵ ขุ.เถร. (บาลี) 26/303/318., ขุ.ชา. (บาลี) 27/102/226.

²⁶ วิ.ม. (บาลี) 1/443/332.

²⁷ อภ.สง. (บาลี) 34/1/1.

²⁸ ขุ.สุ. (บาลี) 25/190/370.

²⁹ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

³⁰ อภ.สง. (บาลี) 34/1313-1315/297.

³¹ วิ.ม. (บาลี) 1/233/166., 1/442/331.

³² อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

³³ อภ.สง. (บาลี) 34/121/41.

³⁴ ที.ม. (บาลี) 10/160/86.

ชาติธมมา ชราธมมา มรณธมมาตืออาทีสุ³⁵ วิกาเร. ฉนนํ พุทธธมมานนตืออาทีสุ³⁶ คุณเณ. เหตุุมหิ ฌาณํ
ธมมปฏิสมภิทาตืออาทีสุ³⁷ ปจฺจเย. จิตาว สา ธาตุ ธมมฏฺฐิตตา ธมมณิยามตาตืออาทีสุ³⁸ ปจฺจยุปฺปนเน.
สฺวายมิธาปี ปจฺจยุปฺปนเน ทฏฺฐพฺโพ.

และในคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาภาที่ 784 ได้กล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

ธมฺโม สภาเว ปริยตฺติปณฺญา- ฌายเสสุ สจฺจปฺกตึสุ ปุณฺณเ;
ฌเยย ฌุณาจาร-สมาธิสุปี นิสฺสตตฺตา'ปตฺติสุ การณาโท.

ธมมคัมภีร์ มีความหมายมากมาย คือ (1) **สภาว** สภาวธรรม (2) **ปรียตติ** พระ
ปรียติ (3) **ปณญา** ปัญญา (4) **ฌาย** ความสมเหตุสมผล (5) **สจฺจ** สัจจะ
(6) **ปกฺติ** ปกติธรรมดา (7) **ปุณฺณ** บุญ (8) **ฌเยย** ฌเยยธรรม 5 อย่าง (คือ
สังขาร วิการ ลักษณะ นิพพาน และ บัญญัติ) (9) **คุณ** คุณ (10) **อาจารย์**
ความประพฤติ (11) **สมาธิ** สมาธิ (12) **นิสฺสตตฺตา** สภาวะซึ่งไร้บุคคลตัวตน
เราเขา (13) **อาปตฺติ** อาบัติ (14) **การณาโท** เหตุ เป็นต้น

เมื่อทราบความหมายของ ธมม คัมภีร์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ต่อไปจะได้นำเสนอรูปวิเคราะห์
พร้อมอุทาหรณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

อตฺถโต ปน อตฺตโน สภาวํ ธาเรณตฺติติ วา ปจฺจเยหิ ธาเรณตฺติติ วา อตฺตโน ผลํ ธาเรณตฺติติ วา
อตฺตโน ปรีปุรกํ อปาเยสุ อปตฺมานํ ธาเรณตฺติติ วา สกสกลฺกฺขเณ ธาเรณตฺติติ วา จิตฺเตน อวธาเรณตฺติติ วา
ยถาโยคํ ธมฺมาติ วุจฺจนฺติ. โดยอรรถท่านเรียกว่า อัมมะ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน หรืออันปัจจัย
ทรงไว้หรือยอมทรงไว้ซึ่งผลของตน หรือผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็ทรงผู้นั้นไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย
ทั้งหลาย หรือทรงไว้ในลักษณะของตน ๆ หรือว่า ย่อมตั้งลงไว้ได้ ด้วยจิตตามสมควร

อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรณตฺติติ ธมฺโม ชื่อว่าอัมมะ เพราะเป็นสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน
ธฺรติ สพฺพนฺติ ธมฺมํ ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้

อปาเยสฺวปตฺมานเณ อธิคตฺมคฺคาทิกเ สตฺเต ธาเรณตฺติติ ธฺรติ เตนนาคี ชื่อว่าอัมมะ เพราะเป็น
เครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย

สกลฺกฺขณํ ธาเรณตฺติติ ปจฺจเยหิ ธฺรียตฺติติ ธมฺโม³⁹ ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่
ถูกปัจจัยทรงไว้

อตฺตมานํ ธาเรณตฺเต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตฺมานเณ กตฺวา ธาเรณตฺติติ ธมฺโม ปรียตฺยาทึ⁴⁰ ชื่อว่า
อัมมะ เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกขในวิภวาคือปรียติธรรมเป็นต้น

ธมฺโมติ อเนกวิเธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตรโ อฺปฺปาทิตฺโต สจฺจณิกิตฺโต จ คํวํ อัมมะ หมายถึง
โลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด

³⁵ อ.ทสก. (บาลี) 24/107/175.

³⁶ ข.ม. (บาลี) 29/50/119.

³⁷ อภ.วิ. (บาลี) 35/720/360.

³⁸ ส.น. (บาลี) 16/20/25.

³⁹ ร.ป. (บาลี) 589/287.

⁴⁰ โม.ค. (บาลี) 7/136.

จตุสุ อปาเยสุ สัสสาเร วา สตเต อปตมานे ชาเรตีติ ธมโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย 4 หรือในสงสาร

โสตาปนนาทีหิ อริเยหิ ชาரியติ น ปุณฺณชเนหิติ ธมโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะพระอริยบุคคลมีพระโสตาบันเป็นต้นทรงไว้ ปุณฺณชนทรงไว้ไม่ได้ (โลกุตตรธรรม)

จตุกฺกมฺปิโก สกลกฺกขณฺมฺ ชาเรตีติ ธมโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นธรรมที่มีอยู่ในภูมิ 4 ที่ทรงลักษณะของตนไว้

กฺกชพตฺตาทีนา ผุสนาทีนา สนฺตืออาทีนา สกสกภาเวเน ปณฺฑิตีเตหิ ชาரியติ สลลฺกชียตีติปิ ธมโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะบัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบบ สัมผัส และสงบ

เตปิฏฺโกลิ ปน ปาฬิธมฺโม สกตฺถปรตฺถาทีเกเท อตฺเต ชาเรตีติ ธมโม ส่วนพระบาฬีคือพระไตรปิฎกมีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะรักษาพระพุทธพจน์ไว้ เพราะทรงประโยชน์ทั้งหลายไว้ อันต่างด้วยประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน เป็นต้น

เกจฺจิ ตฺ วึทฺฐุ ปาปกเ อกฺกุสเส ธมฺเม ธฺนาตี กมฺปตี วิทฺฐุเสตีติ ธมโม⁴¹ ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะกำจัดบาปอกุศล

มีอุทาหรณ์ประกอบ ดังนี้

1) สภาว แปลว่า สภาวธรรม

อุทาหรณ์: กุสลา ธมฺมา อฺกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา⁴² สภาวธรรมที่เป็นกุศล สภาวธรรมที่เป็นอกุศล สภาวธรรมที่เป็นอัพยาगत

ตสฺมา โส สภาโว ธมฺโม ปรียตฺติยา สห จตฺมคฺคผลนิพพานวเสน ทสฺวิธ ธมฺโม⁴³ เพราะฉะนั้น สภาวธรรมนั้น หมายถึง ธรรม 10 ประการ ประกอบด้วย มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 พร้อมปริยัติอีก 1

2) ปรียตฺติ แปลว่า พระปริยัติธรรม

อุทาหรณ์: อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺมํ ปรียาปุณาตี สุตตํ เคยยํ เวยยากรณํ คาถํ อุทานํ อิติ- วุตตํ ชาตํ อพฺภูตธมฺมํ เวทลลํ⁴⁴ ภิกฺษุทั้งหลาย ภิกฺษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะ ชาตกะ อัพภูตธรรม เวทลละ

3) ปญญา แปลว่า ปัญญา

อุทาหรณ์: ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ชฺรเมสีโน

สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ส เว เปจฺจ น โสจติ⁴⁵

ธรรม 4 ประการนี้ คือ สัจจะ ปัญญา ความเพียร การสละ มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้มีศรัทธา ผู้แสวงหาเรือน ผู้นั้นแล ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก

⁴¹ นิตฺติ.ธตฺ. (บาลี) 336-337.

⁴² อภฺ.สจฺ. (บาลี) 34/1/1.

⁴³ วิภาวินี. (บาลี) 1/16.

⁴⁴ อจฺ.จตฺก. (บาลี) 21/191/210.

⁴⁵ ขุ.สุ. (บาลี) 25/190/370.

ความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความเกิดเป็นธรรมดาเถิด อนึ่ง ขอความเกิดอย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนา ดังนี้

7) บุญ แปลว่า บุญ

อุทาหรณ์: ธมโม หเว รกขติ ธมมจารี
ธมโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ
เอसानิสฺโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตี คจฺฉติ ธมมจารี.⁵⁴

บุญแล ย่อมรักษาบุคคลผู้บำเพ็ญบุญ
บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้
นี้เป็นอันสงสืในบุญที่บำเพ็ญดีแล้ว
ผู้บำเพ็ญบุญย่อมไม่ไปสู่อุคติ

น ทิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโก สมวิปากิโน
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุขคฺคตี⁵⁵

เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก
ส่วนบุญยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

อธมฺโมติ ธมมปฏิปกฺโข ทุจฺฉริตี⁵⁶ บทว่า **อธมฺโม** ได้แก่ บาป (ทุจริต) อันเป็นปฏิปักษ์ต่อ
บุญ

ธมฺโมติ ทสฺกุสฺสธมฺโม ทานสฺลภาวนาธมฺโม วา⁵⁷ คำว่า **ธมฺโม** คือกุศลธรรม 10 หรือธรรม
มีทานและศีลเป็นต้น

8) เถยย แปลว่า เถยยธรรม 5 อย่าง คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ

อุทาหรณ์: อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ อฺปาทาย สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต
ถาณมฺเฆ อาปาถํ อาคจฺฉนฺตี⁵⁸ **เถยยธรรม**ทั้งปวงรวมทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาปรากฏชัด
ในญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการทุกอย่าง

9) คุณ แปลว่า คุณ

อุทาหรณ์: ภาคี วา ภควา ทสนนํ ตถาคตฺพลานํ จตฺตนํ เวสาร์ชชานํ จตฺตนํ ปฏิสมฺภิทานํ
ฉนฺนํ อภิญฺญานํ ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ภควา⁵⁹ อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นผู้มีส่วน
แห่งตถาคตพลญาณ 10 เวสาร์ชชญาณ 4 ปฏิสัมภิทา 4 อภิญญา 6 พุทฺธคุณ 6 จึงทรงพระนามว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้า

⁵⁴ ขุ.เถร. (บาลี) 26/303/318., ขุ.ชา. (บาลี) 27/102/226.

⁵⁵ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

⁵⁶ ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/303/31.

⁵⁷ ส.ส.อ. (บาลี) 1/246/310.

⁵⁸ ขุ.ม. (บาลี) 29/69/149.

⁵⁹ ขุ.ม. (บาลี) 29/50/119.

น ทิ **ธมโม** อธมโม จ

อุโก สมวิปากิโน

อธมโม นิรย เนติ

ธมโม ปาเปติ สุกคตตี⁶⁰

เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก ส่วนบุญ
ยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

10) อาจารย์ แปลว่า ความประพฤติ

11) สมาธิ แปลว่า สมาธิ

อุทาหรณ์: เอว สีลา เต ภควนโต อหสุ อิติปิ เอว **ธมมา** เต ภควนโต อหสุ อิติปิ เอว
ปณฺญา เต ภควนโต อหสุ อิติปิ⁶¹ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีศีลอย่างนี้ แม้
ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีสมาธิอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้น จึงทรงมีปัญญาอย่างนี้

เอว **ธมมา**ติ เอตถ **สมาธิ**ปุกฺขาว**ธมมา** อธิปุเปตา มคฺคสมาธินา ผลสมาธินา โลกีย-
โลกุตตรสมาธินา เอวสมาธิโนติ อตฺถโ⁶² ในคำว่า เอว ธมมา ท่านประสงค์เอา**ธรรมฝ่ายสมาธิ** อธิบาย
ว่า มีสมาธิอย่างนี้ โดยมรรคสมาธิ ผลสมาธิ โลกียสมาธิ โลกุตตรสมาธิ

12) นิสสุตตตา แปลว่า ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล **สุยถตา** แปลว่า ความว่างเปล่า

อุทาหรณ์: **ธมเมสุ ธมมานุปสฺสี** วิหริติ อาตปิ สมปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฌา-
โทมนสฺส⁶³ ภิกษุเป็นผู้มีปรกติดำเนิน**ธรรมในธรรมอยู่** เป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติอยู่
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ตสมิ โข ปน สมเย **ธมมา** โหนติ⁶⁴ ก็สมัยนั้นแล **ธรรมทั้งหลาย** มีอยู่

13) อาปัตติ แปลว่า อาบัติ

อุทาหรณ์: อุทฺทิกฺกุธา โข อายสมฺนโต จตฺตารอ ปาราชิกา **ธมมา**⁶⁵ ท่านทั้งหลาย **อาบัติ**
ปาราชิก 4 สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

อุทฺทิกฺกุธา โข อายสมฺนโต เตรส สงฺฆาทิเสสา **ธมมา**⁶⁶ ท่านทั้งหลาย **อาบัติสังฆาทิเสส** 13
สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

14) การณ, ปจฺจย แปลว่า เหตุ

อุทาหรณ์: เหตุมฺหิ ญาณํ **ธมม**ปฏิสมฺภิตา เหตุผล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิตา⁶⁷ ความรู้
แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า**ธมมปฏิสมภิตา** ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ชื่อว่า**อตถปฏิสมภิตา**

⁶⁰ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

⁶¹ ที.ม. (บาลี) 10/13/7.

⁶² ที.ม.อ. (บาลี) 2/13/20.

⁶³ ที.ม. (บาลี) 10/160/86.

⁶⁴ อภ.สจ. (บาลี) 34/121/41.

⁶⁵ วิ.มหา. (บาลี) 1/233/166.

⁶⁶ วิ.มหา. (บาลี) 1/442/331.

⁶⁷ อภ.วิ. (บาลี) 35/720/360.

15) **วิกิการ** แปลว่า ความเปลี่ยนแปลง

อุทาหรณ์: **ชาติธมมา** สตตะตา ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ **ชราธมมา** สตตะตา ชราย ปริมุจฺจนฺติ **มรณธมมา** สตตะตา มรณฺณ ปริมุจฺจนฺติ⁶⁸ สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความเกิด ย่อมพ้นจากความเกิด สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความแก่ ย่อมพ้นจากความแก่ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความตาย ย่อมพ้นจากความตาย

16) **ปจฺจยฺยุปฺปนฺน** แปลว่า ผลที่เกิดจากเหตุ

อุทาหรณ์: อุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ จิตฺตา ว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตฺตา ธมฺมนิยามตา⁶⁹ ตถาคตฺตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่แห่งผล ความแน่นอนแห่งผล ก็ดำรงอยู่อย่างนั้น

17) **วิสย** แปลว่า อารมณ์

อุทาหรณ์: มนฺถจฺ ปฏฺิจจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญฺญาณํ⁷⁰ เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญฺญาณจึงเกิด

18) **นิพฺพาน** แปลว่า พระนิพพาน

อุทาหรณ์: ซีรฺนฺติ เว ราชฺรธา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชฺร อฺเปติ
สฺตถฺจ ธมฺโม น ชฺร อฺเปติ
สนฺโต หเว สฺพฺภิ ปเวทยนฺติ.⁷¹
ราชรถอันวิจิตรย่อมชำรุด
แม้สรีระก็ย่อมเข้าถึงความแก่
แต่ว่าธรรม (พระนิพพาน) ของสัตว์บวชไม่เข้าถึงความแก่
สัตว์บวชกับสัตว์บวชเท่านั้นจึงรู้จักกันได้

สนฺโต หเว สฺพฺภิ ปเวทยนฺติ สนฺโต สฺพฺภิหิ สฺพฺธิ สฺตฺ ธมฺโม น ชฺร อฺเปตีติ เหว ปเวทยนฺติ. สตฺ ธมฺโม นาม นิพฺพานํ ตํ น ซีรฺติ อชฺร อมฺตฺนฺติ เหว กเถนฺตีติ อตโถ.⁷² คำว่า **สนฺโต หเว สฺพฺภิ ปเวทยนฺติ** ความว่า เหล่าสัตว์บวชกับสัตว์บวชย่อมรู้จักกันอย่างนี้ว่า ธรรมของสัตว์บวชทั้งหลายย่อมไม่เข้าถึงความชรา พระนิพพาน ชื่อว่าธรรมของสัตว์บวช อธิบายว่า เหล่าสัตว์บวชย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า พระนิพพานนั้นไม่ชำรุด พระนิพพานไม่แก่ ไม่ตาย

19) **ปาฺล** แปลว่า พระบาลี (ธรรมวินัย)

อุทาหรณ์: **ธมฺมปทฺพฺยฺยชฺชนฺติ** ปาฺลียา ปทฺพฺยฺยชฺชนํ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส พฺยฺยชฺชนํ อุกฺขรํ.⁷³ คำว่า **ธมฺมปทฺพฺยฺยชฺชนํ** ได้แก่ บทและพยัญชนะแห่งบาลี คืออักษรที่เป็นพยัญชนะแห่งอรรถนั้น ๆ

⁶⁸ อจ.ทสก. (บาลี) 24/107/175.

⁶⁹ ส.นิ. (บาลี) 16/20/25.

⁷⁰ ม.อุ. (บาลี) 14/421/362.

⁷¹ ส.ส. (บาลี) 15/114/86.

⁷² ส.ส.อ. (บาลี) 1/114/132.

⁷³ ม.ม.อ. (บาลี) 1/161/375.

สรุปคือเมื่อรวมศัพท์ว่า อภิ + ธรรม เป็น “อภิธรรม” จึงปรากฏความหมายในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า

เอตถ จ รูปูปตติยา มคค์ ภาเวติ,⁷⁴ เมตตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ฆริตวา วิหริตติ⁷⁵ อาทีนา นเยน วุฑฺฒิมินฺโตปี ฐมา วุฑฺตา. รูปารมณํ วา สหฺทการมณํ วาตี⁷⁶ อาทีนา นเยน อารมณนาทีหิ ลกฺขณียตฺตา สลกฺขณาปี. เสกฺขา ฐมา, อเสกฺขา ฐมา, โลกุตฺตรา ฐมาตี⁷⁷ อาทีนา นเยน ปุชิตาปี, ปุชารหาตี อธิปฺปาโย. ผสฺโส โหตี, เวทนา โหตีตี⁷⁸ อาทีนา นเยน สภาวปริจฺฉินฺนตฺตา ปริจฺฉินฺนาปี. มหคฺคตา ฐมา, อปฺปมาณา ฐมา, อนฺุตฺตรา ฐมาตี⁷⁹ อาทีนา นเยน อธิกาปี ฐมา วุฑฺตา.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่มีความเจริญโดยนัยเป็นต้นว่า โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ⁸⁰ (พระเจ้ามหาสุทฺถสฺสนะ) ทรงมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1⁸¹ ก็มี ธรรมที่บัญญัติควรกำหนด เพราะเป็นธรรมที่ควรกำหนดโดยอารมณ์เป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์⁸² ก็มี ธรรมที่บัญญัติบุขา อธิบายว่า ควรบุขา โดยนัยเป็นต้นว่า สภาวธรรมที่เป็นของเสขบุคคล สภาวธรรมที่เป็นของอเสขบุคคล⁸³ สภาวธรรมที่เป็นโลกุตตระ⁸⁴ ก็มี ธรรมที่บัญญัติกำหนดได้ เพราะเป็นธรรมที่บัญญัติกำหนดได้โดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะก็เกิดขึ้น เวทนามก็เกิดขึ้น ก็มี⁸⁵ ธรรมที่ยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า สภาวธรรมที่เป็นมหัคคตะ (รูปาวจรและอรูปาวจร) สภาวธรรมที่เป็นอัปมาณะ สภาวธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า⁸⁶ ก็มี

ดังนั้น คำว่า อภิธรรม จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า ธรรมอันยิ่งใหญ่ ธรรมอันพิเศษ ซึ่งแปลได้ว่า พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระสูตร กล่าวคือพระอภิธรรมกล่าวถึงหลักธรรมที่ละเอียดพิสดารกว่าพระสูตร ด้วยเหตุที่พระสูตรจัดเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงตามฐานะของผู้ฟัง จึงไม่ทรงแสดงชั้น 5 ประการ และธาตุเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วนในพระสูตรทุกสูตร แต่จะแสดงเพียงส่วนที่เหมาะสมกับผู้ฟังในแต่ละโอกาส จะเห็นว่าพระสูตรบางสูตรมีคาถา 1 บทบ้าง 2 บทบ้าง 3 บทบ้าง ตามสมควร ขอนำชั้น 5 ที่มีตรัสในพระสูตรมาแสดงเป็นตัวอย่างว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น 5 ประการ เธอทั้งหลายจงฟัง **ชั้น 5 ประการ** อะไรบ้าง คือ 1) รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบ

⁷⁴ อภิ.สง. (บาลี) 34/160/50.

⁷⁵ ที.ม. (บาลี) 10/262/162.

⁷⁶ อภิ.สง. (บาลี) 34/1/21.

⁷⁷ อภิ.สง. (บาลี) 34/11/2., 34/12/6.

⁷⁸ อภิ.สง. (บาลี) 34/1/21.

⁷⁹ อภิ.สง. (บาลี) 34/12/3., 1/99/16.

⁸⁰ อภิ.สง. (ไทย) 34/160/57.

⁸¹ ที.ม. (ไทย) 10/262/194.

⁸² อภิ.สง. (ไทย) 34/1/27.

⁸³ อภิ.สง. (ไทย) 34/11/3.

⁸⁴ อภิ.สง. (ไทย) 34/12/3.

⁸⁵ อภิ.สง. (ไทย) 34/1/27.

⁸⁶ อภิ.สง. (ไทย) 34/12/3., 99/20.

หรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า รูปชั้น 2) เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ 3) สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ 4) สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สังขารชั้น 5) วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น 6) ภูษทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ชั้น 5 ประการ”⁸⁷

ส่วนในพระอภิธรรม พระพุทธเจ้าทรงเน้นสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่ขึ้นกับประเภท บุคคล จึงไม่นิยมกล่าวถึงบุคคล บุรุษ สตรี สัตว์ ฯลฯ เหมือนในพระวินัยและพระสูตร แต่จะใช้คำระบุถึงสภาพธรรมล้วน ๆ เช่น จิต ผัสสะ เวทนา สัญญา เป็นต้น คำที่ปรากฏในพระวินัย และพระสูตรเปรียบเหมือนคำที่ใช้สื่อสารกันทั่วไป เช่น คำว่า “น้ำ” ส่วนคำในพระอภิธรรม เป็นคำเฉพาะเช่นเดียวกับที่เรียน้ำว่า “H₂O” ตามสภาวะเดิม ดังนั้น ในพระอภิธรรม พระพุทธเจ้าจึงทรงจำแนกชั้น 5 อย่างนี้ และอื่น ๆ ทั้งหมด เป็น 3 ชั้น คือ

(1) สุตตันตภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระสูตร ดังมีข้อความว่า

“ชั้น 5 คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ในชั้น 5 นั้น รูปชั้นคือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปหยาบ รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ทั้งหมดนี้ เรียกว่า รูปชั้น ในรูปชั้นนั้น รูปอดีตคือ รูปไต่ล่องไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดเข้าในส่วนอดีต ได้แก่มหาภูตรูป 4 และอุปาหยาทรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่า รูปอดีต”⁸⁸

(2) อภิธัมมภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระอภิธรรม ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น 5 นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปชั้นหมวดละ 1...รูปชั้นหมวดละ 2... รูปชั้นหมวดละ 3...”⁸⁹

(3) ปัญหาปุจฉนัย เป็นนัยถามปัญหา ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น 5 ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอภัยกถ...”⁹⁰

หลักธรรมอาจเปรียบได้กับไอศถที่ปรุงขึ้นต่างกันเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม พระสูตรเปรียบเหมือนตำรับยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคเฉพาะโรคตามอาการของผู้ป่วย ที่มาพบแพทย์ ส่วนพระอภิธรรม เหมือนไอศถขนานพิเศษที่ประกอบด้วยยาสำคัญครบถ้วนและด้วยสารพันที่ปรุงขึ้นเพื่อรักษาได้ทุกโรค ทุกคน ทุกโอกาส

พระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงสภาพธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้จะอธิบายสภาพธรรมอันได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอภัยกถธรรม เป็นต้น ด้วยนัยจากคัมภีร์ธรรมสังคณียังไม่บริบูรณ์ พึงอธิบายด้วยนัยจากคัมภีร์วิภังค์ ชาตูกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐานอภิงจะบริบูรณ์ซึ่งต้องใช้เวลาอันนาน แต่มนุษย์ทั่วไปไม่อาจนั่งฟังธรรมที่แสดงติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง

⁸⁷ ส.ช. (ไทย) 17/48/39.

⁸⁸ อภ.วิ. (ไทย) 35/1-3/1.

⁸⁹ อภ.วิ. (ไทย) 35/13/14-15.

⁹⁰ อภ.วิ. (ไทย) 35/151/68.

ตลอด 3 เดือนได้ ทั้งแต่ละคนได้สั่งสมอชญาศัยมาต่างกัน บางคนอาจเคยศึกษาพระอภิธรรมมาแล้วมาก่อน บางคนก็ไม่เคยศึกษา มาก่อนเลย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษยโลก ความจริงเวลา 3 เดือนของมนุษย์นี้ เมื่อเทียบกับเวลาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ก็เป็นช่วงเวลาไม่ก็นาที⁹¹

2.1.2 ความเป็นมาของพระอภิธรรม

ตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถา พระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 พระองค์ประทับนั่งเหนือปณชุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุสิตเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกัน จากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้นแล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์ แล้วเสด็จมาสู่สังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นมี พระที่ปังกร พระมังคละ พระโสภิตะ พระธรรมทัสสี และพระกัสสปพุทธเจ้าเป็นต้นก็ทรงบำเพ็ญพุทธกิจนี้โดยมีข้อความที่กล่าวถึงเรื่องนี้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในอดีต

ระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องบำรุงรักษาพระสรีระ พระองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงธรรมแทน ส่วนพระองค์เสด็จไปนิมิตบาตยังอุตตรกฐทวีปแล้วกลับมาฉันอาหารที่สระอนโณดาต ครั้นแล้วทรงแสดงอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวันโดยสังเขป เมื่อท่านฟังแล้วได้นำมาสอนแก่ภิกษุ 500 รูปโดยไม่สังเขปและพิสดารนัก ต่อมา ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลิตุตรติสสะรจนาตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ โดยย่อ

อย่างไรก็ดี เนื่องจากพระสารีบุตรและพระโมคคัลลิตุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ในพระอภิธรรมปิฎกที่ได้จารึกคำสอนของทั้งสองท่านจึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน

2.1.3 อรรถกถาพระอภิธรรม

2.1.3.1 ความหมายของอรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่รจนาหรือเขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจฉัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้น โดยมีชื่อเรียกเป็นการเฉพาะว่า อัญญกถา อรรถกถา สังวรรณนา หรือ วรณนา เมื่อกล่าวโดยความหมายแล้วมี 2 แง่⁹² คือ

⁹¹ เวลา 3 เดือน ในโลกมนุษย์นับเป็นเวลาในดาวดึงส์ 1 วัน ใน 400 ของวัน โดยคิด 100 ปี หรือ 100 x 2 เดือนในโลกมนุษย์เป็น 1 วันในดาวดึงส์ ถ้า 1 วัน ในดาวดึงส์มี 24 ชั่วโมง จะเป็นเวลา 3.6 นาที (1/400) x 24 x 60) ถ้า 1 วัน ในดาวดึงส์มี 60 ชั่วโมง จะเป็นเวลา 9 นาที

⁹² อภิ.ส.อนุฎีกา (บาลี) 1/13. จิรภัทร แก้วภู, คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า 2-3.

(1) ด้านหลักการ

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กถาบรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาละเถระแห่งอินเดียตอนใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนุฎีกา

คำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาสันสกฤตว่า อรฺถ + กถา แล้วแปลง รฺ เรมะ เป็น รร ได้รูปเป็นอรรถ แปลว่า อธิบายความ ส่วนคำว่า อฏฺฐกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาบาลีว่า อตฺถ + กถา อตฺถ ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย แต่เมื่อจะเข้าสมาคมกับกถา ท่านนิยมแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ตามหลักไวยากรณ์ซึ่งดูผิวเผินจะเป็นคำพ้องรูปพ้องเสียงกับ อฏฺฐ ที่แปลว่า แปร อันเป็นสังขยา แต่เป็นคนละคำและคนละความหมาย เพราะ อฏฺฐ สังขยาจัดเป็นอัพพยศัพท์ ส่วน อฏฺฐ (อตฺถ) จัดเป็นนาม

ส่วนอีกคำว่า สัณฺณนา วณฺณนา หรือ วรรณนา (ส + วณฺณ + ยุ) แปลว่า อธิบาย บรรยาย ขยายความ แต่นักภาษาศาสตร์ส่วนมากนิยมแปลทับศัพท์ว่า พรรณนา ถึงแม้จะใช้ในความหมายเดียวกันกับคำว่าอรรถกถา แต่มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันอยู่พอควร การแก้ไขความพระบาลีตอนหนึ่ง เรื่องหนึ่ง หรือหมวดหนึ่ง ๆ เรียกว่า วรรณนา เช่น เวรณฺช-กณฺชวณฺณนา แปลว่า พรรณนาความเวรัญชกัณฑ์เป็นต้น แต่ถ้ามีการแก้ไขเรื่องเล็กน้อย ๆ ลงไปอีก ท่านเรียกว่า กถา เช่น ปสมชฺฌานกถา ว่าด้วยปฐมฌานเป็นต้น การแก้ความเรื่องใหญ่ ๆ เรียกว่า อรรถกถา ถ้าแก้ความเป็นหมวดหรือเป็นตอนเรียกว่า วรรณนา และถ้าแก้ความเรื่องย่อย ๆ เรียกว่า กถา⁹³ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถา หมายถึงการอธิบาย การบรรยาย การขยายความ หรือการแก้ความพระบาลีในพระไตรปิฎกให้ผู้ศึกษาค้นคำสอนของพระพุทธเจ้าได้เข้าใจง่ายขึ้น

(2) ด้านมุ่งจุดหมาย

นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามนัยหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ

(ก) การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น

(ข) การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

(ค) การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตนของผู้รจนาคัมภีร์⁹⁴

⁹³ จิรภัทร แก้วคู่, คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต, หน้า 4.

⁹⁴ จิรภัทร แก้วคู่, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 123-124.

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่อง โดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

2.1.3.2 ประเภทของอรรถกถา

พระพุทธพจน์อยู่ในลักษณะการจำและบอกต่อ ๆ กันมาเป็นระบบขุปาฐะ เมื่อมีการจารึกลงในใบลานจึงเกิดเป็นวรรณคดีบาลีที่สมบูรณ์แบบขึ้น และคงมีใช้ครั้งแรกที่เกิดขึ้นกับคัมภีร์พระไตรปิฎก ในหลักฐานชั้น 2 เรียกว่า อรรถกถา หรือ สัจจรรณนา ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อธิบายต่อเนื่องกันมาตลอดก็มี ที่อธิบายเป็นคัมภีร์ ๆ ก็มี

บรรดาคัมภีร์อรรถกถาฉบับต่าง ๆ ที่มีอยู่นั้น ท่านรจนาและรวบรวมมาตั้งแต่ปฐมสังคายนาได้รับการรักษาให้คงอยู่ในรูปเดิมด้วยการสวดท่องจำ ได้มีการแปลถ่ายทอดเป็นภาษาอื่น และได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานเป็นที่สุด โดยแบ่งเป็นประเภทได้ 2 ประเภท คือ

(1) วิจารณ์อรรถกถา

วิจารณ์อรรถกถา ได้แก่ อรรถกถาโดยพิสดาร หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่ถูกแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะ เงื่อนไข หรือทฤษฎี (ศาสตร์) ต่าง ๆ ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่ง ที่ผู้ศึกษาอาจนำมาเป็นเครื่องมือในการศึกษารวรรณคดีบาลีได้เป็นอย่างดี อรรถกถาโดยพิสดารยังแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะ ได้แก่

(1.1) แบ่งตามผู้รจนา การแบ่งตามลักษณะนี้โดยมีการยึดผู้รจนาเป็นหลัก และยังแบ่งเป็น 2 ประเภท คือพุทธสังฆวรรณิตอรรถกถา และอนุพุทธาธิสังฆวรรณิตอรรถกถา ความละเอียดโดยย่อว่า

(ก) พุทธสังฆวรรณิตอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ หมายความว่าในด้านการอธิบายพระพุทธพจน์นั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทแล้ว ตอนใดที่ทรงเห็นว่าผู้ฟังไม่เข้าใจหรือไม่ชัดเจนพอ ก็ทรงขยายความตอนนั้นอีก ลักษณะดังกล่าวนี้จะปรากฏอยู่ในพระสูตรทั่ว ๆ ไป เบื้องต้น พระองค์จะยกหัวข้อธรรมหรือที่เรียกว่า อุเทศ ขึ้นแสดงก่อน ต่อจากนั้น จะทรงขยายความออกไปจนจบเรื่อง หรือหมายถึงอรรถกถาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง เรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า **ปภินณกเทศนา** ซึ่งต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกได้ยึดเอาเป็นแบบอย่างในการอธิบายสืบต่อกันมาในรูปของการสังคายนา⁹⁵

(ข) อนุพุทธาธิสังฆวรรณิตอรรถกถา อรรถกถาที่พระอนุพุทธะเป็นต้นกล่าวไว้ หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาประเภทต่าง ๆ ที่ท่านผู้รู้ทั้งหลายกล่าวไว้ รจนาไว้ตั้งแต่สมัยพุทธกาล ยุคต้นจนถึงปัจจุบัน หมายถึงอรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีอักษรสาวกเป็นต้นผู้ซึ่งได้ตรัสรู้ตามจนได้นามว่า อนุพุทธะ ได้อธิบายไว้นิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า สาวกภาษิต เช่น พระสารีบุตรเถระกล่าวแนวทางในการสังคายนาโดยย่อไว้ในสังคีตสูตรและทศสูตร พระอานนท-

⁹⁵ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วินยสงคหฤทธิกถา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2540), บทนำ.

เถระแสดงอุเทศและวิภังค์ของภทเทภรตตสูตรไว้ในอานันท์ภทเทภรตตสูตร พระมหากัจจายนเถระอธิบายภทเทภรตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภทเทภรตตสูตร⁹⁶

(1.2) **แบ่งตามยุคสมัย** การแบ่งอรรถกถาโดยนัยนี้ นับช่วงเวลาตั้งรจนานานขึ้นนั้น ๆ โดยการผลิตขึ้นมาสู่วงการวรรณคดีบาลี แบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

(ก) ปุราณอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาเก่า หมายถึง อรรถกถาเก่าหรืออรรถกถาดั้งเดิมที่นำสืบ ๆ กันมา ตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 1 สิ้นสุดเมื่อพุทธศตวรรษที่ 9 (พ.ศ. 900) ก่อนการไปลังกาของพระพุทโธสาจารย์

(ข) อภินวอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาใหม่ หมายถึง ผลงานอรรถกถาทั้งหมดที่รจนาลงในลังกา โดยยึดงานของพระพุทโธสาจารย์เป็นหลัก (พ.ศ. 956) สิ้นสุดในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพามหาราชที่ 1 (พ.ศ. 1500)

(ค) เทสันตรอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาท้องถิ่น (ถิ่นอื่น) หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาประเภทต่าง ๆ ที่ได้รับการผลิตขึ้นในประเทศทั้งหลายที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกา เป็นต้นว่า ลังกา เมียนมาร์ ไทย และลาว เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 คือหลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ 7 ในลังกา สิ้นสุดเมื่อพุทธศตวรรษที่ 24

เหตุการณ์หลังจากที่ปรากฏว่าประเทศต่าง ๆ เหล่านี้รจนาคัมภีร์ทางศาสนา แต่จะใช้ภาษาท้องถิ่นของตนเป็นต้นว่า เมียนมาร์ สิงหล ไทย ซึ่งงานเหล่านี้เรียกว่า วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

(1.3) **แบ่งตามภาษา** การแบ่งตามนัยนี้เป็นการยึดภาษาที่ใช้เขียนคัมภีร์เป็นหลัก แบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่

(ก) มคอรรถกถา หมายถึงอรรถกถาที่รจนาเป็นภาษาบาลี กล่าวคือใช้หลักนิรุกติศาสตร์ภาษาบาลี แต่ใช้รูปอักษรหรือสัทรูปเป็นของท้องถิ่น (ประเทศ) เนื่องจากภาษาบาลีเองไม่มีรูปอักษรใช้ ดังกรณีพระไตรปิฎก เป็นต้น

(ข) สิงหลาธิอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาถิ่นภาษาสิงหล เป็นต้น หมายถึงอรรถกถายุคแรก ๆ ที่เกิดขึ้นในลังกา เรียกว่า โบราณอรรถกถานั้นเอง เช่น มหาปัจจวโรอรรถกถา กุรุนทีอรรถกถา อันธกอรรถกถา เศลกอรรถกถา เป็นต้น⁹⁷

(1.4) **แบ่งตามเนื้อหา** การแบ่งอรรถกถาตามเนื้อหานี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า แบ่งตามวิธีการอธิบายเนื้อหาหรือการนำเรื่องราวในพระไตรปิฎกมาอธิบาย กำหนดได้เป็น 2 ประการ คือ

(ก) เขมฐคั่นอรรถกถา แปลว่า คัมภีร์ชุดใหญ่หรือหัวแม่มือ หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ตามสายหมวดหมู่แห่งคัมภีร์นั้น ๆ ในแง่ของการอธิบายความ แต่ทำนรจนาคัมภีร์ใหญ่ มีหลายภาคหลายบรรพ

(ข) กนิฐคั่นอรรถกถา แปลว่า คัมภีร์ชุดเล็ก/นิ้วก้อย หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

⁹⁶ จิรภัทร แก้วกู๋, วรรณคดีบาลี, หน้า 137-138.

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7 - 8.

ตามลำดับความสัมพันธ์ของสายปิฎกเช่นเดียวกับคัมภีร์หลักนั่นเอง แต่ท่านรจนาเป็นคัมภีร์เล่มเล็ก ๆ เพียงจับความตอนใดตอนหนึ่งของพระไตรปิฎกมาอธิบายและจบความลงเฉพาะตอนนั้น

(2) สังเขปอรรถกถา : อรรถกถาโดยย่อ/รวบยอด

สังเขปอรรถกถา หมายถึง ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวงเมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอดเพื่อให้เห็นภาพรวมของอรรถกถาแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ

(2.1) คันถิตรอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาสายพระไตรปิฎก หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเรียงลำดับความสัมพันธ์

(2.2) คันถันตรอรรถกถา แปลว่า อรรถกถานอกสายพระไตรปิฎก แบ่งย่อยออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

(ก) รูปแบบการรจนา เป็นรูปแบบการรจนาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก โดยรจนารวบยอดตามทัศนะของตน เช่น วิสุทธิ-มรรค เป็นต้น

(ข) เนื้อหาไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่ผู้เขียนจะนำเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นิทานพื้นบ้าน เป็นต้นมารจนา

การรจนาวรรณคดีบาสิอรรถกถาเป็นประเภทต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นการแบ่งโดยยึดวิธีการอธิบายความของคัมภีร์อรรถกถาตามรูปแบบของวรรณคดีเป็นหลักและการแบ่งเพื่อการแยกศึกษาเป็นเฉพาะเรื่องเท่านั้น แต่ในข้อเท็จจริงแล้วรูปแบบและเนื้อหาของวรรณคดีบาสิเหล่านี้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อพูดถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว ยังสามารถโยงไปยังอีกเรื่องหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เรียกว่าเป็น 2 ด้านของสิ่งเดียวกัน

ประเภทของอรรถกถาสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ (1) วิถถารอรรถกถา เป็นคัมภีร์อรรถกถาที่มีการรจนาแบบพิสดารตามลักษณะ เงื่อนไข หรือทฤษฎี (ศาสตร์) ต่าง ๆ และยังแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะ ได้แก่ การแบ่งตามผู้ประพันธ์หรือผู้รจนาเป็นหลัก การแบ่งตามยุคสมัยโดยมีการนับช่วงเวลาตั้งรจนานขึ้นนั้น ๆ ที่มีการผลิตขึ้นสู่วงการวรรณคดีบาสิ การแบ่งตามภาษาโดยยึดภาษาที่ใช้เขียนคัมภีร์เป็นหลัก และการแบ่งตามเนื้อหาหรือการแบ่งตามวิธีการอธิบายเนื้อหา หรือการนำเรื่องในพระไตรปิฎกมาอธิบาย และ (2) สังเขปอรรถกถาเป็นลักษณะของคัมภีร์อรรถกถาที่มีการรจนาโดยสรุปหรือโดยรวบยอด เพื่อให้เห็นภาพรวมของอรรถกถามี 2 สายคือ อรรถกถาสายพระไตรปิฎกและสายนอกพระไตรปิฎก

2.1.3.3 ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาก็เหมือนกับคัมภีร์อื่น ๆ ในพระพุทธศาสนาที่จะต้องมีลักษณะการประพันธ์หรือการรจนาที่เป็นแบบเฉพาะของตนเองในประเด็นลักษณะของคัมภีร์อรรถกถามีอยู่ 2 ลักษณะ⁹⁸ คือลักษณะของปฺราณอรรถกถาและลักษณะของอภินวอรรถกถา

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132 - 134.

(1) ลักษณะของปฺราณอรรคกถา

ปฺราณอรรคกถา แปลว่า คำอธิบายที่มีมาแล้วตั้งแต่ดั้งเดิม หมายถึงคัมภีร์อรรคกถาที่เป็นผลงานของพระอริยสาวกในต้นพุทธกาล ที่สืบต่อกันมาตั้งแต่ปฐมสังคายนาแล้ว ต่อมาพระมหินทเถระได้นำเข้าไปเผยแผ่ในลังกา และได้มีการแปลคัมภีร์อรรคกถาบาลีนี้สู่ภาษาสิงหล ในประวัติการต่อมาพระสงฆ์ลังกาเองก็ได้รับจาคัมภีร์อรรคกถาเป็นภาษาสิงหลอีกด้วย

คัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้มีต้นฉบับเหลืออยู่จนถึงสมัยพระพุทธโฆสาศาจารย์ผู้เดินทางไปสู่ลังกา จากนั้นได้อันตรธานหมดสิ้นอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือมคธอรรคกถาหรืออรรคกถาภาษามคธ (บาลี) และสิงหลาทีอรรคกถาหรืออรรคกถาภาษาถิ่นมีภาษาสิงหล เป็นต้น มีรายละเอียดดังนี้

(1.1) มคธอรรคกถา : อรรคกถาภาษามคธ (บาลี)

อรรคกถาภาษามคธ (บาลี) หมายถึงคัมภีร์อรรคกถาชุดใหญ่ที่ท่านพระมหินทเถระนำเข้ามาจากอินเดียมีเนื้อหาครอบคลุมทั้งสามปิฎก แต่นิยมเรียกรวม ๆ ว่ามหาอรรคกถา พระมหาเถระร้อยกรองนำสืบ ๆ กันมา หรือมูลกถา หมายถึงอรรคกถาดั้งเดิมที่มีมาตั้งแต่คราวปฐมสังคายนาจนถึงสังคายนาครั้งที่ 5 มหาอรรคกถาอาจมีชื่อเรียกกันหลายชื่อ โดยเรียกชื่อตามประวัติความเป็นมาได้ 2 ชื่อคือ โบราณอรรคกถา บุพโพเทศอรรคกถา และเรียกชื่อตามเนื้อหาได้อีก 3 ชื่อคือ วินัยอรรคกถา สันตันทอรรคกถา และอภิธรรมอรรคกถา

(1.2) สิงหลาทีอรรคกถา : อรรคกถาภาษาถิ่น สิงหลเป็นต้น

สิงหลาทีอรรคกถา หมายถึงอรรคกถาภาษาถิ่นมีภาษาสิงหลและภาษาอินเดียใต้เป็นต้น ที่มีอ้างอิงอยู่ในบัญชีอรรคกถาภาษาบาลีปัจจุบันมีอยู่ 18 คัมภีร์แต่ในที่นี้ ขอยกมาประกอบการศึกษาเพียง 5 ชื่อได้แก่ มหาปัจจจริยอรรคกถา กุรุนทีอรรคกถา อาคมอรรคกถา ทีทอรรคกถา ซาตทอรรคกถา เป็นต้น บรรดาชื่อคัมภีร์เหล่านี้เมื่อสำรวจอย่างคร่าว ๆ แล้วจะพบว่า เป็นชื่อที่อ้างอิงกันมาตามภาษา และเนื้อหาแห่งปิฎกที่แยกแบ่งตามรายละเอียดของแต่ละคัมภีร์

(2) ลักษณะของอภินวอรรคกถา

คำว่า อภินวอรรคกถา แปลว่า คัมภีร์อรรคกถาใหม่ หมายถึงคัมภีร์อรรคกถาภาษาบาลีภาษาอินเดีย (ปัลลวะ, คฤณ) ภาษาสิงหล ภาษาเมียนมาร์ ฯลฯ ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 9 ลงมาโดยยึดคัมภีร์ที่ปวังสะที่รจนานในลังการาว พ.ศ. 895 รัชสมัยพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. 868- 895) เป็นพาดานความคิดและผลงานของพระพุทธโฆสาศาจารย์เป็นหลัก ในการแปลเรียบเรียงดังกล่าว พระพุทธโฆสาศาจารย์อ้างว่า อาศัยเค้าโครงเรื่องคัมภีร์มหาอรรคกถาเป็นต้นแบบ จึงนำเชื่อว่าทั้งปฺราณอรรคกถาและอภินวอรรคกถามีรูปแบบและเนื้อหาอันเดียวกันเป็น 4 ลักษณะดังนี้

(2.1) คันถารัมภกถา แปลว่า คำปรารภคัมภีร์ หมายถึงคำเริ่มแรกสำหรับเปิดเรื่องราวก่อนที่จะดำเนินเหตุการณ์ ต่อไปจึงกำหนดเนื้อหาได้ 3 ส่วน คือ

(ก) ปณามคาถา ว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนาคุณพระพุทธรูปพระธรรม และพระสงฆ์ เป็นบทนมัสการพระรัตนตรัย นิยมรจนานเป็นร้อยกรอง (ฉันท) แบบต่าง ๆ

(ข) ประวัติกาลกถา ว่าด้วยคำบอกเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของอรรคกถาเล่มนั้น ๆ

(ค) กถามรรค ว่าด้วยระเบียบย่อคำหรือวิธีการเรียบเรียง

(2.2) นิทานกถา แปลว่า คำเริ่มต้น หมายถึงข้อความเบื้องต้น สำหรับเป็นพื้นฐานก่อนที่จะดำเนินเรื่องราวต่อไป ทำนองเดียวกับบทนำเรื่องในงานวิชาการสมัย ปัจจุบันแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ

(ก) พาหิรนิทาน ว่าด้วยนิทานนอกเรื่องราว ได้แก่ เรื่องราว ส่วนอื่น ๆ ที่ผู้รจนาเห็นควรว่าผู้อ่านควรทราบด้วยซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับใกล้ชิดนักกับพระพุทธรูป มี อยู่ 3 ส่วน คือ

- พุเรนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่พระมหาสัตว์บำเพ็ญ บารมีแทบเบื้องบาทของพระพุทธเจ้านามว่าที่ปีกร จนถึงจุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาบังเกิดเป็นพระ เวสสันดรในเมืองมนุษย์

- อวิพุเรนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่จุดจากภพดุสิตจนถึง พระสัพพัญญุตญาณที่โพธิมณฑลสถาน

- สันติเกนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่ทรงบรรลุ พระสัพพัญญุตญาณ ณ ควงไม้มหาโพธิ์จนถึงเตียงเป็นที่ปรินิพพาน

(ข) อัปกันทรนิทาน ว่าด้วยนิทานในเรื่อง ได้แก่ ประวัติและ ความเป็นมาของพระพุทธรูปแห่งนั้นว่า

- ตรีสแกไคร

- ที่ไหน

- ปรารภเรื่องอะไร และ

- นับหนึ่งเข้าในองค์แห่งวงศัตถศาสตร์อย่างไร ?

(2.3) วรรณนา แปลว่า การกล่าวเป็นเรื่องราวอย่างละเอียด หมายถึงเนื้อหาของอรรถกถาอันเป็นคำอธิบายหลักคำสอนของคัมภีร์โดยตรง โดยมีหลักเกณฑ์และ วิธีการอธิบายความ ดังนี้

(ก) ลักษณะวรรณนา ลักษณะการอธิบายความแบ่งออกเป็น 2 วิธีการคือ

- พระพุทธรูปที่นำมาจากพระไตรปิฎกโดยตรง

- คำอธิบายขยายความอันเป็นรายละเอียดของเหตุการณ์

สถานที่ บุคคล สภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ

(ข) หลักเกณฑ์การพรรณนาความ หลักเกณฑ์การพรรณนา ความของคัมภีร์อรรถกถา เฉพาะในสายพระไตรปิฎกท่านจะวางหลักเกณฑ์ไว้ 3 ประการ ได้แก่

- แบ่งเนื้อหาตามปิฎก กล่าวคือเบื้องต้นแบ่งเป็นเรื่อง หรือหมวดใหญ่ ๆ ตามปิฎก แล้วแบ่งเป็นตอน วรรค และแบ่งย่อยออกไปจนถึงเรื่อง

- สูตรแรกจะอธิบายข้อความหลัก ๆ เรียงลำดับกันไป

- สูตรต่อ ๆ ไปจะละข้อความที่เคยอธิบายไว้แล้วและ

ข้อความที่เห็นว้างง่าย จะอธิบายข้อความที่ยังไม่เคยอธิบายและข้อความที่เห็นว้างไม่ชัดเจนพอ

(ค) วรรณนาวิธาน วิธีการพรรณนาอธิบายความคัมภีร์อรรถกถามีหลักอยู่ 2 ประการ คือ

-ปทวรรณนา การพรรณนาศัพท์ บท ถ้อยคำและ
ข้อความแบ่งย่อยออกเป็น 3 อย่าง คือ

พยัญชนินเทศ คือชี้แจงพยัญชนะเป็นการอธิบายรูป
ศัพท์ในแง่การสร้างคำ (อักขรวิธี) หน้าที่ (การก) และความสัมพันธ์ของบท (วากยสัมพันธ์) ตาม
ระเบียบแบบแผนทางไวยากรณ์

อุปสัคคินเทศ คือชี้แจงอุปสรรค ในแง่เนื้อหา (อรรถ)
ของอุปสรรคว่ามีความหมายอย่างไร เช่น เอว ศัพท์ เป็นต้น

อรรถนินเทศ คือชี้แจงอธิบายอรรถ ได้แก่ การอธิบาย
เนื้อหาหรือความหมายของบทในแง่มุมหมายต่าง ๆ โดยพยัญชนะ อุปสรรค หรือโดยบท เช่น

โดยพยัญชนะ : โภโธ โทโส กุชฌนา

โดยอุปสรรค : สมिति ลาภ ปฏิลลาภ

โดยอรรถ : ปณติจจ โภสลล เนปถณ

-อรรถวรรณนา การขยายความอย่างละเอียดที่เรียกว่า
อรรถกถา และการพรรณนา ความที่เรียกว่า วรรณนา สังวรรณนาอันเป็นสาระสำคัญของคัมภีร์
แบ่งเป็น 2 ลักษณะ

ปริยายนินเทศ คือชี้แจงโดยปริยาย เป็นการนำเรื่อง
ราวและเหตุการณ์ที่ปรากฏหรือไม่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นต้นมาเป็นส่วนขยายความ เพื่อให้
เข้าใจเนื้อหาส่วนนั้นและเกี่ยวข้องดียิ่งขึ้น

ปรมัตถนินเทศ คือชี้แจงโดยเนื้อหา ล้วนเป็นการ
อธิบายคำสอนในแง่สุดตันตภาชนีย์ (อธิบายแบบพระสูตร) และในแง่อภิธรรมภาชนีย์ (อธิบายแบบ
ปรมัตถ์)

(2.4) นิคมกถา แปลว่า คำลงท้าย หมายถึงคำสรุปตอนท้ายเรื่อง
ท่านนิมจรณาเป็นร้อยกรอง (คาถา) โดยรณาตามแบบฉันทชนิดต่าง ๆ แบ่งเป็น 3 ส่วน คือ

(ก) อายาจนกถา ว่าด้วยคำร้องขอ ได้แก่ อ้อนวอน เชื้อเชิญ
ให้รณาคัมภีร์ ระบุชื่อผู้อารณาหรือวัตถุประสงค์ในการรณา

(ข) วจนมรรค ว่าด้วยลำดับแห่งถ้อยคำ ได้แก่ หลักเกณฑ์
หรือวิธีการในการรณาคัมภีร์นั้น ๆ

(ค) มโนรณกถา ว่าด้วยความปรารถนาแห่งใจ ได้แก่ ความ
หวัง ความปรารถนาผู้รณาประสงค์ให้เกิดขึ้นอันเป็นอนิสงส์จากการรณาคัมภีร์ เช่น คำกล่าวที่ว่า
ขอให้ข้าพเจ้าได้ดวงตาเห็นธรรม พระราชาจงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ฝนจงตกต้องตามฤดูกาล
 ฯลฯ⁹⁹

ลักษณะการรณาคัมภีร์อรรถกถาตามที่กล่าวมามี 2 ลักษณะ คือ ปุราณอรรถกถาเป็น
คัมภีร์ที่มีการอธิบายมาแล้วแต่ดั้งเดิม หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่เป็นผลงานของพระอริยสาวกในต้น
พุทธกาลที่สืบต่อกันมาตั้งแต่ปฐมสังคายนาจนถึงสังคายนาครั้งที่ 5 เรียกรวม ๆ ว่า มหาอรรถกถา

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-137.

และอภินวอรรถกถาเป็นคัมภีร์อรรถกถาใหม่ แต่อรรถกถาทั้ง 2 ต่างมีรูปแบบและเนื้อหาอันเดียวกัน ใน 4 ลักษณะ ซึ่งประกอบด้วย (1) คันถารัมภกถา ได้แก่อรรถกถาที่มีคำเริ่มแรกสำหรับเปิดเรื่องราว ก่อนจะดำเนินเหตุการณ์ (2) นิทานกถา ได้แก่อรรถกถาที่มีข้อความเบื้องต้นก่อนจะดำเนินเรื่องราว ต่อไป (3) วรรณนา ได้แก่เนื้อหาของอรรถกถาอันเป็นคำอธิบายหลักคำสอนของคัมภีร์โดยตรง และ (4) นิคมกถา ได้แก่คำสรุปตอนท้ายเรื่องที่ท่านนิมรจนาเป็นร้อยกรอง (คาถา) โดยรจนาตามแบบ ฉันทชนิดต่าง ๆ

2.1.3.4 กำเนิดและพัฒนาของอรรถกถา

การศึกษากำเนิดและพัฒนาของคัมภีร์อรรถกถา ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เพราะจะช่วยให้เห็นเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลา ได้ชัดเจนแล้วอาจแบ่งช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องได้ดังนี้

(1) อรรถกถายุคพระธรรมวินัย

ยุคพระธรรมวินัย คือช่วงตั้งแต่พรรษาที่ 1 จนถึงพรรษาที่ 45 ของ พระพุทธเจ้า นับเป็นระยะเวลาที่พระองค์เสด็จสู่คาม นิคม และนครน้อยใหญ่ เพื่อเผยแผ่และ ประกาศคำสอนรวมเวลา 45 ปีก่อนพุทธศักราช (พ.ศ.) อาจพิจารณาได้เป็น 2 ด้านคือ

(1.1) **ด้านการสืบทอดพระพุทธพจน์หรือหลักคำสอน** หลักคำสอนทั้งหมดได้รับการบันทึกโดยวิธีท่องจำนำสืบ ๆ กันมา ในรูปแบบของมุขปาฐะ (คำออกจากปาก ข้อความที่ท่องจำกันมาโดยปากเปล่าหรือต่อปากกันมา หรือเรียกว่า มุขปาฐะ ก็ได้) มีการจำเป็นหมวดหมู่เพื่อให้สะดวกต่อการท่องจำเรียกว่า ภาณวาร (วาระแห่งการสวด) หรือศึกษาเล่าเรียนในสำนักทั้งหลาย และบางส่วนอาจจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วด้วย

(1.2) **ด้านการอธิบาย/ตีความพระพุทธพจน์** ในด้านการอธิบายพระพุทธพจน์นั้น บางครั้ง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทแล้ว ตอนใดที่ทรงเห็นว่าผู้ฟังไม่เข้าใจหรือยังไม่ชัดเจนพอ ก็จะทรงขยายความตอนนั้นอีก เช่นพระองค์ทรงแสดงไว้ตอนหนึ่งว่า

น วณฺ์ ปฏิจฺฉาเตตา โหติ

แปลว่า ภิกษุเป็นผู้ไม่ปิดแผล¹⁰⁰

แล้วทรงอธิบายความข้อนี้ไว้ตอนท้ายว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ปิดแผล คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมรวบถือ ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ เมื่อภิกษุไม่สำรวมแล้ว จะเป็นบาปให้อกุศลธรรม คือ อภิชฌาโทมนัสเข้าครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ ฯเปฯ¹⁰¹

ลักษณะดังกล่าวนี้จะปรากฏอยู่ในพระสูตรทั่วไป เบื้องต้น พระพุทธเจ้าจะยกหลักธรรมที่ ทรงประสงค์จะแสดงขึ้นเป็น “หัวข้อ” หรือ “อุเทศ” เท่านั้น ต่อลำดับนั้นไป จึงทรงแสดงอธิบาย ความหลักธรรมที่ยกขึ้นเป็นอุเทศแล้วนั้นอย่างพิสดาร ด้วยข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้ พระอาจารย์รุ่นต่อ ๆ มา เช่น พระธรรมปาละ ได้ยืนยันในงานเขียนของท่านว่า

ปรมสฺงคิตฺติยฺ ยา อฏฺฐกถา สงคิตฺตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกาเลปิ อฏฺฐกถา สวีชชติ ฯ

¹⁰⁰ อจ.เอกาทศก. (ไทย) 24/17/289.

¹⁰¹ อภิ.ส.อนุฎีกา. (บาลี) 1/13/13.

แปลว่า อรรถกถาที่ว่าสังคีติกจารยร้อยกรองไว้แล้ว เมื่อคราวปฐมสังคายนานั้น เป็นอรรถกถาที่มีอยู่ในสมัยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระชนม์อยู่¹⁰²

นอกจากนี้ยังปรากฏว่า หากภิกษุรูปใดสามารถจะอธิบายพระพุทธรูปที่ทรงแสดงไว้ให้กว้างพิสดารจนสามารถเข้าใจได้ง่าย ๆ ขึ้นอีก พระองค์ก็จะทรงยกย่องให้ปรากฏในหมู่สงฆ์ดังกรณีของพระสารีบุตรเถระและพระมหากัจจายนเถระ เป็นต้น

ดังนั้น การอธิบายพระพุทธรูปจึงไม่ใช่ข้อห้าม เพียงแต่มีเงื่อนไขว่าผู้ที่สอนตั้งตัวเป็นครูหรือตั้งตัวเป็นอาจารย์รับสัททวิหาริกหรืออันเตวาสิกในสำนักสอนของพระธรรมวินัย ต้องชำนาญทั้งภิกขุวิวัฏฐะและภิกขุณีวิวัฏฐะจนสามารถสาธยายได้เข้าช่องคล่องปาก ถ้าจะอธิบายที่ขนิมิตยต้องชำนาญมหาบรรค จะอธิบายขนิมิตยต้องชำนาญมูลปณณาสก เป็นต้น¹⁰³

(2) อรรถกถายุคพระไตรปิฎก

ยุคพระไตรปิฎกอาจแบ่งเป็น 2 ช่วงใหญ่ ๆ รวมเวลาประมาณ 1,000 ปี คือยุคแรกเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 1 เมื่อมีการทำสังคายนาครั้งที่ 1 หลังพุทธปรินิพพานได้ 3 เดือน สิ้นสุดเมื่อการทำสังคายนาครั้งที่ 5 (พ.ศ. 433) ปรรวจาริกพระพุทธรูปจะเป็นลายลักษณ์อักษรลงสู่ใบลานสมัยพระเจ้าวิภูคามินีอภัย (พ.ศ. 439 - 444) ในสมัยพุทธกาลนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทแล้ว ตอนใดหากทรงเห็นว่ายังไม่ชัดเจนพอ ก็จะทรงอธิบายข้อความตอนนั้นไปด้วย และหากปรากฏว่า มีภิกษุรูปใดสามารถจะอธิบายพระพุทธรูปได้ถูกต้องมากขึ้น ก็จะทรงยกย่องให้ปรากฏในหมู่พุทธบริษัทอีกด้วย¹⁰⁴

แต่เมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้วได้ 3 เดือน ปรากฏว่ามีการร้อยกรองพระพุทธรูปไว้ในรูปแบบเดียวกัน เรียกว่า ปฐมสังคีต และได้มีการดำเนินการอย่างเดียวกันนี้อีกหลายครั้งต่างวาระและต่างกรณีกัน จนถึงปัญจสังคีตหรือสังคายนาครั้งที่ 5 ที่กระทำโดยพระพุทธที่ตเถระ ในรัชกาลของพระเจ้าวิภูคามินีอภัย (พ.ศ. 239- 444)

จะเห็นได้ว่าระยะเวลาดังกล่าวนี้ยาวนานถึง 4 ศตวรรษครึ่ง หลักคำสอน (พระธรรมวินัย) และภูมิธรรมภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ ที่คิดสรรบอเล่ากันมาอย่างมุขปาฐะ 4 ชั่วโมงคน ก็ได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร ทำให้พุทธธรรมมีสถานะมั่นคงเป็นวรรณคดีบาลีสัมบูรณ์เต็มที่

ส่วนยุคที่สองเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 450 คือหลังการทำสังคายนาครั้งที่ 5 จนถึง พ.ศ. 956 คือสังคายนาครั้งที่ 6 ช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้กินเวลาถึง 500 กว่าปี มีวรรณคดีบาลีสสำคัญ ๆ เกิดขึ้นเป็นที่รู้จักได้และได้รับการยกย่อง 3 คัมภีร์ คืออรรถกถามหาบรรค คัมภีร์มหาปัจจุจริยอรรถกถา และคัมภีร์กुरुทอรรถกถา แต่หลังจากสิ้นสุดรัชกาลของพระเจ้าวิภูคามินีอภัยแล้ว ล่วงมาจนถึงรัชกาลของพระเจ้ามหารามะ (พ.ศ. 952- 974) รวมกษัตริย์ลังกาจากลำดับที่ 19 พระเจ้าวิภูคามินีอภัยจนถึงลำดับที่ 62 พระเจ้ามหารามะ รวม 44 พระองค์

ตลอดระยะเวลาดังกล่าวนี้ มีงานอรรถกถาบาลีเกิดขึ้น 2 ลักษณะ คืออรรถกถาพระไตรปิฎก และอรรถกถาพิเศษที่เรียกว่า ปกรณวิเสส เช่น คัมภีร์ที่ปวงค์และคัมภีร์มหาวงศ์เกิดขึ้นแล้วในโลกลังกา แต่ไม่มีข้อมูลด้านโบราณอรรถกถาอยู่เลย จนถึง พ.ศ. 956 คือคราวที่พระพุทธโฆสา

¹⁰² อ้างแล้ว.

¹⁰³ วิ.อ. (บาลี) 2/3/7-8.

¹⁰⁴ อจ.เอกาทศก. (ไทย) 24/17/289.

จารย์เดินทางไปลังกาได้รจนาและแปลคัมภีร์อรรถกถาไว้จำนวนมาก ซึ่งลังกาจัดเป็นสังคายนาครั้งที่ 6 ปรากฏจากคำบอกเล่าของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า

ส่วนณนา สีหลที่ปกเณ
 วากเณน เอสา ปน สงขตตดา
 น กิลจิจ อตถํ อภิสมภูณาดิ
 ที่ปนตเต ภิกขุชนสส ยสมา ฯ
 ตสมา อิมํ ปาลินยานุรูป
 ส่วนณนทานิ สมารภิสส
 อชณเสนํ พุทธสิริวิยสส
 เณรสส สมมาสมนุสสรนโต ฯ¹⁰⁵

แปลว่า เพราะสังฆวรรณานี้ มิได้อำนวยประโยชน์อะไร แก่ชาวภิกษุ
 ในท้องถิ่นอื่น เพราะท่านเรียบเรียงไว้ด้วยภาษาชาวเกาะสิงหล ฉะนั้น
 ข้าพเจ้าผู้รำลึกอยู่ด้วยดีโดยชอบ ถึงคำเชิญของท่านพระมหาเถระนาม
 ว่าพุทธสิริ จึงจักรจนาสังฆวรรณานี้ อันควรแก่นัยแห่งพระบาลี ณ บัดนี้ ฯ

การกล่าวหรือการพรรณนาความไม่ใช่แต่เท่านั้น แต่ยังมีคำบอกเล่าทำนองเดียวกันยัง
 ปรากฏในงานแปลและเรียบเรียงอรรถกถาสายพระไตรปิฎกทั้งชุดอีกด้วย กล่าวคือหากเล่มใดมี
 “อาร์มภกถา” ก็มักจะปรากฏข้อความลักษณะเดียวกันนี้ เช่นในคัมภีร์สุมังคละวิลาสินี ความว่า

อรรถกถาได้อันพระอรหันต์ 500 องค์สังคายนาแล้วแต่ต้นและสังคายนาต่อมาเพื่อ
 ประกาศเนื้อความของทีฆนิกาย ซึ่งกำหนดหมายไว้ด้วยสูตรขนาดยาวละเอียดลออประเสริฐกว่านิกาย
 อื่น ที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกสังฆวรรณาไว้ มีคุณค่าในการปลูกฝังศรัทธา แต่ภายหลังพระมหินท-
 เถระนำมาเกาะสิงหล ต่อมาได้เรียบเรียงด้วยภาษาสิงหล เพื่อประโยชน์แก่ชาวสิงหลทั้งหลาย

ต่อจากนั้น ข้าพเจ้าจึงได้แปลภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ ถูกต้องตามหลักภาษาไม่ผิดเพี้ยน
 อักษรสมัยของพระเถระคณะมหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวาทที่วินิจฉัยไว้ละเอียดลออจะตัด
 ข้อความที่ซ้ำซ้อนกันออก แล้วประกาศข้อความ (ใหม่) เพื่อความชื่นชมยินดีของสาธุชน และเพื่อ
 ความยั่งยืนของพระธรรม ฯ¹⁰⁶

จากข้อความที่อ้างถึงนี้ พระพุทธโฆสาจารย์ได้พูดถึงประโยชน์หลักอยู่ 2 ประเด็นคือ
 ประวัติและความเป็นมาของปูราณอรรถกถา และหลักเกณฑ์การแปลและเรียบเรียงในงานของท่าน

(3) อรรถกถายุคหลังพระไตรปิฎก

อรรถกถายุคหลังพระไตรปิฎกอาจแบ่งพัฒนาการออกเป็น 2 ลักษณะ
 ซึ่งเรียกว่า พัฒนาการยุคอินวอรรถกถา และพัฒนาการอรรถกถายุควรรณคดีบาลีท้องถิ่น ดังนี้

(3.1) พัฒนาการยุคอินวอรรถกถา อรรถกถาในยุคนี้เริ่มตั้งแต่
 พ.ศ. 950 คือก่อนทำการสังคายนาครั้งที่ 6 เล็กน้อย ในรัชกาลของพระเจ้ามหายานามะ (พ.ศ. 552-
 974) กษัตริย์ลังกาปรารถนาเหตุแห่งพระพุทธโฆสาจารย์แปลและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาสีหลสู่ภาษา
 มคธ จนถึง พ.ศ. 1587 คือการทำสังคายนาครั้งที่ 7 ในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมาพาหุมหาราช

¹⁰⁵ วิ.อ. (บาลี) 1/-/2-3.

¹⁰⁶ ที.สี.อ. (บาลี) 1/-/1.

(พ.ศ. 1680-1696) และสิ้นสุดลงก่อนการทำสังคายนาครั้งที่ 9 (พ.ศ. 2331) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น

คัมภีร์อรรถกถาที่พระมหาเถระทั้งหลายได้ยกขึ้นสู่การวินิจฉัยและสอบทานมาบ้างแล้ว โดยเริ่มมาตั้งแต่การทำสังคายนาครั้งที่ 1 และนำสืบ ๆ กันมา จนถึงการทำสังคายนาครั้งที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 238 และตลอดระยะเวลา 2 ศตวรรษดังกล่าวนี้ น่าจะมีการจารึกคำอธิบายพุทธธรรมเป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว นั่นคือคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นฉบับบาลีอักษรพราหมี

พระมหินทเถระและคณะเมื่อเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา ได้นำคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถามาด้วย ส่วนหนึ่งเป็นมุขปาฐะหมายถึงได้มีพระมหาเถระผู้ทรงจำพระไตรปิฎกติดตามมา แต่ส่วนหนึ่งเป็นคัมภีร์โบลานที่ยึดตามแบบอย่างของศิลาจารึกพระเจ้าอโศกมหาราช¹⁰⁷ ต่อมาในปีเดียวกันนั่นเอง (พ.ศ. 238) พระมหินทเถระได้วางรากฐานการศึกษา โดยให้พระสงฆ์ชาวลังกาท่องจำพระพุทธรวณะตามแบบอินเดีย และได้ช่วยกันแปลคัมภีร์อรรถกถาบาลีทั้งหมดออกเป็นภาษาสิงหล จึงเรียกกันต่อมาว่า สัทพัญญูอรรถกถาหรืออรรถกถาภาษาสิงหล ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้ามหาราม (พ.ศ. 953-975) ท่านพระพุทโธสาจารย์ผู้เป็นพระอรรถกถาจารย์ที่ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ได้เดินทางจากอินเดียได้มาพำนัก ณ สำนักมหายิวหารแล้วได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหลเหล่านั้นกลับคืนเป็นภาษาบาลีอีกครั้งหนึ่ง

เรื่องราวดังกล่าวนี้ มีข้อความปรากฏในคัมภีร์บาลีเก่า ๆ ประเภทปกรณ์หลายเล่มและตรงกันด้วยคือ คัมภีร์มหาวงศ์ ที่ปวงศ์ ญาโณทัย ชินกาลมาลีปกรณ์ และสังคีตยวงค์ แต่มีปริณทนลแห่งความรู้ที่ควรพิจารณาเป็นประเด็น ๆ ไป ดังนี้

1. สภาพแวดล้อมของข้อมูล ในขณะที่เรามั่นใจได้ว่า สำนักมหายิวหาร คือหอไตรที่ได้เก็บรวบรวมคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มาตั้งแต่สมัยท่านพระมหินทเถระ (พ.ศ. 238) จนถึงเวลาที่ท่านพระพุทโธสาจารย์เดินทางไปยังลังกา (พ.ศ. 956) รวมเวลา 700 ปี และเป็นแห่งเดียวในโลก แต่ข้อเท็จจริงที่ประสพอยู่คือ

1.1 คัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับภาษาบาลีอักษรพราหมีที่พระมหินทเถระนำมาจากอินเดียนั้นไม่มีฉบับเหลืออยู่แล้ว

1.2 ที่เหลือเป็นฉบับภาษาสิงหลและเป็นเพียงฉบับแปล มิใช่ฉบับภาษามคธ/ภาษาอักษรสิงหลอย่างคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี อักษรสยาม พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรขอม พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรเมียนมาร์ หรือพระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรโรมัน เป็นต้น

1.3 การแปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ/บาลีนั้น เป็นการแปลภาษาหนึ่งไปสู่อีกภาษาหนึ่ง ไม่ใช่การเปลี่ยนอักษรหรือปริวรรต เพราะการทำเช่นนั้นคงไม่ก่อให้เกิดประโยชน์มากนัก

2. การแปลและเรียบเรียง การแปลภาษาสิงหลกลับไปสู่ภาษามคธ/บาลีนั้น พระพุทโธสาจารย์ได้แปลและเรียบเรียงคัมภีร์มหาอรรถกถาภาษาสิงหลเป็น 3 ลักษณะ คือ

2.1 จัดกลุ่มของเรื่องราวออกเป็น 3 กลุ่มตามลักษณะแห่งปิฎก คือ วินัยอรรถกถา สุตตันตอรรถกถาและอภิธรรมอรรถกถา

¹⁰⁷ ฉลาด บุญลอย. **วรรณคดีบาลี ตอนที่ 1.** (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2506), หน้า 24.

2.2. ตัดทอนส่วนที่ (เห็นว่า) มีพิรุณบกพร่องและไม่ต้องการออก แล้วแก้ไขส่วนที่คลาดเคลื่อนเพิ่มเติมที่บกพร่อง และขยายความบางส่วนออกไปอย่างที่เราเรียกกันปัจจุบันว่า “แปลและเรียบเรียง” นั้นเอง จนกลายเป็นคัมภีร์เล่มใหม่ต่างหาก

2.3. ตั้งชื่อคัมภีร์ใหม่ทั้งหมดสมกับที่ท่านพระมหานามกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารว่า

ตพนนตรี สุตตันปิฎโก มหาวรรคกถาย สี่หฬภาส์ ปรีวตเตตวา มคธภาสาย
สมังควลีสินี นาม ทีฆนิกายตถกถญจ ฐเปสิ ฯ

แปลว่า ลำดับนั้น ก็ได้แปล (ปริวรรต) ภาษาสิงหล ในมหาอรรถกถา แผนก
สุตตันตปิฎก โดยภาษามคธ ตั้งไว้เป็นอรรถกถาที่ฆนิกาย เรียกว่า สมังควลีสินี ฯ¹⁰⁸

คัมภีร์มหาอรรถกถาส่วนที่ว่าด้วยพระสูตรนี้เองที่เรียกว่า สุตตันตอรรถกถา หรือ
อรรถกถาสุตตันตปิฎก ภาษาสิงหลสมัยโบราณ¹⁰⁹ ทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อนว่าเป็นคัมภีร์คนละเล่ม
พระพุทโธศาจารย์ได้แปลสุตตันตอรรถกถา (มหาอรรถกถา) ออกเป็น 4 คัมภีร์¹¹⁰ คือ

สมังควลีสินี	อรรถกถาที่ฆนิกาย
ปปัญจสุทนี	อรรถกถามัชฌิมนิกาย
สารัตถทีปนี	อรรถกถาสังยุตตนิคาย
มโนรทปุรณิ	อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่กล่าวมาช่วยสื่อความเข้าใจได้ว่า คัมภีร์อรรถกถามีมหาอรรถกถา
เป็นต้นนั้น ต้นฉบับอันตรธานแล้ว คุณจะไม่ตรงกับข้อเท็จจริงเท่าไรหรอก เพราะไม่ว่าจะเป็นเค้าโครง
เรื่องหรืออรรถที่เป็นสาระพร้อมข้อวินิจฉัยต่าง ๆ แห่งมหาอรรถกถาแผนกสุตตันตปิฎก ล้วนปรากฏ
อยู่แล้วในคัมภีร์ทั้ง 4 เล่มนั่นเอง ดังนั้น ยุคนี้จึงจัดว่าเป็นยุคทองของวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา
อย่างแท้จริง ผลงานที่เกิดขึ้นในยุคนี้ต่างได้รับการยกย่องว่าเป็นงานที่รจนารอบพระพุทโธวณะได้
อย่างยอดเยี่ยมที่สุดเท่าที่ผ่านมา โดยเฉพาะผลงานของพระพุทโธศาจารย์ เป็นต้นว่า วิสุทธีมรรค
สมันตปาสาทิกา สมังควลีสินี สารัตถปกาสินี ฯลฯ รวมทั้งคัมภีร์ฎีกาอีกหลายเล่ม เช่น สารัตถทีปนี
ฎีกา สารัตถมัญจุสาฎีกา เป็นต้น วรรณคดีบาลีสำคัญ ๆ เหล่านี้ ถือว่าเป็นแม่แบบในการเขียนและ
การศึกษาเล่าเรียนมาจนถึงปัจจุบัน

(3.2) อรรถกถาทองถิ่น อรรถกถาทองถิ่นเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 1600
หลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ 7 ในลังกาจนถึง พ.ศ. 2400 รวมเวลา 800 ปี ถือว่าเป็นยุคเสื่อมของ
วรรณคดีบาลี ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อรรถกถาตามหลักฐานว่ามีการทำสังคายนา 3 ครั้ง ซึ่งแต่ละฝ่ายต่าง
นับการทำสังคายนาแตกต่างกัน คือ

พ.ศ. 2020 ในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนา เรียกว่า อัฐมสังคายนา
(สังคายนาครั้งที่ 8)

¹⁰⁸ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/-/107-108.

¹⁰⁹ เสนาะ ผดุงฉัตร. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2531), หน้า 20.

¹¹⁰ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/-/108.

พ. ศ. 2331 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เรียกว่า นวมสังคายนา (สังคายนาครั้งที่ 9)

พ. ศ. 2414 ในรัชกาลของพระเจ้ามโหตรวงศ์แห่งเมียนมาร์ เรียกว่า ฉัฎฐสังคายนา (สังคายนาครั้งที่ 6)

ตลอดระยะเวลาที่กล่าวนี้ ผลงานด้านวรรณคดีบาลีได้มีการผลิตขึ้นและแพร่หลายทั่วไปในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ เมียนมาร์ ไทย วรรณคดีบาลีที่มีชื่อเสียงและเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง เช่น สาสนวังสัปปทีปิกา (ศาสนวงศ์) ของพระปัญญาสามีแห่งเมียนมาร์ มังคลัตถทีปนีของพระศิริมังคลาจารย์แห่งล้านนา ชินกาลมาลีปกรณ์ของพระรัตนปัญญาแห่งล้านนา และสังคีตยวงศ์ของสมเด็จพระวันรัตแห่งรัตนโกสินทร์ เป็นต้น

สรุปคือ ในพระอภิธรรมปิฎกมีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถาคัมภีร์อรรถกถา มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่าคัมภีร์มหาอรรถกถา อันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิมประกอบด้วย 2 ส่วนสำคัญ คือ

1. ปกิณณกเทศนา เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เอง เมื่อมีผู้ทูลถามหรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ

2. สวากาษิต ถ้อยคำของพระสาวก มี พระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้นที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ อาทิเช่น

2.1 พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตรและทสุตตรสูตร

2.2 พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภทเทกรัตตสูตรไว้ในอนันท์ภทเทกรัตตสูตร

2.3 พระมหากัจจายนะ อธิบายภทเทกรัตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภทเทกรัตตสูตร

คัมภีร์มหาอรรถกถาได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่น ๆ ต่อมาพระมหินทเถระได้ไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ 3 โดยได้นำ พระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ภายหลังพระสิงหนได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถา เป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลสามารถศึกษาได้โดยสะดวก ต่อมาภายหลังคัมภีร์ มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทธโฆษาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหาราชา (พ.ศ. 953-975) แล้วปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลีเพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่าง ๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ในปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน และมีคัมภีร์ที่อธิบายความพระอภิธรรมรุ่นหลังที่เรียกว่า อรรถกถาสังเขป เป็นเหตุให้มีการรจนาคัมภีร์อธิบายเพิ่มเติม

2.1.4 ฎีกาพระอภิธรรม

คัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาก่อข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือชั้นที่ 3 แห่งการ

อธิบายความพระพุทธรูป การอธิบายความดังกล่าวนี้มีลักษณะเฉพาะด้านที่สื่อความหมายจากการตั้งชื่อคัมภีร์ที่แตกต่างกัน ดังนี้

2.1.4.1 ฎีกา : คัมภีร์ขยายเนื้อความ

คำว่า ฎีกา หมายถึงคำอธิบายขยายความที่แก้และอธิบายคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ท่านรจนาขึ้นมาเพื่ออธิบายขยายข้อความที่ยากต่อการเข้าใจในคัมภีร์อรรถกถา¹¹¹ และบทบางบทจากพระบาลีไตรปิฎกที่คัมภีร์อรรถกถายังไม่ได้อธิบายไว้ มีรากศัพท์ดั้งเดิมจากภาษาบาลีว่า ฎีกา ในคัมภีร์สังฆนทีปกรณ์ธาตุมาลาว่ามาจาก ฎีก ธาตุ หรือ ฎีก ธาตุ ลงในความหมายว่า ไป หรือ ถึง (คตตเถ) แต่ท่านใช้ในความหมายว่า รู้ (พุทธิย) สมกับพระอัครวงศาจารย์ได้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

ฎีกียติ ขานียติ ส่วนณนาย อตโถ เอตยาติ ฎีกา ฯ

แปลว่า เนื้อความแห่งคัมภีร์อรรถกถา ย่อมรู้ได้คือเข้าใจได้ ด้วยวรรณานัน เหตุนี้วรรณานัน ชื่อว่า ฎีกา (เป็นเครื่องอธิบายความอรรถกถาให้เข้าใจได้) ฯ¹¹²

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ที่คล้ายกันว่า

ฎีกียติ ขานียติ อฎฺฐกถายตโถ เอตยาติ ฎีกา ฯ

แปลว่า เรียกว่า ฎีกา เพราะเป็นคัมภีร์ที่ให้ความหมายของคัมภีร์อรรถกถา ฯ¹¹³

อีกนัยหนึ่ง ถ้าพิจารณาถึงความหมายของฎีกา (ฎีก) ธาตุ ที่แปลว่า “ไป” อาจไม่ตรงตามที่นักวิชาการต้องการ แต่ในหลักภาษาบาลีมีคำอธิบายถึงธาตุที่มีความหมายว่า “ไป” สามารถใช้แทนความหมายอื่นได้ ตั้งข้อความว่า

เยสํ ธาตุณํ คตโตตโถ พุทธิปิ เตสํ อตโถ ปวตติ ปาปุณาติปิ ฯ

แปลว่า ธาตุที่มีความหมายว่า “ไป” ยังมีความหมายว่า รู้ เป็นไป ได้ด้วย ฯ¹¹⁴

คำนี้ท่านจะใช้เป็นชื่อหลักต่อท้ายคัมภีร์ ตามลักษณะแห่งรูปแบบและเนื้อหาของการอธิบายความ เช่น มูลฎีกา อนุฎีกา โปราณฎีกา อภินวฎีกา มหาฎีกาและจุฬฎีกา

2.1.4.2 ลีเนตตะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายข้อความลึกลับและกำกวม

คำนี้แปลตามความนิยมว่า เนื้อความ (อตถ) อันลึกลับ (นีล) อันหมายถึงเนื้อความที่กำกวมเข้าใจยาก อันเป็นชื่อที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นความหมายของคัมภีร์ฎีกา แล้วต่อท้ายด้วยคำว่า ปกาสนา ปกาสินี (ประกาศ) และโยชนา โชติกา (ส่องสว่าง) ตัวอย่างการใช้คำให้เข้าชุดกับคำว่า ลีเนตตะ เช่น

ลีเนตตปกาสินี	เปิดเผยเนื้อความที่ซ่อนเร้น
ลีเนตตปกาสนา	ประกาศเนื้อความที่เร้นลับ
ลีเนตตโชตนา	ชี้แจงข้อความที่เข้าใจยาก

¹¹¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุคส์พับลิเคชั่น, 2546), หน้า 391.

¹¹² พระอัครวงศาจารย์, สังฆนทีปกรณ์ สุตตมาลา, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, 2523), หน้า 22.

¹¹³ พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ, ธาตุวัตตสังคหปาฐนิสสยะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 148.

¹¹⁴ พระอัครวงศาจารย์, สังฆนที ธาตุมาลา, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, 2546), หน้า 3.

แต่หากกล่าวเฉพาะคัมภีร์ลีนตลปกาศนาจะมีลักษณะเป็นการอธิบายความหมายของคำ และความที่กำกวมเท่านั้น ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะพรรณานารวมหลายสิ่งหลายอย่างในเวลาเดียวกัน อย่าง “สัณณนา” หรืออรรถกถา¹¹⁵

2.1.4.3 สารัตถะหรือปรมัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกซึ้ง เข้าใจยาก

คัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา เป็นคัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกซึ้งและเข้าใจยาก โดยที่ท่านใช้คำว่า อรรถะหรือสารัตถะบ้าง ปรมัตถะบ้าง แล้วเติมคำว่า ปกาสินี วิภาสินี ที่ปนี วัฒนนา วินิจฉัย หรือ กถา เป็นต้น ประกอบเป็นคำสมาสต่อกันไป ตัวอย่างการใช้คำชุดกับคำว่า อรรถะ คือ

อรรถที่ปนี	แสดงเนื้อหา
อรรถวิภาสินี	ประกาศเนื้อหา
อรรถวิภาวินี	แจกแจงเนื้อหา

คัมภีร์ฎีกาจึงเป็นคัมภีร์ที่รจนาแก้ อธิบายและแปลความหมายของข้อความสำคัญที่ลึกซึ้งที่เข้าใจยากในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนและเข้าใจยิ่งขึ้น จัดเป็นลำดับหรือชั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทธรพจน์

2.1.5 อนุฎีกาพระอภิธรรม : คัมภีร์เสริมความ

คัมภีร์ที่เรียกว่า อนุฎีกา คือปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายรจนาแก้หรืออธิบายเพิ่มฎีกา ฎีกานี้นับเป็นหลักฐานชั้นที่ 4 รองจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา หรือในบางกรณีอนุฎีกาเรียกตามคำศัพท์ตามภาษาบาลีว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่¹¹⁶ เป็นคัมภีร์เรียกรวมสำหรับคัมภีร์ที่ท่านรจนาแก้ความจากคัมภีร์ฎีกา ในส่วนที่ท่านเห็นว่าฎีกาที่ท่านอธิบายยังไม่ชัดเจนพอหรือยังไม่ครบความ และแยกประเภทตามลักษณะของฎีกา เมื่อเป็นฎีกาของคัมภีร์ประเภทใด มักจะมีคำว่า อนุฎีกาติดอยู่กับหนังสือเล่มนั้นๆ ให้เป็นที่ชัดเจนและสังเกตได้ง่าย¹¹⁷

คัมภีร์อนุฎีกาเป็นคัมภีร์เสริมความที่รวมสำหรับคัมภีร์ที่ท่านรจนาแก้ความจากคัมภีร์ฎีกา ในส่วนที่ท่านเห็นว่าฎีกามีการอธิบายยังไม่ชัดเจนพอ และแยกประเภทตามลักษณะของฎีกานั้น ๆ

2.2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

2.2.1 คัมภีร์อรรถกถาสังเขป

เมื่อสมัยโบราณ ผู้คนส่วนมากมีความจำดีและแม่นยำ จึงศึกษาเล่าเรียนและถ่ายทอดพระอภิธรรมปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาด้วยมุขปาฐะต่อ ๆ กันมานับพันปี ภายหลัง คนที่มีความจำดีเริ่มลดจำนวนลง ดังนั้น เพื่อธำรงรักษาพระอภิธรรมให้แพร่หลายต่อไป พระเถระที่อยู่ในช่วงเริ่มตั้งแต่

¹¹⁵ พระมหาอดิศร ธีรสโร, ประวัติคัมภีร์บาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 188.

¹¹⁶ ไกรวุฒินันท์, วรรณคดีบาลี 1, (กรุงเทพมหานคร : จริยสุนันทวงศ์การพิมพ์, 2549), หน้า 102.

¹¹⁷ จิรภัทร แก้วภู, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 150.

พุทธศตวรรษที่ 10 จึงรจนาคัมภีร์สรุปความในพระอภิธรรมเป็นจำนวนมาก คัมภีร์เหล่านั้นเรียกว่า อรรถกถาสังเขป

คัมภีร์อรรถกถาสังเขปที่รจนาขึ้นในสมัยแรก คือ อภิธัมมวาทาร และรูปารูปวิภาค

พระพุทธรูปที่ตเถระได้รจนาไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 10 คัมภีร์อภิธัมมวาทารนั้นประกอบด้วย ปริจเฉท 24 ตอน มีเนื้อหาที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองรวม 1,416 ข้อ กล่าวประมวลเนื้อหาสาระ ในพระอภิธรรมปิฎกทั้ง 7 คัมภีร์ และอรรถกถาพระอภิธรรม จึงมีข้อความพิสดารเรียนรู้เข้าใจได้ยาก หากแต่ว่าเหมาะแก่การค้นคว้าวิจัยสำหรับผู้ที่เคยศึกษาพระอภิธรรมมาแล้ว

ส่วนคัมภีร์รูปารูปวิภาค มีข้อความสั้นมากประกอบด้วยปริจเฉท 3 ตอน มีเนื้อหา 41 ข้อ แนวการรจนาคัมภีร์ทำให้อ่านแล้วเข้าใจยาก ด้วยท่านผู้รจนากล่าวลำดับจิตเป็นต้นตามคัมภีร์ธรรม-สังคณี โดยเริ่มต้นแสดงกามาวจรกุศลจิตแล้วแสดงจิตอื่น ๆ ต่อมาตามลำดับ คือ รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรกุศลจิต อกุศลจิต และอเหตุกกุศลวิปากจิต เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ พระอนุจรุทธาจารย์จึงรจนาอรรถกถาสังเขปขึ้นใหม่ เพื่อให้เยาวชนเล่าเรียน เข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป โดยท่านประมวลเนื้อหาสำคัญจากพระอภิธรรมปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรม คัมภีร์ที่ท่านรจนามีชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

เนื้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้เรียงตามพระอภิธรรม 7 คัมภีร์ คือ ธรรม-สังคณี วิภังค์ ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน แต่ได้จัดลำดับใหม่โดยแบ่งออกเป็น 4 หมวด คือ

1) จิต	สภาวะรับรู้อารมณ์
2) เจตสิก	สภาวะเกิดร่วมกับจิต
3) รูป	สภาวะแปรปรวน
4) นิพพาน	สภาวะดับไฟกิเลส

ในปริจเฉทที่ 1 กล่าวอธิบายจิต โดยจำแนกไว้อย่างเป็นระเบียบ ตามลำดับความทราวม และประณีตเป็น 4 ประเภทเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ซึ่งได้แก่

1) กามาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในกามภูมิ
2) รูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในรูปภูมิ
3) อรูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในอรูปภูมิ
4) โลกุตตรจิต	จิตที่พ้นจากโลก

นอกจากนั้น ปริจเฉทต่าง ๆ ในคัมภีร์ยังมีความเชื่อมโยงกัน ซึ่งมีทั้งสิ้น 9 ตอน คือ

1) จิตตสังคหวิภาค	จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่
2) เจตสิกสังคหวิภาค	จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่
3) ปกิณณกสังคหวิภาค	จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป
4) วิถีสังคหวิภาค	จำแนกวิถีจิตเป็นหมวดหมู่
5) วิถีมุตตสังคหวิภาค	จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีเป็นหมวดหมู่
6) รูปสังคหวิภาค	จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่
7) สมุจจยสังคหวิภาค	จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่
8) ปัจจยสังคหวิภาค	จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่

9) กัมมัฏฐานสังคหวิภาค จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่

การกล่าวถึงกัมมัฏฐาน 31 และอายุของเหล่าสัตว์ที่บังเกิดในกัมมัฏฐานเหล่านั้นพร้อมด้วยกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในแต่ละกัมมัฏฐานในปริจเฉทที่ 5 ก็ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ ตอนธัมมททวิภังค์ แม้ข้อความอื่น ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ก็ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม

มีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า พระอนุรุธาจารย์รจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยไว้ก่อนแล้ว ต่อมาจึงรจนาคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ทั้งนี้ เพราะการประพันธ์บาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังจากท่านมีประสบการณ์ทางวิชาการเต็มเปี่ยมแล้ว จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดี ไม่มีเพชรเม็ดใดที่ตัดเทียมได้ ตั้งแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน

2.2.2 ประวัติพระอนุรุธาจารย์

พระอนุรุธาจารย์เป็นชาวอินเดียตอนใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปัญญนะบ่าง หรือกาเวรีปัญญนะบ่าง ปัจจุบันก็ยังมียชื่อเรียกว่า กาวีร์ (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขาปงฉิมฆาฏ บางมติกล่าวว่าไหลมาจากภูเขาคุระ โดยไหลเป็นทางยาว 457 ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรฟงคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคปฏัม ตันโซ และจินนาพลี ต่อมาพำนักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางคราวก็พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา เรื่องนี้กล่าวไว้ในคาลงท้ายของคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาลา 1854-7) และปรมัตถวินิจัย (คาลา 1142-4)

สำหรับแคว้นโจฬะนั้น ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกกว่า “โจฑะ” เมืองคานูล (Karnul) ในอินเดียปัจจุบันเคยเป็นเมืองหลวงของแคว้นนี้ ส่วนเมืองกัญจิปุระ เรียกว่า กัญจิปุระบ่าง ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม (Conjeeveram) อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทธิบราว 57 ไมล์

ในระหว่างที่พระอนุรุธาจารย์พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้ประพันธ์คัมภีร์นามรูปปริจเฉท ทั้งรจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย เมื่อพักอยู่ ณ เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร ต่อมาได้ประพันธ์ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำวิงวอนของอุบาสกชื่อว่านัมพะ โดยท่านได้กล่าวถึงวัดมูลโสมะซึ่งเป็นที่อยู่ของอาจารย์วงศ์ไว้ในคาลงท้ายของคัมภีร์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังรำลึกถึงความศรัทธา

ท่านพระอนุรุธาจารย์นั้น นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์ไม่สามารถยืนยันว่าเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดในยุคก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัมภพาทูที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถการวรรณนา จึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนาก่อน พ.ศ. 1696

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรจนาในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-17)¹¹⁸ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (1993) มีข้อความกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รับจาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่า ทั้งสองท่านได้รับจาคัมภีร์อภิมัตถสังคหะและอภิมัตถวาทารขึ้น เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่าน ซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์ แล้วให้ความเห็นว่า ‘พระพุทธทตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมายเต็มห้องและปิดประตูหน้าต่างไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มาก เต็มห้องเช่นกัน หากแต่ท่านได้เปิดประตูไว้’ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้ โดยยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการประพันธ์และเนื้อความในผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ซึ่งแสดงว่า ท่านไม่น่าจะเกิดก่อน คริสต์ศตวรรษที่ 8 (ราวพุทธศตวรรษที่ 14) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)”¹¹⁹

ผู้วิจัยเห็นว่าคัมภีร์อภิมัตถสังคหะนี้รจนาสรุปความจากอรรถกถาพระอภิธรรม ซึ่งมีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้รจนา แต่หากพระอนุรุทธาจารย์เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธทตเถระ ผู้เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์ ก็จะรจนาสรุปความจากอรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ไม่ได้

ในคัมภีร์ชื่อปทรูปสิทธิผลงานของพระพุทธปิยเถระศิษย์ของพระอานันทเถระ มีข้อความในสูตร 641 ตรงกับข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมัตถสังคหะว่า อภิวัตินิย ภาสิสฺส (อาจเขียนเป็น อภิวัตินิย ภาสิสฺส) จึงสันนิษฐานได้ว่าพระอนุรุทธาจารย์คงเกิดในสมัยเดียวกับพระพุทธปิยเถระ แม้ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่า พระพุทธปิยเถระและอานันทเถระเกิดในสมัยใด เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานที่พระเถระทั้งสองท่านกล่าวไว้ด้วยตนเอง แต่มีนักวิชาการสันนิษฐานว่าพระอานันทเถระมีชีวิตรอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาที่พระอานันทเถระรจนาขึ้นได้กล่าวว่า ผู้อาราธนาให้รจนาจาคัมภีร์มูลฎีกานี้ชื่อว่าพระธรรมมิตตเถระ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลผู้ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท 54 คาถา 35) ที่กล่าวว่าพระธรรมมิตตเถระพำนักอยู่ที่วัดสิทธคาม ในรัชสมัยพระเจ้ามหินทหะผู้ครองราชย์ ระหว่างพุทธศักราช 1499-1519 จึงอาจสรุปว่า พระอนุรุทธาจารย์น่าจะเกิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16

2.2.3 คัมภีร์อรรถาธิบายของอภิมัตถสังคหะ

อภิมัตถสังคหะมีคัมภีร์อรรถาธิบายที่ได้รับการยอมรับว่ามีชื่อเสียงอยู่ 4 คัมภีร์ คือ

2.2.3.1 คัมภีร์อภิมัตถสังคหฎีกาเก่า พระเถระผู้ไม่ปรากฏนามรจนาไว้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 บางท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะผู้พำนักอยู่วัดอุทุมพรคิริ (วัดเขามะเตือ) ประเทศศรีลังกา เป็นผู้รจนา พระเถระนี้เป็นอาจารย์ของพระสารีบุตร (พระสารีบุตรนี้เป็นผู้รจนาจาคัมภีร์ ฎีกาสารัตถทีปนี เป็นต้น และเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยของพระเจ้าปรกากรมพาหุ ซึ่งครองราชย์ ในพุทธศักราช 1696-1729)

2.2.3.2 อภิมัตถวิภาวินี (อภิมัตถวิภาวินี) รจนาโดยพระสุมังคลสามี ประเทศศรีลังกา ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตร ผู้ประพันธ์คัมภีร์

¹¹⁸ G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo January 1928, p. 167.

¹¹⁹ Bhikkhu Bodhi. *A Comprehensive Manual of Abhidhamma*. (1993) p. 16.

สารัตถที่ปนีโดยเหตุที่ข้อความส่วนใหญ่ของคัมภีร์ปริวรรตมาจากตำราแปลและอธิบายคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหวิถถาวรรรณนา ซึ่งพระสารีบุตรรจนาไว้ คัมภีร์นี้จึง รจนาจบภายในเวลา 24 วัน และเนื่องจากใช้ภาษาได้กระชับสละสลวย จึงเป็นตำราแบบเรียน ในประเทศ สหภาพเมียนมาร์ ตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา โดยปรากฏชื่อในสมัยพุกามว่า “ฎีกางาม” และปรากฏชื่อว่า “ฎีกาลือชื่อ” ตั้งแต่สมัยอังวะเป็นต้นมา

2.2.3.3 สังเขปวรรณนา รจนาโดยพระสัทธัมมโชติपालะ ชาวเมียนมาร์เรียกว่า ฉัปปทเถระ โดยเหตุที่ท่านมีชื่อเมียนมาร์ว่า “ผึ่ง” ชาวสิงหลจึงเรียกท่านที่เป็นผู้ศึกษาพระปริยัติธรรม ในศรีลังกาว่า พระฉัปปทะ (พระผึ่ง) โดยไม่เรียกฉายา ต่อมาเมื่อกลับมาอยู่เมียนมาร์ก็เป็นที่รู้จักตาม ชื่อนี้ ตามหลักภาษา ฉัปปท ศัพท์แปลว่า ผู้มีหกขา, ผึ่ง

ท่านได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่เมืองพุกามในรัชสมัยพระเจ้านรปติ ผู้ทรงสร้าง พระเจดีย์อุปาราม ในแผ่นดินอังวะ หลังจากนั้นได้เดินทางไปประเทศลังกาในจุลศักราช 808 (พ.ศ. 1989) ท่านได้สมมุติสีมาที่เมืองชัยวัฒน์ ซึ่งภาษาสิงหลเรียกว่า เมืองเก๊ะเต ในรัชสมัยพระเจ้า ปรารคมพาหุ หลังจากกลับจากศรีลังกาแล้ว ท่านได้พำนักที่หมู่บ้านฉัปปทะ และที่บริเวณเทือกเขา สะไทย รวมทั้งที่เมืองพุกาม เป็นครั้งคราว ชาวเมียนมาร์รู้จักท่านว่าเป็นทูตฉัปปทเถระ (พระฉัปปทเถระ รูปที่สอง) นอกจากนี้ ท่านยังได้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อ สุตตนิเทศอีกด้วย ฉบับเมียนมาร์ บางฉบับใช้ชื่อว่า ฉัปปฎะ¹²⁰

2.2.3.4 ปรมัตถที่ปนี รจนาโดยพระญาณธชะ วัดแลติ จังหวัดโมงยวา ประเทศ สหภาพเมียนมาร์ ในพุทธศักราช 2440

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาต่าง ๆ แล้ว หลายครั้ง ได้แก่ ภาษาอังกฤษ จีน เยอรมัน ฮินดี สิงหล เมียนมาร์ และไทย เป็นต้น ฉบับที่แปลเป็นภาษาไทย ปัจจุบันก็ยังมีอยู่หลายฉบับ

ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี พบในฉบับสิงหล ฉบับเมียนมาร์พบชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินีบ้าง อภิธัมมัตถวิภาวินีบ้าง ส่วนฉบับฉัปปฎะสังคหิใช้ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี ตามฉบับสิงหล¹²¹

¹²⁰ ฉัปปท มาจาก ฉ ศัพท์ + ปาท ศัพท์ ทำรัสสะ อา เป็น อ ในสมาส เพราะ ปาท ศัพท์ต้องรัสสะ ในสมาสแน่นอน ดังคำว่า จตุปปท = สัตว์สี่เท้า, พหุปปท = สัตว์มีเท้ามาก, ทวิปท = สัตว์สองเท้า, ทวิปทุตตม = ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า, พระพุทธเจ้า.

¹²¹ คำว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมม ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ฎ ฐาตุ + ณ ปัจจย + ณี ปัจจย + อนี อิตถิปัจจย รูปบุคลิกลิงค์ของคำว่า วิภาวินี คือ วิภาวี จึงลง อนี ปัจจยท้าย บทกติกที่มี ณี ปัจจยอยู่ท้ายด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร 240) ว่า ปติภิกขุราชการนเตหิ อนี (ลง อนี ปัจจยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์ และศัพท์อื่น ๆ อันเป็นไปในอิตถิลิงค์) ดังคำว่า ปิยปัสสี (ชายผู้ชมเชยคนรัก), ปิยปัสสินี (นางผู้ชมเชยคนรัก) ส่วนคำว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมม ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ฎ ฐาตุ + ณ ปัจจย + ยุ ปัจจย + อี อิตถิปัจจย โดยทั่วไปบทที่ลง ยุ ปัจจยแล้วใช้เป็นรูปบุคลิกลิงค์ เมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิตถิลิงค์อาจลง อา หรือ อี อิตถิปัจจย ดังคำว่า ทีปนา, ทีปนี ไม่นิยมลง อนี ปัจจยท้ายบท ดังกล่าว แม้บททั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี น่าจะเป็น ต้นฉบับเดิม เพราะพบ ในฉบับสิงหลซึ่งเป็นภาษาของผู้แต่ง นอกจากนี้ เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า อภิธัมมัตถวิภาสินี ที่ไม่ประกอบรูปศัพท์เป็น อภิธมมัตถวิภาสินี แล้วรูปว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี จึงสมควรกว่า.

คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

2.3 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์โยชนา

2.3.1 ความหมายของคำว่า “โยชนา”

คัมภีร์ที่เรียกว่า โยชนา เป็นคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา ซึ่งแยกศัพท์เป็น อรรถ (อตถ) + โยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น¹²² ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ

2.3.1.1 ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี

คัมภีร์โยชนาทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถถกและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจนประกอบด้วย

(1) แสดงวิธีการใช้สูตร มีการวางกฎในการ “สร้างคำ” โดยแสดงวิธีการกำหนดรูปศัพท์ ตั้งศัพท์ แล้วเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์เป็นบท ๆ พร้อมกับระบุหน้าที่ (การก) และความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์

(2) แสดงสูตร มีการแสดงสูตรหรือมีอำนาจหน้าที่สร้างรูปศัพท์ต่าง ๆ ให้สำเร็จว่าใช้ข้อบังคับทางไวยากรณ์อะไร บางครั้งอาจจะต้องแสดงอ้างรูปคำจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถถก และฎีกาต่าง ๆ มาประกอบคำอธิบาย

(3) เสนอคำอธิบายเพิ่มเติม มีการเสนอคำอธิบายเพิ่มเติม โดยวิธีวิเคราะห์คำและความเพื่อแสดงสาระของสูตรให้ยิ่งขึ้นและได้ความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น

2.3.1.2 ด้านวรรณนา

คัมภีร์โยชนาถือว่าเป็น “กุญแจ” สำหรับไขในคัมภีร์อรรถถกและฎีกา การที่จะมีความรู้ลึกซึ้งมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา¹²³

ดังนั้น คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถถกและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งเป็น 3 ประเภท ตามสายคัมภีร์หลัก คือพระไตรปิฎก มีโยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก

¹²² จิรภัทร แก้วกู่, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 167.

¹²³ จิรภัทร แก้วกู่, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 150.

จุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนา หรือ อัถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกัมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถินคร หรือ โปโพนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุม รจนานฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้รจนานฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่ หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณัฎรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

2.3.2 ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในล้านนา

การที่พระพุทธศาสนาเข้าสู่ล้านนาไทยครั้งแรกนั้น มีหลักฐานตำนานจามเทวีวงศ์ ได้กล่าวถึงสุเทพฤาษีว่า เป็นผู้นำในการสร้างเมืองหริภุญชัยเมื่อปี พ.ศ. 1204¹²⁴ แล้วได้อัญเชิญพระนางจามเทวีมาจากเมืองละโว้ เมื่อ พ.ศ. 1206¹²⁵ พระนางจามเทวีได้นิมนต์พระสงฆ์ทรงศีลาจารย์วัตรมาพร้อมกันด้วย จึงทำให้พระพุทธศาสนาเข้าสู่ล้านนา ตามหลักฐานเป็นพระพุทธศาสนาแบบนิกายมอญ เป็นพระพุทธศาสนา ที่สืบทอดมาจากสายของพระโสดนและพระอุตตระที่มาจากประเทศอินเดีย ตำนานจามเทวีวงศ์ ตำนานมูลศาสนา และชินกาลมาลีปกรณ์ได้กล่าวถึงความเจริญทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรหริภุญไชย มีการนำพระไตรปิฎกและพระสงฆ์ผู้ทรงพระไตรปิฎกมาจากเมืองละโว้ ทำให้พระพุทธศาสนาและการศึกษาหลักคำสอนและการสร้างวัดวาอารามไม่ต่ำกว่า 2,000 แห่ง ยังได้เผยแผ่พระพุทธศาสนานิกายมอญเข้าสู่อาณาจักรใกล้เคียง จนกลายเป็นนิกายดั้งเดิมของล้านนา ทำให้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมา

ต่อมา ในรัชสมัยของพญาเกือนา (ราชวงศ์เม็งราย) พระองค์ได้ส่งราชทูตไปขอพระสงฆ์จากเมืองสุโขทัย ในปี พ.ศ. 1912 พระมหากษัตริย์สุโขทัย ได้ส่งพระสมณเถระพร้อมพระสงฆ์จำนวน 10 รูป มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเมืองเชียงใหม่ เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ พญาเกือนาได้ถวายพระราชอุทยานสวนดอกไม้สร้างเป็นวัดถวายแก่พระสมณเถระ แล้วพระราชทานพระนามของวัดว่าวัดบุปผารามหรือวัดสวนดอกไม้ นอกจากนี้ยังสร้างพระเจดีย์องค์ใหญ่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่พระสมณเถระนำมาจากสุโขทัย และส่วนหนึ่งนำไปบรรจุไว้ที่เจดีย์วัดพระธาตุดอยสุเทพ

¹²⁴ สุรพล ดำริห์กุล, ล้านนา สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณุสภา, 2542), หน้า 48.

¹²⁵ ศาสตราจารย์ ดร.อุดม รุ่งเรืองศรี. วรรณกรรมล้านนา. ปรับปรุงครั้งที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546), หน้า 186.

พระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่พระสุนทรธรรมาจารย์นำมาจากสุโขทัย ได้รับการยอมรับจากพุทธศาสนิกชนในอาณาจักรล้านนาใกล้เคียง เช่น เชียงราย เชียงแสน พะเยา ลำพูน ลำปาง และอาณาจักรอื่น ๆ ก็ได้หันมานับถือพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ นอกจากนั้น พระสงฆ์มาจากอาณาจักรใกล้เคียงได้เข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนาและภาษาบาลีที่วัดสวนดอกและวัดที่เป็นสาขาของวัดสวนดอกในเมืองเชียงใหม่ จึงทำให้พระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองสืบมา

ต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกน พ.ศ. 1965 พระองค์ทรงให้การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการส่งสมณทูตไปศึกษาพระพุทธศาสนาและภาษาบาลีที่ศรีลังกาจำนวน 25 รูป นำโดยพระธรรมคัมภีระและคณะ เช่น พระเมธังกร พระญาณมงคล พระสีลวงค์ พระสารีบุตร พระรัตนกร พระพุทธสาคร เป็นต้น กับพระกัมพูชาอีก 8 รูป มีท่านพระญาณสิทธิเป็นหัวหน้า พวกนี้ลงเรือสำเภาไปศึกษาพระพุทธศาสนาและภาษาบาลีที่ลังกาทวีปแล้วได้ทำการอุปสมบทใหม่ พร้อมอาราธนาพระลังกา 2 รูป คือ พระมหาวิกรมพาหุและพระอุตตมปัญญาเข้ามาช่วยประกาศศาสนาในอาณาจักรล้านนา เมื่อมาถึงเชียงใหม่แล้ว ได้ตั้งสำนักวัดขึ้นใหม่ให้ชื่อว่าวัดป่าแดงหรือรัตนาราม ที่เชิงดอยสุเทพ ดังนั้น พระสงฆ์กลุ่มนี้จึงได้รับการขนานนามว่า นิกายป่าแดง พระสงฆ์นิกายใหม่นี้ได้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแพร่งเมืองต่าง ๆ เช่น ในรัฐเชียงตุง และเชียงรุ่ง ซึ่งสมัยนั้นยังเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาจะเห็นได้ว่าในสมัยนั้นมีคณะสงฆ์อยู่ 3 นิกาย คือ นิกายสงฆ์ล้านนาเดิม (จากลำพูน) นิกายสงฆ์รามัญวงศ์ (สายวัดสวนดอก) และนิกายสงฆ์สีลวงค์ (สายวัดป่าแดง)¹²⁶

จากร่องรอยทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาในล้านนา ทำให้ทราบความเป็นมาของพัฒนาการทางพระพุทธศาสนาจากสมัยทวารวดีสู่ยุคพระพุทธศาสนาแบบลังกาเก่าในสมัยของพญาเกือนาและต่อมาได้เข้าสู่ยุคพระพุทธศาสนาลังกาใหม่ พระสงฆ์ในล้านนาได้เดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา จึงทำให้พระสงฆ์ในล้านนามีความรู้ ความชำนาญในภาษาบาลี อีกทั้งในสมัยของพระเจ้าติโลกราชได้มีการสังคายนาครั้งที่ 8 ที่วัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด พระอารามหลวง)

จากหลักฐานที่ได้กล่าวมาทั้งหมด ซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดีทำให้เราได้รับทราบความเป็นมาของพระพุทธศาสนาผ่านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม วรรณกรรมและหลักฐานจากแหล่งข้อมูลอื่น ๆ โดยเฉพาะหลักฐานจากงานวรรณกรรมของพระนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาในล้านนากลายมาเป็นหลักฐานที่สำคัญที่ทำให้พวกเราชาวพุทธได้รับทราบข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสังคม ศาสนา วัฒนธรรม วิถีชีวิต การเมืองการปกครอง ของผู้คนในล้านนาในแต่ละยุคได้เป็นอย่างดี

พระพุทธศาสนาในล้านนา เป็นสถาบันที่มีบทบาทสำคัญต่อการปกครองบ้านเมือง โดยเฉพาะในสมัยโบราณ ช่วยให้สถาบันการปกครองดำเนินไปด้วยดี เมื่อเรายังไม่ได้รับอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจแบบตะวันตก ยังปกครองกันแบบสังคมประเพณีอยู่นั้น คำสอนในพระพุทธศาสนาได้ทำหน้าที่ขัดเกลาประชาชนในชาติให้มีความเจริญทางด้านจิตใจจนกลายเป็นคนที่มีเอกลักษณ์เด่นเฉพาะตัวเป็นแบบชาวพุทธไทยที่แตกต่างจากชาวพุทธในประเทศอื่น ๆ

¹²⁶ สมหมาย เปรมจิตต์และคณะ, โครงการอนุรักษ์พระคัมภีร์ล้านนา, (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง เชียงใหม่, 2544), หน้า 5-7.

ในอาณาจักรล้านนาสมัยโบราณนั้น มีคติความเชื่ออยู่ว่าการสร้างวัดเป็นยอดมหากุศล และกลายเป็นคตินิยมสำหรับพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายชั้นสูงตลอดจนพ่อค้าคหบดีทั้งหลาย โดยเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์นั้นถือเป็นประเพณีที่จะต้องสร้างวัดประจำรัชกาล หรือประจำตระกูลแล้วถวายการอุปถัมภ์แก่วัดนั้นจึงมีวัดราษฎร์และวัดหลวงเกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้ ภายในกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นในจึงมีวัดถึงหนึ่งร้อยวัดและภายในกำแพงชั้นนอกอีก 50 วัด รวมทั้งหมด 150 วัด

รวมความว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นหน้าที่ที่สำคัญสำหรับผู้นำประเทศ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการพัฒนาประเทศ เพราะพระศาสนาเป็นกำลังสำคัญในการปกครองราษฎรให้สามัคคีกัน เป็นปึกแผ่น มีความสงบสุข ยิ่งไปกว่านั้นยังมีลัทธิความเชื่อระหว่างชาวพุทธว่า พระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ โดยได้ส่งสมบุญบาปมีมาในอดีตชาติ และด้วยอำนาจบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญมานั้น จึงได้อุบัติมาเพื่อปกครองประชาชนพลเมือง ในขณะเดียวกันเมื่ออุบัติขึ้นในโลกมนุษย์แล้ว ก็ต้องบำเพ็ญบาปมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อถือตามคติที่ว่านี้

พระมหากษัตริย์จึงทรงมีพระราชกรณียกิจหลัก 2 ประการ คือ 1) ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนให้อยู่เย็นเป็นสุข และ 2) ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง

2.3.3 การรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมา บุรพกษัตริย์ล้านนาเกือบทุกพระองค์ จึงทรงชวนขวายนหาพระสงฆ์ที่ทรงพระไตรปิฎกมาประดิษฐานพระพุทธศาสนา และปฏิรูปการพระศาสนาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น พระพุทธศาสนาจึงเป็นสถาบันเดียวที่ให้ความรู้แก่พลเมืองในยุคนั้น วัดและพระสงฆ์เป็นแหล่งความรู้เกือบทุกแขนง และในยุคทองของพระพุทธศาสนา คือตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. 1898) ถึงสิ้นรัชกาลพระเมืองแก้ว (พ.ศ. 2068) พระนักปราชญ์ชาวล้านนาได้แสดงความเชี่ยวชาญในภาษาบาลี โดยนิพนธ์วรรณกรรมภาษาบาลีไว้มากมาย มากกว่าประเทศใด ๆ ในโลกพุทธศาสนาในยุคเดียวกัน ผลงานของท่านเหล่านั้นได้แพร่หลายไปยังอาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตลอดจนประเทศทางตะวันตกด้วย และบางเรื่องทางคณะสงฆ์ไทยได้ใช้เป็นตำราเรียนภาษาบาลีด้วย

ในสมัยที่ยังไม่รวมเป็นประเทศไทยนั้น ดินแดนแหลมทองมีหลายอาณาจักร เช่น ล้านนา ล้านช้าง ศรีวิชัย แต่อาณาจักรที่มีผลงานทางด้านพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากจนกล่าวได้ว่าเป็นยุคทองแห่งพระพุทธศาสนา คือ อาณาจักรล้านนา มีผู้วิจัยไว้ว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนาตกอยู่ในระหว่าง 3 รัชกาล คือ พระญาติโลกราช พระยอดเชียงรายและพระเมืองแก้ว ดังที่ได้กล่าวมาแล้วซึ่งเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 1985-2068 รวมเป็นเวลา 84 ปี ซึ่งเป็นเวลาที่มีการศึกษาพระธรรมวินัยและรจนาคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก พอพ้นจากสามรัชกาลนี้ไปแล้วก็ไม่มีผลงานภาษาบาลีที่ดีเด่นอีก และหลังจากการทำสงครามที่วัดมหาโพธารามมาแล้วก็เกียรติคุณแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนาไทยได้แผ่กระจายไปถึงประเทศใกล้เคียง และในปี พ.ศ. 2066 กษัตริย์แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (ล้านช้าง) ทรงส่งราชทูตมายังราชสำนักเชียงใหม่ เพื่อขอคณะสงฆ์และพระไตรปิฎกไปสืบสานศาสนาในอาณาจักรล้านช้าง พระเจ้านครเชียงใหม่จึงให้พระเทพมงคลกับภิกษุพาคณะสงฆ์นำพระไตรปิฎกบาลี 60 คัมภีร์ไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุตในปีเดียวกันนั้น

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมควรจะกล่าวนามไว้ ณ ที่นี้ คือ

พระโพธิ์รังสี พระธรรมเสนาบดี พระญาณกิตติ พระสัทธัมมกิตติมหาพุสเสทวะ พระญาณวิลาส พระสิริมังคลาจารย์ และพระรัตนปัญญาเถระ เป็นต้น โดยแต่ละท่านได้รจนาวรรณกรรมบาลีไว้มาก และสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน เช่น พระโพธิ์รังสีเถระชาวเมืองใหม่รจนาจามเทวีวงศ์และสิหิงคนิทาน หรือตำนานพระพุทธรูปสิหิงค์ พระธรรมเสนาบดีเถระรจนาคัมภีร์เกี่ยวกับไวยากรณ์ภาษาบาลีชื่อว่าสัททถล-เภทจินตาทักกมโยชนา พระญาณกิตติชาวเชียงใหม่รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง โดยเฉพาะพระสิริมังคลาจารย์ชาวเชียงใหม่เป็นพระที่มีชื่อเสียงมากที่สุด เพราะผลงานคือมังคลัตถทีปนี งานนิพนธ์ของท่านมีอยู่ 4 เรื่องซึ่งมีขนาดยาวทั้งสิ้นคือ เวสสันดรทีปนี จักกवालทีปนี สังขยา-ปกาสกฏีกา และมังคลัตถทีปนี ส่วนพระรัตนปัญญาเถระ ซึ่งนับว่าท่านเป็นชาวเชียงใหม่หรือไม่ก็ลำปาง มีผลงานอยู่ 3 เรื่อง คือชินกาลมาลี วัชรสารัตถสังคหะ และมาติกัตถสรุภัมมสังคณี เป็นต้น

นอกจากคัมภีร์ที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีงานนิพนธ์ภาษาบาลีอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่ปรากฏนามผู้รจนาน แต่มีหลักฐานทำให้เชื่อได้ว่าเป็นผลงานพระล้านนารจนาราชขึ้นในยุคเดียวกันนี้ เช่น ปัญญาสชาดก หรือชาดก 50 ชาต อันเป็นบ่อเกิดแห่งวรรณคดีสำคัญของไทยอีกหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ สังข์ทอง พระสุธนมโนห์รา นอกจากนั้นก็ยังมีบทสวดมนต์ คือ อุปปาตสันติ เป็นฉันทภาษาบาลี ซึ่งนิยมใช้สวดในการทำบุญสะเดาะเคราะห์และสืบชะตาเมือง งานนิพนธ์เป็นภาษาบาลีที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ล้วนแต่รจนาราชขึ้นหลังรัชสมัยของพระญาติโลกราชทั้งสิ้น และมากที่สุด ในรัชกาลของพระเมืองแก้ว ต่อแต่นั้นมา งานนิพนธ์ภาษาบาลีที่แสดงความปราชญ์ของพระชาวล้านนาก็เสื่อมถอยไปเรื่อย ๆ พร้อมกับการสิ้นสุดลงแห่งยุคทองของล้านนา โดยเฉพาะหลังจากเสียเอกราชแก่เมียนมาร์ใน พ.ศ. 2101 อาณาจักรล้านนาก็ถูกเมียนมาร์ยึดครองอยู่เป็นเวลานานกว่า 216 ปี แต่เมียนมาร์ก็มิได้รุกรานพระพุทธรูปศาสนา เพราะนับถือศาสนาเดียวกัน ทั้งนี้ในภายหลังได้สำรวจพบว่า มีชาดกนอกนิบาตที่รจนานในล้านนาอีกประมาณ 250 เรื่อง¹²⁷

จากความเจริญทางพระพุทธศาสนาในล้านนาดังที่กล่าวมานี้ พระเถระที่เป็นนักปราชญ์ในล้านนา มีหลายรูปด้วยกัน มีความรู้ความสามารถและแตกฉานในพระไตรปิฎกและได้รจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามากมายเป็นภาษาบาลีไว้เป็นจำนวนมาก ในเบื้องต้น ขอกล่าวถึงพระญาณกิตติเถระไว้เป็นลำดับสุดท้าย เพราะท่านเป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ที่ผู้วิจัยได้นำมาทำการวิจัยโดยขอเรียงลำดับใหม่ สรุปลงได้ดังนี้

2.3.3.1 พระโพธิ์รังสีเถระ ในบรรดานักปราชญ์ชาวล้านนาที่เป็นพระเถระนั้น พระโพธิ์รังสีเถระเป็นผู้ที่อาวุโสที่สุด เป็นชาวเชียงใหม่ ผลงานของท่านปรากฏอยู่คู่กับวรรณคดีล้านนาเล่มอื่น ๆ ที่มีผู้คนอ้างอิงและศึกษาทั้งทางศาสนาและประวัติศาสตร์ คือ จามเทวีวงศ์ และสิหิงคนิทาน

จามเทวีวงศ์ จัดเป็นหนังสือพงศาวดาร รจนานเป็นภาษาบาลี มี 15 ปริเฉท ปรากฏตอนท้ายทุกปริเฉทว่า อันมหาเถรมีนามว่าโพธิ์รังสี ได้รจนาคัมภีร์ตามคำมหาจาริก สันนิษฐานว่ารจนาราว พ.ศ. 1950-2060 กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) เปรียญ ร่วมกับพระญาณวิจิตร (สิทธิ โสจนาพันธ์) เปรียญ ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยในสมัยรัชกาลที่ 6 และพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก พ.ศ. 2463

¹²⁷ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย. (อนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523), หน้า 103.

เนื้อเรื่องในจามเทวีวงศ์ ว่าด้วยวงศ์ของพระนางจามเทวีที่ได้ครองเมืองหริภุญชัยและประวัติพระศาสนาในล้านนา กล่าวถึงการสร้างเมืองหริภุญชัย ลำปางและการสร้างวัดบรรจุพระธาตุคือ พระบรมธาตุหริภุญชัยในสมัยราชวงศ์ของพระนางจามเทวี กล่าวถึงธรรมะของกษัตริย์และความที่ไม่สมควรอันเป็นเหตุให้บ้านเมืองเดือดร้อนล่มจม นับว่าพระโพธิ์รังสีเถระสามารถนำเอาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์มาสัมพันธ์กับเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี จึงนับว่าหนังสือจามเทวีวงศ์เป็นหนังสือที่ทรงคุณค่าเล่มหนึ่ง¹²⁸

สิทธิคนิทาน หรือประวัติพระพุทธสิหิงค์ แม้มิได้ระบุปีที่รจนา แต่สันนิษฐานว่าเป็นระหว่างปี พ.ศ. 1985-2068 เพราะเป็นระยะที่วรรณกรรมบาลีกำลังเฟื่องฟู เนื้อเรื่องในสิทธิคนิทานว่าด้วยประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งหล่อในประเทศศรีลังกาด้วย เงิน ตะกั่ว และทองเหลือง ประวัติการเดินทางมาสู่ประเทศไทยและจังหวัดต่าง ๆ รวมทั้งเชียงใหม่ ปัจจุบันได้มีผู้แปลเป็นภาษาไทยกลางและพิมพ์เผยแพร่แล้ว¹²⁹

2.3.3.2 พระธรรมบดีเถระ ปรากฏในล้านนาผู้นี้เป็นชาวเชียงใหม่ ท่านได้รจนาคัมภีร์บาลีไว้เพียงเรื่องเดียว ราว พ.ศ. 2020-2045 คือเรื่อง ปัทมกมโยชน-สัททตถเภทจินตา ซึ่งเป็นคู่มืออธิบายหลักภาษาไวยากรณ์ภาษาบาลี¹³⁰

2.3.3.3 พระสัทธัมมกิตติมหาอุสสเทวเถระ พระเถระชาวลำพูนรูปนี้เป็นเพื่อนรุ่นเดียวกันกับพระญาณกิตติเถระ ท่านได้รจนาคัมภีร์เรื่องเดียว คือ สัททพินทุอภินิทวาทีกา เพื่อเป็นตำราอธิบายบาลีไวยากรณ์คัมภีร์ชื่อว่า สัททพินทุ ซึ่งกษัตริย์เมียนมาร์พระนามว่า กยจวะ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ พระเถระรูปนี้พำนักอยู่ที่วัดธรรมนิยาราม (กุละมก) จังหวัดลำพูน

2.3.3.4 พระนันทาจารย์ พบว่าผลงานของท่านคือคัมภีร์ชื่อว่า สารัตถสังคหะ เพียงเรื่องเดียว

2.3.3.5 พระติปิฎกจุฬายเถระ รจนาคัมภีร์ไว้เรื่องเดียวคือ มจรูตลปกาสินีมีลินท-ปัญหา

2.3.3.6 พระญาณวิลาสเถระ รจนาคัมภีร์ชื่อว่า สังขยาปกาสกะ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2058 เป็นตำราว่าด้วยการคำนวณวัน เวลา การชั่ง ตวง วัด ระยะทาง ฤดูกาลและเงินตราสมัยพุทธกาล

2.3.3.7 พระสิริมังคลาจารย์ เป็นที่น่าเสียใจอย่างยิ่งที่ไม่อาจทราบแน่ชัดว่าพระสิริมังคลาจารย์มีประวัติความเป็นมาอย่างไร เพราะไม่มีหลักฐานปรากฏเช่นเดียวกับพระเถระองค์อื่น ๆ นอกจากสันนิษฐานจากผลงานของท่าน ท่านเป็นชาวเชียงใหม่มีชีวิตรอยู่ราว พ.ศ. 2020-

¹²⁸ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 103.

¹²⁹ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 104.

¹³⁰ ร.ศ.แสง จันทรงาม พุทธศาสนาในล้านนา, พุทธศาสนาในล้านนาไทย. หน้า 104. อ้างใน ศาสตราจารย์ ดร.อุดม รุ่งเรืองศรี. วรรณกรรมล้านนา. ปรับปรุงครั้งที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546), หน้า 188.

2100 ประจำอยู่วัดสวนขวัญ (วัดตำหนักในปัจจุบัน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้จากตัวเมืองเชียงใหม่ไปประมาณ 4 กิโลเมตร ท่านเคยไปศึกษาที่ลังกา และเคยเป็นอาจารย์ของพระเมืองเกษเกล้า

พระสิริมังคลาจารย์มีผลงานอาจออยู่ในช่วงที่ท่านจำพรรษาที่วัดตำหนักสวนขวัญ ตำบลแม่เหียะ อำเภอเมือง เชียงใหม่ และคงใช้เวลาค้นคว้ารจนาคัมภีร์ต่าง ๆ จากหอธรรมที่ท่านรวบรวมไว้ เพราะปรากฏว่าผลงานของท่านมีการอ้างอิงบอกถึงที่มาโดยละเอียด นับว่าท่านเป็นนักปราชญ์ที่มีผลงานอ้างอิงที่ก้าวหน้าเกินยุคสมัยของท่านมาก อุคตม รุ่งเรืองศรี และ สดุดณ จังกา จิตต์ ศึกษาผลงานของท่านและได้แบ่งผลงานของท่าน สรุปได้ดังนี้

พระสิริมังคลาจารย์รจนาผลงานไว้ 4 เรื่องซึ่งอาจจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ การอธิบายคัมภีร์ที่มีมาแต่เดิม ผลงานประเภทนี้มีด้วยกัน 3 เรื่อง ดังนี้

(1) เวสสันดรที่ปณี รจนสำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2060 ในรัชกาลพระเมืองแก้ว อธิบาย อรรถ-กถาเวสสันดรชาดก เกี่ยวกับความเบ็ดเตล็ดเกร็ดเล็กน้อยต่าง ๆ ที่น่าสนใจ ตลอดจนวิธีแบ่งคาถาในเวสสันดรชาดกอีกด้วย คัมภีร์นี้มีความยาวนับต้น 40 ผูก บั้นปลาย 10 ผูก

(2) สังขยาปกาสะกฏิกา เป็นหนังสืออธิบายคัมภีร์สังขยาปกาสะกฏ ที่พระญาณวิลาสเถระชาวเชียงใหม่รจนาเมื่อ พ.ศ. 2059 เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น รจนาเมื่อ พ.ศ. 2063 จำนวน 2 ผูก

(3) มังคลัตถที่ปณี หรือ มงคลที่ปณี เป็นวรรณกรรมเรื่องเอกที่มีชื่อเสียงยิ่งของพระสิริมังคลาจารย์ รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2067 เพื่อเป็นการอธิบายความในมงคลสูตร ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 2 แห่ง คือ ในขุททกปาฐะและสุตตันตปิฎก ซึ่งทั้งสองนี้อยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มีอรรถกถาชื่อปรมัตถโชติกา ซึ่งพระพุทโธสาจารย์เป็นผู้รจนาไว้อันเป็นพระสูตรที่แสดงถึงการปฏิบัติที่เป็นมงคลรวม 38 ประการ เช่น การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต ฯลฯ ท่านได้อธิบายถึงความหมายของพระสูตรนี้โดยละเอียดด้วยภาษาบาลีอันไพเราะและสละสลวย และนำเรื่องจากคัมภีร์และชาดกอื่น ๆ มาอธิบายประกอบ มังคลัตถที่ปณีนี้ได้แปลเป็นภาษาไทยความยาว 893 หน้า และพิมพ์เผยแพร่หลายครั้งแล้ว เพราะเป็นหลักสูตรที่ผู้เรียนปริยัติธรรมจะต้องศึกษา ส่วนคัมภีร์ที่รจนาขึ้นใหม่มีเพียงเรื่องเดียว คือ

(4) จักกวาทที่ปณี ซึ่งเรื่องนี้ท่านได้ผูกโครงเรื่องขึ้นก่อน โดยแบ่งเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับจักรวาลออกเป็นตอน ๆ จากนั้นก็อธิบายเรื่องราวตอนนั้น ๆ อย่างละเอียดโดยอ้างหลักฐานจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ มาประกอบ รจนาเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2063 กล่าวถึงเรื่องราวในจักรวาลหรือโลกธาตุ พรรณนาถึงภูมิที่เกิดของสัตว์ทั้งหลาย อาหารของสัตว์ ภูเขา แม่น้ำ เทวดา อสูร ฯลฯ ดังนี้

- ภูเขา พรรณนาถึงเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาต่าง ๆ ในป่าหิมพานต์
- สระ พรรณนาถึงสระอโนดาต กัญญมณฑก รกกรก ฉัททันต์ กุณาล ฯลฯ
- น้ำ พรรณนาแม่น้ำต่าง ๆ เช่น คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ ฯลฯ
- ทวีป พรรณนาชมพูทวีป อุตตรกุรุทวีป บุพพิทเท และอมรโคยาน เป็นต้น
- ภูมิของสัตว์ต่าง ๆ เช่น อบายภูมิ คือ นiryas ตีรัจฉานโยนิ เปตวิสัย อสุรกาย และมหานรก 8 ชุม เช่น สัญชีวะ กาลสุตตะ สังฆาตะ ปตาปะนะ เป็นต้น
- อสูร พรรณนา เวปจิตต สัมพร อสุโรช ปหารท ราชู เป็นต้น

- ภูมิมเหวดดา คือ เทวดาบนพื้นดินและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือทรงคุณประโยชน์ต่าง ๆ

- อากาศเทวดา คือ เทพที่สถิตอยู่ในอากาศ แต่อยู่ในระดับที่ต่ำกว่าชั้นจตุมหาราชิก

- เมหสักขเทวดา กล่าวถึง เทวดาที่สูงศักดิ์ต่าง ๆ ในอภิมหาจักรวาล

- พรหม กล่าวถึง พรหมต่าง ๆ ในพรหมโลก

นอกจากนี้ยังได้พรรณนา หรือวินิจฉัยข้อเบ็ดเตล็ด ประกอบด้วยเรื่องอายุ อาหาร การคำนวณภูมิ เรื่องต้นไม้ เรื่องโลก โลกธาตุ และเรื่องความไม่มีที่สิ้นสุด ตลอดจนคำศัพท์ต่าง ๆ ก็ได้อธิบายไว้ เช่น ชั้นโลก ธาตุโลก आयตุนโลก วิบัติภวโลก ฯลฯ

เมื่อพิจารณาวิธีการรจนา คัมภีร์ทั้ง 4 เรื่องแล้ว จะเห็นว่าพระสิริมังคลาจารย์รจนา คัมภีร์แต่ละเรื่องขึ้นเพื่ออธิบายขยายความที่ยากหรือค่อนข้างยากให้คนทั่วไปเข้าใจรู้อย่างแจ่มแจ้ง อันเป็นจุดประสงค์สำคัญของผลงานกลุ่มแรก ส่วนผลงานที่รจนาใหม่คือ การอธิบายเรื่องจักรวาลนั้น ก็เพื่อต้องการให้ชาวล้านนาที่สนใจและมีได้เป็นนักปราชญ์ที่ต้องการจะทราบเรื่องจักรวาลอย่างถ่องแท้ละเอียดพิสดาร ตามแนวของพระพุทธศาสนาสามารถเข้าใจเรื่องราวได้อย่างชัดเจนขึ้น โดยไม่ต้องค้นคว้าหาอ่านมากมาย

นอกจากนี้ ผลงานของพระสิริมังคลาจารย์ยังสะท้อนให้เห็นความสนใจและการใฝ่หาความรู้ด้านพระพุทธศาสนาและวิชาการแขนงต่าง ๆ ของชาวล้านนาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20-21 มีมากเพียงใด ทั้งยังเป็นความสนใจที่จะใฝ่หาความรู้ที่ต่าง ๆ อย่างแตกฉานอีกด้วย

2.3.3.8 พระรัตนปัญญาเถระ หรือพระสิริรัตนปัญญาเถระ พระเถระชาวเชียงรายนี้นี้ เป็นพระภิกษุรุ่นเดียวกับพระสิริมังคลาจารย์ เป็นเชื้อพระวงศ์ในราชวงศ์มังราย อุปสมบทและพำนักอยู่ที่วัดป่าแก้ว เชียงราย ต่อมาได้มาศึกษาต่อที่เชียงใหม่ และพำนักอยู่วัดสี่หลางหรือวัดเจ็ดยอดในปัจจุบัน มณี พะยอมยงค์ กล่าวว่าท่านเคยพำนักที่วัดพ่อนสร้อย (เดิมอยู่ใกล้ตลาดประตูเชียงใหม่) ก่อนจนได้เป็นเจ้าอาวาส จากนั้นจึงย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดเจ็ดยอดในสมัยพระเมืองแก้ว ซึ่งเป็นพระอารามหลวง

ผลงานของพระรัตนปัญญาเถระมีดังนี้

(1) มาตีกถาสรูปอภิมมังสังคณี เป็นคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม ไม่ปรากฏปีที่รจนา

(2) วชิรสารัตถสังคหะ รจนาเมื่อ พ.ศ. 2078 ที่วัดมหานาราม เชียงใหม่ เป็นเรื่องศัพท์ย่อ ๆ ซึ่งเมื่อขยายใจความออกมาแล้วจะทำให้รู้ความหมายได้แจ่มชัด หรืออาจเรียกว่าเป็นหัวใจของธรรมะต่าง ๆ

(3) ชินกาลมาลี หือ ชินกาลมาลีปกรณ์ คัมภีร์นี้เริ่มรจนาเมื่อ พ.ศ. 2060 ในพรรษาที่ 23 ของพระรัตนปัญญา รัชสมัยพระเมืองแก้ว เนื้อเรื่องกล่าวถึงกาลของพระพุทธเจ้า โดยเรียบเรียงอย่างมีระเบียบ จึงได้ชื่อว่าชินกาลมาลีปกรณ์ รจนาถึงกาลก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้โดยพิสดารว่าด้วยพุทธกิจว่าทรงทำอะไร ประทับอยู่ที่ไหน จนกระทั่งดับขันธปรินิพพาน การทำสังคายนาครั้งต่าง ๆ การจำแนกพระบรมธาตุ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ ให้เวลาและสถานที่อย่างชัดเจน บอกกำหนดปีโดยครบถ้วน นอกจากนี้ยังกล่าวถึงประวัติของบุคคลและสถานที่ของเมืองสำคัญ คือ เชียงแสน เชียงราย ลำพูน และเชียงใหม่ รจนาเสร็จสมบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2071 มีความยาว 14 ผูก กับ 14 ลาน วรรณกรรมบาลีเล่มนี้ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมประวัติศาสตร์ล้านนาที่

ใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงได้เป็นอย่างดี และเป็นที่เชื่อถือตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ ทั้งผู้รจนาก็ได้แสดงความมุ่งหมายในการรจนาไว้อย่างละเอียด สมกับที่เป็นผลงานชิ้นสำคัญ

ชินกาลมาลีปกรณ์ นับเป็นผลงานชิ้นเอกของนักปราชญ์ชาวล้านนา ที่ได้รับการแปลเป็นภาษาอื่น ๆ มากมายหลายภาษา รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตถึง 5 ท่าน ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยกลาง ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์แจกเป็นครั้งแรกในงานพระศพของพระราชวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2451 ต่อมา เสฐียร พันธรั้งฯ ได้แปลเป็นภาษาไทยเป็นครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2474 ใช้ชื่อว่าชินกาลมาลินี และในราว พ.ศ. 2500 แสง มนวิฑูร ได้แปลเป็นภาษาไทยขึ้นอีกเป็นครั้งที่ 3 มีเชิงอรรถอธิบายความให้เข้าใจง่ายขึ้น

การแปลเป็นภาษาต่างประเทศเริ่มด้วย ยอร์ช เซเดส์ แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส โดยตีพิมพ์คู่กับภาษาบาลี ลงในวารสารวิชาการของฝรั่งเศสติดต่อกัน 6 ฉบับ เมื่อ พ.ศ. 2468 สมาคมบาลีปกรณ์ ลอนดอน ประเทศอังกฤษ ได้พิมพ์เป็นภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ต่อมาก็ได้พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษด้วย ในประเทศลังกา ศึกษชื้อพุทธที่ตตะก็ได้แปลเป็นภาษาสิงหล พิมพ์คู่กับภาษาบาลีเมื่อ พ.ศ. 2498 จึงนับได้ว่าเป็นวรรณคดีล้านนาที่ได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่มากที่สุด ชินกาลมาลีปกรณ์ จึงเสมือนเป็นคู่มือที่นักศึกษาชาวต่างประเทศได้ใช้เป็นหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทยมานานแล้ว¹³¹

2.3.3.9 พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า เราไม่ทราบประวัติของพระเถระทั้งสองท่านนี้ แต่ผลงานของท่านที่ปรากฏคือ มูลศาสนา ได้ระบุชื่อผู้รจนาไว้ในตอนท้ายของเรื่องนี้ ระยะเวลาที่รจนาก็ไม่ทราบแน่นอน เป็นหนังสือที่เก็บความรู้ประวัติทางศาสนาจากที่มาหลายคัมภีร์ นำมารจนาไว้โดยละเอียด รวมทั้งแทรกเรื่องราวประวัติศาสตร์ และความเป็นไปของประชาชนในแหลมสุวรรณภูมิสมัยโบราณด้วย นับเป็นหนังสือคู่กับจามเทวีวงศ์ และชินกาลมาลีปกรณ์ หนังสือเล่มนี้รจนาเป็นภาษาล้านนา

2.3.3.10 พระสุวรรณรังสีเถระ พระภิกษุชาวเชียงใหม่รูปนี้ ต่อมาได้ไปจำพรรษาอยู่ที่วัดวิทยาราม นครเวียงจันทน์ประเทศลาว และได้รับรจนาดังเป็นพระสังฆราช ท่านได้รจนาคัมภีร์ 2 เรื่อง คือ คันถาภรณ์ฎีกา ซึ่งเป็นหนังสืออธิบายคัมภีร์ชื่อคันถาภรณ์ ของชาวเมียนมาร์ อันว่าด้วยหลักเกณฑ์ทางภาษาบาลี รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2128 หลังจากนั้นท่านได้รจนารื่องปฐมสมโพธิกถา ซึ่งต่อมาใน พ.ศ. 2388 สมเด็จ พระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงนิพนธ์เรื่องปฐมสมโพธิกถา โดยถือเอาปฐม-สมโพธิกถาเป็นฉบับภาษาบาลีของพระสุวรรณรังสี เป็นหลักในการเรียบเรียง¹³²

2.3.3.11 พระพรหมราชปัญญา ท่านได้รจนาคัมภีร์ชื่อรัตนพิมพวงศ์ อันเป็นตำนานในการสร้างพระแก้วมรกต

2.3.3.12 พระอุตตารามเถระ ได้รจนาคัมภีร์ชื่อวิสุทธิมคคทีปนี อันเป็นการอธิบายความในวิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์ แต่ต้นฉบับยังค้นหาไม่พบ

¹³¹ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 110.

¹³² ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 116.

2.3.3.13 พระยาโลมาวิสัย เป็นกวีในราชสำนักเจ้าหลวงลำปาง เดิมเป็นชาวจังหวัด เชียงราย เป็นผู้ที่มีความเปรี๊ยะปราดสามารถยิ่งผู้หนึ่ง สันนิษฐานว่าน่าจะมีชีวิตอยู่ราว พ.ศ. 2330 ใน สมัยที่เจ้าคำสม เจ้าดวงทิพย์ เจ้าหนานไชยวงศ์ เจ้านันทิยะ และเจ้าอินทร์ เป็นผู้ครองนครลำปาง ตามลำดับ พระยาโลมาวิสัยน่าจะรับราชการเป็นอาลักษณ์ในคุ้มหลวงลำปาง และต่อมาในสมัยเจ้า หลวงวรรณรังสี ท่านก็คงยังรับราชการอยู่อีกหลายปี มณี พะยอมยงค์ สืบค้นทราบว่าผู้สืบเชื้อสาย ของพระยาโลมาวิสัย ปัจจุบันใช้นามสกุล “ไสยวงศ์” และได้อพยพจากลำปางมาตั้งรกรากที่บ้านท่าวัง พรวัว ใกล้กับสะพานแม่ชาน อำเภอสันป่าตอง เชียงใหม่ พระยาโลมาวิสัยมีความสามารถทั้งการ ประพันธ์โคลงและคำว ผลงานเท่าที่ทราบมีดังนี้

(1) โคลงหงส์ผาคำ ประพันธ์ด้วยโคลงสี่สุภาพสลับกับโคลงสาม และโคลงสอง จำนวน 907 บท ประพันธ์ในปี พ.ศ. 2395

(2) คำวขอหงส์ผาคำ เนื้อเรื่องเหมือนโคลงหงส์ผาคำ แต่ประพันธ์ด้วยฉันทลักษณ์ คำว ซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่ได้รับความสนใจมากในระยะนั้น นับเป็นกวีล้านนาคนแรกที่ใช้คำประพันธ์ คำวเขียนวรรณกรรมเรื่องยาวเพื่อความบันเทิง

(3) คำวขอเรื่องเจ้าสุวัตร นางบัวคำ เมื่อเรื่องคำวขอหงส์ผาคำประสบความสำเร็จ ได้รับความสนใจจากมหาชน จึงได้ประพันธ์คำวขอเรื่องเจ้าสุวัตร นางบัวคำ ในเวลาต่อมา

2.3.3.14 พระยาพรหมโวหาร พระยาพรหมโวหารนับเป็นกวีที่เลิศในทางการ ประพันธ์คำวเป็นศิษย์พระยาโลมาวิสัย เป็นบุตรของแสนเมืองมา ผู้ดูแลคลังของเจ้าหลวงลำปาง พระยาพรหมเดิมชื่อ พรหมินทร์ เกิดเมื่อ 2345 ได้เล่าเรียนเบื้องต้นจากครูบาอุปนันทะ เจ้าอาวาสวัด สิงห์ชัย เมื่ออุปสมบทแล้วได้เดินทางมาศึกษากับครูบาปินตาเจ้าอาวาสวัดสุขเข้าหมื่น และ

2.3.3.15 พระญาณกิตติเถระ พระญาณกิตติเถระ เป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่า พระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของ นครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกา ในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาทูที่ 6 และพระเจ้า ภูวนะพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา และเมียน- มาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี¹³³ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัย พระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น

ผลงานของพระญาณกิตติเถระรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ อันมีชื่อตามลำดับนี้

พระวินัย

(1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา อธิบายศัพท์ คำ ข้อความยากในอรรถกถาวินัย ปิฎกชื่อสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติ ข้อแนะนำตักเตือนและบทลงโทษ สำหรับ พระภิกษุผู้ผิดวินัย เป็นต้น เป็นคัมภีร์ประเภทอนุอรรถกถาคู่มือ อธิบาย (Sub-Commentary) คัมภีร์ อธิบาย (Commentary) ความในพระไตรปิฎกอย่างละเอียด

¹³³ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 10.

(2) วิกฤตปาฏิโมกข์คัมภีร์ที่ปณี มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระปาฏิโมกข์ หรือศีลของพระภิกษุ โดยเฉพาะ เช่น สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไรก่อนพิธีสวดปาฏิโมกข์ และอธิบายขยายความในพระปาฏิโมกข์ รัตนานเมื่อ พ.ศ. 2035

(3) สีม่าสังกรวินิจฉัย วินัยปิฎกกล่าวถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และสำคัญที่สุดของ พระสงฆ์ คือ สีม่า ซึ่งคู่กับพระอุโบสถ หรือโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรม กิจกรรมที่ต้องทำโดยความ สามัคคีเป็นเอกฉันท์ มีเสียงคัดค้านเพียงเสียงเดียว สังฆกรรมนั้นย่อมเป็นโมฆะ

พระอภิธรรม

(4) อัญญาสาลินีอัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอัญญาสาลินี อรรถกถาอภิธรรมธัมมสังคณี โดยพระพุทโธสาจารย์

(5) สัมโมหวิโนทนี อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรมวิงค์ โดย พระพุทโธสาจารย์

(6) ปัญจกรณัญญุกถา อัตถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระครองราชกุมารี อธิบายอภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา บุคคลปัญญาติ กถาวัตถุ ยมก และปัญฐาน รวม เรียกว่า ปัญจกรณัญญุกถา ที่ท่านพุทโธสาจารย์รจนาไว้ ท่านพุทโธตเถระชาวศรีลังกาได้กล่าวว่า คัมภีร์เหล่านี้และคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายคัมภีร์จารด้วยอักษรขอม ส่งจากประเทศไทยไปถวายเป็น บรรณาการแก่พระมหาเถระปุรัตคามธัมมสังสิริกาสุมนตีสส แห่งปรมาณันทวิหาร เมืองกอลเล ประเทศ ลังกาโดยผ่านราชทูตไทย

(7) อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่ง รจนาโดยพระสุ่มงคละ ชาวลังกา ท่านรจนาเรื่องนี้ที่วัดปนสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

ไวยากรณ์

(8) มุลกัจจายนอัตถโยชนา คู่มืออธิบายบาลีไวยากรณ์สายกัจจนะ พระกัจจายน- เถระ ภิกษุรุ่นหลังท่านพุทโธสาจารย์ (พุทโธศตวรรษที่ 11-12) รจนามุลกัจจายนไวยากรณ์¹³⁴

วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น¹³⁵

พระญาณกิตติมหาเถระ ผู้รจนาคัมภีร์โยชนา มีหลักฐานปรากฏในตอนจบปริจเฉทที่ 1 มี ข้อความยืนยันว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นผลงานการรจนาคัมภีร์หนึ่งของ พระญาณกิตติเถระผู้มีความรู้ความสามารถในพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา¹³⁶

และตอนจบปริจเฉทที่ 5 มีข้อความว่า “อิติ อภินวปุราวุทยนครสส ปจนิมุตตริทิสภาเค ปติภูจิติเต ปนสาราเมติ วิสุเต อาราเม วสนเตน สกทพยากรณาสงคณญาณจารินา สาธุกถตติปิฎก- ธารณ ญาณกิตติเตติ นามธเยเยน เถเรน กตา-พระเถระผู้มีนามว่า “ญาณกิตติ” ผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อม

¹³⁴ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 478-480.

¹³⁵ ลิขิต ลิขิตานนท์, หน้า 106.

¹³⁶ พระญาณกิตติเถระ, อภิธัมมัตถวิภาวิณียา ปญจิกา นาม อัตถโยชนา (ปจโม ภาโค). โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : 2542) หน้า 535. วิ.โยชนา. (บาลี) 1/396/535.

อรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสิ้น ผู้อยู่ในพระอารามชื่อว่า “วัดขุมน” ที่ตั้งอยู่ในทิศ ตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองชื่อว่า “เซียงใหม่” (อภินวปุระ)...”¹³⁷

คัมภีร์เหล่านี้เป็นตำราอธิบายความในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น ในกรณีงานของพระญาณกิตติ เถระนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มณี พะยอมยงค์ ผู้ค้นพบหลักฐานสำคัญทางด้านล้านนา กล่าวว่า งานของ พระญาณกิตติเถระมี (1) โยชนาวิสัย (38 ผูก) (2) สัทธรรมสังคหะ (2 ผูก) (3) โยชนาพระอภิธรรม 7 คัมภีร์ (3 ผูก) (4) โยชนาฎีกาอภิธรรมัตถสังคหะ (53 ผูก) (5) โยชนากัจจายะ (17 ผูก) (6) คันทิปปนี ฎีกุปาฎิโมกข์ (2 ผูก) ทั้งนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มณี พะยอมยงค์ ระบุว่างานเหล่านี้รจนาขึ้นที่ เชียงใหม่ใน พ.ศ. 2036¹³⁸ ส่วนผู้ช่วยศาสตราจารย์ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ เสนอว่า วรรณกรรมของ พระญาณกิตติเถระดังกล่าวรจนาขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2028-2043¹³⁹

รายนามของกวีล้านนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้น เป็นยุคของวรรณกรรมบาลีที่มีเนื้อเรื่อง เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและพระไตรปิฎกทั้งสิ้น และเป็นช่วงที่กล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของวรรณกรรม ล้านนาคือรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช และพระเมืองแก้ว นับเป็นเวลาภายหลังที่ได้มีการกระทำ สังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก ที่วัดเจ็ดยอดเสร็จสิ้นลงเมื่อ พ.ศ. 2020 ทำให้มีนักปราชญ์ ทางวรรณกรรมบาลีเกิดขึ้นมากมาย จนอาจกล่าวได้ว่าล้านนานั้นเป็นผู้นำในด้านวรรณกรรมบาลีของ ไทยมาจนปัจจุบันนี้ ทั้งนี้ เพราะคณะสงฆ์ไทยยังได้ใช้ตำราคัมภีร์อันเป็นผลงานของนักปราชญ์ ดังกล่าวเป็นหนังสือเรียนในการสอบบาลีสนามหลวงของพระภิกษุมาจนถึงปัจจุบัน

ในช่วงที่เซียงใหม่หรือล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของเมียนมาร์นั้น นับว่าเป็นช่วงที่เสื่อม ทางด้านการศึกษาหาความรู้และการรจนาคัมภีร์เพราะบ้านเมืองไม่สงบ จนกระทั่งเซียงใหม่ได้รับการ ฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่งในสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน จึงปรากฏผลงานของกวีล้านนาอีก ส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นกวี ที่ประจำราชสำนักเจ้าหลวงผู้ครองเมืองต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่ ลำปาง เป็นต้น ส่วนมากเป็น วรรณกรรมที่เป็นไปเพื่อความบันเทิง และกวีก็มักเป็นฆราวาสที่เคยบวชเรียนมาก่อน เช่น พระยา พรหมโวหาร เป็นต้น

2.4 บทสรุป

พระอนูรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้น โจฬะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปฏัญนะบ้าง หรือกาเวร์ปฏัญนะบ้าง ปัจจุบันก็ยังชื่อ เรียกว่า กาวีรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลบ อินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา

ช่วงที่ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกานั้น ได้รจนาคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบุสกาผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่าน

¹³⁷ วิ.โยชนา. 2/901/724.

¹³⁸ มณี พะยอมยงค์. ประวัติและวรรณคดีล้านนา. มุลนิธิศาสตราจารย์ ดร.หม่อมหลวง ต้อย ชุมสาย เชียงใหม่, 2513, หน้า 97-98.

¹³⁹ ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ “บทบาทของพุทธศาสนาในวงวรรณกรรมล้านนา” ศึกษาศาสตร์สาร ฉบับ “การศึกษาในล้านนา”. หน้า 67.

ได้รับจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรจนาบาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรจนามากขึ้น จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิ่งหลงเหลือถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาทูที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รับจนาตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนา ก่อน พ.ศ. 1696

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ท่านได้รับจนาขึ้นเพื่อให้เยาวชนศึกษาเข้าใจได้ง่ายขึ้น โดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป ทั้งนี้ ท่านได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญจากคัมภีร์พระอภิธรรมและอรรถกถาพระอภิธรรมซึ่งท่านได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะนี้ เพื่อแสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่

1. การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบถน้อมในพระรัตนตรัยซึ่งท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมฺหํ สสทฺธมฺมคณฺฺตมฺหํ อภิวัตฺติย-ข้าพเจ้าขออภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด

2. เนื้อหาของคัมภีร์ คือเนื้อหาตามความหมายของพระอภิธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์นี้ ซึ่งท่านได้แสดงด้วยอภิธัมมัตถ-ศัพท์ในบทว่า อภิธัมมัตถสงคหํ

3. ลักษณะการรจนาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรมอันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคห (ประมวล-รวบรวม)

4. ชื่อว่าคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้องตามเนื้อหา ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธัมมัตถสงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

5. จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและสอบถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อท่านได้รับจนาคัมภีร์นี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธัมมัตถสงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น

“กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกรับใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความ สัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปุรัตตินคร หรือโปโพนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมรจนานฎีกามีพระมหากัสสะปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารตที่ปณี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนานฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณกรรณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวโสกว่าพระสิริมงคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักรมพาทูที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา และเมียนมาร์ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสุมงคลชะวลังกา ท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ อันมีชื่อตามลำดับนี้

พระวินัย

(1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา อธิบายศัพท์ คำ ข้อความยากในอรรถกถาวินัยปิฎกชื่อสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติ ข้อแนะนำตักเตือนและบทลงโทษ สำหรับพระ ภิกษุผู้ผิดวินัย เป็นต้น

(2) ภิกขุปาฎิโมกข์คณฐีที่ปณี มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระปาฎิโมกข์ หรือศีลของพระภิกษุโดยเฉพาะ เช่น สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไรก่อนพิธีสวดปาฎิโมกข์ และอธิบายขยายความในประปาฎิโมกข์ รจนาเมื่อ พ.ศ. 2035

(3) สีม่าสังกรวินิจฉัย วินัยปิฎกกล่าวถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และสำคัญที่สุดของ พระสงฆ์ คือ สีม่า ซึ่งคู่กับพระอุโบสถ หรือโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรม กิจกรรมที่ต้องทำโดยความ สามัคคีเป็นเอกฉันท์ มีเสียงคัดค้านเพียงเสียงเดียว สังฆกรรมนั้นย่อมเป็นโมฆะ

พระอภิธรรม

(4) อัญญาสาลินีอรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอัญญาสาลินี อรรถกถาอภิธรรมฉัมมสังคณี โดยพระพุทโธสาจารย์

(5) สัมโมหวิโนทนี อรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรมวิภังค์ โดย พระพุทโธสาจารย์

(6) ปัญจกรณัญญาฎกถา อรรถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระคงรจนาคู่มือ อธิบายอภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา บุคคลปัญญาติ กถาวัตถุ ยมก และ ปัญฐาน รวม เรียกว่า ปัญจกรณัญญาฎกถา ที่ท่านพุทโธสาจารย์รจนเอาไว้ ท่านพุทโธทัตเถระชาวศรีลังกาได้กล่าวว่า คัมภีร์เหล่านี้และคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายคัมภีร์จารด้วยอักษรขอม ส่งจากประเทศไทยไปถวายเป็น บรรณาการแก่พระมหาเถรปุรัตคามธัมมลังสิริกาสุมนตีสส แห่งปรมาณันทวิหาร เมืองกอลเล ประเทศ ลังกาโดยผ่านราชทูตไทย

(7) อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่ง รจนาโดยพระสุมังคละ ชาวลังกา ท่านรจนาเรื่องนี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

ไวยากรณ์

(8) มูลกัจจายนอรรถโยชนา คู่มืออธิบายบาลีไวยากรณ์สายกัจจนะ พระกัจจายน-เถระ ภิกษุรุ่นหลังท่านพุทโธสาจารย์ (พุทโธศตวรรษที่ 11-12) รจนามูลกัจจายนไวยากรณ์

วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ในตอนจบปริจเฉทที่ 1 และปริจเฉทที่ 5 มีข้อความยืนยันว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นผลงานการรจนาคัมภีร์หนึ่งของพระญาณกิตติเถระผู้มีความรู้ความสามารถ ในพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสิ้น

สรุปคือพระญาณกิตติเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกทั้งอรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ศัพทศาสตร์ ทั้งสิ้น เป็นชาวเมืองเชียงใหม่ สมัยอาณาจักรล้านนา ตามหลักฐานท่านมีชีวิตอยู่ในช่วงรัชสมัยพระเจ้า สิริภูวนาทิจจธัมมราชา (พระเมืองแก้ว) รัชกาลที่ 11 ราชวงศ์มังราย (พ.ศ. 2038-2068) โดยอาศัย ข้อมูลจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา โยชนาที่ท่านรจนาในปี จ.ศ. 864 (พ.ศ. 2045) ผลงาน ของท่านที่ใช้เป็นคู่มือการศึกษาภาษาบาลี คือกลุ่มคัมภีร์โยชนา คู่มือประกอบการศึกษาพระบาลี อรรถกถา ฎีกา โดยท่านจะประกอบเพิ่มศัพท์เข้ามาในประโยคให้ชัดเจนยิ่งขึ้น บอกหน้าที่ของบทใน ประโยคและวิเคราะห์ศัพท์ เพื่อให้รู้ที่มาของรูปศัพท์

คัมภีร์โยชนาที่พระญาณกิตติเถระรจนามาที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น คือ

- (1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา
- (2) อัญญาสาลินีอรรถโยชนา
- (3) สัมโมหวิโนทนี อรรถโยชนา

(4) ปัญจกรณัฏฐกถา อรรถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระคณาจารย์ผู้มีอริบาย อภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา ปุคคลปัญญาตี กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน รวมเรียกว่า ปัญจปรณัฏฐกถา

(5) อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

(6) มุลกัจจายนอรรถโยชนา

ปัจจุบันคณะสงฆ์ไทยได้ใช้คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา ประกอบหลักสูตรเปรียญธรรมห้าประโยค และเปรียญธรรมหกประโยค และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ประกอบหลักสูตรเปรียญธรรมเก้าประโยค นับว่าเป็นคุณูปการต่อการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยที่ทำให้ทราบถึงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญทั้งด้านหลักธรรมและหลักภาษากลุ่มสัททวิเสสของนักปราชญ์ที่พระบูรพาจารย์ได้รจนาไว้

บทที่ 3

คัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ปริจเฉทที่ 1 ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสนั้น มีจุดประสงค์ที่จะนำข้อมูลจากคัมภีร์โยชนาอันเป็นคัมภีร์ขยายความของคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีฎีกามาเป็นกรณีศึกษา โดยมีเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

- 3.1 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องปณามคาถา
- 3.2 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอกุศลจิต
- 3.3 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอเหตุกจิต
- 3.4 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องกามาวจรจิต
- 3.5 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องรูปาวจรจิต
- 3.6 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอรูปาวจรจิต
- 3.7 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องโลกุตตรจิต
- 3.8 บทสรุป

3.1 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องปณามคาถา

ในเบื้องต้น ผู้วิจัยขอแนะนำเสนอข้อมูลโดยแปลจากคัมภีร์โยชนาเฉพาะปริจเฉทที่ 1 ซึ่งยังไม่เป็นที่แพร่หลายมากนัก มีเนื้อหาในภาพรวม เริ่มต้นด้วยปณามคาถาอันเป็นคาถาไหว้ครู ดังนี้

ข้าพเจ้า (ชื่อว่าญาณกิตติ) ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าผู้มีพระญาณอันหมดจด พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาเผยแผ่ และพระสงฆ์ผู้เป็นมงคล ผู้ประดับด้วยศีลคุณเป็นต้น ถูกภิกษุผู้มีศีลหมดจดประกอบด้วยศีล และปัญญาขอร้องแล้ว จักพรรณนาฎีกาอภิมมัตถวิภาวินี การพรรณนาใดที่พระฎีกาจารย์ละทิ้งข้อความที่น่าสนใจและที่ยังไม่ได้ชี้แจงในที่ใดไว้ การพรรณนานั้น ข้าพเจ้าจักแถลงไขให้แจ่มแจ้งโดยประการทั้งปวง

(1) ถามว่า ท่านอาจารย์กล่าวคาถาว่า **วิสุทธกรุณาญาณิ** เป็นต้นไว้ในเบื้องต้น เพื่ออะไร ความจริง พระสุเมธกถาจารย์มีความประสงค์ในการพรรณนาปกรณ์ชื่อว่าอภิมมัตถสังคหะ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวคำว่า **ปรมวิจิตตนยสมนนาคต** ดังนี้ เป็นต้น แต่ไม่กล่าวอย่างนี้ กลับกล่าวคาถานี้เพื่ออะไร เฉลยว่า อาจารย์ท่านมีความประสงค์อย่างนี้ คือ

บุคคลที่ประสงค์จะอธิบายขยายความธรรมะ แต่กลับพรรณนาความหมายของกู เปรียบเหมือนคนที่จะประสงค์จะไปทะเล แต่กลับไปป่าหิมพานต์ ฉะนั้น ๆ

อาจารย์ท่านมีความประสงค์ในการพรรณนาปรกณฺ์ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็กล่าวคาถานี้เพื่อทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย ๆ ถ้ามว่า ทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยเพื่ออะไร ๆ เฉลยว่า ทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย เพื่อป้องกันอันตราย ๆ ถ้ามว่า ก็ การนอบน้อม มี 3 อย่าง คือ การนอบน้อมทางกาย ทางวาจา และทางใจ บรรดาการนอบน้อมทั้ง 3 เหล่านั้น การนอบน้อมทางกายและทางใจ ย่อมป้องกันอันตรายทั้งหลายได้ เพราะเหตุไร จึงต้องทำการนอบน้อมทางวาจาเล่า ๆ เฉลยว่า เมื่อการนอบน้อมทางกายและทางใจสามารถป้องกันอันตราย แม้มีอยู่ก็จริง แต่ทำการนอบน้อมทางวาจา เป็นของยิ่งยวดกว่าการนอบน้อมทั้ง 2 ดังนั้น การนอบน้อมทางวาจา ย่อมป้องกันอันตรายทั้งหลาย แก่ตนเองและนักศึกษาทั้งหลายผู้กล่าวคาถานี้ ทำให้เกิดความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยแก่นักศึกษาทั้งหลายทั้งรู้และไม่รู้คุณของพระรัตนตรัย เพราะฉะนั้น จึงทำการนอบน้อมทางวาจาอย่างยิ่งยวด ๆ ข้าพเจ้าขอกล่าวความหมายนี้ไว้เพียงเท่านี้ ๆ

(2) มีวาจาประกอบความว่า ข้าพเจ้าชื่อว่าสุมังคละ ขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ทรงพระปัญญาธิคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระมหากษัตริย์คุณ พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงบูชาแล้ว พระสงฆ์ผู้เกิดดีแล้วแต่พระสังฆกรรม ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินไปปราศแล้ว ๆ

รูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สุขุมตฺติ วิสุทฺธิ ความว่า พระกรุณาและพระญาณ ไต ย่อมหมดจดจากกิเลสมีรากจะเป็นต้น โดยพิเศษ เพราะปราศจากความเศร้าหมองและความลุ่มหลง เพราะเหตุ นั้น พระกรุณาและพระญาณ นั้น ชื่อว่าวิสุทธะ เป็นกัตตุสาธนะ ตติยาตปฺปิริสสมาส ๆ (คำว่า วิสุทฺธิ) มี วิ-อุปสัค (อยู่หน้า) ๆ ถ้ามว่า วิ-อุปสัคเป็นต้น มีความว่าอย่างไร ๆ เฉลยว่า รูปวิเคราะห์ว่า อูเปจฺจ อตถ สขขนตฺติ อุปสคฺคา (ชื่อว่าอุปสัค เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นศัพท์ที่อยู่ใกล้นามและกริยาแล้วปรุงแต่งเนื้อความ) ความว่า ศัพท์ทั้งหลาย มี วิ เป็นต้นเหล่าใด อยู่ใกล้นามและกริยา แล้วปรุงแต่งเนื้อความของนามและกริยาเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้น ศัพท์ทั้งหลาย มี วิ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุปสัค ๆ สข-ธาตุ มีความหมายว่า ปรุงแต่ง ๆ (อุป + สข + อ) ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺุตฺวาวิ วา¹, เปลี่ยน ข เป็น ค ด้วยสูตร กคฺา จฺขานิ², นำพยัญชนะที่ไม่มีสระเข้าประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต³, ซ้อน ค ด้วยสูตร ปฺรเทฺวภาโว จฺานเ⁴ ๆ เนื้อความของอุปสัคทั้งหลาย มีคติ 3 ประการ คือ อุปสัคบางอย่าง ย่อมเบียดเบียนเนื้อความของธาตุ เช่น ปฏฺจฺาน ความว่า แหล่ง, เหตุ (จฺาน ยิน, ตັง) อุปสัคบางอย่าง ย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุ เช่น ปตฺถฺิจฺิโต ความว่า ตั้งอยู่แล้ว อาราธฺติ ความว่า ย่อมให้ยินดี และอุปสัคบางอย่าง ย่อมขยายเนื้อความของธาตุ เช่น ปฺรภาโว ความว่า ความเลื่อม, ความพินาศ อนุภาโว ความว่า เสวย เป็นต้น ๆ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปความว่า

คติของอุปสัคมี 3 ประการ คือ อุปสัคบางอย่าง ย่อมเบียดเบียน
เนื้อความของธาตุ อุปสัคบางอย่าง ย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้นและ
อุปสัคอย่างอื่นบางอย่าง ย่อมขยายเนื้อความของธาตุนั้น

บรรดาอุปสัคเหล่านั้น วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายเนื้อความของธาตุ ๆ คำว่า วิสุทฺธิ นี้ แยกเป็น สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมดจด ๆ ศัพท์ว่า สุธ นี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีความหมายว่าอะไร ๆ ชื่อ

¹ รูป. -/568/414.

² รูป. -/554/409.

³ รูป. -/14/10.

⁴ รูป. -/40/33.

ว่าธาตุ เพราะวิเคราะห์ว่า สกตถิ ธาเรติ (ย่อมาจากความหมายของตนไว้) ความว่า ศัพท์ใด ย่อมทรง ความหมายมี การไป การหุง เป็นต้น ของตนไว้ เพราะเหตุนี้ ศัพท์นั้น ชื่อว่าธาตุ และเพราะ วิเคราะห์ว่า ปรตถมปิ ธาเรติ ความว่า ศัพท์ใด ย่อมทรงความหมายของศัพท์อื่น จากความหมายเดิม เพราะเหตุนี้ ศัพท์นั้น ชื่อว่าธาตุ ๆ สัททศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับบรรดาอุปสรรค 20 ตัว ตัวใดตัวหนึ่งและทำให้ขยายเนื้อความ ย่อมทรงเนื้อความพิเศษไว้ เพราะเหตุนี้ สัททศาสตร์นั้น ชื่อว่าธาตุ สัททศาสตร์ชื่อว่า ธาตุ เพราะท่านผู้รู้ทรงจำไว้โดยประการหลากหลายเป็นต้นว่า นี้ เป็นความหมายของธาตุนี้ นี้ เป็น ปัจจัยอันพิเศษจากธาตุนี้ ๆ ธา-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ตฺ ปัจจัย ด้วยสูตร หนาทิหิ ญนุตโว⁵ ๆ ตั้ง สุธ-ธาตุไว้ ๆ ตั้ง สุธ ชื่อว่าธาตุ ด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว⁶, ลบสระท้ายธาตุ (สุธ เป็น สุธ) ด้วย สูตร ธาตุสนโต โลโปเนกสสรส⁷, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทิตถ กตตริ⁸, เปลี่ยน ต เป็น ฐ ด้วยสูตร ธตมเหหิ ธตมา จ⁹, เปลี่ยน ฐ ท้ายธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนตานิ โท ฐ¹⁰, นำมา รวมกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹¹, หลัง วิ-อุปสรรค ลง นา วิภตติ ด้วยสูตร กรณ ตติยา¹², ลบ นา วิภตติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโสปลคคณิปาตาทิหิ จ¹³, ตั้ง วิ อุปสรรคให้เป็นเหมือนนาม ด้วยสูตร ตทิตต สมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ¹⁴, หลัง สุท ศัพท์ ลง สิ วิภตติ ด้วยสูตร ลิงคตถे प्रमा¹⁵, เปลี่ยน สิ เป็น อ ด้วยสูตร สी¹⁶, แยก ฐ พยัญชนะออกจากสระ อ (อ ของ วิสุท = ฐ อ + อ) ด้วยสูตร पुष्प- मञ्जिमतसर् सरेन वियये¹⁷, ลบสระหน้า ปกตสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปลจयातिमहि सरलोपे तु पक्ति¹⁸, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁹, ตั้งเป็นต้นปุริสสมาส ด้วยสูตร อมาทโย प्रपत्ते²⁰, ตั้งชื่อว่าสมาส ด้วยสูตร นามานं समासो युत्ततो²¹, ลบวิภตติ ด้วยสูตร เตस् วิภตติโย लोपा ज²², ทำสระให้เป็นปกติ ด้วยสูตร ปक्ति जस्र सरनत्स²³, เพราะเป็นสมาส จึงทำ

⁵ รูป. -/681/497.

⁶ รูป. -/424/314.

⁷ รูป. -/425/315.

⁸ รูป. -/606/441.

⁹ รูป. -/607/441.

¹⁰ รูป. -/608/442.

¹¹ รูป. -/14/10.

¹² รูป. -/83,291/64,175.

¹³ รูป. -/282/160.

¹⁴ รูป. -/334/218.

¹⁵ รูป. -/65,283/58,167.

¹⁶ รูป. -/195/114.

¹⁷ รูป. -/12/9.

¹⁸ รูป. -/67/59.

¹⁹ รูป. -/14/10.

²⁰ รูป. -/351/235.

²¹ รูป. -/331/216.

²² รูป. -/332/217.

²³ รูป. -/333/218.

ให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง ด้วยสูตร ตพิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ²⁴, ลง สี วิภัตติ ด้วยสูตร ลิงคตเถ ปจมา²⁵, เปลี่ยน สี เป็น อ ด้วยสูตร สี²⁶, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมา-เทสปปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกต²⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁸ ฯ

ชื่อว่ากรรณา เพราะวิเคราะห์ว่า **กิริติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมกระจาย คือตัดไปซึ่ง ความทุกข์ของคนอื่น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรรณา ฯ หรือเพราะวิเคราะห์ว่า **กิริยติ ทุกขิตเส ปสริยติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงคลี่คลาย คือทรงปลด ปลื้อง ในเมื่อสัตว์ทั้งหลายได้รับความทุกข์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรรณา คือความเอ็นดู เป็น กัมมสาธนะ ฯ กิร-ธาคู มีความหมายว่า ตัดไป คือ การตัดไป การกระจายไป การนำออกไป ฯ กิร-ธาคู มีความหมายว่า แผ่ไป, ลง รุณ ปัจจัย ในสูตร วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปัจจนเต²⁹ หรือด้วย สูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย³⁰ หรือด้วยสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ³¹ ฯ ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทิ โน³², เปลี่ยน อี เป็น อ (กิร เป็น กร) ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานิ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ³³, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต³⁴, ลง อา ปัจจัย ในอิตถิลิงค์ (กรรณ + อา) ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปัจจโย³⁵, แยกพยัญชนะออกจากสระ (กรรณ เป็น ญ อ + อา) ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย³⁶, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมา เทสปปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกต³⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต³⁸ ฯ อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ว่า **กโรติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมทำ คือเมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อม ยังความลำบากใจให้เกิดแก่สาธุชนทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรรณา ฯ กร-ธาคู มีความหมายว่า ทำ, ลง รุณ ปัจจัย ด้วยสูตรตามที่กล่าวแล้ว, ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทิ โน³⁹, นำพยัญชนะเข้าประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴⁰, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปัจจโย⁴¹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ กร-ธาคู มีความหมายว่า ทำ, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล

²⁴ รุป. -/334/218.

²⁵ รุป. -/65,283/58,167.

²⁶ รุป. -/195/114.

²⁷ รุป. -/67/59.

²⁸ รุป. -/14/10.

²⁹ รุป. -/660/483.

³⁰ รุป. -/651/478.

³¹ นีติ.สุตต. -/1321/1160.

³² รุป. -/558/408.

³³ รุป. -/488/351.

³⁴ รุป. -/14/10.

³⁵ รุป. -/176/101.

³⁶ รุป. -/12/9.

³⁷ รุป. -/67/59.

³⁸ รุป. -/14/10.

³⁹ รุป. -/558/408.

⁴⁰ รุป. -/14/10.

⁴¹ รุป. -/176/101.

วตตมานาตีเต ญวาทโย⁴² หรือด้วยสูตรในโมคคัลลานะว่า วรกรวาทรมุขมิถสกาโกโน, ลบ ก และเปลี่ยน น เป็น ญ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴³, หรือเปลี่ยน น เป็น ญ ด้วยสูตร รา นสส โณ⁴⁴, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴⁵, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปัจโย⁴⁶, อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ว่า **กิณาติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเกลี้ยคือกำจัดทุกข์ของผู้อื่น เพราะทำให้ปัจจัยบกพร่อง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรุณา ฯ กิ-ชาตุ มีความหมายว่า เปียดเบียน, เปลี่ยน อี เป็น อ ฯ อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ว่า **กัม รุนธติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมกันซึ่งความสุข (คือทำผู้เกิดความกรุณาให้ไม่เป็นสุข) เพราะเหตุนี้ ธรรม-ชาตินั้น ชื่อว่ากรุณา, เป็นเหตุยัตปปริสสมาส ฯ ก ศัพท์ มีความหมายว่า ความสุข ฯ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปความว่า

ก ศัพท์ เป็น पुलลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย พรหม ลม

ส่วนที่เป็นนปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ศรีษะ น้ำ และความสุข

ชื่อว่ากะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมตัดซึ่งความทุกข์ ได้แก่ ความสุข ฯ กุส-ชาตุ มีความหมายว่า ตัด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญวตวาวิ วา⁴⁷, ลบ ส (ท้าย กุส-ชาตุ) ด้วยสูตร กวจิชาตุวิภตติปัจจยान् ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴⁸, แยกพยัญชนะออกจากสระ (กุ เป็น ก อุ + อ) ด้วยสูตร ปุพพมโธจิมสสร สเรน วิโยชเย⁴⁹, ลบสระหน้า ปกตสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทส-ปัจจยามีหิ สรโลเป ตฺ ปกต⁵⁰, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁵¹, เปลี่ยน ลี เป็น อ ด้วยสูตร ลี⁵² ฯ ก สัทพูปพะ รุธิ-ชาตุ มีความหมายว่า ปิดกัน, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปทาหิต ญ⁵³, ลบสระท้ายชาตุ ด้วยสูตร ชาตุสสนโต โลโปเนกสสรส⁵⁴, ลบ ฐ ด้วยสูตร กวจิชาตุวิภตติปัจจยान् ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵⁵ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ลง ญ ปัจจัย หลัง รุธิ-ชาตุ และ ลบ ฐ (ท้ายชาตุ) ด้วยสูตรในสัททนีติ กรุธิโต โณ ธโลโป ญ⁵⁶, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ฯ ถามว่า ลง อา ปัจจัยมาเพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ลง อา ปัจจัยมาเพื่อแสดงความเป็นอิตถิลิงค์ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปความว่า

⁴² รุป. -/651/478.

⁴³ รุป. -/370/268.

⁴⁴ โมค. -/771/523. อ่างในคัมภีร์นirutติที่ปนี.

⁴⁵ รุป. -/14/10.

⁴⁶ รุป. -/176/101.

⁴⁷ รุป. -/568/414.

⁴⁸ รุป. -/488/351.

⁴⁹ รุป. -/12/9.

⁵⁰ รุป. -/67/59.

⁵¹ รุป. -/14/10.

⁵² รุป. -/195/114.

⁵³ รุป. -/577/422.

⁵⁴ รุป. -/425/315.

⁵⁵ รุป. -/488/351.

⁵⁶ นิตติ. สุตต. -/1322/1161.

อิตถิปัจจย (อา อี อินี) แสดงความหมายของศัพท์เดิม เหมือน
 สิ วิภัตติเป็นต้น ปัจจย (ในตัทธิตและกิตก์) มี ณ เป็นต้น แสดงความหมาย
 ของปัจจยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่

ปัจจยในอิตถิลิงค์ มี อา อี อินี เป็นต้นเป็นโชตกปัจจยอันเป็นเครื่องแสดงความเป็นอิตถิลิงค์ที่เป็นความหมายปกติ ด้วยสูตรว่า อิตถิมโต อาปจโย⁵⁷ เพราะเมื่อบทหน้าในคำเป็นต้นว่า ขตติยกถญา พราหมณทริกา แม้ไม่ลงอิตถิปัจจย ก็สำเร็จความจากศัพท์ว่า ขตติย เป็นต้นได้ แต่มีใช้ วาจกปัจจย เหมือนวิภัตตินาม มี สิ วิภัตติเป็นต้น ที่เป็นเครื่องแสดงความหมายของคำประเภทสิ่งของ เป็นต้น ส่วนปัจจยในตัทธิต มี ณ ปัจจยเป็นต้น ซึ่งจัดเป็นวาจกปัจจยที่แสดงความหมายของปัจจย มี อปจจ-ลูกหลาน สัมภู-ระคน เป็นต้น เพราะเมื่อมีปัจจยจึงได้ความหมายพิเศษ ด้วยสูตรว่า วา ณ ปจเจ⁵⁸ เป็นต้น (และ) แสดงความหมายของบทที่ตนเองประกอบอยู่ (คือลงปัจจยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมมาอีก) เช่นในคำว่า สสงขาริก (ลง ณิก ปัจจย แต่คำว่า สสงขาร และ สสงขาริก มีความหมายเหมือนกัน) ทานมย (ลง มย ปัจจย แต่คำว่า ทาน และ ทานมย มีความหมายเหมือนกัน) ปัจจยประเภทนี้ ชื่อว่า สกัตถปัจจย) ฯ

อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12 ดวง เว้นปัญจม-ฉานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวง เหล่านี้ ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และมหากิริยาจิต (8 ดวง) ฯ บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหากิริยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมบัติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบว่ามี กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ อนึ่ง กรุณาเจตสิกที่เกิดในมหากุศล (8 ดวง) ท่านประสงค์เอาในอธิการนี้ เพราะท่านอาจารย์ต้องการ สดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยกรุณาที่เป็นเบื้องต้น ฯ

ชื่อว่าญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า จตตารี สจจानी ชานาติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ สัจจะ 4 ด้วยกิจ คือ ต้องกำหนดรู้ ต้องละ ต้องทำให้แจ้ง และต้องเจริญให้เกิดขึ้น ตามความเป็นของตน เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ คืออรหัตมคคญาณอันเกิดในสันดานของพระพุทธเจ้าที่ให้ พระพุทธคุณทั้งหมด ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า สัพพมเม ชานาติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ธรรมทั้งปวง โดยอาการทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ ได้แก่พระ สัพพัญญุตญาณ ฯ ญาณที่เกิดในมหากิริยาจิต 4 ดวง ที่เป็นญาณสัมปยุต ชื่อว่าพระสัพพัญญุตญาณ ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าวบว่า ชานาติ ไว้ในประโยค จะกล่าวว่า ภาตติ ภาณ ก็ได้มีใช้ หรือ ฯ เฉลยว่า กล่าวไว้ได้ก็จริง (แต่) ในประโยคที่ว่า ชานาติ นี้ ภา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ตี วิภัตติ, ลง นา ปัจจย ด้วยสูตร กิยาทีโต นา⁵⁹, เปลี่ยน ภา เป็น ชา ด้วยสูตร ภาสส ชาชานา⁶⁰,

⁵⁷ รูป. -/176/101.

⁵⁸ รูป. -/361/263.

⁵⁹ รูป. -/513/373.

⁶⁰ รูป. -/514/374.

เพราะฉะนั้น ท่านไม่ใส่ใจบอกว่า ชานาติ อันเป็นบทสำเร็จของ ภา-ธาตุ จึงวางบทว่า ชานาติ ใน
 ประโยค เหมือนบทว่า หีสติ ในประโยคกว่า น หีสติตี สรณฺ ฉะนั้น ๆ ทำรูปวิเคราะห์ว่า ภาตีติ ภาณํ
 ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ เพราะเหตุอันนั้น ธรรมชาติอันนั้น ชื่อว่าญาณ ฯ บทกิริยาเป็น ภาติ ฯ ภา-ธาตุ
 มีความหมายว่า รู้, ลง ตี วิภัตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ⁶¹, ลบ อ ปัจจัย ด้วยสูตร
 โลปยเจตตมกาโร⁶² ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า ภายเต อนเนาติ ความว่า
 ธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ ด้วยธรรมชาติอันนั้น เพราะเหตุอันนั้น ธรรมชาติอันนั้น ชื่อว่าญาณ, ภา-
 ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทศสุ จ⁶³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร
 อนกา ญณฺณ⁶⁴, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁶⁵, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร
 นเย ปรี ยุตเต⁶⁶, เปลี่ยน สี เป็น อ ด้วยสูตร สี⁶⁷ ฯ ก็พระกรุณาและพระญาณทั้ง 2 นี้ ชื่อว่าอันหมด
 จดโดยพิเศษจากกิเลสทั้งหลาย ฯ จริงอย่างนั้น พระกรุณาและพระสัพพัญญุตญาณอันเป็นโลกียะ แม้
 มีกิเลสทั้งหลายเป็นอารมณ์ ชื่อว่าหมดจดโดยพิเศษจากกิเลสทั้งหลาย เพราะตนละอกุศลทั้งหลาย
 และเพราะไม่ประกอบด้วยกิเลสทั้งหลาย ในขณะที่เกิดขึ้น ฯ เปรียบเหมือนดวงจันทร์ที่ปราศจากควัน
 และหมอกเป็นต้น ไม่ถูกราทูม ย่อมบริสุทธิ์สง่างาม แต่เวลาที่ราาทูม ย่อมไม่บริสุทธิ์ กลายเป็นเศร้า
 หมอง แต่พระกรุณาและพระสัพพัญญุตญาณหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะพระกรุณาและพระสัพพัญญุต-
 ญาณ ชื่อว่าหมดจดโดยพิเศษ เพราะไม่ประกอบด้วยกิเลสทั้งหลาย แม้ในขณะที่ถูกกิเลสยึดเอา ฯ
 เพราะฉะนั้น พระอรหัตตมัคคญาณ จึงหมดจดอย่างยิ่ง ฯ พระกรุณาด้วย พระญาณด้วย ชื่อว่ากรุณา
 และญาณ เป็นสมาหารวันทวสมาส ฯ สมาหารวันทวสมาสจะต้องเป็นนบุ่งสกลิงค์ เอกวจนะ
 เพราะเป็นวิสภาคกัน ด้วยสูตร ตถา ทวนฺเท ปาณฺตฺริยโยคฺเสนงคฺขุทฺทชนฺตฺกวิวิธวิรุทฺทวิสภาคตถา-
 ทินญจ⁶⁸ ฯ บทวันทวสมาสนี้ว่า กรุณา จ ปณฺญา จ กรุณาปณฺญา-พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า
 กรุณาปัญญา ท่านประสงค์เอาในคานานี้ เพราะพบในอภิธัมมวาทารฎีกา ฯ จริงอยู่ในคัมภีร์
 อภิธัมมวาทารฎีกานั้น ท่านกล่าวถึงวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณฺญา จ กรุณาปณฺญา-พระกรุณาและ
 พระปัญญา ชื่อว่ากรุณาปัญญา ในคำว่า อนนตฺตฺกรุณาปณฺญํ (ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญาอันไม่มี
 ที่สุด) อนึ่ง อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกาและอภิธัมมตลสังคหฎีกาเป็นพระสมุ้งคลาจารย์
 รูปเดียวกัน มิใช่รูปอื่น ดังนั้น จึงประสงค์เอาวันทวสมาสเท่านั้น ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ถ้า
 ต้องการพรรณนาฐานะ ก็ควรทำเป็นกัมมธารยสมาสว่า พระญาณเป็นเพียงดังพระกรุณา ฯ คำนั้น ไม่
 ควร เพราะคัมภีร์อภิธัมมตลสังคหะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ ฯ ส่วนในคัมภีร์อัฐสาสนี ท่าน
 อาจารย์ทำการสวดอันเหมาะสมในคัมภีร์ธัมมสังคณี ฯ แต่ถ้าอาจารย์บางพวกยึดคำอธิบายนั้นแล้ว
 กล่าวว่าควรทำเป็นกัมมธารยสมาสในคานี้ด้วยความเหมาะสมกับคำอธิบายนั้น คำนั้นจะควรอย่างไร

⁶¹ รุป. -/433/318.

⁶² รุป. -/487/350.

⁶³ รุป. -/597/435.

⁶⁴ รุป. -/570/417.

⁶⁵ รุป. -/550/402.

⁶⁶ รุป. -/14/10.

⁶⁷ รุป. -/195/114.

⁶⁸ รุป. -/359/257.

๗ รูปวิเคราะห์ว่า วิสุทธํ อนุภาณานิ เอตสฺสาติ วิสุทธกรฺณาภาณานิ ความว่า พระภิกษุและพระสัพพัญญุตญาณอันหมดจดโดยพิเศษแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า วิสุทธกรฺณาภาณานิ (ผู้ทรงมีพระภิกษุและพระสัพพัญญุตญาณอันหมดจดโดยพิเศษ) เป็นฉัฏฐัตถ์คุณสวัญญาณพหุพพีหิสมาส ๗ ท่านกล่าวคำว่า วิสุทธกรฺณาภาณานิ ในความประสงค์ที่จะกล่าวถึงกรรม ๗

ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปารมิตาปริภาวิตาย ปลายาย สพฺพผลญฺเอยํ อพฺมุขนิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง เพราะพระองค์ได้ทรงสั่งสมอบรมพระบารมีมาแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่า พุทธะ ๗ พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า รู้ ๗ อีกอย่างหนึ่ง ๗ ที่ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า สวาสนสมโมห-นิทหาย อจฺจนตํ อพฺมุขนิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ได้ทรงปราศจากความหลับคือ ความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาอย่างเด็ดขาด เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า พุทธะ ๗ พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า ตื่น คือ สิ้นความหลับ ๗ ที่ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า พุทธิยา อพฺมุขนิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ส่งเบิกบานแล้ว ด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า พุทธะ ๗ พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า ตื่น คือ เบิกบาน ๗ ด้วยการยกโพชน-ศัพทขึ้นแสดง จึงได้ความหมายว่า รู้, เบิกบาน และตื่น ๗ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า รู้, ตื่น และเบิกบาน ๗ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุชฺฌมาทิตฺเต กตฺตริ⁶⁹, เปลี่ยน ต เป็น ฐ ด้วยสูตร ฐมฺภเหหิ ฐมา จ⁷⁰, เปลี่ยน ฐ ท้ายชาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจฺจตุถานมนฺตานํ โท ฐ⁷¹, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ญฺตเต⁷² ๗ ลง สิ วิภัตติ ด้วยสูตร ลิงฺคตฺเต ปจฺมา⁷³, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส⁷⁴ ๗ ถาว่า พระพุทธเจ้า คือใคร ๗ เฉลยว่า พระศากยผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้ทั้งปวงแล้วบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ด้วยพระองค์เองอันไม่ได้ทรงอาศัยบุคคลอื่น ในการตรัสรู้อันยอดเยี่ยม จึงทรงพระนามว่า พุทธะ ๗ สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เราไม่มีอาจารย์⁷⁵ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน

เราไม่มีผู้ทัดเทียม ในโลกกับทั้งเทวโลก

เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม

เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองเพียงผู้เดียว เป็นผู้เยือกเย็น

ดับกิเลสได้แล้วในโลก⁷⁶

⁶⁹ รุป. -/606/441.

⁷⁰ รุป. -/607/441.

⁷¹ รุป. -/608/442.

⁷² รุป. -/14/10.

⁷³ รุป. -/65,283/58,167.

⁷⁴ รุป. -/66/58.

⁷⁵ เราไม่มีอาจารย์ ในที่นี้หมายถึงไม่มีอาจารย์ในระดับโลกุตตรธรรม (วิ.อ. (บาลี) 3/11/17)

⁷⁶ วิ.ม. 4/11/-

อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลส โดยสิ้นเชิงพร้อมทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรมอันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์⁷⁷ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า⁷⁸ ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก เป็นบัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อตถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนามบัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสขันธ์ เป็นอตถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และเนื้อความก็มี ๒ ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมาตถ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ในเนื้อความทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็นสันตानบัญญัติ (บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสขันธ์ ฯ ส่วนในอรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อว่า ปรมาตถโฆติกา ท่านพระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติอาศัยกระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วยการบรรลุวิโมกข์อันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัยการตรัสรู้สัจจะอันเป็นเหตุใกล้ของพระสัพพัญญุตญาณ ดังพระพุทธดำรัสว่า คำว่า พุทโธ (พระพุทธเจ้า) คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น⁷⁹ ฯ บทว่า **สพฺพธมฺเมสุ** เป็นบทอาธาระในบทว่า **อปฺปฏิหต-** ฯ

ไม่มีอะไรขัดขวางได้ ชื่อว่าอปปฏิหตะ ฯ ความไม่รู้ หรือกิเลสแม้ทั้งหมด ชื่อว่าสภาวะที่ขัดขวางต่อพระญาณ ฯ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละความไม่รู้ทั้งปวงพร้อมทั้งवासนาได้แล้ว ฉะนั้นพระญาณ จึงเรียกว่าอปปฏิหตะ (ไม่มีอะไรขัดขวางได้) เพราะทรงละเครื่องขัดขวางความเป็นพระญาณในธรรมทั้งปวง ฯ ไม่มีอะไรขัดขวางได้ด้วย ไม่มีอะไรขัดขวางได้นั้น เป็นญาณด้วย เพราะเหตุนี้ชื่อว่าอปปฏิหตญาณ (ญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้) ฯ ชื่อว่านิमित เพราะวิเคราะห์ว่า **นิमितติ ปกฺขิปปยติ เอตถาติ** ความว่า ผลอันบุคคล ย่อมใส่เข้าไป ในเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ จึงชื่อนิमित ฯ นิ บทหน้า มิ-ธาคู มีความหมายว่า ใส่-เพิ่ม-สอดแทรก, ลง ตต ปัจจย ฯ มีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิमित ชื่อว่าอปปฏิหตญาณนิमितตะ ฯ ชื่อว่าอนุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีอะไร ๆ ที่ยอดเยี่ยมกว่า, ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย, ชื่อว่าอฉิมะ เพราะวิเคราะห์ว่า บรรลุมัคคญาณ 4 ฯ อฉิมะคือวิโมกข์ ชื่อว่าวิโมกขาฉิมะ, อันยอดเยี่ยมด้วย อันยอดเยี่ยมนั้น เป็นวิโมกขาฉิมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุตตรวิโมกขาฉิมะ, มีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิमितด้วย มีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิमितนั้น เป็นอนุตตรวิโมกขาฉิมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปปฏิหตญาณนิमितตานุตตรวิโมกขาฉิมะ, ที่พระองค์สั่งสมอบรมมาแล้ว ด้วยการบรรลุ

⁷⁷ เป็นอัจฉริยมนุษย์ ในที่นี้หมายถึงประกอบด้วยธรรมที่นำอัครจริยเป็นอันมาก หรือเป็นมนุษย์ผู้ได้สั่งสมบารมีมาแล้วโดยลำดับซึ่งยากที่ใครจะสั่งสมได้ เช่น ให้ทานในชาติที่เป็นพระเวสสันดรแล้วถือปฏิสนธิในภพ ดุสิตทรงรับคำอ้อนวอนของเทวดา เปิดวันมหาวีโลกนะ 5 ถือปฏิสนธิในตระกูลมีโกศมาก แม้ในวันถือปฏิสนธิและในวันประสูติก็ให้โลกธาตุหวั่นไหว เสด็จดำเนินได้ 7 ก้าว ทรงเสวตฉัตรทิพย์ บันลือสีหนาทว่า “เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก” เมื่อญาณแก่เต็มที่ที่ทรงสละราชสมบัติออกผนวช ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ (อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/172/102-103)

⁷⁸ อง.เอกก. (บาลี) 20/172/22.

⁷⁹ ขุ.ม. (ไทย) 29/192/551, ขุ.จ. (ไทย) 30/97/337, ขุ.ป. (ไทย) 31/161/252

วิโมกข์อันยอดเยี่ยมมีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิมิต ชื่อว่าอัปปฏิหตญาณนิมิตตานุตตร-
 วิโมกข์อิทธิมปริภาวิตะ ฯ ก็ในฎีกาศัมภีร์นยาส ท่านกล่าวไว้เพียงเท่านั้นว่า **อปปฏิหตญาณนิมิตตา-
 นุตตรวิโมกข์ปริภาวิต์** ฯ บทว่า อุปาทาย เป็นบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปณฺณตติโก ฯ ชื่อว่าบัญญัติ
 เพราะวิเคราะห์ว่า อันเขาย่อมรู้ เป็นกัมมสาธนะ ฯ ป บทหน้า ญา-ธาคู มีความหมายว่า รู้, ลง ตี
 ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา⁸⁰, ซ้อน ญ และ ต ด้วยสูตร ปรเทวภาโว ฐานะ⁸¹, รัสสะ อา (ญา)
 เป็น อ ด้วยสูตร กวจากทิมชุตตราน ทิฆรสสา ปจฺเจยสุ จ⁸² ฯ ปณฺณตติ คือ ปณฺณตติ ฯ เปลี่ยน ญญ
 เป็น ญณ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ⁸³ ฯ ปณฺณตติค คือ ปณฺณตติ เป็นบท
 วิเคราะห์ในตฺทิต ฯ ลง ก อาคม ในสกฺตถะ ด้วยการถือเอา สพฺพโต ศัพท์ ในสูตรว่า สพฺพโต โก⁸⁴ ฯ
 ก็ สัตว์วิเศษ เป็นอุปาทายบัญญัติ หาใช้นามบัญญัติไม่ ฯ บัญญัติทั้งสองนั้น มีความต่างกันอย่างคือนัยก่อน
 พระนามว่าพระพุทธเจ้า เป็นสันตนาบัญญัติ นัยหลัง พระนามว่าพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นสัตว์
 วิเศษ คือเป็นอุปาทายบัญญัติ ฯ ถ้ามว่า ก็ทำไม ท่านอาจารย์จึงใช้พระนามว่าพระพุทธเจ้า ทั้งที่พระ
 นามที่ใช้เรียกขานพระพุทธเจ้า มีคำว่า พระทศพล เป็นต้น ก็มีอยู่ ฯ เฉลยว่า มีอยู่ก็จริง พระนามว่า
 พระพุทธเจ้านี้ เกิดขึ้นด้วยการบรรลुพระคุณตามความเป็นจริง หาใช้พระนามที่ตั้งขึ้นมาไม่
 เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใช้พระนามว่าพระพุทธเจ้า ฯ สมจริงดังท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร
 ได้กล่าวไว้ว่า พระนามว่าพระพุทธเจ้านี้ มิใช่พระชนนีทรงตั้ง มิใช่พระชนกทรงตั้ง มิใช่พระภาคทรง
 ตั้ง มิใช่พระภคินีทรงตั้ง (มิใช่มิตรและอำมาตย์ตั้ง) มิใช่พระญาติและผู้ร่วมสายโลหิตทรงตั้ง (เหล่า
 สมณพราหมณ์มิได้ตั้ง) เหล่าเทวดามิได้ตั้ง พระนามว่าพระพุทธเจ้านี้ เป็นวิโมกข์นตฺกนนาม เป็นสัจฉิกา
 บัญญัติของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย เกิดขึ้นพร้อมกับการทรงได้เฉพาะพระสัพพัญญุตญาณที่
 โคนต้นโพธิ์ รวมความว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้า⁸⁵” ฯ ความว่า ทรงมีพระกรุณาและพระสัพพัญญุต-
 ญาณอันหมดโดยพิเศษ เพราะกำหนดด้วยศัพท์ที่เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อประกอบ
 ความหมายของคำว่า พุทธ-ศัพท์ตามที่กล่าวมา ฯ ความจริง ด้วยการถือเอากรุณาและญาณ-ศัพท์ ใน
 ที่นี้ เป็นอันท่านอาจารย์ได้แสดงคุณสมบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ
 ทั้งหมด ฯ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์แสดงคุณสมบัติที่เป็นโลกิยะทั้งหมดที่บรรลुถึงความเป็นใหญ่ใน
 คุณสมบัติอันเป็นโลกิยะทั้งหลายเพราะแสดงคุณที่ทั่วไป ด้วยการถือเอากรุณา-ศัพท์ แสดงคุณสมบัติที่
 เป็นโลกุตตระทั้งปวง เพราะแสดงมรรคญาณอันมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นปทัฏฐาน ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ
 พระพุทธคุณทั้งปวงมีพระกรุณาเป็นเบื้องต้น พระปัญญาเป็นที่สุด ฯ ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงมีพระหฤทัยประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงกระทำอภิเนหารบ่าเพ็ญพระบารมีมาตามลำดับ ก็
 เพื่อนำพาสัตว์โลกทั้งหลายพ้นจากเปือกตมคือสังสารวัฏ ทรงได้เฉพาะพระพุทธคุณทั้งสิ้น ด้วยการ
 บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ฯ เพราะมีพระพุทธคุณทั้งสิ้นเป็นต้น เหตุนี้ พระกรุณา จึงชื่อ
 ว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระพุทธคุณทั้งปวง ฯ ส่วนพระปัญญา ชื่อว่าเป็นที่สุด เพราะได้เฉพาะมัคคญาณมี

⁸⁰ รุป. -/599/437.

⁸¹ รุป. -/40/33.

⁸² รุป. -/354/247.

⁸³ รุป. -/370/268.

⁸⁴ รุป. -/224/131.

⁸⁵ ขุ.จ. (ไทย) 30/97/337, ขุ.ป. (ไทย) 31/161/186.

พระสัพพัญญุตญาณเป็นปทัฏฐาน (และ) เพราะไม่มีกิจที่ต้องทำให้ยิ่งกว่านี้ ๆ เป็นอันว่าท่านอาจารย์ ได้แสดงพระพุทฺธคุณทั้งสิ้นโดยนัย ด้วยการแสดงพระกรุณาเป็นเบื้องต้นและพระปัญญาเป็นที่สุด ๆ ก็ การถือเอาอันนั้นแล เป็นอุบายที่จะแสดงพระพุทฺธคุณทั้งปวง ๆ ว่าโดยความหมายอื่น ใครเล่าจะสามารถพรรณนาพระตถาคตคุณแม้ของพระสัพพัญญูพุทฺธเจ้าผู้เช่นนั้นที่ล่วงเลยคลองแห่งถ้อยคำไปตามลำดับบทเพื่อให้ถึงที่สุดได้ ๆ สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

แม้พระพุทฺธเจ้าพึงกล่าวคุณของพระพุทฺธเจ้า

หากจะกล่าวคุณของกันและกันตลอดก็

กับปีจะพึงสิ้นไปในระหว่างกาลช้านาน

การพรรณนาพระคุณของพระตถาคตหาสิ้นสุดไม่⁸⁶

คำว่า **จิรที่ขมนตเร** ความว่า โดยการล่วงแห่งกาลอันยาวนาน ๆ ที่พระนามว่าสัมพุทฺธ เพราะวิเคราะห์ว่า **สพฺพมเม สยเมว อพฺุณฺณิ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ได้ตรัสรู้ธรรม ทั้งปวง ด้วยพระองค์เอง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าสัมพุทฺธ ๆ สัมพุทฺธ เป็นศัพท์มีความหมายว่า ตนเอง เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๆ หลัง สัม ลง นา ตติยา วิภัติ, พุทฺธ-ธาตุ มีความหมายว่า รู้ ๆ วิธีการที่เหลือ ประกอบเหมือนที่กล่าวมาแล้ว ๆ

ชื่อว่าทรงบูชาแล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า **บุชฺชียเต** ความว่า พระธรรมใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบูชา ด้วยทรงปฏิบัติโดยชอบ คือทรงกระทำให้มากในการสั่งเสพและทำให้เจริญ ด้วยความเคารพ คือด้วยพระองค์เอง ด้วยการทรงเข้าสมาบัติพิจารณาพระธรรม ตลอด 7 สัปดาห์ ด้วยการทรงฟังพระธรรมจากที่พระสาวกกล่าว ด้วยการประทานการต้อนรับเป็นต้นแก่พระสาวกเหล่านั้น ด้วยการทรงแสดงพระธรรมแก่พระสาวกเหล่านั้น ด้วยความเคารพและด้วยการทรงชื่นชมพระธรรม เพราะเหตุนี้ พระธรรมนั้น ชื่อว่าทรงบูชาแล้ว ๆ เพราะเหตุนี้ พระอาจารย์ธัมมปาละจึงกล่าวไว้ใน อรรถกถาเนตติปริกคณ์ว่า ถ้ามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นเจ้าของพระธรรมเอง จะทรงบูชา พระธรรมอย่างไร เฉลยว่า ข้อนี้ ไม่ผิด เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทุกพระองค์ทรงเคารพ พระธรรมอยู่ตลอดกาลทั้งปวง ๆ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า (ภิกษุทั้งหลาย เราเหล่านั้นได้มีความคิดว่า) “(ทางที่ดี) เราควรจะสักการะ เคารพ อาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่”⁸⁷ ๆ อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์แสดงการบูชาพระธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยการทรงปฏิบัติ ตลอด 7 สัปดาห์เป็นต้น ๆ ก็คำว่า **ธมฺมสํนํ** มีความหมายว่า เป็นเจ้าแห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก โดยธรรม หาใช่เป็นเจ้าแห่งธรรมไม่ ๆ คำว่า **นมนสฺสตี** ไม่สมควร แม้ก็จริง แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีได้ ทรงนอบน้อมใคร เพราะเหตุนี้ จึงไม่มีความผิด ความจริง ความหมายของบทว่า นมนสฺสตี นี้ มิได้ หมายถึงทำการนอบน้อม ที่แท้ ท่านหมายเอาความหมายนี้เท่านั้นว่า การนอบน้อมโอบน้อมไปในพระธรรม นั้น ด้วยการกระทำความเคารพ ๆ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงประทับอยู่โดยภาวะที่นอบน้อม โอบน้อมไปในพระธรรมตลอดกาลทั้งปวง เพราะทรงทำความเคารพในพระธรรม ๆ เนื้อความนี้ที่ท่าน แสดงด้วยสุดตบเป็นต้นอย่างนี้ว่า และในตอนจบเรื่องหนึ่ง ๆ เราประสงค์จะให้สงบ ตั้งมั่น เป็น

⁸⁶ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/81, ม.ม.อ. (บาลี) 3-388, ขุ.จรียา.อ. (บาลี) 11,456, ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 214, ขุ.อุ.อ. (บาลี) 426.

⁸⁷ อัง.จตุกก. (บาลี) 21/21/25.

สมาธิ ณ ภายใน ดำรงอยู่ในสมาธิเนมิตต์เบื้องต้นนั้นตลอดนิตยกาล”⁸⁸ พระโลกนาถชื่อว่าย่อมนทรบุชา (พระธรรม) ด้วยทรงแสดงพระธรรมด้วยความเคารพแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ด้วยทรงบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ และด้วยทรงชมเชยด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า⁸⁹ “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิ⁹⁰ อันเป็นอริยะ⁹¹, บรรดา มรรค 8 ประเสริฐที่สุด⁹², ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคลายกำหนัด) เรากล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น⁹³, พระศากยมุนีผู้มีพระทัยตั้งมั่น ทรงบรรลุธรรมได้อันเป็นที่สิ้นกิเลส ปราศจากราคะ เป็นอมตธรรม อันประณีต⁹⁴, ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว⁹⁵ เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์⁹⁶, ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรม มีความงามในเบื้องต้น⁹⁷ รวมความดังว่ามานี้ ฟังทราบ ว่า พระพุทธเจ้าแล ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าพระธรรม ด้วยการคล้อยตามอรรถกถาเนตติปกรณ์ ฯ ปุช-ชาตุ มีความหมายว่า บูชา, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁸, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁹ ฯ (พระธรรม) อันพระสัมพุทธเจ้าทรงบูชาแล้ว ชื่อว่าสัมพุทธบูชา เป็นตติยาตปปริสสมาส ฯ

ชื่อว่าพระธรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **อตตาน ธาเรนเต จตุสุ อปาเยสุ ฎฎทุกุเชสุ จ อปตมานเน กตวา ธาเรติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้ทรงตนคือธรรมไว้ คือ ตั้งไว้ ให้เกิดขึ้น ได้แก่ ให้เป็นไปในตน และทำสัตว์ไม่ให้เกิดไปในอบายทั้ง 4 และในวิญญูทุกุช คือทุกขในวิญญู สภาวะนั้น ชื่อว่าพระธรรม พระธรรมมี 10 อย่าง คือ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 รวมกับพระปริยัติธรรมอีก 1 จึงเป็น 10 ฯ ธร-ชาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลบสละทำยธาตุ ด้วยสูตร ชาติสุสนโต โลโปเนกสสรส¹⁰⁰, ลง รรม ปัจจัย ด้วยสูตร ธาทีหิ รรมโม¹⁰¹, ลบ ร อนุพันธ์ พร้อมกับ ร ทำยธาตุ ด้วยสูตร รรมหิ รนโต ธาที โน¹⁰², ลบสละหน้าปกติสละหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศ-

⁸⁸ ม.ม. (บาลี) 12/387/345.

⁸⁹ ม.อ. (บาลี) 14/136/121.

⁹⁰ สัมมาสมาธิ ในที่นี้หมายถึงสมาธิในองค์มรรค (ม.อ.อ. (บาลี) 3/136/92)

⁹¹ อันเป็นอริยะ หมายถึงไม่มีโทษ ได้แก่โลกุตตรธรรม (ม.อ.อ. (บาลี) 3/136/92)

⁹² ขุ.ธ. (บาลี) 25/273/64.

⁹³ อัง.จตุกก. (บาลี) 21/34/39.

⁹⁴ ขุ.ขุ. (บาลี) 25/4/5.

⁹⁵ ทางสายเดียว ในที่นี้มีความหมาย 4 นัย คือ (1) ทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไป ประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (2) ทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาค (3) ข้อปฏิบัติในศาสนาเดียว คือพระพุทธศาสนา (4) ทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน (ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/359, ม.ม.อ. (บาลี) 1/106/244)

⁹⁶ ม.ม. (บาลี) 12/106/77.

⁹⁷ ธรรมมีความงามในเบื้องต้น หมายถึงศีล สมาธิ และวิปัสสนาปัญญา ธรรมมีความงามในท่ามกลาง หมายถึงอริยมรรค และธรรมมีความงามในที่สุด หมายถึงอริยผลและนิพพาน (ที.สี.อ. (บาลี) 1/190/159) ม.อ. (บาลี) 14/420/360.

⁹⁸ รุป. -/622/450.

⁹⁹ รุป. -/547/400.

¹⁰⁰ รุป. -/425/315.

¹⁰¹ รุป. -/589/430.

¹⁰² รุป. -/558/408.

ปัจจุยามิทธิ สรโลเป ตุ ปกติ¹⁰³, นำพัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁰⁴ ๗ ใน คำว่า รมติ นี้ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ร เพราะปัจจัยนั้น มี ร (รมม) ๗ พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ชื่อว่าผู้สงบ เพราะวิเคราะห์ว่า สงบจากบาปทั้งหลาย ๗ สมุ-ชาตุ มีความหมายว่า เข้าไปสงบ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁰⁵, เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ม ตัวท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกุกมาทิตี นโต จ¹⁰⁶ ๗

สภาวะใด ย่อมทรงสัตว์ทั้งหลายผู้ทรงตนไว้ไม่ให้ตกไปในอบายทั้ง 4 และในวิภูฏทุกข์ทั้งหลาย สภาวะนั้น ชื่อว่าพระธรรม มี 10 อย่าง ๗ ธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย ชื่อว่าพระสัทธรรม เป็นฉัฏฐีตปุริสสมาส ๗ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สัตติเยเต ความว่า พระธรรมใด อันบุคคลทั้งหลาย ย่อมยกย่อง คือสรรเสริญ เพราะเหตุนั้น พระธรรมนั้น ชื่อว่าสันตะ ๗ สส-ชาตุ มีความหมายว่า ยกย่อง-สรรเสริญ, ลง ต ปัจจัยในกรรม ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁰⁷, เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ส ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกุกมาทิตี นโต จ¹⁰⁸ ๗ พระธรรม อันบุคคลสรรเสริญ คือประเสริฐ ชื่อว่า พระสัทธรรม เป็นกัมมธารยสมาส ๗ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีอยู่ ๗ สท-ชาตุ มีความหมายว่า เป็น-อยู่-มี, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁰⁹ ๗ พระธรรม มีอยู่ ชื่อว่าพระสัทธรรม เป็นกัมมธารยสมาส ๗ ตั้งศัพท์ สนต รมม วั ๗ เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร สนตสททสส โส เภ โพ จนเต¹¹⁰ ๗ ซ้อน ท ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसान์ ตติยปจมา¹¹¹, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹¹² ๗ ชื่อว่าสัมภูตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สมุจฺ จูโต ความว่า พระสงฆ์ใด เกิดแล้วด้วยดี เพราะเกิดจากชาติอันเป็นอริยะ ด้วยการฟังพระธรรม เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์นั้น ชื่อว่าสัมภูตะ เป็นกัมมธารย-สมาส ๗ ส-อุปสัค มีความหมายว่า ดี เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๗ ภูตศัพท์ ในคำว่า สมภูโต นี้ มีความหมายว่า เกิดขึ้น เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า ชาตฺ ภูตฺ สงขตฺ ฉะนั้น ๗ ส บพหน้า ลง นา วิภตติ หลัง ส-อุปสัค ๗ ภู-ชาตุ มีความหมายว่า เป็น-อยู่-มี ๗ ภู-ชาตุ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า มี ๗ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹¹³, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹¹⁴, เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม ด้วยสูตร วคคนตฺ วา วคเค¹¹⁵ ๗ พระสงฆ์ ผู้เกิดแล้วด้วยดีจากพระสัทธรรม ชื่อว่าสัทธัมม สัมภูตะ เป็นปัญจมีตปุริสสมาส ๗ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า พระธรรม ชื่อว่าเกิดแล้วด้วยดีจาก พระสัทธรรม เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเป็นพระสัทธรรมเกิดด้วยดี ๗ คำนั้นไม่ควร เพราะพระธรรม

¹⁰³ รูป. -/67/59.

¹⁰⁴ รูป. -/14/10.

¹⁰⁵ รูป. -/606/441.

¹⁰⁶ รูป. -/618/447.

¹⁰⁷ รูป. -/622/450.

¹⁰⁸ รูป. -/618/447.

¹⁰⁹ รูป. -/606/441.

¹¹⁰ รูป. -/112/74.

¹¹¹ รูป. -/42/39.

¹¹² รูป. -/66/58.

¹¹³ รูป. -/606/441.

¹¹⁴ รูป. -/66/58.

¹¹⁵ รูป. -/49/46.

สำเร็จเป็นพระสัทธรรม ด้วยคำว่า สมพุทฺธบุชิตี ฯ ชื่อว่านอบน้อมแล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า **นมิตุนวณณยิสส์** ความว่า ข้าพเจ้าใด นอบน้อมแล้ว จักพรรณนา เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่านอบน้อมแล้ว ฯ นม-ธาตุ มีความหมายว่า นอบน้อม-น้อมลง, ลง ตวา ปัจจัย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตูกานํ ตุนตวานตวา วา¹¹⁶, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมาจ¹¹⁷, ไม่เป็นนามพยปเทศ ฯ ศัพท์ที่มี ตุน ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้ายสำเร็จเป็นศัพท์นิบาต ฯ ลง สิ วิภตติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร ตโต จ วิภตติโย¹¹⁸, ลบ สิ วิภตติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ จ¹¹⁹ ฯ

ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะวิเคราะห์ว่า **สีลทิฏฺฐิสามณเณน สหโต ฆฺฏิโต** ความว่า หมู่แห่งพระอริยบุคคล 8 จำพวก ไต สืบทอดด้วยความเสมอเหมือนกันด้วยศีลและทิฏฐิ เพราะเหตุนี้ หมู่นี้ ชื่อว่าพระสงฆ์ ฯ คำว่า **สีลทิฏฺฐิสามณเณน** คือ ด้วยความเสมอเหมือนกันด้วยศีลอันประเสริฐและทิฏฐิอันประเสริฐ ฯ ความจริง พระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีศีลและทิฏฐิเสมอเหมือนกันทุกเมื่อ เพราะได้มาด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ พระอริยเจ้าเหล่านั้น แม้จะอยู่ในที่ใดก็ตาม ก็ชื่อว่ามีเสมอเหมือนกัน ฯ สํ บทหน้า ลง สิ วิภตติ หลัง สํ-อุปสัค และลบ สิ วิภตติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปคฺคินิปาตาทีหิ จ¹²⁰, หน-ธาตุ มีความหมายว่า สืบทอด สํ-อุปสัค เป็นศัพท์ตัวเปลี่ยนความหมายเดิมของธาตุ, เปลี่ยน หน เป็น ฆ ด้วยสูตร สํหนณฺณาย วา โร โฆ¹²¹, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริยุดเต¹²², เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹²³ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมมเทว กิเลสฺสเถ หนติ** ความว่า หมู่แห่งพระอริยบุคคล 8 จำพวกใด ย่อมขจัดความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งหลาย ด้วยมรรคและผลทั้งหลายเหล่านั้น ฯ ด้วยดีนั้นแล ด้วยอำนาจความสงบระงับอย่างเด็ดขาด เพราะเหตุนี้ หมู่แห่งพระอริยบุคคล 8 จำพวกนั้น ชื่อว่าพระสงฆ์ ฯ ในนัยนี้ สํ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ สํ บทหน้า ลง นา วิภตติ หลัง สํ-อุปสัค, หน-ธาตุ มีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง ร ปัจจัยและเปลี่ยน หน เป็น ฆ ฯ

ชื่อว่าอังกณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **องฺคนฺติ เอเตหิ ตสมฺงคิปุคฺคลา นิหีนภาว คจฺจนฺติ** ความว่า บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยกิเลสนั้น คือบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นผู้เลว เพราะกิเลสมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ กิเลสมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่าอังกณะ หมายถึงกิเลสมีรากะและโทษะเป็นต้น ฯ อค-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจัย ในกรณีสาธนะ ด้วยสูตร กตฺตฺกฺรณปเทเสสุ จ¹²⁴, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยฺญฺวณฺ¹²⁵,

¹¹⁶ รุป. -/640/464.

¹¹⁷ รุป. -/488/351.

¹¹⁸ รุป. -/62/56.

¹¹⁹ รุป. -/282/160.

¹²⁰ รุป. -/282/160.

¹²¹ รุป. -/595/434.

¹²² รุป. -/14/10.

¹²³ รุป. -/66/58.

¹²⁴ รุป. -/597/435.

¹²⁵ รุป. -/570/417.

เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹²⁶, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรึ ยุตเต, ลง นิคคหิตอาคม (◌) ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹²⁷, เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น ง ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค¹²⁸, ลง โย วิภัตติ ด้วย ลิงคตเถ ปจมา¹²⁹, เปลี่ยน โย เป็น อา ด้วยสูตร สพพโยนินมาเอ¹³⁰, แยกพยัญชนะออกจากสระ (องคณ เป็น องคณ อ + อา) ด้วยสูตร ปุพพมโธ- จิมสสรฺ สเรน วิโยชเย¹³¹, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสบุจจยาติมहि สรโลเป ตฺ ปกติ¹³², นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรึ ยุตเต¹³³ ฯ ชื่อว่านิรังคณะ (ผู้ไร้กิเลส) เพราะวิเคราะห์ว่า **นตถิ องคณา เอตสฺส** ความว่า กิเลสทั้งหลาย มีรากะเป็นต้น ย่อมไม่มี แก่พระสงฆ์นั้น เพราะเหตุนี้ พระสงฆ์นั้น ชื่อว่านิรังคณะ (ผู้ไร้กิเลส) ฯ นิ-อุปสัค มีความหมายว่า ไม่มี ฯ จัดเป็น จตุตถิอัครคุณสวัญญาณพหุพีหิสมาส ฯ ถาว่า ทำไม คำว่า สงฆ์ จึงมีบทวิเสสนะถึง 2 บท ฯ เฉลย ว่า เพราะประสงค์จะให้ทราบ ว่า ในสมัยภายหลังจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไป แล้ว พระอริยสงฆ์ถือว่าเป็นผู้มีอุปการคุณต่อการศึกษาเรียนรู้เข้าถึงพระพุทธรัตตะ และพระธัม- รัตตะอย่างยิ่ง จึงมีการกล่าวคำวิเสสนะของคำว่า สงฆ์ เอาไว้ถึงสองคำด้วยกันคือ สทถมมสมภูตฺ นิรังคณฺ ฯ

บทว่า อหิ เป็นสุทธกัตตา ในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า วิสุทฺถกรฺณาณานิ เป็นตุลยาธิกรณ- วิเสสนะ ของบทว่า พุทฺธิ ฯ บทว่า พุทฺธิ เป็นอูตตกัมมะ ในบทว่า นตฺวา เพราะไม่ได้กล่าวไว้ด้วย ตฺวา ปัจจยิ ฯ บทว่า ปตฺติกมฺม เป็นต้น เป็นบทที่รู้ได้ง่าย ฯ บทว่า พุทฺธิ สำเร็จด้วยสูตรนี้ คือ กมฺมตฺเถ พุติยา¹³⁴ และบทว่า วิสุทฺถกรฺณาณานิ ก็สำเร็จด้วยสูตรนี้เหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านอาจารย์ไม่ ต้องการบทกรรม 2 หรือ 3 บท ต้องการเพียงบทเดียวเท่านั้น เพราะท่านกล่าวเนื้อความเดียวเท่านั้น ด้วยบททั้งสอง ฯ บทว่า สมฺพุทฺธปุชิตฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมิ ฯ บทว่า ธมฺมิ เป็นบทกรรม ใน บทว่า นตฺวา ฯ สองบทว่า สทถมมสมภูตฺ นิรังคณฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงฆ์ ฯ บทว่า สงฆ์ เป็น บทกรรมในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า นตฺวา เป็นบทปุพพกาลกิริยา ในบทว่า วณฺณยิสฺส ฯ ก็ท่านอาจารย์ กล่าวอธิบายคานานี้ ตามลำดับความหมายของศัพท์ ฯ

(3) หลังจากพระสมุ้งคลาจารย์ได้ทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นที่เรียบร้อยแล้ว บัดนี้ จะทำการนอบน้อมครู เพราะครูเป็นผู้มีอุปการคุณต่อตนอย่างมาก จึงกล่าวคำว่า สารีปุตฺตํ ดังนี้ เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ข้าพเจ้า ขอกราบไหว้พระสารีบุตรมหาเถระ ผู้เป็นปราชญ์ ผู้องอาจใน พระปริยัติ เป็นครูเป็นเครื่องรองรับความเคารพ ด้วยเศียรเกล้า ฯ

¹²⁶ รูป. -/550/402.

¹²⁷ รูป. -/370/268.

¹²⁸ รูป. -/49/46.

¹²⁹ รูป. -/65,283/58,167.

¹³⁰ รูป. -/69/60.

¹³¹ รูป. -/12/9.

¹³² รูป. -/67/59.

¹³³ รูป. -/14/10.

¹³⁴ รูป. -/76,284/62,169.

ชื่อว่าสาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สริตพพิ** ความว่า วัตถุมีทรัพย์เป็นต้น ไต อันชนพึงระลึกถึง เพราะเหตุนี้ วัตถุมีทรัพย์เป็นต้น นั้น ชื่อว่าสาระ ฯ สร-ธาตุ มีความหมายว่า คิดถึง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปทาทีโต ณ¹³⁵, วุทธิ อ ที่ สร-ธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิต¹³⁶ ฯ ชื่อว่าสารี เพราะวิเคราะห์ว่า **สารี เติตสสา อตถิ** ความว่า ทรัพย์อันเป็นสาระ ย่อมมีแก่หญิงนั้น เพราะเหตุนี้ หญิงนั้น ชื่อว่าสารี ฯ บทว่า เติตสสา เป็นบทสัมปทานะ ในบทว่า อตถิ ฯ ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ทณทาทีโต อิกอ¹³⁷ ฯ ชื่อว่าบุตร เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นผู้ชำระตระกูลให้หมดจด ฯ ปุ-ธาตุ มีความหมายว่า ชำระ-ทำให้สะอาด-หมดจด, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ¹³⁸, รัสส อุ เป็น อุ และลง ต อาคม ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानं ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³⁹, อิกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าบุตร เพราะวิเคราะห์ว่า ผู้อันมารดาบิดาเลี้ยงดู ฯ ปุส-ธาตุ มีความหมายว่า เลี้ยงดู, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ¹⁴⁰, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุ เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानं ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴¹ ฯ บุตรของนางสารี ชื่อว่าสารีบุตร ฯ คำว่า สาริยา ความว่า บุตรของมารดาชื่อว่าสารี ชื่อว่าสารีบุตร เป็นฉัฏฐิตูปุริสสมาส ฯ แท้จริง ท่านอาจารย์นี้ จักกล่าวไว้ในตอนท้ายว่า ขอข้าพเจ้าพึงพบเห็น และสักการะพระสารีบุตรผู้เป็นครูของข้าพเจ้า ฯ ก็พระเถระนี้ คือ พระสารีบุตร ผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา 3 คัมภีร์ คือ 1) สารัตถทีปนีฎีกา ฎีกาของอรรถกถาพระวินัย 2) วินยสังคหฎีกา และ 3) ฎีกาของคัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถา ที่ท่านอาจารย์ประสงค์เอาในที่นี้ ฯ ชื่อว่า สารีบุตรนี้ เป็นของพระเถระนั้น ฯ ต่อมาภายหลัง ท่านได้รับฐานันดรที่ มหาสามี ฯ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า พระอาจารย์สหสารีปุตตมหาสามี ฯ

ชื่อว่ามหันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เจริญ ได้แก่ศีลคุณเป็นต้น ฯ มห-ธาตุ มีความหมายว่า เจริญ, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานे मानन्ता¹⁴² ฯ ชื่อว่าถิระ เพราะวิเคราะห์ว่า มีศีลคุณเป็นต้นอันตั้งมั่น ฯ จา-ธาตุ มีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง อิริ ปัจจัย ด้วยสูตร รนชทาทีหิ ธทิตททิกรา กวจิ ชทโลโป จ¹⁴³, เปลี่ยน จ เป็น ถ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁴⁴, ศีลคุณเป็นต้นนั้น อันเป็นทั้งความเจริญด้วย ทั้งมั่นคงด้วย เพราะเหตุนี้ ศีลคุณเป็นต้นนั้น ชื่อว่า มหาถิระ เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ฯ เปลี่ยน มหนต เป็น มหา ด้วยสูตร มหต มหา ตุลยา-ธิกรणे ปเท¹⁴⁵ ฯ ผู้สมบูรณ์ด้วยมหาถิรคุณทั้งหลาย ชื่อว่ามหาเถระ วิเคราะห์เป็นสมันนาคตตัทธิต ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตตํ ตสเสทหมณตเตสุ จ¹⁴⁶ ฯ

¹³⁵ รูป. -/577/422.

¹³⁶ รูป. -/527/383.

¹³⁷ รูป. -/400/295.

¹³⁸ รูป. -/666/487.

¹³⁹ รูป. -/488/351.

¹⁴⁰ รูป. -/666/487.

¹⁴¹ รูป. -/488/351.

¹⁴² รูป. -/646/469.

¹⁴³ รูป. -/671/490.

¹⁴⁴ รูป. -/370/268.

¹⁴⁵ รูป. -/340/224.

¹⁴⁶ รูป. -/376/275.

ชื่อว่าปริยัติ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปริยาปุณิตพพา** ความว่า สัททชาติโต อันบัณฑิต พึงเรียนรู้ เพราะเหตุที่ สัททชาตินั้น ชื่อว่าปริยัติ หมายถึงพระไตรปิฎก ฯ คำว่า ปริยาปุณิตพพา มาจาก ปริ + อา บทหน้า อป-ธาตุ มีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ตพพ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกรรมเสตุ ตพพานียา¹⁴⁷, ลง อุณา ปัจจัย ด้วยสูตร สวาทีโต อนุณาอุณา จ¹⁴⁸, นำพยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบกับ สระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁴⁹, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโหจิมสสรฺ สเรน วิโยชเย¹⁵⁰, ลบสระหน้าปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ¹⁵¹, ลง ย อาคม และทีฆะ อ ที่ อป-ธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁵², นำ พยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁵³, ลง อา ปัจจัยอิติลึงค์ ด้วยสูตร อิถิมโต อาปจจโย¹⁵⁴ ฯ คำว่า ปริยัตติ มาจาก ปริ บทหน้า อป-ธาตุ ลง ตต ปัจจัย ด้วยสูตร มิทาทีหิตติโตโย¹⁵⁵, ลบ ป ทำยธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ชาติวิกตติปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทศโลปาคม จ¹⁵⁶, ลง ย อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁵⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁵⁸ ฯ ชื่อว่าสารท เพราะกลัว ฯ ส บทหน้า รท-ธาตุ มีความหมายว่า กลัว, ส-อุปสัค เป็น ศัพท์ขยายความหมายของธาตุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁵⁹, เปลี่ยน ส เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹⁶⁰, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁶¹, ลบนิคคหิต (-) ที่ ส ด้วยสูตร พยญชเน จ¹⁶² ฯ ทีฆะ อ สระหน้า เป็น อ เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง ด้วยสูตร ทีฆิ¹⁶³ มีลำดับขั้นตอนสร้างรูปศัพท์เหมือนในคำว่า สาราค เป็นต้น ฯ ความกลัว ไปปราศแล้ว จากพระเถระนั้น เพราะเหตุที่ พระเถระนั้น ชื่อว่าวิสารท เป็นปัญญาต่อคุณพหุพีหิสมาส ฯ พระเถระผู้กลัวกลัว ในปริยัติ ชื่อว่าปริยัตติวิสารท เป็นสัตตมิตปุริสมาส ฯ ชื่อว่ากราบไหว้แล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า ข้าพเจ้าใด กราบไหว้แล้ว จักพรรณนา เพราะเหตุที่ ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่ากราบไหว้แล้ว ฯ วนท-ธาตุ มี

¹⁴⁷ รูป. -/545/399.

¹⁴⁸ รูป. -/312/571.

¹⁴⁹ รูป. -/14/10.

¹⁵⁰ รูป. -/12/9.

¹⁵¹ รูป. -/67/59.

¹⁵² รูป. -/370/268.

¹⁵³ รูป. -/14/10.

¹⁵⁴ รูป. -/176/101.

¹⁵⁵ รูป. -/176/101.

¹⁵⁶ รูป. -/488/351.

¹⁵⁷ รูป. -/370/268.

¹⁵⁸ รูป. -/14/10.

¹⁵⁹ รูป. -/568/414.

¹⁶⁰ รูป. -/66/58.

¹⁶¹ รูป. -/14/10.

¹⁶² รูป. -/54/50.

¹⁶³ รูป. -/37/31.

ความหมาย กราบไหว้, ลง ตวา ปัจจัย, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคคมมิกาโร¹⁶⁴, ลง สี วิภัตติ, ลบ สี วิภัตติ ฯ

ชื่อว่าสิระ เพราะวิเคราะห์ว่า **กุสุมาทีนิ สโนติ พนฺธติ เอตถาติ** ความว่า ชน ย่อมผูก ดอกไม้เป็นต้น ที่หัวนี้ เพราะเหตุนี้ หัวนี้ ชื่อว่าสิระ ฯ สิ-ธาตุ มีความหมาย ผูก, ลง อี ปัจจัย ด้วย สูตร รนฺชฺหาทีหิ ธทิตฺทิกฺรา กฺวจิ ชทฺโลโป จ¹⁶⁵, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสิระ เพราะวิเคราะห์ว่า **กุสุมาทีหิ เสวียติ** ความว่า หัวใด อันดอกไม้เป็นต้น ติดอยู่ เพราะเหตุนี้ หัวนี้ ชื่อว่าสิระ, สิ-ธาตุ มีความหมายว่า เสพ, ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานาตีเต ญฺวาทโย¹⁶⁶, ในคำว่า ด้วยเศียรเกล้า มีคำว่า สิขรินี เป็นต้น ลง นา วิภัตติ หลัง สิริ ศัพท์ ด้วยสูตร กรณฺเน ตติยา¹⁶⁷, เปลี่ยน นา เป็น อา ด้วยสูตร มโนคณาทีโต สมฺนํนาโม¹⁶⁸, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสเร วาโกโม¹⁶⁹ ฯ

ชื่อว่าธี เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺถ ธมฺมณฺจ ชาเรติ** ความว่า ปัญญาใด ย่อมทรงไว้ ซึ่งอรรถ และธรรม ด้วยอำนาจความรู้ เพราะเหตุนี้ ปัญญา นั้น ชื่อว่าธี ฯ ชา-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติโว วา¹⁷⁰, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโหจิมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย¹⁷¹, ลบสระหน้าปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรฺโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิ สรฺโลเป ตฺ ปกติ¹⁷², นำ พยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁷³, เป็น อีการันต์อิติลึงค์ (ลง อี ปัจจัย) อีก ฯ ธี ศัพท์ มีความหมายว่าปัญญา ฯ ดังที่ท่านกล่าวศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันไว้ว่า **ธี ปณฺญา จ พุทธิ เมธา มติ มฺนิ** ฯ ชื่อว่าธีระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธี เอตสฺส อตฺถิ** ความว่า ปัญญา ย่อมมีแก่พระเถระนั้น เพราะเหตุนี้ พระเถระนั้น ชื่อว่าธีระ, ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร มธฺวาทิตฺโต โร¹⁷⁴ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าธีระ เพราะวิเคราะห์ว่า ทรงไว้ คือผู้มีความเพียร ฯ ชา-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ร ปัจจัย และ อี อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร วชาติหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนเต¹⁷⁵ หรือด้วยสูตรในโมคคัลลานะว่า ชาตานํ เป็นต้น ฯ คำว่า เม จัดเป็นคำประเภทปาฐเสสะ คือ เป็นคำที่จำเป็นต้องเติมเข้ามาร่วมการ แปล ในคำว่า ครุ นี้ เพื่อแสดงว่าพระสารีบุตรเป็นอาจารย์ของท่านไว้ว่า ครุ เม สารีสมภโว ฯ

ชื่อว่าครุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ครติ อุกฺคจฺจติ อุกฺคโต ปากฺกฺโฏ ภาวติ** ความว่า อาจารย์ใด ย่อมปรากฏอย่างโดดเด่น เพราะเหตุนี้ อาจารย์นั้น ชื่อว่าครุ ฯ คร-ธาตุ มีความหมายว่า มีชื่อเสียง, ลง รุ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนเต¹⁷⁶, ลบ รุ อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนฺโต ราทิ

¹⁶⁴ รูป. -/547/400.

¹⁶⁵ รูป. -/670/490.

¹⁶⁶ รูป. -/646/469.

¹⁶⁷ รูป. -/83,291/64,175.

¹⁶⁸ รูป. -/95/67.

¹⁶⁹ รูป. -/96/68.

¹⁷⁰ รูป. -/599/437.

¹⁷¹ รูป. -/12/9.

¹⁷² รูป. -/67/59.

¹⁷³ รูป. -/14/10.

¹⁷⁴ รูป. -/401/296.

¹⁷⁵ รูป. -/660/483.

¹⁷⁶ รูป. -/660/483.

โน¹⁷⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁷⁸, ลบ สิ ด้วยสูตร เสสโต โลป คสิปี¹⁷⁹ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าครุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ครติ สิบจติ ครติ วา วมติ สิบเสสุ สิบเนหิ** ความว่า อาจารย์ใด ย่อมรดหลังคือสํารอกความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น อาจารย์นั้น ชื่อว่าครุ ๑ ครุ-ธาตุ มีความหมายว่า รด-หลัง หรือ คาย-สํารอก, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาโท นิปัจจนเต¹⁸⁰ หรือสูตร ยทนูปปนา นิปาตนา สิชมนติ หรือสูตรในโมคคัลลานะว่า สมมริจระ เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าครุ เพราะเป็นผู้สํารอกความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย ๑ คริ-ธาตุ มีความหมายว่า คาย-ไหล ออก, เปลี่ยน อิ ที่ คริ ธาตุ เป็น อุ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁸¹ ๑ อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ผู้ชื่อว่าครุ เพราะหมายถึงหนักแน่น เหมือนฉัตรหิน จึงชื่อว่าผู้หนักแน่นเหมือนฉัตรหิน เป็นวิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นศัพท์ ๑ เป็นศัพท์ที่ไม่ปรากฏปัจจัย เหมือนศัพท์ที่เป็นเอกเสส ๑ ทางภาษาบาลีนิยมใช้ ครุ ศัพท์ เพราะพบบทที่มีศัพท์ปัจจัยอยู่ท้ายที่ทำการวุทธิว่า คารโว จ นิวาโต จ ๑ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ ครุ ศัพท์แน่นอน ๑ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าครุ เพราะราดรคความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราดรค, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, เปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, ลบ กุ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁸², นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁸³, อีกอย่างหนึ่ง เป็น ครุ-ธาตุ มีความหมายว่า ราดรค, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาโท นิปัจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ จึงมีรูปเป็น ครุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า ครุ โดยถือเอาพยัญชนะจากภาษาสันสกฤต เหมือนที่นิยมใช้คำว่า กริยา ในคำว่า กริยา นี้ ดังปรากฏมีการประพันธ์ว่า กริยากริยา ปตติวิภาคเทสโก (ผู้ทรงแสดงโดยจำแนกอาบัติเป็นกริยาสมุฏฐาน อกริยาสมุฏฐาน และกริยากริยาสมุฏฐาน) ฉะนั้น จึงไม่ผิดที่จะใช้คำว่า ครุ ๑ คำว่า ครุ มีประโยชน์ในการออกเสียงง่ายกว่าคำว่า ครุ ๑ ส่วนในคัมภีร์อื่นมีสุไพเราะหลังการฎีกาเป็นต้น มีการประกอบข้อความว่า เต เม ชยนติ ครุโว ครุโว คุณเณหิ-ครูเหล่านั้นของข้าพเจ้าผู้หนักแน่นด้วยคุณธรรมทั้งหลายย่อมชนะ ๑ ชื่อว่าครุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ครติ มานนวเสน สิบเนหิ สิบจติ** ความว่า ชนมมีศิษย์เป็นต้นทั้งหมดใด ย่อมหลังความรักใคร่ในพระเถระนั้น ด้วยความเคารพนอบน้อม เพราะเหตุนั้น ชนมมีศิษย์เป็นต้นนั้น ชื่อว่าครุ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชนทั้งหลายชื่อว่าครุ เพราะหลังความรักใคร่ ๑ ความเป็นชนมีศิษย์เป็นต้นทั้งหมดนั้นผู้หลังความรักใคร่ในพระเถระด้วยความเคารพนอบน้อม หรือความเป็นเหล่าชนผู้หลังความรักใคร่ ชื่อว่าคารวะ ๑ ความเคารพ คือ การทำความเคารพ ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ วิสมาทีหิ¹⁸⁴, ลบ ณ ด้วยสูตร เตส โณ โลป¹⁸⁵, วุทธิ อิ ที่ ค เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาหิสรสส วาสโยคนตสส สเน จ¹⁸⁶, เปลี่ยน อุ เป็น ว ด้วย

¹⁷⁷ รุป. -/558/408.

¹⁷⁸ รุป. -/14/10.

¹⁷⁹ รุป. -/74/61.

¹⁸⁰ รุป. -/660/483.

¹⁸¹ รุป. -/370/268.

¹⁸² รุป. -/370/268.

¹⁸³ รุป. -/14/10.

¹⁸⁴ รุป. -/388/290.

¹⁸⁵ รุป. -/363/264.

¹⁸⁶ รุป. -/364/264.

จ-ศัพท์ ในสูตร โอ สเร จ¹⁸⁷ ฯ ชื่อว่าภาชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภขติ** **เอตถ** ความว่า ความเคารพนั้น ย่อมตั้งอยู่ใน พระเถระนี้ เพราะเหตุานั้น พระเถระนั้น ชื่อว่าภาชนะ ฯ เพราะ ภาชนะ-ศัพท์เป็น นปุงสกลิงค์แน่นอน จึงกล่าวว่า ภาชนะ ฯ ภข-ธาตุ มีความหมายว่า ตั้ง-รองรับ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทศสุ จ¹⁸⁸, วุทธิ อ ที่ ภ เป็น อา ด้วยสูตร อยเณสุ จ¹⁸⁹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อน กา ญณฺวณ¹⁹⁰ ฯ พระเถระผู้เป็นที่รองรับความเคารพ ชื่อว่าคารวภาชนะ เป็นฉัฏฐีตปฺปฐิสมาส ฯ

บท 5 บท คือ สารีปุตต ปริยตติวิสารท ธีรฺ ครุ คารวภาชนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มหาเถรํ ฯ บทว่า มหาเถรํ เป็นบทกรรมในบทว่า วณฺหิตฺวา ฯ บทว่า สิริสา เป็นบทกรรม ในบทว่า วณฺหิตฺวา ฯ บทว่า วณฺหิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยา ในบทว่า วณฺณยิสฺสํ ฯ

บรรดาคำที่ปรากฏในคัมภีร์มกถานี้ ด้วยคำว่า สารีปุตต เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครู ของตน มีนามว่า สารีบุตร, คำว่า มหาเถรํ เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูของตนเป็นพระมหาเถระ, คำ ว่า ปริยตติวิสารท เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครุท่านมีความรู้ความแตกฉานในพระไตรปิฎก คัมภีร์ ไวยากรณ์บาลี และคัมภีร์สันสกฤต เช่นคัมภีร์จันทะ เป็นต้น, คำว่า สิริสา เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครู เป็นผู้มีอุปการะต่อตนมาก, คำว่า ธีรฺ เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูของตนเองเป็นผู้มีความสามารถในการทรงไว้ซึ่งอรรถและธัมมะ, คำว่า ครุ เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าพระมหาเถระนั้นเป็นครูของตนเอง และคำว่า คารวภาชนํ เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าพระมหาเถระนั้นเป็นที่รองรับความเคารพของชน ทั้งปวงผู้กระทำ

(4) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ภายหลังจากที่ทำการอบน้อมครูดังกล่าวแล้ว ท่าน อาจารย์จะกระทำการใดต่อไป จึงกล่าวคำว่า วณฺณยิสฺสํ เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ข้าพเจ้าจักพรรณนา โดยย่อ ซึ่งปรกณ์ชื่อว่าภริธมฺมตถสํหะ เป็นที่ยังปิติให้เจริญยิ่งแก่เหล่าภิกษุนักอธิธรรม

คำว่า วณฺณยิสฺสํ มาจาก วณฺณ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, สฺสํ ภวิสสนตวิภัตติ, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทิตฺ เณณยา¹⁹¹, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป¹⁹², ลง อิ อาคม ด้วยสูตร อิการาคโม อสพพธาตุกมฺหิ¹⁹³, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁹⁴ ฯ คำว่า สมาส ความว่า การย่อ ชื่อว่าสมาส ฯ สํ บทหน้า อส-ธาตุ มีความหมายว่า ย่อ และมี-ปรากฏ, วุทธิ อ ที่ อส-ธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสฺส วุทธิ การิตเ¹⁹⁵, เปลี่ยน นิคคหิต (-) เป็น ม ด้วยสูตร มหา สเร¹⁹⁶, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁹⁷ ฯ มีอธิบายความว่า ข้าพเจ้าจักพรรณนาโดย

¹⁸⁷ รูป. -/31/22.

¹⁸⁸ รูป. -/597/435.

¹⁸⁹ รูป. -/434/318.

¹⁹⁰ รูป. -/570/417.

¹⁹¹ รูป. -/525/382.

¹⁹² รูป. -/526/382.

¹⁹³ รูป. -/466/334.

¹⁹⁴ รูป. -/14/10.

¹⁹⁵ รูป. -/527/383.

¹⁹⁶ รูป. -/52/49.

¹⁹⁷ รูป. -/14/10.

ย่อ เพราะตัวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเองเป็นคัมภีร์แนวสังเขปอยู่แล้ว ๑ ท่านอาจารย์จึงกล่าวความหมายของบทว่า อภิธรรมตถสงคหํ ไว้ในฎีกาเป็นแนวสังเขปเช่นกัน ๑

ธรรม อันเกิน หรืออันยิ่ง ชื่อว่าอภิธรรม พระบาลีในอภิธรรม เป็นปาทีบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่าอภิธรรมิกะ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยการฟัง ศึกษา และทรงจำเป็นต้นซึ่งอภิธรรมทั้งหลาย ๑ ลง ฦก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธานนโยคสิปปภณฺฑชวีกตเสสุ จ¹⁹⁸, ลบ ฦอนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ อภิธรรม เป็น อา ๑ ในที่อื่น ๆ มีใช้เป็น อภิธรรมโก ได้ ๑ เนื่องจาก ตัว ฦ ใน ฦก ปัจจัย ที่ลงด้วยสูตร ตมธิตเต ๑ นั้น ไม่ได้กำหนดว่าจะต้องทำการวุทธิเสมอไป ๑

ชื่อว่าภี เพราะวิเคราะห์ว่า **ภายิตพฺพา** ความว่า ธรรมชาติใด อันบัณฑิตพึงกล่าว เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่าภี ๑ ภี-ธาตุ มีความหมายว่า กลัว, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร มฺนาทีหิ จิ¹⁹⁹, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโรจิมสสรํ สเรน วิโยชเย²⁰⁰, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปฺจยยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ²⁰¹, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต²⁰², ลง สี วิภัตติ, ลบ สี วิภัตติ ๑ ชื่อว่าภิกฺขุ เพราะวิเคราะห์ว่า **สํสาเร ภยํ อิกฺขนฺติ** ความว่า บุคคลเหล่าใด ย่อมเห็นภัย ในสังสารวัฏฏ์ เพราะเหตุ นั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าภิกฺขุ ๑ ภี-ศัพท์ มีความหมายว่า กลัว เพราะฉะนั้น จึงขยายว่า ภยํ ๑ ภี สัทพฺพท อิกฺข-ธาตุ มีความหมายว่า เห็น, ลง รุ ปัจจัย ด้วยสูตร ภิกฺขาทีโต จ²⁰³, ลบ รุ อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราที โน²⁰⁴, รัสสะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตร กฺวจิธาตุวิภตติปฺจยยานํ ทีฆวิปริตาเทศโลปาคมา จ²⁰⁵, ลง โย วิภตติ, ลบ โย วิภตติ ด้วยสูตร ฦปโต จ โยโน โลโป²⁰⁶, ทีฆะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตร โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ²⁰⁷ ๑ ผู้นี้ก่ออภิธรรมด้วย ผู้นี้ก่ออภิธรรมนั้น เป็นภิกฺษุด้วย เพราะเหตุ นั้น ชื่อว่าอภิธรรมิกภิกฺขุ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑

ปรี-ศัพท์นี้เป็นศัพท์นาม มีความหมายว่า อติสยะ ความว่า ยิ่ง ๑ ลง อํ วิภตติ ด้วยสูตร กมฺมตฺเต พุติยา²⁰⁸ ๑ ที่ชื่อว่าปิตี เพราะวิเคราะห์ว่า **ปินยติ กายจิตต ตปเปติ วฑฺฒเตติ** ความว่า ธรรมชาติใดยังกายและจิตให้เอิบอ้อม คือให้อ้อมใจ ให้เจริญใจ เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่าปิตี ปิตีเจตสิก เกิดกามาจรกุศลจิตฝ่ายโสมนัส 4 ดวง ๑ ก็ถ้าพระอรหันต์ท่านศึกษาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ ท่านก็จะได้ปิตี ในมหาภิรียาจิตฝ่ายโสมนัส 4 ดวง ๑ ปิ-ธาตุ มีความหมายว่า เอิบอ้อม และเจริญ, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา²⁰⁹, ทีฆะ อี เป็น อี ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปฺจยยานํ

¹⁹⁸ รูป. -/374/271.

¹⁹⁹ รูป. -/679/495.

²⁰⁰ รูป. -/12/9.

²⁰¹ รูป. -/67/59.

²⁰² รูป. -/14/10.

²⁰³ รูป. -/593/433.

²⁰⁴ รูป. -/558/408.

²⁰⁵ รูป. -/488/351.

²⁰⁶ รูป. -/146/86.

²⁰⁷ รูป. -/147/86.

²⁰⁸ รูป. -/76,284/62,169.

²⁰⁹ รูป. -/599/437.

ที่ขมิ้นปรีดาเทสโลปาตมา จ²¹⁰ ๓ ชื่อว่าปิตีวิวิฑฒนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปิตี วิวิฑฒเดติ** ความว่า ปกรณ์ ไต ยังปิตี ย่อมให้เจริญ เพราะเหตุนั้น ปกรณ์นั้น ชื่อว่าปิตีวิวิฑฒนะ ๓ ท่านอาจารย์มุ่งถึงบทที่จะกล่าวคือ ปกรณ์ จึงกล่าวเป็น วิวิฑฒน ๓ ถ้ามุ่งถึงบทที่นำมาคือ คนโง่ ก็ฟังกล่าวเป็น วิวิฑฒโน ๓ ปิตี สัทพูปพะ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๓ วิ บทหน้า วฒ-ธาตุ มีความหมายว่า เจริญ , ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทศสุ จ²¹¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ²¹², ลง ส วิภัตติ, เปลี่ยน ส เป็น อ ด้วยสูตร ส²¹³ ๓

บทว่า อหิ เป็นบทหุตตกัตตาในบทว่า วณฺณยิสส์ ๓ บทว่า สมาสเน เป็นบทตติยาวิเสสเน ในบทว่า วณฺณยิสส์ ๓ บทว่า อภิธมฺมตถสงคหิ เป็นบทกรรมในบทว่า วณฺณยิสส์ ๓ บทว่า อาภิธมฺมิภิกขุณฺ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิวิฑฒน ๓ บทว่า ปรี เป็นบทกิริยาวิเสสเนในบทว่า วิวิฑฒน ๓ บทว่า ปิตีวิวิฑฒน เป็นบทวิเสสเนของบทว่า อภิธมฺมตถสงคหิ ๓

(5) ท่านอาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามว่า การพรรณนาคัมภีร์อภิธัมมตถสังคหะ มีอยู่แล้วมิใช่หรือ ทำไมต้องมีคัมภีร์เพื่ออธิบายความแม่นยำในการพรรณนานี้อีก จึงกล่าวคำว่า **โปราณะ** ดังนี้ เป็นต้น ๓ เชื่อมความว่า ก็เพราะเหล่าบัณฑิตทั้งหลายไม่สามารถจะรู้เนื้อความในทุกบท ในปกรณ์นี้ได้จากฎีกาแม้เป็นอันมากที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายได้รจนาไว้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจรรจนาดูโดยย่อซึ่ง อรรถวรรณนาแห่งอภิธัมมตถสังคหปกรณ์ ไม่ละทิ้งบทที่ลึกลับทั้งหลายในอภิธัมมตถสังคหปกรณ์นี้ พร้อมทั้งอธิบายให้แจ่มแจ้งแล ๓

อาจารย์ทั้งหลายชื่อว่าโปราณะ เพราะมีมาก่อน คือในกาลก่อน ๓ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ยทฺนุปนนา นิปาตนา สีฆณฺติ²¹⁴ หรือสูตร ปุราทีโต โณ จ²¹⁵, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิ-โลปาตมวการวิปรีดาเทสา จ²¹⁶, ลง โย วิภัตติ, เปลี่ยน โย เป็น อา ด้วยสูตร สพฺพโยนินฺมาเอ²¹⁷ ๓ มิใช่หนึ่ง ชื่อว่าอเนกะ เป็นนนิปาตบุพพบทกัมมธารยสมาส ตั้งชื่อสมาส ด้วยสูตร อุภ ตปฺปรีสา²¹⁸ ๓ ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจฺจโย²¹⁹, ลง โย วิภัตติ, ลบ โย วิภัตติ ๓ อปี-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ไม่ประกอบในฐานะ ฉะนั้น ควรประกอบเป็น กตปิ ๓ ถามว่า ก็ทำไมท่านจึงไม่ประกอบไว้ในฐานะ ๓ เฉลยว่า ที่ท่านไม่ประกอบในฐานะ ด้วยอำนาจการประพันธ์คาถา ๓ อปี-ศัพท์นั้น มีความหมายว่า อนุคคหะ เหมือนกับ กิจจาปี-นิบาต ๓ การได้รับเรียกชื่อเป็นพิเศษเป็นนิमित ชื่อว่า อนุคคหะ ๓ ชื่อว่ากตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กรียิสฺ** ความว่า ฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนาใด อันอาจารย์ทั้งหลายกระทำแล้ว เพราะเหตุนั้น ฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนานั้น ชื่อว่ากตะ (อันอาจารย์กระทำแล้ว)

²¹⁰ รุป. -/488/351.

²¹¹ รุป. -/597/435.

²¹² รุป. -/570/417.

²¹³ รุป. -/195/114.

²¹⁴ รุป. -/423/310.

²¹⁵ โมค. -/456/299. อ้างในนirutตปิณี.

²¹⁶ รุป. -/370/268.

²¹⁷ รุป. -/69/60.

²¹⁸ รุป. -/341/224.

²¹⁹ รุป. -/176/101.

ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัย ในกรรมที่เป็นอดีต ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต²²⁰, ลง อา ปัจจัย ฯ ปน-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า อรุณสูจนะ (คือการดำริของผู้ถามที่เกิดความสงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) หรือใช้ในความหมายว่าวากยารัมภะที่เรียกชื่อเป็นพิเศษ ฯ ปน-ศัพท์นั้น มีความหมายเหมือนกับ ตถาปี-นิบาต เพราะฉะนั้น จึงได้ความหมายว่า แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ฯ ชื่อว่า วรรณนา เพราะวิเคราะห์ว่า **วณณียติ อตโถ เอตาหิ** ความว่า เนื้อความอันฎีกาเหล่านั้น ย่อมพรรณนา คือ ขยายความ เพราะเหตุนี้ ฎีกาเหล่านั้น ชื่อว่าวรรณนา ฎีกาอันเป็นคัมภีร์เก่าแก่ ฯ **วณณ-ธาตุ** มีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ²²¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิงค์, ลง สิ ปฐมวิภัติ หลัง สกกา นิบาต (เป็นต้น) ด้วยสูตร ลิงคตเถ ปจมา²²², ลบ สิ วิภัติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโสปะศคคณิปาตาทีหิ จ²²³ ฯ ในบททั้งหลายทั้งปวง ชื่อว่าใน บททั้งปวง ฯ ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร ตรถ สตตมียา สพพนาเมหิ²²⁴, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสา-โฆसान์ ตตียปจมา²²⁵ ฯ ชื่อว่าอ้ตละ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า ความหมายใด อันบัณฑิตย่อมรู้ เพราะเหตุนี้ ความหมายนั้น ชื่อว่าอ้ตละ คือเนื้อความของศัพท์และคำอธิบาย ฯ อร-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร สมาทีหิ ฎมา²²⁶, ลบ ร ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัติปะจยยาน์ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ²²⁷, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसान์ ตตียปจมา²²⁸, ลง สิ วิภัติ, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส²²⁹ ฯ บทว่า วิณณาทเว ความว่า เพื่อรู้ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยาย ความหมายของธาตุ ฯ วิ บทหน้า ญา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ตเว ปัจจัยในอนาคตกาล ด้วย ตเว ตู วา โยควิภาคะในสูตร อัจฉตเถสุ สมานกตตุเกสุ ตเว ตู วา²³⁰, ซ้อน ถ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน²³¹ ฯ บทว่า อิธ ความว่า ในภรณ์นี้ ฯ ลง ฐ ปัจจัย ด้วยสูตร อิมสมา หธา จ²³², เปลี่ยน อิม เป็น อิ ด้วยสูตร อิมสสิ ถัทานหโตเธสุ จ²³³ ฯ

บทว่า ตสมา ความว่า เพราะเหล่าบัณฑิตทั้งหลายไม่สามารถจะรู้เนื้อความจากฎีกาที่เป็น คัมภีร์พรรณนาทั้งหลายที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายได้รจนาไว้ ฯ ชื่อว่าสินะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลียนติ อตถวเสน ปากฎานิ น ภวนติ** ความว่า บทเหล่าใด เป็นบทที่ไม่ปรากฏด้วยอำนาจเนื้อความ เพราะเหตุนี้ บทเหล่านั้น ชื่อว่าสินะ (ที่ซ่อนเร้น) ฯ บทว่า ลียนติ มาจาก ลิ-ธาตุ มีความหมายว่า

²²⁰ รุป. -/622/450.

²²¹ รุป. -/579/435.

²²² รุป. -/65,283/58,167.

²²³ รุป. -/282/160.

²²⁴ รุป. -/266/150.

²²⁵ รุป. -/42/39.

²²⁶ รุป. -/653/480.

²²⁷ รุป. -/488/351.

²²⁸ รุป. -/42/39.

²²⁹ รุป. -/66/58.

²³⁰ รุป. -/636/462.

²³¹ รุป. -/40/33.

²³² รุป. -/274/152.

²³³ รุป. -/265/150.

แนบชิด, อนติ วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิโต โย²³⁴ ฯ บทว่า ลีนานิ มาจาก ลี-ธาตุ มีความหมายว่า แนบชิด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ²³⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ²³⁶, ลบ อ ที่ อน และที่หะ อิ ที่ ลี เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจจยान् ที่หวิปริตา เทสโลปาคมา จ²³⁷, ลง โย วิภัตติ, เปลี่ยน โย เป็น นิ, ที่หะ อ ที่ น เป็น อา ฯ ชื่อว่าปทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปชฺชติ อตฺถเ อเตหิ** ความว่า เนื้อความ อันบัณฑิต ย่อมรู้ ด้วยคำเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ คำเหล่านั้น ชื่อว่าปทะ ฯ ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา²³⁸ ฯ อันซ่อนเร้นด้วย อันซ่อนเร้นนั้น เป็นบทด้วย ชื่อว่าลีนปทะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่าอธิปายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิปฺยเต อิจฺฉียเต** ความว่า เนื้อความ อันบัณฑิต ย่อมชี้แจง คือปรารภ เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่าอธิปายะ คือเนื้อความของศัพท์และเนื้อความที่มีอยู่ ฯ อธิ และ ป-อุปสัคบทหน้า อี-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา²³⁹, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ²⁴⁰, เปลี่ยน เอ เป็น อย, ที่หะ อ ที่ อย เป็น อา ฯ อธิ และ ป-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ คำว่า สาธิปฺปายो ความว่า พร้อมทั้งคำอธิบาย พร้อมทั้งคำอธิบายนั้น ฯ ชื่อว่าหาปยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **น หาเปสฺสามิ** ความว่า ข้าพเจ้าได้ ยังบทอันซ่อนเร้น ย่อมไม่ให้เกิดกลิ่น เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่าหาปยะ ฯ น-ศัพท์ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ฯ น บทหน้า หา-ธาตุ มีความหมายว่า สละ-ละ, ลง อนต ปัจจัย ในอนาคตกาล ด้วย มานน-ตา-โยคิวกาคะในสูตร วัตตมานเน มานนตา²⁴¹, ลง ณาปย ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ ฌณฺยณาเปณาปย-การิตานิ เหตุวตเถ²⁴², ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป²⁴³, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต²⁴⁴, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตตํ นสฺส ตปฺปฺริเส²⁴⁵, ตั้งเป็นคำนาม ด้วยสูตร ตทิตสมาส-กิตกา นามวาทเวตฺนนาทิสฺสุ จ²⁴⁶, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน นต เป็น อํ ด้วยสูตร สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินํ นตสฺสทโท อํ²⁴⁷, ลบสรรหน้าปกตติสฺระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสฺสปัจจยามีหิ สรโลเป ตฺ ปกติ²⁴⁸, ลบ สิ วิภัตติ ด้วยสูตร เสสโต โลปํ คสิป²⁴⁹ ฯ ชื่อว่าวิภาเวนตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิภาเวสฺสามิ** ความว่า

²³⁴ รุป. -/510/368.

²³⁵ รุป. -/597/435.

²³⁶ รุป. -/570/417.

²³⁷ รุป. -/488/351.

²³⁸ รุป. -/568/414.

²³⁹ รุป. -/586/414.

²⁴⁰ รุป. -/434/318.

²⁴¹ รุป. -/646/469.

²⁴² รุป. -/540/390.

²⁴³ รุป. -/526/382.

²⁴⁴ รุป. -/14/10.

²⁴⁵ รุป. -/344/338.

²⁴⁶ รุป. -/334/218.

²⁴⁷ รุป. -/107/72.

²⁴⁸ รุป. -/67/59.

²⁴⁹ รุป. -/74/61.

ข้าพเจ้าใด ยังบพอันซ่อนเร้น จักให้แจ่มแจ้ง เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่าวิภาเวन्दะ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ วิ บทหน้า ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ภู-ธาตุ ใช้ในความหมายว่า มี ฯ ลง อนต ปัจจย ด้วย มานนตา-โยควิภาคะในสูตร วตตมาเน มานนตา²⁵⁰, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร²⁵¹, เปลี่ยน อี อาคม เป็น เอ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตา-เทสา จ²⁵² ฯ กิริยาคือไม่ให้ตกหล่นกับให้ปรากฏนี้ เป็นวิเสสนะของกิริยาทั้ง 2 ฯ ถามว่า คำว่า समाเสน มีอยู่ ตอนต้นแล้ว มิใช่หรือ ทำไมต้องกล่าวคำว่า समाเสน อีก ฯ เฉลยว่า มีอยู่ก็จริง เมื่อไม่สนใจบพว่า समाเสน ในตอนต้น นักศึกษามีความสงสัยว่า อาจารย์จักรจนาคัมภีร์ฎีกาที่พรรณนาโดยพิสดาร ฉะนั้น จึงกล่าวคำว่า समाเสน อีกครั้ง ฯ การย่อ ชื่อว่าสมาส ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำ กิริยาว่า วณณยิสสามิ ซึ่งเหมือนกับคำกิริยาว่า วณณยิสส์ ฉะนั้น ในตอนต้นแล้ว ทำไมจึงกล่าวคำ กิริยาว่า รจยิสสามิ อีก ฯ เฉลยว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำกิริยาว่า วณณยิสส์ ในตอนต้น เพราะต้องการ จะพรรณนาศัพท์ไวยากรณ์ของอภิธัมมัตถสังคหปกรณ ส่วนในคาถานี้ กล่าวคำกิริยาว่า รจยิสสามิ เพราะต้องการพรรณนาอภิธัมมัตถสังคหปกรณที่นอกเหนือจากคำกิริยาในฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนา ฯ ปาฐสละ (คำที่จำเป็นต้องเติมใส่เข้ามาร่วมการแปลด้วย) ว่า ซึ่งคัมภีร์ฎีกาที่พรรณนาอภิธัมมัตถสังคหปกรณ ฯ บพว่า อภิธัมมัตถสังคหสส เป็นบทกรรมในบพว่า วณณน ฯ รจ-ธาตุ มีความหมายว่า แต่ง-ร้อยกรอง-ประพันธ์, สสามิ วิภตติ, ลง ญย ปัจจย ด้วยสูตร จุราทีโต เณญา²⁵³, ลง อี อาคม ด้วยสูตร อิการาคโม อสพพธาตุกมहि²⁵⁴ ฯ ชื่อว่าวรรณนา เพราะอันบุคคลพรรณนา เป็นภาวสาธนะ, วณณ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, ลง ญย ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ญ²⁵⁵, เปลี่ยน ญ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ²⁵⁶, ลง อา ปัจจยในอิติลึงค์อีก ฯ

บพว่า โปราณเหติ เป็นบทกัตตาในบพว่า กตา ฯ สองบพว่า อเนกาปิ, ยา เป็นบทวิเสสนะของบพว่า วณณนา ฯ ปท-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ฯ บพว่า วณณนา เป็นบทกรรมในบพว่า กตา ฯ บพว่า กตา เป็นกิตบพ กัมมวาจก ฯ บพว่า น เป็นบทปฏิเสธ ในบพว่า สกกา ฯ บพว่า ตาหิ เป็นบทกรรมในบพว่า วิญญาตเว ฯ บพว่า สพพตล เป็นบทอวยวาระในบพว่า อตโถ ฯ บพว่า อตโถ เป็นบทวุตตกัมมะในบพว่า สกกา ฯ บพว่า วิญญาตเว เป็นบทสัมปทานะในบพว่า สกกา ฯ บพว่า อิธ เป็นบทสมุหาคาระในบพว่า อตโถ ฯ บพว่า ปณฺธิเตหิ เป็นบทวุตตกัตตาในบพว่า สกกา ฯ บพว่า สกกา เป็นบทนิบาตกิริยาบท กัมมวาจก ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเหตุและประโยชน์การแต่งคัมภีร์เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า ตสฺมา เป็นต้น ฯ บรรดาบทเหล่านั้น ท่านอาจารย์แสดงเหตุในการแต่งคัมภีร์ฎีกานี้ ด้วยบพว่า ตสฺมา นี้ ฯ ด้วยบทวิเสสนะว่า สาธิปปมาหาปย วิภาเวन्दโต เหล่านี้ และบพว่า समाเสน นี้ พึงทราบว่าเป็นการที่ได้แสดงการทำให้เกิดความขมกเขม้นแก่นักศึกษาในประโยชน์วิธีการแต่งและการแต่งคัมภีร์ ฯ

²⁵⁰ รูป. -/646/469.

²⁵¹ รูป. -/547/400.

²⁵² รูป. -/370/268.

²⁵³ รูป. -/525/382.

²⁵⁴ รูป. -/466/334.

²⁵⁵ รูป. -/596/434.

²⁵⁶ รูป. -/570/417.

บทว่า ตสฺมา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า สิ้นปทานิ เป็นบทกรรมใน 2 บทว่า อหปายิ วิภาเวโนโต ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า สิ้นปทานิ ฯ บทว่า สาธิปฺปายิ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า อหปายิ ฯ 2 บทว่า อหปายิ วิภาเวโนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อหิ ฯ บทว่า อหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า สฺมาเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า วณฺณนํ เป็นบทกรรมในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า รจยิสฺสามิ เป็นอาชยาตบทกัตตุวจาก ฯ

มีอธิบายว่า เพราะเหล่าบัณฑิตทั้งหลายไม่สามารถจะรู้เนื้อความในทุกบทในอภิมมัตถสังคหปรกณนี้ได้จากฎีกาทั้งหลายที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายได้รจนา โดยละทิ้ง คือไม่แสดงบทที่ลึกลับทั้งหลายในอภิมมัตถสังคหปรกณนี้ พร้อมทั้งคำอธิบายไว้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจ้กรจนาซึ่งอรรถวรรณนา ไม่ละทิ้งบทที่ลึกลับทั้งหลายในอภิมมัตถสังคหปรกณพร้อมทั้งอธิบายให้แจ่มแจ้ง ฯ อิติ-ศัพท์มีความหมายว่า ปริสมาป็นนะ-ความว่า ดังนี้แล ฯ

3.2 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอกุศลจิต

พรรณนาความปริจเฉทที่ 1

(6) ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงประโยชน์ของคัมภีร์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะพรรณนาปรกณที่ตนพึงพรรณนา จึงกล่าวคำว่า **ปรมวิจิตต** เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ท่านอาจารย์ (พระอนุรุทธาจารย์) นี้ เมื่อจะเริ่มปรกณนี้อันประกอบด้วยนัยอันวิจิตรอย่างยิ่ง สามารถจะวางความยุ่งเหยิงในลัทธิของตนและลัทธิอื่น ซึ่งให้เกิดความแก่ล้าแก่แห่งปัญญาทั้งผองใสทั้งใพบูลย์ ในเบื้องต้น กล่าวคำว่า "**สมมาสมพุทฺธ**" ดังนี้เป็นต้นก่อนตามลำดับ ก็เพื่อแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ความย่อ วิธีการแต่ง ชื่อปรกณ และประโยชน์ทั้งหลาย ฯ

ชื่อว่าปรมะ (อย่างยิ่ง) เพราะวิเคราะห์ว่า **ปรติ** อุตตโน **อุตตมภาว** **ปาเลติ** **ปุเรติ** ความว่า นัยใด ย่อมรักษา หรือยังความสูงสุดของตนให้เต็มไว้ เพราะเหตุานั้น นัยนั้น ชื่อว่าปรมะ ฯ **ปร-ธาตุ** มีความหมายว่า รักษา-คุ้มครอง, ทำให้เต็ม, ลง ม ปัจจัย ด้วยสูตร สมาทีหิ ธมา²⁵⁷, ไม่ลบสละทำลายธาตุ ด้วย กวจิ-ศัพท์ ในสูตร ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส²⁵⁸, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส²⁵⁹ ฯ หรือ นัย ชื่อว่าปรมะ เพราะเป็นสิ่งสูงสุด ฯ รูปวิเคราะห์นี้ เป็นการวิเคราะห์ศัพท์แบบดั้งเดิม ฯ **ปรม-ศัพท์** มีความหมาย สูงสุด ฯ

ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **จิตตियเต** ความว่า นัยใด อันอาจารย์ย่อมทำให้วิจิตร เพราะเหตุนั้น นัยนั้น ชื่อว่าจิต ฯ **จิตต-ธาตุ** มีความหมายว่า ทำให้วิจิตร ฯ บทว่า **จิตตกรรม** ความว่า ทำให้วิจิตร ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพุทโต ญุตฺตวาวิ วา²⁶⁰ ฯ กระทำต่าง ๆ ชื่อว่าจิตตตะ เป็นปาทีปุพพ-บทกัมมธารยสมาส ฯ **จิตต-ศัพท์** มี วิ-อุปสรรคนำหน้า ใช้ในความหมายว่า ต่าง ๆ คำว่า วิจิตโต จึงมีความหมายว่า ทำให้วิจิตร เหมือน **จิตต-ศัพท์** ในประโยคเป็นต้นว่า **นาหิ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺม**

²⁵⁷ รูป. -/653/480.

²⁵⁸ รูป. -/425/315.

²⁵⁹ รูป. -/66/58.

²⁶⁰ รูป. -/568/414.

สมนุปลุสสามิ เอวํ จิตตํ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ นัยชื่อว่าจิต เพราะเป็นสภาวะที่พิเศษ ๑ จิตต-ธาตุ มีความหมายว่า ทำให้พิเศษ ๑ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกัน คือ นานา จิตต วิจิตต วิสิญฺจ นานาวิธ ๑ นัยนั้น อย่างยิ่งด้วย วิจิตรด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าปรมวิจิตตะ (ทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตร) เป็นวิเสสโนภย-บทกัมมธารยสมาส ๑

ชื่อนั้น เพราะวิเคราะห์ว่า **นยติ** ความว่า แบบแผนแห่งศัพท์ใด อันบัณฑิตนำไป คือ ให้เป็นไป เพราะเหตุนั้น แบบแผนแห่งศัพท์นั้น ชื่อนั้น หมายถึงแบบแผนแห่งศัพท์ในอภิธัมมัตถสังคห-ปกรณ์ ๑ นิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟุโตะ ญุตวาวิ วา²⁶¹, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ²⁶², เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ ทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตรด้วย ทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตรนั้น เป็นนัย ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าปรมวิจิตตนยะ ๑ ชื่อว่าสมันนาคตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมนฺนาคจฺจติ** ความว่า ปกรณ์ใด ย่อมประกอบ เพราะเหตุนั้น ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสมันนาคตะ ๑ สํ อนุ อา บทหน้า คมฺ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตฺตริ²⁶³, เปลี่ยน นิคคหิต (-) เป็น ม ด้วยสูตร มทา สเร²⁶⁴, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ญุตเต²⁶⁵, ซ้อน น ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน²⁶⁶ ๑ ปกรณ์อันประกอบด้วยนัยอันทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตร ชื่อว่าปรมวิจิตตนยสมันนาคตะ เป็นตติยาดัตตปุริส-สมาส ๑

ความจริง ในคำเริ่มต้นนี้ พึงทราบความหมายในคำว่า ปรมวิจิตต เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ๑ นัยแห่งปกรณ์ ชื่อว่าปรมวิจิตตนัย ๑ แบบแผนศัพท์ที่มาปรากฏในปกรณ์นี้ ชื่อว่าปกรณ์นัย ๑ อย่างไร ๑ พึงทราบแบบแผนศัพท์ คือ ในปริจเฉทที่ 1 พึงทราบ แบบแผนศัพท์ คืออุเทศ นิเทศ และปฏินิเทศ และคือการแสดงกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ในปริจเฉทที่ 2 แบบแผนศัพท์ คือ อัญญสมานราสี อุกุศลราสี และโสภณราสี ด้วยอำนาจคือการตั้งลักษณะของเจตสิกธรรม คือสัมปโยคแห่งเจตสิกธรรมเหล่านั้น โดยอาการ 16 อย่าง และคือสังคหะแห่งเจตสิกธรรมเหล่านั้น โดยอาการ 33 อย่าง ในปริจเฉทที่ 3 แบบแผนศัพท์ คือ สังคหะ 6 หมวด มีเวทนาสังคหะเป็นต้น ในปริจเฉทที่ 4 แบบแผนศัพท์ 7 อย่าง คือ นัยความเป็นไปของวิจิตตในปัญจทวาร อัปนาชวณวาระ นัยความเป็นไปของวิจิตตในมโนทวาร การกำหนดตลาลัมพณจิต การกำหนดชวณจิต การจำแนกวิจิตตตามบุคคล และการจำแนกวิจิตตตามภูมิ ในปริจเฉทที่ 5 แบบแผนศัพท์ 4 อย่าง คือ หมวดภูมิ 4 หมวดปฏิสนธิ 4 หมวดกรรม 4 และลำดับการจตุติและปฏิสนธิ 4 ในปริจเฉทที่ 6 แบบแผนศัพท์ 6 อย่าง คือ การแสดงรูปโดยย่อ การจำแนกรูป นัยแห่งสมุฏฐานของรูป การจัดเป็นกลุ่ม ลำดับการดำเนินไปของรูป และนัยการจำแนกนิพพาน ในปริจเฉทที่ 7 แบบแผนศัพท์ มี 4 อย่าง คือ การประมวลอกุศล การประมวลธรรมผสม การประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้ และการประมวลธรรมทั้งหมด ในปริจเฉทที่ 8 แบบแผนศัพท์ 3 อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาตนัย ปฏฐานนัย และการจำแนกบัญญัติ ในปริจเฉทที่ 9 แบบแผนศัพท์ 2 อย่าง คือ สมถนัย และภาวนานัย ชื่อว่าปรมวิจิตตนัย ๑

²⁶¹ รูป. -/568/414.

²⁶² รูป. -/434/318.

²⁶³ รูป. -/606/441.

²⁶⁴ รูป. -/52/49.

²⁶⁵ รูป. -/14/10.

²⁶⁶ รูป. -/40/33.

ชื่อว่าสกะ เพราะวิเคราะห์ว่า สสส เอเอส ความว่า ลัทธิ นั้น ของตน เพราะเหตุ นั้น ลัทธิ นั้น ชื่อว่าสกะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัดทอน ๑ ส-ศัพท เป็นนิบาต มีความหมายว่า ตน ๑ ลง ก อาคม หลัง ส-ศัพท ด้วยสูตร สพพโต โภ²⁶⁷ ๑ ชื่อว่าสมยะ เพราะวิเคราะห์ว่า ส สุกฺกุ สมมา วา อวิปริตากรณ อยิตพโพ ภาตพโพ ความว่า ลัทธิใด อันบัณฑิต ฟังถึง คือรู้ ด้วยดีหรือโดยชอบ โดยอาการที่ไม่ ผิดเพี้ยน อย่างนี้ว่า ลัทธิของพระเถระฝ่ายมหาวีหาร เป็นลัทธิที่บริสุทธิ์ด้วยดี ไม่อาภูล เป็นข้อวินิจฉัย ที่ละเอียดสุขุม เพราะเหตุ นั้น ลัทธิ นั้น ชื่อว่าสมยะ ๑ คำว่า สมยะ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์ความ เชื่อที่เป็นลัทธิของพระเถระฝ่ายมหาวีหาร ๑ เพราะฉะนั้น ในฎีกาอรรถกถาเนตติปกรณ ท่านจึงกล่าว ว่า คำว่า สมยะ หมายถึง ลัทธิ ขยายความว่า ลัทธิของพระเถระฝ่ายมหาวีหารใด เป็นลัทธิที่บริสุทธิ์ ด้วยดี ไม่อาภูล และเป็นข้อวินิจฉัยที่ละเอียดสุขุม ไม่ละทิ้งลัทธิ นั้น ๑ คำว่า สิทธนต์ วิเคราะห์ว่า ความสำเร็จด้วย ความสำเร็จนั้น เป็นที่สุดด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสิทธนต์ หมายถึง ลัทธิที่สำเร็จ ลัทธิที่ปรากฏ ๑ เพราะเหตุ นั้น ในคัมภีร์อภิธานปิทีปิกาท่านจึงแสดงศัพท์ที่มีความหมายว่า ความเห็น, ลัทธิ, ความเชื่อ ไว้ว่า ทสสน ทิฏฺฐิ ลหิตฺถิ สิทธนต์ สมโย ภเว ๑ ส บพหน้า อย-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตุควาวิ วา²⁶⁸ ๑ อันเป็นของตนด้วย อันเป็นของ ตนนั้น เป็นลัทธิด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสกะสมยะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่า สมยะ เพราะวิเคราะห์ว่า สเมติ สโยชนภาวโต สมพฺพธา เอติ อตฺตโน วิสเย ปวตฺตติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมมาพร้อม คือ ย่อมเป็นไปเกี่ยวข้องในวิสัยของตนโดยความเป็นสังโยชน์ เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่าสมยะ ๑ คำว่า สมพฺพธา เป็นคำขยายความบพทว่า ส ๑ ส บพหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตุควาวิ วา²⁶⁹, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺลฺลฺลฺล จ²⁷⁰, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสมยะ เพราะวิเคราะห์ว่า ทพฺพคฺคณภาวโต สมป- ยุตฺตา อยฺนติ ปวตฺตนฺติ สตฺตา ยถาอภิเนสฺส เอเตน ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยความยึด มั่น ย่อมเป็นไปตามความยึดมั่นนั้น ด้วยสภาวะนั้น เพราะเหตุ นั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าสมยะ หมายถึง ลัทธิของพวกปรวาทิ ๑ ส บพหน้า อย-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, อ ปัจจัย ๑

อนตร-ศัพท เป็นนิบาต มีความหมายว่า อื่น ๑ ลัทธิด้วย ลัทธิ นั้น เป็นอื่นด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสมยฺนตระ หมายถึงลัทธิอื่น เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ลัทธิของตนด้วย ลัทธิ อื่นด้วย ชื่อว่าสกะสมยฺนตระ ๑ ก็ในลัทธิทั้งสองนั้น ชื่อว่าลัทธิของตน หมายถึงลัทธิของพระเถระ ฝ่ายมหาวีหาร ชื่อว่าลัทธิอื่น หมายถึงลัทธิของเหล่าเกจิวาทีและเหล่าปรวาทิ ๑ บรรดาว่าทะเล่านั้น วาหะของอาจารย์บางพวกที่มาปรากฏในคัมภีร์นี้ เป็นต้นว่า อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บรรดาจิต ที่สหระคตด้วยอุเบกขาเจตสิก ในอุเบกขาเจตสิกนี้ ไม่มีกรุณาเจตสิกและมุทิตาเจตสิก ดังนี้ บางพวกว่า อสังขารย่อมไม่ให้เกิดเป็นวิบากฝ่ายสังขาร สสังขารย่อมไม่ให้เกิดเป็นวิบากฝ่ายอสังขาร ดังนี้ และไม่ ปรากฏ และวาหะของพวกปรวาทิที่ไม่ปรากฏ ชื่อว่าสมยฺนตระ (ลัทธิอื่น) ๑

ในคำว่า คณฺณ นี้ มีขยายความว่า ชื่อว่าคณนะ เพราะวิเคราะห์ว่า มนุสฺสา มยฺรธาโย สตฺตา จ ทพฺพสมฺมาราทีนิ อตฺตโน นิวาส จ ความว่า มนุสย์ทั้งหลาย ย่อมถือเอาเครื่องก่อสร้าง

²⁶⁷ รูป. -/224/131.

²⁶⁸ รูป. -/568/414.

²⁶⁹ รูป. -/568/414.

²⁷⁰ รูป. -/434/318.

เป็นต้น และสัตว์ทั้งหลายมีนกงุงเป็นต้น ย่อมยึดเอาเป็นที่อยู่อาศัยของตน เพราะเหตุนั้น ป่านั้น ชื่อว่าคหณะ หมายถึงอรัญญะ (ป่าดงดิบ) ฯ คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทศสุ จ²⁷¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ²⁷² ฯ คห-ศัพท์ที่ประกอบด้วยตัว น อักษรที่เกิดฐานพิน มีความหมายว่า ป่า ฯ สมจริงดังที่พระโมคคัลลานเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาวา ศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า คือ อรณญ์ กานน ทาโย คหน วิวน วนฺ ฯ แม้ในอรรถกถาวิมานวัตถุเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ว่า ประหิ สนตชชิตโต มรณภยภิตโต คหณนิสสิโต ฯ แม้ในคัมภีร์อมรโกสะ ก็มีปรากฏด้วยภาษาสิงหลว่า ศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า คือ อฎฺพยรณญ์ (อฎฺ + อรณญ์) วิปิน กานน คหน วนฺ ฯ แต่ตอนท้ายคัมภีร์วชิรพุทธคันถิ มีปรากฏว่า คห-ศัพท์ที่ประกอบด้วยตัว น อักษรที่เกิดฐานพิน ในคำว่า สกสมยสมยন্ত্রคหนชฺโณคาคณสมตเถน นี้ มีความหมายว่า ป่า ฯ เพราะฉะนั้น คห-ศัพท์ที่ประกอบด้วยตัว น อักษรที่เกิดฐานพิน จึงถือว่าเป็นศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า ฯ ชื่อว่าคหณะ (อันเปรียบเหมือนป่ารก) เพราะวิเคราะห์ว่า **คห** น วิ ความว่า ลัทธิของตนและลัทธิอื่น อันเปรียบเหมือนป่ารก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกสมยสมยন্ত্রคหณะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัดทิต ๓ เปรียบเสมือนป่าที่รกด้วยเถาวัลย์และหนามเป็นต้น อันมนุษย์ทั้งหลาย ไม่สามารถที่จะหยั่งลงได้ ฉนั้นใด แม้ลัทธิเหล่านั้น อันบุคคลทั้งหลายผู้มีปัญญาทราวมก็ไม่สามารถที่จะหยั่งรู้ได้ ฉนั้นนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงลัทธิเหล่านั้นว่าเหมือนป่าทึบ ๓ ลัทธิของตนและลัทธิอื่นด้วย ลัทธิของตนและลัทธิอื่นนั้น เป็นเหมือนป่ารกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกสมยสมยন্ত্রคหณะ เป็นอุปมาบุตรบทกัมมธารยสมาส ๓

อันไหลเข้าไป ชื่อว่าวิคาคณะ เป็นภาวสาธนะ ๓ วิ บทหน้า คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยุ ปัจจัย ในภาวสาธนะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ²⁷³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ²⁷⁴, วุทธิ อ ที่ คห เป็น อา ด้วยสูตร อญเณสุ จ²⁷⁵, เปลี่ยน น (อน) เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต โณ²⁷⁶ ๓ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ จึงมีความหมายว่าการไหลเข้าไปเหมือน วิ-อุปสัค ของคำว่า วิคาคิตวา ในประโยคที่ว่า สมโมหวิโนทนิย กริสสามิ วิคาคิตวา โปราณญจกถานยฺ ๓ การเข้าไปด้วยอำนาจการยึดเอา ในลัทธิของตนและลัทธิอื่นอันเหมือนป่ารก ชื่อว่าสกสมยสมยন্ত্রคหนวิคาคณะ เป็นสัตตมัตปุริสสมาส ๓ หรือว่า การเข้าไปสู่ลัทธิของตนและลัทธิอื่นอันเหมือนป่ารก ชื่อว่าสกสมยสมยন্ত্রคหนวิคาคณะ เป็นฉัฎฐัตปุริสสมาส ๓ บทว่า สกสมยสมยন্ত্রคหนสส เป็นบทกรรมในบทว่า วิคาคณ ๓

ชื่อว่าสมัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมตเถติ** ความว่า ปกรณ์ใด ย่อมสามารถ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสมัตถะ ๓ สมตถ-ธาตุ มีความหมายว่า สามารถ ๓ คำว่า สตติ มีความหมายว่า สามารถ ๓ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุควาวิ วา²⁷⁷ ๓ ปกรณ์อันสามารถในการเข้าไปสู่ลัทธิของ

²⁷¹ รุป. -/597/435.

²⁷² รุป. -/570/417.

²⁷³ รุป. -/596/434.

²⁷⁴ รุป. -/570/417.

²⁷⁵ รุป. -/434/318.

²⁷⁶ รุป. -/550/402.

²⁷⁷ รุป. -/568/414.

ตนและลัทธิอื่นอันเหมือนปารกได้ ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณวิคาหณสมัตถะ เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ๆ ในบางคัมภีร์ แสดงปาฐะที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะว่า คหณ ๆ อันเขาถือเอา ชื่อว่าคหณะ เป็นภาวสาธนะ ๆ คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยุ ปัจจัย ในภาวสาธนะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ²⁷⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ²⁷⁹, เปลี่ยน น ที่ อน เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ²⁸⁰ ๆ คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ มีปรากฏแม้ในอรรถกถาอัฐสาสนี เป็นต้นว่า สกสมยสมยัตรคหณชโลม คาหณสมตเถน ๆ อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานพัน กับ คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ มีความหมายว่า ปาดังนั้น รูปสำเร็จของบททั้งสอง จึงมีความหมายไม่ต่างกัน ๆ คำนั้น ไม่ควร ๆ เพราะอะไร ๆ เพราะไม่มีการกำหนด ๆ เสมือนศัพท์ ๆ หนึ่งที่มีการซ้อนและไม่ซ้อนพยัญชนะ มีความหมายต่างกัน เช่น ประโยคว่า คามา นิคคจฺจนฺติ (ชนทั้งหลายย่อมออกจากบ้าน) ยสํ โปโส นิคคจฺจติ (บุรุษย่อมได้ซึ่งยศ) ศัพท์ ๆ หนึ่งที่มีการประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานพัน และตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ จึงมีความหมายต่างกัน ฉะนั้น เพราะฉะนั้น คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ จึงมีความหมายว่า ถือเอา เท่านั้น ๆ บรรดาปาฐะทั้งสอง ปาฐะที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ เหมาะสมกว่า เมื่อมีความหมายสองอย่าง ความหมายว่า ถือเอา จึงสมควรกว่า ๆ การถือเอาซึ่งลัทธิของตนและลัทธิอื่น ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณะ การเข้าไปในการถือเอาซึ่งลัทธิของตนและลัทธิอื่น ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณวิคาหณะ ความสามารถในการเข้าไปในการถือเอาซึ่งลัทธิของตนและลัทธิอื่น ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณ-วิคาหณสมัตถะ ๆ

ชื่อวามละ เพราะวิเคราะห์ว่า มลนฺติ สงฺกิลิสฺสนฺติ เอเตหิ สตฺตา ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเศร้าหมองด้วยบาปธรรมมีราคะเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ บาปธรรมมีราคะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อวามละ ๆ มล-ธาตุ มีความหมายว่า เศร้าหมอง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺตฺวาวิ วา²⁸¹ ๆ ชื่อว่าสุวิมล เพราะวิเคราะห์ว่า สุวิมล วิคฺตา มลา เอตฺยา ความว่า มลทินทั้งหลายไปปราศแล้วด้วยดี ด้วยปัญญานั้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่าสุวิมล เป็นอดีตคุณสวัญญาณพหุพีหิสมาส ๆ

ชื่อว่าวิปูลา เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสฺน ปฺุลติ วิคฺตฺวาเรติ ความว่า ปัญญาใด ย่อมขยาย โดยพิเศษ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่าวิปูลา ๆ วิ บทหน้า ปุ-ธาตุ มีความหมายว่า แผ่-ขยาย, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺตฺวาวิ วา²⁸², ลง อา ปัจจัยอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจฺจโย²⁸³ ๆ ชื่อว่าสุวิมลวิปูลา เพราะวิเคราะห์ว่า สุวิมล จ สฺวา วิปูลา จ ความว่า ปัญญานั้น ทั้งมลทินไปปราศแล้วด้วยดี ทั้งไพบุลย์ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น จึงชื่อว่าสุวิมลวิปูลา เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ๆ

ชื่อว่าปัญญา เพราะวิเคราะห์ว่า ปกาเรน ขานาติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ โดยทั่วถึง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าปัญญา ๆ ป บทหน้า ภา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วย

²⁷⁸ รูป. -/596/434.

²⁷⁹ รูป. -/570/417.

²⁸⁰ รูป. -/550/402.

²⁸¹ รูป. -/568/414.

²⁸² รูป. -/568/414.

²⁸³ รูป. -/176/101.

สูตร อิตถิมตยโว วา²⁸⁴, ลง ส วิภตติ, ลบ ส วิภตติ ด้วยสูตร เสสโต โลป คสิปิ²⁸⁵, ซ้อน ณ เพื่อให้ ออกเสียงง่าย ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน²⁸⁶ ฯ อันทั้งมลทินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์ด้วย อันทั้ง มลทินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์นั้น เป็นปัญญาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุวิมลวิปุลปัญญา เป็น วิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ

ชื่อว่าวิยัตตา เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสน อขติ วิสทภาว คจจติ ความว่า ปัญญาใด ย่อม ถึงซึ่งความแก่กล้าโดยพิเศษ เพราะเหตุนี้ ปัญญาที่ชื่อว่าวิยัตตา ฯ วิ บทหน้า อช-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทิตถे กตตริ²⁸⁷, ลบ ชุ ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ภูษาทีนมนโต โน ทวิ จ²⁸⁸, ลง ย อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ²⁸⁹, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิงค์อีก ฯ ความเป็นปัญญาอันแก่กล้าโดยพิเศษ ชื่อว่าวิยัตติยะ เป็นบทวิเสสนะ ของปัญญา ฯ ตั้ง วิยตต ไว ฯ ลง ณย ปัจจัย ด้วย ต-ศัพท์ ในสูตร ณยตตตา ภาเว ต²⁹⁰, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป²⁹¹, วุทธิ อี ที่ วิ เป็น เอ ด้วยสูตร วุทธาทิสรสส วาสโยคนตสส สเน จ²⁹², นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁹³, ซ้อน ย ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน²⁹⁴ ฯ อีกอย่าง หนึ่ง ฯ ชื่อว่าพัตตา เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสน อขติ วิสทภาว คจจติ ความว่า ปัญญาที่ถึงความ แก่กล้าโดยพิเศษ ความเป็นปัญญาที่ถึงความแก่กล้าโดยพิเศษ ชื่อว่าเวยัตติยะ เป็นบทวิเสสนะ ของปัญญา ฯ ตั้ง พยตต ไว ฯ ลง ณย ปัจจัย ด้วยสูตร ณยตตตา ภาเว ต²⁹⁵, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป²⁹⁶, ลง เอ วุทธิอาคม หน้า ย ด้วยสูตร มายุนมากโม จาเน²⁹⁷, เปลี่ยน พ เป็น ว ด้วย จ- ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ²⁹⁸, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁹⁹, ซ้อน ย เพื่อให้ออกเสียงง่าย, ลบ อ ที่ ต (เวยตต เป็น เวยตต) ด้วยสูตร อวณโณ เย โลปญจ³⁰⁰, ลง อ อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ³⁰¹ ฯ จึงมีรูปเป็น เวยตติย ฯ ความแก่กล้าแห่งปัญญาทั้ง มลทินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์ ชื่อว่าสุวิมลวิปุลปัญญาเวยัตติยะ เป็นฉัฎฐิตปปริสมาส ฯ ชื่อว่า

²⁸⁴ รุป. -/599/437.

²⁸⁵ รุป. -/74/61.

²⁸⁶ รุป. -/40/33.

²⁸⁷ รุป. -/606/441.

²⁸⁸ รุป. -/560/409.

²⁸⁹ รุป. -/370/268.

²⁹⁰ รุป. -/387/286.

²⁹¹ รุป. -/363/264.

²⁹² รุป. -/364/264.

²⁹³ รุป. -/14/10.

²⁹⁴ รุป. -/40/33.

²⁹⁵ รุป. -/387/286.

²⁹⁶ รุป. -/363/264.

²⁹⁷ รุป. -/375/271.

²⁹⁸ รุป. -/27/20.

²⁹⁹ รุป. -/14/10.

³⁰⁰ รุป. -/369/268.

³⁰¹ รุป. -/370/268.

สุวิมลวิปุลปัญญาเวทย์ตติยชนกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สุวิมลวิปุลปัญญาเวทย์ตติย ชเนติ นิพพตเตติ** ความว่า ปกรณ์ใด ยังความแก่ล้าแก่แห่งปัญญาทั้งมลินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์ ย่อมให้เกิด เพราะเหตุนั้น ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสุวิมลวิปุลปัญญาเวทย์ตติยชนกะ ฯ ชน-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ³⁰² ฯ

ชื่อว่าปกรณ์ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาเรน กริยนติ ปฏฐปิยนติ เอตถ เอเตน วา** ความว่า เนื้อความทั้งหลาย แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ อันอาจารย์ ย่อมแต่งอธิบายกล่าวไว้ ในคัมภีร์นี้ หรือด้วย คัมภีร์นี้ เพราะเหตุนั้น คัมภีร์นั้น จึงชื่อว่าปกรณ์ ฯ ป บทหน้า กร-ธาตุ มีความหมายว่า ออกเสียง, ป-อุปสัคเป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ³⁰³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญุน³⁰⁴, เปลี่ยน น ที่ อน เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิต ญ³⁰⁵ ฯ คำว่า อิทิ เป็นบทสัพพนาม มีความหมายว่า อัจฉินตสมิปะ-ใกล้ที่สุด (แปลว่า นี้) ฯ

ชื่อว่าอารภันตะ (เมื่อเริ่ม) เพราะวิเคราะห์ว่า **อารภสสติ** ความว่า อาจารย์ใด จักเริ่ม คือ จักทำ เพราะเหตุนั้น อาจารย์นั้น ชื่อว่าอารภันตะ หมายถึงพระอนุรุธาจารย์ ฯ อา บทหน้า รภ-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ ฯ อา-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ ลง อนต ปัจจัยในอนาคต-กาล ด้วย มานนตา-โยควิภาคะในสูตร วัตตมานเน มานนตา³⁰⁶ ฯ ปาฐะว่า อารภนโต ไม่ค่อยงาม ฯ คำว่า อยิ เป็นสัพพนาม มีความหมายว่า อัจฉินตสมิปะ-ใกล้ที่สุด (แปลว่า นี้) ฯ

ชื่อว่าอาจริยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาทเรน จริตพิโพ อุฏฐาตพิโพ** ความว่า บุคคลใด อันศิษย์ทั้งหลายพึงปรนนิบัติด้วยความเอื้อเพื่อ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าอาจริยะ หมายถึงพระอนุรุธาจารย์ ฯ อา บทหน้า จร-ธาตุ มีความหมายว่า ประพฤติ คือการปรนนิบัติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร วชาทิหิ ปพพชชชชโย นิปัจจนเต³⁰⁷ ฯ ลง อิ อากม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตา-เทสา จ³⁰⁸ ฯ อันเขาพูดถึงในเบื้องต้น ชื่อว่าปฐมะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ปจ-ธาตุ มีความหมายว่า พูด-ออกเสียง, ลง ม ปัจจัย ด้วยสูตร สมาทิหิ ฌมา³⁰⁹, ไม่ลบสระท้ายธาตุ ฯ ตาว-ศัพท์ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ตามลำดับ ฯ ลง นา วิภัตติ หลัง ตาว-ศัพท์, ลบ นา วิภัตติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโส-ปสคคณิปาตาทิหิ จ³¹⁰ ฯ

ชื่อว่ารัตนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รติ ชเนนติ** ความว่า วัตถุมีพระพุทเจ้าเป็นต้น เหล่าใด ยิ่งความยินดี คือความรัก ย่อมให้เกิดขึ้นแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น วัตถุมีพระพุทเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ารัตนะ ฯ รติ สัพพปปะช ชน-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตตวาวิ วา³¹¹, เปลี่ยน อิ ที่ ตี เป็น อ และลบ ช ที่ ชน ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการ-

³⁰² รุป. -/597/435.

³⁰³ รุป. -/597/435.

³⁰⁴ รุป. -/570/417.

³⁰⁵ รุป. -/550/402.

³⁰⁶ รุป. -/646/469.

³⁰⁷ รุป. -/660/483.

³⁰⁸ รุป. -/370/268.

³⁰⁹ รุป. -/653/480.

³¹⁰ รุป. -/282/160.

³¹¹ รุป. -/568/414.

วิปริตาทเสสา จ³¹² ฯ หมู่แห่งวัตถุทั้งหลาย 3 ชื่อว่าตยะ ฯ ตั้ง ตี ไว้, ลง น วิภัตติ, ลง ณ ปัจจัย ด้วย
 สูตร สมุหตเถ กณณา³¹³ ฯ ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป³¹⁴, เปลี่ยน อี ที่ ตี เป็น อย ด้วย
 สูตร เตส วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ³¹⁵ ฯ หมวดสามแห่งรณะทั้งหลาย ชื่อว่ารัตนัตตยะ เป็น
 ัญญัติปปริสสมาส ฯ

การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ หมายถึงการโน้มไปในคุณพระรัตนตรัย ฯ ป บทหน้า นม-
 ชาติ มีความหมายว่า กราบไหว้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³¹⁶, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ น เป็น
 อา, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร เตส วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ³¹⁷ ฯ หรือเพราะวิเคราะห์ว่า
ปณมติ เอตย ความว่า อาจารย์ ย่อมกราบไหว้ ด้วยเจตนานั้น เพราะเหตุานั้น เจตนานั้น ชื่อว่า
 ปณามะ ฯ ป บทหน้า นม-ชาติ มีความหมายว่า กราบไหว้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปาหิโต
 ณ³¹⁸, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ เป็น อา, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร เตส วุทธิโลปาคมวิการวิปริต-
 ทเสสา จ³¹⁹ ฯ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์รูปวิเคราะห์นี้ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะแสดงไว้ว่า
 รัตนัตตยปณามะ หิ...เจตนา ฯ การนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อว่ารัตนัตตยปณามะ ฯ

ชื่อว่าอภิเษยยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิชาติโพ ภาสิตโพ** ความว่า เนื้อความใด อัน
 อาจารย์พึงกล่าว เพราะเหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าอภิเษยยะ หมายถึงความหมายคำอธิบายที่คัมภีร์
 กล่าวไว้ ฯ อภิ บทหน้า ฐา-ชาติ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร โณย จ³²⁰, เปลี่ยน
 อา ที่ ฐา-ชาติ พร้อมกับ ณย ปัจจัย เป็น เอยย ด้วยสูตร วทมทคมุขครหาการาทิหิ ชุชมมคค-
 ยเหยยาคาโร วา³²¹ ฯ

ชื่อว่ากรณะ (การแต่งคัมภีร์) เพราะวิเคราะห์ว่า **กรียเต อัจริเยน กถียเต** ความว่า อัน
 อาจารย์กล่าว หมายถึง การแต่งคัมภีร์ เป็นภาวสาธนะ ฯ กร-ชาติ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ณ ปัจจัย
 ด้วยสูตร นนทาหิหิ ญ³²², เปลี่ยน ญ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺว³²³, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร
 รหาหิโต ณ³²⁴ ฯ บทว่า อัจริเยน เป็นบทกัตตาในบทว่า กรียเต ฯ การจำแนก การแยกแยะ ชื่อว่า
 ปการะ ฯ ป บทหน้า กร-ชาติ มีความหมายว่า แยก-ทำลาย, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³²⁵, วุทธิ อ

³¹² รูป. -/370/268.

³¹³ รูป. -/379/282.

³¹⁴ รูป. -/363/264.

³¹⁵ รูป. -/370/268.

³¹⁶ รูป. -/580/424.

³¹⁷ รูป. -/370/268.

³¹⁸ รูป. -/577/422.

³¹⁹ รูป. -/370/268.

³²⁰ รูป. -/552/404.

³²¹ รูป. -/556/406.

³²² รูป. -/596/434.

³²³ รูป. -/570/417.

³²⁴ รูป. -/550/402.

³²⁵ รูป. -/580/424.

ที่ ก เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสฺส วุทธิ การิตะ³²⁶ ฯ วิธีแห่งการแต่งคัมภีร์ ชื่อว่ากรณุปการะ เป็น ฎัฎฐิตุปุริสสมาส ฯ บทว่า กรณุปกาโร นี้ เหมือนกับบทว่า กลนากาโร ในบทว่า กลนาการที่ปนโต ฯ

ชื่อว่าอภิธานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิธียเต เอตาย** ความว่า ปกรณ์ อันอาจารย์ ย่อม กล่าว ด้วยสมัญญานัน เพราะเหตุนี้ สมัญญานัน ชื่อว่าอภิธานะ หมายถึง ชื่อ ฯ อภิ บทหน้า ธา-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ³²⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยฺญวฺน³²⁸, เพราะการเปลี่ยนเป็น อน จึงลบ อ ทั้ง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิกาววิปริตาเทสา จ³²⁹ ฯ ชื่อ ของปกรณ์ ชื่อว่าปกรณ์าภิธานะ เป็นฎัฎฐิตุปุริสสมาส ฯ

ชื่อว่าปโยชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยเซตพพิ** ความว่า ผลใด อันบุคคลพึงประกอบ คือ พึงให้เป็นไป ด้วยเหตุ เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อว่าปโยชนะ หมายถึงผลของการนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นกัมมสาธนะ ฯ ป บทหน้า ยุช-ธาตุ มีความหมาย เป็นไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ³³⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยฺญวฺน³³¹, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญเญสุ จ³³² ฯ การนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วย เนื้อหาของปกรณ์ด้วย วิธีการแต่งปกรณ์ด้วย ชื่อปกรณ์ด้วย ประโยชน์ด้วย ชื่อว่ารัตนัตตยูปนามภิเธยยกกรณุปการปกรณ์าภิธานูปโยชนะ ฯ

วันทวสมาสนี้ มีลึงค์คล้ายตามบทหลัง ฯ เป็นนบุงสกลิงค์ เอกวจนะ ด้วยสูตร วิภาสา รุกข ติน ปสุ ธน ธณฺณ ชนปทาทีนญจ³³³ ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวว่า รัตนัตตยูปนาม-ปกรณ์าภิเธยยกกรณุปการปกรณ์าภิธานูปโยชนะนี้ เพราะ อภิเธย-ศัพท์เป็นต้นที่มุ่งถึงความเกี่ยวเนื่องกัน เป็นศัพท์มีความเกี่ยวเนื่องกัน มิใช่หรือ (แต่) มิได้กล่าวอย่างนั้น กลับเรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้า อภิธาน-ศัพท์ เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า แม้เมื่ออภิเธย-ศัพท์เป็นต้นเป็นศัพท์มีความเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อไม่เรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้าของบทที่ 2 ก็พึงเข้าใจว่า เนื้อหาของปกรณ์ เพราะเป็นศัพท์ ที่มุ่งถึงอภิเธย-ศัพท์ อาจมีความสงสัยว่า เนื้อหาของการนอบน้อมพระรัตนตรัย เพราะฉะนั้น ท่าน จึงไม่เรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้าบทที่ 2 ส่วนบางท่านอาจถือเอาว่า เมื่อไม่เรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ ข้างหน้าบทที่ 4 ก็ไม่ควรถือเอาว่า บทว่า อภิธานัน นี้ เป็นบทกล่าวถึงชื่อ รูปวิเคราะห์ว่า ปกรณ์อัน อาจารย์ย่อมกล่าว ชื่อว่าอภิธานะ หมายถึงทำการกล่าว เป็นภาวสาธนะ, การกล่าวซึ่งการนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อปกรณ์ วิธีการแต่งปกรณ์ ชื่อว่ารัตนัตตยูปนามปกรณ์าภิเธยยกกรณุปการปกรณ์าภิธานะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้าบทที่ 4 ฯ

³²⁶ รูป. -/527/383.

³²⁷ รูป. -/597/435.

³²⁸ รูป. -/570/417.

³²⁹ รูป. -/370/268.

³³⁰ รูป. -/596/434.

³³¹ รูป. -/570/417.

³³² รูป. -/434/318.

³³³ รูป. -/360/260.

บพว่า ทสเสตุ ความว่า เพื่อจะแสดง เพื่อจะกล่าว ฯ ทิส-ชาตุ มีความหมายว่า ประกาศ, ลง ตุ ปัจจัยในอนาคตกาล ด้วย ตเวตุ วา-โยควิภาคะ ในสูตร อิจจตเถสุ สมานกตฺตฺเถสุ ตเวตุ วา³³⁴, ลง ส จตฺตฺถิวิภตฺติ ด้วย จ-ศัพฺท ในสูตร ตโต จ วิภตฺติโย³³⁵, ลป ส วิภตฺติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส-ปสฺสคฺคฺนิปาตาทีหิ จ³³⁶ ฯ คำว่า สมมาสมพุทฺธ เป็นเบื้องต้น แห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีคำว่า สมมา-สมพุทฺธ เป็นเบื้องต้น เป็นตักคฺคณพฺพพิหิสมาส ฯ ด้วยอาทิ-ศัพฺท หมายถึงคาถาที่ 1 เท่านั้น ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะท่านจะกล่าวคำว่า อาทึ ในคำว่า เอวึ ตาว ยถาธิปฺเปต...ตตล วุตฺตา วัชังหน้า ฯ บท 4 (3) บพว่า ปรมวิจิตฺตณยสมนนาคฺต สกสมยสมยนฺตรคฺคณวิคฺคาหณสมตฺถํ สุวิมลวิปุลปญฺญา-เวยฺยตฺตยชฺชนํ นี้ เป็นบทวิเสสณะของบพว่า ปกรณํ ฯ บพว่า ปกรณํ เป็นบทกรรมในบพว่า อารณฺโตนํ ฯ สองบพว่า อารณฺโตนํ อัย เป็นบทวิเสสณะของบพว่า อาจริโย ฯ บพว่า อาจริโย เป็นบทวุตตกตฺตา ในบพว่า อาทึ ฯ บพว่า ปจฺม เป็นกิริยาวิเสสณะในบพว่า ทสเสตุ ฯ บพว่า ตาว เป็นบทตฺตยวิเสสณะ ในบพว่า ทสเสตุ ฯ บพว่า รตนตฺตยปณฺนามาภิเธยฺยกรณฺปการปกรณํ ภิธานปโปยชฺชานํ เป็นบทกรรม ในบพว่า ทสเสตุ ฯ บพว่า ทสเสตุ เป็นบทตตฺตลสัมปทานะในบพว่า อาทึ ฯ บพว่า สมมาสมพุทฺธนฺติ อาทึ เป็นบทกรรมในบพว่า อาทึ ฯ บพว่า อาทึ เป็นบทอาชยาดบพ กตฺตฺวาจก ฯ

(7) ท่านอาจารย์ใสใจคำถามว่า คำที่ท่านกล่าวว่า ในเบื้องต้น ท่านอาจารย์ (พระอนุรุทธาจารย์) กล่าวคำว่า สมมาสมพุทฺธ ดังนี้เป็นต้นก่อน เพื่อแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัย เนื้อหา ปกรณํ วิธีการแต่ง ชื่อปกรณํ และประโยชน์ทั้งหลาย แสดงไว้ในบททั้งหลาย ทำไม แสดงไว้ด้วยบท ไหน ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า เอตล หิ ดังนี้เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า ความจริง ในคำว่า สมมาสมพุทฺธ เป็นต้นนี้ ด้วยคำว่า สมมสมพุทฺธ ฯ เป ฯ อภิวาทิย นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ อันท่านกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตะ ฯ บพว่า เอตล เป็นบทสมุหหาระในบพว่า ปเทน นี้ ฯ หิ-ศัพฺท มีความหมายทัฬหิกรณะ-ยีนยัน (แปลว่า จริงอยู่) ฯ บพว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวาทิย สรุปะในบพว่า อิมินา ฯ บพว่า อิมินา เป็นบทกรณะในบพว่า วุตฺโต ฯ บพว่า รตนตฺตยปณฺนาม เป็นบทกรรมในบพว่า วุตฺโต ฯ บพว่า อาจริเยน เป็นบทกตฺตาในบพว่า วุตฺโต ฯ บพว่า วุตฺโต เป็นบทกิตบพ กัมมวาทก ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ฯ มีอธิบายความว่า ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ในบรรดาคำรวมอันมีคำว่า สมมาสมพุทฺธ เป็นต้นนี้ ด้วยคำว่า สมมสมพุทฺธ ฯ เป ฯ อภิวาทิย นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ

บพว่า เอตล เป็นบทนิทธารณะ ฯ ถามว่า ก็บพว่า เอตล พึงทราบว่าเป็นบทนิทธารณะ เพราะอะไร ฯ เฉลยว่า เพราะแสดงบทนิทธารณียะ ด้วยบพว่า เอเตน นี้ วัชังหลัง ฯ คำที่เหลือ เหมือนที่มีมาก่อน ฯ ถามว่า ก็เพราะอะไร ในอธิการนี้ ท่านจึงไม่ใส่สาเหตุไว้ ฯ เฉลยว่า ที่ไม่ใส่สาเหตุเอาไว้เพราะปรากฏการนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วยบพว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวาทิย นี้แล้ว ฯ

(8) ท่านอาจารย์ใสใจคำถามว่า เนื้อความปกรณํเป็นต้น ท่านแสดงไว้ด้วยบทไหน ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า อภิธมฺมตฺตสฺสคฺท เป็นต้น ฯ ด้วยคำว่า อภิธมฺมตฺตสฺสคฺท นี้ ท่านอาจารย์ได้กล่าวเนื้อความปกรณํ วิธีการแต่งและชื่อปกรณํ ฯ เพราะอะไร ฯ มีอธิบายความว่า กล่าวเนื้อความปกรณํ เพราะ

³³⁴ รูป. -/636/462.

³³⁵ รูป. -/62/56.

³³⁶ รูป. -/282/160.

แสดงว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลายเหล่านั้น อันปกรณ์ที่รวบรวมไว้แล้วนี้ พึงให้สำเร็จได้ โดยแสดงว่าเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลาย อันอาจารย์พึงรวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ วิธีการแต่ง เพราะแสดงอาการคือการรวบรวมกล่าวไว้เป็นหมวด ๆ และชื่อปกรณ์ทั้งหลาย เพราะแสดงชื่อที่คล้องตามความหมาย ฯ

ถามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวบทว่า เอเตน วัชชังลาภัง เหมือนอย่างที่กล่าวบทว่า อิมินา วัชชัง เพราะอะไร ฯ เฉลยว่า บทว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวัตถิยํ นี้ ชื่อว่าเป็นบทที่อยู่ใกล้ ส่วนบทว่า อภิธมฺมตถสงฺคหํ นี้ ชื่อว่าเป็นบทที่วางอยู่ไกลจากบทว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวัตถิยํ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวบทว่า เอเตน วัชชัง เพราะมุ่งถึงการวางไว้ไกล ฯ บทว่า อภิธมฺมตถสงฺคหํ เป็นการปรกณานานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตานิ ฯ

(9) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามถึงสาเหตุว่า เนื้อหาปกรณ์ ท่านกล่าวด้วยปกรณ์ และวิธีการแต่งก็ปรากฏด้วยปกรณ์เหมือนกัน แม้ชื่อก็ปรากฏในบทว่า อภิธมฺมตถสงฺคหํ มิใช่หรือ เพราะอะไร ท่านจึงกล่าวเนื้อหาปกรณ์เป็นต้น ด้วยบทว่า อภิธมฺมตถสงฺคหํ นี้ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า อภิธมฺมตถสงฺคหํ เป็นต้น ฯ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ชื่อว่าอภิธมฺมตถสงฺคหํ ชื่อว่าสังคหัตถัพพะ (อันอาจารย์พึงรวบรวมไว้) เพราะวิเคราะห์ว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านี้ อันอาจารย์พึงรวบรวม เพราะเหตุนี้ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าสังคหัตถัพพะ ฯ สํ บพหน้า คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลงตพพ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานิยา³³⁷, ลง ฌ ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทิต ฌณยา³³⁸, ลบ ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป³³⁹ ฯ ส-อุปสัคเป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นศัพท์ที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ เพราะมีความหมายเป็นนิमित ฯ ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-อยู่, ลง ฌ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺชปาทิต ฌ³⁴⁰, ลบ ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป³⁴¹, วุทธิ อุ ที่ ภู เป็น โอ ด้วยสูตร อสฺสโยคนตสฺส วุทธิ การิต³⁴² ฯ ความเป็นแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันอาจารย์พึงรวบรวมไว้ ชื่อว่าสังคหัตถัพพะภาวะ ฯ อันท่านแสดง ชื่อว่า ทสฺสนะ คือทำการแสดงบทว่า อภิธมฺมตถสงฺคหํ ฯ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ-แสดง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ³⁴³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺว³⁴⁴, เปลี่ยน อิ เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาเตสา จ³⁴⁵, ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน³⁴⁶ ฯ การแสดงซึ่งความเป็นแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันอาจารย์พึงรวบรวมไว้ ชื่อว่าสังคหัตถัพพะภาวะ ทสฺสนะ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวบทว่า ทสฺสนเนน วัชชังลาภัง เหมือนอย่างที่

³³⁷ รุป. -/545/399.

³³⁸ รุป. -/525/382.

³³⁹ รุป. -/526/382.

³⁴⁰ รุป. -/577/422.

³⁴¹ รุป. -/526/382.

³⁴² รุป. -/527/383.

³⁴³ รุป. -/596/434.

³⁴⁴ รุป. -/570/417.

³⁴⁵ รุป. -/370/268.

³⁴⁶ รุป. -/40/33.

กล่าวบทว่า ที่ปนโต ไว้ เพราะอะไร ฯ เฉลยว่า บทว่า ทสฺสเนน กล่าวไว้ข้างหลัง เพื่อความสมควรแก่ บทที่กล่าวก่อนว่า ทสฺเสตุ ฯ

ชื่อว่าสมุทิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อวยเวน สํ สห อูเทติ ปวตตติ** ความว่า ปกรณ์ใด ย่อม เป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสมุทิตะ (เป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย=รวบรวม ไว้) สํ-ศัพท์ มีความหมายว่า พร้อม ฯ อู บทหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วย สุตฺร พุศฺมาทิตฺเถ กตฺตริ³⁴⁷ ฯ ลง ย อาคม ด้วยสุตฺร ยวมทนต์รลา จากมา³⁴⁸, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสุตฺร นเย ปรี ยุตฺเต³⁴⁹ ฯ อู-อุปสัค เป็นศัพท์คล้ายตามความหมายของธาตุ ฯ

ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิปาเทียนเต** ความว่า เนื้อความที่พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่าใด อันปกรณ์นี้ที่ เป็นผู้ทำ ย่อมให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ ฯ ปติ บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ตพฺพ ปัจจัย, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสุตฺร ธาตุหิ ญ ญ เป ญาเป ญาปย- การิตานิ เหตุวตฺเถ จ³⁵⁰, ลป ญ อนุพันธ์, นำประกอบกัน ด้วยสุตฺร นเย ปรี ยุตฺเต³⁵¹, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสุตฺร กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส³⁵² ฯ ปฏิ-อุปสัค เป็นศัพท์มีความหมายว่า สำเร็จ เพราะเปลี่ยน ความหมายของธาตุ ฯ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นศัพท์ที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ ฯ ความเป็นแห่งเนื้อความที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันปกรณ์พึงให้สำเร็จ ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะภาวะ ฯ อันท่าน แสดง ชื่อว่าที่ปนะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ทิป-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ-แสดง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสุตฺร นนทาทีหิ ยุ³⁵³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสุตฺร อนกา ญฺณฺวฺน³⁵⁴, ทีฆะ อิ ที ทิ เป็น อี ด้วยสุตฺร กฺวจิ ธาตุ วิกตฺติปฺจฺจยํ ฑิฆฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ³⁵⁵ ฯ การแสดงความที่เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันปกรณ์พึงให้สำเร็จ ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะภาวที่ปนะ ฯ

คำว่า สํคยหา มาจาก สํ บทหน้า คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ตฺวา ปัจจัย ด้วยสุตฺร ปุพฺพกาเลกตฺตูกานํ ตฺน ตฺวาน ตฺวา วา³⁵⁶, เปลี่ยน ตฺวา เป็น ย ด้วยสุตฺร สพฺเพหิ ตฺนาทีนํ โย³⁵⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสุตฺร นเย ปรี ยุตฺเต³⁵⁸, สลับที่ ห กับ ย ด้วยสุตฺร หวิปริโย โล วา³⁵⁹ ฯ การกล่าว ชื่อว่ากถนะ, กถ-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสุตฺร นนทาทีหิ ยุ³⁶⁰ ฯ ความ

³⁴⁷ รุป. -/606/441.

³⁴⁸ รุป. -/34/23.

³⁴⁹ รุป. -/14/10.

³⁵⁰ รุป. -/540/390.

³⁵¹ รุป. -/14/10.

³⁵² รุป. -/43/43.

³⁵³ รุป. -/596/434.

³⁵⁴ รุป. -/570/417.

³⁵⁵ รุป. -/488/351.

³⁵⁶ รุป. -/640/464.

³⁵⁷ รุป. -/641/465.

³⁵⁸ รุป. -/14/10.

³⁵⁹ รุป. -/481/348.

³⁶⁰ รุป. -/596/434.

พิเศษ ชื่อว่าอาการะ ๆ อาการ-ศัพท์ มีความหมายว่า พิเศษ เหมือนในประโยคที่ว่า ทวตีสาการา ๆ อา บทหน้า กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³⁶¹ ๆ อา-อุปสัค เป็นศัพท์ เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๆ อาการแห่งการกล่าว ชื่อว่ากถนาการะ ๆ บทว่า กถณ เป็นบท เหมือนกับบทว่า กรณ ในคำว่า กรณุปกาโร นี้ ๆ บทว่า อากาโร เป็นบทเหมือนกับบทว่า ปกาโร ๆ ถามว่า เมื่อมีบทที่เหมือนกันอย่างนี้ ท่านอาจารย์กล่าวบทที่จะพึงกล่าววว่า กรณุปการที่ปนโต แล้ว กล่าวบทว่า กถนาการ ไร่ เพราะเหตุอะไร ๆ เฉลยว่า เพื่อทำวิธีการแต่งปกรณ์ให้ปรากฏ ๆ

ชื่อว่าอรรถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อสติ ภาติ เอเตน** ความว่า ศัพท์ ย่อมมี ย่อมเป็น ด้วย เครื่องหมายที่เป็นไปนั้น เพราะเหตุนั้น เครื่องหมายนั้น ชื่อว่าอรรถะ ๆ อส-ธาตุ มีความหมายว่า มี-เป็น, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สูสานมฺวฺสานมโต โถ จ³⁶² ๆ ชื่อว่าอรรถานุกตา เพราะวิเคราะห์ว่า **อถฺถิ วจนถฺถิ อนุคจฺจติ** ความว่า ชื่อใด ย่อมคล้อยตามซึ่งความหมายของคำ เพราะเหตุนั้น ชื่อนั้น ชื่อว่า อรรถานุกตา ๆ อนุ บทหน้า คมฺ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทิตถกตฺตริ³⁶³, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมขนหฺนรมาทินมนโต³⁶⁴, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิงค์อีก ๆ ชื่อว่าสมัญญา เพราะ วิเคราะห์ว่า สิ่งของ อันบัณฑิต ย่อมรู้ ด้วยชื่อนั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าสมัญญา ๆ สม บทหน้า ภา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตฺยโว วา³⁶⁵, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิงค์อีก, ชื่อน ญ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน³⁶⁶ ๆ อันคล้อยตามความหมายด้วย อันคล้อยตามความหมายนั้น เป็นชื่อด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอรรถานุกตสมัญญา เป็นวิเสสนูปพบทกัมมธารยสมาส ๆ อันท่าน แสดงให้เห็นเนื่อง ๆ ชื่อว่าปริทีปนะ เป็นภาวสารณะ ๆ ปริ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้อยตามความหมาย ของธาตุ ๆ การแสดงซึ่งชื่ออันคล้อยตามความหมาย ชื่อว่าอรรถานุกตสมัญญา- ปริทีปนะ ๆ ถาม ว่า ท่านอาจารย์กล่าวเพียงว่า ที่ปนโต ไร่ตอนต้น แต่ในที่นี้ ใส่ ปริ-ศัพท์ไว้ เพราะอะไร ๆ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวว่า อรรถานุกตสมัญญาที่ปนโต ไร่ บางท่านอาจถือเอาอย่างนี้ว่า อาจารย์ท่านกล่าว ว่า อรรถานุกตสมัญญาที่ปนโต โดยสมควรแก่บทที่กล่าวไว้ว่า กถนาการาที่ปนโต ในตอนต้น เพราะไม่ รู้ว่า สมัญญา-ศัพท์เป็นอิตถิลิงค์ แล้วอาจตัดบทเป็น อรรถานุกตสมัญญสส อที่ปนโต ได้ เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันการตัดบทผิดนั้น จึงใส่ ปริ-ศัพท์ไว้ ๆ จ-ศัพท์ เป็นฐานูปยุดตะ (วางไว้ถูกที่ตรงตำแหน่ง) จึงต้องประกอบไว้ว่า ปฏิปาเทตพฺพภาวที่ปนโต จ กถนาการที่ปนโต จ อรรถานุกต-สมัญญาปริทีปนโต จ ๆ

บทว่า อภิธมฺมตถานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สงฺคเหตุพฺพภาว ๆ บทว่า อิธ เป็นบท อาธาระในบทว่า สงฺคเหตุพฺพ- ๆ บทว่า สงฺคเหตุพฺพภาวทสฺสเนน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ที่ปนโต ๆ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปฏิปาเทตพฺพภาว ๆ บทว่า อิมินา เป็นบทกัตตาใน บทว่า ปฏิปาเทตพฺพ- ๆ บทว่า สมฺมุติเตน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิมินา ๆ สามบทว่า ปฏิปาเทตพฺพ ภาวที่ปนโต กถนาการที่ปนโต อรรถานุกตสมัญญาปริทีปนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วุตตานิ ๆ

³⁶¹ รูป. -/580/424.

³⁶² รูป. -/670/490.

³⁶³ รูป. -/606/441.

³⁶⁴ รูป. -/600/438.

³⁶⁵ รูป. -/599/437.

³⁶⁶ รูป. -/40/33.

บทว่า เอกตล เป็นบทอาธาระในบทว่า กถน- ๑ บทว่า สงคยห เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า กถน- ๑

(10) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็ประโยชน์ ท่านแสดงไว้ด้วยบทไหน ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ประโยชน์** เป็นต้น ๑ เชื่อมความว่า ส่วนประโยชน์เป็นอันท่านแสดงไว้เสร็จแล้วด้วยบทว่า สังคหะ โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะเมื่อมีการรวบรวมเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลายไว้เป็นหมวด ๆ ความเข้าใจสภาวะแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ด้วยกิจมีการเรียนและการสอบถามเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นต้น และความสำเร็จประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในสัมปรายภพ ซึ่งมีความเข้าใจสภาวะแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นมูลจะสำเร็จได้โดยไม่มียาก ๑

ปน-ศัพท์ มีความหมายว่า พิเศษ ๑ เพราะอะไร ๑ เพราะไม่มีส่วนอื่น ๑ บทว่าสังคหะ ชื่อว่าสังคหปะ เป็นสัมภวานบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ถามว่า ท่านกล่าวคำว่า ด้วยบทว่า สงคหฺ นี้ หรือด้วยบทว่า สงคหฺ นั้น มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่าเป็น สงคหปะแทน ๑ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวด้วยบทว่า สงคหฺ นี้ และด้วยบทว่า สงคหฺ นั้น บางท่านอาจมีความสงสัยว่า อาจารย์กล่าวบทว่า สงคหฺ เป็นบทแยกกันเหมือนกล่าวไว้สองบท จึงกล่าวว่าเป็น สงคหปะแทน เพื่อให้รู้ว่า บทว่าสังคหะ ที่กล่าวถือเอาในบทว่า อภิธรรมตถสงคหฺ นี้ เป็นที่ตั้งไว้ไม่แยกกัน ๑

ชื่อว่าสมัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมตเถติ** ความว่า บทว่าสังคหะใด ย่อมอาจสามารถในการแสดงประโยชน์ เพราะเหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่าสมัตถะ ความเป็นแห่งบทที่สามารถ ชื่อว่าสมัตถียะ หมายถึงความสามารถแห่งบทว่าสังคหะ ๑ ลง ฌย ปัจจัย ด้วย ต-ศัพท์ ในสูตร ฌยตตตา ภาเว ต³⁶⁷, ลป ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โฉ โลบ³⁶⁸, วุทธิ อ ที่ ส เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาทิสรสส วาสโยคนตสสสณ จ³⁶⁹ ๑ คำว่า สามตถียโต ย่อมส่องให้หมายถึงคำว่า สงคหปะตถโต ๑

ชื่อว่าทสสิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทสสิยิตถ** ความว่า ประโยชน์ใด อันอาจารย์ แสดงแล้ว เพราะเหตุนั้น ประโยชน์นั้น ชื่อว่าทสสิตะ ๑ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ-แสดง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต³⁷⁰, ลง อี อากม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร³⁷¹, เปลี่ยน อี ที่ ทิ เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ³⁷², ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว ฐาเน³⁷³ ๑ ถามว่า ท่านกล่าวคำว่า วุตตฺ วัเหมือนที่กล่าวไว้ในตอนต้นแล้ว เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่าเป็น ทสสิตฺ ๑ เฉลยว่า กล่าวว่าเป็น ทสสิตฺ เพื่อความสมควรแก่บทว่า ทสเสตุ ในตอนต้น ๑ ศัพท์ทั้ง 2 ว่า วุตโต ทสสิตฺ เป็นศัพท์ที่ต่างกัน แต่ความหมายไม่ต่างกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวศัพท์ว่า วุตโต วัในในตอนต้น ๑ เอว-ศัพท์ มีความหมายว่า สันนิฐานะ-จบลง (แปลว่า นั่นแล) ๑

³⁶⁷ รูป. -/387/286.

³⁶⁸ รูป. -/363/264.

³⁶⁹ รูป. -/364/264.

³⁷⁰ รูป. -/622/450.

³⁷¹ รูป. -/547/400.

³⁷² รูป. -/370/268.

³⁷³ รูป. -/40/33.

(11) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามถึงสาเหตุว่า บทว่าสังคะ บ่งบอกถึงการทำการรวบรวมไว้ มีใช้หรือ เพราะเหตุอะไร จึงแสดงประโยชน์ ดังนี้ เพื่อให้รู้สาเหตุ จึงกล่าวคำว่า **อภิธมมุตถานเมกตถ** เป็นต้น ๑

ในที่เดียว ชื่อว่าเอกัตถะ ๑ การรวบรวมโดยสังเขป ชื่อว่าสังคะ เป็นภาวสาธนะ ๑ ชื่อว่า สันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อสติ ภาวติ** ความว่า สังคะใด มีอยู่ เพราะเหตุนั้น สังคะนั้น ชื่อว่าสันตะ ๑ อส-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วัตตมานเน มานนตา³⁷⁴, ลบ อ ตัวต้นของ อส-ธาตุ ด้วยสูตร สพพตถาสสชาติโลโป จ³⁷⁵ ๑ คำว่า สติ มาจาก อส-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ลง อนต ปัจจัย, ลบ อ ตัวต้นของ อส-ธาตุ ด้วยสูตร สพพตถาสสชาติโลโป จ³⁷⁶, ลง สมี่ วิภัตติ, ตั้ง นต เป็นเหมือน นตุ ด้วยสูตร เสเสสุ นตุว³⁷⁷, เปลี่ยน นต กับ สมี่ วิภัตติ เป็น ตี ด้วยสูตร โตติตา สสมีนาสุ³⁷⁸ ๑

การเล่าเรียน ชื่อว่าอุคคหะ ๑ อุ บทหน้า คห-ธาตุ มีความหมาย ถือเอา-ยึดเอา, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา³⁷⁹ ๑ อุ-อัปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ การถาม โดยรอบ ชื่อว่าปริปุจฉา ๑ ปริ บทหน้า ปุจฉ-ธาตุ มีความหมายว่า ถาม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิ-ยมตยโว วา³⁸⁰ ๑ ปริ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ การเล่าเรียนด้วย การสอบถามด้วย ชื่อว่าอุคคหปริปุจฉา เป็นสมาหารทวันทวสมาส ๑ การเล่าเรียนและการสอบถามซึ่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าตทุกคหปริปุจฉา ๑ บทว่า เตส อภิธมมุตถาน เป็น บทกรรมในบทว่า อุคคหปริปุจฉา ๑ เมื่อควรกล่าว ตอุคคหปริปุจฉา แต่ท่านอาจารย์ทำการเปลี่ยน นิคคหิต (-) เป็น ทู จึงกล่าวว่า ตทุกคหปริปุจฉา ๑ การเล่าเรียนและการสอบถามซึ่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น เป็นเบื้องต้นแห่งการทรงจำ การสาธยาย และการคิดเป็นต้น เหล่าใด การทรงจำ การสาธยาย และการคิดเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าตทุกคหปริปุจฉาที เป็นฉัฏฐีตคคุณ พหุพพีหีสมาส ๑

อันท่านประกาศ ชื่อว่ารูปะ หมายถึงความปกติ เป็นภาวสาธนะ ๑ รูป-ธาตุ มีความหมาย ว่า ประกาศ-แสดง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา³⁸¹, ทีฆะ อุ ที่ รุ เป็น อุ ด้วยสูตร ภูวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยำน ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ³⁸² ๑ การประกาศ มีอยู่ ชื่อว่าสรูปะ หมายถึงความ ปกติที่มีอยู่ ๑ เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สิขมนติ³⁸³ ๑ หรือว่า การ ประกาศของตน ชื่อว่าสรูปะ หมายถึงสภาพอันเป็นปกติของตน ๑ คัมภีร์อภิธานัปทีปิกาแสดงศัพท์ที่มีความหมายว่า สภาวะ, สภาพ, ลักษณะ, ปกติ, ธรรมชาติ ไว้ว่า สภาโว ตู นิสสคโค จ สรูป

³⁷⁴ รูป. -/646/469.

³⁷⁵ รูป. -/496/358.

³⁷⁶ รูป. -/496/358.

³⁷⁷ รูป. -/108/72.

³⁷⁸ รูป. -/102/70.

³⁷⁹ รูป. -/568/414.

³⁸⁰ รูป. -/599/437.

³⁸¹ รูป. -/568/414.

³⁸² รูป. -/488/351.

³⁸³ รูป. -/423/310.

ปกติตถิยั ๑ ความรู้ ชื่อว่าอวโพธะ หมายถึงปัญญา ๑ อว บทหน้า พุช-ธาตุ มีความหมายว่า ฐู, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³⁸⁴, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อุ ที่ พุ เป็น โอ ๑ อว-อุปสัค เป็นศัพท์ขยาย ความหมายของธาตุ ๑ ความรู้ซึ่งสภาวะ ชื่อว่าสรูปาวโพธะ ๑

ชื่อว่ามูละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มูลติ ปติฏฐติ เอเตน** ความว่า ความสำเร็จประโยชน์ ย่อม ตั้งอยู่ด้วยเหตุคือความรู้ซึ่งสภาวะนั้น เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่ามูละ ๑ มูล-ธาตุ มีความหมายว่า ตั้ง-ดำรงอยู่, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวี วา³⁸⁵ ๑ ชื่อว่าตัมมุลิกา เพราะวิเคราะห์ว่า **โส มุลล เอติสสา** ความว่า ความรู้ซึ่งสภาวะนั้น เป็นมูลเหตุแห่งความสำเร็จประโยชน์นั้น เพราะเหตุนี้ ความสำเร็จประโยชน์นั้น ชื่อว่าตัมมุลิกา เป็นฉัฏฐีอัตคคุณพหุพีหิสมาส ๑ ลง ก ปัจจัย หลัง ตมมุล ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตทานมการนโต³⁸⁶, ในศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์ เมื่อมี ก ปัจจัยอยู่หลัง ให้เปลี่ยน อ ที่ ล เป็น อิ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิกการวิปริตาเทสา จ³⁸⁷ จึงมีรูปเป็น ตมมุลิกา ๑ จ-ศัพท์ เป็น อัญฐานันปยุตตะ (วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง) ควรประกอบเป็น สรูปาวโพธสส จ ติฏฐธมมิก-สมปรายิกตถลสิทธิยา จ ๑

ชื่อว่าทิฏฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปสสิตพโพ** ความว่า อัตภาพใด อันบุคคลย่อมเห็น เพราะ เหตุนี้ อัตภาพนั้น ชื่อว่าทิฏฐะ ๑ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภา-กมเมสุ ต³⁸⁸, เปลี่ยน ต เป็น ธิฏฐ ด้วยสูตร สาสทิสโต ตสส ธิฏฐโ จ³⁸⁹, ลบ ส ท้ายธาตุ พร้อม ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราทิ โน³⁹⁰ ๑ ชื่อว่าธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธาริยเต** ความว่า อัตภาพ ใด อันบุคคล ย่อมกำหนด เพราะเหตุนี้ อัตภาพนั้น ชื่อว่าธัมมะ ๑ ธร-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลบ ร ท้ายธาตุ พร้อม ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราทิ โน³⁹¹ ๑ อันบุคคลเห็นด้วย อันบุคคลเห็น นั้น เป็นอัตภาพด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐธัมมะ คือเห็นประจักษ์ หมายถึงอัตภาพ ๑ อันเป็นไปในอัตภาพ ชื่อว่าทิฏฐธัมมิกะ, ลง ฦก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธานนียคสิปปภณท-ชีวิกตเถสุ จ³⁹² ๑

ชื่อว่าสัมปรายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมฺปรเตตพโพ** ความว่า ปรโลกใด อันสัตว์ พังไป ด้วย อำนาจความเกิดขึ้น เพราะเหตุนี้ ปรโลกนั้น ชื่อว่าสัมปรายะ ๑ สฺ ปร บทหน้า อิ-ธาตุ มีความหมาย ว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวี วา³⁹³, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญญเสสุ จ³⁹⁴, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ อันเป็นไปในปรโลก ชื่อว่าสัมปรายิกะ, ลง ฦก ปัจจัย, ติฏฐธัมมิกะด้วย สัมปรายิกะ

³⁸⁴ รูป. -/580/424.

³⁸⁵ รูป. -/568/414.

³⁸⁶ รูป. -/350/233.

³⁸⁷ รูป. -/370/268.

³⁸⁸ รูป. -/622/450.

³⁸⁹ รูป. -/625/451.

³⁹⁰ รูป. -/558/408.

³⁹¹ รูป. -/558/408.

³⁹² รูป. -/374/271.

³⁹³ รูป. -/568/414.

³⁹⁴ รูป. -/434/318.

ด้วย ชื่อว่าทิวฐธัมมิกสัมปรายิกะ เป็นอิตริตรโยคทวันทวสมาส เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอสมหารทวันทวสมาส ฯ

ชื่อว่าอตัละ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า ผลใด อันบุคคล ย่อมให้เป็นไป ตามเหตุ เพราะเหตุ นั้น ผลนั้น ชื่อว่าอตัละ ฯ อร-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร สูฐสานมูฐานมโต โถ จ³⁹⁵ ฯ ทิวฐธัมมิกะและสัมปรายิกะด้วย ทิวฐธัมมิกะและสัมปรายิกะนั้น เป็นผลด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าทิวฐธัมมิกสัมปรายิกตัละ เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ

ความสำเร็จ ชื่อว่าสิทธิ ฯ สิธ-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถियม-ติยโว วา³⁹⁶, เปลี่ยน ต ที่ ตี เป็น ถ ด้วยสูตร ธตภเหติ ธตภา จ³⁹⁷, เปลี่ยน ถ ท้าย สิธ ธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนตานิ โท ฐ³⁹⁸ ฯ ความสำเร็จแห่งผลอันเป็นทิวฐธัมมิกะและสัมปรายิกะ ชื่อว่าทิวฐธัมมิกสัมปรายิกตัลสิทธิ ฯ ความลำบาก ชื่อว่าอายาสะ คือความยาก หมายถึงความทุกข์ใจ ฯ อายาสะ บพหน้า อาย-ธาตุ มีความหมายว่า ยาก-ลำบาก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³⁹⁹, ลง ย อายคตตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴⁰⁰ ฯ ความลำบาก ไม่ใช่ ชื่อว่าอนายาสะ หมายถึง ไม่ยาก เป็นนนิปาทปุพพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน⁴⁰¹ ฯ ความสำเร็จด้วยดี ชื่อว่าสังสิชฉณะ ฯ ส-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ สิธ-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁴⁰², ลง ย ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร ภาว-กมเมสุ โย⁴⁰³, เปลี่ยน ฉย เป็น ฉ ด้วยสูตร ตสส จวคคยการวการตต์ สธาตวนตสส⁴⁰⁴, ซ้อน ช ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปจมา⁴⁰⁵, เปลี่ยน यु เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ⁴⁰⁶ ฯ

บทว่า อภิธมมตถานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สงคเห ฯ บทว่า เอกถล เป็นบทอาธาระในบทว่า สงคเห ฯ บทว่า สงคเห เป็นบทภาวสัตตมีในบทว่า สสิชฉนโต ฯ บทว่า สติ เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมีของบทว่า สงคเห ฯ บทว่า ตตฺถคหปริปุฉณาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อวโพธสส ฯ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สรูป- ฯ สองบทว่า สรูปาวโพธสส ทิวฐธัมมิกสมปรายิกตัลสิทธิยา เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า สสิชฉนโต ฯ บทว่า ตมมูลิกาย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ทิวฐธัมมิกสมปรายิกตัลสิทธิยา ฯ บทว่า อนายาเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สสิชฉนโต ฯ บทว่า สสิชฉนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ทสสิตเมว ฯ

³⁹⁵ รุป. -/670/490.

³⁹⁶ รุป. -/599/437.

³⁹⁷ รุป. -/607/441.

³⁹⁸ รุป. -/608/442.

³⁹⁹ รุป. -/580/424.

⁴⁰⁰ รุป. -/370/268.

⁴⁰¹ รุป. -/345/230.

⁴⁰² รุป. -/596/434.

⁴⁰³ รุป. -/445/323.

⁴⁰⁴ รุป. -/447/324.

⁴⁰⁵ รุป. -/42/39.

⁴⁰⁶ รุป. -/570/417.

(12) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นเหล่านั้นที่ท่านอาจารย์แสดงไว้แล้ว มีประโยชน์อะไร ดังนี้ เพื่อให้รู้ประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นเหล่านั้น จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ๆ ในการปกปักรักษาการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นนั้น ประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัย คือผลของการนอบน้อมพระรัตนตรัย ท่านอาจารย์ทั้งหลายคือพระภิกษุทั้งหลายพรรณนาให้พิสดารโดยประการมาก่อน เพื่อแสดงประโยชน์ของเนื้อความคัมภีร์เป็นต้น ตามลำดับ ๆ

บพว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๆ บพว่า รตนตตยปณาม เป็นบทนิทธารณียะ ๆ บพว่า รตนตตยปณามปโปยชนิ เป็นบทกรรมในบพว่า ปปญเจนติ ๆ ชื่อว่าปโปยชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโปยชยติ** ความว่า ผลใด อันเหตุคือการนอบน้อมพระรัตนตรัย ย่อมให้เป็นไป เพราะเหตุนั้น ผลนั้นชื่อว่าปโปยชนะ ๆ ผลของการนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อว่ารตนตตยปณามปโปยชนะ ๆ ตาว-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบพว่า ปปญเจนติ ๆ บพว่า พุชธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบพว่า ปปญเจนติ ๆ โดยส่วนอันมาก ชื่อว่าพุชธา, ลง ธา ปัจจย ด้วยสูตร วิภาเค ธา จ⁴⁰⁷ ๆ ป-อุปสัค ในบพว่า ปปญเจนติ เป็นศัพท์คล้อยตามความหมายของธาตุ ๆ ป บพหน้า ปจิ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, อนติ วิภัตติ, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราทิโต เณณยา⁴⁰⁸, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป⁴⁰⁹, หลัง เอ ให้ลบ อ ที่ อนติ วิภัตติ ด้วยสูตร กวลี ธาตุวิภัตติปปัจจยानิ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴¹⁰, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴¹¹, ลง นิคคหิต (°) อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิ-โลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴¹², เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ญ ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁴¹³, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴¹⁴ ๆ บพว่า อัจริยา เป็นบทกัตตาในบพว่า ปปญเจนติ ๆ บพว่า อัจริยา หมายถึง พระอานันทาจารย์ และพระธัมมปาลาจารย์ ๆ บรรดาอาจารย์ทั้งสองนั้น พระอานันทาจารย์พรรณนาขยายความผลการนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้ในมุลูก้าด้วยคำเป็นต้นว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัย ย่อมเป็นไปเพื่อให้ตนเกิดความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ๆ ส่วนพระธัมม-ปาลาจารย์พรรณนาขยายความไว้ในลูก้าอรรถกถาที่ขนิภายชื่อว่าสมังคลวิลาสินีอย่างนี้ว่า ในการเริ่มการพรรณนา ควรไหว้พระรัตนตรัยเพื่อแห่งตลอดนิสสัยอันหมดจด อันเป็นแดนเกิดแห่งธรรมที่ควรพรรณนา ก็การไหว้พระรัตนตรัยนั้น เพื่อให้เกิดความนับถือมากแก่วิญญชนทั้งหลายในการพรรณนาธรรมทั้งหลาย เพื่อให้สำเร็จประโยชน์เกื้อกูลและความสุขทุกอย่าง ด้วยสัมมาปฏิบัติที่วิญญชนเหล่านั้นพึงได้โดยลำดับแห่งการเรียนและการทรงจำเป็นต้น โดยชอบทีเดียว อีกประการหนึ่ง การทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยในการพรรณนา เพราะความเป็นมงคล เพราะความเป็นกิจเบื้องต้นในการทำกิจทั้งปวง เพราะความที่บัณฑิตทั้งหลายประพุดติมาแล้วโดยชอบ และเพราะบุคคลเหล่าอื่นจะ

⁴⁰⁷ รูป. -/420/308.

⁴⁰⁸ รูป. -/525/382.

⁴⁰⁹ รูป. -/526/382.

⁴¹⁰ รูป. -/488/351.

⁴¹¹ รูป. -/14/10.

⁴¹² รูป. -/370/268.

⁴¹³ รูป. -/49/46.

⁴¹⁴ รูป. -/14/10.

ถึงทิวฐานาคติต่อไป ฯ พระภิกษุทั้งหลายได้ขยายความประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้มากมาย ดังพรรณนามาฉะนี้แล ฯ

(13) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็พระอรรถกถาจารย์ประสงค์ประโยชน์เพียงอย่างเดียวหรือประสงค์ประโยชน์เหล่านั้นอันมากมาย จึงกล่าวว่า วิเสสโต เป็นต้น ฯ ที่พิเศษ คือ โดยพิเศษแล้วพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายหวังจะป้องกันอันตราย ฯ

บทว่า วิเสสโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปจจาสิสนติ ฯ ความพิเศษ คือความอย่างไร้ ซึ่งว่าวิเสส เป็นภาวสาธนะ ฯ วิ บทหน้า สิส-ธาตุ มีความหมายว่า อย่างไร้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁴¹⁵, วุทธิ อี ที่ สี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁴¹⁶, ลง โต ปัจจัยในความหมายของตติยาวิภัตติ ด้วย กวจิ โต-โยควิภาคะในสูตร กวจิ โต ปญฺจยตเถ⁴¹⁷ ฯ ปน-ศัพท์ มีความหมายว่าพิเศษ ฯ การห้าม ซึ่งว่านิवारณะ ฯ นิ บทหน้า วร-ธาตุ มีความหมายว่า ห้าม, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนาททีหิ यु⁴¹⁸, วุทธิ อี ที่ ว เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁴¹⁹ ฯ นิ-อุปสรรค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ การห้ามอันตรายทั้งหลาย ซึ่งว่าอันตรายนิवारณะ ฯ บทว่า อนตรายนินวารณิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปจจาสิสนติ ฯ ปติ อา บทหน้า สิส-ธาตุ มีความหมายว่า ปราธนา-ต้องการ, อนติ วิภัตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ⁴²⁰, ลงนิกคหิต (-) อากม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการ-วิปริตาเทสา จ⁴²¹, เปลี่ยน ตี เป็น จ ด้วยสูตร สพฺพโ จ ตี⁴²², ซ้อน จ ด้วยสูตร ปรเวภาโว ธาเน⁴²³ ฯ

(14) ท่านอาจารย์ยืนยันถ้อยคำของตนให้สำเร็จด้วยถ้อยคำของอาจารย์ท่านอื่น จึงกล่าวว่า **ตถาหิ** เป็นต้น ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาสังคหะทั้งหลายกล่าวในอรรถกถาสมันต-ปาสาทิกาวา ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น ขอข้าพเจ้าจงปราศจากอันตราย ดังนี้ ฯ

บทว่า ตถาหิ เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า ทัพหิกระณะ-ยืนยัน (แปลว่า จริงอยู่) ฯ คัมภีร์ สัททนีติ กล่าวถึงคำเหล่านี้ คือ หิ ตถาหิ ว่ามีความหมายว่า ทัพหิกระณะ ฯ ซึ่งว่าวุตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วุจฺจิตถ** ความว่า ถ้อยคำใด อันอาจารย์ กล่าวแล้ว เพราะเหตุานั้น ถ้อยคำนั้น ซึ่งว่าวุตตะ ฯ ซึ่งว่าสังคหะ คืออรรถกถาจารย์รุ่นเก่า เพราะวิเคราะห์ว่า **สงฺคยหนติ** **เอตถ** ความว่า อาจารย์รวบรวมเนื้อความในอรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นไว้โดยย่อ อรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งว่าสังคหะ หมายถึงอรรถกถาทั้งหลายที่พระพุทโธศาจารย์แต่งไว้ ฯ สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในฎีกาเนตติปกรณ์ไว้ว่า บทว่า **สงฺคเหตุ** คือ ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย โดยแท้จริงแล้ว คัมภีร์อรรถกถาที่พบ ณ ขณะนี้เป็นข้อความโดยย่อของคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า จึงเรียกว่าสังคหะ (อรรถกถาประมวลความ) ฯ ซึ่งว่าสังคหาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สงฺคเห** **กิริสุ** ความว่า พระอรรถกถาจารย์เหล่าใด กระทำอรรถกถา

⁴¹⁵ รูป. -/568/414.

⁴¹⁶ รูป. -/434/318.

⁴¹⁷ รูป. -/260/148.

⁴¹⁸ รูป. -/596/434.

⁴¹⁹ รูป. -/434/318.

⁴²⁰ รูป. -/433/318.

⁴²¹ รูป. -/370/268.

⁴²² รูป. -/22/18.

⁴²³ รูป. -/40/33.

ทั้งหลายไว้ในสังคหะ เพราะเหตุนี้ พระอรธกถาจารย์เหล่านั้น จึงชื่อว่าสังคหการะ ฯ คำว่า สงคห-
 การะเห-ท่านผู้รจนาสังคหฎฐกถาทั้งหลาย นี้ กล่าวระบุถึงพระพุทโธสาจารย์ ฯ ถามว่า เมื่อเป็น
 เช่นนั้น เพราะเหตุอะไรจึงประกอบรูปพหุจนะ ทั้งที่จริงต้องกล่าวเป็นรูปเอกพหุจนะว่า สงคหการะ
 มิใช่หรือ ฯ เฉลยว่า ต้องกล่าวเป็นเอกพหุจนะก็จริง แต่ที่ท่านประกอบรูปพหุจนะเพื่อแสดงให้รู้ว่
 พหุจนะย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดแน่นอนในเนื้อความอย่างเดียว ดังคำว่า อปจยยา ธมมา-ธรรม
 ทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย ประดุจคำกล่าวในปฎฐานฎีกาว่า อัจฉริยานนติ เรวตตเถระ วทติ-คำว่า อัจฉริยาน
 กล่าวระบุถึงท่านพระเรวตเถระ (เป็นเอกพหุจนะ) ฯ บทว่า ตสสาณูภาเวน คือ ด้วยอานุภาพ หมายถึง
 ด้วยกำลังแห่งกระแสนุญตามทีกล่าวแล้วนั้น ฯ ชื่อว่าอันตราย เพราะเข้ามาในท่ามกลางสันดานของ
 สัตว์ ด้วยอำนาจขัดขวางสมัตินั้น ฯ หมายถึงความเสียหายในปัจจุบันเป็นต้น อันตรายที่ถูกกำจัดไป
 ด้วยวิธีทีกล่าวไว้ในประโยชน์ของการนอบน้อม แก่อาจารย์นั้น เพราะเหตุนี้ อาจารย์นั้น ชื่อว่าหัต
 ตรายะ เป็นอัครคุณจตุตถิพหุพพิหิสมาส ฯ

บทว่า วุตตวิธินา เป็นบทกัตตาในบทว่า หโต ฯ บทว่า อสส ทีหมายถึงอาจารย์ เป็นบท
 สัมปทานะในบทว่า หโต ฯ บทว่า ตถาหิ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า สงคหการะเห เป็นบทกัตตาในบทว่า
 วุตต ฯ บทว่า ตสสาณูภาเวน หตุนตราโยติ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจัน ฯ บทว่า วจัน เป็นบทกรรม
 ในบทว่า วุตต ฯ บทว่า วุตต เป็นกิตบท กัมมวาจก ฯ

(15) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า พระฎีกาจารย์กล่าวคำว่า อาจารย์ทั้งหลายพรรณนา
 ขยายความประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้ และประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัย
 คือการป้องกันอันตราย ก็อะไร คือการนอบน้อมพระรัตนตรัย กิริยาการนอบน้อม ชื่อว่าการนอบน้อม
 พระรัตนตรัยหรือไร หรือว่าเสียงพูดเป็นต้นว่า โย กปโปฎฐิหิปีติ ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย
 ดังนี้ จึงกล่าวว่ **รัตนตตยปณาม** เป็นต้น ฯ ความจริง การนอบน้อมพระรัตนตรัย ว่าโดยองค์ธรรมก็
 คือกุศลเจตนาทีให้สำเร็จกิริยาการนอบน้อม ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นบททหิกรรมัตถะ ฯ ชื่อว่าอถละ เพราะอันเขาย่อมรู้ หมายถึงเจตนา ฯ ถาม
 ว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงไม่ใช่คำว่า สรูปโต ฯ เฉลยว่า รัตนตตยปณาม-ศัพท์ มีความ
 ความหมาย 2 อย่าง คือ วจันตถะ (ความหมายทั่วไป) และวจันยัตถะ (ความหมายจำเพาะเจาะจง)
 เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวคำว่า อตถโต จึงหมายถึงความหมายจำเพาะ คือการนอบน้อมพระรัตนตรัย
 โดยตรง ฯ การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ ฯ การกระทำ ชื่อว่ากิริยา ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง
 ย ปัจจัย ด้วยสูตร วชาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต⁴²⁴, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพ-
 มโรจิตมสสรุ สเรเน วิโยชเย⁴²⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴²⁶, ได้รูปเป็น กรย, ลง อิ
 อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴²⁷, ลง อา ปัจจัยอถถิลิงค์ ด้วยสูตร
 อถถิยมโต อาปจโย⁴²⁸ ฯ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาสันสกฤต จะกล่าวเพียง ปณามานินิปฟาหิ-

⁴²⁴ รุป. -/660/483.

⁴²⁵ รุป. -/12/9.

⁴²⁶ รุป. -/14/10.

⁴²⁷ รุป. -/370/268.

⁴²⁸ รุป. -/176/101.

กา เพราะไม่แสดงคำว่า กิริยา ไว้ ชื่อว่าการนอบน้อมก็จะมุ่งหมายเพียงเจตนา เพราะฉะนั้น จึงต้องใส่ คำว่า กิริยา ไว้ด้วยเพื่อห้ามความมุ่งหมายเพียงเจตนา นั้น ๆ การนอบน้อมด้วย การนอบน้อมนั้น เป็น กิริยาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปณามกิริยา ๆ เมื่อกล่าวเพียง กิริยาภินิพพาติกา ไว้ ก็จะหมายถึง การกระทำทั่วไป จึงต้องใส่คำว่า ปณาม ไว้ ๆ กิริยาคือการนอบน้อม ชื่อว่าปณามกิริยา เป็นอวธารณ- ปุพพบทกัมมธารยสมาส ๆ ชื่อว่าปณามกิริยาภินิพพาติกา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปณามกิริยํ อภินิ- พพาเทติ** ความว่า เจตนาใด ยังกิริยาคือการนอบน้อม ย่อมให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ เจตนา นั้น ชื่อว่า ปณามกิริยาภินิพพาติกา ๆ เมื่อควรกล่าวว่า ปณามกิริยาภินิพพาติกา เพราะเป็นอิตถิลิงค์ จึงเปลี่ยน อ ที่ ท เป็น อี ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴²⁹ ได้เป็น ปณามกิริยาภินิพพาติกา ๆ กุศลด้วย กุศลนั้น เป็นเจตนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุศลเจตนา เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารย สมาส ๆ ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไร จึงต้องกล่าวถึงเจตนา ๆ เฉลยว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลาย มีเจตนาเป็นหลัก เพราะฉะนั้น จึงต้องกล่าวถึงเจตนา ๆ เพราะกรรมมีมากอย่าง ท่านจึงแสดงเจตนา นั้นไว้ ด้วยบทว่ากุศล ๆ เจตนา นั้น เป็นเจตนาที่แสดงไว้ด้วยบทว่า ปณามกิริยาภินิพพาติกา เพราะ กรรมมีมากอย่างมีทานเป็นต้น ๆ ก็ในคัมภีร์ก็จายนะ ท่านอาจารย์ก็จายนเถระแสดงเจตนาที่ให้ สำเร็จกิริยาคือการนอบน้อมว่าเจตนาคือตัวกระทำ ๆ

บทว่า รตนตตยปณามो เป็นลึงค์ตละ ๆ บทว่า ทิ เป็นบทนิบาต ๆ บทว่า อตถโต เป็นบท ตติยาวิเสสนะของบทว่า เจตนา ๆ บทว่า กุศลเจตนา เป็นลึงค์ตละ ๆ

(16) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า ก็กุศลเจตนาทั้งหลาย มีปฐมชวนเจตนาเป็นต้น ย่อม ให้สำเร็จกิริยาคือการนอบน้อม ก็เจตนาอะไร เป็นอะไร จึงป้องกันอันตรายได้ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **สา จ** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า ก็กุศลเจตนา นั้นเป็นเหตุในเสวยผลในปัจจุบันแก่บุคคลทั้งหลายผู้ให้ พระรัตนตรัยที่ควรไหว้ เพราะถึงพร้อมด้วยเขตและอริยาศัย ย่อมป้องกันอุปปีฬกรรมและ อุปัจเฉทกรรมอันจะทำอันตรายต่อความสืบต่อแห่งวิบากอันกุศลเจตนา นั้นให้เกิดแล้ว ด้วยอำนาจ ช่วยสนับสนุนแก่กรรมที่มีสมบัติตามที่ได้แล้วเป็นเครื่องหมาย แล้วให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่ง อันตรายมีโรคเป็นต้นอันจะขัดขวางความสำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์ อันมีอุปปีฬกรรมและ อุปัจเฉทกรรมนั้นเป็นเหตุ ๆ ฉะนั้น การทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยในการเริ่มต้นปกรณ ก็เพื่อ ปกรณตามที่เริ่มแล้วจะสำเร็จลุล่วงไปโดยปราศจากอันตราย และเพื่อความสำเร็จก็มีการเรียนและ การจำทรงเป็นต้น โดยปราศจากอันตรายแก่นักศึกษาทั้งหลาย เพราะการปฏิบัติมีการไหว้เป็น ประธาน ๆ

บทว่า **สา จ** ความว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **สา** เป็นคำที่กล่าวรวมปฐมชวนเจตนาทุก ดวงที่เกิดในทุกวิถี ๆ จ-ศัพท์ เป็นบทวากยารัมภะ (ก็) ๆ วิธีนี้เป็นวิธีปกติของอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ ที่ หลังจากกล่าวประเด็นหนึ่งเสร็จสิ้นแล้ว และประสงค์จะกล่าวเนื้อความอื่นต่อไปก็จะใส่ จ-ศัพท์ไว้ต้น ประโยค ๆ ชื่อว่าวันทเนยยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วณฺทนี อรหติ** ความว่า รตนะใด ย่อมควรซึ่งการ กราบไหว้ของชาวโลก เพราะเหตุนี้ รตนะนั้น ชื่อว่าวันทเนยยะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัทธิต ๆ ลง เณยย ปัจจัย ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร ตมธิตะ เตนกตาทิสนนิธานนโยคสิปปภณทชีวิกตเถสุ จ⁴³⁰, ลบ ฌ

⁴²⁹ รูป. -/370/268.

⁴³⁰ รูป. -/374/271.

อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลบ⁴³¹, หรือ ลง เอย ปัจจัย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณนติ⁴³², ซ้อน ย ด้วยสูตร พรเทวภาโว ฐานะ⁴³³ ฯ ชื่อว่าวันทเนยวันทกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วณทเนยย์** **วณทนติ** ความว่า อาจารย์เหล่าใด ย่อมกราบไหว้พระรัตนตรัยอันควรกราบไหว้ เพราะเหตุนี้ อาจารย์เหล่านั้น ชื่อว่าวันทเนยวันทกะ หมายถึงพระอรธกถาจารย์เป็นต้นผู้แต่งคัมภีร์กราบไหว้ พระรัตนตรัยอันเป็นสิ่งที่ควรกราบไหว้ ฯ

ชื่อว่าเขตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ขิตตํ พิชํ มหปผลภาวกรณณ ตายติ** ความว่า ที่ใด ย่อมรักษาซึ่งพืชโดยทำให้มีผลมาก แก่ชน เพราะเหตุนี้ ที่นั้น ชื่อว่าเขตตะ หมายถึงนา-ไร่เป็นต้น ฯ **ขิตต-สัททูปปะทะ** ตา-ธาตุ มีความหมายว่า รักษา, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ⁴³⁴, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย⁴³⁵, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴³⁶, เปลี่ยน อี ที่ ขิ เป็น เอ และลบ ต ทั้งสอง (ขิตต) ด้วยสูตร เตสุ วุทธิ-โลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴³⁷, ลง สี วิภัตติ, เปลี่ยน สี เป็น อัม ด้วยสูตร สี⁴³⁸ ฯ ชื่อว่าเขตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กุสลดติگان ขนนาน ปุณณสุส วุฑฒิยา เขตต วิย** ความว่า พระรัตนตรัยใด เป็นเหมือนนาแห่งความเจริญแห่งบุญของชนทั้งหลายผู้ต้องการกุศล เพราะเหตุนี้ พระรัตนตรัยนั้น ชื่อว่าเขตตะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัทธิต ฯ ชื่อว่าอธยาศัย เพราะวิเคราะห์ว่า **อารมมณ อธิกิจจ ลียติ ปวตตติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมเป็นไปเจาะจงซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าอธยาศัย หมายถึงฉันทะหรือปสาทะ ฯ เพราะฉะนั้น ในฎีกาสารัตถที่ป็นเป็นต้น จึงกล่าวว่า เพราะความถึงพร้อมแห่งความเลื่อมใสของตน ฯ อธิ อา บทหน้า สี-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพ-โต ญวตวาวิ วา⁴³⁹, วุทธิ อี ที่ สี เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ⁴⁴⁰, เปลี่ยน เอ เป็น อย, เปลี่ยน อธิ เป็น อชม ด้วยสูตร อชโณ อธิ⁴⁴¹ ฯ เขตด้วย อธยาศัยด้วย ชื่อว่าเขตตชฌมาสยะ ฯ ความถึงพร้อม ชื่อว่าสัมปทา ฯ หรือชื่อว่าสัมปทา เพราะวิเคราะห์ว่า **สมปชชติ เอตาย** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งสมบัติ ด้วยคุณชาตินั้น เพราะเหตุนี้ คุณชาตินั้น ชื่อว่าสัมปทา ฯ สํ บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา⁴⁴² ฯ สัม-อุปสัค มีความหมายว่า สมบัติ ฯ ความถึงพร้อมแห่งเขตและอธยาศัย ชื่อว่าเขตตชฌมาสยสัมปทา ฯ

ชื่อว่าทัญฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปสสิตัพโพ** ความว่า อตภาพใด อันบุคคลย่อมเห็น เพราะเหตุนี้ อตภาพนั้น ชื่อว่าทัญฐะ ฯ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาว-

⁴³¹ รูป. -/363/264.

⁴³² รูป. -/423/310.

⁴³³ รูป. -/40/33.

⁴³⁴ รูป. -/666/487.

⁴³⁵ รูป. -/12/9.

⁴³⁶ รูป. -/14/10.

⁴³⁷ รูป. -/370/268.

⁴³⁸ รูป. -/195/114.

⁴³⁹ รูป. -/568/414.

⁴⁴⁰ รูป. -/434/318.

⁴⁴¹ รูป. -/25/20.

⁴⁴² รูป. -/599/437.

กมเมสุ ต⁴⁴³, เปลี่ยน ต เป็น ริฎุ ด้วยสูตร สาสทิสโต ตสสุ ริฎุโจ จ⁴⁴⁴, ลบ ส ท้ายธาตุ พร้อม ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทิ โน⁴⁴⁵, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโรจิตมสสรุ สเรน วิโยชเย⁴⁴⁶, ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาติมหิ สรโลเป ตุ ปกต⁴⁴⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴⁴⁸ ฯ อัฒภาไต อันบุคคล ย่อมกำหนด ชื่อว่า ฉัมมะ, อันบุคคลเห็นด้วย อันบุคคลเห็นนั้น เป็นอัฒภาอันบุคคลกำหนดด้วย ชื่อว่าทิกฺขุฉัมมะ, ชื่อว่าทิกฺขุฉัมมะเวหนียะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิกฺขุฉัมมะ เวทิตพพา วิปากานุภาวนเสณ** ความว่า เจตนาได อันบุคคลพึงเสวยในอัฒภาที่พึงเห็นได้ ด้วยอำนาจแห่งการเสวยผล เพราะเหตุนี้ เจตนา นั้น ชื่อว่าทิกฺขุฉัมมะเวหนียา ฯ วิท-ธาตุ มีความหมายว่า เสวย, ลง อนีย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานียา⁴⁴⁹, วุทธิ อี ที่ วิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญญเสสุ จ⁴⁵⁰, รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตร ภาจาทิมชุตตรานันตีขรสสา ปจจเยสุ จ⁴⁵¹ (ในรูปไม่มีรัสสะ) ฯ ชื่อว่าทิกฺขุฉัมมะเวหนียญตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิกฺขุฉัมมะ-เวหนียา จ สา ญตา จ** ความว่า เจตนาอันเสวยผลในอัฒภาที่พึงเห็นได้ด้วย เจตนาอันเสวยผลในอัฒภาที่พึงเห็นได้นั้น เป็นเจตนาที่มีอยู่ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิกฺขุฉัมมะเวหนียญตะ เป็นวิสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ

ชื่อว่าลัทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลภียิตถ** ความว่า สมบัติได อันบุคคลได้แล้ว เพราะเหตุนี้ สมบัตินั้น ชื่อว่าลัทธะ ฯ ลภ-ธาตุ มีความหมายว่า ได้, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁴⁵², เปลี่ยน ต ปัจจย เป็น ธ ด้วยสูตร ธตมกเหหิ ธตมา จ⁴⁵³, เปลี่ยน ภ ท้ายธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนตานันโท เร⁴⁵⁴ ฯ สมบัติได ได อันบุคคลได้แล้ว ชื่อว่า ยถาลัทธะ เป็นวิสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ ยถา-ศัพท์ เป็นบทวิจฉาวาจกะ (ยถาลัทธ แปลว่า ตามที่ได้แล้ว ฯ) ฯ ชื่อว่าสัมปตติ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมปชชเต** ความว่า ผลได อันบุคคล ย่อมถึงพร้อม เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อว่าสัมปตติ หมายถึงผลที่กำลังเป็นไปเป็นต้น ฯ ส บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร อิตถियมตियโว วา⁴⁵⁵, ลบ ปุ ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนญจ⁴⁵⁶ ฯ ตามที่ได้แล้ว ฯ ด้วย ตามที่ได้แล้ว ฯ นั้น เป็นผลสัมปตติด้วย ชื่อว่ายถาลัทธสัมปตติ ฯ ชื่อว่านิमितตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิมยติ เอตถ ตทหายตตุตติตาย** ความว่า ผลอันเหตุที่เป็นไปต่อเนื่องนั้น ย่อมใส่เข้าไป เพราะความเป็นไปต่อเนื่อง

⁴⁴³ รูป. -/622/450.

⁴⁴⁴ รูป. -/625/451.

⁴⁴⁵ รูป. -/558/408.

⁴⁴⁶ รูป. -/12/9.

⁴⁴⁷ รูป. -/67/59.

⁴⁴⁸ รูป. -/14/10.

⁴⁴⁹ รูป. -/545/399.

⁴⁵⁰ รูป. -/434/318.

⁴⁵¹ รูป. -/354/247.

⁴⁵² รูป. -/622/450.

⁴⁵³ รูป. -/607/441.

⁴⁵⁴ รูป. -/608/442.

⁴⁵⁵ รูป. -/599/437.

⁴⁵⁶ รูป. -/630/455.

ของผลนั้น ในเหตุนั้น เพราะเหตุนั้น เหตุนี้ ชื่อว่านิमितตะ หมายถึงอดีตกรรม ฯ นิ บทหน้า มิ-ธาตุ มีความหมายว่า สอดแทรก-เพิ่ม ฯ เหตุแห่งผลสมบัติตามที่ได้แล้ว ฯ ชื่อว่ายถาลัทธสัมปตตินิมิตตะ ยถาลัทธสัมปตตินิมิตต์ นั้นเองเป็น ยถาลัทธสัมปตตินิมิตต์กั ฯ ลง ก ปัจจัย ในสกัตถะ ด้วย สฟุโ- ศัพท์ ในสูตร สฟุโ โก⁴⁵⁷ ฯ ชื่อว่ากัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กรียตถ** ความว่า ธรรมชาติใด อันบุคคล กระทำแล้ว เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่ากัมมะ ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง รมม ปัจจัย ด้วยสูตร ธราทีหิ รมโม⁴⁵⁸ ฯ

ชื่อว่าพละ เพราะวิเคราะห์ว่า **พลติ อภิภาติ เอเตน** ความว่า ธรรมชาติใดย่อมครอบงำ กรรมคือความสามารถของสัญญากรรม เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าพละ หมายถึง ความสามารถ ฯ พล-ธาตุ มีความหมายว่า ครอบงำ-ย้าย, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟุโ ญุตวาวิ วา⁴⁵⁹ ฯ การให้ ชื่อว่าปทานะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ป บทหน้า ทา-ธาตุ มีความหมายว่า ให้, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁴⁶⁰, เปลี่ยน यु เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युญฺว⁴⁶¹ ฯ ป-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้าย ตามความหมายของธาตุ ฯ ป บทหน้า ทาน-ศัพท์ มีความหมายว่า ให้ เหมือนประโยคที่ว่า ชื่อว่า สัมปทานะ เพราะเขาให้โดยชอบ ฯ การให้ซึ่งกำลังอย่างสมควร ชื่อว่าอนุพลปทานะ ฯ บทว่า อนุรูป เป็นบทกิริยาวิเสสนะของบทว่า ปทานํ ฯ ท่านอาจารย์ไม่ทำวิเคราะห์ว่า **อนุรูป พล** หรือ **พลส อนุรูป ปจฉา อนุพล** ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในอนุฎีกาพระอภิธรรมเป็นต้น แสดง อนุ-ศัพท์ที่วาง ไว้หลัง พล-ศัพท์ ในบทว่า พลานุปปทานวเสน นี้ ฯ แต่ท่านวาง อนุ-ศัพท์ไว้ข้างหน้า ไม่วางเหมือนใน อนุฎีกาเป็นต้นที่วาง อนุ-ศัพท์ไว้ข้างหลัง พล-ศัพท์ ฯ อนุ-ศัพท์นี้ได้เป็นศัพท์ประเภทที่คล้ายตาม ความหมายของธาตุเหมือน ป-ศัพท์ ท่านจึงวาง อนุ-ศัพท์ไว้ข้างหน้า เพื่อให้รู้ว่า มีความหมายแยก ออกไปต่างหาก ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น อนุ-ศัพท์ในอนุฎีกาเป็นต้น จึงเป็นศัพท์ที่คล้ายตามความหมายของ ธาตุ เพราะท่านไม่ยึดเอาความหมายว่า อนุรูป-สมควร ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ การเกี่ยวข้อง สัมพันธ์กัน ชื่อว่าวสะ การเกี่ยวข้องต่อการให้ซึ่งกำลังอย่างสมควร ชื่อว่าอนุพลปทานวสะ ฯ

ชื่อว่านิพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพพตติยตถ** ความว่า ความสืบทอดแห่งวิบากใด อัน กรรมให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนี้ ความสืบทอดแห่งวิบากนั้น ชื่อว่านิพัตติตะ ฯ นิ บทหน้า วตุ-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁴⁶², ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิ- กาโร⁴⁶³, ซ้อน ว และ ต ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁴⁶⁴, เปลี่ยน วว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ⁴⁶⁵ ฯ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ อันกรรมนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า ต้นนิพัตติตะ ฯ บทว่า เตน เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพพตติตา ฯ ลงนิคคหิต (°) อาคมหลัง ต-ศัพท์

⁴⁵⁷ รูป. -/224/131.

⁴⁵⁸ รูป. -/589/430.

⁴⁵⁹ รูป. -/568/414.

⁴⁶⁰ รูป. -/596/434.

⁴⁶¹ รูป. -/570/417.

⁴⁶² รูป. -/622/450.

⁴⁶³ รูป. -/547/400.

⁴⁶⁴ รูป. -/40/33.

⁴⁶⁵ รูป. -/27/20.

ด้วยสูตร นิคคหิตถจ⁴⁶⁶, เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น น ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค⁴⁶⁷ ฯ ชื่อว่าวิปากะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิปจจติ** ความว่า ผลใด ย่อมแผ่ลัด เพราะเหตุนั้น ผลนั้น ชื่อว่าวิปากะ ฯ วิ บทหน้า ปจ-ธาตุ มีความหมายว่า หุง-ต้ม, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตวาวี วา⁴⁶⁸, ลบสระ, วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺญวณ⁴⁶⁹ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ฯ ความสืบท่อ ความเกี่ยวเนื่อง ชื่อว่าสันตติ หมายถึงความเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย ฯ สํ บทหน้า ตฺนุ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, ลง ติ ปัจจย ด้วยสูตร มิทาทีหิ ตติติโย⁴⁷⁰ ฯ ลบ นุ ทำย ธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยำนํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴⁷¹, เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น น ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค⁴⁷² ฯ ความสืบท่อแห่งวิปาก ชื่อว่าวิปากสันตติ, อันกรรมนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว ด้วย อันกรรมนั้นให้เกิดขึ้นแล้วนั้น เป็นความสืบท่อแห่งวิปากด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ต้นนิพพตติกวิปากสันตติ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ

ชื่อว่าอันตรายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนตรา เวมขเม อายนติ อคจฺจนติ** ความว่า เสนียด จัญไรเหล่าใด ย่อมมาในท่ามกลาง เพราะเหตุนี้ เสนียดจัญไรเหล่านั้น ชื่อว่าอันตรายะ ฯ บทว่า อนตรา เป็นบทนิบาต ฯ อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตวาวี วา⁴⁷³, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ⁴⁷⁴, เปลี่ยน เอ เป็น อย ฯ ชื่อว่าอันตรายกระ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนตราเย กโรนติ** ความว่า กรรมเหล่าใด ย่อมกระทำซึ่งอันตรายทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอันตรายกระ ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตวาวี วา⁴⁷⁵ ฯ ชื่อว่าอุปปีหกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปคฺนตฺวา ปีเพติ** ความว่า กรรมใด ย่อมเข้าไป เบียดเบียนซึ่งกรรมอื่นที่มีวิปากอยู่ เพราะเหตุนี้ กรรมนั้น ชื่อว่าอุปปีหกะ หมายถึงอกุศลกรรม ฯ อุป บทหน้า ปีห-ธาตุ มีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตวาวี วา⁴⁷⁶, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺญวณ⁴⁷⁷, ที่หะ อิ ที่ ปี เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยำนํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴⁷⁸ ฯ ใช้เป็น อุปปีหิก ก็มี ฯ คำนั้น ไม่งาม ฯ ชื่อว่าอุปจเฉทกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปคฺนตฺวา ฉินฺหติ** ความว่า กรรมใด ย่อมเข้าไปตัดรอน ซึ่งกรรมอื่นที่มีวิปากอยู่ เพราะเหตุนี้ กรรมนั้น ชื่อว่าอุปจเฉทกะ ฯ อุปฆาตกรรมก็จัดเป็นกรรมเช่นเดียวกับอุปจเฉทกกรรมนี้ ฯ อุป บทหน้า ฉิ-ธาตุ มีความหมายว่า ตัด-ขาด, ลง ญฺ ปัจจย, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร

⁴⁶⁶ รูป. -/57/52.

⁴⁶⁷ รูป. -/49/46.

⁴⁶⁸ รูป. -/568/414.

⁴⁶⁹ รูป. -/570/417.

⁴⁷⁰ รูป. -/668/489.

⁴⁷¹ รูป. -/488/351.

⁴⁷² รูป. -/49/46.

⁴⁷³ รูป. -/568/414.

⁴⁷⁴ รูป. -/434/318.

⁴⁷⁵ รูป. -/568/414.

⁴⁷⁶ รูป. -/568/414.

⁴⁷⁷ รูป. -/570/417.

⁴⁷⁸ รูป. -/488/351.

อัสโยคนตสส วุทธิ การิต⁴⁷⁹, ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา⁴⁸⁰ ฯ อุปปีฬกรรมด้วย อุปัจเฉทกรรมด้วย ชื่อว่าอุปปีฬกอุปัจเฉทกะ ฯ บรรดากรรมทั้งสองนั้น อุปปีฬกรรม คือ กรรมที่ ผูกมัดวิบากอันเกิดจากกรรมอื่นซึ่งเป็นวิบากที่จะมีความเป็นไปอย่างยาวนานนั้นไม่ให้เป็นไปยาวนาน ฯ อุปัจเฉทกรรม คือกรรมที่ตัดรอนวิบากของกรรมอื่นแล้วตนเองส่งผล ฯ ถ้ามว่า กรรมมี 4 อย่าง มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวชนกกรรมและอุปตัมภกกรรม ฯ เฉลยว่า ชนก-กรรม คือกรรมเก่าที่ทำให้วิบากเกิดสืบต่อไป ส่วนอุปตัมภกกรรม (เมื่อ) กรรมอื่นและเจตนาใน การนอบน้อม มีอยู่ ย่อมกระทำการอุดหนุนให้วิบากเกิดสืบต่อไป เพราะฉะนั้น จึงไม่กล่าวกรรมทั้ง 2 ไว้ ฯ กรรมทั้งหลาย อันบุคคลกระทำแล้ว ชื่อว่ากัมมะ เป็นกัมมสาธนะ ฯ กรรมคืออุปปีฬกและ อุปัจเฉทกะ ชื่อว่าอุปปีฬกอุปัจเฉทกัมมะ เป็นอวารณปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า ปฏิพาหิตวา แปลว่า ห้ามแล้ว ฯ ปติ บทหน้า วห-ชาตุ มีความหมายว่า นำไป, ลง ตวา ปัจจย ในสมานกาล ด้วย ตุน ตวาน ตวา-โยควิภาคะในสูตร ปุพพกาเลกตตูกานํ ตุนตวานตวา วา⁴⁸¹, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁴⁸², ที่ชะ อ เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ชาติวิภตติปจจยานํ ที่หวิปริตา-เทสโลปาคมา จ⁴⁸³, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท ธสส จ⁴⁸⁴, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วย สูตร กวจิ ปฏิ ปติสส⁴⁸⁵ ฯ ปติ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ

ชื่อวานิทานะ เพราะวิเคราะห์ **นิทนต์ อตตโน ผล ปวตเตนติ** ความว่า กรรมเหล่าใด ย่อมให้ คือย่อมให้ผลของตนเป็นไป เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้น ชื่อวานิทานะ ฯ นิ บทหน้า ทา-ชาตุ มีความหมายว่า ให้, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ⁴⁸⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ⁴⁸⁷ ฯ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้อยตามความหมายของธาตุ ฯ ชื่อว่าต้นนิทานะ เพราะวิเคราะห์ ว่า **ตานิ กมฺมานิ นิทานานิ เยส เต** ความว่า กรรมทั้งสองเหล่านั้น เป็นเหตุ คือเป็นการกระทำ เบื้องต้นแห่งอันตรายเหล่าใด (เพราะเหตุนี้) อันตรายเหล่านั้น ชื่อว่าต้นนิทานะ เป็นอตัคคณ-พหุพพิทสมาส ฯ ลงนิกคหิต (°) ที่ ต ข้างหน้า ด้วยสูตร นิกคหิตถจ⁴⁸⁸, เปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น น ด้วยสูตร วคคณฺตํ วา วคเค⁴⁸⁹ ฯ

ชื่อวาอธิปเปตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิปปิยเต อิจฉิยเต** ความว่า ประโยชน์ใด อัน อาจารย์ ย่อมต้องการ เพราะเหตุนี้ ประโยชน์นั้น ชื่อว่าอธิปเปตะ ฯ อธิ ป บทหน้า อิ-ชาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต⁴⁹⁰ ฯ ประโยชน์ใดใด อันอาจารย์ต้องการ ชื่อ

⁴⁷⁹ รูป. -/527/383.

⁴⁸⁰ รูป. -/42/39.

⁴⁸¹ รูป. -/640/464.

⁴⁸² รูป. -/547/400.

⁴⁸³ รูป. -/488/351.

⁴⁸⁴ รูป. -/27/20.

⁴⁸⁵ รูป. -/43/43.

⁴⁸⁶ รูป. -/597/435.

⁴⁸⁷ รูป. -/570/417.

⁴⁸⁸ รูป. -/57/52.

⁴⁸⁹ รูป. -/49/46.

⁴⁹⁰ รูป. -/622/450.

ว่ายถาธิปเปตะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ ยถา-ศัพท์ เป็นวิจฉาวาจกะ (ยถาธิปเปตะ แปลว่า ตามที่ต้องการแล้ว ฯ) ฯ ชื่อว่าอัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ ปวตติยติ** ความว่า ผลใด อันอาจารย์ ย่อมให้เป็นไป ตามเหตุคือเจตนาแห่งการนอบน้อม เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อว่าอัตถะ หมายถึงผลแห่ง การนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ อร-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร สูสุสานมฺมุสานโต โถ จ⁴⁹¹ ฯ ตามที่ต้องการแล้ว ฯ ด้วย ตามที่ต้องการแล้ว ฯ นั้น เป็นประโยชน์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ ว่ายถาธิปเปตัตถะ เป็นวิเสสนูปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ความสำเร็จ ชื่อว่าสิทธิ, ความสำเร็จแห่ง ประโยชน์ตามที่ต้องการแล้ว ฯ ชื่อว่ายถาธิปเปตตสิทธิ, ชื่อว่ายถาธิปเปตตสิทธิวิพันธกะ เพราะ วิเคราะห์ว่า **ยถาธิปเปตตสิทธิ วิพันธนติ** ความว่า อันตรายเหล่าใด ย่อมห้ามซึ่งความสำเร็จแห่ง ประโยชน์ตามที่ต้องการแล้ว ฯ เพราะเหตุนี้ อันตรายเหล่านั้น ชื่อว่ายถาธิปเปตตสิทธิวิพันธกะ ฯ วิ บทหน้า พนธ-ธาตุ มีความหมายว่า ผูก, ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวิ วา⁴⁹², เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺญฺ⁴⁹³ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ

ชื่อว่าโรคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รุชติ** ความว่า อาพาธใด ย่อมเสียดแทง หรือให้สัตว์ เดือดร้อน เพราะเหตุนี้ อาพาธนั้น ชื่อว่าโรคะ ฯ ธาตุกำเริบเพราะมีปัจจัยที่เป็นข้าศึกกันเป็น สมภูฐาน เป็นเหตุใกล้ของโรคแม้ที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน จะกล่าวไปโยถึงเหตุนอกนี้เล่า ฯ ก็โรคนี้ จะ พึงมีในฐิติขณะและภังคขณะ เพราะรูปธรรมยังมีผลเหลืออยู่ ฯ รุช-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นโรค- เจ็บป่วย-เสียดแทง, ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชฺพาทิโต ญ⁴⁹⁴, ลบ ญฺ อนุพันธ์, วุทธิ อฺ ที่ รุ เป็น โอ, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จฺชาน⁴⁹⁵ ฯ โรคเป็นเบื้องต้น แห่งเสนียดจัญไรมีภัยเป็นต้น (เพราะ เหตุนี้) เสนียดจัญไรมีภัยเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโรคาติ เป็นตักคุณพหุพพิหิสมาส ฯ อันตรายคือโรค เป็นต้น ชื่อว่าโรคาติอันตรายะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ ป บทหน้า วตฺ-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ติ ปัจจัย ด้วยสูตร มิทาทีหิ ตติติโย⁴⁹⁶ ฯ ป-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ฯ ความเป็นไป หามิได้ ชื่อว่าอัปวัตติ, เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร อดตฺ นสฺส ตปฺปฺริเส⁴⁹⁷ ฯ บทว่า สาธติ แปลว่า ย่อมให้สำเร็จ ฯ สาธ-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ติ วัตตมานาวิภัตติ, ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ ญฺณยณาเปณาปยการิตานิ เหตุวตฺเถ จ⁴⁹⁸ ฯ

การเริ่มต้น คือการกระทำเบื้องต้น ชื่อว่าอาร์ัมภะ ฯ รภ-ธาตุ มีความหมายว่า ร้ายกาจ ฯ รากย์ หมายถึงความเป็นผู้ร้ายกาจ ฯ อา บทหน้า รภ-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวิ วา⁴⁹⁹, ลงนิกคหิต (°) อาคม ด้วยสูตร นิกคหิตญจ⁵⁰⁰, เปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น ม

⁴⁹¹ รูป. -/670/490.

⁴⁹² รูป. -/568/414.

⁴⁹³ รูป. -/570/417.

⁴⁹⁴ รูป. -/577/422.

⁴⁹⁵ รูป. -/554/405.

⁴⁹⁶ รูป. -/668/489.

⁴⁹⁷ รูป. -/344/228.

⁴⁹⁸ รูป. -/540/390.

⁴⁹⁹ รูป. -/568/414.

⁵⁰⁰ รูป. -/57/52.

ด้วยสูตร วคคณฺฑํ วา วคเค⁵⁰¹ ฯ การเริ่มต้นแห่งปรกณฺ์ ชื่อว่าปรกณารัมภะ หมายถึง เบื้องต้นแห่งปรกณฺ์ ฯ การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ หมายถึงการโน้มไปในคุณของพระรัตนตรัย ด้วยกาย วาจา และใจ ฯ ปบทหน้า นม-ธาตุ มีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁰² ฯ การนอบน้อมซึ่งพระรัตนตรัย ชื่อว่ารัตนัตตยปณามะ ฯ การกระทำ ชื่อว่ากรณะ ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁵⁰³ ฯ การกระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อว่ารัตนัตตยปณามกรณะ หมายถึงการประกอบกราบไหว้ ฯ การกราบไหว้ ชื่อว่าวันทนา, ชื่อว่าปโยคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปยุชชติ เอเตน** ความว่า การกราบไหว้ อันอาจารย์ ย่อมประกอบด้วยธรรมชาติคือเจตยานัน เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าปโยคะ ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า วาจา ชื่อว่าปโยคะ ฯ เพราะฉะนั้น ในอนุฎีกาพระอภิธรรม ท่านพระธัมมปาสาจารย์ฝ่ายพรตติตถวิหาราวาสี จึงกล่าวไว้ว่าการนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ, การกระทำอันโน้มไปในคุณของพระศาสดา ด้วยกาย วาจา และใจ ชื่อว่ากรณะ, การกระทำการนอบน้อม ชื่อว่าปณามกรณะ หมายถึงการประกอบด้วยการกราบไหว้ ฯ ชื่อว่าอารัทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อารพฺยิตถ** ความว่า วิธีใด อันอาจารย์ เริ่มแล้ว เพราะเหตุนี้ วิธีนั้น ชื่อว่าอารัทธะ ฯ อา บทหน้า รก-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁵⁰⁴, เปลี่ยน ต เป็น ธ ด้วยสูตร ธตฺถกเหติ ธตฺตา จ⁵⁰⁵, เปลี่ยน ก ท้ายธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนฺตานํ โท เร⁵⁰⁶ ฯ ชื่อว่ายถารัทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาโร อารทฺโร อสส** ความว่า วิธีแห่งปรกณฺ์นั้น อันอาจารย์ เริ่มแล้ว เพราะเหตุนี้ ปรกณฺ์นั้น ชื่อว่ายถารัทธะ ฯ ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า ปการะ (วิธี) ฯ เป็นตักคคุณพหุพีหิสมาส ฯ ตามที่เริ่มแล้วด้วย ตามที่เริ่มแล้วนั้น เป็นปรกณฺ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถารัทธปรกณฺ์ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ อันตราย หามีได้ ชื่อว่าอนันตรายะ ฯ น-ศัพท์ มีความหมายปฏิเสธ ฯ เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน⁵⁰⁷ ฯ มีความหมายว่า เพราะไม่มีอันตราย ฯ จักสำเร็จ ชื่อว่าปริสมาปนะ ฯ ปริ สํ บทหน้า อาป-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ยุ ปัจจัยในอนาคตกาล ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁵⁰⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ฯ ในคำว่า ปริสมาปนตถํ นี้ เปลี่ยน ส จตุตถีวิภคฺติ เป็น ตถํ ด้วย ต-ศัพท์ ในสูตร อาย จตุตถกวจนสฺส ต⁵⁰⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ การกระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย อันบุคคลทำแล้ว เพื่อประโยชน์แก่ความสำเร็จ ชื่อว่าปริสมาปนัตถะ เป็นจตุตถิตตปุริสสมาส ฯ เจว-ศัพท์ เป็นศัพท์รวมนิบาต มีความหมายว่า สมุจยยะ (แปลว่า และ) ฯ ชื่อว่าไสตุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปรกณฺ์ สฺนิตฺสนนฺติ** ความว่า ขนเหล่าใด จักรับฟัง ซึ่งปรกณฺ์ เพราะเหตุนี้ ขนเหล่านั้น ชื่อว่าไสตุ ฯ ส-ธาตุมีความหมายว่า ฟัง, ลง ต

⁵⁰¹ รูป. -/49/46.

⁵⁰² รูป. -/580/424.

⁵⁰³ รูป. -/596/434.

⁵⁰⁴ รูป. -/622/450.

⁵⁰⁵ รูป. -/607/441.

⁵⁰⁶ รูป. -/608/442.

⁵⁰⁷ รูป. -/345/230.

⁵⁰⁸ รูป. -/596/434.

⁵⁰⁹ รูป. -/304/188.

ปัจจัย ด้วยสูตร สप्तโต ญุตวาวี วา⁵¹⁰, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ⁵¹¹ ฯ ด้วย จ-ศัพท์ที่มีความหมายว่า อเพกษะ ซึ่งตั้งอยู่ในฐานของตน เป็นเหตุให้รู้ว่าท่านพระอนุรุธาจารย์ มิได้ปฏิบัติคือแต่งคัมภีร์อันมีการกราบไหว้เป็นเบื้องต้นอย่างเดียว ฯ การกราบไหว้ ชื่อว่าวันทนา ฯ วันท-ธาตุ มีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ยู ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยู⁵¹², เปลี่ยน ยู เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युณฺว⁵¹³, ลง อา ปัจจัยอิติลึงค์ ฯ ชื่อว่าบุพพังคมา เพราะวิเคราะห์ว่า **บุพเพ คจฉติ** ความว่า การกราบไหว้ใด ย่อมเป็นไปในเบื้องต้น เพราะเหตุนั้น การกราบไหว้นั้น ชื่อว่าบุพพังคมา ฯ บุพพ-สัททูปปะหะ คม-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา⁵¹⁴, ลง อา ปัจจัยอิติลึงค์อีก, ลงนิคคหิต (◌) อาคม ด้วยสูตร พุณฺชเน จ⁵¹⁵, เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น ัง ด้วยสูตร วคฺคณฺต วา วคฺเค⁵¹⁶ ฯ ชื่อว่าวันทนาบุพพังคมา เพราะวิเคราะห์ว่า **วันทนา บุพพังคมา อสสา** ความว่า การกราบไหว้ อันเป็นไปในเบื้องต้น แห่งการปฏิบัติ นั้น เพราะเหตุ นั้น การปฏิบัติ นั้น ชื่อว่าวันทนาบุพพังคมา เป็นตคฺคณฺฉฐีพหุพีหีสมาส ฯ การปฏิบัติ คือการเริ่มคัมภีร์ ด้วยอำนาจการเล่าเรียนเป็นต้น ชื่อว่าปฏิบัติ ฯ ปติ บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ทิ ปัจจัย ด้วยสูตร มิทาทีหิ ตติโตโย⁵¹⁷, ลบ ทุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจจยानิ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵¹⁸, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตร กวจิ ปฏิ ปติสส⁵¹⁹ ฯ อันตราย หามีได้ ชื่อว่าอนันตรายะ ฯ การเล่าเรียน ชื่อว่าอุคคหณะ ฯ อุ บทหน้า คท-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยู ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยู⁵²⁰, เปลี่ยน ยู เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युณฺว⁵²¹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโตณ⁵²² ฯ การทรงจำ ชื่อว่าธารณะ ฯ ธร-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงจำ, ลง ยู ปัจจัย ฯ การเล่าเรียนด้วยการทรงจำด้วย ชื่อว่าอุคคหณธารณะ ฯ ทำเป็นเอกวจนะ ด้วยสูตร ตถา ทฺวนเท ปาณิ ตูริย โยคค-เสนงคฺขุททชฺนตฺกวิวิธวีสภาคตถาทินญจ⁵²³ ฯ การเล่าเรียนและการทรงจำ เป็นเบื้องต้นแห่งการสอบถามเป็นต้นเหล่าใด การสอบถามเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุคคหณธารณาที เป็นตคฺคณฺฉฐีพหุพีหีสมาส ฯ ความสำเร็จ โดยชอบ ชื่อว่าสังสิขณนะ ฯ ความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น ชื่อว่าอุคคหณธารณาทีสังสิขณนะ, ความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น แห่งประโยชน์นั้น ชื่อว่าอุคคหณธารณาทีสังสิขณนตถะ ฯ อีกอย่าง

⁵¹⁰ รูป. -/568/414.

⁵¹¹ รูป. -/434/318.

⁵¹² รูป. -/596/434.

⁵¹³ รูป. -/570/417.

⁵¹⁴ รูป. -/599/437.

⁵¹⁵ รูป. -/54/50.

⁵¹⁶ รูป. -/49/46.

⁵¹⁷ รูป. -/668/489.

⁵¹⁸ รูป. -/488/351.

⁵¹⁹ รูป. -/43/43.

⁵²⁰ รูป. -/596/434.

⁵²¹ รูป. -/570/417.

⁵²² รูป. -/550/402.

⁵²³ รูป. -/359/257.

หนึ่ง ๆ การกระทำการนอบน้อม อันบุคคลกระทำแล้วเพื่อประโยชน์แก่ความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น ชื่อว่าอุคคหณธรรณาทีสังสิขณัตถะ เป็นจตุตถัตถ์ปฐิสสมาส ฯ จ-ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในฐานของตน มีความหมายว่า สมุจจยะ ฯ สมุจจยะ คือ การรวบรวม เรียกว่าทำการรวบรวมสภาวะที่แตกต่างกันให้เกี่ยวเนื่องกัน ฯ ดังเช่น เมื่อกล่าว จ-ศัพท์ในคำว่า ปรีสมาปนตถุญแจว (มีประโยชน์เพื่อความสำเร็จ) ก็ให้รู้ว่า อุคคหณธรรณาทีสังสิขณัตถ์ (มีประโยชน์คือความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น), เมื่อกล่าว จ-ศัพท์ในคำว่า อุคคหณธรรณาทีสังสิขณัตถ์ (มีประโยชน์คือความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น) ก็ให้รู้ว่าอย่างอื่นก็มีด้วย ฯ

บทว่า สา เป็นบทวุตตกัตตาในสองบทว่า ปฏิพาหิตวา สาเอติ ฯ บทว่า วนทเนยย-วณทกานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เขตตชมาสย- ฯ บทว่า เขตตชมาสยสมปทาหิ เป็นบทเหตุภวณะในบทว่า -ภูตา ฯ บทว่า ทิฏฐธมมเวทนียภูตา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สา ฯ บทว่า ยถาลทุสสมปตติ นิमितตกสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กम्मสส ฯ บทว่า กम्मสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -ปทาน- ฯ บทว่า อนุพลปทานวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปฏิพาหิตวา ฯ บทว่า ตณนิพพตติตวิปาก สนตติยา เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อนตราย- ฯ บทว่า อนตรายกรานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุปปีฬกอุปจเฉทกम्मมานิ ฯ บทว่า อุปปีฬกอุปจเฉทกम्मมานิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิพาหิตวา ฯ บทว่า ปฏิพาหิตวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า สาเอติ ฯ สองบทว่า ตณนิทานานํ ยถาธิปเปตตถุ สิทธีวิพนธกานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โรคาทีอนตรายานํ ฯ บทว่า โรคาทีอนตรายานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อปปวตตี ฯ บทว่า อปปวตตี เป็นบทกรรมในบทว่า สาเอติ ฯ บทว่า สาเอติ เป็นอาชยาตบถ กัตตวาจก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า กรณํ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า กตํ ฯ บทว่า ปกรณรรมเณ เป็นบทอาชาระในบทว่า กรณํ หรือเป็นบทอาชาระในบทว่า กตํ ฯ บทว่า ยถารทปรณสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -สมาปน- ฯ บทว่า อนนตราเยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -สมาปน- ฯ สองบทว่า ปรีสมาปนตถุญแจว อุคคหณธรรณาทีสังสิขณัตถุญจ เป็นบทตัตถสัมปทานะ หรือบทตุลยาธิกรณวิเสสณะในบทว่า กรณํ หรือเป็นบทสัมพันธะในบทว่า กตํ ฯ บทว่า โสตุณญจ เป็นบทสัมพันธะในสองบทว่า ปฏิปตติยา อุคคหณธรรณ- ฯ บทว่า วนทนาปุพพงคมาย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปฏิปตติยา ฯ บทว่า ปฏิปตติยา เป็นบทเหตุภวณะในบทว่า -สังสิขณัตถ์ ฯ บทว่า อนนตราเยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สังสิขณัตถ์ ฯ บทว่า อุคคหณธรรณาทีสังสิขณัตถุญจ เป็นบทสัมปทานะ หรือบทวิเสสณะในบทว่า กรณํ หรือเป็นบทสัมพันธะในบทว่า กตํ ฯ บทว่า รตนตตยปณามกรณํ เป็นลึงคัตถะ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บทว่า รตนตตยปณามกรณํ เป็นบทกรรมในบทว่า กตํ ฯ บทว่า กตํ เป็นกิตบถ กัมมวาจก ฯ

(17) พึงทราบการอธิบายความในประโยคที่ว่า **สา จ วนทเนยยวณทกานํ...สาเอติ** นี้ ดังนี้ ฯ ปณามเจตนา (เจตนาในการนอบน้อม) อันถึงพร้อมด้วยเขตและอริยาศัยเป็นเหตุ ที่เป็นเจตนาให้ผลในปัจจุบัน เป็นไปในปฐมขณะ ย่อมป้องกันกรรมทั้งสอง อันจะทำอันตรายต่อความสืบต่อแห่งวิบากอันเจตนาให้เกิดแล้วด้วยกรรมในอดีต แล้วให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่งอันตรายทั้งหลาย ฯ ส่วนทานเจตนา ต้องประกอบด้วยเหตุ 4 ประการ คือ ทานวัตถุอันได้มาโดยชอบธรรม, ทานเจตนาที่เข้มแข็ง, ปฏิกคากบุคคลผู้เป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์, ช่วงเวลาที่ออกจากสมาบัติใหม่ ๆ จึงจะให้ผลเป็นปัจจุบันได้ ฯ สำหรับปณามเจตนา เพียงครบเหตุ 2 ประการ คือถึงพร้อมด้วยเขตตะ, ถึงพร้อม

ด้วยอหยาศัย ก็สามารภให้ผลเป็นปัจจุบันได้ ๑ ถ้ามว่า ก็ปณามเจตนาอันนั้น ย่อมป้องกันกรรมทั้งสอง ด้วยอะไร ๑ เฉลยว่า ย่อมป้องกันกรรมทั้งสองได้ด้วยอำนาจช่วยสนับสนุนตามสมควรแก่กรรม หาใช่ เป็นปัจจัยแก่กรรมในอดีตไม่ ๑ ความจริง ปัจจุปปันนธรรมย่อมเป็นปัจจัยในปัจจุบันกาลเท่านั้น ไม่ เป็นปัจจัยในอดีตกาลและอนาคตกาล ๑ ส่วนปัจจัยย่อมมีทั้ง 3 กาล ๑ ในพระบาลีปฏิฐาน มีคำที่มา ในคัมภีร์บทนี้ ปัจจุปปันนธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้โดยเป็นอดีตกาลและอนาคตกาล ส่วนปัจจัยได้ตรัสไว้ในกาลทั้ง 3 ๑ เพียงความเป็นไปอย่างยาวนานแห่งความสืบทอดของวิบาก ด้วย ความเป็นเหตุที่กระทำร่วมกัน ท่านก็กล่าวว่า ชื่อว่าการช่วยสนับสนุน ๑ บทว่า กम्मสส หมายถึง กรรมที่สั่งสมไว้ในภพก่อน ๆ ๑ ถ้ามว่า ก็กรรมที่เป็นอดีตนั้นช่วยสนับสนุนในปัจจุบัน มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น กรรมที่เป็นอดีตนั้น จึงเป็นกรรมที่ช่วยสนับสนุนกรรมที่สั่งสมไว้ในภพก่อน ๆ นั้น ๑ เฉลยว่า จริง กรรมที่เป็นอดีตช่วยสนับสนุน จึงเรียกว่าอุปถัมภ์กรรม ๑ ความจริง กรรมที่เป็นอดีต เป็นกรรมที่ช่วยสนับสนุนให้ความสืบทอดแห่งวิบากแห่งชนกกรรมที่มีผลสมบัติตามที่ได้แล้ว ๆ ทำให้ เป็นไปอย่างยาวนาน ๑ ความจริง คำขยายความนี้ก็เสมอเหมือนกับคัมภีร์นั้น ๆ เพราะฉะนั้น จึงเป็น ความเข้าใจอย่างเดียวกัน ๑ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า กรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็น อดีต กรรมที่เป็นอดีตจึงป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายได้ ๑ นักศึกษาไม่ควรเชื่อคำนี้ ๑ เพราะกรรมที่ เป็นปัจจุบันหาเป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็นอดีตได้ไม่ ๑ ในพระบาลีปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ ตรัสปัจจุปปันน-ธรรมโดยความเป็นอดีตกาลและอนาคตกาล แต่ตรัสโดยความเป็นปัจจุบันกาล ๑ ส่วนปัจจัย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในกาลทั้ง 3 ๑ ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวกรรมที่เป็นอดีตไว้ใน คัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเป็นผู้กระทำที่ป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายได้ ๑ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อสัมพันธ์บทว่า กम्मสส เป็นฉฐฐวิภัตติ บทว่า อนุพลปทานวเสน มีความว่า ด้วยอำนาจการยึดเอา ซึ่งกำลัง และบทว่า กम्मสส เป็นกัตตาในบทว่า -ทาน- โดยกรรม จึงสำเร็จความว่า บทว่า อนุพล ปทานวเสน มีความว่า ด้วยอำนาจการให้กำลัง ดังนั้น กรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยนั่นเอง ส่วนกรรมที่ เป็นปัจจุบัน ย่อมป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายได้ ๑ คำนี้เหมาะสม ๑ เพราะกรรมที่เป็นอดีตที่ให้ผล เป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็นปัจจุบันป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายแห่งความสืบทอดแห่งวิบากของตน ๑ ท่าน อาจารย์มิได้กล่าวคำมั่นในคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งไว้ ๑ เหตุที่กระทำร่วมกันเป็นสภาวะที่มีผลอย่างเดียวกันเสมอ เหมือนกันจึงเป็นเพียงปัจจัยนั่นเอง ๑ ชื่อว่าการป้องกันย่อมไม่มีโดยแท้ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า การ ป้องกันความไม่กระทำแห่งอันตรายมีโรคเป็นต้นที่เป็นอกุศลกรรมโดยเป็นปัจจัยเพื่อความ เป็นไป อย่างยาวนานแห่งความสืบทอดแห่งวิบาก ๑

(18) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวถึงเนื้อหาคัมภีร์ ดังนี้ จึงกล่าว คำว่า **อภิเรยยกถน** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ส่วนการกล่าวเนื้อหาคัมภีร์ไว้ ก็เพราะคัมภีร์ซึ่งมี เนื้อหาปรากฏชัดเจนแล้วเท่านั้น อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติตามได้ ด้วยอำนาจกิจมีการเรียน เป็นต้น ๑

การกล่าว ชื่อว่าถณะ หมายถึงการกล่าวของอาจารย์ ๑ ถ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว- พุด, ลง ยุ ปัจจัยด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁵²⁴ ๑ การกล่าวเนื้อหาคัมภีร์ หมายถึงการกล่าวเนื้อหาคัมภีร์อัน ปกรณ์ที่รวบรวมขึ้นแล้ว (เป็นไปกับด้วยส่วนย่อย) พึงให้รู้ได้ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสธนะ ๑ ชื่อว่าวิทิตะ

⁵²⁴ รูป. -/596/434.

เพราะวิเคราะห์ว่า **เวทิตพโพ** ความว่า เนื้อหาใด อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้ เพราะเหตุนั้น เนื้อหานั้น ชื่อว่าวิทิตะ ฯ วิท-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง กต ปัจจย ด้วยสูตร ฌยาทีหิ มตฺพุธิปูชาทีหิ จ กุโต⁵²⁵, ลง อี อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁵²⁶ ฯ ชื่อว่าวิทิตาภิเษยยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิทิต ปากโฏ อภิเษยโย อสมิ** ความว่า เนื้อหาในคัมภีร์นั้น อันวิญญูชนรู้แล้ว คือปรากฏ เพราะเหตุนั้น คัมภีร์นั้น ชื่อว่าวิทิตาภิเษยยะ เป็นตักคุณสัตตมีพหุพพิหีสมาส ฯ เอว-ศัพท์ปฏิเสธคัมภีร์ที่มีเนื้อหาที่ไม่ปรากฏ ฯ ชื่อว่าคันถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตเถ คนเถติ ปกาเสติ เอตถ เอเตน วา** ความว่า พระอนุรุทธาจารย์ ย่อมแสดง คือย่อมประกาศเนื้อหาไปภรณ์นี้ หรือด้วยภรณ์นี้ เพราะเหตุนั้น ภรณ์นั้น ชื่อว่าคันถะ ฯ คนถ-ธาตุมีความหมายว่า แสดง-ประกาศ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁵²⁷ ฯ ชื่อว่า วิญญู เพราะวิเคราะห์ว่า บุคคลเหล่านี้ใด ย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ โดยปกติ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าวิญญู ฯ วิ บทหน้า ฌา-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง รุ ปัจจย ด้วยสูตร ภิกฺขาทิต จ⁵²⁸, ลป รุ อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมหิ รนฺโต ราหิ โน⁵²⁹ ฯ การเล่าเรียน เป็นเบื้องต้น แห่งกัมมีการทรงจำเป็นต้นเหล่านี้ กัมมีการทรงจำเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุคคณาภิ เป็นตักคุณฉกฺฐี พหุพพิหีสมาส ฯ ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ชื่อว่าวสะ ความเชื่อมโยงแห่งกัมมีการเล่าเรียนเป็นต้น ชื่อว่าอุคคณาทิวสะ ฯ ชื่อว่าปฏิบัติศัพท์ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิบัติชยเต** ความว่า คัมภีร์ใด อันวิญญูชนทั้งหลายพึงปฏิบัติ คือพึงเพียรพยายาม เพราะเหตุนี้ คัมภีร์นั้น ชื่อว่าปฏิบัติศัพท์ ฯ ปฏิ บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ตพฺพ ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานิยา⁵³⁰, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย⁵³¹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁵³² ฯ เปลี่ยน ทฺย เป็น ช ด้วยสูตร ตสฺส จ วคฺคยการวการตฺต สธาตฺวนตฺส⁵³³, ซ้อน ช ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁵³⁴ ฯ ศัพท์แห่งความรู้ ย่อมมี จากคัมภีร์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ ฯ ความเป็นแห่งคัมภีร์อันวิญญูชนพึงปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติศัพท์ภาวะ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า ปฏิบัติศัพท์ภาวะทสสนตฺถิ (เพื่อแสดงความเป็นคัมภีร์อันวิญญูชนพึงปฏิบัติได้) แต่กล่าวว่า ปฏิบัติศัพท์ภาวะทสสนตฺถิ (ความเป็นคัมภีร์อันวิญญูชนพึงปฏิบัติได้) เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า ก็ถ้ากล่าวว่า ปฏิบัติศัพท์ภาวะทสสนตฺถิ ไม่งาม ฯ เพราะท่านวาจิสสรอาจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาสัจจสังเขปว่า การกล่าวถึงเนื้อหาอันวิญญูชนพึงปฏิบัติด้วยภรณ์ที่รวบรวมขึ้นแล้ว เพื่อแสดงความเป็นภรณ์อันวิญญูชนพึงเพียรพยายาม ฯ

บทว่า อภิเษยยถน เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า วิทิตาภิเษยสเสว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า คนถสส ฯ บทว่า คนถสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปฏิบัติศัพท์ภาวะทสสนตฺถิ ฯ บทว่า วิญญูหิ เป็นบท

⁵²⁵ รุป. -/635/460.

⁵²⁶ รุป. -/547/400.

⁵²⁷ รุป. -/568/414.

⁵²⁸ รุป. -/593/433.

⁵²⁹ รุป. -/558/408.

⁵³⁰ รุป. -/545/399.

⁵³¹ รุป. -/445/323.

⁵³² รุป. -/547/400.

⁵³³ รุป. -/447/324.

⁵³⁴ รุป. -/40/33.

กัตตาในบทว่า ปฏิปชชิตัพพะ- ๆ บทว่า อุกคหาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปฏิปชชิตัพพะ- ๆ บทว่า ปฏิปชชิตัพพะภาวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า อภิเรยยกถนั ๆ

(19) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า การแสดงวิธีการแต่งและประโยชน์ไว้ เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กรณี** เป็นต้น ๆ มีวาจาประกอบความว่า อนึ่ง การประกาศวิธีการแต่งและประโยชน์ไว้ ก็เพื่อให้เกิดความขะมักเขม้นแก่นักศึกษาทั้งหลาย ๆ

การแสดง คือการประกาศ ชื่อว่าสันทสสนะ เป็นภาวสาธนะ ๆ สั บทหน้า ทิส-ชาตุมี ความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁵³⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ⁵³⁶, เปลี่ยน อิ ทีหิ เป็น อ ด้วยสูตร กวจิ ชาตุวิภตติปจฺจยानิ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵³⁷, เปลี่ยนนิคคหิต (ँ) เป็น น ด้วยสูตร วคคณฺตं वा วคเค⁵³⁸, ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁵³⁹ ๆ ถามว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า กรณุปการูปโยชนสนทสสนั ไว้ เพราะเหตุอะไร จึงใส่ สั-อุปสัค เอาไว้ ๆ เฉลยว่า ความจริง ทิส-ชาตุ มีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู เพราะฉะนั้น จึงใส่ สั-อุปสัคไว้เพื่อให้รู้ว่า ทิส-ชาตุมีความหมายว่า ประกาศ ๆ การประกาศวิธีการแต่งและประโยชน์ ชื่อว่ากรณีปการูปโยชนะ ๆ ความจริง ควรกล่าวเป็นเอกวาจนะว่า กรณุปการูปโยชนสนทสสนั แต่ท่านกล่าวเป็นพหูวาจนะว่า สนทสสนานิ เพราะเพ่งถึงบทว่าวิธีการแต่งและประโยชน์ทั้งสองเป็นบทที่มีกริยาคือการประกาศ ๆ ท่านเรียกว่า พหูวาจนะ ด้วยอำนาจรวมกันเป็นกลุ่มมาก ๆ จ-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ เหมือน จ-ศัพท์ที่เป็นวิเสสตัดะในประโยคว่า อีโร จ ทาน อนุโมทนาโน (ที่พิเศษคือ นักปราชญ์ อนุโมทนาทานอยู่) ๆ ชื่อว่าโสตุ เพราะจักฟัง ๆ ชื่อว่าชน เพราะให้กิเลสเป็นต้นเกิดขึ้น หมายถึงบุคคล ๆ ชน-ชาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สพพโต ญวตุวาวิ वा⁵⁴⁰ ๆ ชนคือผู้จะฟัง ชื่อว่าโสตุชนะ เป็นอวธารณุปุพพทกัมมธารยสมาส ๆ ความพยายามโดยชอบ ชื่อว่าสมุสสาหะ ๆ สั อุ บทหน้า สห-ชาตุมีความหมายว่า อุดหนุน, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁴¹, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ ส เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิตะ⁵⁴² ๆ ความอุตสาหะของโสตุชนทั้งหลาย (นักศึกษา) ชื่อว่าโสตุชนสมุสสาหะ ๆ ความเกิด ชื่อว่าชนนะ ๆ ชน-ชาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ลง ยุ ปัจจัยในอนาคตกาล ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁵⁴³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ๆ ความเกิดขึ้นแห่งความอุตสาหะของนักศึกษา ชื่อว่าโสตุชนสมุสสาหชนนะ ๆ อีกอย่างหนึ่ง ๆ การประกาศวิธีการแต่งและประโยชน์เพื่อยังความอุตสาหะให้เกิดแก่นักศึกษา มีรูปศัพท์เป็น โสตุชนสมุสสาหชนนตถ์ (เพื่อให้เกิดความอุตสาหะแก่นักศึกษา) เป็นจตุตถิตตปุริสสมาส ๆ

⁵³⁵ รูป. -/596/434.

⁵³⁶ รูป. -/570/417.

⁵³⁷ รูป. -/488/351.

⁵³⁸ รูป. -/49/46.

⁵³⁹ รูป. -/40/33.

⁵⁴⁰ รูป. -/568/414.

⁵⁴¹ รูป. -/580/424.

⁵⁴² รูป. -/527/383.

⁵⁴³ รูป. -/596/434.

บทว่า กรณุปการบุปโยชนสนทสนานิ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า โสตุชนสมุสสาหชนนตถ์ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สนทสนานิ ฯ

(20) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า การกล่าวถึงชื่อคัมภีร์ เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **อภิธาน** เป็นต้น ฯ เฉลยว่า การกล่าวชื่อคัมภีร์ เพื่อสะดวกแก่การเรียก (มีประโยชน์คือง่ายต่อการเรียก) ฯ

การกล่าวซึ่งชื่อ ชื่อว่าอภิธานกถนะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ฯ การเรียก คือการกล่าว ซึ่งชื่อ ชื่อว่าโวหาระ ฯ หร-ธาตุ มีความหมายว่า นำไป, วิ อว บทหน้า หร-ธาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁴⁴, ลบ ณ อนุพันธ์ที่เป็นกิริตปัจจัย, วุทธิ อ ที่ ห เป็น อา, เปลี่ยน อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อวสส⁵⁴⁵, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโรจิมสสรสเรน วิโยชเย⁵⁴⁶, ลบสระ อิ ที่ วิ ด้วยสูตร สรา สเร โลป⁵⁴⁷, นำ ว ไปประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁵⁴⁸ ฯ ความสบาย คือความไม่ลำบาก ชื่อว่าสุขะ เป็นภาวสาธนะ ฯ สุข-ธาตุ มีความหมายว่า ทำให้เป็นสุข, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพุพโต ญวตุวาวิ วา⁵⁴⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ การกล่าวชื่อเพื่อความสุกต่อการเรียก ประกอบเป็น โวหารสุกตถ์ เป็นจตุตถิตีปปริสสมาส ฯ

บทว่า อภิธานกถนั เป็ลึงค์ตละ ฯ บทว่า โวหารสุกตถ์ เป็นบทสัมปทานะหรือตุลยาภิกรณวิเสสนะในบทว่า กถนั ฯ

(21) ท่านอาจารย์กล่าวว่า เนื้อความที่สรุปอธิบายความที่ได้กล่าวแล้วนี้ เป็นเนื้อความรวมในคาถาเริ่มต้นปกรณ์นี้ ฯ เนื้อความมีเป็นต้นว่า ปรมวิจิตตณสมนนาคตฺ อยางนี้ นี้ เป็นเนื้อความรวมของคาถานี้ ในคาถาเริ่มต้นปกรณ์นี้ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นนิตัสสนัตถะ ฯ การเกิดขึ้น คือการเป็นไปร่วมกับส่วนย่อยทั้งหลาย ชื่อว่าสมุทายะ ฯ ที่ตั้งร่วมกับส่วนย่อย ชื่อว่าสมุหะ ฯ ส-อุปสัค มีความหมายว่า ร่วม ฯ อุ บทหน้า อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือความเป็นไป ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁵⁰, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร กิริตานิ โณ โลป⁵⁵¹, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ กิริเต⁵⁵², เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อาวया กิริเต⁵⁵³, ลง ท อาคม ด้วยสูตร มทา สเร⁵⁵⁴ (ควรเป็นสูตร ยวมทนตรา จากมา⁵⁵⁵) ฯ อันเขาย่อมรู้ ชื่อว่าอัตถะ ฯ การรวมด้วยการรวมนั้น เป็นเนื้อความด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสมุทายัตถะ ฯ

⁵⁴⁴ รูป. -/580/424.

⁵⁴⁵ รูป. -/45/44.

⁵⁴⁶ รูป. -/12/9.

⁵⁴⁷ รูป. -/13/9.

⁵⁴⁸ รูป. -/14/10.

⁵⁴⁹ รูป. -/568/414.

⁵⁵⁰ รูป. -/580/424.

⁵⁵¹ รูป. -/526/382.

⁵⁵² รูป. -/527/383.

⁵⁵³ รูป. -/541/391.

⁵⁵⁴ รูป. -/52/49.

⁵⁵⁵ รูป. -/34/23.

อติ-ศัพท์ แสดงว่าเป็นสรุปะของบทว่า อัย ฯ บทว่า อัย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺโถ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า สมุทหายตฺโถ ฯ บทว่า สมุทหายตฺโถ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺโถ ฯ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(22) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้เนื้อความย่อในคาถา จึงกล่าวคำว่า **อัย ปน** เป็นต้น ฯ ที่พิเศษคือเนื้อความดังต่อไปนี้ เป็นเนื้อความย่อ ฯ

บทว่า อัย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อวยวตฺโถ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสัสตถ ฯ บทว่า อวยวตฺโถ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

ชื่อว่าอวยวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิสุ วิสุ ยวติ** ความว่า เนื้อความใด ย่อมเป็นไปแยก ๆ กัน เพราะเหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าอวยวะ ฯ อว-ศัพท์ มีความหมายว่า วิสุ (แยก ๆ, ปลีกย่อย) ฯ ยุ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือ ความเป็นไป ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁵⁵⁶ ฯ วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁵⁵⁷, เปลี่ยน อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อว สเร⁵⁵⁸, นำเข้า ประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁵⁵⁹ ฯ ส่วปลีกย่อยด้วย ส่วนปลีกย่อยนั้น เป็นเนื้อความด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวยวัตถะ ฯ

(23) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้การเชื่อมบทในเนื้อความย่อเป็นจำนวนมาก จึงกล่าวคำว่า **สสทฺธมฺม** เป็นต้น ฯ การเชื่อมโยงบทหน้ากับบทหลังอย่างนี้คือ สสทฺธมฺม...ภาสิสฺส ชื่อว่าสัมพันธะ ฯ บทที่เหลือมีว่า อหิ สสทฺธมฺม...ภาสิสฺส อันนักศึกษาพึงทำเอง ฯ ท่านอาจารย์วางบทวิเสสณะ 2 บท คือ สสทฺธมฺมคณฺตุตม อตุลฺ ไว้ข้างหน้าบทว่า สมมาสมพุทฺธ เพราะกล่าวไว้ว่า ศัพท์ที่เป็นวิเสสณะไม่ได้ ถูกถือเอา ย่อมไม่เกิดขึ้นในศัพท์ที่เป็นวิเสสณะ เพราะฉะนั้น ตัววิเสสณะจึงวางไว้ข้างหน้า ฯ ถ้ามองว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านอาจารย์ก็ควรวางเป็น อตุลฺ สสทฺธมฺมคณฺตุตม แต่ไม่วางอย่างนั้น กลับวางบทว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตม ไว้ข้างหน้าบทว่า อตุลฺ เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า ความจริง บทว่า อตุลฺ เป็น บทวิเสสณะที่ใกล้ (กล่าวถึงคุณสมบัติ) ของบทว่า สมมาสมพุทฺธ เพราะฉะนั้น ท่านจึงวางบทว่า อตุลฺ ไว้ข้างหน้าบทว่า สมมาสมพุทฺธ ดังนั้น ท่านจึงนำบทว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตม ที่จะต้องวางไว้หลังบทว่า อตุลฺ แต่ก็นำไปวางไว้ข้างหน้าบทว่า อตุลฺ ฯ บทว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตม ไม่ควรวางไว้กลางบททั้ง 2 อย่าง คือ อตุลฺ สสทฺธมฺมคณฺตุตม สมมาสมพุทฺธ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะเป็นศัพท์ที่ไม่มีกำลัง และในการประกอบบทก็ไม่มีอย่างนี้ ฯ บทที่เป็นกรรมถูกสัมพันธ์เข้ากับบทกิริยา เพราะฉะนั้น บทว่า อภิธมฺมตถสงฺคหิ ท่านจึงวางไว้ข้างหน้าบทว่า ภาสิสฺส ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทนิทฺสสนัตถะ ฯ การเชื่อมโยงบทหน้ากับบทหลังเข้าด้วยกัน ชื่อว่าสัมพันธะ ฯ สำหรับในที่นี้ มีการเชื่อมโยงบทวิเสสณะ ทั้งหลายกับบทวิเสสณะ และบทกรรมกับบทกิริยา ฯ ส-ศัพท์ มีความหมายว่า สหะ (รวม) ฯ พนฺธ-ธาตุ มีความหมายว่า ผูก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁶⁰ ฯ แม้คำว่า โยชนา ก็เป็นชื่อของการเชื่อมโยงนั่นเอง ฯ

⁵⁵⁶ รุป. -/568/414.

⁵⁵⁷ รุป. -/434/318.

⁵⁵⁸ รุป. -/435/319.

⁵⁵⁹ รุป. -/14/10.

⁵⁶⁰ รุป. -/580/424.

(24) ท่านอาจารย์เมื่อกล่าวถึงความเชื่อมโยงของบทแล้วต้องการให้รู้เนื้อความของบทแต่ ละบทมีความหมายของคำเป็นต้น จึงกล่าวว่า **ตตถ** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า พึงทราบวินิจฉัย ความหมายของคำเป็นต้นในคานานั้น ดังต่อไปนี้ ๆ

บทว่า **ตตถ** เป็นสัตตตมีวิภัติ ใช้ในความหมายว่า อาชาระ ไม่ได้ใช้ในความหมายว่า นิทธารณะ ๆ เพราะฉะนั้น บทว่า เวทิตพโพ ควรใส่บทว่า วจนตถาภิเก เข้ามาด้วย เพราะว่าใน ตอนท้าย ๆ ของประโยคนี้ มีบทที่ท่านกล่าวไว้ว่า ยถาวุตตวจนตถโยเค ฯ

(25) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้วจนัตถะ (ความหมายของคำ=รูปวิเคราะห์) ในบทว่า สมมาสมพุทธี จึงกล่าวว่า **สมมา สามณจ สพพมเม อภิสมพุทธี สมมาสมพุทธี** เป็นต้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า ตรัสรู้ดียิ่งซึ่งธรรมทั้งหมด โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง เป็นตติยาตปปริสสมาส ฯ บทว่า โย ปุคคโล ท่านใส่เข้ามาอาศัยบทพระบาลีที่ แสดงถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ ลง นา ตติยาวิภัติ หลังนิบาต 2 ศัพท์ คือ สมมา และ สามิ ด้วย จ- ศัพท์ในสูตร วิเสสเน จ⁵⁶¹, ลบ นา วิภัติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโสปสคคณิปาตาทีหิ จ⁵⁶² ฯ ในคัมภีร์ ปทรูปสิทธิท่านกล่าวไว้ว่า นิบาตเหล่านี้คือ สยิ สามิ สิ สมมา ใช้ในความหมายตติยาวิภัติ⁵⁶³ฯ แม้ใน ฎีกาคัมภีร์ปทรูปสิทธินั้น ก็กล่าวไว้ว่า นิบาตว่า สยิ เป็นต้น ใช้ในความหมายตติยาวิภัติ เช่น สยิ กตฺ (อันเขาทำแล้วด้วยตนเอง) สามิ ทิฏฺฐิ (อันเขาเห็นแล้วด้วยตัวเอง) มีความหมายว่า อุตตนา (ด้วยตนเอง) เพราะฉะนั้น คำว่า สมมา ในบทว่า สมมาสมพุทธี แปลว่า โดยไม่วิปริตผิดแปลก ฯ คำว่า สิ แปลว่า ด้วยพระองค์เอง⁵⁶⁴ฯ ท่านพระอัครวงศาจารย์ก็กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติว่า นิบาตเหล่านี้คือ สยิ สามิ สมมา ประกอบด้วยตติยาวิภัติ ฯ เรารู้ด้วยตัวเอง จะพึงอ้างใครเล่าว่าเป็นอาจารย์ของเรา, ตรัสรู้หรือยัสัจด้วยตนเอง, บุคคลเหล่านี้โดยย่อมรู้อย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นย่อมรู้โดยชอบ⁵⁶⁵ฯ ไขความว่า สามิ เพราะ สิ อ-อุปสัคมีความหมายมาก มีการประชุม เป็นต้น ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวเพียง คำว่า สมมา สามิ สพพมเม อภิสมพุทธี เท่านั้น แต่ใส่ จ-ศัพท์ไว้เพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ท่านใส่ จ- ศัพท์ไว้เพื่อให้รู้ว่า จ-ศัพท์ ดังรวมวิเสสนะทั้ง 2 คือ สมมา และ สามิ เข้ากับภิกิริยา คือ อภิสมพุทธี เหมือน จ-ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ว่า สมมา สามณจ อาชียติ เอเตน จิตตุนติ สมมาสมาธิ ฯ แต่พระวิมล- พุทธิเถระกล่าวว่า ด้วย จ-ศัพท์ จึงรวมการทำเหตุไว้ ฯ ส่วนพระอริยวงศาเถระกล่าวว่า จ-ศัพท์ที่มีความหมายว่า อวธารณะ มีความหมายว่า ด้วยตนเองเท่านั้น ฯ คำของท่านทั้ง 2 ไม่เหมาะ ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะ จ-ศัพท์ (ในรูปวิเคราะห์ว่า สมมา สามณจ อภิสมพุทธี) ไม่เหมือน จ-ศัพท์ในรูป วิเคราะห์ว่า สมมา สามณจ อาชียติ ฯ ตามนัยที่ 2 มีคำว่า อถวา เป็นต้น จ-ศัพท์ที่อาจารย์ทั้ง 2 กล่าวไว้ จึงไม่เหมาะ เพราะ จ-ศัพท์ที่ทำให้เหตุไม่มีความหมายว่าสมุจจะ และไม่มีมีความหมายว่าอวธารณะ ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวเพียงว่า สมมา สามณจ อภิสมพุทธี เท่านั้น เพราะเหตุอะไร จึงใส่คำ

⁵⁶¹ รุป. -/300/182.

⁵⁶² รุป. -/282/160.

⁵⁶³ รุป. หน้า 162.

⁵⁶⁴ รุป. ฎีกา หน้า 67.

⁵⁶⁵ พระอัครวงศาเถระ, สัททนีติสูตรมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานิมิตร์ ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพาศึกษา พุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2545), หน้า 1253-1254.

ว่า สัพพธมฺเม ในประโยคอีก ๆ เฉลยว่า เพราะ พุทฺธชาตฺตํ เป็นสกัสมฺชาตฺตํ จึงต้องใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ ในนัยนี้ ท่านหมายเอา พุทฺธชาตฺตํที่มีความหมายว่า รู้ เพราะฉะนั้น จึงต้องใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ ๆ ก็ เมื่อไม่ใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ กิริยาคือความรู้ที่เพ่งถึงโดยชอบไม่เป็นอารมณ์ จึงไม่ควร ๆ

ชื่อว่าอัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺตโน ลกฺขณ ธาเรณฺติ** ความว่า สภาวะเหล่านี้ใด ย่อม ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเหตุนี้ สภาวะเหล่านั้น ชื่อว่าอัมมะ, ทั้งปวงด้วย ทั้งปวงนั้น เป็น อัมมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัพพธมฺมะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๆ ก็ สัพพ-ศัพท์ในที่นี้ หมายถึงพระธรรมทุกอย่างทุกประเภทโดยไม่มีเหลือ หาใช่บางส่วนไม่ ๆ ดังนั้น ท่านจึงใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ ๆ ถ้ามว่า ควรกล่าวเพียงว่า สมมา สามณฺจ สัพพธมฺเม พุทฺโธ หรือ สมมา สามณฺจ สัพพธมฺเม สมพุทฺโธ เท่านั้นไว้ เพราะเหตุอะไร ท่านจึงใส่บทว่า อภิสมพุทฺโธ ๆ เฉลยว่า ความจริง เมื่อ ใส่บทว่า พุทฺโธ หรือ สมพุทฺโธ ไว้แล้ว อาจารย์บางคนเห็นว่า สองบทว่า พุทฺโธ หรือ สมพุทฺโธ ใน ประโยค มีความหมายเดียวกัน ไม่ต่างกับกับสองบทว่า พุทฺโธ หรือ สมพุทฺโธ ในบทว่า สมมาสมพุทฺธํ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า อภิสมพุทฺโธ ที่เป็นบทอื่นจากบทว่า พุทฺโธ ในบทว่า สมมาสมพุทฺธํ เพื่อให้รู้ รูปวิเคราะห์พร้อมทั้งบทแห่งความหมายของคำ ๆ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงใส่อุปสัค ไว้ 2 ศัพท์ กล่าวไว้ศัพท์เดียวก็ได้มิใช่หรือ ๆ เฉลยว่า ท่านวางบทอุปสัค 2 ศัพท์ว่า อภิสมพุทฺโธ ไว้ เพราะอาศัยถ้อยคำที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้นว่า อภิสมพุทฺโธติ ปท ปน ยนฺนุนาห โยจาย ธมฺโม มยา อภิสมพุทฺโธ ตเมว ธมฺม สกฺกตฺวา ครุ กตฺวา อุปนิสฺสาย วิหเรยฺย ตตฺถ ธมฺเม อภิสมพุทฺโธ ๆ ความจริง ในพระไตรปิฎกเป็นต้น ไม่มีบทว่า อภิสมพุทฺโธ มีแต่บทว่า สมพุทฺโธ หรือ อภิสมพุทฺโธ เพราะฉะนั้น อภิ-อุปสัคเป็นเพียงวาจาสิทธิฐานะคือทำให้คำสละสลวยขึ้น ๆ ส-อุปสัค เป็น ศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๆ เพราะฉะนั้น ตอนแรก พุทฺธชาตฺตํมีความหมายว่า รู้ทั่วไป เมื่อมี ส-อุปสัคอยู่หน้า ทำให้ความหมายขยายไปจากเดิม คือจากธรรมดา เป็นตรัสรู้ ท่านจึงกล่าวกิริยาว่า พุชฺฌิ ขยายเป็น อภฺยาสี ๆ แต่ที่อื่น ท่านกล่าวอธิบายบทว่า อภิสมพุทฺโธ เป็นบทว่า อธิโคโต (บรรลุ แล้ว) ๆ

ทรงพระนามว่าอภิสมพุทฺธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิสมพุชฺฌิ** ความว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าพระองค์ใด ตรัสรู้แจ้งธรรมทั้งปวง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า อภิสมพุทฺธะ ๆ อภิ ส- บทหน้า พุทฺธชาตฺตํมีความหมายว่า รู้, ลง ต ปัจจยฺในอดีตกาล ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺถ กตฺตริ⁵⁶⁶ ๆ อิติ-ศัพท์ เป็นศัพท์แสดงเหตุแห่งการได้ชื่อ (เพราะเหตุนี้) ๆ ถ้ามว่า ใส่บท ว่า ภควา ไว้ เพราะเหตุอะไร ๆ เฉลยว่า ความจริง เปรียบเสมือนในประโยคนี้นี้ว่า ชื่อว่าอัมพุทฺธะ เพราะทรงไว้ซึ่งน้ำ หมายถึงเมฆ เมื่อกกล่าวเพียง อมพุ ธาเรณฺติ (ย่อมทรงไว้ซึ่งน้ำ) แม้สิ่งของมีธารน้ำ และหม้อเป็นต้นทั้งหมดก็จะได้ชื่อว่าอัมพุทฺธะ เพราะฉะนั้น จึงต้องกล่าวบทว่า เมโฆ ไว้ ฉนฺใด บางคน อาจเข้าใจว่า แม้บุคคลอื่นจากพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ชื่อว่าสัมมาสัมพุทฺธะ เพราะในพระอภิธรรม บุคคลบัญญัติกล่าวไว้ว่า **บุคคลผู้เป็นสัมมาสัมพุทฺธะ** เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ตรัสรู้สัจจะ 4 ด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน⁵⁶⁷ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ความหมาย ที่ถูกกล่าวถึง จึงใส่บทว่า ภควา ไว้ ฉนฺนั้น ๆ

⁵⁶⁶ รุป. -/606/441.

⁵⁶⁷ อภิ.ป. (บาลี) 36/22/-

บทว่า โย เป็นวิเสสนะของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า ปุคฺคโล เป็นบทกัตตาในบทว่า อภิสมพุทฺโธ ฯ สองบทว่า สมมา สามณฺจ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อภิสมพุทฺโธ และบทว่า สามํ ย่อมห้ามการกระทำให้มีความรู้ของคนอื่น (ไม่ต้องเรียนรู้จากคนอื่น) ฯ บทว่า สพฺพธมฺเม เป็นบทกรรมในบทว่า อภิสมพุทฺโธ ฯ บทว่า อภิสมพุทฺโธ เป็นบทกิตฺตบท กัตตุวาจก ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทเหตุในบทว่า สมมาสมพุทฺโธ ฯ บทว่า โส เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺโธ เป็นบทสัณฺญา ฯ บทว่า ภควา เป็นลึงคัตถะ ฯ

(26) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงได้เฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น ดังนี้แล้วต้องการไขความที่กล่าวไว้เพื่อให้รู้การได้เฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น จึงกล่าวคำว่า โส หิ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ตรัสรู้แล้วซึ่งธรรมที่แยกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมแม้ทั้งสิ้น โดยความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความจริง ชื่อว่าโดยชอบ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ที่เกิดพร้อมจากความรู้แจ้งลักษณะพร้อมสมอบรมพระบารมีมาแล้ว ด้วยพระองค์เอง ชื่อว่าด้วยพระองค์เอง ฯ

ต-ศัพฺทในบทว่า โส เป็นปັกกันตวิเสส ฯ หิ-ศัพฺท เป็นบททัฬหีภณฺตถะ (มีความหมายว่า ทัฬหีภณฺตถะ ย้าความของประโยคหน้า แปลว่า จริงอยู่) ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า หิ-ศัพฺท มีความหมายว่าวิวรรณะ ฯ คำนั้นไม่ควร ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า โส ไปตามลำดับ ฯ ชื่อว่าสังขตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปจฺจเยหิ สงฺคम्म กิริยติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันปัจจัยทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่ง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสังขตะ ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ⁵⁶⁸, เปลี่ยน ก เป็น ข ด้วยสูตร ปุรสมฺปปริหิ กโรตีสฺส ขชรา วา ตปจฺจเยสุ จ⁵⁶⁹ ฯ ธรรมชาติถูกปัจจัยปรุงแต่ง หามีได้ ชื่อว่าสังขตะ ฯ ชื่อว่าเภทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภิชฺชติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันบุคคล ย่อมจำแนก เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าเภทะ ฯ ภิชฺช-ธาตุมีความหมายว่า จำแนก-ทำให้เป็นสองอย่าง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตุวาวี วา⁵⁷⁰, วุทธิ อี ที ภี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁵⁷¹ ฯ อันถูกจำแนกว่าสังขตะและอสังขตะ ชื่อว่าสังขตาสังขตเภทะ มีความหมายว่า การจำแนกกล่าวคือสังขตะและ อสังขตะ เป็นสัมภาวนปุพฺพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่ากละ เพราะวิเคราะห์ว่า **กลียิตฺตพฺโพ สงฺขายิตฺตพฺโพ** ความว่า ส่วนย่อยใด อันบัณฑิตย่อมนับ เพราะเหตุนั้น ส่วนย่อยนั้น ชื่อว่ากละ ฯ กล- ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตรว่า สพฺพโต ญฺจตุวาวี วา⁵⁷² ฯ ชื่อว่าสกละ เพราะวิเคราะห์ว่า **สท กเลหิ วตฺตติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับการนับ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสกละ คือ พร้อม กับส่วนย่อย (ทั้งหมด) เป็นตคฺคณฺปฐฺมาพฺพพิหิสมาส ฯ เปลี่ยน สท เป็น ส หรือ ลป ห ด้วยสูตร ยท นฺอุปนนา นิปาตนา สิขณฺติ⁵⁷³ ฯ ปี-ศัพฺท มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ สภาวะใด ย่อมทรงไว้ ซึ่งลักษณะของตน เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าธัมมะ ฯ ธรรมชาติคือธัมมะ ฯ ชาติ-ศัพฺทเป็นศัพฺทประเภทตฺถภาว

⁵⁶⁸ รูป. -/622/450.

⁵⁶⁹ รูป. -/582/425.

⁵⁷⁰ รูป. -/568/414.

⁵⁷¹ รูป. -/434/318.

⁵⁷² รูป. -/568/414.

⁵⁷³ รูป. -/423/310.

ใส่ไว้ท้ายคำเพื่อความสละสลวยของคำ มิได้มีความหมายพิเศษอะไรเลย เหมือน อนต-ศัพท์ในคำว่า สุตตนุต เป็นต้น ฯ

บทว่า ยถา เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า ไม่วิปริตผิดแปลก ฯ ชื่อวารสะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รลียติ** ความว่า กิจและความเป็นสิ่งสมบูรณ์ใด อันญาณอันเป็นผู้กระทำ ยินดีเพลิดเพลิน เพราะเหตุนั้น กิจและความเป็นสิ่งสมบูรณ์นั้น ชื่อวารสะ หมายถึงธรรมที่มีกิจคือความทั่วไป เป็นต้น และความเป็นสิ่งสมบูรณ์ ฯ รส-ธาตุมีความหมายว่า ยินดี-เพลิดเพลิน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁵⁷⁴ ฯ ชื่อวารสะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สท รเสน วตตติ** ความว่า ลักษณะใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับรส เพราะเหตุนั้น ลักษณะนั้น ชื่อวารสะ เป็นตัคคุณปฐมาพหุพีหิสมาส ฯ เปลี่ยน สท เป็น ส หรือ ลบ ท ด้วยสูตร ยทนุปนนา นิปาตนา สิขมนติ⁵⁷⁵ ฯ ชื่อว่าลักษณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลกขียติ เอเตน** ความว่า ธรรมชาติ อันบัณฑิต ย่อมกำหนดด้วยความไม่เที่ยง เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าลักษณะมีความไม่เที่ยง เป็นต้น หมายถึงสภาวะทั่วไป มีความไม่เที่ยง เป็นต้น และสภาวะที่ไม่ทั่วไปมีความสัมพันธ์หาบ เป็นต้น ฯ ลกข-ธาตุมีความหมายว่า กำหนด-ทำเครื่องหมาย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ⁵⁷⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ⁵⁷⁷, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ⁵⁷⁸ ฯ อันพร้อมกับรสด้วย อันพร้อมกับรสนั้น เป็นลักษณะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสรสลักษณะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ การรู้แจ้ง ชื่อว่าปฏิเวธะ หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ ฯ วิธ-ธาตุมีความหมายว่า รู้ ฯ ปฏิ-อุปสัค เป็นศัพท์คล้ายตามความหมายของ ธาตุ ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁵⁷⁹, วุทธิ อี ที่ วิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยญเสสุ จ⁵⁸⁰ ฯ ก็ในมูลฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า ญาณที่รู้แจ้งธรรมทั้งมวล ได้มีแล้วที่โพธิบัลลังก์ ญาณที่รู้แจ้งธรรมทั้งมวล นั้นก็คือมัคคญาณนั่นเอง แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในทุกที่ ก็ไม่มีการกำหนดว่า ปฏิเวธ-ศัพท์มีความหมายว่า มัคคญาณอย่างเดียวนั้น ฯ ในที่ที่ ปฏิเวธ-ศัพท์ มีความหมายว่า มัคคญาณ ก็หมายถึง ญาณนั้นเอง ส่วนในที่ที่ ปฏิเวธ-ศัพท์ มีความหมายว่า พระสัพพัญญุตญาณ เป็นต้น ก็หมายถึง ญาณนั้นเหมือนกัน แต่ในที่นี้ เพราะท่านกล่าวว่า สพพธมเม และว่า ยถาถาสสรสลกขณปปฎิวะวเสน จึงหมายถึงพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น ฯ ความจริง พระญาณนั้น ย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยลักษณะ และโดยรส โดยไม่วิปริตผิดแปลก ฯ แม้ในมูลฎีกา เป็นต้น กล่าวไว้ว่า พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้แจ้ง โดยประการทั้งหลาย ตามความเป็นจริง ฯ ก็มัคคญาณ ย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยความเกี่ยวข้องแห่งการกำจัดโมหะอันปกปิดญาณนั้น ฯ อสังขตธรรม ย่อมรู้แจ้งโดยความเกี่ยวข้องแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์ แต่ย่อมไม่รู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยลักษณะและโดยรส โดยไม่วิปริตผิดแปลก ฯ การรู้แจ้ง ลักษณะพร้อมทั้งรส ชื่อว่าสรสลักษณะปฏิเวธะ ฯ การรู้แจ้งลักษณะพร้อมทั้งรส โดยไม่วิปริตผิดแปลก ชื่อว่ายถาถาสสรสลกขณปฏิเวธะ เป็นตติยาตปุริสสมาส ฯ การเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวาระ ฯ

⁵⁷⁴ รูป. -/568/414.

⁵⁷⁵ รูป. -/423/310.

⁵⁷⁶ รูป. -/597/435.

⁵⁷⁷ รูป. -/570/417.

⁵⁷⁸ รูป. -/550/402.

⁵⁷⁹ รูป. -/568/414.

⁵⁸⁰ รูป. -/434/318.

หมายความว่า โดยความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะพร้อมกันโดยไม่วิปริตผิดแปลก ๆ ถ้าถามว่า เมื่อมีความหมายอย่างนี้ ท่านอาจารย์ควรกล่าวว่า ลक्षणสรสปฏิเวธวเสน ไว้ แต่เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า สรสลักขณปฏิเวธ ไว้ ๆ เฉลยว่า ความจริง ลำดับคือลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน ควรกล่าวว่า ลक्षणรส ตามลำดับฐาน แต่ในที่นี้ ไม่กล่าวว่า ลक्षणรส เพราะไม่ทำตามลำดับมีลักษณะเป็นต้น ๆ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ก็เมื่อกล่าวว่า ลक्षणรส ถ้าบางท่านทำการวิเคราะห์ว่า ลักษณะด้วย รสด้วย ชื่อว่าลักขณรสะ เป็นทวินทวสมาส การกระทำนั้น ย่อมควร แต่ถ้าทำการวิเคราะห์ว่า รสคือลักษณะ ชื่อว่าลักขณรสะ เป็นกัมมธารยสมาส การกระทำนั้น ย่อมไม่ควร ดังนี้ จึงไม่กล่าวว่า ลक्षणรส ๆ ถ้าถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงไม่กล่าวปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานไว้ด้วย ๆ เฉลยว่า ผลที่เกิดขึ้น โดยความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์ที่เกิดร่วมกัน หรืออาการปรากฏแห่งญาณ โดยเป็นอารมณ์ที่ถูกยึดเอา ชื่อว่าปัจจุปัฏฐาน บรรดาธรรมเหล่านั้น อาการปรากฏ เป็นอาการที่เข้าอยู่อาศัยโดยธรรมอันเป็นอารมณ์ ส่วนผลเป็นอาการปรากฏอย่างอื่นจากธรรมนั้น ปทัฏฐานเป็นเหตุใกล้อย่างอื่นจากธรรมนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่กล่าวปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานทั้ง 2 นั้นไว้ ๆ ท่านพระอริยวังสเถระกล่าวไว้ว่า คำว่า ยาถาวสรสลักขณปฏิเวธวเสน ความว่า โดยความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะอันเป็นสภาวะของตน โดยความไม่วิปริตผิดแปลก ๆ เมื่อมีเนื้อความอย่างนั้น ควรกล่าวว่า สภาวลक्षण แต่ไม่กล่าวอย่างนั้นกลับกล่าวว่า สรสลักขณ ๆ อีกอย่างหนึ่ง ๆ สภาวะอันบุคคลพึงรู้แจ้งชื่อว่ารสะ, รสของตน ชื่อว่าสรสะ, รสของตน โดยไม่วิปริตผิดแปลก ชื่อว่ายาถาวสรสะ, ลักษณะคือรสของตนโดยไม่วิปริตผิดแปลก อันบุคคลพึงกำหนด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ายาถาวสรสลักขณะ, การรู้แจ้งลักษณะคือรสของตนโดยไม่วิปริตผิดแปลกอันบุคคลพึงกำหนดนั้น, ความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะคือรสของตนโดยไม่วิปริตผิดแปลกอันบุคคลพึงกำหนดนั้น ๆ บทว่า ยาถาวสรสลักขณปฏิเวธวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะของบทว่า สมมา หาใช้เป็นบทสรูปวิเสสนะไม่ ๆ ก็ถ้าบทว่า ยาถาวสรสลักขณปฏิเวธวเสน เป็นบทสรูปวิเสสนะไซ้ ท่านอาจารย์พึงกล่าวว่า ยาถาวสรสลักขณปฏิเวธวเสน

ชื่อว่าวิจิตา เพราะวิเคราะห์ว่า วิจิติตถ ความว่า บารมีใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงเป็นสุเมธดาบส ได้ทรงสั่งสมแล้วด้วยพระญาณ เพราะเหตุนั้น บารมีนั้น ชื่อว่าวิจิตา หมายถึงทานเป็นต้น ๆ ก็บทว่า วิจิตา นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงบารมีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสั่งสมแล้วในคราวเป็นสุเมธดาบส ๆ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวังสะเป็นต้นว่า พระโพธิสัตว์ผู้ได้ทำ ความปรารถนาที่ตั้งใจจริง ด้วยกล่าวว่า ในการที่เราเลือกเฟ้นอยู่ได้เห็นทานบารมีเป็นข้อแรก ดังนี้⁵⁸¹ จิ-ธาตุมีความหมายว่า สั่งสม ๆ วิ-อุปัสค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๆ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁵⁸² ๆ ชื่อว่าอุปจิตา เพราะวิเคราะห์ว่า อุปจิติตถ ความว่า บารมีใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสมแล้ว ในชาตก 500 ชาติ เพราะเหตุนั้น บารมีนั้น ชื่อว่าอุปจิตา หมายถึงทานบารมีเป็นต้น ๆ อุป บทหน้า จิ-ธาตุมีความหมายว่า สั่งสม ๆ อุป-อุปัสค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๆ บารมีนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าแสวงหาแล้ว ทรงสั่งสมแล้ว เพราะเหตุนั้น บารมีนั้นจึงชื่อว่าวิจิตอปจิตา เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ๆ ความเป็นหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์

⁵⁸¹ ข.ชา.อ (บาลี) 1/-/68.

⁵⁸² รูป. -/622/450.

ยอดเยี่ยมสูงสุด ชื่อว่าบารมี มีทานเป็นต้น ๆ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ วิสมาทีหิ⁵⁸³, ลบ ณ ปัจจัย ด้วยสูตร เตส โณ โลป⁵⁸⁴, วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาทีสรสส วาสโยคนตสส สณจ ⁵⁸⁵, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ณว ณิก ณณย ณ นตุหิ⁵⁸⁶ ฯ ปารมิตา คือ บารมี ฯ ตา-ปัจจัยใส่ไว้ท้ายคำเพื่อความ สละสลวยของคำ ฯ รัสสะ อี ตรงกลางเป็น อี ด้วยสูตร กวจาติมชฌุตตรานํ ทีฆรสสา ปจฺเจสุ จ⁵⁸⁷ ฯ บารมีเหล่านั้น ทั้งทรงแสวงหาแล้วและทรงสั่งสมแล้ว ทั้งเป็นบารมี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิจิโตปจิตปารมิตา เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ อันเกิดขึ้นแล้วด้วยดีเพราะพระบารมีที่ แสวงหาแล้วและสั่งสมไว้แล้ว ชื่อว่าวิจิโตปจิตปารมิตาสัมภูตะ ฯ

ชื่อว่าสยัมภู เพราะวิเคราะห์ว่า **สยเมว ภวติ** ความว่า บุคคลใด ย่อมเป็น โดยตนเองนั้น เทียว เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่าสยัมภู ฯ บุคคลนั้นคือใคร ฯ คือพระผู้มีพระภาคเจ้าศากยเมณี ผู้ ทรงบรรลุประสัพพะปัญญาตตรัสรู้แจ้งญะยธรรมทั้งปวง โดยพระองค์เอง ไม่มีใครจะพึงอ้างได้ใน ระหว่าง ฯ สยัมภู-ศัพท์ หมายถึงพระพุทเจ้า ฯ ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิภากล่าวถึงศัพท์ที่หมายถึง พระพุทเจ้าว่า สยัมภู สมมาสมพุทโธ วรปญโณ จ นายโก เป็นต้น⁵⁸⁸ ฯ สย-ศัพท์อุปปะทะ ภู-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง กวิ ปัจจัย, ลบ กวิ ปัจจัย ฯ ชื่อว่าญาณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สพพธมเม ขานาติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้แจ้ง ซึ่งธรรมทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณะ ฯ ญาณแห่งพระสยัมภู ชื่อว่าสยัมภูญาณะ ฯ รัสสะ อุ ที่ ภู เป็น อุ ด้วยสูตร กวจาติมชฌุตตรานํ ทีฆรสสา ปจฺเจสุ จ⁵⁸⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ญาณใด ย่อมเป็นเอง เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่าสยัมภู ฯ รัสสะ อุ ที่ ภู เป็น อุ ด้วยสูตร อโฆ รสสเมกวจนโยสุวปี จ⁵⁹⁰ ฯ อันเป็นเองด้วย อันเป็นเองนั้น เป็น ญาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสยัมภูญาณะ ฯ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาพระสัพพะปัญญาตตรานํ ฯ ก็ในคัมภีร์อภิธานมวารฎีกา ท่านพระสมังคลาจารย์กล่าวไว้ว่า พระศายกมุขินเจ้า พระนามว่า ตถาคต เพราะทรงมาถึง (รู้) ลักษณะของธาตุและอายตนะเป็นต้นอันถ่องแท้ โดยประเภทคือแยกเป็น ลักษณะตนเองและลักษณะที่เสมอทั่ว ๆ ไป ด้วยพระสยัมภูญาณ ฯ ในอรรถกถาธรรมาศวรรยนิทาน ท่าน อาจารย์พุทธทศตถะกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าพระตถาคต เพราะทรงมาถึง บรรลุแล้วโดยไม่ผิดพลาด รู้ตาม ลักษณะของตนเองและลักษณะที่เสมอทั่ว ๆ ไป อันถ่องแท้ แท้จริงของรูปธรรมและอรุธรรมทั้งปวง ด้วยญาณคติ

เพราะเหตุที่ทรงบรรลุถึงลักษณะของตน
และลักษณะทั่วไปอันแท้จริงของธรรมทั้งปวง
เพราะฉะนั้น พระศาสดาผู้อันบัณฑิตเฉลิมพระนามว่า ตถาคต⁵⁹¹

⁵⁸³ รูป. -/388/290.

⁵⁸⁴ รูป. -/363/264.

⁵⁸⁵ รูป. -/364/264.

⁵⁸⁶ รูป. -/190/109.

⁵⁸⁷ รูป. -/354/247.

⁵⁸⁸ อภิธาน. -/4/3.

⁵⁸⁹ รูป. -/354/247.

⁵⁹⁰ รูป. -/145/85.

⁵⁹¹ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) -/2/23.

ในฎีกาสีลขันธเป็นต้น กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงอบรมสั่งสมพระบารมีมาแล้ว ทรงกำจัดกิเลสพร้อมทั้งวาสนาได้หมดมิให้เหลือ ด้วยพระสยัมภูญาณ ทรงมีพระขันธสันดานที่ทรงพระคุณอันนับไม่ถ้วน มีพระมหากุณาสัพพัญญุตญาณเป็นต้น จึงทรงพระนามว่าพุทธะ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น อรหัตตมัคคญาณนั้น มิได้มีการกำหนดว่า พระสยัมภูญาณ ฯ เพราะที่ที่กล่าวถึงอรหัตตมัคคญาณ หรือพระญาณมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ก็หมายถึงพระสยัมภูญาณนั่นเอง ฯ ดังนั้น มัคคญาณย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยไม่ผิด ฯ แต่ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาพระสัพพัญญุตญาณ เพราะท่านกล่าวไว้ 2 คำว่า สัพพธมเม ยถาวาสสสฤทฺถนปฏิเวทวเสน ฯ ก็บพว่า สยัมภูญาณ เป็นบททรรณในบพว่า พุชฌิ มิได้เป็นบทสรูปวิเสสนะของบพว่า สามิ ฯ แต่ถ้าเป็นบทสรูปวิเสสนะก็ควรกล่าว ว่า สยัมภูญาณสงฆาเตน ฯ บพว่า สามิ แปลว่า ด้วยพระองค์คือพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ

ก็การถือเอาความหมายอย่างนี้ ย่อมเหมาะสมกับบพว่า สยิ ในบพว่า สยิ อภิถุญาย ฯ บทว่า พุชฌิ มาจาก พุช-ธาตุมีความหมายว่า รู้, อี อัชชัตตนิวิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย⁵⁹², เปลี่ยน ธย เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ⁵⁹³, ซ้อน ชุ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตตฺติยปจฺมา⁵⁹⁴, รัสสะ อี วิภัตติ เป็น อี ด้วยสูตร กุจฺจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจายานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵⁹⁵ ฯ ถามว่า ก็ในประโยค ท่านกล่าวกิตบพไว้ว่า อภิสมพุทฺโธ มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวอาชยาตบพว่า พุชฌิ ไว้ในคำที่ตั้งไว้ ฯ เฉลยว่า ความจริง บทกิริยาที่สำเร็จเป็น พุชฌิ ท่านกล่าวไว้มุ่งถึงบทนามที่เป็นกัตตา คือ โส ฯ ไขความว่า อถุญาสี เพราะ พุช-ธาตุที่เว้น อภิ ส-อุปสัค มีความหมายว่า ตื่นและเบิกบาน ฯ ภา-ธาตุมีความหมายว่า รู้, อี อัชชัตตนิวิภัตติ, ลง อ อาคม ด้วยสูตร อการาคโม หียตตฺนือชชตฺตนิ-กาลาติปตฺตีสุ⁵⁹⁶, ลง ส อาคม ด้วย กาลสตตฺม-โยควิภาคะในสูตร กรสส กาสตตฺมชชตฺตนิมิ⁵⁹⁷, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโธจฺติมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย⁵⁹⁸, ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกตฺติ⁵⁹⁹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตฺเต⁶⁰⁰, รัสสะ อี วิภัตติ เป็น อี ด้วยสูตร กุจฺจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจายานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁰¹, ซ้อน ญ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จานะ⁶⁰² ฯ ถามว่า ก็ในประโยค ท่านกล่าวไว้ว่า สมมา สามญจ สัพพธมเม วัมิมิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวคำว่า โส หิ เป็นต้นไว้ตามลำดับของคำนั้น ฯ เฉลยว่า บทกิริยา ย่อมมองหาบททรรณ คือ สัพพธมเม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าว 2 บทว่า สมมา สามญจ ไว้ก่อนแล้วเรียงบททรรณคือ สัพพธมเม ไว้กลับบทกิริยา คือ อภิสมพุทฺโธ ส่วนคำว่า โส หิ เป็นต้น กล่าวไว้ตามลำดับกัตตา กัมมะ วิเสสนะ และทรรณ ฯ

⁵⁹² รุป. -/510/368.

⁵⁹³ รุป. -/511/369.

⁵⁹⁴ รุป. -/42/39.

⁵⁹⁵ รุป. -/488/351.

⁵⁹⁶ รุป. -/457/330.

⁵⁹⁷ รุป. -/523/380.

⁵⁹⁸ รุป. -/12/9.

⁵⁹⁹ รุป. -/67/59.

⁶⁰⁰ รุป. -/14/10.

⁶⁰¹ รุป. -/488/351.

⁶⁰² รุป. -/40/33.

(27) ท่านอาจารย์หวังจะให้ถ้อยคำของตนสำเร็จด้วยบทพระบาลี จึงกล่าวว่า **ยถา** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่าพระดำรัสของพระองค์ อันข้าพเจ้าทั้งหลายพึงเชื่อ ด้วยการอ้างใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสข้ออย่างนั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระธรรมบทว่า อุปกะ เรารู้อย่างนี้ คือรู้ธรรมอันต่างด้วยธรรมที่พึงรู้เป็นต้นเองทีเดียว จะพึงอ้างคืออ้างชื่ออะไรว่า คนนี้ เป็นอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ของเรา⁶⁰³ ดังนี้ ๆ

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในบทว่า พุชฌิ ๆ หิ-ศัพท เป็นบททัฬหีกรณัตถะ ๆ สองบทว่า สงขตาสงขตเภท สกल्पิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌมมชาติ ๆ บทว่า ฌมมชาติ เป็นกรรมในบทว่า พุชฌิ ๆ บทว่า ยถาสรรสกลุณปฏิเวธวเสน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า สมมา ๆ บทว่า สมมา เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า พุชฌิ ๆ บทว่า สย เป็นบทกัตตาในบทว่า วิจิโตปจิต- ๆ บทว่า วิจิโตปจิตปารมิตาสมภูเตน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สยมภูวาณน ๆ บทว่า สยมภูวาณน เป็นบทกรณะในบทว่า พุชฌิ ๆ บทว่า สาม เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า พุชฌิ ๆ บทว่า พุชฌิ อณฺณาสี เป็นอาชยาตบ กัตตฺวาจก ๆ ยถา-ศัพท เป็นคำถาม ๆ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๆ บทว่า สย เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า อภิญญา ย ๆ บทว่า อภิญญา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุทฺธิเสยฺย ๆ บทว่า ก เป็นบทกรรมในบทว่า อุทฺธิเสยฺย ๆ บทว่า อห เป็นบทกัตตาในบทว่า อุทฺธิเสยฺย ๆ บทว่า อุทฺธิเสยฺย เป็นอาชยาตบ กัตตฺวาจก ๆ อิติ-ศัพทเป็นบทสรุปะของบทว่า วณฺเณ ๆ บทว่า วณฺเณ เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ๆ

ก็ด้วยบทว่า สมมา ในบทว่า สมมาสมพุทฺธ นี ย่อมห้ามพระปัจเจกพุทธเจ้า บทว่า ส ย่อมห้ามพระพุทธสาวก ๆ เพราะพระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ชื่อว่าโดยชอบ เพราะมิได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยเกี่ยวเนื่องแห่งลักษณะโดยไม่วิปริตผิดแปลก ส่วนพระพุทธสาวก ไม่ชื่อว่าโดยชอบ เพราะมิได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงด้วยตนเอง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง

(28) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้รูปวิเคราะห์แม้อื่น จึงกล่าวว่า **อถวา** เป็นต้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบนัยอื่นอีก ๆ ประกอบความว่า เพราะ พุช-ธาตุมีความหมายว่า ตื่นและเบิกบาน จึงมีอธิบายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตื่นแล้ว โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง คือ มิใช่ผู้อื่นปลุกให้ทรงตื่น ได้แก่ ทรงปราศจากความหลับคือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาอย่างเด็ดขาด ด้วยพระองค์เอง โดยแท้ อนึ่ง ทรงเบิกบานแล้ว คือ ทรงถึงความเบิกบานตามลำดับ โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง โดยบรรลุพระสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยจำนวนคุณนับไม่ถ้วน เพราะบรรลุรหัตตมรรคญาณเปรียบเสมือนดอกปทุมที่แย้มบาน โดยถึงความงามเลิศว่ามีสิริอันน่าชอบใจอย่างยิ่ง เพราะการต้องรัศมีพระอาทิตย์ ฉะนั้น

บทว่า อถวา เป็นการรวมนิบาต ๆ ศัพทโดยย่อทรงไว้ซึ่งกิริยา เพราะเหตุฉะนั้น ศัพทนั้น ชื่อว่าธาตุ ๆ ธาตุว่า พุช ชื่อว่าพุชธาตุ เป็นสัมภาวนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๆ ความตื่น ชื่อว่าชาครณะ ๆ ชาคร-ธาตุมีความหมายว่า ตื่น, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁶⁰⁴, เปลี่ยน ยุ เป็น อน

⁶⁰³ ชุ.ธ. (บาลี) 25/353/78.

⁶⁰⁴ รูป. -/596/434.

ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶⁰⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁶⁰⁶ ๑ ความเบิกบาน ชื่อว่าวิกสนะ ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ กส-ธาตุ (แปลว่า เบียดเบียน เมื่อมี วิ นำหน้า) มีความหมายว่า เบิกบาน, ลง ยุ ปัจจัย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ๑ ความตื่นด้วย ความเบิกบานด้วย ชื่อว่า ชาครณวิกสนะ, ความหมายคือความตื่นและความเบิกบาน ชื่อว่าชาครณวิกสนัตถะ เป็นอวธารณ- ปุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงความหมายของธาตุที่กล่าวไว้ก่อน ๑ ความเป็นไป ชื่อว่า ปวัตตนะ ๑ ป-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ วตตุ-ธาตุที่มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁶⁰⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶⁰⁸ ๑ คำว่า ทรงตื่นแล้วโดยชอบและโดยพระองค์เอง นี้เป็นประโยคของ พุธ-ธาตุที่มีความหมายว่า ตื่น ๑ จ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่าบททั้งสองเป็นวิเสสนะ มิได้มีความหมายว่า อวธารณะ ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ใด ย่อมทรงตื่น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าปฏิพุทธะ ๑ ปฏิ-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ พุธ-ธาตุ มีความหมายว่าตื่นและเบิกบาน เช่น ประโยคว่า ปุริโส ปุพฺพชฺชติ (คนยอมตื่น) ปทุมํ ปุพฺพชฺชติ (ดอกบัวยอมบาน) ๑

(29) ท่านอาจารย์เมื่อต้องการจะไขความคำว่า สมมา สามณฺจ ปฏิพุทธโธ จึงกล่าวคำว่า **อนณฺณ-** เป็นต้น ๑ บทว่า อนณฺณปฏิโพธิโต ไขความของบทว่า สมมา ด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ พระนามว่าอนณฺณปฏิโพธิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนณฺณ** น **ปฏิโพธิโต** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า อันบุคคลเหล่าอื่นปลูกให้ทรงตื่นแล้ว หามิได้ จึงทรงพระนามว่าอนณฺณปฏิโพธิตะ เป็นอยู่ตตถสมาส ๑ บทว่า หุตฺวา ใส่เข้ามาให้รู้ลักษณะของกิริยาคือการไปปราศจากแล้ว ๑ หุ-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง ตฺวา ปัจจัย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตฺกานํ ตฺน ตฺวาน ตฺวา วา⁶⁰⁹ ๑ ท่านอาจารย์ไขความ สาม-ศัพท์ว่า สยเมว เพราะ สาม-ศัพท์มีความหมายว่าสีดำและสามเวทก็มี ๑ ถามว่า ก็ถ้าเมื่อคำมีความหมายอย่างนี้ เพราะเหตุอะไร จึงไม่ไขความของบทว่า สามํ ไว้ ๑ เฉลยว่า ความจริง แม้เมื่อไขความของบทว่า สามํ แล้ว ความหมายของบทว่า สามํ ก็จะพึงเข้าใจง่าย เพราะเห็นบทว่า สย ในบทว่า สยํ อภิญฺกาย นี เพราะฉะนั้น จึงไม่ต้องไขความ ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามบทอื่นที่เป็นเหตุ ๑ เอว-ศัพท์ที่ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จ-ศัพท์ ในบทว่า สามณฺจ นี้ มีความหมายว่า อวธารณะ ๑ ชื่อว่าวาสนา เพราะวิเคราะห์ว่า **วสติ สนฺตฺวาน ปริภาวิตา หุตฺวา ติฏฺฐติ** ความว่า ความสามารถพิเศษอันกิเลสทั้งหลายนำมาแล้ว อบรมให้เจริญดำรงอยู่ในสันดานใด เพราะเหตุนั้น ความสามารถพิเศษอันกิเลสทั้งหลายนำมาแล้วนั้น ชื่อว่าอาหิตสัตติวิเสสสะ หมายถึงวาสนา คืออำนาจพิเศษที่กิเลสอันเป็น เช่นเดียวกับความประพตติและที่เป็นเหตุแห่งความประพตติในเวลาที่ยังมีอนุสัยกิเลสแห่งบุคคลผู้หมกอนุสัยกิเลสในตนแล้ว นำมาให้แล้ว ๑ วส-ธาตุ มีความหมายว่า อยู่, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตฺตุ-กรณปเทเสสุ จ⁶¹⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶¹¹, วุทธิ อ ที่ ว เป็น อา ด้วยสูตร

⁶⁰⁵ รุป. -/570/417.

⁶⁰⁶ รุป. -/550/402.

⁶⁰⁷ รุป. -/596/434.

⁶⁰⁸ รุป. -/570/417.

⁶⁰⁹ รุป. -/640/464.

⁶¹⁰ รุป. -/597/435.

⁶¹¹ รุป. -/570/417.

อณฺเณสุ จ⁶¹², ลง อา ปัจจัยอีก, ๑ ชื่อว่าสวาสนา เพราะวิเคราะห์ สห วาสนาย วตตติ ความว่า ความ
 หลับคือความลุ่มหลงใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับวาสนา เพราะเหตุนั้น ความหลับคือความลุ่มหลงนั้น ชื่อ
 ว่าสวาสนา เป็นตักคุณปฐมาพหุพีหิสมาส ๑ ชื่อว่าสัมโมหะ เพราะวิเคราะห์ว่า สัมมุหนติ เอเตน
 ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมลุ่มหลง คือย่อมหลงอย่างยิ่ง ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อ
 ว่าสัมโมหะ หมายถึงอวิชชา ๑ ส-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ มุห-ธาตุมีความหมาย
 ว่า หลง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปทาทีโต ณ⁶¹³, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป⁶¹⁴,
 วุทธิ อุ ที่ มุ เป็น โอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิต⁶¹⁵ ๑ ชื่อว่านิททา เพราะวิเคราะห์ว่า นิททียติ
 ความว่า ความหลับใด อันบัณฑิตย่อมตำหนิ เพราะเหตุนี้ ความหลับนั้น ชื่อว่านิททา ๑ ก็ความที่รูป
 ภายในรูปที่ถิ่นมิตินี้ให้ตั้งขึ้นแล้วหนัก อวิยะน้อยใหญ่จมลง ชื่อว่านิททา ๑ นิทท-ธาตุ มีความหมาย
 ว่า ตีเตียน, ลง ท ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย⁶¹⁶, ลบ น (นิทท เป็น นิท) ด้วยสูตร
 กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจายานํ ที่ขมิปริธาเทสโลปาคมา จ⁶¹⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ
 ยุตเต⁶¹⁸, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิณค ด้วยสูตร อิตถิยมโต อาปจฺจโย⁶¹⁹ ๑ ชื่อว่านิททา เพราะวิเคราะห์ว่า
นิททา วิย ความว่า อวิชชาใด เปรียบเสมือนความหลับ เพราะเหตุนี้ อวิชชา นั้น ชื่อว่านิททา เป็นรูป
 วิเคราะห์ปริกัปปัตถิต ๑ ความลุ่มหลงด้วย ความลุ่มหลงนั้น เป็นเหมือนความหลับด้วย เพราะเหตุ
 นั้น จึงชื่อว่าสัมโมहनิททา เป็นอุปมานุตตรบทกัมมธารยสมาส ๑ พร้อมกับวาสนาด้วย พร้อมกับ
 วาสนานั้น เป็นความลุ่มหลงเหมือนความหลับด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสวาสนสัมโมहनิททา ๑ ใน
 อุปมานุตตรบทกัมมธารยสมาส บทวิเสสนะที่เป็นอุปมา จะอยู่หลัง ๑ รัสสะ อา ที่ สวาสนา เป็น อ
 ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจายานํ ที่ขมิปริธาเทสโลปาคมา จ⁶²⁰ ๑ ในบทว่า อจฺจนตํ วิคโต นี้ ฟังใส่
 บนเหตุเข้ามาว่า อริยมคฺคณาณน สมุจฺฉินฺนตา (เพราะถูกตัดขาด ด้วยอริยมรรคญาณ) ๑ บทว่า
 อจฺจนตํ เป็นบทนิบาต ๑ มีความหมายว่า เอกนเตน (อย่างแน่แท้) ๑ ลง นา ปัจจัย หลัง อจฺจนตํ-ศัพท์
 ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ จ⁶²¹ ๑ หรือ อจฺจนตํ มีความหมายว่า อย่างเดียว เป็น
 กิริยาวิเสสนะ ๑ ลบ สี วิภตติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ จ⁶²² ๑ บทว่า ปฏิพุทฺโธ ไช
 ความเป็น วิคโต ๑ ชื่อว่าวิคตะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิคมิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงไปปราศ
 แล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าวิคตะ ๑ คมฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ วิ-
 อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ คมฺ-ธาตุมี วิ-ศัพท์นำหน้า มีความหมายว่า เว้น, ลง ต

⁶¹² รูป. -/434/318.

⁶¹³ รูป. -/577/422.

⁶¹⁴ รูป. -/526/372.

⁶¹⁵ รูป. -/527/383.

⁶¹⁶ รูป. -/651/478.

⁶¹⁷ รูป. -/488/351.

⁶¹⁸ รูป. -/14/10.

⁶¹⁹ รูป. -/176/101.

⁶²⁰ รูป. -/488/351.

⁶²¹ รูป. -/282/160.

⁶²² รูป. -/282/160.

ปัจฉัย ในอดีต ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ⁶²³, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรรมาทินมนโต⁶²⁴ ๓ ส่วนเนื้อความที่ 2 ท่านไขด้วยบทว่า ทินกโร เป็นต้น ๓

ชื่อว่าทินะ เพราะวิเคราะห์ว่า **เทนติ เอเตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมให้ ซึ่งวัตถุแก่บุคคลอื่น ด้วยวันนี้ เพราะเหตุนั้น วันนั้น จึงชื่อว่าทินะ หมายถึง กลางวัน ๓ ทา-ธาตุมีความหมายว่า ให้, ลง อิน ปัจฉัย ด้วยสูตร วิจินาทเย, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น อ ด้วยสูตร สี⁶²⁵ ๓ ชื่อว่าทินกระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทินิ กโรติ** ความว่า พระอาทิตย์ ย่อมทำให้มีกลางวัน เพราะเหตุนั้น พระอาทิตย์นั้น ชื่อว่าทินกระ ๓ ทิน สัทพูปพะ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจฉัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁶²⁶ ๓ ชื่อว่ากิริณะ เพราะวิเคราะห์ว่า แสงใด ย่อมเกลี้ย ย่อมกระจาย คือย่อมกำจัดซึ่งความมืด เพราะเหตุนั้น แสงนั้น ชื่อว่ากิริณะ ๓ กिर-ธาตุมีความหมายว่า กระจัดกระจาย-เรียราย, ลง ยุ ปัจฉัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ⁶²⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶²⁸, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ⁶²⁹ ๓ แสงแห่งพระอาทิตย์ ชื่อว่าทินกรกิริณะ ๓ การมาร่วมกัน คือการเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าสมาคมะ ๓ ถามว่า การมาร่วมกันของอะไร ๓ เฉลยว่า การมาร่วมกันของดอกปทุม ๓ ส อ บพหน้า คม-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๓ อา-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๓ ลง ยุ ปัจฉัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ญ⁶³⁰ ๓ การมาร่วมกันด้วยแสงพระอาทิตย์ ชื่อว่าทินกรกิริณ-สมาคมะ ๓ ชื่อว่ารุจิ เพราะวิเคราะห์ว่า ดอกปทุม ย่อมรุ่งเรือง ด้วยแสงนั้น เพราะเหตุนั้น แสงนั้น จึงชื่อว่ารุจิ ๓ รุจ-ธาตุมีความหมายว่า สว่าง-รุ่งเรือง, ลง อิ ปัจฉัย ด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ⁶³¹ ๓ ชื่อว่ารุจिरา เพราะวิเคราะห์ว่า **รุจิ เอติสสา อตถิ** ความว่า รัศมี ย่อมมี แก่สิรินั้น เพราะเหตุนั้น สิรินั้น ชื่อว่ารุจिरา ๓ ลง ร ปัจฉัย ด้วยสูตร มธวาทีโต โร⁶³² ๓ อันยอดเยี่ยมด้วย อันยอดเยี่ยมนั้น เป็นรัศมีด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปรมรุจिरา, สิรินั้นทั้งยอดเยี่ยม ทั้งมีรัศมี เพราะเหตุนั้น สิรินั้น จึงชื่อว่าสิริปรมารุจिरา เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ๓ ชื่อว่าสิริ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปะทุเม นิสสยติ** ความว่า ความงามใด ย่อมอาศัยอยู่ในดอกปทุม เพราะเหตุนั้น ความงามนั้น ชื่อว่าสิริ ๓ สร-ธาตุมีความหมายว่า อาศัย, ลง อิ ปัจฉัยในกัตตุ ด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ⁶³³, เปลี่ยน อ ที่ ส เป็น อิ ด้วยสูตร กุวิ ชาตุวิภัตติปะ-ปัจฉายานัน ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶³⁴ ๓ อันยอดเยี่ยมและมีรัศมีด้วย อันยอดเยี่ยมและมีรัศมีนั้น เป็นสิริด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปรมรุจิสสิริ ๓ ชื่อว่าโสภา เพราะวิเคราะห์ว่า **สุภติ** ความว่า สิริใด ย่อมงาม เพราะเหตุนั้น สิรินั้น จึงชื่อว่าโสภา ๓ สุภ ธาตุมีความหมายว่า งาม, ลง อ ปัจฉัย ด้วยสูตร

⁶²³ รูป. -/606/441.

⁶²⁴ รูป. -/600/438.

⁶²⁵ รูป. -/195/114.

⁶²⁶ รูป. -/568/414.

⁶²⁷ รูป. -/597/435.

⁶²⁸ รูป. -/570/417.

⁶²⁹ รูป. -/550/402.

⁶³⁰ รูป. -/596/434.

⁶³¹ รูป. -/679/495.

⁶³² รูป. -/401/296.

⁶³³ รูป. -/679/495.

⁶³⁴ รูป. -/488/351.

สพพโต ญวตุวาวิ วา⁶³⁵, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญเณสุ จ⁶³⁶ ฯ ชื่อว่าอัคคา เพราะวิเคราะห์ว่า **เสฏฐภาวํ อชฺชติ** ความว่า ความงามใด ย่อมถึงซึ่งความเป็นของเลิศ เพราะเหตุนั้น ความงามนั้น ชื่อว่าอัคคา ฯ ความงามด้วย ความงามนั้น เป็นเลิศด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสภคคา ฯ ความงามอันเลิศว่าสิริทั้งยอดเยี่ยมทั้งมีรัศมี ชื่อว่าปรมรุจิริสิริโสภคคา เป็นสัมภาวนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ การถึง ชื่อว่าปตฺติ ฯ ถามว่า การถึงของอะไร ฯ เฉลยว่า ของดอกปทุม ฯ ปท-ชาตุมีความหมายว่า ไป, การถึง การไป คือ การบรรลุถึง ฯ ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา⁶³⁷, ลบ ทุ ท้ายธาตุ และ ซ้อน ตฺ ด้วยสูตร ภูษาทีนมนโต โน ทฺวิ จ⁶³⁸ ฯ การถึงความงามอันเลิศว่าสิริทั้งยอดเยี่ยมทั้งมีรัศมี ชื่อว่าปรมรุจิริสิริโสภคคปตฺติ ฯ ชื่อว่าวิกสิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิกสยิตถ** ความว่า ดอกปทุมใด บานแล้ว เพราะเหตุนี้ ดอกปทุมนั้น ชื่อว่าวิกสิตะ ฯ วิ บทหน้า กส-ชาตุมีความหมายว่า บาน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตฺตริ⁶³⁹, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁶⁴⁰ ฯ อิว-ศัพท์ เป็นอุปมา โชคกะ ฯ ชื่อว่าปทุมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปชฺชติ เทวปุชฺชาติ ยาคี** ความว่า ดอกไม้ใด ย่อมถึงการบูชา เทวดาเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ดอกไม้นั้น ชื่อว่าปทุมะ หมายถึงดอกบัว ฯ ลง กุม ปัจจัย ด้วยสูตร อุกกุสพทสุข กุโม, ลบ กุ ที่ กุม ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ ชาติวิกตติปฺจฺจายาน ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁴¹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁶⁴² ฯ

ชื่อว่าอัคคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อชฺชติ เสฏฐภาวํ คจฺฉติ** ความว่า มรรคใด ย่อมถึงความ เป็นมรรคอันประเสริฐ เพราะเหตุนี้ มรรคนั้น ชื่อว่าอัคคะ ฯ อันประเสริฐด้วย อันประเสริฐนั้น เป็นมรรคด้วย เพราะเหตุใด จึงชื่อว่าอัคคัมคคะ หมายถึงอรรถมรรค ญาณในอรรถมรรค ชื่อว่าอัคค-มัคคญาณะ ฯ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสมาคมะ ฯ ถามว่า การประกอบพร้อมของอะไร ฯ เฉลยว่า การประกอบพร้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ การประกอบพร้อมด้วยญาณในมรรคอันเลิศ ชื่อว่า อัคคัมคคญาณสมาคมะ ฯ ชื่อว่าปริมิตา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปริมิเนตพฺพา** ความว่า คุณเหล่าใด อัน บัณฑิตพึงนับ เพราะเหตุนี้ คุณเหล่านั้น ชื่อว่าปริมิตา ฯ ปริ บทหน้า มา-ชาตุมีความหมายว่า รัก-ทะนุถนอม-เปรียบเทียบ-ซึ่ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁶⁴³, เปลี่ยน อา ที่ มา เป็น อิ ด้วย สูตร กฺวจิ ชาติวิกตติปฺจฺจายาน ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁴⁴ ฯ คุณทั้งหลายอันบุคคลนับไม่ได้ ชื่อว่าปริมิตะ เป็นนนิบาตปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ น-นิบาต มีความหมายว่า ปริยฺทาสะ (แสดง ความหมายอื่นที่เสมอกันกับสิ่งที่กล่าวปฏิเสธไว้) ฯ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตฺ นสฺส ตปฺปฺริเส⁶⁴⁵ ฯ ชื่อว่าคุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **คุณิยนฺติ เสยฺยตถิเกหิ ปริจฺจียนฺติ** ความว่า ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น

⁶³⁵ รูป. -/568/414.

⁶³⁶ รูป. -/434/318.

⁶³⁷ รูป. -/599/437.

⁶³⁸ รูป. -/560/409.

⁶³⁹ รูป. -/606/441.

⁶⁴⁰ รูป. -/547/400.

⁶⁴¹ รูป. -/488/351.

⁶⁴² รูป. -/14/10.

⁶⁴³ รูป. -/622/450.

⁶⁴⁴ รูป. -/488/351.

⁶⁴⁵ รูป. -/344/228.

เหล่าใด อันบุคคลทั้งหลายผู้ต้องการความดี ย่อมสั่งสม เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าคุณะ ฯ คุณ-ธาตุมีความหมายว่า สั่งสม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตุวารี วา⁶⁴⁶ ฯ อันนับไม่ได้ด้วย อันนับไม่ได้เหล่านั้น เป็นคุณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปริमितคุณะ ฯ ชื่อว่าคุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **คณิตพโพ** ความว่า หมูโต อันบัณฑิตพึงนับ เพราะเหตุนี้ หมูนั้น ชื่อว่าคุณะ ฯ คุณ-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตุวารี วา⁶⁴⁷ ฯ คุณะแห่งคุณอันนับไม่ได้ทั้งหลาย ชื่อว่าอปริमितคุณคุณะ ฯ ชื่อว่าอสังกตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อลงฺกโรติ** ความว่า ญาณใด ย่อมประดับ คือย่อมกระทำการประดับตน เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่าอสังกตะ ฯ อลฺ-นิบาต มีความหมายว่า ประดับ ฯ อลฺ สัทพูปพะ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ⁶⁴⁸, ลป รุ ท้าย กร-ธาตุ ด้วยสูตร รกาโร จ⁶⁴⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าอสังกตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อลงฺกรียติ** ความว่า ญาณใด อันคณะแห่งคุณ ย่อมกระทำการประดับคือตกแต่ง เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่าอสังกตะ ฯ บทว่า คุณคณเณ เป็นบทกัตตาในบทว่า กรียติ ฯ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁶⁵⁰ ฯ อันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการประดับ ชื่อว่าอปริमितคุณคณาลังกตะ ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าใด ย่อมตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยปกติ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าสัพพัญญู ฯ ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตตา ฯ รัสส อู เป็น อู เพื่อให้ออกเสียงง่าย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจายานํ ทีฆวิปริตา-เทสโลปาคมา จ⁶⁵¹, พระญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ ฯ รัสสะ อา ที่ ตา เป็น อ, ไม่มีการซ้อน ญ ฯ เป็นอวธารณบุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ อันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการประดับด้วย อันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการประดับนั้น เป็นพระสัพพัญญุตญาณ ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปริमितคุณคณาลังกตสัพพัญญุตญาณะ ฯ การถึง คือการบรรลุของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ การถึงคือการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณอันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการประดับ ชื่อว่าอปริमितคุณคณาลังกตสัพพัญญุตญาณปัตติ ฯ เอว-ศัพท์ ในบทว่า สยเมว มีความหมายว่า ปรีชาวัตตนะ มิได้มีความหมายว่า เอว-ศัพท์ ฯ บทว่า ปฏฺิพฺพุโ ไชความเป็น วิกสิโต ฯ ชื่อว่าวิกสิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิกสิตวา** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าใด ทรงเบิกบานแล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ชื่อว่าวิกสิตะ ฯ วิ บทหน้า กส-ธาตุมีความหมายว่า เบิกบาน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ⁶⁵², ลง อิ อากม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁶⁵³ ฯ แต่ถ้าเมื่อประสงค์เป็นอิ- ธาตุมีความหมายว่า ไป ควรกล่าววว่า วิกาสิโต ดังนี้ ด้วยอำนาจการอธิบายเพื่อให้รู้ว่า บทว่า วิกสิโต นี้เป็นกัตตฺวาจก จึงไชความเป็น วิกาสมนุปตโต ฯ เพราะเหตุนี้ ในอภิธัมมวาทฎีกาจึงกล่าวไว้ว่า พระนามว่าพระพุทฺธเจ้า เพราะทรงเบิกบานด้วยการตรัสรู้ ฯ ความเบิกบาน ชื่อว่าวิกาสะ

⁶⁴⁶ รุป. -/568/414.

⁶⁴⁷ รุป. -/568/414.

⁶⁴⁸ รุป. -/606/441.

⁶⁴⁹ รุป. -/632/457.

⁶⁵⁰ รุป. -/622/450.

⁶⁵¹ รุป. -/488/351.

⁶⁵² รุป. -/606/441.

⁶⁵³ รุป. -/547/400.

๗ กส-ธาตุมีความหมายว่า เบิกบาน, ลง ณ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร ภาเว จ⁶⁵⁴ ๗ ชื่อว่าอนุปตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนุปาปุณิ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ทรงถึงแล้ว เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ชื่อว่าอนุปตตะ ๗ อนุ บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ⁶⁵⁵, ลบ ท ทำยธาตุ และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูขาทิมมนโต โน ทวิ จ⁶⁵⁶ ๗ ถาว่า พุทธ-ธาตุ ย่อมเป็นไปแม้ในการไป เพราะเหตุอะไร จึงไม่กล่าวว่ามี ความหมายว่า ไป ๗ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวว่ามีความหมายว่า รู้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่ามี ความหมายว่า ไป เพราะคำว่า ธาตุเหล่าใดมีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า รู้ ธาตุเหล่าใดมีความหมายว่า รู้ ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า ไป เพราะฉะนั้น จึงไม่กล่าวว่ามี ความหมายว่า ไป ๗

อลวา-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ๗ บทว่า พุทธธาตุสส เป็นบทสัมพันธ์กับกิริยาในบทว่า ปวตตนาโต ๗ บทว่า ชาครณวิกสนตเถสุปี เป็นบทวิเสสาธาระในบทว่า ปวตตนาโต ๗ บทว่า ปวตตนาโต เป็นญาปกเหตุในบทว่า อตโถ ๗ สองบทว่า สสมา สามณจ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปฏิพุทโธ ๗ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า ปฏิพุทโธ หุตวา วิคโต ๗ บทว่า อนนถปฐิวโธ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภควา ๗ บทว่า หุตวา เป็นบทหลักขณกิริยาในบทว่า วิคโต ๗ บทว่า สยเมว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิคโต ๗ บทว่า สวาสนสมโมหนิททาย เป็นบทอปาทานะในบทว่า วิคโต ๗ บทว่า อจจนต์ เป็นบทตติยาวิเสสนะหรือบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิคโต ๗ บทว่า วิคโต เป็นกิตบทกัตตวาจก ๗ บทว่า ทินกรกิริณสมาคเมน เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า ปตติยา ๗ บทว่า ปรมจิริสิริโสภคคปตติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิคโต ๗ บทว่า วิคโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปทุม ๗ อิว-ศัพท์ เป็นบทอุปมาโชตกะ ๗ บทว่า ปทุม เป็นลึงคัตถะ ๗ บทว่า อคคมคคานสมาคเมน เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า ปตติยา ๗ บทว่า อปรमितคุณคณาตสพพณุตถาณปตติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิคโต ๗ เพราะเหตุ นั้น ในอภิธัมมวารตารฎีกา ท่านจึงกล่าว ว่า อปรमितคุณคณาตสพพณุตถาณสมาคเมน วิคโต (ทรงเป็นผู้เบิกบานแล้ว โดยการประกอบพร้อมด้วยพระสัพพัญญุตญาณอันถูกประดับแล้วด้วยคุณแห่งพระคุณอันนับไม่ได้) ๗ การทำเป็นวิเสสนะนี้ ย่อมเสมอกับคำว่า ปรมจิริสิริโสภคคปตติยา วิคโต ๗ จะกล่าวบทว่า ปรมจิริสิริโสภคคปตติยา แม้เป็นตติยาวิเสสนะในบทว่า สสมา ก็ควร ๗ สองบทว่า สสมา สยเมว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิคโต ๗ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า วิคโต อนุปตโต ๗ บทว่า วิกาส เป็นบทกรรมในบทว่า อนุปตโต ๗ บทว่า วิคโต อนุปตโต เป็นกิตบท กัตตวาจก ๗ บทว่า อิติ เป็นบทสรูปะของบทว่า อตโถ ๗ บทว่า อตโถ เป็นลึงคัตถะ ๗

คำว่า อนนถปฐิวโธ หุตวา สยเมว สวาสนสมโมหนิททาย อจจนต์ วิคโต นี้เป็นคำญาปกเหตุ แสดงให้ทราบถึงความหมายที่มาของคำว่า สมาสุมพุทโธ ว่ามาจากคำแสดง ความหมายว่า สสมา สามณจ ปฏิพุทโธ สวาสนสมโมหนิททาย อจจนต์ วิคโตติ สมาสุมพุทโธ ๗ คำว่า ทินกรกิริณสมาคเมน ปรมจิริสิริโสภคคปตติยา วิคโตมิว ปทุม อคคมคคานสมาคเมน อปรमितคุณคณาตสพพณุตถาณปตติยา สสมา สยเมว จ วิคโต วิกาสมนุปตโต นี้เป็นคำญาปกเหตุ แสดง

⁶⁵⁴ รูป. -/580/424.

⁶⁵⁵ รูป. -/606/441.

⁶⁵⁶ รูป. -/560/409.

ให้ทราบถึงความหมายที่มาของคำว่า สมมาสมพุทโธ ว่ามาจากคำแสดงความหมายว่า สมมา สยเมว จ อปรमितคุณคณาลกตสพพญุตตาณปตติยา วิกสิโตติ สมมาสมพุทโธ ฯ

(30) ท่านพระญาณกิตติเถระหมายเอาคำที่ท้วงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นครู พระนามว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะ สมมาสมพุท-ศัพท์ประกอบด้วยความหมายของศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้าให้พิเศษออกไป ด้วยบทว่า **อตฺถึ** ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ยถาวุตตวจนตถโยเคปิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้เมื่อ สมมาสมพุท-ศัพท์ประกอบด้วยความหมายของศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว ท่านพระอนุรุทธาจารย์สดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคำว่า **อตฺถึ** นี้ เพราะ สมมาสมพุท-ศัพท์เป็นไปด้วยอำนาจของพระนามในพระผู้มีพระภาคเจ้า”

ชื่อว่ายถาวุตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาโร วุตโต อสส** ความว่า ประการอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรู้แจ้งซึ่งธรรมทั้งมวลโดยชอบและโดยพระองค์เอง ทรงเป็นผู้ตื่นแล้ว โดยชอบและโดยพระองค์เอง แห่งความหมายของคำนั้น อันอาจารย์กล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้ ความหมายของคำนั้น จึงชื่อว่ายถาวุตตะ ฯ

ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า ปการะ (ต่าง ๆ) ฯ เป็นตักคุณัญฐิพหุพีหิสมาส ฯ ชื่อว่า วจนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ววจจติ อตฺถอ อเนน** ความว่า ความหมายอันอาจารย์ยอมกล่าวด้วยศัพท์นี้ เพราะเหตุนี้ ศัพท์นี้ ชื่อว่าวจนะ หมายถึง สมมาสมพุท-ศัพท์ ฯ วจ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเสสุ จ⁶⁵⁷ ฯ ชื่อใด อันบุคคลย่อมรู้ เพราะเหตุนี้ ชื่อนั้น ชื่อว่าอตฺถะ ฯ ความหมายของคำ ชื่อว่าวจันตถะ, ตามที่กล่าวแล้วด้วย ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นความหมายของคำด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถาวุตตวจนตถะ ฯ การประกอบคือความเชื่อมโยง ชื่อว่าโยคะ ฯ การประกอบด้วยความหมายแห่งคำตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่ายถาวุตตวจนตถโยคะ ฯ อปี-ศัพท์ มีความหมายว่า โจทนาการุจิสุจนะ (คือการดำริของผู้ถามที่เกิดความสงสัย จึงแปลว่า แมื่ก็จริง) ฯ ชื่อว่าสัททะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สทฺทียติ** ความว่า คำใด อันอาจารย์ยอมกล่าว เพราะเหตุนี้ คำนั้น ชื่อว่าสัททะ ฯ สทฺท-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁶⁵⁸ ฯ ศัพท์ว่า สมมาสมพุท ชื่อว่าสัมมาสัมพุทธสัททะ เป็นสัมภาวน-บุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่าภคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภคิตพฺพา** ความว่า สมบัติอันเป็นโลกิยะและโลกุตระ อันบุคคลทั้งหลายย่อมส้องเสพ เพราะเหตุนี้ สมบัติเหล่านั้น ชื่อว่าภคะ ฯ ภค-ธาตุมีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁶⁵⁹, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน⁶⁶⁰ ฯ ทรงพระนามว่าภควา เพราะวิเคราะห์ว่า สมบัติอันเป็นโลกิยะและโลกุตระทั้งหลาย ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าภควา ฯ ลง วนตุ ปัจจัย ด้วยสูตร คุณาทีโต วนตุ⁶⁶¹, ลง สมิ วิภัตติ, เปลี่ยน นตุ กับ สมิ เป็น ตี ด้วยสูตร โตติตา สสมินาสุ⁶⁶² ฯ

⁶⁵⁷ รุป. -/597/435.

⁶⁵⁸ รุป. -/568/414.

⁶⁵⁹ รุป. -/568/414.

⁶⁶⁰ รุป. -/554/405.

⁶⁶¹ รุป. -/402/296.

⁶⁶² รุป. -/102/70.

ชื่อว่าสามัญญา เพราะวิเคราะห์ว่า สวิเสเสน อณฺเวยติ เอตาย ความว่า ธรรมชาติอันบุคคลย่อมรู้โดยพิเศษ ด้วยชื่อนั้น เพราะเหตุานั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าสามัญญา ฯ ส-อุปสัค มีความหมายว่าพิเศษ ฯ อา-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้อยตามความหมายของธาตุ ฯ ภา-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถยมตยโว วา⁶⁶³, ซ้อน ณ, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจจายานันท์ทวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁶⁴, หรือเปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น ณ ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค⁶⁶⁵ ฯ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ฯ ความเกี่ยวข้องด้วยชื่อ ชื่อว่าสามัญญาวสะ หมายถึงความสัมพันธ์ด้วยเพียงชื่อ ฯ ปาฐะว่า สมณฺณวเสน กังาม ฯ ความจริง สมมาสมพุทฺธ-ศัพท์ ย่อมเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องเพียงพระนามในพระผู้มีพระภาคเจ้า หาเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องแห่งคุณไม่ ฯ ศัพท์นั้นเป็นศัพท์ที่ประกาศพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นศัพท์ที่เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ ก็ศัพท์ว่า พุทฺโธ ทสฺพลो สดฺธา สยมฺภู สมมาสมพุทฺโธ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ประกาศพระนามของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั่นเอง ฯ แม้ในฎีกาสัททตถจินตา ท่านก็กล่าวไว้ว่า แม้เมื่อประกอบ สมพุทฺธ-ศัพท์ที่เกิดขึ้นด้วยเนื้อความแห่งคำตามที่กล่าวแล้ว จึงสดุดีให้พิเศษว่า ทรงมีพระญาณอันหมดจดแล้ว เพราะกำหนดโดยเป็นศัพท์ที่เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ เพราะฉะนั้น ปาฐะว่า สมณฺณวเสน กังาม ฯ ใช้ปาฐะแม้ว่า สามณฺณวเสน ก็มี ฯ แต่ปาฐะนั้นไม่งาม ฯ เพราะบทว่า สามณฺณวเสน มีความหมายว่า สาธารณวเสน (คือทั่วไป) จากคำว่า สามัญญะ คือ สาธารณะทั่วไป ฯ ดังนั้น เมื่อมีความหมายอย่างนี้ ความหมายว่า สมมาสมพุทฺธ-ศัพท์ ใช้ในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจศัพท์ทั่วไป ดังนี้ ไม่ควรถือเอา ฯ ถ้าถือเอาความหมายว่า คุณทั้งหลาย ย่อมเสมอ ชื่อว่าสมานะ ความเป็นแห่งคุณอันเสมอ ชื่อว่าสามัญญะ สมานะก็คือสามัญญะนั้นเอง บุคคลย่อมเสมอ ชื่อว่าสมานะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้เสมอ ชื่อว่าสามัญญะ สมานะก็คือสามัญญะนั้นเอง เมื่อถือเอาความหมายแม้อย่างนี้ แม้ความหมายว่า สมมาสมพุทฺธ-ศัพท์ เป็นไปในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจศัพท์ทั่วไป ดังนี้ จึงไม่ควรถือเอา เพราะฉะนั้น ปาฐะนั้นจึงไม่งาม ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ชื่อว่าสามัญญะ เพราะหมายถึงครูทั้ง 6 ฯ คำนั้นก็ไม่ว่า เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะสมมาสมพุทฺธ-ศัพท์ หมายถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยส่วนเดียว ฯ ศัพท์ใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าปวัตตะ ฯ ป บทหน้า วตุ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺเต กตฺตริ⁶⁶⁶ ฯ ความเป็นแห่งศัพท์ที่เป็นไป ชื่อว่าปวัตตตตะ ฯ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้พิเศษ-ทำให้ต่างกัน, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณฺญาเปณาปยการิตานิ เหวตฺเต⁶⁶⁷, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานิ โณ โลป⁶⁶⁸, วุทธิ อี ที่ สิส ธาตุ เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสฺส วุทธิ การิตเ⁶⁶⁹, ลง ตี วัตตมานาวิภตติ ฯ

⁶⁶³ รุป. -/599/437.

⁶⁶⁴ รุป. -/488/351.

⁶⁶⁵ รุป. -/49/46.

⁶⁶⁶ รุป. -/606/441.

⁶⁶⁷ รุป. -/540/390.

⁶⁶⁸ รุป. -/526/382.

⁶⁶⁹ รุป. -/527/383.

บทว่า สมมาสมพุทฺธสทฺทสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในกิริยาในบทว่า โยเคปิ ฯ บทว่า ยถาตุต-
วจนตโยเคปิ เป็นบทภาวลักษณะวันตะในบทว่า สติ ฯ บทว่า สติ เป็นบทภาวลักษณะในบทว่า วิเสสติ
ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺธสทฺทสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปวตตตตฺตา ฯ บทว่า ภควติ เป็นบท
วิสยาธาระในบทว่า ปวตตตตฺตา ฯ บทว่า ปวตตตตฺตา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า อตุลฺล
เป็นบทสรุปะในบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบทกรณะในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า ภควนฺตํ เป็น
บทกรรมในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า อัจจริโย เป็นบทกัตตาในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า วิเสสติ เป็น
อาชยาตบท กัตตุวาทก ฯ

(31) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ความหมายของศัพท์ส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **ตุลาย** เป็นต้น ฯ
บุคคลเหล่านี้ อันเขาเปรียบเทียบได้ หรือบุคคลเสมอเหมือนกัน ชื่อว่าตุลยะ ฯ ถาว่า ท่านอาจารย์
กล่าวเพียงคำว่า ตุลาย ไม่มีบทว่า ปถณาย จะได้บทว่า ปถณาย จากไหน ฯ เฉลยว่า ได้บทว่า
ปถณาย เพราะ ตฺลา-ศัพท์ที่หมายถึงตราซึ่งปกติท่านไม่ได้หมายเอา และเพราะแสดงคำที่ท่านกล่าวไว้
ในมูลฎีกา ฯ ก็ในมูลฎีกานั้น ท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า อตุลิตฺ ความว่า อันเขาเปรียบเทียบไม่ได้ ด้วย
ปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ฯ ชื่อว่าตฺลา เพราะวิเคราะห์ว่า **ตุเลติ ธมฺมาที ตีเรติ** ความว่า ปัญญา
ใด ย่อมพิจารณาสิ่งต่าง ๆ มีธรรมเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่าตฺลา ฯ ตฺล-ธาตุมี
ความหมายว่า พิจารณา-ให้สำเร็จ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมติโย วา⁶⁷⁰, ลง อา ปัจจัยอิถิลิงค์
ด้วยสูตร อิตฺถิมโต อาปัจจโย⁶⁷¹ ฯ บุคคลใด อันเขาว่า (ซึ่ง) ให้เสมอ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่า
สัมमितะ ฯ สํ บทหน้า มา-ธาตุมีความหมายว่า เปรียบเทียบ-ซึ่ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ
ต⁶⁷², เปลี่ยน อา ที่ มา เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจจายาน ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁷³,
หรือเปลี่ยนนิคคหิต (-) เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค⁶⁷⁴ ฯ ในนัยที่ 2 สมमित-ศัพท์ มี
ความหมายว่า เหมือน ฯ บุคคลผู้เหมือน ชื่อว่าสัมमितะ หมายถึงผู้เสมอเหมือนกัน ฯ เหมือนอุทาหรณ์
ว่า ผู้เสมอเหมือนพระราชชา ชื่อว่าราชสัมमितะ และผู้เสมอเหมือนเทวดา ชื่อว่าเทวสัมमितะ เนื้อความ
แม้ในที่นี้ก็เหมือนกัน ฯ

บทว่า ปุคฺคเลหิ เป็นบทสหัตถตติยาในบทว่า สมฺมิตโต ฯ บทว่า ตุลาย เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า สมฺมิตโต ฯ บทว่า สมฺมิตโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า ปุคฺคโล เป็นบท
สัณฺญี ฯ บทว่า ตฺลโย เป็นบทสัณฺญี ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บุคคลอันบุคคลเหล่านี้เปรียบเทียบได้ คือว่า
ให้เสมอกัน (ซึ่ง) ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ อันมีคุณคือศีลเป็นต้น ชื่อว่าตุลยะ ฯ บทว่า
สีลาทิกุณฺเณ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ตฺลนายน ฯ บทว่า ตุลาย มีความหมายว่า ตฺลนายน (ตาซึ่ง) ฯ
เพราะฉะนั้น ในอภิธัมมวารตารฎีกา ท่านจึงกล่าว บุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ ด้วยปัญญาเป็นเครื่อง
เปรียบเทียบ ชื่อว่าตุลยะ คือมีกำลังอันเขานำเข้าไปด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ฯ เป็นการ

⁶⁷⁰ รุป. -/599/437.

⁶⁷¹ รุป. -/176/101.

⁶⁷² รุป. -/622/450.

⁶⁷³ รุป. -/488/351.

⁶⁷⁴ รุป. -/49/46.

วิเคราะห์แบบตัดทอน ๓ ลง ย ปัจจัย ในความหมายว่า สัมมิตะ (ซึ่ง) หลัง ตฺล-ศัพท์ ด้วยสูตร ยทฺนุ-ปฺนนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁶⁷⁵ ๓

(32) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า เมื่อมีการกล่าววว่า ตฺลย ไว้ ในคาถา ท่านกล่าว ตฺลย-ศัพท์ว่า ตฺล ด้วยเหตุอะไร จึงกล่าวคำว่า โสเยว เป็นต้น ๓ ประกอบความว่า ตฺลยนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์กล่าวว่า ตฺลย ด้วยเหตุอะไร ด้วยอำนาจลบ ย อักษร๓

ย-อาคมใส่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๓ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ตฺลย-ศัพท์ ชื่อว่าตฺลย ไม่ใช่ศัพท์อื่น ๓ ย อักษร คือ ย คำว่า การ-ศัพท์ หมายถึงอักษร ด้วยสูตร อกฺขเรหิ การ⁶⁷⁶, การลบ ชื่อว่า โลปะ หมายถึง การไม่เห็น การไม่ออกเสียง ชื่อว่าโลปะ ๓ ลฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไม่เห็น-ไม่ปรากฏ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁶⁷⁷ ๓ ลบ ย อักษร ชื่อว่ายการโลปะ ๓ ถาว่า ก็เพราะเหตุไร จึงไม่ใส่ปัจจัย-ศัพท์อย่างนี้ว่า ยการปัจจัยโลปะ ๓ เฉลยว่า ความจริง ท่านก็ได้มุ่งถึงบทสำเร็จว่า ตฺลย แล้ว ไม่ใส่ ปัจจัย-ศัพท์ จึงกล่าววว่า ยกาโร ไว้ ๓ ความเกี่ยวข้องของเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการลบ ย อักษร ชื่อว่ายการโลปวสะ ๓ อธิบายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า ตฺลย แต่กลับกล่าวว่า ตฺล เพราะทำการลบ ย อักษรเพื่อความสละสลวย ๓

บทว่า โสเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ๓ บทว่า ตฺลย เป็นบทอาการะในบทว่า วุตโต ๓ บทว่า ยการโลปวเสน เป็นบทตัดยวิเสสนะในบทว่า วุตโต ๓

(33) ลง อ ปัจจัย ในความหมายว่า สัมมิตะ ด้วยสูตร ยทฺนุ-ปฺนนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁶⁷⁸ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า อถวา เป็นต้น ๓ ประกอบความว่า ด้วยความเกี่ยวข้องแห่ง อ ปัจจัย ใช้ในความหมายคือเปรียบเทียบ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า บุคคลอันบุคคลเหล่านี้เปรียบเทียบได้ คือเสมอเหมือน ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ คือด้วยคุณมีศีลเป็นต้นที่เสมอเหมือน ชื่อว่าตฺลย ๓ ความหมายคือเปรียบเทียบ ชื่อว่าสัมมิตตะ ๓ อ คือ อ อักษร, ปัจจัยคืออักษร, อ อักษรด้วย อ อักษรนั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าการปัจจัยะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมม-ธารยสมาส ๓ ด้วยความเกี่ยวข้องแห่ง อ อักษรที่เป็นปัจจัย ชื่อว่าการปัจจัยวสะ ๓ แม้อ อักษรที่เป็นปัจจัย ชื่อว่าปัจจัยโยปี มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าววว่า ปัจจัย เพื่อให้รู้ความที่ อ อักษรเป็นปัจจัย ๓

บทว่า สัมมิตตะ เป็นบทวิเสสธาระในบทว่า อการปัจจัย- ๓ บทว่า อการปัจจัยโลปวเสน เป็นบทตัดยวิเสสนะในบทว่า วุตโต ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุประของบทว่า วจฺน ๓ บทว่า วจฺน เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ๓

ก็ท่านอาจารย์วิมลพุทธิเถระกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้อันเขาเปรียบเทียบว่า ชื่อว่าการซึ่งมีมาสกและกหาปณะเป็นต้น เหมือนตราซึ่ง ท่านมิได้กล่าวหมายถึงพระสาวกเป็นต้น เพราะมีความหมายว่าจะถูกถึงเปรียบเทียบ ๓ คำนั้นไม่ถูก ๓ เพราะพระภิกษุจารย์มิได้กล่าวไว้ว่า มาสกและกหาปณะเป็นต้น ๓ นักศึกษาทั้งหลายไม่อาจจะรู้ได้ ๓ เพราะเหตุนี้ พระภิกษุจารย์ควรกล่าวคำนั้นไว้ แต่ไม่ได้

⁶⁷⁵ รูป. -/423/310.

⁶⁷⁶ รูป. -/684/499.

⁶⁷⁷ รูป. -/580/424.

⁶⁷⁸ รูป. -/423/310.

กล่าวไว้ ๓ เพราะฉะนั้น คำว่า มาสกหาปณาทีโก ตุโล นาม ตุโล วิทยาติ ตุโล สาวกาทโย คมย-
มานตถตตนา น วุตโต นั้น จึงไม่ควร ๓

บุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ชื่อว่าตุละ พระผู้มี
พระภาคเจ้าเป็นบุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบหามิได้ จึงพระนามว่า
อตฺตละ เป็นนนิปาตบุพพบทกัมมธารยสมาส ๓ น-ศัพท์ มีความหมายว่า ปริยทาสาวิจิ ๓ การปฏิเสธ
ความหมายของบทอื่นโดยยกความหมายที่เสมอกันขึ้นแสดง ชื่อว่าปริยทาสะ ๓ ปริ อฺ บทหน้า อส-
ชาตุมีความหมายว่า ทั้ง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁶⁷⁹, ลง ย และ ทฺ อาคม ด้วยสูตร ยวมท-
ตรลา จากมา⁶⁸⁰ ๓ ชื่อว่าปริยทาสาวิจิ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปริยทาส์ วุจฺจติ** ความว่า น อักษรใด ห้าม
ความหมายของบทหลังแล้วย่อมถูกนำไปเปรียบเทียบในสิ่งที่เสมอกัน น อักษรนั้น ชื่อว่าปริยทาสาวิจิ
๓ อักษรในความหมายก่อน (ปัสซชปฏิเสธ) ชื่อว่าอัญญัตถะ ๓ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตฺ นสส
ตปฺปฺริเส⁶⁸¹ ๓ น-ศัพท์ มีความหมายว่า ปฏิเสธะ ๓ สองบทว่า ตุโล อตุโล เป็นลิงค์คณะ ๓

(34) ท่านอาจารย์ต้องการที่จะทำความเข้าใจของคำว่า อตุโล ให้ปรากฏ จึงกล่าวคำว่า
สีลาทีหิ เป็นต้น ๓ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้ไม่เหมือนกับใคร ๆ ด้วยพระคุณทั้งหลายมีศีล เป็นต้น
๓

ชื่อว่าสีละ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลีเลติ อุปฺชาเรติ สํสมฺกคฺคํ อปาเยสุ อุปฺปตฺติ-**
นิวารเณน ภูโส ธาเรติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมทรงบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยธรรมชาตินั้นไว้ โดย
ไม่ให้เกิดในอบายทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสีละ ๓ อีกอย่างหนึ่ง ๓ วิเคราะห์ว่า
ลีลยติ อุปฺชาเรยติ สบฺปฺริเสหิ หทยมฺสนฺตฺรํ อุปฺเนตฺวา ธาเรยติ ความว่า ธรรมชาติใด อันคนดีทั้งหลาย
น้อมนำเข้าไปในเนื้อคือหทัยแล้วทรงไว้ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสีละ ๓ ลีล-ชาตุมีความหมาย
ว่า เข้าไปทรงไว้, การทรงไว้อย่างมั่นคง ชื่อว่าอุปฺชาเรติ หมายถึงเป็นที่รองรับคือเป็นที่ตั้ง ๓ ลง อ
ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁶⁸² ๓ ทีฆะ อิ ที ลี เป็น อี ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุวิภตฺติปฺจฺจายานํ
ทีฆวิปริตฺตาเทสโลปาคมา จ⁶⁸³, ศีล เป็นต้นแห่งคุณทั้งหลายมีสมาธิและปัญญา เป็นต้นเหล่านี้ คุณ
เหล่านี้ ชื่อว่าสีลาที เป็นต้นคุณคุณฐิติพหุพีหิสมาส ๓ ธรรมมีศีล เป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ประกาศและทรงสั่งสม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคุณะ ๓ คุณ-ชาตุมีความหมายว่า สั่งสม, ประกาศ ๓ ลง
อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁶⁸⁴ ๓ บทว่า อตุโล นี้ ไชความเป็น อสทีโส ๓ ชื่อว่าสทีสะ
เพราะวิเคราะห์ว่า **สมาโน วิย โส ทิสฺสติ** ความว่า บุคคลนั้น ย่อมถูกเห็นเป็นเหมือนเสมอกัน เพราะ
เหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่าสทีสะ ๓ สมาน สัทฺทูปฺปะทะ ทิส-ชาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง กฺวิ ปัจจัย ด้วย
สูตร กฺวิ จ⁶⁸⁵, ลบ กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ⁶⁸⁶, เปลี่ยน สมาน เป็น ส ด้วยข้อตกลงว่าเป็น ส ใน

⁶⁷⁹ รุป. -/580/424.

⁶⁸⁰ รุป. -/34/23.

⁶⁸¹ รุป. -/344/228.

⁶⁸² รุป. -/568/414.

⁶⁸³ รุป. -/488/351.

⁶⁸⁴ รุป. -/568/414.

⁶⁸⁵ รุป. -/584/426.

⁶⁸⁶ รุป. -/585/426.

สูตร อียตมกีสานมนตสโร ที่ฆิ กุวจิ ทิสสส คณฺโ ท รํ สกฺขี จ⁶⁸⁷ ฯ ผู้เสมอเหมือนหามีได้ ชื่อว่า
อสทิสะ เป็นนนิปาตบุพพทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตํ นสส ตปฺปฺริเส⁶⁸⁸ ฯ

บทว่า สีลาทีหิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า คุณฺเหติ ฯ บทว่า คุณฺเหติ เป็นบทตติยวิเสสนะใน
บทว่า อสทิสฺโส ฯ บทว่า เกนจิ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า อสทิสฺโส ฯ บทว่า อสทิสฺโส เป็นบทวิเสสนะ
ของบทว่า ภควา ฯ บทว่า ภควา เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(35) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้เนื้อความของคำแม่อื่นอีก จึงกล่าวคำว่า **นตฺถิ** เป็นต้น ฯ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่าอตุลละ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีบุคคลผู้ทัดเทียมคือเสมอเหมือน
เพราะทรงเป็นอัครบุคคฺลในโลกรวมทั้งเทวโลก ฯ

อ อักษรในเนื้อความนี้ มีความหมายว่า ว่างเปล่า ฯ บทว่า ตฺสฺสํ นี ไซเป็น สทิสฺโส ฯ ด้วย
บทว่า สทิสฺโส นี้ ทำให้รู้ว่า ตฺสฺส-ศัพท์มีความหมายว่า สทิสะ ฯ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วย อดตํ นสส-โยค-
วิภาคะในสูตร อดตํ นสส ตปฺปฺริเส⁶⁸⁹, เป็นอตคฺคฺณสฺวิญญฺณพฺพหฺพิหฺสมาส ฯ ชื่อว่าสเทวกะ เพราะ
วิเคราะห์หว่า **เทเวหิ สห วตตติ** ความว่า โลกใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น
โลกนั้น ชื่อว่าสเทวกะ เป็นปฐมัตคฺคฺณพฺพหฺพิหฺสมาส ฯ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร เตสฺ สุทฺธิโลปา
คมฺวิการฺวิปริตาเทสา จ⁶⁹⁰, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กุวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจายานํ ที่ขมิปริตาเทสโลปาคม
จ⁶⁹¹ ฯ ชื่อว่าโลกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **โลกียติ เอตถ กุสลากุสลกมฺมํ ตพฺพิปาโก จ** ความว่า บุญบาป
และผลแห่งบุญบาปนั้น อันบุคคลย่อมเห็น คือย่อมปรากฏในสัตว์นั้น เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่าโลกะ
หมายถึงสัตว์โลก ฯ โลก-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺตฺวาวิ วา⁶⁹² ฯ
ชื่อว่าอคฺคะ เพราะถึงความเป็นผู้เลิศ ฯ ชื่อว่าบุ เพราะวิเคราะห์หว่า **ปาติ** ความว่า นรกใด ย่อมรักษา
สัตว์นรกทั้งหลายไว้ โดยอำนาจแห่งการไม่ให้ออกไป เพราะเหตุนั้น นรknนั้น ชื่อว่าบุ ฯ ปา-ธาตุมี
ความหมายว่า รักษา, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาลे วตตมานาตีเต ญฺจฺวาทยो⁶⁹³ ฯ ชื่อว่าบุคคฺละ เพราะ
วิเคราะห์หว่า **บุ นิรยํ คจฺฉติ** ความว่า สัตว์ใด ย่อมไปสู่ นรก เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่าบุคคฺละ
หมายถึงสัตว์อื่น ฯ สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า เรียกว่าบุคคฺล ด้วยอำนาจไฉนที่มามาก่อน ฯ บุ
สัทฺทฺอุปฺปะทะ คมฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิ จ⁶⁹⁴, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร
ธาตฺวณฺตสฺส โลโป กฺวิมิหิ⁶⁹⁵, ลบนิคคฺหิต (ํ) ด้วยสูตร พฺยญฺชเน จ⁶⁹⁶, ซ้อน ค ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว
จฺานเ⁶⁹⁷, ลบ กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ⁶⁹⁸, ลง สิ วิภตฺติ ด้วยสูตร ตพฺพิตฺตสมาสภิกฺกา นามฺวา ตเว-

⁶⁸⁷ รูป. -/588/428.

⁶⁸⁸ รูป. -/344/228.

⁶⁸⁹ รูป. -/344/228.

⁶⁹⁰ รูป. -/370/268.

⁶⁹¹ รูป. -/488/351.

⁶⁹² รูป. -/568/414.

⁶⁹³ รูป. -/651/478.

⁶⁹⁴ รูป. -/584/426.

⁶⁹⁵ รูป. -/586/427.

⁶⁹⁶ รูป. -/54/50.

⁶⁹⁷ รูป. -/40/33.

⁶⁹⁸ รูป. -/585/426.

ตุนาทีสุ จ⁶⁹⁹, ลงนิกคหิต (°) อาคม ด้วยสูตร นิกคหิตถจ⁷⁰⁰, เปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น ล ด้วย วา- ศัพท์ในสูตร วคคนต์ วา วคเค⁷⁰¹ ฯ ผู้เลิศด้วย ผู้เลิศนั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อัครบุคคล ฯ ศัพท์แห่งความรู้ ย่อมมีจากคุณนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ เลิศ ชื่อว่าอัครบุคคลภาวะ

บทว่า เอตสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า นตฺถิ ฯ สองบทว่า ตุโล สทิส เป็นบทวิเสสณะ ของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า ปุคฺคโล เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อตุโล ฯ บทว่า สเทเวเก เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โลเก ฯ บทว่า โลเก เปียอาหาระในบทว่า อคฺค- ปุคฺคล- ฯ บทว่า อคฺคปุคฺคลภาวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ

(36) ท่านอาจารย์ประสงค์จะทำความเป็นบุคคลผู้เลิศของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้สำเร็จ ตามพระบาลี จึงกล่าวคำว่า **ยถา** เป็นต้น ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสสุทราธรรมว่าอย่างไร ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อังคตฺตรนิกาย จตฺถกนิบาตว่า **ยาวตา...อาที** ฯ

ภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์ที่ไม่มีเท้าก็ตาม 2 เท้าก็ตาม 4 เท้าก็ตาม มีประมาณเพียงใด ตถาคต บัณฑิตกล่าวว่า เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น มีประมาณเพียงนั้น ดังนี้ เป็นต้น ฯ ประมาณใด แห่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายาวตา เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัดทอน ฯ ลง อาวตา ปัจจัย ด้วยสูตร ยทฺนุปนฺนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁷⁰² ฯ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเห็นภัยในสังสารวัฏ ฯ ชื่อว่า สัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รูปาทีสุ สตฺตา** ความว่า บุคคลทั้งหลายเหล่าใด ตัดแล้วในรูป เป็นต้น เพราะ เหตุนี้ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าสัตตะ ฯ สข-ธาตุมีความหมายว่า ตัด, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺถ กตฺตริ⁷⁰³, ลบ ข และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูษาทินมนฺโต โน ทฺวิ จ⁷⁰⁴ ฯ ชื่อว่าปทะ เพราะ วิเคราะห์ว่า **ปขนฺติ เอเตหิ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเกี่ยวไปด้วยอวัยวะที่เป็นเครื่องเกี่ยวไป เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ อวัยวะที่เป็นเครื่องเกี่ยวเหล่านั้น ชื่อว่าปทะ ฯ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁷⁰⁵ ฯ ชื่อว่าอุปทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นตฺถิ ปทา เอเตสฺ สตฺตานํ** ความว่า เท้าทั้งหลายของสัตว์เหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอุปทะ หมายถึงงู เป็นต้น เป็นอัครคุณฉัฏฐัพพหิสมาส ฯ เท้าทั้งหลาย 2 ของสัตว์เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุ นี้ จึงชื่อว่าทูปทะ หมายถึงมนุษย์ เป็นต้น เป็นอัครคุณฉัฏฐัพพหิสมาส ฯ เปลี่ยน ทฺวิ เป็น ทิ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร ตฺยเต ทฺตฺวาปิ⁷⁰⁶ ฯ เท้าทั้งหลาย 4 ของสัตว์เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าจตุปทะ หมายถึงช้างม้า เป็นต้น เป็นอัครคุณฉัฏฐัพพหิสมาส ฯ วา-ศัพท์ทั้ง 3 มีความหมายว่าสมุจจยะ ฯ ท่านถือเอาคำเบื้องต้นอย่างนี้ว่า **ยาวตา ภิกฺขเว...จตุปฺปทา** ดังนี้ ละคำตรงกลาง แล้วถือเอาคำลง ท้ายว่า ตถาคโต เป็นต้น แล้วแสดงเปยายาละตรงกลาง ฯ ความจริง พระบาลีมาในอังคตฺตรนิกาย

⁶⁹⁹ รูป. -/334/218.

⁷⁰⁰ รูป. -/57/52.

⁷⁰¹ รูป. -/49/46.

⁷⁰² รูป. -/423/310.

⁷⁰³ รูป. -/606/441.

⁷⁰⁴ รูป. -/560/409.

⁷⁰⁵ รูป. -/568/414.

⁷⁰⁶ รูป. -/410/299.

จตุกกนิบาตว่า ยาวตา ภิกขเว สตดา อปทา วา ทิปทา วา จตุปปทา วา พหุปปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สลยิโน วา อสลยิโน วา เนวสลยิโนวาสลยิโน วา ตถาคโต เตส อคคมกขายติ อรหิ สมมาสมพุทโธ ฯ บทว่า เปยยาโล มีความหมายว่า นัยอันพิสดาร ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า ตถาคตะ เพราะเสด็จมาแล้วโดยประการนั้น ฯ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปางก่อน เสด็จมาแล้ว โดยประการใด พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่พระองค์นี้ ก็เสด็จมาแล้วโดยประการนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ จึงทรงพระนามว่าตถาคตะ เป็นตติยาตปปริสสมาส ฯ ในบทว่า เตส เป็น ัญญวีสถิตติลงในความหมายของปัญญาวิภังคิ ด้วยสูตร ทุตติยาปญจมินนญจ⁷⁰⁷ ฯ บทว่า อคคมกขายติ ตตบพเป็น อคโค อกขายติ ฯ เปลี่ยน โอ เป็น อ ด้วยสูตร เอโอนมวณโณ⁷⁰⁸ ฯ ลง ม อาคม ด้วยสูตร มทา สเร⁷⁰⁹ (ควรเป็นสูตร ยวมทนตรลา จากมา) ฯ บทว่า อกขายติ มาจาก ชา-ธาทุมิมีความหมายว่า กล่าว ฯ อา-อุปัสก เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาทู ฯ ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิโต โย⁷¹⁰, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปรมา⁷¹¹, รัสสะ อา อุปัสก เป็น อ ฯ คำว่า ยาวตา...มกขายติ ดังนี้ เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีคำว่า ยาวตา...มกขายติ ดังนี้เป็นต้น เป็นตักคุณัญญวีสถิตติสมาส ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาคำว่า อรหิ สมมาสมพุทโธ เป็นต้น

บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ฯ บทว่า ยถา เป็นคำถาม ฯ บทว่า อาห เป็น อาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า ยาวตา อป...จตุปปทา วา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จตุปปท สตดา ฯ บทว่า สตดา เป็นบทกัตตาในบทว่า สนติ ฯ บทว่า ภิกขเว เป็นบทอาลปนะ ฯ บทว่า ตถาคโต เป็น บทกัตตาในบทว่า อกขายติ ฯ บทว่า เตส เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อคโค ฯ บทว่า อคโค เป็นบท อาการะในบทว่า อกขายติ ฯ บทว่า อกขายติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ อาทิ-ศัพท์ไม่ได้เป็นบท กรรมในบทว่า อาห เพราะท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวข้องกับคำที่เป็นปฐมวิภังคิ เพราะฉะนั้น บทว่า ยาวตา...อาหิ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(37) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ว่า ท่านพระอนุรุทธาจารย์ทำการสดุดี ด้วยอาการ 3 ด้วย สองบทว่า สมมาสมพุทโธมตุลลิจิงกล่าวคำว่า **เอตดาวตา จ** เป็นต้น ฯ ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์ทำการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอาการ 3 คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และ สัตตูปการสัมปทา ฯ

เอตดาวตา-ศัพท์ เป็นนิบาต มีความหมายว่า ปริจเฉทะ ฯ จ-ศัพท์ เป็นบทวากยารัมภะ ฯ ชื่อว่าเหตุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทินนติ ผล เอเตน** ความว่า ผลคือพระพุทธานุคุณทั้งสิ้น ย่อมเป็นไปด้วย ธรรมอันเป็นการกระทำนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าเหตุ หมายถึงพระมหากรุณาและพระบรม โโพธิสัมภาร ฯ ทิ-ธาทู มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ตู ปัจจัย ด้วยสูตร หนาทิหิ ญนุตโว⁷¹² ฯ ชื่อว่าผล เพราะวิเคราะห์ว่า **ผลติ** ความว่า ธรรมชาตมีญาณเป็นต้นใด ย่อมแผล็ดออก เพราะเหตุนี้ ธรรมชาต นั้น ชื่อว่าผล ฯ ผล-ธาทูมีความหมายว่า สำเร็จ-แผล็ดออก, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ

⁷⁰⁷ รูป. -/318/206.

⁷⁰⁸ โมค. -/41/25. อ่างในนिरุตตที่ปนี.

⁷⁰⁹ รูป. -/52/49.

⁷¹⁰ รูป. -/510/368.

⁷¹¹ รูป. -/42/39.

⁷¹² รูป. -/681/497.

วา⁷¹³ ๑ กระทำกรรมมาก่อน ชื่อว่าอุปการะ หมายถึงการกระทำกรรมในกาลก่อน ๑ อุป-ศัพท์ มีความหมายว่ากรรมในกาลก่อน ๑ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁷¹⁴ ๑ การทำประโยชน์แก่อุกลแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าสัตตูปการะ เหตุด้วย ผลด้วย สัตตูปการะด้วย ชื่อว่า เหตุผลสัตตูปการะ ๑ ความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปทา เป็นภาวสาธนะ ๑ สัม-บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ สัม-อุปสรรค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิม ดิยโว วา⁷¹⁵, ลง อา ปัจจัยอติถิลิงค์อีก ๑ ความสมบูรณ์แห่งเหตุ ผลและสัตตูปการะ ชื่อว่าเหตุผลสัตตูปการสัมปทา ๑ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งเหตุสัมปทา ผลสัมปทา และ สัตตูปการสัมปทา ชื่อว่าเหตุผลสัตตูปการสัมปทาวสะ ๑ การจำแนก คือแยก ชื่อว่าอาการะ ๑ อา บท หน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า จำแนก-แยก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁷¹⁶, ลบ ณ ปัจจัย, วุทธิ อ ที่ ก เป็น อา ๑ พระนามว่าภควา เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ ๑ การสรรเสริญ ชื่อว่าโภมนา ๑ โภม-ธาตุมีความหมายว่า สรรเสริญ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁷¹⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युณฺว⁷¹⁸, ลง อา ปัจจัยอติถิลิงค์อีก ๑ การสรรเสริญใด อันบุคคลกระทำแล้ว เพราะเหตุนั้น การสรรเสริญนั้น ชื่อว่ากตา ๑

บทว่า เอตดาวตา จ เป็นบทกรณะในบทว่า กตา ๑ บทว่า เหตุผลสัตตูปการสัมปทาวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ตีหิ ๑ บทว่า ตีหิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาเรหิ ๑ บทว่า อากาเรหิ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โภมนา ๑ บทว่า ภควโต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า โภมนา ๑ บทว่า โภมนา เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า กตา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โภมนา ๑ บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑

(38) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้สรูปสัมปทา 3 ประการ จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า บรรดาสัมปทาทั้ง 3 ประการนั้น ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วย พระมหากรุณาและความอบรมพระโพธิสมภาร ชื่อว่าเหตุสัมปทา เพราะเหตุอะไร เพราะพระพุทฺธคุณ ทั้งสิ้นมีพระมหากรุณาและความอบรมพระโพธิสมภารนั้นเป็นมูล ๑

ความสมบูรณ์แห่งเหตุ ชื่อว่าเหตุสัมปทา ๑ ชื่อว่ามหตี เพราะวิเคราะห์ว่า **มหาวิสยตาย มหานุภาวมหาผลตาย จ มหนติ** ความว่า พระกรุณาใด ชื่อว่าใหญ่ เพราะเป็นธรรมชาติมีอารมณ์ ใหญ่ มีอานุภาพมากและมีผลมาก เพราะเหตุนั้น พระกรุณานั้น ชื่อว่ามหตี ๑ มห-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานเ มานนตา⁷¹⁹, ลง อี ปัจจัยอติถิลิงค์ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี⁷²⁰, เปลี่ยน นต เป็น ต ด้วยสูตร นตฺสส ตมิกาเร⁷²¹ ๑ อันใหญ่ด้วย อันใหญ่นั้น เป็นพระกรุณาด้วย

⁷¹³ รูป. -/568/414.

⁷¹⁴ รูป. -/580/424.

⁷¹⁵ รูป. -/599/437.

⁷¹⁶ รูป. -/580/424.

⁷¹⁷ รูป. -/596/434.

⁷¹⁸ รูป. -/570/417.

⁷¹⁹ รูป. -/646/469.

⁷²⁰ รูป. -/187/107.

⁷²¹ รูป. -/191/110.

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามหากรุณา ฯ เปลี่ยน มหนต์ เป็น มหา ด้วยสูตร มหต์ มหาตุลยาธิกรณ
 ปเท⁷²² ฯ แม้วิเคราะห์ว่า มหา จ สา กรุณา จาติ มหากรุณา (อันใหญ่ด้วย อันใหญ่นั้น เป็น
 พระกรุณาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามหากรุณา) ก็ควร ฯ พระกรุณาที่เป็นไปในพระสันดานของ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ตั้งแต่ทรงยกมารดาขึ้นจากสมุทรจนถึงเป็นสมุทธดาบส
 ชื่อว่าพระมหากรุณา ฯ การประกอบ ชื่อว่าสมาโยคะ ฯ ถ้ามว่า การประกอบของใคร ฯ เฉลยว่า ของ
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ ส อ บพหน้า ยุช-ธาตุมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว
 จ⁷²³, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กค จขาน⁷²⁴ ฯ การประกอบด้วยพระมหากรุณา หรือการประกอบ
 ในพระมหากรุณา ชื่อว่ามหากรุณาสมาโยคะ เป็นตติยัตตปุริสสมาส หรือสัตตมัตตปุริสสมาส ฯ ชื่อ
 ว่าโพธิ เพราะวิเคราะห์ว่า จตตาริ สจจاني พุขมิ ยถาสกั ปริณญาภิสมยาทิวเสน ปฏิวิขมิ ความว่า
 ญาณใด ย่อมรู้แจ้งอริยสัจ 4 โดยความเกี่ยวเนื่องแห่งการรู้แจ้งทุกขที่ควรรู้เป็นต้น ด้วยตนเอง เพราะ
 เหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่าโพธิ หมายถึงมรรคญาณ ฯ ชื่อว่าโพธิ เพราะวิเคราะห์ว่า สพพธมเม สพพ-
 กการณ พุขมิ ความว่า ญาณใด ย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งปวงโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อ
 ว่าโพธิ หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ ฯ ญาณทั้งสองนั้น ท่านเรียกว่าโพธิ ในที่นี้เพราะแสดงชื่อทั่วไป
 ฯ พุช-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร มุนาที่หิ จ⁷²⁵, วุทธิ อุ ที่ พุ เป็น โอ ด้วยสูตร
 อยณเส จ⁷²⁶ ฯ ชื่อว่าสัมภาระ เพราะวิเคราะห์ว่า สมภริยติ เอเตหิ ความว่า พระโพธิญาณอันบารมี
 ธรรมมีทานเป็นต้นเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้กระทำ สังสมคือเกื้อหนุน เพราะเหตุนี้ บารมีธรรมมีทานเป็นต้น
 เหล่านั้น ชื่อว่าสัมภาระ ฯ ส บพหน้า ภร-ธาตุมีความหมายว่า สนับสนุน-เกื้อหนุน, ลง ณ ปัจจัย ด้วย
 สูตร วิสรุชปาทีโต ณ⁷²⁷, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ ภ เป็น อา ฯ การสะสม คือธรรมที่เกื้อหนุนแก่
 พระโพธิญาณ ชื่อว่าโพธิสัมภาระ เป็นจตุตถัตตปุริสสมาส ฯ การทำให้เต็ม ชื่อว่าสัมภาระ ฯ ส บพ
 หน้า ภร-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เต็ม, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาที่หิ ยุ⁷²⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน
 ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ⁷²⁹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁷³⁰, การเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรม
 อันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณ ชื่อว่าโพธิสัมภาระสัมภาระ ฯ จ-ศัพท์ เป็นวุตตสมุจจยะ ฯ การ
 ประกอบด้วยพระมหากรุณาและการเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณเหล่านั้น
 เป็นมูลแห่งพระพุทธานุคุณเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระพุทธานุคุณเหล่านั้น ชื่อว่ามีการประกอบด้วย
 พระมหากรุณาและการเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณนั้นเป็นมูล, ความเป็น
 แห่งพระพุทธานุคุณมีการประกอบด้วยพระมหากรุณาและการเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่
 พระโพธิญาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่าตั้งมูลกัตตะ ฯ

⁷²² รูป. -/340/224.

⁷²³ รูป. -/580/424.

⁷²⁴ รูป. -/554/405.

⁷²⁵ รูป. -/679/495.

⁷²⁶ รูป. -/434/318.

⁷²⁷ รูป. -/577/422.

⁷²⁸ รูป. -/596/434.

⁷²⁹ รูป. -/570/417.

⁷³⁰ รูป. -/550/402.

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า เหตุสมปทนา นาม เป็นบทสัณญญา ฯ สองบทว่า มหากรุณาสมาโยโค โปธิสมภารสมภรณญจ เป็นบทสัณญญา

(39) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ประเภทของผลสัมปทา จึงกล่าวคำว่า **ผลสมปทา** เป็นต้น ฯ ความสมบูรณ์แห่งผล ชื่อว่าผลสัมปทา ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ฯ ธรรมชาติใด ย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ ฯ การละกิเลสทั้งหมดพร้อมทั้งवासนา ชื่อว่าปหานะ ฯ ป บท หน้า หา-ธาตุมีความหมายว่า สละ-ละ, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยู⁷³¹ ฯ ชื่อว่า อนุภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ตสมงคิปุคคลิ อนุภาเวติ วฑเตติ** ความว่า ภาวะมีเดชเป็นต้นใด ยังบุคคลผู้พร้อมมูลด้วยสิ่งนั้นให้เจริญร่าไป เพราะเหตุนั้น ภาวะมีเดชเป็นต้น ชื่อว่าอนุภาวะ หมายถึง ความอดุทธาหะและความสามารถของเดช ฯ อนุ บทหน้า ภู-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁷³², วุทธิ อู เป็น โอ ด้วยสูตร อญญเส จ⁷³³ ฯ อนุภาวะ คือ อานุภาวะ ฯ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตีปจฺจายานํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁷³⁴ ฯ ธรรมชาติใด ย่อมถึง ซึ่งการเปลี่ยนแปลง ด้วยความเย็นเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูปะ ฯ ชื่อว่า อายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อายนติ เอตถ** ความว่า อวัยะมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในสรีระนี้ เพราะเหตุ นั้น สรีระนี้ ชื่อว่าอายะ ฯ อย-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือความเป็นไป ฯ ลง ญ ปัจจัย ด้วย สูตร วิสรุชปทาทีโต ญ⁷³⁵, ลบ ญ อนุพันธ์, วุทธิ อ เป็น อา ฯ ความเป็นไปคือส่วนที่เกิดขึ้นแห่งอวัยะ มีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด ชื่อว่ากายะ กายคือรูป ชื่อว่ารูปกายะ ฯ ญาณด้วย ปหานะด้วย อานุภาวะ ด้วย รูปกายด้วย ชื่อว่าญาณปหานานุภาวะรูปกายะ ฯ ความสมบูรณ์ชื่อว่าสัมปทา ความสมบูรณ์แห่ง ญาณ ปหานะ อานุภาวะ และรูปกาย ชื่อว่าญาณปหานานุภาวะรูปกายสัมปทา ฯ ความเกี่ยวข้องแห่ง ญาณสัมปทา ปหานสัมปทา อานุภาวะสัมปทา และรูปกายสัมปทา ชื่อว่าญาณปหานานุภาวะรูปกาย- สัมปทาวสะ ฯ ประการ 4 อย่าง แห่งผลสัมปทานั้น เพราะเหตุนั้น ผลสัมปทานั้น ชื่อว่าจตุพพิธา เป็นต้นคคุณฉฎฐีพหุพพิหสมาส ฯ

บทว่า ผลสมปทา เป็นลึงค์ตัดละ ฯ บทว่า ญาณปหานานุภาวะรูปกายสมปทาวเสน เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุพพิธา ฯ บทว่า จตุพพิธา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ผลสมปทา ฯ

(40) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ลักษณะของญาณสัมปทาเป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ บรรดาผลสัมปทาทั้ง 4 อย่างนั้น มรรคญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และ พระทศพลญาณเป็นต้น ซึ่งมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่าญาณสัมปทา ฯ

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ทรงรู้ธรรมทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จึงทรง พระนามว่าสัพพัญญู ฯ ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ ญาณคือความเป็นแห่ง พระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ ฯ ชื่อว่าปทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปชชติ เอเตน** ความว่า ผลย่อม เป็นไปด้วยเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าปทะ ฯ ชื่อว่าฐานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติฏฐติ เอตถ** ความว่า ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้ เพราะความเป็นไปอันต่อเนื่อง เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าฐานะ ฯ

⁷³¹ รูป. -/596/434.

⁷³² รูป. -/568/414.

⁷³³ รูป. -/434/318.

⁷³⁴ รูป. -/488/351.

⁷³⁵ รูป. -/577/422.

เหตุอันเป็นไปด้วย อันเป็นที่ตั้งด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปทัฏฐานะ หมายถึงเหตุอันใกล้ เหตุใกล้ แห่งพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณปทัฏฐานะ เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐิมมาส ฯ ก็ในมูลฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า มรรคญาณเป็นเหตุใกล้แห่งพระสัพพัญญุตญาณ และพระสัพพัญญุตญาณเป็นเหตุใกล้แห่งมรรคญาณ ฯ ก็ในคำว่า มคคญาณปทัฏฐานํ นี้ มีวิเคราะห์ว่า มรรคญาณเป็นเหตุใกล้แห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้น เพราะเหตุนี้ พระสัพพัญญุตญาณนั้น ชื่อว่ามคคญาณปทัฏฐานะ (เป็นเหตุใกล้แห่งมรรคญาณ) เป็นพหุพหิหิมมาส ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ในที่นี้ ท่านจึงไม่กล่าวว่า พระสัพพัญญุตญาณเป็นเหตุใกล้แห่งมรรคญาณ เหมือนในมูลฎีกา ฯ เฉลยว่า ไม่กล่าวไว้ เพราะจะกล่าวพระสัพพัญญุตญาณด้วยบทนี้ว่า และพระญาณมีทศพลญาณเป็นต้นมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล ฯ ก็ด้วย อาทิจ-ศัพท์ในบทว่า ทสพลาทีฏานานิ นั้น ท่านสงเคราะห์ประเภทปัญญาเป็นอนกมี พระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ฯ ญาณอันประกอบด้วยมรรค ชื่อว่ามรรคญาณ ฯ ชื่อว่ามูละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มูลนติ เอเตน** ความว่า ญาณทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่ามูละ ฯ มูล-ธาตุมีความหมายว่า ตั้ง-ดำรงอยู่, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตตวาวิ วา⁷³⁶ ฯ มรรคญาณนั้น เป็นมูลแห่งญาณทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ญาณทั้งหลายเหล่านั้น จึงมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล เป็นอัครคุณฉัฏฐีพหุพหิหิมมาส ฯ ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตานิ-การนโต⁷³⁷ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น มคคญาณจ ตมมูलगานิ ทสพลาทีฏานานิ จ ฯ ชื่อว่าพละ เพราะวิเคราะห์ว่า **พลนติ** ความว่า ญาณเหล่าใด ย่อมครอบงำซึ่งธรรมที่เป็นปฏิบัติคืออวิชชา เพราะเหตุนี้ ญาณเหล่านั้น ชื่อว่าพละ ฯ พล-ธาตุมีความหมายว่า ครอบงำ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตตวาวิ วา⁷³⁸ ฯ มีคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า พล-ธาตุมีความหมายว่า ครอบงำ เป็นการประกอบด้วยความหมายที่ยิ่งเกินของธาตุ ฯ สิบด้วย สิบนั้น เป็นพละด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทสพละ มีจนาจนาญาณเป็นต้น ฯ ทศพลญาณอันเป็นเบื้องต้นแห่งญาณทั้งหลายเหล่าใด ญาณทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าทสพลาที (มีทศพลญาณเป็นต้น) เป็นอัครคุณฉัฏฐีพหุพหิหิมมาส ฯ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ ท่านสงเคราะห์ประเภทปัญญาเป็นอนกมีอปัฏทิตถญาณและจตุสัจจญาณเป็นต้น ในกาลทั้ง 3 ฯ มีทศพลญาณเป็นต้นด้วย มีทศพลญาณเป็นต้นนั้น เป็นญาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทสพลาทีฏานะ ฯ ความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปทา ความสมบูรณ์แห่งญาณ ชื่อว่าญาณสัมปทา ฯ นาม-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้การปรากฏของชื่อ

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า สพพญุตถาณปทัฏฐานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคคญาณํ ฯ สองบทว่า มคคญาณํ ทสพลาทีฏานานิ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ตมมูलगานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ทสพลาทีฏานานิ ฯ บทว่า ญาณสัมปทา นาม เป็นบทสัณญี ฯ

(41) ประกอบความว่า การทำสังกิเลสทั้งสิ้นพร้อมทั้งวาสนาให้ถึงความไม่เกิดขึ้นอย่างเด็ดขาดเป็นธรรมดาด้วยอหัตมรรคภาวนา ชื่อว่าปหานสัมปทา ฯ

ชื่อว่าสวาสนา เพราะวิเคราะห์ว่า **สท วาสนาหิ วตตนติ** ความว่า สังกิเลสเหล่าใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับวาสนาทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ สังกิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าสวาสนา เป็นอัครคุณฉัฏฐี-

⁷³⁶ รูป. -/568/414.

⁷³⁷ รูป. -/350/233.

⁷³⁸ รูป. -/568/414.

พหุพหิหิสมาส ฯ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร ยทนุปนนา นิปาตนา สิขณนติ⁷³⁹ ฯ สังกิเลสเหล่าใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อยทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น สังกิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าสกละ ฯ ชื่อว่าสังกิเลส เพราะวิเคราะห์ว่า **สنگิลิสสนติ เอเตหิ สดตา** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเศร้าหมองด้วยกิเลสเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าสังกิเลส หมายถึงกิเลส 10 ประการ ฯ สํ บทหน้า กิลิส-ชาตุมี ความหมายว่า เศร้าหมอง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญวตุวาวิ วา⁷⁴⁰, วุทธิ อี ที่ ลิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยเณสุ จ⁷⁴¹ ฯ ทั้งสิ้นด้วย ทั้งสิ้นนั้น เป็นกิเลสด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกลสังกิเลส เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ อันเป็นไปพร้อมกับवासนาด้วย อันเป็นไปพร้อมกับवासนาเหล่านั้น เป็นสังกิเลสทั้งสิ้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าवासนสกลสังกิเลส เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารย-สมาส ฯ บทว่า อจจนต์ แปลว่า อย่างแน่แท้ ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปาทะ ฯ ปท-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁷⁴² ฯ ชื่อว่าธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธารียติ ลกขียติ** ความว่า การเกิดขึ้นใด อันบัณฑิตย่อมกำหนด เพราะเหตุนี้ การเกิดขึ้นนั้น ชื่อว่าธัมมะ ฯ การเกิดขึ้นด้วย การเกิดขึ้นนั้น เป็นธัมมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทธัมมะ เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ธรรมอันเกิดขึ้นแห่งกิเลสเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทธัมมะ เป็นอต์คคุณัญฐี-พหุพหิหิสมาส ฯ ความเป็นแห่งธรรมอันไม่เกิดขึ้น ชื่อว่าอุปาทธัมมตา การถึง ชื่อว่าอาปาทนะ ฯ อา บทหน้า ปท-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁷⁴³, วุทธิ อี ที่ ป เป็น อา ด้วยสูตร อยเณสุ จ⁷⁴⁴ ฯ การถึงความเป็นธรรมอันไม่เกิดขึ้น ชื่อว่าอุปาทธัมมตาปาทนะ ฯ บทว่า อุปาทธัมมตตาย เป็นบทกรรมในบทว่า อาปาทนะ ฯ การละกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งवासนา ชื่อว่า ปาทนะ, ความสมบูรณ์คือความบริบูรณ์ ชื่อว่าสัมปทา, ความสมบูรณ์แห่งการละกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้ง วาสนา ชื่อว่าปทานสัมปทา ฯ

ชื่อว่าอิจฉิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อิจฉิตพโพ** ความว่า ประโยชน์มีประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงปรารถนา เพราะเหตุนี้ ประโยชน์นั้น ชื่อว่าอิจฉิตะ ฯ อิสฺ-ชาตุมี ความหมายว่า ปรารถนา-ต้องการ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁷⁴⁵ ฯ เปลี่ยน ส เป็น จฉ ด้วยสูตร อิสฺยมนมนโต จโณ วา⁷⁴⁶ ฯ สิ่งใด ๆ อันบุคคลปรารถนาแล้ว ชื่อว่าอิจฉิตะ ฯ ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า วิฉา ฯ เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ความสำเร็จ ชื่อว่านิปทาทนะ, ความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนาแล้ว ๆ ชื่อว่าอิจฉิตนิปทาทนะ ฯ ชื่อว่าปติ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปติ รกขติ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าใด ทรงรักษาโลกพร้อมทั้งเทวโลก เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าปติ ฯ ปา-ชาตุมีความหมายว่า รักษา, ลง อติ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต

⁷³⁹ รูป. -/423/310.

⁷⁴⁰ รูป. -/568/414.

⁷⁴¹ รูป. -/434/318.

⁷⁴² รูป. -/580/424.

⁷⁴³ รูป. -/596/434.

⁷⁴⁴ รูป. -/434/318.

⁷⁴⁵ รูป. -/622/450.

⁷⁴⁶ รูป. -/476/344.

ณวาทโย⁷⁴⁷ ๗ ผู้เป็นใหญ่คือผู้เป็นเจ้าของแห่งโลก ชื่อว่าอิปติ ความเป็นแห่งผู้เป็นเจ้าของแห่งโลก ชื่อว่า
 อาริปัจจะ ๗ ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร ญย ตตตา ภาเว ตุ⁷⁴⁸ ๗ ความสมบูรณ์ คือความบริบูรณ์แห่ง
 อานุภาพ ชื่อว่าอานุภาวสัมปทา ๗

โลกใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อยทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น โลกนั้น ชื่อว่าสกละ ๗
 ทั้งสิ้นด้วย ทั้งสิ้นนั้น เป็นโลกด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสกลโลกะ ๗ ชื่อว่านยณะ เพราะวิเคราะห์ว่า
เนนติ อตตภาว ความว่า จักขุเหล่าใด ย่อมนำไปซึ่งอตตภาพ เพราะเหตุนั้น จักขุเหล่านั้น ชื่อว่านยณะ
 ๗ นิ-ชาตุมีความหมายว่า นำไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ⁷⁴⁹ ๗ ดวงตาของสัตว์โลก
 ทั้งปวง ชื่อว่าสกลโลกนยณะ ๗ ชื่อว่าสกลโลกนยนาภิเสกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สกลโลกนยนาภิ**
อภิเสกจติ ความว่า ความบริบูรณ์แห่งอตตภาพใด ย่อมอภิเชกซึ่งดวงตาของสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเหตุ
 นั้น ความบริบูรณ์แห่งอตตภาพนั้น ชื่อว่าสกลโลกนยนาภิเสกะ ๗ อภิ บทหน้า สิจ-ชาตุมีความหมายว่า
 ไหล-รด-ราด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจฺวา วา⁷⁵⁰, วุทธิ อี ที สี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ
 จ⁷⁵¹, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จชาน⁷⁵² ๗ ความบริบูรณ์แห่งอตตภาพนั้น อันอภิเชกซึ่งดวงตา
 ของสัตว์โลกทั้งปวงด้วย อันเป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น ความบริบูรณ์แห่งอตตภาพนั้น ชื่อว่าสกลโลก-
 นยนาภิเสกภูตะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ๗ ปน-ศัพท์ วิเสสตัดละ ๗ ชื่อว่าลักษณะ เพราะ
 วิเคราะห์ว่า **มหาปฐิสตติ ลกขียติ เอเตหิ** ความว่า ความเป็นมหาบุรุษ อันบัณฑิตย่อมกำหนดด้วย
 เครื่องหมายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น เครื่องหมายเหล่านั้น ชื่อว่าลักษณะ ๗ พระลักษณะ 32 ประการ
 คือ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ฝ่าพระบาททั้งสองมีจักรซึ่งมีกำลังละ 1,000 ชี่ มีกง มีดุม และมี
 ส่วนประกอบครบทุกอย่าง มีเส้นพระบาทยื่นยาวออกไป มีพระองคุลียาว มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อน
 นุ่ม ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลีติดกันเป็นรูปดาบยาว มีข้อพระบาทสูง มีพระขงษ์
 เรียวดุจแข็งเนื้อทราย เป็นต้น⁷⁵³ ๗ ลกข-ชาตุมีความหมายว่า ทำเครื่องหมาย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร
 นนฺทาทีหิ ยุ⁷⁵⁴ ๗ ชื่อว่าพยัญชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มหาปฐิสตติ พยญชนติ ปกาเสนติ** ความว่า
 ลักษณะเหล่าใด ย่อมประกาศความเป็นมหาบุรุษ เพราะเหตุนั้น ลักษณะเหล่านั้น ชื่อว่าพยัญชนะ ๗
 วิ บทหน้า อชि-ชาตุมีความหมายว่า ประกาศ, ลง ยุ ปัจจัย กตตุกรณปะเทเสสุ จ⁷⁵⁵, ลงนิกคหิต (°)
 อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ⁷⁵⁶, เปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น ญ ด้วยสูตร
 วคฺคฺนฺตฺ วา วคฺเค⁷⁵⁷, เปลี่ยน อี ที วิ เป็น ญ ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยํ นวา⁷⁵⁸, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-

⁷⁴⁷ รูป. -/651/478.

⁷⁴⁸ รูป. -/387/286.

⁷⁴⁹ รูป. -/597/435.

⁷⁵⁰ รูป. -/568/414.

⁷⁵¹ รูป. -/434/318.

⁷⁵² รูป. -/554/405.

⁷⁵³ ที.ม. (บาลี) 10/35/15-18.

⁷⁵⁴ รูป. -/596/434.

⁷⁵⁵ รูป. -/597/435.

⁷⁵⁶ รูป. -/370/268.

⁷⁵⁷ รูป. -/49/46.

⁷⁵⁸ รูป. -/21/17.

ศัพทในสูตร โท ธสส จ⁷⁵⁹ ๑ ลักษณะอันเป็นส่วนย่อย ชื่อว่าอนุพยัญชนะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมม-
 ธารยสมาส ๑ พระอนุพยัญชนะ 80 คือ มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันเหลืองงาม มีนิ้วพระหัตถ์
 และนิ้วพระบาทเรียวยอกไปโดยลำดับแต่ต้นจนปลาย มีพระนขาทั้ง 20 มีสีแดง มีพระนขาทั้ง 20 นั้น
 งอนงามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำดุจเล็บแห่งสามัญชนทั้งปวง มีพระนขานั้นมีพรรณอัน
 เกลี้ยงกลมสนิหมีได้เป็นริ้วรอย เป็นต้น⁷⁶⁰ ๑ พระลักษณะด้วย พระอนุพยัญชนะด้วย ชื่อว่าลักษณา-
 อนุพยัญชนะ ๑ ชื่อว่าปฏิมัตติตา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิมัตติยติ อลงกรียติ** ความว่า ความบริบูรณ์
 แห่งพระอัตถภาพใด อันพระลักษณะและพระอนุพยัญชนะ ย่อมประดับประดา เพราะเหตุนั้น ความ
 บริบูรณ์แห่งพระลักษณะนั้น ชื่อว่าปฏิมัตติตา ๑ ปฏิ บทหน้า มติ-ธาตุมีความหมายว่า ประดับ-
 ตกแต่ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁷⁶¹, ลงนิคคหิต (◡) อากม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคม-
 วิการวิปริตาเทสา จ⁷⁶², เปลี่ยนนิคคหิต (◡) เป็น ญ ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค⁷⁶³ ๑ ความบริบูรณ์
 แห่งพระอัตถภาพอันพระลักษณะและพระอนุพยัญชนะประดับประดาแล้ว ชื่อว่าลักษณาอนุพยัญชน-
 มัตติตา ๑ ชื่อว่าอัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาหิโต อหฺมาโน เอตถ** ความว่า ความถือตัวว่า เรา ตั้งอยู่
 แล้ว คือเป็นไปแล้วในรูปชั้นนี้ เพราะเหตุนี้ รูปชั้นนี้ ชื่อว่าอัตตะ ๑ บทว่า อาหิโต เป็นอิกรณ-
 ธารณะที่กล่าวพร้อมกับความหมายของ อท-ธาตุ ๑ อท-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ การไป คือความ
 เป็นไป ๑ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาหิหิ ตตรณ⁷⁶⁴, เปลี่ยน ท ห้ายธาตุ เป็น ต ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ-
 วิกตติปฺจฺยณํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁷⁶⁵, ลง ส วิภตติ, เปลี่ยน ส วิภตติ เป็น อา ด้วยสูตร สยา
 จ⁷⁶⁶ ๑ ชื่อว่าภาวะ เพราะเกิดขึ้น ๑ ภู-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุช-
 ปทาหิโต ญ⁷⁶⁷ ๑ ความเกิดขึ้นคืออัตตะ ชื่อว่าอัตตภาวะ เป็นอวธารณบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ หรือ
 ชื่อว่าอัตตภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตตาคติ ทิฏฺฐิจิตฺติเกหิ คเหตุพฺพาคาเรน ภาวติ ปวตฺตติ** ความว่า
 รูปชั้นนี้ย่อมเป็นไปโดยอาการอันบุคคลทั้งหลายผู้ยึดถือทิฏฐีย่อมยึดเอาว่าเป็นตัวตน เพราะเหตุนี้
 รูปชั้นนี้ ชื่อว่าอัตตภาวะ ๑ บทว่า อตตาคติ เป็นบทอาการในบท คเหตุพพ- ๑ ความสมบูรณ์คือ
 ความบริบูรณ์ ชื่อว่าสัมปตติ ๑ ส บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิย-
 มติยโว วา⁷⁶⁸, ลบ ท ห้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ภูขาทินมนโต โน ทฺวิ จ⁷⁶⁹ ๑ ความสมบูรณ์แห่ง
 อัตถภาพ ชื่อว่าอัตตภาวะสัมปตติ ๑ ภาวคือรูป ชื่อว่ารูปกายะ, ความบริบูรณ์แห่งรูปกาย ชื่อว่ารูปกาย-
 สัมปทา ๑ สำหรับ นาม-ศัพท์ ท่านวางไว้ท้ายบท ไม่ได้วางไว้กลางบท แม้ถึงอย่างนั้น ท่านก็วางนาม-
 ศัพท์ไว้ในเวลากล่าวความหมาย ๑ นี้เป็นนิคมปทวลัญชนัย ๑

⁷⁵⁹ รุป. -/27/20.

⁷⁶⁰ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) -/27/355, ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) -/27/469

⁷⁶¹ รุป. -/622/450.

⁷⁶² รุป. -/370/268.

⁷⁶³ รุป. -/49/46.

⁷⁶⁴ รุป. -/666/487.

⁷⁶⁵ รุป. -/488/351.

⁷⁶⁶ รุป. -/113/74.

⁷⁶⁷ รุป. -/577/422.

⁷⁶⁸ รุป. -/599/437.

⁷⁶⁹ รุป. -/560/409.

บทว่า สวาสนสกลสงกิเลสานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนุปปาท- ฯ บทว่า อัจจนต์ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า อนุปปาท- ฯ บทว่า อนุปปาทธมมตาปาทนํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ปทานสมปทา เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ยถิจฉิตนิปผาทเน เป็นบทอาธาระในบทว่า อาธิปจจํ ฯ บทว่า อาธิปจจํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อานุกาสมปทา เป็นบทสัณญี ฯ สองบทว่า สกลโลกนยนาภิเสก- ภูตา ลกขณานุกุณยชนปฏิมณฑิตา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุตตภาวสมปตติ- ฯ บทว่า อุตตภาว- สมปตติ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า รูปกายสมปทา เป็นบทสัณญี ฯ

(42) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า สัตตูปการสัมปทานมีกี่อย่าง จึงกล่าวคำว่า สัตตูปการโร เป็นต้น ฯ สัตตูปการสัมปทา มี 2 อย่าง ฯ การบำเพ็ญประโยชน์แก่อกุลแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า อุปการะ, อุปการะแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า สัตตูปการะ ฯ ปน-ศัพทํ เป็นวิเสสตัดละ ฯ ชื่อว่า อาสยะ เพราะวิเคราะหว่า **อาคนตุวา เสติ จิตต์ เอตถ** ความว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์แม้อื่น แล้วย่อมกลับมา เป็นไปในที่นี้ เพราะเหตุที่นั่น ที่นั่น ชื่อว่า อาสยะ หมายถึง ฉันทะและยถาภูตญาณ ฯ ท่านกล่าวไว้ว่า ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระอหิสังคยาแก่อกุลเป็นนิจ และการรอเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ ฯ สี- ชาติความหมายว่า นอน, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวตุวาวิ วา⁷⁷⁰, วุทธิ อี ที่ สี เป็น เอ ด้วยสูตร อยณเส จ⁷⁷¹ ฯ ชื่อว่า ปโยคะ เพราะเป็นเครื่องประกอบ หมายถึงพระธรรมเทศนา ฯ ป บทหน้า ยุช- ชาติมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุชปทาทีโต ณ⁷⁷², ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป⁷⁷³, วุทธิ อู ที่ ยุ เป็น โอ ด้วยสูตร อสียคณตสส วุทธิ การิต⁷⁷⁴, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน⁷⁷⁵ ฯ อาสยะด้วย ปโยคะด้วย ชื่อว่า อาสยปโยคะ ฯ ประเภท ชื่อว่า วสะ, ประเภทแห่งอาสยะและปโยคะ ชื่อว่า อาสยปโยควสะ ฯ ประการ 2 แห่งสัตตูปการสัมปทานั้น เพราะเหตุนี้ สัตตูปการสัมปทานั้น ชื่อว่า ทูริระ เป็นอัครคุณัญฐีพหุพีหิสมาส ฯ

บทว่า สัตตูปการโร เป็นลึงค์ตัดละ ฯ บทว่า อาสยปโยควสะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบท ว่า ทูริโร ฯ บทว่า ทูริโร เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สัตตูปการโร ฯ

(43) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ อาสยะและปโยคะ โดยย่อ จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น ฯ บรรดาสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 อย่าง คือ อาสยะและปโยคะนั้น ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมี พระอหิสังคยาแก่อกุลเป็นนิจ แม้นในเหล่าสัตว์ผู้มีความผิดมีพระเทวทัตเป็นต้นผู้มีใช้ผู้รองรับพระธรรม- เทศนา และการรอเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ของเวไนยสัตว์ผู้มีปัญญาอินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ชื่อว่า อาสยะ ฯ

พระเทวทัตเป็นเบื้องต้นแห่งภิกษุทั้งหลายมีพระโกกาลิกะเป็นต้นเหล่าใด ภิกษุทั้งหลายมี พระโกกาลิกะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า เทวทัตตาที เป็นอัครคุณัญฐีพหุพีหิสมาส ฯ ชื่อว่า วิโรธิ เพราะ วิเคราะหว่า **วิรุชณนติ** ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมคัดค้านในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะเหตุนี้ สัตว์ เหล่านี้ ชื่อว่า วิโรธิ ฯ วิ บทหน้า รุช- ชาติมีความหมายว่า คัดค้าน-ขัดแย้ง-เป็นปฏิปักษ์, ลง ณี ปัจจย

⁷⁷⁰ รูป. -/568/414.

⁷⁷¹ รูป. -/434/318.

⁷⁷² รูป. -/577/422.

⁷⁷³ รูป. -/526/382.

⁷⁷⁴ รูป. -/527/383.

⁷⁷⁵ รูป. -/554/405.

ด้วย จ-ศัพทในสูตร ตสสีลาทีสุ ณีตวาวิ จ⁷⁷⁶ ๗ ผู้เป็นปฏิปักษ์ด้วย ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น เป็นสัตว์ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิโรธิตตตะ ๗ รัสสะ อี ที่ วิโรธี เป็น อี ๗ อปิ-ศัพท มุ่งถึงสัตว์ผู้ไม่เป็นปฏิปักษ์ ๗ ชื่อว่าหิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **หิโนติ** ความว่า ประโยชน์ใด ย่อมเป็นไปตามเหตุ เพราะเห็นนั้น ประโยชน์นั้น ชื่อว่าหิตะ ๗ หิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถกตตริ⁷⁷⁷ ๗ ชื่อว่าอาสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาคนตวา เสติ จิตต์ เอตถ** ความว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์แม้อื่นแล้วย่อมกลับมาเป็นไปในที่นี้ เพราะเหตุนี้ ที่นั่น ชื่อว่าอาสยะ หมายถึง พระอัยยาศัย พระอัยยาศัยในประโยชน์เกื้อกูลของพระผู้มีพระภาคเจ้าใด มีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ชื่อว่าทรงมีพระอัยยาศัยในประโยชน์เกื้อกูล, ความเป็นแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีพระอัยยาศัยในประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่าหิตชมาสยตา ได้แก่ ฉันทะ ๗ ความแก่กล้า ชื่อว่าปริปากะ ๗ ปจ-ธาตุมีความหมายว่า หุง-ต้ม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁷⁷⁸, วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จชาน⁷⁷⁹ ๗ อินทรีย์ทั้งหลายอันถึงความแก่กล้าแล้ว ชื่อว่าปริปากคตะ, อินทรีย์ทั้งหลายอันถึงความแก่กล้าแล้ว หามิได้ ชื่อว่าอปริปากคตะ เป็นนนิปาตบุพพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตต นสส ตปปริเส⁷⁸⁰ ๗ อินทรีย์ ใช้ในความหมายว่า เป็นใหญ่ ๗ อินทรีย์ 5 มีสหอินทรีย์ เป็นต้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่กว่าสหชาติธรรมทั้งหลายในกิจมีความเชื่อ เป็นต้น เป็นการวิเคราะห์แบบตัทธิต ๗ ลง ฌย ปัจจัย หลัง อินท-ศัพท ด้วยสูตร ยทนุปนนา นิปาตนา สีชมนติ⁷⁸¹, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป⁷⁸², เปลี่ยน ท เป็น ทฺร ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ⁷⁸³ ๗ อินทรีย์ทั้งหลายแห่งสัตว์เหล่าใดอันถึงความไม่แก่กล้าแล้ว สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอปริปากคตินทริยะ เป็นต้นคุณฉฐฐีพหุพีหิสมาส ๗ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ ความแก่กล้า ชื่อว่าปริปากะ ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าอินทริยปริปากะ ๗ ชื่อว่ากาละ เพราะวิเคราะห์ว่า **กสิทพโพ** ความว่า เวลาอันชนพียงนับว่า เวลาเท่านั้นล่วงไปแล้ว เป็นต้น เพราะเหตุนี้ เวลานั้น ชื่อว่ากาละ มีตอนเช้า เป็นต้น ๗ กล-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁷⁸⁴, วุทธิ อ ที่ ก เป็น อา ด้วยสูตร อญญเส จ⁷⁸⁵ ๗ เวลาแห่งความแก่กล้าของอินทรีย์ ชื่อว่าอินทริยปริปาก-กาละ ๗ การรอกอย ชื่อว่าอาคมนะ ๗ อา บทหน้า คมฺ-ธาตุมีความหมายว่า รอกอย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁷⁸⁶ ๗ การรอกอยซึ่งเวลาแห่งความแก่กล้าของอินทรีย์ ชื่อว่าอินทริยปริปากกาลา-คมนะ ๗

⁷⁷⁶ รุป. -/590/430.

⁷⁷⁷ รุป. -/606/441.

⁷⁷⁸ รุป. -/568/414.

⁷⁷⁹ รุป. -/554/405.

⁷⁸⁰ รุป. -/344/228.

⁷⁸¹ รุป. -/423/310.

⁷⁸² รุป. -/363/264.

⁷⁸³ รุป. -/27/20.

⁷⁸⁴ รุป. -/568/414.

⁷⁸⁵ รุป. -/434/318.

⁷⁸⁶ รุป. -/596/434.

บทว่า อินทริยปริปากกาลสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า อาคมนํ ฯ จ-ศัพฺท มีความหมายว่า
 วุตตสมุจจยะ ฯ บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า เทวตตฺตาทีสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า
 วิโรธิตฺเตสุปิ ฯ บทว่า วิโรธิตฺเตสุปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า หิต- ฯ บทว่า นิจฺจํ เป็นบทกิริยา-
 วิเสสณะในบทว่า อชฺฌาสมยตา ฯ สองบทว่า หิตชฺฌาสมยตา อินทริยปริปากกาลาคมนนฺถย เป็นบทสัณฺญี
 ฯ บทว่า อปริปากปณฺณินทฺริยานํ เป็นบทสัสมัพันธะในบทว่า อินทฺริย- ฯ บทว่า อาสโย เป็นบทสัณฺญี
 ฯ

(44) ส่วนความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้มีพระหฤทัยมิได้มุ่งหวังลาภสักการะ
 เป็นต้น ทรงแสดงพระธรรมอันจะนำสัตว์ออกจากทุกข์ทั้งปวง โดยหัวข้อคือยาน 3 แก่เหล่าสัตว์อื่น
 จากเหล่าสัตว์ผู้มีความคิดมีพระเทวทัตเป็นต้นนั้น ชื่อว่าปโยคะ ฯ

สัตว์เหล่าอื่นจากสัตว์ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น ชื่อว่าตัญญู สัตว์เหล่าอื่นจากสัตว์ผู้เป็น
 ปฏิปักษ์เหล่านั้นด้วย สัตว์เหล่าอื่นจากสัตว์ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น นั้น เป็นสัตว์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึง
 ชื่อว่าตัญญูสัตว์ตตะ หมายถึงเหล่าสัตว์ผู้รองรับพระธรรมเทศนา ฯ ปน-ศัพฺท เป็นวิเสสตะ, ชื่อว่า
 ลากะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลพฺกติ** ความว่า ไทยธรรมใด อันบุคคลย่อมได้ เพราะเหตุนี้ ไทยธรรมนั้น
 ชื่อว่าลากะ หมายถึงสิ่งของมีข้าว เป็นต้น ฯ ลภ-ชาตุมีความหมายว่า ได้, ลง ณ ปัจจัยในกรรม ด้วย
 สูตร วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ⁷⁸⁷ ฯ ปัจจัยใด อันบุคคลย่อมกระทำด้วยดี เพราะเหตุนี้ ปัจจัยนั้น ชื่อว่า
 สักการะ ฯ ส-นิบาตมีความหมายว่า ประโยชน์ ฯ กร-ชาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร
 วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ⁷⁸⁸, ซ้อน ก ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน⁷⁸⁹ ฯ ลากด้วย สักการะด้วย ชื่อว่าลาก-
 สักการะ, ลากและสักการะเป็นเบื้องต้นแห่งสามิจิกรรมมีการไหว้ การเคารพ และการบูชาเป็นต้น
 เหล่าใด สามิจิกรรมมีการไหว้ การเคารพ และการบูชาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าลากสักการาทิ เป็น
 ตักคุณัญญีพหุพหิสมาส ฯ ชื่อว่านिरเปกฺขะ เพราะวิเคราะห์ว่า **น อเปกฺขติ** ความว่า จิตใด ย่อมไม่
 มุ่งหวัง เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่านिरเปกฺขะ ฯ นิ อป นำหน้า อิกฺข-ชาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ
 ปัจจัย, วุทธิ อี ที่ อิกฺข เป็น เอ ด้วยสูตร อณฺเณสุ จ⁷⁹⁰, ลง ร อากม ด้วยสูตร ยวมทนต์รลา จาคมา⁷⁹¹
 ฯ ธรรมชาติโดยอ้อมรู้ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าจิตตะ ฯ จินต-ชาตุมีความหมายว่า คิด-รู้, ลง
 ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ⁷⁹² ฯ เปลี่ยน น เป็นนิกคหิต (°) ด้วยสูตร กฺวจิ ชาติวิกตติป-
 ปจฺจยानํ ทีฆวิปริตฺตาเทสโลปาคมา จ⁷⁹³, ลบนิกคหิต (°) ด้วยสูตร กฺวจิ โลป⁷⁹⁴, นำ ต พยัญชนะ
 ประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁷⁹⁵ ฯ จิตอันไม่มุ่งหวังลาภและสักการะเป็นต้นของพระผู้
 มีพระภาคเจ้าใด มีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าลากสักการทินิรเปกฺขจิตตะ ฯ ชื่อว่า

⁷⁸⁷ รูป. -/577/422.

⁷⁸⁸ รูป. -/577/422.

⁷⁸⁹ รูป. -/40/33.

⁷⁹⁰ รูป. -/434/318.

⁷⁹¹ รูป. -/34/23.

⁷⁹² รูป. -/666/487.

⁷⁹³ รูป. -/488/351.

⁷⁹⁴ รูป. -/53/49.

⁷⁹⁵ รูป. -/14/10.

ยานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ยนิ ตํ ตํ หิตสุํ คจณฺติ เอเตหิ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมบรรลุความสุขอันเป็นประโยชน์แก่อกุลนั้น ๆ ด้วยธรรมชาติเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่ายานะ หมายถึง ศรัทธา วิริยะ ปัญญา หรือศีล สมาธิ ปัญญา หรืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯ แต่อาจารย์ท่านอื่นประสงค์ว่า พระพุทธญาณ พระปัจเจกพุทธญาณ และพระพุทธสาวกญาณ ฯ ยา-ชาตุมิความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจย ฯ หมู่แห่ง 3 ชื่อว่าตยะ, ลง ณ ปัจจย หลัง ติ-ศัพท์ ด้วยสูตร สมุหฺตเถ กณฺณ⁷⁹⁶, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป⁷⁹⁷, เปลี่ยน อิ เป็น อย ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตา-เทสา จ⁷⁹⁸ ฯ หมวด 3 แห่งยานทั้งหลาย ชื่อว่ายานัตตยะ ฯ ชื่อว่ามุขะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มุขติ ปวตฺตติ เอเตน** ความว่า ความสุขอันเป็นประโยชน์แก่อกุล ย่อมเป็นไปโดยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามุขะ ฯ มุข-ชาตุมิความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวิ วา⁷⁹⁹ ฯ อูบายคือหมวดแห่งญาณ 3 ชื่อว่ายานัตตยะ มีความหมายว่าห้วงซ้อ หมายถึงอูบาย คือหมวด 3 แห่งยาน ฯ ชื่อว่าทุกชะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทุกฺเชน ขมิตพฺพานิ** ความว่า ธรรมชาติเหล่าใด อันสัตว์ทั้งหลายพึงอดทนได้ยาก เพราะเหตุนี้ ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่าทุกชะ ฯ ทุ สัทฺทูปปะ ขมุ-ชาตุมิความหมายว่า อดทน, ลง กวิ ปัจจย, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ธาตฺวนตฺสส โลโป กฺวิมิ⁸⁰⁰, ลบ กวิ ปัจจย ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ⁸⁰¹, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา⁸⁰² ฯ ทั้งปวงด้วย ทั้งปวงเหล่านั้น เป็นทุกข์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัพฺพทุกชะ ฯ ชื่อว่าสัพฺพทุกขนิยานิกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สพฺพทุกฺขโต นิยยาติ** ความว่า พระธรรมเทศนาใด ย่อมนำสัตว์ทั้งหลายออกจากทุกข์ทั้งปวง เพราะเหตุนี้ พระธรรมเทศนานั้น ชื่อว่าสัพฺพทุกขนิยายิกะ ฯ นิ บทหน้า ยา-ชาตุมิความหมายว่า นำออก, ลง อนีย ปัจจย ในกัตตุ ด้วย ตพฺพานียา-โยคฺวิภาคะนฺสูตฺร ภาวกมเมสุ ตพฺพานียา⁸⁰³, รัสสะ อิ เป็น อิ และเปลี่ยน ย เป็น ก ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตฺวิภตฺติปจฺจยानํ ทิฆวิปริตา-เทสโลปาคมา จ⁸⁰⁴, ซ้อน ย ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน⁸⁰⁵ ฯ ชื่อว่าอัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺตโน สภาวํ ธาเรติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าอัมมะ หมายถึงธรรมมีขั้นเป็นต้น ฯ ชื่อว่าเทศนา เพราะวิเคราะห์ว่า **เทสิยติ เอตาย** ความว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงด้วยเจตนาหรือด้วยสัทฺทชาตินั้น เพราะเหตุนี้ เจตนาหรือสัทฺทชาตินั้น ชื่อว่าเทศนา ฯ ทิส-ชาตุมิความหมายว่า กล่าว-สวด-แสดง, ลง ยุ ปัจจย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญฺณวฺนุ⁸⁰⁶, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁸⁰⁷, ลง อา ปัจจยอิติถึงค์อีก, การ

⁷⁹⁶ รูป. -/379/282.

⁷⁹⁷ รูป. -/363/264.

⁷⁹⁸ รูป. -/370/268.

⁷⁹⁹ รูป. -/568/414.

⁸⁰⁰ รูป. -/586/427.

⁸⁰¹ รูป. -/585/426.

⁸⁰² รูป. -/42/39.

⁸⁰³ รูป. -/545/399.

⁸⁰⁴ รูป. -/488/351.

⁸⁰⁵ รูป. -/40/33.

⁸⁰⁶ รูป. -/570/417.

⁸⁰⁷ รูป. -/434/318.

แสดงธรรม ชื่อว่าอัมมเทสนา, อันเป็นสภาวะที่นำออกจากทุกข์ทั้งปวงด้วย อันเป็นสภาวะที่นำออกจากทุกข์ทั้งปวงนั้น เป็นพระธรรมเทศนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัพพทุกขนิยานิกอัมมเทสนา ฯ

บทว่า ตทณฺณสตตฺตํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ลากสกุการาทิ- ฯ บทว่า ลากสกุการาทิ- นิรเปกฺขจิตตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า ยานตตฺตมฺมุขเณ เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า สพฺพทุกฺขนิยานิกอัมมเทสนา เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า ปโยโค นาม เป็นบทสัณฺญา ฯ

(45) ท่านอาจารย์ เมื่อมีคำถามว่า บรรดาสัมปทาตามที่กล่าวมา สัมปทาไหน ท่านได้แสดงด้วยบทไหน ดังนี้แล้วประสงค์ที่จะให้รู้ว่า สัมปทานี้ ท่านแสดงด้วยบทนี้ สัมปทานี้ ท่านแสดงด้วยบทนี้ จึงกล่าวคำว่า ตตฺถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า บรรดาสัมปทา 3 อย่าง มีเหตุสัมปทา เป็นต้นนั้น ผลสัมปทา 2 อย่างข้างต้น ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงแล้วด้วยคำว่า **สมมาสมพุทฺธํ** นี้ ส่วนผลสัมปทา 2 อย่างนอกนี้และสัตตูปการสัมปทา 2 อย่างเหมือนกัน แสดงแล้วด้วยบทว่า **อตฺถํ** นี้

สัมปทานาที่กล่าวก่อน ชื่อว่าปุริมา ฯ ลง อิม ปัจจยฺย ด้วยสูตร ซาตาทีนมิมียา จ⁸⁰⁸ ฯ บทว่า เทว หมายถึง ญาณสัมปทาและปหานสัมปทา ฯ ปน-คัพฺพํ เป็นวิเสสตัดะ ฯ บทว่า เทว หมายถึง อานุกาฬสัมปทาและรูปกายสัมปทา ฯ ตถา-คัพฺพํ นำเอาคำว่า เทว เข้ามา ฯ จ-คัพฺพํมีความหมายว่า วุตตสมฺมจฺจยะ (แปลว่า และ) จึงประกอบความเป็น ผลสมฺปทา จ สตฺตูปการสมฺปทา จ (ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา) ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ สองบทว่า ปุริมา เทว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ผลสมฺปทา ฯ บทว่า ผลสมฺปทา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสิตา ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺธนฺติ เป็นบทสรุปะของบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสิตา ฯ บทว่า ทสฺสิตา เป็นกิตฺตบทกัมมวาจก ฯ สองบทว่า อิตฺธา เทว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ผลสมฺปทา ฯ สองบทว่า ผลสมฺปทา สตฺตูปการสมฺปทา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสิตา ฯ บทว่า ตถา นำเอาคำว่า เทว เข้ามา ฯ บทว่า อตฺถนฺติ เป็นบทสรุปะในบทว่า เอเตน ฯ บทว่า เอเตน เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสิตา ฯ

ในคำว่า สมมาสมพุทฺธํ นี้ อธิบายความว่า ญาณสัมปทาและปหานสัมปทา ท่านแสดงไว้ด้วย พุทฺธ-คัพฺพํ ที่มีความหมายว่า รู้-ตื่น-เบิกบาน ด้วยบทว่า อตฺถํ ที่แสดงความเป็นผู้ไม่มีใครเหมือนเป็นอันว่าท่านได้แสดง อานุกาฬสัมปทา รูปกายสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา แล้ว ฯ

(46) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็เหตุสัมปทา ท่านได้แสดงไว้ด้วยบทไหน จึงกล่าวคำว่า **ตทฺทฺพายภูตา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า อนึ่ง เหตุสัมปทาอันเป็นเหตุเข้าถึงผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 นั้น ท่านอาจารย์แสดงแล้วแม้ด้วยบททั้ง 2 โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะแห่งสัมปทาทั้ง 2 นั้น จะเกิดมิได้ โดยเว้นจากเหตุสัมปทาเช่นนั้นเสีย และเพราะเมื่อผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 นั้น ไม่มีเหตุ (พึงเกิดได้เอง) ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 เหล่านั้น ก็มีความเกี่ยวข้องกับความเกิดมิได้ในบุคคลทุกจำพวก

ชื่อว่าอุปายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปฺเพนฺติ** **เอเตน** ความว่า ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา ย่อมเข้าถึงเหตุแห่งเหตุสัมปทานั้นแล้วเป็นไป เพราะเหตุนี้ เหตุสัมปทานั้น ชื่อว่าอุปายะ ฯ อุปฺ บทหน้า อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ณ ปัจจยฺย ด้วยสูตร วิสฺสุชฺชปาทีโต ณ⁸⁰⁹, ลบ ณ อนุพันธ์

⁸⁰⁸ รูป. -/378/280.

⁸⁰⁹ รูป. -/577/422.

ด้วยสูตร การิตานัม โณ โลป⁸¹⁰, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิต⁸¹¹, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อวายา การิต⁸¹² ฯ เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาเหล่านั้น ชื่อว่า ตพฺยาเย เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทานั้นด้วย เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทานั้น นั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตพฺยาเยฏฐา เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส มีความหมายพิเศษ ฯ ปิ-ศัพท ย่อมมุ่งถึงส่วนย่อย ฯ ความเป็นแห่งบททั้งหลาย 2 ที่สามารถ ชื่อว่า สามีตถิยะ ฯ

(47) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามถึงเหตุว่า เหตุสัมปทา ท่านแสดงไว้โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะเหตุอะไร ดังนี้ จึงกล่าว **ตถาวริช** เป็นต้น ฯ ชื่อว่าตถาวริช เพราะวิเคราะห์ว่า **ตถา โส วิโร เอตสส** ความว่า ประการแห่งเหตุอันอันเช่นนั้น คือการประกอบด้วยพระมหากษัตริย์และการสั่งสมซึ่งสัมภารธรรมอันเกี่ยวพันแก่พระโพธิญาณ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าตถาวริช เป็นตักคุณฉัฎฐีพหุพีหิสมาส, อันมีประการเช่นนั้นด้วย อันมีประการเช่นนั้น นั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตถาวริชเหตุ ฯ การเว้น คือการทำกรเว้น ชื่อว่าพยติเรกะ หมายถึงความว่างเปล่า ฯ วิ อติ บทหน้า ริจ-ธาคูมีความหมายว่า สงบ ฯ วิเวกะ หมายถึงความว่างเปล่า ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸¹³, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อี ที่ ริ เป็น เอ, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จขาน⁸¹⁴, เปลี่ยน อี ที่ อติ เป็น ย ด้วยสูตร อิวณโณ ย นวา⁸¹⁵, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ⁸¹⁶, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁸¹⁷ ฯ เหตุแห่งสัมปทาทั้งสองนั้น จากเหตุอันมีประการเช่นนั้น ชื่อว่าตถาวริชเหตุพยติเรกะ ฯ สัมปทาทั้งสองนั้น คือผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา ชื่อว่าตพฺยาเย เป็นวิเสสนพหุพบทกัมมธารยสมาส ฯ ความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปตติ ความสมบูรณ์แห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้งสองนั้น ชื่อว่าตพฺยาเยสัมปตติ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าสัมภาวะ ฯ ส-อุปสัค เป็นศัพทที่คล้อยตามความหมายของธาคู ฯ ภู-ธาคูมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸¹⁸, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อู เป็น โอ, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร⁸¹⁹ ฯ ความเป็นไป หามิได้ ชื่อว่าสัมภาวะ หมายถึงกิริยาที่ไม่เป็นไป เป็นนนิปาตพหุพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตตํ นสส ตปฺปฺริเส⁸²⁰ ฯ ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นตถิ เหตุ เอเตส** ความว่า เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาเหล่านั้น ชื่อว่าอเหตุกะ เป็นอตักคุณฉัฎฐีพหุพีหิสมาส ฯ ความเป็นแห่งอเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกัตตะ ฯ จ-ศัพท ประกอบไม่เหมาะ ควรประกอบเป็น อสมภวโต จ สมภวปฺปสงคโต จ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่า

⁸¹⁰ รูป. -/526/382.

⁸¹¹ รูป. -/527/383.

⁸¹² รูป. -/541/391.

⁸¹³ รูป. -/1580/424.

⁸¹⁴ รูป. -/554/405.

⁸¹⁵ รูป. -/21/17.

⁸¹⁶ รูป. -/27/20.

⁸¹⁷ รูป. -/14/10.

⁸¹⁸ รูป. -/580/424.

⁸¹⁹ รูป. -/435/319.

⁸²⁰ รูป. -/344/228.

สัมภาวะ ฯ ความขัดข้อง ชื่อว่าปสังคะ ฯ ป บทหน้า สนธ-ชาตุมมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸²¹, ลบ ณ อนุพันธ์, เปลี่ยน น เป็นนิคคหิต (°) ด้วยสูตร นิคคหิต สโยคาที โน⁸²², เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ง ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁸²³, เปลี่ยน ธ เป็น ค ด้วยสูตร กคา จขานํ ฯ ความขัดข้องต่อความเป็นไป ชื่อว่าสัมภวปสังคะ ฯ

บทว่า ตทูปายภูตา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เหตุสมปทา ฯ บทว่า เหตุสมปทา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสสิตา ฯ บทว่า ทวีหิปี เป็นบทกรรมในบทว่า ทสสิตา ฯ บทว่า สามตถียโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสสิตา ฯ บทว่า ทสสิตา เป็นกิตบถ กัมมวาจก ฯ บทว่า ตถาวิธเหตุพยุ-ติเรเกน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อสมภวโต ฯ บทว่า ตทูกยสมปตฺตินํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อสมภวโต ฯ บทว่า อสมภวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ทสสิตา ฯ บทว่า อเหตุกตเต จ เป็นบทภาวสัตตมึ ฯ บทว่า สติ เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมึ ฯ บทว่า สพพตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภว- ฯ บทว่า ตาสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมภว- ฯ บทว่า สมภวปสงคโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ทสสิตา ฯ

(48) เพื่อคล้อยตามคำว่า ก็ด้วยบทว่า สมมาสมพุทฺธมตฺลํ นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ นมัสการพระพุทธรัตนะแล้วมิใช่หรือ เมื่อจะเริ่มอะไร จึงกล่าวบทว่า สสทฺธมมคณุตตมึ ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า ตเทวํ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ท่านอาจารย์ ครั้นนมัสการพระพุทธรัตนะ นั้น ซึ่งมีการสดุดีที่ประมวลไว้ด้วยข้อกำหนด 3 ประการเป็นเบื้องต้นตามที่กล่าวแล้ว คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา เป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มการนอบน้อมแด่พระรัตนะที่เหลือ จึงกล่าวว่า สสทฺธมมคณุตตมึ ฯ

ประการ 3 แห่งข้อกำหนดเหล่านี้คือ ข้อกำหนดเหล่านั้น ชื่อว่าติวิธา เป็นตคคุณัญฐี-พพุพิหิสมาส ฯ ประการ 3 ด้วย ประการ 3 นั้น เป็นข้อกำหนดด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าติวิธา-วัตถะ ฯ ชื่อว่าสังคหิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เหตุผลสัตตูปการสัมปทา จ สฎฺฐุ สงคเหตุพพา ปริจฉินทิตพพา ความว่า การสรรเสริญใด คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา อันบัณฑิตพึงรวบรวมไว้ด้วยดี เพราะเหตุนั้น การสรรเสริญนั้น ชื่อว่าสังคหิตะ ฯ ส-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ฯ คห-ชาตุมมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁸²⁴, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁸²⁵ ฯ การสรรเสริญที่ถูกรวบรวมไว้ด้วยข้อกำหนด 3 อย่าง ชื่อว่าติวิธาวัตถาสังคหิตะ ฯ การสรรเสริญ ชื่อว่าโถมณา ฯ ที่ถูกรวบรวมไว้ด้วยข้อกำหนด 3 อย่างด้วย ที่ถูกรวบรวมไว้ด้วยข้อกำหนด 3 อย่างนั้น เป็นการสรรเสริญด้วย ชื่อว่าติวิธาวัตถาสังคหิตโถมณา ฯ ชื่อว่าปุพพังคมะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปุพพิ คจฉติ ความว่า การสรรเสริญใด ย่อมเป็นไปในเบื้องต้น เพราะเหตุนั้น การสรรเสริญนั้น ชื่อว่าปุพพังคมะ ฯ ปุพพ สัททูปปะทะ คม-ชาตุมมีความหมายว่า ไป, ลง อ

⁸²¹ รุป. -/580/424.

⁸²² รุป. -/578/428.

⁸²³ รุป. -/49/46.

⁸²⁴ รุป. -/622/450.

⁸²⁵ รุป. -/547/400.

ปัจฉิม ด้วยสูตร อิตถิมติยโว วา⁸²⁶, ลง อา ปัจฉิมอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปัจฉโย⁸²⁷, ลง นิคคหิต (°) อากม ด้วยสูตร นิคคหิตถณ⁸²⁸, เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ง ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁸²⁹ ฯ ชื่อว่าติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพพังคมา เพราะวิเคราะห์ว่า **ติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพพังคมา อสส** ความว่า การสรรเสริญพระพุทธรัตตะนั้น อันบัณฑิตรวบรวมแล้วด้วยข้อกำหนด 3 ประการ เป็นเบื้องต้น เพราะเหตุนี้ พระพุทธรัตตะนั้น ชื่อว่าติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพพังคมา ฯ บทว่า อสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า โณมนา ฯ เป็นอดีตคุณจุดตีพหุพีหิสมาส ฯ รตตะคือ พระพุทธเจ้า ชื่อว่าพุทธรัตตะ ฯ อันเหลือด้วย อันเหลือเหล่านั้น เป็นรตตะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเสสรัตตะ ฯ อปี-ศัพท มุ่งถึงพุทธรัตตะ ฯ การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ ฯ อาจารย์จักเริ่ม คือจักทำ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารภันตะ (เมื่อจะเริ่ม) ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า พุทธรตฺนํ ฯ บทว่า เอวํ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ติวิธาว ฯ บทว่า ติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพพังคมา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า พุทธรตฺนํ ฯ บทว่า พุทธรตฺนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วนทิตวา ฯ บทว่า วนทิตวา เป็นบทพหุพกาลกิริยาในบทว่า อาห ฯ บท อิทานิ เป็นบทกาลสัจตมิในบทว่า อาห ฯ บทว่า เสสรตฺนํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปณามิ ฯ บทว่า ปณามิ เป็นบทกรรมในบทว่า อารภันโต ฯ บทว่า อารภันโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อจารโย ฯ บทว่า อาห เป็นบทกัตตา ฯ บทว่า สสพุทธมมคณุตตมณฺติ เป็นบทอาธาระหรือบทกรรมในบทว่า อาห ฯ บทว่า อาห เป็นอาชยตบท กัตตฺวาจก ฯ

(49) ท่านอาจารย์เมื่อจะแก้คำทักท้วงว่า พระธรรมและพระสงฆ์มิใช่ประธาน เพราะบทว่า สสพุทธมมคณุตตมณฺติ เป็นบทย่อความหมายอื่น มิใช่หรือ ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ อันพุทธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ อันใครยอมทราบได้ ดังนี้แล้วจึงกล่าวคำว่า **คุณิภูตานิปิ หิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ แม้เป็นบทขยายความในความหมายของบทอื่น คือเป็นบทวิเสสนะ เพราะมีบทอื่นเป็นประธาน อันพุทธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ บัณฑิตย่อมทราบได้ ด้วยการประกอบ สห ศัพทไว้ ฯ

ชื่อว่าคุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **คุณิยเต วิเสลียเต เอเตหิ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า อันอาจารย์ยอมทำให้พิเศษด้วยพระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น ชื่อว่าคุณะ ฯ คุณ-ธาคูมีความหมายว่า มิใช่ประธาน (วิเสสนะ-บทขยาย), ลง อ ปัจฉิม ด้วยสูตร สพพโต ญุตฺวาวิ วา⁸³⁰ ฯ เป็นวิเสสนะ เป็นแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคุณิภูตะ, พระธรรมและพระสงฆ์เหล่าใด เป็นวิเสสนะ คือมิใช่ประธาน เป็นแล้ว เพราะเหตุนี้ พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น ชื่อว่าคุณิภูตะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ ลง อิ อากมหลัง คุณ-ศัพท เมื่อมี ภู-ธาคู อยู่หลัง ด้วยสูตรในสัททนีติว่า ยถารหิมิณณาคโม ภกเรสุ⁸³¹ ฯ แต่อาจารย์กล่าวว่า ลง อิ อากม ด้วย

⁸²⁶ รูป. -/599/437.

⁸²⁷ รูป. -/176/101.

⁸²⁸ รูป. -/57/52.

⁸²⁹ รูป. -/49/46.

⁸³⁰ รูป. -/568/414.

⁸³¹ นีติ. สุตต. -/1338/1167.

สูตร ยหฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁸³² และทำการรัสสะ ด้วยสูตร กฺวจาติมชฺฌุตฺตฺรานํ ที่ฆรฺสสา ปจฺจเยสุ จ⁸³³ ฯ อปี-ศัพฺทํมีความหมายว่า ครหะ ฯ หิ-ศัพฺทํมีความหมายว่า ทฬฺหิกรณะ ฯ พระธรรมด้วย พระสงฆ์ด้วย ชื่อว่าธัมมสังฆะ ฯ ชื่อว่าอภิวาเทตฺตฺพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิวทฺนียา** ความว่า พระธรรมและพระสงฆ์เหล่าใด อันอาจารย์พึงกราบไหว้ เพราะเหตุนี้ พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น ชื่อว่าอภิวาเทตฺตฺพะ ฯ อภิ บทหน้า วท-ธาตุมีความหมายว่า กราบไหว้, ลง ตพฺพ ปจฺจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา⁸³⁴, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมฺมิกาโร⁸³⁵, เปลี่ยน อี อาคม เป็น เอ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยํ ที่หฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸³⁶ ฯ ความเป็นแห่งพระธรรมและพระสงฆ์อันอาจารย์พึงกราบไหว้ ชื่อว่าอภิวาเทตฺตฺพะภาวะ ฯ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ ฯ ยุช-ธาตุมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ณ ปจฺจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸³⁷, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อุ ที่ ยู เป็น โอ, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จฺชานํ⁸³⁸ ฯ

(50) ท่านอาจารย์ประกอบคำว่า คุณิภูตานิ เป็นต้นนั้น เพื่อเปรียบเทียบ จึงวางไว้ด้วยคำว่า **ยถา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เปรียบเสมือนเมื่อกล่าวว่ เขามาพร้อมทั้งลูกและเมีย คนอื่นก็ทราบได้ว่า แม้ลูกและเมีย (ของเขา) ก็มาด้วย ฉะนั้นใด ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ผู้อันพุทธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ บัณฑิตย่อมทราบได้ ด้วยการประกอบ **สท** ศัพฺทํไว้ ฯ

ยถา-ศัพฺทํเป็นนิบาตมีความหมายว่า อุปมา ฯ ลูกด้วย เมียด้วย ชื่อว่าปุตฺตทาระ ฯ ชื่อว่าสฺปุตฺตทาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สท ปุตฺตทาเรน วตฺตมาโน** ความว่า คนใดเป็นไปพร้อมกับลูกและเมีย เพราะเหตุนี้ คนนั้น ชื่อว่าสฺปุตฺตทาระ ฯ คนทั้งสองมีการมาเหมือนกัน เพราะเป็นการย่อความหมายของบทอื่นอันเป็นต้นคุณสฺวิญญาณพหุพพิหฺสมาส เพราะฉะนั้น จึงสรุปความว่า แม้ลูกและเมีย (ของเขา) ก็มาด้วย ฯ ลูกด้วย เมียด้วย ชื่อว่าปุตฺตทาระ ฯ ด้วย อปี-ศัพฺทํ ทำให้รู้ว่า พ้อมได้มาคนเดียว ฯ การมา ชื่อว่าอาคมนะ ฯ อา บทหน้า คมฺ ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยู ปจฺจย ด้วยสูตร นนฺทาที่หิ ยู⁸³⁹ ฯ

บทว่า คุณิภูตานิปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมสงฺฆานํ ฯ บทว่า ธมฺมสงฺฆานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาโว ฯ บทว่า อภิวาเทตฺตฺพะภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า วิญญาติ ฯ บทว่า สทโยเคน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิญญาติ ฯ บทว่า วิญญาติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาทก ฯ ยถา-ศัพฺทํ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า สฺปุตฺตทาโร อาคโตติ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจเน ฯ บทว่า วจเน เป็นบทภาวสัตตมี ฯ บทว่า วุตเต เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมี ฯ บทว่า ปุตฺตทาสฺสาปิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อาคมนํ ฯ บทว่า อาคมนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิญญาติ ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทสมาปินนะ ฯ

⁸³² รูป. -/423/310.

⁸³³ รูป. -/354/247.

⁸³⁴ รูป. -/545/399.

⁸³⁵ รูป. -/547/400.

⁸³⁶ รูป. -/488/351.

⁸³⁷ รูป. -/580/424.

⁸³⁸ รูป. -/554/405.

⁸³⁹ รูป. -/596/434.

(51) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความหมายที่เป็นส่วนย่อยในบทว่า สสทหมมคณุตตมัม จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น และประกอบความว่า ในบทว่า สสทหมมคณุตตมัม นั้น ชื่อว่าธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า สภาวะใด ย่อมทรงเหล่าสัตว์ผู้ทรงตนคือธรรมไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย 4 และในวิภูฏทุกข์ทั้งหลาย เพราะเหตุานั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าธัมมะ ฯ

บทว่า ตตถ เป็นสัตตมวิวิภตติใช้ในนิทธารณะ ฯ บทว่า ธมโม เป็นบทนิทธารณียะ ฯ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์สารัตถวิลาสินี ท่านจึงกล่าวว่า บทว่า ตตถ เป็นสัตตมวิวิภตติใช้ในนิทธารณะ ฯ บทว่า อตตทานัม หมายถึงธรรมะ ฯ ชื่อว่าอัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า อทติ ความว่า สภาวะใด ย่อมเปียดเบียนสังสารทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติไปตามที่สอน เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าอัตตะ หมายถึง ธรรม 10 ประการ ฯ อท-ชาตุมีมีความหมายว่า เปียดเบียน ฯ ภักขนะ แปลว่า การเปียดเบียน ฯ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฆาที่หิ ตตรณ⁸⁴⁰, เปลี่ยน ท เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ชาตุวิภตติปจฺจยानัม ที่หิวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸⁴¹, ลง ส วิภตติ, เปลี่ยน ส เป็น อา ด้วยสูตร สยา จ⁸⁴² ฯ บทว่า ชาเรนเต หมายถึง ตั้งไว้ เป็นไป คือ เกิดขึ้นในตน ฯ ชื่อว่าชาเรนตะ เพราะวิเคราะห์ว่า ชาเรนติ ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมทรงธรรมไว้ คือตั้งไว้ในตน เพราะเหตุนั้น สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าชาเรนตะ ฯ ธร-ชาตุมีมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานเ มานนตา⁸⁴³, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทีโต เณณยา⁸⁴⁴, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานัม โณ โลป⁸⁴⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁸⁴⁶ ฯ บทว่า จตุสุ คือ นรก เปรต ตีรจฺฉาน และอสุรกาย ฯ ความเจริญ ชื่อว่าอปาเย ฯ เป-ชาตุมีมีความหมายว่า เจริญ, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸⁴⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานัม โณ โลป⁸⁴⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อวายา การิตเต⁸⁴⁹ ฯ ชื่อว่าอปาเย เพราะวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปาโย วุทธิ เอตถ ความว่า ความเจริญในที่นี้ ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่าอปาเย เป็นอตคฺคคุณ สัตตมวิพพพิหิสมาส ฯ ความเจริญ ชื่อว่าอเย ฯ อเย-ชาตุมีมีความหมายว่า เจริญ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตวาวิ วา⁸⁵⁰ ฯ ชื่อว่าอปาเย เพราะปราศจากความเจริญหรือความสุข ฯ ชื่อว่าวิภูฏ เพราะวิเคราะห์ว่า วตตฺนติ ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า วิภูฏะ ฯ วิภูฏะ 3 คือ กิเลสวิภูฏะ กัมมวิภูฏะ และวิปากวิภูฏะ ฯ วตต-ชาตุมีมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฆาที่หิ ตตรณ⁸⁵¹ (ควรลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตวาวิ วา), นำเข้า

⁸⁴⁰ รูป. -/666/487.

⁸⁴¹ รูป. -/488/351.

⁸⁴² รูป. -/113/74.

⁸⁴³ รูป. -/646/469.

⁸⁴⁴ รูป. -/525/382.

⁸⁴⁵ รูป. -/526/382.

⁸⁴⁶ รูป. -/14/10.

⁸⁴⁷ รูป. -/580/424.

⁸⁴⁸ รูป. -/526/382.

⁸⁴⁹ รูป. -/541/391.

⁸⁵⁰ รูป. -/568/414.

⁸⁵¹ รูป. -/666/487.

ประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุคเต⁸⁵², เปลี่ยน ตต เป็น ภูฏ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสฺส จ⁸⁵³ ๓ ชื่อว่าทุกษะ เพราะทนได้ยาก, ทุกษิในวิภูฏะทั้งหลาย ชื่อว่าวิภูฏทุกษะ ๓ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น อปาเยสุ จ ภูฏทุกษสุ จ ๓ ชื่อว่าอุปตมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **น ปตฺนติ** ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมไม่ตกไป เพราะเหตุนั้น สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอุปตมานะ ๓ น สัทฺหุปฺปะท ปต-ธาคฺคฺมิความหมายว่า ตก, ลบสละท่ายธาตุ ด้วยสูตร ธาคฺคฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส⁸⁵⁴, ลง อนฺต ปัจจย ด้วยสูตร วตฺตมาเนมานนฺตา⁸⁵⁵, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส⁸⁵⁶ ๓ บทว่า กตฺวา มาจาก กร-ธาคฺคฺมิความหมายว่า ทำ, ลง ตฺวา ปัจจย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตฺตฺกานํ ตฺน ตฺวาน ตฺวา วา⁸⁵⁷, ลบ ร ท่ายธาตุ ด้วยสูตร รกาโร จ⁸⁵⁸ ๓ บทว่า ธาเรติ มาจาก ธร-ธาคฺคฺมิความหมายว่า ทรงไว้, ติ วิภักฺติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทิโต อ⁸⁵⁹, เปลี่ยน อ เป็น เอ ด้วยสูตร โลปฺยเจตฺตมาโร⁸⁶⁰, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุคเต ๓

(52) มีคำถามว่า ก็ท่านอาจารย์ต้องการทำการวิเคราะห์ ควรกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า **ธारेตฺติ ธมฺโม มิไซฺหรือ ไม่ควรกล่าวไว้** **อตฺตานิ ธาเรนเต จตุสฺ อปาเยสุ ภูฏทุกษสุ จ อุปตมานกตฺวา วั** แต่ท่านกล่าวไว้เพื่ออะไร ๓ เฉลยว่า ความจริงท่านกล่าวคำนั้นไว้เพื่อให้รู้ว่า ธรรมะนี้ ย่อมทำอย่างนั้นแล้วทรงเหล่าสัตว์ไว้ ๓ ถ้ามว่า คำอย่างนั้น ยกไว้ก่อน เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าวคำว่า ธาเรนเต วั ๓ เฉลยว่า เพราะมุ่งถึงกรรมของบทว่า กตฺวา จึงกล่าวบทว่า ธาเรนเต วั ๓ ด้วยบทว่า ธาเรนเต นี้ ย่อมห้ามเหล่าสัตว์ที่ไม่ทรงธรรมะไว้ ๓ เพราะมุ่งถึงกรรมของบทว่า ธาเรนเต จึงใส่บทว่า อตฺตานิ วั ๓ ด้วยบทว่า อตฺตานิ นี้ ย่อมห้ามวัตถุมีกำแพงเป็นต้น ๓ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงใส่บทว่า อุปตมาน วั ๓ เฉลยว่า ใส่บทว่า อุปตมาน วั เพื่อให้รู้ว่าเป็นวิภักติกรรมของบทว่า ธาเรนเต ๓ ก็ กร-ธาคฺคฺมิไม่มีกริตปัจจย ได้กรรม 2 อย่าง เหมือน กร-ธาคฺคฺมิที่มีกรรม 2 อย่างในประโยคว่า สเจเซ สจฺจ ภณฺสิ อทาสี ตํ กรโอมิ ถ้าเธอพูดจริง เราจะปลดปล่อยเธอให้เป็นไท⁸⁶¹ ๓ เพราะมุ่งถึงอาธาระของบทว่า อุปตมาน จึงใส่สองบทว่า อปาเยสุ และ ภูฏทุกษสุ วั ๓ ด้วยสองบทนี้ จึงห้ามการไม่ตกไปเป็นต้น ๓ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงใส่บทว่า จตุสฺ วั ๓ เฉลยว่า เมื่อว่าโดยอ้อม โลกมนุษย์ ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับเทวโลก แม้เทวโลก ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับพรหมโลก แม้พรหมโลก ก็ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบพระนิพพาน เมื่อว่าโดยอ้อมอย่างนี้ วิภูฏทุกษฺแม้ทั้งหมด ชื่อว่าอบาย เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า จตุสฺ วั เพื่อห้ามวิภูฏทุกษฺ (ดังที่กล่าวมา) ๓ ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไร จึงใส่ถึงสองบทว่า อปาเยสุ และ ภูฏทุกษสุ วั ใส่เพียงบทเดียวไว้ก็ได้ มิใช่หรือ ๓ เฉลยว่า ความจริง ใส่บทว่า อปาเยสุไว้เพื่อให้รู้ว่า ธรรม 10 อย่างนี้ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในอบายทั้งหลาย, แต่ใส่บทว่า ภูฏ-

⁸⁵² รุป. -/14/10.

⁸⁵³ รุป. -/27/20.

⁸⁵⁴ รุป. -/425/315.

⁸⁵⁵ รุป. -/646/469.

⁸⁵⁶ รุป. -/344/288.

⁸⁵⁷ รุป. -/640/464.

⁸⁵⁸ รุป. -/632/457.

⁸⁵⁹ รุป. -/433/318.

⁸⁶⁰ รุป. -/487/350.

⁸⁶¹ วิ.มทา. (บาลี) 1/31/19, วิ.มทา. (ไทย) 1/31/21.

ทุกเชษฐ นี้ไว้เพื่อให้รู้ความพิเศษว่า โสดาปัตติมรรค เว้นภพทั้ง 7 ย่อมทรงเหล่าสัตว์มิให้ตกไปในวัฏฏ-
ทุกข์ในภพที่ 8 เป็นต้น และมรรคนั้น เว้นภพ 2, 3, 4, 5 และ 6 ภพ ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไป
ในวัฏฏทุกข์ในภพที่ 3 เป็นต้น, สกทาคามิมรรค เว้น 2 ภพ ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์
ในภพที่ 2 เป็นต้น, อนาคามิมรรค เว้น 1 ภพ ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์ในภพที่ 2
 เป็นต้น, อรหัตมรรค ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์ในภพทั้งหมด, ส่วนผล พระนิพพาน
และพระปริยัติธรรมย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์ ๆ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์สารัตถทีปนี
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอนมิให้ตกไปในอบายทั้ง 4 ๆ

เหล่าชนผู้นับถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ครั้นละกายมนุษย์แล้ว

จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที⁸⁶²

อีกอย่างหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรมหาสามีเถระได้กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่า
สัตว์ทำมิให้ตกไปในสังสารทุกข์ไว้ เพราะตัดสังสารทุกข์ได้เด็ดขาด ด้วยอำนาจการเกิด 7 ชาติเป็น
อย่างยิ่ง โดยการเกิดขึ้นแห่งมรรคผล ๆ แม้ในภูกาสัจจสังเขป ท่านวาจิสสรอาจารย์กล่าวไว้ว่า ชื่อว่า
อัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอนว่าชื่อว่าซึ่งธรรม เพราะตัดสังสารทุกข์ได้เด็ดขาด
ด้วยอำนาจการเกิด 7 ชาติเป็นอย่างยิ่ง โดยการเกิดขึ้นแห่งมรรคผล ทำให้ไม่ตกไปในอบาย 4 และ
ในวัฏฏทุกข์ไว้ ๆ บทว่า กตวา ย่อมทำให้บทวิกิตกัมมปกติปรากฏ ๆ เหมือนอย่างคำนี้ที่กล่าวด้วย
อำนาจการให้ฐานันดรว่า อทาสี ต่ กโรมิ-เราจะปลดปล่อยเธอให้เป็นไท อุปราชมหาราช กโรมิ-เราจะ
แต่งตั้งพวกท่านให้เป็นอุปราชและมหาราช ฉันทใด บทนี้ว่า อปตมานเ กตวา-ทำเหล่าสัตว์มิให้ตกไป
ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการทำมิให้ตกไป ก็ฉันทนั้น ๆ บทว่า สุตเต นี้ถึงไม่มีแม้ก็จริง ถึงกระนั้น ก็ควร
นำบทว่า สุตเต มาวางไว้ข้างหลังบทว่า กตวา ๆ เพราะฉะนั้น ในภูกาศัมภีร์นยาสะ ท่านอาจารย์วชิร-
พุทธิจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน โดยทำมิให้ตกไปในอบาย
4 ไว้ ๆ ก็ในอธิการว่าด้วยความหมายของคำแห่ง ธรรม-ศัพท์นี้ อาจารย์หลายท่านประกอบคำที่ไม่
เหมือนกันไว้ แต่พระสุมังคลาจารย์นี้ได้กล่าวไว้ในอธิมมาวตารภูกาว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่า
สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ผู้ตั้งอยู่ในผล และผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน ทำให้ไม่ตกไปในอบายทุกข์และ
ในวัฏฏทุกข์ ๆ บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า อจิตตมคเค หมายถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ด้วยบทว่า
สจฉิกตนิโรธ หมายถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ด้วยบทว่า ยถานุสสิญฺจ ปฏิปชชมานเ จ หมายถึงปูลุชนคนดี ๆ
ส่วนพระธรรมपालาจารย์ได้กล่าวไว้ในอนุภูกาพระอภิธรรมว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้
ปฏิบัติตามธรรมที่สอน ทำให้ไม่ตกไปในอบายทั้งหลายไว้ ๆ อบายทั้ง 4 ชื่อว่าอบาย เพราะมีแต่ความ
ทุกข์อย่างเดียว ๆ ส่วนโลกมนุษย์ ชื่อว่าอบาย โดยอ้อม เมื่อเทียบกับเทวโลก แม้เทวโลก ชื่อว่าอบาย
เมื่อเทียบกับพรหมโลก แม้พรหมโลกก็ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับพระนิพพาน เมื่อว่าโดยอ้อมอย่างนี้
วัฏฏทุกข์แม้ทั้งหมด จึงชื่อว่าอบาย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบทว่า อปาเยสุ ไว้ แต่มิได้กล่าวบทว่า
วัฏฏทุกุเชสุ ไว้ ๆ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ที่ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า อปาเยสุ ไว้อย่างนี้ เพราะ
เป็นการกล่าวโดยอ้อม ๆ คำนั้น ไม่ควร ๆ เพราะแม้พระปริยัติธรรม ก็ทรงเหล่าสัตว์มิให้ตกไปใน
อบายทั้งปวงไว้ ๆ เพราะเหตุนั้น ในอรรถกถาฉัตตมาณววิมานวัตถุ ท่านพระธรรมपालาจารย์จึงกล่าว

⁸⁶² ที.ม. (บาลี) 10/332/217, ที.ม. (ไทย) 10/332/260, ส.ส. (ไทย) 15/37/49-50.

ไว้ว่า ถึงพระปริยัติธรรมก็ทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปสู่ทุกข์ในอบาย เพราะการปฏิบัติจริง แม้เพียงดำรงอยู่ในสภาวะและศีลทั้งหลาย⁸⁶³ ฯ ในโมคคัลลานปัญจิกากล่าวว่า สภาวะทรงผู้ดำรงตนไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและวิภูฏทุกข์ ชื่อว่าธรรม ธรรมนั้นมี 9 ประการโดยจำแนกเป็นมรรค 4 ผล 4 และนิพพาน หรือมี 10 ประการพร้อมกับปริยัติธรรม เพราะปฏิเวธมีปริยัติธรรมนั้นเป็นมูลเหตุ ที่จริงแล้ว แม้ปริยัติธรรมนั้นได้ชื่อว่าทรงไว้ไม่ให้ตกไปในวิภูฏทุกข์ ฯ ส่วนพระพุทธนาคเถระกล่าวไว้วินยัตถมัญญชสา ภิกขา กังขาวิตรณินว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน มิให้ตกไปในอบายทุกข์ และสังสารทุกข์ไว้ ฯ ก็ในภิกขาเนตติปรกณท์ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอนมิให้ตกไปจากอบายและจากสังสาระ ฯ

(53) ท่านอาจารย์ใสใจว่า ก็แล คำว่า ย่อมทรงไว้ นั้น โดยความหมายของการทรงไว้ ก็คือ การกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ย่อมมี โดยเป็นสภาวะตัดกิเลสได้เด็ดขาดและมีความสงบระงับจากกิเลสที่ตัดได้เด็ดขาดนั้นเป็นอารมณ์ จึงกล่าวคำว่า **จตุมคคผลนิพพานวเสน นววิโร** ฯ ท่านอาจารย์ใสใจว่า ถึงพระปริยัติธรรมก็ชื่อว่าธัมมะ โดยที่พระปริยัติธรรมเป็นเหตุบรรลุถึงมรรคผล และพระนิพพานทั้งสามนั้น จึงกล่าวคำว่า **ปริยตติยา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ เพราะอาศัยคำที่ท่านกล่าวไว้ในฉัตตมาณวกวิมานวัตถุว่า **ราควิราคมนเณขมโสภ** เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **ปริยตติยา** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนี้ ในอภิธัมมวาทตภาสิกา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ผู้ตั้งอยู่ในผล และผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน ทำมิให้ตกไปในอบายทุกข์และในวิภูฏทุกข์ ฯ ธัมมะนั้น มี 10 อย่างคือ มรรค 4 ผล 4 พระนิพพาน 1 พระปริยัติธรรม 1 ฯ

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในฉัตตมาณวกวิมานวัตถุว่า

เธอจงถึงพระธรรมอันเป็นเหตุสํารอกราคะ

มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก

เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง

ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน นำปรารภนา ละเอียดอ่อน

ซึ่งพระตถาคตทรงจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้วนี้เพื่อเป็นที่พึ่งที่ระลึกเกิด⁸⁶⁴

ในบทพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอริยมรรคด้วยบทว่า อันเป็นเหตุสํารอกราคะ เพราะเป็นเครื่องสํารอกราคะทุกประเภทมีกามราคะเป็นต้น ฯ ตรัสเรียกอริยผลในบทว่า มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เพราะต้นหากกล่าวคือความอยากเหลือเกินและความเศร้าโศกที่มีความเร่าร้อนภายในเป็นลักษณะสิ้นแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะอริยผลนั้นเกิดขึ้น ฯ ตรัสเรียกพระนิพพานว่า ชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เพราะไม่ถูกปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่ง ฯ ก็พระอรธกถาจารย์กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระปริยัติธรรมแม้ทั้งหมดด้วยคำว่า ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน เพราะสมบูรณ์ด้วยอรรถะ พยัญชนะ และรส โดยทรงแสดงไม่ผิดเพี้ยนและเพราะทรงจำแนกไว้ดี โดยทรงประกาศความละเอียดอ่อนโดยส่วนเดียว ฯ ประกอบความว่า ในบทพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอริยมรรคด้วยบทว่า อันเป็นเหตุสํารอกราคะ เพราะเป็นเครื่องสํารอกราคะทุกประเภทมีกามราคะเป็นต้น ตรัสเรียกอริยผลในบทว่า มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เพราะต้นหากกล่าวคือความอยากเหลือเกินและความเศร้าโศกที่มีความเร่าร้อนภายใน

⁸⁶³ ขุ.วิ.อ. (บาลี) -/887/267., ขุ.วิ.อ. (ไทย) -/887/284.

⁸⁶⁴ ขุ.วิ. (บาลี) 26/887/91., ขุ.วิ. (ไทย) 26/887/105.

เป็นลักษณะสั้นแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะอริยผลนั้นเกิดขึ้น ตรัสเรียกพระนิพพานด้วยบทว่า เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เพราะไม่ถูกปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่ง ตรัสพระปริยัติธรรมแม้ทั้งหมดด้วยบทว่า ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน เพราะสมบูรณ์ด้วยอรรถะ พัญญชนะ และรส โดยทรงแสดงไม่ผิดเพี้ยนและเพราะทรงจำแนกไว้ดี โดยทรงประกาศความละเอียดอ่อนโดยส่วนเดียว ๆ

บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ๆ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ตณฺหยา จ โสภสฺส จ ๆ บทว่า ตพฺสปตฺตียํ เป็นบททวารสัตตมมีในบทว่า ปริกฺขินฺตตฺตา ๆ บทว่า ปจฺจเยน เป็นบทกัตตาในบทว่า อสงฺขตตฺตา ๆ สืบบทว่า อวิโรธทีปนโต อตฺถพฺยณฺชนรสสมปฺนฺนตฺตา ยาว ปคฺคณฺวิภาวนโต สฺสจฺจุวิภตฺตตฺตา จ เป็นบทเหตุในบทว่า กลฺลิตฺตา ๆ มรรคด้วย ผลด้วย ชื่อว่ามีคผลละ, มรรค 4 และผล 4 ชื่อว่าจตุมคคผลละ, มรรค 4 และผล 4 ด้วย พระนิพพานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุมคคผลนิพพานะ ๆ ประเภท ชื่อว่าวสละ, ประเภทแห่งมรรค 4 ผล 4 และพระนิพพาน 1 ชื่อว่าจตุมคคผลนิพพานวสละ ๆ ประการ 9 แห่งธัมมะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านวิโรธะ เป็นตคคณฺณัฐิพฺพหีหิสมาส ๆ มรรค 4 มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ผล 4 มีโสดาปัตติผลเป็นต้น พระนิพพาน 1 ชื่อว่าโลกุตตรธรรม 9 ๆ บทว่า ปริยตฺติ หมายถึงพระไตรปิฎก ๆ ประการ 10 แห่งธัมมะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทสฺวิโรธะ ๆ บทว่า จตฺตมคคผลนิพพานวสเนน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า นววิโรธะ ๆ สองบทว่า นววิโรธ ทสฺวิโรธ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺโม ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตตะ ๆ บทว่า ธมฺโม เป็นลึงคตตะ ๆ

(54) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงการทรงอยู่ที่กล่าวไว้ว่า ชาเรติ โดยสรูป จึงกล่าวคำว่า **ธารณญจ** เป็นต้น ๆ ก็แล การทรงอยู่แห่งพระธรรมนั้น ชื่อว่าธารณะ ก็คือการกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิ เป็นต้น ๆ

การทรงอยู่ ชื่อว่าธารณะ ๆ ธร-ชาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนฺทาทิหิ ยุ⁸⁶⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยฺยณฺวฺนุ⁸⁶⁶, วุทธิ อ ที่ ฐ เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเณสุ จ⁸⁶⁷, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ⁸⁶⁸ ๆ จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ ๆ ปน-ศัพท์เป็นวจนาลังการะ ใส่ไว้เพื่อความสละสลวย ๆ อบายเป็นเบื้องต้นแห่งวิภูฏทุกข์เหล่าใด วิภูฏทุกข์เหล่านั้น ชื่อว่าอปายาทิ เป็นตคคณฺณัฐิพฺพหีหิสมาส ๆ ชื่อว่าอปายาทินิพฺพตฺตกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อปายาทีสุ สตเต นิพฺพตฺตาเปสฺสนติ** ความว่า กิเลสเหล่าใด จักยังสัตว์ทั้งหลายให้เกิดในอบาย เป็นต้น เพราะเหตุนี้ กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าอปายาทินิพฺพตฺตกะ ๆ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๆ วตุ-ชาตุมีความหมายว่า ไป ๆ การไป คือการเกิดขึ้น ๆ ลง ณฺวฺ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวฺตฺวาวิ วา⁸⁶⁹, ลง ณาเป ปัจจัย ด้วยสูตร ชาตุหิ ฌณฺณยาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตฺถे จ⁸⁷⁰, ลบ ณาเป ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุวิภตฺติปฺปจฺจยฺยานํ ที่ฉฺวีปริตฺตาเทสฺโลปาคมา จ⁸⁷¹, เปลี่ยน ณฺวฺ เป็น ออก ด้วยสูตร อนกา

⁸⁶⁵ รุป. -/596/434.

⁸⁶⁶ รุป. -/570/417.

⁸⁶⁷ รุป. -/434/318.

⁸⁶⁸ รุป. -/550/402.

⁸⁶⁹ รุป. -/568/414.

⁸⁷⁰ รุป. -/540/390.

⁸⁷¹ รุป. -/488/351.

ยฺฆวฺณ⁸⁷², นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁸⁷³, ซ้อน ว และ ต ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน⁸⁷⁴, เปลี่ยน ว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพทโนสูตร โท ธสส จ⁸⁷⁵ ๑ ชื่อว่ากิเลส เพราะวิเคราะห์ว่า **กิลิสสนติ เอเตหิ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง คือย่อมเดือดร้อนด้วยกรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้น ชื่อว่ากิเลส ๑ กิลิส-ชาตุมีความหมายว่า เราร้อน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพ-โต ญฺฆุตวาวิ วา⁸⁷⁶, วุทธิ อี ที่ ลิ ตรงกลางธาตุ เป็น เอ ด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฆุตฺตรานํ ทิฆรฺสสา ปจฺจยฺสฺส จ⁸⁷⁷ ๑ อันให้สัตว์เกิดในอบายเป็นต้นด้วย อันให้สัตว์เกิดในอบายเป็นต้นเหล่านั้น เป็นกิเลส ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปายาทินิพัตตกิลิสสะ เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ การกำจัด ชื่อว่าวิธังสนะ ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ ธัส-ชาตุมีความหมายว่า ทำลาย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁸⁷⁸ ๑ การกำจัดซึ่งกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายเป็นต้น ชื่อว่าอปายาทินิพัตตกิลิสสวิธังสนะ ๑

บทว่า ธารณญฺ เป็นลึงค์ตัด ๑ บทว่า เอตสฺส เป็นบทสัมพันธ์กับกิริยาในบทว่า ธารณํ ๑ บทว่า อปายาทินิพัตตกิลิสสวิธังสนํ เป็นบทสรูปวิเสสนะของบทว่า ธารณํ ๑

(55) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า เพราะทำไว้ว่า การกำจัดกิเลส ในที่นี้ ชื่อว่าการทรงอยู่ ดังนั้น การกำจัดกิเลส นั้น ว่าโดยตรง ได้แก่ อริยมรรคและพระนิพพาน ความกำจัดกิเลส นั้น ว่าโดยอ้อม ย่อมได้แก่ผลและปริยัติแม้ทั้ง 2 ๑ ก็แล การทรงอยู่แห่งพระธรรมนั้น ก็คือการกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ๑ ประกอบความว่า บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ก็การกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้นนั้น ว่าโดยตรง ได้แก่ อริยมรรคและพระนิพพานแม้ทั้งสองอย่างนี้คือ การกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ได้แก่อริยมรรค โดยเป็นสภาวะตัดกิเลสได้เด็ดขาด และได้แก่พระนิพพาน โดยอริยมรรคนั้นเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ คือการกำจัดกิเลส นั้นได้โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

แต่การกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้นนั้น ว่าโดยอ้อม ย่อมได้แก่ผลและปริยัติแม้ทั้ง 2 อย่างนี้คือ โดยผลมีความเป็นไปแห่งคุณที่คล้ายตามมรรค ด้วยอำนาจเป็นเครื่องสงบระงับกิเลสที่ตัดขาดด้วยมรรคได้ และโดยที่ปริยัติเป็นเหตุบรรลุถึงมรรคผลและพระนิพพานนั้น ๑

อันเป็นอริยะด้วย อันเป็นอริยะนั้น เป็นมรรคด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอริยมัคคะ ๑ ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กิลเส สมุจฉินฺทติ** ความว่า อริยมรรคใด ย่อมตัดขาดซึ่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ อริยมรรคนั้น ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ ๑ สํ บทหน้า นิท-ชาตุมีความหมายว่า ตัด, ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญฺฆุตวาวิ วา⁸⁷⁹, ตั้ง ญฺ ที่ ญฺ ปัจจัยเป็นเหมือนการิตะ ด้วยสูตร

⁸⁷² รุป. -/570/417.

⁸⁷³ รุป. -/14/10.

⁸⁷⁴ รุป. -/40/33.

⁸⁷⁵ รุป. -/27/20.

⁸⁷⁶ รุป. -/568/414.

⁸⁷⁷ รุป. -/354/247.

⁸⁷⁸ รุป. -/596/434.

⁸⁷⁹ รุป. -/568/414.

การตี วิย ฌานูปนุโธ⁸⁸⁰, เปลี่ยน ญุ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญุณฺณ⁸⁸¹, วุทธิ อี ที่ ฉิ เป็น เอ ด้วยสูตร อสฺยคนตสส วุทธิ การิเต⁸⁸², ซ้อน จ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา⁸⁸³ ฯ ความเป็นแห่งการตัดขาดซึ่งกิเลส ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกภาวะ ฯ จ-ศัพทในบทว่า นิพพานสส จ เป็นสมุจจยะที่ควรกล่าวไว้ในระหว่าง ฯ ก็อะไรคือที่ควรกล่าวไว้ในระหว่าง ฯ การให้รู้ว่าพระนิพพานกำจัดกิเลส ชื่อว่าควรกล่าวไว้ในระหว่าง ฯ ความเป็นแห่งอารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณภาวะ ฯ ประโยชน์หมายถึงกิจคือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตทัตถะ ฯ ความสำเร็จ ชื่อว่าสิทธิ ความสำเร็จประโยชน์คือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตทัตถสิทธิ เหตุแห่งความสำเร็จประโยชน์คือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตทัตถสิทธิเหตุ ความเป็นแห่งเหตุแห่งความสำเร็จประโยชน์คือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตทัตถสิทธิเหตุตา ฯ จ-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า ความที่อริยมรรคกำจัดกิเลส ชื่อว่าการกำจัดกิเลสอย่างเดียวก็น่ามิได้ ฯ ด้วยบทว่า ตตถสิทธิ-เหตุตาย เมื่อว่าโดยตรง ควรมีปาฐะที่เว้น จ-ศัพท ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านมิได้กล่าว จ-ศัพท ตัวที่ 2 ไว้ในอภิมมวารตารฎีกา ฯ ก็เมื่อมีการถือเอาความหมาย จึงควรใส่บทว่า อุภินฺน ไว้ข้างหลังบทว่า ตตถสิทธิเหตุตาย จ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านจะกล่าวบทว่า อุภินฺนมิ ไว้ข้างหน้า และเพราะในอภิมมวารตารฎีกา ท่านอาจารย์กล่าวว่า ตตถสิทธิเหตุตายตาติ อุภินฺนมิ ฯ ความเป็นไปรอบ ชื่อว่าปริยายะ หมายถึงว่าไม่เป็นไปโดยตรง ฯ ปริ บทหน้า อย-ธตฺมมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือความเป็นไป ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸⁸⁴ ฯ ลป ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ เป็น อา, ลง ย อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร ยวมทนตรลา จากมา⁸⁸⁵ ฯ ไม่เป็นไปโดยตรงหาไม่ได้ ชื่อว่านิปปริยายะ หมายถึงเป็นไปโดยตรง ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในสองบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า อริยมคฺคสฺส เป็นสัมพันธกิริยาในบทว่า -วิทฺธสฺนํ ฯ บทว่า กิเลสสมุจเฉทกภาวะโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิทฺธสฺนํ ในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ ฯ บทว่า นิพพานสส เป็นบทสัมพันธกิริยาในบทว่า -วิทฺธสฺนํ เป็นบทภาวสัมพันธะแม่ในบทว่า ตตถสิทธิเหตุตาย ฯ บทว่า อารมฺมณภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เหตุ ฯ บทว่า ตสฺส เป็นบทกิจจสัมพันธะในว่า ตตถล- ฯ บทว่า ตตถสิทธิเหตุตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิทฺธสฺนํ ในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ ฯ อติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า อุภินฺน ฯ บทว่า อุภินฺน เป็นบทสัมพันธกิริยาในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ ฯ บทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ เป็นบทกรรมในบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า นิปปริยายโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า ลพฺภติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาจก ฯ บทว่า ผลสฺส เป็นบทสัมพันธกิริยาในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ เป็นบทสัมพันธกิริยาในบทว่า ปวตฺติโต ฯ บทว่า กิเลสานํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิปฺปสฺสมณ- ฯ บทว่า ปฏิปฺปสฺสมณวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวตฺติโต ฯ บทว่า มคฺคานุกฺคณปวตฺติโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ ฯ บทว่า ปริยตติยา จ เป็นบทสัมพันธกิริยาในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ เป็นภาวสัมพันธะแม่ในบทว่า เหตุตาย ฯ บทว่า ตทริคมเหตุตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กิเลส วิทฺธสฺนํ ฯ บทว่า กิเลส-

⁸⁸⁰ รูป. -/553/404.

⁸⁸¹ รูป. -/570/417.

⁸⁸² รูป. -/527/383.

⁸⁸³ รูป. -/42/39.

⁸⁸⁴ รูป. -/580/424.

⁸⁸⁵ รูป. -/34/23.

วิรุณ เป็นลึงค์ตณะ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทสรุประของบทว่า อุกนิณปิ ๑ บทว่า อุกนิณปิ เป็นบทสัมพันธ
 กิริยาในบทว่า กิเลสวิรุณสน ๑ บทว่า กิเลสวิรุณสน เป็นบทกรรมในบทที่โยคเข้ามาว่า ลพกิต ๑ บทว่า
 ปริยายโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลพกิต ๑ อติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า ทฎฐพัพ ๑ บท
 ว่า ทฎฐพัพ เป็นกิตบท กัมมวจาก ๑

(56) ประกอบความว่า ชื่อว่าสัทธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นธรรมของท่านผู้สงบ
 ทั้งหลาย คือ สัตบุรุษทั้งหลาย ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่มีอยู่ ปรากฏ
 อยู่ หาใช้ไม่มีอยู่โดยปรมาตม เหมือนอตตะ (ตน) ที่พวกเดียรฉัยพากันกำหนด ฉะนั้นไม่ อีกอย่างหนึ่ง
 เป็นธรรมที่บังเกิดขึ้นโดยอง คือสรรเสริญ เพราะประกอบด้วยคุณมีความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสดีแล้วเป็นต้น หาเป็นธรรมที่น่าติเตียนโดยส่วนเดียว เหมือนธรรมของลัทธิกายนอกฉะนั้น ไม่ ๑

เพราะ สนต-ศัพท มีความหมายว่า อจจิต-การบูชา วิชขมาน-ความมีอยู่ และ ปสฏฐ-การ
 สรรเสริญเป็นต้น จึงไขบทว่า สต นี้เป็น สปปุริสาน ๑ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปาเปหิ สมนติ
 ความว่า บุคคลเหล่าใด ย่อมสงบจากบาปทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าสันตะ ๑ หลัง
 สนต-ศัพท ลง นั ฉัญฐีวิภคตี ๑ ตั้ง นต เป็นเหมือน นตุ ด้วยสูตร เสเสสุ นตุ⁸⁸⁶, เปลี่ยน นต กับ นั
 วิภคตี เป็น ตั ด้วยสูตร นมฺหิ ตั วา⁸⁸⁷ ๑ ชื่อว่าสันตะ เพราะเป็นผู้สงบ ๑ ชื่อว่าปุริสะ เพราะวิเคราะห์
 ว่า ปุ นิรยํ ริสนติ หีสนติ ความว่า บุคคลเหล่าใดย่อมเบียดเบียนซึ่งนรก เพราะเหตุนั้น บุคคล
 เหล่านั้น ชื่อว่าปุริสะ ๑ ปุ สัททูปปะหะ ริส-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร
 สพพโต ญุตตวา วา⁸⁸⁸ ๑ ผู้สงบด้วย ผู้สงบนั้น เป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสปปุริสะ ๑
 เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วย จ-ศัพทในสูตร สนตสททสส โส เภ โภ จนเต⁸⁸⁹ ๑ สัตบุรุษแม่ที่เป็นปุถุชนก็มี
 อยู่ เพราะฉะนั้น จึงไขว่า อริยบุคคลา (พระอริยบุคคล) ๑ ชื่อว่าพระอริยะ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจาก
 กิเลสทั้งหลาย ๑ ผู้เป็นพระอริยะด้วย ผู้เป็นพระอริยะเหล่านั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
 อริยบุคคละ ๑ เปลี่ยน อารก เป็น อริย ด้วยสูตร ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิขมนติ⁸⁹⁰ ๑ เปลี่ยน สนต
 เป็น ส ด้วย จ-ศัพทในสูตร สนตสททสส โส เภ โภ จนเต⁸⁹¹ ๑ บทว่า สนต นี้ ไขเป็น สวิขมานา ๑
 วา-ศัพท เป็นวิกัปตถะ ๑ เพราะเหตุนี้ ในนัยที่ 1 สนต-ศัพท มีความหมายว่า คนดี ในนัยที่ 2 มี
 ความหมายว่า มีอยู่ ๑ ชื่อว่าสังวิขมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า สวิขชติ ความว่า ธรรมโดยย่อมีอยู่
 เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าสังวิขมานะ ๑ ส บพหน้า วิท-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง มาน
 ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานเ มานนตา⁸⁹², ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิตโต โย⁸⁹³, เปลี่ยน ทย เป็น ช ด้วย
 สูตร ตถา กตตริ จ⁸⁹⁴, ซ้อน ช ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁸⁹⁵ ๑ ส-อุปสัค เป็นศัพทขยายความหมาย

⁸⁸⁶ รุป. -/108/72.

⁸⁸⁷ รุป. -/104/70.

⁸⁸⁸ รุป. -/568/414.

⁸⁸⁹ รุป. -/112/74.

⁸⁹⁰ รุป. -/423/310.

⁸⁹¹ รุป. -/112/74.

⁸⁹² รุป. -/646/469.

⁸⁹³ รุป. -/510/368.

⁸⁹⁴ รุป. -/511/369.

⁸⁹⁵ รุป. -/40/33.

ของธาตุ ๆ ชื่อว่าติดถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ตรนติ อุปปิลวนติ เอตถ** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมข้าม คือยอมล่อยไป หมายถึง ดำผุดดำว่ายอยู่ในทิวถุ 62 นี้ เพราะเหตุนี้ ทิวถุ 62 นี้ ชื่อว่าติดถะ ๆ ตร-ธาตุมีความหมายว่า ลอยไป, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร ติตถาทโย, เปลี่ยน อ เป็น อิ และลบ ร ทำยธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยानं ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸⁹⁶, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสา-โฆसानํ ตติยปรมา⁸⁹⁷ ๆ ชื่อว่าติดถิกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติตถํ เอเตสมตถิ** ความว่า ทิวถุ 62 ของสัตว์ เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าติดถิกะ ๆ ลง อิก ปัจจย ด้วยสูตร ทณทาทิโต อิก อี⁸⁹⁸ ๆ ตติถิยา นันเอง ตติถิกา ๆ เปลี่ยน ก เป็น ย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณติ⁸⁹⁹ ๆ ชื่อว่าปรักปัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปรักปัตติ** ความว่า อัดตาไดอันเตยริถียทั้งหลายยอมนึกคิดเข้าใจ กัน เพราะเหตุนี้ อัดตานัน ชื่อว่าปรักปัตตะ ๆ ปริ บทหน้า กปป-ธาตุมีความหมายว่า นึกคิด, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁰⁰, ลง อิ อากม ด้วยสูตร ยถากมมิกาโร⁹⁰¹ ๆ อัดตาตัวตนอันเตยริถีย ทั้งหลายนึกคิดกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าติดถิยปรักปัตตะ ๆ สภาวะอันยออดเยี่ยมคือไม่ผิดแปลก ชื่อว่าปรมัตถะ ๆ อันมีอยู่หาได้ ชื่อว่าอวิขมานะ ๆ บทว่า สนโต นี้ ไชเป็น ปสฏโฐ ๆ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สลิยติ ปลสิยติ** ความว่า ธรรมไดอันบัณชิตย่อมสรรเสริญ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าสันตะ ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตถะ ๆ ชื่อว่าปัสฏฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปลสิยติ** ความว่า ธรรมไดอันบัณชิตย่อมสรรเสริญ ธรรมนั้น ชื่อว่าปัสฏฐะ ๆ สนต-ศัพท์ มีความหมายว่า ประเสริฐ ๆ ชื่อว่า สวากขาตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สฏฐุ อาขยายติ** ความว่า ธรรมไดอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยดี เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าสวากขาตะ ๆ สุ อา บทหน้า ขยา-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁰², เปลี่ยน อุ เป็น ว ด้วยสูตร วโมททนทาน⁹⁰³ ๆ ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว ชื่อว่าสวากขาตตา, ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นเบื้องต้นแห่งคุณทั้งหลายมีความเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้ด้วยตนเองเป็นต้น เพราะเหตุนี้ คุณทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่าสวากขาตตา, ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นด้วย ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นนั้น เป็นคุณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสวากขาตตาคุณ ๆ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ ๆ อันเป็นไปในภายนอก ชื่อว่าพาหิระกะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัทธิต ๆ ลง ก อากม ด้วย สพพโต-ศัพท์ในสูตร สพพ-โต โโก⁹⁰⁴ ๆ อันเป็นไปในภายนอกด้วย อันเป็นไปในภายนอกนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า พาหิระกัมมะ ๆ ชื่อว่านันทิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นินทิตพโพ** ความว่า ธรรมไดอันบุคคลพึงติเตียน เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่านันทิตะ ๆ นิท-ธาตุมีความหมายว่า ติเตียน, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภา-

⁸⁹⁶ รุป. -/488/351.

⁸⁹⁷ รุป. -/42/39.

⁸⁹⁸ รุป. -/400/295.

⁸⁹⁹ รุป. -/423/310.

⁹⁰⁰ รุป. -/622/450.

⁹⁰¹ รุป. -/547/400.

⁹⁰² รุป. -/622/450.

⁹⁰³ รุป. -/20/16.

⁹⁰⁴ รุป. -/224/131.

กมเมสุ ต⁹⁰⁵, ลงนิคคหิต (°) อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁹⁰⁶, ทำการเปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น น ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁹⁰⁷, ลง อ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁰⁸ ฯ อันบุคคลติเตียนโดยแน่แท้ ชื่อว่าเอกัณตนิทิตะ เป็นตติยาตฺปุริสสมาส ฯ

บทว่า สตฺ สปุริสานํ อริยบุคคลานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ฌโม ฯ บทว่า สนโต वा สวิชชมาโน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตละ ฯ น-ศัพทฺ เป็นบทปฏิเสระในบทว่า อวิชชมาโน ฯ บทว่า ติตถียปริกปิโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตตา ฯ บทว่า อตตา เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพทฺ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า ปรมตถโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวิชชมาโน ฯ บทว่า อวิชชมาโน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า สนโต ปสฺสฺโส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า สุวากขาตตาคุณโยคโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปสฺสฺโส ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตละ ฯ น-ศัพทฺ เป็นบทปฏิเสระในบทว่า เอกนตนิทิตโต ฯ บทว่า พาหิรฌโม เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพทฺ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า เอกนตนิทิตโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตละ ฯ อติ-ศัพทฺ เป็นบทเหตุในบทว่า สทฺธโม ฯ บทว่า สทฺธโม เป็นลึงค์ตละ ฯ

ธรรมของสัตว์บุรุษทั้งหลาย ชื่อว่าสัทธัมมะ เป็นฉฺฉฐิตฺปุริสสมาส ฯ ธรรมมีอยู่ ปราภอยู่ ชื่อว่าสัทธัมมะ เป็นวิเสสนุปพพทกัมมธารยสมาส ฯ ธรรมอันบังเกิดขึ้นคือสรรเสริญ ชื่อว่าสัทธัมมะ เป็นวิเสสนุปพพทกัมมธารยสมาส ฯ

(57) ประกอบความว่า คณะนั้นด้วย ชื่อว่าหฺมู เพราะเป็นที่ชุมนุมของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่าสูงสุดด้วย เพราะประกอบด้วยคุณอันพิเศษ มีความเป็นหมู่ที่ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสูงสุดกว่าคณะทั้งหลายหรือในคณะทั้งหลาย คือในหมู่แห่งเวทดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแล คือด้วยความเกี่ยวข้องแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วมีความเป็นหมู่ที่ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคณุตตมะ (หฺมูอันสูงสุด) ฯ

หมู่แห่งพระอริยบุคคลได้อันบังเกิดขึ้นนับด้วยการนับว่า 1 2 เป็นต้น เพราะเหตุนี้ หมู่แห่งพระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่าคณะ ฯ คณ-ศัพทฺนั้นมีความหมายว่า หมู่ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น คณ-ศัพทฺนี้ ใช้ในหมู่ของพระอริยบุคคล เพราะเป็นที่ชุมนุมแห่งบุคคลผู้สูงสุด ฯ คณ-ธาตุมีความหมายว่า นับ-ค่านวน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁹⁰⁹ ฯ ท่านอาจารย์ไส่ จ ต-ศัพทฺ ในรูปวิเคราะห์กัมมธารยสมาสเพื่อให้รู้ว่าบทวิเสสณะกับบทประธานมีความหมายเสมอกัน ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าภาวะ หมายถึงกิริยาที่มีอยู่ ความเป็นแห่งหมู่ ชื่อว่าสมุหภาวะ ฯ ชื่อว่าปฏิปันนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิปชชติ** ความว่า หมู่ได้ยอมปฏิบัติ เพราะเหตุนี้ หมู่ นั้น ชื่อว่าปฏิปันนะ ฯ ปฏิ บพหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุชฺชมาทิตเถ กตฺตริ⁹¹⁰, เปลี่ยน ต เป็น อนน ด้วยสูตร

⁹⁰⁵ รุป. -/622/450.

⁹⁰⁶ รุป. -/370/268.

⁹⁰⁷ รุป. -/49/46.

⁹⁰⁸ รุป. -/547/400.

⁹⁰⁹ รุป. -/568/414.

⁹¹⁰ รุป. -/606/441.

ภิกษาทีโตน อินนอนนอณา วา⁹¹¹ ๗ หมูผู้ปฏิบัติแล้วด้วยดี ชื่อว่าสุปฏิปันนะ ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติแล้วด้วยดี ชื่อว่าสุปฏิปันนตา ๗ ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติแล้วด้วยดีเป็นเบื้องต้นแห่งคุณเหล่านั้น คุณเหล่านั้น จึงชื่อว่าสุปฏิปันนตาที ๗ ด้วย อาทิสัพพัตถ์ หมายถึงเอาคุณมีหมู่ผู้ปฏิบัติตรงเป็นต้น ๗ คุณทั้งหลายด้วย คุณทั้งหลายเหล่านั้น เป็นคุณพิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคุณวิเสส เป็นวิเสสนุตรบทกัมมธารยสมาส ๗ ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นด้วย ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นเหล่านั้น เป็นคุณพิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุปฏิปันนตาทีคุณวิเสส ๗ การประกอบคือการเกี่ยวข้อ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยคุณพิเศษมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น ชื่อว่าสุปฏิปันนตาทีคุณวิเสสโยคะ ๗ ในบทว่า คณานัน นี้ ลงฉลฺลวิวิทฺตติในความหมายของปัญจมีวิทฺตติในสูตรว่า ทุติยาปณฺจมีนญจ⁹¹² มิได้ลงในความหมายนิทธารณะ ๗ ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไรจึงไม่ลงในความหมายนิทธารณะ ๗ เฉลยว่า เพราะฉลฺลวิวิทฺตติได้ปฐฺริสฺมาสฺสกุปฺปฏิเสธไว้ในความหมายนิทธารณะ กล่าวคือ ในคัมภีร์ไวยากรณมีคัมภีร์ปทรุปลิทธิ โมคคัลลานะ และสัททสาร์ตถชาลินี เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลายปฏิเสธฉลฺลวิวิทฺตติในความหมายนิทธารณะ ๗ แม้ในอรรถกถาของพุทธวงศ์ ท่านอาจารย์พุทธทศตะได้กล่าวว่า คำว่า ทิปฺพุตฺตโม แปลว่า ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า ชื่อว่า ทิปฺพุตฺตมะ อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ไม่ปฏิเสธฉลฺลวิวิทฺตติ เพราะไม่มีลักษณะของนิทธารณะ แต่ปฏิเสธฉลฺลวิวิทฺตติที่มีลักษณะของนิทธารณะ⁹¹³ ๗ บทว่า ทิปฺพานํ ความว่า กว่าสัตว์สองเท้า ๗ ในบทว่า คณฺเสุ นี้ ลง สฺสํตฺตมีวิทฺตติในความหมายของปัญจมีวิทฺตติ ด้วยสูตร ปณฺจมีนญจ ญ⁹¹⁴ หรือลง สฺสํตฺตมีวิทฺตติในอาธาระ ด้วยสูตร โอภาเส สตฺตมี⁹¹⁵ เหมือน สฺมึสํตฺตมีวิทฺตติในประโยคควา ย โลก อคฺคบุคฺคโล (เป็นบุคคลผู้เลิศในโลกใด) ๗ วา-คัพพัตถ์เป็นวิภักตถะ ๗ ชื่อว่าเทวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิพฺพนฺติ กามคฺณาทิ กิณฺนฺติ** ความว่า บุคคลเหล่าใดย่อมผลิตเพิลินด้วยกามคุณเป็นต้น เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเทวะ ๗ ทิว-ชาตุมีความหมายว่า เล่น-เพิลิตเพิลิน, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺปะทาทีโตน⁹¹⁶ ๗ เหล่าก็คือลูกของนายมนุ ชื่อว่ามนุสสะ ๗ ลง อุสฺส ปัจจย ด้วยสูตร มนฺุโต อุสฺสฺสเก⁹¹⁷ หรือด้วยสูตร ยทฺนุปะปฺนนา นิปาตนา สีขณฺนตี⁹¹⁸ ๗ อีกอย่างหนึ่ง ๗ ใจของชนเหล่านั้นสูง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามนุสสะ เป็นฉลฺลวิวิทฺตติพิพิสฺมาส ๗ บุคคลเหล่าใดย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มนุสสะ ๗ มนุ-ชาตุมีความหมายว่า รู้ ๗ ลง อุสฺส ปัจจย ด้วยสูตร มนุปุรฺสุณาทีทิว อุสฺสฺนุสฺสา⁹¹⁹ ๗ เทพด้วย มนุชย์ด้วย ชื่อว่าเทวมนุสสะ ๗ บทว่า สฺมุเหสุ เป็นบทแสดงไขของบทว่า คณฺเสุ ๗ ประการแห่งคุณเหล่านั้นที่ท่านกล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ายถาภูตตะ, ตามที่กล่าวแล้ว

⁹¹¹ รุป. -/631/456ห.

⁹¹² รุป. -/318/206.

⁹¹³ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) -/37/71., (ไทย) -/37/84.

⁹¹⁴ รุป. -/326/212.

⁹¹⁵ รุป. -/94,319/66,207.

⁹¹⁶ รุป. -/577/422.

⁹¹⁷ นิตฺ.สุตฺต. -/753/750.

⁹¹⁸ รุป. -/423/310.

⁹¹⁹ รุป. -/683/498.

ด้วย ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นคุณด้วย เพราะเหตุใด จึงชื่อว่ายถาวุตตคุณะ ฯ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งคุณตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่ายถาวุตตคุณวสะ ฯ

บทว่า คโณ จ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โส ฯ บทว่า โส เป็นลึงค์ตถะ น ฯ บทว่า อริย-
บุคคลานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมุททโม ฯ บทว่า สมุททโม เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า
คโณ ฯ บทว่า อุตตโม จ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โส ฯ บทว่า สุปฏิปนุนตาทีคุณวิเสสโยคโต เป็นบท
วิเสสนะของบทว่า อุตตโม ฯ บทว่า คณานํ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตตโม ฯ สองบทว่า คณสุ
สมุหเส เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตตโม ในนัยที่ 2 เป็นบทอาธาระในบทว่า อุตตโม ฯ บทว่า โลก
ในคำว่า โลก อคคบุคคล โน นี้ เป็นบทอาธาระในบทว่า อคคบุคคล โน ฯ บทว่า เทวมนุสสานํ เป็นบท
สัมพันธะในบทว่า สมุหเส ฯ บทว่า อุตตโม เป็นลึงค์ตถะ ฯ

คณะด้วย คณะนั้น เป็นหมู่สูงสุดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคณุตตมะ เป็นวิเสสนุตตร-
บทกัมมธารยสมาส ฯ ผู้สูงสุดกว่าหมู่ทั้งหลาย ชื่อว่าคณุตตมะ เป็นฉัฏฐิตัพปริสสมาส ฯ ผู้สูงสุดในหมู่
ทั้งหลาย ชื่อว่าคณุตตมะ เป็นสัตตमितัพปริสสมาส ฯ

(58) ประกอบความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสัทธัมมคณุตตมะ เพราะ
วิเคราะห์หว่า เป็นไปพร้อมกับพระสัทธรรมและหมู่อันสูงสุด ฯ

ก็เพราะ สห-ศัพท์ ไม่สามารถจะแสดงถึงได้ เพราะเป็นศัพท์ที่ไม่แสดงสิ่งที่เป็นสิ่งของ
ฉะนั้น เมื่อมีการถือเอาความหมาย จึงควรประกอบ ย ต-ศัพท์ เพื่อให้ลึงค์ปรากฏ ฯ ควรประกอบ จ-
ศัพท์เป็น สททมนน จ คณุตตมนน จ ฯ ในบทว่า สททมนนคณุตตโม นี้ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร
ยทนุปปนนา นิปาตนา สิขณนติ⁹²⁰ ฯ การประกอบคือความสัมพันธ์ด้วย สห-ศัพท์ ย่อมเป็นไปพร้อม
กับกิริยา คุณนาม และนาม ฯ แต่ในที่นี้ ความสัมพันธ์ด้วย สห-ศัพท์ ย่อมเป็นไปพร้อมกับกิริยา ฯ
เป็นตัตคคุณสวัญญานพหุพีหิสมาส ฯ

บทว่า โย เป็นบทกัตตาในบทว่า วุตตเต ฯ บทว่า สห เป็นกิริยาสมวาเย หรือกิริยา-
วิเสสนะในบทว่า วุตตเต ฯ สองบทว่า สททมนน คณุตตมนน จ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สห ฯ อิ
ติ-ศัพท์ เป็นบทนามลาภเหตุในบทว่า สททมนนคณุตตโม ฯ บทว่า โส เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า
สททมนนคณุตตโม เป็นลึงค์ตถะ ฯ

ในลหุภณฺยมีเป็นต้นว่า สห สททมนน ฯ ควรทำครุภณฺยอย่างนี้ว่า พระสัทธรรมด้วย หมู่อัน
สูงสุดด้วย ชื่อว่าสัทธัมมคณุตตมะ เป็นอิติริตรโยคทวันทวสมาส (อสมอาหารวันทวะ) ฯ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าใด ย่อมทรงเป็นไปพร้อมกับพระสัทธรรมและหมู่อันสูงสุด เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
ทรงพระนามว่าสัทธัมมคณุตตมะ ฯ เมื่อมีความประสงค์จะกล่าวถึงบทกรรม ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำ
ว่า ต สททมนนคณุตตม ฯ

บทว่า อภิชาติ มาจาก อภิ บทหน้า วาท-ธาตุมีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ตวา ปัจจัย
ด้วยสูตร ปุพพกาเลกตตุกานํ ตุน ตวาน ตวา วา⁹²¹, เปลี่ยน ตวา เป็น ย ด้วยสูตร สพเพหิ ตุนาทีนํ
โย⁹²², ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹²³ ฯ ตั้งบทว่า อภิชาติ ไว้ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า

⁹²⁰ รูป. -/423/310.

⁹²¹ รูป. -/640/464.

⁹²² รูป. -/641/465.

⁹²³ รูป. -/547/400.

วิเสสโต เพราะ อภิ-ศัพท์มีความหมายพิเศษ ๆ การพิเศษ คือการอย่างยิ่ง ชื่อว่าวิเสสะ ๆ วิ บทหน้า ลีส-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้พิเศษ-ทำให้แตกต่าง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟพโต ญวตุวารี วา⁹²⁴, ลง โต ปัจจัย ในความหมายตติยวิภัติ ด้วยสูตร กวจิ โต ปณจยตเถ⁹²⁵ ๆ วนท-ธาตุมีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ตวา ปัจจัย, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹²⁶ ๆ

(59) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงการอธิบายบทว่า วิเสสโต จึงกล่าวคำว่า ภย- เป็นต้น ๆ ความกลัว ชื่อว่าภยะ ๆ ภิ-ธาตุมีความหมายว่า กลัว, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟพโต ญวตุวารี วา⁹²⁷, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญเณสุ จ⁹²⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๆ การได้ ชื่อว่าลาภะ ๆ ลภ-ธาตุมีความหมายว่า ได้รับ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁹²⁹ ๆ ชื่อว่ากุละ เพราะวิเคราะห์ว่า กุลติ เอเตน ความว่า ชนยอมสืบทอดซึ่งกันและกันด้วยวงศ์นั้น เพราะเหตุนี้ วงศ์นั้น ชื่อว่ากุละ ๆ กุล-ธาตุมีความหมายว่า สืบทอด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟพโต ญวตุวารี วา⁹³⁰ ๆ ความประพฤติ ชื่อว่าอาจารย์ หมายถึงธรรมเนียมปฏิบัติในตระกูล ๆ จร-ธาตุมีความหมายว่าประพฤติ-เที่ยวไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁹³¹ ๆ ความกลัวด้วย ลากด้วย ตระกูลด้วย ธรรมเนียมปฏิบัติด้วย ชื่อว่าภยลากกุลอาจารย์, ความกลัว ลาก ตระกูลและธรรมเนียมปฏิบัติเป็นเบื้องต้นแห่งโคตรเป็นต้นเหล่าใด โคตรเป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าภยลากกุลอาจารย์ ๆ การเว้น ชื่อว่าวิระหะ ๆ วิ บทหน้า รห-ธาตุมีความหมายว่าสละ- ละ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟพโต ญวตุวารี วา⁹³² ๆ การเว้นจากความกลัว ลาก ตระกูลและธรรมเนียมปฏิบัติเป็นต้น ชื่อว่าภยลากกุลอาจารย์วิระหะ ๆ การกระทำอย่างเอื้อเพื่อ ชื่อว่าสักกัจจะ ๆ ส- นิบาต มีความหมายว่าเอื้อเพื่อ ๆ ส บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาว- กมเมสุ ต⁹³³, เปลี่ยน รุ ท้ายธาตุกับ ต ปัจจัย เป็น จจ ด้วยสูตร ปจจยาทนิฐา นิปาตนา สีขณนติ⁹³⁴, ลง ลี วิภัติ, ซ้อน กุ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว ฐานะ⁹³⁵ ๆ บทว่า อาทเรน นี้ แสดงไขด้วยความเกี่ยวข้องกับการอธิบายบทว่า สกุกจจ เหมือนบทว่า วิสมิ ในประโยคที่ว่า วิสมิ จนทิมสุรียา ปริหรนติ แสดงไขว่า วิสมานากาเรน ฉะนั้น ๆ ความเอื้อเพื่อชื่อว่าอาทระ ๆ อา บทหน้า ทร-ธาตุมีความหมายว่า เอื้อเพื่อ ๆ อา-อุปสัคเป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๆ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟพโต ญวตุวารี วา⁹³⁶ ๆ ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า อายนติ เอเตน ความว่า ธรรมทั้งหลายยอมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือวิญญูตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ ๆ อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป

⁹²⁴ รูป. -/568/414.

⁹²⁵ รูป. -/260/148.

⁹²⁶ รูป. -/547/400.

⁹²⁷ รูป. -/568/414.

⁹²⁸ รูป. -/434/318.

⁹²⁹ รูป. -/580/424.

⁹³⁰ รูป. -/568/414.

⁹³¹ รูป. -/580/424.

⁹³² รูป. -/568/414.

⁹³³ รูป. -/622/450.

⁹³⁴ รูป. -/624/450.

⁹³⁵ รูป. -/40/33.

⁹³⁶ รูป. -/568/414.

๗ การไป คือความเป็นไป ๗ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปะทาทีโต ณ⁹³⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสสุ วุทธิ การิตเต⁹³⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อาวายา การิตเต⁹³⁹ ๗ ความเกิดขึ้นที่น่ารังเกียจ ชื่อว่ากายะ ๗ ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ ๗ ชื่อว่าวจี เพราะวิเคราะห์ว่า **วจนติ เอตาย** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมกล่าวด้วยวิญญูตินั้น เพราะเหตุานั้น วิญญูตินั้น ชื่อว่าวจี ๗ วจ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา⁹⁴⁰, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี⁹⁴¹ ๗ ชื่อว่ามนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มนุเต** ความว่า ธรรมชาติโดย้อมรู้ซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามนะ ๗ มนุ-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ณวุตวาวิ วา⁹⁴² ๗ กายด้วย วจีด้วย มโนด้วย ชื่อว่ากายวจิมนะ ๗ ชื่อว่าทวาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทวารนติ สัรวนติ เอเตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมสำรวมระวังกายวาจาและจิตด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าทวาระ ๗ บทว่า ทวาเร แปลว่า ในการสำรวม ๗ การสำรวมคือการรักษา ๗ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปะทาทีโต ณ⁹⁴³ ๗ ทวารคือกายวาจาและใจ ชื่อว่ากายวจิมโน-ทวาระ ๗ เปลี่ยน อ ที่ มน เป็น โอ ด้วยสูตร เอเตสโม โลเป⁹⁴⁴ ๗ มีการรัสสะเป็น กายวจี ๗ รัสสะ อี ที่ วจี เป็น อี ด้วยสูตร กุวจาทิมชณุตตรานัน ทิมรสสา ปจจเยสุ จ⁹⁴⁵ ๗ เพราะ ทวาร-ศัพท์ไม่เป็น ทวินทวมสสา จึงควรประกอบเป็น กายทวาร วิจิตวาร มโนทวาร ๗

ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ๗ ที่จริงแล้ว กายวิญญูตินั้น เรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ๗ ถ้ามว่า กายวิญญูติคือ อะไร ๗ เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหว รูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ๗ บทว่า วจิตวาร (วจิตวาร) คือ วจีวิญญูติ ๗ ที่จริงแล้ว วจีวิญญูตินั้นเรียกว่า วจิตวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ๗ ถ้ามว่า วจีวิญญูติคืออะไร ๗ เฉลยว่า วจีวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ๗ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดย พิเศษ ๗ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่ มโนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิด ร่วมกัน ๗ ในกามาวจรกุศลกิจ 8 ดวง จิตที่เป็นญาณสัมปยุต สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา และสหระคต ด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นอสังขาริกและเป็นสังขาริกมี 4 ดวง ท่านประสงค์เอาเป็นมโนทวาร ในที่นี้ ๗ อีกอย่างหนึ่ง จิตที่เป็นญาณสัมปยุต สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ท่านประสงค์เอาในที่นี้ แต่ไม่ใช่จิตทุก

⁹³⁷ รูป. -/577/422.

⁹³⁸ รูป. -/527/383.

⁹³⁹ รูป. -/541/391.

⁹⁴⁰ รูป. -/599/437.

⁹⁴¹ รูป. -/187/107.

⁹⁴² รูป. -/568/414.

⁹⁴³ รูป. -/577/422.

⁹⁴⁴ รูป. -/48,368/45,286.

⁹⁴⁵ รูป. -/354/247.

ดวง ๆ ท่านกล่าวไว้แม้ว่า ทวารที่เป็นทางเป็นไปแห่งกายกรรมอื่น ชื่อว่ากายทวาร ที่เป็นทางเป็นไปแห่งวจีกรรม ชื่อว่าวจีทวาร ทวารที่เป็นทางเป็นไปแห่งจิตทั้งหลาย ชื่อว่ามโนทวาร ๆ

บทว่า ทยลาภกุลลาจาราทิวริหิติน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สกุกจจํ ๆ บทว่า สกุกจจํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วนทิตวา ๆ บทว่า อาทเรน เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วนทิตวา ๆ บทว่า กายวจิมโนทวารเหติ เป็นบททรรณนะในบทว่า วนทิตวา ๆ บทว่า วนทิตวา เป็นบทปุพพกาลกิริยา ๆ บทว่า อิติ เป็นบทสรุปะในบทว่า อตโถ ๆ บทว่า อตโถ เป็นลึงค์ตถะ ๆ

ในบทว่า ทยลาภกุลลาจาราทิวริหิติน นี้ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะความกลัว คือถ้าเราไม่กราบไหว้เขาก็จะทำอันตรายแก่เรา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าการกราบไหว้เพราะความกลัว ๆ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะลาภ คือเราหวังลาภสักการะเป็นต้น จึงกราบไหว้เพราะลาภ ๆ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะตระกูล คือนี่เป็นมารยาทประจำตระกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าการกราบไหว้เพราะตระกูล ๆ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะธรรมเนียมปฏิบัติ คือการกราบไหว้ปรารภอาจารย์วัตรที่ทำในคราวเป็นคฤหัสถ์ ๆ แม้โคตรเป็นต้นก็พึงทราบอย่างนี้เหมือนกัน ๆ ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายในบทว่า กายวจิมโนทวารเหติ วนทิตวา ๆ ท่านอาจารย์ตั้งกายวิญญูติที่มีกามาวจรกุศลมีพุทธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้ถึงพร้อมแล้ว ชื่อว่าย่อมกราบไหว้ด้วยกายทวาร ๆ ตั้งวจิวิญญูติที่มีกามาวจรกุศลมีพุทธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้ถึงพร้อมแล้ว ชื่อว่าย่อมกราบไหว้ด้วยวจีทวาร ๆ ไม่ตั้งกายวิญญูติและวจิวิญญูติที่มีกามาวจรกุศลมีพุทธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้ถึงพร้อมแล้ว ชื่อว่าย่อมกราบไหว้ด้วยมโนทวารคือกามาวจรกุศล ๆ

ภาส-ชาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, สว่าง-รุ่งเรือง ๆ สลฺ วิภัตติหมวดภวิสสันตี เพราะเป็นฝ่ายอัตตโนบท จึงกล่าวว่าเป็นได้ 3 สาธนะ เพราะฉะนั้น ภาส-ชาตุจึงมีความหมายว่า พุด-กล่าว ๆ ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ว่า สลฺ วิภัตติเป็นกัตตุวาจก จึงตั้งเป็น ภาสสลฺ แสดงไขเป็น กเถสสามิ ๆ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ท่านกล่าวไว้เพื่อห้ามความสงสัยว่าเป็นหมวดกาลาติปัตติติ ๆ คำนั้น ไม่ถูกต้อง ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะกิริยาที่เป็นหมวดกาลาติปัตติเกิดในฐานะที่เกิดขึ้นติดต่อกัน ๆ ภาส-ชาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, สลฺ วิภัตติหมวดภวิสสันตี, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร อิการาคโมสพพธาตุกมิ⁹⁴⁶ ๆ กถ-ชาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, สสามิ วิภัตติ หมวดภวิสสันตี, ลง อิ อาคม ๆ

(60) ประกอบความว่า ปกรณชื่ออภิมมะ เพราะวิเคราะห์เป็นต้นว่า เป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้นที่พิเศษอย่างยิ่งไว้ โดยเป็นปรมัตถธรรม อันพระองค์ทรงให้บังเกิดแล้วจากสมมติบัญญัติ ๆ

ชื่อวานิพัตติตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า นิพพตติยิตถ ความว่า ปรมัตถ์ใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้บังเกิดแล้วจากสมมติบัญญัติ เพราะเหตุนี้ ปรมัตถ์นั้น ชื่อวานิพัตติตตะ เป็นกัมมสาธนะ ๆ นิ บทหน้า วฏ-ชาตุมีความหมายว่า เป็นไป ๆ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของชาตุ ๆ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁴⁷, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁴⁸, ซ้อน ว และ ฏ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁹⁴⁹, เปลี่ยน ว เป็น พพ และ ฏ เป็น ตต ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท

⁹⁴⁶ รุป. -/466/334.

⁹⁴⁷ รุป. -/622/450.

⁹⁴⁸ รุป. -/547/400.

⁹⁴⁹ รุป. -/40/33.

ธสจ จ⁹⁵⁰ ๑ ประโยชน์อันยอดเยี่ยม คืออันไม่ผิดแปลก ชื่อว่าปรมัตถะ, อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ เกิดแล้วด้วย อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เกิดแล้วนั้น เป็นปรมัตถะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า นิพพิตติปรมัตถะ๑ ศัพท์คือความรู้ ย่อมมีเพราะนิमितนั้น เพราะเหตุนี้ นิमितนั้น ชื่อว่าภาวะ หมายถึงคุณ ความเป็นแห่งปรมัตถะอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้บังเกิดแล้ว ชื่อว่านิพพิตติปรมัตถ ภาวะ ๑ คำว่า วิสิฎฐา ท่านกล่าวถึง อภิ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย ๑ ชื่อว่าวิสิฎฐะ เพราะ วิเคราะห์ว่า **วิเสถียนเต** ความว่า ธรรมเหล่าใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้พิเศษจากสมมติบัญญัติ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าวิสิฎฐะ เป็นกัมมสาธนะ ๑ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า อย่างยิ่ง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁵¹, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุกับ ต ปัจจย เป็น ฎฐ ด้วยสูตร สาทิสนตปุจฉนขหนสาทีหิ ฎฐโฐ⁹⁵² ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ จึงมีรูปวิเคราะห์ดังนี้ ธรรมอันเกินหรืออันยิ่ง ชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะคือที่ถูกกำหนดด้วยอารมณ์เป็นต้น อัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่ถูกบูชา คือควร บูชา อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่ถูก กำหนดตัดตามสภาวะ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรม ทั้งหลายที่พิเศษอย่างยิ่ง อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ๑

บทว่า นิพพิตติปรมัตถภาเวน เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า วิสิฎฐา ๑ บทว่า อภิวิสิฎฐา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมมา ๑ บทว่า ธมมา เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตา ๑ บทว่า เอตล เป็นบท อาธาระในบทว่า วุตตา ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า อาทินา ๑ บทว่า อาทินา เป็นบทติยา- วิเสสนะในบทว่า อภิธมโม ๑ บทว่า ปกรณ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า อภิธมโม เป็นบทสัณญยา ๑

ชื่อว่าอภิธัมมะ เพราะเป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายอันพระองค์ทรงให้ บังเกิดแล้ว ในปรกณนี้ เป็นตักคุณสัตตมีพหุพีหิสมาส ๑

ชื่อว่าธัมมสังคณี เพราะวิเคราะห์ว่า **ธมมา สงคยหนติ เอตล** ความว่า ธรรมทั้งหลายมี กุศลธรรมเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปรกณนี้ เพราะเหตุนี้ ปรกณนี้ ชื่อว่าธัมมสังคณี ๑ สั บทหน้า คห-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปปเทเสสุ จ⁹⁵³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณวู⁹⁵⁴, ลบ ห ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิทติปปัจจยำน ที่ขวิปริตา- เทสโลปาคมา จ⁹⁵⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁹⁵⁶, ลง อี ปัจจยอติถิลังค์ ด้วยสูตร นทาที- โต วา อี⁹⁵⁷ ๑ ธัมมสังคณีเป็นเบื้องต้นแห่งปรกณใด ปรกณนี้ ชื่อว่าธัมมสังคณีอาทิ เป็นตักคุณัญฐี-

⁹⁵⁰ รุป. -/27/20.

⁹⁵¹ รุป. -/622/450.

⁹⁵² รุป. -/626/452.

⁹⁵³ รุป. -/597/435.

⁹⁵⁴ รุป. -/570/417.

⁹⁵⁵ รุป. -/488/351.

⁹⁵⁶ รุป. -/550/402.

⁹⁵⁷ รุป. -/187/107.

พหุพีหีสมาส ฯ รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตร กวาจาทิมชมุตตรานํ ที่ขรสุสา ปจฺจเยสุ จ⁹⁵⁸ ฯ ปกรณ์ 7 ชื่อว่าสัตตปฺปกรณ์ มีสังขยาอยู่หน้า จัดเป็นทิวคฺสมาส จึงเป็นนปฺงสกลิงค์ เอกวจนะ ฯ ชื่อว่าปิกฺกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปิกฺยติ สทฺทิตฺยติ อตฺโถ เอเตน** ความว่า เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัส ด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าปิกฺกะ ฯ ปิกฺ-ธาตุมีความหมายว่า ทำเสียง-ออกเสียง, รวบรวม, ลง ก ปจฺจย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพฺพชชาโท นิปจฺจนเต⁹⁵⁹ ฯ อภิธรรมด้วย อภิธรรมนั้น เป็น ปิกฺกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธมฺมปิกฺกะ เป็นวิเสสนปฺพพทกัมมธารยสมาส ฯ

สองบทว่า ธมฺมสงฺคณิอาทิสตฺตปฺปกรณ์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อภิธมฺมปิกฺกํ ฯ บทว่า อภิธมฺมปิกฺกํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

เนื้อความมีจิตเป็นต้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ชื่อว่าอภิธมฺมตละ ฯ บทว่า วุตฺตา ท่านใส่เข้ามามุ่งถึงคาถาที่ 2 ว่า วุตฺตา นั้น

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺตา ฯ บทว่า วุตฺตา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตฺถา ฯ บทว่า อตฺถา เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺถ เป็นลึงค์ตละ ฯ

เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ชื่อว่าอภิธมฺมตละ เป็นมัชฌิมโลปี- สัตตมิตฺตปฺปริสสมาส ฯ เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์ย่อมย่อ รวมไว้ในปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นี้ ชื่อว่าอภิธมฺมตฺถสังคหะ หรือเนื้อความอันพระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์ย่อมย่อรวมไว้ด้วยปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นี้ ชื่อว่า อภิธมฺมตฺถสังคหะ

บทว่า เต เป็นบทวุตฺตกัมมะในบทว่า สงฺคยฺหนติ ฯ บทว่า อจฺริเยน เป็นบทกัตตาในบท ว่า สงฺคยฺหนติ ฯ บทว่า เอตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฺคยฺหนติ ฯ บทว่า เอเตน เป็นบททฺรณะใน บทว่า สงฺคยฺหนติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อภิธมฺมตฺถสังคหํ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกิปปิตละ ฯ บท ว่า ปกรณ์ เป็นบทสฺญญี ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺถสังคหํ เป็นบทสฺญญฺยา ฯ

เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม อันอาจารย์รวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธมฺมตฺถสังคหะ เป็นอภิธมฺมสาธนะ ฯ เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ไว้ในพระอภิธรรม อันอาจารย์รวบรวมไว้ด้วยปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธมฺมตฺถสังคหะ เป็น กรณสาธนะ ฯ สํ บทหน้า คห-ธาตุมีความหมายว่า ย่อ ฯ สํ-ศัพท์มีความหมายว่า ย่อ เพราะฉะนั้น จึง ควรกล่าววว่า คห-ธาตุมีความหมายว่า ย่อ ฯ ลง อ ปจฺจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตุวาวิ วา⁹⁶⁰ ฯ

(61) ท่านอาจารย์เมื่อจะกล่าวเชื่อมต่อกาถาที่ 2 จึงกล่าวว่า **เอว** เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ ครั้นทำบุรพกิจมีการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้น ซึ่งมีประโยชน์ตามที่ประสงค์ ฯ เป็นเครื่องหมาย อย่างนี้ก่อนแล้ว ปกรณ์นี้ ท่านอาจารย์ตั้งไว้ด้วยอำนาจเป็นเครื่องรวบรวมเนื้อความที่พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่าใด บัดนี้ เมื่อจะยกเนื้อความที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้นขึ้นแสดง โดยสังเขปก่อน จึงได้กล่าวคำว่า **ตตฺถ วุตฺตา** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า **เอว** หมายถึงคาถาที่ 1 นี้ ฯ ประโยชน์อันบุคคลประสงค์ ชื่อว่าอธิปเปตะ, ประโยชน์อันบุคคลประสงค์ใด ๆ ชื่อว่ายถาธิปเปตะ ฯ ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า วิจฉา ฯ หรือ

⁹⁵⁸ รุป. -/354/247.

⁹⁵⁹ รุป. -/660/483.

⁹⁶⁰ รุป. -/568/414.

ประโยชน์อันบุคคลประสงค์อันสมควร ชื่อว่ายถาธิปเตตะ ฯ ชื่อว่าปโยชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยชียติ** ความว่า ผลใด อันบุคคลยอมให้เป็นไปด้วยเหตุ เพราะเหตุ นั้น ผลนั้น ชื่อว่าปโยชนะ ฯ ตามที่ประสงค์ ฯ ด้วย ตามที่ประสงค์ ฯ นั้น เป็นประโยชน์ด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่ายถาธิปเตตฺตปโยชนะ, เหตุแห่งประโยชน์ตามที่ประสงค์ ฯ ชื่อว่ายถาธิปเตตฺตปโยชนนิमितตะ ฯ การนอบน้อม พระรัตนตรัยเป็นเบื้องต้นแห่งบุรพกิจมีความหมายคำอธิบายที่คัมภีร์กล่าวไว้เป็นต้นใด บุรพกิจมีความหมายคำอธิบายที่คัมภีร์กล่าวไว้เป็นต้นนั้น ชื่อว่ารัตนตตยปณามาทิกะ ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามมารนโต⁹⁶¹ ฯ บทว่า วิธาย แยกมาจาก วิ บทหน้า ธา-ธาคฺมึมีความหมาย กระทำ, ลง ตวา ปัจจัย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตฺกานํ ตุน ตวาน ตวา วา⁹⁶², เปลี่ยน ตวา เป็น ย ด้วยสูตร สพฺเพหิ ตฺนาทีนํ โย⁹⁶³ ฯ การรวบรวม ชื่อว่าสังคหณะ ฯ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสสะ ฯ ใช้เป็น สงคณฺหฺนวเสน ก็มี ฯ บทว่า ปญฺจปิยติ แยกมาจาก ป บทหน้า ธป-ธาคฺมึมีความหมายว่า ตั้งไว้, เต วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย⁹⁶⁴, เปลี่ยน เต เป็น ตี ด้วยสูตร อตฺตโนปทานิ ปรสฺสพตฺต⁹⁶⁵ ฯ การย่อ ชื่อว่าสังเขปะ ฯ บทว่า อุทฺทิสฺยติ ความว่า อาจารย์ยกขึ้นแสดง ฯ คำว่า ตตฺถ วุตฺตา เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีคำว่า ตตฺถ วุตฺตา เป็นต้น ฯ

บทว่า เอว เป็นบทกรณเณในบทว่า วิธาย ฯ บทว่า ตาว เป็นบทกิริยาวิเสสเณในบทว่า วิธาย ฯ บทว่า ยถาธิปเตตฺตปโยชนนิमितฺตํ เป็นบทวิเสสเณของบทว่า รัตนตตยปณามาทิกํ ฯ บทว่า รัตนตตยปณามาทิกํ เป็นบทกรณเณในบทว่า วิธาย ฯ บทว่า วิธาย เป็นบทพุพฺพกาลกิริยาในบทว่า อาห ฯ บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมึในบทว่า อาห ฯ บทว่า เยสํ เป็นบทวิเสสเณของบทว่า อภิธมฺมตฺถานํ ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺถานํ เป็นบทกรณเณในบทว่า สงคหณ- ฯ บทว่า สงคหณฺวเสน เป็นบทตติยาวิเสสเณในบทว่า ปญฺจปิยติ ฯ บทว่า อิทํ เป็นบทวิเสสเณของบทว่า ปกรณํ ฯ บทว่า ปกรณํ เป็นบทกรณเณในบทว่า ปญฺจปิยติ ฯ บทว่า อัจริเณน เป็นบทกัตฺตาในบทว่า ปญฺจปิยติ ฯ บทว่า ปญฺจปิยติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาทก ฯ บทว่า เต เป็นบทกรณเณในบทว่า อุทฺทิสฺนโต ฯ บทว่า ตาว เป็นบทกิริยาวิเสสเณในบทว่า อุทฺทิสฺนโต ฯ บทว่า สงฺเขปะโต เป็นบทตติยาวิเสสเณในบทว่า อุทฺทิสฺนโต ฯ บทว่า อุทฺทิสฺนโต เป็นบทวิเสสเณของบทว่า อัจริโย ฯ บทว่า อัจริโย เป็นบทกัตฺตาในบทว่า อาห ฯ บทว่า ตตฺถ วุตฺตาตฺตาหิ เป็นบทอาการเณในบทว่า อาห ฯ

(62) เพราะกล่าวสองบทว่า จตุธา สพฺพธา ท่านอาจารย์จึงทำการประกอบเนื้อความคาถา เพราะคาถามีเนื้อความที่เข้าใจยาก จึงกล่าวคำว่า **ตตฺถ ตสฺมึ** เป็นต้น ฯ ในบทว่า ตตฺถ นี้ ต-ศัพฺท ท่านกล่าวไว้ข้างหน้า เพราะเป็นปักกัณฺทวิสยะ จึงวางบทว่า อภิธมฺม ตามหลัง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตสฺมึ อภิธมฺเม ฯ ถ้ามว่า ก็บทว่า อภิธมฺมตฺถสงคหํ เป็นบทสมาส มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ในบทสมาส ท่านจึงวางแม่บทหนึ่งไว้ข้างหลัง ต-ศัพฺทที่เป็นกัตฺตา ฯ ฉะนั้น ความจริง ความยินดีที่จะอธิบายตามที่กล่าวแล้ว เป็นความเป็นไปของศัพฺท เพราะฉะนั้น ท่านจึงวางแม่บทหนึ่งไว้ข้างหลัง ต-ศัพฺท ฯ ก็การวางบทว่า อภิธมฺเม นั้น ท่านกล่าวมุ่งถึงบทว่า วุตฺตา ฯ ก็บทว่า วุตฺตา มุ่งถึงบทอาการเณ

⁹⁶¹ รุป. -/350/233.

⁹⁶² รุป. -/640/464.

⁹⁶³ รุป. -/641/465.

⁹⁶⁴ รุป. -/445/323.

⁹⁶⁵ รุป. -/446/323.

๑ แต่ในฎีกาเก่าท่านกล่าวไว้ว่า ตสมิ อภิธมมตถสงคเห ๑ คำนั้น ไม่ถูก ๑ เพราะบทว่า วุตตา เป็นบทมุ่งถึงบทอาชาระ ๑ ความจริง เมื่อเว้นบทที่อยู่ใกล้ แล้วนำบทที่ไม่มีอยู่ในคาถามา หาได้ไม่ เมื่อบทว่า จิตา ที่อยู่ไกล ที่เป็นบทอาชาระ จึงไม่ควร ๑ ท่านจึงกล่าวอธิบายความว่า บทว่า สพพถา แสดงไขเป็น กุสลาทิวเสน ขนธาทิวเสน จ ๑

โดยประการทั้งปวง ชื่อว่าสัพพถา ๑ ประเภทแห่งพระอภิธรรมทั่วไป ชื่อประการ อันต่างด้วยกุศลเป็นต้น ๑ คำว่า กุสลาทิวเสน กล่าวหมายถึงคัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ ก็บทนี้ กล่าวหมายถึงธรรมมีกุศลเป็นต้นที่ท่านรวบรวมเป็น หมวด 2 หมวด 3 อันเป็นเนื้อความในมาติกา คัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ กุศลทั้งหลายเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมทั้งหลายมีอกุศลธรรมเป็นต้นเหล่าใด ธรรมมีอกุศลธรรมเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากุสลาทิวเสน เป็นตักคุณฉัฏฐิพหุพีทิสมาส ๑ ด้วย อาทิสัพพทิวเสน หมายถึงเอาธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นเบื้องต้น มีอารมณ์เป็นที่สุดอันเป็นเนื้อความที่แยกจากมาติกา คัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ ก็ อาทิสัพพทิวเสน ในบทว่า กุสลาทิวเสน นี้ มีความหมายว่า มริยาทะ (ขอบเขต แปลว่า เบื้องต้น) เหมือน อาทิสัพพทิวเสน ในสูตร อภุชราปาทย โเอกจตตาสี⁹⁶⁶ ๑ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์มูลฎีกา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ด้วยบทว่า เถยยธมเมสุ สพเพสุ นี้ ท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมทั้งปวงประเภทชั้นอายุตนะ ธาตุ สัจจะ อินทริย์ ปฏิจจสมุปบาท และสติปัญญาเป็นต้น อันเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง และประเภทกุศลเป็นต้น แก่สัตว์ทั้งหลายที่พระองค์พึงให้ข้ามพ้นได้ ๑ ฝ่ายพระวิมลพุทธิเถระกล่าวว่า อาทิสัพพทิวเสน นี้ มีความหมายว่า ปการะ (มีความเหมือนกัน) มิได้มีความหมายว่า มริยาทะ (เบื้องต้น) หากไม่กล่าวว่า กุสลาทิวเสน ก็จะมี ความหมายเหมือนกัน ๑ ก็คำนั้นควรแล้ว เชื่อถือได้ ๑ ประเภท ชื่อว่าวสสะ, ประเภทแห่งกุศลเป็นต้น ชื่อว่า กุสลาทิวสสะ ๑ ด้วยบทว่า ขนธาทิวเสน กล่าวหมายถึงปกรณมีคัมภีร์วิงค์เป็นต้น ๑ ก็บทนี้ท่านกล่าว หมายถึงธรรมมีกุศลเป็นต้นเหล่านั้นแลที่กล่าวไว้ในพระสูตรด้วยอำนาจชั้นเป็นต้น ที่จำแนกในคัมภีร์วิงค์ด้วยอำนาจสุดต้นตภาชนียะเป็นต้น และหมายถึงธรรมมีชั้นเป็นต้นที่กล่าวโดยธรรมที่สงเคราะห์ได้และไม่ได้เป็นต้น โดยสมยวิมุตตปุคคละเป็นต้น โดยรูปนาและปาปนาเป็นต้น โดยกุศลมูลเป็นต้น โดยติกปัญญาเป็นต้น ๑ ชั้นทั้งหลายเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมทั้งหลายมีอายุตนะเป็นต้นเหล่าใด ธรรมทั้งหลายมีอายุตนะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าขนธาทิวเสน และด้วย อาทิสัพพทิวเสน หมายถึงเอาอายุตนะ ธาตุ และการตัดขาดเป็นต้นที่กล่าวไว้ในปกรณทั้ง 6 ๑ อาทิสัพพทิวเสน นี้ มีความหมายว่า มริยาทะ (เบื้องต้น) นั่นเอง ๑ ประเภทแห่งชั้นเป็นต้น ชื่อว่าขนธาทิวสสะ ๑ จ-ศัพทิวเสน มีความหมายว่าวุตตสมุจจยะ ๑ บทว่า ปรมตถโต แสดงไขเป็น สมมุติ จเปตวา นิพพตติตปรมตถวเสน ๑ ควรกล่าวเพียงบทว่า ปรมตถโต ไขเป็น ปรมตถเถน แต่ท่านใส่คำว่า สมมุติ จเปตวา นิพพตติต- เพื่ออะไร ๑ บางท่านอาจสงสัยว่า เพราะในคาถามีคำกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระอภิธรรมในปกรณนั้นไว้โดยประการทั้งปวง ควรถือเอาบัญญัติเป็นเอกเทศในบทว่า ปรมตถโต เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบัญญัติไว้ในคัมภีร์ปุคคละบัญญัติ ดังนี้ เพราะห้ามความสงสัยนั้น ท่านจึงใส่คำว่า สมมุติ จเปตวา นิพพตติต- ไว้ ๑ ชื่อว่าสมมุติ เพราะวิเคราะห์ว่า สมมา มุนิยติ ความว่า บัญญัติใด อันบัณฑิตย่อมรู้โดยชอบ เพราะเหตุนี้ บัญญัตินั้น ชื่อว่าสมมุติ หมายถึง อรรถบัญญัติที่เป็นบัญญัติมีการยึดมั่นเป็นต้น มีหญิง ชาย เตียง ตั่ง รถ เป็นต้น ๑ ส บพหน้า มุน-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง ตี ปัจจัย

⁹⁶⁶ รูป. -/2/2.

ด้วยสูตร อิตถิมติยโว วา⁹⁶⁷, ลบ น ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรมาทีนมนโต⁹⁶⁸, เปลี่ยน นิคคหิต (-) ม ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁹⁶⁹ ฯ หรือชื่อว่าสมมุติ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมมา มุนาติ เอตาย** ความว่า บัณฑิตย่อมรู้เนื้อความโดยชอบด้วยบัญญัตินั้น เพราะเหตุนี้ บัญญัตินั้น ชื่อว่าสมมุติ หมายถึงนามบัญญัติ (ศัพท์บัญญัติ) ที่เปิดเผยให้รู้ด้วยเสียงตามเนื้อความที่ท่านกำหนดโดยอาการที่ควรรู้ด้วยการสังเกตความเกี่ยวข้องของเสียงและเนื้อความ ฯ ชื่อว่านิพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพฏยิตถ** ความว่า ปรมัตถ์ได้อันอาจารย์ให้เกิดขึ้นจกสมมุติ เพราะเหตุนี้ ปรมัตถ์นั้น ชื่อว่านิพัตติตะ ฯ ก็ นิพัตติต-ศัพท์นี้ มีความหมายว่า ให้เกิดขึ้น เหมือน นิพัตต-ศัพท์ในประโยคว่า นิพัตตพิซึ ผล-ผลอันเมล็ดพืชให้เกิดแล้ว ฯ ปรมัตถ์คืออันอาจารย์ให้เกิดแล้ว ชื่อว่านิพัตติตปรมัตถ์ ฯ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งปรมัตถ์อันอาจารย์ให้เกิด ชื่อว่านิพัตติต-ปรมัตถวสะ ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าววา นิพัตติตปรมตเถน กลับใส่ วส-ศัพท์ไว้ เพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ในบทว่า ปรมตถโต นี้ หมายถึงเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ชื่อว่าปรมัตถ์ แม้ในบทว่า จตุธา นี้ ก็หมายถึงเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าอาการ 4 ก็เพราะบทว่า ปรมตถโต ไม่ควรเพื่อเกี่ยวข้องกับบทว่า จตุธา ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใส่ วส-ศัพท์เพื่อทำให้แตกต่างกันไว้ ฯ ในบทว่า ปรมตถโต นี้ ลง โต ปัจจัยในความหมายตติยวิภคิต ด้วย กวจิ โต-โยควิภาคในสูตร กวจิ โต ปญจมยตเถ⁹⁷⁰ ฯ

เมื่อกล่าววา จิตตํ อาจมีความสงสัยว่า คำนี้จะหมายถึงจิตตรกรรม และบัญญัติเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไขว่ วิญาณกฺขนโธ ฯ ความจริง จิตต-ศัพท์มีความหมายว่าจิตตรกรรมในประโยคว่า จรณํ นาม จิตตํ-ภาพจิตตรกรรมที่เขาเขียนไว้ เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ เป็นต้น⁹⁷¹ มีความหมายว่านามบัญญัติ (ชื่อ) ในประโยคว่า จิตโต คหปติ-ท่านจิตตคหปติ เป็นต้น⁹⁷² มีความหมายว่าความวิจิตรคือประการต่าง ๆ ในประโยคว่า นานํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกํ ธมฺมํ สมนุสฺสสามิ เอวํ จิตต-ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งเหมือนอย่างจิต เป็นต้น⁹⁷³ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงไขว่ วิญาณกฺขนโธ เพื่อห้ามความสงสัยนั้น ฯ ถ้ามว่า ควรกล่าวเพียง วิญาณํ แต่ใส่ ขนธ-ศัพท์ไว้เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า ใส่ ขนธ-ศัพท์ไว้เพื่อให้รู้ว่ามีเอาวิญาณที่แยกราสี 10 ราสี มีอดีตราสีและอนาคตราสีเป็นต้น ฯ วิญาณํนั้นด้วย วิญาณํนั้นเป็นขั้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิญาณกฺขนธะ หมายถึงกองแห่งวิญาณ ส่วนแห่งวิญาณ ฯ ความจริง ขนธ-ศัพท์ มีความหมายว่า กอง, ส่วน ฯ

เมื่อกล่าววา เจตสิกํ อาจมีความสงสัยว่า คำนี้จะหมายถึงเจตสิกแต่ละดวง ในเวทนาขันธ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไขว่ เวทนาทิกฺขนธตฺยํ ฯ เวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งสัญญาและสังขารเหล่าใด สัญญาและสังขารเหล่านั้น ชื่อว่าเวทนาทิก เวทนาเป็นเบื้องต้นด้วย เวทนาเป็นเบื้องต้น

⁹⁶⁷ รูป. -/599/437.

⁹⁶⁸ รูป. -/600/438.

⁹⁶⁹ รูป. -/49/46.

⁹⁷⁰ รูป. -/260/148.

⁹⁷¹ อภ.สง.อ. (บาลี) -/1/111., (ไทย) -/1/188.

⁹⁷² ส.สพ. (บาลี) 18/343/257., (ไทย) 18/343/370.

⁹⁷³ อจ.เอกก. (บาลี) 20/31/6., (ไทย) 20/31/6.

นั้น เป็นชั้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเวทนาทิกขันธะ ฯ หมวดแห่ง 3 ชื่อว่าตยะ หมวด 3 แห่ง ชั้นนี้มีเวทนาขันธเป็นต้น ชื่อว่าเวทนาทิกขันธัตตยะ ฯ

เมื่อกล่าวว่ารूप อาจมีความสงสัยว่า คำนี้หมายถึง ปิยรูปสาตรูป อันเป็นส่วนหนึ่งของ วัฒนายนะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไข่ว่า ภูตูปาทายเภทภินโน รูปกฺชนโธ ฯ ถ้ามว่า ควรกล่าวเพียงคำว่า รูปกฺชนโธ ไว้ แต่ใส่บทว่า ภูตูปาทายเภทภินโน ไว้ เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า บทว่า ภูตูปาทายเภทภินโน เป็นบทวิเสสณะที่ใส่เข้ามาเพื่อเป็นการระบุให้ชัดเจนถึงที่สุดว่า รูปชั้นนี้แท้จริงคือภูตูปาทายและอุปาตายรูปนั่นเอง ฯ ชื่อว่าอุปาตายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปา** ติยติ **ภู** เต **นิ** สยติ ความว่า รูปใด ย่อมอาศัยมหาภูตูปาทาย เพราะเหตุนี้ รูปนั้น ชื่อว่าอุปาตายะ ฯ อุป อา บทหน้า ทา-ธาคูมี ความหมายว่า ให้ ฯ อุปสัค 2 ศัพท์นั้นห้ามความหมายของธาคู เพราะฉะนั้น ทา-ธาคูจึงมีความหมายว่า อาศัย ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปทาโท ฌ⁹⁷⁴, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป⁹⁷⁵, เปลี่ยน อา ที่ ทา-ธาคู เป็น อาย ด้วยสูตร อาการนทานมาโย⁹⁷⁶, ลง สิ วิภตติ, เปลี่ยน สิ เป็น อ ด้วยสูตร ส⁹⁷⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁹⁷⁸ ฯ มหาภูตูปาทาย อุปาตายรูปด้วย ชื่อว่าภูตูปาทายะ, การแยก ชื่อว่าเภทะ, ประเภทแห่งมหาภูตูปาทายและอุปาตายรูป ชื่อว่าภูตูปาทาย-เภทะ, อันถูกจำแนกโดยประเภทแห่งมหาภูตูปาทายและอุปาตายรูป ชื่อว่าภูตูปาทายเภทภินนนะ ฯ รูปด้วย รูปนั้น เป็นชั้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ารูปกิกขันธะ หมายถึง กองแห่งรูป ส่วนแห่งรูป ฯ

เมื่อกล่าววา นิพพาน อาจมีความสงสัยว่า คำนี้หมายถึง อรหัตตผลและความสงบระงับ ความเร่าร้อนเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไข่ว่า มคฺคผลานมาลมนพฺภูโต อสงฺขตมโม ฯ ความจริง บทว่า นิพพาน นี้ มีความหมายว่า อรหัตตผล ในประโยคว่า นิพพานสจฺฉิกิริยา จ-การทำให้ อรหัตตผลให้แจ้ง เป็นต้น⁹⁷⁹ มีความหมายว่าความสงบระงับความเร่าร้อน ในประโยคว่า ทิฏฐธมฺมนิพพานวาทา⁹⁸⁰-ทิฏฐธมฺมนิพพานวาทะ เห็นว่ามีสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน⁹⁸¹ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงแสดงไข่ว่า มคฺคผลานมาลมนพฺภูโต อสงฺขตมโม ฯ บทว่า ทิฏฐธมฺมนิพพานวาทา ความว่า พวกเดียรฉัตรอธิบายว่า ทุกข์สงบด้วยการบริโภคกามคุณ 5 ตามสมควร ในอรรถภาพของตนที่เห็นเป็นประจักษ์ ฯ ถ้ามว่า ควรกล่าวเพียงคำว่า อสงฺขตมโม แต่ท่านอาจารย์ใส่บทวิเสสณะว่า มคฺคผลานมาลมนพฺภูโต เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า ใส่บทวิเสสณะว่า มคฺคผลานมาลมนพฺภูโต เพื่อกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์ โดยมรรคจิตผลจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะมีนิพพานอย่างเดียวเป็นอารมณ์ อย่างนี้ว่า ก็พวกปรวาทบุคคลกล่าวว่า สภาวธรรมมีอาการเป็นต้นว่า ธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่านิพพาน ย่อมไม่มีโดยปรมาตย์ เพราะหาไม่ได้เหมือนอตฺตาของพวกเดียรฉัตร และเหมือนเขากระต่าย

⁹⁷⁴ รูป. -/577/422.

⁹⁷⁵ รูป. -/526/382.

⁹⁷⁶ รูป. -/564/413.

⁹⁷⁷ รูป. -/195/114.

⁹⁷⁸ รูป. -/14/10.

⁹⁷⁹ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) -/11/133., (ไทย) -/11/225.

⁹⁸⁰ ที.สี. (บาลี) 9/93/36.

⁹⁸¹ ทิฏฐธมฺมนิพพานวาทะ หมายถึง ลัทธิที่ถือว่า สามารถบรรลุนิพพานหรือสามารถดับทุกข์ได้โดยง่าย ในอรรถาพนี้ เป็นความเข้าใจของพวกที่เห็นความพลัดพลินจากกามคุณว่าเป็นนิพพาน หรือเห็นความสุขจากฉานว่าเป็นนิพพาน (ที.สี.อ. (บาลี) 1/93-97/111-112)

ฉะนั้น ดังนี้ ชื่อว่าอสังขตธรรม เพราะเหตุที่นั้น ธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นอารมณ์ของมรรคจิตผลจิตที่ทำให้ความสงบจากการตัดกิเลสได้เด็ดขาด อันผิดแปลกจากธรรมที่สมมุติจากสังขตธรรม ชื่อว่านิพพาน มีอยู่ ๑ มรรคด้วย ผลด้วย ชื่อว่ามัคคผละ ๑ ชื่อว่าออลัมพะนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาคนุตวา ลมพนติเอตถ** ความว่า จิตและเจตสิก มาแล้วในนิพพานนี้ ย่อมยึดเหนี่ยวด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุที่นั้น นิพพานนั้น ชื่อว่าออลัมพะนะ ๑ อา บทหน้า ลพิ-ชาตุมมีความหมายว่า ห้อยลง ๑ การห้อยลง ชื่อว่าออลัมพะนะ ๑ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทเสสุ จ⁹⁸², เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ⁹⁸³, ลงนิคคหิต (◌) อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร กุวิ ชาตุวิกตติปจฺจยํ ที่ขวิปริตาเทส-โลปากมา จ⁹⁸⁴, เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น ม ด้วยสูตร วคคณฺตฺ วา วคเค⁹⁸⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁹⁸⁶ ๑ อันเป็นอารมณ์ เป็นแล้ว ชื่อว่าออลัมพนภูตะ ใช้เป็น ออลมพนภูโต ก็มี ๑ เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁹⁸⁷ ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ไม่กล่าวเพียง อสงขโต กลับกล่าวว่า อสงขตธมโม ๑ เฉลยว่า ท่านกล่าวว่า อสงขตธมโม เพราะแสดงตามพระบาลีว่า อสงขตา ธมมา ๑ อันปัจจัยอะไร ๆ ประชุมแต่งหาไม่ได้ ชื่อว่าอสังขตะ ๑ อ-ศัพท์ มีความหมายว่า อัน (อสังขตะ ธรรมอื่นจากธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง) ๑ อันจากธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งด้วย อันจากธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุที่นั้น จึงชื่อว่าอสังขตธมมะ ๑

อติ-ศัพท์ เป็นบทอุลยาธิกรณะกับบทว่า เอว ๑ อติ-ศัพท์ ในคาถา แสดงไขเป็น เอว ๑ อติ-ศัพท์ มีความหมายว่า แสดง ๑ บทว่า จตุธา แสดงไขเป็น จตุหากาเรหิ ๑ พระภิกษุจารย์กล่าว เนื้อความว่า จตุหากาเรหิ (โดย 4 ประการ) ด้วยอำนาจที่จะอธิบาย เมื่อควรกล่าวเนื้อความว่า บทว่า จตุธา ความว่า โดยการจำแนกเป็น 4 เพราะอาศัยสูตรว่า วิภาเค ธา จ⁹⁸⁸ ๑ การจำแนกเนื้อความที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม โดย 4 ประการ ชื่อว่าวิภาคะ ก็วิภาคะนั้น ท่านประสงค์เอาอาการ ในที่นี้ ๑ ถ้ามว่า ก็เมื่อมีคำอย่างนี้ ท่านไม่กล่าวว่า วิภาเคหิ กลับกล่าวว่า อากาเรหิ เพื่ออะไร ๑ เฉลยว่า ก็ความจริง ในพระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเนื้อความในพระอภิธรรมไว้โดย ประการทั้งปวง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อากาเรหิ เพื่อให้รู้อาการที่ดำรงอยู่อย่างนี้ว่า แม้ในพระอภิธรรมนั้น เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ดำรงอยู่แล้วโดย 4 ประการ ๑ โดยจำแนกทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุธา, ลง ธา ปัจจัย ด้วยสูตร วิภาเค ธา จ⁹⁸⁹ ๑ บทว่า อากาเรหิ แปลว่า โดยประการทั้งหลาย ๑ ก็ในบทว่า อากาเรหิ นี้ อาการ-ศัพท์ มีความหมายว่า ปการะ (ประการ) เหมือนในประโยคที่ว่า ทวตฺตีสาการา (32 ประการ) ๑ ชื่อว่าอาการะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อากรโณติ** ความว่า เนื้อความเหล่านี้ ย่อมเป็นไปทั่วถึงบทยายจากบทอื่น ๆ เพราะเหตุที่นั้น เนื้อความเหล่านั้น

⁹⁸² รูป. -/597/435.

⁹⁸³ รูป. -/570/417.

⁹⁸⁴ รูป. -/488/351.

⁹⁸⁵ รูป. -/49/46.

⁹⁸⁶ รูป. -/14/10.

⁹⁸⁷ รูป. -/550/402.

⁹⁸⁸ รูป. -/420/308.

⁹⁸⁹ รูป. -/420/308.

ชื่อว่าอาการะ ๆ อา บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปาหิโต ณ⁹⁹⁰ ๆ ถามว่า ก็ในคาถา ไม่มีบทว่า จิต ทำน่มุ่งถึงบทอะไร จึงใส่ไว้ ๆ บทว่า จิต มุ่งถึงบทว่า สัพพลา จึงได้ใส่ไว้ ๆ ก็บทว่า สัพพลา ย่อมเชื่อมกับบทว่า วุตตา ๆ เมื่อบทว่า สัพพลา มีความเชื่อมกับบทว่า วุตตาอย่างนี้ บทว่า จตุธา ก็ไม่มีความเชื่อมกับบทใด ๆ ๆ ก็ถ้าท่านพระอนุรุทธาจารย์ใส่บทว่า สัพพลา บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตตา ท่านอาจารย์นี้ได้กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัยเหมือนบทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสยิ ๆ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้ทรงประกาศสัจจะ 4 ทรงแสดง

ปรมัตถธรรม 4 ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ๆ

พึงทราบทั่วว่า ก็สองบทว่า จตุธา สัพพลา ท่านใส่ในคาถาไว้เช่นนี้ เพราะเหตุที่นั่น บทว่า จิตา ใส่เข้ามามุ่งถึงบทว่า สัพพลา ๆ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงไม่ใส่ปาฐะที่เหลือว่า จตุหากาเรหิ โหนติ ไว้ ๆ เฉลยว่า ปาฐะที่เหลือว่า โหนติ นั้น ที่ไม่ได้ใส่เข้ามาเพราะไม่มีความเกี่ยวข้อง ๆ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาคำอธิบายไว้ในที่นี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเนื้อความในพระอภิธรรมไว้โดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ดำรงอยู่ได้ในพระอภิธรรมโดย 4 ประการ ๆ ด้วยการอธิบายนี้ ท่านอาจารย์จึงไม่ใส่ปาฐะที่เหลือว่า โหนติ ไว้ เพราะไม่มีความเกี่ยวข้อง ๆ ชื่อว่าฐิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปติฏฐหิสฺสุ** ความว่า เนื้อความเหล่านี้ ดำรงอยู่แล้วในพระอภิธรรม เพราะเหตุที่นั่น เนื้อความเหล่านั้น ชื่อว่าฐิตะ ๆ จา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยีน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร อตีเต ตตวนตฺตาวี⁹⁹¹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁹², เปลี่ยน จ เป็น ฌ⁹⁹³ ด้วยสูตร เตสฺสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁹⁹⁴ ๆ การประกอบ คือการเชื่อมกันและกันของบททั้งหลาย ชื่อว่าโยชนา ๆ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตสมิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อภิธมเม ๆ บทว่า อภิธมเม เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตตา เป็นอาธาระแม่ในบทว่า จิตา ก็มี ๆ สองบทว่า สัพพลา กุสลาทิวเสน ขนธาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตตา ๆ บทว่า วุตตา เป็นวิเสสนะของบทว่า อภิธมมตลา ๆ บทว่า อภิธมมตลา เป็นบทกัตตาในบทว่า จิตา ๆ บทว่า ปรมตถโต สมมติ ฌเปตวา นิพพตติต-ปรมตถวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ๆ บทว่า สมมติ เป็นบทกรรมในบทว่า ฌเปตวา ๆ บทว่า ฌเปตวา เป็นบทพยัตตยโยคะ หรือวิเสสนะในบทว่า นิพพตติตา ๆ สื่บทว่า จิตต วิถยานก-ขนโธ เจตสิก เวทนาทิกขนธตตย เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า รูปิ รูปุกขนโธ เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า ภูตฺตปาหายเภทภินโน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูปุกขนโธ ๆ บทว่า นิพพานํ อสงฺขตธมโม เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า มคคผลานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อาลมพน- ๆ บทว่า อาลมพนภูโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อสงฺขตธมโม ๆ บทว่า อิติ เอว เป็นสรูปนิทสสนะในบทว่า จตุธา ๆ บทว่า จตุหา-

⁹⁹⁰ รูป. -/577/422.

⁹⁹¹ รูป. -/612/444.

⁹⁹² รูป. -/547/400.

⁹⁹³ โดยส่วนมาก จิต-ศัพท์ที่ปรากฏใช้ในปกรณ์ทั้งหลาย เป็นอักษรที่เกิดศิระชะ/ปุ่มเหงือกอยู่แล้ว ทำการเปลี่ยนนี้เพื่ออะไร.

⁹⁹⁴ รูป. -/370/268.

กาเรหิ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า จิตา ฯ บทว่า จตุหิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาเรหิ ฯ บทว่า จิตา เป็นกิตบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสสะในบทว่า โยชนา ฯ บทว่า โยชนา เป็นลิงค์ตละ ฯ

(63) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ความหมายส่วนย่อยในคานานั้น จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ ในคานาที่ 2 นั้น บัณฑิตพึงทำการวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้ ฯ ท่านอาจารย์ต้องการทำการวิเคราะห์ในบทว่า ปรมตถโต นี้ จึงทำเป็นกัมมธารยสมาสว่า เนื้อความอันไม่วิปริต ยอดเยี่ยม คือสูงสุด หมายถึงสภาวะแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันไม่ผิดแปลก ฯ ควรกล่าวเพียงคำว่า ปรม โอตถ เท่านั้น แต่ท่านอาจารย์แสดงไขเป็น อุตตโม เพื่ออะไร ฯ ปรม-ศัพท์นี้ เกี่ยวพันขอบเขตที่กำหนด จึงปรากฏความหมายว่า ประมาณ ในประโยคเป็นต้นว่า ทสาหปรมโอตถเรกจิวัรฺ ธาเรตพพตฺ-ภิกษุพึงทรงอติเรกจิวัรฺไว้ได้ประมาณ 10 วัน⁹⁹⁵ เพราะฉะนั้น จึงแสดงไขว่า อุตตโม เพื่อห้ามความหมายว่าประมาณเสีย ฯ แม้เมื่อกล่าวบทว่า อุตตโม ไว้ บางคนอาจถือเอาว่า อุกุศลธรรมไม่ชื่อว่าปรมัตถ์ เพราะฉะนั้น จึงแสดงไขอีกว่า อวิปริโต เพื่อให้รู้ว่า จิต จะแปรเป็นเจตสิกไม่ได้ เจตสิกเป็นต้นก็แปรเป็นจิตเป็นต้นไม่ได้ ฯ บทว่า อตถโ ความว่า สภาวะมีจิตเป็นต้น ฯ ก็ อตถ-ศัพท์มีความหมายว่า สภาวะ ฯ ชื่อว่าอตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า สภาวะได้อันบัณฑิตย่อมรู้โดยไม่ผิดแปลก เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าอตถะ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ฏ ปัจจัย ด้วยสูตร สมาทีหิ ฏมา⁹⁹⁶, ลป รุ ทำยธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยानํ ที่หวิปริตาเทส-โลปาคมา จ⁹⁹⁷, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปรมา⁹⁹⁸ ฯ เพราะท่านอาจารย์กล่าวคำไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความในพระอภิธรรม ท่านอาจารย์จึงทำเป็นฉันทฎีตีปฐิสสมาสว่า เนื้อความ คืออารมณ์ของญาณอันเยี่ยม คือสูงสุด เพราะใส่ใจว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม คืออารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่าปรมัตถะ ฯ หรือเนื้อความคืออารมณ์ของญาณอันเยี่ยม คือสูงสุด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปรมัตถะ ฯ ในบทว่า ญาณสส นี้ ท่านประสงค์เอาพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านอาจารย์กล่าวคำไว้ว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในคานานั้น ฯ เพราะ อตถ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย ท่านอาจารย์จึงแสดงไขเป็น โคจโร (อารมณ์) ฯ ก็ อตถ-ศัพท์ปรากฏความหมายว่า อารมณ์ เหมือนในประโยคว่า อญตถสเสว เหตุตา-เพราะเหตุแห่งอารมณ์อื่นนั่นเอง ฯ ชื่อว่าอตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อสติ** **เอตถ** ความว่า พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมเป็นไปในสภาวะนี้ เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าอตถะ ฯ อส-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, เปลี่ยน อส-ธาตุ เป็น อต และลง ฏ ปัจจัย หลัง อต ด้วยสูตร สุวสานมฺวฺสานมโต โถ จ⁹⁹⁹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁰⁰⁰ ฯ ชื่อว่าโค เพราะวิเคราะห์ว่า **คจจติ** ความว่า พระสัพพัญญุตญาณใด เป็นธรรมชาติที่ปัจจัยอะไร ๆ ไม่

⁹⁹⁵ วิ.มหา. (บาลี) 2/462/2., (ไทย) 2/462/3.

⁹⁹⁶ รูป. -/653/480.

⁹⁹⁷ รูป. -/488/351.

⁹⁹⁸ รูป. -/42/39.

⁹⁹⁹ รูป. -/670/490.

¹⁰⁰⁰ รูป. -/14/10.

กำจัดในธรรมทั้งปวงแล้วยอมเป็นไป เพราะเหตุนั้น พระสัพพัญญุตญาณนั้น ชื่อว่าโค ๑ ดังที่คัมภีร์ สัททนีติแสดงไว้ว่า

โค-ศัพท์ มีความหมาย 8 อย่าง คือ วัว, อินทรี, แผ่นดิน,
คำพูด, ความรู้/ความเข้าใจ, พระอาทิตย์, รัศมี และน้ำ ๑¹⁰⁰¹

คมฺ สุป-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁰⁰², ลบ ม ท้ายธาตุ พร้อม ร ปัจจัย ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทีโน¹⁰⁰³, แยกพยัญชนะออกจากสระ (ค = ค + อ) ด้วยสูตร ปุพพมโรจิมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁰⁰⁴, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตรนเย ปรี ยุตเต¹⁰⁰⁵, เปลี่ยน ส เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹⁰⁰⁶ ๑ ชื่อว่าโคจร เพราะวิเคราะห์ว่า **โค จรติ เอตถ** ความว่า โค คือพระสัพพัญญุตญาณยอมเป็นไปในสภาวะนี้ เพราะเหตุนี้ สภาวะนี้ ชื่อว่าโคจร หมายถึงจิตเป็นต้น ๑ ถามว่า ก็พระสัพพัญญุตญาณยอมเข้าถึงความเป็นปรมาตม์แม้โดยบัญญัติ เพราะเป็นผู้กระทำธรรมทั้งปวงมิใช่หรือ ๑ เฉลยว่า ย่อมไม่เข้าถึงความเป็นปรมาตม์ แม้โดยบัญญัติ เพราะเป็นสภาวะที่เจริญขึ้น ๑ ความจริง ปรมาตม์-ศัพท์นี้ มีความหมายว่าเจริญขึ้น จึงหมายถึงญาณที่ไม่ถึงความเป็นปรมาตม์ในเนื้อความ 4 อย่าง มีจิตเป็นต้น เหมือนอย่างในประโยคเป็นต้นว่า มยุร-ศัพท์เป็นต้น หมายถึงสัตว์พิเศษเป็นต้น ฉะนั้น จัดเป็นตปปุริสสมาส ๑ ญาณเข้าถึงความเป็นปรมาตม์ ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะพระสัพพัญญุตญาณ มี 4 อย่าง ๑ ความจริง ญาณท่านเรียกว่าพระสัพพัญญุตญาณ ในเพราะเป็นญาณสัมปยุตฝ่ายมหากิริยาจิต 4 ดวง ๑ ในญาณ 4 อย่างนั้น ญาณอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์แก่อีกญาณหนึ่ง เพราะฉะนั้น ญาณจึงถึงความเป็นปรมาตม์ ๑ แต่พระวิมลพุทธิเถระกล่าวไว้ว่า โดยเป็นรุษหิศัพท์ ๑ หากคำนั้นเป็นคำที่ถูกต้อง ควรถือเอา ๑

บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า กาดทโพ ๑ บทว่า ปรมโ อุตตโม อวิปริโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตโธ ๑ บทว่า อตโธ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า ปรมสส อุตตมสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ญาณสส ๑ วา-ศัพท์มีความหมายว่า วิกัปปะ ๑ บทว่า ญาณสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า โคจโร ๑ บทว่า อตโธ โคจโร เป็นลึงค์ตถะ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมตโธ บทว่า ปรมตโธ เป็นลึงค์ตถะ ๑

(64) ท่านอาจารย์กล่าวสรุปวิเคราะห์ว่า **จินเตตติ จิตต์** เพื่อให้รู้ว่า ผู้ทำ นอกจากจิตย่อมไม่มี จิตเท่านั้น ชื่อว่าผู้ทำ ๑ ธรรมชาติใด ย่อมคิด เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าจิต ๑

บทว่า จินเตติ มาจาก จินต-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ตี วิกัตติ, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทีโต เณณยา¹⁰⁰⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาณํ โณ โลป¹⁰⁰⁸, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร

¹⁰⁰¹ พระอัครคังสเถระ, สัททนีติปทมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ พระมหานิมิตร ธรรมสาร และนายจำรูญ ธรรมดา แปล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2546), หน้า 778.

¹⁰⁰² รูป. -/660/483.

¹⁰⁰³ รูป. -/558/408.

¹⁰⁰⁴ รูป. -/12/9.

¹⁰⁰⁵ รูป. -/14/10.

¹⁰⁰⁶ รูป. -/66/58.

¹⁰⁰⁷ รูป. -/525/382.

¹⁰⁰⁸ รูป. -/526/382.

นเย ปริ ยุตเต¹⁰⁰⁹ ฯ จินต-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ¹⁰¹⁰, เปลี่ยน
น ของ จินต-ธาตุ เป็นนิคคหิต (°) ด้วยสูตร นิคคหิต สโยคาทิ โน¹⁰¹¹, ลบนิคคหิต (°) ด้วยสูตร
พยณเน จ¹⁰¹², นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁰¹³, เปลี่ยน สี เป็น อ ด้วยสูตร สี¹⁰¹⁴ ฯ

(65) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ความหมายของบทว่า จินเตติ จึงกล่าวว่า ธรรมชาติชื่อว่า
จิต เพราะวิเคราะห์ว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ ฯ ท่านกล่าวว่า วิชาชาติ เพื่อให้รู้วิญญาณรับเอา
อารมณ์ที่พิเศษโดยกิจ ฯ ท่านต้องการให้คำสำเร็จโดยสาธนะว่า อารมณ วิชานาติ-ย่อมรู้อารมณ์ จึง
กล่าวคำว่า ยถา เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ยถา อย่างไร พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวคำว่า
จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ ฯ

ชื่อว่าวิสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิสินติ** ความว่า อารมณโดยยอมผูกธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง
กับอารมณ์ไว้ในตน เพราะเหตุนั้น อารมณนั้น ชื่อว่าวิสยะ ฯ วิ บทหน้า สี-ธาตุมีความหมายว่า ผูก-มัด
, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวตวาวิ วา¹⁰¹⁵, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹⁰¹⁶ ฯ ความรู้
แจ้ง ชื่อว่าวิชานนะ ความรู้แจ้งอารมณ์ ชื่อว่าวิสยวิชานนะ ฯ ชื่อว่าลักษณะ เพราะวิเคราะห์ว่า
ลกขียติ เตน ความว่า จิต อันบัณฑิตยอมกำหนดด้วยความรู้แจ้งอารมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น ความรู้แจ้ง
อารมณ์นั้น ชื่อว่าลักษณะ ฯ การรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะของจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิสย-
วิชานนลักษณะ ฯ

บทว่า วิสยวิชานนลกขณ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตต ฯ บทว่า จิตต เป็นลิงคัตถะ ฯ
อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจัน ฯ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ฯ

(66) ท่านอาจารย์ประสงค์จะแก้คำทักท้วงว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงกำหนด
เอาจิตด้วยอารมณ์อย่างนี้ว่า รู้แจ้งอารมณ์ จิตที่เกิดขึ้นได้ ไม่มีอารมณ์เป็นปัจจัยอย่างเดียว จิตที่เว้น
นิสสยปัจจัยและสมนันตรปัจจัยเป็นต้นเป็นปัจจัยเท่านั้น จึงเกิดขึ้นได้ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า สติปิ
เป็นต้น ฯ ความจริง แม้เมื่อมีนิสสยปัจจัยและสมนันตรปัจจัยเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ จิต เว้นจากอารมณ์
เสีย ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า จิตนั้น มีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์นั้น
คือมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ ฯ

ปิ-ศัพท์มีความหมายว่า อรุจิสูจกะ (คือการดำริของผู้ถามที่เกิดความสงสัย จึงแปลว่า แม้
ก็จริง) ฯ หิ-ศัพท์มีความหมายว่า ทฬหิกรณะ (คือย้าความของประโยคหน้า แปลว่า จริงอยู่) ฯ นิสสย-
ปัจจัยด้วย สมนันตรปัจจัยด้วย ชื่อว่านิสสยสมนันตระ เป็นสมาหารทวันทวสมาส ฯ นิสสยปัจจัยและ
สมนันตรปัจจัยเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยใด ปัจจัยนั้น ชื่อว่านิสสยสมนันตราทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมาย
เอาอุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัถถิปัจจัย และ

¹⁰⁰⁹ รูป. -/14/10.

¹⁰¹⁰ รูป. -/666/487.

¹⁰¹¹ รูป. -/578/423.

¹⁰¹² รูป. -/54/50.

¹⁰¹³ รูป. -/14/10.

¹⁰¹⁴ รูป. -/195/114.

¹⁰¹⁵ รูป. -/568/414.

¹⁰¹⁶ รูป. -/434/318.

อวิคตปัจจย ๑ นิสสยะและสมนันตระเป็นเบื้องตันด้วย นิสสยะและสมนันตระเป็นเบื้องตันนั้น เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิสสยสมนันตระที่ปัจจยะ ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์กล่าวคำขึ้นก่อนลำดับว่า นิสสยสมนันตระที่ปัจจยะ ควรกล่าวคำนั้นไปตามลำดับปัจจยอย่างนี้ว่า สมนันตระที่นิสสยาที่ปัจจยะ มีใช่หรือ ๑ เฉลยว่า ความจริง วิญญาณธาตุ 7 พร้อมวัตถุมีนิสสยปัจจยเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างจิตที่มีอารมณ์ปัจจยและปุเรชาติปัจจยเป็นอารมณ์ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์มุ่งถึงวัตถุ 5 มีจักขุเป็นต้นที่เกิดก่อนที่เป็นเหมือนอารมณ์จึงกล่าวนิสสยปัจจยไว้ก่อน ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ไม่กล่าวอนันตปัจจยไว้แล้วกล่าวสมนันตปัจจยต่อ ๑ เฉลยว่า ความจริง เพราะสมนันตปัจจยอยู่ใกล้กับนิสสยปัจจย เพราะฉะนั้น ท่านไม่กล่าวอนันตปัจจยไว้ก่อน จึงกล่าวสมนันตปัจจย ๑ แท้จริง ปัจจย 2 อย่างเป็นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวสมนันตปัจจยก็คือกล่าวอนันตปัจจยด้วย ๑ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ถ้าท่านอาจารย์กล่าวสมนันตปัจจยไว้เพื่อความไพเราะสละสลวยของคำไซ้ ก็ควรกล่าวว่า นิสสยานนตระที่ปัจจยะ ๑ ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถ-มัชชูปาส อจารย์บางท่านกล่าวว่า เพราะแสดงปาฐะว่า สมนันตระที่ไว้ ปาฐะว่า นิสสยสมนันตระที่ จึงเป็นการเขียนไว้ด้วยความเผื่อ ๑ คำนั้น ไม่ควร ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะแสดงปาฐะว่า นิสสย-สมนันตระที่ ไว้แม้ในฎีกาสังเขปะและฎีกาปรมัตถวินิจยะ ๑ ฐานะนี้เป็นฐานะที่ละเอียดยิ่งนัก ๑ ด้วย อาทิจัพท์ ในคำว่า นิสสยาที่ หมายถึงเอา อารมณ์ปัจจย อุปนิสสยปัจจย ปุเรชาติปัจจย อินทริย-ปัจจย วิปยุตตปัจจย อัตถิปัจจย และวิคตปัจจยด้วย ๑ ด้วย อาทิจัพท์ในคำว่า สมนันตระที่ หมายถึงเอา อนันตปัจจย อุปนิสสยปัจจย อาเสวนปัจจย กัมมปัจจยที่เกิดในขณะต่าง ๆ กัน นัตถิปัจจย และวิคตปัจจยด้วย ๑ การรู้อารมณ์นั้นเป็นลักษณะของจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าตั้งลักษณะความเป็นแห่งการรู้อารมณ์นั้นเป็นลักษณะ ชื่อว่าตั้งลักษณะ

บทว่า สติปิ เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมี ๑ บทว่า นิสสยสมนันตระที่ปัจจยะ เป็นบทภาว-สัตตมี ๑ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า อุปุปชติ ๑ บทว่า วินา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุปุปชติ ๑ บทว่า อารมมณน เป็นบทอพาทานะในบทว่า วินา ๑ บทว่า จิตต เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปุปชติ ๑ บทว่า อุปุปชติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาก ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วุตตา ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ตลลขณตา ๑ บทว่า ตลลขณตา เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตา ๑ บทว่า วุตตา เป็นกิตบถ กัมมวาก ๑

จิตที่เกิดในรูปภพ เว้นปุเรชาติปัจจยที่แน่นอนเป็นต้น บางอย่าง ย่อมเกิดได้ มีอธิบายว่า แต่จิตที่เว้นจากอารมณ์เสียก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตนั้น มีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ ๑

(67) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ประโยชน์ในการใส่บทว่า วิสยวิขานนลกขณ-จิตมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ เข้ามา จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น ๑ ด้วยบทว่า วิสยวิขานนลกขณ นั้น ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์คัดค้านมติของท่านผู้มีปกติกกล่าวว่า จิตไม่มีอารมณ์ ๑

ชื่อว่าอาลัมพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาลมพนติ ตํ นิสสาย ปวตตนติ** ความว่า จิตและเจตสิก อาศัยธรรมชาตินั้น ย่อมยึดเหนี่ยวเป็นไป เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าอาลัมพะ ๑ ชื่อว่านिरาลัมพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นตถิ อาลมพน เอตสส** ความว่า การยึดเอาอารมณ์ของจิตนั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่านिरาลัมพะ ๑ ชื่อว่านिरาลัมพวาที เพราะวิเคราะห์ว่า **นिरาลมพน อิติ วทนติ สีเลน** ความว่า ปรวาทีบุคคลเหล่าใด ย่อมกล่าวคำว่า จิตไม่มีอารมณ์ โดยปกติ

เพราะเหตุนี้ ประวาที่บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่านิราลัมพนาวิ ๑ มติของประวาที่บุคคลผู้มีปกติกล่าววจิต ไม่มีอารมณ์ ชื่อว่านิราลัมพนาวิมตะ ๑ ชื่อว่าปฏิภิตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิภิตตะ** ความว่า มติได้อันอาจารย์ปฏิเสธแล้ว เพราะเหตุนี้ มตินั้น ชื่อว่าปฏิภิตตะ ๑

บทว่า เตน เป็นบทกณะในบทว่า ปฏิภิตตะ ๑ บทว่า นิราลัมพนาวิมตะ เป็นบทกัตตาใน บทว่า โหติ ๑ บทว่า ปฏิภิตตะ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า นิราลัมพนาวิมตะ ๑ บทว่า โหติ เป็น อาชยาตบถ กัตตุวาจาก ๑

อธิบายว่า มติของประวาที่บุคคลว่า ชื่อว่าจิตย่อมไม่รับอารมณ์ ดังนี้ นั้น เป็นอันท่าน อาจารย์ปฏิเสธแล้ว เพราะแสดงการรู้อารมณ์ ด้วยบทว่า วิสยวิชานนลกขณฺณํ นี้ ๑

(68) ด้วยความหมายของคำนี้ว่า ธรรมชาติชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า คิด ท่านอาจารย์ ให้รู้ว่า จิตนั่นเองย่อมรู้อารมณ์ แต่มิใช่ให้รู้ว่า เจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้น ย่อมรู้อารมณ์ ดังนี้ ส่วนเจตสิกย่อมรู้อารมณ์ แม้เพราะใฝ่ใจว่า เจตสิกเหล่านั้น ย่อมรู้อารมณ์ด้วยจิตอันเป็นเครื่องมือ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **จินฺเตนฺติ วา** เป็นต้น ๑ หรือว่า ธรรมชาติชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่าเป็น เครื่องมือให้สัมปยุตธรรมรู้อารมณ์ ๑ ชื่อว่าภระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภโรนฺติ เอเตน** ความว่า สัมปยุตธรรม ย่อมทำ คือให้สำเร็จการรู้อารมณ์ ด้วยจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าภระ ๑ อันเป็นเครื่องมือด้วย อันเป็นเครื่องมืออื่น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภระ ๑ อัน ประกอบแล้วด้วย อันประกอบแล้วนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัมปยุตธรรม ๑

วา-ศัพท์ มีความหมายว่า วิกัปะ ๑ บทว่า เอเตน เป็นบทกณะในบทว่า จินฺเตนฺติ ๑ บท ว่า ภระนฺเตน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอเตน ๑ บทว่า สัมปยุตธรรมา เป็นบทกัตตาในบทว่า จินฺเตนฺติ ๑ บทว่า จินฺเตนฺติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า จิตฺตํ ๑ บท ว่า จิตฺตํ เป็นบทสัณญา ๑

(69) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า เพียงความรู้้อารมณ์ ก็ชื่อว่าจิต เพื่อห้ามความเป็นไป ด้วยอำนาจของจิตที่มีความหมายอื่น จึงกล่าวคำว่า **อถวา** เป็นต้น ๑ อถวา แปลว่า อีกนัยหนึ่ง ๑ เพียงความคิด คือการได้รับการรู้อารมณ์ ชื่อว่าจิต ๑ อถวา-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาต ๑ ความคิด ชื่อว่าจินตนะ เป็นภาวสาธนะ เป็นอสปทวิเคราะห์ ๑ เพียงความคิด ชื่อว่าจินตมัตตะ ๑ มตต-ศัพท์ ห้ามความเป็นภระสาธนะของ จิตต-ศัพท์ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ประมาณ ชื่อว่ามัตตะ เป็นภาวสาธนะ ๑ มา-ธาตุมีความหมายว่า ปริมาณ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฌทาทิหิ ตตรณ¹⁰¹⁷, ซ้อน ต และรัสสะ อา ที่ มา-ธาตุ เป็น อ ๑ ความคิดด้วย ความคิดนั้น เป็นประมาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจินตมัตตะ ๑ วิเคราะห์ว่า **จินตมตฺตํ-เพียงความคิด** ๑ บทว่า จินตมตฺตํ เป็นบทสัณญา ๑ บทว่า จิตฺตํ เป็นบท สัณญา ๑

(70) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า ความคิด คือการทำความคิด ก็การทำความคิดนั้น เป็นเพียงความเป็นไปของจิตด้วยปัจจัยทั้งหลายของตน จึงกล่าวคำว่า **ยถา** เป็นต้น ๑ ความจริง เพียง กิริยามีความรู้แจ้งเป็นต้น คือความเป็นไปตามปัจจัยเท่านั้น ชื่อว่าสภาวะธรรม ๑

ชื่อว่าปัจจัย เพราะวิเคราะห์ว่า **เอตํ ปฏิจฺจ เอตสฺมา เอติ** ความว่า ผลอาศัยเหตุนี้ ย่อมเป็นไปจากเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าปัจจัย ๑ อันสมควรแก่ปัจจัย ชื่อว่ายถาปัจจัย

¹⁰¹⁷ รูป. -/666/487.

๑ หิ-ศัพท์ มีความหมายว่า ทฬหีภรณ์ ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ๑ ประมาณ ชื่อว่ามัตตะ ๑ เพียงความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติมัตตะ ๑ มตต-ศัพท์ ห้ามความเป็นกัตตุสาธนะเป็นต้น ๑ เอว-ศัพท์ มีความหมายว่า สันนิฏฐานะ (คาดคะเน) ๑ บทว่า ยทิตฺ กำนหนดว่า ตสส ๑ บทว่า ยทิตฺ เป็นลึงค-วิปลาส ตตฺบพเป็น ยํ อิทฺ มีความหมายว่า โย อย ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ อากาเรที่มีอยู่มี การน้อมไป แตกสลาย หยาบกระด้างและกระทบเป็นต้น ชื่อว่าลักษณะ ๑ ชื่อว่าสภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า สหภาพเน วตตติ ความว่า ธรรมใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับภาวะ คือลักษณะ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าสภาวะ เป็นตคฺคณพหุพีหิสมาส ๑ อันเป็นสภาวะด้วย อันเป็นสภาวะนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสภาวะธัมมะ ๑

บทว่า ยถาปจฺยํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ปวตติ ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า กิริยา ๑ บทว่า วิชานนาทิกิริยา เป็นลึงคตถะ ๑ สองบทว่า เอสา ปวตติมตตเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิชานนาทิกิริยา ๑ บทว่า ยทิตฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สภาวะธมโม ๑ บทว่า สภาวะธมโม เป็นลึงคตถะ ๑

(71) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้คุณตามที่ได้แล้ว ด้วยคำว่า เอวญจ กตฺวา เป็นต้น ๑ ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวมาอย่างนี้ คือกระทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า เพียงความเป็นไปที่สมควรแก่ปัจจัย ชื่อว่าธรรม ว่าโดยตรง ปรมัตถธรรมแม้ทั้งหมด บัณฑิตย่อมได้ความเป็นภาวสาธนะ ทั้งนั้น ๑

อปิ-ศัพท์ มีความหมายว่า มุ่งถึงส่วนย่อย ๑ เนื้อความอันยอดเยี่ยม ชื่อว่าปรมัตถะ ปรมัตถะด้วย ปรมัตถนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปรมัตถธัมมะ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ คือกิริยา ๑ ชื่อว่าสาธนะ เพราะวิเคราะห์ว่า สาธเนติ เยน ความว่า ชนทั้งหลายทำให้การสำเร็จรูปสำเร็จด้วยสภาวะใด สภาวะนั้น ชื่อว่าสาธนะ ๑ สาธนะคือภาวะ ชื่อว่าภาวสาธนะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามกัตตุสาธนะและภณสาธนะ ๑

บทว่า เอวญจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ๑ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า สพฺเพสมปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปรมตถธมฺมานํ ๑ ปรมตถธมฺมานํ เป็นสัมปทานะในบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า ภาวสาธนเมว เป็นบทกรรมในบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า นิปฺปฺริยายโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า ลพฺภติ เป็นอาชยาตบพ กัมมวาจก ๑

(72) ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า รูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตุสาธนะและภณสาธนะ พึงเห็นว่าเป็นการกล่าวอย่างไร จึงกล่าวคำว่า กตฺตุ เป็นต้น ๑ รูปวิเคราะห์ที่ท่านกล่าวไว้ว่า จินเตตฺติ จิตฺตํ เป็นต้น บัณฑิตพึงเห็นว่า รูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตุสาธนะและภณสาธนะ เป็นการกล่าวโดยอ้อม ๑

กัตตุด้วย ภณด้วย ชื่อว่ากัตตุภณนะ ความเกี่ยวพันแห่งกัตตุและภณนะ ชื่อว่ากัตตุภณวสเส ๑ ปน-ศัพท์ มีความหมายว่า วิเสส ๑ ชื่อว่าวจนะ เพราะวิเคราะห์ว่า วุจฺจติ อเนน ความว่า เนื้อความอันบัณฑิตย่อมกล่าวด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ ศัพท์นั้น ชื่อว่าวจนะ หมายถึงการวิเคราะห์ ๑ คำที่แยกออกไป ชื่อว่ารูปวิเคราะห์ ๑ ชื่อว่าภณ เพราะวิเคราะห์ว่า อตฺถํ กเถติ ความว่า ชนย่อมกล่าวเนื้อความใด เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่าภณ ๑ เนื้อความที่กล่าวโดยอ้อม ชื่อว่าปริยายภณ ๑

บทว่า กตฺตุภณวสเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า นิพฺพจนํ ๑ บทว่า นิพฺพจนํ เป็นบทกรรมในบทว่า ทฎฺฐพฺพํ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทอาการะในบทว่า ทฎฺฐพฺพํ ๑ บทว่า ทฎฺฐพฺพํ เป็นกิตบพ กัมมวาจก ๑

(73) ท่านอาจารย์จะทำความเข้าใจว่า ปริยายกถา (คำกล่าวโดยอ้อม) ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า สก เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า ความจริง ภาวะที่ธรรมทั้งหลายเป็นกัตตา โดยยกตนขึ้นเป็นประธานในหน้าที่ของตน ๆ และภาวะที่ธรรมที่จะพึงให้สำเร็จเป็นภระณะ โดยยกภาวะที่ตนเป็นกัตตาขึ้นในหมวดสหชาตธรรม ด้วยภาวะที่คล้ายตามกัตตานั้น อันบัณฑิตย่อมได้โดยอ้อมทั้งนั้น ๆ

อันเป็นของตนด้วย อันเป็นของตนด้วย ชื่อว่าสกสกะ ๆ เปลี่ยน อดต เป็น สก ด้วย ตโต-โยควิปาคะในสูตร ตโต สมิมิ¹⁰¹⁸ ๆ สิ่งที่คุณพึงทำ ชื่อว่ากิจจะ กิจอันเป็นของตน ๆ ชื่อว่าสกสกกิจจะ ๆ หิ-ศัพท มีความหมายว่า ทัพทิกภระณะ ๆ ภาวะแห่งธรรมอันเป็นประธานกล่าวคือกัตตา ชื่อว่าประธาน-กัตตา ภาวะที่ตนกล่าวคือกัตตาเป็นประธาน ชื่อว่าอัตตปธานตา ๆ อีกอย่างหนึ่ง ๆ ตนเป็นประธานแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอัตตปธานะ หมายถึงธรรมเหล่าอื่นจากธรรมที่เป็นกัตตา ภาวะแห่งธรรมอันมีตนเป็นประธาน ชื่อว่าอัตตปธานตา ๆ การยกขึ้น ชื่อว่าสมาโรปนะ เป็นภาวสาธนะ ๆ บทว่า สมาโรปนํ อธิบายว่า กล่าว (ความเป็นกัตตา) ๆ การยกความที่ตนขึ้นเป็นประธาน ชื่อว่าอัตตป-ปธานตาสมาโรปนะ ๆ ชื่อว่ากัตตา เพราะทำกิจริยาให้สำเร็จ ๆ ศัพทคือความรู้ย่อมมีจากนิมิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ ๆ ธรรมอันคล้ายตามกัตตานั้น ชื่อว่าตทกุลภาวะ ๆ ความเป็นแห่งธรรมอันคล้ายตามกัตตานั้น ชื่อว่าตทกุลภาวะ ๆ ชื่อว่าสหชาตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สห ชายนติ ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมเกิดพร้อมกับธรรมมีจิตเป็นต้น อันเป็นเครื่องมือ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าสหชาตะ หมายถึงผัสสะ เป็นต้น ๆ อันเกิดพร้อมกันด้วย อันเกิดพร้อมกันนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสหชาตัมมะ หมวดแห่งธรรมอันเกิดพร้อมกัน ชื่อว่าสหชาตัมมสมุหะ ๆ การยกขึ้น คือการกล่าวความเป็นกัตตา ชื่อว่ากัตตภาวสมาโรปนะ ๆ ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปฏิปทียติ ความว่า ธรรมใดอันบัณฑิตย่อมให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ ๆ อันบัณฑิตพึงให้สำเร็จด้วย อันบัณฑิตพึงให้สำเร็จนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฏิปาเท-ตัพพัมมะ ๆ ชื่อว่าภระณะ เพราะวิเคราะห์ว่า ภโรติ เตน ความว่า ชนย่อมทำกิจริยาโดยธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าภระณะ ๆ ความเป็นแห่งภระณะ ชื่อว่าภระณตตะ ๆ จ-ศัพท ควรประกอบ เป็น กตตุภาโว จ ภระณตตถจ จ เอว-ศัพท ห้ามเนื้อความโดยตรง ๆ

บทว่า สกสกกิจเจสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า กตตุภาโว เป็นอาธาระแม่ในบทว่า สมา-โรปนเนน ๆ บทว่า ฐมมานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภาโว ๆ บทว่า อดตปธานตาสมาโรปนเนน เป็น บทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภาโว ๆ บทว่า กตตุภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า ลพภติ ๆ บทว่า ตทกุล-ภาเวเนน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมาโรปนเนน ๆ บทว่า สหชาตัมมสมุหะ เป็นบทอาธาระในบท ว่า สมาโรปนเนน ๆ บทว่า กตตุภาวสมาโรปนเนน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปฏิปาเทตัพพะ- ๆ บท ว่า ปณตติเตน เป็นบทกัตตาในบทว่า ปฏิปาเทตัพพะ- ๆ บทว่า ปฏิปาเทตัพพมมสสุ เป็นบทสัมพันธ์ ในบทว่า ภระณตตติ ๆ บทว่า ภระณตตติ เป็นบทกรรมในบทว่า ลพภติ ๆ บทว่า ปริยายโตว เป็นบทตติยา-วิเสสนะในบทว่า ลพภติ ๆ บทว่า ลพภติ เป็นอาชยาตบพ กัมมวาจก ๆ

(74) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก็ถ้ารูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตสาธนะและภระ-ณสาธนะ เป็นการกล่าวโดยอ้อม แล้วแสดงความเป็นกัตตสาธนะและภระณสาธนะ เพื่ออะไร จึงกล่าวว่า

¹⁰¹⁸ รูป. -/165/95.

ตถา เป็นต้น ๆ การแสดงเช่นนั้น คือการประกาศธรรมโดยความเป็นกัตตุสาธนะและภณสาธนะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเพื่อแสดงว่า กัตตาเป็นต้น ที่พ้นไปจากสภาวะธรรม ไม่มี ๆ

การแสดง คือการประกาศ ชื่อว่านิทสสนะ เป็นภวาสาธนะ ๆ การแสดงโดยความเป็นกัตตุสาธนะและภณสาธนะนั้น ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ๆ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ อาการมีความรู้แจ้ง เป็นต้น ภูรู้ว่า เป็นลักษณะ ๆ ความเป็น มีอยู่ ชื่อว่าสภาวะ ความมีอยู่แห่งธรรม ชื่อว่าธัมมสภาวะ อันพ้นไปจากสภาวะธรรม ชื่อว่าธัมมสภาวะวินิมุตตะ ๆ กัตตาเป็นต้น แห่งภณสาธนะใด ภณสาธนะนั้น ชื่อว่ากัตตาทิ ๆ ความมี หามิได้ ชื่อว่าอภาวะ หมายถึงความไม่มี ๆ การแสดงไม่มี ชื่อว่าอภาวะปริทีปนะ ๆ ประโยชน์คือการแสดงไม่มี แห่งการแสดงใด การแสดงนั้น ชื่อว่าอภาวะปริทีปนตัถะ ๆ

บทว่า ตถานิทสสนิ เป็นบทรกรรมในบทว่า เวทิตพฺพิ ๆ บทว่า ธมฺมสภาวะวินิมุตตสฺส เป็นบทรวิเสสของบทว่า กตตาทิโน ๆ บทว่า กตตาทิโน เป็นบทรสัมพันธะในบทว่า อภาวะ- ๆ บทว่า อภาวะปริทีปนตฺถิ เป็นบทรอาการะในบทว่า เวทิตพฺพิ ๆ บทว่า เวทิตพฺพิ เป็นกิตบทร กัมมวาทก ๆ

(75) ท่านอาจารย์ประสงคิให้รู้ว่า ก็อาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนาความหมายแห่ง จิตต-ศัพท์ให้พิสดาร จึงกล่าวคำว่า วิจิตต ดั่งนี้เป็นต้น ๆ พระอรุณกถาจารย์ทั้งหลาย ย่อมพรรณนาความหมายแห่ง จิตต-ศัพท์ให้พิสดาร แม้โดยความหมายมีกระทำให้วิจิตรเป็นต้นไว้ในอรุณกถาอัญญสาลินี ๆ

การกระทำ ชื่อว่าภณะ เป็นภวาสาธนะ ๆ การทำจิตรกรรมเป็นต้น อันมีประการต่าง ๆ ให้วิจิตร ชื่อว่าวิจิตตภณะ การทำให้วิจิตรเป็นเบื้องต้นแห่งความหมายของศัพท์มี จิตต เป็นต้นของตนใด ความหมายของศัพท์มี จิตต เป็นต้นนั้น ชื่อว่าวิจิตตภณาทิ ๆ อปิ-ศัพท์ มุ่งเอาความหมาย 3 อย่าง มี กัตตุสาธนะ ภณสาธนะ และภวาสาธนะ ๆ ศัพท์ว่า จิตต ชื่อว่าจิตตศัพท์ ๆ อีกอย่างหนึ่ง เพราะในบทว่า ปปฺยเจเนติ ศัพท์ว่า จิตต นี้ หมายถึงจิตทั้งหมดที่ทั่วไป ฉะนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงขยายความโดยนัยว่า บรรดาโลกียจิต กุศลจิต อกุศลจิต และมหาภิรียาจิต ธรรมชาติที่สังสมความสืบต่อของตนด้วยอำนาจชวนวิถิ ชื่อว่าจิต เป็นต้น ๆ

บทว่า วิจิตตภณาทิโตปิ เป็นบทรตติยาวิเสสในบทว่า ปปฺยเจเนติ ๆ บทว่า จิตตสทฺทสฺส เป็นบทรสัมพันธะในบทว่า อตฺถิ ๆ บว่า อตฺถิ เป็นบทรกรรมในบทว่า ปปฺยเจเนติ ๆ

(76) ท่านอาจารย์ประสงคิจะให้รู้ว่า การรวบรวมนี้เป็นการรวบรวมความหมายที่ถูกขยายไว้ จึงกล่าวคำว่า อัย เป็นต้น ๆ ก็ในอธิการว่าด้วยการกล่าวความหมายของ จิตต-ศัพท์นี้ การรวบรวมนี้เป็นการรวบรวมความหมายที่ถูกขยายไว้

บทว่า อัย เป็นบทรวิเสสของบทว่า สงฺคโห ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ๆ บทว่า เอตถ เป็นบทรอาการะในบทว่า สงฺคโห ๆ บทว่า สงฺคโห เป็นลึงคตัถะ ๆ

(77) ประกอบความว่า วิญญาน ชื่อว่าจิต เพราะทำจิตรกรรมให้วิจิตรเป็นต้น หรือ วิญญาน ชื่อว่าจิต เพราะภาวะที่ตนวิจิตร หรือ วิญญานได้อันกรรมและกิเลสสังสมไว้ เพราะเหตุนั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต หรือ วิญญานใด ย่อมรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันกรรมและกิเลสสังสมไว้ เพราะเหตุนั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต หรือ วิญญานใด ย่อมสังสมความสืบต่อของตน เพราะเหตุนั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต หรือ วิญญานใด มีอารมณ์อันวิจิตร เพราะเหตุนั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต ๆ

ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตต์ กโรติ** ความว่า จิตใด ย่อมทำศิลปะมีจิตรกรรมเป็นต้น มีประการต่าง ๆ ให้วิจิตร เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ หรือ ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตตสส กรรม** ความว่า จิตใด ทำศิลปะมีกรรมเป็นต้นให้วิจิตร เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ ได้แก่จิต 32 ดวงที่เป็นไปกับบัญญัติ คือ มโนทวาราวชชนจิต 1 ดวง กามชวนจิต ๒๙ ดวง อภิญญาจิต ๒ ดวง (รวมเป็น 32 ดวงที่ทำให้การพูด (วจีวิญญูติ), อิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย (กายวิญญูติ) เกิดขึ้นได้) ฯ เป็นกัตตันตฤติยาตปฺปุริสสมาส ฯ วิจิตตสัททูปปะหะ กร-ชาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ยุ ปัจจยในกัตตุ ด้วยสูตร กตตุกรรมปปเทเสสุ จ¹⁰¹⁹ ฯ หรือ ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตต์ กรรมมสส** ความว่า การทำให้วิจิตรแห่งจิตนั้น เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ จิตทั้งหมดนั้นแล ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะมีการทำอันวิจิตรที่แตกต่างกันและกันมีอาวัชชนกิจเป็นต้น ฯ เป็นตคฺคุณณฺฐีพหุพีหีสมาส ฯ ในบทว่า จิตตํ นี้ พิงทรารูปวิเคราะห์ด้วย วิจิตต-ศัพท์ที่เป็นศัพท์ขยายของ จิตต-ศัพท์ เพราะลบ กรรม-ศัพท์บทหลัง และลบ วิ-ศัพท์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาเสสา จ¹⁰²⁰ ฯ และในบทว่า จิตตํ เป็นอาทิ-อุตตรปทโลปตปฺปุริสพหุพีหีสมาส ฯ

ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

สมาสมิ 3 ประเภทตามการลบบทต้น บทกลาง และบทปลาย

เช่น ทตโต (นายเทพประทาน), อสสรโร (รถเทียมม้า) และ รูปิ (ภาพแห่งรูปพรหม, รูปภาพ)

อีกอย่างหนึ่ง ฯ ขยายความว่า บทว่า วิจิตตกรรม เป็นบทที่แสดงเหตุให้รู้ความเป็นไปอันวิจิตร เพราะฉะนั้น ชื่อว่าจิตตะ เพราะกระทำกรรมอันวิจิตรเป็นต้น ฯ การกระทำ ชื่อว่ากรรม การกระทำกรรมอันวิจิตร ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ จิตตชาตที่ชื่อว่าวิจิตร เพราะทำให้วิจิตร ชื่อว่าวิจิตร เพราะเป็นเหตุให้ถูกทำ ชื่อว่าวิจิตรในโลกอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะกระทำทุกสิ่งทุกอย่างด้วยจิตนั่นเอง ขนยอมทำการวิจิตร คือทำให้วิจิตร ด้วยวิญญาณนั้น เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต ฯ วิจิ-ชาตุ มีความหมายว่า ทำการวิจิตร ฯ ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉทาที่หิ ตตรณ¹⁰²¹ ฯ รูปวิเคราะห์ด้วย จิตต-ชาตุนี้ เหมาะสมกับคำในอรรถกถาว่า ชื่อว่าจิต เพราะกระทำให้วิจิตร ฯ

ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ว่า ชื่อว่าจิต เพราะภาวะที่ตนวิจิตร ด้วยอำนาจชาติ ภูมิ และสัมปโยคะเป็นต้น จึงกล่าวว่า **อตฺตโน จิตตตาย วา** ฯ ภาวะแห่งจิต คือวิญญาณอันวิจิตรด้วยภูมิ และสัมปโยคะเป็นต้น ชื่อว่าภาวะที่ตนวิจิตร ฯ ชื่อว่าจิต เพราะภาวะที่ตนวิจิตร ฯ รูปวิเคราะห์นี้ เป็นรูปวิเคราะห์ด้วยบทปาฏิปิทกะ ฯ คือ กุศลจิต อกุศลจิตและอัพยาทจิต ฯ วา-ศัพท์เป็นวิกัปปิดถะ วางไว้ในฐานะของตนนั่นเอง ฯ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **จियติ** ความว่า วิบากใด อันกรรมและกิเลสสั่งสมคือให้เกิด เพราะเหตุนั้น วิบากนั้น ชื่อว่าจิต ฯ กรรมด้วย กิเลสด้วย ชื่อว่ากัมมกิเลส ฯ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **กम्मกิเลสเทหิ จิตต** ความว่า วิบากใด อันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ เพราะเหตุนั้น วิบากนั้น ชื่อว่าจิต ฯ จิ-ชาตุ มีความหมายว่า สั่งสม, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉทาที่หิ ตตรณ¹⁰²², ซ้อน

¹⁰¹⁹ รูป. -/597/435.

¹⁰²⁰ รูป. -/370/268.

¹⁰²¹ รูป. -/666/487.

¹⁰²² รูป. -/666/487.

ตุ ด้วยสูตร ประเทวภาโว ธาเน¹⁰²³ ฯ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **จิตต์ ตายติ** ความว่า วิญญาณใด อันกรรมอันวิจิตรเป็นต้นสั่งสมไว้ดีแล้ว วิญญาณนั้น ย่อมรักษาอัตภาพไว้ เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต คือจิตที่เป็นกุศล อกุศลและอัพยาทฝ่ายโลกิยะ ฯ จิตต-ศัพท์บทหน้า ตา-ธาตุ มีความหมายว่า รักษา-คุ้มครอง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฌทาทิหิ ตตรณ¹⁰²⁴ ฯ วา-ศัพท์วางไว้ในฐานะของตน ฯ ตลา-ศัพท์มีความหมายเดียวกันกับ วา-ศัพท์ ฯ บทว่า อตตสนตานิ ความว่า ความสืบทอดของตน คือความสืบทอดแห่งขวนจิต ฯ ความสืบทอดของตน ชื่อว่าออตตสันตานิ ฯ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **อตตโน สนตานิ จิโนติ** ความว่า วิญญาณใด ย่อมสั่งสมความสืบทอดของตน คือความสืบทอดแห่งขวนจิต ด้วยการกระทำให้กำลังเพิ่มขึ้น เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต ได้แก่ขวนจิตที่เหลื่อที่ยังไม่เกิด ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ วิญญาณใด ย่อมสั่งสมความสืบทอดของตน คือความสืบทอดแห่งจิตคือวิญญาณ ด้วยอนันตรปัจจัยเป็นต้น ด้วยการทำความเป็นไปที่ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต หมายถึงจิตทุกดวง ฯ จิ-ธาตุ มีความหมายว่า สั่งสม, ลง ต ปัจจัย ฯ อารมณฺอันวิจิตร ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่ามีอารมณฺอันวิจิตร หมายถึงจิตทุกดวง เป็นอตัคคณพหุพีหิสมาส ฯ วา-ศัพท์ประกอบในฐานะ ฯ เป็น จ-ศัพท์ ก็มี ฯ จ-ศัพท์ มีความหมายเหมือน วา-ศัพท์ ฯ มีอารมณฺอันวิจิตร ชื่อว่าจิต เป็นอตัคคณพหุพีหิสมาส ลบ วิ และ อารมณ-ศัพท์ ฯ

บทว่า วิญาณํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า วิจิตตกรณ- เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อตตโน เป็นบทสัมพันธะเข้ากับบทว่า จิตตตาย ฯ บทว่า จิตตตาย เป็นบทเหตุในบทว่า จิตต์ ฯ วา-ศัพท์ มีความหมายว่าวิกัปปะ ฯ จิตต์ เป็นกิตตบท กัมมวาทก ฯ บทว่า กम्मกิลเสหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า ตายติ ฯ บทว่า ตายติ เป็นอาชยาดบท กัตตวาทก ฯ วา ตลา สองศัพท์ เป็นวิกัปปะ ฯ บทว่า จิโนติ เป็นอาชยาดบท กัตตวาทก ฯ บทว่า อตตสนตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า จิโนติ ฯ บทว่า วิจิตตารมณํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิญาณํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า จิตต์ ฯ จ-ศัพท์ มีความหมายว่า วิกัปปะ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นสรุปะของบทว่า อัย ฯ

(78) ธรรมชาติใด มี คือเกิด ในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าเจตสิก ฯ บทว่า เจตสิ ลง สมิ วิกัตติ หลัง เจต-ศัพท์ ฯ เปลี่ยน สมิ เป็น อิ ด้วยสูตร มโนคณาทีโต สมนานมิมิ¹⁰²⁵, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสเร วาคโม¹⁰²⁶ ฯ ธรรมชาติชื่อว่าภาวะ เพราะมี คือเกิด ฯ ความเป็นไปอันเกี่ยวเนื่องคือเกี่ยวข้องกับจิตนั้น ชื่อว่าวุตติ เจตสิกนั้นมีความเป็นไป เพราะความเกี่ยวเนื่องกับจิตนั้น ชื่อว่าตทายตวุตติ เป็นตัคคณพหุพีหิสมาส ฯ ภาวะแห่งความเป็นไปเพราะความเกี่ยวเนื่องกับจิตนั้น ชื่อว่าตทายตวุตติตา ฯ ถามว่า เมื่อมีคำที่กล่าวว่ เจตสิกเกิดในจิต อยู่แล้ว เพราะเหตุไร จึงใส่คำขยายว่า ตทายตวุตติตาย ฯ เฉลยว่า เมื่อมีคำที่กล่าวว่ เจตสิกเกิดในจิต อยู่แล้วก็จริง อาจเป็นเหตุให้มีข้อสงสัยเกิดขึ้นได้ว่า ที่ว่าเจตสิกเกิดขึ้นในจิตนั้น เกิดขึ้นในรูปแบบของการแผ่กระจายไปในจิต หรือเกิดขึ้นในรูปแบบของการเจริญเติบโตขึ้นในจิตเป็นต้น จึงต้องใส่คำขยายว่า ตทายตวุตติตา ฯ ลง ฌก ปัจจัย หลัง เจต-ศัพท์ ด้วยสูตร ตมธีเต เตนกตา-

¹⁰²³ รูป. -/40/33.

¹⁰²⁴ รูป. -/666/487.

¹⁰²⁵ รูป. -/95/67.

¹⁰²⁶ รูป. -/96/68.

สนนินทานนโยคสิปปภณชชีวิกตเถสุ จ¹⁰²⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป¹⁰²⁸, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสรวาคโม¹⁰²⁹ ฯ

บทว่า เจตสิ เป็นบทเวสยิกาธาระในบทว่า ภวํ ฯ บทว่า ภวํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ตทายตตวุตติตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภวํ ฯ อิติ-ศัพทํ เป็นบทเหตุในบทว่า เจตสิกํ ฯ บทว่า เจตสิกํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(79) อาจมีข้อสงสัยเกิดขึ้นว่า เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ก็เกิดขึ้นในกาลบางคราว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงทำคำว่า ตทายตตวุตติตาย ไว้ให้มั่นคงแล้วกล่าวคำว่า **น หิ** เป็นต้น ฯ ความจริง เจตสิกนั้นเว้นจากจิตเสีย ก็ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะเมื่อไม่มีจิต เจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ส่วนจิต เป็นเช่นไร จึงกล่าวคำว่า **จิตตมปน** เป็นต้น ฯ ส่วนจิต แม้จะเว้นจากเจตสิกบางประการเสียมีวิตกเจตสิกเป็นต้น ก็ยังเป็นไปในอารมณ์ได้ เพราะฉะนั้น เจตสิกนั้นเท่านั้น ซึ่งว่ามีความเป็นไปเนื่องกับจิต ฯ

หิ-ศัพทํ มีความหมายว่า ทฬหิภระณะ ฯ การรับอารมณ์ ซึ่งว่าอารมณ์คคหณะ ความสามารถในการรับอารมณ์ ซึ่งว่าอารมณ์คคหณะสมัตถะ ฯ การเกิดขึ้นไม่ได้ ซึ่งว่าอนุปชชนะ ฯ ปน-ศัพทํ มีความหมายว่าวิเสสะ ฯ อปี-ศัพทํ ย่อมเป็นเหตุให้รู้ว่า หาใช้จิตพร้อมกับเจตสิกอย่าง เดียวเท่านั้นที่เป็นไปในอารมณ์ ฯ เอว-ศัพทํ ห้ามจิต ฯ

น-ศัพทํ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า จิตเตน เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วินา ฯ ลง นา-ตติยาวิภัตติ ในความหมายปัญญาวิภัตติ หลัง จิตต-ศัพทํ ด้วย จ-ศัพทํในสูตร ทูรณติกท-กาล-นิมมาน-ตวาโลป-ทิสายโค-วิกตตารูปโยค-สุทอุป-ปโมจน-เหตุ-วิวิตต-ปมาณ-ปุพพโยค-พจน-คุณวจน-ปญห-กถน-โลกากตตสุ จ¹⁰³⁰ ฯ บทว่า วินา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า คคหณะสมัตถ์ ฯ บทว่า อารมมณคคหณะสมัตถ์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ตํ ฯ บทว่า อสติ เป็นบทตุลยาธิภระณสัตตมีในบทว่า จิตเต ฯ บทว่า จิตเต เป็นบทภาวสัตตมีในบทว่า อนุปชชนะโต ฯ บทว่า สพเพน สพพํ เป็นรูปหิ-ศัพทํ ฯ บทว่า สพเพน สพพํ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุปชชนะโต ฯ บทว่า อนุปชชนะโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า น โหติ ฯ บทว่า จิตตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า เกนจิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เจตสิเกน ฯ บทว่า เจตสิเกน เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วินาปิ ฯ บทว่า วินาปิ เป็นบทวิเสสนะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า อารมมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปวตตติ เป็นอาชยาตบท กัตตวาจก ฯ อิติ-ศัพทํ เป็นบทเหตุในบทว่า นาม ฯ บทว่า ตเมว เป็นบทสัญญู ฯ บทว่า จิตตตายตตวุตติกํ นาม เป็นบทสัญญู ฯ

(80) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้คำที่ตนกล่าวไว้ว่า เจตสิกมีความเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวคำว่า **เตน** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นประธาน ดังนี้ เป็นต้น เพราะเจตสิกมีความเป็นไปเนื่องกับจิต ฯ

ซึ่งว่ามีใจเป็นประธาน คือ มีใจที่ไปเบื้องต้น เป็นไปพร้อม ฯ ซึ่งว่าธรรมทั้งหลาย คือ สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ ฯ ซึ่งว่ามีใจเป็นประธาน เพราะธรรมเหล่านั้นมีใจเป็นประธานโดยความว่าเป็น

¹⁰²⁷ รูป. -/374/271.

¹⁰²⁸ รูป. -/363/264.

¹⁰²⁹ รูป. -/96/68.

¹⁰³⁰ รูป. -/312/159.

ปัจจัยแห่งการเกิดขึ้น ๆ ความจริง เจตสิกเหล่านั้น เมื่อจิตไม่เกิดขึ้น ก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ ๆ ส่วนจิต แม้เมื่อเจตสิกบางประการไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นได้ ๆ บทว่า ธมมา คือ อรูปชั้น 3 ๆ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาห ๆ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ๆ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๆ บทว่า มโนปุพพวงคมา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมมา ๆ บทว่า ธมมา เป็นลึงค์ตละ ๆ อิติ-ศัพท์ เป็นสรุปะของบทว่า วจัน ๆ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ๆ

(81) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ประโยชน์ในการใส่บทว่า ตทหายตตวุตติตาย จึงกล่าวว่า **เอเตน** ดังนี้ เป็นต้น ๆ ด้วยบทว่า ตทหายตตวุตติตาย นี้ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์คัดค้านความปฏิบัติผิด มีความที่เวทนา 5 ประการ มีสุขเวทนา เป็นต้น ไม่มีเจตนาและความที่เวทนา 5 ประการ มีสุขเวทนา เป็นต้น เป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ เป็นต้น ๆ

สุขเวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งทุกขเวทนา เป็นต้น เหล่าใด ทุกขเวทนา เป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่ามีสุขเวทนา เป็นต้น ๆ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ หมายถึงเอาทุกขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ๆ เจตนาแห่งสุขเวทนา เป็นต้น เหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเจตนา เป็นอตัคคณจตุตถิพหุพีหิสมาส ๆ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้นที่ไม่มีเจตนา ชื่อว่าอเจตนาตตะ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้นเป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ ชื่อว่านิจจัตตะ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้นไม่มีเจตนาและเป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ ชื่อว่าอเจตนาตตนิจจัตตะ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้นไม่มีเจตนาและเป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ เป็นเบื้องต้นแห่งความเป็นผู้มีความสุข เป็นต้น เหล่าใด ความเป็นผู้มีความสุข เป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าอเจตนาตตนิจจาทิ ๆ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ หมายถึงเอาความเป็นผู้มีความสุขและความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ๆ ชื่อว่าปฏิบัติ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิบัติ** ความว่า ความเป็นผู้ไม่มีเจตนา เป็นต้น เหล่าใด อันชนพาลทั้งหลาย ย่อมปฏิบัติ คือเข้าถึงด้วยการรับเอา เพราะเหตุนี้ ความเป็นผู้ไม่มีเจตนา เป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าปฏิบัติ ๆ ปฏิ บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยิว วา¹⁰³¹, ลป ท ทำยธาตฺและซัน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทวิ จ¹⁰³² ๆ การปฏิบัติ อันผิดเพี้ยน ชื่อว่าวิปฏิบัติ เป็นกัมมธารยสมาส ๆ ปิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ให้รู้ว่า หากคัดค้านมติผู้มีวาหะว่าจิตไม่มีอารมณ์อย่างเดียวกัน โดยที่แท้ แม้การปฏิบัติผิดเพี้ยนก็คัดค้านด้วย ๆ ชื่อว่าปฏิบัติเพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิบัติ** ความว่า ความวิบัติเหล่าใด อันอาจารย์ย่อมคัดค้าน เพราะเหตุนี้ วิบัติเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิบัติ เป็นกัมมธารณะ ๆ

บทว่า เตน เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิบัติ ๆ บทว่า สุขาทิน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อเจตนาตตนิจจัตตาโย ๆ บทว่า อเจตนาตตนิจจัตตาโย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิปฏิบัติโย ๆ บทว่า วิปฏิบัติโย เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิบัติ ๆ บทว่า ปฏิบัติ เป็นกิตบท กัมมวจาก ๆ

(82) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ที่สมควรเมื่ออื่นอีก จึงกล่าวว่า **เจตสิ** เป็นต้น ๆ คำที่พระวิมลพุทธิเถระได้กล่าวไว้ว่า ประการคำว่า เจตสิ เป็นต้น เพราะเห็นความผิดในความเป็นบทหน้า และบทท้ายของบทที่เป็นอาธาระและอาธาริยะ ในวิกัปป์ต้น คำนั้นไม่ถูกต้อง ๆ เพราะอะไร ๆ เพราะความผิดนั้นถูกนำออกไปแล้วด้วยบทว่า ตทหายตตวุตติตาย ๆ ความจริง ในวิกัปป์ต้น เมื่อไม่ประกอบ

¹⁰³¹ รุป. -/599/437.

¹⁰³² รุป. -/560/409.

บทยายว่า ตพายตตวุตติตตาย ความผิตน้นจิงมี และท่านอาจารย์ได้ประกอบบทยายไว้ เพราะฉะนั้น ความผิตจิงไม่มี ๑ คำบางอย่างที่ควรกล่าวมีอยู่ ๑ ท่านอาจารย์นั้นได้กล่าววิกัปป์ต้นในฎีกานี้แล้ว กล่าวไว้ในอภิธัมมวาทฎีกาภายหลัง ๑ วิกัปป์ท้ายในฎีกานี้ ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ก่อนในอภิธัมมวาทฎีกานี้ ๑ ความจริง ในอภิธัมมวาทฎีกานี้ ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมชาติที่ประกอบในจิต โดยความเป็นอวิปปโยคะ หรือมีในจิตนั้น ชื่อว่าเจตสิก เพราะเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น ๑ เพราะฉะนั้น ความผิตน้น จิงไม่มี ๑ หรืออีกนัยหนึ่ง ๑ ธรรมชาติที่ประกอบในจิต เพราะความเป็นอวิปปโยคะ ชื่อว่าเจตสิก ๑ ชื่อว่าเจตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **จินเตติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมคิด ย่อมรู้ อารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าเจตตะ คือจิต ๑ จิต-ธาตุ มีความหมายว่า คิด-รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰³³, วุทธิ อี ที่ จิต-ธาตุ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹⁰³⁴ ๑ บทว่า เจตสิ มีวิธีการทำรูปคือ ลง สมี-วิภัตติหลัง เจต-ศัพท์, เปลี่ยน สมี เป็น อี ด้วยสูตร มโนคณาทีโต สมีนาโม อา¹⁰³⁵, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส สเร วาคโม¹⁰³⁶ ๑ ชื่อว่านิยุตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิยฺชฺชติ** ความว่า ชั้น 3 มีเวทนาชั้นเป็นต้นใด ย่อมประกอบ เพราะเหตุนี้ ชั้น 3 มีเวทนาชั้นเป็นต้นนั้น ชื่อว่านิยุตตะ ๑ นิ บทหน้า ยุช-ธาตุ มีความหมายว่า ประกอบ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ¹⁰³⁷, ลบ ชุ ท้ายธาตุ และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทฺวิ จ¹⁰³⁸ ๑ บทว่า เจตสิ มีวิธีการทำรูปคือ ลง ฌิก ปัจจัย หลัง เจต-ศัพท์ ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิทานนโยคสิปปภณชชีวิกตเถสุ จ¹⁰³⁹, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป,¹⁰⁴⁰ ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส สเร วาคโม¹⁰⁴¹ ๑

(83) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้รูปวิเคราะห์ที่ทั่วไปทั้งกัตตุสาธนะและกัมมสาธนะของ บทว่า รูปิ จิงกล่าวรูปวิเคราะห์ว่า **รูปปตติ รูปิ** ๑ ธรรมชาติใด ย่อมเปลี่ยนแปลง (สลาย) อธิบายว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้น อันเป็นเหตุ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูปะ เป็นกัตตุสาธนะ ๑ บทว่า รูปปติ มาจาก รูป-ธาตุ มีความหมายว่า เสื่อม-วอดวาย ๑ ความแปรผัน คือ การถึงการเปลี่ยนแปลง ๑ ตี-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹⁰⁴², เปลี่ยน ปุ ท้ายธาตุ กับ ย ปัจจัย เป็น ป ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁰⁴³, ซ้อน ป ด้วยสูตร ปรเทวภาโว ฐานะ¹⁰⁴⁴ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ธรรมชาติใด อันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้น อันเป็นผู้กระทำให้ถึงความเปลี่ยนแปลง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูปะ เป็น

¹⁰³³ รูป. -/568/414.

¹⁰³⁴ รูป. -/434/318.

¹⁰³⁵ รูป. -/95/67.

¹⁰³⁶ รูป. -/96/68.

¹⁰³⁷ รูป. -/666/487.

¹⁰³⁸ รูป. -/560/409.

¹⁰³⁹ รูป. -/374/271.

¹⁰⁴⁰ รูป. -/363/264.

¹⁰⁴¹ รูป. -/96/68.

¹⁰⁴² รูป. -/510/368.

¹⁰⁴³ รูป. -/511/369.

¹⁰⁴⁴ รูป. -/40/33.

กัมมสาธนะ ฯ บทว่า รูปปติ มาจาก รูป-ธาตุ, เต-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁰⁴⁵, เปลี่ยนน ย ปัจจัย เป็น ป ด้วยสูตร ปุพฺพรูปฺยจ¹⁰⁴⁶, นำเข้าประกอบกัน แล้วเปลี่ยน เต-วิภัตติฝ่าย อัตตโนบท เป็น ตี-วิภัตติฝ่ายปรัสสบท ด้วยสูตร อตฺตโนปทานิ ปรัสสพทตฺต¹⁰⁴⁷ ฯ บทว่า รูปี มิวธีการ ทำรูปคือ รูป-ธาตุ มีความหมายว่า เสื่อม-วอดวาย, ลง อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะและกัมมสาธนะ ด้วย สูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰⁴⁸, ทีฆะ อุ ที่ รูป-ธาตุ เป็น อุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภัตติปฺยจฺยานํ ทีฆ-วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁰⁴⁹ ฯ

ในนัยที่ 1 บทว่า สัตฺตุนฺหาทิวโรธิปฺยจฺเยหิ เป็นบทเหตุในบทว่า รูปปติ ฯ บทว่า รูปปติ เป็น อาชยตบฺท กัตตุวาจก หรือกัมมกัตตุวาจก ฯ ในนัยที่ 2 บทว่า สัตฺตุนฺหาทิวโรธิปฺยจฺเยหิ เป็นกัตตาใน บทว่า รูปปติ ฯ บทว่า รูปปติ เป็นอาชยตบฺท กัมมวาจก ฯ

(84) เพื่อให้รู้ความหมายของบทว่า รูปปติ ว่าเป็นได้ทั้งกัตตุสาธนะและกัมมสาธนะ ท่าน อาจารย์จึงกล่าวคำว่า **สัตฺตุนฺหาทิวโรธิ** เป็นต้น ฯ บทว่า รูปปติ มีความหมายว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่ารูปะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง ด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อน เป็นต้น หรืออันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อน เป็นต้นให้ถึงความเปลี่ยนแปลง ฯ ความหนาวเย็นด้วย ความร้อนด้วย ชื่อว่าสัตฺตุนฺหา ความหนาวเย็นและความร้อนเป็นเบื้องต้นแห่ง ธรรมชาติมีความหิวกระหายเป็นต้นเหล่าใด ธรรมชาติเหล่านั้นมีความหิวกระหายเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าสัตฺตุนฺหาทิวโรธิ ฯ ด้วย อาทิจฺยํ หมายเอาความหิวกระหายเป็นต้น ฯ ชื่อว่าวิโรธิ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิรุชฺชนฺติ** ความว่า ปัจจัยเหล่าใด ย่อมตรงกันข้าม (เป็นข้าศึก) เพราะเหตุนั้น ปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่า วิโรธิ ฯ วิ บทหน้า รูป-ธาตุ มีความหมายว่า ปิดกั้น-ขีดขวาง, ลง อิ ปัจจัย ด้วยสูตร มฺนาทิจิ จ¹⁰⁵⁰ ฯ อันเป็นข้าศึกด้วย อันเป็นข้าศึกเหล่านั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิโรธิปัจฺยจฺเย ความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้นด้วย ความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยที่เป็นข้าศึก ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัตฺตุนฺหาทิวโรธิปัจฺยจฺเย ฯ ความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่าวิการะ ฯ บทว่า อาปชฺชติ มาจาก อา บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ตี-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วย สูตร ทิวาทิตโย¹⁰⁵¹, เปลี่ยนน ท ทัย ปท-ธาตุ กับ ย เป็น ช ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁰⁵², ซ้อน ช ด้วย สูตร ปฺรทฺเวภาโว จาเน¹⁰⁵³ ฯ บทว่า อาปาทียติ มาจาก อา บทหน้า ปท-ธาตุ, ลง เต-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁰⁵⁴, ลง อิ อากม ด้วยสูตร อิวณฺณาคโม วา¹⁰⁵⁵, วุทธิ อ ของ ปท-ธาตุ

¹⁰⁴⁵ รูป. -/445/323.

¹⁰⁴⁶ รูป. -/449/325.

¹⁰⁴⁷ รูป. -/446/323.

¹⁰⁴⁸ รูป. -/568/414.

¹⁰⁴⁹ รูป. -/488/351.

¹⁰⁵⁰ รูป. -/679/495.

¹⁰⁵¹ รูป. -/510/368.

¹⁰⁵² รูป. -/511/369.

¹⁰⁵³ รูป. -/40/33.

¹⁰⁵⁴ รูป. -/445/323.

¹⁰⁵⁵ รูป. -/448/325.

เป็น อา ด้วยสูตร อญญเสสุ จ¹⁰⁵⁶ ฯ วา-ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า วิกัปปะ ฯ แม้ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร
ฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมชาติชื่อว่ารูปะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง ด้วยปัจจัยที่
เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้น หรืออันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและ
ความร้อนเป็นต้นให้ถึงความเปลี่ยนแปลง ฯ

บทว่า สัตถุนหาทิวโรธิปัจจยเอหิ วิการัง เป็นบทเหตุในบทว่า อาปชชติ ฯ ลง หิ-ตติยาวิภัตติ
ด้วยสูตร เหตุวตเถ จ¹⁰⁵⁷ ฯ บทว่า สัตถุนหาทิวโรธิปัจจยเอหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อาปาหิยติ ฯ ลง หิ-
ตติยาวิภัตติ ด้วยสูตร กตตริ จ¹⁰⁵⁸ ฯ บทว่า วิการัง เป็นบทกรรม ในสองบทว่า อาปชชติ และ
อาปาหิยติ ฯ บทว่า อาปชชติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวากจ ฯ บทว่า อาปาหิยติ เป็นอาชยาตบถ
กัมมวากจ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า อตโถ ฯ บทว่า อตโถ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(85) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้คำที่กล่าวว่า สัตถุนหาทิวโรธิปัจจยเอหิ วิการมาปชชติ
อาปาหิยติ สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวคำว่า **เตนาห** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความหนาวเย็นบ้าง ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความร้อนบ้าง ดังนี้ เป็นต้น
 ฯ ในคำว่า สีเตนปิ รูปปติ อุณ्हนปิ รูปปติ นี้ อาห-ศัพท์ไม่ได้สัมพันธ์กับ อติ-ศัพท์ เพราะไม่มี อติ-
ศัพท์ จึงกล่าว อติ ไร่ ฉันใด ฯ เพราะท่านไม่ได้กล่าว อาหิ-ศัพท์ด้วยทติยาวิภัตติ อาห-ศัพท์ จึงไม่ได้
สัมพันธ์กับ อาหิ-ศัพท์ ดังนี้ จึงกล่าว อาหิ ไร่ ฉันนั้น ฯ เพราะฉะนั้น จึงตัดบทเป็น เตนาห ภควา พึง
ออกเสียงว่า สีเตนปิ รูปปติ อุณ्हนปิ รูปปติอาหิ ฯ ปิ-ศัพท์ มุ่งถึงศัพท์อื่น ฯ ด้วย อาหิ-ศัพท์ จึง
สงเคราะห์ได้ว่า ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความหิวบ้าง ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม
แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาห ฯ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ฯ บท
ว่า อาห เป็นอาชยาตบถ กัตตุวากจ ฯ บทว่า สีเตนปิ รูปปติ อุณ्हนปิ รูปปติอาหิ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(86) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความย่อของการเปลี่ยนแปลงในคำว่า รูปปติ ในพระบาลี
จึงกล่าวคำว่า **รูปปนญเจตถ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมนั้นเอง ในเมื่อมี
การประชุมแห่งปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น คือเมื่อมีการพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่เป็น
ข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น ชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงในคำว่า รูปปติ นี้ที่กล่าวไว้ในพระบาลี ฯ

ความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่ารูปปนะ เป็นภาวสาธนะ ฯ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ ความ
หนาวเย็น เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมชาติเหล่าใด ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่าสีตาหิ อันเป็นข้าศึกด้วย อัน
เป็นข้าศึกเหล่านั้น เป็นปัจจัย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิโรธิปัจจยะ อันมีความหนาวเย็นเป็นต้นด้วย
อันมีข้าศึกเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสีตาหิวิโรธิปัจจยะ ฯ ความไป คือความเป็นไป
ร่วมกัน ชื่อว่าสมวายะ ความเป็นไปร่วมกันแห่งปัจจัยอันเป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น ชื่อว่า
สีตาหิวิโรธิปัจจยสมวายะ ฯ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปัตติ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิม ชื่อว่าวิสทิ-
สุปัตติ คือ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมของรูปที่เกิดขึ้นภายหลังไม่เป็นเหมือนรูปที่เกิดขึ้นก่อน ฯ
เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามความเปลี่ยนแปลง ฯ

¹⁰⁵⁶ รูป. -/434/318.

¹⁰⁵⁷ รูป. -/297/181.

¹⁰⁵⁸ รูป. -/78,293/63,176.

รูปนํ เป็นบทสํญญา ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า รูปนํ ๑ บทว่า สิตา-
วิโรธิปจยสมวาเย เป็นบทภาวสํตตมี ๑ บทว่า สติ เป็นบทลักษณกิริยาในบทว่า อุปุชชติ ๑ บทว่า
วิสทิสูปตติเยว เป็นบทสํญญี ๑

(87) เพราะกล่าวคำว่า รูปนญเจตถ สิตาวิโรธิปจยสมวาเย วิสทิสูปตติเยว ท่าน
อาจารย์เมื่อตั้งคำทักท้วงแล้วจะเฉลย จึงกล่าวคำว่า ยทิ เป็นต้น ๑ คำทักท้วงว่า ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น
ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิม ในเมื่อมีการประชุมแห่งปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น ชื่อว่า
ความเปลี่ยนแปลง แม้รูปธรรมก็ควรเรียกว่า รูป คือถึงการเรียกว่า รูป ได้มิใช่หรือ ๑

เอว-ศัพท มีความหมายว่านิทสนะ ๑ ปี-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า รูปธรรมทั้งหลาย หาถึงการ
เรียกว่ารูปได้อย่างเดียวไม่ ๑ ถึงการเรียกว่า รูป ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ แม้รูปธรรมก็ควรเรียกว่า รูป
ได้ เพราะได้ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิม ในเมื่อมีการประชุมแห่งปัจจัยที่เป็นข้าศึก ๑

ยทิ-ศัพท เป็นบทปริกัปปะ ๑ เอว-ศัพท เป็นบทนิทสนะ ๑ บทว่า อรูปมมานมปี เป็น
บทสัมพันธะในบทว่า โวหาโร ๑ บทว่า รูปโวหาโร เป็นบทกัตตาในบทว่า อาปชชติ ๑ อติ-ศัพท เป็น
บทสรุปะของบทว่า โจทนา ๑

(88) เฉลยว่า อรูปธรรมทั้งหลาย เรียกว่ารูปไม่ได้ ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะบัณฑิต
ประสงค์เอาความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดแล้วนั้นแล โดยความสามารถแห่งศัพท มี สิต-ศัพทเป็นต้น ๑
การถือเอา คือใส่ สิต-ศัพท เป็นต้นในพระสูตร ชื่อว่าสิตาทิคคหณะ ๑ ความเป็นคือความสามารถแห่ง
สิต-ศัพทเป็นต้น ชื่อว่าสิตาทิคคหณสามัตถิยะ ๑ ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดยิ่ง ชื่อว่าวิภูตตระ ๑ ลง
ตร ปัจจัย ด้วยสูตร วิเสเส ตระตมิสสิกียุจ¹⁰⁵⁹ ๑ เอว-ศัพท ห้ามความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรากฏชัด ๑
ความเปลี่ยนแปลงที่บัณฑิตประสงค์เอา คือปรารภนาเอา ชื่อว่าอธิปเตตะ ความเป็นแห่งความเปลี่ยน
แปรที่บัณฑิตประสงค์เอา ชื่อว่าอธิปเตตตะ ๑

บทว่า สิตาทิคคหณสามัตถิโยโต เป็นบทเหตุในบทว่า อธิปเตตตะ ๑ บทว่า วิภูตตระสเสว
เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูปนสฺส ๑ บทว่า รูปนสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อธิปเตตตะ ๑ บท
ว่า อธิปเตตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า นาปชชติ ๑

(89) ท่านอาจารย์ทำคำที่กล่าวไว้ว่า สิตาทิคคหณสามัตถิโยโต วิภูตตระสเสว รูปนสฺส
อธิปเตตตะ ให้มั่นคงอย่างยิ่ง จึงกล่าวคำว่า อิตถา ทิ เป็นต้น ๑ ความจริง เมื่อกำหนดเนื้อความ
นอกไปจากนี้ คือเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรากฏชัดอันจากความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัด ความ
เปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดก็สำเร็จด้วยคำที่ไม่แปลกกันเลยว่า รูปปติ ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จะมีประโยชน์
อะไร ด้วยศัพท มี สิต-ศัพทเป็นต้นแล้ว ๑

ทิ-ศัพท เป็นทฬหิกรณะ (จริงอยู่) ๑ อันทั่วไปด้วย อันทั่วไปนั้น เป็นคำด้วย เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่าสามัญญวจนะ คำที่ไม่แปลกกันเลยว่า รูปปติ ๑ เอว-ศัพท ห้าม สิต-ศัพทเป็นต้น ๑

บทว่า อิตถา เป็นบทภาวเในบทว่า สติ ๑ บทว่า สติ เป็นบทลักษณกิริยาในบทว่า
ปริยตฺต ๑ บทว่า รูปปติติ อวิเสสวจนเนว เป็นบทกรณะในบทว่า ปริยตฺต ๑ บทว่า ปริยตฺต เป็นกิริยา
บท กัตตุวาจก ๑ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า ทิ ๑ บทว่า ทิ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า สิตาทิคคหณ
เป็นบทสหาทิโยคตติยา ในบทว่า ทิ ๑

(90) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า สัต-ศัพท์เป็นต้นในพระสูตร มีประโยชน์ให้ความหมายนี้ จึงกล่าวคำว่า **ตัม ปน** เป็นต้น ๆ ก็ศัพท์ว่า สัต เป็นต้นนั้น มีประโยชน์ให้รู้อย่างนี้ว่า ความเปลี่ยนแปลงแห่งรูป อันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้นถูกต้องแล้ว ปรากฏชัดกว่า เพราะฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้นแหละ บัณฑิตประสงค์เอาในบทว่า รูปปติ นี้ ๆ

ปน-ศัพท์ มีความหมายว่าวิเสสะ ๆ ความหนาวเย็น เป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยใด ปัจจัยนั้นชื่อว่าสัทธาติ ๆ รูปอันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้นย่อมถูกต้อง ชื่อว่ามุฏฐะ ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ชัด ๆ ความหมาย คือประโยชน์ อันบัณฑิตให้รู้ แห่ง สัต-ศัพท์เป็นต้นใด สัต-ศัพท์เป็นต้นนั้น ชื่อว่าญาปนัตถะ ๆ

บทว่า ตัม เป็นลึงค์ตถะ ๆ บทว่า สิตาทีนา เป็นบทกัตตาในบทว่า มุฏฐสส ๆ บทว่า มุฏฐสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า รูปปณิ ๆ บทว่า รูปปณิ เป็นลึงค์ตถะ ๆ บทว่า วิภูตตริ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รูปปณิ ๆ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า อธิปเปตัม ๆ บทว่า ตเทว เป็นบทกรรมในบทว่า อธิปเปตัม ๆ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อธิปเปตัม ๆ บทว่า อธิปเปตัม เป็นกิตบถ กัมมวจาก ๆ อิติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสสณะในบทว่า ญาปน- ๆ บทว่า ญาปนตถิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตัม ๆ

(91) เพื่อทักท้วงในภพภูมิอื่น ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า ยทิ เป็นต้น ๆ คำทักท้วงว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น คือเมื่อมีการถือเอาความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัด ทำไม ในพรหมโลก จึงเรียกว่ารูป ๆ ความจริง ปัจจัยที่เป็นตัวเบียดเบียนสรีระของพรหมทั้งหลายมีความหนาวเย็นเป็นต้น ไม่มีในพรหมโลกนั้น ๆ

คำว่า น หิ เป็นต้น เป็นคำแสดงความบริบูรณ์ของคำทักท้วง ๆ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีकरणะ (จริงอยู่) ๆ ชื่อว่าอุปฆาตกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปฆาตุนติ** ความว่า ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่าใด ย่อมเข้าไปทำร้าย คือเบียดเบียนร่างกาย เพราะเหตุนั้น ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุปฆาตกะ ๆ

บทว่า ยทิ เป็นบทปริกัปะในบทว่า สติ ๆ บทว่า เอว เป็นบทหลักขณะในบทว่า สติ ๆ บทว่า กถิ เป็นคำถาม ๆ บทว่า พรหมโลก เป็นบทอาธาระในบทว่า ลียา ๆ บทว่า รูปโวหาโร เป็นบทกัตตาในบทว่า ลียา ๆ บทว่า น เป็นบทปฏิเสสณะในบทว่า อตถิ ๆ บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อตถิ ๆ บทว่า อุปฆาตกา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สิตาทโย ๆ บทว่า สิตาทโย เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ๆ บทว่า อตถิ เป็นนิบาตบท กัตตุวจาก ๆ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ๆ

(92) เฉลยว่า กิญจาปี เป็นต้น ๆ ความว่า ปัจจัยที่เป็นตัวทำร้ายคือเบียดเบียนอันต่างด้วยสัมผัสแห่งความหนาวเย็นเป็นต้นจะไม่มีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ความหนาวเย็นเป็นต้นที่เป็นปัจจัยตัวสนับสนุนคือเกื้อหนุนอุปถัมภ์ก็มีอยู่ เพราะฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงในพรหมโลกนี้ ย่อมเกิดมีได้ด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นตัวสนับสนุนนั้น ๆ

พึงทราบบทว่า กิญจาปี เป็นนิบาตบทหนึ่ง ในเมื่อมีการกำหนดชื่อพิเศษ ๆ ชื่อว่าอนุคคาหกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนุคคณฺหติ** ความว่า ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่าใด ย่อมสนับสนุน คือเกื้อหนุนร่างกาย เพราะเหตุนั้น ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอนุคคาหกะ ๆ ความจริง พวกพรหม ย่อมมีอุตุรูปปรากฏอยู่ ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสากิธานารัมภะ ๆ อำนาจคือความเกี่ยวข้องแห่งความหนาวเย็นที่เป็นปัจจัยสนับสนุนเหล่านั้น ชื่อว่าตังวะสะ ลงนิกคหิตอาคม ข้างหน้า (ต) ๆ

บทว่า กิจจาปิ เป็นบทอุปคมนาบาตในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า อุปฆาตกา เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นนินบาตบท กัตตุวาจก ฯ บทว่า อนุคฺคาหกา เป็นบทกัตตาในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า อตฺถิ เป็นนินบาตบทในกัตตุวาจก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า ตฺวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า รูปฺปนํ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า สมภวติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวาจก ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสมาปินนะ ฯ

(93) ท่านอาจารย์ประสงคฺให้รู้ณัแห่งการเฉลยที่สมควรอื่นอีก จึงกล่าวคำว่า **อถวา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ มีการเรียกว่า รูป ใต้ ในพรหมโลกนั้น เพราะไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลงนั้นคือสภาวะความเปลี่ยนแปลงนั้นไปได้เลย ฯ

บทว่า อถวา เป็นบทอภินนินบาต ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ คือกิริยาการเปลี่ยนแปลง ฯ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ หมายถึงความเป็นของตนคือการเปลี่ยนแปลง ฯ สภาวะนั้น ชื่อว่าตั้งสภาวะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า (ต) ฯ การไม่ล่วงเลยสภาวะคือความเปลี่ยนแปลงนั้น ชื่อว่าตั้งสภาวะนาติวัตตนะ ฯ การเรียกว่า รูป ชื่อว่ารูปโวหาระ ฯ

บทว่า ตสฺมา นานาติวัตตนาโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ตตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า โหติ ฯ บทว่า รูปโวหาโร เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสมาปินนะ ฯ

มีอธิบายว่า เหมือนอย่างน้ำมัน แม้เมื่อถูกรีดมาแล้ว เรียกว่า น้ำมัน เพราะไม่ล่วงเลยสภาวะคือความเป็นน้ำมันนั้น ฉนใด มีการเรียกว่า รูป ใต้ เพราะแม้ความไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลง ฉนนั้น ฯ มีคำกล่าวไว้ว่า การกำหนดทั้งตอนต้นและตอนท้ายทั้ง 2 ครบแล้ว ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านอาจารย์นั้นนั้นแล้ก็แสดงข้อกำหนดทั้ง 2 ที่กล่าวคล้อยตามคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกา ฯ ความจริง ท่านอาจารย์กล่าวข้อกำหนดตอนต้นในฎีกานั้นไว้ภายหลังในที่นั้นแล้วกล่าวข้อกำหนดตอนท้ายไว้ก่อนในที่นี้ ฯ ความจริง ถ้ามีการเรียกว่า รูป ใต้อย่างนั้น ในพรหมโลกย่อมไม่ได้ความเปียดเบียนอันมีสัมผัสแห่งความหนาวเย็นเป็นต้นเป็นพิเศษในพรหมโลกนั้น ฯ แท้จริงมีการเรียกว่า รูป ใต้ เพราะไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลงนั้น ฯ แท้จริง มีการเรียกว่า รูป ใต้ เพราะแม้ความไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างน้ำมัน แม้เมื่อถูกรีดมาแล้ว เรียกว่า น้ำมัน เพราะไม่ล่วงเลยสภาวะคือความเป็นน้ำมัน ฉะนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ปัจจัยที่เป็นตัวเปียดเบียนอันต่างด้วยสัมผัสแห่งความหนาวเย็นเป็นต้นจะไม่มีในพรหมโลกนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นความหนาวเย็นเป็นต้นที่เป็นปัจจัยตัวสนับสนุนก็มีอยู่ ฯ ความจริง พวกพรหม ย่อมมีอตุชรูปปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น จึงมีความเปลี่ยนแปลงในพรหมโลกนั้น ดังนั้น ใคร ๆ จึงไม่ขัดขวางการเรียกว่า รูป ในพรหมโลกนั้นได้ ฯ

(94) เพื่ออนุเคราะห์ต่อชนผู้ฉลาดต่อคัมภีร์ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อลิ** เป็นต้น ฯ พothi ด้วยการขยายความของรูปศัพท์อย่างเย็นเยื่อ คือโดยประการอื่น ฯ

อลิ-ศัพฺท มีความหมายว่าปฏิเสศ เหมือนประโยคที่ว่า อลิ เม รุชเสน พothi ด้วยการครองราชย์แห่งเรา ฯ ความเย็นเยื่อ ชื่อว่าปัญจะ เป็นภาวะสาธนะ ฯ ป บทหน้า ปจิ-ธาตุ มี

ความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰⁶⁰, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยानํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁰⁶¹, เปลี่ยนนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนฺตฺ วา วคฺเค¹⁰⁶² ๑ การขยายความอันมาก ชื่อว่าอุปปัญญาจะ ๑

อลิ-ศัพท์ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อติปฺปญฺเจเน เป็นบทสหาทิโยคตติยาโนบทว่า อลิ ๑ ความว่า ด้วยคำว่า อลฺมติปฺปญฺเจเน นี้ ชื่อว่ารูป เพราะถูกเปลี่ยนแปลง คือ ความสืบทอดของตนที่มีอยู่เองนั้นแลย่อมให้ถึงการเปลี่ยนแปลง ๑ ท่านอาจารย์ประสงคฺให้รู้ค่าประมาณเท่านั้นว่า ด้วยรูปวิเคราะห์นี้ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมเป็นเหตุในความสืบทอดของตนใด ความสืบทอดนั้น ท่านแสดงว่า ความเปลี่ยนแปลง ๑ ในส่วนนี้ อรูปธรรมย่อมไม่มีความเกี่ยวข้องกับชื่อ ความจริง คำนั้นเป็นคำที่ผิด อรูปธรรม อันอนันตรปัจจัยเป็นต้นย่อมให้เกิดขึ้น หากมีอยู่ไม่ ๑ รูป-ศัพท์ มีความเจริญในการถึงการเปลี่ยนแปลงได้ด้วยการสืบทอด เพราะฉะนั้น อรูปธรรมทั้งหลาย อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า ไม่เรียกว่า รูป ในพรหมโลกเหล่านั้น เพราะไม่มีการสืบทอด ๑ อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า เรียกว่า รูป ได้ เพราะมีการกระทบกัน ๑ ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น รูปที่มีการกระทบกันนั่นเองจึงมีการเกี่ยวข้องกับการเรียกว่า รูป แม้ก็จริง ถึงกระนั้น แม้การรวมกลุ่ม โดยการรวมของอวัยวะ ก็เรียกว่า รูป ได้ เพราะฉะนั้น รูปทั้งหมดแล ย่อมได้การเรียกว่า รูป ๑

(95) ธรรมชาติที่ออกไปแล้วจากตัมหา ที่เรียกว่า "วานะ" เพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ซึ่งภavn้อยภavnใหญ่ หรือเพราะว่า เป็นเครื่องดับไฟมีไฟคือราคะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น อสังขตวัตถุนั้น ชื่อว่านิพพาน ๑

ชื่อว่าภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า ภavnติ ขavnนติ เอตถ สตฺตา นavnรูปธมฺมา จ ความว่า สัตว์และนามรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมเกิดในโอกาสนี้ เพราะเหตุนี้ โอกาสนั้น ชื่อว่าภาวะ คือภavnน้อย ๑ ฤ-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰⁶³, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อดฺนฺเสสุ จ¹⁰⁶⁴, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว เส¹⁰⁶⁵ ๑ ภavnใหญ่ ชื่อว่าอภาวะ ๑ ความจริง อ-อักษรมีความหมายว่า เจริญ-ใหญ่ เหมือนคำว่า ผลาผลิ อเสขา ธมฺมา เป็นต้น ๑ ภavnน้อยด้วย ภavnใหญ่ด้วย ชื่อว่าภavnภาวะ ๑ การร้อยรัด คือการเย็บ ชื่อว่าวินนะ เป็นภavnสาธนะ ๑ ฐ-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาที่หิ ยุ¹⁰⁶⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกavnยฺณฺวนํ¹⁰⁶⁷, ลง นา ปัจจัยตรงกลาง ด้วยสูตร กิยาที่โต นา¹⁰⁶⁸, เปลี่ยน อุ ที่ ฐ-ธาตุ เป็น อิ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยानํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁰⁶⁹ ๑ หรือเป็น วิ-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ ก็ ได้ ๑ วิธีการทำรูปเหมือนที่กล่าวมาแล้ว ๑ หรือเป็น วิน-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วย

¹⁰⁶⁰ รูป. -/568/414.

¹⁰⁶¹ รูป. -/488/351.

¹⁰⁶² รูป. -/49/46.

¹⁰⁶³ รูป. -/568/414.

¹⁰⁶⁴ รูป. -/434/318.

¹⁰⁶⁵ รูป. -/435/319.

¹⁰⁶⁶ รูป. -/596/434.

¹⁰⁶⁷ รูป. -/570/417.

¹⁰⁶⁸ รูป. -/513/373.

¹⁰⁶⁹ รูป. -/488/351.

สูตร นนทาทีหิ यु¹⁰⁷⁰ ๓ ไซความว่า เพราะ วุ วิ และวิน-ธาตุ เป็นธาตุที่หมายถึงการเย็บ เหตุกล่าวถึง การร้อยรัดสันดานด้วยการสำรวมเป็นต้น ๓ การเย็บ ชื่อว่าสังสิพณะ ๓ สัม บพหน้า ลิว-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยู ปัจจัย, เปลี่ยน ยู เป็น อน, ซ้อน วุ, เปลี่ยน วุ เป็น พพ ด้วย จ-ศัพท์ ใน สูตร โท ธสส จ¹⁰⁷¹ ๓ ชื่อว่าวานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วินติ** ความว่า ตัณหาใด ย่อมร้อยรัด คือเย็บภพ ใหญ่ด้วยอำนาจสุคติและทุกติไว้ในภพอื่น ๆ ได้แก่ย่อมกระทำให้เป็นเหมือนทำการเย็บชุน เพราะเหตุ นั้น ตัณหานั้น ชื่อว่าวานะ ๓ วุ หรือ วิ-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยู ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรม- ปเทเสสุ จ¹⁰⁷², เปลี่ยน ยู เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณฺ¹⁰⁷³, ทีฆะ อ ที่ อน เป็น อา ด้วยสูตร กุวจิ ธาตุวิภคตปิปัจจยानํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁰⁷⁴ ๓ ตัณหา เรียกว่า วานะ ชื่อว่าวานสังขาตะ ๓ ชื่อ ว่าตัณหา เพราะวิเคราะห์ว่า **ตสตี ปาปมิจฺจตี เอตาย** ความว่า สัตว์ ย่อมกระหาย คือต้องการความ ชั่ว ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าตัณหา ๓ หรือชื่อว่าตัณหา เพราะวิเคราะห์ว่า **ตสตี** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมกระหายคือหิวอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าตัณหา ๓ ตส-ธาตุ มีความหมายว่า หิว-กระหาย, ลง ห ปัจจัย และเปลี่ยน ส ท้ายธาตุ เป็น ณ, ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาโท นิปัจจนเต¹⁰⁷⁵ หรือสูตร ตณฺหาทโย, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปัจจโย¹⁰⁷⁶ ๓ ชื่อว่านิกขันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิกฺขมตี** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมออกไป เพราะ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่านิกขันตะ ๓ นิ บพหน้า กม-ธาตุ มีความหมายว่า ไป ๓ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสรรค ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๓ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคฺมาทิตฺเถ กตฺตริ¹⁰⁷⁷, เปลี่ยน ต เป็น นต พร้อมลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกฺกมาทีหิ นโต จ¹⁰⁷⁸, เปลี่ยน ก เป็น ข ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ¹⁰⁷⁹, ซ้อน กุ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตตฺติยปรมา¹⁰⁸⁰ ๓ ธรรมชาติที่ออกไปแล้วจากตัณหาชื่อว่า วานะ เรียกว่านิพพาน เป็นอมาทิปรตฺปปริสสมาส ๓ บพว่า นิพพาทิ มาจาก นิ บพหน้า วา-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ผูก ๓ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสรรคที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๓ อธิบายว่า วา-ธาตุ มีความหมายว่า สงบ ๓ ตี-วิภคตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹⁰⁸¹, ลบ อ ปัจจัย ด้วยสูตร โลปฺยเจตฺตมกาโร¹⁰⁸², ซ้อน วุ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน¹⁰⁸³, เปลี่ยน วุ เป็น พพ ด้วย จ-ศัพท์ ใน

¹⁰⁷⁰ รูป. -/596/434.

¹⁰⁷¹ รูป. -/27/20.

¹⁰⁷² รูป. -/597/435.

¹⁰⁷³ รูป. -/570/417.

¹⁰⁷⁴ รูป. -/488/351.

¹⁰⁷⁵ รูป. -/660/483.

¹⁰⁷⁶ รูป. -/176/101.

¹⁰⁷⁷ รูป. -/606/441.

¹⁰⁷⁸ รูป. -/618/447.

¹⁰⁷⁹ รูป. -/27/20.

¹⁰⁸⁰ รูป. -/49/46.

¹⁰⁸¹ รูป. -/433/318.

¹⁰⁸² รูป. -/487/350.

¹⁰⁸³ รูป. -/40/33.

สูตร โท ธสส จ¹⁰⁸⁴ ๓ ไฟ คือราคะ ชื่อว่าราคะคิ ไฟคือราคะ เป็นเบื้องต้นแห่งไฟโต ไฟนั้น ชื่อว่า ราคะคิอาทิกะ เป็นตักคุณพหุพีหิสมาส ๓ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตทานมการนโต¹⁰⁸⁵ ๓ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงไฟคือโทสะและโมหะเป็นต้น ๓ ชื่อว่านิพพาน เพราะเป็นเครื่องดับไฟคือ ราคะ โทสะและโมหะเป็นต้น เป็นภณสาธนะ ๓

บทว่า ภวาภว เป็นบทรกรรมในบทว่า วินนโต สลิตพพนโต ๓ บทว่า วินนโต สลิตพพนโต เป็น บทเหตุในบทว่า วาน- ๓ บทว่า วานสงขตตาย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ตณฺหาย ๓ บทว่า ตณฺหาย เป็นบทอุปาทานะในบทว่า นิกขนต์ ๓ บทว่า นิกขนต์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมชาติ ๓ บทว่า ธมฺมชาติ เป็นบทสลัญญี ๓ บทว่า นิพพาทิ เป็นอาชยตบถ กัตตฺวาจก ๓ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิตถะ ๓ บทว่า เอเตน เป็นบทรกรรมในบทว่า นิพพาทิ ๓ บทว่า ราคะคิอาทิกะ เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพพาทิ ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า นิพพาน ๓ บทว่า นิพพาน เป็นบทสลัญญี ๓

พรรณนาปริจเฉทที่ 1

(96) ท่านอาจารย์ครั้งทำการพรรณนาเนื้อความแห่งคาถามีคำว่า วุตตา เป็นต้นในคัมภีร์ นั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะทำการพรรณนานิเทศต่อไป จึงกล่าวคำว่า อิทานิ เป็นต้น

ประกอบความว่า เพราะการอธิบายสภาวะธรรมที่มีการจำแนก เว้นการจำแนกเสีย ย่อมมี ไม่ได้ ฉะนั้น บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะแสดงการจำแนกเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน พระอภิธรรมตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ตามลำดับอุเทศ เมื่อจะเริ่มจำแนกแสดงจิต ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ด มี ภูมิ ชาติ และสัมปโยคะเป็นต้นก่อน จึงกล่าวคำว่า ตตถ จิตตํ ตาว ดังนี้ เป็นต้น ๓

การจำแนก ชื่อว่าวิภาคะ คือทำการจำแนกสภาวะธรรม ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภูมิ ชาติ เป็นต้น ๓ ภช-ธาตุ มีความหมายว่า จำแนก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภวาจ จ¹⁰⁸⁶, ลป ณ อนุพันธ์แล้ว วุทธิ อ ที่ ภ เป็น อา, เปลี่ยน ชุ ท้ายธาตุ เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน¹⁰⁸⁷ ๓ ชื่อว่าวิภาควันตะ เพราะ วิเคราะห์ว่า วิภาโค เอเตสมตถิ ความว่า การจำแนก คือการแยก มีอยู่ แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าวิภาควันตะ ๓ บทว่า เอเตสํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตถิ ๓ ลง วนตุ ปัจจัย ด้วยสูตร คุณาโทไต วนตุ¹⁰⁸⁸ ๓ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ๓ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ หมายความว่า ความเป็นกามาวจรธรรมเป็นต้น และความเป็นกุศลธรรมเป็นต้น มีเป็นปกติ ๓ การ อธิบาย คือการประกาศ ชื่อว่าวิภาวณะ เป็นภาวสาธนะ ๓ การอธิบายสภาวะธรรม ชื่อว่าสภาวะวิภาวณะ ๓ การจำแนก ชื่อว่าวิภาคะ ๓ ประการแห่งธรรมเหล่าใดที่ท่านอาจารย์ยกขึ้นแสดงแล้ว ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ายถาอุททิฏฐะ ประการพิเศษ มี จิต เป็นต้น แห่งธรรมเหล่าใด ที่อาจารย์ยกขึ้นแสดงแล้ว ธรรม เหล่านั้น ชื่อว่ายถาอุททิฏฐะ เป็นตักคุณพหุพีหิสมาส ๓ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน พระอภิธรรม ชื่อว่าอภิธัมมัตถะ ๓ ลำดับแห่งอุเทศ ชื่อว่าอุเทศักกมะ ความว่า ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ตามลำดับอุเทศ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ๓ การจำแนก ชื่อว่าวิภาคะ ๓ ชื่อว่าภูมิ หมายถึง ภูมิ 4 มี กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ ๓ ชื่อว่าภูมิ เพราะวิเคราะห์ว่า ภวานติ เอตถ ความว่า สัตว์

¹⁰⁸⁴ รุป. -/27/20.

¹⁰⁸⁵ รุป. -/350/233.

¹⁰⁸⁶ รุป. -/580/424.

¹⁰⁸⁷ รุป. -/554/405.

¹⁰⁸⁸ รุป. -/402/296.

และธรรมทั้งหลาย ย่อมมี คือเป็นไปในที่นี้และในอวัตถา เพราะเหตุนี้ ที่และอวัตถา จึงชื่อว่าภุมิ หมายถึง สถานที่และอวัตถา ๑ ความจริง อวัตถา เข้าใจกันว่าเหมือนสถานที่เป็นไปของสัตว์ผู้มีอวัตถา ๑ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น สัตว์ผู้มีอวัตถาเหล่านั้น ย่อมมีการรับความสุข ๑ ก็ อวัตถา ในที่นี้ เป็นภาวะที่ธรรมทั้งหลายถูกกำหนดเป็นต้นกำหนดและไม่กำหนดไว้ ๑ บรรดาภุมิทั้ง 4 นั้น ภุมิ 3 ข้างต้น พึงทราบด้วยอำนาจการที่กามตัณหากำหนดและไม่กำหนดทั้งสอง โลกุตตรภุมินอกนี้ พึงทราบด้วยอำนาจเป็นอวัตถา ๑ ความจริง โลกุตตรธรรมย่อมไม่ได้สถานที่อื่นจากกามภพเป็นต้น ๑ ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ลง มี ปัจจัย ด้วยสูตร กาลเว วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁰⁸⁹ ๑ อาการที่เหมือนกัน แม้ที่แตกต่างกัน มีอยู่ในอาการนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าชาติ ได้แก่กุศลธรรมเป็นต้น อาการที่เหมือนกัน แม้แตกต่างกัน ย่อมมี คือย่อมเป็นไปในอาการนี้ เพราะเหตุนี้ อาการนั้น ชื่อว่าชาติ คืออาการที่เสมอกัน ๑ ชาติ มี 4 อย่าง คือ กุศลชาติ อกุศลชาติ วิบากชาติ และกิริยาชาติ ๑ ชน-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมมตยโว วา¹⁰⁹⁰, ลบ น ที่เป็นพยัญชนะท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนหรรมาทีนมนโต¹⁰⁹¹, ทีฆะ อ ที่ ช เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิทติปจฺจยำนํ ทีฆวิปริตาทเอสโลปาคมา จ¹⁰⁹² ๑ การประกอบกับประการมีการเกิดร่วมกันเป็นต้นของจิตพร้อมทั้งโสมนัสเป็นต้น ชื่อว่าสัมปโยคะ ๑ การประกอบร่วมในจิตเหล่านั้น ๑ อย่างนี้ว่า โสมนัสสุpekขาทิภูริ-สัมปโยคะ ปุณฺณสัมปโยคะ ญาณสัมปโยคะ ชื่อว่าอาการะ ๑ ภุมิ ชาติ และสัมปโยคะ ชื่อว่าภุมิชาติ-สัมปโยคะ ๑ ภุมิสัมปโยคะเป็นต้น แห่งสังขารเป็นต้นเหล่าใด สังขารเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าภุมิสัมปโยคาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา สังขาร ฌาน อารมณฺ์ และมรรค ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะแสดงจิตด้วยคำที่จะกล่าวว่า ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภุมิ ชาติ สัมปโยคะ สังขาร ฌาน อารมณฺ์ และมรรค ข้างต้นก่อน อย่างนี้ ๑ อำนาจ คือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ อำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภุมิ ชาติ สัมปโยคะเป็นต้น ชื่อว่า ภุมิชาติสัมปโยคาทิวสะ ๑

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ตตถ จิตฺตํ ตาว ภุมิวเสน วิภชิตฺวา ดังนี้หมายเอาในเทศนี้ว่า บรรดาเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม 4 ประการนั้น ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน จิต 4 ประเภท คือกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ๑ คำนี้ว่า ด้วยอำนาจสังขารที่เป็นชาติสัมปโยคะ พึงทราบว่าท่านกล่าวหมายเอาบรรดาจิต 4 ประเภทเหล่านั้น ว่ากามาวจรจิตนิเทศ คำว่า ด้วยอำนาจฌานที่ชาติสัมปโยคะ นี้ หมายเอารูปาวจรจิตนิเทศ คำว่า ด้วยอำนาจอารมณฺ์ที่เป็นชาติสัมปโยคะ นี้ หมายเอาอรูปาวจรจิตนิเทศ คำว่า ด้วยอำนาจมรรคที่เป็นชาติ-สัมปโยคะ นี้ หมายเอาโลกุตตรจิตนิเทศ ๑ หวังจะแสดง คือเพื่อแสดงโดยไม่เหลือไว้ ๑ บทว่า อารภิสฺสตี คือ อาจารย์เมื่อจะเริ่ม ๑ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า จิต ก่อน เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีจิตเป็นเบื้องต้นก่อน เป็นต้นคคุณพหุพีหิสมาส ๑

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมมีในสองบทว่า อารภณฺโต และ อาห ๑ บทว่า ยสฺมา เป็นบทกิริยาปรามสนเหตุในบทว่า น โหติ ๑ บทว่า วิภาควนฺตานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌมมานํ ๑ บทว่า ฌมมานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สภาว- ๑ บทว่า สภาววิภาวนํ เป็นบทกัตตาในบทว่า น โหติ ๑ บท

¹⁰⁸⁹ รูป. -/651/478.

¹⁰⁹⁰ รูป. -/599/437.

¹⁰⁹¹ รูป. -/600/438.

¹⁰⁹² รูป. -/488/351.

ว่า วิภาเคน เป็นบทธกกรรมหรือบทธอปาทานะในบทธว่า วิภา ๑ บทธว่า วิภา เป็นบทธวิเสสนะในบทธว่า น โหติ ๑ น-ศัพท เป็นบทธปฏิเสธ ๑ บทธว่า โหติ เป็นอาชยตบทธ กัตตฺววจก ๑ บทธว่า ตสฺมา เป็นบทธ ญาปกเหตุในบทธว่า ทสเสตุ ๑ บทธว่า ยถาอุทฺทิกฺขณํ เป็นบทธวิเสสนะของบทธว่า อภิธมฺมตถานํ ๑ บทธ ว่า อภิธมฺมตถานํ เป็นบทธกกรรมในบทธว่า วิภาค ๑ บทธว่า อุทฺทเสกฺกเมน เป็นบทธตติยวิเสสนะในบทธว่า วิภาค ๑ บทธว่า วิภาค เป็นกรรมในบทธว่า ทสเสตุ ๑ บทธว่า ทสเสตุ เป็นบทธตตสัมปทานะในบทธว่า นิทฺทิสฺสุ ๑ บทธว่า จิตตํ เป็นบทธกกรรมในบทธว่า วิภิชิตฺวา ๑ บทธว่า ตาว เป็นบทธกิริยวิเสสนะในบทธว่า วิภิชิตฺวา ๑ บทธว่า ภูมิชาติสมฺปโยคาทิวเสน เป็นบทธตติยวิเสสนะในบทธว่า วิภิชิตฺวา ๑ บทธว่า วิภิชิตฺวา เป็นบทธสมานกาลกิริยาในบทธว่า นิทฺทิสฺสุ ๑ บทธว่า นิทฺทิสฺสุ เป็นบทธสัมปทานะในบทธว่า อารณฺโถ ๑ บทธว่า อารณฺโถ เป็นบทธวิเสสนะของบทธว่า อัจริโย ๑ บทธว่า อัจริโย เป็นบทธกัตตาในบทธว่า อาห ๑ บทธว่า อาห เป็นอาชยตบทธ กัตตฺววจก ๑ บทธว่า ตตถ จิตตํ ตาวาตอาทิ เป็นลึงคตถะ ๑

(97) ท่านอาจารย์ประสงคให้รู้ว่า ตาว-ศัพทมีความหมาย 4 อย่าง คือ ปฐม-ก่อน กม-ลำดับ วัตคัพพันตราเปกชน-การเพ็งถึงระหว่างวรรค และอนุชานนะ-การตามรู้ แต่ในทีนี้ ตาว-ศัพท มีความหมาย ปฐม-ก่อน จึงกล่าวคำว่า **ตาวสทฺโท** เป็นต้น ๑ ตาว-ศัพท มีความหมายแห่งคำว่า **"ปฐม"** นี้ ๑ ศัพทว่า ตาว ชื่อว่าตาวสทฺทะ ๑

ตาวสทฺโท เป็นบทธกัตตาในบทธว่า วัตตติ ๑ บทธว่า ปฐม เป็นบทธสรุปะของบทธว่า เอตสฺส ๑ บทธว่า เอตสฺส เป็นบทธสัมพันธะในบทธว่า อตเถ ๑ บทธว่า อตเถ เป็นบทธอาชาระในบทธว่า วัตตติ ๑

(98) ท่านอาจารย์ใสใจว่า ตาว-ศัพท สัมพันธเข้ากับบทธว่า โหติ ในคำว่า จตฺพุพิธ โหติ มิใช่ หรือ เมื่อ ตาว-ศัพทมีความสัมพันธเข้ากับบทธว่า โหติ ตาว-ศัพทพึงกล่าวความหมายอะไร ถ้าไม่กล่าว ความหมายว่า ปฐม-ก่อน ดังนั้น ความหมายในคำว่า ตตถ จิตตํ ตาว นี้จะพึงมีอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าว ว่า **ยถาอุทฺทิกฺขณํ จตฺตุสฺ อภิธมฺมตถเสสุ ปฐมํ จิตตํ นิทฺทิสฺยิตติ อยฺยเหตุตถโถ** ๑ ความหมาย ในนิเทศว่า ตตถ จิตตํ ตาว คือ ความจริง ในนิเทศนี้ มีอธิบายความดังนี้ว่า บรรดาเนื้อความที่พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม 4 ประการ ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน ๑

คำว่า ยถาอุทฺทิกฺขณํ นี้ เป็นเหตุให้รู้ความหมายที่สัมพันธ์เฉพาะด้วยบทธว่า ตตถ ๑ ถาว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ไม่วางบทธกิริยว่า วุจฺเจต วั แต่วางบทธกิริยว่า นิทฺทิสฺยิต วั ๑ ตอบว่า เพราะเป็นนิเทศของคำว่า ตตถ จิตตํ ตาว จึงวางบทธกิริยว่า นิทฺทิสฺยิต เพื่อความเหมาะสมกับนิเทศ ๑ ถาว่า ก็เพราะเหตุอะไร ในคำว่า ตตถ จิตตํ ตาว นี้ พระภิกษุจารย์จึงวางบทธกิริยว่า นิทฺทิสฺยิต ที่ ไม่มีอยู่ไว้ ๑ ตอบว่า ความจริง บทธว่า นิทฺทิสฺยิต ไม่มี แต่ในการถือเอาความหมาย เมื่อพระภิกษุจารย์ วางบทธกิริยว่า นิทฺทิสฺยิต วั ตาว-ศัพท ที่กล่าวความหมายว่า ปฐม-ก่อน พึงสัมพันธ์เข้ากับบทธว่า โหติ ในคำว่า จตฺพุพิธ โหติ นี้ เมื่อมีความสัมพันธ์อย่างนั้น พึงมีความหมายว่า จิตมี 4 ประเภท ย่อมมี ก่อนอย่างนี้ว่า บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และ โลกุตตรจิต ความหมายนั้น ย่อมไม่ถูก เพราะเหตุอะไร เพราะไม่มีจิตอย่างมากมายจากจิต 4 ประเภท ในภายหลัง ก็ถ้าท่านประสงคเอา ตาว-ศัพท ที่กล่าวความหมายว่า กมะ-ลำดับ พึงมีความหมายว่า บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ตามลำดับ ความหมายเมื่อนั้น ก็ไม่ถูก ความจริง จิตมี 4 ประเภทตามลำดับภูมิ ดังนั้น ตาว-ศัพทที่ใส่เข้ามาหมายเอาการแสดงจิตก่อนแสดงเจตสิกเป็นต้น เพราะฉะนั้น ตาว-ศัพทที่กล่าวความหมายว่า กมะ-ลำดับ ก็ไม่ถูกต้อง ๑

สองบทว่า ยถาอุททิกฺกุเรสุ จตุสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อภิธมฺมตฺเตสุ ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺเตสุ เป็นบทนิตยารณะ ฯ บทว่า ปรมิ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า นิทฺทิสฺยติ ฯ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทวุตตกัมมะในบทว่า นิทฺทิสฺยติ ฯ บทว่า นิทฺทิสฺยติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาทก ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทสรูปของบทว่า อโย ฯ บทว่า อโย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺถโ ๑ หิ-ศัพฺทํ เป็นทัพฺทิกฺกรณะ ฯ บทว่า เอตฺถ เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า อตฺถโ ๑ บทว่า อตฺถโ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(99) ท่านอาจารย์ประสงคิให้รู้ความเป็นพหุพพิหิสมาสของบทว่า จตุพฺพิธึ นันเเอง จึงกล่าวคำว่า จตฺตารโ เป็นต้น ฯ ชื่อว่าจตุพฺพิธะ เพราะวิเคราะห์ว่า จิตฺตํ มีอย่าง คือ ประการ 4 เพราะเหตุนี้ จิตฺตํ ชื่อว่าจตุพฺพิธะ เป็นอตฺตคฺคณพหุพพิหิสมาส ฯ

วิธ-ศัพฺทํ มีความหมายว่า มานะ-นัป และ โภจฺจฺจฺจฺจ-ส่วน เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามความหมายเหล่านั้น จึงกล่าว วิธา ปการา ฯ ชื่อว่าวิธะ เพราะวิเคราะห์ว่า นานปฺปกาเร อวยเวธาเรนติ ความว่า ประการเหล่าใด ย่อมทรงไว้ซึ่งอวยวะมีประการต่าง ๆ เพราะเหตุนี้ ประการเหล่านั้น ชื่อว่าวิธะ ฯ วิ บทหน้า ธา-ธตฺตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโตณฺนุตฺตวาวี วา¹⁰⁹³ ฯ

บทว่า จตฺตารโ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิธา ฯ บทว่า วิธา ปการา เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปการา ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทเหตุในบทว่า จตุพฺพิธึ ฯ บทว่า จตุพฺพิธึ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺตํ ฯ

วจาประกอบความในคำว่า ตตฺถ ๑ล๑ โลกุตฺตรจฺจ นี้ ความว่า บรรดาเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม 4 ประการ ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตฺตรจิต ฯ

(100) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามถึงเหตุว่า ก็เพราะเหตุใด จึงทำการแสดงจิตไปตามลำดับอย่างนี้ว่า กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตฺตรจิต ดังนี้ จึงกล่าว ยสฺมา เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ 4 เหล่านี้ ประณีตขึ้นตามลำดับ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงทำการแสดงจิตเหล่านั้นตามลำดับที่เลว ดี ดีกว่า และดีที่สุด ฯ

ปน-ศัพฺทํ มีความหมายว่า วิเสสะ ฯ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ 4 ชื่อว่าจตุภูมิกะ ฯ ตามธรรมทั้งหลายอันก่อน ชื่อว่าอนุพฺพพะ เป็นอภัยยิภาวสมาส ฯ อันนำไป คือถึงความเป็นอุกฤษณ์ ชื่อว่าปณีตะ ฯ เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วย จ-ศัพฺทํ ในสูตร โท ธสฺส จ¹⁰⁹⁴ ฯ อันประณีตขึ้นตามลำดับ ชื่อว่าอนุพฺพปฺปณีตะ ฯ ชื่อว่าอุกฤษฺฐะ เพราะดียิ่ง ชื่อว่าอุกฤษฺฐตระ เพราะดียิ่งกว่า ชื่อว่าอุกฤษฺฐตร-ตมะ เพราะดีที่สุด ฯ ลง ตร ปัจจย ในความหมายว่าดียิ่ง และตมปัจจยในความหมายว่าดีที่สุด ด้วยสูตร วิเสเส ตฺรตฺตมิสฺสิกฺกฺญา¹⁰⁹⁵ ฯ อันเลวด้วย อันดีด้วย อันดีกว่าด้วย อันดีที่สุดด้วย ชื่อว่าหีนุกฤษฺฐ-อุกฤษฺฐตรตมะ ฯ ลป อุกฤษฺฐ-ศัพฺทํ ตัวท้ายเพื่อการออกเสียงดีกว่า เพราะ ตร ตม ปัจจย ด้วยสูตร เตสุ วุฑฺฒิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ¹⁰⁹⁶ ฯ ตามลำดับที่เลว ดี ดีกว่า และดีที่สุด ชื่อว่าหีนุกฤษฺฐ-อุกฤษฺฐตรตมานุกมมะ ฯ

¹⁰⁹³ รุป. -/568/414.

¹⁰⁹⁴ รุป. -/27/20.

¹⁰⁹⁵ รุป. -/390/292.

¹⁰⁹⁶ รุป. -/370/268.

บทว่า ยสุมา เป็นบทเหตุในบทว่า อนุพุพพปณิตา ฯ สามบทว่า เอเต จตุภูมิกา อนุพุพพ-
ปณิตา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฐมา ฯ บทว่า ฐมา เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ตสุมา เป็นบทเหตุใน
บทว่า กโต ฯ บทว่า หีนุกกฏอุกฏจตรอุกฏจตมานุกกเมน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า กโต ฯ
บทว่า เตส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นิทเทโส ฯ บทว่า นิทเทโส เป็นบทกรรมในบทว่า กโต ฯ บทว่า
กโต เป็นกิตบท กัมมวากก ฯ

(101) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความของแต่ละส่วน จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น ฯ
บรรดาบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทำการวิเคราะห์ในบทว่า กามาวจร เป็นต้น อย่างนี้ ฯ ธรรมใด ย่อม
ต้องการ คือย่อมปรารถนาวัตถุ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่ากาม ฯ

บทว่า กาโม เป็นบุลลึงค์แนนอน ฯ กมุ-ธาตุ มีความหมายว่า ปรารถนา, ลง ณ ปัจจัย
ด้วยสูตร วิสรุขพาทีโต ณ¹⁰⁹⁷, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป¹⁰⁹⁸, วุทธิ อ ที่ ก เป็น อา
ด้วยสูตร อสโยคนตสสุ วุทธิ การิต¹⁰⁹⁹ ฯ ในที่อื่น มารกิติ พระจันทร์กิติ ก็มีชื่อว่ากาม เพราะฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า กามตัณหา ฯ ตัณหาอันเป็นกาม ชื่อว่ากามตัณหา ฯ หรือ ตัณหาที่เป็นไปในกาม ชื่อ
ว่ากามตัณหา ฯ คำว่า กามตัณหา นี้ เป็นชื่อของตัณหาที่อาศัยกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์ ฯ

บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า กาดัพโพ ฯ บทว่า โย ธมโม เป็นบทกัตตาในบทว่า
กามเตติ ฯ บทว่า กามเตติ เป็นอาชยาตบท กัตตวากก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กาโม ฯ บทว่า
กาโม เป็นบทสัณญา ฯ บทว่า กามตณหา เป็นลึงค์ตละ ฯ

(102) กามตัณหานั้น ย่อมท่องเที่ยวไป คือเป็นไปในจิต 54 ดวง ด้วยอำนาจทำให้เป็น
อารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่ากามาวจร ฯ

ท่านอาจารย์มุ่งถึงการกล่าว จึงกล่าวคำว่า โส วั เมื่อกล่าวคำว่า โส วัอย่างนี้ จึงเป็นคำ
สามัญทั่วไป เพราะฉะนั้น ครั้นมุ่งถึงการกล่าว จึงกล่าวคำว่า สวา วั ฯ ชื่อว่าออลัมพะนะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **อาคนตวา ลมพนติ เอตถ** ความว่า จิตและเจตสิก หรือตัณหา ย่อมมายึดเหนี่ยวในจิตนี้
เพราะเหตุนี้ จิตนี้ จึงชื่อว่าออลัมพะนะ ฯ อา บทหน้า ลพิ-ธาตุ มีความหมายว่า ห้อยลง-แขวน ฯ
การห้อยลง ชื่อว่าออลัมพะนะ ฯ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ¹¹⁰⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน
ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹¹⁰¹, ลงนิกคหิตอาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹¹⁰²,
เปลี่ยนนิกคหิต เป็น ม ด้วยสูตร วคคนตฺ วา วคเค¹¹⁰³ ฯ คำว่า ออลมพนฺ ก็มี โดยเปลี่ยน น เป็น ณ
ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹¹⁰⁴ ฯ อันตัณหากระทำ ชื่อว่าภวณ เป็นภวสาธนะ ฯ บทว่า ตณฺหาเย เป็น
บทกัตตาในบทว่า กรียเต ฯ การที่ตัณหากระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าออลัมพนภวณ ฯ บทว่า
ออลมพนสฺ เป็นบทกรรมในบทว่า กรณิ ฯ อำนาจ คือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่ง

¹⁰⁹⁷ รูป. -/577/422.

¹⁰⁹⁸ รูป. -/526/382.

¹⁰⁹⁹ รูป. -/527/383.

¹¹⁰⁰ รูป. -/597/435.

¹¹⁰¹ รูป. -/570/417.

¹¹⁰² รูป. -/370/268.

¹¹⁰³ รูป. -/49/46.

¹¹⁰⁴ รูป. -/550/402.

การที่ตัณหากระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าอาลัมปนกรรมวเสน ฯ ด้วยบทวิเสสณะนี้ว่า อาลัมปนกรรมวเสน ย่อมห้ามบทวิเสสณะทั้ง 3 คือ สมปโยควเสน อาลัมพิตัพพมวเสน วิปากทานวเสน ไว้ ฯ ความจริง ในการรับเอาการท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจสัมปโยคะ เว้นโลภมูลจิต 8 ดวง ของจิตที่ไม่ประกอบด้วยตัณหาแล้ว ไม่พึงสงเคราะห์กามาวจรจิต 46 ดวงที่เหลือ ฯ ในการรับเอาการท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจธรรมที่ถูกทำให้เป็นอารมณ์ ไม่พึงสงเคราะห์จิต 13 ดวง คือวิญญานจิต 5 ทั้ง 2 ฝ่าย และมโนธาตุจิต 3 ที่ไม่เป็นอารมณ์ ฯ บทว่า อาลัมพิตัพพมวเสน คือ ด้วยตัณหาที่กามาวจรจิตทั้งหลายทำให้เป็นอารมณ์ ฯ จิตเหล่านั้นไม่มีตัณหาเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอนารัมมณะ ฯ ในการรับเอาการท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจการให้ผล ไม่พึงสงเคราะห์อกุศลจิต 12 ดวง มหากุศลจิต 8 ดวง และกิริยาจิต 11 ดวง ฯ เพราะฉะนั้น บทวิเสสณะว่า อาลัมปนกรรมวเสน นี้ ใส่เข้ามาเพื่อสงเคราะห์กามาวจรจิตทุกดวง ฯ ใช้เป็น อารมมณกรรมวเสน ก็มี ฯ

บทว่า สภา เป็นบทกัตตาในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า เอตล เป็นบทเวสยิกาธาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยัตตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า อาลัมปนกรรมวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวจรติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า กามาวจร เป็นบทสัณญา ฯ

(103) ท่านอาจารย์ครั้งแสดงเนื้อความของ กาม-ศัพท ด้วยอำนาจเป็นกัตตาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงเนื้อความของ กาม-ศัพท ด้วยอำนาจเป็นกรรม จึงกล่าวคำว่า **กามียติ** เป็นต้น ฯ หรือวิเคราะห์ว่า กามภพใด อันกามตัณหาใคร่ คือปรารถนา เพราะเหตุนั้น กามภพนั้น ชื่อว่ากาม ฯ

บทว่า กามียติ เป็นอาชยัตตบท กัมมวจาก ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า กาโม ฯ บทว่า กาโม เป็นบทสัณญา ฯ

104 ชื่อว่ากามในวิภวณะที่เป็นไปในภูมิ 3 มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า เอกาทสวิโร กามภโว ฯ ภพนั้น มีอย่าง คือ ประการ 10 อันยิ่งด้วย 1 เพราะเหตุนั้น ภพนั้น ชื่อว่าเอกาทสวิระ ฯ สภาพชื่อว่ากาม เพราะวิเคราะห์ว่า ยังจิตให้ใคร่ ได้แก่ กามตัณหา ฯ สภาพชื่อว่ากามภพ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ที่มีกาม คือกามภูมิ 11 อย่าง มี อบายภูมิ 4 มนุสสภูมิ 1 และกามาวจรภูมิ 6 ฯ จิตชื่อว่ากามาวจร เพราะวิเคราะห์ว่า ท่องเที่ยวคือเป็นไปโดยมาก ในกามภพ 11 อย่างนั้น ฯ

บทว่า เอกาทสวิโร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กามภโว ฯ บทว่า กามภโว เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า ตสมิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า เยภุยุเณ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยัตตบท กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า กามาวจร เป็นบทสัณญา ฯ

(105) ท่านอาจารย์หมายเอาการทักท้วงว่า ควรกล่าวเพียงคำว่า ตสมิ อวจรติ-ท่องเที่ยวไปในกามภพนั้น ไม่ใช่หรือ เพราะเหตุไร จึงกล่าวว่ายเยภุยุเณ อวจรติ-ท่องเที่ยวไปโดยมาก ในกามภพนั้น จึงกล่าวคำว่า **เยภุยุเณ** เป็นต้น ฯ ความจริง เพราะท่านประสงค์เอาการท่องเที่ยวไปโดยมาก กามาวจรจิตนี้ แม้จะเป็นไปในรูปภพหรืออรุภพได้บ้าง ก็จักเกิดคือควรเป็นกามาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ

การท่องเที่ยวไป คือความเป็นไป ชื่อว่าจรณะ ฯ หิ-ศัพท เป็นทัฬหีकरणะ ฯ อันท่านย่อมประสงค์เอา ชื่อว่าอธิปเตตะ ความเป็นการท่องเที่ยวไปอันท่านประสงค์เอา ชื่อว่าอธิปเตตตะ ฯ รูปภพด้วย อรุภพด้วย ชื่อว่ารูปารูปภาวะ ฯ บทว่า ปวตติ คือจิตที่เป็นไป ฯ อธิ-ศัพท รวมเอา กามภพ

ด้วย ๆ ความเป็น คือชื่อว่ากามาวจร ชื่อว่ากามาวจรภาวะ ๆ ชื่อว่าอุปปันนะ เพราะยอมเกิดขึ้น ๆ อุป
 บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹¹⁰⁵, เปลี่ยน ต เป็น
 อนน และลบ ท ทำยธาตุ ด้วยสูตร ภิทาทีโต อินนอนนอณา วา¹¹⁰⁶ ๆ แต่ในที่นี้ อุป-ศัพท์ หมายถึง
 ควร ๆ ธาตุ มีความหมายคล้ายตามอุปสัค เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า ยุตโต ๆ

บทว่า เยภุยน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จรณสส ๆ บทว่า จรณสส เป็นบท
 สัมพันธ์ในบทว่า อธิปเตตตทา ๆ หิ-ศัพท์ เป็นบททัฬหีकरणะ ๆ บทว่า อธิปเตตตทา เป็นบทเหตุในบท
 ว่า อุปปนโน ๆ บทว่า รูปรูปภเว เป็นบทอาชาระในบทว่า ปวตตสส ๆ บทว่า ปวตตสาปิ เป็นบท
 วิเสสนะของบทว่า อิมสส ๆ บทว่า อิมสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า กามาวจรภาโว ๆ บทว่า
 กามาวจรภาโว เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า อุปปนโน เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๆ
 บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวาก ๆ

(106) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงนัยอื่นอย่างนี้ว่า ชื่อว่ากามาวจร โดยหลักคือภูมิ จิตชื่อว่า
 กามาวจร โดยอุปจาระ จึงกล่าวคำว่า กามภโว เป็นต้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง กาม คือกามตัณหา ท่องเที่ยว
 ไป คือเป็นไปในกามภพ 11 ภูมินี้ เพราะเหตุนี้ กามภพนั่นเอง ชื่อว่ากามาวจร ๆ กาม ย่อมมีในภพนี้
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากามภพ ๆ ย-อาคม ใส่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๆ เอว-ศัพท์ห้ามจิต ๆ

บทว่า กามภโวเยว เป็นบทสัณญี ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ ๆ บทว่า กาโม เป็นบทกัตตา
 ในบทว่า อวจรติ ๆ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า อวจรติ ๆ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาตบท
 กัตตุวาก ๆ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจโร ๆ บทว่า กามาวจโร เป็นบทสัณญา ๆ

(107) ท่านอาจารย์หมายเอาคำที่ท้วงว่า ในนัยนี้ ภพ ชื่อว่ากามาวจร ส่วนจิต ชื่อว่า
 อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น ๆ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอุทาหรณ์ จึงกล่าวคำว่า มนุจา
 เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า จิตแม้เป็นไปแล้วในกามาวจรภพนั้น ชื่อว่ากามาวจร โดยระบุชื่อภพเป็น
 ที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดุจชนทั้งหลายผู้อยู่บนเตียง ชื่อว่าเตียง โดยระบุชื่อเตียงเป็นที่อาศัยในชน
 ทั้งหลายผู้อาศัย ในประโยคเป็นต้นว่า "เตียงทั้งหลาย ย่อมกระทำเสียงไห้" ดังนี้ ๆ

อปิ-ศัพท์ยอมให้รู้ว่า กามภพอย่างเดียวกันใช้ชื่อว่ากามาวจรไม่ ๆ ชื่อว่านิสสิตะ เพราะ
 วิเคราะห์ว่า นิสสยติ ความว่า จิตใด ย่อมอาศัยภพ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่านิสสิตะ ๆ นิ บทหน้า
 สี-ธาตุ มีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹¹⁰⁷, ลง อี อาคม ด้วยสูตร
 ยถาคมมิกาโร¹¹⁰⁸, ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน¹¹⁰⁹ ๆ ชื่อว่านิสสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า
 นิสสยติ ตั ความว่า จิต ย่อมอาศัยภพนั้น เพราะเหตุนี้ ภพนั้น ชื่อว่านิสสยะ เป็นอูตตกัตตุสาธนะ
 ๆ นิ บทหน้า สี-ธาตุ มีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹¹¹⁰, วุทธิ อี

¹¹⁰⁵ รูป. -/606/441.

¹¹⁰⁶ รูป. -/631/456.

¹¹⁰⁷ รูป. -/606/441.

¹¹⁰⁸ รูป. -/547/400.

¹¹⁰⁹ รูป. -/40/33.

¹¹¹⁰ รูป. -/568/414.

เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹¹¹¹, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹¹¹² ๓ ชื่อว่าโหวหาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **โหวหารยติ เอเตน** ความว่า ภพ อันบัณฑิตย่อมเรียก คือย่อมกล่าว โดยชื่อนั้น เพราะเหตุ นั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าโหวหาระ ๓ วิ โอ บทหน้า หร-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปะทาทีโต ณ¹¹¹³, ลบ ณ อนุพันธ์แล้ววุทธิ อ เป็น ห เป็น อา ๓ ชื่อแห่งภพผู้อาศัย ชื่อว่านิสสย-โหวหาระ ๓ เตียงทั้งหลาย คือชนทั้งหลายผู้อยู่บนเตียง ย่อมกระทำเสียงโห่ดัง ๓ ชื่อว่ามัญจะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มณเจนติ ปุคคฺลฺ ธาเรนติ** ความว่า เตียง (มีขาเหมือนก้ามปู) เป็นต้นเหล่าใด ย่อมรองรับ คือย่อมทรงบุคคลไว้ เพราะเหตุ นั้น เตียงเหล่านั้น ชื่อว่ามัญจะ ๓ มจ-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹¹¹⁴, ลงนิกคหิตอาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปะคัมวิการ-วิปริตาเทสา จ¹¹¹⁵, เปลี่ยนนิกคหิต เป็น ณ ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค¹¹¹⁶ ๓ มณจ-ศัพท์ในที่นี้ ประสงค์เอาการกล่าวถึงชนผู้อยู่บนเตียง ๓ ชื่อว่ากัญฐิ เพราะวิเคราะห์ว่า **กสิยเต** ความว่า เสียงใด อันชนย่อมเปล่งออก คือย่อมเปล่งเสียงสูง เพราะเหตุ นั้น เสียงนั้น ชื่อว่ากัญฐิ ๓ กส-ธาตุ มีความหมายว่า เปล่งเสียง, ลง ต ปัจจัยในกรรม ด้วยสูตร ภาวณเมสุ ต¹¹¹⁷, เปลี่ยน ต พร้อมกับ ส ท้ายธาตุ เป็น ฐ ด้วยสูตร สาทิสนตปุจฉณยหฺสาทีหิ ฐโร¹¹¹⁸, ลง อี ปัจจัยในอิติลึงค์ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี¹¹¹⁹, รัสสะ อี ปัจจัย เป็น อี ด้วยสูตร กวจาติมชฺชุตฺตรานํ ทิฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ¹¹²⁰ ๓ เปล่งเสียงดัง ชื่อว่า อุกกัญฐิ ๓ ศัพท์ว่า อุกกัญฐิ มีใช้ในที่นี้ ในอภิธรรมมาตตารฎีกา และในคัมภีร์อีกมากมาย ๓ ใช้เป็น อุกกัญฐิ ก็มี ๓ อุ บทหน้า กุส-ธาตุ มีความหมายว่า ออกเสียง ๓ วิธีการทำรูปที่เหลือนี้อาจทำเหมือนข้างต้น ๓ ด้วย อาท-ศัพท์ หมายเอาบ้านทั้งหลาย ย่อมส่งเสียง เป็นต้น ๓

บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตมปิ ๓ บทว่า ปวตตมปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตํ ๓ บทว่า จิตตํ เป็นบทสัณญี ๓ บทว่า นิสสิเต เป็นบทอาธาระในบทว่า โหวหาเรน ๓ บทว่า นิสสยโหวหาเรน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า กามาวจรํ ๓ บทว่า กามาวจรํ เป็นบทสัณญี ๓ บทว่า มณจา อุกกัญฐิ กโรนตติอาทีสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า มณจา นาม ๓ วีย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๓

(108) ท่านอาจารย์กล่าว พothi ด้วยการกล่าวอย่างพิสดาร เพื่ออนุเคราะห์ชนผู้ฉลาด คัมภีร์ ๓ พothi คือไม่สมควรด้วยการกล่าวอย่างพิสดารเกินไป ๓

อลิ-ศัพท์ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ๓ ชื่อว่าอติวิสารณิ เพราะวิเคราะห์ว่า **อติวิย วิสารยิตพพา** ความว่า ถ้อยคำใด อันเราพึงขยายอย่างยิ่ง เพราะเหตุ นั้น ถ้อยคำนั้น ชื่อว่าอติวิสารณิ ๓ อติ วิ บทหน้า สร-ธาตุ มีความหมาย ขยาย-พิสดาร ๓ ขยาย คือพิสดาร ๓ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร

¹¹¹¹ รูป. -/434/318.

¹¹¹² รูป. -/491/356.

¹¹¹³ รูป. -/577/422.

¹¹¹⁴ รูป. -/568/414.

¹¹¹⁵ รูป. -/370/268.

¹¹¹⁶ รูป. -/49/46.

¹¹¹⁷ รูป. -/622/450.

¹¹¹⁸ รูป. -/626/452.

¹¹¹⁹ รูป. -/187/107.

¹¹²⁰ รูป. -/354/247.

กตตุกรณปเทเสสุ จ¹¹²¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹¹²², นำเข้าประกอบกัน, ลง อี ปัจจัยในอิตถิลิณฺศ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี¹¹²³ ฯ บทว่า อติวิสารณิยา ในที่นี้ คือความเป็นใหญ่ ได้แก่ พิเศษ ฯ ชื่อว่ากถา เพราะวิเคราะห์ว่า **กถตพฺพทา** ความว่า วาจาใด อันเราฟังกล่าว เพราะเหตุนี้ วาจานั้น ชื่อว่ากถา ฯ ด้วยคำว่า อติวิสารณิยา กถาย นี้ ท่านอาจารย์ยอมให้รู้คำที่กล่าวไว้ใน อรรถกถาอัญญาสาธิตินีว่า ก็กามทั้ง 2 อย่างนั้น ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใด ด้วยสามารถแห่งความเป็นไป ประเทศนั้น มี 11 ส่วน คือ อบายภูมิ 4 นมุขยภูมิ 1 เทวโลก 6 ชั้น กามย่อมท่องเที่ยวไปใน ประเทศนี้ เพราะฉะนั้น ประเทศนี้จึงชื่อว่ากามาวจร เหมือนการท่องเที่ยวไปกับพวกกองเกวียน เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มีกองเกวียนเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้นแม้จะมีสัตว์ 2 เท้า และสัตว์ 4 เท้าเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกประเทศนั้นว่า ประเทศเป็นที่ท่องเที่ยวไป ของบุรุษผู้มีกองเกวียน เหมือนกัน เพราะพระองค์ทรงกำหนดเอาสัตว์ผู้เที่ยวไปเหล่านั้น ฉันใด ประเทศนี้แม้เมื่อมีรูปาวจรเป็นต้นเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปในประเทศนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัส เรียกว่า กามาวจร เหมือนกัน เพราะพระองค์ทรงกำหนดเอากามาวจรเหล่านั้นเท่านั้น ฉันนั้น การที่ พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า กาม เท่านั้น เพราะลบบทหลังออกไป เหมือนคำว่า รูปภพ ตรัสเรียกว่า รูป ฉันใด จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปในกามภูมิ 11 ภูมิ นี้ ก็ฉันนั้น เพราะเหตุนี้ จิตดวงนี้จึงชื่อว่า กามาวจร ฯ มืออธิบายว่า ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวเพราะกล่าวแล้วว่า ก็ท่านผู้มีความต้องค่านั้นพียงนำมากล่าวไว้ในที่นี้ แต่ข้าพเจ้าจัดพรรณนาโดยย่อ ดังนี้

(109) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำการรวบรวมเนื้อความตามที่กล่าวเพื่อให้นักศึกษาทรงจำ เนื้อความตามที่กล่าวแล้วได้ง่ายขึ้น จึงกล่าวคำว่า **โหติ** เป็นต้น ฯ มีการรวบรวมเนื้อความตามที่กล่าว แล้วและมีในอธิการที่พรรณนาความหมายของ กามาวจร-ศัพท์นี้อย่างนี้ว่า จิตนั้นชื่อว่ากามาวจร เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งกาม หรือท่องเที่ยวไปในกาม หรือ โดยฐานูปจาร ฯ ประกอบความว่า กามท่องเที่ยวไปในจิตนี้ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่ากามาวจร หรือจิตใดท่องเที่ยว ไปในกามภพ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่ากามาวจร หรือจิต ชื่อว่ากามาวจร โดยฐานูปจาร ฯ ควรใส่ ปาฐะที่เหลือว่า สงคโห ในคำว่า โหติ เจตฺถ นี้ ฯ การใส่ปาฐะว่า สงคโห อย่างนี้ จะได้ตรงกับประโยค ว่า อัย ปเนตฺถ สงคโห ที่ผ่านมา ฯ จ-ศัพท์ เป็นไปในชื่อระหว่างวรรค ฯ ตตฺถเป็น กาโม อวจรติ อิติ เอตฺถ สำเร็จรูปเป็น กาโมวจรติเตตฺถ โดยข้างหน้าให้ลบ อ ที่ อวจรติ ด้วยสูตร วา ปโร อสรูปา¹¹²⁴, ตรงกลางให้แยก อี ออกจาก ต ด้วยสูตร ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย¹¹²⁵, ลบสระ อี ข้างหน้า ด้วยสูตร สรา สเร โลป¹¹²⁶, ทิมะ อี ที่ อิติ ด้วยสูตร ทิม¹¹²⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ญตฺเต¹¹²⁸ ฯ ตตฺถเป็น **กามเอวจรติ อิติ** สำเร็จรูปเป็น **กามเอวจรติติ** ฯ วา-ศัพท์ เป็น

¹¹²¹ รูป. -/597/435.

¹¹²² รูป. -/570/417.

¹¹²³ รูป. -/187/107.

¹¹²⁴ รูป. -/15/11.

¹¹²⁵ รูป. -/12/9.

¹¹²⁶ รูป. -/13/9.

¹¹²⁷ รูป. -/17/14.

¹¹²⁸ รูป. -/14/10.

วิกัปปะ ฯ ชื่อว่าฐานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติฏฐนติ** **เอตถ** ความว่า คนทั้งหลาย ย่อมหยุดอยู่บนที่นั่น เพราะเหตุที่นั่น ที่นั่นนั้น ชื่อว่าฐานะ ฯ ฐา-ธาตุ มีความหมายว่า ยืน-การถอยกลับ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วย สุตฺร กตตุกรรมปะเตเสสุ จ¹¹²⁹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสุตฺร อนกา ยุณฺณ¹¹³⁰, เปลี่ยน ฐ เป็น ถ (ไม่ควร) และลบ อ ที่ อน ด้วยสุตฺร เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาเตสา จ¹¹³¹ ฯ ความใกล้เคียง คือความเป็นไป ชื่อว่าอุปจาระ เป็นภาวสาธนะ ฯ อุปจาระ คือความเป็นไปในฐานะกล่าวชนแห่งฐานะ ชื่อว่าฐานะอุปจาระ ฯ บทว่า ฐานะอุปจารโต ความว่า ด้วยความใกล้เคียงแห่งฐานะในฐานะ คือด้วยอำนาจชื่อของฐานะนั้น ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปัตถะ ฯ ควรประกอบ อปิ-ศัพท์ว่า ฐานะอุปจารโตปิ ฯ อปิ-ศัพท์ เป็นอเพกชัตถะ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ให้รู้ว่า จิต หาชื่อว่ากามาวจร โดยตรงอย่างเดียวไม่ ฯ

บทว่า สงคโห เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า โหติ ฯ บทว่า กาโม เป็นบทกัตตาในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า กามะ เป็นบทอาชาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า ฐานะอุปจารโตปิ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า ตํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ภเว ฯ บทว่า กามาวจร เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรูป-นิตัสสนะของบทว่า สงคโห ฯ

(110) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิตทั้งหลาย จึงกล่าวคำว่า **รูปา** เป็นต้น ฯ แม้ในรูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต บัณฑิตพึงเห็นนัยเช่นเดียวกันนี้ ตามควรเช่นเดียวกัน ฯ

รูปาวจรจิตด้วย อรูปาวจรจิตด้วย ชื่อว่ารูปาวจรจิตทั้งหลาย ฯ อปิ-ศัพท์ มุ่งถึงกามาวจรจิต ฯ ชื่อว่านยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นียติ** ความว่า เนื้อความใด อันบัณฑิต ย่อมนำไป คือย่อมรู้ เพราะเหตุที่นั่น เนื้อความนั้น ชื่อว่านยะ ฯ นิ-ธาตุ มีความหมายว่า นำไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสุตฺร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹¹³², วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสุตฺร อญฺเญสุ จ¹¹³³, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสุตฺร เออย¹¹³⁴ ฯ การไม่ล่วงความเหมาะสม ชื่อว่ายถารหะ เป็นอภัยยิภาวสมาส ฯ ชื่อว่าทัญญัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปสฺสิตฺตพฺโพ** ความว่า นัยใด อันบัณฑิตพึงเห็น เพราะเหตุที่นั่น นัยนั้น ชื่อว่าทัญญัพพะ ฯ

บทว่า รูปารูปาวจรสุปิ เป็นบทอาชาระในบทว่า ทญฺจพฺโพ ฯ บทว่า โส นโย เป็นบทกรรมในบทว่า ทญฺจพฺโพ ฯ บทว่า ยถารหํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทญฺจพฺโพ ฯ บทว่า ทญฺจพฺโพ เป็นกิตบถ กัมมวจาก ฯ

ด้วยคำว่า รูปารูปาวจรสุปิ เอเสว นโย ยถารหํ ทญฺจพฺโพ ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ความหมายนี้ว่า ชื่อว่ารูป เพราะเปลี่ยนแปรด้วยความหนาวเย็น เป็นต้น ฯ รูปมีอยู่ในภพนี้ เพราะเหตุ

¹¹²⁹ รูป. -/597/435.

¹¹³⁰ รูป. -/570/417.

¹¹³¹ รูป. -/370/268.

¹¹³² รูป. -/568/414.

¹¹³³ รูป. -/434/318.

¹¹³⁴ รูป. -/491/356.

นั้น รูปจึงชื่อว่ารูปภพ ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สหฐาทีโต ณ¹¹³⁵ ฯ ตัณหาที่เป็นไปในรูป ชื่อว่ารูปะ เป็นอัตรปทโลบัตปุริสสมาส ฯ รูปท้องเที่ยวไปในจิต 15 ดวงนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูปาวจร ฯ รูป คือรูปัตถนหาท้องเที่ยวไปในจิต 15 ดวงนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่ารูปาวจร ฯ หรือว่า รูปด้วย ภพนั้นด้วย ชื่อว่ารูป เป็นอัตรปท-โลบักัมมธารยสมาส ฯ จิตท้องเที่ยวไปในรูป โดยมาก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูปาวจร ฯ ความจริง เพราะท่านประสงค์เอาการท้องเที่ยวไปโดยมาก รูปาวจรจิตนี้ แม้จะเป็นไปในกามภพได้บ้าง ก็จักเกิดเป็นรูปาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ รูปภพนั่นเองหรือรูปที่ท้องเที่ยวไปในรูปภพนี้ ชื่อว่ารูปาวจร ฯ จิตแม้เป็นไปแล้วในรูปาวจรภพนั้น ชื่อว่ารูปาวจร โดยระบุชื่อภพเป็นที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดุจในประโยคเป็นต้นว่า "เตียงทั้งหลาย ย่อมกระทำเสียงโห่" ดังนี้แล ฯ ก็ในอธิการนี้ มีคาถารวมความว่า

จิตนั้นชื่อว่ารูปาวจร เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ท้องเที่ยวไป

แห่งรูป หรือท้องเที่ยวไปในรูป หรือ โดยฐานูปจาร ฯ

รูปไม่มีในภพนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอรูป คืออรูปภพ เป็นพหุพพิหิสมาส ฯ ตัณหาที่เป็นไปในอรูปภพ ชื่อว่าอรูป เป็นอัตรปทโลบัตปุริสสมาส ฯ อรูปท้องเที่ยวไปในภพนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอรูปาวจร ฯ อรูป คืออรูปัตถนหา ท้องเที่ยวไปในจิต 12 ดวงนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าอรูปาวจร ฯ อรูปด้วย ภพนั้นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอรูป เป็นอัตรปทโลบักัมมธารยสมาส ฯ จิตท้องเที่ยวไปในอรูป โดยมาก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอรูปาวจร ฯ ความจริง เพราะท่านประสงค์เอาการท้องเที่ยวไปโดยมาก อรูปาวจรจิตนี้ แม้จะเป็นไปในอรูปภพได้บ้าง ก็จักเกิดเป็นอรูปาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ อรูปภพนั่นเองหรืออรูปที่ท้องเที่ยวไปในอรูปภพนี้ ชื่อว่าอรูปาวจร ฯ จิตแม้เป็นไปแล้วในอรูปาวจรภพนั้น ชื่อว่าอรูปาวจร โดยระบุชื่อภพเป็นที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดุจในประโยคเป็นต้นว่า "เตียงทั้งหลาย ย่อมกระทำเสียงโห่" ดังนี้แล ฯ ก็ในอธิการนี้ มีคาถารวมความว่า

จิตนั้นชื่อว่าอรูปาวจร เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ท้องเที่ยวไป

แห่งอรูป หรือท้องเที่ยวไปในอรูป หรือ โดยฐานูปจาร ฯ

(111) จิตชื่อว่าโลกุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมข้ามขึ้น คือก้าวล่วงจากโลกกล่าวคืออุปาทานชั้น โดยไม่มีอาสวะ ฯ

ชื่อว่าอุปาทานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภุส อาทิยนิติ** ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมถือ คือย่อมยึดอย่างมั่น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอุปาทานะ ฯ อุป-ศัพท์ มีความหมายว่า มั่น ฯ อา บทหน้า ทา-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ¹¹³⁶, เปลี่ยน ยุ เป็นอน ด้วยสูตร อนกา ญญัน¹¹³⁷ ฯ ชั้นทั้งหลายอันเป็นอารมณ์ของอุปาทานทั้งหลาย ชื่อว่าอุปาทาน-ชั้น เป็นมัชฌิมโลบจตุตถัตปุริสสมาส ฯ กล่าว คืออุปาทานชั้น ชื่อว่าอุปาทานักขันธสังขตะ ฯ ชื่อว่าโลกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลุชชนิติ** ความว่า โลภียธรรมเหล่าใด ย่อมแตกทำลายไป เพราะเหตุนั้น โลภียธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโลกะ ฯ ลุจ-ธาตุ มีความหมายว่า ไม่ปรากฏ, ลง ญุ ปัจจัย ด้วยสูตร

¹¹³⁵ รูป. -/405/297.

¹¹³⁶ รูป. -/597/435.

¹¹³⁷ รูป. -/570/417.

สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹³⁸, ลบ ญ อนุพันธ์และวฺทฺธิ อุ เป็น โอ, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จชาน¹¹³⁹ ๓ การถึงความแตกสลายไป ย่อมไม่มี เพราะท่านประสงค์ว่า โลกแห่งโลกียธรรมทั้งหลาย นั้นเอง ในความหมายว่าแตกสลาย แม้เมื่อมีธรรมคือมรรคผล เพราะความเป็นไปอย่างต่อเนื่องของ ปัจจัย ๓ ความจริง ธรรมคือมรรคผลเหล่านั้น เรียกว่าโลกุตตรธรรม ๓ กล่าวคืออุปาทานชั้นธด้วย กล่าวคืออุปาทานชั้นธนั้น เป็นโลกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทานกชั้นธสังฆาตโลกะ ๓ ถามว่า ก็เพราะเหตุใด ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า โลกโต แต่วางบทวิเสสนะว่า อุปาทานกชั้นธสงฆาต-ไว้ ๓ ตอบว่า วางบทวิเสสนะว่า อุปาทานกชั้นธสงฆาต-ไว้ เพื่อเนื่องจาก โลก-ศัพท์มีหลากหลาย ความหมายมาก เช่น สังฆาตโลกเป็นต้น ๓ ท่านกล่าวคำที่เป็นปัจจุบันกาลว่า อุตฺตรติ หมายถึงขณะที่ เป็นไปของมรรคจิต ๓ กล่าวคำว่า โดยไม่มีอาสวะ เพื่อให้รู้ว่า มรรคจิต ย่อมข้ามขึ้นด้วยคุณธรรมนี้ เท่านั้น ๓ ชื่อว่าอาสวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อา สมฺนตโต สวณฺติ** ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมไหล เป็นไปโดยรอบ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอาสวะ ๓ อา บทหน้า ตรี-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹⁴⁰, วฺทฺธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ¹¹⁴¹, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร¹¹⁴² ๓ อาสวะทั้งหลายที่ท่านให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ย่อมไม่มีแก่ ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนาสวะ ๓ ศัพท์คือความรู้ ย่อมมีจากนิมิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึง ชื่อว่าภาวะ คือคุณ คุณแห่งความไม่มีอาสวะ ชื่อว่าอนาสวภาวะ ๓ วิเคราะห์ว่า ชื่อว่าโลกุตฺตระ เพราะข้ามขึ้นจากโลก ๓ บทว่า อุตฺตร มาจาก อุ บทหน้า ตรี-ธาตุ มีความหมายว่า ข้าม, ลง อ ปัจจัย ในปัจจุบันกาล ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹⁴³ ๓ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้โดยสรุป จึงกล่าวว่า มคฺค จิตต์ ๓ จิตที่ประกอบด้วยมรรค ชื่อว่ามรรคจิต ๓

บทว่า อุปาทานกชั้นธสงฆาตโลกโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตฺตรติ ๓ บทว่า อุตฺตรติ เป็นอาชยตบท กัตตุวจาก ๓ บทว่า อนาสวภาวะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุตฺตรติ ๓ อิติ- ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกุตฺตร ๓ บทว่า โลกุตฺตร เป็นบทสญญา ๓ บทว่า มคฺคจิตต์ เป็นลึงคตเถ ๓

(112) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ผลจิต เป็นอย่างไร จึงกล่าวคำว่า **ผลจิตต์** เป็นต้น ๓ ก็ ผลจิตข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าผลจิต ได้แก่โลกุตฺตรจิต ๓

ชื่อว่าผล เพราะวิเคราะห์ว่า **ผลติ** ความว่า จิตใด ย่อมแผ่ตออก คือยอมสำเร็จ เพราะ เหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าผล ๓ ผล-ธาตุ มีความหมายว่า แผ่ต-สำเร็จ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹⁴⁴ ๓ ผลด้วย ผลนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าผลจิต ๓ ปน-ศัพท์เป็นวิเสตเถ ๓ ชื่อว่าอุตฺตินณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุตฺตรติ** ความว่า ผลใด ย่อมข้ามขึ้น เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อ ว่าอุตฺตินณะ ๓ อุ เป็นบทหน้า ตรี-ธาตุ มีความหมายว่า ข้าม, และ ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร พุชฺฌมาทิตเถ

¹¹³⁸ รูป. -/568/414.

¹¹³⁹ รูป. -/554/405.

¹¹⁴⁰ รูป. -/568/417.

¹¹⁴¹ รูป. -/434/318.

¹¹⁴² รูป. -/435/319.

¹¹⁴³ รูป. -/568/414.

¹¹⁴⁴ รูป. -/568/414.

กตตรี¹¹⁴⁵, เปลี่ยน ต ปัจจย เป็น อิมณ พร้อมลภ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ตราที่หิ อิมโณ¹¹⁴⁶, นำเข้า ประกอบกัน, ซ้อน ต ฯ อันข้ามขึ้นแล้วจากโลก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลกุตตระ ฯ อุ บทหน้า ตร-ธาตุ มีความหมายว่า ข้าม, ลง อ ปัจจยในอดีต ด้วยสูตร สัพพโต ญจตุวาวี วา¹¹⁴⁷ ฯ

บทว่า ผลจิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุตติณณิ ฯ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตติณณิ ฯ บทว่า อุตติณณิ เป็นกิตบท กัตตุวากจ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกุตตริ ฯ บทว่า โลกุตตริ เป็นบทสัณญา ฯ

(113) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า เมื่อมีการถือเอาการกล่าว อุตตร-ศัพท์ว่ามีความหมายว่า ยิ่ง มรรคจิต ผลจิต และนิพพาน จึงชื่อว่าโลกุตตระ จึงกล่าวคำว่า **อุภยมปิ** เป็นต้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ฯ มรรคจิตและผลจิตแม้ทั้ง 2 นั้น พร้อมกับนิพพาน ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่าเหนือกว่า คือยิ่งกว่าโลกกล่าวคืออุปาทานชั้นร์ ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแล ฯ

ปิ-ศัพท์ มีความหมายว่า อวยวาเปกษะ ฯ อุตตร-ศัพท์ในคำว่า สนตรุตตรปรมนเตน ภิกขุณา¹¹⁴⁸ กล่าวถึงจีวรมีผ้าอุตตราสงค์อันตราวาสก เป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงไขความว่า ยิ่ง ฯ ที่กล่าวแล้วโดยพิเศษ ชื่อว่ายถาอุตตะ คุณที่กล่าวแล้วโดยพิเศษ ชื่อว่ายถาอุตตะคุณะ หมายถึงคุณคือความไม่มีอาสวะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งคุณที่กล่าวแล้วโดยพิเศษ ชื่อว่ายถาอุตตะคุณวสะ ฯ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ยิ่งด้วยความเกี่ยวข้องแห่งคุณอื่น ห้ามได้ ฯ

บทว่า อุภยมปิ เป็นลึงค์ตถะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตถะ ฯ สห-ศัพท์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุภยมปิ ฯ บทว่า นิพพานเน เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สห ฯ บทว่า โลกโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตตริ ฯ บทว่า อุตตริ อธิก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุภยมปิ ฯ ยถาอุตตะคุณวสะเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุตตริ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกุตตริ ฯ บทว่า มคคผลนิพพานิ เป็นบทสัณญา ฯ บทว่า โลกุตตริ เป็นบทสัณญา ฯ

(114) เพื่อจะแก้คำทักท้วงว่า บรรดาจิต 4 ภูมิเหล่านี้ กามาวจรจิต มีถึง 4 ประการ โดยแยกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต บรรดากามาวจรจิต 4 ประการเหล่านั้น ท่านอาจารย์ไม่กล่าวกุศลจิตที่ควรกล่าวไว้ก่อน เพราะเหตุไร จึงแสดงเฉพาะอกุศลจิตและอเหตุจิตก่อน บรรดาอกุศลจิตและอเหตุจิตเหล่านั้น ท่านอาจารย์แสดงจิตที่สหครตด้วยโลภะก่อน เพราะเหตุไร ในลำดับต่อจากจิตที่สหครตด้วยโลภะ แสดงโทสมูลจิต เพราะเหตุอะไร ในลำดับต่อจากโทสมูลจิต แสดงโมหมูลจิต เพราะเหตุอะไร ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อิมสุ ปน** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ในบรรดาจิต 4 ภูมิเหล่านี้ แม้เมื่อกามาวจรจิต มีถึง 4 ประการ โดยแยกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ท่านพระอนุรุทธาจารย์ เมื่อจะแสดงเฉพาะปาปจิต (อกุศลจิต) และอเหตุจิตก่อน โดยคล้อยตามนัยที่จะกล่าวอยู่อย่างนี้ว่า จิตทั้งหลาย ที่พ้นจากอกุศลจิตและอเหตุจิต ท่านเรียกว่า โสภณจิต เพื่อจะตั้งชื่อจิต 59 ดวง หรือ 91 ดวง ซึ่งเว้นจากอกุศลจิต (12 ดวง) และอเหตุจิต (18 ดวง) โดยนามว่าโสภณจิต จึงจำแนกแสดงโสมมูลจิตไว้ 8 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขาร ก่อน ด้วยคำมีว่า **โสมนสสสทคตี** ดังนี้ เป็นต้น เพื่อจะแสดงเฉพาะจิตอุปบาทที่สหครตด้วย

¹¹⁴⁵ รูป. -/606/441.

¹¹⁴⁶ รูป. -/616/446.

¹¹⁴⁷ รูป. -/568/414.

¹¹⁴⁸ วิ.มหา. (บาลี) 2/523/27.

โลภะเหล่านั้น (โลภมูลจิต 8 ดวง) ก่อน เพราะในบรรดาอกุศลจิตและอเหตุจิตเหล่านั้น เฉพาะเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ เกิดแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิในภพทั้งหลายในเบื้องต้น ด้วยอำนาจวิถิจิต แล้วจึงแสดงเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัส (โทสมูลจิต 2 ดวง) ในลำดับต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะนั้น โดยภาวะที่เป็นทวิเหตุกจิตเท่ากัน (โดยภาวะแห่งจิต 2 เหล่านั้นเสมอกันโดยความมีเหตุ 2) และแสดงเหล่าจิตตูปบาทที่เป็นเอกเหตุก (โมหมูลจิต 2 ดวง) ในลำดับต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัสนั้น ๆ

ปน-ศัพท์ มีความหมายว่าปักขันตระ (ประโยคที่ตรงข้ามกับประโยคหน้า จึงแปลว่า แต่...ส่วนว่า) ๆ กุศลจิตด้วย อกุศลจิตด้วย วิปากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่ากุสลาอกุสลาวิปากกิริยา การแยก ชื่อว่าภะ ประเภทแห่งกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิตและ กิริยาจิต ชื่อว่ากุสลาอกุสลาวิปากกิริยาภะ ๆ อย่าง คือประการ 4 ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุพพิระ ความเป็นแห่งจิต 4 ประการ ชื่อว่าจตุพพิระภาวะ ๆ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสฺจนะ (แปลว่า แมื่ก็จริง) ของคำทักท้วง ๆ อกุศลจิตด้วย อเหตุกจิตด้วย ชื่อว่าปาปาเหตุกะ ๆ จิตทั้งหลาย ย่อมเว้นอกุศลจิตและอเหตุกจิต เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลาย จึงชื่อว่าปาปาเหตุกวิชชะ ๆ บทว่า เอกนสฺสุจฺยา ท่านกล่าวหมายเอา โลกุตตรจิต 8 ดวง ๆ บทว่า เอกนวุติยา ท่านกล่าวหมายเอา โลกุตตรจิต 40 ดวง ๆ 60 หย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกนสฺสุจฺยิ 90 เกินด้วย 1 ชื่อว่าเอกนวุติ ๑ สองบทว่า เอกนสฺสุจฺยา เอกนวุติยา เป็นอิตถิลิงค์แน่นอน ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ มิได้เป็นสมุจจยัตถะ ๑ ชื่อว่าโสภณะ ชื่อว่าโสภณ-นามะ ๑ การเรียก ชื่อว่าโวหาระ เป็นภาวสาธนะ ๑ การกระทำการเรียก คือการกล่าว ชื่อว่าโวหาร-กรรมะ ๑ นัยที่จักกล่าว ชื่อว่าวัชฆมานนยะ ๑ อกุศลจิตด้วย อเหตุกจิตด้วย ชื่อว่าปาปาเหตุกะ ๑ ใส ย-อาคม เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามจิตที่เหลือ ๑ บทว่า ทสฺเสติ คือ ท่านอาจารย์กำลังแสดง ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ ปฏิสนธิ อันสัตว์ถือเอาแล้ว สัตว์นั้น ชื่อว่าคหิตปฏิสนธิกะ ๑ ในบทว่า อาทีโต ลง โต ปัจจัยในความหมายสัตตมีวิภตติ ด้วย กวจิ โต-โยควิภาคะในสูตร กวจิ โต ปยจฺมตฺเต ๑ ชื่อว่าวิถิ เพราะวิเคราะห์ว่า วิยฺนติ คจฺจนฺติ เอตฺยา ความว่า จิตทั้งหลาย ย่อมเป็นไปตามแถวนี้ เพราะเหตุนี้ แถวนั้น ชื่อว่าวิถิ ได้แก่ความเป็นไปแห่งจิต ๑ วิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถิ ปัจจัย ด้วยสูตร วขา ทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต¹¹⁴⁹ ๑ จิตที่ถูกวิถิเข้าไปกำหนด ชื่อว่าวิถิจิตตะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งวิถิจิต ชื่อว่าวิถิจิตตวสะ ๑ อันสหระคตด้วยโลภะด้วย อันสหระคตด้วยโลภะนั้น เป็นจิตตูปบาทด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลภสหคตจิตตูปบาทะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามอกุศลจิตที่เหลือ ๑ ความควรเป็น ชื่อว่าสัมภวะ ๑

ถามว่า ก็คำว่า จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ เกิดแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิในภพทั้งหลายในเบื้องต้น ด้วยอำนาจวิถิจิต ดังนี้ ย่อมรู้ได้อย่างไร ๑ เฉลยว่า ย่อมรู้ได้ว่า ในอัมมมยก จิตที่สหระคตด้วยโลภะ 17 ดวง ย่อมเกิดขึ้นต่อจากปฏิสนธิจิตอย่างนี้ว่า เพราะพระบาลีว่า ในอัมมมยก จิตที่สหระคตด้วยโลภะ เป็นอกุศลในปัญจโวการภูมิ สภาวธรรมที่เป็นอกุศลของบุคคลเหล่านั้นกำลังดับและสภาวธรรมที่เป็นอภัยกถกกำลังดับ ดังนี้ ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นก่อน ลำดับต่อจากปฏิสนธิจิตนั้น ภาวังคจิตที่เป็นส่วนอดีต 12 ดวง ย่อมเกิดขึ้น ภาวังคจลนจิต 1 ดวง และภาวังคปัจจุณจิต 1 ดวง ย่อมเกิดขึ้นดับไปตามลำดับ ต่อจากนั้น มโนทวาราวชชนจิต ย่อมเกิดขึ้น ต่อจากนั้น จิตที่สหระคตด้วยโลภะ ย่อมเกิดขึ้น

¹¹⁴⁹ รูป. -/660/483.

7 ครั้ง ดังนี้ ๑ มูลฎีกาขยายความว่า เพราะพระบาลีว่า ในภังคขณะแห่งสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล ในปัญจโวการภูมิ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลของบุคคลเหล่านั้นกำลังดับและสภาวะธรรมที่เป็นอัพยาภุต ก็กำลังดับ ดังนี้ จิตที่มีความรักใคร่ในภพ 16 ดวง หรือมากกว่านั้นย่อมเกิดขึ้นต่อจากปฏิสนธิจิต น้อยกว่านั้นไม่เกิดขึ้น ๑

ย-อาคมในบทว่า เตเยว ใส้เข้ามาเพื่อให้ออกเสี้ง่าย ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามจิตตูปบาทที่เป็นฝ่ายอกุศลที่เหลือ ๑ ในลำดับแห่งจิตตูปบาทเหล่านั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๑ ในบทว่า ตทนนตรํ นี้ ลงหตุยวิวัตติในกาล ด้วยสูตร ตติยาสตตมิมณจ¹¹⁵⁰ ๑ เหตุ 2 อย่าง แห่งจิตเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวิเหตุกะ ความเป็นแห่งเหตุ 2 อย่าง ชื่อว่าทวิเหตุกภาวะ ความเป็นแห่งจิตทั้งหลายที่เหมือนกัน ชื่อว่าสามัญญะ ความเหมือนกันแห่งทวิเหตุกจิต ชื่อว่าทวิเหตุกสามัญญะ ๑ จิตอันสทรคต ด้วยโทมนัส ชื่อว่าโทมนัสสสทคเต ๑ ในลำดับแห่งจิตเหล่านั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๑ เหตุอย่าง 1 แห่งจิตเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเอกเหตุกะ ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบว่า โทมนัสสสทคเต จ เอก-เหตุเก จ ๑ เพื่ออันแสดง ชื่อว่าทสเสตุ ๑ คำว่า โสมนัสสสทคต เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่า โสมนัสสสทคตัตตอภาทิ ๑ เวทนาด้วย ทิฏฐิด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าเวทนาทิฏฐิสังขาระ ความต่างกัน ชื่อว่าภะ ความต่างกันแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขาร ชื่อว่าเวทนาทิฏฐิสังขาระภะ ๑

บทว่า อิมेष เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จตุสุ ๑ บทว่า จตุสุ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า กามาวจรจิตตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาเวปิ ๑ บทว่า กุสลากุสลวิปากกริยาเกเทน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า จตฺตพิธา ๑ บทว่า จตฺตพิธาเวปิ เป็นบทหลักขณวันตะในบทว่า สติ ๑ บทว่า สติ เป็นบทหลักขณกริยาในบทว่า ทสเสนโต ๑ สามบทว่า ปาปาเหตุกฺวชานํ เอกุณฺณสุญฺญิยา วา เอก-นวุติยา วา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตฺตานํ ๑ บทว่า จิตฺตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า โวหาร- ๑ บทว่า โสภณนาเมน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า โวหาร- ๑ บทว่า โวหารกรณตถํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อนรูปโต ๑ บทว่า ปาปาเหตุกมุตตานิ โสภณานีติ วุจฺจเรติ เหว เป็นบทนิทสสนะในบทว่า วุชฺชมาน- ๑ บทว่า วุชฺชมานนยสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อนรูปโต ๑ บทว่า อนรูปโต เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ทสเสนโต ๑ บทว่า ปาปาเหตุเกเยว เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสนโต ๑ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทกริยวิเสสนะในบทว่า ทสเสนโต ๑ บทว่า ทสเสนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อจฺริโย ๑ บทว่า อจฺริโย เป็นบทกัตตาในบทว่า ทสเสติ ๑ บทว่า เตสุ จ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า โลกสทคตจิตตูปปาทานํ เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า ภเวสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า คหิตา ๑ บทว่า คหิตปฏิสนธิกสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สตตสส ๑ บทว่า สตตสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า อาทิโต เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า วิถิจิตตวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะของบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า โลกสทคตจิตตูปปาทานเมว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า สมภวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ทสเสตวา ๑ บทว่า เตเยว เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตวา ๑ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทกริยวิเสสนะในบทว่า ทสเสตวา ๑ บทว่า ทสเสตวา เป็นบทพุพพกาลกริยาในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า ตทนนตรํ เป็นบทกาลสัตตมิมในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า ทวิเหตุกภาวะสามญเณ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า โทมนัสสสทคเต เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า ตทนนตรํ เป็นบทกาลสัตตมิมในบทว่า ทสเสตุ ๑ เอกเหตุเก จ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตุ ๑ บท

¹¹⁵⁰ รูป. -/290/174.

ว่า ทสเสตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ทสเสติ ฯ บทว่า โสมนสฺสสทคตฺนตฺตออาทินา เป็นบทกรณะในบท ทสเสติ ฯ บทว่า โลกฺมฺลํ เป็นบทกรรณในสองบทว่า วิภชิตฺวา ทสเสติ ฯ ตาว-ศัพฺทํ เป็นบทกิริยา- วิเสสนะในบทว่า วิภชิตฺวา ฯ บทว่า เวทนาทฺธิฏฺฐิสงฺขารเกเทน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อฏฺฐธา ฯ บทว่า วิภชิตฺวา เป็นบทปุพฺพกาลกิริยาในบทว่า ทสเสติ ฯ บทว่า ทสเสติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวาก ฯ

(115) ท่านอาจารย์เมื่อจะไขความที่เป็นส่วนย่อย จึงกล่าวคำว่า **ตตฺถ** เป็นต้น ฯ ใจที่ดี ชื่อว่าสมณะ อีกอย่างหนึ่ง ใจที่ดีนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่ามีใจดี ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรํ มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า สุนฺทรํ เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลึงค์ ฯ กล่าวคือ มน-ศัพฺทํมี 2 ลิงค์ คือ ปุงลึงค์และนปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลึงค์ ฯ บทว่า มนํ เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนฺทรโร โดยมองหาบทว่า มโน มีไชหรือ เหตุใดจึงมิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนฺทรํ ฯ เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนฺทรํ มโน เพื่อแสดงให้รู้ว่า บทนปุงสกลิงค์ว่า สุนฺทรํ มีความหมายเสมอกับบทปุงลึงค์คือ มโน ฯ ท่านอาจารย์รูปนี้มิได้ทำการยกศัพฺทว่า สุนฺทรํ มโน เพื่อแสดงให้รู้ความหมายนปุงสกลิงค์ของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนฺทรํ แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่ง ด้วยความไม่เป็นนปุงสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพฺทปุงลึงค์ที่เป็นไปในมโนคณะ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า **ตํ วา** **เอตสฺส อตฺถิ** เป็นพหุพพิทิสมาส เพราะมุ่งถึง ตํ-ศัพฺทํที่เป็นบทในประโยคอย่างนี้ว่า สุนฺทรํ มโน ฯ ความจริง ตํ-ศัพฺทํ ย่อมถูกต้องกับประโยคว่า สุนฺทรํ มโน ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์มุ่งถึงบทว่า มโน ควรกล่าวบทว่า โส เพราะเหตุไร ท่านไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวบทว่า ตํ ฯ เฉลยว่า จริงอย่างนั้น ฯ เมื่อกล่าวบทว่า โส ศัพฺทว่า ตํ ย่อมผิดกับบทว่า มโน เพราะเป็นปุงลึงค์ แต่ไม่ผิดกับบทว่า สุนฺทรํ ก็เมื่อกล่าวบทว่า ตํ ศัพฺทว่า ตํ ย่อมถูกต้องกับประโยคว่า สุนฺทรํ มโน เพราะเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตํ ฯ ถามว่า อตฺถิ-ศัพฺทํ ใส่เข้ามา เพื่ออะไรในพหุพพิทิสมาส ฯ เฉลยว่า อตฺถิ-ศัพฺทํใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ความเป็นสัมปทานะของบทว่า เอตสฺส ฯ คำที่กำหนดว่า อตฺถิ-ศัพฺทํ ใส่เข้ามาโดยเป็นพหุพพิทิสมาส ดังนี้ ย่อมไม่มี ในที่ไหน ฯ เพราะเหตุนี้ ท่านพระอัครวังสาจารย์จึงกล่าวว่า พรหมสฺส วณฺโณ วีย วณฺโณ เอตสฺสา อตฺถิตฺติ พรหมวณฺณิ ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร ในคำว่า ตํ วา เอตสฺสาติ ทฺมโน ข้างหลัง ท่านจึงไม่ใส่ อตฺถิ-ศัพฺทํไว้ ฯ เฉลยว่า อตฺถิ-ศัพฺทํที่ท่านไม่ได้ใส่ไว้ในตอนหลัง เพราะท่านใส่ อตฺถิ-ศัพฺทํไว้ข้างหน้าแล้ว ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทสมาสว่า สฺมโน ถูกต้องแล้วด้วย ตํ-ศัพฺทํ เพราะเหตุนี้ บทตฺถิตฺติว่า ตํ วา เอตสฺส อตฺถิ ก็ถูกต้องแล้วเหมือนกัน ฯ คำนั้น ไม่ถูก ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะบทสมาสว่า สฺมโน เป็นบทที่ไม่ถูกต้องด้วย ตํ-ศัพฺทํ ฯ ก็ถ้าอาจารย์กล่าวว่า สุนฺทรํ มโน สฺมโน ตํ-ศัพฺทํ พึงถูกต้องกับบทสมาสว่า สฺมโน และท่านไม่ได้กล่าวคำนั้นไว้ในตอนหลัง ท่านอาจารย์จึงกล่าวบทสมาสว่า สฺมโน จิตฺตํ เพราะฉะนั้น คำของอาจารย์บางพวกว่า เป็นตฺถิตฺติ จึงไม่ถูก ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความย่อที่จะได้ในวิกิปะทั้งสอง จึงกล่าวคำว่า จิตฺตํ เป็นต้น ฯ ได้แก่ จิต หรือบุคคลผู้พร้อมด้วยใจที่ดีนั้น ฯ ความพร้อม ชื่อว่าสมังคะ ความพร้อมด้วยใจที่ดีนั้น ชื่อว่าตังสมังคะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ฯ ความพร้อมด้วยใจที่ดีนั้น ย่อมมีแก่บุคคล

นั้น เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าตั้งสมังคี ฯ ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ทณฺหาทิโต อิก อี¹¹⁵¹ ฯ มีความพรั่งพร้อมด้วยใจที่ดีนั้นด้วย มีความพรั่งพร้อมด้วยใจที่ดีนั้น นั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าตั้งสมังคิบุคคละ ฯ รัสสะ อี ที่อยู่ตรงกลางบท เป็น อี ด้วยสูตร กฺวาจาทิมชฺฌตฺตฺรานิ ที่ฆรฺสสา ปจฺจเยสุ จ¹¹⁵² ฯ วา-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้เหมาะสมกับคำว่า ตํ วา ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตพฺโพ ฯ บทว่า สุนฺทรํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มโน ฯ บทว่า มโน เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตฺถิ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปตถะ ฯ บทว่า เอตฺตสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า อตฺถิ เป็นอาชยาดบท กัตตุ-วาทก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า สุมโน ฯ บทว่า สุมโน เป็นลึงค์ตถะ ฯ สองบทว่า จิตตํ ตสมฺงคิบุคคลุ เป็นลึงค์ตถะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปตถะ ฯ

(116) รูปวิเคราะห์ว่า ใจที่ดี ชื่อว่าสมุณะ อีกอย่างหนึ่ง ใจที่ดีนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุ นั้น บุคคลนั้น ชื่อว่ามีใจดี ฯ เชื่อมความว่า ความเป็นแห่งใจดี หรือแห่งจิตนั้น โดยเป็นเหตุเป็นไปแห่งคำศัพท์ และญาณปัญญาที่รู้ได้ในจิต หรือในบุคคลชื่อว่าสมุณะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าโสมนัส ฯ

ชื่อว่าภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภวนฺติ เอตฺตสฺมา** ความว่า คำศัพท์และญาณปัญญาที่รู้ได้ ย่อมเป็นไปจากเหตุ นั้น เพราะเหตุ นั้น เหตุ นั้น ชื่อว่าภาวะ ได้แก่ทัฬหะคือสุขเวทนา ฯ ชื่อว่าอภิธานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิธิยฺติ เอเตน** ความว่า ความหมายกล่าวคือจิตและบุคคล อันอาจารย์ย่อมเรียก ด้วยคำศัพท์นั้น เพราะเหตุ นั้น คำศัพท์นั้น ชื่อว่าอภิธานะ ฯ สุมฺน-ศัพท์กล่าวถึงจิตและบุคคล ฯ อภิ-บทหน้า ธา-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตฺตุกรณฺปเทเสสุ จ¹¹⁵³ ฯ ความรู้ ชื่อว่าพุทธิ ญาณคือความรู้ว่า จิตและบุคคล ชื่อว่าสมุณะ ฯ คำศัพท์ด้วย ญาณปัญญาที่รู้ได้ด้วย ชื่อว่าอภิธานพุทธิ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ ชื่อว่าเหตุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิโนติ เอเตน** ความว่า คำศัพท์และญาณปัญญาที่รู้ได้ทั้ง 2 ย่อมเป็นไปด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าเหตุ ได้แก่สุขเวทนา ฯ เหตุแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติเหตุ ความเป็นไปแห่งเหตุที่เป็นไป ชื่อว่าปวัตติเหตุตา ได้แก่คุณคือความดีแห่งสุขเวทนา ฯ คำว่า ตสมิ อภิธานพุทธินี้ ปวัตติเหตุตตาย นี้ใส่เข้ามาเพื่อรู้เนื้อความของบทว่า ภาโว ฯ จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า **สุมฺนสฺส ภาโว โสมนสฺส** ความเป็นแห่งใจดี ชื่อว่าโสมนัส ฯ เนื้อความที่จะได้ในบทนี้ว่า ธรรมมีผัสสะเป็นต้นและความเป็นไปมีนามและชาติเป็นต้นนี้ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะคำว่า ตสมิ อภิธานพุทธินี้ ปวัตติเหตุตตาย ภาโว ท่านกล่าวไว้โดยเป็นคำที่ทั่วไป และเพราะบ่งบอกถึงคุณคือนาม ชาติ ทัฬหะ และกิริยา อันเป็นเหตุแห่งความเป็นไปของคำศัพท์ ด้วยภาว-ศัพท์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะให้อรรถเนื้อความอย่างย่อ จึงกล่าวคำว่า **มานสิกา** เป็นต้น ฯ คำว่าโสมนัสนี้ เป็นชื่อแห่งสุขเวทนาทางใจ ฯ อันเป็นไปในใจ ชื่อว่ามานสิกา อันเป็นไปในใจด้วย เป็นสุขเวทนาด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่ามานสิกาสุขเวทนา ฯ

บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาโว ฯ บทว่า ภาโว เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตสมิ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า อภิธานพุทธินี้ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า ปวัตติเหตุตตาย เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ภาโว ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า โสมนสฺส ฯ

¹¹⁵¹ รูป. -/400/295.

¹¹⁵² รูป. -/354/247.

¹¹⁵³ รูป. -/597/435.

บทว่า โสมนสฺสํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า มานสิกฺขเวหนาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อธิวจฺนํ ฯ บทว่า เอตํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อธิวจฺนํ เป็นบทวิเสสของบทว่า เอตํ ฯ

(117) จิตที่เข้าถึงอาการ 4 อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้นกับโสมนสนั้น เพราะเหตุนั้น จิตดวงนั้น จึงชื่อว่าโสมนสฺสสหคตจิต ฯ

ท่านอาจารย์ไขความ สหคต-ศัพท์ว่า สัมภูจ-ระคนกัน เพราะ สหคต-ศัพท์มีความหมายหลากหลายประการมี ตพฺภาว-ความเป็นอย่างนั้น และ โอภินณ-เคลื่อนกล่นแล้ว เป็นต้น ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปาทะ การเกิดขึ้นร่วมกัน ชื่อว่าเอกุปปาทะ การเกิดขึ้นร่วมกัน เป็นเบื้องต้นแห่งอาการ 4 อย่างมีการดับร่วมกันเป็นต้นเหล่าใด อาการ 4 อย่างมีการดับร่วมกันเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเอกุปปาทาติ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งอาการ 4 อย่างมีการเกิดร่วมกันเป็นต้น ชื่อว่าเอกุปปาทาติวสะ ฯ ชื่อว่าสังสฺสภูจ เพราะวิเคราะห์ว่า สัมภูจติ ความว่า จิตโดยอมระคน เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าสังสฺสภูจ ฯ สํ บทหน้า สข-ธาตุมีความหมายว่า เกี่ยวข้อง-เจือปน-ระคน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺถ กตฺตริ¹¹⁵⁴, เปลี่ย ต ปัจจัย พร้อมพยัญชนะท้ายธาตุข้างต้น เป็น ภูจ ด้วยสูตร สาทิสฺนตฺปุจฺจนชฺหํสาทิสฺส ทฺวิโร¹¹⁵⁵ ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า สห-ศัพท์ มีความหมายว่า สหธิ-พร้อม-กับ คต-ศัพท์มีความหมายว่า ปตฺติ-ถึง จึงกล่าวคำว่า เตน เป็นต้น ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ หมายถึงความมีอยู่ ความเป็นสภาวะที่มีอยู่แห่งการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ชื่อว่าเอกุปปาทาติภาวะ ฯ จิตโดยอมไป คือยอมเป็นไป เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าคตะ ฯ มีความแตกต่างกันอย่างนี้ คือ ในนัยที่ 1 เป็นบทเดียวกันว่า สหคตฺ ในนัยที่ 2 แยกเป็น สห บท 1 เป็น คตฺ บท 1 ฯ มีวิเคราะห์ว่า จิตที่สหคต คือที่ระคนด้วยอำนาจอาการ 4 อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้น กับโสมนสนั้น หรือที่ถึงภาวะมีเกิดในขณะเดียวกันเป็นต้น กับโสมนสนั้น เพราะเหตุนั้น จิตดวงนั้น จึงชื่อว่าโสมนสฺสส-สหคตจิต ฯ

บทว่า เตน เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สหคตฺ ฯ บทว่า สหคตฺ สัมภูจํ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตตํ ฯ บทว่า เอกุปปาทาติวสะ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สัมภูจํ ฯ บทว่า เตน เป็นบทสหโยคตติยาของบทว่า สห ฯ บทว่า สห เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า คตฺ ฯ บทว่า เอกุปปาทาติภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า คตฺ ฯ บทว่า คตฺ เป็นกิตฺตบท กิตฺตฺวาจก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า คตฺ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปปตละ ฯ บทว่า โสมนสฺสสหคตํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(118) ธรรมชาติใด ย่อมเห็นอารมณ์อันผิดเพี้ยน อันไม่เป็นจริง หรือโดยไม่เป็นจริง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าทัญญู ฯ

มิจฺฉา-ศัพท์ เป็นนินบาต ฯ ลง อํ หรือ นาวิภตฺติ แล้วลวิภตฺติทัง ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส-ปสฺสคฺคินิปาตาทิสฺส จ¹¹⁵⁶ ฯ ทิส-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติโว วา¹¹⁵⁷, เปลี่ย น ตี เป็น ริญฺจि ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร สาสทิสฺสโต ตสฺส ริญฺจิ จ¹¹⁵⁸, ลบ รฺ ที่ ริญฺจิ พร้อม สฺ ท้าย

¹¹⁵⁴ รูป. -/606/441.

¹¹⁵⁵ รูป. -/626/452.

¹¹⁵⁶ รูป. -/282/160.

¹¹⁵⁷ รูป. -/599/437.

¹¹⁵⁸ รูป. -/625/451.

ทิส-ธาตุ ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทิน¹¹⁵⁹, แยก ทุ ออกจาก อิ ด้วยสูตร ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรณ วิโยชเย¹¹⁶⁰, ลบสระ อิ หน้า แล้วปกติสระ อิ หลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปปจจยาติมหิ สรโลเป ตุ ปกติ¹¹⁶¹, นำ ทุ พยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบกับสระ อิ หลัง ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹¹⁶² ๓

บทว่า มิจจา เป็นบทกิริยาวิเสสณะ หรือบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปสสติ ๓ บทว่า ปสสติ เป็นอาชยัตบท กัตตุวาก ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า ทิฏฐิ ๓ บทว่า ทิฏฐิ เป็นบทสัณญญา ๓

(119) ท่านอาจารย์ใส่ใจถึงการตามประกอบว่า ก็ ทิฏฐิ-ศัพท์เป็นคำสามัญทั่วไปมิใช่หรือ เพราะเหตุไร ในฐานะนี้ จึงเรียกความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิฏฐิ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า สามณญจนสสุปิ เป็นต้น ๓ ประกอบความว่า ความจริง แม้คำสามัญ คือแม้คำที่เหมือนกัน ก็ยังมีวิสัยแปลกกันได้ โดยเนื้อความและสถานที่ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอธิการว่าด้วยอภุศลจิตนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวเฉพาะความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิฏฐิ ๓

ชื่อว่าสมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า สเมติ ความว่า ศัพท์ใด ย่อมเสมอ ด้วยการออกเสียง เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าสมานะ ๓ สมานอ นั่นเอง สามณญ ๓ ชื่อว่าจนะ เพราะวิเคราะห์ว่า วุจจติ อตถ เอเตน ความว่า อาจารย์กล่าวเนื้อความด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า จนะ ๓ คำอันเสมอกัน ชื่อว่าสามัญญจนะ ๓ อปี-ศัพท์ เป็นครหัตถะ ๓ หิ-ศัพท์ เป็นทังหิกระณะ ๓ ชื่อว่าอัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า อริยติ ความว่า สิ่งที่ถูกเรียกใด อันบัณฑิตย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น สิ่งที่ถูกเรียกนั้น ชื่อว่าอัตถะ ๓ ชื่อว่าปกรณะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปกริยติ เอตล ความว่า เนื้อความอัน บัณฑิตย่อมกล่าวไว้ในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่นั้น ชื่อว่าปกรณะ ๓ ป บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ¹¹⁶³ ๓ เนื้อความด้วย สถานที่ด้วย ชื่อว่าอัตถ์ปกรณา ๓ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอา เพศ ความรุ่งเรือง สถานที่ เวลา และความแตกต่างของศัพท์ เป็นต้น ๓

บรรดาศัพท์สามัญมีศัพท์ว่าเนื้อความเป็นต้นเหล่านั้น ศัพท์ที่หมายถึงเนื้อความ เหมือนอย่างเมื่อเขากล่าวว่า สีหะขับริ้อง ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นบุรุษที่มีชื่อว่าสีหะ เป็นผู้ขับริ้อง แต่เมื่อกล่าวว่า สีหะยอมแก่วงหาง ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นราชสีห์เจ้าป่าที่กำลังแก่วงหาง ฉะนั้น จึงมีการแสดงความหมายที่พิเศษของศัพท์ที่เสมอเหมือนกันด้วยการออกเสียง ด้วยอำนาจของเนื้อความ ๓ เหมือนอย่างเมื่อเขากล่าวว่า เมื่ออยู่ในสงคราม ท่านจงนำสินธวะมา ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นม้าสินธพ แต่เมื่อกล่าวว่า เมื่ออยู่ในโรงพยาบาล ท่านจงนำสินธวะมา ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นเกลือสินเธาว์ ฉะนั้น จึงมีการแสดงความหมายที่พิเศษของศัพท์ที่เสมอเหมือนกันด้วยการออกเสียง ด้วยอำนาจของสถานที่ ๓

¹¹⁵⁹ รูป. -/558/408.

¹¹⁶⁰ รูป. -/12/9.

¹¹⁶¹ รูป. -/67/59.

¹¹⁶² รูป. -/14/10.

¹¹⁶³ รูป. -/597/435.

คัมภีร์สหศาสตร์ตถชาลินีจึงแสดงไว้ว่า

ในปาฐะว่า สีหะขับริ้อง สีหะกระดิกหาง บัณชิตย้อมรู้ โดยเนื้อความ
ว่า กระดิกหางเป็นราชสีห์ และขับริ้องเป็นมาณพที่ชื่อว่าสีหะ

เมื่อยืนในโรงทาน และในสงครามแล้วกล่าวว่า ท่านจงนำอัสสะมา
ย้อมรู้ว่า ในโรงทาน เป็นคนยากจน ในสงคราม เป็นม้า ตามลำดับ ดังนี้ ฯ

ก็ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาอริการว่าด้วยอกุลลจิตว่า สถานที่ เพราะท่านกล่าวคำว่า อธิ ไว้ ฯ เมื่อมี
พระพุทธรูปว่า ภิกษุทั้งหลาย สีหะผู้เป็นเจ้าป่า ย่อมออกจากที่อยู่เป็นเวลาเย็น ดังนี้ ย่อมทำให้รู้ว่า
เป็นราชสีห์ชาติไกรสร ผู้เป็นเจ้าป่า และเมื่อกล่าวว่า สีหะ ผู้เป็นสมณทูต สีหะ ผู้เป็นเสนาบดี ย่อม
ทำให้รู้ว่า เป็นสามเณรผู้ชื่อว่าสีหะ เป็นเสนาบดีผู้ชื่อว่าสีหะ ฯ มีการแสดงความหมายที่พิเศษของ
ศัพท์ที่เสมอเหมือนกันและการออกเสียง ด้วยอำนาจความเกี่ยวข้องกับความแตกต่างของศัพท์ ฯ แม้
ภาวะคือความปราศจากโทษ ในประโยคเป็นต้นว่า ราตรีสว่างไสวนารินทร์รมย์ งดงาม ย่อมทำให้รู้ได้
ด้วย รณณิย-ศัพท์แล ฯ ก็ในอริการว่าด้วยอกุลลจิตนี้ เฉพาะความเห็นผิดเท่านั้น เรียกว่า ทิฎฐิ แม้ด้วย
อำนาจความเกี่ยวข้องกับความแตกต่างของศัพท์ ฯ

ชื่อว่าวิเสสะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสติ ความว่า เนื้อความใด ย่อมพิเศษ คือพิเศษอย่าง
ยิ่ง เพราะเหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าวิเสสะ ฯ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้พิเศษ-ทำให้
แตกต่างกัน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺวาวิ วา¹¹⁶⁴, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ¹¹⁶⁵
ฯ ชื่อว่าวิสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิสยติ เอตล ความว่า ศัพท์ย่อมเป็นไปในเนื้อความนี้ เพราะเหตุนั้น
เนื้อความนั้น ชื่อว่าวิสยะ ฯ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ
อตฺถวิสัย เทสวิสัยแห่งคำสามัญนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิเสสวิสยะ คือศัพท์ที่มีการออกเสียง
เหมือนกัน ความเป็นศัพท์ที่มีอตฺถวิสัยและเทสวิสัยอันพิเศษ ชื่อว่าวิเสสวิสยตา ฯ ความเห็นอัน
ผิดเพี้ยน อันไม่เป็นจริง หรือโดยไม่เป็นจริง ชื่อว่ามิฉนาทฺสสนะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามการเห็นโดยชอบ ฯ

บทว่า สามญฺญวจนฺสสาปี เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -วิสยตา ฯ บทว่า อตฺถปฺปรณาทีนา
เป็นบทตติยาวิเสสสนะในบทว่า -วิสยตา ฯ บทว่า วิเสสวิสยตา เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า
โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า อธิ เป็นบทอาชาระ
ในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า มิฉนาทฺสสนเมว เป็นบทกรรมในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า ทิฎฺฐิ เป็นบทอาการะ
ในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า วุจฺจติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวจาก ฯ

(120) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า คต-ศัพท์เป็นไปในความหมายของตนเองเท่านั้น จึง
กล่าวว่า ทิฎฺฐิเยว เป็นต้น ฯ ทิฎฺฐิ นั้นเอง เป็นทิฎฺฐิคติ ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะ คต-ศัพท์ มีความ
เป็นไปในภาวะ ทิฎฺฐิ-ศัพท์นั้น ดุจในประโยคเป็นต้นว่า **สงฺขารคตฺ** (สังขาร) **ตมคตฺ** (ความมืด) ดังนี้
ฉะนั้น ฯ

ย-อาคม ใส่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามความหมายที่แยกออกไปอีกของ
คต-ศัพท์ ฯ ทิฎฺฐิ นั้นเอง เป็น ทิฎฺฐิคติ เป็นรูปวิเคราะห์ของปริกัปปตฺทิตฺติ ไม่ใช่กัมมธารยสมาส ฯ
นอกจาก ทิฎฺฐิ-ศัพท์ ลง คต-ศัพท์ในศัพท์อื่น เพื่อความสละสลวยของคำ ด้วยสูตร ยทฺนุปฺปนา

¹¹⁶⁴ รูป. -/568/414.

¹¹⁶⁵ รูป. -/434/318.

นิปาตนา สีขณนติ¹¹⁶⁶ ๑ ท่านพระอัครวังสจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติว่า อนต คต-ศัพท์เป็นต้น ใส่เข้ามาเพื่อความสละสลวยของคำ เช่นคำว่า ปตนติ ปรนต์ สุตตโนโต กมมนโต วจนนโต พรหมชาล- สุตตนต์ คุณคต มุตตคต ทิสตา เทวตา อิทปปัจจยตา ๑ ชื่อว่าสังขาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สงขริยติ** ความว่า ธรรมใด อันปัจจัยทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่ง เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าสังขาระ สงขารอ นั้นเอง สงขารคต ๑ ชื่อว่าตมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติมนติ สตตา เอเตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อม ลำบาก ด้วยความมีตนนั้น เพราะเหตุนั้น ความมีตนนั้น ชื่อว่าตมะ ๑ ติม-ธาตุมีความหมายว่า ลำบาก, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจวาวี วา¹¹⁶⁷, เปลี่ยน อิ เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมิการ- วิปริตาทเสสา จ¹¹⁶⁸ ๑ ตโม นั้นเอง เป็น ตมคต ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอาศัพท์ว่า อากาศคต คุณคต เป็นต้น ๑ ศัพท์ว่า คตะ ชื่อว่าคตสัททนะ ๑ ชื่อว่าภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภวติ เอตถ** ความว่า คต- ศัพท์ ย่อมเป็นไปในเนื้อความว่า ทิฏฐิ นี้ เพราะเหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าภาวะ ๑ คัมภีร์ อภิธาน์ปทีปิกาแสดงไว้ว่า ภาว-ศัพท์ มีความหมายว่า ปทตถ-เนื้อความของบท สตตา-ความเป็น อธิปาย-ความประสงค์ และ กิริยา-กริยาอาการ ดังนี้ ๑ ความเป็นไปคือเนื้อความแห่งทิฏฐิ-ศัพท์นั้น ชื่อว่าตัพภาวะ ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าวุตติ ๑ ความเป็นไปโดยเนื้อความแห่งทิฏฐิ-ศัพท์นั้น แห่งคต- ศัพท์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าตัพภาวะวุตติ หรือ คต-ศัพท์ย่อมเป็นไปในเนื้อความแห่งทิฏฐินั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าตัพภาวะวุตติ คือ คต-ศัพท์ การมีความเป็นไปในเนื้อความแห่งทิฏฐินั้น ชื่อว่า ตัพภาวะวุตติตตะ ๑

บทว่า ทิฏฐิเยว เป็นลึงค์ตตะ ๑ บทว่า ทิฏฐิคต เป็นลึงค์ตตะ ๑ บทว่า สงขารคต ตม- คตนติ เป็นบทอาธาระในบทว่า อาทิสู ๑ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า คตสททสฺส เป็นบท สัมพันธะในบทว่า ตพฺภาววุตติตตะ ๑ บทว่า ตพฺภาววุตติตตะ เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ทิฏฐิคต ๑

(121) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า คต-ศัพท์ที่กล่าวถึงเนื้อความที่เข้าอยู่ภายใน เป็น กัตตุสาธนะ ที่กล่าวถึงความเป็นไป เป็นภาวสาธนะ จึงกล่าวคำว่า **ทฺวาสนฺนฺธิ** เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นผิดที่เป็นไป คือยังลงภายในทิฏฐิ 62 ประการ หรือเพียงความไปแห่งทิฏฐิที่ยืดเอากการ แสงหา คือ ไม่มีสภาวะธรรมอะไร ๆ มีตัวตนเป็นต้นที่จะพึงไปคือพึงรู้ในทิฏฐินี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อ ว่าทิฏฐิคตะ

บทว่า ทฺวาสนฺนฺธิยา เป็นอิตถิลิงค์ เอกวจนะแน่นอน ๑ บทว่า ทฺวาสนฺนฺธิยา ความว่า ทิฏฐิ 62 ประการ คือ สัสสวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าเที่ยง) 4 ลัทธิ เอกัจจสัสสวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าเที่ยงเป็น บางอย่าง) 4 ลัทธิ อันตานั้นติกวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามีที่ สุดและไม่มีที่ สุด) 4 ลัทธิ อมราวิกเขปกวาทะ (ลัทธิที่ถือชดสายไม่ตายตัวแบบปลาไหล) 4 ลัทธิ อธิจจสมุปตติกวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าทุกสิ่งเกิดขึ้นเอง ไม่มีเหตุปัจจัย) 2 ลัทธิ สัญญิวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามิใช่สัญญา) 16 ลัทธิ อสัญญิวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าไม่มี สัญญา) 8 ลัทธิ เนวสัญญินาสัญญิวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามิใช่สัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) 8 ลัทธิ อุกเฉท- วาทะ (ลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ) 7 ลัทธิ ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามิใช่สภาวะบางอย่างเป็น นิพพานในปัจจุบัน) 5 ลัทธิ ๑ บทว่า อนโตคฺฉ เป็นบทไชความของบทว่า คต ๑ ชื่อว่าคตะ เพราะไป คือเป็นไป ได้แก่มีจฉาทิฏฐิ ๑ ชื่อว่าอันโตคตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนโต โอคฺรติ ปวิสติ** ความว่า

¹¹⁶⁶ รุป. -/423/310.

¹¹⁶⁷ รุป. -/568/414.

¹¹⁶⁸ รุป. -/370/268.

ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนเป็นต้นใด ย่อมเข้าไปในภายใน เพราะเหตุนี้ ความยึดมั่นนั้น ชื่อว่า อันโตคระ ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าคมนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ คมนํ นั้นเอง คมนมตต์ ๑ มตต-ศัพท์มีความหมายเหมือน เอว-ศัพท์ ๑ คำว่า น เอตถ เป็นต้น เป็นผลของ มตต-ศัพท์ ๑ ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนเป็นต้นใด ที่จะพึงไป คือพึงรู้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคันตัพพะ ๑ ใช้เป็น คนธพ ก็มี ๑ มีความหมายเหมือนกัน ๑ เปลี่ยน ต เป็น ธ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ¹¹⁶⁹ ๑ มีการประกอบวิธีการทำรูปเหมือนกล่าวมาก่อนนั่นเอง ๑ ตัวตนเป็นเบื้องต้นแห่งของที่เนื่องด้วยตนใด ของที่เนื่องด้วยตนนั้น ชื่อว่าอัตตาทิกะ ๑ ด้วย อาติ-ศัพท์ หมายถึงของที่เนื่องด้วยตนเป็นต้น ๑ ลง ก ปัจจัยหลังศัพท์สมาส ด้วยสูตร กุจิ สมาสนตคตानมการนโต¹¹⁷⁰ ๑

บทว่า ทวาสุญญา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ทิฏฐิสฺสุ ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตละ ๑ บทว่า ทิฏฐิสฺสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า คตฺ ๑ บทว่า คตฺ อนโตครํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตตาทิ-ทพหคคณํ ๑ บทว่า ทิฏฐิยา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า คมน- ๑ บทว่า คมนมตต์ เป็นลึงคตละ ๑ น-ศัพท์ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อตถิ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า คนตพโพ หรือในบทว่า อตถิ ๑ สองบทว่า คนตพโพ อตตาทิกะ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โกจิ ๑ บทว่า โกจิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ๑ บทว่า อตถิ เป็นอาชยตบท กัตตุวจาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ทิฏฐิคตฺ ๑ บทว่า ทิฏฐิคตฺ เป็นลึงคตละ ๑

ทิฏฐิ นั้นเอง เป็น ทิฏฐิคตฺ เป็นบทตัทธิต ๑ ทิฏฐิที่เป็นไปในทิฏฐิ 62 ประการ ชื่อว่าทิฏฐิ-คตะ เป็นสัตตมิต์ปปริสสมาส ๑ หรือความเป็นไปแห่งทิฏฐินั่นเอง ชื่อว่าทิฏฐิคตะ เป็นฉัญฐิต์ปปริสสมาส ๑

(122) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความย่อ จึงกล่าวว่า อิทเมว เป็นต้น ๑ ความถ้อยมั่น (ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย) ว่าเป็นตัวตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตนเป็นต้น ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า คำนี้เท่านั้นจริง คำอื่นเปล่า ดังนี้ ๑

ความถ้อยมั่นว่านี้ของตน ชื่อว่าอัตตนิยะ ตัวตนด้วย ของที่เนื่องด้วยตนด้วย ชื่อว่าอัตตัตตนิยะ ความถ้อยมั่นว่าเป็นตัวตนและของเนื่องด้วยตน เป็นเบื้องต้นแห่งความเที่ยงแท้แน่นอนอนเป็นต้นเหล่าใด ความเที่ยงแท้แน่นอนเหล่านั้น ชื่อว่าอัตตัตตนิยาติ ๑ ความยึดมั่น คือความถ้อยมั่น ชื่อว่าอภินิเวสะ ความยึดมั่น (ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย) ว่าเป็นตัวตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตนเป็นต้น ชื่อว่าอัตตัตตนิยาติอภินิเวสะ ๑

บทว่า อิทเมว เป็นลึงคตละ ๑ บทว่า สจจํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิทเมว ๑ บทว่า โมหํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อญญํ ๑ บทว่า อญญํ เป็นลึงคตละ ๑ อติ-ศัพท์เป็นบทอาการะในบทว่า ปวตฺโต ๑ บทว่า ปวตฺโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตตตตนิยาติอภินิเวโส ๑ บทว่า อตตตตนิยาติอภินิเวโส เป็นลึงคตละ ๑

(123) จิตที่ประกอบแล้วโดยประการทั้งหลาย มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้นพร้อมกับทิฏฐินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐิคตสัมปยุตจิต ๑

บทว่า สมนํ มีความหมายเหมือน สํ-ศัพท์ ๑ ความเกิดขึ้นร่วมกัน ชื่อว่าเอกุปปาทะ ความเกิดขึ้นร่วมกัน เป็นเบื้องต้นแห่งอาการ 4 อย่างมีความดับร่วมกันเป็นต้นเหล่าใด อาการ 4 อย่างมี

¹¹⁶⁹ รุป. -/27/20.

¹¹⁷⁰ รุป. -/350/233.

ความดีบร่วมนั้นเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเอกุปปาทาติ ฯ บทว่า ปกาเรหิ เป็นความหมายของ ป-ศัพท์ ฯ ชื่อว่าปการะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกโรนติ** ความว่า ความพิเศษเหล่านี้ย่อมกระทำทั่วไป คือ ย่อมแตกต่างจากสามัญทั่วไป เพราะเหตุนี้ ความพิเศษนั้น ชื่อว่าปการะ ฯ

บทว่า เตน เป็นบทสทโยคตติยาในบทว่า สมํ ฯ บทว่า สมํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ยุตต์ ฯ บทว่า เอกุปปาทาติหิ เป็นบทสรูปะของบทว่า ปกาเรหิ ฯ บทว่า ปกาเรหิ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ยุตต์ ฯ บทว่า ยุตต์ เป็นกิตบถ กัตตุวากจ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า ทิฏฐิตสมปยุตต์ ฯ บทว่า ทิฏฐิตสมปยุตต์ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(124) รูปวิเคราะห์ว่า จิตที่ประกอบแล้วโดยประการทั้งหลาย มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น อย่างเท่าเทียมกันกับทิวณินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐิตสมปยุตต์ จิต ฯ บุรพประโยคใด ย่อมปรุงแต่ง คือจัดแจง ซึ่งจิต ด้วยเครื่องปรุงแต่งพิเศษ กล่าวคือภาวะที่จิตกล้าแข็ง หรืออีกนัยหนึ่ง จิตนั้นถูกเครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือสภาวะที่จิตกล้าแข็งนี้ ปรุงแต่ง คือจัดแจงอยู่ โดยนัยที่กล่าวแล้ว อันเป็นผู้กระทำโดยบุรพประโยคนั้น เพราะฉะนั้น บุรพประโยคนั้น ชื่อว่าสังขาร ฯ

บทว่า สขเซติ เป็นบทไขความของบทว่า สงขโรติ ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ตี วิภัตติ, ลง โอ ปัจจัย ด้วยสูตร ตนาทิตโต โอยิรา¹¹⁷¹, เปลี่ยน กร เป็น ขร ด้วยสูตร กุวิ ธาตุ-วิภตติปจฺจยำนํ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹¹⁷², วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹¹⁷³ ฯ ความเป็นแห่งจิตอันกล้าแข็ง ชื่อว่าติกขภาวะ กล่าวคือความที่จิตกล้าแข็ง ชื่อว่าติกขภาวะสังขาทะ ฯ เครื่องปรุงแต่งด้วย เครื่องปรุงแต่งนั้น เป็นของพิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามณฑนวิเสส กล่าวคือความที่จิตกล้าแข็งด้วย กล่าวคือความที่จิตกล้าแข็งนั้น เป็นเครื่องปรุงแต่งด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าติกขภาวะสังขาทมณฑนวิเสส ฯ อันท่านกล่าวแล้วด้วย อันท่านกล่าวแล้วนั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวุตตนยะ คือเครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือสภาวะที่จิตกล้าแข็ง ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุ, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปทาทิตโต ญ¹¹⁷⁴, ลบ ญ อนฺพฺนํ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป¹¹⁷⁵, เปลี่ยน กร เป็น ขร ด้วยสูตร ปุรสมุปปริหิ กโรตีสส ขขรา วา ตปฺปจฺจเยสุ จ¹¹⁷⁶, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อสฺสโยคนตสส วุทธิ การิเต¹¹⁷⁷ ฯ

บทว่า สงขโรติ สขเซติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวากจ ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า สขเซติ ฯ บทว่า ติกขภาวะสังขาทมณฑนวิเสส เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สขเซติ ฯ บทว่า สงขริยติ สขชียติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวากจ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดถะ ฯ บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า สขชียติ ฯ บทว่า เอเตน เป็นบทวุตตกัตตาในบทว่า สขชียติ ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สขชียติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า สงขารโ ฯ บทว่า สงขารโ เป็นบทลัญญา ฯ

¹¹⁷¹ รูป. -/520/378.

¹¹⁷² รูป. -/488/351.

¹¹⁷³ รูป. -/434/318.

¹¹⁷⁴ รูป. -/577/422.

¹¹⁷⁵ รูป. -/526/382.

¹¹⁷⁶ รูป. -/582/425.

¹¹⁷⁷ รูป. -/527/383.

รูปวิเคราะห์ว่า **สงขโรติ จิตต์ ดิग्ขาภาวสงขาทมณฺหนิเสเสน สุขเขตฺติติ สงขารโ** เป็นกัตตุสาธนะ รูปวิเคราะห์ว่า **สงขาริยติ วา ตํ เอเตน วุตตนเยน สุขชียตีติ สงขารโ** เป็นอวุตตกัตตุสาธนะ ๆ ก็ถ้ามีนัยอื่นว่า จิตนั้น ถูกบุคคลปรุงแต่งคือจัดแจงอยู่ โดยนัยที่กล่าวแล้ว โดยบุรพประโยคนั้น เพราะฉะนั้น บุรพประโยคนั้น ชื่อว่าสังขาร พึงถือเอาเนื้อความว่า บทว่า ปุคฺคเลน ก็เป็นกัตตาในบทว่า สุขชียติ บทว่า เอเตน เป็นบทกรรมะในบทว่า สุขชียติ ดังนี้ จึงควรเป็นกรรมสาธนะ ๆ แต่เป็นอวุตตกัตตุสาธนะควรกว่า เพราะกล่าวคำว่า ตนนินฺพตฺติโต ดังนี้ ๆ

(125) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความย่อ จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ๆ บุรพประโยคของตน หรือของบุคคลเหล่านี้ ที่เป็นไปด้วยอำนาจสนับสนุนแก่จิตหรือบุคคลที่ท้อแท้อยู่ในหน้าที่คือกิจที่ต้องทำนั้น ๆ

ชื่อว่ากิจจะ เพราะวิเคราะห์ **กตตพฺพํ** ความว่า การงานใด อันบุคคลพึงกระทำ เพราะเหตุ นั้น การงานนั้น ชื่อว่ากิจจะ ๆ บทว่า สีสฺหิตี คือบุคคลผู้ท้อแท้ ๆ บทว่า สีสฺหิตี คือ จิตที่ท้อแท้ ๆ การให้กำลังที่เหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปลปฺปทานะ ๆ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการให้กำลังที่เหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปลปฺปทานวสะ คือความเกี่ยวข้องแห่งการให้เกิดความอดสาหะ ๆ วา-ศัพฺพํ ทั้ง 2 เป็นสมุจยยะ ๆ ชื่อว่าปโยคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยเขตฺติ เอเตน** ความว่า สภาวะธรรมย่อมประกอบบุคคลในกรรมนั้น ๆ ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าปโยคะ ได้แก่ ความพยายาม ๆ ความพยายาม คือการออกคำสั่ง ชื่อว่าปโยคะ ชื่อว่าอาณตฺติ ความพยายามเบื้องต้น ชื่อว่าปพฺพปโยคะ ความพยายามเบื้องต้นที่เป็นไป ชื่อว่าปวัตตปพฺพปโยคะ ๆ มิฉฉาวายามะและสัมมาวายามะที่เป็นไปในทวาร 3 ด้วยอำนาจทำให้เกิดความอดสาหะ ชื่อว่าความพยายามเบื้องต้นที่เป็นไปแห่งตน ๆ การออกคำสั่งที่เป็นไปในกายทวารและวจีทวาร แก่บุคคลเหล่านี้ ด้วยอำนาจทำให้เกิดความอดสาหะ ชื่อว่าความพยายามเบื้องต้นที่เป็นไปแห่งบุคคลเหล่านี้ ๆ

บทว่า ตตถ ตตถ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กิจฺเจ ฯ บทว่า กิจฺเจ เป็นบทอาธาระในบทว่า สีสฺหิตมานสฺส ฯ บทว่า สีสฺหิตมานสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -ทาน- ฯ บทว่า อนุรูปลปฺปทานวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ปวัตต- ฯ บทว่า อตฺตโน วา ปเรสฺส วา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปโยโค ฯ บทว่า ปวัตตปพฺพปโยโค เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(126) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า ภาวะที่จิตกล้าแข็งอันบุรพประโยคนั้นให้เกิดแล้ว จึงชื่อว่าสังขาร ในอธิการเรื่องจิตนี้ จึงกล่าวคำว่า **โส ปน** เป็นต้น ๆ ก็บุรพประโยคนั้น ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น และในสันดานของบุคคลอื่น เพราะฉะนั้น เฉพาะอาการพิเศษกล่าวคือภาวะที่จิตกล้าแข็งอันบุรพประโยคนั้นให้เกิดแล้ว จึงชื่อว่าสังขาร ในอธิการเรื่องจิตนี้ คือ ในอารมณ์แห่งการกำหนดจิตนี้ ๆ

ปน-ศัพฺพํ เป็นวิเสสฺตถะ ฯ ส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าปพฺพภาคะ เวลาเบื้องต้น ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าปพฺพภาคปวัตตตะ ฯ ความสืบทอด คือความเชื่อมต่อ ชื่อว่าสันตานะ ความสืบทอดแห่งจิต ชื่อว่าจิตตสันตานะ อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นด้วย อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นนั้น เป็นความสืบทอดแห่งจิตด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าปพฺพภาคปวัตตจิตตสันตานะ ฯ เจว-ศัพฺพํ เป็นนิบาตศัพฺพํหนึ่งที่เป็นสมุจยยตถะ ฯ ความสืบทอดของบุคคลเหล่านี้ ชื่อว่าปรสันตานะ ฯ จ-ศัพฺพํ เป็นสมุจยยะ ฯ ก็บุรพประโยคนั้น กล่าวคือความพยายามทั้งสอง ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น ฯ บุรพประโยค กล่าวคือการออกคำสั่ง ย่อมเป็นไปในสันดานของบุคคลอื่น ๆ ชื่อว่า

นิพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพัตติตยติ** ความว่า อาการพิเศษใด อันบุรพประโยคนั้น ย่อมให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น อาการพิเศษนั้น ชื่อว่านิพัตติตะ ฯ บทว่า ปุพฺพปโยเคน เป็นกัตตาในบทว่า นิพัตติตยติ ฯ อันบุรพประโยคนั้นให้เกิดขึ้น ชื่อว่าต้นนิพัตติตะ ฯ บทว่า เตน เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพัตติตโต ฯ ความเป็นแห่งจิตที่กล้าแข็ง ชื่อว่าติกขภาวะ กล่าวคือ ความเป็นแห่งจิตที่กล้าแข็ง ชื่อว่า ติกขภาวะสังขตตะ ฯ เอว-ศัพฺทํ ห้ามบุรพประโยค ฯ

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตฺตติ ฯ บทว่า อตฺตโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า จิตฺตสนฺตนาเน ฯ สองบทว่า ปุพฺพภาคปวตฺตติจิตฺตสนฺตนาเน เจว ปรสนฺตนาเน จ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตฺตติ ฯ บทว่า ปวตฺตติ เป็นอาชยาดบท กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทเหตุในบทว่า สงฺขารो ฯ สองบทว่า ตนนินิพัตติตโต ติกขภาวะสงฺขาโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า จิตฺตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ติกขภาโว ฯ บทว่า วิเสโสว เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฺขารो ฯ บทว่า สงฺขารो เป็นบทสัณฺญา ฯ

(127) สังขารนั้น ไม่มีแก่จิตดวงใด จิตดวงนั้น ชื่อว่าอสังขาร อสังขาริํ นั้นนั่นเอง เป็นอสังขาริํ ฯ

เมื่อควรกล่าว นตฺถิ สงฺขารो ยสฺส แต่ไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวว่า โส ยสฺส นตฺถิ วั ฯ คำนั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อให้รู้บทว่า ยสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นตฺถิ ฯ สังขาร ไม่มีแก่จิตดวงใด จิตดวงนั้น ชื่อว่าอสังขาร เป็นอตัคคฺคณพหฺพพิหิสมาส ฯ เอว-ศัพฺทํ ย่อมให้รู้ว่า ฌิก ปัจจยิ เป็นไปในความหมายของตน ฯ อสังขาริํ นั้นเอง เป็น อสังขาริํ ฯ

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า ยสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นนิบาตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า ตํ เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า อสังขาริํ เป็นบทสัณฺญา ฯ บทว่า ตเทว เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า อสังขาริํ เป็นบทสัณฺญา ฯ

(128) จิตที่ประกอบคือเป็นไปพร้อมด้วยสังขาร ชื่อว่าอสังขาริํ ฯ ท่านแสดงลหุณัยว่า สงฺขารเณ สหิตฺ [จิตต์] สสงฺขาริํ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า จิตที่เป็นไปพร้อมด้วยสังขาร ชื่อว่าอสังขาระ เป็นตัคคฺคณตฺปฺปฺริสมาส ฯ สสงฺขาริํ นั้นเอง เป็น สสงฺขาริํ ฯ

บทว่า สงฺขารเณ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สห- ฯ บทว่า สหิตฺ เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า สสงฺขาริํ เป็นบทสัณฺญา ฯ

(129) ท่านอาจารย์กล่าวคำสารกว่า **ตถาหิ** เป็นต้น ฯ จริงอย่างนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ เพราะเหตุนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า อาการพิเศษที่เกิดแต่บุรพประโยค เกิดมีในจิต ชื่อว่าสังขาร ภาวะที่จิตเป็นอสังขาริํ เป็นต้น ย่อมมีได้ในจิตตวิสัยนี้ ด้วยอำนาจสังขารนั้น ฯ เชื่อมความว่า อาการพิเศษที่เกิดแต่บุรพประโยค คือเป็นไปแต่บุรพประโยค เกิดมีในจิต คือเกิดในจิต ชื่อว่าสังขาร ภาวะที่จิตเป็นอสังขาริํ เป็นต้น ย่อมมีได้ในจิตตวิสัยนี้ ด้วยอำนาจสังขารนั้น คือด้วยความเกี่ยวข้องแห่งสังขารนั้น ฯ

ในนัยที่ 1 ตถา หิ-ศัพฺทํ เป็นนิบาต 1 ศัพฺทํมีความหมายว่า ทฬฺหิกรณะ ในนัยที่ 2 ตถา-ศัพฺทํ กล่าวความหมายว่า การณะ หิ-ศัพฺทํมีความหมายเหมือน เอว-ศัพฺทํ เพราะฉะนั้น ฟังทราบเนื้อความว่า ด้วยเหตุนี้แน่แท้ ฯ อันเกิดมีแต่บุรพประโยค ชื่อว่าปุพฺพปโยคสัมภูตตะ ฯ ย่อมเกิดมีใน

จิต ชื่อว่าจิตตสมภวี ฯ ลง ณี ปัจจัย ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร ตสสีลาทีสุ ณีตวาวิ จ¹¹⁷⁸ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งสังขารนั้น ชื่อว่าตังวสะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ฯ อสังขาริกเป็น เบื้องต้น แห่งสังขาริกใด สสังขาริกนั้น ชื่อว่าอสังขาริกาติ ความเป็นแห่งอสังขาริกเป็นต้น ชื่อว่า อสังขาริกาติตา ฯ

ในนัยที่ 1 ตถาหิ เป็นนิบาต ในนัยที่ 2 ตถาหิ เป็นบทเหตุในบทว่า วทนต์ ฯ บทว่า อจาริยา เป็นบทกัตตาในบทว่า วทนต์ ฯ บทว่า วทนต์ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ สองบทว่า ปุพฺพโยคสมภูโต จิตตสมภวี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า สงฺขารโ เป็นบทสัณฺญา ฯ บทว่า ตวฺเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โหติ ฯ บทว่า เอตถ เป็น บทอาชาระในบทว่า โหติ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า อสงฺขาริกาติตา เป็น บทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ

(130) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้แน้แม่นั้น จึงกล่าวคำว่า อถวา เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง นัยอื่นอีก ฯ คำว่า สสงฺขาริกมสงฺขาริกิ นี้ ท่านพระอนุรุธธราจารย์กล่าวหมายถึงความมีและความไม่มี แห่งสังขารอย่างเดียว หากกล่าวเพราะความมีและความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขารนั้นด้วยจิต ไม่ เพราะฉะนั้น เพราะสังขารแม้ที่มีปรกติเป็นไปในสันดานที่ต่างกัน ก็มีจิตนี้เป็นความมุ่งหมาย เพราะกล่าวถึงสองบทที่หมายถึงความมีและความไม่มีแห่งสังขาร จิตที่บังเกิดแล้วด้วยอำนาจคือด้วยความสามารถแห่งสังขารนั้น ชื่อว่าสสังขาริก เพราะวิเคราะห์ว่า "มีสังขาร" เพราะ สห ศัพท์ แสดง ความหมายว่า มี ดุจในประโยคที่ว่า สโลมโก สัตว์มีขน สปกฺขิกโก สัตว์มีปีก เป็นต้น ฯ

เพราะเมื่อกล่าวคำว่า อถวา แล้วคำว่า บัณฺฑิตยอมนุญฺญิตยสละนัยก่อน ดังนี้ ท่านอาจารย์จึง กล่าวความมีและความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขารนั้นด้วยจิต ในนัยต้น แต่กล่าวความมีและ ความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขาร ในนัยหลัง ฯ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า สสงฺขาริกิ เป็นครั้งแรกหมายเอาความมีแห่งสังขาร ฯ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจัยตถะ จึงควรประกอบเป็น สสงฺขาริกนติ จ อสงฺขาริกนติ จ ฯ บทว่า สงฺขารสฺส หมายถึงสังขารกล่าวคือบุรพประโยค ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าภาวะ คือความมีอยู่ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าภาวะ คือความไม่มีอยู่ ได้แก่ความมีและความไม่มี ฯ ชื่อว่าภาวะ- ภาวะ ฯ ความเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าสหปวัตติ ฯ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สวิชฺชติ ความว่า สภาวะใด ย่อมมี เพราะเหตุานั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าสันตะ ความเป็นไป ชื่อว่าภาวะ ความมีปรากฏอยู่ ชื่อว่าสัพภาวะ ฯ เปลี่ยน สนต-ศัพท์ เป็น ส ด้วยสูตร สนตสทฺทสฺส โส เภ โภ จนเต¹¹⁷⁹ ฯ ความมี ชื่อ ว่าสัพภาวะ และความไม่มี ชื่อว่าอภาวะ ความมีด้วย ความไม่มีด้วย ชื่อว่าสัพภาวารภาวะ ความมีและ ความไม่มีแห่งความเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าสหปวัตติสัพภาวารภาวะ ฯ ความสืบทอดที่ต่างกัน ชื่อว่า ภินนสันตานะ ฯ ความสืบทอดของบุคคลเหล่านี้ที่ต่างจากความสืบทอดของตน ฯ สังขารที่เป็นไปใน สันดานที่ต่างกัน ชื่อว่าภินนสันตาดตปวัตติ ฯ ด้วย อปิ-ศัพท์ ที่มีความหมายว่า สัมปดินฺทนะ ย่อมให้รู้ ว่า หากกล่าวสังขารที่มีปรกติเป็นไปในสันดานของตนมีจิตนี้เป็นความมุ่งหมายอย่างเดียวนั้น ฯ บทว่า สงฺขารสฺส คือสังขารกล่าวคือการออกคำสั่ง ฯ จิตนี้เป็นความมุ่งหมายคือเป็นผล ชื่อว่าอิหฺมัตถะ เป็น กัมมธารยสมาส ฯ เปลี่ยน อิม เป็น อิหิ ด้วยสูตร ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา สิขณฺณติ¹¹⁸⁰ หรือด้วยสูตร

¹¹⁷⁸ รูป. -/590/430.

¹¹⁷⁹ รูป. -/112/74.

¹¹⁸⁰ รูป. -/423/310.

อิมสลี¹¹⁸¹, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ม ด้วยสูตร มหา สเร¹¹⁸² ฯ จิตนี้เป็นความมุ่งหมายแห่งสังขารนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอิมตติ ฯ ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ทณทาทิโต อิก อี¹¹⁸³ ฯ ความเป็นแห่งจิตนี้เป็นความมุ่งหมาย ชื่อว่าอิมตติตา ฯ ลง ตา ปัจจัย ด้วยสูตร ญตตตภา เว ตู¹¹⁸⁴ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งสังขารนั้น ชื่อว่าตังวะสะ ลงนิคคหิตอากม ฯ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ก็ในบทว่า สสงขาริก มีการเปลี่ยน สห-ศัพท์ เป็น ส มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวว่า สห สงขารน แต่ไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวว่า สงขารอ อสส อตติ เพราะเหตุไร ดังนี้ จึงใส่เหตุว่า สโลมโก สปกุชโกติอาทิสู วีย สหสทสส วิชขมานตลปรีทีปนโต-เพราะแสดง สห-ศัพท์ว่ามีความหมายว่า มีอยู่ในประโยค (สัตว์) มีชน (สัตว์) มีปีก ฯ ชนของสัตว์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสโลมกะ คือ มีชน ฯ ปีกของสัตว์มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสปิกชกะ ฯ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร ยทนุปนนา นิปาตนา สิขณนติ¹¹⁸⁵, ลง ก ปัจจัย ท้ายศัพท์สมาส ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามการนโต¹¹⁸⁶ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา บทว่า สธโน-มีศัพท์ เป็นต้น ฯ ศัพท์ว่า สห ชื่อว่าสหสัททะ ฯ ความหมายว่า มี ชื่อว่าวิชขมานตลกะ ฯ การแสดงความหมายว่า มี ชื่อว่าวิชขมานตลปรีทีปนนะ ฯ

สองบทว่า สสงขาริกมสงขาริก เป็นบทสรูปะของบทว่า เอตฺ ฯ บทว่า เอตฺ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตฺ ฯ บทว่า เกวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า สนธาย ฯ บทว่า สงขารสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาวาภาวํ ฯ บทว่า ภาวาภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า สนธาย ฯ บทว่า สนธาย เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตตฺ ฯ บทว่า วุตตฺ เป็นกิตบถ กัมมวาลก ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า วุตตฺ ฯ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวตติ ฯ บทว่า สหปวตติสพภาวาภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วุตตฺ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า อิมตติตาย ฯ บทว่า ภินนสนตานุปวตติโนปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงขารสส ฯ บทว่า สงขารสส เป็นบทภาวสัมพันธะในบทว่า อิมตติตาย ฯ บทว่า อิมตติตาย เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า นิพพตฺตํ ฯ บทว่า ตวัเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า นิพพตฺตํ ฯ บทว่า นิพพตฺตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตํ ฯ บทว่า จิตตํ เป็นบทสัญญีในบทว่า สสงขาริก ฯ บทว่า สงขารอ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตติ ฯ บทว่า อสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อตติ ฯ บทว่า อตติ เป็นนิบาตบถ กัตตวาลก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า สสงขาริก ฯ บทว่า สโลมโก สปกุชโกติอาทิสู เป็นบทอาธาระในบทว่า สหสทโท ฯ วีย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า สหสทสส เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า ปรีทีปนโต ฯ บทว่า วิชขมานตลปรีทีปนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า สสงขาริก ฯ

แต่พระวิมลพุทธิเถระได้กล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า เพราะสังขารแม้ที่มีปกติเป็นไปในสันดานที่ต่างกันเป็นต้นไว้ เพื่อแสดงวิกัปป์แม่อื่น ฯ คำนั้นผิด ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะคำว่า สันดานที่ต่างกันเป็นต้นเป็นคำที่ไม่มีนัยอื่นจากคำว่า อถวา-อีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น ฯ ความจริงมีนัยเดียวเท่านั้น ฯ แม้คำว่า อปี-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงปัญหา ก็ผิด ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะ อปี-ศัพท์

¹¹⁸¹ โมค.-/388/271. อ้างในนिरुตติที่ปนี.

¹¹⁸² รูป. -/52/49.

¹¹⁸³ รูป. -/400/295.

¹¹⁸⁴ รูป. -/387/286.

¹¹⁸⁵ รูป. -/423/310.

¹¹⁸⁶ รูป. -/350/233.

มิได้กล่าวถึงปัญหา ฯ แต่ อปิ-ศัพท์ กล่าวความหมายว่าสัมปณชนะ ฯ แม้คำว่า อิทมตติตาย และ ปจยภาววิชชमानตาย ก็ผิด ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะคำว่า ปจยภาว นี้ ไม่เหมาะกับบทว่า อิหิ ฯ ส่วนพระอริยวงศ์กล่าวไว้ว่า บทว่า สสงขาริกิ นี้ อันเป็นประโยชน์แก่บทที่เป็นเหตุว่า อิทมตติตาย และว่า อิติตถเถน มีความเกี่ยวข้องกัน ฯ คำนั้นก็ผิด ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะในบทว่า สสงขาริกิ นี้ มี อิติ-ศัพท์อยู่ในบทว่า เหตุภูตสส สงขารโ อสส อตถิ ฯ แม้คำว่า โต ปัจจยใช้ในความหมายทุติยาริวัตติ ในบทว่า สหปวัตตตสพภาวาทโธ ก็ผิด ฯ ควรกล่าวไว้ว่า สหปวัตตตสพภาวาทโธ ฯ ความจริง โธ ปัจจย ใช้ในความหมายว่า เหตุ ฯ ในบทว่า ผลมีอยู่ในจิตดวงสุดท้ายนี้ ใช้เป็นคำว่า อิทมตถิ ก็ผิด ฯ ควรกล่าว อิทอตถิตตาย ฯ

(131) ส่วนจิตที่ตรงกันข้ามกับสสังขาริกิจิตนั้น คือนอกจากสสังขาริกิจิตนั้น ชื่อว่า อสังขาริก โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วนั้นแหละ เพราะไม่มีสังขารนั้น ฯ

จิตที่ตรงกันข้าม คือนอกจากสสังขาริกิจิตนั้น ชื่อว่าตพพิปริตตะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ฯ ความไม่มีสังขารนั้น ชื่อว่าตทภาวะ ฯ นัยที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนยะ ฯ อธิบายความว่า นัยที่ ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วว่า สังขารนั้น ไม่มีแก่จิตดวงใด จิตดวงนั้น ชื่อว่าอสังขาร อสงขาริ นั้นนั่นเอง เป็น อสงขาริกิ ฯ

บทว่า ตพพิปริตติ เป็นบทสัญญี ฯ บทว่า ตทภาวโธ เป็นบทเหตุในบทว่า อสงขาริกิ ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยาริเสสนะในบทว่า อสงขาริกิ ฯ บทว่า อสงขาริกิ เป็นบทสัญญี ฯ

ก็รูปวิเคราะห์ที่ตั้งไว้ว่า **สงขารโ ยสส อตถิติ สสงขาริ** เป็นตัตถคุณพหุพพิหิสมาส ฯ สสงขาริ นั้นนั่นเอง เป็น สสงขาริกิ ฯ ลง ฦก ปัจจย ในความหมายตนเอง ฯ รูปวิเคราะห์ที่ตั้งไว้ว่า **สงขารโ ยสส นตถิ ต อสงขาริ** เป็นตัตถคุณพหุพพิหิสมาส ฯ อสงขาริ นั้นนั่นเอง เป็น อสงขาริกิ ฯ

(132) จิตที่ไม่ประกอบ คือไม่ระคนด้วยทิกฐิ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิกฐิตตวิปยุตฺต ฯ ไช ความว่า วิสสุฏฺฐิ เพื่อห้ามเนื้อความว่า อันประกอบโดยประการต่าง ๆ ฯ

บทว่า ทิกฐิตเตน เป็นบทวิปโยคตติยาในบทว่า วิปยุตฺต วิสสุฏฺฐิ ฯ บทว่า วิสสุฏฺฐิ เป็น บทวิเสสนะของบทว่า จิตฺต ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวเหตุในบทว่า ทิกฐิตตวิปยุตฺต ฯ บทว่า ทิกฐิตตวิปยุตฺต เป็นลึงค์ตัถะ ฯ

(133) ประกอบความว่า เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเสวยอารมณ์โดย เหมาะ คือโดยสมควร ได้แก่ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ ก็เสวยด้วยอาการที่ดำรงอยู่โดยอาการคือความเป็น กลาง ฯ ไชความว่า อุปปตติโต เพราะ อุป-ศัพท์มีความหมายหลากหลายมี สมิป-ไกลั อุปมา- เปรียบเทียบเป็นต้น ฯ ไชความว่า ยุตติโต เพราะ อุปปตติ-ศัพท์มีความหมายแม้ว่า เข้าถึงอยู่ ดุจใน ประโยคว่า ย่อมเข้าถึงโลกสวรรค์ เป็นต้น ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปตติ ฯ อุป บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ อุป-ศัพท์ เป็นศัพท์ทำให้ความหมายของธาตุเพิ่มขึ้น ฯ ลง ตี ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตติโว วา¹¹⁸⁷, ลบ ทุ ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนญจ¹¹⁸⁸, ลง โธ ปัจจยในตติยาริวัตติ ด้วย กวจิ โธ-โยควิภาคะในสูตร กวจิ โธ ปญจมยเต¹¹⁸⁹ ฯ การประกอบ ชื่อว่ายุตติ ฯ ยุช-ธาตุมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ตี ปัจจย, ลบ ชุ ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ภูษาทีนมนโต โน

¹¹⁸⁷ รูป. -/599/437.

¹¹⁸⁸ รูป. -/630/455.

¹¹⁸⁹ รูป. -/260/148.

ทวิ จ¹¹⁹⁰ ฯ ไชความว่า อนุภาติ เพราะ อิกขติ-ศัพท์ มีความหมายแม้ว่า ดู-มอง-เห็น เป็นต้น ฯ อิกข-
 ชาติมีความหมายว่า เสวย, ติ วิภัตติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹¹⁹¹ ฯ อนุ บทหน้า ภู-ชาติมีความ
 ความหมายว่า เสวย, ติ วิภัตติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹¹⁹², วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญเณสุ
 จ¹¹⁹³, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร¹¹⁹⁴ ฯ ถามว่า เวทนาเป็นกลาง ย่อมเสวยรสของ
 อารมณ์ โดยสมควร ด้วยอะไร ฯ เฉลยว่า เวทนาเป็นกลางเสวยรสของอารมณ์ โดยสมควร เพราะไม่มี
 การตกไปฝ่ายอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวรูปวิเคราะห์เพียงเท่านี้ว่า
อุปตติโต ยุตติโต อิกขติ อนุภาติ อุปกษา ไม่ควรใส่คำว่า **เวทียมานาปี มชมตตากการสณฐิตยา**
 คำนั้นท่านใส่เข้ามาเพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ความจริง ท่านใส่คำว่า **เวทียมานาปี มชมตตากการ-**
สณฐิตยา เพื่อให้รู้ว่า เวทนาเป็นกลางเสวยรสของอารมณ์ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็เสวยโดยอาการคือ
 ความเป็นกลาง ฯ ความสมบูรณ์ในการใส่คำว่า เวทียมานาปี มชมตตากการสณฐิตยา เข้ามารู้ได้ยาก ฯ
 ชื่อว่าเวทียมานา เพราะวิเคราะห์ว่า **เวทียติ** ความว่า เวทนาใด ย่อมเสวยรสของอารมณ์ เพราะเหตุ
 นั้น เวทนานั้น ชื่อว่าเวทียมานา ฯ วิท-ชาติมีความหมายว่า เสวย, ลง มาน ปัจจย ด้วยสูตร วตตมานเ
 มานนตา¹¹⁹⁵, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹¹⁹⁶, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคम्मิกาโร¹¹⁹⁷, วุทธิ อี
 ที่ วิท-ชาติ เป็น เอ ด้วยสูตร อญเณสุ จ¹¹⁹⁸, ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถियมโต
 อาปจจโย¹¹⁹⁹ ฯ อปี-ศัพท์ มีความหมายว่าตีเตียนว่า เวทนาเป็นกลาง ย่อมเสวยโดยสมควร ย่อมเสวย
 โดยอาการคือความเป็นกลาง ทำไม ฯ สภาวะคือตัวตนที่ดำรงอยู่ในท่ามกลางของอาการคือความสุข
 และความทุกข์ ชื่อว่ามีชฌัตตา อาการคือความเป็นกลาง ชื่อว่ามีชฌัตตากการะ ฯ การดำรงอยู่ คือ
 ความเป็นไป ชื่อว่าสณฐิตี ความดำรงอยู่โดยอาการคือความเป็นกลาง ชื่อว่ามีชฌัตตากการสณฐิตี ฯ
 ด้วยบทว่า เวทียมานาปี มชมตตากการสณฐิตยา นี้ ท่านอาจารย์จะให้รู้ว่า เวทนาเป็นกลางเสวยรสของ
 อารมณ์ แม้ก็จริง ถึงกระนั้น ก็เสวยโดยอาการคือสภาวะเป็นกลาง ไม่เสวยโดยอาการคือการตกไป
 ฝ่ายอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ฯ อุป บทหน้า อิกข-ชาติมีความหมายว่า เสวย, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร
 อิตถियมตยโว วา¹²⁰⁰, ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์อีก ด้วยสูตร อิตถियมโต อาปจจโย¹²⁰¹ ฯ

บทว่า อุปตติโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อิกขติ อนุภาติ ฯ บทว่า ยา เวทนา เป็น
 บทกัตตาในบทว่า อิกขติ ฯ บทว่า อิกขติ อนุภาติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า เวทียมานาปี

¹¹⁹⁰ รูป. -/560/409.

¹¹⁹¹ รูป. -/433/318.

¹¹⁹² รูป. -/433/318.

¹¹⁹³ รูป. -/434/318.

¹¹⁹⁴ รูป. -/435/319.

¹¹⁹⁵ รูป. -/646/469.

¹¹⁹⁶ รูป. -/510/368.

¹¹⁹⁷ รูป. -/547/400.

¹¹⁹⁸ รูป. -/434/318.

¹¹⁹⁹ รูป. -/176/101.

¹²⁰⁰ รูป. -/599/437.

¹²⁰¹ รูป. -/176/101.

เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุภาติ ฯ บทว่า มชฌตตการสณฺหิตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุภาติ ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกฺขา ฯ บทว่า อุเปกฺขา เป็นบทสัณฺญา ฯ

(134) รูปวิเคราะห์ว่า เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะย่อมเสวยโดยสมควร ฯ แม้ในปรมัตถวินิจจยฎีกา ท่านก็กล่าวไว้ว่า เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเสวยอารมณ์โดยเหมาะคือโดยสมควร ได้แก่ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ ก็เสวยด้วยอาการที่ดำรงอยู่โดยอาการคือความเป็นกลาง ฯ อีกนัยหนึ่ง ฯ เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า การเสวยอารมณ์อันเหมาะสมคือไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ

สุขเวทนาด้วย ทุกขเวทนาด้วย ชื่อว่าสุขทุกฺขะ ฯ ท่านกล่าวคำว่า อุเปตา เพื่อให้รู้เนื้อความของ อุป-ศัพฺทํ ฯ ไชความคำว่า ยุตฺตา เพราะ อุเปตา-ศัพฺทํ กล่าวแม้ความเข้าถึง ฯ ไชความว่า อวิรุทฺธา เพราะ ยุตฺตา-ศัพฺทํ กล่าวแม้ความประกอบ ฯ ไชความว่า อนุภวนํ เพื่อให้รู้ว่า อิกฺขา-ศัพฺทํ เป็นภาววาทก ฯ ความเหมาะสม ชื่อว่าอุเปตา ฯ อุป บทหน้า อิ-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจยฺในภาวะ ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต¹²⁰², วุทฺธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อณฺเณสุ จ¹²⁰³, ลง อา ปัจจยฺในอิตถิลิङ्คอีก ฯ ความสมควร ชื่อว่ายุตฺตา ฯ ยุช-ชาตุ, ต ปัจจยฺ, อา ปัจจยฺ ฯ ความไม่เป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่าอวิรุทฺธา ฯ การเสวย ชื่อว่าอิกฺขา, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร อิตถิมตฺติยโว वा¹²⁰⁴, ลง อา ปัจจยฺในอิตถิลิङ्คอีก ฯ การเสวย ชื่อว่าอนุภวนะ, ภู-ชาตุ, ลง ยุ ปัจจยฺ ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु¹²⁰⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณฺ¹²⁰⁶ ฯ

บทว่า สุขทุกฺขานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อุเปตา ยุตฺตา อวิรุทฺธา ฯ บทว่า อุเปตา ยุตฺตา อวิรุทฺธา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิกฺขา ฯ บทว่า อิกฺขา อนุภวนํ เป็นलिङ्कัตถะ ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกฺขา ฯ บทว่า อุเปกฺขา เป็นलिङ्कัตถะ ฯ

(135) ท่านอาจารย์เมื่อประสงค์จะกล่าวคำว่า สุขทุกฺขานํ ว่า อุเปตา ยุตฺตา อวิรุทฺธา อิกฺขา จึงกล่าวคำว่า สุขทุกฺขา เป็นต้น ฯ จริงอยู่ อุเบกขาเวทนานี้ ย่อมเป็นไปแม้ในลำดับติดต่อกันแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาเหล่านั้น เพราะไม่ขัดต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ

สุขด้วย ทุกฺข์ด้วย ชื่อว่าสุขทุกฺขะ ฯ ชื่อว่าวิโรธะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิรุชฺฌมตฺติ ความว่า เวทนาใด ย่อมขัดซึ่งกันและกัน เพราะเหตุนี้ เวทนานั้น ชื่อว่าวิโรธิ คือสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ วิบทหน้า ฐิ-ชาตุมีความหมายว่า ปิดกั้น-ห้าม, ลง อี ปัจจยฺ ด้วยสูตร มฺนาทีหิ จ¹²⁰⁷, วุทฺธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อณฺเณสุ จ¹²⁰⁸ ฯ ความเป็นปฏิปักษ์หามิได้ ชื่อว่าอวิโรธิ คืออุเบกขาเวทนา ฯ ความไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่าสุขทุกฺขาวิโรธิ ฯ ความเป็นแห่งความไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่าสุขทุกฺขาวิโรธิตา ฯ หิ-ศัพฺทํ เป็นทหฺทิกฺरणะ ฯ ระหว่างคั่นหามิได้ ชื่อว่า

¹²⁰² รูป. -/622/450.

¹²⁰³ รูป. -/434/318.

¹²⁰⁴ รูป. -/599/437.

¹²⁰⁵ รูป. -/596/434.

¹²⁰⁶ รูป. -/570/417.

¹²⁰⁷ รูป. -/679/495.

¹²⁰⁸ รูป. -/434/318.

อนันตระ ๗ ปี-ศัพทีย่อมให้รู้ว่า อุเบกขาเวทนาย่อมเป็นไปในลำดับติดต่อกันแห่งอุเบกขาเวทนาอย่าง เดียวหามิได้ ๗

บทว่า สุขทุกขาวโรธิตาย เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ปวตตติ ๗ บทว่า เอสา เป็นบท กัตตาในบทว่า ปวตตติ ๗ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนนตริ ๗ บทว่า อนนตรมปิ เป็นบท กาลสัตตมีในบทว่า ปวตตติ ๗ บทว่า ปวตตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๗

ในคัมภีร์อภิธัมมาวตารฎีกา กล่าวไว้ว่า ก็เนื้อความนี้ ย่อมได้เฉพาะเวทนาที่ประกอบด้วย จิตที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้น แต่ในเบื้องต้น หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความจริง การเสวยอารมณ์ โดยสมควร แห่งจิตที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้น ย่อมไม่มีหามิได้ ๗

(136) บทว่า **อุเปกขาสหคต** นี้ มีนัยดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วนั้นแล ๗ ท่านอาจารย์ หมายเอารูปวิเคราะห์นี้ว่า จิตที่สหระค คือที่ระคนด้วยอำนาจอาการ 4 อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้น กับอุเบกขาเวทนา หรือที่ถึงภาวะมีเกิดในขณะเดียวกันเป็นต้น กับอุเบกขาเวทนา เพราะเหตุนั้น จิต ดวงนั้น จึงชื่อว่าอุเบกขาสหคตจิต ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า **วุตตณยเมว** ๗ นัยที่กล่าวแล้วแห่งบทใด บท นั้น ชื่อว่าวุตตณย ๗ เอว-ศัพท ห้ามนัยอื่น ๗

บทว่า อุเปกขาสหคต เป็นบทสรุปะของบทว่า อิหิ ๗ บทว่า อิหิ เป็นลิงค์ตละ ๗ บทว่า วุตตณยเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิหิ ๗

(137) ท่านอาจารย์เมื่อจะยกคำทักท้วงขึ้นว่า ก็ในโลภมูลจิต 8 ดวงนี้ สัมปยุตธรรม ทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้นแม่เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวจิตนั้นสหระคเป็นต้นไว้เท่านั้น เพราะเหตุไรไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวจิตนั้นสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้นไว้เท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กสมา** เป็นต้น ๗ การทักท้วงว่า ในโลภมูลจิต 8 ดวงนี้ เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสสเจตสิกเป็นต้น แม่เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวจิตสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้นไว้เท่านั้น ๗

ปน-ศัพท เป็นวจนาลังการะ ๗ บทว่า อญฺเญสุ ความว่า เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสส-เจตสิกเป็นต้น แม่เหล่าอื่นจากโสมนัส อุเบกขา และทิวฐิเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ ๗ ปี-ศัพทีย่อมให้รู้ว่า โสมนัสเป็นต้นมีอยู่อย่างเดียวกัหามิได้ ๗ ในบทว่า ผลสาทีสุ สัมปยุตธรรมเมสุ ควรถือเอาเจตสิก 20 เหล่านี้ คือ เจตสิกธรรม 7 ประการมีทั่วไปแก่จิตทุกดวง มีผัสสเจตสิกเป็นต้น เว้นเวทนา ปกิณณก-เจตสิก 6 ประการ เจตสิกธรรม 4 ประการมีทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง มี โมหะ อหิริกะ อนัตตปปะ อุทธัจจะ และ โลภะ 1 มานะ 1 ถีนมิทระ 1 ๗ เพราะเหตุไร ๗ เพราะท่านกล่าวบทว่า เอตถ วั ๗ จิต ที่สหระคด้วยโสมนัส เป็นเบื้องต้นแห่งจิตที่สหระคด้วยอุเบกขาเป็นต้นเหล่าใด จิตที่สหระคด้วย อุเบกขาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโสมนัสสหคตาทิ ๗ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายเอาอสังขาริกจิตที่สหระค ด้วยอุเบกขาและสหระคด้วยทิวฐิ ๗ ความเป็นแห่งจิตสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้น ชื่อว่าโสมนัสส-สหคตาทิภาวะ ๗ เอว-ศัพท ห้ามความที่จิตสหระคด้วยผัสสะเป็นต้น ๗

บทว่า กสมา เป็นบทเหตุปุจฉาในบทว่า วุตโต ๗ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า วิชขมานะสุ เป็นอาชาระแม่ในบทว่า วุตโต ๗ สองบทว่า อญฺเญสุปี ผลสาทีสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สัมปยุตธรรมเมสุ ๗ บทว่า สัมปยุตธรรมเมสุ เป็นบทภาวสัตตมี ๗ บทว่า วิชขมานะสุ เป็นบทตุลยา-ธิกรณสัตตมี ๗ บทว่า โสมนัสสสหคตาทิภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ๗ บทว่า วุตโต เป็นกิตบท กัมมวจาก ๗ อติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ๗

(138) บทว่า โสมนสฺส เป็นต้น เป็นบทเฉลย ฯ เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีโสมนัส เป็นต้นนั้นแล มีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) ท่านอาจารย์จึงกล่าวจิตสหระคตด้วยโสมนัส เป็นต้นไว้เท่านั้น ฯ

โสมนัสเป็นเบื้องต้นแห่งเจตสิกเหล่าใด เจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่าโสมนัสสาทิ ฯ ด้วย อาทิสัพพท์ หมายเอาทิวฏฐิตทั้งหลายและความเป็นอสังขาริกจิต ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามผัสสเจตสิก เป็นต้น ฯ ความเป็นแห่งโสมนัส เป็นต้นมีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) ชื่อว่าอสาธรรณภาวะ ฯ

บทว่า โสมนสฺสาทินเมว เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า อสาธรรณภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า วุตโต ฯ

(139) ท่านอาจารย์ เพื่อให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีโสมนัส เป็นต้นนั้นแลมีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) สำเร็จ จึงกล่าวว่า **ผลสาทโย** เป็นต้น ประกอบความว่า ความจริง เจตสิกธรรมบางเหล่า (7 ประการ) มีผัสสเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้จิตทุกดวง ฯ เจตสิกธรรมบางเหล่า (19 ประการ) มีทั่วไปแก้กุศลจิต เป็นต้น และเจตสิกธรรมทั้งหลาย (4 ประการ) มีโมหเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้กกุศลจิตทุกดวง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่อาจจะอธิบายจิตให้ต่างกันได้ โดยเจตสิกธรรมมีผัสสเจตสิก เป็นต้นเหล่านั้น ฯ ส่วนเจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัส เป็นต้น เกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่งจิตด้วยอำนาจเจตสิกธรรมมีโสมนัส เป็นต้นนั้น ปรากฏชัดเจนแล้ว ฯ

ผัสสเจตสิกเป็นเบื้องต้นแห่งเจตสิกธรรมเหล่าใด เจตสิกธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าผัสสาทิ ฯ ทิสัพพท์ เป็นทัฬหีकरणะ ฯ บทว่า เกจิ ความว่า เจตสิกธรรม 6 ประการมีผัสสเจตสิก เป็นต้นมีทั่วไปแก้จิตทุกดวง ฯ เจตสิกธรรมมีทั่วไปแก้จิตทุกดวง ชื่อว่าสัพพจิตตสาธรรณะ ฯ บทว่า เกจิ ความว่า เจตสิกธรรม 6 ประการ มีวิตกเจตสิก เป็นต้น เป็นปภินณกเจตสิก ฯ ไม่ควรถือเอาโสภณเจตสิก ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะเป็นอกุสลาธิการ ฯ กุศลจิตเป็นเบื้องต้นแห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่ากุสลาทิ ฯ ด้วย อาทิสัพพท์ หมายเอา อกุศลจิตและอัพยาภกฤตจิต ฯ เจตสิกธรรมมีทั่วไปแก้จิตทุกดวง มีกุศลจิต เป็นต้น ชื่อว่ากุสลาทิสาธรรณะ ฯ ปภินณกเจตสิก 6 ประการมีวิตกเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้กกุศลจิต เป็นต้น ตามสมควร คือมีไม่ทั่วไปแก้จิตทุกดวงมีกุศลจิต เป็นต้น ฯ โมหเจตสิกเป็นเบื้องต้นแห่งเจตสิกธรรมเหล่าใด เจตสิกธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโมหาทิ ฯ ด้วย อาทิสัพพท์ หมายเอา อหิริกเจตสิก อโนตตปปเจตสิก และอุทธัจจเจตสิก ฯ จ-ศัพท์วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควรวางเป็น สัพพจิตตสาธรรณา จ สัพพากุสลาธรรณา จ ฯ เจตสิกธรรมทั้งหลาย (4 ประการ) มีโมหเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้กกุศลจิตทุกดวง ฯ

ท่านอาจารย์ประสงค์คำถามว่า ก็จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส เป็นต้น เป็นอย่างไร จึงกล่าวว่า **โสมนสฺส** เป็นต้น ฯ ปน-ศัพท์เป็นวิเสสตัดะ ฯ เอว-ศัพท์ มีความหมายว่า สันนิษฐาน ย่อมให้รู้ว่า ไม่ปรากฏ ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าตังวสเส ลงนิกคหิตอากม ฯ

สามบทว่า ผลสาทโยปิ เกจิ สัพพจิตตสาธรรณา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เจตสิกา ฯ บทว่า เจตสิกา เป็นลิงคัตถะ ฯ สองบทว่า เกจิ กุสลาทิสาธรรณา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เจตสิกา ฯ สองบทว่า โมหาทโย สัพพากุสลาธรรณา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เจตสิกา ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า น สกกา ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า สกกา ฯ บทว่า เตหิ เป็นบทวิเสสนัตติยาในบทว่า วิเสเสตุ ฯ บทว่า สกกา เป็นนิบาตบท ภาววาจก ฯ บทว่า จิตตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิเสเสตุ บท

ว่า วิเสเสตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า น สกกา ฯ บทว่า อาจารย์เณ เป็นบทอวৃতตักัดตาในบทว่า น สกกา ฯ บทว่า โสมนสุสารทโย เป็นบทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า กตถจि เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตเต ฯ บทว่า จิตเต เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า โหนติ เป็นอาชยาดบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า กตถจि เป็นบทวิเสสนะในบทว่า จิตเต ฯ น-ศัพท เป็นบทปฎิเสธในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า โหนติ เป็นอาชยาดบท กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า ปากโฏ ฯ บทว่า ปากโฏ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า ตัวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า จิตตสุส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นลึงค์ตถะ ฯ

ในบทว่า โสมนสุสารทโย ปน กตถจि จิตเต โหนติ กตถจि น โหนติ-ส่วนเจตสิกธรรมทั้งหลาย มีโสมนัสเป็นต้น เกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง นี้ พึงทราบอธิบายความตามสมควรดังนี้ โสมนัสเจตสิก เกิดในจิตบางดวง คือในจิต 4 ดวงที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่เกิดในจิตบางดวง คือที่สหระคตด้วยอุเบกขา อุเบกขาเกิดในจิตบางดวง คือในจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่เกิดในจิตบางดวง คือที่สหระคตด้วยโสมนัส ทิฎฐิเกิดในจิตบางดวง คือในจิตที่เป็นทิฎฐิสัมปยุต ไม่เกิดในจิตบางดวง คือในจิตที่เป็นทิฎฐิวิปยุต สังขารเกิดในจิตบางดวง คือที่เป็นสังขาริกจิต ไม่เกิดในจิตบางดวง คือที่เป็นอสังขาริกจิต ฯ

(140) ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำถามถึงเหตุ จึงกล่าวว่า กสมา เป็นต้น ฯ ถาว่า เพราะเหตุไร เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ จึงเกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง ฯ

บทว่า กสมา เป็นบทเหตุปุจฉา ฯ ปน-ศัพท เป็นวจนาลังการะ ฯ บทว่า เอเต เป็นบทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า กตถจि เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า โหนติ เป็นอาชยาดบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า กตถจि เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ น-ศัพท เป็นบทปฎิเสธ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า ปุจฉา ฯ บทว่า ปุจฉา เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(141) มีความสัมพันธ์ว่า เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ จึงเกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง เพราะมีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม คือมีความเป็นเหตุตั้งอยู่ใกล้และไม่ตั้งอยู่ใกล้ หรือ เพราะมีเหตุที่ถึงพร้อมและไม่ถึงพร้อม ฯ

ชื่อว่าการณ์ เพราะวิเคราะห์ว่า กโรติ ความว่า เหตุใด ย่อมกระทำคือให้เกิดผล เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าการณ์ ฯ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ¹²⁰⁹, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อยเณสุ จ¹²¹⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวุน¹²¹¹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ¹²¹² ฯ ชื่อว่าสันนิหิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สห นิธาดิ ความว่า เหตุใด ย่อมตั้งอยู่ คือดำรงอยู่ร่วมกับเจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เพราะความเป็นไปติดต่อกัน เพราะเหตุหนึ่ง เหตุหนึ่ง ชื่อว่าสันนิหิตะ ฯ สนนินิต-ศัพท กล่าวถึงการเกิดร่วมกัน ฯ เพราะเหตุหนึ่ง ในคัมภีร์โมหวิจเฉทนีเย ท่านจึงกล่าวไว้ว่า พระนามว่า พุทธะ เพราะทรงเป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในพระโพธิญาณคือมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ ฯ ส-ศัพท เป็นอุปสัคที่กล่าวถึงความหมายของ สห-ศัพท ฯ นิ-ศัพท เป็นอุปสัคที่เปียดเปียนความหมายของธาคู เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า ขุมทรัพย์นั้นที่ฝังไว้ดีแล้ว ฯ ธา-ธาคู มี

¹²⁰⁹ รูป. -/597/435.

¹²¹⁰ รูป. -/434/318.

¹²¹¹ รูป. -/570/417.

¹²¹² รูป. -/550/402.

ความหมายว่า หยุด-ยีน-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹²¹³, ลง อ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาวโร¹²¹⁴, เปลี่ยน ธ เป็น ห ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยยานัง ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²¹⁵ ฯ ชื่อว่าอสนนินิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สห น นิธาคติ ความว่า เหตุใด ย่อมไม่ตั้งอยู่ คือไม่ดำรง อยู่ร่วมกับเจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าอสนนินิตะ เป็นอยู่ติดต่อกัน สมมาส ฯ ในนัยที่ 2 มีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า ชื่อว่าอสนนินิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สนนินธาคติ ความว่า เหตุใด ย่อมตั้งไว้ด้วยดี คือถึงพร้อม ได้แก่บรรลุลถึงด้วยอำนาจได้เจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าอสนนินิตะ คือเหตุที่ถึงพร้อม ฯ สนนินิต-ศัพท์ ขยายความด้วย สมปตต-ศัพท์ ฯ เนื้อความว่า เหตุอันไม่ตั้งไว้ดีแล้ว ชื่อว่าอสนนินิตะ คือเหตุที่ไม่ถึงพร้อม ฯ เพราะฉะนั้น ใน คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า บทว่า อสนนินิตะ คือ ไม่ถึงพร้อม ฯ เหตุอันถึงพร้อมด้วย อันไม่ถึงพร้อมด้วย ชื่อว่าอสนนินิตาสนนินิตะ ความเป็นแห่งเหตุที่ถึงพร้อมและไม่ถึงพร้อม ชื่อว่าอสนนินิตาสนนินิตภาวะ ฯ

บทว่า การณสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า สนนินิตาสนนินิตภาวโต เป็น บทญาปกเหตุในสองบทว่า โหนติ น โหนติ ฯ

มีอธิบายความในประโยคที่ว่า การณสส สนนินิตาสนนินิตภาวโต-เพราะมีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม ดังนี้ เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ย่อมเกิดในจิตบางดวง เพราะมีเหตุเกิดร่วม ไม่เกิดในจิตบางดวง เพราะไม่เกิดร่วม ฯ มีวาจาประกอบความตามลำดับดังนี้ บรรดาเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้น โสมนัสเจตสิก เกิดในจิต 4 ดวงที่สหครตด้วยโสมนัสนี้ เพราะตนถึงพร้อมคือได้เหตุ 3 มีอัญญารมณเป็นต้น ไม่เกิดในจิต 4 ดวงที่สหครตด้วยอุเบกขา เพราะตนได้ถึงพร้อมด้วยเหตุมี อัญญารมณเป็นต้น อุเบกขา เกิดในจิตที่สหครตด้วยอุเบกขา เพราะตนได้เหตุมีอัญญารมณ 3 ธรรมณเป็นต้น ไม่เกิดในจิตที่สหครตด้วยโสมนัส เพราะไม่ได้เหตุนั้น ทิฏฐิเกิดในจิตที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต เพราะตนได้เหตุคือการคบบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิและความที่บุคคลเป็นผู้มีอุจเฉททิฏฐิเป็นเจ้าเรือน ไม่เกิดในจิตที่เป็นทิฏฐิวิปยุต เพราะตนได้เหตุนั้น แต่เมื่อมีเหตุที่เหมาะสมเป็นต้น ย่อมเป็นอสังขาริกจิต เมื่อไม่มีเหตุที่เหมาะสมเป็นต้น ไม่เป็นอสังขาริกจิต ฯ ก็คำว่า มีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม นี้ เข้าใจยาก เพราะท่านกล่าวเหตุโดยทั่วไปแล้วในหนหลัง ฯ

(142) คนถามเมื่อจะถามความย่อ จึงกล่าว **กิมปน** เป็นต้น ฯ ถามว่า ก็อะไรเป็นเหตุแห่งเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้น เหล่านั้น ฯ

บทว่า ก็ เป็นบทปุจฉา ฯ ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ บทว่า เนส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า การณ ฯ บทว่า การณ เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุประของบทว่า ปุจฉา ฯ บทว่า ปุจฉา เป็นลึงคัตถะ ฯ

(143) บทว่า วุจเจเต ความว่า ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป ฯ บทว่า สภาวโต เป็นต้น เป็นการกล่าวอย่างพิสดาร ฯ เชื่อมความว่า อันที่จริง อัญญารมณ โดยสภาวะ หรือโดยปริกัปป 1 ความที่บุคคลมีปฏิสนธิจิตสหครตด้วยโสมนัส 1 ความที่บุคคลมีปรกตไม่ลึกซึ้ง 1 เป็นเหตุแห่งโสมนัส ในอริการแห่งอกุศลจิตนี้ ฯ อัญญารมณ 1 ความที่บุคคลมีปฏิสนธิจิตสหครตด้วยอุเบกขา 1

¹²¹³ รูป. -/606/441.

¹²¹⁴ รูป. -/547/400.

¹²¹⁵ รูป. -/488/351.

ความที่บุคคลมีปรกติลักษณ์ 1 เป็นเหตุแห่งอุเบกขา ๑ การคบบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิ 1 ความที่บุคคลเป็นผู้มีศีลสัตตทิฎฐิและอุจเฉททิฎฐิเป็นเจ้าเรือน 1 เป็นเหตุแห่งทิฎฐิ ๑ ส่วนปัจจัยทั้งหลายมีกฏและโกชณะที่เหมาะสมเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความที่จิตเป็นอสังขาริก เพราะเหตุฉะนั้น เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้น จึงเกิดเฉพาะในจิตบางดวง เพราะเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจเหตุที่เหมาะสมแก่ตน เพราะเหตุฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่อาจบัญญัติความต่างกันแห่งจิตได้ โดยเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้นแล ๑

ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ ความว่า ความมีปกติของตน ๑ สัญญาวิปลาส คือความจำวิปลาสสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาว่าเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา ชื่อว่าปริกัปป ๑ วา-ศัพท ครอบประกอบเป็น สภาวะโต วา ปริกัปปโต วา ๑ หิ-ศัพท เป็นวิตถาระ ๑ ชื่อว่าอิฎฐะ เพราะน่าปรารถนา หรือชื่อว่าอิฎฐะ เพราะน่าแสวงหา ได้แก่รูปารมณเป็นต้น ๑ อิส-ธาตุ มีความหมายว่าแสวงหา ๑ อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนานั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอิฎฐารมณ ๑ อันประกอบด้วยโสมนัส ชื่อว่าโสมนัสสะ เป็นอุตตรโลปตติยาตปุริสสมาส ๑ ปฎิสนธิจิต อันประกอบด้วยโสมนัส ย่อมมีแก่บุคคลใด บุคคลนั้น ชื่อว่าโสมนัสสปฏิสนธิกะ ๑ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสตคตตานมการนโต¹²¹⁶, ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ชื่อว่าโสมนัสปฏิสนธิกะ ๑ ชื่อว่าคัมภีระ เพราะถึงคือเป็นไปโดยความเป็นผู้ลึกซึ้ง คือสภาวะ ๑ คม-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อธิ ปัจจัย ด้วยสูตร รนชุทาหิ ธิทททททททท กวจิ ชทโลโป จ¹²¹⁷, ลง ฎ อากมตรงกลาง ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยยานัน ทิวปริตาเทสโลปาคมา จ¹²¹⁸ ๑ ความเป็นผู้มีปรกติอันลึกซึ้ง ชื่อว่าคัมภีระสภาวะ คือความเป็นผู้มีปรกติอันหนักแน่น ความเป็นผู้มีปรกติอันลึกซึ้ง ย่อมไม่มีแก่บุคคลใด บุคคลนั้น ชื่อว่าคัมภีระสภาวะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่มีความเป็นผู้มีปรกติลักษณ์ ชื่อว่าอคมภีระสภาวะ ๑ ใช้เป็นปาฐะเสียงยาวว่า คมภีโร ก็มี ๑ ที่ชะ อี ตรงกลางเป็น อี ด้วยสูตร กวจาทิมชมุตตราท ที่ฆรสสา ปจจเยสุ จ¹²¹⁹ ๑ จ-ศัพทครอบประกอบเป็น อิฎฐารมณญจ โสมนัสสปฏิสนธิกะตา จ อคมภีระสภาวะตา จ ๑ ด้วยคำว่า อธิ นี้ ย่อมห้ามเหตุแห่งโสมนัส ในอธิการแห่งอกุศลจิต ๑

สองบทว่า สภาวะโต ปริกัปปโต วา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อิฎฐ- ๑ สามบทว่า อิฎฐารมณญจ โสมนัสสปฏิสนธิกะตา จ อคมภีระสภาวะตา จ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาหาระในบทว่า โสมนัสสสุ ๑ บทว่า โสมนัสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ ๑ บทว่า การณ เป็นลึงค์ตละ ๑

(144) ตัวตนคือความปกติตั้งอยู่ท่ามกลางอารมณ์ที่น่าปรารถนา แห่งอารมณ์ใด มีอยู่ อารมณ์นั้น ชื่อว่ามัชฌัตตะ อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนานั้น เป็นความปกติที่ตั้งอยู่ท่ามกลางด้วย ชื่อว่าอิฎฐมัชฌัตตะ อารมณ์ที่เป็นปกติตั้งอยู่ท่ามกลางอารมณ์ที่น่าปรารถนานั้นแล ชื่อว่าอิฎฐมัชฌัตตารมณ ๑ อันประกอบด้วยอุเบกขา ชื่อว่าอุเบกขา เป็นตปุริสสมาส ๑ ปฎิสนธิจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมมีแก่บุคคลใด บุคคลนั้น ชื่อว่าอุเบกขาปฏิสนธิกะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีปฏิสนธิจิตที่สหระตด้วยอุเบกขา ชื่อว่าอุเบกขาปฏิสนธิกะ ๑ สภาวะคือความเป็นปรกติอันลึกซึ้งของ

¹²¹⁶ รูป. -/350/233.

¹²¹⁷ รูป. -/671/490.

¹²¹⁸ รูป. -/350/233.

¹²¹⁹ รูป. -/354/247.

บุคคลใดมีอยู่ บุคคลนั้น ชื่อว่าคัมภีรสภาพะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีปรกติลักษณะ ชื่อว่าคัมภีรสภาพา
จ เป็นลึงค์ตละ ฯ

จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ฯ บทว่า อภิภูมชมตตารมมณ อูเพกษาปฏิสนธิกตา คมภีรสภาพา
จ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อูเพกษาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า การณ ฯ

(145) ชื่อว่าวิปันนา เพราะวิเคราะห์ว่า **วิปชช** ความว่า ทิฏฐิโต วิบัติแล้ว คือ พินาศแล้ว
เพราะเหตุนั้น ทิฏฐินั้น ชื่อว่าวิปันนา ฯ วิ บทหน้า ปท-ชาตุมมีความหมายว่า ไป วิ-ศัพท์เป็นศัพท์
เบียดเบียนความหมายของชาต เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า พินาศ ฯ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร อติเต
ตตวนตตาวี¹²²⁰ เปลี่ยน ต เป็น อนน และลบ ท ทำยชาต ด้วยสูตร ภิทาโท อินนอนนอินวา วา¹²²¹ ฯ
ทิฏฐิ อันวิบัติ คือพินาศของบุคคลใด มีอยู่ บุคคลนั้น ชื่อว่าทิฏฐิวิปันนะ มีทิฏฐิอันวิบัติด้วย มีทิฏฐิอัน
วิปตินั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิวิปันนบุคคละ การเสพ คือการคบ ชื่อว่าเสวนา
การคบบุคคลผู้มีทิฏฐิอันวิบัติแล้ว ชื่อว่าทิฏฐิวิปันนบุคคลเสวนา ฯ อตฺตาและโลก ชื่อว่าสัสตตะ
เพราะเป็นไปติดต่อกัน ฯ สส-ชาตุมมีความหมายว่า เป็นไปติดต่อกัน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร กालะ วตต-
มานาตีเต ญวาทโย¹²²² หรือลง ต ปัจจัย ด้วยสูตรในคัมภีร์โมคคัลลานะ วาทีหิ โต ฯ อตฺตาและโลก
ชื่อว่าอุจเฉทะ เพราะขาดสูญ ฯ อตฺตาและโลกทั้งเป็นไปติดต่อกันและขาดสูญ ชื่อว่าสัสตฺตจฺเฉทะ ฯ ชื่อ
ว่าอาสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาสยณฺติ เอตล** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมอาศัยในทิฏฐินี้ เพราะเหตุ
นั้น ทิฏฐินี้ ชื่อว่าอาสยะ ฯ อา-ศัพท์ เป็นศัพท์เบียดเบียนความหมายของชาต เพราะฉะนั้น ส-ชาตฺจจึงมี
ความหมายว่า อาศัย ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญุตฺตาวี วา¹²²³ ฯ ทิฏฐิเป็นที่อาศัยอันเป็นไป
ว่า อตฺตาและโลกเป็นไปติดต่อกันและขาดสูญ ของบุคคลใด มีอยู่ บุคคลนั้น ชื่อว่าสัสตฺตจฺเฉทาสยยะ
ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีสัสตฺตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเป็นที่อาศัย ชื่อว่าสัสตฺตจฺเฉทาสยตา ฯ

จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ฯ สองบทว่า ทิฏฐิวิปันนบุคคลเสวนา สสฺตฺตจฺเฉทาสยตฺตจฺเฉทาสย-
ตา จ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ทิฏฐิยา เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า การณ ฯ

(146) ธรรมชาติใด ย่อมครอบงำปัจจัยที่ไม่เหมาะสม เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
พละ ฯ พล-ชาตุมมีความหมายว่า ครอบงำ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญุตฺตาวี วา¹²²⁴ ฯ ธรรม-
ชาติที่เหมาะสมของปัจจัยมีฤดูเป็นต้นเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ปัจจัยมีฤดูเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า
พลวะ ฤดูด้วย โภชนะด้วย ชื่อว่าอุตุโภชนะ อันเหมาะสมด้วย อันเหมาะสมเหล่านั้นเป็นฤดูและ
โภชนะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าพลวอุตุโภชนะ ฤดูและโภชนะอันเหมาะสม เป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัย
มีที่อยู่อาศัยเป็นต้นเหล่าใด ปัจจัยมีที่อยู่อาศัยเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าพลวอุตุโภชนาติ ฯ ก็ พลว-ศัพท์
ขยายความว่า สปีปายะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสฺตละ ฯ ถามว่า ก็ในที่นี้ ท่านใส่ ปน-ศัพท์ไว้ เพราะเหตุ
อะไร ฯ เฉลยว่า โสมนัส อูเบกษาและทิฏฐิที่กล่าวไว้ก่อน เป็นเจตสิกธรรม ส่วนภาวะที่จิตเป็น
อสังขาริก มิใช่เจตสิกธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงใส่ ปน-ศัพท์ไว้ในที่นี้ ฯ ชื่อว่าปัจจัย เพราะเป็น
เป็นไปอาศัยผล ฯ ปติ บทหน้า อ-ชาตุมมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญุตฺตาวี

¹²²⁰ รูป. -/612/444.

¹²²¹ รูป. -/631/456.

¹²²² รูป. -/651/478.

¹²²³ รูป. -/568/414.

¹²²⁴ รูป. -/568/414.

วา¹²²⁵, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญเณสุ จ¹²²⁶ ๑ ความที่จิตเป็นอสังขาริก ชื่อว่าอสังขาริกภาวะ ๑ อิติ-ศัพท์มีความหมายว่า เสมอกับบทว่า ตสมา หาใหม่มีความหมายต่างกันไป ๑ บทว่า อตตโน ความว่า ของตนคือเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ๑ เหตุอันเหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปการณะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวาระ ความเกี่ยวข้องแห่งเหตุอันเหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปการณวาระ ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัชชนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ ลง ย อาคมเข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นไม่เกิดในจิตทุกดวงที่สหระคด้วยโลกเจตสิก ๑ การเกิดขึ้น ชื่อว่าสัมภวะ ๑ เพื่อบัญญัติคือเพื่อให้รู้ ชื่อว่าปณญาเปตุ ๑

บทว่า พลวอุตุโกชนาทโย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปจจยา ๑ บทว่า ปจจยา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อสงขาริกภาวสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ ๑ บทว่า อิติ ตสมา เป็นบทเหตุในบทว่า อุปปัชชนโต ๑ บทว่า อตตโน เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อนุรูป- ๑ บทว่า อนุรูปการณวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อุปปัชชนโต ๑ บทว่า เนส เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า อุปปัชชนโต ๑ บทว่า อุปปัชชนโต เป็นบทเหตุในบทว่า สมภโว ๑ บทว่า กตลจि เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตเต ๑ บทว่า จิตเตยว เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภโว ๑ บทว่า สมภโว เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า สกกา ๑ บทว่า สกกา เป็นนิบาตบท กัมมวาจก ๑ บทว่า เอเตหิ เป็นบทกรณะในบทว่า ปณญาเปตุ ๑ บทว่า จิตตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสโส ๑ บทว่า วิเสโส เป็นบทกรรมในบทว่า สกกา ๑ บทว่า ปณญาเปตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกกา ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๑

(147) ท่านอาจารย์ต้องการให้คำที่ตนกล่าวไว้ว่า โสมนสสาทินเมว อสาธารณโต-เพราะสัมปยุต-ธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้นนั้นแล มีไม่ทั่วไป (แก่จิตทุกดวง) เป็นต้นสำเร็จ จึงกล่าวว่า **เอวณจ** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ คือ เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้นมีไม่ทั่วไป (แก่จิตทุกดวง) หมายถึงเพราะทำสัมปยุตธรรมตามที่กล่าวแล้วไว้ในใจ ในคำลงท้ายคาถา ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า จิต (8 ดวง) เหล่านั้นสหระคด้วยโลกเจตสิกไว้แน่ชัด ทั้งที่จิต (8 ดวง) เหล่านั้น ก็ยังมีโมหเจตสิกเป็นเหตุร่วมอยู่ด้วย ๑

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ บทว่า กตวา ความว่า ตวา ปัจจย ใช้ในความหมายว่า เหตุ ๑ ท่านอาจารย์หมายเอาคำที่ทักท้วงว่า เมื่อจิต (8 ดวง) เหล่านั้น มีโลกเจตสิกและโมหเจตสิกเป็นเหตุร่วมอยู่ เพราะเหตุไร จึงกำหนดจิตเหล่านี้ โดยโลกเจตสิกเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **สติปิ โมหเหตุกภาเว** ดังนี้ไว้ ๑ ปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสฺจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำที่ทักท้วง ๑ โมหเจตสิกเป็นเหตุแห่งจิตเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโมหเหตุกะ ความเป็นแห่งโมหเจตสิกเป็นเหตุ ชื่อว่าโมหเหตุกภาวะ ๑ ความเป็นแห่งจิตที่สหระคด้วยโลกเจตสิก ชื่อว่าโลกสหคตภาวะ ๑ เอว-ศัพท์ห้ามความที่จิตสหระคด้วยโมหเจตสิก ๑ ชื่อว่านิคมนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิกมยิตี** **เอตถ** ความว่า เนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวอ้างคือกล่าวซ้ำอีก ในค่านี เพราะเหตุนั้น ค่านี ชื่อว่านิคมนะ คือคำว่า ชื่อว่าจิตที่สหระคด้วยโลกเจตสิก 8 ดวงเหล่านี้ ๑ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสัคที่เบียดเบียนความหมายของธาตุ ๑

¹²²⁵ รูป. -/568/414.

¹²²⁶ รูป. -/434/318.

คมุ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทศสุ จ¹²²⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹²²⁸ ฯ

บทว่า เหวณฺจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า วุตฺตา ฯ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธ์ในสองบทว่า ภาเว ภาโว ฯ บทว่า สติปิ เป็นบทภาวลักษณะในบทว่า วุตฺโต ฯ บทว่า โมหเหตุกฺภาเว เป็นบทภาววันตะ ฯ บทว่า โลภสทฺตภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺโต ฯ บทว่า นิคมนฺ เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตฺโต ฯ บทว่า วุตฺโต เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ

(148) ท่านอาจารย์เพื่อให้รู้อาการคือความเป็นไปของโลภมูลจิตทั้งหลาย จึงกล่าวว่ **อิมสํ** เป็นต้น ฯ แต่โลภมูลจิตแม้ทั้ง 8 ดวงเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามลำดับความเกิดขึ้น ดังต่อไปนี้ ฯ

ปน-ศัพฺท เป็นปักขันตระ อปิ-ศัพฺท เป็นวุตตสัมปณฺทนต์ถะ เพราะฉะนั้น อปิ-ศัพฺท ย่อมให้รู้ว่า โลภมูลจิต ไม่ใช่แค่ 2 ดวง 4 ดวง 5 ดวง โดยที่แท้ แม้ทั้ง 8 ดวง ฯ บทว่า อยํ เป็นการแสดงที่ จะกล่าวต่อไป ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺตติ ฯ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺตติกกมฺ ฯ

บทว่า อิมสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อุปฺตติ ฯ บทว่า อฏฺฐนฺนปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิมสํ ฯ บทว่า อยํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุปฺตติกกมฺ ฯ บทว่า อุปฺตติกกมฺ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตฺตฺโป ฯ บทว่า เวทิตฺตฺโป เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ

(149) มีความพิสดารด้วยคำว่า **ยทา ทิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า จริงอยู่ เมื่อใด บุคคลมีจิตกล้าแข็งเองตามสภาวะ ไม่ถูกกระตุ้นเตือน เชิดชูมิจฉาภิภูติ โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ดังนี้ ไร่เรียงยินดี บริโภคกาม หรือเชื่อที่ภุมงคลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ 1 ย่อมบังเกิดขึ้น ฯ

หิ-ศัพฺท เป็นวิถถารโชตถะ ฯ ชื่อว่ากาม เพราะสัตว์ทั้งหลายใคร่คือปรารถนา ได้แก่กามคุณ ฯ ภาวะที่ตกยากอย่างยิ่ง คือ ความกำพัว ชื่อว่าอาทินะ ฯ ชื่อว่ากปณะ คือความเป็นคนที่น่าสงสาร เป็นภาวสาธนะ ฯ อา บทหน้า ทิ-ธาตุมีความหมายว่า ตกยาก-ลำบาก, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาลเว วุตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย¹²²⁹ ฯ ชื่อว่าอาทินะ เพราะถึงความตกยากคือความทุกข์ยากอย่างยิ่ง หมายถึงคนกำพัว ฯ อาทิน สัทฺตฺอุปฺปะท วา-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺตวาวิ วา¹²³⁰ ฯ เหมือนความตกยาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอาทินะ คือโทษ เป็นปรีกัปปตฺทิตฺต ฯ บทว่า มิจฉาภิภูติ คือ มิจฉาภิภูติมีอุจเฉทภิภูติเป็นต้น ฯ ก็บุคคลที่มีจิตวิปัสสาธด้วยมิจฉาภิภูตินั้น ย่อมยึดถือว่า โทษในกามไม่มี เพราะปฏิเสธโลกหน้าว่า ร่างกายท่องเที่ยวไปตราบเท่าที่มีความโกรธ (ซีวิต) เป็นอารมณ์เท่านั้น ฯ ด้วย อาทิ-ศัพฺท คัมภีร์อภิธัมมวาทรรฎีกากล่าวไว้ว่า บุคคลย่อมรวบรวมมิจฉาภิภูติมีเป็นต้นอย่างนี้ว่า การแสดงบุตรเป็นหลักเป็นทางสวรรค์และความหลุดพ้น โดยนัยเป็นต้นว่า นั้นเป็นเพียงแนวทาง ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงจิตที่ตั้งไว้ในทางไปสวรรค์เลย บุคคลผู้มีบุตร ไม่มีความเศร้าโศก ย่อมไปด้วยทางไปสวรรค์นั้น เหล่าสัตว์เลี้ยงและนก ย่อมเห็นทางไปสวรรค์นั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงประพฤติเมถุนธรรมแม้ในมารดาของตน ฯ บทว่า ปุรกฺขิตฺวา คือกระทำ

¹²²⁷ รูป. -/597/435.

¹²²⁸ รูป. -/570/417.

¹²²⁹ รูป. -/651/478.

¹²³⁰ รูป. -/568/414.

ไว้เบื้องหน้าร่วมกัน ๆ ปุร สัทพูปปะระ กร-ชาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ตวา ปัจจัย ด้วยสูตร พุพ-
 กาเลกตตุกานันฺ ตุนตวานตวา วา¹²³¹, เปลี่ยน กร เป็น ข ด้วยสูตร ปุรสมุปปรีทิกโรตีสสุ ขชรา วา
 ตปปัจเจยสุ จ¹²³², ลง อิ อากม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹²³³, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानันฺ
 ตตติยปรมา¹²³⁴ ๆ ขนชื่อว่าหัตถุระ เพราะร่าเริง ๆ หส-ชาตุมีความหมายว่า ยินดี, ชื่อว่าตถุระ เพราะ
 ยินดี ๆ ตส-ชาตุมีความหมายว่า ยินดี, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร อตีเต ตตวนตตุตวา¹²³⁵, เปลี่ยน ต พร้อม
 พยัญชนะท้ายธาตุ เป็น ฎฐ ด้วยสูตร สาทิสนตบุจจนชหส์สาทิสทิวโร¹²³⁶ ๆ ผู้ร่าเริงแล้วด้วย ผู้ร่าเริง
 แล้วนั้น เป็นผู้ยินดีแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าหัตถุระตถุระ คือยินดีอย่างยิ่ง ๆ วา-ศัพท์ในบทว่า
 กามะ วา มีความหมายไม่แน่นอน ๆ เพราะเหตุนั้น คัมภีร์อภิธรรมวาทารฎีกาจึงกล่าวไว้ว่า บุคคลย่อม
 รวบรวมการยึดถือมิจฉาทิฎฐิเป็นต้นอย่างนี้ว่า ในอหินนทาน การลักเงินทองของพวกพราหมณ์
 เท่านั้น มิโทษ นอกนั้นไม่มีโทษ มุสาวาทเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและการวิวาหะของตนของครูทั้งหลาย
 ไม่มีโทษ นอกนั้นมิโทษ การนำการกล่าวร้ายมาเพื่อประโยชน์แก่ครูเป็นต้น ไม่มีโทษ นอกนั้นมิโทษ
 การกล่าวเรื่องภารตยุทธและการนำนางสีตมาเป็นต้น ย่อมมีเพื่อการสงประจันบาป ดังนี้ ๆ บทว่า
 ทิฎฐมงคลาทีนึ ความว่า ทิฎฐมงค สุตมงค และมุตมงค ๆ ความเห็น ชื่อว่าทิฎฐิ ๆ ชื่อว่ามงค
 เพราะเป็นเครื่องถึงความสำเร็จและความเจริญ ๆ มงค-ชาตุมีความหมายว่า ความเป็นมงค, ลง อล
 ปัจจัย ด้วยสูตร ปฎาทีหุล¹²³⁷ ๆ มงคคือทิฎฐิ ชื่อว่าทิฎฐิมงค ใช้เป็น ทิฎฐมงคก็มี ทิฎฐมงคเป็น
 เบื้องต้นแห่งสุตมงคและมุตมงคเหล่าใด สุตมงคและมุตมงคเหล่านั้น ชื่อว่าทิฎฐิมงคลาที ๆ วา-
 ศัพท์ที่ 2 ควรประกอบเป็น ปริญชติ วา ปจเจติ วา ๆ บทว่า สารโต ปจเจติ ความว่า ไม่ยึดถือโดย
 ความเป็นเหตุเบื้องต้นของความเจริญ แต่ยึดถือโดยความเป็นสาระอย่างนี้ว่า นี้เท่านั้นเป็นเหตุแห่ง
 ความเจริญ ๆ ปติ บทหน้า อิ-ชาตุมีความหมายว่า ไป ๆ บทว่า สภาวตักขเนว ความว่า มีจิตอันไม่
 กระทำด้วยอำนาจความโลภหรือการยึดมั่นของมิจฉาทิฎฐิอันกล้าแข่งเอง ๆ ความมี ชื่อว่าภาวะ ความ
 มีแห่งตน คือความมีปกติของตน ชื่อว่าสภาวะ ๆ จิตชื่อว่ากล้าแข่ง เพราะแก่กล้า ๆ ติช-ชาตุมี
 ความหมายว่า แก่กล้า, ความแก่กล้า, ความกล้าแข่งโดยปกติ ชื่อว่าสภาวะตักขะ ๆ เอว-ศัพท์
 ห้ามความอ่อน ๆ บทว่า อนุสสาหิตเณ ความว่า อันตนหรือบุคคลอื่นไม่กระตุ้นเตือน ๆ บทว่า ปจมี
 ความว่า อุกุศลจิตดวงที่ 1 ย่อมเกิดขึ้น ตามลำดับเทศนา หรือตามลำดับการชี้แจงในที่นี้ ๆ ก็ในที่นี้
 ฟังทราบ ว่า ท่านอาจารย์กล่าวอุกุศลจิตดวงที่ 1 เป็นทิฎฐิสัมปยุตเพียงเท่านั้นว่า บุคคลมีจิตกล้าแข่งเอง
 ตามสภาวะ ไม่ถูกกระตุ้นเตือน เชิดชุมิจฉาทิฎฐิ โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ดังนี้ ร่าเริง
 ยินดี บริโภคกาม หรือเชื่อทิฎฐมงคเป็นต้น โดยความเป็นสาระ กล่าวว่าเป็นอุกุศลจิตดวงที่ 1
 ที่สหรรคด้วยโสมนัส ด้วยบทว่า หฎฐตฎิวโร-ร่าเริงยินดี กล่าวว่าเป็นอสังขาริกจิต ด้วยบทว่า สภาว-
 ตักขเนว อนุสสาหิตเณ-กล้าแข่งเองตามสภาวะ ไม่ถูกกระตุ้นเตือน ดังนี้ ๆ

¹²³¹ รูป. -/640/464.

¹²³² รูป. -/582/425.

¹²³³ รูป. -/547/400.

¹²³⁴ รูป. -/42/39.

¹²³⁵ รูป. -/612/444.

¹²³⁶ รูป. -/626/452.

¹²³⁷ รูป. -/675/493.

บทว่า ยทา เป็นกาลสัตตมีในสองบทว่า ปริภุชชติ ปจเจติ ฯ บทว่า นตถิ เป็นอาชยาตบห กัตตฺวาจก ฯ บทว่า กามสฺ เป็นบทอาธาระในบทว่า อาทินโว ฯ บทว่า อาทินโว เป็นบทกัตตาในบทว่า นตถิ ฯ บทว่า อิติอาทินา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นเยน ฯ บทว่า นเยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปุรกฺขิตฺวา ฯ บทว่า มิจฉาทิภฺชฺชิตฺติ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรกฺขิตฺวา ฯ บทว่า ปุรกฺขิตฺวา เป็นบท ปุพพกาลกิริยาในสองบทว่า ปริภุชชติ ปจเจติ ฯ บทว่า ภูจฺจตุฏฺโฐ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า กาม เป็นบทกรรมในบทว่า ปริภุชชติ ฯ บทว่า ภูจฺจมฺกฺลาทีนึ เป็นบทกรรมในบทว่า ปจเจติ ฯ บทว่า สารโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปจเจติ ฯ บทว่า ปจเจติ เป็นอาชยาตบห กัตตฺวาจก ฯ สองบทว่า สภาวตฺถิกฺเขเนว อนุสฺสาหิตฺเตน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺเตน ฯ บทว่า จิตฺเตน เป็นบทกรรมในสองบทว่า ปริภุชชติ ปจเจติ ฯ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุกฺกุสลจิตฺตํ ฯ บทว่า อุกฺกุสลจิตฺตํ เป็นบทกัตตาใน บทว่า อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า อุปฺปชฺชติ เป็นอาชยาตบห กัตตฺวาจก ฯ

(150) ในบทว่า ยทา ปน มนฺเทน สมฺมฺสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน ตทา ทฺตฺยํ นี้ มีวาจาประกอบ ความว่า อนึ่ง เมื่อใด บุคคลมีจิตอ่อน ภูกระตุ้นเดือน เชิดชุมมิจฉาทิภฺชฺชิตฺติ ไร่เรียงยินดี บริโภคคาม หรือ เชื้อทิกฺกุชฺชมนฺคฺลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ เมื่อนั้น อุกฺกุสลจิตฺตวํ 2 ย่อมเกิดขึ้น ฯ

ปน-ศัพฺท เป็นวิเสสฺตถะ ฯ บทว่า มนฺเทน คือ อ่อน ไม่กล้าแข็ง ฯ จิตฺตํ ไร่เรียงยินดี เพราะ ไม่ถึงความเป็นจิตที่แก่กล้า ฯ มติ-ชาตฺมึมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺตฺวาวิ วา¹²³⁸, ลงนิกฺคหิตฺตอคม ด้วยสูตร นิกฺคหิตฺตญฺจ ¹²³⁹ ฯ ก็จิตเช่นนั้น ย่อมเป็นไปด้วยการกระตุ้นเดือน ของตนหรือบุคคลอื่น เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สมฺมฺสฺสาหิตฺเตน อันถูกกระตุ้นเดือน ฯ

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ฯ สองบทว่า มนฺเทน สมฺมฺสฺสาหิตฺเตน เป็นบทวิเสสณะของบท ว่า จิตฺเตน ฯ บทว่า จิตฺเตน เป็นบทกรรม ฯ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมี ฯ บทว่า ทฺตฺยํ เป็นบท วิเสสณะ (ของ อุกฺกุสลจิตฺตํ) ฯ

(151) ประกอบความว่า แต่ว่า เมื่อใด บุคคลมีจิตกล้าแข็งเองตามสภาวะ ไม่ถูกกระตุ้น เดือน ไม่เชิดชุมมิจฉาทิภฺชฺชิตฺติ ไร่เรียงยินดีอย่างเดียว เสพเมถุน เฟงอยากได้สมบัติของคนอื่น หรือลักทรัพย์ ของคนอื่นไป เมื่อนั้น อุกฺกุสลจิตฺตวํ 3 ย่อมเกิดขึ้น ฯ

ปน-ศัพฺท เป็นวิเสสฺตถะ ฯ บทว่า อปุรกฺขิตฺวา ความว่า ไม่กระทำให้เป็นเบื้องหน้า ฯ กระทำให้เป็นเบื้องหน้าหาได้ ชื่อว่าอปุรกฺขิตฺวา เป็นตปฺปฺริสฺสมาส ฯ บทว่า เภวลฺ ภูจฺจตุฏฺโฐ ความ ว่า ไม่เจือปนด้วยมิจฉาทิภฺชฺชิตฺติ มีความยินดีอย่างยิ่ง ฯ ความเป็นไปอย่างเดียว ชื่อว่าภเวละ คือกิริยาที่ไม่ เจือปนด้วยมิจฉาทิภฺชฺชิตฺติ ฯ เภว-ชาตฺมึมีความหมายว่า เกิด-ทำให้เกิด, ลง อล ปัจจย ด้วยสูตร วชาทึหิ ปพฺพชชาทโย นิปฺจจฺนเต¹²⁴⁰, ชื่อว่ามีถุณะ เพราะเกี่ยวข้องกัน คือคู่ชายหญิง ฯ มิถ-ชาตฺมึมีความหมาย ว่า เกี่ยวข้อง, ลง อุน ปัจจย ด้วยสูตร กาลเ วตฺตมานาตีเต ญฺจวาทโย¹²⁴¹ ฯ ลป กุ ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตฺ วิทตฺติปฺปจฺจยณํ ทีฆาวิปรีตาเทสโลปาคมา จ¹²⁴² ฯ การล่วงละเมิดนี้ของคนคู่ชายหญิง ชื่อว่ามีถุณะ

¹²³⁸ รุป. -/568/414.

¹²³⁹ รุป. -/57/52.

¹²⁴⁰ รุป. -/660/483.

¹²⁴¹ รุป. -/651/478.

¹²⁴² รุป. -/488/351.

๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สหธาทีโต ณ¹²⁴³ ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปัตถะ ควรประกอบหลังบทกิริยา ๑ บทว่า เสวติ มาจาก สิว-ธาตุมีความหมายว่า เสพ, ตี วิกัตติ, อ ปัจจัย ๑ ชื่อว่าสัมปัตติ เพราะเหล่าสัตว์ถึงความเจริญโดยชอบด้วยชนชาติเป็นต้นนั้น ๑ ส บพหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา¹²⁴⁴, ลป ท ทำยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนญจ¹²⁴⁵ ๑ สมบัติของคนอื่น ชื่อว่าปรสัมปัตติ ๑ บทว่า อภิขฌายติ คือ ย่อมคิดมุ่งเอาสมบัติของคนอื่น ๑ ชื่อว่าภักษะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภณทิตพพิ** ความว่า ทรัพย์ใด อันชนทั้งหลายพึงห่อ คือพึงเก็บ เพราะเหตุนี้ทรัพย์นั้น ชื่อว่าภักษะ ๑ ภท-ธาตุ มีความหมายว่า ห่อ-เก็บ, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กพยาทีท โก¹²⁴⁶, ลป ก ปัจจัยและลงนิคหิตอาคม ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิกัตติปจฺจยानํ ที่ขาวิปรีตาเทสโลปาคมา จ¹²⁴⁷ ๑ สิ่งของของคนอื่น ชื่อว่าปรภักษะ ๑ ด้วย วา-ศัพท์ หมายเอาการกล่าวเท็จที่เป็นไปอย่างนั้นเป็นต้นด้วย ๑

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า มิจฺฉาทิฏฐี เป็นบทกรรมในบทว่า อปุรกชิตวา ๑ บทว่า อปุรกชิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยา ๑ บทว่า เกวลี เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ภูตฺตญฺโฐ ๑ บทว่า เมณฺฐิ เป็นบทกรรมในบทว่า เสวติ ๑ บทว่า ปรสมปตฺตี เป็นบทกรรมในบทว่า อภิขฌายติ ๑ บทว่า ปรภณฺฑิ เป็นบทกรรมในบทว่า หรติ ๑ บทกิริยาสามบท เสวติ อภิขฌายติ หรติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑ สองบทว่า สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิตฺเตน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตฺเตน ๑ บทว่า จิตฺเตน เป็นบทกรรมในสามบทว่า เสวติ อภิขฌายติ หรติ ๑ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า ตติย เป็นบทวิเสสนะ (ของบทว่า อกุสลจิตฺติ) ๑

(152) ในประโยคที่ว่า ยทา ปน มนฺเทน สมุสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน ตทา จตฺตถํ นี้ มีวาจาประกอบความว่า อนึ่ง เมื่อใด บุคคลมีจิตอ่อน ถูกกระตุ้นเตือน ไม่เชิดชูมิจฉาทิฏฐี ไร่เรียงยินดีอย่างเดียว เสพเมณฺฐิ เฟงอยากได้สมบัติของคนอื่น หรือลักทรัพย์ของคนอื่นไป เมื่อนั้น อกุสลจิตดวงที่ 4 ย่อมเกิดขึ้น ๑ ประกอบความว่า แต่เมื่อใด บุคคลทั้งหลาย ปราศจากโสมนัสเวทนาในข้อกำหนดแม้ทั้ง 4 อย่าง เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อมแห่งกามทั้งหลาย เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเวทนาเหล่านี้ เมื่อนั้น โลกมุลจิต 4 ดวงที่เหลือ ซึ่งสหระตด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมเกิดขึ้นแล ๑

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ๑ บทว่า กามานํ คือกามคุณที่กำลังถูกเสวยอยู่ ๑ ด้วย วา-ศัพท์ คัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกากล่าวไว้ว่า บุคคลย่อมรวบรวมความยึดถือเป็นต้นว่า ถือเอาสิ่งของที่ตนได้ เพราะมิได้ประสงค์เอาสมบัติของคนอื่น ๑ ความไม่ถึงพร้อม ชื่อว่าอสัมปัตติ ๑ บทว่า อากมม คือ เพราะเข้าไปอาศัย ๑ บทว่า อญฺเณสํ คือ โสมนัสเวทนาเหล่านี้จากความถึงพร้อมแห่งกามคุณทั้งหลาย ๑ วา-ศัพท์ ควรประกอบเป็น อากมม วา อภาเวน วา ๑ บทว่า โสมนสฺสเหตุํ คือ แห่งเหตุมีอิฏฐารมณเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว ๑ เหตุปัจจัยแห่งโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสเหตุ ๑ ความเป็นชื่อว่าภาวะ ความเป็นหามิได้ ชื่อว่าอภาวะ ๑ บทว่า จตฺตสุ วิกปฺเปสุ คือ ในวาระแห่งการเกิดขึ้นของจิต 4 ดวงซึ่งสหระตด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ ชื่อว่าวิกัปปะ เพราะถูกกำหนดไว้ คือวาระแห่งการเกิดขึ้นของ

¹²⁴³ รูป. -/405/297.

¹²⁴⁴ รูป. -/599/437.

¹²⁴⁵ รูป. -/630/455.

¹²⁴⁶ รูป. -/673/491.

¹²⁴⁷ รูป. -/488/351.

จิต 4 ดวงซึ่งสหรัศด้วยอุเบกขาเวทนา ฯ บุคคลทั้งหลายผู้ปราศจากโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัส-
รหิตะ ฯ

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ฯ บทว่า กามานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อสมปตตี ฯ
บทว่า อสมปตตี เป็นบทกรรมในบทว่า อากम्म ฯ บทว่า อากम्म เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า -รหิต
ตา ฯ บทว่า อญเณสํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โสมนสสเหตุณํ ฯ บทว่า โสมนสสเหตุณํ เป็นบท
สัมพันธะในบทว่า อภาเวน ฯ บทว่า อภาเวน เป็นบทวิเสสณะเหตุในบทว่า -รหิตา ฯ บทว่า จตุสฺ เป็น
บทวิเสสณะของบทว่า วิกปเปสฺ ฯ บทว่า วิกปเปสฺ เป็นบทอาชาระในบทว่า -รหิตา ฯ บทว่า -รหิตา
เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุคฺคลา ฯ บทว่า โหนติ เป็นบทอาชาระในบทว่า กัตตฺวาจก ฯ บทว่า ตทา เป็น
บทกาลสัตตมี ฯ สองบทว่า เสทานิ จตตาริ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุเปกฺขาสหคตานิ ฯ บทว่า
อุเปกฺขาสหคตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปฺปชฺชนติ ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทสรุประของบทว่า ออยํ ที่กล่าว
ตอนหลัง ฯ

(153) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายของ ปี-ศัพฺทํ เพราะ ปี-ศัพฺทํที่เป็นนิบาตมี
ความหมายหลากหลาย จึงกล่าวว่า อฏฺฐปี เป็นต้น ฯ ปี-ศัพฺทํในบทว่า อฏฺฐปี เป็นสัมพันธะนัตถะ ฯ
ด้วยบทว่า ปี-ศัพฺทํนี้ ย่อมให้รู้ว่า ในบทว่า อฏฺฐปี ไม่ควรตัดบทเป็น อฏฺฐ อปี ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ
เพราะแสดง ปี-ศัพฺทํที่จะกล่าวไว้ในคำลงท้ายทั้งหมด ช่างต้นแล้ว ฯ การประมวลมา คือการทำ
เนื้อความให้เป็นกอง ชื่อว่าสัมพันธะ ฯ สํ บทหน้า ปีติ-ธาตุมีความหมายว่า รวบรวม-ทำให้เป็นกอง,
ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ¹²⁴⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณฺ¹²⁴⁹, ลงนิคฺคหิต
อาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตีปจฺจยณํ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²⁵⁰, เปลี่ยนนิคฺคหิต เป็น ม
ด้วยสูตร วคฺคณฺตํ วา วคฺเค¹²⁵¹ ฯ การประมวลเป็นเนื้อความของ ปี-ศัพฺทํใด ปี-ศัพฺทํนั้น ชื่อว่าสัมพันธ
นัตถะ ฯ

บทว่า อฏฺฐปีติ ปเท เป็นบทอาชาระในบทว่า ปีสทฺโท ฯ บทว่า ปีสทฺโท เป็นลึงคัตถะ ฯ
บทว่า สมฺพันธฺตโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปีสทฺโท ฯ

(154) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า ปี-ศัพฺทํในที่นี้ มีความหมายว่าอวุตตสัมพันธะ จึง
กล่าวว่า เตน เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ด้วย ปี-ศัพฺทํนั้น ท่านอาจารย์ย่อมรวบรวมแม้ความที่
จิตสหรัศกับโลภะเหล่านั้นมีหลายประการ โดยความต่างกันแห่งความเป็นไปโดยสมควรแก่กรรมบถ
ที่ได้อยู่ในอกุศลกรรมบถทั้งหลายและความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมณ์ เป็นต้น
ตามนัยที่จะกล่าวต่อไป ฯ

บทว่า วุขมานนเณ ความว่า ตามนัยที่จะกล่าวอย่างนี้ว่า ในปริจเฉทที่ 5 กาเมสุ
มิฉฉาจาร อภิชณา มิฉฉาทิฏฺฐิ จิต 4 ดวงที่เหลือ มีโลภะเป็นมูล ย่อมเกิดด้วยมูลเหตุ 2 อย่าง ฯ จัก
กล่าว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวัคฆมานะ ฯ การนำไป คือความเป็นไปของศัพฺทํ ชื่อว่านัย อันจักกล่าว
ด้วย อันจักกล่าวนั้นเป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวัคฆมานนัย ฯ อันเป็นอกุศลด้วย อันเป็น
อกุศลเหล่านั้นเป็นกรรมบถด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอกุสลังกัมมปละ ฯ บทว่า ลพฺภมานกม-

¹²⁴⁸ รุป. -/596/434.

¹²⁴⁹ รุป. -/570/417.

¹²⁵⁰ รุป. -/488/351.

¹²⁵¹ รุป. -/49/46.

ปธานุรูปโต คือ โดยสมควรแก่กรรมบถทั้งหลายคือ อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา สัมผัสปลापะ อภิขมา และมิจฉาทิฎฐิ ที่ได้อยู่ ฯ อันได้อยู่ด้วย อันได้อยู่ นั้น เป็นกรรมบถ ด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าลัทพภมานกัมมปละ ฯ อันสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ ชื่อว่าลัทพภ-
 มานกัมมปธานุรูปะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความต่างกัน ชื่อว่าเภทะ ความต่างกันแห่งความ
 เป็นไป ชื่อว่าปวัตติเภทะ ฯ ชื่อว่ากาละ เพราะทำอายุของสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้นไป คือทำให้เหลือ
 น้อยในแต่ละวัน หมายถึงกาลเวลาที่เป็ในอดีตเป็นต้นและที่เป็นตอนเช้าเป็นต้น ฯ กล-ธาตุมี
 ความหมายว่า สิ้นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปทาโท ฌ¹²⁵² ฯ ชื่อว่าเทสะ เพราะแสดงคือ
 ปรากฏโดยประการต่าง ๆ เป็นต้นว่า นี้เป็นกามภูมิ นี้เป็นรูปภูมิ หมายถึงสถานที่มีกามภพเป็นต้น ฯ
 ทิส-ธาตุมีความหมายว่า ประกาศ-ทำให้ปรากฏ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ฌวุตวาวิ วา¹²⁵³, วุทธิ
 อี เป็น เอ ด้วยสูตร อกฺเณสุ จ¹²⁵⁴ ฯ การสืบเนื่อง คือการเชื่อมต่อ ชื่อว่าสันตนะ ความสืบทอดของ
 สัตว์ทั้งหลาย ฯ สั บพหน้า ตนุ-ธาตุมีความหมายว่า การขยาย, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต
 ฌวุตวาวิ วา¹²⁵⁵ ฯ ชื่อว่าอารัมมณะ เพราะรูปเป็นต้นเป็นที่มายินดีแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯ อา บพหน้า
 รมุ-ธาตุมีความหมายว่า ยินดี, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ¹²⁵⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วย
 สูตร อนกา ยุณฺว¹²⁵⁷, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิตฺ ฌ¹²⁵⁸, ซ้อน ม ด้วยสูตร ปรเทวภาโว
 จาเน¹²⁵⁹ ฯ กาลเวลาด้วย สถานที่ด้วย สันดานด้วย อารมมณด้วย ชื่อว่ากาลเทศสันตนาารัมมณะ
 กาลเวลาด้วย สถานที่ด้วย สันดานด้วย อารมมณด้วย เป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยเหล่าใด ปัจจัยเหล่านั้น
 ชื่อว่ากาลเทศสันตนาารัมมณาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา อธิบัติและทวารเป็นต้น ฯ ความต่างกัน
 ชื่อว่าเภทะ ความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมมณเป็นต้น ชื่อว่ากาลเทศ-
 สันตนาารัมมณาติเภทะ ฯ ความต่างกันแห่งความเป็นไปด้วย ความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่
 สันดาน และอารมมณเป็นต้นด้วย ชื่อว่าปวัตติเภทกาลเทศสันตนาารัมมณาติเภทะ ฯ อย่างเดียวหาไม่ได้
 ชื่อว่าอเนกะ อย่าง คือ ประการ มิใช่หนึ่ง แห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่าอเนกวิธะ ความเป็นแห่ง
 จิตมีประเภทหลายอย่าง ชื่อว่าอเนกวิธิตตะ ฯ ด้วย ปิ-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า หาใช้ความต่างกันแห่งเวทนา
 ทิฎฐิ และสังขารอย่างเดียวกัน

บทว่า เตน เป็นบทกณะในบทว่า สงคฺนหาติ ฯ บทว่า วุขฺขมานเยน เป็นบทตติยา-
 วิเสสนะในบทว่า ลพภมาน- ฯ บทว่า อกุสลกมมปเถสุ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า เนสํ เป็นบท
 สัมปทานะในบทว่า ลพภมาน- เป็นบทสัมพันธะแม่ในบทว่า อเนกวิธิตต์ ฯ บทว่า ลพภมานกมม-
 ปธานุรูปโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวัตตติ ฯ บทว่า ปวัตตติเภทกาลเทศสนตนาารมมณาติ-

¹²⁵² รูป. -/577/422.

¹²⁵³ รูป. -/568/414.

¹²⁵⁴ รูป. -/434/318.

¹²⁵⁵ รูป. -/568/414.

¹²⁵⁶ รูป. -/597/435.

¹²⁵⁷ รูป. -/570/417.

¹²⁵⁸ รูป. -/550/402.

¹²⁵⁹ รูป. -/40/33.

เกहन เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อเนก- ฯ บทว่า อเนกวิธตมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า สงคณหาติ ฯ บทว่า สงคณหาติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาก ฯ

(155) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายแห่งคำของบทไปตามลำดับนั้นแล จึงกล่าวว่า **ทุฏฐ** เป็นต้น ฯ ใจที่ชั่ว คือไม่ดี ชื่อว่าทุมนะ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่าทุมนะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีใจชั่ว เป็นพหุพพิหิสมาส ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ใจช้วนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทุมนะ เป็นอัสสัถิตัตติธิต, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สทฐาทีโต ณ¹²⁶⁰ ฯ ภาวะแห่งใจชั่ว หรือบุคคลที่มีใจช้วนั้น ชื่อว่าโทมนัส ฯ คำว่า โทมนัสนี้ เป็นชื่อแห่งทุกขเวทนาทางใจ ฯ จิตที่สทรคตด้วยโทมนัสนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่าโทมนัสสสทคตะ ฯ คำว่า ใจที่ชั่ว เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วตอนต้น ฯ บทว่า ทุฏฐ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มโน ฯ จิตที่ไม่ดี ชื่อว่าทุฏฐ เพราะเป็นไปโดยความเป็นจิตที่ไม่ดีงาม ฯ พุ บทหน้า ฐา-ฐาตุมีความหมายว่า หยุด-ยีน-ตั้งอยู่, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ณวาทโย¹²⁶¹ ฯ ใช้เป็น ทุฏฐิ มโน ก็มี ฯ ต่างกันตรงที่ลงนคคหิตอากม ฯ อันเป็นไปในใจ ชื่อว่ามานสิกา ทุกข์ด้วย ทุกข์นั้น เป็นเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุกขเวทนา อันเป็นไปในใจด้วย อันเป็นไปในใจนั้น เป็นทุกขเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามานสิกาทุกขเวทนา ฯ ความหมาย เรียกเหตุว่ากระทำให้เป็นชื่อเรียก ด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอริวจนะ ฯ ธรรมใด ย่อมกระทบ อารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าปฏิชยะ ฯ ปติ บทหน้า หน-ฐาตุมีความหมายว่า เปียดเบียนและไป, ลง ร ปัจจัย และเปลี่ยน หน เป็น ฆ ด้วยสูตร สัหณณาย วา โร โฆ¹²⁶², ลบ ร ปัจจัย ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทีโน¹²⁶³, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตร กวจิ ปฏิ ปติสส¹²⁶⁴ ฯ

บทว่า อารมมณ เป็นบทอาชาระในบทว่า ปฏิพลลติ ฯ บทว่า ปฏิพลลติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า ปฏิโฆ เป็นบทสัณญา ฯ เพื่อให้รู้ว่า ย่อมได้แก่โทษเท่านั้น หาใช่สัตว์เป็นต้นไม่ จึงกล่าวว่า โทโส ดังนี้ ฯ ชื่อว่าโทษ เพราะประทุษร้ายอารมณ์ ฯ พุส-ฐาตุมีความหมายว่า เกลียดชัง-ไม่พอใจ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สทพโต ณวตวาวี วา¹²⁶⁵ ฯ

(156) ท่านอาจารย์หมายเอาการชวนชวนว่า ก็ธรรมที่ไม่มีความพยายามนั้น ย่อมกระทบ อารมณ์ อย่างไร ดังนี้ มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า **จณตีกก-** เป็นต้น ฯ ความจริง ปฏิชยะนี้ ย่อมเป็นไปคล้ายกระทบอารมณ์ เพราะเป็นสภาวะคู่ร้าย ฯ

ชนชื่อว่าจันตะ เพราะคู่ร้าย ฯ จติ-ฐาตุมีความหมายว่า คู่ร้าย, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โโก¹²⁶⁶, ลบ ก ปัจจัย, ลงนคคหิตอากม ฯ ความเป็นแห่งความคู่ร้าย ชื่อว่าจันตีกกะ, ลง ฌิก ปัจจัย ด้วย ตุ-ศัพท์ ในสูตร ฌยตตตา ภาเว ตุ¹²⁶⁷, ลบ ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร กวจิ ฐาตุวิภตติป-

¹²⁶⁰ รูป. -/405/297.

¹²⁶¹ รูป. -/651/478.

¹²⁶² รูป. -/595/434.

¹²⁶³ รูป. -/558/408.

¹²⁶⁴ รูป. -/43/43.

¹²⁶⁵ รูป. -/568/414.

¹²⁶⁶ รูป. -/637/491.

¹²⁶⁷ รูป. -/387/286.

ปัจฉยานัม ที่ขมิปริตทาเตสา จ¹²⁶⁸, ซ้อน กุ ด้วยสูตร พรเทวภาโว ธาเน¹²⁶⁹ ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นอันมีอยู่ ชื่อว่าสภาวะ ความเป็นคือความดุร้าย เป็นลักษณะของโทสะใด โทสะนั้น ชื่อว่า จัณตีกกสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะคือความดุร้าย ชื่อว่าจัณตีกกสภาวะตา ฯ หิ-ศัพท์ เป็นศัพท์- ภาระ ฯ บทว่า ปฏิญญติ คือ กระทบอารมณ์อยู่ ฯ

บทว่า จณตีกกสภาวะตาย เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า ปฏิญญโต ฯ บทว่า เอโส เป็น บทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า อารมมเณ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปฏิญญโต ฯ บทว่า ปฏิญญโต วีย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอโส ฯ บทว่า ปวตตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ

(157) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก็โทสมูลจิตที่สหระคตด้วยโทมนัส จะไม่ต่างกัน ด้วยอำนาจเวทนา กล่าวเอาศัพท์ว่าโทมนัสไว้ เพื่ออะไร ดังนี้ มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า โทมนัส เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้เมื่อจิตที่สหระคตด้วยโทมนัส จะไม่ต่างกันด้วยอำนาจเวทนา ท่านอาจารย์กล่าว ศัพท์ว่าโทมนัสไว้ เพื่อเป็นเครื่องกำหนดจิตด้วยอำนาจธรรมที่มีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) ฯ

จิตที่สหระคตด้วยโทมนัส ชื่อว่าโทมนัสสหคตสะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความ เกี่ยวข้องแห่งเวทนา ชื่อว่าเวทनावสะ ฯ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ความต่างกันหามิได้ ชื่อว่าอเกทะ ฯ อปิ-ศัพท์ เป็นอาโภคสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำทักท้วง ฯ ชื่อว่าสาธารณะ เพราะเป็นที่ เป็นไปพร้อมกับการรองรับทั่วไป ธรรมทั้งหลายย่อมถูกรองรับคือตั้งอยู่เสมอเหมือนกันในธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้นชื่อว่าสาธารณะ ฯ สมั สัททูปปะทะ อา บทหน้า ธร-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ¹²⁷⁰, เปลี่ยน สมั เป็น ส ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจฉยานัม ที่ขมิปริตทาเตส-โลปาคมา จ¹²⁷¹ ฯ ธรรมที่ไม่ทั่วไปแก้จิตเหล่านี้ ชื่อว่าอสาธารณะ คือโทมนัส อันไม่ ทั่วไปด้วย อันไม่ทั่วไปนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอสาธารณัมมะ ความเกี่ยวข้องแห่ง ธรรมอันไม่ทั่วไปแก้จิตเหล่านี้ ชื่อว่าอสาธารณัมมะวสะ ฯ การกำหนด ชื่อว่าอุปลักขณะ ฯ การ ถือเอาโทมนัส ชื่อว่าโทมนัสสัคคหณะ ฯ

บทว่า โทมนัสสหคตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อเกเท ฯ บทว่า เวทनावเสน เป็น บทติยาวิเสสนะในบทว่า อเกเท ฯ บทว่า อเกเทปิ เป็นบทลักษณวันตะในบทว่า สติ ฯ บทว่า อสาธารณัมมะวเสน เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า อุปลักขณะตถ์ ฯ บทว่า จิตตสส เป็นบทกรรมในบท ว่า อุปลักขณะตถ์ ฯ บทว่า อุปลักขณะตถ์ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -คหณั ฯ บทว่า โทมนัสสัคคหณั เป็นลิงคัตถะ ฯ

(158) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ปฏิฆะ ย่อมเป็นไปร่วมกับโทสมูลจิตเท่านั้น เพราะเหตุนี้ เมื่อกล่าวภาวะที่จิตสหระคตด้วยโทมนัส ก็ย่อมรู้แม้ภาวะที่จิตประกอบด้วยปฏิฆะ มิใช่ หรือ เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านอาจารย์กล่าวภาวะที่จิตประกอบด้วยปฏิฆะไว้ เพื่อประโยชน์อะไร ดังนี้ จึง กล่าว ปฏิฆะ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า บัณชิตพึงเห็นความหมายว่า ก็ภาวะที่จิตประกอบด้วย ปฏิฆะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่โทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 ดวงมีปรกติไปร่วมกันโดย แน่นอน ฯ

¹²⁶⁸ รูป. -/488/351.

¹²⁶⁹ รูป. -/40/33.

¹²⁷⁰ รูป. -/597/435.

¹²⁷¹ รูป. -/488/351.

อันประกอบด้วยปฏิขะ ชื่อว่าปฏิขัมปยุตตะ ความเป็นแห่งจิตอันประกอบด้วยปฏิขะ ชื่อว่าปฏิขัมปยุตตภาวะ ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัถะ ฯ ชื่อว่าเอกกันตสหจารี เพราะมีปรกติเป็นไปร่วมกัน ฯ จร-ธาตุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ตสสีลาทีสุ ณีตวาวี จ¹²⁷² ฯ ความเป็นแห่งความมีปรกติเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าเอกกันตสหจาริตา การแสดงความเป็นแห่งความมีปรกติเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าเอกกันตสหจาริตาทัสสนะ ฯ

บทว่า ปฏิขัมปยุตตภาโว เป็นบทธกกรรมในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า อุกินนํ เป็นบทภาวสัมพันธะในบทว่า -จาริตา- ฯ บทว่า เอกนตสหจาริตาทัสสนตถํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า วุตโต เป็นกิตบท กัมมวากจ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทนิทัสสนะในบทว่า ทฎฐพพิ ฯ บทว่า ทฎฐพพิ เป็นกิตบท ภาววากจ ฯ

(159) ท่านอาจารย์เมื่อหมายเอาคำถามว่า อะไรเป็นความต่างกันของโทมนัสและปฏิขะ ทั้ง 2 ดวง เพราะท่านกล่าวไว้ว่า เพื่อแสดงความที่โทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 ดวงมีปรกติไปร่วมกันโดยแน่นอน ดังนี้ แล้วให้ความต่างกันของโทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 ดวง จึงกล่าวว่า โทมนสฺส เป็นตัน ฯ ประกอบความว่า ก็โทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 เหล่านี้ มีความต่างกันดังนี้ คือ กับรรดาโทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 นี้ โทมนัสเป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในเวทนาขันธ มีลักษณะเสวยอนิฏฐารมณํ ปฏิขะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในสังขารขันธ มีสภาวะดุร้าย ฯ

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ฯ อารมณํที่ไม่น่าปรารถนา ชื่อว่าอนิฏฐารัมมณะ การเสวยอารมณํที่ไม่น่าปรารถนา ชื่อว่าอนิฏฐารัมมณานุกวนะ การเสวยอารมณํที่ไม่น่าปรารถนา เป็นลักษณะของโทมนัสใด โทมนสนั้น ชื่อว่าอนิฏฐารัมมณานุกวนลักษณะ ฯ อันนับเนื่อง คือนับเข้าภายในเวทนาขันธ ชื่อว่าเวทนาขันธปริยาปนนะ ฯ สภาวะอันดุร้าย เป็นลักษณะของปฏิขะใด ปฏิขะนั้น ชื่อว่าจันตีกกสภาวะ ฯ อันนับเนื่องในสังขารขันธ ชื่อว่าสังขารขันธปริยาปนนะ ฯ

บทว่า โทมนสฺส เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ สามบทว่า อนิฏฐารมณานุกวนลกขโณ เวทนาขันธปริยาปนโน เอโก เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมโม ฯ สามบทว่า ปฏิขโณ จันตีกกสภาโว สังขารกฺขันธปริยาปนโน เอโก เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมโม ฯ สองบทว่า ธมโม เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า อัย ฯ บทว่า อัย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า เอเตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นลึงคัตถะ ฯ

(160) เพราะท่านกล่าวไว้ว่า โทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 เหล่านี้ มีความต่างกันดังนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า ใคร ๆ พึงมีความสงสัยว่า แม้เหตุเกิดของโทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 ดวงมีความต่างกัน ดังนี้ เพื่อห้ามความสงสัยนั้นว่า เหตุเกิดของโทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 ดวงมีความต่างกัน ดังนี้ จึงกล่าวว่า เอตถ จ เป็นตัน ฯ ประกอบความว่า บัณชิตพึงเห็นความหมายว่า กับรรดาโทมนัสและปฏิขะทั้ง 2 นี้ อนิฏฐารมณํอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุแห่งโทมนัส และอาชาตวัตถุ 9 อย่าง เป็นเหตุแห่งปฏิขะ ฯ

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ฯ บทว่า นววิธอาชาตวัตถุณี ความว่า เหตุแห่งความผูกโกรธ อันมีกำลัง มี 9 อย่าง ฯ ในอาชาตวัตถุ 9 อย่างนี้ มีเนื้อความสรุปดังนี้ คือ ผูกอาชาตว่า คนนี้ ได้ประพฤติ กำลังประพฤติ จักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา, ผูกอาชาตว่า คนนี้ ได้ประพฤติ

กำลังประพตติ จักประพตติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักของเรา, ผู้กอาฆาตว่า คนนี้ ได้ประพตติ กำลังประพตติ จักประพตติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักที่พอใจของเรา ๆ อย่างคือ ประการ 9 แห่งวัตถุเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า นววิธะ ๆ การทุบัติ คือ ความโกรธอันมีกำลังชื่อว่าอาฆาตะ ๆ ชื่อว่าวัตถุ เพราะวิเคราะห์ว่า **วสตี เอเตสุ** ความว่า อนิฏฐผล ย่อมตั้งอยู่ในเหตุเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าวัตถุ ๆ ที่ตั้งแห่งความอาฆาต ชื่อว่าอาฆาตวัตถุ มีอย่าง 9 ด้วย มีอย่าง 9 นั้น เป็นที่ตั้งแห่งความอาฆาตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า นววิธอาฆาตวัตถุ ๆ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น อนิฏฐารมมณญจ นววิธอาฆาตวัตถุ จิ ๆ เหตุแห่งโทมนัส ชื่อว่าโทมนัสสการณะ ๆ เหตุแห่งปฏิฆะ ชื่อว่าปฏิฆการณะ ๆ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น โทมนัสสการณญจ ปฏิฆการณญจ ๆ

บทว่า **เอตถ** เป็นบทนิทธารณะ ๆ บทว่า **โทมนัสสปฏิฆ** ในบทว่า **โทมนัสสการณ** ปฏิฆ-การณญจ เป็นบทนิทธารณียะ ๆ บทว่า **ยักิณจิ** เป็นบทวิเสสณะของบทว่า **อนิฏฐารมมณ** ๆ สองบทว่า **อนิฏฐารมมณ** **นววิธอาฆาตวัตถุ จิ** เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า **โหตี** ๆ สองบทว่า **โทมนัสสการณ** **ปฏิฆการณญจ** เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า **โหตี** ๆ **อิตติ-ศัพท์** เป็นบทนิทสสนะในบทว่า **ทฎฐพ** ๆ

(161) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความเกิดขึ้นของจิต 2 ดวง จึงกล่าวว่า **ทวิณิน** เป็นต้น ๆ อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งจิต 2 ดวงเหล่านั้น ในเวลาที่เป็นไปกล้าแข็งและอ่อน ในอกุศลกรรมบถ 10 มีปาณาติบาต เป็นต้น ๆ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ๆ การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกไป คือให้ล่วงไป ชื่อว่าปาณาติปาตะ ๆ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ หมายเอา อทินนาทาน มุสาวาท การใส่ร้าย ฆรูสาวจา สัมผัสปลลาปะ และพยายาท ๆ บทว่า **ติกขมนทปวัตติกาล** คือในกาลที่เป็นไปกล้าแข็งและอ่อน ๆ อันกล้าแข็งด้วย อันอ่อนด้วย ชื่อว่าติกขมันทหะ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปแห่งจิตที่กล้าแข็งและอ่อน ชื่อว่าติกขมันทป-ปวัตติ กาลแห่งความเป็นไปแห่งจิตที่กล้าแข็งและอ่อน ชื่อว่าติกขมันทปวัตติกาละ ๆ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัตติ ฯ

บทว่า **ทวิณิน** **เนส** เป็นบทวิเสสณะของบทว่า **จิตตาน** ๆ บทว่า **จิตตาน** เป็นบทสัมพันธะ ในสองบทว่า **ปวัตติ** **อุปปัตติ** ฯ บทว่า **ปาณาติปาตาทีสุ** เป็นบทอาธาระในบทว่า **ปวัตติ** ฯ บทว่า **ติกขมนทปวัตติกาล** เป็นบทอาธาระในบทว่า **อุปปัตติ** ฯ บทว่า **อุปปัตติ** เป็นบทกรรมในบทว่า **เวทิตพพา** ฯ บทว่า **เวทิตพพา** เป็นกิตบท กัมมวาทจ ฯ

(162) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า เนื้อความของ **ปิ-ศัพท** ในที่นี้ พึงทราบตามทำนองแห่งนัยที่กล่าวแล้วในตอนท้าย ดังนี้ จึงกล่าวว่า **เอตถ** เป็นต้น ๆ บัณฑิตพึงเห็นเนื้อความแห่ง **ปิ-ศัพท** แม้ในคำลงท้ายนี้ ตามทำนองแห่งนัยที่กล่าวไว้แล้ว ๆ **อปิ-ศัพท** มุ่งถึงคำลงท้ายที่กล่าวไว้แล้วในตอนท้าย ๆ การคล้อยตาม คือการไปตาม ชื่อว่าอนุสาระ ฯ การคล้อยตามนัยที่กล่าวแล้วมีว่า จะกล่าว เป็นต้น ชื่อว่าวุตตนยานุสาระ ฯ **ปิ-ศัพท** ในบทว่า **เอตถปิ** ในประโยคที่ว่า **เอตถปิ นิคมเน ปิสททสส อตโถวุตตนยานุสारेณ ทฎฐพ** เป็นสัมพันธะนัตถะ ฯ อธิบายว่า เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ย่อมรวบรวมแม้ความที่จิตสทรคกับโลภะเหล่านั้นมีหลายประการ โดยความต่างกันแห่งความเป็นไปโดยสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ในอกุศลกรรมบถทั้งหลายและความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมณ์ เป็นต้น ตามนัยที่จะกล่าวต่อไป ฯ

(163) ธรรมชาติชื่อว่าวิจิกจจา เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุให้บุคคลตัดสินสภาวะธรรมยาก คือลำบาก ฯ

ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นมีอยู่ ชื่อว่าสภาวะ ธรรมทั้งหลายมีอาการที่มีอยู่คือ การ โน้มไป การแตกสลาย ความหยาบคายและความถูกต้อง เป็นต้น ฯ ชื่อว่าวิจันต๊ะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจันต๊ะ** ความว่า บุคคลใด ย่อมตัดสิ้น คือย่อมใคร่ครวญ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าวิจันต๊ะ ฯ วิ บทหน้า จิ-ชาตุมิความหมายว่า ใคร่ครวญ, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา¹²⁷³, ลง นา ปัจจัย ด้วยสูตร กิยาทีโต นา¹²⁷⁴ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวความหมายของ วิจิ-ศัพท์ด้วยบทว่า วิจันนโต ฯ กล่าว กิจฉา-ศัพท์ว่าเป็นกรณสาธนะด้วยบทว่า ตาย กิจฉติ ฯ บทว่า กิจฉติ มาจาก กิต-ชาตุมิ ความหมายว่า ลำบาก, ตี วิภัตติ, ลง ฉ ปัจจัย ด้วยสูตร ติชคุปกิตมานะหิ ขนสา วา¹²⁷⁵, เปลี่ยน ต เป็น จ ด้วยสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจเยสุ จ¹²⁷⁶ ฯ ไชความเป็น กิลมติ เพราะ กิจฉติ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย มี อยู่อาศัยและรักษาโรค เป็นต้น ฯ กิลม-ชาตุมิความหมายว่า ลำบาก-เหน็ด เหนื่อย, ตี วิภัตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹²⁷⁷ ฯ วิจันนต สัทพูปพะ กิต-ชาตุมิความหมาย ว่า ลำบาก, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา¹²⁷⁸, ลง ฉ ปัจจัย ด้วยสูตร ติชคุปกิตมานะหิ ขนสา วา¹²⁷⁹, เปลี่ยน ต เป็น จ ด้วยสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจเยสุ จ¹²⁸⁰, ลง อา ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมโต อาปจโย¹²⁸¹ ฯ เมื่อควรกล่าวว่า วิจันนตกิจฉา แต่ทำการลบ น และ ต พร้อม น สังโยคทั้ง ด้วย เอกวจน-ศัพท์ในสูตร สรา สเร โลป¹²⁸² หรือ ลบ นนต ศัพท์ทั้งสอง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคม- วิการวิปริตาเทสา จ¹²⁸³ ฯ

บทว่า สภาว เป็นบทกรรมในบทว่า วิจันนโต ฯ บทว่า วิจันนโต เป็นบทกัตตาในบทว่า กิจฉติ ฯ บทว่า ตาย เป็นบทกรรมในบทว่า กิจฉติ ฯ บทว่า กิลมติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก ฯ อติ- ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิจิกิจฉา ฯ บทว่า วิจิกิจฉา เป็นบทสัญญา ฯ

ชื่อว่ากิจฉา เพราะเป็นเหตุให้ลำบากใจ เป็นกรณสาธนะ ฯ เหตุให้ลำบากใจของบุคคลผู้ ใคร่ครวญ ชื่อว่าวิจิกิจฉา เป็นฉนุฐิตูปุริสสมาส ฯ

(164) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงนัยที่เหมาะสมแม้อื่น จึงกล่าวว่า **อลวา** เป็นต้น ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะวิเคราะห์ว่า มีการเยี่ยวยา คือ การทำคืนคือญาณปัญญาไปปราศแล้ว เพราะยากที่จะรักษา ฯ

บทว่า จิกิจฉิตุ คือ เพื่อจะรักษา ด้วยอำนาจการละความสงสัย ฯ ชื่อว่าทุกกระ เพราะ วิเคราะห์ว่า **ทุกเชน กรียติ** ความว่า ความสงสัยใด อันการทำคือโลกิยญาณ ย่อมทำโดยยาก เพื่อจะ รักษา เพราะเหตุนี้ ความสงสัยนั้น ชื่อว่าทุกกระ ฯ ความเป็นแห่งการทำกรักษาได้โดยยาก ชื่อว่า

¹²⁷³ รูป. -/646/469.

¹²⁷⁴ รูป. -/513/373.

¹²⁷⁵ รูป. -/528/385.

¹²⁷⁶ รูป. -/531/386.

¹²⁷⁷ รูป. -/433/318.

¹²⁷⁸ รูป. -/599/437.

¹²⁷⁹ รูป. -/528/385.

¹²⁸⁰ รูป. -/531/386.

¹²⁸¹ รูป. -/176/101.

¹²⁸² รูป. -/13/9.

¹²⁸³ รูป. -/370/268.

ทุกกรตา ฯ ไช้ความว่า วิคตา เพราะ วิ-อุปสรรคมีความหมายหลากหลายมี ความพิเศษ เป็นต้น ฯ ชื่อว่า วิคตะ เพราะไปปราศแล้ว ฯ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า การทำคือการเยียวรักษาคือญาณ ปัญญา นั้นเอง จึงไช้ความว่า ญาณปฏิภาโร ฯ การรักษาโรคคือความสงสัย ชื่อว่าวิจิกฉา เป็นภาวสาธนะ ฯ การเยียวรักษา ชื่อว่าปฏิภาระ การเยียวรักษาคือญาณปัญญา ชื่อว่าญาณปฏิภาระ ฯ บทว่า ญาณ หมายถึงโลกียญาณเท่านั้น ไม่ใช่โลกุตตรญาณ ฯ ด้วยบทว่า อิมิสสา นี้ ย่อมทำให้รู้เนื้อความ ของบทอื่นด้วย ฯ วิ บทหน้า กิต-ธาตุมีความหมายว่า กระทำคืน-เยียวรักษา, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อติ- ยมตยโว วา¹²⁸⁴, ลง ฉ ปัจจัย ด้วยสูตร ติขคุปิตมาเนหิ ขนสา วา¹²⁸⁵, ซ้อน กิ ที่ กิต-ธาตุ ด้วยสูตร กวจากทิวณณานเมกสสรานํ เทวภาโว¹²⁸⁶, เปลี่ยน ก ของ กิ ที่ซ้อนมา เป็น จ ด้วยสูตร กวคคสส จวโค¹²⁸⁷, เปลี่ยน ต เป็น จ ด้วยสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจเจยสุ จ¹²⁸⁸, นำเข้าประกอบกัน, ลง อา ปัจจัยประจำอติถึงศ้อีกครั้ง ฯ

บทว่า จิกิจฉิต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ทุกกรตาย ฯ บทว่า ทุกกรตาย เป็นบทตติยา- วิเสสนะในบทว่า วิคตา ฯ บทว่า วิคตา เป็นกิตบท กัตตุวาก ฯ บทว่า จิกิจฉา ญาณปฏิภาโร เป็น บทกัตตาในบทว่า วิคตา ฯ บทว่า อิมิสสา เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิคตา ฯ อติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า วิจิกิจฉา เป็นบทสัญญา ฯ

ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะมีการเยียวรักษาไปปราศแล้ว เป็นอดีตคุณพหุพีหิสมาส ฯ ตัตถ เป็น วิ บทหนึ่ง จิกิจฉา บทหนึ่ง ฯ ในประโยคที่ว่า จิกิจฉิต ทุกกรตาย วิคตา จิกิจฉา ญาณปฏิภาโร อิมิสสา นี้มีอธิบายว่า การเยียวรักษาคือญาณปัญญาของความสงสัยนี้ไปปราศแล้ว เพราะยากที่จะรักษา การเยียวรักษาคือญาณปัญญาของความสงสัยนี้ไปปราศแล้ว เพราะไม่มีการเยียวรักษาในที่ทั้งปวงก็หาไม่ได้ ความจริง ความสงสัย อันมรรคญาณพึงละได้ ฯ

จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานั้น ชื่อว่าวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ฯ บทว่า อุทตตสส คือภาวะแห่ง จิตหรือแห่งบุคคลที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอุทตตะ ฯ อุ บทหน้า ฐ-ธาตุมีความหมายว่า ห้วนไหว, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทิตเถ กตตริ¹²⁸⁹ ฯ

(165) ท่านอาจารย์เมื่อจะตอบคำทักท้วงว่า อุทัจจเจตสิกจะมีทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง จิตดวงนี้เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวให้ต่างกันโดยอุทัจจเจตสิก ว่าอุทัจจสัมปยุตจิต ดังนี้ จึงกล่าว ว่า **อุทัจจเจตสิก** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้เมื่ออุทัจจเจตสิกจะมีทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง ในจิต ดวงนี้ อุทัจจเจตสิกเป็นประธานในสัมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นไป เพราะฉะนั้น จิตดวงนี้เท่านั้น ท่าน อาจารย์จึงกล่าวให้ต่างกันโดยอุทัจจเจตสิกนั้น

อันทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง ชื่อว่าสัพพากุศลสาธนะ ความมีทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง ชื่อว่าสัพพากุศลสาธนะภาวะ ฯ อปี-ศัพท์ เป็นโจทกาโกคทัสสนะ (คือแสดงความดำริของผู้ถามที่

¹²⁸⁴ รูป. -/599/437.

¹²⁸⁵ รูป. -/528/385.

¹²⁸⁶ รูป. -/461/332.

¹²⁸⁷ รูป. -/467/335.

¹²⁸⁸ รูป. -/531/386.

¹²⁸⁹ รูป. -/606/441.

สงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) ๗ บทว่า สมปยุตตธมเมสุ คือ ในสัมปยุตธรรม 14 อย่างเว้นอุทัจจเจตสิก ๗ เอว-ศัพท์ ห้ามอกุศลจิตอื่น ๗

บทว่า อุทัจจสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภาเว ๗ บทว่า สพพากุสลาธารณภาเวปี เป็นบทภาวสัตตมมีในบทว่า สติ ๗ บทว่า สติ เป็นบทหลักขณิกิริยาในบทว่า ปวตตติ ๗ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมปยุตตธมเมสุ ๗ บทว่า สมปยุตตธมเมสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปธาน ๗ บทว่า ปธาน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุทัจจ ๗ บทว่า หุตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ๗ บทว่า ปวตตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๗ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิเสเสตฺวา ๗ บทว่า อิทเมว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า เตน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิเสเสตฺวา ๗ บทว่า วิเสเสตฺวา เป็นบทปุปพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า วุตฺต เป็นกิตบถ กัมมวจาก ๗

(166) ถาถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร อุทัจจเจตสิกจึงเป็นประธานในจิตนี้ ๗ เฉลยว่า เพราะไม่มีโลกเจตสิก โทสเจตสิกและวิจิกิจฉาเจตสิก ๗ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ก็บรรดาจิตที่สหระคตด้วย โลกเจตสิกทั้งหลาย โลกเจตสิก ทิฏฐิเจตสิกและมานเจตสิก เป็นประธาน ในจิตที่สหระคตด้วยโทส-เจตสิก ปฏิฆเจตสิก เป็นประธาน ในจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาเจตสิก ก็อย่างนั้นเหมือนกัน ดังนี้ เป็นต้น ๗ ก็เพราะอธิบายความอย่างนี้ คือเพราะทำไว้ในใจถึงอุทัจจเจตสิกว่าเป็นประธานในจิตดวงสุดท้าย ในบาลีสัมมุตเทส พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอุทัจจเจตสิกไว้ในอกุศลจิตที่เหลือด้วยอำนาจแห่งเยวาปนกเจตสิก ส่วนในจิตดวงสุดท้ายนี้ ทรงแสดงอุทัจจเจตสิกตามสภาวะไว้แน่นอนว่า อุทัจจเจตสิกย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ ๗

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๗ ศัพท์ว่า เป็นผัสสะ เป็นเวทนา ดังนี้ จึงชื่อว่าสัมมุตเทส เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงด้วยธรรมนั้น ๗ ชื่อว่าปาละ เพราะปกปักรักษาความหมายไว้ ๗ ลง ลี ปัจจัย ด้วยสูตร ปาโต ลี ๗ บาลีคือ สัมมุตเทส ชื่อว่าสัมมุตเทสพาลี ๗ ชื่อว่าเยวาปนกะ เพราะวิเคราะห์ว่า เยวาปน อิติ กิยติ ความว่า ชื่อใดว่า เยวาปนนะ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงเรียก เพราะเหตุนั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าเยวาปนกะ ๗ เยวาปน สัทพูปปะทะ เก-ชาตุมีความหมายว่า ออกเสียง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญวุตฺวาวิ วา¹²⁹⁰ ๗ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งเยวาปนกเจตสิก ชื่อว่าเยวาปนกวสะ ๗ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัด ๗ ถาถามว่า ในพระบาลี ท่านกล่าวว่า อุทัจจ โหติ มิได้กล่าวว่า อุทัจจ อุปฺปชฺชติ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า อุทัจจ อุปฺปชฺชติ ๗ เฉลยว่า ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะ อุปฺปชฺชติ-ศัพท์มีความหมายเสมอเหมือนกับ โหติ-ศัพท์ ๗ เอว-ศัพท์ ห้ามการแสดงคำสรุ ๗

บทว่า เอวญฺจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ๗ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า ธมฺมุตฺเทสพาลิยํ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า เสสากุสเลสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า อุทัจจ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า เยวาปนกวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตฺต ๗ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า เทสิต ๗ บทว่า อุปฺปชฺชติ เป็นบทนิตฺสสนะในบทว่า สรุเปเนว ๗ บทว่า สรุเปเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสิต ๗

(167) ก็ในอธิการที่แสดงอุทัจจเจตสิกตามสภาวะนี้ มีคาถารวมความที่กล่าวไว้ว่า สพพากุสลยุตตมปิ ๗ล๗ ตํ สรุเปเน เทสิต ๗ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๗ เชื่อมความว่า อุทัจจ-

¹²⁹⁰ รูป. -/568/414.

เจตสิกแม้ประกอบกับอกุศลจิตได้ทุกดวง ในจิตดวงสุดท้าย มีความรุนแรง เพราะเหตุนี้ จิตดวงสุดท้ายนั้นเท่านั้น ท่านอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อุทธัจจสัมปยุตจิตเพราะประกอบด้วยอุทธัจจเจตสิก ๆ ความจริง เพราะเหตุที่อุทธัจจเจตสิกเป็นประธานนั้นแหละนั้น พระจอมมุนีจิ่งตรัส (อุทธัจจเจตสิก) ไว้ในอกุศลจิตทั้งหลายที่เหลือ โดยชื่อว่าเยวาปนกเจตสิก แล้วทรงแสดงอุทธัจจเจตสิกนั้น ตามสภาวะไว้ในจิตดวงสุดท้ายนี้เท่านั้น ๆ

อันประกอบกับอกุศลจิตทุกดวง ชื่อว่าสัพพากุสลยุตตะ ๆ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิที่ปนนะ (แปลว่า แมื่ก็จริง) ๆ จิตดวงสุดท้าย ชื่อว่าอันตมานสะ ๆ ชื่อว่าพลวะ เพราะอุทธัจจเจตสิกนั้นมีกำลัง ๆ เหว-ศัพท์ห้ามอกุศลจิตที่เหลือ ๆ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยอุทธัจจเจตสิก ชื่อว่าอุทธัจจโยคะ ๆ เหว-ศัพท์ ห้ามเหตุอื่น ๆ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหิภาวะ ๆ ชื่อว่ามุนิ เพราะรู้ ๆ มุน-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร มุนาที่หิ จ¹²⁹¹ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าอินทนะ เพราะทรงถึงความยิ่งใหญ่ในชนเหล่าอื่น ๆ อิหิ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นใหญ่เหนือผู้อื่นเป็นใหญ่ยิ่ง, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กขยาที่หิ โภ¹²⁹², ลงนคคหิตอาคมและลบ ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจจยानิ ทิฆวิปริตา-เทสโลปาคมา จ¹²⁹³ ๆ เป็นมุนิด้วย มุนินั้นเป็นใหญ่ด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ามุนินทนะ ๆ ชื่อว่า เยวาปนกะ ชื่อว่าเยวาปนกนามะ ๆ เหว-ศัพท์ ห้ามอกุศลที่เหลือ ๆ

บพว่า สพพากุสลยุตตมปี เป็นบพวิเสสนะของบพว่า อุทธัจจ จั บพว่า อุทธัจจ เป็นลึงค์ตละ ๆ บพว่า อนตมานเส เป็นบพอาธาระในบพว่า พลว จั บพว่า พลว เป็นบพวิเสสนะของบพว่า อุทธัจจ จั อิติ-ศัพท์ เป็นบพเหตุในบพว่า วุตต จั บพว่า ตัเยว เป็นบพกรรมในบพว่า วุตต จั บพว่า อุทธัจจโยคโต เป็นบพตติยาวิเสสนะในบพว่า วุตต จั บพว่า เตเนว เป็นบพเหตุในสองบพว่า วตวา เทสิต จั บพว่า มุนินเทน เป็นบพกัตตาในบพว่า เทสิต จั บพว่า เยวาปนกนามโต เป็นบพตติยาวิเสสนะในบพว่า วตวา จั บพว่า วตวา เป็นบพพุพพกาลกิริยาในบพว่า เทสิต จั บพว่า เสเสสุ เป็นบพอาธาระในบพว่า วตวา จั บพว่า เอตเถว เป็นบพอาธาระในบพว่า เทสิต จั บพว่า ตั เป็นบพกรรมในบพว่า เทสิต จั บพว่า สรุเปน เป็นบพตติยาวิเสสนะในบพว่า เทสิต จั อิติ-ศัพท์ เป็นบพสรุปะของบพว่า สงคหคาลา ๆ

(168) ท่านอาจารย์ใส่ใจถึงคำที่ท้วงว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวง ย่อมรับเอาอิฏฐารมณั อนิฏฐารมณัและมีขมัตตารมณัไว้ เพราะฉะนั้น จิต 2 ดวงจึงควรสทรคตด้วยโสมนัสเวทนา โทมณัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา โดยเหมาะสมกับอิฏฐารมณั อนิฏฐารมณัและมีขมัตตารมณั มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงสทรคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า อิมานิ เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า ก็จิต (โมมุหจิต) 2 ดวงเหล่านี้ เว้นจากโลกมูลและโทสมูล แม้ในอารมณัทั้งปวง เพราะความเป็นจิตหลงมงายอย่างยิ่ง โดยเว้นจากมูลอื่น (คือโลกมูลและโทสมูล) และเพราะเป็นจิตโยกโคลง โดยประกอบพร้อมด้วยวิจิกิจฉาเจตสิก ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความกระสับกระส่าย และอุทธัจจเจตสิก ซึ่งเป็นไปด้วยความฟุ้งซ่าน จึงสทรคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้นเป็นไป ๆ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ๆ อันเป็นมูลด้วย มูลนั้นเป็นอื่นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามูลันตระ มูลอื่นจากโมมุห คือ โลกมูลและโทสมูล ๆ การเว้น ชื่อว่าวิระหะ ๆ วิ บพหน้า รห-ธาตุมี

¹²⁹¹ รูป. -/679/495.

¹²⁹² รูป. -/673/491.

¹²⁹³ รูป. -/488/351.

ความหมายว่า สละ-ละ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹²⁹⁴ ๓ อันเว้นจากมูลอื่น ชื่อว่า มูลันตรวิรหะ ๓ จิตที่ชื่อว่าอติสัมมุหหะ เพราะหลงมงายอย่างยิ่งในอารมณ์ ๓ ความที่จิตหลงมงายอย่างยิ่ง ชื่อว่าอติสัมมุหหตา ๓ ความหวั่นไหว คือการกระสับกระส่ายโดยรอบ ชื่อว่าสังสัปณะ เป็นภาวสาธนะ ๓ สํ บทหน้า สปป-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทิ หิ ยุ¹²⁹⁵ ๓ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าวิกิขิปนะ ๓ ความกระสับกระส่ายด้วย ความฟุ้งซ่านด้วย ชื่อว่าสังสัปนวิกิขิปนะ คือกิจ ๓ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสังสัปนวิกิขิปนวสะ การเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสังสัปนวิกิขิปนวสวัตตะ ๓ วิจิจจฉาดด้วย อุทฺธจจะด้วย ชื่อว่าวิจิจจอุทฺธจจะ การเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่านด้วย การเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่านนั้น เป็นวิจิจจฉาและอุทฺธจจะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสังสัปนวิกิขิปนวสวัตตวิจิจจอุทฺธจจะ ๓ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสมาโยคะ การประกอบพร้อมด้วยวิจิจจฉาอันเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่าย และอุทฺธจจะตักอันเป็นไปด้วยความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสังสัปนวิกิขิปนวสวัตตวิจิจจอุทฺธจจะสมาโยคะ ๓ จิตชื่อว่าจัญจนละ เพราะโยกโคลงคือหวั่นไหว ๓ จล-ธาตุมีความหมายว่า สั่นสะเทือน-หวั่นไหว, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹²⁹⁶ ๓ ซ้อน จ ด้วยสูตร กฺวจาทิวณฺณานเมกสสรานํ เทวภาโว¹²⁹⁷, ลงนิกคหิตอาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปฺปลจฺยานํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²⁹⁸, เปลี่ยนนิกคหิตเป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนตํ วา วคฺเค¹²⁹⁹ ๓ ความเป็นแห่งจิตที่หวั่นไหว ชื่อว่าจัญจนลตา ๓ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็นอติสัมมุหหตาย จ จณฺจลตาย จ ๓ โดยประการทั้งปวง ชื่อว่าสัพพลา ๓ อปี-ศัพท์ มุ่งถึงส่วนย่อย ๓ ในคัมภีร์บางแห่งมีใช้เป็น สพฺพลาปี ก็มี ๓ มีความหมายว่า ในอภิญญารมณํ อนิฏฐารมณํและมัชฌัตตารมณํ แม้ทั้งหมด ๓ ความกำหนด ชื่อว่ารชณะ ความเป็นโทสะ ชื่อว่าทุสนะ ความกำหนดด้วย ความเป็นโทสะด้วย ชื่อว่ารชนทุสนะ อันเว้นจากความกำหนดและความเป็นโทสะ ชื่อว่ารชนทุสนวิรหิตะ ๓ เอว-ศัพท์ ห้ามจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทนา ๓

สองบทว่า อิมานิ เทว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ๓ บทว่า จิตตานํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ปวตตฺตนติ ๓ บทว่า มูลนตรวิรหโต เป็นบทเหตุในบทว่า อติสัมมุหหตาย ๓ บทว่า อติสัมมุหหตาย เป็นบทเหตุในบทว่า -วิรหิตานิ ๓ บทว่า สํสัปนวิกิขิปนวสวัตตวิจิจจอุทฺธจจะสมาโยเคน เป็นบทเหตุในบทว่า จณฺจลตาย จ ๓ บทว่า จณฺจลตาย เป็นบทเหตุในบทว่า วิรหิตา ๓ บทว่า สพฺพตฺตาปี เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิรหิตานิ ๓ บทว่า สพฺพลาปี เป็นบทอาธาระในบทว่า รชนทุสน- ๓ บทว่า รชตฺทุสนวิรหิตานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ๓ บทว่า อุเปกฺขาสหคตฺตาเนว เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า ปวตตฺตนติ ๓

¹²⁹⁴ รุป. -/568/414.

¹²⁹⁵ รุป. -/596/434.

¹²⁹⁶ รุป. -/568/414.

¹²⁹⁷ รุป. -/461/332.

¹²⁹⁸ รุป. -/488/351.

¹²⁹⁹ รุป. -/49/46.

(169) ท่านอาจารย์ เมื่อจะตอบคำทักท้วงว่า ก็เพราะจิต (โมหุจิต) 2 ดวงเหล่านี้ เว้นจากโลกมูลและโทสมูล จึงไม่มีโสมนัสเวทนาและโหมนัสเวทนา มีความต่างกันแห่งสังขาร อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตโต** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า ก็เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง โมหมูลจิต 2 ดวง เหล่านี้ จึงไม่มีความต่างกันแห่งสังขาร เพราะไม่มีภาวะที่จะกล้าแข็งได้ตามสภาวะและภาวะที่จะพึงให้อาจหาญ ๆ

บทว่า ตโตเยว ความว่า เพราะความเป็นจิตหลงมกมายอย่างยิ่ง และเพราะเป็นจิตโยกโคลง ๆ ก็สองบทว่า อติสมมุหุหตา จณฺจลตา เป็นเหตุแห่งจิตที่สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๆ ต-ศัพท์ ย่อมยึดเอาเหตุนี้ ๆ เอว-ศัพท์ห้ามเหตุอื่น ๆ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๆ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน ๆ ความกล้าแข็งตามสภาวะ ชื่อว่าสภาวะดิग्ฆะ ความเป็นแห่งความกล้าแข็งตามสภาวะ ชื่อว่าสภาวะดิग्ฆตา ๆ ชื่อว่าอุสสาเหตุัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุสสาหยติ** ความว่า จิตใด อันบุคคลยอมให้อาจหาญ เพราะเหตุนี้ จิตนี้ ชื่อว่าอุสสาเหตุัพพะ ความเป็นแห่งจิตอันบุคคลพึงให้อาจหาญ ชื่อว่าอุสสาเหตุัพพตา ๆ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สภาวะดิग्ฆตตาย จ อุสสาเหตุัพพตตาย จ ๆ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นหามิได้ ชื่อว่าอภาวะ ๆ ความต่างกัน ชื่อว่าภะ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารภะ ๆ อปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ความต่างกันแห่งเวทนาย่อมไม่มีแก่โมหุลจิต 2 ดวงเหล่านี้ อย่างเดียวหามิได้ ๆ

บทว่า ตโตเยว จ เป็นบทเหตุในบทว่า อภาวโต ๆ สองบทว่า สภาวะดิग्ฆตตาย อุสสาเหตุัพพตตาย จ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อภาวโต ๆ บทว่า อภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ๆ บทว่า สงฺขารเกโทปิ เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ๆ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นตฺถิ ๆ บทว่า นตฺถิ เป็นอาชยตบท กัตตฺวาจก ๆ

(170) ก็ในที่นี้ มีถาถารวมความไว้ ๆ เชื่อมความว่า เพราะเป็นธรรมชาติงมกมายและกระสับกระส่ายและฟุ้งซ่าน โมหมูลจิต 2 ดวงนี้ จึงเป็นเอกเหตุกจิต สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา และไม่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งสังขาร ในกาลทุกเมื่อ ๆ ความจริง โมหุจิต 2 ดวงนั้นกระสับกระส่ายอยู่ ฟุ้งซ่านอยู่ จึงไม่มีภาวะที่กล้าแข็งได้ตามสภาวะ และภาวะที่จะพึงให้อาจหาญ ในกาลทุกเมื่อ ๆ

จิต 2 ดวง ชื่อว่ามูหะ เพราะงมกมายในอารมณ์ ๆ ความเป็นจิตที่งมกมาย ชื่อว่ามูหัตตตะ ๆ เจว-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาตใช้ในความหมายว่า รวบรวม ๆ ความกระสับกระส่าย คือหวั่นไหว ชื่อว่าสังสัปปะ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าวิกเขปะ ความกระสับกระส่ายด้วย ความฟุ้งซ่านด้วย ชื่อว่าสังสัปปะ-วิกเขปะ ๆ บทว่า สสฺสปวิกฺเขปะ นี้ เป็นบทขยายของบทว่า จณฺจลตา ด้วยอำนาจการขยายความ ๆ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะที่ประกอบในฐานะ ๆ เหตุ อย่างหนึ่งแห่งจิต 2 ดวงใด จิต 2 ดวงนั้น ชื่อว่าเอกเหตุกะ ๆ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสสนตคตตามการนโต¹³⁰⁰ ๆ ชื่อว่าโสเปกขะ เพราะสทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๆ เปลี่ยน สห เป็น ส หรือลภ ห ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณฺนติ¹³⁰¹ ๆ ถ้า จ-ศัพท์ ตั้งอยู่ในฐานของตน ในกาลนั้น จ-ศัพท์นั้น มีความหมายว่า อวธารณะ เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า บทว่า โน จ ความว่า ไม่ต่างกันนั่นเอง ๆ ถ้า จ-ศัพท์ประกอบในที่ไมใช่ฐาน ในกาลนั้น จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สงฺขารเกทโต จ ๆ จ-ศัพท์ เป็นสัมพันธ์ตถะ เสมอเหมือนกับ อปี-ศัพท์

¹³⁰⁰ รูป. -/350/233.

¹³⁰¹ รูป. -/423/310.

ในบทว่า สงฆารณโทปิ นี้ ๑ เพราะฉะนั้น จ-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า จิต 2 ดวง จึงไม่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งเวทนาอย่างเดียวยวามีได้ ๑ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ๑

สองบทว่า มุหุตตา เจว สัมปปฏิกเขปา จ เป็นบทเหตุในบทว่า โสเปกข์ ๑ สองบทว่า เอกเหตุกั โสเปกข์ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตทวย ๑ บทว่า สัพพทา เป็นบทกาลสัตตมึในบทว่า ภินัน ๑ บทว่า โน เป็นบทปฏิเสธในบทว่า ภินัน ๑ บทว่า ภินัน เป็นกิตบถ กัตตุวจาก ๑ บทว่า สงฆารณโท เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ภินัน ๑

(171) ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำทักท้วงว่า โมหมูลจิต 2 ดวงนี้ จึงไม่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งสังขาร เพราะเหตุอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า น หิ เป็นต้น ๑ หิ-ศัพท์ เป็นศัพท์กรรมะ ๑ ความ เป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ ๑ ตัตบถเป็น ติกขตา อุตสาหนียตา ๑ ความ เป็นแห่งจิตที่กล้าแข็ง ชื่อว่า ติกขตา ๑ จิตชื่อว่าอุตสาหนียะ เพราะให้อาจอหญา ๑ อุ บทหน้า สห-ธาตุมีความหมายว่า อตทน, ลง อนีย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานียา¹³⁰², วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹³⁰³ ๑ ความ เป็นแห่งจิตอันบุคคลพึงให้อาจอหญา ชื่อว่าอุตสาหนียตา ๑ โมหมูลจิต 2 ดวง ชื่อว่าสังสัปปมานะ เพราะกระสับกระส่าย ๑ สัม บทหน้า สปป-ธาตุ, ลง มาน ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา¹³⁰⁴ ๑ โมหมูลจิต 2 ดวง ชื่อว่าวิกชิปนะ เพราะฟุ้งซ่าน ๑

น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า อตถิ ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า น อตถิ ๑ บทว่า สภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ติกขตตา ๑ สองบทว่า ติกขตตสาหนียตา เป็นบท กัตตาในบทว่า น อตถิ ๑ บทว่า อตถิ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๑ สองบทว่า สัมปมานสส วิกชิปนตสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตสส ๑ บทว่า สัพพทา เป็นบทกาลสัตตมึในบทว่า น อตถิ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า สงคหคาถา ๑

(172) จิตชื่อว่าโมหะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมลุ่มหลง คือม่งายอย่างยิ่งโดยโมหะ เพราะ เว้นจากมูลอื่น ๑ ความลุ่มหลง ชื่อว่าโมหะ ๑ คำว่า อติสเยน เป็นคำไขความของคำว่า โมเหเน นี้ ด้วย อำนาจการอธิบายความ ๑ คำว่า สมมุยหนติ เป็นคำไขความของคำว่า มุยหนติ ๑ มุห-ธาตุมีความหมายว่า ปราศจากความคิด, มุห-ธาตุมีความหมายว่า หลง เพราะฉะนั้น จึงใส่ สัม-ศัพท์เข้ามา เพื่อให้ความหมายของธาตุต่างกัน ๑ อันเว้นจากมูลอื่น ชื่อว่ามูลันตริวิระหะ ๑ โมห สัททูปปะทะ มุห-ธาตุมีความหมายว่า ปราศจากความคิด, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปะทาทีโต ณ¹³⁰⁵, ลบ ห และที่ขะ อุ ตรงกลาง เป็น อุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปะปัจจยำน ที่ขวิปริตาเทสโลปะคมา จ¹³⁰⁶ ๑

บทว่า โมเหเน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า มุยหนติ ๑ บทว่า อติสเยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สมมุยหนติ ๑ บทว่า สมมุยหนติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๑ บทว่า มูลันตริวิระหโต เป็นบทเหตุในบทว่า สมมุยหนติ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า โมมูหานิ เป็นบทสัถญา ๑

(173) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้คำว่า อิจเจว เป็นต้นเป็นคำลงท้าย จึงกล่าวว่า อิจเจวนติ อาทิ เป็นต้น ๑ คำว่า อิจเจว เป็นต้น เป็นการกล่าวย่ออุคตจิต 12 ดวงตามที่กล่าวแล้ว ๑

¹³⁰² รุป. -/545/399.

¹³⁰³ รุป. -/434/318.

¹³⁰⁴ รุป. -/646/469.

¹³⁰⁵ รุป. -/577/422.

¹³⁰⁶ รุป. -/488/351.

ชื่อว่า ยถาภูตตะ เพราะจิตทั้งหลายมีประการตามที่กล่าวแล้ว ๆ 10 อันยิ่งด้วย 2 ชื่อว่า ทวาทสะ 12 ด้วย 12 เหล่านั้น เป็นอกุศลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทวาทสะกุสละ จิตคืออกุศล 12 ดวง ชื่อว่า ทวาทสะกุสลจิตตะ ๆ ชื่อว่า นิคมนะ เพราะจิตถูกกล่าวซ้ำอีกในคำนี้ ๆ

ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความที่เป็นส่วนย่อย จึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น ๆ อิติ-ศัพท์ ในคำว่า อิจเจว เป็นต้นนั้น มีความหมายถึงการแสดงการรวมคำศัพท์และความหมาย ๆ

ศัพท์ว่า อิติ ชื่อว่า อิติศัพท์ ๆ ชื่อว่า วจนะ เพราะเนื้อความถูกเรียกด้วยศัพท์นั้น ชื่อว่า วจนียะ เพราะมีความหมายที่ฟังกล่าวด้วยศัพท์ คำศัพท์ด้วย ความหมายด้วย ชื่อว่า วจนวจนียะ การรวมคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียสมุทายะ การแสดงการรวมคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียสมุทายนิตัสสนะ ความหมายอันแสดงการรวมคำศัพท์และความหมาย ของ อิติ-ศัพท์ นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วจนวจนียสมุทายนิตัสสนัตถะ ๆ ศัพท์ว่า เอว ชื่อว่า เอวศัพท์ ๆ คำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียะ ลำดับแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียปฏิบัติ การแสดงลำดับแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียปฏิบัติสันตัสสนะ ๆ ความหมายอันแสดงการลำดับแห่งคำศัพท์และความหมาย ของ เอว-ศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วจนวจนียปฏิบัติสันตัสสนัตถะ ๆ

ท่านอาจารย์ครั้งแสดงบทว่า อิจเจว เป็นบทนิบาตที่ต่างกันแล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงการรวมนิบาต จึงกล่าวว่า นิปาต- เป็นต้น ๆ อีกอย่างหนึ่ง เอว ศัพท์นี้ เป็นนิบาตรวมความใช้ในการเริ่มคำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ๆ

ชื่อว่า นิปาตตะ เพราะวางลงตรงต้นคำ กลางคำและท้ายคำ การรวมนิบาต ชื่อว่า นิปาต-สมุทายะ ๆ คำศัพท์ด้วย ความหมายด้วย ชื่อว่า วจนวจนียะ ๆ ชื่อว่า นิคมนะ เพราะเป็นคำที่กล่าวซ้ำอีก เป็นภาวสาธนะ ๆ คำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียนิคมนะ การเริ่ม คือการกระทำ ชื่อว่า อารัมภะ การเริ่มคำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่า วจนวจนียนิคมนารัมภะ ๆ ใช้เป็น วจนวจนียนิคมนารมเถติ ก็มี ๆ การเริ่มคือการกระทำคำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมายของการรวมนิบาตใด มีอยู่ การรวมนิบาตนั้น ชื่อว่า วจนวจนียนิคมนารัมภะ ๆ ปาฐะก่อนนั้นแลเหมาะแล้ว ๆ

บทว่า อิจเจวนตืออาทิ เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า ยถาภูตตานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ทวาทสะกุสลจิตตานํ ๆ บทว่า ทวาทสะกุสลจิตตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า นิคมน์ ๆ บทว่า นิคมน์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิจเจวนตืออาทิ ๆ บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๆ ในนัยที่ 2 บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระ ๆ บทว่า อิติสหุโท เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า วจนวจนียสมุทายนิตัสสนตฺถโย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิติสหุโท ๆ บทว่า เอวสหุโท เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า วจนวจนียปฏิบัติสันตัสสนตฺถโย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอวสหุโท ๆ บทว่า นิปาตสมุทายโย เป็นบทกัตตาในบทว่า วตตติ ๆ บทว่า เอโส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า นิปาตสมุทายโย ๆ บทว่า วจนวจนียนิคมนารมเถ เป็นบทอาธาระในบทว่า วตตติ ๆ

(174) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ความหมายของคำว่า อิจเจว เป็นต้น จึงกล่าว อิจเจว ๆ ลก วุตตานีติ อตฺถโย ๆ ประกอบความว่า อธิบายความว่า อกุศลจิต 12 ดวง จบบริบูรณ์แล้ว คือจบเรียบร้อยแล้ว หรือที่ท่านอาจารย์รวบรวมไว้แล้ว คือกำหนดรู้แล้ว ได้แก่ กล่าวไว้แล้ว แม้โดยประการทั้งปวง คือ โดยอาการมีสัมปโยคะเป็นต้นแม้ทั้งหมด คือสัมปโยคะกับโสมนัสสเวทนา อุเบกขาเวทนา

และทิวฏฐิเป็นต้น (คือ โลกมุขลจิต 8 ดวง) สัมปโยคะกับปฏิฆะเป็นต้น (คือ โทสมุขลจิต 2 ดวง) สัมปโยคะกับวิจิจจฉาเจตสิกและอุทธัจเจตสิก (คือ โมมุขลจิต 2 ดวง) อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ คือ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ฯ

บทว่า ยถาวุตตนเณน ไชความของบทว่า อิจเจว ฯ ชื่อว่ายถาวุตตะ เพราะมีประการตามที่กล่าวแล้ว ฯ ชื่อว่านัย เพราะเป็นเครื่องนำไปคือรู้เนื้อความตามที่กล่าวแล้วด้วย ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถาวุตตนเณ ฯ โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่าสัพพลา ฯ บทว่า โสมนสสุเปกขาทิวฏฐิสัมปโยคาทินา ปฏิฆสสัมปโยคาทินา วิจิจจฉุทจโยเคนาติ สพเพนปิ สัมปโยคาทินา อากาเรน ไชความของบทว่า สพพลาปิ ฯ โสมนัสเวทนาด้วย อุเบกขาเวทนาด้วย ทิวฏฐิด้วย ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขาทิวฏฐิ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา และทิวฏฐิ ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขาทิวฏฐิสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา และทิวฏฐิ เป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขาทิวฏฐิ-สัมปโยคาทิ เป็นตัตถคุณพหุพีหิสมาส ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสังขารนั่นเอง ฯ การประกอบพร้อมด้วยปฏิฆะ ชื่อว่าปฏิฆสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยปฏิฆะ เป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าปฏิฆสัมปโยคาทิ เป็นตัตถคุณพหุพีหิสมาส ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสังขารนั่นเอง ฯ วิจิจจฉาด้วย อุทธัจจะด้วย ชื่อว่าวิจิจจฉุทจจะ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยวิจิจจฉาและอุทธัจจะ ชื่อว่าวิจิจจฉุทจจะสัมปโยคะ ฯ บทว่า อิติ แปลว่า ด้วยประการฉะนี้ ฯ การประกอบพร้อมเป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าสัมปโยคาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสังขารนั่นเอง ฯ การกระทำทั่วไป คือความต่างกันของสิ่งทั่วไป ชื่อว่าอาการ ฯ บทว่า ทฺวาทส เป็นบทเดียว ฯ จิต 12 ดวง ชื่อว่าสมัตตะ เพราะถึงการจบบริบูรณ์แล้ว ฯ ส-อุปสัค กล่าวถึงการจบ ฯ อช-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³⁰⁷, ลบ ช ท้ายธาตุ และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทฺวิ จ¹³⁰⁸ ฯ บทว่า ปรินิฏฐิตานิ ไชความบทว่า สมตตานิ ฯ ชื่อว่า ปรินิฏฐิตะ เพราะตั้งอยู่โดยรอบคือโดยที่สุด ฯ บทว่า สงคเหตุวา ไชความ ส-ศัพท์ ฯ บทว่า คหิตานิ ไชความบทว่า อตตานิ ด้วยอำนาจความหมายของธาตุ ฯ จิต ชื่อว่าอัตตะ เพราะถูกถือเอา คือกำหนดรู้ เป็นกัมมสาธนะ ฯ อช-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³⁰⁹, ลบ ท ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทินญจ¹³¹⁰ ฯ บทว่า วุตตานิ ไชความบทว่า คหิตานิ ด้วยอำนาจการขยายความ ฯ

บทว่า อิจเจว ยถาวุตตนเณน เป็นบทวิเสสนกรณีในบทว่า สมตตานิ ฯ สองบทว่า สพพลาปิ สพเพนปิ สัมปโยคาทินา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาเรน ฯ สามบทว่า โสมนสสุเปกขาทิวฏฐิสัมปโยคาทินา ปฏิฆสสัมปโยคาทินา วิจิจจฉุทจโยเคน เป็นบทสรุปะของ อิติ-ศัพท์ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า สพเพน ฯ บทว่า อากาเรน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมตตานิ ฯ บทว่า ทฺวาทส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อกุสลจิตตานิ ฯ บทว่า อกุสลจิตตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อตตานิ คหิตานิ วุตตานิ ฯ บทว่า ปรินิฏฐิตานิ เป็นกิตบถ กัตตุวาจก

¹³⁰⁷ รูป. -/606/441.

¹³⁰⁸ รูป. -/560/409.

¹³⁰⁹ รูป. -/606/441.

¹³¹⁰ รูป. -/630/455.

๑ บทว่า สงคเหตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุตตานิ ๑ บทว่า อุตตานิ คหิตานิ วุตตานิ เป็นกิตฺตบท กัมมวาทก ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า อุตฺโถ ๑ บทว่า อุตฺโถ เป็นลึงค์ตละ ๑

(175) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายของ อกุลส-ศัพท์ จึงกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น ๑ ในบทว่า อกุลสลจิตฺตานิ นั้น บัณฺฑิตพึงทราบอธิบายความดังต่อไปนี้ ๑ จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุสลจิต ชื่อว่าอกุสลจิต ดุจคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อมิตร ฉะนั้น ๑

ด้วยบทว่า กุสลปฏิปักษานิ นี้ ย่อมให้รู้ว่า อ-อักษร ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธ ไม่เป็นไปในความหมายอื่น ไม่เป็นไปในความไม่มี ๑ จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุสลจิต ชื่อว่ากุสล-ปฏิปักษะ ๑ กุสลจิต หามิได้ ชื่อว่าอกุสละ อธิบายว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกุสลจิต ๑ เป็นกัมมธารยต์ปุริสสมาส ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำถามว่า จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุสลจิต ดุจอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า มิตฺต- เป็นต้น ๑ คนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตรทั้งหลาย ชื่อว่ามิตตปฏิปักษะ ๑ คนเป็นมิตร หามิได้ ชื่อว่าอมิตตะ ๑

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตฺตฺโพ ๑ บทว่า กุสลปฏิปักษานิ เป็นบทสัทญญ ๑ บทว่า อมิตฺโต เป็นบทสัทญญา ๑ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑

(176) เพราะกล่าวว่า กุสลปฏิปักษานิ อกุลสลานิ มิตตปฏิปักษานิ อมิตฺโต วิย จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุสลจิต ชื่อว่าอกุสลจิต ดุจคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อมิตร ฉะนั้น ไร้ใคร ๆ พึงมีความสงสัยว่า กุสลเป็นธรรมชาติละ และอกุสลเป็นธรรมชาติที่จะพึงถูกละ กุสลจิตกับอกุสลจิตเป็นคู่ปรับกัน ดังนี้ เพื่อห้ามความสงสัยนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปฏิปักษ- ดังนี้ เป็นต้น ๑ ก็ภาวะที่กุสลจิตกับอกุสลจิตเป็นคู่ปรับกัน บัณฺฑิตพึงทราบโดยภาวะที่กุสลเป็นธรรมชาติละ และอกุสลเป็นธรรมชาติที่จะพึงถูกละตามลำดับ ๑

ภาวะที่กุสลจิตกับอกุสลจิตเป็นคู่ปรับกัน ชื่อว่าปฏิปักษภาวะ ๑ จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ ๑ บทว่า ยถากกมฺ ย่อมให้รู้ว่า กุสลเป็นธรรมชาติละ อกุสลเป็นธรรมชาติที่จะพึงถูกละตามลำดับ ๑ สมควรแก่ลำดับ ชื่อว่ายถากกมะ ๑ ชื่อว่าปทายกะ เพราะเป็นธรรมชาติละอกุสล ๑ ชื่อว่าปหาตฺตัพพะ เพราะเป็นธรรมชาติที่พึงถูกละ ๑ ธรรมชาติละด้วย ธรรมชาติที่จะถูกละด้วย ชื่อว่าปทายกปหาตฺตัพพะ ความเป็นธรรมชาติแห่งผู้ละและผู้ถูกละ ชื่อว่าปทายกปหาตฺตัพพะภาวะ ๑

บทว่า ปฏิปักษภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตฺตฺโพ ๑ บทว่า กุสลากุลสลานิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาวเน ๑ บทว่า ยถากกมฺ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า เวทิตฺตฺโพ ๑ บทว่า ปทายกปหาตฺตัพพะภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เวทิตฺตฺโพ ๑ บทว่า เวทิตฺตฺโพ เป็นกิตฺตบท กัมมวาทก ๑

(177) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ คาถาว่า อฏฺฐธา เป็นต้นนี้ เป็นคาถารวมความ จึงกล่าวว่า อฏฺฐธา เป็นต้น ๑ คำว่า อฏฺฐธา เป็นต้น เป็นคาถารวมความ ๑

การรวบรวมเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าสังคหะ ๑ สัททชาติที่ชื่อว่าคาถา เพราะถูกขัดร้อง คือกล่าว ๑ เค-ธาตุมีความหมายว่า ส่งเสียง-ออกเสียง-ทำเสียง, ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร สมานีทิลมา¹³¹¹, เปลียน เอ เป็น อา ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติบุจฺจยำนํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³¹² ๑ คาถาที่กล่าวเนื้อความโดยรวบรวม คือโดยสังเขป ชื่อว่าสังคหคาถา ๑

¹³¹¹ รูป. -/635/480.

¹³¹² รูป. -/488/351.

(178) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า **โลโก** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า อธิบายความว่า อุกุศลจิต พึงมี 12 ดวง คือ จิตทั้งหลาย ชื่อว่ามีโลภะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า มีโลภะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูลด้วย เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ดำรงมั่นอย่างดีด้วย พึงมี 8 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา เป็นต้น, จิตทั้งหลายชื่อว่ามีโทสะเป็นมูล ก็เหมือนกัน คือ เพราะวิเคราะห์ว่า มีโทสะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ดำรงมั่นอย่างดีด้วย พึงมี 2 ดวง โดยความต่างแห่งสังขาร, และจิตทั้งหลายชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล ได้แก่ กล่าวคือชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า จิตเหล่านี้ มีโมหะล้วน ๆ เท่านั้นเป็นมูล พึงมี 2 ดวง โดยความต่างกันแห่งสัมปโยคะ ฯ

ชื่อว่าโลภะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลฺภณฺติ เตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอยากได้ คือย่อมมักมากในอารมณ์ ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าโลภะ ฯ ลฺภ-ธาตุมีความหมายว่า ละโมบ-มักมาก-อยาก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺชปาทีโต ณ¹³¹³ ฯ จ-ศัพท์ทั้ง 2 และ ต-อักษรในรูปวิเคราะห์ว่า **โลโก** จ โส มูลยจ ใสเข้ามาเพื่อให้สำเร็จความเป็นตุลยาธิกรณะของ โลก-ศัพท์และมูล-ศัพท์ ฯ สัมปยุตธรรมชื่อว่าสุปติภูตติระ เพราะดำรงมั่นอย่างดี ความที่สัมปยุตธรรมดำรงมั่นอย่างดี ชื่อว่าสุปติภูตติภาวะ ฯ ความสำเร็จ ชื่อว่าสาธนะ ความสำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมที่ดำรงมั่นอย่างดี ชื่อว่าสุปติภูตติภาวะสาธนะ ฯ ชื่อว่ามูละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มฺลยติ เอเตน** ความว่า ต้นไม้ ย่อมดำรงอยู่ คือตั้งอยู่ได้ด้วยรากนั้น เพราะเหตุนั้น รากนั้น ชื่อว่ามูละ ฯ มูล-ธาตุมีความหมายว่า ตั้ง-ดำรงอยู่, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺนฺตฺวา วี วา¹³¹⁴ ฯ อันเหมือนกับมูลราก ชื่อว่ามูลสทิสะ ฯ ความเป็นเช่นกับมูลราก ชื่อว่ามูลสทิสตตะ ฯ ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก เป็นปรักกัปปัตถิตี ฯ ด้วยรูปวิเคราะห์ว่า **โลโก** จ โส สูปติภูตติภาวะสาธเนน มฺลสทิสตตะ มฺลยจ นี้ ย่อมให้รู้รูปวิเคราะห์ว่า **โลโก** จ โส มฺลยจติ โลกมฺล เป็นกัมมธารยสมาส ฯ ด้วยรูปวิเคราะห์ว่า **ตฺ เอเตสํ** นี้ ย่อมให้รู้รูปวิเคราะห์ว่า **โลกมฺล เอเตสํ อตฺถิติ โลกมฺลานิ** เป็นอัสสตีตติทิตี ฯ ใสบทประธานว่า จิตตานิ เข้ามา ฯ เวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งทิวฐิและสังขารเหล่านี้ ทิวฐิและสังขารเหล่านี้ ชื่อว่าเวทนาทิ ฯ ด้วยอาทิ-ศัพท์ หมายเอาทิวฐิและสังขาร ฯ ความต่างกันแห่งเวทนา เป็นต้น ชื่อว่าเวทนาทิเภทะ ฯ โดยประการ 8 ชื่อว่าอัญฐธา ฯ ด้วยบทว่า ตถา ย่อมแสดงอ้างว่า จิตทั้งหลายชื่อว่ามีโทสะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า มีโทสะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ดำรงมั่นอย่างดีด้วย พึงมี 2 ดวง โดยความต่างแห่งสังขาร ฯ มีรูปวิเคราะห์ว่า **โทโส จ โส มฺลยจติ โทสมฺล โทสมฺล เอเตสํ จิตตานํ อตฺถิติ โทสมฺลานิ** ฯ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ฯ โดยประการ 2 ชื่อว่าทิวฐา ฯ บทว่า **สฺทฺโร โมโหเยว มฺลเมเตสนฺติ โมหฺมฺลสงฺขาตานิ** ไซความบทว่า โมหฺมฺลานิ ฯ ใสบทว่า สฺทฺโร เข้ามาเพื่อให้รู้ความที่โมหะไม่เจือปนกับโลภะและโทสะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามโลภะและโทสะ กำหนดเอาแต่ความเป็นมูลแห่งโมหะ ฯ กล่าวคือมีโมหะเป็นมูล ชื่อว่าโมหฺมฺลสงฺขาตะ ฯ ถามว่า ควรกล่าวว่า โมหฺมฺลานิ วั เพราะเหตุอะไร จึงใส่ สงฺขาต-ศัพท์เข้ามา ฯ เฉลยว่า ใส สงฺขาต-ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ความที่ อิติ-ศัพท์ในบทว่า เอเตสนฺติ มีความหมายว่า อาการะ ฯ อิติ-ศัพท์ ตัวหลัง มีความหมายว่า เหตุ ฯ ชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า จิตเหล่านี้ มีโมหะเท่านั้นเป็นมูล เป็นพหุพพิทิสมาส ฯ ใสบทประธานว่า จิตตานิ เข้ามา ฯ ความต่างกันแห่งสัมปโยคะ

¹³¹³ รูป. -/577/422.

¹³¹⁴ รูป. -/568/414.

ชื่อว่าสัมปโยคเกทะ ๓ สัมปโยคะ แบ่งเป็น 2 อย่าง ด้วยอำนาจวิจิตรจักษุและอุทัจจะ ๓ ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า จ-ศัพท์ประกอบในที่มิใช่ฐานะในบทว่า โทสมูลานิ จ จึงกล่าวว่า จ ๓ จ-ศัพท์นั้นเป็นสัมปโยคหน้าตละ ย่อมรวบรวมว่า จิตทั้งหลายหาใช่มีโทสะเป็นมูล มี 2 ดวงอย่างเดียวกัน โดยที่แท้ที่มีโมหะเป็นมูลก็มี 2 ดวงด้วย ๓ จ-ศัพท์แม้ในบทว่า โมหมูลานิ จ ย่อมรวบรวมว่า จิตทั้งหลายหาใช่มีโมหะเป็นมูล มี 2 ดวงอย่างเดียวกัน โดยที่แท้ ที่มีโทสะเป็นมูลก็มี 2 ดวงด้วย ๓ ถ้ามว่า เมื่อกล่าวว่า อฏฐธา ทูริธา เทว ในคาถา ย่อมเป็นภักคิริติโทสะ ๓ เฉลยว่า ไม่เป็น เพราะท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจรักษาฉันท ๓ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อควรกล่าวว่า ทูริธา ไม่กล่าวคำนั้นแล้วเพราะไม่มีความต่างกันแห่งสังขาร ๓ คำนั้นไม่ควร เพราะเกิดขึ้นได้ 2 ดวง แม้โดยความต่างกันแห่งสัมปโยค ๓

บทว่า โลโก เป็นบทสัพยัญญีในบทว่า มূল ๓ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โลโก ๓ บทว่า สุปตติฏฐิตถาวสารเนน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า -สทิส- ๓ บทว่า มูลสทิสตดา เป็นบทเหตุในบทว่า มূল ๓ บทว่า มूल เป็นบทสัพยัญญู ๓ บทว่า ต เป็นบทกัตตาในบทว่า อตติ ๓ บทว่า เอเตส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตติ ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกมูลานิ ๓ บทว่า โลกมูลานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๓ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สिय ๓ บทว่า เวทนาทีเกทโต เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า อฏฐธา ๓ บทว่า อฏฐธา เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า สिय ๓ บทว่า สिय เป็นอาชยัตตบท กัตตุวจาก ๓ ตลา-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ๓ บทว่า โทสมูลานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๓ บทว่า สุทโร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โมโห ๓ บทว่า โมโหเยว เป็นลึงคัตถะ ๓ บทว่า มूल เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โมโห ๓ บทว่า เอเตส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มूल ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทอาการะในบทว่า -สงฆาต ๓ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สिय ๓ บทว่า สมปโยค-เกทโต เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า เทว ๓ บทว่า เทว เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า สिय ๓ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของบทว่า ทวาทส ๓ บทว่า อุกุสลา เป็นบทกัตตาในบทว่า สिय ๓ บทว่า ทวาทส เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า สिय ๓ บทว่า สिय เป็นอาชยัตตบท กัตตุวจาก ๓ อติ-ศัพท์เป็นบทสรูปะของบทว่า อตโต ๓ บทว่า อตโต เป็นลึงคัตถะ ๓

ชื่อว่าวิณณา เพราะเป็นเครื่องพรรณนา คือขยายความ ๓ วรรณ-ธาตุมีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, ลง ยุ ปัจจัย ๓ การพรรณนาอกุศลจิต ชื่อว่าอกุศลวิณณา ๓ ชื่อว่านิฏฐิตะ เพราะตั้งอยู่โดยที่สุด ๓ นิ-ศัพท์ กล่าวถึงการจบ ๓ จา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³¹⁵, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹³¹⁶ ๓

วาจาประกอบความว่าด้วยอกุศลจิต จบแล้ว

3.3 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอเหตุกจิต

(179) ท่านอาจารย์ครั้งจำแนกอกุศลแม้มี 3 อย่าง โดยความต่างกันแห่งมูล เป็น 12 ดวง โดยความต่างกันแห่งธรรมที่ประกอบเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงไขอเหตุกจิตทั้งหลาย (18 ดวง) แม้เมื่ออเหตุกจิตเหล่านั้นก็มี 3 อย่าง คือเป็นอกุศลวิบากจิตเป็นต้น หวังจะจำแนกเฉพาะอกุศล-วิบากจิต เป็น 7 ดวง ด้วยความต่างกันแห่งที่อาศัยมีจักขุวัตถุเป็นต้น และก็มีสัมปโยคฉันทเป็นต้น

¹³¹⁵ รูป. -/606/441.

¹³¹⁶ รูป. -/547/400.

ในลำดับต่อกจากอกุศลจิต จึงกล่าวคำว่า **อุปกฆาตหคต จักขุวิญญาณ-จักขุวิญญาณ** สหคตด้วย อุเบกขาเวทนา ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า มูลเภทโต ความว่า โดยต่างกันแห่งโลภมูล โทสมูลและโมหมูล ฯ ความต่างกันแห่ง มูล ชื่อว่ามูลเภท ฯ อย่าง คือประการ 3 แห่งอกุศลใด อกุศลนั้น ชื่อว่าตวิระ ฯ ปี-ศัพท์ เป็น โจทกาภคที่ปนนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ฯ การประกอบพร้อม เป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าสัมปโยคาติ ฯ การประกอบพร้อมด้วยเวทนาและทัญญู ชื่อว่าสัมปโยคะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอาสังขารนั่นเอง ฯ ความต่างกันแห่งธรรมที่ประกอบเป็นต้น ชื่อว่าสัมปโยคาติเภท ฯ โดยประการ 12 ชื่อว่าทวาทสธา ฯ เหตุแห่งจิตเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอเหตุกะ จิตคืออเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกจิตตะ ฯ บทว่า นิททิสยิตี คือ อาจารย์เมื่อจะแสดงไข ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ในคัมภีร์ธัมม-สังคณี ท่านกล่าวอเหตุกจิตมี 3 อย่าง คืออกุศลวิบากจิต อกุศลวิบากจิต และกิริยาวิบากจิตตามลำดับมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวอกุศลวิบากจิตก่อน ท่านอาจารย์มิได้กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวอกุศล-วิบากจิตก่อน เพราะเหตุอะไร ดังนี้ จึงกล่าววว่า **เตส อกุศลวิปากาทิวเสน ตวิระ-ภาเวปี อกุศลนทร อกุศลวิปากเยว** ดังนี้ ฯ กุศลวิบากจิต เป็นเบื้องต้นแห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่ากุศลวิปากาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอาอกุศลวิบากจิตและกิริยาวิบากจิตด้วย ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งอกุศลวิบากจิตเป็นต้น ชื่อว่ากุศลวิปากาทิวสะ ฯ อย่าง 3 แห่งจิตเหล่านั้น จิตเหล่านั้น จึงชื่อว่าตวิระ ความเป็นแห่งจิต 3 อย่าง ชื่อว่าตวิระภาเว ฯ อปี-ศัพท์ เป็น **โจทกาภคที่ปนนะ** ฯ ลำดับแห่งอกุศลจิตทั้งหลาย ชื่อว่าอกุศลนทร ฯ ลง ย อาคมมาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ฯ เอว-ศัพท์ห้าม กุศลวิบากจิตและกิริยาวิบากจิต ฯ จักขุเป็นเบื้องต้นแห่งโสตะเป็นต้นเหล่าใด โสตะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าจักขาติ ฯ ชื่อว่านิสสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิสสยุนตี ตานิ** ความว่า จิตและเจตสิกย่อมาอาศัย จักขุเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จักขุเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่านิสสยะ ฯ นิ บทหน้า สี-ชาตุมี ความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญจตุวาวิวา¹³¹⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยญสุ จ¹³¹⁸ ฯ จักขุเป็นต้นด้วย จักขุเป็นต้นเหล่านั้น เป็นที่อาศัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าจัก ขวาตินิสสยะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอาโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย ฯ การรับมา ชื่อว่าสัมปญฺจฉนนะ การรับมาเป็นเบื้องต้นแห่งกิจใด กิจนั้น ชื่อว่าสัมปญฺจฉนนาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอาสันติริร กิจด้วย ฯ สัมปญฺจฉนนะเป็นต้นด้วย สัมปญฺจฉนนะเป็นต้นนั้น เป็นกิจด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัมปญฺจฉนนาติกิจจะ ความต่างกันแห่งกิจมีสัมปญฺจฉนนากิจเป็นต้น ชื่อว่าสัมปญฺจฉนนาติกิจจะเภทะ ฯ โดยประการ 7 ชื่อว่าสตัดธา ฯ เพื่อจะจำแนก ชื่อว่า วิกขิตุ ฯ คำว่า อุปกฆาตหคตัง จักขุวิญญาณัง เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่า อุปกฆาตหคตัง จักขุวิญญาณันตืออาทิ ฯ

บทว่า เหว เป็นบทรณะ หรือบทวิเสสนะในบทว่า วิกขิตวา ฯ บทว่า มูลเภทโต เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า ตวิระมปี ฯ บทว่า ตวิระมปี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อกุสล ฯ บทว่า อกุสล เป็นบทกรรมในบทว่า วิกขิตวา ฯ บทว่า สัมปโยคาติเภทโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ทวาทส- วิธา ฯ บทว่า ทวาทสวิธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิกขิตวา ฯ บทว่า วิกขิตวา เป็นบทพุพพ- กาลกิริยาในบทว่า อาห ฯ บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสตัดมในบทว่า นิททิสนโต ฯ บทว่า อเหตุก- จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า นิททิสนโต ฯ บทว่า นิททิสนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อาจริโย ฯ

¹³¹⁷ รูป. -/568/414.

¹³¹⁸ รูป. -/434/318.

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาเวปิ ฯ บทว่า อกุลสลิปากาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ติวริ- ฯ บทว่า ติวริภาเวปิ เป็นลักษณวันตะในบทว่า สติ ฯ บทว่า สติ เป็นลักษณกิริยาในบทว่า วิภชิตุ ฯ บทว่า อกุลสถานนตฺร เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า วิภชิตุ ฯ บทว่า อกุลสลิปาเกเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วิภชิตุ ฯ บทว่า จกฺขวาทีนีสยสมปฏิจฺจนนาทิกิจฺจเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สตตธา ฯ บทว่า สตตธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิภชิตฺตु ฯ บทว่า วิภชิตฺตु เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อาห ฯ บทว่า อุเปกฺขาสหคตฺ จกฺขุวิญญาณนติอาที เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ฯ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ

(180) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายของบทย่อย จึงกล่าวว่า **ตตฺถ** เป็นต้น ฯ พึงทราบวิเคราะห์ในคำว่า อุเปกฺขาสหคตฺ จกฺขุวิญญาณํ เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ ฯ ธรรมชาติชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมชี้แจง คือเป็นที่ตั้งอาศัยของวิญญาณจิต คือเป็นที่ตั้งอาศัยของจักขุวิญญาณจิต เป็นประหนึ่งคอยบอกอุปารมณฺ์หรือสถานที่ที่สม่าเสมอ และที่ไม่สม่าเสมอ ฯ

เพราะ จกฺขติ-ศัพท์เป็นศัพท์กล่าวความหมายหลากหลายมีความหมายว่า วิยตติวาจก- กล่าวชัดเจน เป็นต้น จึงไขความว่า อาจิกฺขนตฺ ฯ ใส่คำว่า วิญญาณาธิฏฺฐิตฺ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จักขุอาศัยวิญญาณจิต จึงบอกอุปารมณฺ์หรือสถานที่ได้ ถ้าไม่อาศัยวิญญาณจิต ก็บอกอุปารมณฺ์หรือสถานที่ไม่ได้ ฯ อธิ บทหน้า จา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจย ในอธิกรณะ ด้วยโยค-วิภาคะในสูตร ภาวกมฺเมสุ ต¹³¹⁹ ฯ อันเป็นที่ตั้งอาศัยของวิญญาณจิต ชื่อว่าวิญญาณาธิฏฺฐิตะ ฯ ใส่คำว่า หุตฺวา เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า กิริยาที่ตั้งอาศัยและกิริยาที่บอกทั้ง 2 เป็นกาลเวลาเท่านั้นนั่นเอง ฯ ใส่คำว่า สมวิสมํ เข้ามาเพราะ อาจิกฺขนต-ศัพท์เป็นศัพท์เรียกว่าหากรรม ฯ วิย-ศัพท์ห้ามความเป็นไปพร้อมกับความพยายาม ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะจักขุเป็นศัพท์ที่ไม่มีความพยายาม ฯ บทว่า อาจิกฺขนตฺ วิย มุ่งถึงบทกิริยาที่สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า โหติ เข้ามา ฯ จกฺข-ธาตุมีความหมายว่า บอก-กล่าว, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร กाले วตตมานาตีเต ญฺวาทโย¹³²⁰ ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตฺตฺโป ฯ สองบทว่า จกฺขติ โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า วิญญาณาธิฏฺฐิตฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมชาตฺ ฯ บทว่า หุตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า อาจิกฺขนตฺ ฯ บทว่า สมวิสมํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาจิกฺขนตฺ ฯ บทว่า อาจิกฺขนตฺ วิย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมชาตฺ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า จกฺขุ เป็นบทสัญญา ฯ

(181) อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมชอบใจ คือเป็นประหนึ่งพอใจอุปารมณฺ์ ฯ แม้ในรูปวิเคราะห์นี้ ควรนำบทว่า วิญญาณาธิฏฺฐิตฺ หุตฺวา ใส่เข้ามา ฯ จกฺข-ธาตุมีความหมายว่า ความสบายใจ-พอใจ-ชอบใจ, ลง ญ ปัจจย ฯ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายว่า ความสบายใจ-พอใจ-ชอบใจ ของ จกฺขติ-ศัพท์สำเร็จด้วยการประกอบด้วย จกฺข-ธาตุนั้น จึงกล่าวว่า **จกฺขตฺติ หิ** เป็นต้น ฯ ความจริง จกฺขติ-ศัพท์นี้ มีความหมายชอบใจดุจในประโยคที่ว่า มธฺ จกฺขติ-ผัสฺง ชอบน้ำหวาน พยฺยชนฺ์ จกฺขติ-คนชอบกับข้าว ดังนี้ เป็นต้น ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรณะ ฯ ชื่อว่ามธฺ เพราะวิเคราะห์ว่า **มถฺยติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันชนยอมรู้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามธฺ คือรสที่ตัวผัสฺงทั้งหลายทำ ฯ มนฺ-ธาตุมีความหมายว่า รู้

¹³¹⁹ รูป. -/622/450.

¹³²⁰ รูป. -/651/478.

, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วุตตมานาตีเต ฌวาทโย¹³²¹, เปลี่ยน น เป็น ธ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุ-
 วิภตติปปัจจยान์ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³²² ๓ ชื่อว่าพยัญชนะ เพราะเหล่าชนถึงคือได้รับความ
 พอใจในปลาและเนื้อเป็นต้นนี้ด้วยพิเศษ ๓ วิ บทหน้า อช-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยู ปัจจัย ด้วย
 สูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ¹³²³, เปลี่ยน ยู เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ¹³²⁴, ลงนิกคหิตอาคมตรง
 กลาง ด้วยสูตร นิกคหิตยจ¹³²⁵, เปลี่ยนนิกคหิตเป็น ญ ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค¹³²⁶, เปลี่ยน อี เป็น
 ย ด้วยสูตร อิวณโณ ยํ นวา¹³²⁷, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ¹³²⁸ ๓ ความชอบใจ
 ชื่อว่าอัสสารทนะ เป็นภาวสาธนะ ๓ อา บทหน้า สท-ธาตุมีความหมายว่า ลิ่นรสอันอร่อย, ลง ยู
 ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทิหิ ยู¹³²⁹, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อญญเสสุ จ¹³³⁰, นำเข้าประกอบกัน, ซ้อน ส
 , รัสสะ อา เป็น อ ๓ ความหมายว่าชอบใจ ของ จกขติ-ศัพท์ใด มีอยู่ จกขติ-ศัพท์นั้น ชื่อว่าอัสสาท-
 นัตถะ ๓

บทว่า จกขติ เป็นบทสรุประของบทว่า สทโท ๓ บทว่า อัย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
 สทโท ๓ บทว่า สทโท เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๓ บทว่า มญฺ จกขติ พยณฺชนํ จกขติตืออาทิสู
 เป็นบทอาธาระในบทว่า จกขติสทโท ๓ บทว่า วีย เป็นอุปมาโชตกะ ๓ บทว่า อสสาทนต์โถ เป็นบท
 วิภตติกัตตาในบทว่า โหติ ๓

(182) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความที่จักขุเป็นธรรมชาติชอบใจรูปารมณสำเร็จตาม
 พระบาลี จึงกล่าววว่า เตน เป็นต้น ๓ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มาคันทิยะ จักขุแล
 มีรูปารมณเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในรูปารมณ อันรูปารมณให้บันเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ เป็นต้น ๓

บทว่า มาคันทิยะ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกพรหมณนั้น โดยชื่อ ๓ ยินดีใน
 รูปารมณ ชื่อว่ารูปารามะ ๓ สองค่านอกนี้เป็นไวพจน์ของคำว่า รูปาราม์ นั้น ๓ ยินดีแล้วในรูปารมณ
 ชื่อว่ารูปุระตะ ๓ บันเทิงพร้อมแล้วในรูปารมณ ชื่อว่ารูปสมมุทิตะ ๓

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาย ๓ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาย ๓ บท
 ว่า จกขุ โย มาคันทิยะ รูปาราม์ รูปุระตะ รูปสมมุทิตนตืออาทิสู เป็นลึงค์ตถะ ๓

(183) ท่านอาจารย์ครั้งยกคำทักท้วงขึ้นด้วยตนเองแล้ว เมื่อจะเฉลย จึงกล่าววว่า ยทิ
 เป็นต้น ๓ ถามว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น คือ กล่าว จักขุ-ศัพท์ว่ามีความชอบใจ เพราะพระบาลีว่า
 มาคันทิยะ โสตะแล มีเสียงเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในเสียง อันเสียงให้บันเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ เป็นต้น
 แม้โสตะเป็นต้นก็มีความชอบใจในเสียงเป็นต้น เพราะฉะนั้น การจะเรียกโสตะเป็นต้นแม้เหล่านั้น
 ด้วยศัพท์ว่า จักขุ ก็ย่อมถูกต้อง มิใช่หรือ ๓

¹³²¹ รูป. -/651/478.

¹³²² รูป. -/488/351.

¹³²³ รูป. -/597/435.

¹³²⁴ รูป. -/570/417.

¹³²⁵ รูป. -/57/52.

¹³²⁶ รูป. -/49/46.

¹³²⁷ รูป. -/21/17.

¹³²⁸ รูป. -/27/20.

¹³²⁹ รูป. -/596/434.

¹³³⁰ รูป. -/434/318.

คำว่า เอวัง โสตัง โข มาคันทิยะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัง เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทิยะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตันตืออาทิ ฯ เป็นคำว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทิยะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตันตืออาทิด้วย คำว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทิยะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตันตืออาทินั้น เป็นคำด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทิยะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตันตืออาทิวจนะ ฯ โสตะ เป็นเบื้องต้นแห่งขานะเป็นต้นเหล่าใด ขานะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโสตาทิ ฯ อปี-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า หาใช่จักขุขบใจในรูปารมณ้อย่างเดียวไม่ ฯ เสียงเป็นเบื้องต้นแห่งกลันเป็นต้นเหล่าใด กลันเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าสัททาทิ ฯ ความขบใจ ชื่อว่าอัสสาทนะ ฯ ความขบใจเสียงเป็นต้น ชื่อว่าสัททาทิ-อัสสาทนะ ฯ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงจักขุ ฯ ศัพท์ว่า จักขุ ชื่อว่าจักขุสัททะ ฯ ชื่อว่าอภิเษยะ เพราะวิเคราะห์ว่า อภิธาตพโพ ความว่า เนื้อความอัน จักขุ-ศัพท์ฟังกล่าว เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่า อภิเษยะ ฯ อัน จักขุ-ศัพท์ฟังกล่าว ชื่อว่าจักขุสัททาภิเษยะ ความเป็นแห่งเนื้อความอัน จักขุ-ศัพท์ฟังกล่าว ชื่อว่าจักขุสัททาภิเษยะตา ฯ

ยทิ-ศัพท์ เป็นปริกัปปะ ฯ บทว่า เอวิ เป็นกัตตาในบทว่า ลียา ฯ บทว่า เอวิ โสตัง โข มาคันทิยะ สัททารามัง สัททสมมุติตันตืออาทิวจนะโต เป็นบทเหตุในบทว่า อตติ ฯ บทว่า โสตาทิมปิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อสสาทนะ ฯ บทว่า สัททาทิสสาทนะ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตติ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า อาปชชติ ฯ บทว่า เตสมปิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า จักขุ-สัททาภิเษยะตา ฯ บทว่า จักขุสัททาภิเษยะตา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาปชชติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ฯ

(184) เฉลยว่า ไม่ถูกต้อง ฯ ความที่โสตะเป็นต้นถูกจักขุ-ศัพท์กล่าว ย่อมไม่ถูกต้อง ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะจักขุ-ศัพท์ นั้น เป็นศัพท์จำกัดความ คือเป็นศัพท์ที่กล่าวเฉพาะ หมายถึงเป็นศัพท์ที่เกี่ยวข้องเฉพาะกับจักขุรูปเท่านั้น ฯ

ชื่อว่านิรุทณะ เพราะวิเคราะห์ว่า นิรุทหติ ความว่า จักขุ-ศัพท์ใด ย่อมจำกัดความในจักขุ-ปสาทรูป เพราะเหตุนี้ จักขุ-ศัพท์นั้น ชื่อว่านิรุทณะ ฯ บทว่า นิรุทโธ ท่านถือเอาanyakกล่าวตามภาษาสันสกฤต ฯ นิ บทหน้า รุท-ธาตุมีความหมายว่า เกิด-ทำให้เกิด, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทิตถกตตริ¹³³¹, เปลี่ยน ต เป็น ฒ ด้วยสูตร ธมภเหหิ ธมา จ¹³³², เปลี่ยน ห เป็น ฆ ด้วยสูตร โทฒกาเร¹³³³, นำเข้าประกอบกัน ฯ ความเป็นแห่งความจำกัดความ นิรุทตตะ ฯ บทว่า นิรุทตตะตา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า นาปชชติ ฯ

(185) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำเนื้อความนั้นให้ปรากฏด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า นิรุทโธ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง จักขุ-ศัพท์นี้ เป็นศัพท์ที่จำกัดความหมายเฉพาะจักขุ-ปสาทรูปที่มีลักษณะทำภูตรูปที่เกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์จะเห็นเป็นเหตุให้มองใสเท่านั้น ดุจ มยุร-ศัพท์เป็นต้น จำกัดความหมายในนกวินิเศเป็นต้น ฉะนั้น ฯ

ชื่อว่านิรุทณะ เพราะจำกัดความ ฯ หิ-ศัพท์ มีความหมายว่าทำให้ปรากฏ ฯ ศัพท์ว่า จักขุ ชื่อว่าจักขุสัททะ ฯ เพื่อการเห็น ชื่อว่าทญฺญุ ฯ ชื่อว่าทญฺญุกามะ เพราะวิเคราะห์ว่า ทญฺญุ กามะติ ความ

¹³³¹ รุป. -/606/441.

¹³³² รุป. -/607/441.

¹³³³ รุป. -/615/446.

ว่า บุคคลใด ย่อมประสงค์เพื่อการเห็น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าทัฏฐกามะ ความเป็นแห่งความประสงค์เพื่อการเห็น ชื่อว่าทัฏฐกามตา คือรูปตมฺหา ฯ ชื่อวานิทานะ เพราะให้ผล นิทานคือความเป็นแห่งความประสงค์เพื่อการเห็น เป็นอุปนิสัยของกรรมใด กรรมนั้น ชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานะ เป็นพหุพหิหิสมาส ฯ กรรมอย่างนี้ซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานกัมมะ อันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานกัมมชะ ภูตฺรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานกัมมชฺชุตตะ ความผ่องใส ชื่อว่าปสาทะ ความผ่องใสแห่งภูตฺรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานกัมมชฺชุตฺตปฺปสาทะ ความผ่องใสแห่งภูตฺรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ เป็นลักษณะของจักขุปสาทรูปนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานกัมมชฺชุตฺตปฺปสาทลักษณะ หรือเป็นความผ่องใสแห่งภูตฺรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุอันจักขุปสาทรูปย่อมกำหนด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทัฏฐกามตานิทานกัมมชฺชุตฺตปฺปสาทลักษณะ ฯ ภูตฺรูปทั้งหลาย ย่อมผ่องใส ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปสาทะ ปสาทรูปคือจักขุ ชื่อว่าจักขุปสาทะ ฯ เอว-ศัพฺทห้ามโสตะเป็นต้น ฯ ศัพฺทว่า มยฺร เป็นเบื้องต้นแห่งศัพฺทเหล่าใด ศัพฺทเหล่านั้น ชื่อว่ามยฺราที มยฺระเป็นเบื้องต้นด้วย มยฺระเป็นเบื้องต้นนั้น เป็นศัพฺทด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามยฺราทีสัททะ ฯ ด้วย อาที-ศัพฺท หมายถึงเอามหิส-ควาย และปงฺกช-บัว เป็นต้นด้วย ฯ ชื่อว่าสกุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า สกโกติ ความว่า นกใด ย่อมสามารถ เพราะเหตุนี้ นกนั้น ชื่อว่าสกุณะ ฯ สก-ธาตุมีความหมายว่า อาจ-สามารถ, ลง กุณ ปัจจัย ด้วยสูตร วาชาทีหิ ปพฺพชชาโยนิปจฺจนเต¹³³⁴, ลบ ก ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยानิ ทิฆฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³³⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วย จ-ศัพฺทในสูตร โท ธสฺส จ¹³³⁶ ฯ นกด้วย นกนั้น เป็นนกวินิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกุณวิเสสะ ฯ นกวินิเศษ เป็นเบื้องต้นแห่งสัตว์วิเศษเป็นต้นเหล่าใด สัตว์วิเศษเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าสกุณวิเสสชาติ ฯ ด้วย อาที-ศัพฺท หมายถึงเอา มหิส-ควาย เป็นต้น และ ปงฺกช-บัว เป็นต้น ฯ

บทว่า นิรุทฺโธ เป็นกิตฺตบถ กิตฺตฺวาจก ฯ บทว่า เอส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จกฺขุสฺสโท ฯ บทว่า จกฺขุสฺสโท เป็นบทกิตฺตฺวาในบทว่า นิรุทฺโธ ฯ บทว่า ทฏฺฐกามตานิทานกัมมชฺชุตฺตปฺปสาท-ลกฺขณ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จกฺขุปฺปสาทเยว ฯ บทว่า จกฺขุปฺปสาทเยว เป็นบทอาธาระในบทว่า นิรุทฺโธ ฯ บทว่า มยฺราทีสฺสทา เป็นลึงคฺตถะ ฯ วิย-ศัพฺท เป็นอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า สกุณ-วิเสสชาติสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า นิรุทฺโธ ฯ

ชื่อว่ามยฺระ เพราะร้องเสียงดัง ฯ อธิบายความว่า สัตว์แม่เหล่าอื่นร้องเสียงดังก็จริง ถึงกระนั้น มยฺร-ศัพฺทหมายถึงเอานกยูงเท่านั้น เพราะเป็นรุฬหิศัพฺท จึงไม่หมายถึงเอานกเหล่าอื่น ในที่นี้ จึงมีอธิบายอย่างนี้ ฯ

(186) ท่านพระสุมังคลาจารย์จะแสดงให้เห็นว่า จักขุประสาทอย่างเดียวมิใช่เรียกว่า จักขุ แต่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกก็เรียกว่า จักขุ โดยฐานอุปจาระ จึงกล่าวว่า จกฺขุ เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง แม้ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูก ท่านก็เรียกว่า จักขุ เพราะอยู่ร่วมกับจักขุ ฯ

¹³³⁴ รุป. -/660/483.

¹³³⁵ รุป. -/488/351.

¹³³⁶ รุป. -/27/20.

ความเป็นไป คืออยู่ร่วมกัน ชื่อว่าวุตติ ความอยู่ร่วมกับจักขุ ชื่อว่าจักขุสหุตติ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ฯ ชื่อว่าภุมกะ เพราะไหวตัวได้ คือตั้งรอบนัยน์ตา ฯ ภม-ธาตุมีความหมายว่า หมุนไป, ลง ออก ปัจจัย ด้วยสูตร กาลเ วตตมานาตีเต ญวาทโย¹³³⁷ ฯ ชื่อว่าอัญญิ เพราะวิเคราะห์ว่า อสียติ ความว่า ธรรมชาติใด อันเหล่าสัตว์ย่อมโยนทิ้ง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าอัญญิ ฯ อส-ธาตุมีความหมายว่า ทิ้ง, ลง จิ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹³³⁸, ลบ ส ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानं ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³³⁹ ฯ กระจกแห่งคิ้ว ชื่อว่าภุมกัญญิ ฯ ชื่อว่าปริจฉินนะ เพราะถูกกำหนด ฯ อันถูกกำหนดด้วยกระจกคิ้ว ชื่อว่าภุมกัญญิปริจฉินนะ ฯ ชื่อว่ามังสะ เพราะรู้ คือเนื้อที่เขาบด ฯ มนุ-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง ส ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹³⁴⁰, เปลี่ยน น เป็นนิคคหิต (-) ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानं ที่ขวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹³⁴¹ ฯ ชื่อว่าปิงพะ เพราะถึงความเย็นก้อน ฯ ปิง-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เป็นกอง, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กทยาที่หิ โก¹³⁴², ลง นิคคหิตอาคม และลบ ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุ-วิภตติปจจยानं ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³⁴³, เปลี่ยนนิคคหิตเป็น ญ ด้วยสูตร วคคตฺ วา วคเค¹³⁴⁴ ฯ ก้อนแห่งเนื้อ ชื่อว่ามังสปีนชะ ฯ ด้วย อปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า จักขุปสาทรูป เรียกว่า จักขุ อย่างเดียวหาไม่ได้ ฯ

บทว่า จกขุสหุตติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า ภุมกัญญิปริจฉินโน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มังสปีนโทปิ ฯ บทว่า มังสปีนโทปิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า จกขุนติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาจก ฯ

(187) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ศัพท์ว่า จักขุ จะมีความหมายว่า ชอบใจ ก็ตาม ใน อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ค้ำถึงคำว่า วิภาเวติ-ย่อมชี้แจง ดังนี้ อย่างไร จึงกล่าวไว้ ดังนี้แล้ว กล่าววว่า **อฏฺฐกถา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ส่วนในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ค้ำถึงว่า เพราะธาตุทั้งหลาย มีเนื้อความมากมาย แม้ จกขุติ-ศัพท์ มีความหมายว่า ชี้แจง ก็ได้ ดังนี้ จึงกล่าววว่า ธรรมชาติชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเห็น คือชี้แจงรูปารมณฺ์ ฯ

เนื้อความ อันท่านย่อมกล่าวด้วยสัตตชาตินั้น เพราะเหตุนี้ สัตตชาตินั้น ชื่อว่าอัญญิธาตุ หมายถึงอัญญิธาตุวิภังค์ ฯ เปลี่ยน ถ เป็น จ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ¹³⁴⁵ ฯ ปน-ศัพท์ เป็น วิเสสตัดะ ฯ มีไชหนึ่ง ชื่อว่าอเนกะ เนื้อความมีไชหนึ่ง แห่งธาตุเหล่าใด ธาตุเหล่านั้น ชื่อว่าอเนกัตถะ ฯ ความเป็นแห่งธาตุมีเนื้อความมีไชหนึ่ง ชื่อว่าอเนกัตถัตตะ ฯ หมู่ศัพท์ที่ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรง เนื้อความไว้ ฯ ศัพท์ว่า จกขุติ เป็นศัพท์ทำตาม (เลียนแบบ) ฯ ลง ตี ปัจจัย หลัง จกข-ศัพท์ ด้วยสูตร

¹³³⁷ รุป. -/651/478.

¹³³⁸ รุป. -/660/483.

¹³³⁹ รุป. -/488/351.

¹³⁴⁰ รุป. -/660/483.

¹³⁴¹ รุป. -/488/351.

¹³⁴² รุป. -/673/491.

¹³⁴³ รุป. -/488/351.

¹³⁴⁴ รุป. -/49/46.

¹³⁴⁵ รุป. -/27/20.

ยทนต์ปณนา นิปาตนา ลิขณนติ¹³⁴⁶ ฯ ศัพท์ว่า จกขติ ชื่อว่าจักขติศัพท์ ฯ ความชี้แจง ชื่อว่าวิภาวณะ ความหมายว่าชี้แจงคือประกาศ ของ จกขติ-ศัพท์ใด มีอยู่ จกขติ-ศัพท์นั้น ชื่อว่าวิภาวณะตละ ความเป็นแห่ง จกขติ-ศัพท์มีความหมายว่า ชี้แจง ชื่อว่าวิภาวณะตละ ฯ ปี-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า จกขติ-ศัพท์มีความหมายว่า ชอบใจ อย่างเดียวหาไม่ได้ ฯ ธรรมชาติชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเห็น คือชี้แจง รูปารมณฺ์ ฯ จกข-ธาตุมีความหมายว่า ชี้แจง, ลง ญฺ ปัจจยฺ ฯ

บทว่า อฏฺฐกถาย เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อเนกตถตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า ธาตุณฺ์ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อเนกตถตฺตา ฯ บทว่า จกขติสทฺทสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิภาวณตถตฺตา ฯ บทว่า วิภาวณตถตฺตาปี เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทอาการะในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทปุปฺพกาลกริยาในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า จกขติรูปิ วิภาเวตฺติ จกฺขุ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจฺนํ ฯ บทว่า วจฺนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(188) แต่ในคัมภีร์ทั้งหลาย มีคำว่า วุจฺจติ ฯ คำนั้น ไม่ควร ฯ ส่วนคำว่า วุตฺตํ ควร ฯ วิญญาณในจักขุปสาทรูป เพราะเหตุอะไร เพราะความเป็นจิตที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าจักขุวิญญาณ ฯ เมื่อกล่าวว่ วิญญาณในจักขุปสาทรูป พึงถึงความเป็นที่รองรับและถูกรองรับ จึงกล่าวว่ เพราะความเป็นจิตที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ฯ วิญญาณชื่อว่านิสฺสิตะ เพราะอาศัยอยู่ ฯ วิญญาณอันอาศัยในจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ชื่อว่าตันนิสฺสิตะ ลงนิคคหิตอาคมข้างหน้า ฯ ความเป็นแห่งวิญญาณที่อาศัยในจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ชื่อว่าตันนิสฺสิตตตะ ฯ

บทว่า จกฺขุสมิ เป็นบทอาธาระในบทว่า วิญญาณํ ฯ บทว่า วิญญาณํ เป็นลึงค์ตละ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า วิญญาณอันอาศัยในจักขุปสาทรูปอยู่ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ ฯ บทว่า ตณนิสฺสิตตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า จกฺขุวิญญาณํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิญญาณํ ฯ บทว่า จกฺขุวิญญาณํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(189) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำว่า จกฺขุสมิ วิญญาณํ ตณนิสฺสิตตตะ-วิญญาณในจักขุปสาทรูป เพราะความเป็นจิตที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ดังนี้ ให้หนักแน่นด้วยคำในอรรถกถา จึงกล่าวว่ ตถา เป็นต้น ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาอัฐฐสาลินีว่ คำว่า จักขุวิญญาณนี้มีลักษณะอาศัยจักขุปสาทรูปและรู้แจ้งรูปารมณฺ์ได้ ฯ

บทว่า ตถาหิ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ทฬหิกรรมะ ฯ อันอาศัยในจักขุปสาทรูป ชื่อว่าจักขุสันนิสฺสิตะ การรู้แจ้งรูปารมณฺ์ ชื่อว่ารูปวิฆานณะ อันอาศัยจักขุปสาทรูปและรู้แจ้งรูปารมณฺ์ ชื่อว่าจักขุสันนิสฺสิตรูปวิฆานณะ อันอาศัยจักขุปสาทรูปและรู้แจ้งรูปารมณฺ์เป็นลักษณะของวิญญาณนี้ มีอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าจักขุสันนิสฺสิตรูปวิฆานนลึงค์ตละ ฯ

บทว่า เอตฺ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า จกฺขุสนนิสฺสิตรูปวิฆานนลึงค์ตละ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอตฺ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทวิเสสนรูปะในบทว่า วจฺนํ ฯ

(190) แม้นิสิตวิญญาณจิตเป็นต้น บัณฑิตก็พึงเห็นรูปวิเคราะห์เป็นต้นตามสมควร ดังพรรณนามาฉะนี้ ฯ นิสิตวิญญาณจิต เป็นเบื้องต้นแห่งวิญญาณจิตเหล่าใด วิญญาณจิตเหล่านั้น ชื่อว่า นิสิตวิญญาณาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาขานวิญญาณจิต ชิวหาวิญญาณจิตและกายวิญญาณจิต

¹³⁴⁶ รูป. -/423/310.

ด้วย ฯ ด้วย ปี-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า ฟังเห็นรูปวิเคราะห์เป็นต้นในจักขุวิญญาณจิตอย่างเดียวหาไม่ได้ ฯ การไม่ล่วงความสมควร ชื่อว่ายถาหาระ ฯ

บทว่า เอว เป็นตติยาวิเสสนะในบทว่า ทฎฐพพ์ ฯ บทว่า โสตวิญญาณาทีสุปี เป็นบทอาชาระในบทว่า ทฎฐพพ์ ฯ บทว่า ยถาหาระ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทฎฐพพ์ ฯ บทว่า ทฎฐพพ์ เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ

(191) ฟังทราบการอธิบายว่า ด้วยบทว่า เอว เป็นต้น บัณทิตฟังเห็นรูปวิเคราะห์ว่า วิญญาณในโสตปสาทรูป เพราะความเป็นจิตที่อาศัยโสตปสาทรูปนั้นอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโสต-วิญญาณจิต สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้วรรคภาถัญญุสาลินีว่า คำว่า โสตวิญญาณนี้มีลักษณะอาศัยโสตปสาทรูปและรู้แจ้งสัททารมณได้ ดังนี้เป็นต้น ฯ ด้วยบทว่า ตถา นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่าจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ฯ ความเป็นแห่งจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุเบกขา-สหคตภาวะ ฯ

บทว่า ตถา เป็นบทสรุปะของบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบททรรณะในบทว่า อติทิสสติ ฯ บทว่า อุเบกขาสหคตภาวํ เป็นบททรรณในบทว่า อติทิสสติ ฯ

(192) ชื่อว่าโสตวิญญาณาธิญญิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวิญญาณจิต ได้ ยิน ฯ สุ-ชาตุมีความหมายว่า ฟัง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³⁴⁷, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยณเสสุ จ¹³⁴⁸ ฯ ธรรมชาติชื่อว่าขานะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมสुकกลิน คือทำการรับกลืน ฯ เพราะกล่าว ขายติ คนโง่ปาทาน คำว่า คนโง่ปาทาน เป็นคำไขความบทว่า ขายติ ฯ การถือเอา คือ การรับเอากลืน ชื่อว่าคนโง่ปาทานะ ฯ ใส่บทว่า โกรติ เข้ามา เพราะ กร-ธาตุ และ ญ-ธาตุ เป็นธาตุที่แผ่ความหมายไปในธาตุทั้งปวง ฯ

(193) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า ชีวิต-ศัพทในที่นี้ มีความหมายว่า รส โดยผลูปจาระ จึงกล่าวว่า ชีวิต- เป็นต้น ฯ นิमितแห่งความเป็นอยู่ คือเหตุแห่งความเป็นอยู่ ได้แก่ รสารมณ คือรสแห่งการกลืนกิน ชื่อว่าชีวิต ฯ ประกอบความว่า โดยนิรุตตินัย ธรรมชาติชื่อว่าชีวหา เพราะวิเคราะห์ว่า ร้องเรียกคือเป็นไปราวกะว่าร้องเรียกชีวิตนั้น เพราะน้อมไปในชีวิตนั้น ฯ

ชื่อว่าชีวิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่เป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ฯ ลง ต ปัจจย ใน อธิกรณะ ด้วย ต-โยควิภาคะ ในสูตร ภาวณเมสุ ต¹³⁴⁹ ฯ เหตุปัจจยแห่งความเป็นอยู่ ชื่อว่าชีวิต-นิमितตะ ฯ ชื่อว่ารัสสะ เพราะเหล่าสัตว์ชอบใจ ฯ รส-ชาตุมีความหมายว่า สบายใจ-เพลิดเพลิดใจ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹³⁵⁰ ฯ รสชื่อว่า ชีวิต โดยผลูปจาระ ดังตัวอย่างว่า เสมโห คุโฬ-เสลดน้ำอ้อย ฯ ชิวหา ชื่อว่านินนะ เพราะน้อมไปในชีวิต ความเป็นแห่งการน้อมไปในชีวิต ชื่อว่านินน-ตา ฯ ชื่อว่านิรุตติ เพราะวิเคราะห์ว่า นิหริตวา อัจจเต ความว่า วิธี 5 อย่างมีการลงอักษรใหม่เป็นต้น-ไต อันบัณทิตนำออกมากล่าว เพราะเหตุนั้น วิธี 5 อย่างมีการลงอักษรใหม่เป็นต้นนั้น ชื่อว่านิรุตติ ฯ นิ บทหน้า อัจ-ชาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹³⁵¹, ลบ จ ท้ายธาตุ

¹³⁴⁷ รุป. -/606/441.

¹³⁴⁸ รุป. -/434/318.

¹³⁴⁹ รุป. -/622/450.

¹³⁵⁰ รุป. -/568/414.

¹³⁵¹ รุป. -/599/437.

และซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนญจ¹³⁵², ลง ร อาคม ด้วยสูตร ยวมทนต์รลา จากมา¹³⁵³ ๑ ชื่อว่านยะ เพราะถูกกำหนดการสำเร็จรูปเป็นต้นด้วยคำนั้น นัยอันมาในนิรุติ ชื่อว่านิรุติินยะ ๑

บทว่า ชีวิตนิมิตต์ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รโส ๑ บทว่า รโส เป็นบทสัทญญี ๑ บทว่า ชีวิต เป็นบทสัทญญา ๑ บทว่า ต เป็นบทกรรมในบทว่า อวหยติ ๑ บทว่า ตสมี เป็นบทอาธาระในบทว่า นิพน- ๑ บทว่า นิพนตาย เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวหยติ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ชิวหา ๑ บทว่า นิรุติินเยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตตา ๑

(194) ธรรมชาติชื่อว่าชิวหา เพราะวิเคราะห์ว่า ร้องเรียกชีวิต ๑ ชีวิต-ศัพท์อุปปะช อา-บท หน้า วห-ธาตุมีความหมายว่า เรียก, ประกาศ ๑ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว वा¹³⁵⁴ ๑ เมื่อควร จะกล่าวว่า ชีวิตอาวหา แต่ทำการลบอักษร 3 ตัว คือ วิ ต อา แล้วกล่าวว่า ชิวหา โดยนิรุติินัยว่า เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ¹³⁵⁵ ๑ สภาวะชื่อว่ากาย เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นบ่อเกิด คือ สถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย ที่น่าเกลียด ๑ เพราะ กุ นิบาตมีความหมายหลากหลาย ท่านจึง กล่าว กุจฉิตาน-ที่น่าเกลียด ๑ ชื่อว่ากุจฉิตะ เพราะบัณฑิตเกลียด คือติเตียน ๑ กุส-ธาตุมีความหมาย ว่า ต่าว่า, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹³⁵⁶ ๑ บาปกรรมในที่นี้ ประสงค์เอาว่า น่าเกลียด จึง ไม่ได้กระทำว่า มลทินมีผมเป็นต้น แต่กล่าวว่า แห่งบาปกรรมทั้งหลาย ๑ ชื่อว่าอายะ เพราะกายินทรีย์ นี้เป็นที่เป็นไปของบาปกรรมทั้งหลาย ๑ อย-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุช- ปทาโท ฌ¹³⁵⁷, ลป ฌ และวุทธิ อ เป็น อา ๑ เพราะ อาย-ศัพท์กล่าวแม้ความหมายว่า เกิดขึ้น เป็นต้น จึงไขความว่า ปวัตติฐาน-สถานที่เป็นไป ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ๑ ชื่อว่าฐานะ เพราะ เป็นสถานที่ตั้งแห่งบาปกรรมทั้งหลาย สถานที่แห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติฐานะ ๑

บทว่า กุจฉิตาน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปาปธมมาน ๑ บทว่า ปาปธมมาน เป็นบท สัมพันธะในบทว่า ปวัตติ- ๑ บทว่า อาโย ปวัตติฐาน เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กาโย ๑

(195) บ่อเกิด แห่งบาปกรรมทั้งหลายที่น่าเกลียด ชื่อว่ากาย เป็นฉฐฐิตปุริสสมาส ๑ ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก็กายินทรีย์มิใช่เป็นที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลายเพียงอย่าง เดียว มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าวว่า กายินทรีย์เป็นที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า กายินทรีย์ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง กายินทรีย์เป็นเหตุพิเศษแห่งบาปกรรม ทั้งหมด ที่เป็นไปด้วยอำนาจความยินดีโงฐฐัพพารมณเป็นต้น และมีกายปสาทรูปเป็นมูล เพราะเป็น สภาวะรับโงฐฐัพพารมณ เพราะฉะนั้น กายินทรีย์ บัณฑิตจึงถือเอาเหมือนสถานที่เป็นไปแห่งบาป ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้น ๑

อินทรีย์คือกาย ชื่อว่ากายินทรีย์ ๑ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหิกรรม ๑ อารมณชื่อว่าโงฐฐัพพะ เพราะถูกสัมผัส ๑ การถือเอา ชื่อว่าคหณะ เป็นภาวสาธนะ ๑ การถือเอาโงฐฐัพพะ ชื่อว่า

¹³⁵² รูป. -/630/455.

¹³⁵³ รูป. -/34/23.

¹³⁵⁴ รูป. -/599/437.

¹³⁵⁵ รูป. -/370/268.

¹³⁵⁶ รูป. -/622/450.

¹³⁵⁷ รูป. -/577/422.

โณฏฐัพพคคหณะ ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน ฯ สภาวะคือการถือเอาโณฏฐัพพะ แห่งกายินทรีย์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโณฏฐัพพคคหณะสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะคือการถือเอาโณฏฐัพพะ ชื่อว่าโณฏฐัพพคคหณะสภาวะวัตตะ ฯ ความยินดี ชื่อว่า อัสสาทะ ฯ ความยินดีซึ่งโณฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าตัสสาทะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้อง แห่งความยินดีซึ่งโณฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าตัสสาทาวสะ ฯ อันเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องแห่งความยินดีซึ่ง โณฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าตัสสาทาสปวัตตะ ฯ กายปสาทรูปนั้น เป็นมูลแห่งบาปกรรมเหล่านั้น เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่าตัมมุลิเก ฯ จ-ศัพทฺ ควรประกอบเป็น ตทสสาทาสปวัตตทานญ ตัมมุลิทานญ ฯ อัน พิเศษด้วย อันพิเศษนั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิเสสการณะ ฯ

บทว่า กายินทรีย์ เป็นลึงคตถะ ฯ บทว่า โณฏฐัพพคคหณะสภาวะตทา เป็นบทเหตุในบทว่า วิเสสการณํ ฯ สองบทว่า ตทสสาทาสปวัตตทานํ ตัมมุลิทานญ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปาปธมมานํ ฯ บทว่า ปาปธมมานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า การณํ ฯ บทว่า วิเสสการณํ เป็นบทวิเสสณะของ กายินทรีย์ ฯ อิติ-ศัพทฺ เป็นบทเหตุในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า ปวัตติฐานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กายินทรีย์ ฯ บทว่า กายินทรีย์ เป็นบทกรรมในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า คยหติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาจก ฯ

อธิบายความว่า กายินทรีย์ถึงไม่เป็นสถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย แม้ก็จริง ถึง อย่างนั้น ก็ถือเอาเหมือนสถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น กายินทรีย์ บัณฑิตจึง กล่าวว่าเป็นสถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย ฉะนั้น ฯ

(196) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้แน่แม่นั้น จึงกล่าวว่า สสมการ เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง กายพร้อมทั้งสัมภาระ ก็ชื่อว่ากาย เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นบ่อเกิดอาการ 32 มีผมเป็นต้น ที่น่าเกลียด ฯ

ชื่อว่าสัมภาระ เพราะวิเคราะห์ว่า สมกรียติ เอเตหิ ความว่า กาย อันส่วนทั้งหลายมี สี และกลิ่นเป็นต้นเหล่านั้น บำรุง คือค้ำชู เพราะเหตุนี้ ส่วนเหล่านั้น ชื่อว่าสัมภาระ ฯ บทว่า เอเตหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมกรียติ ฯ สํ บทหน้า ภา-ธาดูมีความหมายว่า อุปถัมภ์-ค้ำชู, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสสุชฺชปทาโท ญ¹³⁵⁸ ฯ กายชื่อว่าสัมภาระ เพราะเป็นไปพร้อมกับสัมภาระทั้งหลาย ฯ กาย คือสสัมภาระ ชื่อว่าสสัมภาระกายะ ฯ ชื่อว่าเกสะ เพราะวิเคราะห์ว่า เก สยนติ ความว่า ผมเหล่าใด ย่อมอยู่ คือเป็นไปบนหัว เพราะเหตุ ผมเหล่านั้น ชื่อว่าเกสะ เป็นสัตตมิลลุตตสมาส ฯ เก-สัพทฺอุปปะหะ ลี-ธาดูมีความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺวาวิ วา¹³⁵⁹ ฯ ผมเป็นเบื้องต้นแห่ง ขนเป็นต้นเหล่าใด ขนเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเกสาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพทฺ หมายถึงอาการ 31 มีขน เป็นต้น ฯ ชื่อว่าอายะ เพราะผมเป็นต้นเกิดขึ้นในกายพร้อมทั้งสัมภาระนี้ ฯ

บทว่า สสมการกาโย เป็นลึงคตถะ ฯ บทว่า กุจฺฉิตานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เกสาทีนํ ฯ บทว่า เกสาทีนํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อาโย ฯ บทว่า อาโย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สสมการ-กาโย ฯ อิติ-ศัพทฺ เป็นบทเหตุ ฯ

(197) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็ปสาทกาย เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตํ เป็นต้น ฯ เพราะไปร่วมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ฯ อนึ่ง แม้ปสาทกาย ท่านก็เรียกว่ากายเหมือนกัน ฯ

¹³⁵⁸ รุป. -/577/422.

¹³⁵⁹ รุป. -/568/414.

ชื่อว่าตังสหจริตะ เพราะไปร่วมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ๑ ความเป็นแห่งการไปร่วมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ชื่อว่าตังสหจริตตตะ ๑ ท่านพระสุมังคลาจารย์แสดงให้รู้ด้วยบทนั้นว่า กายประสาทชื่อว่า กาย โดยฐานูปจาระ ดังตัวอย่างว่า เตียงนอนยอมทำเสียงโห่ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ กายคือปสาทะ ชื่อว่าปสาทกายะ ๑ ปี-ศัพท์ มุ่งเอากายพร้อมทั้งสัมภาระ ๑

บทว่า ตังสหจริตตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า ปสาทกาโยปี เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ๑ ตลา-ศัพท์ เป็นบทอาการในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาทก ๑

(198) ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นสิ่งที่น่าเกลียด ขุดความสุขทางกาย หรือ เพราะวิเคราะห์ว่า อันสัตว์ทนได้ยาก ๑

ทุ-ศัพท์ เป็นนิบาต ๑ เพราะ ทุกข-ศัพท์นั้นมีความหมายหลากหลาย ท่านจึงกล่าวบทว่า กุจฉิตฺ ๑ บทว่า กุจฉิตฺ เป็นบทวิเสสนะของกัตตา-ผู้กระทำ ทำให้เป็นวิเสสนะของบทว่า กายิกสุขํ ไม่ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงใส่บทว่า หุตฺวา เข้ามาเพื่อให้รู้ว่าเป็นวิเสสนะของกรรม ๑ อันเป็นไปในกาย ชื่อว่ากายิกะ อันเป็นไปในกายด้วย อันเป็นไปในกายนั้น เป็นความสุขด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากายิก-สุขะ ๑ ความทน ชื่อว่าขมะ ธรรมชาติที่ทนได้ลำบาก คือยาก ชื่อว่าทุกขมะ ๑

บทว่า กุจฉิตฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฆมฺมาตํ ๑ บทว่า หุตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยา ในบทว่า ขนฺติ ๑ บทว่า กายิกสุขํ เป็นบทกรรมในบทว่า ขนฺติ ๑ บทว่า ทุกขมฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฆมฺมาตํ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า ทุกฺ เป็นบทสัณญญา ๑

ในนัยที่ 1 ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่น่าเกลียด ขุดความสุขทางกาย เป็นกัมมธารยสมาส ๑ ทุ บทหน้า ขนฺ-ธาตุมีความหมายว่า ขุด-เจาะ, ลง กฺวิ ปัจจัย, และลบ กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตวนตสส โลโป กฺวิมิ¹³⁶⁰ ๑ ในนัยที่ 2 ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะอันสัตว์ทนได้ยาก เป็นตปฺปฺริสสมาส ๑ ทุ บทหน้า ขมฺ-ธาตุมีความหมายว่า อดทน, และลง กฺวิ ปัจจัย ๑ วิธีการที่เหลือเหมือนก่อนแล ๑ ก็ กฺวิ ปัจจัย ที่ใช้ในกรรม มีน้อย ๑

(199) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า มีการให้โอกาสที่ทำให้ได้ยาก ดังนี้ก็มี ๑

ทุ-ศัพท์ มีความหมายว่า ทำได้ยาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกฺกริ ๑ ข-ศัพท์ มีความหมายว่า ให้โอกาส เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า โอกาสทานิ ๑ ชื่อว่าทุกฺกระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทุกฺเขน กตตพฺโพ** ความว่า โอกาสมีความไม่สม่าเสมอเป็นต้นใด เหล่าสัตว์ทำได้โดยลำบาก คือยาก เพราะเหตุนี้ โอกาสมีความไม่สม่าเสมอเป็นต้นนั้น ชื่อว่าทุกฺกระ ๑ การที่อกุศลกรรมที่ให้วิบาก เป็นไปได้ให้โอกาส ชื่อว่าโอกาสทานะ ๑ บทว่า อกุสลกมฺเมน เป็นตติยากัตตาในบทว่า ทานํ ๑ ปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ ว่า พวกอาจารย์กล่าวความหมายของคำว่า กุจฉิตฺ หุตฺวา-เป็นสิ่งที่น่าเกลียด เป็นต้น อย่างเดียวก็หาไม่ได้ ๑ บทว่า อปฺเร หมายถึงอาจารย์อีกพวกหนึ่ง ไม่ใช่พระอรรถกถาจารย์ ๑

บทว่า ทุกฺกริ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โอกาส- ๑ บทว่า อกุสลกมฺเมน เป็นบทตติยา-กัตตาในบทว่า ทานํ ๑ บทว่า โอกาสทานิ เป็นลึงค์ตัดะ ๑ บทว่า เอตสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า

¹³⁶⁰ รูป. -/586/427.

ทาน์ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ทุกข์ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปของบทว่า วทนต์ ๑ บทว่า
 อปเร เป็นบทกัตตาในบทว่า วทนต์ ๑ บทวิเคราะห์ว่า ทุกกร์ โอกาสทาน์ เอตสส-มีการให้โอกาสที่ทำให้
 ได้ยาก เป็นพหุพีหิสมาส ๑

(200) จิตชื่อว่าสัมปฏิจฉันนะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรับคือถือเอาอารมณ์มีรูปารมณฺ์
 เป็นต้นที่ปัญจวิญญาณจิตรับไว้แล้ว เพราะมีความเป็นไปตามอาการที่รับมานั้น ๑ ท่านอาจารย์ไสภ
 ว่า ปญจวิญญาณคหิตฺ์ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จิตนี้ย่อมรับอารมณ์มีรูปารมณฺ์ เป็นต้นที่จักขุวิญญาณจิต
 เป็นต้นรับไว้แล้ว หาใช่เป็นจิตใหม่ไม่ ๑ 5 ด้วย 5 นั้น เป็นวิญญาณจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
 ว่าปัญจวิญญาณะ อันปัญจวิญญาณจิตรับไว้แล้ว ชื่อว่าปัญจวิญญาณคหิตะ ๑ เพราะ (บทว่า
 สมปฏิจฉนฺ) เป็นธาตุเรียกหากรรม ท่านจึงไสภทว่า รูปาทิอารมณฺ์ ๑ รูปเป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์ใด
 อารมณฺ์นั้น ชื่อว่ารูปาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเสียง กลิ่น รส และสัมผัส ๑ รูปเป็นต้นด้วย รูป
 เป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ารูปาทิอารมณฺ์ ๑ ท่านไสภทว่า ตทการป-
 วัตตติยา เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จิตนี้ ย่อมรับอารมณ์ เพราะมีความเป็นไปตามอาการที่รับมาแล้ว เพราะ
 เป็นจิตที่ไม่มีความพยายาม ๑ อาการคือนั้น ชื่อว่าตทการะ หมายถึงอาการที่รับมาแล้ว ๑ ความ
 เป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปตามอาการที่รับมาแล้วนั้น ชื่อว่าตทการปวัตติ ๑ สํ ปฏฺิ-ศัพท์ เป็น
 ศัพท์ที่เทียบเคียงความหมายของธาตุ ๑ สํ ปฏฺิ บทหน้า ติ-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ยุ ปัจจัย
 ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ¹³⁶¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุนฺวณฺ์¹³⁶², นำเข้าประกอบกัน,
 ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹³⁶³ ๑ ลง น อาคม เพื่อให้ออกเสียงง่าย จึงใช้เป็น
 สมปฏิจฉนฺ ณฺจในประโยคว่า จีวรเจตาปนํ อุปกชตฺ์ ๑ ก็ในบทว่า จีวรเจตาปนํ นี้ ลง น อาคมเข้า
 มา ๑ กังขาวิตรณฺ์กิกา ใช้เป็น จีวรเจตาปนํ ๑

บทว่า ปญจวิญญาณคหิตฺ์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูปาทิอารมณฺ์ ๑ บทว่า รูปาทิ-
 อารมณฺ์ เป็นบทกรรมในบทว่า สมปฏิจฉนฺ ๑ บทว่า ตทการปวัตตติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบท
 ว่า สมปฏิจฉนฺ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๑

(201) จิตชื่อว่าสันตฺิระนะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมพิจารณา โดยชอบ คือสอดส่องอารมณ์มี
 รูปารมณฺ์ เป็นต้นตามที่สัมปฏิจฉนฺจิตรับไว้แล้ว ๑

เพราะ สํ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย จึงไขความเป็น สมมา ๑ เพราะ ติ-ธาตุ กล่าว
 ความหมายว่า อโรคติ-ลงไปข้างล่าง เป็นต้น จึงไขความเป็น วิมฺสติ ๑ อันสัมปฏิจฉนฺจิตรับไว้แล้ว
 ตามสมควร ชื่อว่ายถาสัมปฏิจฉิตะ ๑ สํ บทหน้า ติ-ธาตุมีความหมายว่า พิจารณา-สอดส่อง, ลง ยุ
 ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ¹³⁶⁴, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุนฺวณฺ์¹³⁶⁵, เปลี่ยน น
 เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ¹³⁶⁶ ๑

¹³⁶¹ รูป. -/597/435.

¹³⁶² รูป. -/14/10.

¹³⁶³ รูป. -/42/39.

¹³⁶⁴ รูป. -/597/435.

¹³⁶⁵ รูป. -/570/417.

¹³⁶⁶ รูป. -/550/402.

บทว่า สมมา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ตีเรติ ฯ บทว่า ยถาสมปฏิบัติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูป ฯ บทว่า รูป เป็นบทกรรมในบทว่า วิมัสติ ฯ

(202) จิตชื่อว่าวิบาก เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นผลแห่งกุศลจิตและอกุศลจิต ที่ขัดแย้งกันและกัน ฯ เพราะ วิ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย จึงไขความเป็น วิรูปฐาน ฯ ท่านใสบทว่า อญญมณฺญี เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ท่านประสงค์เอาผลแห่งกุศลจิตและอกุศลจิตที่ขัดแย้งกันและกันเท่านั้น ในที่นี้ ฯ ใสบทว่า กุสลากุสลาณํ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ท่านประสงค์ว่า ที่ขัดแย้งต่อกุศลจิตและอกุศลจิต ดังนี้ ฯ

บทว่า อญญมณฺญี วิรูปฐานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุสลากุสลาณํ ฯ บทว่า กุสลา-กุสลาณํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปากาณิ ฯ สองบทว่า ปากาณิ วิปากาณิ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(203) แม้กัมมชรูปธรรมที่ถึงภาวะซึ่งสุกแล้ว เพราะกรรมให้เกิดแล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า วิบากนี้ เป็นชื่อของอรูปธรรมที่ถึงภาวะซึ่งสุกแล้ว ดังนี้ เพื่อห้ามความหมายนั้น ฯ คำว่า วิบากนี้ เป็นชื่อคือเป็นนามของอรูปธรรมที่ถึงภาวะซึ่งสุกแล้ว ฯ

อันสุกแล้ว ชื่อว่าวิปิกกะ ฯ วิ บทหน้า ปจ-ธาตุมีความหมายว่า หุง-ต้ม, ลง ต ปัจจยในภาวะ ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹³⁶⁷, เปลี่ยน ต เป็น กุก และลบ จ ทำยธาตุ ด้วยสูตร สุตปจสกโต กุก-กุกา จ¹³⁶⁸ ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ฯ ท่านกล่าว สภาวะนั่นเอง ด้วย ภาว-ศัพท์ ฯ ภาวะคืออันสุกแล้ว ชื่อว่าสภาวะ หมายถึงภาวะที่สุกแล้ว ฯ มูลฎีกาว่า ท่านกล่าวบทว่า วิปิกกภาวมาปนนานํ อรูปมมานํ เพื่อแสดงว่า ผลทั้งหลายของข้าวสาลีและพืชเป็นต้น อันเกิดขึ้นเหมือนข้าวสาลีและพืชเป็นต้นนั้น ชื่อว่าวิปิกกะ และย่อมได้ชื่อเรียกทางภาษาว่าวิบาก หาใช่ราก หน่อ ใบ ลำต้น และก้านไม้ฉันทใด ผลทั้งหลายแห่งกุศลจิตและอกุศลจิต ย่อมได้ชื่อเรียกทางภาษาว่าวิบาก ว่า อันถึงภาวะซึ่งสุกแล้วเหมือนกับกุศลจิตและอกุศลจิตนั้น ฯ ด้วยความเป็นอรูปธรรม ด้วยความเป็นไปพร้อมกับอารมณ์ และด้วยความเป็นกรรมฝ่ายขาวและฝ่ายดำเป็นต้น หาใช่รูปธรรมทั้งหลาย แม้ที่กรรมให้เกิด เพราะเป็นเหมือนกับกรรมไม่ ดังนี้ ฯ ด้วยบทว่า วิปิกกภาวํ เป็นต้น ย่อมให้รู้ว่า วิปาก-ศัพท์ เป็นไวพจน์ของวิปิกกะ หาใช่เป็นไวพจน์ของ ผละ ไม่ เพราะฉะนั้น วิปาก-ศัพท์จึงกล่าวถึงอรูปธรรมเท่านั้น เพราะยกไว้ในอรูปธรรม หากกล่าวถึงรูปธรรมไม่ ฯ ก็เมื่อมี วิปาก-ศัพท์เป็นไวพจน์ของ ผละ รูปธรรมจึงไม่เหมือนวิบากต่าง ๆ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า ผลอันพิเศษ ทำเป็นกัมมธารยสมาส ฯ

บทว่า วิปิกกภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาปนนานํ ฯ บทว่า อาปนนานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อรูปมมานํ บทว่า อรูปมมานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อธิวจนํ ฯ บทว่า เอตํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า อธิวจนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอตํ ฯ

(204) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้คุณที่ได้ด้วยบทว่า วิปิกก- เป็นต้น จึงกล่าวว่า เอวญจ เป็นต้น ฯ ก็เพราะใส่ใจถึง วิปาก-ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของ วิปิกกะ เป็นชื่อของอรูปธรรมทั้งหลายที่ถึงสภาวะซึ่งสุกแล้วอย่างนี้ กุฎตารูปทั้งหลาย แม้ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐานก็ไม่เรียกว่าเป็นวิบาก ฯ

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ อันเป็นกุศลและอกุศลด้วย อันเป็นกุศลและอกุศลนั้น เป็นกรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุสลากุสลาณํ กัมมะ ฯ ชื่อว่ากุสลากุสลาณํสมุฏฐานะ เพราะมีกุศล

¹³⁶⁷ รูป. -/622/450.

¹³⁶⁸ รูป. -/617/447.

กรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน ฯ อปิ-ศัพท์ย่อมให้ความไม่พอใจของผู้ทักท้วงว่า กัมมชรูป ฟังได้ชื่อว่าวิบาก เพราะมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ฯ กรรมชื่อว่ากฏะ เพราะเป็นกรรมที่สัตว์กระทำแล้ว ฯ เปลี่ยน ต เป็น ฎ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ¹³⁶⁹ ฯ กฏานี นั้นเอง เป็น กฏุตติ ฯ ลง ตต ปัจจย ในความหมายตนเอง (เดิม) ด้วย ตุ-ศัพท์ในสูตร ฌยตตตา ภาเว ตุ¹³⁷⁰ ฯ รูปทั้งหลายเกิดแล้ว เพราะกรรมที่สัตว์ทำแล้ว ชื่อว่ากัตตารูปะ เป็นอลุตตสมาส ฯ ชื่อว่าโหวหาระ เพราะรูปถูกเรียกด้วยชื่อนั้น ฯ วิ อว บทหน้า หร-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ฌ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุขปะทาทีโต ฌ¹³⁷¹, เรียกว่าวิบาก ชื่อว่าวิปากโหวหาระ ฯ

บทว่า เอวญจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า กุสลากุสลกมมสมุฏฐานานมปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กฏุตตารูปานํ ฯ บทว่า กฏุตตารูปานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นนิบาตบท กัตตวาจก ฯ บทว่า วิปากโหวาโร เป็นบทกัตตานิบทว่า นตฺถิ ฯ

(205) ท่านอาจารย์ไม่จัดบทว่า อกุสลวิปากจิตตานิ เป็นกัมมธารยสมาส ด้วยบทว่า อกุสลสส เป็นต้น ฯ อันเป็นวิปากด้วย อันเป็นวิปากนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิปาก-จิตตะ ฯ

บทว่า อกุสลสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิปาก- ฯ สองบทว่า วิปากจิตตานิ อกุสล-วิปากจิตตานิ เป็นลึงค์ตัดะ ฯ

(206) ธรรมชาติชื่อว่าสุข เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมทำกายและจิตให้ปลอดโปร่ง หรือเพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมขุดความลำบากทางกายและจิตด้วยดี หรือเพราะวิเคราะห์ว่า อันสัตว์พึงทนได้ง่าย ฯ

บทว่า สุขติ มาจาก สุข-ธาตุมีความหมายว่า กิริยาแห่งความสุขนั้น ฯ บทว่า ตกกิริยา คือ กิริยาของสุขเวทนา ฯ ท่านจึงกล่าวว่า สุขิ-ความสุข ฯ ลง ฌย ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ ฌณณณาเป-ณายา การิตานิ เหตุตเถ¹³⁷², ลบ ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป¹³⁷³, ติ วิภัตติ ฯ กายด้วยจิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ บทว่า กาโย หมายถึงรูปกาย ฯ ชื่อว่าสุข เพราะทำให้กายและจิตปลอดโปร่ง ฯ สุข + ฌย + อ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพุพโต ฌวุตวาวิ วา¹³⁷⁴, ลบ ฌย-การิตปัจจย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปัจจยานํ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³⁷⁵ ฯ บทว่า กายจิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า สุขยติ ฯ

ชื่อว่าสุข เพราะขุดความลำบากทางกายและจิตด้วยดี ฯ สุข บทหน้า ขนุ-ธาตุมีความหมายว่า ขุด-เจาะ, กวิ ปัจจย ฯ วิธีการทำรูปที่เหลือเหมือนก่อนหน้านี้ ฯ กายด้วย จิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ บทว่า กาโย หมายถึงรูปกาย ฯ ชื่อว่าอาพาธะ เพราะเบียดเบียน ฯ อา บทหน้า พาธ-ธาตุมี

¹³⁶⁹ รูป. -/27/20.

¹³⁷⁰ รูป. -/387/286.

¹³⁷¹ รูป. -/577/422.

¹³⁷² รูป. -/540/390.

¹³⁷³ รูป. -/526/382.

¹³⁷⁴ รูป. -/568/414.

¹³⁷⁵ รูป. -/488/351.

ความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺตวาวี ภา¹³⁷⁶ ฯ การเปียดเบียนกายและจิต ชื่อว่ากายจิตตาพาธ ฯ บทว่า กายจิตตาพาธ เป็นบทรกรรมในบทว่า ขนฺติ ฯ ชื่อว่าสุข เพราะอันสัตว์พึงทนได้ง่าย เป็นตติยาตปฺปฺริสสมาส ฯ สุ บทหน้า ชมฺ-ธาคฺคฺมีความหมายว่า อดทน, กวิ ปัจจัย ฯ

(207) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าสุข เพราะวิเคราะห์ว่า มีการให้โอกาสที่ทำได้โดยง่าย ดังนี้ก็มี ฯ โอกาส ชื่อว่าสุกระ เพราะอันสัตว์พึงทำได้โดยง่าย ฯ บทว่า เอตสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ทานํ ฯ

(208) เพื่อจะทักท้วงการนับที่ไม่เท่ากัน ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **กสฺมา ปน** เป็นต้น ฯ คำทักท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร สันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบาก ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้เพียงดวงเดียว ฉนฺใด สันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบาก ท่านมิได้กล่าวไว้ฉนฺนั้น กล่าวไว้ถึง 2 ดวง ฯ

บทว่า กสฺมา ปน เป็นบทเหตุปุจฉา ฯ ปน-ศัพฺท เป็นวจนาลังการ ฯ ยถา-ศัพฺท เป็นอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า อกุสลวิปากสนฺตฺริณํ เป็นบทรกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า เอกเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อกุสลวิปากสนฺตฺริณํ ฯ บทว่า เอวํ เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า อวตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า กุสลวิปากสนฺตฺริณํ เป็นบทรกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า ทฺวิธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตฺตํ ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทฺนา ฯ

(209) เชื่อมความว่า เฉลยว่า สันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบาก ท่านอาจารย์กล่าวไว้ถึง 2 ดวง เพราะสันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบากนั้นมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์และอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ ฯ

อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฉัตตะ อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ ความเกี่ยวข้องแห่งอิฏฐารมณฺ์และอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์วสเส ฯ ความต่างกัน ชื่อว่าเภท ฯ ความต่างกันแห่งเวทนาทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาเภท ฯ ความมี คือความเป็นไป ชื่อว่าสัมภวะ ความมีแห่งความต่างกันแห่งเวทนา ชื่อว่าเวทนาเภทสัมภวะ ฯ

บทว่า อิฏฐอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์วสเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เภท- ฯ บทว่า เวทนาเภทสมภวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(210) คำทักท้วงว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น เป็นต้น ฯ ทักท้วงว่า ถ้าพึงมีคำเช่นนั้นว่า ในสันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบากมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์และอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ แม้ในสันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบากนั้น ก็ต้องมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์และอิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์บ้าง (มิใช่หรือ) ฯ

อปิ-ศัพฺทมุ่งเอาสันตฺริณจิตฝายอกุสลวิบาก ฯ อันไม่น่าปรารถนาด้วย อันไม่น่าปรารถนาเป็นกลางด้วย ชื่อว่าอนิฏฐอนิฏฐมฺ์ชฉัตตะ อันไม่น่าปรารถนาและอันไม่น่าปรารถนาเป็นกลางด้วย อันไม่น่าปรารถนาและอันไม่น่าปรารถนาเป็นกลางนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิฏฐอนิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ ความเกี่ยวข้องแห่งอนิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ ชื่อว่า

อนิภูธรอนิภูธรณ์ชัฒตารัมมณวสะ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ความต่างกันแห่งเวทนา ชื่อว่าเวทนาเกทะ
 ๑ อันเขาย่อมเป็น ชื่อว่าภวิตัพพะ ๑

บทว่า ยทิ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า ลียา ๑ บทว่า เอว เป็นบทกัตตาในบทว่า ลียา ๑
 บทว่า ตตถาปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า ภวิตัพพ์ ๑ บทว่า อนิภูธรานิภูธรณ์ชัฒตารัมมณวสะ เป็นบท
 ตติยาวิเสสณะในบทว่า -เกเทน ๑ บทว่า เวทนาเกเทน เป็นบทกัตตาในบทว่า ภวิตัพพ์ ๑ บทว่า
 ภวิตัพพ์ เป็นกิตบท ภาววจาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ๑

(211) เฉลยว่า นยิทเมว-สันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนี้ หาเป็นเช่นนั้นไม่ เป็นต้น ๑
 ประกอบความว่า สันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนี้ หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะอะไร เพราะโทมนัสแม้ที่จะ
 พังเกิดขึ้นในอนิภูธรณ์ เว้นปฏิฆะเสีย ก็เกิดขึ้นไม่ได้ และเพราะปฏิฆะซึ่งมีสภาวะเป็นอกุศลแท้ ๆ
 ไม่เกิดในอารมณ์ที่เป็นอภัยกถุททั้งหลาย ๑

ลง ย อาคมเข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ ตตบทเป็น อิทิ เอว ๑ อธิบายความว่า สันตริณ-
 จิตฝ่ายอกุศลวิบาก มี 2 ดวง เพราะสันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนั้นมีความต่างกันแห่งเวทนา สันตริณจิต
 ฝ่ายอกุศลวิบาก หาเป็นเช่นนั้นไม่ ๑ อันไม่น่าปรารภด้วย อันไม่น่าปรารภนั้น เป็นอารมณ์ด้วย
 เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนิภูธรณ์ ๑ บทว่า อุปปชชเยย คือ โทมนัส พังเกิดขึ้น ๑ อู บทหน้า ปท-
 ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ตพพ ปัจจัยในกัตตุ ด้วย ตพพานียา-โยควิภาคะในสูตร ภาวกมเมสุ
 ตพพานียา¹³⁷⁷, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิโต โย¹³⁷⁸, เปลี่ยน ทย เป็น ช ด้วยสูตร ตสส จวคคยการ-
 วการตติ สธาตวนตสส¹³⁷⁹, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹³⁸⁰, ซ้อน ช ด้วยสูตร ปรเทวภาโว
 จานะ¹³⁸¹ ๑ อปิ-ศัพท์ ประกอบในฐานะ เป็นสัมภวานัตถะ หาใช้สัมปดินชนัตถะไม่ ๑ การไม่เกิดขึ้น ชื่อ
 ว่าอนุปปชชณะ ๑

ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า โทมนัส เว้นปฏิฆะเสียพังเกิดขึ้นได้ โทมนัสจะต้อง
 เกิดขึ้นพร้อมปฏิฆะ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ปฏิฆสส จ เป็นต้น ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น อนุปปชชชโนโต จ
 อสมภวโต จ ๑ ตตบทเป็น เอกนต ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความ
 เป็นปกติของตน ๑ อกุศลเป็นสภาวะของปฏิฆะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอกุศลสภาวะ ๑ ความมี
 ความเป็นไป ไม่มี ชื่อว่าอสมภาวะ ๑

น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า ลียา ๑ บทว่า อิทิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ลียา ๑ บทว่า
 เอว เป็นบทอุปไมย ๑ บทว่า อนิภูธรณ์มณเณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปปชชิตพพสุสาปิ ๑ บทว่า
 อุปปชชิตพพสุสาปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โทมนสสสส ๑ บทว่า โทมนสสสส เป็นบทสัมพันธะใน
 บทว่า อนุปปชชชโนโต ๑ บทว่า ปฏิฆเณ เป็นบทอปาทานะในบทว่า วินา ๑ บทว่า วินา เป็นบทวิเสสณะ
 ในบทว่า อนุปปชชชโนโต ๑ บทว่า อนุปปชชชโนโต เป็นบทเหตุในบทว่า น ลียา ๑ บทว่า ปฏิฆสส จ เป็น
 บทสัมพันธะในบทว่า อสมภวโต ๑ บทว่า เอกนต เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า สภาว- ๑ บทว่า

¹³⁷⁷ รูป. -/545/399.

¹³⁷⁸ รูป. -/510/368.

¹³⁷⁹ รูป. -/447/324.

¹³⁸⁰ รูป. -/547/400.

¹³⁸¹ รูป. -/40/33.

อกุศลสภาวะส เป็นบวิเสสณะของบพว่า ปฏิฆสส ฯ บพว่า อพยากเตสุ เป็นบพอาธาระในบพว่า อสมภวโต ฯ บพว่า อสมภวโต เป็นบพเหตุในบพว่า น ลียา ฯ

(212) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า ปฏิฆะซึ่งมีสภาวะเป็นอกุศลแท้ ๆ ไม่เกิดในอารมณ์ที่เป็นอภัยกถุททั้งหลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า น หิ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เพราะว่า ธรรมที่มีชาติต่างกัน หาไม่ได้แน่นอนในหมวดธรรมที่มีชาติต่างกัน ฉะนั้น โทมนัสจึงไม่เกิดในอกุศลวิบากจิตทั้งหลาย เพราะปฏิฆะที่ควรแก่การประกอบที่เสมอกันกับตน ไม่เกิดมี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวสันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนั้นว่าสหคตด้วยโทมนัสเวทนานั้น ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นศัพท์กรรมะ ฯ ปฏิฆะนั้นมีชาติต่างกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภินนชาติกะ ฯ บพว่า อตตนา คือโทมนัสเวทนา ฯ การประกอบ ชื่อว่าสมานะ เพราะเสมอกัน ฯ สม-ธาตุมีความหมายว่า เสมอเหมือนกัน, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ¹³⁸², เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ¹³⁸³, ทีฆะ อ ตรงกลางเป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิทติปปัจจยान์ ที่ขวิปริตา-เทสโลปาคมา จ¹³⁸⁴ ฯ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบที่เสมอเหมือนกัน ชื่อว่าสมานโยคะ ฯ ด้วยคำว่า สมานะ ย่อมห้ามการประกอบที่ไม่เสมอเหมือนกัน ฯ ปฏิฆะ ชื่อว่าขมะ เพราะย่อมควร ฯ ที่ควร คือที่เหมาะสมในการประกอบที่เสมอกัน ชื่อว่าสมานโยคักขมะ ฯ ความเกิดมี ชื่อว่าสัมภวะ ความเกิดมี ไม่มี ชื่อว่าอสัมภวะ ฯ อันสหคตด้วยโทมนัสนั้น ชื่อว่าตังสหคตะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ฯ ความเป็นแห่งสันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากที่สหคตด้วยโทมนัสนั้น ชื่อว่าตังสหคตตา ฯ

น-ศัพท์ เป็นบพปฏิเสธ ฯ บพว่า ภินนชาติโก เป็นบวิเสสณะของบพว่า ธมโม ฯ บพว่า ธมโม เป็นบพกรรมในบพว่า อุปลพภติ ฯ บพว่า ภินนชาติเกสุ เป็นบพอาธาระในบพว่า อุปลพภติ ฯ บพว่า อุปลพภติ เป็นอาชยาตบพ กัมมวาจก ฯ บพว่า ตสมา เป็นบพเหตุในบพว่า อสมภวโต ฯ บพว่า อกุศลวิปากะสุ เป็นบพอาธาระในบพว่า น สมภวติ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบพเหตุในบพว่า น วุตตา ฯ บพว่า ตสส เป็นบพสัมพันธะในบพว่า ตังสหคตตา ฯ ตังสหคตตา เป็นบพกรรมในบพว่า น วุตตา ฯ

(213) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุแม่อื่น ในเมื่อสันตริณจิตที่เป็นอกุศลวิปากสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา จึงกล่าวว่า อถวา เป็นต้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ฯ คนมีกำลังอ่อนแอบางคน ถูกคนแข็งแรงเบียดเบียนอยู่ เมื่อไม่สามารถจะโต้ตอบเขาได้ จำต้องวางเฉยในผู้นั้น ฉันทใด เพราะอกุศลวิปากจิต (7 ดวง) มีกำลังน้อยรอบด้าน โทมนัสจึงไม่เกิดมี แม้นอนิภูฏารมณ ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น สันตริณจิตจึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ

ชื่อว่าพลละ เพราะบุรุษนั้นมีกำลัง ฯ ชื่อว่าพาธิยมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า พาธิยติ ความว่า คนมีกำลังอ่อนแอที่ถูกคนแข็งแรงเบียดเบียนอยู่ เพราะเหตุนี้ บุรุษนั้น ชื่อว่าพาธิยมานะ ฯ พาธ-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง มาน ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานเน มานนตา¹³⁸⁵, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹³⁸⁶, ลง ย อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹³⁸⁷ ฯ ชื่อว่าทุพพละ เพราะมีกำลังน้อย

¹³⁸² รูป. -/597/435.

¹³⁸³ รูป. -/570/417.

¹³⁸⁴ รูป. -/488/351.

¹³⁸⁵ รูป. -/646/469.

¹³⁸⁶ รูป. -/445/323.

¹³⁸⁷ รูป. -/547/400.

อันกำลังน้อยด้วย อันกำลังน้อยนั้น เป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุพพลปุริสะ ฯ บทว่า ปฏิปตริตุ มาจาก ปฏิ บทหน้า พร-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง ตุ ปัจจย ด้วย ตเวตุ-โยค-วิภาคะในสูตร อิจฉตเถสุ สมานกตตเกตุสุ ตเวตุ วา¹³⁸⁸, ลง อิ อากม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹³⁸⁹ ฯ ส่วนในอภิธัมมวาทารฎีกา มีบทว่า ปฏิปตริตุ ฯ ชื่อว่าอัสกโกนตะ เพราะไม่สามารถ ฯ คนมีกำลังน้อย ชื่อว่าอุเปกขกะ เพราะวางเฉยโดยอาการเป็นกลาง ฯ อุป บทหน้า อิภข-ธาตุมีความหมายว่า มอง-เห็น , ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹³⁹⁰, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ยฺญฺวุน¹³⁹¹ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามการเบียดเบียน ฯ ชื่อว่าปริทูปพะละ เพราะวิบากจิตเหล่านั้นมีกำลังอ่อนรอบด้าน ความ เป็นแห่งวิบากจิตที่มีกำลังอ่อนรอบด้าน ชื่อว่าปริทูปพะลาภาวะ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นโจทการุจิสูจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ฯ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปาทะ ความเกิดขึ้นแห่งโทมนัส ชื่อว่าโทมนัสสุปาทะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามสันตริณจิตที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ฯ

บทว่า ยถา เป็นอุปมาโชตกะ ฯ สามบทว่า โภจิ พลวตา พาทิยามาโน เป็นบทวิเสสนะของ บทว่า ทุพพลปุริโส ฯ บทว่า พลวตา เป็นบทกัตตาในบทว่า พาทิยามาโน ฯ บทว่า ทุพพลปุริโส เป็น บทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ตสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปตริตุ ฯ บทว่า ปฏิปตริตุ เป็น บทกัตตาในบทว่า อสกุโกนโต ฯ บทว่า ตสมี เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกขโก ฯ บทว่า อุเปกขโก เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า เอวเมว เป็นบทอุปไมย ฯ บทว่า อกุสลวิปากานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า ปริทูปพะลาภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า อนิฏฐารมณเณปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปปาโท ฯ บทว่า โทมนัสสุปาโท เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขาสหคตเมว ฯ บทว่า สนตริณํ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อุเปกขาสหคตเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สนตริณํ ฯ

(214) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า เพราะเหตุอะไร วิบากจิตทั้ง 2 ฝ่าย ฝ่ายละ 4 ดวง มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมเป็นไปทั้งในอนิฏฐารมณ และทั้งใน อิฏฐารมณ มิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า จกฺขุ เป็นต้น ฯ อนึ่ง แม้วิบากจิตทั้ง 2 ฝ่าย ฝ่ายละ 4 ดวง มี จักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ก็สหระคด้วยอุเบกขาเวทนาทั้งในอนิฏฐารมณ และทั้งในอิฏฐารมณ เพราะ กิริยาที่วัตถุกับอารมณ์กระทบกัน มีพลังอ่อน ฯ

จักขุวิญญาณจิต เป็นเบื้องต้นแห่งวิบากจิตเหล่าใด วิบากจิตเหล่านั้น ชื่อว่าจักขุ วิญญาณาติ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ฯ วิบากแห่งจิตทั้ง 2 ฝ่าย ชื่อว่าอุภยวิปากะ ฯ ปี-ศัพท์ มุ่งถึง สันตริณจิต ฯ การกระทบอารมณ์ในวัตถุหรือด้วยวัตถุ ชื่อว่าวัตถารัมมณขัณฺณนุชะ ฯ ชื่อว่าทุพพลา เพราะการกระทบนั้นมีกำลังอ่อน ความเป็นแห่งการกระทบมีกำลังอ่อน ชื่อว่าทุพพลาภาวะ ฯ ปี-ศัพท์ ในบทว่า ปีจ เป็นโจทการุจิสูจนะ (แม้ก็จริง) ฯ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ (แปลว่า และ) ควรประกอบเป็น อนิฏฺเฐปิ จ อิฏฺเฐปิ จ ฯ

สองบทว่า จกฺขุวิญญาณาติ นิ จตตาริ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุภยวิปากานิปี ฯ บทว่า อุภยวิปากานิปี เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า วัตถารมณขณฺณาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ฯ บท

¹³⁸⁸ รูป. -/636/462.

¹³⁸⁹ รูป. -/547/400.

¹³⁹⁰ รูป. -/568/414.

¹³⁹¹ รูป. -/570/417.

ว่า พุพพลาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขาสหคตานิ ฯ สองบทว่า อนิฏฐาเปปิ อิกฐาเปปิ จ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อารมมณเณ ฯ บทว่า อารมมณเณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกขาสหคตานิ ฯ บทว่า อุเปกขาสหคตานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุภยวิปากานิปิ ฯ

(215) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า วัตถุและอารมณ์อันบุคคลย่อมไม่รู้ วัตถุและอารมณ์นั้น เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **เตสํ ทิ** เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ความจริง วัตถุทั้งหลายมีจักขุวัตถุ เป็นต้นอันเป็นที่ตั้งที่เกิดแห่งวิญญาณจิตแม้ทั้ง 4 ดวงเหล่านั้น ก็เป็นอุปาทายรูปนั่นเอง อารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณเณ เป็นต้นแม้ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญาณจิตแม้ทั้ง 4 ดวง เหล่านั้น ก็เหมือนกัน คือเป็นอุปาทายรูปนั่นเอง ฯ

หิ-ศัพทํ เป็นทัพทกิระณะ ฯ อปิ-ศัพทํ มุ่งเอาส่วนย่อย ฯ อันเป็นที่ตั้งด้วย อันเป็นที่ตั้งนั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวัตถุภูตะ คือที่อาศัยเกิด ฯ จักขุ เป็นเบื้องต้นแห่งวัตถุเหล่าใด วัตถุเหล่านั้น ชื่อว่าจักขวาหิ ฯ ด้วย อาหิ-ศัพทํ หมายเอาโสตะ ฆานะ และชีวหา ฯ ชื่อว่าอุปาทา เพราะอาศัยภูตูป อุปาทาด้วย อุปาทานันเป็นรูปด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทารูปะ ฯ เอว-ศัพทํ ห้ามภูตูป ฯ ตลา-ศัพทํ เป็นอนุภักตณัตถะ ฯ อันเป็นอารมณ์ด้วย อันเป็นอารมณ์นั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารมมณภูตะ ฯ ปิ-ศัพทํ มุ่งเอาวัตถุ ฯ รูปเป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์เหล่าใด อารมณ์เหล่านั้น ชื่อว่ารูปาหิ ฯ ด้วย อาหิ-ศัพทํ หมายเอาเสียง กลิ่น และรส ฯ

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วัตถุ ฯ บทว่า จตุนนมปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เตสํ ฯ สองบทว่า วัตถุภูตานิ อุปาทารูปาเนว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จักขวาหิ นิ ฯ บทว่า จักขวาหิ นิ เป็นลึงคัตถะ ฯ ตลา-ศัพทํ เป็นนิบาต ฯ บทว่า อารมมณภูตานิปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รูปาหิ นิ ฯ บทว่า รูปาหิ นิ เป็นลึงคัตถะ ฯ

(216) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า กิริยาที่อุปาทายรูปกับอุปาทายรูปกระทบกันมีพลังอ่อน ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อุปาทารูปเกน จ** เป็นต้น ฯ เมื่อจะตอบคำถามว่า กิริยาที่อุปาทายรูปกับอุปาทายรูปกระทบกันมีพลังอ่อนอย่างยิ่ง คล้ายกับอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ปิจปิณทเกน** เป็นต้น ฯ คือคล้ายกับ กิริยาที่ปุยนุ่นกับปุยนุ่นกระทบกัน ฉะนั้น เพราะฉะนั้น วิบากจิต 4 ดวงเหล่านั้น จึงสหคตด้วย อุเบกขาเวทนาเท่านั้น แม้ในอารมณ์ทั้งหมด คืออนิฏฐารมณเณและอิกฐารมณเณทั้งหมด ฯ

อุปาทารูปิ นั้นเอง เป็น อุปาทารูปกํ ฯ ลง ก ปัจจยในสกัตถะ ด้วย สพพโต-ศัพทํ ในสูตร สพพโต โก¹³⁹² ฯ จ-ศัพทํ เป็นวากยารัมภะ ฯ การกระทบ ชื่อว่าสังฆัญญะ ฯ ชื่อว่าอติพุพพละ เพราะ การกระทบนั้นมีพลังอ่อนอย่างยิ่ง ฯ ปุยนุ่น (ฝ้าย) ชื่อว่าปิจ เพราะก้าวกลับ ฯ ปิจ-ชาตุมมีความหมายว่า ก้าวกลับ, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร กालะ วตตมานาตีเต ฌวาทโย¹³⁹³, ไม้วุทธิ อ เป็น อา ด้วย วา-ศัพทํ ในสูตร ฆฎาทีนํ วา¹³⁹⁴ ฯ การกระทบ ชื่อว่าปิณทะ ฯ ปิจิ-ชาตุมมีความหมายว่า กระทบ, ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โก¹³⁹⁵, ลงนคคหิต (°) อาคม และลบ ก ปัจจย ด้วยสูตร กวจิ ชาตุมวิภตติ-

¹³⁹² รูป. -/224/131.

¹³⁹³ รูป. -/651/478.

¹³⁹⁴ รูป. -/542/394.

¹³⁹⁵ รูป. -/673/491.

ปัจจุยานันท์ วิปริตเตสโลปาคมา จ¹³⁹⁶, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคคนตัม วา วคเค¹³⁹⁷ ๗ การกระทบแห่งปุยนุ่น ชื่อว่าปัจจุปิณฑะ ๗ ปัจจุปิณฑะ นั้นเอง เป็น ปัจจุปิณฑะโก ๗ ลง ก ปัจจุยโนสกัตถะ ๗ อปี-ศัพท มุ่งถึงส่วนย่อย ๗ มีบทว่า สพพตถาปิ คำนั้นไม่ควร ๗ ก็ถ้า ถา ปัจจุย ใช้ในความหมาย สัตตมีวิวัตติ นั้นควร ๗ เอว-ศัพท ห้ามวิบากจิต 4 ดวงที่สหระคตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ๗

บทว่า อุปาหารูปเกณ เป็นบทกัตตาในบทว่า สงฆณฺณ ๗ บทว่า อุปาหารูปสส เป็นบทกรรม ในบทว่า สงฆณฺณ ๗ บทว่า สงฆณฺณ เป็นลึงค์ตถะ ๗ บทว่า อติทุพพล เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สงฆณฺณ ๗ บทว่า ปัจจุปิณฑะเกณ เป็นบทกัตตาในบทว่า ผุสนํ ๗ บทว่า ปัจจุปิณฑะกสส เป็นบทกรรมในบทว่า ผุสนํ ๗ บทว่า ผุสนํ เป็นลึงค์ตถะ ๗ วีย-ศัพท เป็นอุปมาโชตกะ ๗ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขาสหคตาเนว ๗ บทว่า สพพตถาปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกขาสหคตาเนว ๗ บทว่า อุเปกขาสหคตาเนว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตานิ ๗

(217) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามถึงเหตุว่า เพราะเหตุอะไร ภายวิญญานจิตทั้ง 2 ดวง จึงสหระคตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า กาย- เป็นต้น ๗ ส่วนว่า ภายวิญญานจิต มี เฉพาะรูป 3 ประการ กล่าวคือโณฏฐัพพารมณฺ์เป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น รูป 3 ประการนั้น แม้ กระทบกายปสาทรูปแล้วก็เลยกายปสาทรูปนั้น ไปกระทบมหาภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของกายปสาทรูป นั้น ๗

ปน-ศัพท เป็นวิเสสตถะ ๗ อันกล่าวคือโณฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าโณฏฐัพพสังขาตะ ๗ หมวด 3 แห่งภูตรูป ชื่อว่าภูตตตยะ ๗ เอว-ศัพท ห้ามอุปาทายรูป ๗ ปี-ศัพท เป็นอรุจิสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ๗ อันเป็นที่อาศัยของกายปสาทรูปนั้น ชื่อว่าตณิสสยะ ๗

บทว่า ภายวิญญานสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อารมณฺ์ ๗ สองบทว่า โณฏฐัพพ-สังขาตํ อารมณฺ์ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภูตตตยเมว ๗ บทว่า ภูตตตยเมว เป็นลึงค์ตถะ ๗ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า อติกุกมิตวา ๗ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในสองบทว่า อติกุกมิตวา ปฏิหณฺยติ ๗ บทว่า กายปปสาเท เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฆณฺณตมปิ ๗ บทว่า สงฆณฺณตมปิ เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า ตํ ๗ บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกุกมิตวา ๗ บทว่า อติกุกมิตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยา ในบทว่า ปฏิหณฺยติ ๗ บทว่า ตณนิสสยสฺส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มหาภูเตสุ ๗ บทว่า มหาภูเตสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปฏิหณฺยติ ๗

(218) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีพลัง ดังนี้ จึงกล่าวว่า ภูต- เป็นต้น ๗ ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า กิริยาที่ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีพลังรุนแรงกว่า คล้ายกับ อะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า อธิ- เป็นต้น ๗ ก็กิริยาที่ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีพลังรุนแรงกว่า คล้ายกับ เวลาที่บุคคลวางปุยนุ่นไว้บนทั่งแล้วเอาช้อนหยิบ ช้อนเลยปุยนุ่นไปกระทบทั่ง ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ภายวิญญานจิตจึงสหระคตด้วยทุกขเวทนาในอนิฐารมณฺ์ สหระคตด้วยสุขเวทนาในอิฐารมณฺ์ เพราะ กิริยาที่วัตถุกับอารมณ์กระทบกันมีพลังรุนแรง ฉะนั้นแล ๗

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ๗ ชื่อว่าพลวตระ เพราะมีพลังอย่างยิ่ง ๗ ทั้งชื่อว่าอธิกรณิ เพราะเป็นที่วางที่ตั้ง ๗ อธิ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ยุ ปัจจุย ด้วยสูตร กตตุกรณ-

¹³⁹⁶ รูป. -/488/351.

¹³⁹⁷ รูป. -/49/46.

ปเทศสุ จ¹³⁹⁸, เปลี่ยน ย เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹³⁹⁹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹⁴⁰⁰, ลง อี ปัจจัยในอิติลึงค์ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี¹⁴⁰¹ ฯ ที่ข้างบน ชื่อว่ามัตถกะ เพราะถูกจับต้อง ฯ มส-ธาตุมีความหมายว่า จับต้อง-ลูบคลำ, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โก¹⁴⁰², เปลี่ยน ส ท้ายธาตุ เป็น ตล ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยณํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁰³ ฯ ข้างบนแห่ง ทั้ง ชื่อว่าอิทธิณิมัตถกะ ฯ ชื่อว่ากุฎฐะ เพราะคนทุบตีด้วยข้อนั้น ฯ กุฎฐ-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวตฺวา วี วา¹⁴⁰⁴ ฯ การทุบ ชื่อว่าปหตะ เป็นภาวสาธนะ ฯ เวลาแห่งการทุบ ชื่อว่าปหตกาละ ฯ การถือเอา (กระทบ) ที่ทั้ง ชื่อว่าอิทธิณิคคหณะ ฯ วัตถุด้วย อารมณด้วย ชื่อว่าวัตถารมมณะ วัตถุกับอารมณกระทบกัน ชื่อว่าวัตถารมมณฆฺณนะ ฯ ความเป็นแห่ง พลัง ชื่อว่าพลวภาวะ ฯ

บทว่า ภูตรูปเหติ เป็นบทกัตตาในบทว่า สงฆฺณํ ฯ บทว่า ภูตรูปานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สงฆฺณํ ฯ บทว่า สงฆฺณํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า พลวตฺร เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงฆฺณํ ฯ บทว่า อิทธิณิมตฺถเก เป็นบทอาธาระในบทว่า รเปตฺวา ฯ บทว่า รเปตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปหต- ฯ บทว่า กุฎฐน เป็นบทภระในบทว่า ปหต- ฯ บทว่า ปหตฺกाले เป็นบทกาลสัดตมีในบทว่า อติกกมิตฺวา ฯ บทว่า กุฎฐส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า คคฺหณํ ฯ บทว่า ปิจฺจปฺนตฺกํ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมิตฺวา ฯ บทว่า อติกกมิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า คคฺหณํ ฯ บทว่า อิทธิณิคคฺหณํ เป็นลึงค์ตละ ฯ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาไซตกะ ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า พลวภาวโต ฯ บทว่า วัตถารมมณฆฺณาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า พลวภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า สหคตฺ ฯ บทว่า กายวิญญานํ เป็นลึงค์ตละ ฯ สองบทว่า ทุกฺขสหคตฺ สุขสหคตฺ เป็นบทวิเสสนะของ บทว่า กายวิญญานํ ฯ บทว่า อนิฏฺเฐ เป็นบทอาธาระในบทว่า ทุกฺขสหคตฺ ฯ บทว่า อิฏฺเฐ เป็นบทอาธาระในบทว่า สุขสหคตฺ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมุปันนะ ฯ

(219) ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า เพราะเหตุอะไร สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่ (สัมปฏิจฉันนจิต ฝ่ายอกุศลวิบาก 1 ดวง สัมปฏิจฉันนจิต ฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกจิต 1 ดวง) สหคต ด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่ นั้น มีอิฏฐารมณและอิฏฐารมณเป็นอารมณมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น พึงสหคตด้วยทุกขเวทนาและสุขเวทนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า **สัมปฏิจฉนฺนยฺกฺล** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับจักขุวิญญานจิตเป็นต้น ซึ่งมีวัตถุที่อาศัยไม่เสมอกับตน เพราะฉะนั้น จึงมีพลังไม่มากนัก เพราะไม่ได้อนันตรปัจจัยจากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน เปรียบเหมือนคนผู้ขาดสหายผู้คอยช่วยเหลือที่เป็นพวกเดียวกัน ฉะนั้น จึงไม่สามารถเสวยรสอารมณได้แม้โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น แม้ในอารมณทั้งหมดมีอิฏฐารมณเป็นต้น ฯ

¹³⁹⁸ รูป. -/597/435.

¹³⁹⁹ รูป. -/570/417.

¹⁴⁰⁰ รูป. -/550/402.

¹⁴⁰¹ รูป. -/187/107.

¹⁴⁰² รูป. -/673/491.

¹⁴⁰³ รูป. -/488/351.

¹⁴⁰⁴ รูป. -/568/414.

คู่แห่งสัมปฏิจฉันนจิต ชื่อว่าสัมปฏิจฉันนยุคละ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ฯ บทว่า
 อตตนา หมายถึง ตนคือสัมปฏิจฉันนจิต ฯ บทว่า นิสสยํ คือ จักขุวิญญาณจิตเป็นต้น มีในจักขุวัตถุ
 เป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จักขุวัตถุเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อนานิสสยะ อันเสมอกันหาไม่ได้ ชื่อว่า
 อสมานะ จักขุวัตถุเป็นต้นที่อาศัยไม่เสมอกันแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
 ว่าอสมานนิสสยะ ฯ จักขุวิญญาณจิตเป็นเบื้องต้นแห่งวิญญาณจิตเหล่าใด วิญญาณจิตเหล่านั้น ชื่อว่า
 จักขุวิญญาณาภิ ฯ สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่อาศัยหทัยวัตถุ ฯ วิญญาณจิต 5 ดวง อาศัยจักขุวัตถุเป็นต้น ฯ
 ที่อาศัยคือหทัยวัตถุของจิตใดเสมอกัน จิตนั้น ชื่อว่าสมานนิสสยะ ฯ อันเขาย่อมได้ ชื่อว่าลัทธะ
 อันสัมปฏิจฉันนจิตได้แล้ว หามีได้ ชื่อว่าลัทธะ อนันตรปัจจยอันสัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่มิได้แล้ว
 สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่นั้น ชื่อว่าลัทธานันตรปัจจยะ ความเป็นแห่งอนันตรปัจจยอันสัมปฏิจฉันนจิตทั้ง
 คู่มิได้แล้ว ชื่อว่าลัทธานันตรปัจจยตา ฯ การคบ การเสพ ชื่อว่าภาคะ การคบที่เสมอกันของคนใด มี
 อยู่ คนนั้น ชื่อว่าสภาคะ ฯ ชื่อว่าอุปถัมภะ เพราะถูกช่วยเหลือ ฯ ถภิ-ธาตุมีความหมายว่า ต้อ-
 ช่วยเหลือ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุตวาวี วา¹⁴⁰⁵, ลงนิกคหิตอาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ-
 วิภตติปฺจฺจยानํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁰⁶, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตตฺติยปฺจมา¹⁴⁰⁷
 ฯ ผู้ช่วยเหลือที่เป็นพวกเดียวกัน ชื่อว่าสภาคุปถัมภนรหิตะ คือสหายผู้ช่วยเหลือ ผู้ขาดสหายผู้ช่วยเหลือ
 ชื่อว่าสภาคุปถัมภนรหิตะ ฯ ชื่อว่าอดิพลวะ เพราะมีพลังอย่างยิ่ง ไม่มีพลังอย่างยิ่ง ชื่อว่านาติพลวะ
 ฯ อปิ-ศัพท์มุ่งถึงอาการของส่วนย่อย ฯ ชื่อว่ารัสสะ เพราะเหล่าสัตว์ชอบใจ ฯ รส-ธาตุมีความหมายว่า
 สบายใจ-ชอบใจ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุตวาวี วา¹⁴⁰⁸ ฯ รสแห่งอารมณ์ ชื่อว่าวิสยรสะ ฯ
 เพื่ออันเสวย ชื่อว่าอนุภวิตุ ฯ ปิ-ศัพท์ มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ เอว-ศัพท์ห้ามความที่สัมปฏิจฉันนจิตสหคต
 ด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ

บทว่า สมปฏิจฉนฺนยุคลํ เป็นบทกัตตาในสองบทว่า อุปฺปชฺชติ น สกฺโกติ ฯ บทว่า อตตนา
 เป็นบทสัทตตตยาในบทว่า สมาน- ฯ บทว่า อสมานนิสสยานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จกฺขุ-
 วิญญาณาทีนํ ฯ บทว่า จกฺขุวิญญาณาทีนํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนนฺตรํ ฯ บทว่า อนนฺตรํ เป็นบท
 กาลสัตตมีในบทว่า อุปฺปชฺชติ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อลฺลท- ฯ บทว่า สมานนิสสยโต เป็น
 บทอปาทานะในบทว่า อลฺลท- ฯ บทว่า อลฺลทานนฺตรปฺจฺจยตาย เป็นบทเหตุในบทว่า นาติพลวํ ฯ บท
 ว่า สภาคุปถมฺภนรหิตโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปุริโส ฯ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า
 ปุริโส เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า นาติพลวํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สมปฏิจฉนฺนยุคลํ ฯ บทว่า
 สพฺพถาปิ เป็นบทตตยาวิเสสนะในบทว่า อนุภวิตุ ฯ บทว่า วิสยรสํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนุภวิตุ ฯ
 บทว่า อนุภวิตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า น สกฺโกติ ฯ อติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกฺขาสหคต-
 เมว ฯ บทว่า สพฺพถาปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกฺขาสหคตเมว ฯ บทว่า อุเปกฺขาสหคตเมว เป็น
 บทวิเสสนะของบทว่า สมปฏิจฉนฺนยุคลํ ฯ บทว่า สมปฏิจฉนฺนยุคลํ เป็นลึงคัตถะ ฯ

(220) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุในความที่สันติรณจิตฝ่ายกุศลวิบากสหคตด้วยโสมนัส
 เวทนาและอุเบกขาเวทนา ดังนี้ จึงกล่าววว่า วุตตวิปริยายโต เป็นต้น ฯ โดยบรรยายซึ่งต่างกันจากที่

¹⁴⁰⁵ รูป. -/568/414.

¹⁴⁰⁶ รูป. -/488/351.

¹⁴⁰⁷ รูป. -/42/39.

¹⁴⁰⁸ รูป. -/568/414.

กล่าวแล้ว สันตริณจิตฝ่ายกุศลวิบาก จึงสหคตด้วยโสมนัสเวทนา ในอิฏฐารมณ และสหคตด้วย อุเบกขาเวทนา ในอิฏฐัมชัมมัตตารมณแล ฯ

การบรรยายที่ต่างกัน คือการเปลี่ยนไป ชื่อว่าวิปริยายะ การบรรยายที่ต่างกันจากคำที่ กล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตวิปริยายะ ฯ วิบากของกุศล ชื่อว่ากุศลวิปากะ กุศลวิปากด้วย กุศลวิปากนั้น เป็น สันตริณจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุศลวิปากสันตริณะ ฯ อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนา เป็นกลางด้วย ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐัมชัมมัตตะ อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย อันน่า ปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางนั้น เป็นอารมณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอิฏฐอิฏฐ- มชัมมัตตารมณะ ฯ โสมนัสด้วย อุเบกขาด้วย ชื่อว่าสุโขเปกขา อันสหคตด้วยโสมนัสเวทนาและ อุเบกขาเวทนา ชื่อว่าสุโขเปกขาสหคตะ ฯ

บทว่า วุตตวิปริยายโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สุโขเปกขาสหคต ฯ บทว่า กุศล- วิปากสันตริณ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อิฏฐอิฏฐมชมตตารมณสุ เป็นบทอาชาระในบทว่า -สหคต ฯ บทว่า สุโขเปกขาสหคต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุศลวิปากสันตริณ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสมาปินนะ ฯ

ในบทว่า วุตตวิปริยายโต กุศลวิปากสันตริณ อิฏฐอิฏฐมชมตตารมณสุ สุโขเปกขาสหคต นี้มีอธิบายความว่า สันตริณจิตทั้งคู่ที่มีพลังมากยิ่งขึ้น เพราะได้อันตรปัจจัยจากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอ กัน จึงสามารถเสวยรสอารมณได้แม้โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น สันตริณจิตฝ่ายกุศลวิบาก จึง สหคตด้วยโสมนัสเวทนาในอิฏฐารมณ และสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาในอิฏฐัมชัมมัตตารมณ ฯ

(221) พึงทราบการทักท้วงว่า ยทิ เอว เป็นต้น ฯ ถ้ามว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวอวัชชนจิตทั้ง 2 ดวง ว่าสัมปโยคะด้วยอุเบกขาเวทนาไว้แล้ว อวัชชนจิตทั้ง 2 ดวงนั้นก็เข้าไปในลำดับจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกันมิใช่หรือ ?

บทว่า เอว คือ เมื่อถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า สันตริณจิตทั้งคู่ที่มีพลังมากยิ่งขึ้น เพราะได้ อันตรปัจจัยจากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน จึงสามารถเสวยรสอารมณได้ เพราะฉะนั้น สันตริณจิต ทั้งคู่จึงสหคตด้วยโสมนัสเวทนาในอิฏฐารมณ และสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาในอิฏฐัมชัมมัตตารมณ ฯ อันสัมปโยคะด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุเปกขาสัมปโยคะ ฯ บทว่า นนุ เป็นต้นเป็นการแสดงความ คำนึงถึงของการทักท้วง ฯ ปี-ศัพท เป็นสัมปินชนตละ ฯ ด้วย ปี-ศัพทนั้น ย่อมให้รู้ว่า สันตริณจิตทั้งคู่ ย่อมเป็นไปในจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกันอย่างเดียวกันได้ ฯ หนัตยัตถุที่อาศัยเสมอกันของภวังคจิตใด มีอยู่ ภวังคจิตนั้น ชื่อว่าสมานนิสสยะ ในลำดับแห่งภวังคจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ชื่อว่าสมาน- นิสสยานันตระ ฯ

ยทิ-ศัพท เป็นปริกัปปะ ฯ บทว่า เอว เป็นลักษณะกัตตาในบทว่า สติ ฯ บทว่า อวัชชน- ทวยสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมปโยค ฯ บทว่า อุเปกขาสัมปโยค เป็นบทกรรมในบทว่า วุชติ ฯ บทว่า กสุม่า เป็นบทเหตุปุจฉา ฯ บทว่า วุชติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ นนุ-ศัพท เป็นคำถาม ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า สมานนิสสยานนตริ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า ปวตตติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ฯ

(222) พึงทราบการเฉลยว่า สจจ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า คำที่ท่านกล่าวแล้วอย่างนี้ ว่า อวัชชนกิจทั้ง 2 ดวง ก็เป็นไปในลำดับจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ดังนี้ เป็นความจริง แต่ว่า บรรดาอวัชชนจิตทั้ง 2 ดวงนั้น ปัญจทวารอวัชชนจิตดวงต้น ย่อมเป็นไปในอารมณที่จิตดวงไหน ฯ

ยังไม่เคยรับมาก่อนเลย เพียงวาระเดียวเท่านั้น แม้มนทวาราวชิขณจิตดวงหลัง ก็มีความเพ่งถึงความพยายามอย่างอื่น คือความเปลี่ยนไปแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน หมายถึงความเปลี่ยนไปแห่งภวังคจิต เพราะเหตุนี้ อวชิขณจิตทั้ง 2 ดวงจึงไม่สามารถเสวยรสอารมณ์ได้โดยประการทั้งปวง ดังนั้น อวชิขณจิตทั้ง 2 ดวงจึงสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามการรับเอา ฯ วาระ เดียว ชื่อว่าเอกวาระ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามหลายวาระ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นสัมปยุตตัถะ ฯ ด้วยบทว่า ปี-ศัพท์นั้น ย่อมให้รู้ว่า ปัญจทวาราวชิขณจิตดวงต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่จิตดวงไหน ฯ ยังไม่เคยรับมาก่อนเลย เพียงวาระเดียวเท่านั้น แม้จิตดวงนี้ ย่อมเป็นไปอย่างเดียวกันก็ได้ ฯ ความเหมือนกันแห่งจิตตสันดานใดไปปราศแล้ว จิตตสันดานนั้น ชื่อว่าวิสุทธิสเส สันดานของจิต ชื่อว่าจิตตสันดานะ อันไม่เหมือนกันด้วย เป็นจิตตสันดานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิสุทธิจิตตสันดานะ ฯ ความเปลี่ยนไป ชื่อว่าปราวัตตนะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นไปแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ชื่อว่าวิสุทธิจิตตสันดานปราวัตตนวสะ ฯ กิจชื่อว่าพยาปาระ เพราะถูกพยายาม ฯ วิ อา บทหน้า ปร-ธาตุมีความหมายว่า พยายาม, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปะทาทีโต ณ¹⁴⁰⁹ ฯ ความพยายามด้วยความพยายามนั้น เป็นอย่างอื่น คืออื่นจากกิจที่เป็นไปอารมณ์เพียงวาระเดียวด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพยาปารันตรระ ได้แก่กิจที่เป็นไปในภวังคจิต ฯ ความเพ่งถึง ชื่อว่าอเปกขา ฯ ชื่อว่าพยาปารันตรสาเปกขะ เพราะวิเคราะห์ว่า พยาปารันตรสส สห อเปกขาย วตตติ ความว่า จิตใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับการเพ่งถึงความพยายามอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าพยาปารันตรสาเปกขะ ฯ เพราะเหตุนี้ คือ เพราะเป็นไปในอารมณ์ เพียงวาระเดียว และเพราะเพ่งถึงความพยายามอย่างอื่น ฯ อัตตาคือสภาวะของเวทนานั้นที่ดำรงอยู่ท่ามกลางอารมณ์ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามัชฌัตตา สภาพที่อยู่ท่ามกลางอารมณ์ด้วย สภาพที่อยู่ท่ามกลางอารมณ์นั้น เป็นเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามัชฌัตตเวทนา อันประกอบด้วยมัชฌัตตเวทนา ชื่อว่ามัชฌัตตเวทนาสัมปยุตตะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามอวชิขณจิตทั้ง 2 ดวงสหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ฯ

บทว่า สจจํ เป็นอภยูปคณินิบาด ฯ บทว่า ตตถ เป็นนิทธารณะ ฯ บทว่า ปุริมํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปุพเพ เป็นบทกาลสัตตมิมิในบทว่า อคคหิตะ ฯ บทว่า เกนจิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อคคหิตะ ฯ บทว่า อคคหิตะเยว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อารมมณเ ฯ บทว่า อารมมณเ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า เอกวารเมว เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปจฉิมมิปิ เป็นลึงคตัถะ ฯ บทว่า วิสุทธิจิตตสันดานปราวัตตนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -อเปกขํ ฯ บทว่า พยาปารันตรสาเปกขํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปจฉิมมิ ฯ อติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า สกโกติ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า สกโกติ ฯ บทว่า สัพพลา เป็นต้นสัมพันธ์เหมือนก่อนหน้านี้ ฯ บทว่า ตสมา เป็นบทเหตุในบทว่า สมปยุตตเมว ฯ บทว่า มชฌตตเวทนาสมปยุตตเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อวชิขณทวยํ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมุปันนะ ฯ

ก็อาจารย์วิมลพุทธิกกล่าวไว้ว่า วิถีจิตตสันดาน ย่อมเป็นไป ฯ คำนั้นไม่ถูก ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะบทว่า วิสุทธิจิตตสันดานปราวัตตนวเสน เป็นบทวิเสสณะในบทว่า อเปกขํ ฯ ก็เมื่อถือเอาเนื้อความอย่างนั้น ไม่ควรใส่บทวิเสสณะว่า วิสุทธิจิตตสันดานปราวัตตนวเสน เข้ามา ฯ ส่วน

¹⁴⁰⁹ รูป. -/577/422.

อาจารย์อริยวังสะกล่าวไว้ว่า ควรมีความเชื่อที่ว่า ความเปลี่ยนแปลงแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน เพราะเกิดด้วยความเกี่ยวข้องแห่งอนันตรปัจจัยเป็นต้นว่า จิตตสันดานอันไม่เหมือนกัน ชื่อว่าวิสุทธิ-จิตตสันดานะ ชวนจิตตสันดานและภวังคจิตตสันดานย่อมเป็นไปหลังจากจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ดังนี้ ๗ แม้คำนั้นก็มิถูก ๗ เพราะเหตุอะไร ๗ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า คือความเปลี่ยนแปลงแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ๗ ก็เมื่อมีความเชื่อที่ว่า นิพพุตเตติ-ย่อมให้เกิด ดังนี้ ควรกล่าวว่า วิสุทธิจิตตสันดานนิพพุตตนวเสน-คือความเกิดขึ้นแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ดังนี้ ไม่ควรกล่าวว่า ปราวตตนวเสน-คือความเป็นไป ดังนี้ ๗ ก็บทว่า วิสุทธิจิตตสันดานปราวตตนวเสน นี้ เหมาะสมกับบทว่า วิสุทธิจิตตูปพนธสสุ นิพพุตตนโต-เพราะความเกิดขึ้นแห่งความเกี่ยวข้องแห่งจิตที่ไม่เหมือนกัน ดังนี้ที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมวาทฎีกา แต่เหมาะสมกับความเกี่ยวข้องกับการอธิบายว่า วิปากูปพนธํ วิจฉินทิตวา-ตัดความเกี่ยวข้องของแห่งวิปากแล้ว นี้ ๗ แม้คำที่ท่านกล่าวว่าเป็นบทอุปาทานะว่า อื่นคือนอกจากกิจคือการเสวยรสอารมณ์ ดังนี้ ก็ไม่ถูก ๗ เพราะเหตุอะไร ๗ เพราะ ปี-ศัพท์ในบทว่า ปจฉิมมปิ นี้ เพิ่งถึงกิจที่เป็นไปเพียงวาระเดียว ๗

(223) บทว่า โหนติ เจตถ ความว่า ก็ในอธิการว่านี้ มีคถารวมความว่า ๗ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๗ ประกอบความว่า เพราะกิริยาที่อุปาทายรูปทั้งหลายอันอาศัยภูตรูปซึ่งมีสถานะเป็นวัตถุและเป็นอารมณ์ กระทบกัน มีพลังอ่อน เพราะฉะนั้น จิต 4 ดวง มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น จึงสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๗ แต่เพราะกิริยาที่ภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งกายปสาทและเป็นโณฏฐัพพารมณํ กระทบกัน มีพลังรุนแรง กายวิญญาณจิต จึงไม่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา เพราะสัมปฏิจฉันนจิตทั้ง 2 ดวง ไม่มีอนันตรปัจจัยที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ฉะนั้น สัมปฏิจฉันนจิต (ทั้ง 2 ดวง) จึงมีพลังอ่อน สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาในอารมณ์ทั้งปวง ๗

ชื่อว่าวัตถุ เพราะเป็นที่อยู่แห่งจิตและเจตสิกที่เป็นไปต่อเนื่องในจักขุวัตถุเป็นต้น ๗ ชื่อว่าอาลัมพะ เพราะรูปารมณํเป็นต้น เป็นที่หน่วงเหนี่ยว ๗ วัตถุด้วย อารมณํด้วย ชื่อว่าวัตถุอาลัมพะ ๗ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ หมายถึง ความปกติของตน ๗ สภาวะเป็นวัตถุ และเป็นอารมณ์แห่งรูปเหล่าใด รูปเหล่านั้น ชื่อว่าวัตถุอาลัมพะสภาวะ ๗ อุปาทายรูปอันอาศัยในภูตรูปทั้งหลาย ชื่อว่าภูติกะ ๗ ลง ฦก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสสนนิธานนโยคสิปปภณฺฑ-ชีวิตกตฺถสุ จ¹⁴¹⁰ ๗ พลังแห่งการกระทบกันนั้น มีน้อย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุพพละ ๗ จักขุวิญญาณเป็นเบื้องต้นแห่งจิตใด จิตนั้น ชื่อว่าจักขวาที ๗ ลบ วิญญาณ-ศัพท์ ด้วยอำนาจความเกี่ยวข้องกับคถา ๗ จิต 4 ดวง ชื่อว่าจตุจิตตะ เป็นทิวคสมาส ๗ จิต 4 ดวง คือ จักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ชื่อว่าจักขวาทีจตุจิตตะ ๗ อันประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุปกะ ๗ ลง ฦก ปัจจัย ด้วยสูตร ฦ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมนฺณตฺถสุ จ¹⁴¹¹, ลง ก อาคมหลังตฺทิต ด้วย สพฺพโต-ศัพท์ในสูตร สพฺพโต โภ¹⁴¹² ๗ ที่อาศัยแห่งกาย ชื่อว่ากายนิสสยะ อันเป็นที่อาศัยแห่งกายด้วย อันเป็นโณฏฐัพพารมณํด้วย ชื่อว่ากายนิสสยะโณฏฐัพพตฺถะ เป็นเอกเทศสรูปกเสสสมาส ๗ ตุ-ศัพท์ เป็นความหมายของ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๗ ความมีแห่งพลัง ชื่อว่าพลวัตตะ ๗ อันอาศัยกาย ชื่อว่า

¹⁴¹⁰ รูป. -/374/271.

¹⁴¹¹ รูป. -/376/275.

¹⁴¹² รูป. -/224/131.

กายิกะ ๑ ลง ฦก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธานนโยคสิปปภณทชีวิตกตเถสุ จ¹⁴¹³ ๑ อันมีท่ามกลางแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่ามีชณะ ๑ ลง ฦก ปัจจย ด้วยสูตร ฦก ราคา เตน รตต์ ตสเสทมณตเถสุ จ¹⁴¹⁴ ๑ เวทนาอันมีในท่ามกลางแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา แห่งกายวิญญาณ จิตโต กายวิญญาณจิตนั้น ชื่อว่ามีชณะเวทนา ๑ วัตถุที่อาศัยแห่งปัจจยใดเสมอกัน ปัจจยนั้น ชื่อว่า สมานนิสสยะ ๑ อันเป็นอนันตระด้วย อันเป็นอนันตระนั้น เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนันตระปัจจยะ ๑ ชื่อว่าโสเปกขะ เพราะเป็นไปพร้อมกับอุเบกขาเวทนา ๑ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วย สูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีชณนติ¹⁴¹⁵ ๑

บทว่า วตถาลมพสภาวานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภูติกานํ ๑ บทว่า ภูติกานํ เป็น บทสัมพันธ์ในบทว่า ฦกฏณํ ๑ หิ-ศัพทํ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า ฦกฏณํ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ทุพพลํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฦกฏณํ ๑ อิติ-ศัพทํเป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขกํ ๑ บทว่า จกขวาทิจตฺตจิตต์ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อุเปกขกํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จกขวาทิจตฺตจิตต์ ๑ บทว่า กายนิสสยะ-โผฏฐพพุตตานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ฦกฏณาย ๑ บทว่า ฦกฏณาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า พลวตตา ๑ บทว่า พลวตตา เป็นบทเหตุในบทว่า มชฦมเวทนํ ๑ บทว่า วิญญาณํ เป็นลึงค์ตละ ๑ สอง บทว่า กายิกํ มชฦมเวทนํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิญญาณํ ๑ บทว่า สมานนิสสโย เป็นบทวิเสสณะ ของบทว่า อนนตฺรปจฺจโย ๑ บทว่า ยสฺมา เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า อนนตฺรปจฺจโย เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ๑ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า โสเปกขํ ๑ สองบทว่า ทุพพลํ โสเปกขํ เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า สมปฏฺฐิจฺจนนํ ๑ บทว่า อาลฺมเพ เป็นบทอาธาระในบทว่า โสเปกขํ ๑ บทว่า สมปฏฺฐิจฺจนนํ เป็น ลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพทํ เป็นบทสรุปะของบทว่า สงคหคาลา ๑

(224) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้รูปวิเคราะห์ในบทว่า กุสลวิปากาเหตุกจิตตานิ จึงกล่าวว่า กุสลสส เป็นต้น ๑ จิตที่เป็นอเหตุกะ เพราะเว้นจากสัมปยุตเหตุด้วย เป็นวิปากแห่งกุสลจิตด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปาก ๑

ด้วยบทว่า สมปยุตฺตเหตุวิรโหโต นี้ ย่อมห้ามเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ๑ การเว้น ชื่อว่าวิรหะ อันเว้นจากสัมปยุตเหตุทั้งหลาย ชื่อว่าสัมปยุตฺตเหตุวิรหะ ๑ จ-ศัพทํยอมให้รู้จิต 2 ดวง คือ วิปากจิต และอเหตุกจิต

บทว่า กุสลสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วิปากานิ ๑ สองบทว่า วิปากานิ อเหตุกจิตตานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิมานิ จิตตานิ ๑ บทว่า สมปยุตฺตเหตุวิรโหโต เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า อเหตุกะ ๑ อิติ-ศัพทํ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า อเหตุกจิตตานิ เป็นบทสัณญา ๑

วิปากแห่งกุสลจิต ชื่อว่ากุสลวิปากะ เหตุแห่งจิตเหล่านั้นนี้ ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น จิต เหล่านั้น ชื่อว่าอเหตุกะ จิตคืออเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกจิตตะ กุสลวิปากด้วย กุสลวิปากเหล่านั้น เป็น อเหตุกจิตด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากุสลวิปากาเหตุกจิตตะ ๑

(225) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก็อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปาก เกิดจากชนกเหตุ (เหตุที่ทำให้เกิดขึ้น) มิใช่หรือ อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปากเหล่านั้น ได้ชื่อว่า อเหตุกจิต ได้อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าว นิพพุตตก- เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปากนี้ แม้สำเร็จด้วย

¹⁴¹³ รูป. -/374/271.

¹⁴¹⁴ รูป. -/376/275.

¹⁴¹⁵ รูป. -/423/310.

อำนาจเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ก็ย่อมเรียกได้ว่า เป็นอเหตุกะ ด้วยอำนาจสัมปยุตเหตุมีอโลกเหตุเป็นต้น เพราะเมื่อกำหนดเนื้อความออกไปจากนี้ คือ ด้วยอำนาจเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น อเหตุกจิตฝ่ายกุศล วิกากเหล่านี้จะไม่มี ความต่างกันจากมหาวิกากจิตทั้งหลาย ฯ

ชื่อนิพพัตตกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพพัตตเตติ** ความว่า เหตุใดย่อมให้วิกากเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อนิพพัตตกะ ฯ นิ บทหน้า วตุ-ธาตุความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ญฺ ปัจจย ฯ ชื่อว่าเหตุ เพราะผลย่อมเป็นไปด้วยกุศลกรรมนั้น หมายถึงกามาวจรกุศลที่ให้ผลเกิดแก่ตน ฯ อันให้ ตนเกิดขึ้นด้วย อันให้ตนเกิดขึ้นนั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อนิพพัตตกะเหตุ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าสวะ ความเกี่ยวข้องแห่งเหตุอันให้ตนเกิดขึ้น ชื่อนิพพัตตกะเหตุสวะ ฯ วิกากชื่อนิพพัตตกะ เพราะสำเร็จแล้ว ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นอรุจิสฺสจนะ (แม้ก็จริง) ฯ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหิกรณะ ฯ ความเกี่ยวข้อง แห่งเหตุที่ประกอบกัน ชื่อว่าสัมปยุตตเหตุสวะ ฯ เอว-ศัพท์ห้ามเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ฯ โวหารคือชื่อ ว่าเป็นอเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกโวหาระ ฯ โดยประการอื่น ชื่อว่าอิตรถา ฯ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าว ว่า ด้วยอำนาจเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ฯ วิกากอันมาก คืออันบุคคลคลุขุชาแล้ว ด้วยความบริบูรณ์แห่งองค์มี สหระตด้วยโสมนัสเป็นต้น ชื่อว่ามหาวิกากะ ฯ ความมี ชื่อว่าสัมภวะ ความมีหามีได้ ชื่อว่าอสัมภวะ ความไม่มีแห่งความต่างกัน ชื่อนานันตตาสัมภวะ ฯ

บทว่า นิพพัตตกะเหตุกวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า นิพพณานิ ฯ บทว่า นิพพณานิปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอตานิ ฯ บทว่า เอตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ลภนติ ฯ บท ว่า สมปยุตตเหตุวเสนเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลภนติ ฯ บทว่า อเหตุกโวหารํ เป็นบทกรรม ในบทว่า ลภนติ ฯ บทว่า อิตรถา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อสมภวโต ฯ บทว่า มหาวิกากเกหิ เป็นบทอปาทานะในบทว่า นานตต- ฯ บทว่า อิเมสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นานตต- ฯ บทว่า นานตตตาสมภวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ลภนติ ฯ

ในบทว่า อิตรถา มหาวิกากเกหิ อิเมสํ นานตตตาสมภวโต นี้มีอธิบายความว่า เมื่อได้ชื่อว่า เป็นสเหตุกะ ด้วยอำนาจเหตุอันยังตนให้เกิดขึ้น วิกากจิตเหล่านี้ จะไม่มี ความต่างกันจากมหาวิกากจิต ทั้งหลาย เพราะเหตุไร เพราะวิกากจิตทั้ง 2 ดวงมีความเสมอเหมือนกันโดยชื่อว่า เป็นสเหตุกะ ฯ

(226) พึงทราบการตั้งคำถาม ก็ **ปนตล** เป็นต้น ดังนี้ ฯ ในกุศลวิกากจิตและอกุศลวิกาก จิตเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ท่านอาจารย์จึงมิได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ในคำลงท้ายแห่งอกุศลวิกากจิต เหมือนมิได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ในคำลงท้ายแห่งกุศลวิกากนี้เล่า ฯ

ในสองบทว่า ก็ การณํ ลงปฐมาวิริกัตติ ด้วยสูตร การณตเถ เหตุกียเตหิ ปจมา¹⁴¹⁶ ฯ ปน- ศัพท์ เป็นปักษันตระ ฯ คำลงท้ายแห่งอกุศลวิกาก ชื่อว่าอกุศลวิกากนิคฺคมนะ ฯ ชื่อว่าคฺคหณะ เพราะถูก ลงด้วยรูปศัพท์นั้น การลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกคฺคหณะ ฯ

ก็-ศัพท์ เป็นบทปุจฉา ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า อกุศลวิกาก เป็นบท นิทธารณียะ ฯ บทว่า การณํ เป็นบทเหตุในบทว่า น กตํ ฯ ยถา-ศัพท์ เป็นอุปมา ฯ บทว่า อธิ เป็นบท อารธะในบทว่า น กตํ ฯ บทว่า อเหตุกคฺคหณํ เป็นบทกรรมในบทว่า กตํ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า ปุจฉา ฯ

¹⁴¹⁶ นิต.สุตต. -/649/538.

(227) ประกอบความว่า เพราะไม่มีปรากฏที่ไหนอีก เมื่อเป็น อเหตุกะ ท่านอาจารย์จึงลง ศัพท์ว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีความเป็นไปที่ผิด ๆ

ความเป็นไปตรงหน้า ชื่อว่าอภิจาระ ๆ จร-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๆ การไป ชื่อว่า ปวัตตนะ ๆ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁴¹⁷ ๆ ความเป็นไปตรงหน้า ที่ไม่ผิดเพี้ยน ชื่อว่าพยภิจาระ คือกิริยาคือความไม่ผิดเพี้ยน ๆ ความไม่มีแห่งความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน ชื่อว่าพยภิจาราภาวะ คือ ความไม่ผิดเพี้ยนเปลี่ยนแปลงในความเป็นไปอเหตุกะ ๆ บทว่า พยภิจาราภาวโต เป็นบทญาปกเหตุใน บทว่า น กตฺ ฯ

(228) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำว่า ท่านอาจารย์ไม่ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีปรากฏ ที่ไหนอีก ดังนี้ให้มัน จึงกล่าวว่า สติ เป็นต้น ๆ เชื่อมความว่า ความจริง เมื่อความเป็นไปได้แห่ง เนื้อความต่าง ๆ และความผิดเพี้ยนเปลี่ยนแปลงไป มีอยู่ บทวิเสสสะก็พึงมีประโยชน์ ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีภรณ์ะ ๆ ความเป็นไปได้ ชื่อว่าสัมภวะ คือการประกอบ ๆ สมภว-ศัพท์ กล่าวถึงการประกอบ เหมือนในประโยคว่า การประกอบเป็นเหตุแห่งการรับเป็นต้น ๆ ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน ชื่อว่าพยภิจาระ หมายถึงกิริยาคือความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนในการรับเอาเนื้อความใด เนื้อความหนึ่ง ๆ ก็ความเป็นไปได้เป็นเหตุแห่งความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน ๆ ส่วนความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนเป็นผลของความเป็นไปได้ ๆ จริงอย่างนั้น เมื่อกล่าวว่า บุรุษ ก็หมายเอาคนที่ไม่ได้มีสภาพ กว้างขวาง เรียกว่าสัมภวะ-ความเป็นไปได้ ๆ เมื่อมีคำสามัญชาติ ก็หมายเอาคนที่มีสภาพกว้างขวาง เรียกว่าพยภิจาระ-ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน เพราะฉะนั้น ด้วย มหนต-ศัพท์ จึงทำให้บุรุษพิเศษขึ้น ๆ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ถามว่า ในกุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ท่าน อาจารย์จึงได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ในคำลงท้ายแห่งอกุศลวิบากจิต เหมือนในคำลงท้ายแห่งกุศลวิบาก จิตนี้เล่า ฯ เฉลยว่า เพราะไม่มีปรากฏที่ไหนอีก ๆ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น สมภเว จ พยภิจาเร จ ฯ ชื่อว่าวิเสสสะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสยติ พยวจฉิขตติ กุโตจิ กิณฺจ อเนน ความว่า สามัญชาติมีชาติ วัวเป็นต้น ย่อมพิเศษกว่าชาติช้าง และชาติม้าเป็นต้นบางชาติ ด้วยเครื่องหมายนั้น เพราะเหตุนี้ เครื่องหมายมีชาติเป็นต้นนั้น ชื่อว่าวิเสสสะ ฯ ชื่อว่าอตถะ เพราะมีผลเป็นไป คือประโยชน์ ชื่อว่า สาทถะ เพราะเป็นไปพร้อมกับประโยชน์ ฯ สียา-ศัพท์ เป็นนิบาต เพราะเหตุนี้ จึงมีความหมายว่า ภาวติ-ย่อมมี ฯ เมื่อมีความเป็นไปได้อยู่ บทที่เป็นวิเสสสะก็พึงมีประโยชน์ อธิบายว่า เมื่อมีความเป็นไป ที่ไม่ผิดเพี้ยนอยู่ บทที่เป็นวิเสสสะก็พึงมีประโยชน์ ฯ ความเป็นไปที่มีอยู่ในที่ใด ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนก็ย่อมมีอยู่ในที่นั้น ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะไม่มีการเว้นเหตุแห่งผล ฯ ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนมีอยู่ในที่ใด ความเป็นไปได้ก็มีอยู่ในที่นั้น ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนเป็นผลของความเป็นไปได้ ฯ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์สัททถกเถถจินตาทิจกล่าวไว้ว่า เมื่อ กล่าวถึงสามัญชาติที่เป็นประโยชน์ บทวิเสสสะก็พึงมีประโยชน์ ฯ ส่วนในขุททกสิกขาฎีกาชื่อว่า สุมังคลปสาทนีย มีปาฐะที่ประกอบด้วย จ-ศัพท์ก็มี ปาฐะที่เว้นจาก จ-ศัพท์ก็มี ฯ ก็ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า เมื่อความเป็นไปได้และความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนมีอยู่ บทวิเสสสะย่อมมีประโยชน์ ดังนั้น บท วิเสสสะว่า มชฺฌเทเส ย่อมเป็นไปตรงหน้าส่วนที่ไม่ใช่ท่ามกลาง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการผูกติด คำรวมที่ซ่อนคำรวมย่อมสำเร็จได้ในส่วนที่ไม่ใช่ท่ามกลาง ฯ พระวาจิสสรอาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อ

¹⁴¹⁷ รุป. -/580/424.

ประกอบเพียง บุคคล-ศัพท์ไว้ ฟังมีความเป็นไปได้แห่งการรับเอาแม่ของตนเอง เพราะฉะนั้น การประกอบศัพท์อื่น เพื่อความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนก็ย่อมมี เมื่อมีความเป็นไปได้และความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน บทวิเสสณะก็ฟังมีประโยชน์ ดังนี้ ๑ อาจารย์วิมลพุทธิกล่าวไว้ว่า มีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างไรว่า ก็เมื่อมีความไปได้ ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนก็ย่อมมี เมื่อมีความเป็นไปได้ไม่ผิดเพี้ยน บทวิเสสณะก็ฟังมีประโยชน์ ดังนี้ ๑ ท่านอาจารย์มุงกล่าวคำที่จะกล่าวข้างต้นนั้นว่า อุกุศลวิบากจิต (7 ดวง) ย่อมไม่มีความเป็นไปได้โดยความเป็นสาเหตุกะ แม้ในกาลบางคราว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ไม่ให้ต่างไปด้วยบทว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีความเป็นไปได้ที่ผิดเพี้ยนจากความเป็นอเหตุกะแล ๑ แม้กระนั้น บทสัมพันธันน์ ย่อมไม่ถูกเพราะไม่เกี่ยวข้องกับ จ-ศัพท์ ในบทว่า พุยกิจาเร จ ก็เมื่อความสัมพันธ์อย่างนี้ จึงไม่ควรใส่ จ-ศัพท์เข้ามา ๑

(229) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า กสุม ปน พุยกิจารากา- จึงกล่าวว่า อุกุศล-วิปากานัน เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า กอกุศลวิบากจิต (7 ดวง) ย่อมไม่มีความเป็นไปได้โดยความเป็นสาเหตุกะ แม้ในกาลบางคราว เพราะไม่เกี่ยวเนื่องกับการประกอบด้วยสัมปโยคเหตุทั้งหลาย มีอโลกะเป็นต้น อันเป็นข้าศึกกันต่อธรรมที่มีโทษมีโลกะเป็นต้น โดยความเป็นวิบากแห่งธรรมที่มีโทษมีโลกะเป็นต้น และเพราะธรรมทั้งหลายที่มีสภาวะไม่มีโทษเป็นอภัยกฤตโดยตน ผิดจากสัมปโยคด้วยอุกุศลธรรมมีโลกะเป็นต้น เพราะฉะนั้น อุกุศลวิบากจิต 7 ดวง เหล่านี้ ท่านอาจารย์ไม่ให้ต่างไปด้วยบทว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีความเป็นไปได้ที่ผิดเพี้ยนจากความเป็นอเหตุกะแล ๑

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ๑ โลกะเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมที่มีโทษเหล่าใด ธรรมที่มีโทษเหล่านั้น ชื่อว่าโลภาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาโทสะและโมหะ ๑ ชื่อว่าวิชชะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วชเขตตพโพ** ความว่า อุกุศลธรรมใด อันบัณฑิตพึงเว้น คือละเว้น เพราะเหตุนี้ อุกุศลธรรมนั้น ชื่อว่าวิชชะ หมายถึงอุกุศลธรรมมีอิทธิกะเป็นต้นนอกจากโลกะเป็นต้น ๑ วชโซ นั้นเอง เป็น อวชโซ ๑ อธิบายใช้ในศัพท์ภาวะ ดุจในประโยคว่า อนวชสมริฏฺฐิ เป็นต้น ๑ ชื่อว่าสาวิชชะ เพราะเป็นไปพร้อมกับโทษ อันมีโทษมีโลกะเป็นต้นด้วย อันมีโทษมีโลกะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสาวิชชัมมะ อันมีโลกะเป็นต้นด้วย อันมีโลกะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นธรรมมีโทษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลภาทิสาวิชชัมมะ วิบากแห่งธรรมมีโทษมีโลกะเป็นต้น ชื่อว่าโลภาทิสาวิชชัมมวิปากะ ความเป็นแห่งวิบากแห่งธรรมมีโทษมีโลกะเป็นต้น ชื่อว่าโลภาทิสาวิชชัมมวิปากภาวะ ๑ ชื่อว่าวิธูระ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิธุนติ** ความว่า ธรรมมีโลกะเป็นต้นเหล่าใด ย่อมกำจัด คือเปียดเบียนธรรมมีโลกะเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าวิธูระ ๑ วิธ-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อูร ปัจจย ด้วยสูตร วิทาที่หุโร¹⁴¹⁸ ๑ ธรรมอันเป็นข้าศึก คือเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีโทษมีโลกะเป็นต้น ชื่อว่าตัพพิธูระ หรือว่า ธรรมที่ต่างกันจากธรรมที่มีโทษมีโลกะเป็นต้น ชื่อว่าตัพพิธูระ ๑ อโลกะ เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโลภาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาโทสะและโมหะ ๑ การประกอบ ชื่อว่าสัมปโยค การไม่ประกอบ คือไม่เกี่ยวข้องกัน ชื่อว่าอโยค การไม่เกี่ยวข้องกันด้วยการประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคาโยค ๑ บทว่า สย คือด้วยตนเอง ๑ โทษทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่ธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่านิรวชชะ ย่อมเป็นไปพร้อมกับภาวะ คือลักษณะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสภาวะ ธรรมที่ไม่มีโทษด้วย ธรรมที่ไม่มีโทษเหล่านั้น เป็นสภาวะด้วย

¹⁴¹⁸ รูป. -/680/496.

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิรชชสภาวะ อันเป็นอภัยกฤตด้วย อันเป็นอภัยกฤตนั้น เป็นธรรมที่มีสภาวะ ไม่มีโทษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภัยกฤตนิรชชสภาวะ เป็นวิเสสนบุพพทกัมมธารยสมาส ฯ อันมีโลภะเป็นต้นด้วย อันมีโลภะเป็นต้นนั้น เป็นอกุศลธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลภาทิอกุศลธัมมะ อันประกอบด้วยอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่าโลภาทิอกุศลธัมมสัมปโยคะ ฯ ความผิดเพี้ยน ชื่อว่าวิโรธะ ความผิดเพี้ยนกับการประกอบด้วยอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่าโลภาทิอกุศลธัมมสัมปโยควิโรธะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สมปโยคาคโยโคโต จ โลภาทิอกุศลธัมมสัมปโยควิโรโต จ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นสัมภวานัตถะ ฯ อธิบายว่า การกล่าวอะไร จะมีตลอดเวลา ฯ ความเป็นแห่งเหตุกจิตทั้งหลาย ชื่อว่าสเหตุกตา ฯ ความเป็นไปได้ ชื่อว่าสัมภวะ ฯ ความเป็นแห่งเหตุกจิตทั้งหลาย ชื่อว่าอเหตุกภาวะ ฯ ความไม่มีความผิดเพี้ยน ชื่อว่าอภัยภิจาระ ความไม่มีความผิดเพี้ยนจากความเป็นอเหตุกจิต ชื่อว่าอเหตุกภาวะภิจาระ ฯ บทว่า อเหตุกชะ ชื่อว่าอเหตุกปะชะ ฯ

บทว่า อกุสลวิปากานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมภโว ฯ บทว่า โลภาทิสาวชชธม-วิปากภาเวน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ตพพิรุเรหิ ฯ บทว่า ตพพิรุเรหิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อโลภาทิหิ ฯ บทว่า อโลภาทิหิ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สมปโยคะ- ฯ บทว่า สมปโยคาคโยโคโต เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า สยํ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อภัยกฤต- ฯ บทว่า อภัยกฤต-นิรชชสภาวะนํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิโรโต ฯ บทว่า โลภาทิอกุศลธัมมสัมปโยควิโรโต จ เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า กทาจิปี เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า สมภโว ฯ บทว่า สเหตุกตาย เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า สมภโว ฯ บทว่า สมภโว เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อภัยภิจารโต ฯ บทว่า อเหตุกภาวะภิจารโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วิเสสิตัพพานิ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วิเสสิตัพพานิ ฯ บทว่า อเหตุกปะเทน เป็นบทกรรมในบทว่า วิเสสิตัพพานิ ฯ บทว่า วิเสสิตัพพานิ เป็นกิตบท กัมมวาจก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ฯ

(230) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อิทานิ อเหตุกาธิกาเร อเหตุก-** ดังนี้เป็นต้น มีอธิบายความดังต่อไปนี้ ฯ

ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า กิริยาจิตฝ่ายอเหตุกชะทั้งหลายท่านแสดงไว้ในฐานะนี้ โดยความเป็นทั่วไปแห่งเหตุกจิต มิได้แสดงไว้ในฐานะของตน ดังนี้ จึงวางบทอาธาระว่า อเหตุกาธิกาเร ฯ ก็ในพระบาลี อารมณํกล่าวคือลำดับแห่งกิริยาจิตที่เป็นสเหตุกชะ เป็นอารมณํของกิริยาจิตที่เป็นอเหตุกชะ ฯ ชื่อว่าอธิการะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิกริยุนติ เอตถ** ความว่า อเหตุกจิตทั้งหลาย อันอาจารย์ยอมเปล่งเสียงในอารมณํนี้ เพราะเหตุนี้ อารมณํนั้น ชื่อว่าอธิการะ ฯ ที่ คืออารมณํแห่งอเหตุกจิตทั้งหลาย ชื่อว่าอเหตุกาธิการะ ฯ เหตุแห่งจิตเหล่านั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเหตุกชะ ฯ เพียงการกระทำจากการเป็นไม่ได้แห่งการให้ผล ชื่อว่ากิริยา ฯ จิตคือกิริยา ชื่อว่ากิริยาจิตตะ อันไม่มีเหตุด้วย อันไม่มีเหตุนี้ เป็นกิริยาจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเหตุกกิริยาจิตตะ ฯ ปี-ศัพท์ ย่อมรวบรวมว่า ท่านมิได้แสดงอเหตุกวิปากจิตเพียงอย่างเดียว ฯ บทว่า กิจจเกเทน ความว่า โดยประเภทแห่งกิจมีอวัชชนกิจ 2 อย่างและชวณกิจ 1 อย่าง ฯ โดยประการ 3 ชื่อว่าติธา ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อเหตุกาธิกาเร เป็นบทอาธาระในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า อเหตุกกิริยาจิตตานิปี เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า กิจจเกเทน เป็น

บทตติยาวิเสสณะในบทว่า ติธา ฯ บทว่า ติธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อุเปกฺขาสทคฺคตฺติ อาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(231) จิตชื่อว่าปัญญาทวาราวชชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า นึกถึงอารมณ์ที่กระทบปัญญาทวารมี จักขุทวารเป็นต้น คือกระทำการคำนึงในอารมณ์ที่กระทบนั้น หรือไม่ให้จิตสันดานเป็นไปด้วยอำนาจ เป็นภวังคจิต แล้วให้น้อมไปเพื่อความเป็นวิถิจิต ได้แก่ มโนธาตุจิตฝ่ายอเหตุกิริยา ฯ

จักขุเป็นเบื้องต้นแห่งทวารใด ทวารนั้น ชื่อว่าจักขวาทิ ทวารทั้งหลาย 5 ชื่อว่าปัญญา- ทวาระ ทิคฺสุมาสเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ ด้วยสูตร ทิคฺสุเสกตฺต¹⁴¹⁹ จักขุเป็นต้นด้วย จักขุเป็นต้นนั้น เป็นทวาร 5 ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจักขวาทิปัญญาทวาระ ฯ อา บทหน้า วช-ธาตุมีความหมายว่า ทำไว้ในใจ-การใคร่ครวญ-การคำนึงถึง, ความแปรปรวน ฯ เพราะฉะนั้น จึงไขความว่า อาโภคํ กโรติ- ย่อมทำการคำนึง ฯ ความสืบเนื่องของจิต ชื่อว่าจิตตสันดานะ ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งภวังคจิต ชื่อว่า ภวังควสะ ฯ ความเป็น คือความเป็นไป ชื่อว่าภาวะ ความเป็นไปแห่งวิถิจิต ชื่อว่าวิถิจิตตะ ฯ การไข ความของบทว่า อวชเซติ-ย่อมนึกถึง เป็น ปริณามติ-ย่อมให้น้อมไป ฯ

บทว่า จกฺขวาทิปัญญาทวารเ เป็นบทอาธาระในบทว่า ฆฺฏิตฺ- ฯ บทว่า ฆฺฏิตฺ เป็นบทวิเสสณะ ของบทว่า อารมฺมณํ ฯ บทว่า อารมฺมณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อวชเซติ ฯ บทว่า ตตฺถ เป็นบท อาธาระในบทว่า อาโภคํ ฯ บทว่า อาโภคํ เป็นบทกรรมในบทว่า กโรติ ฯ บทว่า จิตตสันดานํ เป็นบท กรรมในสองบทว่า อทตฺวา ปริณามติ ฯ บทว่า ภวังควสะ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปวตฺติตฺถ ฯ บทว่า ปวตฺติตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อทตฺวา ฯ บทว่า อทตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า ปริณามติ ฯ บทว่า วิถิจิตตภาวาย เป็นบทที่ตลสัมปทานะในบทว่า ปริณามติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบท เหตุ ฯ บทว่า ปรญาทวาราวชชนํ เป็นบทสัณฺญา ฯ ในรูปวิเคราะห์ที่ 1 เป็นสุทธกัตตุสาธนะ ในรูป วิเคราะห์ที่ 2 เป็นเหตุกัตตุสาธนะ ฯ

(232) กีกิริยาจิตฝ่ายอเหตุกะ 3 ดวง ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีตามลำดับอย่างนี้ว่า อวชชนจิตที่สหครตด้วยอุเบกขาเวทนา อันเป็นมโนธาตุฝ่ายอเหตุกิริยา 1 หสิตุปบาทจิตที่สหครต ด้วยโสมนัสสเวทนา อันเป็นมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอเหตุกิริยา 1 โวภูฏัพพจิตที่สหครตด้วยอุเบกขา เวทนา อันเป็นมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอเหตุกิริยา 1 ดังนี้ ก็ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้ตามลำดับการเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความย่อที่พึงได้ จึงกล่าวว่า กิริยาเหตุกมโนธาตุจิตต์ เป็นต้น ฯ

แม้ในตอนต้น ก็มีนัยเดียวกัน ฯ การกระทำ ชื่อว่ากิริยา เหตุแห่งจิตนั้น ไม่มี เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าอเหตุกะ อเหตุกะคือกิริยา ชื่อว่ากิริยาเหตุกะ ธาตุ คือ มโน ชื่อว่ามโนธาตุ อันเป็นมโน ธาตุด้วย อันเป็นมโนธาตุนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามโนธาตุจิตตะ อันเป็นอเหตุกิริยาด้วย อันเป็นอเหตุกิริยานั้น เป็นมโนธาตุจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากิริยาเหตุกมโนธาตุจิตตะ ฯ

(233) ประกอบความว่า ภวังคจิต (คือภวังคุปัจเฉทะ) ที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อวชชนจิต (คือปัญญาทวาราวชชนจิต และมโนทวาราวชชนจิต) ชื่อว่ามโนทวาร ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะเป็น ทางดำเนินไปคือเป็นทวารดำเนินไปแห่งวิถิจิตทั้งหลาย ฯ จิตชื่อว่ามโนทวาราวชชนะ เพราะวิเคราะห์ ว่า คำนึงถึงอารมณ์ที่ปรากฏ ด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปารมณฺที่ได้เห็น สัททารมณฺที่ได้ยิน และ

¹⁴¹⁹ รูป. -/349/232.

คันธารมณฺ์เป็นต้นที่ได้ทราบเป็นต้นในมโนทวารนั้น หรือน้อมจิตสันดานไปโดยนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแล
๑

อันเป็นอนันตรปัจจัยด้วย อันเป็นอนันตรปัจจัยนั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
อนันตรปัจจัยภูต ๑ จิตคือภวังค์ ชื่อว่าภวังคจิตตะ คือภวังคฺปัจจัยเฉพะ ๑ ชื่อว่ามนะ เพราะรู้อารมณ์ ๑
วิถีจิตย่อมดำเนินไปด้วยจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวาระ ๑ ทวาร-ธาตุมีความหมายว่า ทางแห่ง
การเป็นไป, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กขยาทีหิ โภ¹⁴²⁰, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กขจิ ธาตุวิภคตติปปัจจยानิ
ทีหวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴²¹ ๑ ทวารแห่งใจทั้งหลาย คือแห่งวิถีจิตทั้งหลาย ชื่อว่ามโนทวาระ ๑
เปลี่ยน อ ท้าย มน-ศัพท์ เป็น โอ ด้วยสูตร เอเตสโม โลเป¹⁴²² ๑ จิตทั้งหลายที่เป็นไปสืบเนื่องต่อ ๆ
กันมาแห่งวิถี ชื่อว่าวิถีจิตตะ ๑ การเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ๑ จิตชื่อว่ามุขะ เพราะเกี่ยวข้องกับความเป็นไป ๑
มุ-ธาตุมีความหมายว่า ผูก-พันธ์, ลง ข ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁴²³ ๑
ทางแห่งการเป็นไป ชื่อว่าปวัตติมุขะ ความเป็นแห่งทางแห่งการเป็นไป ชื่อว่าปวัตติมุขภาวะ ๑ ชื่อ
ว่าทิวสฺฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิวสฺฐัพพี** ความว่า ธรรมชาติใด อันจักขุพึงเห็น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาติ
นั้น ชื่อว่าทิวสฺฐะ คือรูปารมณฺ์ ๑ ธรรมชาติที่โสตะพึงได้ยิน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสฺฐะ คือสัททารมณฺ์
๑ ธรรมชาติที่ฆานะเป็นต้นพึงทราบ คือพึงรับเอา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามุตะ คืออารมณ์ 3 มี
คันธารมณฺ์เป็นต้น ๑ ธรรมชาติที่จักขุได้เห็นด้วย ที่โสตะได้ยินด้วย ที่ฆานะเป็นต้นได้ทราบด้วย ชื่อ
ว่าทิวสฺฐุตมฺมุตะ ธรรมชาติที่จักขุได้เห็น ที่โสตะได้ยินและที่ฆานะเป็นต้นได้ทราบเป็นเบื้องต้นแห่ง
วิญญานใด วิญญานนั้น ชื่อว่าทิวสฺฐุตมฺมุตาหิ ๑ ด้วย อาหิ-ศัพท์ หมายเอาธรรมายตนะที่ได้รับทราบ
แล้ว ๑ ชื่อว่าวิญญูตาตะ เพราะพึงทราบได้ด้วยใจนั่นเอง คือธรรมายตนะ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสสะ
ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์มีรูปารมณฺ์ได้เห็น สัททารมณฺ์ที่ได้ยิน และคันธารมณฺ์เป็นต้นได้ทราบ
เป็นต้น ชื่อว่าทิวสฺฐุตมฺมุตาหิวสสะ ๑ บทว่า วุตตเนยเนว ความว่า ไม่ให้จิตสันดานเป็นไปด้วยอำนาจเป็น
ภวังคจิต แล้วให้น้อมไปเพื่อความเป็นวิถีจิต ๑ เอว-ศัพท์ เป็นสันนิษฐานัตถะ ๑

บทว่า ตสฺมี เป็นบทอาธาระในบทว่า อาปาถิ ๑ บทว่า ทิวสฺฐุตมฺมุตาหิวสสะ เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า อาปาถิ ๑ สองบทว่า อาปาถิ คคฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อารมณฺ์ ๑ บทว่า
อารมณฺ์ เป็นบทกรรมในบทว่า อวชเชติ ๑ บทว่า วุตตเนยเนว เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า
ปริณามเต ๑ บทว่า จิตตสนฺตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปริณามเต ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๑

(234) อันเป็นมโนด้วย อันเป็นมโนนั้น เป็นวิญญานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามโน
วิญญานะ ธาตุคือมโนวิญญาน ชื่อว่ามโนวิญญานธาตุ อันเป็นอเหตุกกริยาด้วย อันเป็นอเหตุกกริยา
นั้น เป็นมโนวิญญานธาตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุ อันสหคตด้วย
อุเบกขาเวทนาด้วย อันสหคตด้วยอุเบกขาเวทนานั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุเบกขา-
สหคตจิตตะ อันเป็นมโนวิญญานธาตุฝ่ายอเหตุกกริยาด้วย อันเป็นมโนวิญญานธาตุฝ่ายอเหตุกกริยา
นั้น เป็นจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุ-
อุเบกขาสหคตจิตตะ ๑

¹⁴²⁰ รุป. -/673/491.

¹⁴²¹ รุป. -/488/351.

¹⁴²² รุป. -/48,386/45,286.

¹⁴²³ รุป. -/651/478.

(235) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า กัมโนทวาราวชชนจิตตวงนี้นั้นแล ชื่อว่าโวกฐัพพนจิต มิใช่จิตตวงอื่น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อิทเมว จ** เป็นต้น ๆ กัมโนทวาราวชชนจิตตวงนี้นั้นแล ย่อมตัดสิน อารมณ์ตามที่ใคร่ครวญแล้วในปัญจทวาร เพราะเหตุานั้น ท่านอาจารย์จึงเรียกว่า โวกฐัพพนจิต ฯ

เอว-ศัพทฺ หามจิตตวงอื่น ๆ จ-ศัพทฺ เป็นวากยารัมภะ ฯ อารมณ์ชื่อว่าสันตริณะ เพราะถูก ใคร่ครวญแล้วโดยชอบ ฯ ลง ยุ ปัจจยในกรรม ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ¹⁴²⁴ ฯ ตามที่ใคร่ครวญ ชื่อว่า ยถาสันตริณะ ฯ บทว่า วตถเปติ แยกเป็น วิ อว บทหน้า ลบสระ อิ ข้างหน้า, แยกพยัญชนะออกจาก สระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁴²⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁴²⁶, เปลี่ยน ฐ เป็น ถ ด้วย จ-ศัพทฺในสูตร โท ธสส จ¹⁴²⁷, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติย-ปจมา¹⁴²⁸ ฯ บทว่า วตถพพณํ ตตฺตบพเป็น วิ อว ถปนํ ฯ วิ อว บทหน้า ฐ-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยีน-ตั้งอยู่, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ¹⁴²⁹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ¹⁴³⁰, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁴³¹, ลบสระ อิ ข้างหน้า ด้วยสูตร สรา สเร โลป¹⁴³², เปลี่ยน อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อวสส¹⁴³³, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁴³⁴ ฯ เปลี่ยน ฐ เป็น ถ และเปลี่ยน ป เป็น ว ด้วย จ-ศัพทฺในสูตร โท ธสส จ¹⁴³⁵, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁴³⁶, ซ้อน ว ด้วยสูตร พรเทวภาโว จาเน¹⁴³⁷ ฯ เปลี่ยน วว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพทฺในสูตร โท ธสส จ¹⁴³⁸ จึงกล่าวว่า วตถพพณํ ฯ เป็น โวกฐพพณํ ก็มี ฯ ต่างกันเพียงเปลี่ยน ฐ เป็น ถ เท่านั้น ฯ เป็น โวกฐพพณํ ก็มี ฯ เปลี่ยน น เป็น ณ ฯ การเปลี่ยน น เป็น ณ นั้น ไม่ถูกต้อง ฯ แต่ในที่อื่นใช้เป็น โวกฐพพณํ ก็มี ฯ ลบ น ทั้ง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคม-วารวิปริตาเตสา จ¹⁴³⁹ ฯ ใช้เป็น โวกฐาปนํ ก็มี ฯ

บทว่า อิทเมว เป็นบทกัตตาในบทว่า วตถเปติ เป็นบทกรรมในบทว่า ปวฺจจติ ฯ บทว่า ปญจทวารเ เป็นบทอาธาระในบทว่า สนตริตํ ฯ บทว่า สนตริตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อาลมนํ ฯ

¹⁴²⁴ รูป. -/596/434.

¹⁴²⁵ รูป. -/12/9.

¹⁴²⁶ รูป. -/14/10.

¹⁴²⁷ รูป. -/27/20.

¹⁴²⁸ รูป. -/42/39.

¹⁴²⁹ รูป. -/597/435.

¹⁴³⁰ รูป. -/570/417.

¹⁴³¹ รูป. -/12/9.

¹⁴³² รูป. -/13/9.

¹⁴³³ รูป. -/45/44.

¹⁴³⁴ รูป. -/42/39.

¹⁴³⁵ รูป. -/27/20.

¹⁴³⁶ รูป. -/42/39.

¹⁴³⁷ รูป. -/40/33.

¹⁴³⁸ รูป. -/27/20.

¹⁴³⁹ รูป. -/370/268.

บทว่า อาลมนฺ เป็นกรรมในบทว่า วุตถเปติ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ปุจฺจติ ฯ บทว่า โวฏฺฐพฺพนํ เป็นบทอาการในบทว่า ปุจฺจติ ฯ บทว่า ปุจฺจติ เป็นอาชยตบถ กัมมวาทก ฯ

(236) จิตชื่อว่าหสิตุปบาท เพราะวิเคราะห์ว่า ให้เกิดความยิ้มแย้ม เป็นเหตุกัตตุสาธนะ ฯ ก็ในอรรถกถามีปาฐะว่า หสิตุปบาทจิตตมฺจ ฯ ส่วนในฎีกา ท่านอาจารย์เวฬุ จิตต-ศัพท์ กล่าวรูปวิเคราะห์ของ หสิตุปบาท-ศัพท์นั่นเอง ฯ จิตที่สหระคตด้วยโสมนัสสเวทนา อันเป็นมโนวิญญูณธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยา อันเป็นเหตุเพียงอาการยิ้มแย้มในอารมณ์ที่ละเอียดถึงฐานะอันเหมาะสมเป็นสำคัญ แห่งพระชีณาสพทั้งหลาย ฯ

อาสวะทั้งหลายแห่งบุคคลเหล่าใด หมดสิ้นแล้ว บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าชีณาสวะ เป็นอตัคคณพหุพีหิสมาส ฯ การขึ้น คือการเพิ่มขึ้น หมายถึงการถึงความกว้างขวาง ชื่อว่าอุพฺพาระ ฯ อุพฺพ-ธาตุมีความหมายว่า การขึ้น, ลง อาร ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจฺจนเต¹⁴⁴⁰ ฯ อันเป็นไปโดยความเป็นของกว้างขวาง ชื่อว่าโอพาริกะ ฯ อุพฺพ-ศัพท์ เป็นศัพท์มีความหมายว่า ภาวะ ฯ ลง ฦก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตตนกตาทิสฺสนนิชานนโยคสิปฺปณฺทชฺชิวิกตฺเตสุ จ¹⁴⁴¹ ฯ ความเป็นไปโดยความกว้างขวางหาได้ ชื่อว่าโนพาริกะ ฯ เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน¹⁴⁴² ฯ อันไม่เป็นไปโดยความกว้างขวาง (ละเอียด) ด้วย อันไม่เป็นไปโดยความกว้างขวางนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอโนพาริการมฺมณะ ฯ การยิ้มแย้ม ชื่อว่าปหฺฏฐาการะ ฯ ป บทหน้า หิส-ธาตุมีความหมายว่า ปิติ-ยินดี, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต¹⁴⁴³, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุ พร้อม ต ปัจจย เป็น ฐ ด้วยสูตร สาทิสฺสนตฺปฺจฺจนนฺทสาทีหิ ฐฺโจ¹⁴⁴⁴, ลบนิคคหิต ที่ หิส-ธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ-วิทตติปฺจฺจนานํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁴⁵ ฯ การกระทำยั้ง ชื่อว่าอาการะ การกระทำยั้งคือการยิ้มแย้ม ชื่อว่าปหฺฏฐาการะ หมายถึงอาการคือการยินดี ฯ อาการ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อบอกให้รู้ว่า ปหฺฏฐ-ศัพท์ เป็นภาววาทก ฯ อาการคือความยิ้มแย้มนั่นเอง เป็นเพียงอาการคือความยิ้มแย้ม ฯ มตต-ศัพท์ ห้ามอาการคือการร่าเริงยินดีเหมือนปุถุชนและพระเสขบุคคลทั้งหลาย ฯ เหตุเพียงอาการคือความยิ้มแย้ม แห่งจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปหฺฏฐาการมตตเหตุกะ ฯ การกระทำด้วย การกระทำนั้น เป็นอเหตุกะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากริยาเหตุกะ อันเป็นการกระทำที่เป็นอเหตุกะด้วย อันเป็นการกระทำที่เป็นอเหตุกะนั้น เป็นมโนวิญญูณธาตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากริยามโนวิญญูณธาตุ อันสหระคตด้วยโสมนัสสเวทนาด้วย อันสหระคตด้วยโสมนัสสเวทนานั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสมนัสสสหคตจิตตะ ฯ อันเป็นมโนวิญญูณธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยาด้วย อันเป็นมโนวิญญูณธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยานั้น เป็นจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสสเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากริยาเหตุกมโนวิญญูณธาตุโสมนัสสสหคตจิตตะ ฯ ด้วยบทว่า ชีณาสวานํ อโนพาริการมฺมณฺสุ ปหฺฏฐาการมตตเหตุกํ นี้ ย่อมให้รู้ว่า หสิตุปบาทจิตสหระคตด้วยโสมนัสสเวทนาเท่านั้น โดยประการทั้งปวง เพราะเกิดขึ้นในอิฏฐารมณฺในสันดานของพระชีณาสพทั้งหลายเท่านั้น เพื่อละวิปาส ฯ

¹⁴⁴⁰ รูป. -/660/483.

¹⁴⁴¹ รูป. -/374/271.

¹⁴⁴² รูป. -/345/230.

¹⁴⁴³ รูป. -/622/450.

¹⁴⁴⁴ รูป. -/626/452.

¹⁴⁴⁵ รูป. -/488/351.

บทว่า ซีณาสวานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปหุจกาการ- ๓ บทว่า อนโฬการิมมณฺเสสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปหุจ- ๓ บทว่า ปหุจกาการมตฺเตหฺตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กิริยา- เหตุกมโนวิญาณธาตุโสมนสฺสสทฺตจิตฺตํ ๓ บทว่า กิริยาเหตุกมโนวิญาณธาตุโสมนสฺสสทฺตจิตฺตํ เป็นลึงค์ตัดะ ๓

(237) เพื่อห้ามบทนั้นว่า ใคร ๆ ฟังถือเอาว่า เนื้อความของบทว่า สพฺพธาปิ เหมือนเนื้อความของบทว่า สพฺพธาปิ ข้างต้น ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สพฺพธา** เป็นต้น ๓ อุกฺสฺลวิปาก- จิตด้วย กุสฺลวิปากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่าอกุสฺลวิปากกุสฺลวิปากกิริยา ความต่างกันแห่งอกุสฺล- วิปากจิต กุสฺลวิปากจิต และกิริยาจิต ชื่อว่าอกุสฺลวิปากกุสฺลวิปากกิริยาเภทะ ๓ บทว่า อฏฺฐารส เป็น การกำหนดจำนวน ๓ บทว่า อเหตุกจิตฺตานิ เป็นการแสดงธรรมที่กำหนดไว้แล้ว ๓ การคํานวณ ชื่อ ว่าคณนะ ๓ คณ-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คํานวณ, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ¹⁴⁴⁶ ๓ ชื่อว่า คณนปริจเฉทะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดนับ คือกล่าวถึงจำนวน ๓ ชื่อว่าปริจฉินนะ เพราะถูกกำหนด ธรรมคือที่ถูกกำหนดแล้ว ชื่อว่าปริจฉินนธัมมะ การแสดงธรรมที่ถูกกำหนดไว้แล้ว ชื่อว่าปริจฉินน- ธัมมนิทฺสสนะ คือกล่าวถึงสิ่งที่ถูกนับ ๓ การพรรณนาความแห่งเหตุกจิต ชื่อว่าอเหตุกวิณฺณนา ๓

โยชนาการพรรณนาความอเหตุกจิต จบแล้ว

3.4 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องกามาวจรจิต

(238) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ประโยชน์ในการใส่คาถาเข้ามา จึงกล่าวว่า **เอวํ** เป็นต้น ๓ ท่านอาจารย์ครั้งแสดงจิต 30 ดวงถ้วน คืออกุสฺลจิต 12 ดวง อเหตุกจิต 18 ดวง ดังพรรณนามาฉะนี้ แล้ว บัดนี้ หวังจะตั้งชื่อจิตที่พ้นจากจิต 30 ดวงถ้วนเหล่านั้นว่า โสภณจิต จึงกล่าวคำว่า **ปาปา เหตุกมฺมุตฺตานิ** ดังนี้ เป็นต้น ๓

12 ดวงด้วย 12 ดวงนั้น เป็นอกุสฺลจิตด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทวาทสากุสฺลส อเหตุก จิตด้วย อเหตุกจิตเหล่านั้น มี 18 ดวงด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอเหตุกัฏฺฐารส อุกุสฺลจิต 12 ดวง ด้วย อเหตุกจิต 18 ดวงด้วย ชื่อว่าทวาทสากุสฺลสอเหตุกัฏฺฐารส ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวส ความ เกี่ยวข้องแห่งอกุสฺลจิต 12 ดวงและอเหตุกจิต 18 ดวง ชื่อว่าทวาทสากุสฺลสอเหตุกัฏฺฐารสวส ชื่อว่า สมะ เพราะพอดี จำนวน 30 พอดี ชื่อว่าสมตฺตงฺส 30 พอดีด้วย 30 พอดีนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสมตฺตงฺสจิตตะ ๓ ท่านอาจารย์ใส่ สม-ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จิต 30 ดวงเท่านั้น ไม่หย่อนไม่ถึง ไปกว่านี้ ๓ อันพ้นจากจิต 30 ดวงถ้วนนั้น ชื่อว่าตฺตพฺพินิมฺมุตตะ ๓ โวหารคือชื่อว่า โสภณจิต ชื่อว่า โสภณโวหาระ ๓ บทว่า จเปตฺตฺม มีอธิบายว่า เพื่อทำการตั้งชื่อ ๓

บทว่า เอวํ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ทสฺเสตฺวา ๓ บทว่า ทวาทสากุสฺลสอเหตุกัฏฺฐารส เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า -ตฺส- ๓ บทว่า สมตฺตงฺสจิตฺตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺเสตฺวา ๓ บท ว่า ทสฺเสตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ๓ บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า วุตฺตํ ๓ บทว่า ตพฺพินิมฺมุตฺตานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า โวหารํ ๓ บทว่า โสภณโวหารํ เป็นบทกรรมในบทว่า จเปตฺตฺม ๓ บทว่า จเปตฺตฺม เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ๓ บทว่า ปาปาเหตุกมฺมุตฺตานีตฺถาหิ เป็นบท กรรมในบทว่า วุตฺตํ ๓ บทว่า วุตฺตํ เป็นกิตฺตบ ทมฺมวาทจก ๓

¹⁴⁴⁶ รูป. -/596/434.

(239) ท่านอาจารย์เมื่อจะไขความในคาถา จึงกล่าวว่า **อตตนา** เป็นต้น ๆ อธิบายว่า จิตทั้งหลายที่พ้นจากจิตชื่อว่าปาปะ เพราะให้บุคคลที่ตนอาศัยอยู่ถึงทุกขมีทุกขในอบายภูมิ เป็นต้น และจากจิตชื่อว่าอเหตุกะ เพราะไม่มีการสัมปโยคกับเหตุ มีจำนวน 59 ดวง คือกามาวจรจิต 24 ดวง มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต 35 ดวง อีกอย่างหนึ่ง จิตมี 91 ดวงบ้าง เพราะแยกโลกุตตรจิต 8 ดวง แต่ละดวงออกเป็นอย่างละ 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเรียกคือตรัสเรียกว่า โสภณจิต เพราะเป็นเครื่องนำคุณอันงามมา และเพราะประกอบด้วยเหตุที่ไม่มีโทษมือโลกเหตุ เป็นต้น เพราะมีการนำคุณอันงามนั้นมาเป็นเหตุ ๆ

บทว่า อตตนา คือ อันตนคืออกุศลจิต ๆ ชื่อว่าอธิสยิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิสยิตถ** ความว่า บุคคลใด อันอกุศลจิตอาศัยอยู่แล้ว เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าอธิสยิตะ เป็นกัมมสาธนะ ๆ อธิ บทหน้า สิ-ชาตุมีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁴⁴⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹⁴⁴⁸, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁴⁴⁹, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁴⁵⁰ ๆ ความสุขขย่อมเป็นไปด้วยบุญนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอยะ ๆ อี-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁴⁵¹, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹⁴⁵², เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁴⁵³ ๆ ความเจริญที่เรียกว่าบุญ ไปปราศแล้ว ชื่อว่าอปายะ อบายเป็นเบื้องต้นแห่งโทษใด โทษนั้น ชื่อว่าอปายาที ทุกข์ที่เป็นไปในอบาย เป็นต้น ชื่อว่าอปายาทีทุกขะ ๆ ชื่อว่าปาปนะ เพราะให้ถึง เป็นภาวสาธนะ ๆ การให้ถึงทุกขมีอบาย เป็นต้น ชื่อว่าอปายาทีทุกขปาปนะ ๆ จิตที่ชื่อว่าปาปะ เพราะให้ถึงทุกขมีอบาย เป็นต้น ๆ การประกอบด้วยเหตุทั้งหลาย ชื่อว่าเหตุ-สัมปโยค ความไม่มีแห่งการประกอบด้วยเหตุ ชื่อว่าเหตุสัมปโยคภาวะ ๆ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปาเปหิ จ อเหตุเกหิ จ ๆ 20 ดวงอันยิ่งด้วย 4 ดวง ชื่อว่าจตุวิสติ 24 ดวงด้วย 24 ดวงนั้น เป็นกามาวจรด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุวิสติกามาวจร 30 ดวงอันยิ่งด้วย 5 ดวง ชื่อว่าปัญจัตติงสมหัคคตจิตด้วย โลกุตตรจิตด้วย ชื่อว่ามหัคคตโลกุตตระ 35 ดวงด้วย 35 ดวงเหล่านั้น เป็นมหัคคตจิตและโลกุตตรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญจัตติงสมหัคคตโลกุตตระ กามาวจรจิต 24 ดวงด้วย มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต 35 ดวงด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุวิสติกามาวจรปัญจัตติงสมหัคคตโลกุตตระ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งกามาวจรจิต 24 ดวง และมหัคคตจิตและโลกุตตรจิต 35 ดวง ชื่อว่าจตุวิสติกามาวจรปัญจัตติงสมหัคคตโลกุตตรวสะ ๆ 60 ดวง ขาด 1 ดวง ชื่อว่าเอกนสฺสฎฐิ ประมาณแห่งจิตเหล่านี้ 59 ดวง จิตเหล่านั้น ชื่อว่าเอกนสฺสฎฐิปริมาณะ ๆ ท่านอาจารย์ใส่ ปริมาณ-ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า เอกนสฺสฎฐิ-ศัพท์กล่าวถึงการนับ ๆ อถ และ วา ทั้งสองศัพท์ เป็นนิบาต ท่านอาจารย์กล่าวสองบทว่า อถวา ให้เป็นศัพท์เดียวกัน เพื่อให้รู้ว่า อถวา-ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ศัพท์ ๆ 8 ดวงด้วย 8 ดวงเหล่านั้น เป็นโลกุตตรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอฏฐ-

¹⁴⁴⁷ รูป. -/622/450.

¹⁴⁴⁸ รูป. -/434/318.

¹⁴⁴⁹ รูป. -/547/400.

¹⁴⁵⁰ รูป. -/491/356.

¹⁴⁵¹ รูป. -/568/414.

¹⁴⁵² รูป. -/434/318.

¹⁴⁵³ รูป. -/491/356.

โลกุตตระ ๑ องค์คือฉาน ชื่อว่าฉานังคะ คือวิตกเป็นต้น การประกอบด้วยองค์คือฉาน ชื่อว่าฉานังคะ-โยคะ ประเภทแห่งการประกอบด้วยองค์ฉาน ชื่อว่าฉานังคะโยคะ ๑ ในบทว่า กตวา นี้ ลง ตวา ปัจจัยในความหมายว่า เหตุ ด้วย ตุนตวานตวา วา-โยควิภาคะในสูตร ปุพฺพกาเลกตตฺถกานํ ตุนตวาน-ตวา วา¹⁴⁵⁴ ๑ 90 อันยังด้วย 1 ชื่อว่าเอกนวุติ ๑ ปี-ศัพท์ รวบรวม จิต 59 ดวง ๑ ท่านอาจารย์ได้เรียง บทว่า จิตตานิ ที่วางไว้หลังบทว่า เอกนวุติ แล้วหมายเอากุศลจิตทั้งหลาย จึงวางบทว่า โสภณ-คุณาวหนโต นี้ข้างหลังบทว่า เอกนวุติปี ๑ ชื่อว่าโสภณะ เพราะงดงาม ๑ สุภ-ธาตุมีความหมายว่า งดงาม, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตฺตฺรณปฺเทสฺสุ จ¹⁴⁵⁵ ๑ ชื่อว่าคุณะ เพราะประกาศเครื่องค้ำจุนของตน ได้แก่ผลอันพิเศษมีรูปสมบัติเป็นต้น ๑ คุณ-ธาตุมีความหมายว่า ประกาศ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุตฺวาวิ วา¹⁴⁵⁶ ๑ คุณคือความงดงาม ชื่อว่าโสภณคุณะ ๑ การให้สัตว์เกิด ชื่อว่าอวหนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ การให้สัตว์เกิดนำคุณอันงดงามมา ชื่อว่าโสภณคุณาวหนะ ๑ บทว่า ตฺเหตฺกตฺตา นี้ ท่านใส่เข้ามาหมายเอาวิบากจิตทั้งหลาย ชื่อว่าเหตุ เพราะเป็นเครื่องเป็นไปแห่งผล คือกุศลจิต เหตุแห่งผลเหล่านี้ในการให้สัตว์เกิดนำคุณอันงดงามมานั้น ผลเหล่านั้น ชื่อว่าตงเหตุกะ คือวิบาก ๑ ลง นิคฺคหิตอากมฺขํชานฺหา ๑ ความเป็นแห่งเหตุแห่งวิบากนั้น ชื่อว่าตงเหตุกัตตะ ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบ เป็น โสภณคุณาวหนโต จ ตฺเหตฺกตฺตา จ ๑ คำว่า อโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคโต นี้ ท่านอาจารย์ใส่เข้ามาหมายเอาโสภณจิตทุกดวง ๑ อโลภะเป็นเบื้องต้นแห่งเหตุเหล่านี้ เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าอโลภาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาอโทสเหตุและอโมหเหตุด้วย ๑ โทษแห่งเหตุเหล่านี้ ไม่มี เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าอนวัชชะ อันไม่มีโทษด้วย อันไม่มีโทษนั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนวัชชเหตุ อันมี อโลภะเป็นต้นด้วย อันมีอโลภะเป็นต้นนั้น เป็นเหตุอันไม่มีโทษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอโลภาทิ-อนวัชชเหตุ อันประกอบด้วยเหตุอันไม่มีโทษมีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอโลภาทือนวัชชเหตุสัมปโยคะ ๑ แต่บางคัมภีร์ ไม่มีปาฐะว่า โสภณคุณาวหนโต ตฺเหตฺกตฺตา จ ๑ มีเพียงปาฐะว่า อโลภาทือนวช-ชเหตุสมปโยคโต ๑ ก็ปาฐะที่มีอยู่ ย่อมถูกต้อง ๑ บางคัมภีร์มีปาฐะว่า โสภณคุณาวหนโต ตฺเหตฺกตฺตา ๑ ปาฐะจึงประกอบด้วย จ-ศัพท์ตัวเดียวว่า อโลภาทือนวชชเหตุสมปโยคโต จ ๑ เมื่อเป็นเช่นนั้น จ-ศัพท์ นั้น จึงรวบรวมในความเป็นเหตุไว้ ๑ บางคัมภีร์ มีปาฐะแม้ว่า อโลภาทือนวชชเหตุสมปโยคโต จ โสภณคุณาวหนโต ตฺเหตฺกตฺตา จ ดังนี้ ปาฐะนั้น ไม่ถูกต้อง ควรวางสลับเปลี่ยนปาฐะไว้ใหม่ ๑ บทว่า วุจฺจเร มาจาก อุจ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, อนเต วิภตฺติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย¹⁴⁵⁷, เปลี่ยน ญย เป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ สธาตฺวนตสฺส¹⁴⁵⁸, ซ้อน จ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน¹⁴⁵⁹, ลง ว อากมฺ ที่ต้นธาตุ และเปลี่ยน อนเต วิภตฺติ เป็น เร ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺจฺจยानํ ที่มฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁶⁰ ๑ ไขความเป็น กลียนฺติ เพราะ อุจ-ธาตุกล่าวถึงแม้ความหมายว่า สละ เป็นต้น ๑

¹⁴⁵⁴ รูป. -/640/464.

¹⁴⁵⁵ รูป. -/597/435.

¹⁴⁵⁶ รูป. -/568/414.

¹⁴⁵⁷ รูป. -/445/323.

¹⁴⁵⁸ รูป. -/447/324.

¹⁴⁵⁹ รูป. -/40/33.

¹⁴⁶⁰ รูป. -/488/351.

บทว่า อุตตนา เป็นบทกัตตาในบทว่า อธิสยิตสสุ ฯ บทว่า อธิสยิตสสุ เป็นบทกรรมในบทว่า ปาปนโต ฯ บทว่า อปายาทิทุกขปาปนโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปาเปหิ ฯ สองบทว่า ปาเปหิ อเหตุเกหิ จ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า มุตตานิ ฯ บทว่า เหตุกสมปโยคภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า อเหตุเกหิ ฯ สามบทว่า มุตตานิ เอกุณสสุธิปริมาณานิ เอกนวุติปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จตุวีสติกามาวจรปญจตติสมหคคตโลกุตตรวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เอกุณสสุธิ- อถวา-ศัพทํ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า อฏฐโลกุตตรานิ เป็นกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ฌานงคโยค- เกเทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปญจธา ฯ บทว่า ปจเจกํ เป็บบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ปญจธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า เอกนวุติ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจฺจเร ฯ สามบทว่า โสภณคุณาวหนโต ตํเหตุกตฺตา จ อโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วุจฺจเร ฯ บทว่า โสภณานีติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจฺจเร กถินฺนติ ฯ บทว่า วุจฺจเร กถินฺนติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาทก ฯ

(240) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้การเชื่อมคำว่า โสมนสฺสสหคตํ เป็นต้น จึงกล่าวว่า อิทานิ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เพราะบรรดาโสภณจิตทั้งหลาย (59 หรือ 91 ดวง) โสภณจิตเฉพาะฝ่าย กามาวจร (24 ดวง) ท่านพระอนุรุธาจารย์ยกขึ้นแสดงก่อน และเพราะแม้บรรดาโสภณจิตฝ่าย กามาวจรเหล่านั้น อภัยกตจิตทั้งหลาย (คือวิปากจิตและกิริยาจิต) มีกุศลจิตนำหน้า (ฉะนั้น) บัดนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์หวังจะแสดงกามาวจรกุศลจิตก่อน ต่อแต่นั้น แสดงจิตที่เป็นวิปากของ กามาวจรกุศลจิตนั้น และในลำดับนั้น แสดงกิริยาจิตที่นับเนื่องในชั้นเดียวกันกับวิปากจิตนั้น ประเภท ละ 8 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร จึงกล่าวคำว่า โสมนสฺสสหคตํ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

เอว-ศัพทํ ห้ามรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตทั้งหลาย ฯ กามาวจรกุศลจิต ชื่อว่าอุทฺทิกฺกุฐะ เพราะถูกยกขึ้นแสดง เป็นกัมมสาธนะ ฯ ความเป็นแห่งกามาวจรกุศลจิตที่ถูกยกขึ้นแสดง ชื่อว่าอุทฺทิกฺกุฐตฺตะ ฯ ปิ-ศัพทํ รวบรวมบรรดาโสภณจิตทั้งหลายอย่างเดียวยกขึ้นได้ ฯ กุศลจิตนำหน้า แห่งอภัยกตจิตเหล่าใด อภัยกตจิตเหล่านั้น ชื่อว่ากุสฺสปุพฺพกะ ฯ ลง ก อาคม ด้วยสูตร กฺว จิ สมาสนตคตตานมการนโต¹⁴⁶¹ ฯ ความเป็นแห่งอภัยกตจิตที่มีกุศลจิตนำหน้า ชื่อว่า กุสฺสปุพฺพกตฺตะ ฯ วิปากแห่งกามาวจรกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตฺทพิปกะ ฯ ลำดับแห่งกามาวจรกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตทนนฺตระ ฯ ชั้นเดียวกัน ชื่อว่าเอกกฺกมฺมิ อันนับเนื่องในชั้นเดียวกัน ชื่อว่าเอกกฺกมฺมิปปริยาป็นนะ อันนับเนื่องในชั้นเดียวกันกับวิปากจิตนั้น ชื่อว่าตเทกฺกมฺมิปปริยาป็นนะ ฯ เพียงการกระทำ ชื่อว่ากริยา จิตคือการกระทำ ชื่อว่ากริยาจิตตตะ ฯ จ-ศัพทํ ควรประกอบเป็น กามาวจรกุสฺสณฺจ ตพิปกกณฺจ กริยาจิตตณฺจ ฯ เวทนาด้วย ญาณด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขาระ ประเภทแห่งเวทนา ญาณและสังขาร ทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขารเภทะ ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า โสภณฺเส เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า กามาวจรานเมว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อุทฺทิกฺกุฐตฺตา ฯ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า อุทฺทิกฺกุฐตฺตา ฯ บทว่า อุทฺทิกฺกุฐตฺตา เป็นบทสามัญญเหตุในบทว่า ทสฺเสตฺถ ฯ บทว่า เตสุปิ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า กามาวจรกุสฺสํ เป็นบทนิทธารณียะ ฯ บทว่า อพฺยาททานํ เป็นบทสัมพันธะใน

¹⁴⁶¹ รูป. -/350/233.

บทว่า กุสลบุพพกตตา ฯ บทว่า กุสลบุพพกตตา เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ปรมฺม เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ สามบทว่า กามาวจรกุสลํ ตพฺพิปากํ ภิรียาจิตตถฺย เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ตทนนฺตรํ เป็นบทกาล-สัจตมฺมในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ตเทกฺกมฺปิรียาปนฺนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภิรียาจิตตํ ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า เวทนาถานสงฺขารเกเทน เป็นบทตติยา-วิเสสนะในบทว่า อฏฺฐธา ฯ บทว่า อฏฺฐธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า โสมนสฺสสทฺตฺนตฺตืออาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(241) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ ในคำว่า **โสมนสฺสสทฺต** เป็นต้นนั้น พึงทราบอธิบายความมีรูปวิเคราะห์เป็นต้นดังต่อไปนี้ ฯ ธรรมชาติชื่อว่า ญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้ คือย่อมรู้ตลอด (ธรรมทั้งหลาย) ตามสภาวะ ฯ

ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือปกติของตน ฯ ตามสมควรแก่สภาวะของบัญญัติและปรมาตฺถ ชื่อว่ายถาสภาวะ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า ปฏิวิฆมฺติ เพื่อแสดงการถือเอาอารมณ์ที่พิเศษคือกิจที่จำได้และรับรู้ของญาณ ฯ ปฏิ บทหน้า วิท-ชาตุมิความหมายว่า รู้, ติ วิภตฺติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิตโย¹⁴⁶², เปลี่ยน ทฺย เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁴⁶³, ซ้อน ชฺ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา¹⁴⁶⁴ ฯ บทว่า ยถาสภาวํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะ ฯ คำเป็นว่า โสมนสฺสสทฺต เป็นต้นที่เหลือ มีนัยขั้นตอนเหมือนกับที่กล่าวแล้วเป็นต้นว่า สุนฺทรมโน ตํ วา เอตฺตส อตฺถิติ สุมโน ฯ ชื่อว่าวุตตะ เพราะถูกกล่าวแล้ว นัยแห่งคำใดถูกกล่าวแล้ว คำนั้น ชื่อว่าวุตตฺนยะ ฯ เอว-คัพฺพ เป็นสันนิษฐานัตถะ (มีความหมายว่า สันนิษฐานะ (ตัดสิน) แปลว่า นั้นเทียว) ฯ

(242) เมื่อกล่าวว่า มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ดังนี้ บางท่านอาจสงสัยแม้เหตุของโสมนัส-เวทนาเป็นต้นว่าเหมือนในอกุศลจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุแห่งโสมนัสเวทนาเป็นต้นในอธิการว่าด้วยกามาวจรกุศลจิตนี้ จึงกล่าวว่า **เอตถ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ในอธิการว่าด้วยกามาวจรกุศลจิตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ จิตสหฺรคตด้วยโสมนัส ด้วยเหตุหลายประการเป็นต้นว่า ด้วยศรัทธาแก่กล้า ด้วยความเห็นอันบริสุทธิ์ ด้วยความถึงพร้อมแห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น และพึงทราบว่ จิตเป็นญาณสัมปยุต โดยกุศลกรรมที่ยังปัญญาให้เป็นไปได้ โดยการเกิดในโลกที่ไม่ถูกเบียดเบียน โดยอินทรีย์แก่กล้าและโดยกิเลสอยู่ห่างไกล พึงทราบว่ จิตสหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนาและว่ จิตเป็นญาณวิปยุต โดยบรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวแล้วนั้น พึงทราบว่ จิตเป็นอสังขาริก โดยกายและจิตมีความสามารถด้วยอำนาจสปปายะมีอวาสสปปายะเป็นต้น และโดยบุรพจริยาเป็นต้นว่าความเป็นผู้ได้เคยทำการสั่งสมไว้ในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายมีทานเป็นต้นในปางก่อน และพึงทราบว่ จิตเป็นสังขาริก โดยบรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวแล้วนั้น ฯ

จ-คัพฺพ เป็นวากยารัมภะ ฯ ประกอบความว่า จิตสหฺรคตด้วยโสมนัส ด้วยศรัทธาแก่กล้า จิตสหฺรคตด้วยโสมนัส ด้วยความเห็นอันบริสุทธิ์ ด้วยความถึงพร้อมแห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น ฯ กำลังแห่งศรัทธานั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพลวา ความเชื่อ ชื่อว่าสัทธา อันมีกำลังด้วย อันมีกำลังนั้น เป็นศรัทธาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพลวสัทธา คือศรัทธามาก ฯ ความเห็น ชื่อว่าทสฺสนะ

¹⁴⁶² รูป. -/510/368.

¹⁴⁶³ รูป. -/511/369.

¹⁴⁶⁴ รูป. -/42/39.

ความถึงพร้อม ชื่อว่าสัมปตติ ความถึงพร้อมแห่งความเห็น ชื่อว่าทสสนสัมปตติ คือทิกฺขุวิสุทฺธิ ฯ ชื่อว่าปัจจยะ เพราะเป็นแดนเป็นไปแห่งผล คือทานวัตถุมิข้าวเป็นต้น ชื่อว่าปฏิคคาหะ เพราะรับเอาปัจจยด้วย ปฏิคคาหด้วย ชื่อว่าปัจจยปฏิคคาหะ ปัจจยและปฏิคคาหเป็นเบื้องต้นแห่งสถานที่ เวลา และเพื่อนเป็นต้นเหล่าใด สถานที่ เวลา และเพื่อนเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปัจจยปฏิคคาหกาทิ ฯ ด้วยอาทิ-ศัพฺท หมายเอา สถานที่ เวลา เพื่อนและคนใช้ด้วย ฯ ความถึงพร้อมแห่งปัจจยและปฏิคคาหเป็นต้น ชื่อว่าปัจจยปฏิคคาหกาทิสัมปตติ ฯ บรรดาปัจจยและปฏิคคาหเหล่านั้น ทานวัตถุมิข้าวเป็นต้นที่ ประณีตและน่าชอบใจและเกิดขึ้นโดยชอบธรรม ชื่อว่าปัจจยสัมปตติ ฯ ผู้รับที่เป็นทักษิณียบุคคลชั้นเลิศ ชื่อว่าปฏิคคาหสัมปตติ ฯ สถานที่ที่มีการหาข้าวและน้ำได้ง่ายเป็นต้น ชื่อว่าเทศสัมปตติ ฯ ก็เวลาเช่นนั้น คือหาได้ง่าย ชื่อว่ากาลสัมปตติ ฯ ความเป็นกัลยาณมิตร ชื่อว่ามิตตสัมปตติ ฯ ก็การได้คนรับใช้ที่ไม่ประมาทในการทำกิจนั้น ๆ ให้ถึงพร้อมแม้ไม่ต้องสั่งให้ทำ ชื่อว่าปริจาริกสัมปตติ ฯ อย่างนี้เป็นเบื้องต้นแห่งเหตุเหล่าใด เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าอิติเอวมาทีนิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพฺท ท่านรวบรวมการเห็นอนิสงส์และเหตุเกิดปิตติสัมโพชฌงค์ 11 อย่างด้วย ฯ ชื่อว่าเหตุเกิดปิตติสัมโพชฌงค์ คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อุปสมานุสสติ การเว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง การคบบุคคลผู้หมดจด การพิจารณาความในพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ความน้อมจิตไปในปิตติสัมโพชฌงค์นั้น ฯ ท่านอาจารย์ไม่ได้กล่าวสามบทว่า อิกฺขุจรรम्मณฺณ อคฺคมิรปฺกตฺตา โสมนสฺสปฏิสนฺธิกฺตา นี้ไว้ เพราะมีความเหมือนกับที่กล่าวไว้แล้วข้างหน้า ฯ ชื่อว่าการณะ เพราะทำผลให้เกิด ฯ ความเป็นแห่งจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตา ฯ ชื่อว่าปัญญาสังวัตตินิกะ เพราะยังปัญญาให้เป็นไปได้ ฯ วัตต-ชาตุมิความหมายว่า เป็นไป, ลง อนียปัจจย ในความหมายว่า ความเป็นเหตุ ด้วย ตพพานิยา-โยควิภาคะในสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานิยา¹⁴⁶⁵ ฯ ท่านอาจารย์ทำการเปลี่ยน ย เป็น ก และรัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตร กฺวจิ ชาติวิภตฺติปฺจฺจยํ ทิม-วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁶⁶ จึงกล่าวว่า สวัตตินิกิ ฯ กรรมคือการยังปัญญาให้เป็นไปได้ ชื่อว่าปัญญา-สังวัตตินิกิมมะ คือบุญกรรมมีการแสดงธรรมเป็นต้นของคนเหล่าอื่น ชื่อว่าพยาพาธะ เพราะเปียดเบียนจิต คือโหมนัสและพยาบาท ฯ วิ อา บทหน้า พาธ-ชาตุมิความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา¹⁴⁶⁷ ฯ พยาพาธ นั้นเอง เป็น พยาปชฌ์ ฯ ลง ญย ปัจจย ในความหมายของตน หลัง พยาพาธ-ศัพฺท ด้วย ต-ศัพฺทในสูตร ญยตฺตตา ภาเว ตุ¹⁴⁶⁸, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสฺ โณ โลป¹⁴⁶⁹, ลบ อ ที่ ธ ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปญจ¹⁴⁷⁰, นำเข้าประกอบกัน ฯ เปลี่ยน ญ เป็น ฌ ด้วย การ-ศัพฺทในสูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลยชการตฺต¹⁴⁷¹, เปลี่ยน พ เป็น ป ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁴⁷², ซ้อน ชุ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติย-

¹⁴⁶⁵ รุป. -/545/399.

¹⁴⁶⁶ รุป. -/884/351.

¹⁴⁶⁷ รุป. -/568/414.

¹⁴⁶⁸ รุป. -/387/286.

¹⁴⁶⁹ รุป. -/363/264.

¹⁴⁷⁰ รุป. -/369/268.

¹⁴⁷¹ รุป. -/41/38.

¹⁴⁷² รุป. -/370/268.

ปจมา¹⁴⁷³ ๓ ความโหม่นัสและพยาบาท ย่อมไม่มีในโลกใด โลกนั้น ชื่อว่าอภัยปาชณะ ๓ ชื่อว่าโลกะ เพราะเป็นภพที่สัตว์ทั้งหลายปรากฏอยู่ ๓ โลก-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญจตวาวิ วา¹⁴⁷⁴ ๓ อันไม่มีความโหม่นัสและพยาบาทด้วย อันไม่มีความโหม่นัสและพยาบาท นั้น เป็นโลกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภัยปาชณโลกะ คือรูปภพ ๓ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัตติ ความเกิดขึ้นในรูปภพที่ไม่มีความโหม่นัสและพยาบาท ชื่อว่าอภัยปาชณโลกูปปัตติ คือการเกิดใน รูปภพ ๓ ความแก่กล้า ชื่อว่าปริปากะ ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าอินทรีย์ปริปากะ คือ คนที่สมบูรณ์มีอินทรีย์แก่กล้า อันเป็นหมวด 10 ของปัญญา ๓ ชื่อว่ากิเลส เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ ทั้งหลายเศร้าหมอง ๓ การอยู่ห่างไกล ชื่อว่าทुरิภาวะ ๓ ลง อ ปัจจย หลัง ฎ-ธาตุ ด้วยสูตร ยทฺฐ- ปปฺนนา นิปาตนา สิขณฺติ¹⁴⁷⁵ ๓ ความที่กิเลสอยู่ห่างไกลจากการเจริญสมณะและวิปัสสนาทั้งหลาย ชื่อว่ากิเลสทुरิภาวะ ๓ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปณฺญาสํวตฺตนิกมฺมโต จ อพฺยาปชฺชโลภุปฺตติโต จ อินทรีย์ปริปากโต จ กิเลสทुरิภาวโต จ ๓ จ-ศัพท์ รวบรวมเหตุเกิดของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ 7 อย่างไว้ เพราะมีความหมายหลากหลาย ๓ คือ การสอบถาม การทำวัตถุให้สละสลวย การปรับอินทรีย์ให้ สม่่าเสมอกัน การเว้นบุคคลมีปัญญาทรม การคบหาบุคคลผู้มีปัญญา การพิจารณาสอดส่องด้วย ปัญญาอันลึกซึ้ง และความโน้มจืดไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น ๓ และรวบรวมพุทธานุสสติเป็นต้น และความเป็นติเหตุกปฏิสนธิจิต ๓ บรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวแล้วเหล่านั้น ชื่อว่าตัพพิ- ปริยาเย ๓ อธิบายความว่า พึงทราบวา จิตที่มีอารมณ์เป็นกลางและเป็นสภาวะลึกซึ้ง ด้วยความไม่มี เหตุแห่งโสมนัสมีศรัทธาแก่กล้าเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว พึงทราบวา จิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา โดยเหตุมีการทำปฏิสนธิจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา และว่า จิตเป็นญาณวิปยุต โดยไม่มีกุศลกรรม ที่ยังปัญญาให้เป็นไปได้ ๓ ความเป็นแห่งจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุปกขาสหคตตา ๓ บท ว่า เจว เป็นนิบาต ตั้งไว้ในฐานะของตน ๓ ความเป็นแห่งจิตที่เป็นญาณวิปยุต ชื่อว่าญาณวิปยุตตตา ๓ จ-ศัพท์ ตั้งไว้ในฐานะของตน ๓ ชื่อว่าอวาสาสะ เพราะเป็นสถานที่ที่ชนทั้งหลายอยู่อาศัยมีวิหาร เป็นต้น ๓ วส-ธาตุมีความหมายว่า อยู่, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญจตวาวิ วา¹⁴⁷⁶ ๓ ชื่อว่า สัปปายะ เพราะเป็นไปอยู่ทั้งดีและประณีต หมายถึงอุดหนุนเกื้อกูล ๓ สนต ป บทหน้า อ-ธาตุมี ความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญจตวาวิ วา¹⁴⁷⁷, วุทธิ อ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเณสุ จ¹⁴⁷⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁴⁷⁹, เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร สนตสทฺทสฺส โส ภา โภ จนฺเต¹⁴⁸⁰, และซ็อน ป ด้วยสูตร ปฺรทเวภาโว จานเ¹⁴⁸¹ ๓ อวาสาด้วย อวาสนั้น เป็นที่ สัปปายะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวาสาสัปปายะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ๓ อวาสา

¹⁴⁷³ รูป. -/42/39.

¹⁴⁷⁴ รูป. -/568/414.

¹⁴⁷⁵ รูป. -/423/310.

¹⁴⁷⁶ รูป. -/568/414.

¹⁴⁷⁷ รูป. -/568/414.

¹⁴⁷⁸ รูป. -/434/318.

¹⁴⁷⁹ รูป. -/491/356.

¹⁴⁸⁰ รูป. -/112/74.

¹⁴⁸¹ รูป. -/40/33.

ที่สัปปายะเป็นเบื้องต้นแห่งฤดูเป็นต้นเหล่าใด ฤดูเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอาวาสสัปปายาติ ฯ ด้วย อาติ-ศัพทฺ หมายเอาฤดู อาหาร ผ้าและเสนาสนะเป็นต้น ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้อง แห่งอาวาสที่เป็นสัปปายะเป็นต้น ชื่อว่าอาวาสสัปปายาทิวสะ ฯ กายด้วย จิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ กายและจิตทั้งหลายมีความพร้อมในการทำกรณานั้น ๆ ชื่อว่ากัลละ ฯ กล-ชาตุมีความหมายว่า อดทน, ลง อด ปัจจย ด้วยสูตร ปฎาที่หยล¹⁴⁸² ฯ ความเป็นแห่งความสามารถ ชื่อว่ากัลลภาวะ ฯ บทว่า ปุพเพ คือในปางก่อนแต่ภพปัจจุบัน ฯ ทานเป็นเบื้องต้นแห่งบุญกิริยาวัตถุเหล่าใด บุญกิริยาวัตถุ เหล่านั้น ชื่อว่าทานาติ ฯ ด้วย อาติ-ศัพทฺ หมายเอาบุญกิริยาวัตถุ 9 อย่างมีการรักษาศีลและการ ภาวนาเป็นต้น ฯ การสั่งสม ชื่อว่าปริจยะ ฯ จิ-ชาตุมีความหมายว่า สั่งสม, ลง อด ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตตวาวิ วา¹⁴⁸³ ฯ การสั่งสมอันบุคคลใดกระทำแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่ากตปริจยะ ความเป็น แห่งการสั่งสมอันบุคคลใดกระทำแล้ว ชื่อว่ากตปริจยตา ฯ ความเป็นแห่งการสั่งสมอันบุคคลใดกระทำ แล้ว เป็นเบื้องต้นแห่งบุรพจริยาเหล่าใด บุรพจริยาเหล่านั้น ชื่อว่ากตปริจยตาติ ฯ ด้วย อาติ-ศัพทฺ หมายเอาการระลึกถึงบุรพจริยาเป็นต้นของพระโพธิสัตว์เป็นต้น ฯ จ-ศัพทฺควรประกอบเป็น กลล- ภาวโต จ กตปริจยตาที่หิ จ ฯ ความเป็นแห่งอสังขาริกจิต ชื่อว่าอสังขาริกตา ฯ บรรยายตรงกันข้าม จากอาวาสที่สัปปายะเป็นต้นนั้น ชื่อว่าตัพพิปริยาเย ฯ ความเป็นแห่งสังขาริกจิต ชื่อว่าสังขาริกตา ฯ จ-ศัพทฺควรประกอบเป็น อสังขาริกตา จ สังขาริกตา จ ฯ

บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ สามบทว่า พลวสทฺชาย ทสฺสน- สมปตฺติยา ปจฺจยปฏิคฺคาหกาทิสฺมปตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทที่นำเข้ามาว่า เวทิตพฺพา ฯ อติ- ศัพทฺเป็นบทสรุปะของบทว่า เอวมาที่หิ ฯ บทว่า เอวมาที่หิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า การณหิ ฯ บท ว่า การณหิ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า โสมนสฺสสทฺคตฺตา เป็นบทกรรมในบท ว่า เวทิตพฺพา ฯ สิปฺทว่า ปญฺญาสวตฺตนิกกมฺมโต อพฺยาปชฺชโลกุปฺตติโต อินฺทริยปริปากโต กิเลสทฺริ- ภาวโต จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ญาณสมฺปยุตฺตตา เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ตพฺพิปริยาเยน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ สองบทว่า อุเพกฺขา- สทฺคตฺตา เจว ญาณวิปฺยุตฺตตา จ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า อาวาสสัปปายาทิวสเณ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กลล- ฯ บทว่า กายจิตฺตานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า กลล- ฯ สอง บทว่า กลลภาวโต กตปริจยตาที่หิ จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ปุพเพ เป็น บทกาลสัตตมฺในบทว่า ทาน- ฯ บทว่า ทานาที่สุ เป็นบทอาธาระในบทว่า กต- ฯ สองบทว่า อสังขาริก- ตา สังขาริกตา จ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ตพฺพิปริยาเยน เป็นบทตติยาวิเสสนะใน บทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า เวทิตพฺพา เป็นกิตฺตบท กัมมวาจก ฯ

(243) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้กุศลจิต 8 ดวงเหล่านี้แต่ละดวงมีอาการที่เป็นไปแตกต่างกัน จึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น ฯ บรรดากุศลจิต 8 ดวงนั้น ก็เมื่อใด ชนใด อาศัยความถึงพร้อมแห่งไทย ธรรมและปฏิคาหก เป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ไร่เรียงยินดี เชิดชูสัมมาทิฐิที่เป็นไปโดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ดังนี้ เป็นต้น ไว้เบื้องหน้า ไม่ท้อแท้ ไม่ถูกผู้อื่นกระตุ้นเตือน ย่อมทำบุญมี ทาน เป็นต้น เมื่อนั้น จิตดวงนั้นของชนนั้น สหระคด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก ฯ

¹⁴⁸² รูป. -/675/493.

¹⁴⁸³ รูป. -/568/414.

ปน-ศัพท์ เป็นปักษันตระ ๑ ชื่อว่าเทยยะ เพราะเป็นวัตถุที่ถูกให้ ๑ ชื่อว่าธัมมะ เพราะถูกกำหนด ๑ วัตถุที่ถูกกำหนดที่ฟังให้ ชื่อว่าเทยยธัมมะ คือวัตถุทาน 10 อย่างมีข้าวเป็นต้น ๑ คนผู้รับเป็นเบื้องต้นแห่งสถานที่ เวลา และเพื่อนเป็นต้นเหล่าใด สถานที่ เวลาและเพื่อนเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิกคากาหิ ๑ ไทยธรรมด้วย ปฏิกคากเป็นต้นด้วย ชื่อว่าเทยยธัมมปฏิกคากาหิ ๑ ความถึงพร้อม คือความเป็นแห่งความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปัตติ ความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิกคากเป็นต้น ชื่อว่าเทยยธัมมปฏิกคากาหิสัมปัตติ ๑ บทว่า อณฺณ วา โสมนสฺสเหตุ ความว่า หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น อันต่างโดยมีศรัทธามากและมีความเห็นถูกต้องหมดมลทินเป็นต้น ๑ วา-ศัพท์ควรประกอบเป็น เทยยธัมมปฏิกคากาหิสัมปัตติ วา อณฺณ โสมนสฺสเหตุ วา ๑ บทว่า อาคมม คือ อาศัยแล้ว ๑ บทว่า ภูจฺจปฺภุจฺจ ความว่า ทั้งร่าเริงทั้งยินดีด้วยอำนาจโสมนัส ๑ คนนั้นทั้งร่าเริง ทั้งยินดี ชื่อว่าภุจฺจปฺภุจฺจ คือคนที่โสมนัสอย่างยิ่ง ๑ บทว่า อตฺถิ ทินฺนํ ความว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ๑ นัยว่าทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง เป็นเบื้องต้นแห่งยัญที่บุคคลบูชาแล้วมีผลจริงเป็นต้นเหล่านั้น ยัญที่บุคคลบูชาแล้วมีผลจริงเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอตฺถิทินฺนํติอาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงยัญที่บุคคลบูชาแล้วมีผลจริง การเช่นสรวงมีผลจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำความชั่วมีจริง โลกนี้มีจริง โลกหน้ามีจริง มารดามีคุณจริง บิดามีคุณจริง สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมีจริง สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญา อันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง มีอยู่ในโลก และที่เป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ๑ ความเป็นไป คือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่านยะ ความเกี่ยวข้องแห่งทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริงเป็นต้น ชื่อว่าอตฺถิทินฺนํติอาทินยะ ๑ ชื่อว่าปวัตตะ เพราะเป็นไป ความเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องว่าทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริงเป็นต้น ชื่อว่าอตฺถิทินฺนํติอาทินยฺปวัตตะ ๑ ความเห็นที่เป็นไปโดยชอบ คือ โดยญายธรรม ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ ๑ บทว่า ปุรฺกขิตฺวา ความว่า กระทำให้เป็นธรรมที่เกิดพร้อมกันเป็นเบื้องต้นแล้ว ๑ ชื่อว่าอสงฺสํหิตตะ เพราะเป็นผู้ไม่ย่อท้อ เป็นผู้ไม่ถูกชนเหล่าอื่นชักชวน ชื่อว่าอณฺุสฺสาหิตตะ ๑ ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงจิตที่สหระคด้วยโสมนัส ด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า เทยยธัมมปฏิกคากาหิสัมปัตติ อณฺณ วา โสมนสฺสเหตุ อาคมม ภูจฺจปฺภุจฺจ-อาศัยความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิกคากเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ร่าเริงยินดี ดังนี้ กล่าวจิตที่เป็นอสงฺขาริก ด้วยสองบทว่า สมมาทิฏฐิ ปุรฺกขิตฺวา-เชตฺตฺว สัมมาทิฏฐิไว้เบื้องต้น คือ คนผู้ประกอบจิตเป็นญาณสัมปยุต ไม่ท้อแท้ ไม่ถูกผู้อื่นกระตุ้นเตือน ๑

บทว่า ตตฺถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า ตํ จิตฺตํ เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัดตมฺในบทว่า กโรติ ๑ บทว่า โย ชโน เป็นบทกัตตาในบทว่า กโรติ ๑ สองบทว่า เทยยธัมม-ปฏิกคากาหิสัมปัตติ โสมนสฺสเหตุ เป็นบทกรรมในบทว่า อาคมม ๑ บทว่า อณฺณ วา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โสมนสฺสเหตุ ๑ บทว่า อาคมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ภูจฺจปฺภุจฺจ ๑ สามบทว่า ภูจฺจปฺภุจฺจ อสงฺสํหิตตะ อณฺุสฺสาหิตตะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ชโน ๑ บทว่า อตฺถิ ทินฺนํติอาทินยฺปวัตตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สมมาทิฏฐิ ๑ บทว่า สมมาทิฏฐิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรฺกขิตฺวา ๑ บทว่า ปุรฺกขิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อสงฺสํหิตตะ ๑ บทว่า เปรหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อณฺุสฺสาหิตตะ ๑ บทว่า ทานาทีนํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุณฺณานิ ๑ บทว่า ปุณฺณานิ เป็นบทกรรมในบทว่า กโรติ ๑ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัดตมฺในบทว่า โหติ ๑ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า จิตฺตํ ๑ บทว่า ตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺตํ ๑ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า โสมนสฺสเหตุ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑

(244) ส่วนเมื่อใด คนใด ไร่เรียงยินดี เชิดชูสัมมาทิฐิไว้เบื้องหน้า โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้น แล ท้อแท้อยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีการสละไม่ถูกสลัดพันเป็นต้น หรือถูกผู้อื่นกระตุ้นเตือนจึงทำบุญ เมื่อนั้น จิตดวงนั้นนั้นแลของชนนั้น เป็นสังขาริก ๑

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ บทว่า วุตตนเยเนว ความว่า โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล้ว อาศัยความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ๑ นัยที่ท่านกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนยะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามนัยอื่น ๑ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสูจนะ (แม้ก็จริง) ๑ ชื่อว่ามุตตะ เพราะถูกสลัดพัน ๑ มุจ-ชาตุมมีความหมายว่า หลุดพัน, ลง ต ปัจจยในกรรม ด้วยสูตร ภาว-กมเมสุ ต¹⁴⁸⁴, ลบ จ และช้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทวิ จ¹⁴⁸⁵ ๑ การสละ ชื่อว่าจาคะ การสละอันชนใดสลัดพันแล้ว ชนนั้น ชื่อว่ามุตตจาคะ การสละอันชนสลัดพันแล้ว หามีได้ ชื่อว่ามุตตจาคะ คือชนที่ไม่ให้ทานรักษาศีล ความเป็นแห่งชนผู้มีการสละที่ไม่ถูกสลัดพันแล้ว ชื่อว่ามุตตจาคะตา ความเป็นแห่งชนผู้มีการสละที่ไม่ถูกสลัดพันแล้วเป็นเบื้องต้นแห่งความเป็นผู้ไม่มีความน้อมใจเชื่อเป็นต้นเหล่าใด ความเป็นผู้ไม่มีความน้อมใจเชื่อเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ามุตตจาคะตา ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาความเป็นผู้ไม่มีความน้อมใจเชื่อเป็นต้นในศีลสัมปทาเป็นต้น ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นผู้มีการสละที่ไม่ถูกสลัดพันเป็นต้น ชื่อว่ามุตตจาคะทิวสะ ๑ ชื่อว่าสังสีหมานะ เพราะเป็นผู้ย่อท้ออยู่ ๑ สัม-บทหน้า สิท-ชาตุมมีความหมายว่า จมลง, ลง มาน ปัจจย ด้วยสูตร วุตตมานะ มานนตา¹⁴⁸⁶ ๑ วา-ศัพท์ วางในฐานะของตน ๑ วา-ศัพท์ในบทว่า เปรหิ วา ควรประกอบเป็น อุตสาหิโต วา ๑ บทว่า กโรติ สัมพันธ์กับบทว่า ทานาทีนิ ปุณฺณานิ-ย่อมทำบุญมีทานเป็นต้น ๑ ตตฺถเป็น ตทา อสสุ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า ตเทว วั เพราะเป็นเหมือนกับจิตนั้นนั้นแล้ว โดยสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้น ๑ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงมีโวหารนั้น โวหารเหล่านั้นแลเป็นยารักษาโรคเหมือนความติดใจนั้นนั้นแล ๑ ท่านอาจารย์แสดงจิตของชนนั้นว่าเป็นสังขาริกด้วยสองบทว่า สีสีหมานอ อุตสาหิโต ๑ คำที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวแล้วแล ๑

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า วุตตนเยเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภูจฺจ-ตุฏฺโฐ ๑ สามบทว่า ภูจฺจตุฏฺโฐ สีสีหมานอ อุตสาหิโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ชโน ๑ บทว่า สมนมา-ทิฏฺฐิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรกฺขิตฺวา ๑ บทว่า ปุรกฺขิตฺวา เป็นบทพหุพกาลกิริยาในบทว่า สีสีหมานอ ๑ บทว่า อมุตตจาคะทิวสะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สีสีหมานอ ๑ บทว่า เปรหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุตสาหิโต ๑ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า อสสุ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า จิตฺต ๑ บทว่า ตเทว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตฺต ๑ บทว่า จิตฺต เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า สสงฺขาริกํ เป็นบทวิกตีกัตตา ๑

(245) อนึ่ง เมื่อใด พวกเด็กไร้เดียงสา เกิดความเคยชิน เพราะเห็นการปฏิบัติของชนผู้เป็นญาติ เห็นภิกษุทั้งหลายแล้วเกิดความดีใจ รีบถวายของที่อยู่ในมืออย่างใดอย่างหนึ่ง หรือไหว้ เมื่อนั้น จิตดวงที่ 3 ของพวกเด็กเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ๑

¹⁴⁸⁴ รูป. -/622/450.

¹⁴⁸⁵ รูป. -/560/409.

¹⁴⁸⁶ รูป. -/646/469.

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสศัพท์ ๑ ชื่อว่าญาติ เพราะถูกรู้ว่า คนนี้เป็นเผ่าพันธุ์ของพวกเรา ๑ ตั้ง
 ภา-ธาตุไว้ ๑ ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมมตยโว वा¹⁴⁸⁷ ๑ บุคคล ชื่อว่าชนะ (ชน) เพราะให้เกิดกิเลส
 เป็นต้น ญาติด้วย ญาตินั้น เป็นชนด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าญาติชนะ ๑ การปฏิบัติ คือความ
 ประพฤติ ชื่อว่าปฏิบัติ เห็นภิกษุแล้วถวายไทยธรรมหรือไหว้ชน เป็นต้น ๑ การเห็น ชื่อว่าทสสนะ
 การเห็นการปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติทสสนะ ๑ การสั่งสม ชื่อว่าปริจยะ ความสั่งสมเกิดแล้วแก่เด็ก
 ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าชาติปริจยะ ๑ ชื่อว่าพาละ เพราะหายใจ (มีชีวิตเพียงหายใจ
 เข้าออก) ๑ อธิบายว่า ผู้ใช้ชีวิตอยู่เพียงมีลมหายใจไปวัน ๆ หามิการคิด พุด ทำการงานใด ๆ ด้วย
 ปัญญาแต่อย่างใดไม่ ๑ บทว่า พลนติ นี้ ไซเป็น อนนติ ๑ อน-ธาตุมีความหมายว่า หายใจ, การหายใจ
 ชื่อว่าสสนะ, อนติ วิภัตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹⁴⁸⁸ ๑ เด็กน้อย ชื่อว่าทารก เพราะเล่น
 คือขีดเขียนพื้นดิน ด้วยอำนาจการเล่น ๑ ทธ-ธาตุมีความหมายว่า ฝ่า-ทำลาย, ลง ญฺ ปัจจัย, วุทธิ อ
 เป็น อา, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺญวณ¹⁴⁸⁹ ๑ ผู้ไร้เดียงสาด้วย ผู้ไร้เดียงสานั้นเป็นเด็ก
 น้อยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าพาลทารก ๑ ก็ในที่นี้ เด็กน้อยเหล่านั้น ชื่อว่าผู้ไร้เดียงสา เพราะไม่
 มีความเห็นที่เป็นไปโดยนัยเป็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ดังนี้ ๑ ก็ด้วยอำนาจศัพท์ที่ปรากฏ จึง
 หมายเอาเด็กน้อย ๑ อนึ่งในเวลาธิรับทำเป็นต้น จิตของเด็กน้อยแม่เหล่านั้นก็ เป็นญาณวิปยุตแล ๑
 ความดีใจ เกิดแล้วแก่เด็กน้อยเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสมนัสสชาติ ๑ บทว่า สหสา ความว่า
 เวลาพร้อมกับการเกิดความประสงค์จะถวายโดยเร็ว คือไว ๆ โภชนะเป็นต้นที่ไปคืออยู่ในมือ ชื่อว่า
 หัตถคตะ ๑ ก็ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวความไม่มีญาติเหล่าอื่นประกอบอยู่ ด้วยบทว่า ปฏิบัติ-
 ทสสนเนน กล่าวความไม่มีตนประกอบด้วย ด้วยบทว่า ชาติปริจยา แสดงความที่จิตนี้เป็นอสังขาริก
 ด้วยบทแม่ทั้งสอง ๑ กล่าววจิตเป็นญาณวิปยุตด้วยบทเหล่านี้คือ พาลทารก สหสา กล่าวว
 จิตสหครตด้วยโสมนัส ด้วยบทว่า ภิกขุ ทิสฺวา โสมนัสสชาติ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ท่านอาจารย์ประกาศ
 ว่าเป็นอสังขาริกจิตด้วยบทว่า ปฏิบัติทสสนเนน ชาติปริจยา ประกาศว่าจิตเป็นญาณวิปยุต เป็น
 อสังขาริกตามที่กล่าวแล้วแล ด้วยคำว่า สหสา เพราะท่านแสดงจิตที่เป็นญาณวิปยุตและสหครตด้วย
 โสมนัส ด้วยบทเหล่านี้ว่า พาลทารก ภิกขุ ทิสฺวา โสมนัสสชาติ ๑ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นการแสดง
 จิตที่ไม่สหครตด้วยโสมนัส โดยปฏิโลม ๑ แต่แสดงจิตที่สหครตด้วยโสมนัส ด้วยบทว่า ทสสนเนน
 โสมนัสสชาติ โดยอนุโลม และแสดงจิตที่เป็นญาณวิปยุตและเป็นอสังขาริก ด้วย สหสา-ศัพท์ ๑
 คัมภีร์อริธัมมาวตารฎีกาว่า ท่านอาจารย์กล่าวเหตุแห่งจิตสหครตด้วยโสมนัสเป็นต้น ด้วยคำเพียง
 เท่านั้นว่า ปฏิบัติทสสนเนน ชาติปริจยา พาลทารก ภิกขุ ทิสฺวา ๑

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า ญาติชนสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปฏิบัติ- ๑
 บทว่า ปฏิบัติทสสนเนน เป็นบทตติยาวิเสสนะหรือเป็นบทเหตุในบทว่า ชาติ- ๑ บทว่า ชาติปริจยา
 เป็นบทวิเสสนะของบทว่า พาลทารก ๑ บทว่า พาลทารก เป็นบทกัตตาในสามบทว่า ทิสฺวา ทนฺติ
 วา วฺนฺทนฺติ วา ๑ บทว่า ภิกขุ เป็นบทกรรมในบทว่า ทิสฺวา ๑ บทว่า ทิสฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาใน
 สองบทว่า ทนฺติ วา วฺนฺทนฺติ วา ๑ บทว่า โสมนัสสชาติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า พาลทารก ๑
 บทว่า สหสา เป็นบทตติยาวิเสสนะในสองบทว่า ทนฺติ วา วฺนฺทนฺติ วา ๑ บทว่า ยงฺกิญฺจิเทว เป็นบท

¹⁴⁸⁷ รุป. -/599/437.

¹⁴⁸⁸ รุป. -/433/318.

¹⁴⁸⁹ รุป. -/570/417.

วิเสสณะของบพว่า หตถคคฺคฺ ๑ บพว่า หตถคคฺคฺ เป็นบพกรรมในบพว่า ทพนติ ๑ สองบพว่า ทพนติ วา
 วนทพนติ วา เป็นอาชยาตบพ กัตตุวาจก ๑ บพว่า ตทา เป็นบพกาลสัตตมี ๑ บพว่า ตติยํ เป็นบพ
 วิเสสณะของบพว่า จิตตํ ๑ บพว่า จิตตํ เป็นบพกัตตาในบพว่า อุปุปชชติ ๑

(246) ส่วนเมื่อใด พวกเด็กไร้เดียงสา ถูกพวกญาติกระตุ้นเตือนว่า พวกเจ้าจงถวาย จงไหว้
 จึงปฏิบัติตามอย่างนั้น เมื่อนั้น จิตดวงที่ 4 ของพวกเด็กเหล่านั้น ย่อมบังเกิด ๑

ปน-ศัพทํ เป็นวิเสสัตถะ ๑ บพว่า ตุมเห เทถ วนทถ อิติ เป็นบพอาชาระในบพว่า
 อุตสาหิตา ๑ บพว่า ภาตตีหิ เป็นบพกัตตาในบพว่า อุตสาหิตา ๑ บพว่า อุตสาหิตา เป็นบพวิเสสณะของ
 บพว่า พาลทารกา ๑ เอว-ศัพทํ เป็นบพอุปเทศะ ๑

(247) อนึ่ง เมื่อใด ชนทั้งหลายอาศัยความไม่พร้อมพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิบัติาก
 เป็นต้น หรือความไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเหล่านี้ ย่อมเป็นผู้ปราศจากโสมนัส ในข้อกำหนดทั้ง 4 อย่าง
 เมื่อนั้น จิตที่สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา 4 ดวงที่เหลือของชนเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแล ๑

บพว่า อญเณสํ คือแห่งชนผู้มีศรัทธามาก มีความเห็นถูกต้องหมดมลทิน และเห็นอานิสงส์
 แห่งกุศลกรรมนั้น ๑ เป็นต้นเหล่านี้จากความไม่พร้อมพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิบัติาก เป็นต้น ๑ วา-
 ศัพทํควรประกอบเป็น อสมปตติ วา อภาว วา ๑ เหตุแห่งโสมนัส ชื่อว่าโสมนัสเหตุ ๑ อธิบายว่า
 ย่อมเป็นบุคคลผู้ปราศจากโสมนัสทำบุญกัน ๑

สองบพว่า อสมปตติ อภาว เป็นบพกรรมในบพว่า อาคมม ๑ บพว่า อาคมม เป็นบพพุพพ-
 กาลกิริยาในบพว่า รหิตา ๑ อิติ-ศัพทํ เป็นบพสมาปันนะ ๑

(248) ด้วย ปี ศัพทํ ในบพว่า อฏฐปิ นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ย่อมประมวลความที่จิตมี
 มากมายมาไว้ ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 เป็นต้นที่มาแล้วในอรรถกถา ๑

การกระทำ ชื่อว่ากิริยา บุญทั้งหลายด้วย บุญเหล่านั้น เป็นการกระทำด้วย เพราะเหตุนี้
 จึงชื่อว่าบุญกิริยา 10 ด้วย 10 นั้น เป็นบุญกิริยาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทสบุญกิริยา บุญ
 กิริยา 10 เป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์เป็นต้นเหล่านี้ อารมณ์เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าทสบุญกิริยาที่
 ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์มีบุญกิริยา 10 เป็นต้น ชื่อว่าทสบุญกิริยาทิวสะ ๑ ความต่างแห่งจิตเหล่า
 ไตมีอย่างมากมาย จิตเหล่านั้น ชื่อว่าเนกวิระ ความเป็นแห่งจิตมีอย่างมากมาย ชื่อว่าอเนกวิธัตตะ ๑

บพว่า อฏฐปิตติ ปเท เป็นบพอาชาระในบพว่า ปิสทพเทน ๑ บพว่า ปิสทพเทน เป็นบพกรรม
 ในบพว่า สมปิณเขตติ ๑ บพว่า ทสบุญกิริยาทิวเสน เป็นบพตติยาวิเสสณะในบพว่า อเนก- ๑ บพว่า
 อเนกวิธัตตํ เป็นบพกรรมในบพว่า สมปิณเขตติ ๑

(249) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำของตนสำเร็จด้วยคำของอาจารย์อื่น จึงกล่าวว่า **ตถาหิ**
 เป็นต้น ๑ สมจริงดังที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ **กเมน ๑ เป ๑ วิโท ๑** ท่านผู้ฉลาดในการนับ พึง
 นับจิตเหล่านี้ โดยบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย 1 อารมณ์ 1 อธิศีลธรรม 1 กรรม 1 ประเภทที่เลว เป็นต้น 1
 ตามลำดับ ๑

ตถาหิ-ศัพทํ เป็นนิบาตใช้ในความหมาย การกระทำ ๑ ความว่า การกระทำการประมวล
 จิตที่มีมากมายมาไว้ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 เป็นต้นนั้นนั่นแล ๑ ในนัยที่ 2 เป็นนิบาตใช้
 ความหมายว่า ทัพหิกรรมะ ๑ ความว่า ความจริง ๑ อานิสงส์เหล่านั้น ย่อมอยู่ในบุญเหล่านี้ เพราะเหตุ

นั้น จึงชื่อว่าวัตถุ ๆ วส-ธาตุมีความหมายว่า อยู่, ลง ตุ ปัจจย ด้วยสูตร หนาที่หิ ญนุตโว¹⁴⁹⁰, เปลี่ยน
 สุต เป็น ตถ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยยานิ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁹¹ ๆ บุญทั้งหลายด้วย
 บุญเหล่านั้น เป็นที่อยู่ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบุญญวัตถุ ๆ อารมณด้วย อธิบัติธรรมด้วย ชื่อว่า
 โคจราธิปติ ๆ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น ปุณณวัตถุหิ จ โคจราธิปติหิ จ ๆ ความเลว เป็นเบื้องต้นแห่ง
 ประเภทเหล่าใด ประเภทเหล่านั้น ชื่อว่าหิณาภิ กรรมด้วย ประเภทมีความเลวเป็นต้นด้วย ชื่อว่ากัมม-
 หิณาภิ ๆ เจว-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาต วางไว้ในฐานะของตน ๆ ในที่อื่น ใช้เป็น จาปิ ก็มี ๆ การนำไป
 คือความเป็นไปแห่งจิตด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุเป็นต้น ชื่อว่านยะ คือนัยกล่าวคือการคำนวณ ๆ ชื่อ
 ว่ากะ เพราะถูกชนทั้งหลายกล่าว คือศัพท์กล่าวคือวาจา ๆ กุ-ธาตุมีความหมายว่า ออกเสียง, ลง อ
 ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁴⁹² ๆ ชื่อว่าโกวิทะ เพราะรู้ถ้อยคำที่เขาพูด ๆ กุ สัททูปปะ
 วิท-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจย, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา
 จ¹⁴⁹³ ๆ คนผู้รู้ คือผู้ฉลาดในนัย ชื่อว่านยโกวิทะ ๆ

บทว่า กเมน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า คณเอยย ๆ สามบทว่า ปุณณวัตถุหิ โคจรา-
 ธิปติหิ จ กम्मหิณาภิโต เจว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า คณเอยย ๆ บทว่า นยโกวิทะ เป็นบทกัตตา
 ในบทว่า คณเอยย ๆ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจันิ ๆ

(250) ท่านอาจารย์เมื่อจะขยายเนื้อความนั้นให้พิสดาร จึงกล่าวว่า อิมานิ เป็นต้น ๆ
 ประกอบความว่า ความจริง จิต 8 ดวงเหล่านี้มี 80 ดวง เพราะอธิบายว่า แยกจิตแต่ละดวงออกไป 10
 ดวง เพราะเป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการ ๆ ก็จิต 80 ดวงเหล่านั้น แต่ละดวงเอา 6 คุณ
 เพราะเป็นไปในอารมณ 6 จึงรวมเป็นจิต 480 ๆ แต่ว่าโดยประเภทแห่งอธิบัติธรรม เพราะจิตเป็น
 ญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง ไม่มีการประกอบด้วยวิมังสาธิบัติธรรม จิต 240 ดวงเหล่านั้นเอา 3
 คุณด้วยอำนาจแห่งอธิบัติธรรม 3 ประการ จึงรวมเป็นจิต 720 ดวง ๆ และจิตที่เป็นญาณสัมปยุต มี
 จำนวน 240 ดวงก็เหมือนกัน คือเอา 4 คุณ ด้วยอำนาจอธิบัติธรรม 4 ประการ จึงรวมเป็นจิต 960
 ดวงถ้วน รวมความดังว่านี้ ว่าด้วยอำนาจอธิบัติธรรม จึงเป็นจิต 1,680 ดวง ๆ จิต 1,680 ดวงเหล่านั้น
 เอา 3 คุณ ด้วยอำนาจกรรม 3 คือกายกรรม วจกรรม และมนกรรม จึงเป็นจิต 5,040 ดวง ๆ และจิต
 5,040 ดวงเหล่านั้น เอา 3 คุณโดยประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต จึงรวมเป็นจิต
 15,120 ดวง ๆ

หิ-ศัพท์ เป็นวิตถาระ ๆ ชื่อว่าบุญญะ เพราะทำให้เกิดผลของการบูชา ๆ ปุช สัททูปปะ
 ชน-ธาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจันเต¹⁴⁹⁴, ลป
 ช ทั้งสอง และเปลี่ยน นย เป็น ญ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁴⁹⁵, ซ้อน ญ ด้วย
 สูตร พรเทวภาโว จาเน¹⁴⁹⁶ ๆ ชื่อว่าบุญญะ เพราะชำระสันดานของตนให้สะอาด ๆ ปุ-ธาตุมี

¹⁴⁹⁰ รุป. -/681/497.

¹⁴⁹¹ รุป. -/488/351.

¹⁴⁹² รุป. -/568/414.

¹⁴⁹³ รุป. -/370/268.

¹⁴⁹⁴ รุป. -/660/483.

¹⁴⁹⁵ รุป. -/370/268.

¹⁴⁹⁶ รุป. -/40/33.

ความหมายว่า ชำระ-ทำให้สะอาด การชำระ คือการทำให้สะอาด, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร วษาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁴⁹⁷, ลง น อาคม ด้วยสูตร ยวมทนตรา จากมา¹⁴⁹⁸, เปลี่ยน นย เป็น ญ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁴⁹⁹, ซ้อน ญ ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน¹⁵⁰⁰ ฯ การกระทำ ชื่อว่ากิริยา บุญทั้งหลายด้วย บุญเหล่านั้น เป็นการกระทำด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบุญกิริยา บุญกิริยาด้วย บุญกิริยาเหล่านั้น เป็นที่อยู่ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบุญกิริยาวัตถุ 10 ด้วย 10 เหล่า นั้น เป็นบุญกิริยาวัตถุด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทสบุญกิริยาวัตถุ ความเกี่ยวข้อง ประเภทแห่งบุญกิริยาวัตถุ 10 ชื่อว่าทสบุญกิริยาวัตถุวสะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตตนะ ฯ บทว่า อิติ กตวา ความว่า เพราะกระทำอย่างนี้ ฯ ลง ตวา ปัจจัย ในความหมายว่า เหตุ ด้วย วา-ศัพท์ในสูตร ปุพพกาเลกกตตูกานํ ตุนตวานตวา วา¹⁵⁰¹ ฯ จ-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ฯ จิตแต่ละดวงถูกคูณด้วย 6 ชื่อว่าฉุณิตะ ฯ ชื่อว่าสาสตีกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับจิต 80 ดวง ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามการนโต¹⁵⁰² ฯ

สองบทว่า อิมานิ อฏฐ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ทสบุญกิริยาวัตถุวสะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวัตตนโต ฯ บทว่า ปวัตตนโต เป็นบทเหตุในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ปจเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ทสทส เป็นลึงค์ตัดะ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทอาการะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า อสตี ฯ บทว่า อสตีจิตตานิ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ฉสุ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อารมมณสุ ฯ บทว่า อารมมณสุ เป็นบทอาการะในบทว่า ปวัตตนโต ฯ บทว่า ปวัตตนโต เป็นบทเหตุในบทว่า ฉุณิตานิ ฯ บทว่า ปจเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ฉุณิตานิ ฯ บทว่า ฉุณิตานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ตานิ ฯ บทว่า สาสตีกานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สตานิ ฯ บทว่า จตตารี สตานิ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(251) แต่่ว่าโดยประเภทแห่งอธิปัตติธรรม เพราะจิตเป็นญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง ไม่มีการประกอบด้วยวิมังสาอธิปัตติธรรม จิต 240 ดวงเหล่านั้นเอา 3 คูณด้วยอำนาจแห่งอธิปัตติธรรม 3 ประการ จึงรวมเป็นจิต 720 ดวง ฯ และจิตที่เป็นญาณสัมปยุต มีจำนวน 240 ดวงก็เหมือนกัน คือเอา 4 คูณ ด้วยอำนาจอธิปัตติธรรม 4 ประการ จึงรวมเป็นจิต 960 ดวงถ้วน รวมความตั้งว่านี้ ว่าด้วยอำนาจอธิปัตติธรรม จึงเป็นจิต 1,680 ดวง ฯ จิต 1,680 ดวงเหล่านั้น เอา 3 คูณ ด้วยอำนาจกรรม 3 คือกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม จึงเป็นจิต 5,040 ดวง ฯ และจิต 5,040 ดวงเหล่านั้น เอา 3 คูณโดยประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต จึงรวมเป็นจิต 15,120 ดวง ฯ

ประเภทแห่งอธิปัตติธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอธิปัตติเภทะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ฯ จิตอันยิ่งด้วย 40 ดวง ชื่อว่าจิตตาทิสสาธิกะ ฯ จิต 200 ดวง ชื่อว่าทวิสตะ ฯ จิต 200 ดวงอันยิ่งด้วย 40 ดวง

¹⁴⁹⁷ รูป. -/660/483.

¹⁴⁹⁸ รูป. -/34/23.

¹⁴⁹⁹ รูป. -/370/268.

¹⁵⁰⁰ รูป. -/40/33.

¹⁵⁰¹ รูป. -/640/464.

¹⁵⁰² รูป. -/350/233.

ชื่อว่าจัตตาฬีสาทิกทวิสตะ จำนวน 200 ดวงอันยิ่งด้วย 40 ดวง แห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่าจัตตาฬีสาทิกทวิสตะปริมาณะ ฯ อธิบัติธรรมคือวิมังสา ชื่อว่าวิมังสาธิปติ การประกอบด้วยวิมังสาธิบัติธรรม ชื่อว่าวิมังสาธิปติสมาโยคะ ความไม่มีการประกอบด้วยวิมังสาธิบัติธรรม ชื่อว่าวิมังสาธิปติสมาโยคภาวะ ฯ บทว่า ตานิ คือ จิตเป็นญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง ฯ บทว่า วเสน คือโดยประเภท ฯ จิตอันคุณด้วย 3 ชื่อว่าตคฺคณิตะ ฯ จิตอันยิ่งด้วย 20 ชื่อว่าวิสาทิกะ ฯ บทว่า ตถา มีอธิบายว่า นับจิตที่เป็นญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง โดยประเภทแห่งอธิบัติธรรม ฉนฺได จิตที่เป็นญาณสัมปยุต มีจำนวน 240 ดวง ก็นับโดยประเภทแห่งอธิบัติธรรม ฉนฺนํ ฯ จ-ศัพท์ยอมให้รู้ว่า จิตที่เป็นญาณวิปยุตเอาคุณด้วยอำนาจอธิบัติธรรมอย่างเดียวยกไม่ได้ ฯ จิตอันคุณด้วย 4 ชื่อว่าจตุคฺคณิตะ ฯ ชื่อว่าสสังฺกฐิกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับจิต 60 ดวง ฯ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร ยทฺนุปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ¹⁵⁰³ ฯ ล ก ปัจจย ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสนตคตฺตานมการฺนโต¹⁵⁰⁴ ฯ ชื่อว่าสาสีติกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับจิต 80 ดวง ฯ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น สหสสณฺจ ฉสฺตานิ จ ฯ บทว่า ตานิ คือ จิต 1,680 ดวง ฯ ภายด้วย วาจาด้วย ใจด้วย ชื่อว่ากายวิมฺมชะ กรรมทั้งหลายที่เป็นไปในกาย วาจา และใจ ชื่อว่ากายวิมฺมโนกัมมะ อันกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวิมฺมโนกัมมสังฆาตะ กรรมกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวิมฺมโนกัมมสังฆาตกัมมะ หมวด 3 แห่งกรรมทั้งหลายกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวิมฺมโนกัมมสังฆาตกัมมติกะ ความเกี่ยวข้องแห่งหมวด 3 แห่งกรรมกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวิมฺมโนกัมมสังฆาตกัมมติกวสะ ฯ จิตอันยิ่งด้วย 40 ดวง ชื่อว่าจัตตาฬีสาทิกะ ฯ บทว่า ตานิ คือ จิต 5,040 ดวง ฯ จ-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ฯ อันต่ำด้วย อันปานกลางด้วย อันประณีตด้วย ชื่อว่าหิณฺมัชฌิมปณฺตีตะ ประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลางและประณีตเหล่านั้น ชื่อว่าหิณฺมัชฌิมปณฺตีตะ ฯ 20 ด้วย 100 ด้วย ชื่อว่าวิสสตะ จิตอันยิ่งด้วย 120 ดวง ชื่อว่าวิสสตาธิกะ จิต 15,000 ดวง อันยิ่งด้วย 120 ดวง ชื่อว่าวิสสตาธิกปณฺณรสสหัสสะ ฯ

บทว่า อธิปติภเวทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า คณฺตพฺพานํ ฯ บทว่า คณฺตพฺพานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ญาณวิปยุตฺตานํ ฯ บทว่า ญาณวิปยุตฺตานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมาโยค- ฯ บทว่า จตฺตาฬีสาทิกทวิสตะปริมาณานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ญาณวิปยุตฺตานํ ฯ บทว่า วิมังสาธิปติสมาโยคภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ตคฺคณิตานิ ฯ บทว่า ตานิ เป็นลึงค์ตะ ฯ บทว่า ตินฺณํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อธิปตินํ ฯ บทว่า อธิปตินํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า วเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ตคฺคณิตานิ ฯ สามบทว่า ตคฺคณิตานิ วิสาทิกานิ สุตตสฺตานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ตานิ ฯ ตถา-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า ญาณสมฺปยุตฺตานิ เป็นลึงค์ตะ ฯ บทว่า จตฺตุนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อธิปตินํ ฯ บทว่า อธิปตินํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า วเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตฺตุนิตานิ ฯ บทว่า จตฺตุนิตานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ญาณสมฺปยุตฺตานิ ฯ อิติ เอว-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า สหสฺสํ เป็นต้น ฯ บทว่า อธิปติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สหสฺสํ เป็นต้น ฯ สองบทว่า สหสฺสํ ฉสฺตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหนฺติ ฯ บทว่า สาสีติกานิ จ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฉสฺตานิ ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนฺติ ฯ บทว่า กายวิมฺมโนกัมมสังฆาตกัมมติกวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ตคฺคณิตานิ ฯ บทว่า

¹⁵⁰³ รูป. -/423/310.

¹⁵⁰⁴ รูป. -/350/233.

ติคุณิตานี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตานี ฯ บทว่า จตตาสีสาธิกานี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปญจสทสสานี ฯ บทว่า ปญจสทสสานี เป็นบทวิกิตกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ตานี จ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า หีนมชฌิมปณิตเกทโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ติคุณิตานี ฯ บทว่า ติคุณิตานี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตานี ฯ บทว่า วิสสตาทิกปณณรสทสสานี เป็นบทวิกิตกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(252) ท่าน (พระอนุรุทธาจารย์) กล่าวคำนี้ว่า กามาวจรกุศลจิต 15,120 ดวง ฯ แต่อาจารย์พุทธทศตเถระกล่าวว่า กามาวจรกุศลจิตมี 17,280 ดวง ฯ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า คำที่อาจารย์พุทธทศตเถระกล่าวไว้ไม่เหมือนกับคำที่ท่านกล่าว ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ยมปน** เป็นต้น ฯ ส่วนคำใด ที่ท่านอาจารย์พุทธทศตเถระกล่าวไว้คัมภีร์อภิธัมมวาทารว่า บัณฑิตพึงแสดงไขกามาวจรกุศลจิตมี 17,280 ดังนี้ คำนั้น พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์มิได้คำนึงถึงการลดจำนวนด้วยอำนาจอธิปัตติธรรม กล่าวไว้ด้วยอำนาจการนับเรื่อยไป ฯ บัณฑิตพึงแสดงไขว่า กามาวจรกุศลจิตมี 17,280 ดังนี้ ฯ

ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัดละ ฯ พระเถระว่าพุทธทศตเถระ ชื่อว่าพุทธทศตเถระ ฯ อาจารย์ด้วยอาจารย์นั้น เป็นพระพุทธทศตเถระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอาจารย์พุทธทศตเถระ เป็นวิเสสน-ปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ จ-ศัพท เป็นสมุจจยะ ฯ การลดจำนวน ชื่อว่าคณนปริหานี ฯ บทว่า อนาถียิตวา คือ ไม่ถือเอา ไม่นับเอา ฯ อา บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ตวา ปัจจัย, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิโต โย¹⁵⁰⁵, เปลี่ยน อา ที่ ทา-ธาตุ เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติ-ปจจยान์ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵⁰⁶, ลง อิ อากม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมาวิปริตาเทสา จ¹⁵⁰⁷ ฯ ถือเอาแล้ว หามีได้ ชื่อว่าอนาถียิตวา ฯ เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน¹⁵⁰⁸ ฯ ใช้เป็นอนาถียิตวา ก็มี ฯ คำนั้น ไม่งาม ฯ การไหลไป คือความเป็นไปแห่งการนับ ชื่อว่าโสตะ ฯ ชื่อว่าปติตะ เพราะตกไป การนับด้วยอำนาจอธิปัตติธรรมตกไปในลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าโสตปติตะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการนับด้วยอำนาจอธิปัตติธรรมที่ตกไปในลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าโสตปติตวสะ ฯ

คำว่า ยี เป็นบทกรรมในบทว่า วุตต์ ฯ บทว่า อัจฉริยพุทธทศตเถเรน เป็นบทกัตตาในบทว่า วุตต์ ฯ บทว่า สตตรสทสสานี เทวสตานี อสีติ จ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กามาวจรปุณณานี ฯ บทว่า กามาวจรปุณณานี เป็นบทกัตตาในบทว่า ภวนติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า วินิทฺธิเสติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า ยี ฯ บทว่า ตั เป็นบทกรรมในบทว่า วุตต์ ฯ บทว่า อธิปัตติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปริหานี ฯ บทว่า คณนปริหานี เป็นบทกรรมในบทว่า อนาถียิตวา ฯ บทว่า อนาถียิตวา เป็นบทปุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตต์ ฯ บทว่า โสตปติตวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตต์ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า ทฎฐพฺพ ฯ

(253) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า จิต 8 ดวงเหล่านี้ แยกเป็นจิต 17,120 ดวง ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการ จงยกไว้ก่อน จิตที่แยกโดยความต่างกันแห่งกาลและสถานที่ เป็นต้น

¹⁵⁰⁵ รูป. -/510/368.

¹⁵⁰⁶ รูป. -/488/351.

¹⁵⁰⁷ รูป. -/370/268.

¹⁵⁰⁸ รูป. -/345/230.

มีจำนวนเท่าไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า กาล- เป็นต้น ๆ ส่วนประเภทแห่งกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้น โดยความต่างแห่งกาลและสถานที่ เป็นต้น หาประมาณมิได้เลย คือไม่สามารถที่จะประมาณได้เลย ๆ

กาลด้วย สถานที่ด้วย ชื่อว่ากาลเทศะ กาลและสถานที่เหล่านั้น เป็นเบื้องต้นแห่งกรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ากาลเทศาภิ ความต่างกันแห่งกาลและสถานที่ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากาลเทศาภิเภทะ ๆ กาลเวลาเมื่อดีตีกาล เป็นต้น ๆ สถานที่ มีอนันตจักรวาล ๆ ด้วย อาทิ-ศัพท์ รวบรวมความต่างกันแห่งสันดาน เป็นต้น ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ๆ ความต่างกัน ชื่อว่าเภทะ ๆ ชื่อว่าอัปเปยยะ เพราะไม่สมควรเพื่อจะประมาณได้ ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามการประมาณ ๆ

บทว่า กาลเทศาภิเภทะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เกโท ๆ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เกโท ๆ บทว่า เกโท เป็นลึงค์ตัดละ ๆ บทว่า อปเปมยโยว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เกโท ๆ

(254) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความของคำในบทว่า กามาวจรกุศลจิตตานี ดังนี้ จึงกล่าวว่า กุจฉิตะ เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า จิตทั้งหลายชื่อว่ากุศล เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมกำจัด คือยังอกุศลธรรมทั้งหลายอันน่าเกลียดให้หวั่นไหว หรือเพราะวิเคราะห์ว่า เบียดเบียน คือ ยังบาปธรรมทั้งหลายอันน่าเกลียดให้ปราศจากไป ๆ

อาจารย์ไขความว่า กุจฉิตะ เพราะ กุ นิบาตกล่าวความหมายหลากหลายมีบาปที่น่าเกลียด เป็นต้น ๆ ใส่บทประธานว่า ปาปธมเม เข้ามา เพราะ กุจฉิต-ศัพท์กล่าวหมายถึงแม้รูปที่ไม่น่าปรารถนา ๆ ก็ กุ-ศัพท์ที่กล่าวหมายถึง แผ่นดิน จะเป็นกิตตบท ๆ แต่ในที่นี้ กุ-ศัพท์ เป็นนิบาตบท เพราะไขความว่า กุจฉิตะ ๆ คัมภีร์รูปสัทธีกกล่าวไว้ว่า ทุฏฐ, กุ มีความหมายว่า น่าเกลียด ๆ คัมภีร์สัทธีกกล่าวไว้ว่า ทุฏฐ, กุ เหล่านี้มีความหมายว่า น่าเกลียด ๆ คัมภีร์อภิธานปิทีปิกากล่าวไว้ว่า กุ มีความหมายว่า ความชั่ว, มีน้อย, น่าเกลียด ๆ ชื่อว่ากุจฉิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า กุจฉิตพพา ความว่า บาปธรรมเหล่าใด อันบัณฑิตเกลียด คือดำเนินดีเตียน เพราะเหตุนั้น บาปธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ากุจฉิตะ ๆ กุส-ธาตุมีความหมายว่า นิินทา, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁵⁰⁹, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุเป็น จฉ ด้วยสูตร กุจ ฉาตุวิภตติปจจยยานิ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵¹⁰, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคม-มิกาโร¹⁵¹¹ ๆ ชื่อว่าปาปะ เพราะให้สัตว์ถึงความทุกข์มีความทุกข์ในอบาย เป็นต้น อันเป็นบาปด้วย อันเป็นบาปเหล่านั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปาปธมมะ ๆ รูปวิเคราะห์ว่า สลยณฺติ กมฺปนฺติ ทิเสนฺติ อปคฺเมนฺตติ วา กุสลานิ นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจเป็นเหตุกัตตฺวาจก ๆ สามบทว่า กมฺปนฺติ ทิเสนฺติ อปคฺเมนฺติ เป็นบทไขความบทว่า สลยณฺติ ๆ บรรดาบททั้ง 3 เหล่านี้ บทว่า กมฺปนฺติ ย่อมไขความมุ่งถึงกามาวจรกุศลจิตที่ละบาปธรรมด้วยอำนาจตทกฺคฺพานะ ๆ บทว่า ทิเสนฺติ ย่อมไขความมุ่งเอาโทษคตฺกุศลจิตที่ละบาปธรรมด้วยอำนาจวิกขมฺภนฺพานะ ๆ บทว่า อปคฺเมนฺติ ย่อมไขความมุ่งเอาโลกุตฺตรกุศลจิตที่ละบาปธรรมด้วยอำนาจสมุจฺเจทฺพานะ ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตฺถะ ๆ เพราะฉะนั้น ท่านจึงให้รู้รูปวิเคราะห์นี้ว่า สลยณฺติ กมฺปนฺตติ กุสลานิ หรือ สลยณฺติ ทิเสนฺตติ กุสลานิ หรือว่า สลยณฺติ อปคฺเมนฺตติ กุสลานิ ๆ บทว่า สลยณฺติ มาจาก สล-ธาตุมีความหมายว่า หวั่นไหว เป็นต้น, อนฺติ วิภตติ, ลง ฌย ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุทิ ฌณณฺณาเปณฺยาปยา

¹⁵⁰⁹ รูป. -/622/450.

¹⁵¹⁰ รูป. -/488/351.

¹⁵¹¹ รูป. -/547/400.

การิตานี เหตุวตเถ¹⁵¹², ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานัน โณ โลป¹⁵¹³, ไม่ต้องวุทธิ ด้วย วา-ศัพททีใน
 สูตร ฆฎาทีนั วา¹⁵¹⁴, นำเข้าประกอบกัน, ลบ อ ของ อนติ วิภัตติ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติบัจจยานัน
 ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵¹⁵ ฯ กมป-ธาตุมีความหมายว่า ห้วนไหว, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ
 เณณญาเปณาปยา การิตานี เหตุวตเถ¹⁵¹⁶, อนติ วิภัตติ ฯ หีส-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, อนติ
 วิภัตติ, ญ ปัจจัย ฯ ก็รูปวิเคราะห์ว่า **สลายนติ หีสเนติ** นี้ ฟังทราบแม้ด้วยอำนาจสุทศกัตตฺวาจก ฯ บท
 ว่า หีสเนติ คือ ย่อมเปียดเบียน ฯ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์สังเขปฎีกาเป็นต้น จึงกล่าวไว้ว่า จิตชื่อว่า
 กุศล เพราะเปียดเบียนบาปธรรม ฯ หีส-ธาตุ, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทีโต ญ ญา¹⁵¹⁷ ฯ อป บท
 หน้า กม-ธาตุมีความหมายว่า ไปปราศ, ความไปปราศ คือการนำไปปราศ, อนติ วิภัตติ, ลง ญ ปัจจัย
 ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณญาเปณาปยา การิตานี เหตุวตเถ¹⁵¹⁸ ฯ กุ สัททูปปะทะ สล-ธาตุมีความหมายว่า
 ห้วนไหว เป็นต้น ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตฺวาวิ วา¹⁵¹⁹ ฯ ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถสาร
 มัญจุสา อาจารย์บางพวกล่าไว้ว่า เพราะ สล-ธาตุ กล่าวความหมายว่า ส้ารวม บ้าง จึงกล่าวบทว่า
 กมเปนติ เพราะ กมป-ธาตุกล่าวความหมายว่า ห้วนไหว บ้าง จึงกล่าว หีสเนติ เพราะ หีส-ธาตุกล่าว
 ความหมายว่า ฆ่า บ้าง จึงกล่าวบทว่า อปคเมนติ ฯ มีคำกล่าวไว้ว่า เพราะ กมป-ธาตุมีความหมาย 2
 อย่าง อาจารย์พวกอื่นจึงกล่าวไว้ว่า กมเปนติ หีสเนติ กมเปนติ อปคเมนติ ฯ คำนั้น ไม่ถูก ฯ เพราะ
 เหตุอะไร ฯ เพราะในรูปวิเคราะห์นี้ มี วา-ศัพท ฯ ก็ถ้าไม่มี วา-ศัพท ก็ควรกล่าวเนื้อความนั้น ฯ
 อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์กล่าว โดยประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต ฯ
 ก็คำนั้นแล เป็นประมาณ ฯ และท่านกล่าวไว้ว่า แม้เพราะยังด้วยกามาวจรกุศลจิต ฯ คำเมื่อนั้น ก็ไม่
 ถูก ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะรูปวิเคราะห์นี้เป็นรูปวิเคราะห์ที่ทั่วไปแก่กุศลจิตทุกดวง และเพราะไม่
 มีรูปวิเคราะห์อื่น ของ กุศล-ศัพทข้างต้น ฯ ก็ถ้าอาจารย์พวกอื่นยึดเอาการอธิบายอย่างนี้ คำว่า
 กมเปนติ นี้ ย่อมไขเนื้อความของบทว่า สลายนติ ด้วยอำนาจความหมายของธาตุ สล-ธาตุ จึงมี
 ความหมายว่า ห้วนไหว เพราะเหตุนี้ สอนบทว่า หีสเนติ อปคเมนติ จึงเป็นบทไขเนื้อความของบทว่า
 กมเปนติ บรรดาสองบทนั้น บทว่า หีสเนติ นี้ ละบาปธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจตังคฺพานะและ
 วิกขัมภนฺพานะ ท่านกล่าวหมายเอากามาวจรกุศลจิตและมหัคคตกุศลจิต บทว่า อปคเมนติ กล่าว
 หมายเอาโลกุตตรกุศลจิต เพราะเหตุนี้ เมื่อมีการกระทำอย่างนี้ คำของอาจารย์พวกอื่นอย่างนี้ว่า
 กมเปนติ หีสเนติ กมเปนติ อปคเมนติ จึงถูกต้อง เพราะ กมป-ธาตุมีสองความหมาย ฯ แต่ท่าน
 อาจารย์อริยวังสะกล่าวไว้ว่า ย่อมให้ห้วนไหว ชื่อว่าสลา การทำให้บาปธรรมที่น่าเกลียดห้วนไหว ชื่อ
 ว่ากุสลา ฯ คำนั้นผิด ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะการวิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นไปพร้อมกับบทไม่เหมาะสม
 ในที่นี้ ฯ ก็รูปวิเคราะห์ว่า **กุฉิเต สลา กุสลา** เป็นการวิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นไปพร้อมกับบท ฯ ก็ในฎีกา

¹⁵¹² รูป. -/540/390.

¹⁵¹³ รูป. -/526/382.

¹⁵¹⁴ รูป. -/542/394.

¹⁵¹⁵ รูป. -/488/351.

¹⁵¹⁶ รูป. -/540/390.

¹⁵¹⁷ รูป. -/525/382.

¹⁵¹⁸ รูป. -/540/390.

¹⁵¹⁹ รูป. -/568/414.

ท่านกล่าวรูปวิเคราะห์เป็นการวิเคราะห์ศัพท์ที่ไม่เป็นไปพร้อมกับบท เช่นรูปวิเคราะห์ว่า **กุ่มภ กโรตติ กุมภกาโร** ฯ ในบทว่า สลยนิติ เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ว่า คำที่กล่าวความหมายหลัง ๆ ของบทก่อน ๆ คือ บทว่า กมฺเพนติ กล่าวความหมายของบทว่า สลยนิติ นี้ บทว่า วิทุธฺเสนติ กล่าวความหมายของบทว่า กมฺเพนติ นี้ บทว่า อปคฺเมนติ กล่าวความหมายของบทว่า วิทุธฺเสนติ แม้นี้ ฯ แม้คำนั้นก็ผิด ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะมี วา-ศัพท์ ฯ และบทว่า วิทุธฺเสนติ นี้ พึงเป็นบทที่กล่าวความหมายเอาความหมายของบทว่า หีเสนติ ฯ

บทว่า ยานิ จิตฺตานิ เป็นบทเหตุกัตตาในบททั้งหลายว่า สลยนิติ กมฺเพนติ หีเสนติ อปคฺเมนติ ฯ บทว่า กุจฺฉิตฺเต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปาปฺชเม ฯ บทว่า ปาปฺชเม เป็นบทกรรมในบททั้งหลายว่า สลยนิติ กมฺเพนติ หีเสนติ อปคฺเมนติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุ ฯ

(255) ท่านอาจารย์ครั้งกล่าวรูปวิเคราะห์ของ กุสล-ศัพท์ ด้วยอำนาจ สล-ธาตุแล้ว เมื่อจะกล่าวรูปวิเคราะห์ด้วยอำนาจธาตุแม่เหล่าอื่น จึงกล่าวว่า **อถวา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งหลายชื่อว่ากุศล เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมบั่นรอน คือตัดบาปกรรมทั้งหลายชื่อว่ากุสะ ด้วยอำนาจตัดทั้งคปทานะ เป็นต้น เพราะนอนเนื่องในสันดาน คือเป็นไปในสันดานโดยอาการที่น่าเกลียด ฯ อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งหลายชื่อว่ากุศล เพราะวิเคราะห์ว่า อันญาณ หรือธรรมมีศรัทธา เป็นต้นชื่อว่ากุสะ เพราะเป็นเครื่องกำจัดบาปกรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำให้เบาบาง หรือเป็นเครื่องกระทำบาปกรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด พึงถือเอา คือ พึงให้เป็นไปตามสมควร โดยเป็นสหชาติปัจจัยและอุปนิสัยปัจจัย ฯ

บทว่า กุจฺฉิตฺเตนากาเรน ความว่า โดยอาการที่น่าเกลียด เพราะประกอบด้วยธรรมไม่สะอาดมีราคะ เป็นต้น และเพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์มีอย่างต่าง ๆ ฯ อาการที่น่าเกลียด ชื่อว่ากุจฺฉิตฺต-การะ ฯ บทว่า สนฺตานเณ คือในสันดานของสัตว์ ฯ ไซความว่า ปวตฺตฺนโต เพราะ สิ-ธาตุมีความหมายว่า ผูก, อยู่ และนอน เป็นต้น ฯ กล่าวคือ กุสะ ชื่อว่ากุสฺสงฺขาเต ฯ ใส่บทว่า ปาปฺชเม เข้ามา เพราะ กุส-ศัพท์มีความหมายว่า หล้าคา เป็นต้น ฯ บทว่า ลุนฺนติ นี้ ไซเนื้อความเป็น ฉินฺทฺนติ ด้วยอำนาจความหมายของธาตุ ฯ

บทว่า ยานิ จิตฺตานิ เป็นบทเหตุกัตตาในบทว่า ลุนฺนติ ฯ บทว่า กุจฺฉิตฺตกาเรน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สยฺนโต ปวตฺตฺนโต ฯ บทว่า สนฺตานเณ เป็นบทอาชาระในบทว่า สยฺนโต ปวตฺตฺนโต ฯ บทว่า สยฺนโต ปวตฺตฺนโต เป็นบทเหตุในบทว่า กุส- ฯ บทว่า กุสฺสงฺขาเต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปาปฺชเม ฯ บทว่า ปาปฺชเม เป็นบทกรรมในบทว่า ลุนฺนติ ฉินฺทฺนติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ

บาปกรรมทั้งหลาย ชื่อว่ากุสะ เพราะนอนเนื่องในสันดาน โดยอาการที่น่าเกลียด ฯ กุสฺสัทฺตูปปะหะ สิ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวฺตฺวาวิ วา¹⁵²⁰ ฯ ชื่อว่ากุศล เพราะบั่นรอนคือตัดบาปกรรมทั้งหลาย ฯ กุสฺ สัทฺตูปปะหะ ลู-ธาตุมีความหมายว่า ตัด, ลง อ ปัจจัย ฯ การทำให้เบาบาง ชื่อว่าसानะ เป็นภาวสาธนะ ฯ สา-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เบาบาง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นฺนทาทีหิ यु¹⁵²¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युณฺวฺน¹⁵²², ลบ อ ที่ อน ด้วย

¹⁵²⁰ รูป. -/568/414.

¹⁵²¹ รูป. -/596/434.

¹⁵²² รูป. -/570/417.

สูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยยานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵²³ ฯ ไชความเป็น ตนุกรรมโต วา เพราะ
 สา-ธาตุมีความหมายว่า หุง-ต้ม ก็มี ฯ ความเบาบาง ชื่อว่าตฺนุ เป็นภาวสาธนะ ฯ ตฺนุ-ธาตุมี
 ความหมายว่า ทำให้เบาบาง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชชโย นิปจจนเต¹⁵²⁴ ฯ การ
 กระทำทำให้เบาบาง ชื่อว่าตฺนุกรรมนะ ฯ ไชความเป็น โอสานกรรมโต วา เพราะ สา-ธาตุมีความหมายว่า
 ทำให้ถึงที่สุด ก็มี ฯ การถึงที่สุด ชื่อว่าอวसानะ ฯ อว บทหน้า สา-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เบาบาง,
 ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาที่หิ อ¹⁵²⁵, เปลี่ยน อ เป็น อน, ลบ อ ของ อน, เปลี่ยน อว เป็น โอ ฯ การ
 กระทำให้ถึงที่สุด ชื่อว่าโอสานกรรมนะ เป็นภาวสาธนะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นอรรถวินัยกัปปัตถะ ฯ กล่าวคือ
 กุสะ ชื่อว่ากุสะสังขาตะ ฯ ศรัทธา เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมมีสติเป็นต้นใด ธรรมมีสติเป็นต้นนั้น ชื่อว่า
 สัทธาหิ ฯ ธรรมชาตคือธรรม ฯ ชาต-ศัพท์ใช้ในศัพท์ภาวะ ฯ ธรรมคือศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าสัทธาหิธัม-
 ชาตะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิภกัปปัตถะ ฯ บทว่า ลาดพพานิ คือ ฟังถือเอา ฯ ลา-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา
 ฯ บทว่า ลาดพพานิ นี้ ไชความเป็น ปวตเตตพพานิ ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ อันเป็นสหชาตปัจจย
 ด้วย อันเป็นอุปนิสสยปัจจยด้วย ชื่อว่าสหชาตอุปนิสสยะ ฯ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นไปด้วยพลังนั้น
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ คือความสามารถของปัจจย ฯ ความสามารถคือสหชาตปัจจยและ
 อุปนิสสยปัจจย ชื่อว่าสหชาตอุปนิสสยภาวะ ฯ การไม่ก้าวล่วงความเหมาะสม ชื่อว่ายถารหะ ฯ ย่อม
 ให้เป็นไป ชื่อว่าปวัตเตตัพพะ ฯ ในบทว่า สหชาตอุปนิสสยภาเวน ยถารหํ ปวตเตตพพานิ นี้มี
 คำอธิบายดังนี้ ฯ จิตอันเป็นญาณสัมปยุต อันญาณฟังให้เป็นไปโดยเป็นสหชาตปัจจยและอุปนิสสย-
 ปัจจย ฯ จิตเป็นญาณวิปยุต อันญาณฟังให้เป็นไปโดยเป็นอุปนิสสยปัจจยเท่านั้น ฯ ก็ญาณแม้ของ
 จิตที่เป็นญาณวิปยุต ก็เป็นอุปนิสสยปัจจยได้ เพราะเป็นการปฏิบัติของท่านผู้มีปัญญา ด้วยความ
 เป็นไปอันเป็นเหตุแห่งประโยชน์สุขแก่อกุล ฯ ส่วนกุศลแม้ทั้งสอง อันธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ฟังให้
 เป็นไปโดยเป็นสหชาตปัจจยและอุปนิสสยปัจจย ฯ

บทว่า กุจฉิตเต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปาปธมเม ฯ บทว่า ปาปธมเม เป็นบทกรรมใน
 บทว่า กรรมโต ฯ บทว่า สานโต ตฺนุกรรมโต โอสานกรรมโต เป็นบทเหตุในบทว่า กุส- ฯ บทว่า กุส-
 สงขาเตน เป็นบทวิเสสนะของสองบทว่า ภาเนน สหธาหิธมฺมชาเตน วา ฯ สองบทว่า ภาเนน
 สหธาหิธมฺมชาเตน วา เป็นบทกัตตาในบทว่า ลาดพพานิ ปวตเตตพพานิ ฯ บทว่า สหชาตอุปนิสสย-
 ภาเวน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ปวตเตตพพานิ ฯ บทว่า ยถารหํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะ ฯ บทว่า
 ปวตเตตพพานิ เป็นกิตบถ กัมมวากจ ฯ อติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า กุสลาหิ ฯ

ญาณหรือธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่ากุสะ เพราะกำจัดบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำ
 ให้เบาบาง หรือกระทำบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด ฯ กุ สัททูปปะหะ สา-ธาตุมีความหมาย
 ว่า กระทำให้เบาบาง หรือกระทำให้ถึงที่สุด, ลง อ ปัจจย ฯ จิตทั้งหลายชื่อว่ากุศล เพราะอันญาณ
 หรือธรรมมีศรัทธาเป็นต้นชื่อว่ากุสะ กำจัดบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำให้เบาบาง หรือเพราะ
 กระทำบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด ฟังถือเอา คือฟังให้เป็นไป เป็นกัมมสาธนะ ฯ ลง อ
 ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁵²⁶ ฯ

¹⁵²³ รูป. -/488/351.

¹⁵²⁴ รูป. -/660/483.

¹⁵²⁵ รูป. -/596/434.

¹⁵²⁶ รูป. -/568/414.

(256) กุศลจิตเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่ากามาวจรกุศลจิต เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภพ โดยเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ๆ

เอว-ศัพท์ย่อมให้ความที่บทว่า กุสลานิ มีความหมายเสมอเหมือนกันกับสองบทว่า กามาวจรานิ จิตตานิ ๆ บทว่า ยถา วุตตเถน พึงทราบด้วยความหมายว่า ชื่อว่ากาม เพราะรักใคร่ ตัณหานั้นย่อมท่องเที่ยวไปในกามนั้น ด้วยอำนาจเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากามาวจร เป็นต้น และด้วยความหมายว่า ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด ดังนี้ เป็นต้น ๆ ประการอันบุคคลใดกล่าวแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่ายถา วุตตะ มีประการตามที่กล่าวแล้วด้วย มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นเนื้อความ ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถา วุตตเถน ๆ จ ทั้งสามศัพท์ ย่อมให้รู้ว่บททั้งสามแยกกัน ๆ

บทว่า ตาเนว เป็นบทสัทธยา ๆ บทว่า ยถา วุตตเถน เป็นบทตติยวิเสสในสองบทว่า กามาวจรานิ จิตตานิ ๆ สองบทว่า กามาวจรานิ จิตตานิ เป็นบทสัทธยา ๆ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ๆ บทว่า กามาวจรกุสลจิตตานิ เป็นลึงค์ตเถน ๆ

วิเคราะห์ว่า จิตทั้งหลายคือกุศล ชื่อว่ากุสลจิตตะ กุศลจิตคือกามาวจร ชื่อว่ากามาวจร-กุสลจิตตะ ๆ

(257) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความต่างกันแห่งกามาวจรวิปากจิตที่ไม่เหมือนกับ กามาวจรกุศลจิต จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๆ เหมือนอย่างว่า กามาวจรกุศลจิตเหล่านี้ ย่อมเป็นไปด้วย อำนาจบุญกิริยาวัตถุ ด้วยอำนาจกรรมทวาร ด้วยอำนาจกรรม และด้วยอำนาจอธิศีลธรรม ฉันท กามาวจรวิปากจิตทั้งหลาย หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมี ทาน เป็นต้น เพราะไม่ให้วิญญูตติบังเกิดขึ้น เพราะไม่มีวิปากเป็นสภาวะ และเพราะไม่ทำฉันทอธิ-ศีลธรรม เป็นต้นไว้เบื้องหน้า เป็นไป เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงลดจำนวนด้วยอำนาจวัตถุ 4 ประการ มีความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทาน เป็นต้นเป็นอาทิ นั้น แล้วประกอบความ ต่างกันแห่งจำนวนตามสมควร ๆ

ยถา-ศัพท์ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า อุปมา ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดเถน ๆ ความ เกี่ยวข้องแห่งบุญกิริยา ชื่อว่าบุญกิริยาวิปาก ๆ ใช้เป็นบทเสียดสนว่า บุญกิริยาวิปาก ก็มี ๆ บทว่า กम्मทวารวเสน คือ ด้วยอำนาจให้กายกรรมและวจีกรรมเกิด ๆ บทว่า กาโย คือกายวิญญูตติ ๆ บทว่า กम्म คือเจตนาที่ให้กายวิญญูตตินั้นเกิดขึ้น ๆ กรรมที่บุคคลทำด้วยกาย ชื่อว่ากายกัมมะ ๆ ก็กายเป็น ปัจจัยของกรรมด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาปัจจัย 24 อย่างหาได้ไม่ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เมื่อ มีปัจจัยที่เป็นสมุฏฐานของกรรมนั้น จึงได้ชื่อว่ากายกรรม เป็นต้น เพราะเหตุนี้ กรรมนั้น ท่านจึง เรียกว่า อังกายนันกระทำแล้ว ๆ ทวารอันเป็นที่ตั้งแห่งการเป็นไปของกายกรรม ชื่อว่ากายกัม- ทวาระ ๆ กรรมที่วจีกรรมกระทำแล้ว ชื่อว่าวจีกัมมะ ๆ ทวารอันเป็นที่ตั้งแห่งการเป็นไปของวจีกรรม ชื่อว่าวจีกัมमतวาระ ๆ ก็ในบทว่า กम्मทวารวเสน นี้ มิได้หมายเอา มโนกรรมทวาร ๆ ก็ด้วยบทว่า เอตานิ จิตตานิ นี้ หมายเอาจิต ๆ ก็ในมโนกรรมทวาร จิตเองนั่นแหละ มีอยู่ ๆ ก็เจตนาที่เป็นไปพร้อมกับ ตน ย่อมได้การนับว่ามโนกรรมทวาร โดยเป็นทวารที่เป็นไปของกรรมมีความไม่เพ่งเล็ง เป็นต้น เพราะ เหตุนี้ จึงไม่ถือเอามโนกรรมทวารนั้น ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นของจิต ๆ คัมภีร์อภิมหาตาราฎีกา กล่าวไว้ว่า กัมมโนกรรมทวารย่อมไม่เป็นไปจากตนเอง ๆ ก็ถ้าถือเอาเนื้อความแม้ว่า ด้วยอำนาจความ เป็นมโนกรรมทวาร ดังนี้ไซ้ ก็ควรถือเอาแม้มโนกรรมทวาร ถึงอย่างนั้นก็ได้ถือเพราะคำว่า วิญญูตติสมุฏจาปนาภาวโต-เพราะไม่ให้วิญญูตติบังเกิดขึ้น ๆ ชื่อว่ากัมมะ เพราะถูกกระทำ ๆ ชื่อว่า

ทวาระ เพราะเป็นเครื่องสำรวมระวัง ๆ ทวาร-ธาตุมีความหมายว่า สำรวม-ระวัง, การสำรวมระวัง คือ การรักษา, ลง อ ปัจจัย ๆ ทวารแห่งกรรม ชื่อว่ากัมมทวาระ ความเกี่ยวข้องแห่งกรรมทวาร ชื่อว่า กัมมทวารวสะ ๆ บทว่า กมมวเสน คือด้วยอำนาจกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ๆ อธิบายว่า ด้วยอำนาจแห่งความพยายามของกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งกรรม ชื่อกัมม-วสะ ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งอภิสัตถธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอภิสัตถวสะ ๆ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น ปุณฺณ กิริยาวเสน จ กมมทวารวเสน จ กมมวเสน จ อภิสัตถวเสน จ ๆ บทว่า ทาน เป็นต้น เป็นบทเหตุ ตามลำดับ ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งบุญกิริยาวัตถุ 10 มีทาน เป็นต้น ชื่อว่าทานาทิวสะ ๆ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอปวัตตนะ เป็นภาวสาธนะ ๆ ความไม่ให้บังเกิดขึ้น ชื่อว่าสมุฏฐापนะ เป็นเหตุภาวสาธนะ ๆ การให้วิญญัตติเกิดขึ้น ชื่อว่าวิญญัตติสมุฏฐापนะ การไม่ให้วิญญัตติเกิดขึ้น ชื่อว่าวิญญัตติสมุฏฐापนา ภาวะ ๆ บทว่า อวิปากสภาวะโต เพราะไม่มีสภาวะที่ยังผลให้เกิดขึ้น ๆ อธิบายว่า เพราะไม่มีสภาวะที่ยังวิบากให้เกิดขึ้น ๆ การให้ผล ชื่อว่าวิปากะ ๆ ความเป็นตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน ๆ สภาวะคือวิบาก ชื่อว่าวิปากสภาวะ คือสภาวะที่ให้ผลเกิดขึ้น ๆ เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า เพราะมีวิบากเป็นสภาวะ ๆ บทนี้เทศน์มีภาวะเป็นประธาน ดุจในประโยคว่า อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ๆ บทว่า ฉนทาทีนิ ปุรกชิตวา อวุตฺติโต ความว่า เพราะไม่ทำอภิสัตถธรรมทั้ง 4 มีฉันทาภิสัตถธรรม เป็นต้นไว้ เบื้องหน้า แล้วเป็นไป ๆ เวลาของการพยายามอื่นของกุศลจิตที่เป็นไปในภูมิสามแม้ทุกดวง เป็นเวลา แห่งการผลัดผลอื่น เพราะฉะนั้น กุศลจิตเหล่านั้น จึงไม่สามารถให้วิบากทั้งหลายของตนยึดเอา อภิสัตถธรรมได้ เพราะเหตุนั้น กุศลจิตเหล่านั้น จึงไม่ทำอภิสัตถธรรมทั้ง 4 มีฉันทาภิสัตถธรรม เป็นต้นไว้ เบื้องหน้า แล้วเป็นไป ๆ คัมภีร์อภิธรรมวาทฎีกาว่า ก็โลกุตตรกุศลจิตทั้งหลาย ย่อมให้วิบากเกิดได้ เมื่อพลังแห่งอภิสัตถธรรมทั้งหลายมีฉันทาภิสัตถธรรม เป็นต้นของตนยังไม่สงบระงับ เพราะมีตามลำดับ เวลาแห่งความพยายามและเวลาผลัดผล เพราะฉะนั้น จึงเป็นอนันตรปัจจัย ย่อมสามารถให้วิบากจิต ทั้งหลายยึดเอาอภิสัตถธรรมได้ ๆ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอวุตฺติ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น อปวัตตตนโต จ วิญญตติสมุฏฐापนาภาวโต จ อวิปากสภาวะโต จ อวุตฺติโต จ ๆ บทว่า ตสฺมา ความว่า เพราะเหตุมี ความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทาน เป็นต้นเป็นอาทิ ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งวัตถุ 4 ประการ มีความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทาน เป็นต้นเป็นอาทิเหล่านั้น ชื่อว่าตังวสะ ๆ บทว่า ยถารหํ คือตามความไม่ก้าวล่วงแห่งเนื้อความอันสมควร ๆ ความไม่ก้าวล่วงความ เหมาะสม ชื่อว่ายถารหํ ๆ ความต่างกันคือความพิเศษแห่งจำนวน ชื่อว่าคณนภะ ๆ ควรประกอบ ความพิเศษของจำนวนตามความเหมาะสมมีความต่ำของอารมณ์ 6 เป็นต้น ๆ เป็นอย่างไร ๆ มหาวิบากจิตทั้งหลาย เอา 6 คูณ เพราะเป็นไปในอารมณ์ 6 จึงมี 48 ดวง มหาวิบากจิตเหล่านั้น เอา 3 คูณ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจจิตที่ต่ำ เป็นต้น จึงมี 144 ดวง ๆ

ยถา-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๆ บทว่า เอตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตฺตนฺติ ๆ สืบทว่า ปุณฺณกิริยาวเสน กมมทวารวเสน กมมวเสน อภิสัตถวเสน จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวตฺตนฺติ ๆ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ๆ เอว-ศัพท์ เป็นอุปเมยโชตกะ ๆ บทว่า วิปากานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตฺตนฺติ ๆ บทว่า ทานาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อปวัตตตนโต ๆ สืบทว่า อปวัตตตน-โต วิญญตติสมุฏฐापนาภาวโต อวิปากสภาวะโต อวุตฺติโต เป็นบทถยาปกเหตุในบทว่า น ปวตฺตนฺติ ๆ บทว่า ฉนทาทีนิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรกชิตวา ๆ บทว่า ปุรกชิตวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า อวุตฺติโต ๆ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า ปริหาเปตฺวา ๆ บทว่า ตวฺเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะ

ในบทว่า ปริหาเปตฺวา ฯ บทว่า ปริหาเปตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า โยเซตฺพุโป ฯ บทว่า ยถารหํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า โยเซตฺพุโป ฯ บทว่า คณนเกโท เป็นบทกรรมในบทว่า โยเซตฺพุโป ฯ

(258) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุในความที่กามาวจรวิบากจิตเหล่านี้สทรคด้วยโสมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนา จึงกล่าวว่า **อิมานิ** เป็นต้น ฯ แม้กามาวจรวิบากจิตฝ่ายสเหตุกะ 8 ดวงเหล่านี้ ก็สทรคด้วยโสมนัสสเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์ และสทรคด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์ ตามลำดับ ฯ

ปี-ศัพท์รวบรวมว่า กุศลจิตทั้งหลายสทรคด้วยโสมนัสสเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์ และสทรคด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์ ตามลำดับ อย่างเดียวกันก็ได้ ดังนี้ ฯ อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนาปานกลางด้วย ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตอะ อารมณฺ์คืออันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาปานกลาง ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์ ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณฺ์คืออันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาปานกลาง ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์วสะ ฯ ไม่ก้าวล่วงลำดับ ชื่อว่ายถากกมะ ฯ โสมนัสสเวทนาด้วย อุเบกขาเวทนาด้วย ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขา อันสทรคด้วยโสมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขาสหิตะ ฯ

บทว่า อิมานิปี เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า อิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์วสะ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า สหิตานิ ฯ บทว่า ยถากกมํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า สหิตานิ ฯ บทว่า โสมนัสสุเปกขาสหิตานิ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(259) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุโดยความที่กามาวจรวิบากจิตเป็นญาณสัมปยุต จึงกล่าวว่า **ปฏิสนฺธาติ** เป็นต้น ฯ กามาวจรวิบากจิตเหล่านี้ เป็นญาณสัมปยุตและเป็นญาณวิปยุต โดยกรรมมีพลังและไม่มีพลัง ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจกิจมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น โดยสมควรแก่ชวณกิจโดยมาก ในเวลาที่เป็นไปด้วยตทาลัมพณกิจ และโดยสมควรแก่กรรม แม้ในเวลาที่เป็นไปพร้อมกับตทาลัมพณกิจนั้น ในกาลบางคราว ฯ

ปฏิสนธิกิจเป็นเบื้องต้นแห่งเวลาเหล่าใด เวลาเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิสนฺธาติ ฯ ด้วย อาทิจ์-ศัพท์ หมายถึงเอาว้งคกิจและจตุคกิจด้วย ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งกิจทั้งหลายมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสนฺธาติวสะ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปด้วยอำนาจกิจมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสนฺธาติวสัปปวัตติ ฯ บทว่า กมมสฺส คือ กรรมที่จะให้ผลเป็นปฏิสนธิ ฯ มีพลังด้วย ไม่มีพลังด้วย ชื่อว่าพลวาพลวะ ความเป็นแห่งกรรมมีพลังและไม่มีพลัง ชื่อว่าพลวาพลวภาวะ ฯ บทว่า พลวาพลวภาวโต คือ กามาวจรวิบากจิตที่เป็นญาณสัมปยุตจากที่เป็นญาณวิปยุต ชื่อว่ามีพลัง ที่เป็นอสังขาริกจากที่เป็นสังขาริก ชื่อว่ามีพลัง ที่สทรคด้วยอุเบกขาเวทนาจากที่สทรคด้วยโสมนัสสเวทนา ชื่อว่ามีพลัง ฯ บรรดากรรมที่มีพลังและไม่มีพลัง กรรมที่มีพลังเท่านั้น ย่อมให้กิจ 3 อย่างมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น ฯ ในกาลนั้น ย่อมเป็นญาณสัมปยุต ฯ ก็บรรดาวิญญานจิต 8 ดวงเหล่านี้ วิญญานจิตที่สทรคด้วยอุเบกขาเวทนา มีพลังมากกว่าวิญญานจิตที่สทรคด้วยโสมนัสสเวทนา ที่เป็นญาณสัมปยุตมีพลังมากกว่าที่เป็นญาณวิปยุต ที่เป็นอสังขาริกมีพลังมากกว่าที่เป็นสังขาริก ฯ ก็วิญญานจิตที่แตกต่างกันเป็นจิตมีพลังและไม่มีพลัง ด้วยอำนาจการประกอบด้วยเวทนาและญาณ ฯ ก็วิญญานจิตที่สทรคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นติเหตุกสังขาริก มีพลังมากกว่าวิญญานจิตที่สทรคด้วยโสมนัสสเวทนาที่เป็นติเหตุกสังขาริก วิญญานจิตที่สทรคด้วยโสมนัสสเวทนาที่เป็นติเหตุกสังขาริก มีพลังมากกว่า

วิญญานจิตที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนาที่เป็นเหตุอุกอสังขาริก ๆ คัมภีร์อภิธัมมาวตารฎีกากล่าวไว้ว่า พึงทราบว่ วิญญานจิต 8 ดวงเหล่านี้มีพลังมากกว่ากันอย่างไร คือ จิตดวงที่ 3 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 4 จิตดวงที่ 8 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 3 จิตดวงที่ 7 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 8 จิตดวงที่ 2 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 7 จิตดวงที่ 1 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 2 จิตดวงที่ 6 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 1 จิตดวงที่ 5 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 6 ดังนี้ ๆ ความเป็นไปด้วยตทาลัมพณกิจ ชื่อว่าตทาลัมพณปวัตตติ ๆ อันสมควรแก่ชวณกิจ ชื่อว่าชวณานูรูปะ ๆ อปี-ศัพท รวบรวมว่า ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจกิจมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น อย่างเดียวหาได้ ๆ บทว่า กมมานูรูปโต ความว่า โดยสมควรแก่กรรมที่ให้วิบากเป็นไปนอกจากการให้ปฏิสนธิกิจ ๆ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น พลวาทลวภาวโต จ ชวณานูรูปโต จ กมมานูรูปโต จ ๆ จ-ศัพทตัวที่ 2 ควรประกอบเป็น ญาณสมปยุตตานิ จ ญาณวิปยุตตานิ จ ๆ

บทว่า ปฏิสนธาทิวสปวัตตติย เป็นบทกาลสัดตมีในบทว่า โหนติ ๆ บทว่า กมมสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ๆ สามบทว่า พลวาทลวภาวโต ชวณานูรูปโต กมมานูรูปโต จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โหนติ ๆ สามบทว่า ตทาลัมพณปวัตตติย กทาจิตตถาปิ เป็นบทกาลสัดตมีในบทว่า โหนติ ๆ บทว่า เยภยเยน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุรูปโต ๆ สองบทว่า ญาณสมปยุตตานิ ญาณวิปยุตตานิ จ เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหนติ ๆ

(260) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุในความที่กามาวจรวิบากจิตเป็นสังขาริกและสังขาริก จึงกล่าวว่า ยถา-เป็นต้น ๆ กามาวจรวิบากจิต 4 ดวงเหล่านี้ เป็นสังขาริก โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น คือโดยปัจจัยมีกรรม กรรมนิमितและคตินิमितตามที่ปรากฏ เว้นถูกกระตุ้นเตือนและด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นสัปปายะมีฤดูและโทษะเป็นต้น และอีก 4 ดวงเป็นสังขาริก โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้นคือโดยปัจจัยมีกรรม กรรมนิमितและคตินิमितตามที่ปรากฏ พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน และด้วยอำนาจปัจจัยที่ไม่เป็นสัปปายะมีฤดูและโทษะเป็นต้น ๆ

การประกอบ คือความพยายาม ชื่อว่าปโยคะ ๆ ความพยายามอันสมควรเพื่อความปรากฏแห่งปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่ายถาปโยคะ เป็นอภัยยภาวสมาส ๆ บทว่า ยถาปโยคัวินา ความว่า เว้นความพยายามอันตนหรือชนเหล่าอื่นกระทำแล้วอันสมควรเพื่อความปรากฏแห่งกรรมปัจจัย เป็นต้น ๆ ความว่า พร้อมกับความพยายาม ชื่อว่าสัมปโยคะ คือพร้อมกับการประกอบด้วยปัจจัยที่เกิดความพยายาม ๆ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น วินา จ สมปโยคณจ ๆ บทว่า อุပ္ภูทหนติ ความว่า ปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้นที่ปรากฏ ๆ ความว่า ที่ปรากฏตามสมควร ชื่อว่ายถา-อุပ္ภูทิตะ อันสมควรแก่การไม่ถูกกระตุ้นเตือนและถูกกระตุ้นเตือน ตั้งขึ้นแล้ว คือปรากฏแก่สัตว์ผู้ใกล้ตาย ๆ กรรมเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยเหล่าใด ปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่ากัมมาทิ ๆ ด้วย อาทิจ-ศัพท หมายถึงเอากรรมนิमितและคตินิमितด้วย ๆ กรรมเป็นต้นด้วย กรรมเป็นต้นเหล่านั้นเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่ากัมมาทิปัจจัยะ ความว่า ปัจจัยทั้งหลาย มีกรรม กรรมนิमितและคตินิमितอันเป็นอารมณ์เหล่านั้น ๆ ชื่อว่าอุตุ เพราะกิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศนั้น ๆ เป็นไปอยู่ ๆ อร-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร กาลเวตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁵²⁷ ๆ เปลี่ยน อร เป็นอุตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानิ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵²⁸, ลบ ญ อนุพันธ์, ไม่ทำการรุธิ ๆ ชื่อว่าโทษะ เพราะถูกเขากิน ๆ ฤษ-ธาตุมีความหมายว่า การรักษา, การกลืนกิน, ลง ญ ปัจจัย,

¹⁵²⁷ รุป. -/651/478.

¹⁵²⁸ รุป. -/488/351.

เปลี่ยน ยุ เป็น อน ๆ วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยानं ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵²⁹ ๆ กิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศด้วย โภชนาหารด้วย ชื่อว่าอุตุโภชนะ กิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารเป็นเบื้องต้นแห่งอवासเป็นต้นเหล่าใด อवासเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุตุโภชนาธิ ๆ อันเป็นสปปายะด้วย อันไม่เป็นสปปายะด้วย ชื่อว่าสปปายาสปปายะ กิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารด้วย กิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารนั้น เป็นสปปายะและไม่เป็นสปปายะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอุตุโภชนาธิสปปายาสปปายะ ความเกี่ยวข้องแห่งกิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารอันเป็นสปปายะและไม่เป็นสปปายะ ชื่อว่าอุตุโภชนาธิสปปายาสปปายวเสน ๆ จ-ศัพทฺ ครอบประกอบเป็น กมมาทิปปัจจเยหิ จ อุตุโภชนาธิ-สปปายาสปปายวเสน จ ๆ ก็ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ยถาปิโยคํ วินา สมปิโยคณจ ยถา-อุภูจิจเตหิ กมมาทิปปัจจเยหิ นี้ หมายถึงเอาปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจและจตุตถกิจ ๆ คำว่า อุตุโภชนาธิ-สปปายาสปปายวเสน นี้ กล่าวหมายเอาตทาลัมพนิกจ ๆ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์อภิธัมมวาทตารฎีกาจึงกล่าวไว้ว่า บทว่า พลวปจฺจเยหิ คือ ด้วยปัจจัยมีอารมณ์ปัจจัยเป็นต้นที่สำเร็จแล้ว เว้นถูกกระตุ้นเตือน ๆ เมื่อกรรมถูกบรรดาอสังขาริกจิตเป็นต้น จิตดวงใดดวงหนึ่งพยายามแล้ว ปฏิสนธิกิจเมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะเป็นกรรม กรรมนิमितและคตินิमित อันอสังขารไม่ถูกกระตุ้นเตือน เป็นอสังขาริก-จิต เมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะเป็นกรรมปัจจัยเป็นต้น อันสังขารกระตุ้นเตือน เป็นสังขาริกจิต ๆ สำหรับภาวังกิจและจตุตถกิจก็เป็นเช่นเดียวกับปฏิสนธิกิจ ๆ ส่วนตทาลัมพนิกจพึงทราบว่าเป็นอสังขาริกจิตและสังขาริกจิต เหมือนกุศลจิตและอกุศลจิต ๆ บรรดาบทเหล่านั้น ด้วย อาทิ-ศัพทฺในบทว่า อารมมณาทิปปัจจเยหิ หมายถึงเอาปัจจัยมีเหตุและโภชนะเป็นต้น ๆ ก็ในอนุฎีกาอภิธรรมท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า ปโยเคน คือ ด้วยการประกอบด้วยความพยายามที่ตนหรือชนเหล่าอื่นกระทำแล้ว ๆ ก็แม้ในอภิธัมมวาทตารฎีกา พระเถระรูปที่ 2 กล่าววิธีเรียกว่าอสังขาริกจิตเป็นต้นเพราะปัจจัยอย่างนี้คือเมื่อกรรมบรรดาอสังขาริกจิตเป็นต้น จิตดวงใดดวงหนึ่งพยายามแล้ว ปฏิสนธิกิจเมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะคือกรรม กรรมนิमितและคตินิमितอันเว้นการถูกตนที่ใกล้ตาย (หรือ) ชนเหล่าอื่นกระตุ้นเตือน คืออสังขารไม่กระตุ้นเตือน เป็นอสังขาริกจิต เมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะคือกรรมปัจจัยเป็นต้น อันถูกคนใดคนหนึ่งกระตุ้นเตือน คืออสังขารกระตุ้นเตือน เป็นสังขาริกจิต ภาวังกิจและจตุตถกิจก็เหมือนกันแล ส่วนตทาลัมพนิกจ เป็นอสังขาริกจิตและสังขาริกจิตด้วยอำนาจปัจจัยมีเหตุและโภชนะที่ประณีตและไม่ประณีตเป็นต้น หรือด้วยอำนาจกุศลจิตและอกุศลจิตที่ผิดไปจากอนันตรปัจจัย ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำที่ควรรู้เพื่อแสดงความคิดเห็นของพระเถระรูปที่ 2 นั้น ว่าปจฺจยโต เจว-เพราะเป็นปัจจัยด้วยแล ๆ ก็แล ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ปสฺสนติ-ย่อมสรรเสริญ นี้แล ๆ แต่พระวิมลพุทธิเถระกล่าวไว้ว่า โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น เว้นถูกกระตุ้นเตือน และด้วยปัจจัยที่เป็นกรรม อริชาและตณหา พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน ๆ คำนั้นไม่ถูกต้องเพราะไม่มีความเกี่ยวข้องกัน ๆ ก็เมื่อมีการถือเอาเนื้อความอย่างนี้ ก็ไม่ควรกล่าว สห-ศัพทฺไว้ในบทว่า สมปิโยคํ นี้ แต่ควรกล่าว ว่า วินา ปโยคํ ๆ ท่านอาจารย์กล่าวถึงการถือเอาเนื้อความนั้นตามลำดับแห่งอสังขาริกจิตและสังขาริกจิตแม้ก็จริง ถึงกระนั้น ลำดับนั้นก็ผิด ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะไม่เกิดการถือเอาเนื้อความตามที่ได้มา ๆ ไม่ควรถือเอากรรม อริชาและตณหา ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะคำว่า ยถาปิโยคํ วินา

¹⁵²⁹ รูป. -/488/351.

สมปโยคณจ ยถาอุปภูจิตเทหิตามที่ปรากฏ เว้นถูกกระตุ้นเตือน และพร้อมก็ถูกกระตุ้นเตือน ๆ ก็
 วิบากจิตเป็นอสังขาริกเพราะกุศลจิตเกิดขึ้น ๆ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกา พระเถระรูป
 แรกจึงกล่าวว่า เหมือนอย่างเมื่อดวงหน้าไหว เกาหน้าที่พื้นกระจกก็ไหวตาม ฉันท วิบากของกุศลจิต
 ที่เป็นอสังขาริก ก็เป็นอสังขาริก วิบากของกุศลจิตที่เป็นสังขาริก ก็เป็นสังขาริก ฉันทนั้น ๆ
 เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงความคิดเห็นของพระเถระรูปแรกนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อสังขาริก**
เป ๆ **ปุณฺณโต** ๆ อสังขาริกจิตด้วย สังขาริกจิตด้วย ชื่อว่าอสังขาริกสังขาริกะ ๆ

บทว่า ยถาปโยค เป็นบทกรรมในบทว่า วินา ๆ สองบทว่า วินา สมปโยคณจ เป็นบท
 กิริยาวิเสสในบทว่า อุปภูจิตเทหิตามที่ปรากฏ เป็นบทวิเสสของบทว่า กมมาทิปัจจเยหิ
 ๆ สองบทว่า กมมาทิปัจจเยหิ อตุโกชนาทิสปฺปายาสปฺปายวเสน จ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า
 โหนติ ๆ บทว่า อสังขาริกสังขาริกานิ เป็นบทวิภक्ति์ตาในบทว่า โหนติ ๆ

(261) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงธรรมที่กามาวจรกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา
 เป็นต้น จึงกล่าวว่า กิริยา-เป็นต้น ๆ บัณฑิตพึงทราบแมื่อกามาวจรกิริยาจิตฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ว่า
 สหคตด้วยโสมนัสเวทนาเป็นต้นตามสมควร ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง)
 นั้นแล ๆ

ปี-ศัพท์รวบรวมว่า บัณฑิตพึงทราบความกุศลจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนาเป็นต้นด้วย
 เหตุมีศรัทธามีพลังเป็นต้นอย่างเดียว หามิได้ ๆ บทว่า กุสเล คือในกุศลจิต ๆ บทว่า วุตตนเยน คือ
 ตามนัยที่กล่าวแล้วมีศรัทธามีพลังเป็นต้น ๆ นัยที่อาจารย์กล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนยะ ๆ ความไม่กำกวม
 ความเหมาะสม ชื่อว่ายถาหัง ๆ ความเป็นแห่งจิตที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตา
 ความที่จิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา เป็นเบื้องต้นแห่งจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเป็นต้นเหล่าใด
 จิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตาทิ ความเป็นแห่งจิตสหคต
 ด้วยโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตาทิตา ๆ ถูกเรียกว่า ชื่อ ด้วย ตา-ปัจจยัย ๆ ในบทว่า **กุสเล**
วุตตนเยเนว ยถาหัง โสมนัสสสหคตตาทิตา เวทิตพฺพา นี้ มีอธิบายความดังนี้ว่า ศรัทธามีพลัง เป็น
 จิตที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนาด้วยเหตุเป็นต้นอย่างนี้คือ ความถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ อธิธรรม
 การทำปฏิสนธิกิจที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา และความมีปกติไม่ลึกซึ้ง ๆ แมื่อกามถึงพร้อมแห่ง
 ปัจจยัยและผู้รับเป็นต้นก็เป็นเหตุแห่งศรัทธามีพลัง เพราะจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา ๆ ก็จิตเหล่านี้
 ย่อมมีแก่พระชินาสพเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทานเป็นต้น ตามสมควร ๆ
 ศรัทธามีพลัง เป็นจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยเหตุมีเป็นต้นอย่างนี้คือ อธิธรรมชัมัตตารมณ
 การทำปฏิสนธิกิจที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ความมีปกติลึกซึ้ง ๆ ก็พระวิมลพุทธิเถระได้กล่าวไว้
 ว่า บุญทั้งหลายมีทานเป็นต้นที่จัดแจงแล้วในกาลเป็นพระเสขะและปุณฺณ ที่จัดแจงแล้วในกาลเป็น
 พระชินาสพก็เหมือนกัน ย่อมเป็นเหตุที่เหมือนกัน เพราะเป็นกิริยา ก็จิตของพระชินาสพผู้กระทำวัตร
 และปฏิวัตรที่สั่งสมด้วยจิตที่ส่งไปในอารมณ์อื่น ย่อมเป็นญาณวิปยุต เหมือนการสาธยายแมื่ด้วยจิตที่
 เป็นญาณวิปยุตของคนที่สาธยายคัมภีร์ได้อย่างคล่องแคล่วด้วยจิตที่ส่งไปในอารมณ์อื่นที่เป็น
 ญาณวิปยุต ฉะนั้น หาใช่เหมือนจิตของเด็กน้อยไม่ ๆ คำนั้น ถูกต้องแล้ว ๆ กายและจิตเป็นอสังขาริก
 เพราะเป็นสภาวะที่ถึงพร้อมแมื่ด้วยอำนาจสัปปายะมีอวาสาสัปปายะเป็นต้น เป็นสังขาริก ด้วย
 อำนาจสัปปายะมีอวาสาสัปปายะเป็นต้น ๆ

บทว่า กิริยาจิตตานมปิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า โสมนสสสหคตตาทิตา ฯ บทว่า กุสล เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตตา ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เวทิตพพา ฯ บทว่า ยถารหิ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า เวทิตพพา ฯ บทว่า โสมนสสสหคตตาทิตา เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพพา ฯ

(262) อาจารย์บางท่านพึงถือเอาว่า สเหตุก-ศัพท์เป็นบทวิเสสนะแม้บังถึงกุสลจิต เพราะวางไว้ข้างหน้าของสามบทว่า กุสล วิปาก และกิริยา ดังนี้ เพราะฉะนั้น เพื่อจะห้ามการถือเอานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สเหตุก ฯ เป ฯ เอตถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า สเหตุก-ศัพท์ ในคำว่า สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยาจิตตานิ นี้ เป็นบทวิเสสนะบังถึงวิปากจิตและกิริยาจิต เพราะกุสลจิตเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ฯ

การถือเอา คือการใส่เข้าไป ชื่อว่าคหณะ เป็นภาวสาธนะ ฯ การถือเอาสเหตุกะ ชื่อว่า สเหตุกคคหณะ ฯ วิปากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่าวิปากกิริยา ชื่อว่าวิปากกิริยาเปกขะ เพราะบังถึงวิปากจิตและกิริยาจิต ฯ ชื่อว่าสเหตุกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับเหตุทั้งหลาย เป็นไปพร้อมกับเหตุโดยส่วนเดียว ชื่อว่าเอกนตสเหตุกะ ความเป็นแห่งความเป็นไปพร้อมกับเหตุโดยส่วนเดียว ชื่อว่าเอกนต-สเหตุกัตตะ ฯ

บทว่า สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยาจิตตานิติ เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า คหณิ ฯ บทว่า สเหตุกคคหณิ เป็นลึงคัตตะ ฯ บทว่า วิปากกิริยาเปกขิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิเสสนิ ฯ บทว่า วิเสสนิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สเหตุกคคหณิ ฯ บทว่า กุสลสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เอกนตสเหตุกตตา ฯ บทว่า เอกนตสเหตุกตตา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า -อเปกขิ ฯ

อธิบายว่า สเหตุก-ศัพท์ เป็นบทวิเสสนะของวิปากจิตและกิริยาจิต เพราะแยกเป็น 2 อย่าง ด้วยอำนาจสเหตุกะและอเหตุกะ แห่งกามาวจรวิปากจิตและกิริยาจิต แต่ไม่เป็นบทวิเสสนะของกุสลจิต เพราะกุสลจิตเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ฯ

(263) ท่านอาจารย์ใ้ใจว่า อาจารย์บางท่านพึงกล่าวว่า การประกอบความตามที่จะรู้ได้ที่ท่านกล่าวแล้ว จะมีในที่ไหน ดังนี้ เมื่อจะให้คำที่ตนกล่าวไว้ว่า สเหตุก ฯ เป ฯ กิริยาจิตตานิติ เอตถ สเหตุกคคหณิ วิปากกิริยาเปกขิ วิเสสนิ กุสลสส เอกนตสเหตุกตตา-สเหตุก-ศัพท์ ในคำว่า สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยาจิตตานิ นี้ เป็นบทวิเสสนะบังถึงวิปากจิตและกิริยาจิต เพราะกุสลจิตเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ดังนี้ สำเร็จลงด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสามัญญผลสูตร จึงกล่าวว่า โทติ หิ เป็นต้น ฯ ความจริง การประกอบความตามที่จะรู้ได้ มีอยู่ ฯ ประกอบความว่า เช่นในประโยคที่ว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยบ้าง ผุงปลาบ้าง เทียวไปก็มี วางอยู่ก็มี ดังนี้ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบกิริยาเทียวไปโดยทรงมุ่งถึงผุงปลา เพราะก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยไม่ควรกับกิริยาเทียวไป ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรณัตตะ ฯ ชื่อว่าลาภะ เพราะอันสัตว์พึงได้ คือความหมายว่ากิริยาการเทียวไปเป็นของผุงปลาเป็นต้นที่จะพึงได้ ฯ การได้ความหมายว่ากิริยาการเทียวไปเป็นของผุงปลาเป็นต้นอันสมควร ชื่อว่ายถาลาภะ ฯ การประกอบ ชื่อว่าโยชนา เป็นภาวสาธนะ ฯ การประกอบความว่ากิริยาการเทียวไปของผุงปลาเป็นต้นตามที่จะได้ ชื่อว่ายถาลาภโยชนา ฯ บทว่า สกฺขโร คือ ก้อนกรวด ฯ ชื่อว่าสักขระ เพราะถึงการเปลี่ยนแปลง ฯ สร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ขร ปัจจัย ด้วย

สูตร กาละ วุตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁵³⁰, ลบ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตีปจจยยานิ ที่ข-
 วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵³¹, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปจมา¹⁵³² ฯ บทว่า กกลิกโก คือ
 ส่วนของหม้อที่แตก ฯ ชื่อว่ากกลิกะ เพราะเป็นอยู่อย่างลำบากคือนำไปในความทุกข์ยากนี้ ฯ กถ-ธาตุ
 มีความหมายว่า เป็นอยู่อย่างลำบาก, ลง ลิก ปัจจย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาทนา สีฆณนติ¹⁵³³ ฯ
 ก้อนกรวดด้วย กระเบื้องถ้วยด้วย ชื่อว่าสักขรกกลิกะ เป็นสมาหารวันทสมาส ฯ ชื่อว่ามัจฉะ เพราะ
 ถูกชนทั้งหลายให้ตาย หรือว่า ชื่อว่ามัจฉะ เพราะตายตามธรรมดาของตน ฯ มร-ธาตุมีความหมายว่า
 สละชีวิต-ตาย, ลง ตย ปัจจย และลบ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร วหาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁵³⁴ ฯ
 เปลี่ยน ตย เป็น ฉ ด้วย การ-ศัพท์ในสูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พยณชนานิ จลนชการตต¹⁵³⁵, ซ้อน จ
 ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปจมา¹⁵³⁶ ฯ ชื่อว่าคุมพะ เพราะปกปิด คือหมู ฯ คุพิ-ธาตุมี
 ความหมายว่า ปกปิด, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวตฺวาวิ วา¹⁵³⁷, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร
 กวจิ ธาตุวิภคตีปจจยยานิ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵³⁸ ฯ ผุงของปลา ชื่อว่ามัจฉคุมพะ ใช้เป็น
 มัจฉคุมพ์ ก็มี ฯ คำนั้น ไม่งาม ฯ ชื่อว่าจรรันตะ เพราะเที่ยวไป ฯ ชื่อว่าติฏฐันตะ เพราะวางอยู่ ฯ ปี-
 ศัพท์ทั้งหลาย เป็นสมุจจยะ ฯ การไม่ประกอบ คือความไม่ถึงพร้อม ชื่อว่าอโยคะ การไม่ประกอบด้วย
 การเที่ยวไป ชื่อว่าจรณาโยคะ ฯ การมุ่งถึง ชื่อว่าอเปกขา ความมุ่งถึงผุงปลา ชื่อว่ามัจฉคุมพาเปกขา
 ฯ เป็น นา ตติยวิภคตี, เปลี่ยน นา เป็น อาย ด้วยสูตร ฆโต นาทินิ¹⁵³⁹ ฯ การเที่ยวไป ชื่อว่าจรณะ ฯ

บทว่า ยถาลาภโยชนา เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยัตบท กัตตุ-
 วาจก ฯ บทว่า สกขรกกลิกัมปิ มจฉคุมพัมปิ จรณตัมปิ ติฏฐนตัมปิธอาทิสฺ เป็นบทอาชาระในบทว่า
 โยชียติ ฯ บทว่า สกขรกกลิกสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อโยโค ฯ บทว่า จรณาโยคโต เป็นบทเหตุ
 ในบทว่า โยชียติ ฯ บทว่า มจฉคุมพาเปกขาย เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า โยชียติ ฯ บทว่า จรณ
 เป็นบทกรรมในบทว่า โยชียติ ฯ บทว่า โยชียติ เป็นอาชยัตบท กัมมวาจก ฯ

(264) ก็เพราะอาจารย์บางท่านกระทำการเชื่อมบทว่า เวทนาญาณสังขารเภทเนน กับบท
 ว่า จตุวีสติ นี้ จึงถือเอาเนื้อความว่า กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ
 บัณฑิตประมวลกล่าวไว้ 24 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร ดังนี้ ฉะนั้น ท่าน
 อาจารย์เมื่อจะทำการประกอบเนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า สเหตุกา- เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า
 กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ บัณฑิตประมวลกล่าวไว้ 24 ดวง โดย
 ความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร เพราะว่าโดยความต่างกันแห่งเวทนา แยกออกเป็น 2 ฝ่าย
 (คือสเหตุด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่าย 1 สเหตุด้วยอุเบกขาเวทนาฝ่าย 1) เพราะว่าโดยความต่างกัน

¹⁵³⁰ รูป. -/651/478.

¹⁵³¹ รูป. -/488/351.

¹⁵³² รูป. -/42/39.

¹⁵³³ รูป. -/423/310.

¹⁵³⁴ รูป. -/660/483.

¹⁵³⁵ รูป. -/41/38.

¹⁵³⁶ รูป. -/42/39.

¹⁵³⁷ รูป. -/568/414.

¹⁵³⁸ รูป. -/488/351.

¹⁵³⁹ รูป. -/179/102.

แห่งญาณ แยกออกเป็น (2 ฝ่าย) ฝ่ายละ 4 ดวง (คือเป็นญาณสัมปยุต 4 ดวง เป็นญาณวิปยุต 4 ดวง) และเพราะว่าโดยความต่างกันแห่งสังขารมีฝ่ายละ 8 ดวง ฯ

ในคาถา ปาฐะที่มีอักษรเกิน 8 อักษร ว่า สเหตุกกามาวจร ดังนี้ เหมือนปาฐะว่า ตโป จ พรหมจริยณจ ฯ เพราะเหตุนั้น ในฎีกา ท่านจึงกล่าวว่า สเหตุกกามาวจร ดังนี้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ใน คัมภีร์ ท่านอาจารย์ต้องการปาฐะที่เว้น ก อักษรว่า สเหตุกกามาวจร ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์ใส่ ก-ศัพท์ เข้ามาในฎีกา ฯ ชื่อว่าสเหตุกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับเหตุทั้งหลาย ฯ กุศลจิตด้วย วิบากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่าปุลญฺญปากกิริยา อันเป็นกามาวจรด้วย อันเป็นกามาวจรนั้น เป็นกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากามาวจรปุลญฺญปากกิริยา อันเป็นฝ่ายสเหตุกะด้วย อันเป็น ฝ่ายสเหตุกะนั้น เป็นกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสเหตุกกามาวจร- ปุลญฺญปากกิริยา ฯ เวทนาด้วย ญาณด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขาระ ความต่างกันแห่ง เวทนา ญาณและสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขารเภทะ ฯ ความต่างกันแห่งเวทนาทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาเภทะ ฯ กุศลจิต วิบากจิตและกิริยาจิตเหล่าใดมีอย่างละ 2 ดวง กุศลจิต วิบากจิตและ กิริยาจิตเหล่านั้น ชื่อว่าทวิระ ความเป็นกุศลจิต วิบากจิตและกิริยาจิตมีอย่างละ 2 ดวง ชื่อว่าทวิธัตตะ ฯ ความต่างกันแห่งญาณ ชื่อว่าญาณเภทะ ฯ ความเป็นจิตมี 4 ดวง ชื่อว่าจตุพพิธัตตะ ฯ ความต่างกัน แห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ฯ ความเป็นจิตมี 8 ดวง ชื่อว่าอัฐวิธัตตะ ฯ จ-ศัพท์ ย่อมรวบรวม เหตุทั้ง 3 ไว้ ฯ

บทว่า สเหตุกกามาวจรปุลญฺญปากกิริยา เป็นบทรกรรมในบทว่า มตา ฯ บทว่า เวทนาญาณ- สังขารเภทเน ปจฺเจกั เวทนาเภทโต ทวิธัตตา ญาณเภทโต จตุพพิธัตตา สังขารเภทโต อฏฺฐวิธัตตา จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมปิณฺฑเตตฺวา ฯ บทว่า ปจฺเจกั เป็นบทกิริยาวิเสสนะในสามบทว่า ทวิธัตตา จตุพพิธัตตา อฏฺฐวิธัตตา ฯ บทว่า เวทนาเภทโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ทวิธัตตา ฯ สามบทว่า ทวิธัตตา จตุพพิธัตตา อฏฺฐวิธัตตา เป็นบทเหตุในบทว่า สมปิณฺฑเตตฺวา ฯ พึงใส่การ ประกอบเป็น ปุลญฺญปากกิริยานํ ในบทว่า ทวิธัตตา เป็นต้น ฯ บทว่า ญาณเภทโต เป็นบทตติยา- วิเสสนะในบทว่า จตุพพิธัตตา ฯ บทว่า สังขารเภทโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อฏฺฐวิธัตตา ฯ บทว่า สมปิณฺฑเตตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า มตา ฯ บทว่า จตุวิสติ เป็นบทอาการะในบทว่า มตา ฯ บทว่า มตา เป็นกิตบถ กัมมวาทจก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โยชนา ฯ บทว่า โยชนา เป็นลึงคัตถะ ฯ

(265) ท่านอาจารย์ครั้งตั้งคำทักท้วงแล้ว เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า นนุ เป็นต้น ฯ ถ้ามว่า ก็คำนี้ผิด คือ ความต่างกันแห่งเวทนา เหมาะสมแล้วก่อน เพราะเหตุอะไร เพราะเวทนาเหล่านั้นมี สภาวะต่างกันโดยเป็นโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา มิใช่หรือ ส่วนความต่างกันแห่งญาณและ สังขาร จะเหมาะสมอย่างไร ฯ

นนุ จ-ศัพท์ เป็นนิบาต เป็นอัจจันตวิโรธัตถะ (มีความหมายผิดอย่างเดียว แปลว่า มิใช่ หรือ) ฯ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน หมายถึงลักษณะของตน สภาวะของ เวทนาเหล่าใดต่างกัน เวทนาเหล่านั้น ชื่อว่าภินน-สภาวะ ความเป็นแห่งเวทนาที่มีสภาวะต่างกัน ชื่อ ว่าภินนสภาวะัตตะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสัตถะ ฯ

นนุ จ-ศัพท์ เป็นนิบาต ฯ บทว่า เวทนาเภทโต เป็นบทกัตตาในบทว่า ยุตฺโต ฯ ตาว-ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ยุตฺโต ฯ บทว่า ยุตฺโต เป็นกิตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า ตาสั เป็นบท

สัมพันธะในบทว่า ภินนสภาวะตตา ฯ บทว่า ภินนสภาวะตตา เป็นบทเหตุในบทว่า ยุตโต ฯ บทว่า
 ญาณสงขารเกโท เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า กถิ เป็นบทปุจฉา ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า
 โจทนา ฯ

(266) ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า ญาณสงขารเกโท กถิ-ความต่างกันแห่งญาณและสังขาร
 จะเหมาะสมอย่างไร ดังนี้ ความว่า ญาณมีอยู่ในจิตที่เป็นญาณสัมปยุต แต่ไม่มีในจิตที่เป็นญาณวิปยุต
 สังขารมีอยู่ในจิตที่เป็นสังขาริก แต่ไม่มีในจิตที่เป็นอสังขาริก ฯ เฉลยคำว่า ญาณสงขารานํ ดังนี้ ฯ
 ประกอบความว่า ความต่างกันแม้อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ก็ชื่อว่าอัน
 ญาณและสังขารกระทำแล้วนั่นเอง เปรียบเสมือนข้าวดี (และ) ข้าวเสีย อันฝนกระทำแล้ว ฉะนั้น
 เพราะเหตุตั้งนั้น ความต่างกันอันญาณและสังขารกระทำแล้ว ชื่อว่าความต่างกันแห่งญาณและ
 สังขาร เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ จึงไม่มีอะไรผิด ฯ

ญาณด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าญาณสังขาระ ฯ ความมี ชื่อว่าภาวะ คืออาการที่มีอยู่ ความมี
 หามิได้ ชื่อว่าภาวะ คือความว่างเปล่า หมายถึงความไม่มี ความมีด้วย ความไม่มีด้วย ชื่อว่าภาวะ-
 ภาวะ อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ชื่อว่าภาวะภาวะกตะ ฯ บทว่า ภาวะ-
 ภาเวน เป็นบทกัตตาในบทว่า กโต ฯ ปี-ศัพท วางไว้ในฐานะของตน เป็นโจทการุจิสูจนะ (แปลว่า แม้
 ก็จริง) ฯ อันญาณและสังขารทั้งหลายกระทำแล้ว ชื่อว่าญาณสังขารกตะ ฯ บทว่า ญาณสงขารเกโท เป็น
 บทกัตตาในบทว่า กโต ฯ เอว-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า อันญาณและสังขารทั้งหลายไม่กระทำแล้ว หามิได้ ฯ
 ยถา-ศัพท เป็นบทอุปมา ฯ อันฝนกระทำแล้ว ชื่อว่าวัสสกตะ ฯ บทว่า วสเสน เป็นบทกัตตาในบทว่า
 กโต ฯ ชื่อว่าภิกษะ เพราะเป็นสิ่งที่น่ากิน คือข้าว ฯ ใช้เป็นปงลึงค์ว่า ภิกโข ก็มี ฯ ข้าวที่สมบูรณ์ ชื่อว่า
 สุภิกษะ ฯ ข้าวที่ไม่สมบูรณ์ ชื่อว่าทุภิกษะ ฯ อันญาณและสังขารทั้งหลายกระทำแล้ว ชื่อว่าญาณ
 สังขารกตะ ฯ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ความต่างกันแห่งญาณและสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าญาณ
 สังขารเกทะ ฯ ความผิด ชื่อว่าวิโรธะ ฯ

บทว่า ญาณสงขารานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาวะภาวะ- ฯ บทว่า ภาวะภาวะกโตปี เป็น
 บทวิเสสนะของบทว่า เกโท ฯ บทว่า เกโท เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ญาณสงขารกโต เป็นบทวิเสสนะ
 ของบทว่า เกโท ฯ บทว่า ยถา เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า วสสกโต เป็นบทวิเสสนะของสองบทว่า สุภิกโข
 ทุภิกโข ฯ สองบทว่า สุภิกโข ทุภิกโข เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตถา เป็นบทอุปเมยโยชตกะ ฯ บทว่า
 อิติ ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า ญาณสงขารกโต เกโท ฯ บทว่า ญาณสงขารกโต เป็นบทวิเสสนะของ
 บทว่า เกโท ฯ บทว่า เกโท เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ญาณสงขารเกโท เป็นบทสัณญี ฯ อิติ-ศัพท เป็น
 บทเหตุใน น-ศัพท ฯ น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า วิโรโธ เป็นบท
 อาธาระแม้ในบทว่า น อตถิ ฯ บทว่า โภจि เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิโรโธ ฯ บทว่า วิโรโธ เป็นบท
 กัตตาในบทว่า น อตถิ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสมานนนะ ฯ

(267) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า คาถาว่า กามเม เป็นต้นนี้ มิได้กล่าวรวบรวมกามาวจร-
 กุศลจิตฝ่ายเดียว แต่กล่าวรวบรวมกามาวจรจิตทุกดวงนั้นแล ดังนี้ เมื่อจะแสดงการสืบต่อ จึงกล่าววว่า
 อิทานิ เป็นต้น ฯ ความว่า บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะประมวลแสดงกามาวจรจิตแม้ทั้งหมด จึงกล่าวคำ
 ว่า กามเม เตวีธ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมิในบทว่า วุตติ ฯ บทว่า สพพานิปี เป็นบทวิเสสนะของบท
 ว่า กามาวจรจิตตานิ ฯ ปี-ศัพท เป็นอวยวาเปกษะ ฯ บทว่า กามาวจรจิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า

สมปิตติตวา ฯ บทว่า สมปิตติตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ทสเสตฺตु ฯ บทว่า ทสเสตฺตु เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า กาม เตวีสาตืออาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(268) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคากา จึงกล่าวว่า กาม เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า ในกามภพ แม้เมื่อกามาวจรจิตจะมีประเภทมากมาย โดยความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ด มี กาล ทวาร และสันดานเป็นต้น ว่าแม้โดยประการทั้งปวง คือโดยประเภทที่อยู่ภายในกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต กามาวจรจิตก็มีเพียง 54 ดวงเท่านั้น คือวิบากจิต 23 ดวง อย่างนี้คือ อกุศล-วิบากจิต 7 ดวง กุศลวิบากจิตทั้งฝ่ายสเหตุกะและอเหตุกะ 16 ดวง กุศลจิตและอกุศลจิต 20 ดวง คือ อกุศลจิต 12 ดวง กุศลจิต 8 ดวง และกิริยาจิต 11 ดวง คือกิริยาจิต ฝ่ายอเหตุกะ 3 ดวง กิริยาจิต ฝ่ายสเหตุกะ 8 ดวง ฯ

ชื่อว่ากามะ เพราะนำใคร่ คือภพ ฯ ใส่บทว่า ภเว เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า กาม-ศัพท์เป็นภาว-วาทก ฯ บทว่า เตวีส ปากา นิ ไชความเป็น เตวีสติ วิปากา นิ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ทวาทส อกุสลานิ ไว้ก่อน เพราะท่านกล่าวอกุศลจิตทั้งหลายไว้ก่อน ฯ ใส่ ปี-ศัพท์ในบทว่า สพฺพธาปิ เข้ามา เพราะ ปี-ศัพท์มีความหมายที่ควรรู้ ฯ บทว่า สพฺพธาปิ ไชความเป็น อนโตคฺคเภเทน ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ ชื่อว่าอันโตคฺคเ เพราะเข้าไปอยู่ในภายใน คือประเภทแห่งกุศลจิตเป็นต้น ฯ อันเข้าไปอยู่ในภายในด้วย อันเข้าไปอยู่ในภายในนั้น เป็นประเภทด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอันโตคฺคเภทะ ฯ ใส่ เอว-ศัพท์เข้ามาในบทว่า จตฺตฺปนฺนาส เพราะประโยคทั้งหมดมีผลเป็นอวธารณะ ฯ เอว-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า ไม่มีหย่อน ไม่มีเกิน ฯ

ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า กามาวจรจิตทั้งหลายที่ต่างกันโดยประเภทแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมี กาล เป็นต้น มีมากกว่าจิต 54 ดวง มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรใส่ เอว-ศัพท์เข้ามา ดังนี้ จึงกล่าวว่า กาล- เป็นต้น ฯ กาลด้วย ทวารด้วย สันดานด้วย ชื่อว่ากาลทวารสันดานะ กาล ทวารและสันดานเหล่านั้น เป็นเบื้องต้นแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมีสถานที่เป็นต้นเหล่าใด ข้อเบ็ดเตล็ดมีสถานที่เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากาลทวารสันดานาทิ ความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ด มีกาล ทวาร และสันดานเป็นต้น ชื่อว่ากาลทวารสันดานาทิเกทะ ฯ จำนวนหนึ่งหาไม่ได้ ชื่อว่าอเนกะ จำนวนอย่างมากมาย แห่งกามาวจรจิตทั้งหลายเหล่าใด กามาวจรจิตเหล่านั้น ชื่อว่าอเนกวิธะ ความเป็นแห่งกามาวจรจิตมีอย่างมากมาย ชื่อว่าอเนกวิธภาวะ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสฺสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำทักท้วง ฯ

บทว่า กาม เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาธาระในบททั้งหลาย คือ วิปากา นิ ปุณฺณปุณฺณานิ กิริยา ฯ บทว่า สตฺต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อกุสลวิปากา นิ ฯ บทว่า อกุสลวิปากา นิ เป็นลึงคัตถะ ฯ สองบทว่า สเหตุกาเหตุกา นิ โสฬส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุสล-วิปากา นิ ฯ บทว่า กุสลวิปากา นิ เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ เอว-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า เตวีสติ ฯ บทว่า เตวีสติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิปากา นิ ฯ บทว่า วิปากา นิ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า ทวาทส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อกุสลานิ ฯ บทว่า อกุสลานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อฏฺฐ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุสลานิ ฯ บทว่า กุสลานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า วิสติ ฯ บทว่า ปุณฺณปุณฺณานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า วิสติ เป็นบทวิเสสนะ ฯ บทว่า อเหตุกา เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า ติสฺโส เป็นบทวิเสสนะ ฯ บทว่า สเหตุกา เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อฏฺฐ เป็นบทวิเสสนะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะ ฯ บทว่า เอกาทส เป็นบทวิเสสนะ ฯ บทว่า กิริยา จ เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบท

สรุประของบทว่า จตุปณณาสเว ๑ สองบทว่า สพฺพถาปิ อนฺโตคฺคเณทน เป็นบทสรุประของบทว่า จตุ-
ปณณาสเว ๑ บทว่า สพฺพถาปิ กุสลากุสลวิปากิรียานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนฺโต- ๑ บทว่า
จตุปณณาสเว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กามาวจรจิตตานิ ๑ บทว่า กาลทวารสนตนาทิกเณทน เป็น
บทตติยาวิเสสณะในบทว่า อเนก- ๑ บทว่า อเนกวิธภาเวปิ เป็นบทภาวสัตตมีในบทว่า สติ ๑ บทว่า สติ
เป็นบทตูลยอิกรณสัตตมี ๑ อิติ-ศัพฺพเป็นบทสรุประของบทว่า อตฺโถ ๑ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ถละ ๑
การพรรณนากามาวจรจิต ชื่อว่ากามาวจรวิณณา

การประกอบความกามาวจรจิต จบ

3.5 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องรูปาวจรจิต

(269) ท่านอาจารย์ครั้งทำการพรรณนากามาวจรจิตอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทำการ
พรรณนารูปาวจรจิตต่อไป จึงกล่าวว่า **อิทานิ** เป็นต้น ๑ บัดนี้ ถึงลำดับแห่งการแสดงไขรูปาวจรจิต
(15 ดวง) ที่ท่านอาจารย์ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับต่อกจากามาวจรจิต (54 ดวง) นั้นแล้ว เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์หวังจะแสดงการจำแนกรูปาวจรจิตนั้นออกเป็น 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการ
ประกอบด้วยองค์ฌาน จึงกล่าวว่า **วิตกฺก ๑ ล ๑ สหิตฺ** ดังนี้ เป็นต้น ๑

ลำดับแห่งกามาวจรจิตนั้น ชื่อว่าตทนนตรระ ๑ ชื่อว่าอุททิกฺกุระ เพราะถูกยกขึ้นแสดง ๑
อันถูกยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งกามาวจรจิตนั้น ชื่อว่าตทนนตรททิกฺกุระ คือถูกยกขึ้นแสดงว่า
รูปาวจรจิตต่อกจากามาวจรจิต ๑ การแสดงไข ชื่อว่านิทเทสเส หมายถึงความว่า ประกาศด้วยการแสดง
ไข เป็นภาวสาธนะ ๑ การลำดับ ชื่อว่ากมะ คือตามลำดับ ลำดับแห่งการแสดงไข ชื่อว่านิทเทสสิกฺกมะ
๑ ชื่อว่าอนุปฺปตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนุปฺปชฺชติ** ความว่า ลำดับแห่งการแสดงไขของอาจารย์ใด
ย่อมถึง เพราะเหตุนี้ ลำดับแห่งการแสดงไขนั้น ชื่อว่าอนุปฺปตตะ ๑ องค์ คือส่วนประกอบของฌาน
ชื่อว่าฌานังคะ ๑ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังคโยคะ ความ
ต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังคโยคะเกทะ ๑ โดยประการ 5 ชื่อว่าปญฺจจา ๑ การ
จำแนก ชื่อว่าวิภาคะ ๑

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า อนุปฺปตฺโต ๑ บทว่า ตทนนตรททิกฺกุระสส เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า รูปาวจรสส ๑ บทว่า รูปาวจรสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นิทเทส- ๑ บทว่า
นิทเทสสิกฺกโม เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุปฺปตฺโต ๑ บทว่า อนุปฺปตฺโต เป็นกิตบถ กัตตุวจาก ๑ อิติ-
ศัพฺพ เป็นบทเหตุในบทว่า ทสเสตฺถ ๑ บทว่า ตสส เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า วิภาคํ ๑ บทว่า
ฌานังคโยคะเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปญฺจจา ๑ บทว่า ปญฺจจา เป็นบทตติยาวิเสสณะใน
บทว่า วิภาคํ ๑ บทว่า วิภาคํ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตฺถ ๑ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบท
ว่า อาท ๑ บทว่า วิตกฺกวิจาร์ปิตฺติสุเขกคฺคตาสหิตฺตนาทิกเณทน เป็นบทกรรมในบทว่า อาท ๑

(270) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายของส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **วิตกฺโก จ** เป็นต้น ๑
จิตที่สหระตด้วยสภาวะธรรมเหล่านี้ คือ วิตก วิจาร์ ปิตติ สุข และเอกคคตา ชื่อว่าวิตกวิจาร์ปิตติ-
สุเขกคคตาสหิตตะ ๑ ด้วยคำว่า **วิตกฺโก จ วิจาร์ จ ปิตติ จ สุขญจ เอกคคตา จ** นี้ ย่อมทำให้รู้ว่าเป็น
ทวันทสมาส ๑ ด้วยคำว่า อิมฺหิ สหิตฺ นี้ ย่อมทำให้รู้ว่าเป็นตติยาตฺปฺริสสมาส ๑

ห้าบทว่า วิตกโก จ วิจาโร จ ปิติ จ สุขณจ เอกคคตา จ เป็นลึงค์ตถะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็น บทสรุประของบทว่า อิเมหิ ฯ บทว่า อิเมหิ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สหิตํ ฯ บทว่า สหิตํ เป็นบท วิเสสนะของบทว่า จิตตํ ฯ บทว่า วิตกกวิจารปิติสุขกคคตาสหิตํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

มีรูปวิเคราะห์ว่า วิตกด้วย วิจารด้วย ปิติด้วย สุขด้วย เอกคคตาดด้วย ชื่อว่าวิตกกวิจารปิติ- สุกกคคตา จิตอันเป็นไปพร้อมกับวิตก วิจาร ปิติ สุขและเอกคคตา ชื่อว่าวิตกกวิจารปิติสุกกคคตา- สหิตะ

(271) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้รูปวิเคราะห์ของบทว่า วิตก เป็นต้น จึงกล่าวว่า ตถ เป็นต้น ฯ บรรดาสภาวะธรรม 5 ประการมีวิตกเป็นต้นเหล่านั้น สภาวะธรรมชื่อว่าวิตก เพราะวิเคราะห์ ว่า ย่อมตริก คือยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ฯ เพราะ ตก-ธาตุมีความหมายว่า การยกขึ้น และยางไม้ เป็นต้น จึงไขความหมายของบทว่า วิตกเกิด เป็น อภินิโรเปติ ฯ

บทว่า ตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า วิตกโก เป็นบทนิทธารณียะ ฯ บทว่า อารมณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อภินิโรเปติ ฯ บทว่า วิตกเกติ มาจาก วิ บทหน้า ตก-ธาตุมีความหมายว่า ยกขึ้น, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราหิโต เณณยา¹⁵⁴⁰ ฯ บทว่า สมปยุตตมเม เป็นบทกรรมในบทว่า อภินิโรเปติ ฯ รูป-ธาตุมีความหมายว่า ยกขึ้น, ลง เณ ปัจจย ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ

(272) เพราะกล่าวไว้ว่า สมปยุตตมเม อภินิโรเปติ-ยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้น ท่าน อาจารย์เมื่อจะทำวิตกให้ปรากฏด้วยลักษณะของตน จึงกล่าวว่า โส เป็นต้น ฯ วิตกนั้นมีลักษณะยก สหชาตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ฯ

ชื่อว่าสหชาตะ เพราะเกิดร่วมกันกับตน คือธรรม 35 ประการมีผัสสะ เป็นต้น ฯ การยกขึ้น สู่อารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณาภินิโรปนะ การยกขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะของวิตกนั้น เพราะเหตุนี้ จึง ชื่อว่าอารัมมณาภินิโรปนลักษณะ ฯ

(273) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายที่กล่าวแล้วว่า โส สหชาตานิ อารมมณาภินิ- โรปนลกขณ-วิตกนั้นมีลักษณะยกสหชาตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ดังนี้ สำเร็จด้วยการเปรียบเทียบ ทางโลก จึงกล่าวว่า ยถา หิ เป็นต้น ฯ ความว่า เปรียบเหมือน คนชาวบ้านบางคน อาศัยบุคคลผู้เป็น ราชพัลลภหรือมิตรผู้สนิทสนมกับพระราชชา ย่อมเข้าไปพระราชชนมเฑียรได้เนื่องนิยต์ ฉันทิ จิตอาศัย วิตกแล้วก็ย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉันทิ นั้น ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรณะ ฯ ชื่อว่าคามวาสี เพราะอาศัยอยู่ในบ้าน ฯ ลง ณี ปัจจย ด้วย จ- ศัพท์ในสูตร ตสสึลาทีสุ ณีตวาวี จ¹⁵⁴¹ ฯ ชื่อว่าราชา เพราะรุ่งเรือง ฯ ชื่อว่าวัลลภะ เพราะเรียบร้อย คือคนโปรด ฯ วัลล-ธาตุมีความหมายว่า สำรวม-เรียบร้อย, ลง อภ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานา- ตีเต ญวาทโย¹⁵⁴² ฯ คนโปรดของพระราชชา ชื่อว่าราชวัลลภะ ฯ ความเกี่ยวข้องกับพระราชชา ชื่อว่า ราชสัมพันธ์ะ ฯ ความเกี่ยวข้องของเพื่อนนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัมพันธ์ี ฯ ลง อี ปัจจย ด้วย สูตร ทนทาหิโต อิก อี¹⁵⁴³ ฯ ในบทว่า สมพนธินิ นี้ เป็นหุติยาวิภัตติลงในความหมายกรรม ฯ เปลี่ยน

¹⁵⁴⁰ รูป. -/525/382.

¹⁵⁴¹ รูป. -/590/430.

¹⁵⁴² รูป. -/651/478.

¹⁵⁴³ รูป. -/400/295.

อ เป็น น ด้วยสูตร น โฉโต กตรสสา¹⁵⁴⁴ ๗ ชื่อว่ามิตตะ เพราะสนิทสนม คือคนที่มีใจดี ๗ มิท-ธาตุมีความหมายว่า รัก-สนิทสนม, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาที่หิ ตตรณ¹⁵⁴⁵, ลบ ท ทำยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ฤชาทีนมนโต โน ทวิ จ¹⁵⁴⁶ ๗ วา-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ราชवलลภ ภา สมพนธินิ ภา มิตต ภา ๗ ชื่อว่าเคหะ เพราะยึดเอาที่พหุสัมภาระ คือเรือน ๗ คห-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญวุตวาวิ ภา¹⁵⁴⁷ ๗ เปลี่ยน อ ที่ ค เป็น เอ ด้วยสูตร คหสสุปชเส ภา¹⁵⁴⁸ ๗ วังของ พระราชา ชื่อว่าราชเคหะ ๗ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า จิตต์ โดยนัยที่เป็นประธาน ๗

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๗ สองบทว่า โกจิ ความวาลี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปุริโส ๗ บทว่า ปุริโส เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุปวิสติ ๗ สองบทว่า ราชवलลภ มิตต ภา เป็นบทกรรมในบทว่า นิสสาย ๗ บทว่า สมพนธินิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มิตต ๗ บทว่า นิสสาย เป็นบทพหุพกาลกิริยา ในบทว่า อนุปวิสติ ๗ บทว่า ราชเคห ภา เป็นบทกรรมในบทว่า อนุปวิสติ ๗ เอว-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๗ บทว่า วิตก ภา เป็นบทกรรมในบทว่า นิสสาย ๗ บทว่า นิสสาย เป็นบทพหุพกาลกิริยาในบทว่า อาโรหติ ๗ บทว่า จิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อาโรหติ ๗ บทว่า อารมณ ภา เป็นบทกรรมในบทว่า อาโรหติ ๗

(274) ท่านอาจารย์ครั้งตั้งคำทักท้วงแล้วเมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า ยทิ เป็นต้น ๗ ถามว่า ถ้าเมื่อมีคำว่า จิตอาศัยวิตกแล้วขึ้นสู่อารมณ อย่างนี้แล้ว จิตที่ไม่มีวิตกจะขึ้นสู่อารมณได้อย่างไร ๗

ยทิ-ศัพท์ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า สติ ๗ เอว-ศัพท์เป็นบทหลักขณวันตะในบทว่า สติ ๗ บทว่า กถ ภา เป็นบทพหุพกาล ๗ บทว่า อวิตก ภา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตต์ ๗ บทว่า จิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อาโรหติ ๗ บทว่า อารมณ ภา เป็นบทกรรมในบทว่า อาโรหติ ๗ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ๗

(275) ปี-ศัพท์ในบทว่า ตมปี อวิตกจิตต์ วิตกพเลเนว อภิโรหติ-จิตไม่มีวิตกแม้ขึ้นสู่อารมณได้ด้วยกำลังแห่งวิตกนั่นเอง ดังนี้ ย่อมให้รู้ว่า จิตที่มีวิตก ขึ้นสู่อารมณได้ด้วยกำลังแห่งวิตกอย่างเดียวหาไม่ได้ ๗

บทว่า ตมปี เป็นบทกัตตาในบทว่า อภิโรหติ ๗ บทว่า วิตกพเลเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อภิโรหติ ๗

(276) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายที่กล่าวไว้ว่า ตมปี-จิตไม่มีวิตกแม้ขึ้นสู่อารมณ ด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๗ เปรียบเหมือน คนผู้นั้น แม้ขาดบุคคลผู้เป็นราชพัลลภหรือมิตรผู้สนทนากับพระราชานั้น ก็ไม่มีความหวาดระแวง เข้าไปสู่พระราชมนเฑียรได้ เพราะความเคยชิน ฉนั้นใด จิตไม่มีวิตก แม้จะเว้นจากวิตกเสีย ก็ขึ้นสู่อารมณได้ เพราะความเคยชิน ฉนั้นนั่น ๗

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีकरणะ ๗ บทว่า โส ปุริโส คือ คนชาวบ้าน ๗ ความเคยชิน ชื่อว่าปริจยะ คือความเคยชินอันยาวนานในการเข้าไปพระราชมนเฑียรของคนชาวบ้าน ๗ อปี-ศัพท์ ย่อมรวบรวมน่า พร้อมกับมิตรอย่างเดียวหาไม่ได้ ๗ ความก่อกวน ชื่อว่าอาสังกา ๗ อ ภา หน้า สกิ-ธาตุมี

¹⁵⁴⁴ รูป. -/153/89.

¹⁵⁴⁵ รูป. -/666/487.

¹⁵⁴⁶ รูป. -/560/409.

¹⁵⁴⁷ รูป. -/568/414.

¹⁵⁴⁸ รูป. -/569/417.

ความหมายว่า สงสัย-หวาดกลัว, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹⁵⁴⁹, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์
 อี, และลงนิกคหิตอาคม ฯ ความไม่มีความเก้อเขิน ชื่อว่านิราสังกา ฯ ใช้เป็น นิราสงโก ก็มี ฯ แม้ใน
 คัมภีร์อภิธัมมวาทตารฎีกาก็ใช้ว่า นิราสงโก ฯ ความเก้อเขินย่อมไม่มีแก่คนนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
 นิราสังกะ ฯ ความเคยชิน ชื่อว่าปริจยะ คือจิตภาวนาที่เป็นไปในสันดาน ฯ อปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า
 พร้อมกับวิตกอย่างเดียวน่าได้ ฯ

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุริโส ฯ บทว่า ปุริโส
 เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า ปริจเยน เป็นบทเหตุในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า เตน เป็นบท
 อพาทานะในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินาปี เป็นวิเสสณะในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า นิราสงกาย เป็นบท
 ตติยาวิเสสณะในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า ราชเคห์ เป็นบทกรรมในบทว่า ปวิสติ ฯ เหว-ศัพท์ เป็นบท
 อุปไมย ฯ บทว่า ปริจเยน เป็นบทเหตุในบทว่า อภินิโรหติ ฯ บทว่า วิตกเกน เป็นบทอพาทานะในบท
 ว่า วินา ฯ บทว่า วินาปี เป็นบทวิเสสณะในบทว่า อภินิโรหติ ฯ บทว่า อวิตกัม เป็นบทวิเสสณะของบท
 ว่า จิตตัม ฯ บทว่า จิตตัม เป็นบทกัตตาในบทว่า อภินิโรหติ ฯ บทว่า อารมมณัม เป็นบทกรรมในบทว่า
 อภินิโรหติ ฯ

(277) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความเคยชินที่กล่าวแล้วในบทว่า ปริจเยน วิตกเกน โดยย่อ
 จึงกล่าวว่า **ปริจโย** เป็นต้น ฯ ก็จิตภาวนาที่บังเกิดด้วยอำนาจความเป็นไปเนื่อง ๆ ในสันดานแห่งจิตที่
 มีวิตก ชื่อว่าความเคยชินในอธิการนี้ ฯ

อิตติ-ศัพท์ กล่าวถึงชื่อ ฯ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ ชื่อว่าสวิตกกะ เพราะเป็นไปพร้อม
 กับวิตก อันเป็นไปพร้อมกันด้วย อันเป็นไปพร้อมกันด้วย เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
 สวิตกกจิตตะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติวสะ ฯ ชื่อว่า
 นิพพัตตะ เพราะบังเกิด คือเป็นไป ฯ การทำให้มี คือการทำให้เจริญ ชื่อว่าภาวนา การทำให้จิตมีคือให้
 เจริญ ชื่อว่าจิตตภาวนา ฯ

บทว่า ปริจโยติ จ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปริจโย ฯ บทว่า
 สวิตกกจิตตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สนदाने ฯ บทว่า สนदाने เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวัตตติ
 ฯ บทว่า อภินิหัง เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า ปวัตติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะใน
 บทว่า นิพพตตะ ฯ บทว่า นิพพตตะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตภาวนา ฯ บทว่า จิตตภาวนา เป็น
 บทวิเสสณะของบทว่า ปริจโย ฯ

(278) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุอื่นอีก จึงกล่าวว่า **อปีเจตถ** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง
 บรรดาจิตที่ไม่มีวิตกนี้ ปัญจวิญญาณจิตแม้ไม่มีวิตก ก็ขึ้นสู่อารมณได้ ด้วยกำลังแห่งการกระทบกัน
 ของวัตถุและอารมณ์ และหุติยมานเป็นต้น ย่อมขึ้นสู่อารมณได้ ด้วยกำลังแห่งภาวนาเบื้องต้น ฯ

อปีจ-ศัพท์ เป็นนิบาต อถวา-ศัพท์ใช้ในความหมายของศัพท์ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะ
 แสดงบทว่า อถวา ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมวาทตารฎีกา ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนินิษารณะ ฯ บทว่า
 ปัญจวิญญาณัม เป็นบทนินิษารณียะ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสฺสุจนะ (แม้ก็จริง) ฯ วัตถุด้วย อารมณด้วย ชื่อ
 ว่าวัตถุ-สัมพันธะ ฯ การกระทบกัน ชื่อว่าสังฆฏณะ ฯ ฆฏ-ธาตุมีความหมายว่า กระทบ, ลง ยุ ปัจจัย
 ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु¹⁵⁵⁰ ฯ การกระทบกันแห่งวัตถุและอารมณ์ ชื่อว่าวัตถุ-สัมพันธะสังฆฏณะ กำลังแห่ง

¹⁵⁴⁹ รูป. -/599/1437.

¹⁵⁵⁰ รูป. -/596/434.

การกระทบกันของวัตถุและอารมณ์ ชื่อว่าวัตถุสัมผัสขงนพละ ๆ ทุติยฉาน เป็นเบื้องต้นแห่งฉาน ทั้งหลายมีตติยฉานเป็นต้นเหล่าใด ฉานมีตติยฉานเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าทุติยฉานานาติ ๆ จ-ศัพท ครอบประกอบเป็น ปณจวิณญาณ จ ทุติยฉานานาติ จ ๆ ภาวนาที่เป็นไปเบื้องต้น ชื่อว่าเหตุฉิมะ ๆ ชื่อว่าภาวนา คือจิตดวงก่อน เพราะทำจิตดวงหลังให้มี คือให้เจริญ ๆ ที่เป็นไปเบื้องต้นด้วย ที่เป็นไปเบื้องต้น นั้น เป็นภาวนาด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเหตุฉิมภาวนา กำลังแห่งภาวนาที่เป็นไปเบื้องต้น ชื่อว่า เหตุฉิมภาวนาพละ ๆ บางคัมภีร์ใช้เป็น เหตุฉิมเหตุฉิมมา ก็มี ๆ คำนั้น ไม่เหมาะสมกับคัมภีร์อภิธรรมมาวารฎีกา ๆ

บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ๆ สองบทว่า ปณจวิณญาณ ทุติยฉานานาติ จ เป็นบท กัตตาในบทว่า อภิโรหติ ๆ บทว่า อวิตกกุมปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปณจวิณญาณ ๆ สองบทว่า วัตถุสัมผัสขงนพละ เหตุฉิมภาวนาพละ เป็นบททรรณะ หรือบทเหตุในบทว่า อภิโรหติ ๆ

บทว่า ทุติยฉานานาติ จ เหตุฉิมภาวนาพละ คือ ทุติยฉานยอมขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลัง แห่งปฐมฉานภาวนา ตติยฉานยอมขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังแห่งทุติยฉานภาวนา ๆ แม้ในคำที่เหลือีก มีนัยนี้แล ๆ

(279) สภาวะธรรมชื่อว่าวิจาร์ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องค้นคว้าในอารมณ์แห่งจิต ๆ

บทว่า อารมมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า วิจาร์ติ ๆ บทว่า เตน เป็นบททรรณะ หรือบทเหตุ ในบทว่า วิจาร์ติ ๆ บทว่า จิตต์ เป็นบทกัตตา ๆ ชื่อว่าวิจาร์ เพราะเป็นเครื่องค้นคว้า ๆ วิจาร์นั้นมี ลักษณะคล้ายคลึง ๆ การคล้ายคลึง คือการลูปคล่า ได้แก่การนวด ชื่อว่าอนุมชชนะ เป็นภาวนาฐานะ ๆ มชช-ธาตุมีความหมายว่า แตะต้อง-ลูปคล่า, ลง ยุ ปัจจย ๆ การคล้ายอารมณ์ ชื่อว่าอารมมณานุมชชนะ การคล้ายอารมณ์เป็นลักษณะของวิจาร์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารมมณานุมชชนะ ลักษณะ ๆ

(280) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำที่กล่าวไว้ว่า โส อารมมณานุมชชนลกฺขโณ-วิจาร์นั้นมี ลักษณะคล้ายอารมณ์ ดังนี้ สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวว่า **ตถาเทศ** เป็นต้น ๆ จริงอย่างนั้น วิจาร์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไขไว้ในนิทเทศแห่งวิจาร์ว่า ความสืบเนื่องกัน ๆ

ตถาหิ-ศัพท เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ทฬหิกรณะ ๆ ชื่อว่าอนุสนธานะ เพราะเป็น สภาวะที่ไปตามอารมณ์ด้วยอำนาจการคล้ายอารมณ์ ๆ อนุ ส บพหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า กระทบกระทั่ง-ทุบตี, ลง ยุ ปัจจย ๆ อนุสนธานา โนนเอง เป็น อนุสนธานตา ๆ ลง ตา ปัจจยในสกัตถะ ด้วย ต-ศัพทในสูตร ญยตตตา ภาเว ตุ¹⁵⁵¹ ๆ

ตถาหิ-ศัพท เป็นนิบาต ๆ บทว่า เอโส เป็นบททรรณะในบทว่า นิททิฏโฐ ๆ บทว่า อนุสนธานตา เป็นบทอาธาระในบทว่า นิททิฏโฐ ๆ บทว่า นิททิฏโฐ เป็นกิตบพ กัมมวาก ๆ

(281) วิตกและวิจาร์ที่ปรากฏต่างกันและกัน ยังไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะ แสดงสภาวะธรรมทั้งสองให้ปรากฏด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า **เอตถ จ** เป็นต้น ๆ ประกอบความ ว่า ก็บรรดาวิตกและวิจาร์เหล่านี้ สภาวะธรรมชื่อว่าวิตก เพราะการตกไปในเบื้องต้นของจิต เปรียบ เหมือนการเคาะระฆังครั้งแรก ฉะนั้น เพราะวิเคราะห์ว่า หยาบว่าวิจาร์ และเพราะวิเคราะห์ว่า

นำหน้าวิจารณ์นั่นเอง สภาวธรรมชื่อว่าวิจารณ์ เพราะค้นคว้าอยู่เนื่อง ๆ เปรียบเหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง ฉะนั้น ๆ

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ๆ บทว่า โอฟาริกฎฺเณน คือเพราะเป็นสภาวะที่หยาบ โดยความหมายว่ายกขึ้นสู่อารมณ์ ๆ ความหมายว่าหยาบนั้นแล ชื่อว่าโอฟาริกฎฺเณน ๆ เอว-ศัพท ห้ามสภาวธรรมอื่น ๆ บทว่า ปุพฺพกมฺมฺเณน คือ เพราะสภาวะที่เป็นไปในเบื้องหน้า โดยความหมายว่ายกขึ้นสู่อารมณ์ ๆ การไป คือเป็นไปในเบื้องหน้า ชื่อว่าปุพฺพกมฺมะ ความหมายคือความเป็นไปในเบื้องหน้านั้นแล ชื่อว่าปุพฺพกมฺมฺเณน ๆ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น โอฟาริกฎฺเณน จ ปุพฺพกมฺมฺเณน จ ๆ ชื่อว่าฉัณฺฑะ เพราะถูกชนทั้งหลายตี คือระฆังเหล็กเป็นต้น ๆ ฆทฺติ-ชาตุมีมีความหมายว่า กระทบกระทั้ง-ทุบตี, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กพฺยาทีหิ โก¹⁵⁵², ลงนิคคหิตอาคมและลบ ก ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุ-วิภตฺติปฺจฺจยํ ทิฆฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵⁵³, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนฺตฺ วาวคฺเค¹⁵⁵⁴ ๆ ใช้เป็น ฆฺโฏ ก็มี ๆ ชื่อว่าฆฏฺเฐ เพราะถูกชนทั้งหลายเคาะ คือตี ๆ ฆฏฺติ-ชาตุมีมีความหมายว่า กระทบกระทั้ง-ทุบตี ๆ วิธีการที่เหมือนก่อนแล ๆ การเคาะ ชื่อว่าอภินิปาตะ ๆ ก็ค่านั้นท่านกล่าวไว้โดยฐานะปจฺจาระ ๆ การเคาะระฆัง ชื่อว่าฉัณฺฑาทภินิปาตะ ๆ การเคาะระฆังครั้งแรก ชื่อว่าปฐมฉัณฺฑาทภินิปาตะ ๆ การตกไปในอารมณ์ ชื่อว่าอภินิปาตะ การตกไปในอารมณ์เป็นเบื้องต้น ชื่อว่าปฐมาภินิปาตะ ๆ ระฆังย่อมร้อง ด้วยเสียงนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าราวะ ๆ รุ-ชาตุมีมีความหมายว่า ทำเสียง-ออกเสียง, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺปะทาทีโต ญ¹⁵⁵⁵, ลบ ญ อนุพันธ์และทำวุธิ, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร เต อวาวยา การิต¹⁵⁵⁶ ๆ เสียงที่ตั้งขึ้นไปตามเสียงครั้งแรก ชื่อว่าอนุราวะ ๆ บางคัมภีร์ใช้เป็น อนุรว โง ก็มี ๆ รุ-ชาตุมีมีความหมายว่า ทำเสียง-ออกเสียง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจวาวี วา¹⁵⁵⁷, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹⁵⁵⁸ ๆ แม้ในคัมภีร์อภิมวตารฎีกาก็ใช้เป็น อนุรวาโว ๆ การท่องเที่ยวไปเนื่อง ๆ คือการค้นคว้าไปมารอบ ๆ ชื่อว่าอนุสฺสยฺจฺรณะ ๆ

บทว่า เอตฺถ เป็นบทนิทธารณะ ๆ บทว่า วิจารโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า โอฟาริก- สองบทว่า โอฟาริกฎฺเณน ปุพฺพกมฺมฺเณน จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อภินิปาโต ๆ บทว่า ตสฺเสว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปุพฺพ- ๆ บทว่า ฆณฺฑาทภินิปาโต เป็นลึงคัตถะ ๆ วิย-ศัพทเป็นบทอุปมา ๆ บทว่า เจตฺโส เป็นสัมพันธะในบทว่า ปจฺม- ๆ บทว่า ปจฺมาภินิปาโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิตฺกโก ๆ บทว่า วิตฺกโก เป็นลึงคัตถะ ๆ บทว่า อนุรว โง เป็นลึงคัตถะ ๆ วิย-ศัพท เป็นบทอุปมา ๆ บทว่า อนุสฺยฺจฺรณํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิจาโร ๆ บทว่า วิจาโร เป็นลึงคัตถะ ๆ

(282) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความต่างกันของวิตกและวิจารณ์ จึงกล่าวว่า **วิปฺผารวา** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า อนึ่ง วิตก มีการแผ่ขยายไป คือเป็นความแผ่ไปของจิต เปรียบเหมือนนกตัวต้องการโฉบบินขึ้นไปในอากาศ กระพือปีกออก ฉะนั้น และเปรียบเหมือนฝั่งตัวมีจิตติดพันในกลิ่น

¹⁵⁵² รุป. -/673/491.

¹⁵⁵³ รุป. -/488/351.

¹⁵⁵⁴ รุป. -/94/46.

¹⁵⁵⁵ รุป. -/577/422.

¹⁵⁵⁶ รุป. -/541/391.

¹⁵⁵⁷ รุป. -/586/414.

¹⁵⁵⁸ รุป. -/434/318.

มุงหน้าโฉบลงตรงดอกปทุม ฉะนั้น วิจาร มีความเป็นไปที่สงบนิ่ง เป็นสถานะที่ไม่มีความแผ่ไปนั้กของจิต เปรียบเหมือนนกตัวที่บินขึ้นไปในอากาศแล้วกางปีกออก ฉะนั้น และเปรียบเหมือนฝั่งตัวมุงหน้าโฉบลงตรงดอกปทุมแล้วบินวนบนเบื้องบนของดอกปทุม ฉะนั้น ๑

การแผ่ขยาย คือการขยายไป ชื่อว่าวิปหาระ ๑ วิ บทหน้า ผร-ธาตุมีความหมายว่า แผ่ไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁵⁵⁹ ๑ การแผ่ขยายของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิปหารวา ๑ ลง วนตุ ปัจจัย ด้วยสูตร คุณาโท วนตุ¹⁵⁶⁰ ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ บทว่า จิตตสสุ วิปณฺทณฺฏโต ความว่า อันเป็นความแผ่ไปของจิต ในการเกิดขึ้นครั้งแรกของจิต ๑ บทว่า ปริปณฺทณฺฏโต นี้ เป็นคำอธิบายของบทว่า วิปหารวา ๑ ชื่อว่าวิปผันทหะ เพราะแผ่ขยาย ได้แก่วิตก ๑ ผนท-ธาตุมีความหมายว่า ห้วนไหว-เคลื่อนไหว, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตุวาวี วา¹⁵⁶¹ ๑ อันเป็นการแผ่ไป ชื่อว่าวิปผันทหฺตหะ ๑ ชื่อว่าอากาศหะ เพราะไม่มีการขีดขวาง ๑ เพื่อตกไป คือบินไปในเบื้องบน ชื่อว่าอุปตติ ชื่อว่าอุปตติคฺกามหะ เพราะต้องการโผบินขึ้นไป ๑ ชื่อว่าสกุณหะ เพราะสามารถบินไปในอากาศและฆ่าตักแต่นเป็นต้นได้ ๑ สก-ธาตุมีความหมายว่า อาจ-สามารถ, ลง กฺน ปัจจัย ด้วยสูตร วรรณครทาริยมชฺชปิถสฺกฺโน, ลบ กฺ อนุพันธ์ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยํ ทฺวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹⁵⁶², เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รา นสฺส โณ¹⁵⁶³ ๑ ชื่อว่าปักขหะ เพราะเป็นเครื่องบินไปในอากาศ ๑ ป บทหน้า กฺม-ธาตุมีความหมายว่า ก้าวไป, ลง ข ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญฺจวาทโย¹⁵⁶⁴, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร มฺขาทโย หรือสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยํ ทฺวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹⁵⁶⁵, ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกตฺ¹⁵⁶⁶ ๑ การกระพือออก ชื่อว่าวิกเขปะ การกระพือปีกออก ชื่อว่าปักขวิกเขปะ ๑ การมุงหน้าไป ชื่อว่าภิมุขปาตะ การมุงหน้าไปตรงดอกปทุม ชื่อว่าปทุมภิมุขปาตะ ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปกฺขวิกเขปะ วิกฺย จ ปทุมภิมุขปาโต วิกฺย จ ๑ จิตผูกพันกับกลิ่นของฝั่งใด มีอยู่ ฝั่งนั้น ชื่อว่าคันธานุพันธเจตตะ ๑ ชื่อว่าภมระ เพราะวนเวียนอยู่ (ในดอกไม้) ได้แก่ฝั่ง ๑ ลง อร ปัจจัย ด้วยสูตร ภมาทิตฺวาโร ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าวุตติ ความเป็นไปที่สงบนิ่งของวิจารใด มีอยู่ วิจารนั้น ชื่อว่าสันตวุตติ ๑ ชื่อว่าอติปริปผันทหะ เพราะแผ่ไปเกินยิ่ง การไม่แผ่ไปเกินยิ่ง ชื่อว่านาติปริปผันทหะ อันเป็นสถานะที่ไม่แผ่ไปเกินยิ่ง ชื่อว่านาติปริปผันทหฺตหะ ๑ ชื่อว่าอุปตติหะ เพราะบินขึ้นไปแล้ว ๑ อุ บทหน้า ปต-ธาตุมีความหมายว่า ตก, ลง ต ปัจจัยในอดีตกาล ด้วยสูตร พุชฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ¹⁵⁶⁷ ๑ การกางออกไปของปีก ชื่อว่าปักขปฺปสาร์ณหะ ๑ เบื้องบนแห่งส่วน ชื่อว่าอุปริภาคะ ๑ ชื่อว่าปริภมฺนหะ เพราะบินไปโดยรอบ ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปกฺขปฺปสาร์ณํ วิกฺย จ ปริภมฺนํ วิกฺย จ ๑ อันมุงหน้า

¹⁵⁵⁹ รุป. -/580/424.

¹⁵⁶⁰ รุป. -/402/296.

¹⁵⁶¹ รุป. -/568/414.

¹⁵⁶² รุป. -/488/351.

¹⁵⁶³ โมค. -/771/523. อ้างในนิรุตติที่ปนี.

¹⁵⁶⁴ รุป. -/651/478.

¹⁵⁶⁵ รุป. -/488/351.

¹⁵⁶⁶ รุป. -/67/59.

¹⁵⁶⁷ รุป. -/606/441.

ตรงดอกปทุม ชื่อว่าปทุมามีมุขะ ผึ่งมุ่งหน้าโอบลงตรงดอกปทุม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปทุมามีมุข-
ปติตะ ฯ

สองบทว่า วิปผารวา จ วิปผนทภูโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิตกุโก ฯ บทว่า วิตกุโก
เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า จิตตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วิปผนท- ฯ บทว่า อากาเส เป็นบทอาธาระ
ในบทว่า อุปฺปติตุ- ฯ บทว่า อุปฺปติตุกามสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สกณฺสส ฯ บทว่า สกณฺสส
เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -วิกฺโขโป ฯ บทว่า ปกฺขวิกฺโขโป เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพฺท เป็นบทอุปมา ฯ
บทว่า ปทุมามีมุขปาโต เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพฺท เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า คนธานุพฺนธเจตโส เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า ภมฺรสส ฯ บทว่า ภมฺรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ปาโต ฯ สองบทว่า สนฺตวุตฺติ
นาติปริพฺนทภูโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิจาโร ฯ บทว่า วิจาโร เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า จิตตสส
เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นาติปริพฺนท- ฯ บทว่า อากาเส เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปฺปติตสส ฯ บท
ว่า อุปฺปติตสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สกณฺสส ฯ บทว่า สกณฺสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า
-ปฺสาร์ณํ ฯ บทว่า ปกฺขปฺสาร์ณํ เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพฺท เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า ปทุมามีมุขปติตสส
เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภมฺรสส ฯ บทว่า ภมฺรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปริพฺภมฺนํ ฯ

(283) ธรรมชาติชื่อว่าปิติ เพราะวิเคราะห์ว่า ทำกายและจิตให้เอิบอ้อม คือ ให้ชุ่มชื้น หรือ
เพราะวิเคราะห์ว่า ทำกายและจิตให้เจริญ ฯ

บทว่า ปินยติ มาจาก ปิน-ธาตุมีความหมายว่า อ้อมใจ, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ
ณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตฺเต¹⁵⁶⁸, ติ วิภัตติ ฯ กายด้วย จิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ เพราะ
ปิน-ธาตุมีความหมาย 2 อย่าง ท่านอาจารย์จึงกล่าวบทว่า ตปเปติ หรือ วทฺเตติ ไว้ ฯ ตป-ธาตุมี
ความหมายว่า เอิบอ้อม, ลง ญย ปัจจัย, ติ วิภัตติ, ซ้อน ป อักษร ฯ วทฺต-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ,
ลง ญย ปัจจัย, ติ วิภัตติ ฯ วา-ศัพฺท เป็นวิภักตตะ ฯ ปิ-ธาตุมีความหมายว่า เอิบอ้อมและเจริญ, ลง ติ
ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺยโว วา¹⁵⁶⁹ ฯ ปิ-ธาตุเป็น อิ-การันต์ ฯ ปิน-ธาตุ มีความหมายเหมือนกับ ปิ-
ธาตุ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใส่ ปิน-ธาตุไว้ในประโยค ฯ ปิตินัน มีลักษณะทำกายและจิตให้เอิบ
อ้อม ฯ ชื่อว่าสัมปิยะ เพราะถูกทำให้เอิบอ้อม คือถูกประกอบด้วยติ ฯ สํ บทหน้า ปิ-ธาตุมีความ
ประกอบ, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจนฺเต¹⁵⁷⁰ ฯ การไป คือความเป็นไปด้วย
อำนาจการรับเอาอารมณ์ ชื่อว่าอยนะ ฯ อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ
ยุ¹⁵⁷¹ ฯ วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹⁵⁷² ฯ ความเป็นไปคือการรับเอาอารมณ์โดยภูมิใจคือโดย
เต็มที เป็นลักษณะของปิตินัน เพราะเหตุนี้ ปิตินัน จึงชื่อว่าสัมปิยายลักขณา ฯ ที่หะสระตรงกลาง ฯ

(284) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความรู้เนื้อความของบทว่า สมปิยายนลกขณา ดังนี้ จึงกล่าววว่า
อารมณ์ เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า ปิตินัน มีลักษณะรับอารมณ์โดยเต็มที ฯ

¹⁵⁶⁸ รุป. -/540/390.

¹⁵⁶⁹ รุป. -/599/437.

¹⁵⁷⁰ รุป. -/660/483.

¹⁵⁷¹ รุป. -/596/434.

¹⁵⁷² รุป. -/562/318.

บทว่า ฯ อารมมณฺ์ เป็นบทกรรมในบทว่า คหณฺ์ ฯ ด้วยอำนาจการอธิบายบทว่า สมปิย-
 จิงฺขิตฺตวณฺ์ เป็น กลลโต ฯ บทว่า กลลโต คือ โดยเต็มความสามารถ ฯ บทว่า กลลโต เป็นบทตติยา-
 วิเสสนะ ในบทว่า คหณ- ฯ การรับเอาเป็นลักษณะของปิตินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคหณลักขณา ฯ

(285) ธรรมชาตฺตํชื่อว่าสุขํ เพราะวิเคราะหฺว่า ทำสัมปยุตฺตรมทั้งหลายให้สบาย ฯ สุขนั้น
 มีลักษณะเสวยอิฏฐารมณฺ์ ฯ

การเสวยอารมณฺ์ ชื่อว่าอิฏฐานุกวนะ การเสวยอารมณฺ์เป็นลักษณะของสุขนั้น เพราะเหตุ
 นั้น จึงชื่อว่าอิฏฐานุกวนลักขณะ เปรียบเหมือนพระราชผู้ทรงโปรดปรานรสสุธาโภชนฺ์ ฉะนั้น ฯ ชื่อ
 ว่าโภชนะ เพราะเป็นสิ่งที่ควรกิน ฯ ชื่อว่ารส เพราะเป็นที่ยินดีคือจิตใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯ รส
 แห่งโภชนะอันเลิศ ชื่อว่าสุโภชนรส ฯ ชื่อว่าสุโภชนรสสารทกะ เพราะเป็นผู้ยินดีรสแห่งโภชนะอัน
 เลิศ ฯ อา บทหน้า สท-ชาตุมีคความหมายว่า ลิ่นรสอันอร่อย, ลง ญฺ ปัจจยฺ ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตฺวาวิ
 วา¹⁵⁷³, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺญฺ¹⁵⁷⁴, วุทธิ อ เป็น อา, รัสสะ อา อุปสัค เป็น อ ฯ

บทว่า สุโภชนรสสาทโก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ราชา ฯ บทว่า ราชา เป็นลิงคัตถะ ฯ
 วิย-ศัพฺทํ เป็นบทอุปมา ฯ

(286) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความต่างกันแห่งปิตีและสุขด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าว
 ว่า ตตฺถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ฯ บรรดาปิตีและสุขเหล่านั้น ความต่างกันแห่งปิตี ปรากฏแล้ว
 ในการได้อารมณฺ์ เปรียบเหมือนความอ้อมใจในเพราะได้บ้วนน้ำที่ป่าเป็นต้นของคนผู้เหนื่อยล้าในทาง
 กันดาร ฉะนั้น ฯ ความต่างกันแห่งสุข ปรากฏแล้วในเพราะการเสวยอารมณฺ์ตามที่ได้แล้ว เปรียบ
 เหมือนความสบายกาย ในเพราะการได้ดื่มน้ำตามที่พบแล้ว เป็นต้น ฉะนั้นแล ฯ

การได้รับ ชื่อว่าปฏิลาภะ การได้อารมณฺ์ ชื่อว่าอารมมณฺ์ปฏิลาภะ ฯ ชื่อว่ากะ เพราะ
 ทำความสุข คือทำให้เกิดความสุข ได้แก่ น้ำ ฯ กร-ชาตุมีคความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร
 สพฺพโต ญฺตฺวาวิ วา¹⁵⁷⁵, ลบ รุ ท้ายชาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุวิคตฺตฺปิปัจจยณฺ์ ที่ขมิวปริตฺตาเทสโลปาคมา
 จ¹⁵⁷⁶ ฯ ชื่อว่ากันดาระ เพราะชนทั้งหลายพึงข้ามไปพร้อมกับน้ำ ได้แก่หนทาง ฯ ก สัทฺตฺพปปะหะ ตร-
 ชาตุมีคความหมายว่า ข้าม, ลง ญฺ ปัจจยฺ ด้วยสูตร วิสรุชฺปะทาทีโต ญฺ¹⁵⁷⁷, ลบ ญฺ อนฺุพฺนฺ์และวุทธิ อ ที่
 ตร-ชาตุ เป็นต้น ฯ ชื่อว่าชินนะ เพราะลำบาก คือเหนื่อยล้า ฯ ชิท-ชาตุมีคความหมายว่า ลำบาก-เหน็ด
 เหนื่อย, ลง ต ปัจจยฺในอดีตกาล ด้วยสูตร พุชฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ¹⁵⁷⁸, เปลี่ยน ต เป็น อินฺน ด้วยสูตร
 ภิทาทีโต อินฺนอนนอิณา วา¹⁵⁷⁹ ฯ คนผู้เหนื่อยล้าในทางกันดาร ชื่อว่ากันดารชินนะ ฯ ชื่อว่าวณะ
 เพราะถูกคบหา ความว่า ทำการส่องเสพของสัตว์ทั้งหลายด้วยความถึงพร้อมอันเลิศ ฯ วณ-ชาตุมี
 ความหมายว่า คบหา-สมาคม, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตฺวาวิ วา¹⁵⁸⁰ ฯ วณ นันฺเอง เป็น

¹⁵⁷³ รุป. -/568/414.

¹⁵⁷⁴ รุป. -/570/417.

¹⁵⁷⁵ รุป. -/568/414.

¹⁵⁷⁶ รุป. -/488/351.

¹⁵⁷⁷ รุป. -/577/422.

¹⁵⁷⁸ รุป. -/606/441.

¹⁵⁷⁹ รุป. -/631/456.

¹⁵⁸⁰ รุป. -/568/414.

วรรณต์ ๑ อนต-ศัพท์ใส่เข้ามาต่อท้าย เพื่อความสละสลวย ๑ ชื่อว่าอุทกะ เพราะทำให้เปียก ๑ อุท-
 ชาติมีความหมายว่า เปียก-ชุ่ม, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร อนุชทาที่หิ ธทิตททริกา กวจิ ชทโลโป จ¹⁵⁸¹, ลป
 ท สังโยคเป็นต้นและลง อ อาคม หรือลป อ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ชาติวิภตติปจจยानं ที่หวิปริตา-
 เทสโลปาคมา จ¹⁵⁸² ๑ น้ำในป่า ชื่อว่าวณันโตทกะ น้ำในป่า เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมชาติมีเงาไม้เป็นต้น
 เหล่าใด ธรรมชาติมีเงาไม้เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าวณันโตทกาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาเงาไม้
 เป็นต้น ๑ การเห็นน้ำในป่าเป็นต้น ชื่อว่าวณันโตทกาทิสสนะ ๑ ชื่อว่าลัทธะ เพราะถูกได้แล้ว ได้แก่
 อารมณ อารมณอันได้แล้วตามสมควร ชื่อว่ายถาลัทธะ ๑ ชื่อว่าทิฏฐะ เพราะถูกเห็นแล้ว อันได้เห็น
 แล้วตามสมควร ชื่อว่ายถาทิฏฐะ น้ำที่ได้เห็นแล้วตามสมควร ชื่อว่ายถาทิฏฐาทกะ ๑ การดื่มน้ำ ชื่อว่า
 ปานะ การดื่มน้ำเป็นเบื้องต้นแห่งอาการมีการอาบน้ำเป็นต้นเหล่าใด อาการมีการอาบน้ำเป็นต้น
 เหล่านั้น ชื่อว่าปานาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาการอาบน้ำเป็นต้น ๑

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า อารมณปฏิสลาเก เป็นบทอาชาระในบทว่า
 ปากโฏ เหมือนเป็นบทอาชาระในประโยคว่า สาสเน วสติ ฉะนั้น ๑ บทว่า ปีติยา เป็นบทสัมพันธะใน
 บทว่า วิเสโส ๑ บทว่า วิเสโส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปากโฏ ๑ บทว่า กนตารชินนสส เป็นบท
 สัมพันธะในบทว่า ปีติ และเป็นบทสัมพันธะแม่ในบทว่า ทสสเน ๑ บทว่า วนนโตทกาทิสสนะ เป็น
 บทอาชาระหรือบทเหตุในบทว่า ปีติ ๑ วย-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า ยถาลัทธสส เป็นบทกรรมใน
 บทว่า อนุภวเน ๑ บทว่า อนุภวเน เป็นบทอาชาระในบทว่า ปากโฏ ๑ บทว่า สุขสส เป็นบทสัมพันธะ
 ในบทว่า วิเสโส ๑ บทว่า วิเสโส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปากโฏ ๑ บทว่า ปากโฏ เป็นกิตบท กัตตุวจาก
 ๑ บทว่า ยถาทิฏฐาทกะ เป็นบทกรรมในบทว่า ปาน- ๑ บทว่า ปานาทิส เป็นบทอาชาระในบทว่า ปีติ
 ๑ วย-ศัพท์เป็นบทอุปมา ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๑

(287) จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีอารมณ์เดียว เพราะจิตไม่มีความฟุ้งซ่านไป
 ในอารมณ์ต่าง ๆ ๑

อารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่านาลัมพะนะ ๑ ความฟุ้งไป ชื่อว่าวิกเขปะ ๑ ความฟุ้งซ่านไปใน
 อารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่านาลัมพวิกเขปะ ความไม่มีแห่งความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่า
 นาลัมพวิกเขปะภาวะ ๑ อคค-ศัพท์ มีความหมายหลากหลายมีว่า อาทิ-เบื้องต้นแรก, โภก-ปลาย
 แขน, เสฏฐ-ประเสริฐ, โภก-จาส-ส่วน และ อารมณ-อารมณ์ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในที่นี้ ท่าน
 อาจารย์วางบทวิเสสนะว่า อารมณ ไร่ข้างหน้า เพื่อให้รู้ว่า อารมณ ชื่อว่าอคคคะ มิได้ใส่เข้ามาเพื่อไข
 ความบทว่า อคค ๑ ก็ถ้าบทนี้เป็นบทไขความไซ้ ไม่ควรกล่าวบทว่า อารมณ ไร่ข้างหน้า แต่ควร
 กล่าวว่า อคค อารมณ ๑ แม้ในคัมภีร์อภิธัมมวาทฎีกา ท่านอาจารย์นั้นกล่าววิเคราะห์นี้ว่า เอก
 อารมณ อคคเมตสชาติ เอกคค จิตต-จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีอารมณ์เดียว ดังนี้เท่านั้น ๑ แต่ใน
 คัมภีร์ปรมัตถวินิจจฎีกา อาจารย์ท่านอื่นกล่าววิเคราะห์ว่า เอก อารมณ อคคเมตสชาติ เอกคค
 จิตต-จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีอารมณ์เดียว และอีกอย่างหนึ่งว่า เอก อหุติย อคค อารมณเมตสชาติ
 เอกคค จิตต-จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีอารมณ์เดียวคือไม่ใช่สอง ดังนี้ ๑ เพราะฉะนั้น ย่อมมีการเขียน
 ด้วยความพลั้งเผลอว่า อารมณ อคค ดังนี้ ๑ ก็ถ้าบทว่า อารมณ นี้ ฟังเป็นบทไขความไซ้ ก็ไม่ควร
 กล่าวบทว่า อถา เป็นต้นไว้ ๑ ชื่อว่าอคคคะ เพราะถึงความเป็นอารมณ์ ๑ อช-ชาติมีความหมายว่า ไป,

¹⁵⁸¹ รูป. -/671/490.

¹⁵⁸² รูป. -/488/351.

ลง ค ปัจจัย ด้วยสูตร กาลเว วุตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁵⁸³, เปลี่ยน ข ท้ายธาตุ เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชานู¹⁵⁸⁴ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า **จิตต์** ดังนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระบาลีว่า **จิตตสเสกคคตา** ๑ บทว่า ตสส โยควา เอกคคสส-แห่งจิตมีอารมณ์เดียว ๑ เรียกว่าสมาธิ เพราะ เจตสิกธรรมทั้งหมดมีอารมณ์เดียวในจิตดวงเดียว หรือเพราะเนื้อความที่จะกล่าวด้วย ตา-ปัจจัยไม่ปรากฏ ๑

บทว่า นานาลมพนวิกเขปาภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เอก์ ๑ สองบทว่า เอก์ อารมมณฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อคคฺ ๑ บทว่า อคคฺ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า อิมสส เป็นบท สัมพันธะในบทว่า อคคฺ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า เอกคคฺ ๑ สองบทว่า เอกคคฺ จิตต์ เป็น ลึงค์ตถะ ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาโว ๑ สามบทว่า ภาโว เอกคคตา สมาธิ เป็น ลึงค์ตถะ ๑

(288) สมานินั้น มีลักษณะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะของสมานินั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอวิกเขปลักษณะ ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำที่กล่าวว่า โส อวิกเขปลกฺขโณ-สมานินั้น มีลักษณะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้ ให้ มั่นคง จึงกล่าวว่า **ตสส** เป็นต้น ๑ ความจริง จิตที่สัมปยุตต์ด้วยอำนาจ คือด้วยกำลัง หรือด้วยความ เกี่ยวข้องสมานินั้น ย่อมเป็นจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ๑

อิ-ศัพท์ เป็นศัพท์กรณะ ๑ อำนาจ คือความสามารถ หรือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ๑ ชื่อ ว่าอวิกขิตตะ เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ๑

บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ๑ บทว่า วเสน เป็นบทกรณะ หรือบทตติยา- วิเสสนะในบทว่า อวิกขิตต์ ๑ บทว่า สมปยุตต์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตต์ ๑ บทว่า จิตต์ เป็นบท ปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า อวิกขิตต์ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑

(289) ธรรมชาติชื่อว่าปฐมฌาน เพราะวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าฌาน เพราะเพ่งอารมณ์แน่วแน่ และเพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกด้วย และชื่อว่าปฐม เพราะเป็นเบื้องต้นโดยลำดับแห่งเทศนา และ โดยลำดับแห่งการเกิดขึ้น ๑

ฌานชื่อว่าปฐม เพราะแผ่ไปคือเป็นไปในเบื้องต้น ๑ ปุจ-ธาตุมีความหมายว่า แผ่ไป ๑ แต่ ในที่ มีความหมายว่า เป็นไป ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะธาตุมีความหมายหลากหลาย ๑ เพราะเหตุ นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เพราะเป็นไปในเบื้องต้น ๑ เปลี่ยน ปุจ เป็น ปจ และลง อม ปัจจัย ด้วย สูตร ปุจสส ปุจฺปลาโม วา¹⁵⁸⁵ (ปุจสส ปุจฺปลาโม วา) ๑ การแสดง ชื่อว่าเทศนา เป็นภาวสาธนะ ๑ ลำดับแห่งการแสดงปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าเทศนากมมะ ๑ การเกิดขึ้นแห่งฌานทั้งหลาย ชื่อว่า อุปปัตติ ลำดับแห่งการเกิดขึ้นแห่งฌาน ชื่อว่าอุปปัตติกมมะ ๑ เจว และ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ๑ การ ถือเอาครั้งแรก ชื่อว่าอาทิ เป็นภาวสาธนะ ๑ อา บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า ให้, ลง อิ ปัจจัยใน ภาวะ ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹⁵⁸⁶ ๑ ฌานชื่อว่าอาทิภูตะ เพราะมีคือเป็นไปในเบื้องต้น ความเป็น แห่งฌานที่เป็นไปในเบื้องต้น ชื่อว่าอาทิภูตตะ คือกสิณเป็นต้น ๑ ธรรมชาติมีวิตกเป็นต้น ชื่อว่าฌาน

¹⁵⁸³ รูป. -/651/478.

¹⁵⁸⁴ รูป. -/673/491.

¹⁵⁸⁵ รูป. -/676/494.

¹⁵⁸⁶ รูป. -/599/437.

เพราะเพ่งอารมณ์ ฯ ฌ-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเสสุ จ¹⁵⁸⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณฺ¹⁵⁸⁸ ฯ หรือชื่อว่ามาน เพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย ฯ ฌ-ธาตุมีความหมายว่า เผาไหม้-เร่าร้อน, ลง ยุ ปัจจัย ฯ วิธีการทำรูปเหมือนข้างต้นแล ฯ จ-ศัพท์ทั้ง 2 ใส่เข้ามาเพื่อให้สำเร็จความหมายที่เสมอกัน ฯ วา-ศัพท์ จะใส่เข้ามาและไม่ใส่เข้ามา ก็ควรแล ฯ การเข้าไปเพ่ง คือพิจารณาและคิดตรึงตรอง ชื่อว่าอุปปนิชฌานะ ฯ ฌ-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทิหิ यु¹⁵⁸⁹ ฯ การเข้าไปเพ่งพิจารณาอารมณ์ ชื่อว่าอาลัมพูปนิชฌานะ ฯ การแผดเผา ชื่อว่าฌาปนะ ฯ ฌाप-ธาตุมีความหมายว่า เผาไหม้-เร่าร้อน, ลง ยุ ปัจจัย ในภาวะ ฯ การแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย ชื่อว่าปัจจนิกชฌานะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น อาลัมพูปนิชฌานโต จ ปัจจนิกชฌาปนโต จ ฯ

สองบทว่า ปรมํ ฌานญจ เป็นลึงค์ตละ ฯ สองบทว่า เทสนากุมโต เจว อุปตติกกมโต จ เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า อาทิภูตตตา ฯ บทว่า อาทิภูตตตา เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมํ ฯ บทว่า อาลัมพูปนิชฌานโต ปัจจนิกชฌาปนโต จ เป็นบทเหตุในบทว่า ฌานํ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมชฌานํ ฯ บทว่า ปรมชฌานํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(290) อันเป็นเบื้องต้นด้วย เป็นฌานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฐมฌาน เป็นกัมมธารย-สมาส ฯ วา-ศัพท์ แม้ไม่ใส่เข้ามา ก็ควร ฯ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ใคร ๆ ฟังถือเอาว่า บรรดาองค์ฌานมี วิตกเจตสิกเป็นต้น องค์หนึ่ง ๆ ชื่อว่าฌาน มิใช่ทั้ง 5 องค์ ดังนี้ เมื่อจะให้ความย่อของฌาน จึงกล่าว ว่า วิตกก- เป็นต้น ฯ

วิตกเจตสิกเป็นเบื้องต้นแห่งองค์ฌานมีวิจาร์เจตสิกเป็นต้นเหล่าใด องค์ฌานมีวิจาร์เจตสิกเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าวิตักกาติ ฯ ประมาณ 5 ของฌานนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญจกะ ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร ทวาทีโต โโกเนกตฺเต จ¹⁵⁹⁰ ฯ ฌานมีองค์ 5 มีวิตกเจตสิกเป็นต้น ชื่อว่าวิตักกาติ-ปัญจกะ ฯ

(291) ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำหักท้วงว่า เมื่อมีการประชุมแห่งองค์ฌานองค์หนึ่ง ๆ บรรดาองค์ฌานมีวิตกเจตสิกเป็นต้น จึงเรียกว่าฌาน ได้ มิใช่หรือ เมื่อไม่มีการประชุมแห่งองค์ฌาน จะเรียกว่าฌาน ได้อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า ฌาน- เป็นต้น ฯ ความจริง เมื่อมีการประชุมแห่งองค์ ฌานนั้นแหละ จึงเรียกว่าฌาน ได้ เปรียบเหมือนเมื่อมีการประชุมแห่งองค์ประกอบมีกงเป็นต้น จึงเรียกว่ารถ ฉะนั้น ฯ

บทว่า ฌานงคสมุททาเยว ตตฺตบฺทเป็น ฌานงคสมุททาเย เอว ฯ ชื่อว่าอังคะ เพราะเป็นเครื่อง รู้การประชุมรวม ได้แก่ส่วนย่อย ฯ อคิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, การไป คือความรู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺตวาวิ วา¹⁵⁹¹ และลงนิกคหิตอาคม ฯ องค์แห่งฌาน ชื่อว่าฌานังคะ การประชุมแห่ง องค์ฌาน ชื่อว่าฌานังคสมุททาเย ฯ ด้วย เอว-ศัพท์ ย่อมทำให้รู้ว่า เรียกว่าฌาน ได้ในเพราะส่วนย่อย ฯ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ การเรียก คือกล่าววว่าฌาน ชื่อว่าฌานโวหาระ ฯ ชื่อว่าเนมิ เพราะถูกนำไป

¹⁵⁸⁷ รูป. -/597/435.

¹⁵⁸⁸ รูป. -/570/417.

¹⁵⁸⁹ รูป. -/596/434.

¹⁵⁹⁰ รูป. -/418/307.

¹⁵⁹¹ รูป. -/568/414.

คือองค์ประกอบของลือ ๆ นิ-ธาตุมีความหมายว่า นำไป, ลง มิ ปังจัย ด้วยสูตร กाले वृत्तमानातिเต
 ญวาทโย¹⁵⁹², วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญญเสสุ จ¹⁵⁹³ ๆ กงเป็นเบื้องตันแห่งองค์ประกอบบรมมีกำ
 เป็นต้นเหล่าใด องค์ประกอบบรมมีกำเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเนมิอาทิ ๆ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอา กำ
 และคุมเป็นต้น ๆ มีกงเป็นต้นด้วย มีกงเป็นต้นเหล่านั้น เป็นองค์ประกอบรอดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
 ว่าเนมิอาทิอังคะ การประชุมแห่งองค์ประกอบรอดมีกงเป็นต้น ชื่อว่าเนมิอาทิอังคสมุทหายะ ๆ ด้วย เอว-
 ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า เรียกว่ารถ ไดโนเพราะส่วนย่อย ๆ เรียกว่ารถ ชื่อว่ารถโวหาระ ๆ

บทว่า ฌานนุคสมุทหายะ เป็นบทอาธาระในบทว่า โวหาโร ๆ บทว่า ฌานโวหาโร เป็น
 ลิงคัตถะ ๆ บทว่า เนมิอาทิองคสมุทหายะ เป็นบทอาธาระในบทว่า โวหาโร ๆ บทว่า รถโวหาโร เป็น
 ลิงคัตถะ ๆ วิย-ศัพท์เป็นบทอุปมา ๆ

(292) ท่านอาจารย์กล่าวสาธกว่า **ตลาหิ** เป็นต้น ๆ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาค
 เจ้าตรัสไว้ในวิภังคภาว ชื่อว่าฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ๆ

ตลาหิ-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ทฬหิภระณะ ๆ บทว่า วิภังเก เป็นบทอาธาระ
 ในบทว่า วุตตํ ๆ บทว่า ฌานํ คือ ชื่อว่าฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ๆ อิติ-ศัพท์ในบท
 ว่า ฌานนติ นี้ กล่าวถึงชื่อ ๆ

อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจันํ ๆ บทว่า วจันํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ๆ บทว่า
 ปรมชฌาเนน สมปยุตต์ กุสลจิตต์ ปรมชฌานกุสลจิตต์-กุสลจิตต์ที่สัมปยุตต์ด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าปฐม-
 ฌานกุสลจิต เป็นมัชฌิมโลปตติยาตปฺปิริสสมาส ๆ

(293) ท่านอาจารย์ครั้งตั้งคำทักท้วงแล้ว เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า **กสฺมา** เป็นต้น ๆ ถา
 มว่า ก็เพราะเหตุอะไร เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้นแม่เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ สภาวธรรม
 5 ประการเหล่านั้นเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า เป็นองค์ฌาน 5 ๆ

ปน-ศัพท์ เป็นวจนาลังการะ (ใส่มาเพื่อความสละสลวย ไม่แปลก็ได้) ๆ บทว่า อญญเสสุ
 คือ เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสส-เจตสิกเป็นต้น แม่เหล่าอื่นจากองค์ฌาน 5 ๆ ปิ-ศัพท์ มุ่งถึงองค์
 ฌาน 5 ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้น ๆ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ
 ความเกี่ยวข้องแห่งองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังควสะ ๆ

บทว่า กสฺมา เป็นบทปุจฉา ๆ บทว่า อญญเสสุปี ผสฺสาทีสุ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
 สมปยุตฺตมเมสุ ๆ บทว่า สมปยุตฺตมเมสุ เป็นบทภาวสัตตมี ๆ บทว่า วิชฺชมาเนสุ เป็นบท
 ตุลยาธิกรณสัตตมี ๆ บทว่า อิมเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตา ๆ บทว่า ปญจ เป็นบทวิเสสนะของ
 บทว่า อิม ๆ บทว่า ฌานนฺควเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตตา ๆ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของ
 บทว่า โจทนา ๆ

(294) ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ๆ ประกอบความว่า เพราะสภาวธรรม 5 ประการนั้น มี
 หน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่นอน และเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อนิรณธรรม 5 ประการ มีกามฉันทนิรณ
 เป็นต้น ๆ การเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชฌานะ กิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณ
 เป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจะ กิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งองค์ฌานมีวิตกเจตสิกเป็นต้น มีอยู่
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจวันตะ ความเป็นแห่งกิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งองค์ฌาน

¹⁵⁹² รุป. -/651/478.

¹⁵⁹³ รุป. -/434/318.

มีวิตกเจตสิกเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจวันตตา ฯ ชื่อว่ากามะ เพราะรักใคร่ ฯ ความชอบใจ ชื่อว่าฉันทะ ฯ ฉันทะคือกาม ชื่อว่ากามฉันทะ กามฉันทะเป็นเบื้องต้นแห่งนิรวณธรรมมีพยาบาลเป็นต้นเหล่าใด นิรวณธรรมมีพยาบาลเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากามฉันทาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาพยาบาล ถิ่นมิทระ อุทธัจจกุกกัจจะ และวิจิกิจฉา ฯ ชื่อว่าอุชฺฐ เพราะเป็นไปโดยไม่คดง เป็นภาว-สาธนะ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ชุ ปัจจย และเปลี่ยน อร-ธาตุ เป็น อุ ด้วยสูตร วชาที่ทิปปพชชาทโย นิปัจจนเต¹⁵⁹⁴ ฯ อันเป็นปฏิปักษ์โดยตรง คือโดยส่วนเดียว ชื่อว่าอุชฺฐปฏิปักษ์ ความเป็นแห่งสภาวะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์โดยตรง ชื่อว่าอุชฺฐปฏิปักษ์ภาวะ ฯ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น อุปนิชฌาน-กิจจวันตตตาย จ อุชฺฐปฏิปักษ์ภาวโต จ ฯ

สองบทว่า อุปนิชฌานกิจจวันตตตาย อุชฺฐปฏิปักษ์ภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า วุตตา ฯ บทว่า กามฉันทาทินิ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -ปฏิปักษ์- ฯ

(295) ท่านอาจารย์เมื่อประสงค์ค่านั้นแล จึงกล่าวว่า วิตกโก ทิ เป็นต้น ฯ ความจริง วิตกย่อมยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ วิจารณ์ตามผูกจิต ปิตีย่อมทำความอึดอัดแก่จิตนั้น และสุขย่อมทำความเพิ่มพูนแก่จิตนั้น อนึ่ง เอกัคคตาอันสัมปยุตธรรม 4 ประการ ซึ่งมีหน้าที่ยกจิตไว้ในอารมณ์ ตามผูกพันจิต ทำจิตให้เอิบอึด และทำความพอกพูนแก่จิตเหล่านั้นสนับสนุนแล้ว ก็ยังจิตดวงนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามตน ด้วยกิจคือความตั้งมั่น ย่อมตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียวโดยสม่ำเสมอ และโดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจภาวะที่อินทรีย์ธรรมเสมอกัน ชื่อว่าสม่ำเสมอ และตั้งจิตไว้โดยไม่มี ความหดหู่และฟุ้งซ่าน เพราะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายอยู่ห่างไกล ชื่อว่าโดยชอบ รวมความดังว่ามานี้ สภาวะธรรม 5 ประการเหล่านั้นนั้นแลมีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่นอน เป็นแผนก ๆ กัน ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นวิตถารโศตกะ ฯ บทว่า อนุปปพนเธติ ความว่า ย่อมให้จิตเป็นไปในอารมณ์อย่างไม่ขาดสาย ฯ จ-ศัพท์ที่ประกอบในที่มิใช่ฐานะ ควรประกอบเป็น ปินนถจ ฯ จ-ศัพท์ ในบทว่า สุขถจ ควรประกอบเป็น อุปพฐนถจ ฯ อถ-ศัพท์ใช้ในความหมายของศัพท์ว่า ตทา ฯ บทว่า ตทา ความว่า ในกาลที่วิตกเป็นต้นกระทำหน้าที่ของตน ฯ การทำจิตให้เป็นไปอย่างไม่ขาดสาย ชื่อว่าอนุปปพนธนะ ฯ การยกจิตขึ้นด้วย การให้จิตเป็นไปในอารมณ์อย่างไม่ขาดสายด้วย การทำจิตให้เอิบอึดด้วย การทำการพอกพูนแก่จิตด้วย ชื่อว่าอภินิโรปนानุปปพนธนปินนอุพพฐนนะ ฯ อันธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นอนุเคราะห์แล้ว คืออุปถัมภ์แล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุคคหิตะ ฯ การตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่าสมาธานะ กิจคือการตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่าสมาธานกิจจะ ฯ บทว่า อดตานิ กล่าวหมายถึงความเป็นอารมณ์เดียว ฯ บทว่า อนุปปวตเตนติ คือ ให้เป็นไปตามอยู่ ฯ วตุ-ธาตุ, ลง ณาเป ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตเต¹⁵⁹⁵, ลง อนต ปัจจย ด้วยสูตร วตต-มานเน มานนตา¹⁵⁹⁶, ลง อี ปัจจย ด้วยสูตร นทาทิโต วา อี¹⁵⁹⁷, รัสสะอีกที ฯ ตนคือสภาวะหนึ่งเดียวแห่งอารมณ์ใด มีอยู่ อารมณ์นั้น ชื่อว่าเอกัตตะ อารมณ์อันมีสภาวะเป็นหนึ่งเดียว ชื่อว่าเอกัตตารัมมณะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สมิ จ สมมา จ ฯ อา บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า

¹⁵⁹⁴ รูป. -/660/483.

¹⁵⁹⁵ รูป. -/540/390.

¹⁵⁹⁶ รูป. -/646/469.

¹⁵⁹⁷ รูป. -/187/107.

หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ตี วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹⁵⁹⁸, เปลี่ยน อา เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ
 ชาติวิภตติปจจยानं ทีฆวิปริतात्सोโลपात्मा ज¹⁵⁹⁹ ๑ คำว่า สมั สมมา จ อาธียติ ไขความเป็น
 อินทรีย์สมดาวเสน สมั ปฏิปกฺขมมานัน ทูริภาเวน ลินฺนุทจจาภาเวน สมมา จ ฐเปติ ๑ ความเป็นแห่ง
 อินทรีย์ธรรมทั้งหลายเสมอกัน ชื่อว่าสมตา ความเป็นแห่งอินทรีย์ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเสมอ
 กัน ชื่อว่าอินทรีย์สมตา ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นแห่งอินทรีย์ธรรม
 ทั้งหมดมีศรัทธาเป็นต้นเสมอกัน ชื่อว่าอินทรีย์สมดาวสะ ๑ อันเป็นปฏิปักษ์ด้วย อันเป็นปฏิปักษ์
 เหล่านั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปฏิปักษ์ฉัมมะ คือสภาวะธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น ๑
 การไป คือการเป็นไปโดยยาก ชื่อว่าทุระ คือไม่ใกล้ ๑ ทุ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อูร ปัจจัย ด้วย
 สูตร วิทาทีหฺยโร¹⁶⁰⁰ ๑ ความมีคือเป็นไปอันไกล ชื่อว่าทุริภาวะ ๑ ลง อิ ปัจจัย หลัง ทูร-ศัพท์ ด้วย
 สูตร ยทฺนุปรพฺนนา นิปาตนา ลินฺนุทจ¹⁶⁰¹ ๑ ชื่อว่าลินะ เพราะเป็นเครื่องถึงความย่อท้อแห่งสัตว์
 ทั้งหมด ได้แก่ถิ่นมิทธะ ๑ ลิน-ธาตุมีความหมายว่า ติดแน่น, ลง น ปัจจัย และที่ชะ อิ เป็น อิ ด้วยสูตร
 อุนาทยो ๑ ความย่อท้อด้วย ความฟุ้งซ่านด้วย ชื่อว่า ลินฺนุทจจาภาวะ ความไม่มีแห่งความย่อท้อและความ
 ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าลินฺนุทจจาภาวะ ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น สมั จ สมมา จ ๑ บทว่า อาธียติ นี้ ไขความ
 เป็น ฐเปติ ๑ ฐ-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ตี วิภัตติ, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทีโต
 เณณยา¹⁶⁰² ๑ เอว-ศัพท์ห้ามสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้น ๑ ชื่อว่าอาเวณิกะ เพราะเป็น
 กิจที่ขาดไม่ได้ ๑ ลง ฌิก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสฺสนนิธานนโยคฺสิปฺภณฺทชีวิกฺตเสสุ จ¹⁶⁰³
 ๑ วุทธิ อ ข้างต้น เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาทิสฺรสส วาสโยคนฺตสส สเน จ¹⁶⁰⁴ ๑ ด้วย วุทธิ-ศัพท์ จึงมี
 การทำวุทธิข้างต้น ๑

บทว่า วิตฺกโก เป็นบทเหตุกัตตาในบทว่า อภินิโรเปติ ๑ บทว่า อารมฺมเณ เป็นบทอาธาระ
 ในบทว่า อภินิโรเปติ ๑ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทกรรมในบทว่า อภินิโรเปติ ๑ บทว่า วิจาโร เป็นบท
 เหตุกัตตาในบทว่า อนุปรพฺนเรติ ๑ บทว่า ปีติ จ เป็นบทสัทธกัตตาในบทว่า กโรติ ๑ บทว่า อสฺส เป็น
 บทสัมพันธะในสองบทว่า ปินนํ อุปฺพฺรุหนํ ๑ สองบทว่า ปินนํ อุปฺพฺรุหนํ เป็นบทกรรมในบทว่า กโรติ
 ๑ บทว่า สุขญจ เป็นบทสัทธกัตตาในบทว่า กโรติ ๑ อถ-ศัพท์ เป็นบทกาลสัทธมิมิในบทว่า อาธียติ ๑
 บทว่า นํ เป็นบทกรรมในสองบทว่า อาธียติ ฐเปติ เป็นบทกรรมแม่ในบทว่า อนุปรพฺนเรติ ๑ บท
 ว่า สสมฺปยุตฺตธมฺมํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นํ ๑ บทว่า เอเตหิ เป็นบทตติยาภิกัตตาในบทว่า
 อนุคฺคหิตา ๑ บทว่า อภินิโรปนฺนอนุปรพฺนณฺนปินนํอุปฺพฺรุหนเนหิ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า
 อนุคฺคหิตา ๑ สองบทว่า อนุคฺคหิตา อนุปรพฺนเรติ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เอกคฺคตา ๑ บทว่า
 เอกคฺคตา เป็นบทสัทธกัตตาในสองบทว่า อาธียติ ฐเปติ ๑ บทว่า สมารานกิจฺเจน เป็นบทตติยา-
 วิเสสณะในบทว่า อนุปรพฺนเรติ ๑ บทว่า อตฺตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อนุปรพฺนเรติ ๑ บทว่า

¹⁵⁹⁸ รูป. -/510/368.

¹⁵⁹⁹ รูป. -/488/351.

¹⁶⁰⁰ รูป. -/680/496.

¹⁶⁰¹ รูป. -/423/310.

¹⁶⁰² รูป. -/525/382.

¹⁶⁰³ รูป. -/374/271.

¹⁶⁰⁴ รูป. -/364/264.

เอกคุณมมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อาธิตี ฯ สองบทว่า สมฺ สมนฺ จ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า อาธิตี ฯ บทว่า อินฺทฺริยสมตาวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สมฺ ฯ บทว่า ปฏิปกฺข-ธมฺมานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาเวน ฯ บทว่า ทูริภาเวน เป็นบทวิเสสเนเหตุในบทว่า อภาเวน ฯ บทว่า สีนฺทฺรจฺจาภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สมนฺ จ ฯ บทว่า สมนฺ จ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า จเปติ ฯ อิติ เอวํ-ศัพฺทํ เป็นบทสรุปรุของบทว่า อุปนิชฺฌานกิจฺจํ ฯ บทว่า เอเตสเมว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อุปนิชฺฌานกิจฺจํ ฯ บทว่า อุปนิชฺฌานกิจฺจํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อาเวณิกํ เป็นบทสรุปรุวิเสสณะของบทว่า อุปนิชฺฌานกิจฺจํ ฯ

(296) ท่านอาจารย์เมื่อจะขยายคำว่า กามฉนทาทีอุชฺฐปฏิปกฺขภาวโต-เพราะสภาวะธรรม 5 ประการเป็นปฏิปกฺษโดยตรงต่อนิรณธรรม 5 ประการมีกามฉนทนิรณธรรมเป็นต้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กามฉนทาที-** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ในความที่สภาวะธรรม 5 ประการเป็นปฏิปกฺษต่อนิรณธรรมมีกามฉนทนิรณธรรมเป็นต้น บัณฺฑิตพิงฺทราบความต่างกันแห่งสภาวะธรรมทั้ง 5 ประการเหล่านี้ดังต่อไปนี้ ฯ

สภาวะธรรม 5 ประการอันเป็นปฏิปกฺษต่อนิรณธรรมมีกามฉนทนิรณธรรมเป็นต้น ชื่อว่ากามฉนทาทีปฏิปกฺษะ ความเป็นแห่งสภาวะธรรม 5 ประการอันเป็นปฏิปกฺษต่อนิรณธรรมมีกามฉนทนิรณธรรมเป็นต้น ชื่อว่ากามฉนทาทีปฏิปกฺษภาวะ ฯ ปน-ศัพฺทํ เป็นวิเสสฺตละ ฯ บทว่า กามฉนทาที-ปฏิปกฺขภาเว เป็นบทอาธาระในบทว่า วิเสโส ฯ

(297) สมานีชื่อว่าปฏิปกฺษต่อกามฉนทนิรณธรรม เพราะเป็นปฏิปกฺษธรรมโดยตรงต่อธรรมอันเป็นเครื่องปรารณาอารมณฺคือราคะ ฯ สัตว์ทั้งหลายย่อมกำหนดด้วยโลภะนั้น เพราะเหตุนั้น โลภะนั้น ชื่อว่าราคะ ฯ สัตว์ทั้งหลายย่อมปรารณารูปารมณฺเป็นต้นด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปณฺธิ ฯ ป นฺธิ บทหน้า ธา-ธาคฺคฺมิความหมายว่า หยุค-ยฺน-ตั้งอยู่, ลง อธิ ปัจจยฺ ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติยโว วา¹⁶⁰⁵, เปลียน น เป็น ณ ด้วย จ-ศัพฺทํในสูตร โท ธสฺส จ¹⁶⁰⁶ ฯ ธรรมอันเป็นเครื่องปรารณาอารมณฺคือราคะ ชื่อว่าราคะปณฺธิ ฯ อันเป็นปฏิปกฺษธรรมที่ทำร้ายแล้ว ชื่อว่าวิปฺจจนิกะ อันเป็นปฏิปกฺษธรรมที่ทำร้ายแล้วโดยตรง ชื่อว่าอุชฺฐวิปฺจจนิกะ ความเป็นปฏิปกฺษธรรมที่ทำร้ายแล้วโดยตรง ชื่อว่าอุชฺฐวิปฺจจนิกภาวะ ฯ

บทว่า สมานี เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า กามฉนทสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปกฺโข ฯ บทว่า ปฏิปกฺโข เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สมานี ฯ บทว่า ราคะปณฺธิธฺยา เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิปฺจจนิก- ฯ บทว่า อุชฺฐวิปฺจจนิกภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปกฺโข ฯ

(298) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำว่า ราคะปณฺธิธฺยา อุชฺฐวิปฺจจนิกภาวโต-เพราะเป็นปฏิปกฺษ-ธรรมโดยตรงต่อธรรมอันเป็นเครื่องปรารณาอารมณฺคือราคะ ดังนี้ ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า **กาม-**เป็นต้น ฯ ความจริง ความตั้งมั่นของจิตที่ถูกอารมณฺต่าง ๆ เล้าโลมแล้วหมุนเวียนเปลี่ยนไปด้วยอำนาจกามฉนทนิรณธรรม ย่อมมี เพราะเหตุคือความที่จิตมีอารมณฺเดียว ฯ

ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งกามฉนทนิรณธรรม ชื่อว่ากามฉนทวสะ ฯ ทิ-ศัพฺทํ เป็นทัพฺทฺทฺริณฺนะ ฯ อารมณฺมากมายหลายประการ ชื่อว่านารมณฺนํ ฯ นานา นินฺบาทนฺนี้ ใช้ในความหมายมากมาย ฯ จิตชื่อว่าปโลภิตะ เพราะถูกอารมณฺต่าง ๆ ประเล้าประโลม ฯ ป บทหน้า ลุภ-

¹⁶⁰⁵ รพ. -/599/437.

¹⁶⁰⁶ รพ. -/27/20.

ธาตุมีความหมายว่า ละโมบ-มักมาก-อยาก, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶⁰⁷ ๓ ชื่อว่า ปริพภันตะ เพราะหมุนเวียนไปโดยรอบ ๓ ภูมิ-ธาตุมีความหมายว่า ไม่ดำรงอยู่-หมุนไป, ลง อนต ปัจจย ๓ การตั้งไว้ด้วยดี ชื่อว่าสมาธานะ ๓

บทว่า กามฉนทวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปริพภณตสส ๓ บทว่า นานา-รรम्मณเหติ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปโลภิตสส ๓ สองบทว่า ปโลภิตสส ปริพภณตสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตสส ๓ บทว่า จิตตสส เป็นบทกิริยาสัมพันธ์ในบทว่า สมาธาน ๓ บทว่า สมาธาน เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๓ บทว่า เอกคคตย เป็นบทเหตุในบทว่า โหติ ๓

(299) ปิตีชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาทนิรวรณ เพราะเหตุอะไร เพราะมีสภาวะที่จิตเบิกบาน ๓ ชื่อว่าพยาบาทะ เพราะทำประโยชน์สุขให้พินาศไป ๓ จิตชื่อว่าปมูทิตะ เพราะเบิกบาน ๓ มุท-ธาตุมีความหมายว่า เบิกบาน-ยินดี, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁶⁰⁸, ลง อิ อากม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁶⁰⁹ ๓ ความเป็นแห่งจิตที่เบิกบานแล้ว ชื่อว่าปามุชชะ คือปิตี ๓ วุทธิ อ ที่ ป-ศัพท์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁶¹⁰ ๓ เพราะวิธีการทำวุทธิไม่แน่นอน ด้วยสูตร วุทธาทิสรสส วาสโยคนตสส สณ จ¹⁶¹¹ จึงไม่ต้องทำการวุทธิ อู ของ มุท-ธาตุ เป็น โอ ๓ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ ได้แก่ ความปกติคือการกระทำความที่จิตของตนเบิกบานแล้ว ๓ สภาวะแห่งการกระทำความที่จิตเบิกบานแล้ว ชื่อว่าปามุชชสภาวะ ปามุชชสภาโว นั้นเอง เป็น ปามุชชสภาวะตัด ๓ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์อริธัมมวตารฎีกา ท่านจึงกล่าวว่า ปิตินั้นแล เรียกว่า ปาโมชชะ เพราะกระทำจิตที่ถูกพยาบาทรบกวนอยู่ให้เบิกบาน เพราะฉะนั้น ความเป็นแห่งจิตที่เบิกบานนั้น จึงมีความหมายว่า ความเป็นสภาวะที่กระทำจิตให้เบิกบาน ๓

บทว่า ปิตี เป็นลึงคัตถะ ๓ บทว่า พยาบาทสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปุกขา ๓ บทว่า ปามุชชสภาวะตตา เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปุกขา ๓

(300) วิตถ ชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทรนิรวรณ เพราะเหตุอะไร เพราะเป็นไปพร้อมกับการแผ่ขยายด้วยอำนาจความตริกโดยอุบาย ๓

ความหดหู่ด้วย ความท้อถอยด้วย ชื่อว่าถีนมิทรชะ ๓ บทว่า โยนิโส ความว่า โดยแนวทางคือโดยอุบาย ได้แก่โดยความเป็นปัจเจกแก่กุศลธรรม ๓ การตริก ชื่อว่าสังกัปนะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการตริก ชื่อว่าสังกัปนวะสะ ๓ ความแผ่กระจาย ชื่อว่าวิปหาระ ๓ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ๓ ความเป็นไปพร้อมกับความแผ่กระจาย ชื่อว่าสวิปหารปวัตติ ๓

บทว่า โยนิโส เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สงกัปน- ๓ บทว่า สงกัปนวะเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิปหาร- ๓ บทว่า สวิปหารปวัตติโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปุกโข ๓

(301) สุขชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกัจจนนิรวรณ ซึ่งมีสภาวะที่จิตไม่สงบระงับและเปียดเบียน เพราะเหตุอะไร เพราะมีสภาวะสงบและเยือกเย็น ๓ ความไม่สงบระงับ ชื่อว่าอวุปสมะ ๓ ความเปียดเบียน ชื่อว่าอนุตตาปะ ๓ ความไม่สงบระงับด้วย ความเปียดเบียนด้วย ชื่อว่าอวุปสม-

¹⁶⁰⁷ รูป. -/14/410.

¹⁶⁰⁸ รูป. -/606/441.

¹⁶⁰⁹ รูป. -/547/400.

¹⁶¹⁰ รูป. -/370/268.

¹⁶¹¹ รูป. -/364/264.

นุตาปะ ๑ สภาวะอันไม่สงบระงับและเปียดเบียนของอุทัจจกุกุกัจฉนิวรรณนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปสมานุตาปสภาวะ ๑ ความฟุ้งซ่านด้วย ความรำคาญใจด้วย ชื่อว่าอุทัจจกุกุกัจฉ ๑ ความสงบระงับ ชื่อว่าอุปสันตะ ๑ วิ อุป บทหน้า สมุ-ธาตุมีความหมายว่า เข้าไปสงบ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶¹², เปลี่ยน ต เป็น นต พร้อมลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกุกมาทที นโต จ¹⁶¹³ ๑ ความสามารถในความเย็น ด้วยอำนาจทำจิตที่ถูกไฟคือพยาบาทแผดเผาให้ดับลง ชื่อว่าสิตละ ๑ สิต-ธาตุมีความหมายว่า เย็น, ลง อล ปัจจย ด้วยสูตร ปฎาที่หยล¹⁶¹⁴ ๑ ความสงบระงับด้วย ความเยือกเย็นด้วย ชื่อว่าอุปสันตสิตละ ๑ สภาวะที่สงบระงับและเยือกเย็นของสขนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปสันตสิตลสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะที่สงบระงับและเยือกเย็น ชื่อว่าอุปสันตสิตลสภาวะัตตะ ๑

บทว่า อุปสมานุตาปสภาวะสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุทัจจกุกุกัจฉสส ๑ บทว่า อุทัจจกุกุกัจฉสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปกข์ ๑ บทว่า อุปสันตสิตลสภาวะตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปกข์ ๑

(302) วิจารชื่อว่า เป็นปฏิปกข์ต่อวิจิจจฉฉนิวรรณ เพราะเหตุอะไร เพราะมีสภาวะที่เหมือนกับปัญญา ด้วยอำนาจเคล้าคลึงอารมณ์ ๑

การเคล้าคลึง ชื่อว่าอนุมัชชชะ ความเกี่ยวข้องแห่งการเคล้าคลึง ชื่อว่าอนุมัชชชะ ๑ อันเหมือนกับปัญญา ชื่อว่าปัญญาปฏิรูปะ สภาวะที่เหมือนกับปัญญาของวิจารนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญญาปฏิรูปสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะที่เหมือนกับปัญญา ชื่อว่าปัญญาปฏิรูปสภาวะัตตะ ๑

บทว่า อารมมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อนุมัชชชะ- ๑ บทว่า ปญญาปฏิรูปสภาวะตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปกข์ ๑

(303) คำว่า เหว เป็นต้น เป็นคำลงท้าย ๑ เพราะธรรม 5 ประการเหล่านั้น มีหน้าที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ และเพราะเป็นปฏิปกข์โดยตรงต่อนิวรรณธรรม 5 ประการมีกามฉันทนิวรรณเป็นต้น โดยประการดังกล่าวมานี้ สภาวะธรรม 5 ประการนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงกำหนดไว้ คือทรงตั้งไว้โดยไม่คละกัน โดยความเป็นองค์มาน 5 แล ๑

บทว่า เหว เป็นบทวิเสสนะในสองบทว่า อุปนิชฌานกัจจ- ปฏิปกข์ภาว- ๑ สองบทว่า อุปนิชฌานกัจจฉนตตาย อุชุปฏิปกข์ภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า วตถิตา ๑ จ-ศัพท์ เป็นบทสมุจจะ ๑ บทว่า อิเมเยว เป็นบทกัตตาในบทว่า วตถิตา ๑ บทว่า ปญจชฌานงคภาเวณ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วตถิตา ๑

ความเป็นคือชื่อว่าองค์แห่งมาน ชื่อว่ามานังคภาวะ ๑ อันทรงตั้งไว้โดยไม่คละกัน ชื่อว่า วตถิตะ ๑ วิ อว บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-เย็น-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุค-คมาทิตเถ กตตริ¹⁶¹⁵, เปลี่ยน จ เป็น ถ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยยานิ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา

¹⁶¹² รูป. -/622/450.

¹⁶¹³ รูป. -/618/447.

¹⁶¹⁴ รูป. -/675/493.

¹⁶¹⁵ รูป. -/606/441.

จ¹⁶¹⁶, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁶¹⁷, (ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร), แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโรจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁶¹⁸, ลบสระ อา ที่ จา-ธาตุ ด้วยสูตร สรา สเร โลปี¹⁶¹⁹, นำ ถ เข้าประกอบกับสระ อี ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁶²⁰ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปินนะ ฯ

(304) ท่านอาจารย์กล่าวสาธกด้วยบทว่า **ยถาหุ** เป็นต้น ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่าอย่างไร ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า อุปนิชฌานกิจจตตา กามาทีปฏิปกฺขโต สนเตสุปิ จ อญเณสุ ปญเจวชฌานสญญิตา ฯ เพราะมีหน้าที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ และเพราะเป็นปฏิปกฺขโดยตรงต่อนิรณธรรม 5 ประการ มีกามฉันทนิรณธรรม เป็นต้น สภาวธรรม 5 ประการเท่านั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกำหนดว่าเป็นฌาน ทั้งในเมื่อสัมปยุตธรรมมีผัสสะ เป็นต้นเหล่านี้ ก็ยังมีอยู่ ฯ

หน้าที่คือการเข้าไปเพ่งแห่งสภาวธรรมมีวิตก เป็นต้นเหล่านี้ สภาวธรรมมีวิตก เป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจะ ความเป็นแห่งหน้าที่คือการเข้าไปเพ่งแห่งสภาวธรรมมีวิตก เป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจตตะ ฯ กามฉันทะเป็นเบื้องต้นแห่งนิรณธรรม 5 ประการมีพยาบาท เป็นต้นเหล่านี้ นิรณธรรม 5 ประการมีพยาบาท เป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่ากามาที อันเป็นปฏิปกฺขต่อนิรณธรรม 5 ประการมีกามฉันทนิรณธรรม เป็นต้น ชื่อว่ากามาทีปฏิปกฺขะ ฯ ปิจ-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาต เป็นโจทกาโกคสูงณะ (คือความดำริของผู้ถามที่สงสัย จึงแปลว่า แมื่ก็จริง) ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามสัมปยุตธรรมมีผัสสะ เป็นต้น ฯ ชื่อว่าสญญิตา เพราะถูกกำหนด ฯ สํ บทหน้า ญา-ธาตุมีความหมายว่า รู้-รู้จัก, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶²¹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁶²² ฯ กำหนดว่าฌาน ชื่อว่า ฌานสญญิตา ฯ

สองบทว่า อุปนิชฌานกิจจตตา กามาทีปฏิปกฺขโต เป็นบทเหตุในบทว่า สญญิตา ฯ บทว่า สนเตสุปิ จ เป็นบทภาวลักษณะในบทว่า สญญิตา ฯ บทว่า อญเณสุ เป็นบทภาววันตะ ฯ สองบทว่า ปญเจว ฌานสญญิตา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌมมา ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสสนะ ฯ

(305) ท่านอาจารย์เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวเพียงองค์ฌาน 5 มีวิตก เป็นต้นเท่านั้น แม้อุเบกขาก็เป็นองค์ฌานมิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อุเบกขาปน** เป็นต้น ฯ เฉลยว่า บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ก็บรรดาองค์ฌาน 5 มีวิตก เป็นต้นนี้ อุเบกขา ชื่อว่าอยู่ภายในความสุขนั้นเอง เพราะมีความเป็นไปที่สงบนิ่ง ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ฯ สภาวะคือความเป็นไปที่สงบนิ่งของอุเบกขานั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้น จึงชื่อว่าสันตวุตติสภาวา ความเป็นแห่งสภาวะคือความเป็นไปที่สงบนิ่ง ชื่อว่าสันตวุตติสภาวัตตะ ฯ เอว-ศัพท์ ย่อมทำการจบลงว่า อยู่ภายในความสุข ฯ

¹⁶¹⁶ รูป. -/488/351.

¹⁶¹⁷ รูป. -/42/39.

¹⁶¹⁸ รูป. -/12/9.

¹⁶¹⁹ รูป. -/13/9.

¹⁶²⁰ รูป. -/14/10.

¹⁶²¹ รูป. -/622/450.

¹⁶²² รูป. -/547/400.

บทว่า อุเปกขา เป็นบทกัตตาในบทว่า อนโศคธา ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ
 บทว่า สุขะ เป็นบทนิทธารณียะ ฯ บทว่า สนตวุตติสสาวตตทา เป็นบทเหตุในบทว่า อนโศคธา ฯ บทว่า
 สุขะเยว เป็นบทอาหาระในบทว่า อนโศคธา ฯ บทว่า อนโศคธา เป็นกิตบถ กัตตุวาจก ฯ อิติ-ศัพท์
 เป็นบทนิทสสนะในบทว่า ทฎฐัพพ ฯ บทว่า ทฎฐัพพ เป็นกิตบถ ภาววจก ฯ

(306) ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงสาธก จึงกล่าวว่า **เตนาหุ** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนั้น ท่าน
 อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า อุเปกขาสนตวุตติตตทา สุขมิจเจว ภาสิตา-เพราะอุเปกขาอยู่ภายใน
 ความสุขนั่นเอง อุเปกขา อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สุขนั่นเอง เพราะมีความเป็นไปสงบนิ่ง ฯ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาหุ ฯ บทว่า อุเปกขา เป็นบทกรรมในบทว่า ภาสิตา ฯ
 บทว่า สนตวุตติตตทา เป็นบทเหตุในบทว่า ภาสิตา ฯ ความเป็นไปอันสงบนิ่งของอุเปกขานั้น มีอยู่
 เพราะเหตุนี้ อุเปกขานั้น ชื่อว่าสันตวุตติ ความเป็นแห่งความเป็นไปอันสงบนิ่งของอุเปกขา ชื่อว่า
 สันตวุตติตตทา ฯ บทว่า สุขมิจเจว เป็นบทอาหาระในบทว่า ภาสิตา ฯ เอว-ศัพท์ มีความหมายว่าการ
 คาคคเน ฯ บทว่า ภาสิตา เป็นกิตบถ กัมมวจก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจัน ฯ

(307) องค์ฌาน 5 มีวิตก เป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ต่ออนิรวณธรรม 5 ประการมีกามฉันทนิรวณ-
 ธรรม เป็นต้น ฯ ความต่างกันแห่งฌานนี้ท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า
 ส่วนความต่างกันแห่งฌานนั้น ด้วยอำนาจองค์ที่ถูกละ เป็นต้น เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า
ปหานงคาคิ- เป็นต้น ฯ ส่วนความต่างกันแห่งฌานนั้น ด้วยอำนาจองค์ที่ถูกละ เป็นต้น จักมีแจ้ง
 ข้างหน้า ฯ

ชื่อว่าปหานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปหาตพพา** ความว่า องค์ฌานมีวิตก เป็นต้นเหล่าใด อัน
 โยคีบุคคลพึงละในขณะแห่งทุติยฌาน เป็นต้น เพราะเหตุนี้ องค์ฌานเหล่านั้น ชื่อว่าปหานะ คือวิตก
 วิจารณ์ ปีติ และสุข ฯ ป บทหน้า หา-ธาตุมีความหมายว่า สละ-ละ, ลง ยุ ปัจจยในกรรม ด้วยสูตร
 นนทาทีหิ ยุ¹⁶²³ ฯ องค์ฌานคืออันถูกละแล้ว ชื่อว่าปหานังคะ องค์ฌานที่ถูกละแล้วทั้งหลาย เป็น
 เบื้องต้นแห่งองค์ฌานอันละเอียดมีวิจารณ์ เป็นต้น องค์ฌานที่ถูกละแล้วเป็นเบื้องต้นแห่งองค์ฌานอัน
 ละเอียดมีวิจารณ์ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปหานังคาคิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาองค์ฌานที่
 ประกอบด้วยความละเอียดกล่าวคือวิจารณ์ ปีติ และสุข ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งองค์ฌานที่ถูกละ เป็นต้น
 ทั้งหมด ชื่อว่าปหานังคาคิวสะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ฯ บทว่า อุปริ คือ ในปริจเฉทที่ 9 ฯ ก็คำที่
 ท่านกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ 9 นั้นว่า ความต่างกันแห่งฌานนั้น เพื่อละองค์ฌานที่หยาบกว่าทุติยฌาน
 เป็นต้นไปตามลำดับมีวิตก เป็นต้น แล้วทำองค์ฌานที่ละเอียดมีวิจารณ์ เป็นต้นให้เกิดขึ้น ทุติยฌาน
 เป็นต้นย่อมสำเร็จตามลำดับโดยสมควร ฯ

บทว่า ปหานงคาคิวสะ เป็นบทตติยาวิเสสสะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า อสสุ เป็นบท
 สัมพันธะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นบทกัตตาในบทว่า อาวิภวิสสุติ ฯ บทว่า อุปริ เป็นบท
 อาหาระในบทว่า อาวิภวิสสุติ ฯ บทว่า อาวิภวิสสุติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก ฯ

(308) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอ้างความต่างกันแม่ในอรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต จึง
 กล่าวว่า **ตถา** เป็นต้น ฯ ความต่างกันที่ได้มาแม่ในอรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตก็เหมือนกัน จักมีแจ้ง
 ข้างหน้า ฯ

¹⁶²³ รูป. -/596/434.

ตลา-ศัพท โยคบทว่า อวิภวิสสตี ข้างหน้ามา ฯ อรูปาวจรจิตด้วย โลกุตตรจิตด้วย ชื่อว่าอรูปาวจรโลกุตตระ ฯ อปี-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า ในรูปาวจรจิตอย่างเดียวน่าได้ ฯ ที่ได้มา ชื่อว่าลัทพมานะ ลพมานโน นั้นเอง เป็น ลพมานโก ฯ ลง ก ปัจจัยในสกัตถะ ด้วย สพพโต-ศัพท ในสูตร สพพโต โภ¹⁶²⁴ ฯ ที่ได้มาด้วย ที่ได้มานั้น เป็นความต่างกันด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าลัทพมานกวิเสสะ ฯ

ตลา-ศัพท เป็นอนุภทณะ (คือโยคหรือตั้งบทว่า อวิภวิสสตี ข้างหน้ามา) ฯ บทว่า อรูปาวจรโลกุตตรสุปี เป็นบทอาธาระในบทว่า ลพมาน- ฯ บทว่า ลพมานกวิเสโส เป็นลึงค์ตถะ ฯ

มีอธิบายว่า ความต่างกันที่ได้มาด้วยอำนาจบริกรรมในอรูปาวจรจิต จักมีแจ้งในปริจเฉทที่ 9 ข้างหน้าในคำว่า ก็เมื่อพระโยคาวจรกระทำบริกรรมโดยปรารภอากาศสถินที่ได้มา โดยละทิ้งกสถินอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาสถินทั้งหลายเว้นอากาศสถิน ดยการกำหนดว่า อากาศไม่มีที่สิ้นสุด อรูปมานที่ 1 ย่อมสำเร็จ เมื่อกระทำบริกรรมโดยปรารภปฐมารูปวิญญานนั้นด้วยการกำหนดว่า วิญญานไม่มีที่สิ้นสุด อรูปมานที่ 2 ย่อมสำเร็จ เมื่อกระทำบริกรรมโดยปรารภความไม่มีแห่งอากาศสามัญจายตนะ ซึ่งเป็นอรูปมานจิตที่ 1 นั้นว่า ไม่มีอะไร ๆ อรูปมานที่ 3 ย่อมสำเร็จ เมื่อกระทำบริกรรมโดยปรารภอภิกขุญญาตนะที่เป็นอรูปมานที่ 3 ว่า นี่สงบหนอ นี่ประณีตหนอ อรูปมานที่ 4 ย่อมสำเร็จ ฯ ความต่างกันที่ได้มาด้วยอำนาจการกำจัดกิเลสมีทัญญูและวิจิกิจฉาเป็นต้นในโลกุตตรจิต จักมีแจ้งในปริจเฉทที่ 9 ข้างหน้าในคำว่า อนึ่ง บรรดามรรคและผลเหล่านี้ พระโยคาวจรผู้เจริญ โสดาปัตติมรรคแล้ว ละการไปสู่อบายได้แล้วด้วยการกำจัดทัญญูและวิจิกิจฉา ชื่อว่าพระโสดาบัน ผู้มีการเกิดอีก 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง ผู้เจริญสกทาคามิมรรค ย่อมได้ชื่อว่าพระสกทาคามี เนื่องจากเป็นผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว เพราะกระทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง ผู้เจริญอนาคามิมรรค ชื่อว่าพระอนาคามี คือผู้ไม่มาสู่โลกนี้อีก เพราะละกามราคะและพยาบาทได้อย่างสิ้นเชิง ผู้เจริญอรหัตตมรรค ชื่อว่าพระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นกิเลส ผู้เป็นทักษิณบุคคล ผู้เลิศในโลก เพราะละกิเลสได้โดยไม่มีเหลือ ฯ

(309) ท่านอาจารย์ครั้งนี้ให้คำทักท้วงตั้งขึ้นเพราะมิได้กล่าวคำว่า ในรูปาวจรจิตนี้ เป็นอสังขาริก หรือเป็นสสังขาริก ดังนี้ เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า อเถตถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ถามว่า เพราะเหตุอะไร ในรูปาวจรกุตลจิตนี้ ท่านอาจารย์จึงไม่ระบุความต่างกันแห่งสังขารไว้ เหมือนในกามาวจรกุตลจิตทั้งหลาย ความจริง รูปาวจรกุตลจิตแม้นี้ ที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจประกอบสมณะ คือด้วยอำนาจประกอบด้วยการเจริญสมณะ อันไม่เจือปนด้วยการบรรลุมรรค ก็อาจจะเรียกได้ว่าเป็นสสังขาริก รูปาวจรกุตลจิตแม้นี้ที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจบรรลุมรรค ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นอสังขาริก มิใช่หรือ ฯ

อล-ศัพทมีความหมายเสมอเหมือน นนุ-ศัพท เพราะฉะนั้น จึงใช้ในการถาม ฯ เพราะเหตุ นั้น ในคัมภีร์อภิธัมมวาทตัญญูภาจิงกล่าวไว้ว่า ถามว่า ก็ในรูปาวจรกุตลจิตนี้ ท่านอาจารย์จึงไม่ระบุความต่างกันแห่งสังขารไว้ เหมือนในกามาวจรกุตลจิต ดังนี้ เป็นต้น ฯ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า อิทมปิ ทิ เป็นต้น เพื่อปรารภความต่างกันแห่งสังขารนั้นแล ฯ ปิ-ศัพท มุ่งเอากามาวจรกุตลจิต ฯ ทิ-ศัพท เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ ถาวนา ชื่อว่าสมณะ เพราะทำนวิรรณ-

¹⁶²⁴ รูป. -/224/131.

ธรรมทั้งหลายให้สงบระงับ ๆ การประกอบเนื่อง ๆ ชื่อว่าอนุโยคะ การประกอบสมณะเนื่อง ๆ ชื่อว่าสมณอนุโยคะ ความเกี่ยวข้องแห่งการประกอบสมณะเนื่อง ๆ ชื่อว่าสมณอนุโยคะวสะ ๆ ฌาน ชื่อว่าปฏิลัทธะ เพราะพระโยคาวจรได้มา ๆ ก็บพว่า สมณอนุโยโค ความว่า ความที่จิตนี้ประกอบสมณะเป็นเบื้องต้น ๆ ฌานที่ได้มาด้วยการประกอบสมณะเนื่อง ๆ อาจเรียกได้ว่าเป็นสสังขาริก ๆ การบรรลุ คือ การได้ ชื่อว่าอริคมะ การบรรลุมรรค ชื่อว่ามัคคาธิคมะ ความเกี่ยวข้องแห่งการบรรลุมรรค ชื่อว่ามัคคาธิคมะวสะ ๆ เมื่อได้บรรลุมรรคแล้ว ฌานที่ได้มาแม้ไม่กระทำการประกอบสมณะ ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นอสังขาริก ๆ

อล-ศัพท เป็นบทปจฉา ๆ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า น คหิตโต ๆ บทว่า กามาวจรกุสเลสฺสุ เป็นบทอุปมา ๆ วีย-ศัพท เป็นบทอุปมาโชตกะ ๆ บทว่า สงฺขารเภท เป็นบทกรรมในบทว่า น คหิตโต ๆ บทว่า กสฺมา เป็นบทการณฺปจฉา ๆ น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธ ๆ บทว่า อิทมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า สกฺกา ๆ บทว่า เกวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า อนุโยค- ๆ บทว่า สมณอนุโยค-วเสน เป็นบทวิเสสณตติยาในบทว่า ปฏิลัทธํ ๆ บทว่า ปฏิลัทธํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิทมปิ ๆ บทว่า สสงฺขาริกนฺติ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตุ ๆ บทว่า มคฺคาธิคมนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปฏิลัทธํ ๆ บทว่า ปฏิลัทธํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิทมปิ ๆ บทว่า อสงฺขาริกนฺติ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตุ ๆ บทว่า สกฺกา เป็นนิบาตบท กัมมวาทก ๆ บทว่า วตฺตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกฺกา ๆ อติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทฺนา ๆ

(310) ประกอบความว่า เฉลยว่า รูปาวจรกุศลจิตนี้ ไม่อาจเรียกได้ตามนัยที่ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะเหตุอะไร เพราะฌานแม้ทั้งหมดที่พระโยคาวจรได้โดยพลังแห่งมรรค ด้วยอำนาจบรรลุมรรค ในกาลต่อมาก็เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจบริกรรมนั่นเอง เพราะไม่อาจเรียกได้ตามนัยที่ท่านกล่าวแล้วนั้น บัณฑิตจึงไม่อาจจะเรียกได้ว่าเป็นอสังขาริก เพราะฌานแม้ทั้งหมด เว้นการเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ๆ เสีย จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความตั้งใจล้วน ๆ หาได้ไม่ และทั้งไม่อาจจะเรียกว่า เป็นสสังขาริก เพราะฌานแม้ทั้งหมด เว้นความตั้งใจเสีย จะเกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่งคือบริกรรมล้วน ๆ ก็หาได้ไม่ ๆ

มรรคอันธรรมชาตินั้นติดแน่น ชื่อว่าสตัดฺติ คือพลังแห่งมรรค ๆ สขช-ธาตุมีความหมายว่า ติดแน่น-เกี่ยวข้อง, ลง ติ ปัจจยฺย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติโว วา¹⁶²⁵, ลบ ช ท้ายธาตุ พร้อมซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนฺโต โน ทฺวิ จ¹⁶²⁶ ๆ ถาถามว่า อาจารย์ควรกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า มคฺคาธิคมนวเสน ปฏิลัทธสฺสาปิ-ฌานแม้ทั้งหมดที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจบรรลุมรรค มิใช่หรือ แต่ใส่บทว่า สตฺติโต-โดยพลังแห่งมรรค นี้ เพื่ออะไร ๆ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า มคฺคาธิคมนวเสน ปฏิลัทธสฺสาปิ-ฌานแม้ทั้งหมดที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจบรรลุมรรค ดังนี้ ใคร ๆ ฟังถือเอาว่า เมื่อบรรลุมรรคแล้ว พระโยคาวจรได้ฌานมาด้วยความเกิดขึ้นในขณะแห่งมรรค บุคคลได้มรรคมา ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า สตฺติโต เข้ามาเพราะห้ามการถือเอาอันนั้น ๆ ก็ฌานที่บุคคลได้มาโดยพลังแห่งมรรค คือโดยอานุภาพแห่งมรรค ชื่อว่ามรรค ๆ ส่วนฌานจักเกิดขึ้นในกาลต่อมา ๆ อปิ-ศัพทกำหนดว่า ฌานที่พระโยคาวจรได้มาด้วยอำนาจการประกอบสมณะเนื่อง ๆ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจบริกรรมอย่างเดียวนามิได้ ๆ บทว่า อปรภาเค คือ ในกาลที่เป็นเครื่องหมาย ฌานจักเกิด ในกาลเป็นที่เข้า ๆ

¹⁶²⁵ รูป. -/599/437.

¹⁶²⁶ รูป. -/560/409.

ส่วนอื่น ชื่อว่าอุปราคาะ ฯ ภาวนา ชื่อว่าปริกัมมะ เพราะตกแต่งมาน ฯ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง รมม ปัจจัย ด้วยสูตร ธราทีหิ รมโม¹⁶²⁷ ฯ หรือ การกระทำอันเป็นเบื้องต้นแห่งการเจริญ ชื่อว่า ปริกัมมะ ความเกี่ยวข้องแห่งการบริการ ชื่อว่าปริกัมมวสะ ฯ เอว-ศัพท์ กำหนดว่า ฆานเวณการ บริการแล้วย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฯ การจักเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัชชนะ ฯ บทว่า สพฺพสสาปิ ฆานสฺส คือแม้ รูปฆานและอรูปฆาน ฯ บทว่า ปริกัมมสงฺขาตปุพฺพาทิสฺงฺขารเณ วินา คือ เวณการเจริญในกาลก่อน กล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ กล่าวคือการบริการ ชื่อว่าปริกัมมสังฆาตะ ฯ อันมีในกาลก่อน ชื่อว่าปุพพะ ฯ ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร ญ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺสเทมณฺยตฺเตสุ จ¹⁶²⁸ ฯ ชื่อว่าภิสังฆาระ เพราะตกแต่ง คือจัดแจงอัปนาสมาธิ ฯ มีในกาลก่อนด้วย มีในกาลก่อนนั้น เป็นการตกแต่งด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปุพฺพาทิสฺงฺขาระ กล่าวคือการบริการด้วย กล่าวคือการบริการนั้น เป็นการ ตกแต่งมีในกาลก่อนด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปริกัมมสังฆาตปุพฺพาทิสฺงฺขาระ ฯ ล้วน ๆ คือไม่เจือปน ฯ บทว่า อธิการวเสน คือ ด้วยความปรารถนาในกาลก่อน ฯ ก็ชื่อว่าอธิการะ เรียกว่าความ ปรารถนา เพราะตั้งใจว่า เราจักได้ฆานในกาลต่อไป ดังนี้ การกระทำ ชื่อว่าการะ การกระทำอย่างยิ่ง ชื่อว่าอธิการะ ความเกี่ยวข้องแห่งการกระทำอย่างยิ่ง ชื่อว่าอธิการวสะ ฯ เมื่อกล่าวว่า ปริกัมม- สงฺขาตปุพฺพาทิสฺงฺขารเณ วินา-เวณการเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ ดังนี้ ย่อม ทำให้รู้ว่า ฆาน เวณการบริการเสีย ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรารถนาในกาลก่อน เพราะฉะนั้น ในบทว่า อธิการวเสน นี้ จึงไม่ใช่ เอว-ศัพท์เข้ามา ฯ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัชชนะ ความเกิดขึ้นไม่ได้ ชื่อว่าอนุปัชชนะ ฯ ในบทว่า อสงฺขาริกนฺตฺติปี นี้ ควรนำบทว่า น สกฺกา วตฺตฺ มาประกอบด้วย ฯ ปี- ศัพท์ทั้ง 2 มุ่งถึงกันและกัน เป็นสมุจจยะ ฯ บทว่า อธิการเณ จ วินา คือ เวณความปรารถนาในสมณะ ในระหว่างภพ ฯ จ-ศัพท์ย่อมรวบรวมนว เวณการเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ อย่างเดียวหาไม่ได้ ฯ การเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ ชื่อว่าปริกัมมาภิ- สังฆาระ ฯ เอว-ศัพท์ เป็นนियมัตถะ (มีความหมายว่า นิยมะ คือกำหนดแน่นอน แผลว่า นั้นเทียว) ฯ

น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า อิหิ เป็นบทกรรมในบทว่า สกฺกา ฯ เอว-ศัพท์ เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า วตฺตฺ ฯ บทว่า มคฺคาธิคฺมนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปฏฺลิทฺทสฺส ฯ บทว่า สตฺติโต เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏฺลิทฺทสฺสสสาปิ ฯ บทว่า ปฏฺลิทฺทสฺสสสาปิ เป็นบทสัมพันธะในบท ว่า อุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อปรภาเค เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า อุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า ปริกัมมวเสนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อุปฺปชฺชนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทก่อนว่า น สกฺกา ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทก่อนว่า น สกฺกา ฯ บทว่า สพฺพสสาปิ เป็นบทวิเสสนะของบท ว่า ฆานสฺส ฯ บทว่า ฆานสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า ปริกัมมสงฺขาต- ปุพฺพาทิสฺงฺขารเณ เป็นบทกรรมในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า เภวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อธิการวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะ ในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อนุปฺปชฺชนโต เป็นบทเหตุในบทว่า น สกฺกา ฯ บทว่า อสงฺขารนฺตฺติปี เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตฺ ฯ บทว่า อธิการเณ จ เป็นบทกรรมในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินา เป็นบท วิเสสนะในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า เภวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า ปริกัมมาภิสฺงฺขารเณว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อนุปฺปชฺชนโต เป็นเหตุ

¹⁶²⁷ รูป. -/589/430.

¹⁶²⁸ รูป. -/376/275.

ในบทว่า น สกกา ฯ บทว่า สสงฺขารนฺติปิ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตฺ ฯ น-ศัพฺทํ เป็นบทปฏิเสษ ฯ บทว่า สกกา เป็นนินบาตบท กัมมวาทก ฯ บทว่า วตฺตฺ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกกา ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทสมุปปาทนนะ ฯ

(311) ท่านอาจารย์เพื่อจะกำหนดโดยเนื้อความแม้อื่น จึงกล่าวคำว่า **อลวา** ดังนี้ ฯ ฌานที่เกิดขึ้นด้วยการเจริญในกาลก่อนอย่างเดียว เป็นอสังขาริก ในกาลบางครั้งก็ไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่เรียกว่า อสังขาริก และว่า สสังขาริก เพราะไม่มีความเป็นไปต่างกัน ฯ

อันมีในกาลก่อนด้วย อันมีในกาลก่อนนั้น เป็นการเจริญด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปุพฺพาทิสังขาระ ความเกี่ยวข้องแห่งการเจริญอันมีในกาลก่อน ชื่อว่า ปุพฺพาทิสังขารวสเส ฯ เอว-ศัพฺทํ ย่อมกำหนดว่า ฌาน เว้นการเจริญในกาลก่อนนั้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฯ ฌาน ชื่อว่า อุปัชฌมานะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ ฯ ความเป็นแห่งอสังขาริก ชื่อว่า อสังขาริกภาวะ ฯ จ-ศัพฺทํ ทั้ง 2 เป็นสมุจจยัตถะ ฯ ความไม่มีแห่งความสงสัย ชื่อว่า พยภิกขาราภาวะ ฯ

บทว่า ปุพฺพาทิสังขารวสเสเนว เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อุปัชฌมานสฺส ฯ บทว่า อุปัชฌมานสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาโว ฯ น-ศัพฺทํ เป็นบทปฏิเสษ ฯ บทว่า กทาจิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า อสงฺขาริกภาโว เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทเหตุในบทว่า น วตฺตฺ ฯ สองบทว่า อสงฺขาริกนฺติ จ สสงฺขาริกนฺติ จ เป็นบทอาการะในบทว่า น วตฺตฺ ฯ บทว่า พยภิกขาราภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วตฺตฺ ฯ น-ศัพฺทํ เป็นบทปฏิเสษ ฯ บทว่า วตฺตฺ เป็นกิตตบท กัมมวาทก ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทสมุปปาทนนะ ฯ

(312) ความต่างกันแห่งนัยทั้งหลายเหล่านั้นนี้คือ บรรดานัยเหล่านั้น ในนัยที่ 1 ไม่อาจเรียกได้ทั้งสอง เพราะเจือปนเหตุ 2 อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวไว้ ส่วนในนัยที่ 2 เรียกว่า เป็นสังขาริกอย่างเดียวหาไม่ได้ และท่านก็ได้เรียกว่า เป็นสังขาริก เพราะไม่มีความสงสัย แต่ไม่เรียกว่า เป็นอสังขาริก ฯ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้รูปาวจรกุศลจิตที่รวบรวมไว้ด้วย ปี-ศัพฺทํ จึงกล่าวว่า **ปิสฺสทฺเทน เจตฺถ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ด้วย ปี-ศัพฺทํ ในบทว่า **ปญฺจปี** นี้ ท่านอาจารย์รวบรวมนัยที่ต่างกัน มีอาทิอย่างนี้ว่า นวกนฺยลฺลวัน ฯ ด้วยอำนาจจตุกกนฺยและปัญจกนฺย นวกนฺย 4 หมวด เพราะท่านประกอบแสดงนวกนฺยลฺลวัน ฯ นั้น ด้วยปฏิปทา 4 หมวด คือ การปฏิบัติลำบากการบรรลुरुชฺชา การปฏิบัติลำบากการบรรลुरुเร็ว การปฏิบัติสะดวกการบรรลुरुชฺชา และการปฏิบัติสะดวกการบรรลुरुเร็ว นวกนฺย 4 หมวด เพราะท่านประกอบด้วยอารมณ์ 4 หมวด คือ ปริตตํ ปริตตารมณฺ์ ปริตตํ อุปปมาณารมณฺ์ อุปปมาณฺ์ ปริตตารมณฺ์ อุปปมาณฺ์ อุปปมาณารมณฺ์ และนวกนฺย 16 หมวด ด้วยอำนาจแห่งนัยที่อารมณ์และปฏิปทาเจือปนกัน โดยนัยมีอาทิว่า ทุกขาปฏิปทํ ทนฺธาภินฺถลฺ์ ปริตตํ ปริตตารมณฺ์ ทุกขาปฏิปทํ ทนฺธาภินฺถลฺ์ ปริตตํ อุปปมาณารมณฺ์ ดังนี้ รวมความว่า นวกนฺยมี 25 หมวด ฯ

ศัพฺทํ ว่า ปี ชื่อว่า ปิสฺสทฺทะ ฯ จ-ศัพฺทํ เป็นวากยารัมภะ ฯ ประมาณ 4 แห่งนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จตุกกะ ประมาณ 5 แห่งนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัญจกะ ประมาณ 4 ด้วย ประมาณ 5 ด้วย ชื่อว่า จตุกกปัญจกะ หมวด 4 และ 5 ด้วย หมวด 4 และ 5 นั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จตุกกปัญจกนฺยยะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่า วสเส ความเกี่ยวข้องแห่งจตุกกนฺยและปัญจกนฺย ชื่อว่า จตุกกปัญจกนฺยวสเส ฯ บรรดานัยเหล่านั้น จตุกกนฺย คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ฯ ปัญจกนฺย คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌาน ฯ

นวกนัย ชื่อว่าสุทธะ เพราะบริสุทธิ์ คือเว้นจากอารมณ์และปฏิบัติทั้งหลาย ๆ สุธ-ธาตุมีความหมายว่า หมดจต, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตตริ¹⁶²⁹ ๆ สุทฺโธ นั้นเอง เป็น สุทฺธิโก ๆ ลง ฌิก ปัจจยในสกัถะ ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิชานนโยคสิปปภณฺหชวีวิกตเถสุ จ¹⁶³⁰ ๆ ประมาณ 9 แห่งนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านวกะ อันหมดจตด้วย อันหมดจตนั้น เป็นหมวด 9 ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุทธิกนวกะ ๆ จ-คัพท ประกอบในที่มิใช่ฐานะ ๆ จ-คัพทนั้น วางไว้ในฐานของตนว่า โสฬส นวกา จ ควรประกอบเป็น สุทธิกนวกโ จ จตตาโร นวกา จ จตตาโร นวกา จ โสฬส นวกา จ ๆ การปฏิบัติลำบากด้วย การบรรลุช้าด้วย การปฏิบัติลำบากด้วย การบรรลุเร็วด้วย การปฏิบัติสะดวกด้วย การบรรลุช้าด้วย การปฏิบัติสะดวกด้วย การบรรลุเร็วด้วย ชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญาทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญาสุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญาสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา เป็น ทวัตสมาส ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งการปฏิบัติลำบากการบรรลุช้า การปฏิบัติลำบากการบรรลุเร็ว การปฏิบัติสะดวกการบรรลุช้า การปฏิบัติสะดวกและการบรรลุเร็ว ชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญาทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญาสุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญาสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญาวสะ ๆ ในบททั้งหลายมีว่า ทุกขาปฏิบัติ เป็นต้นเหล่านั้น ควรทำการวิเคราะห์อย่างนี้ ๆ ความอดทน ชื่อว่าขมา ๆ ชื่อว่าทุกขะ เพราะเว้นจากความอดทน หมายความว่า ไม่มีสุข ๆ ชื่อว่าปฏิบัติ เพราะบุคคลปฏิบัติมาน ด้วยการเจริญที่มีมาก่อนนั้น ๆ ภาวนาในส่วนเบื้องต้นที่เป็นไปตั้งแต่การรวบรวมกิจทั้งหมดที่จบแล้วมาเป็นครั้งแรกที่เป็นไปอย่างนี้ว่า ปฐวี ปฐวี-ดิน ดิน หรือ อาโป อาโป-น้ำ น้ำ ดังนี้ จนถึงการจัดนิวรรณธรรมและการข่มความยินดีด้วยการเกิดขึ้นแห่งอุچارณานั้น ชื่อว่าปฏิบัติ ๆ ความลำบากด้วยความลำบากนั้น เป็นปฏิบัติด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ ๆ ไม่มีการห้าม อา ปัจจยในบทหน้า ๆ ปัญญา ชื่อว่าทันท เพราะเป็นไปอย่างช้า ๆ ทนธ-ธาตุมีความหมายว่า เชื่องช้า-อึดอัด ๆ การไปช้า คือการเป็นไปอย่างช้า ๆ ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹⁶³¹ ๆ ชื่อว่าอภิญญา เพราะรู้อย่างเลิศ ๆ ปัญญาที่เป็นไปตั้งแต่กระทำอุچارณานั้นเป็นต้นจนถึงการเกิดอุปมามาน ชื่อว่าอภิญญา เพราะปัญญาในส่วนเบื้องต้นเป็นปัญญาอันเลิศ ๆ อันช้าด้วย อันช้านั้น เป็นอภิญญาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทันทธาภิญญา ๆ ชื่อว่าขิปปา เพราะทำการสั้นไป ๆ ขิป-ธาตุมีความหมายว่า เที้ยวไป, ลง ป ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย¹⁶³² ๆ ความสะดวกคือความไม่ลำบาก ด้วย ความสะดวกนั้น เป็นปฏิบัติด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุขาปฏิบัติ ๆ แม้ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยเหมือนกัน ๆ ประมาณ 4 แห่งนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุกกะ หมวด 4 แห่งปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติจตุกกะ ๆ ความเป็นแห่งหมวด 9 ที่ท่านแสดงแล้ว ชื่อว่าเทศิตตตะ ๆ พิงทราบวิเคราะห์ในบทว่า **ปริตต** เป็นต้นดังนี้ ฌานอันมีคุณน้อย ไม่สามารถเป็นปัจจยแก่ฌานสูง ๆ ชื่อว่าปริตตะ ๆ อารมณ์ที่เกิดในอารมณ์ที่ไม่เจริญเป็นเพียงกระดังและขาม ชื่อว่าปริตตารัมมณะ ๆ พิงทราบบททั้งหลายมีบทว่า **อุปปมาณารมณ** เป็นต้น ตามลำดับโดยตรงข้ามกับบทที่กล่าวมาแล้ว ๆ ฌานที่มีคุณน้อยชื่อว่าปริตตะ เพราะขาดออกโดยรอบ โดยไม่สามารถเป็นปัจจยแก่ฌานสูง ๆ ได้ ๆ

¹⁶²⁹ รูป. -/606/441.

¹⁶³⁰ รูป. -/374/271.

¹⁶³¹ รูป. -/599/437.

¹⁶³² รูป. -/651/478.

ปริ บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า ขาดออก, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ณฑาทิหิ ตตรณ¹⁶³³, เปลี่ยน ท เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानं ที่หวิปริตาเสโลปาคมา จ¹⁶³⁴ ๑ อารมณ์ที่ไม่เจริญ ชื่อว่า ปริตตะ เพราะขาดออกโดยรอบ ๑ อารมณ์เล็กน้อยของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปริตตารัมมณะ ๑ อารมณ์ ชื่อว่าปมาณะ เพราะถูกประมาณ ๑ ป บทหน้า มา-ธาตุมีความหมายว่า กะ-ประมาณ-เปรียบเทียบ-ซึ่ง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु¹⁶³⁵ ๑ อารมณ์อันละเอียด ชื่อว่าอัปมาณะ เพราะเว้นจากการประมาณ ๑ อารมณ์อันเว้นจากการประมาณของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัปมาณารัมมณะ ๑ ฌานที่คล่องแคล่ว ชื่อว่าอัปมาณะ อันเว้นจากการประมาณ ๑ หมวด 4 แห่งอารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณจตุกกะ ๑ ความเป็นแห่งหมวด 9 อันท่านประกอบแล้ว ชื่อว่า โยชิตตตะ ๑ ปฏิปทาที่ลำบากของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ ๑ อภิญาที่เข้า คือเป็นไปอย่างช้าของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทันธาภิญา ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญา อัปมาณารัมมณ ปริตตารัมมณเป็นต้น ๑ อารมณ์ด้วย ปฏิปทาด้วย ชื่อว่า อารัมมณปฏิบัติ อันเจือปนกับอารมณ์และปฏิบัติ ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติามิสสกะ อันเจือปนกับ อารมณ์และปฏิบัติด้วย อันเจือปนกับอารมณ์และปฏิบัติานั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อารัมมณปฏิบัติามิสสกนยะ ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งนัยอันเจือปนกับอารมณ์และปฏิบัติ ชื่อว่า อารัมมณปฏิบัติามิสสกนยวสะ ๑ อย่างนี้ เป็นเบื้องต้นแห่งความต่างกันได้ ความต่างกันนั้น ชื่อว่า เอวมาทิ ความต่างกัน คือความพิเศษอันมีอย่างนี้เป็นต้น ในนัยใด มีอยู่ นัยนั้น ชื่อว่าเอวมาทิเภทะ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอาอภิภายตนะ วิโมกข์ พรหมวิหารและอสุภะ

บทว่า ปิสทเทเน เป็นบทกรณะในบทว่า สงคณหาติ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า ปิสทเทเน ๑ บทว่า จตุกกปญจนยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -นวก ๑ บทว่า สุธิก-นวก เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ตถจ เป็นบทกรณะในบทว่า โยเชตวา ๑ บทว่า ทุกขาปฏิบัติาทนธา-ภิญาทุกขาปฏิบัติาชิปภาภิญา สุขาปฏิบัติาทนธาภิญา สุขาปฏิบัติาชิปภาภิญจวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า จตุกเกเน ๑ บทว่า ปฏิปทาจตุกเกเน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า โยเชตวา ๑ บทว่า โยเชตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า เทสิตตตา ๑ บทว่า เทสิตตตา เป็นบทเหตุในบทว่า จตตาร ๑ บทว่า จตตาร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นวกา ๑ บทว่า นวกา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ปริตต์ ปริตตารมมณ ปริตต์ อปมาณารมมณ อปมาณ ปริตตารมมณ อปมาณ อปมาณ อปมาณารมมณนติ เป็นบทสรุปะของบทว่า จตุกเกเน ๑ บทว่า อารัมมณจตุกเกเน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า โยชิตตตะ ๑ บทว่า โยชิตตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า จตตาร ๑ บทว่า จตตาร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นวกา ๑ บทว่า นวกา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณ ปริตต์ ปริตตารมมณ ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณ ปริตต์ อปมาณารมมณนตอาทิเน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -มิสสกะ- ๑ บทว่า อารัมมณปฏิบัติามิสสกนยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า โสฬส- ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า ปญจวิสติ ๑ บทว่า ปญจวิสติ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นวกา ๑ บทว่า นวกา เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า เอว ๑ บทว่า เอวมาทิเภท เป็นบทกรณะในบทว่า สงคณหาติ ๑

¹⁶³³ รุป. -/666/487.

¹⁶³⁴ รุป. -/488/351.

¹⁶³⁵ รุป. -/596/434.

(313) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ฉานวิเสเสน** เป็นต้น เพราะพรรณนาวิบาก ๆ วิบากที่ฉานพิเศษให้บังเกิด ย่อมเป็นเช่นกับฉานนั้น ๆ นั่นเอง คือเป็นเช่นกับฉานมีปฐมฉานเป็นต้นนั้น ๆ นั่นเอง โดยแน่นอน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงจำแนกวิบากจิตไว้ในพระบาลีเหมือนกับฉานนั่นเอง ๆ

ฉานด้วย ฉานนั้น พิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฉานวิเสสะ อันให้เกิดแล้วด้วย อันให้เกิดแล้วนั้น เป็นวิบากด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อนิพพตติวิปากะ ๆ อันเหมือนกับฉานนั้น ๆ ชื่อว่าตั้งตั้งฉานสทิสะ ๆ เอว-ศัพท์ ย่อมกำหนดว่า อันไม่เหมือนกัน ๆ เหมือนกับฉาน ชื่อว่าฉานสทิสะ ๆ เอว-ศัพท์ เป็นนियมัตถะ ๆ

บทว่า ฉานวิเสเสน เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพพตติต- ๆ บทว่า นิพพตติตวิปากโก เป็นลิงคัตถะ ๆ บทว่า เอกนตโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สทิสโส ๆ บทว่า ตตฉานสทิสโส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า นิพพตติตวิปากโก ๆ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิกตตฺ ๆ บทว่า วิปากํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิกตตฺ ๆ บทว่า ฉานสทิสเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิปากํ ๆ

(314) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำที่ตนกล่าวไว้สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวว่า **อิมเมว** นี้ เป็นต้น ๆ ความจริง เพื่อแสดงคือให้รู้เนื้อความนี้แน่แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงยกกุศลจิตขึ้นแสดงไว้แม้ในนิทเทสแห่งวิบากจิต แล้วทรงจำแนกมหัคคตวิบากจิตและโลกุตตรวิบากจิตไว้ในลำดับต่อกจากกุศลจิตนั้น ๆ

บทว่า อิมเมว อตถิ ความว่า เนื้อความว่า วิบากที่ฉานพิเศษให้บังเกิด ย่อมเป็นเช่นกับฉานนั้น ๆ นั่นเอง โดยแน่นอน ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามเนื้อความอื่น ๆ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรมะ ๆ การแสดงวิบากจิต ชื่อว่าวิปากนิทเทสะ ๆ อปี-ศัพท์ย่อมรวบรวมว่า ยกขึ้นแสดงกุศลจิตในกุศลนิทเทสอย่างเดียวหาไม่ได้ ๆ บทว่า กุสลํ คือ ยกขึ้นแสดงกุศลจิต คือมหัคคตวิบากจิตและโลกุตตรวิบากจิต ๆ เอว-ศัพท์ เป็นสันนิษฐานัตถะ (มีความหมายว่า ตัดสินข้อความอย่างแน่นอน แปลว่า แน่นเทียว) ๆ ลำดับแห่งกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๆ มหัคคตจิตด้วย โลกุตตรจิตด้วย ชื่อว่ามหัคคตโลกุตตรวิบากแห่งมหัคคตจิตและโลกุตตรจิต ชื่อว่ามหัคคตโลกุตตรวิปากะ ๆ ชื่อว่าวิกตตะ เพราะถูกจำแนกเป็นกัมมสาธนะ ๆ

บทว่า อิมเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตถิ ๆ บทว่า อตถิ เป็นบทกรรมในบทว่า ทีเปตฺตฺ ๆ บทว่า ทีเปตฺตฺ เป็นบทสัมปทานะในสองบทว่า อุททิสิตฺวา วิกตตฺตา ๆ บทว่า ภควตฺตา เป็นบทกัตตาในบทว่า วิกตตฺตา ๆ บทว่า วิปากนิทเทสปี เป็นบทอาธาระในบทว่า อุททิสิตฺวา ๆ บทว่า กุสลํ เป็นบทกรรมในบทว่า อุททิสิตฺวา ๆ บทว่า อุททิสิตฺวา เป็นบทปุปพกาลกิริยาในบทว่า วิกตตฺตา ๆ บทว่า ตทนนตรํ เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า วิกตตฺตา ๆ บทว่า มหัคคตโลกุตตรวิปากา เป็นบทกรรมในบทว่า วิกตตฺตา ๆ

ในบทว่า วิปากนิทเทสปี กุสลํ อุททิสิตฺวา ตทนนตรํ มหัคคตโลกุตตรวิปากา วิกตตฺตา นี้ มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงจำแนกมหัคคตวิบากจิตจึงยกกุศลจิตขึ้นแสดงแล้วทรงจำแนกมหัคคตวิบากจิตในลำดับต่อกจากกุศลจิตนั้นอย่างนี้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุต เป็นฉนโยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฉานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าวิปากกุศล โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฉานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะ

ได้ทำได้สิ่งสมรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปฏิกิริยา¹⁶³⁶ ดังนี้ ฯ

(315) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความคาถา จึงกล่าวว่า **รูปาวจรมานสิ** เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า รูปาวจรจิตมี 5 ดวง โดยความต่างแห่งมาน คือโดยความต่างแห่งการประกอบด้วย องค์มาน 5 องค์มาน 4 องค์มาน 3 องค์มาน 2 และองค์มาน 2 ซ้ำอีก ได้แก่ มี 5 ดวง คือ มานที่มี องค์ 5 มีองค์ 4 มีองค์ 3 มีองค์ 2 และมีองค์ 2 ซ้ำอีก ฯ ว่าโดยความไม่ต่างกัน รูปาวจรจิตนั้น พึงมี 15 ดวง โดยประเภทแห่งกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต แต่ละอย่าง แยกออกเป็นอย่างละ 5 ดวงอีก ฯ

ก็ใคร ๆ พึงถือเอาเนื้อความของบทว่า มานเภทเนน ว่า โดยความต่างด้วยมานทั้งหลาย ว่า โดยความต่างแห่งมาน ดังนี้ เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามการถือเอาเนื้อความนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไขความบทว่า มานเภทเนน ว่า มานนงเคหิ สมปโยคเภทเนน-โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์มานทั้งหลาย ฯ ควรกล่าวว่า มานเนหิ มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงใส่ องค์-ศัพท์เข้ามา ฯ ชื่อว่ามาน ย่อมเป็นไปในกรการกล่าวรวมองค์มานเท่านั้น มิใช่เป็นไปในส่วนย่อย เพราะฉะนั้น เมื่อมีเนื้อความว่า โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยมานทั้งหลาย ไชริ จิตก็จะประกอบด้วยมานทั้ง 5 แล จะไม่ประกอบด้วยองค์มาน 4 องค์มาน 3 และองค์มาน 2 เพราะฉะนั้น จึงใส่ องค์-ศัพท์เข้ามา ฯ เมื่อใส่ องค์-ศัพท์เข้ามา ย่อมทำให้รู้ว่า จิตประกอบด้วยองค์มาน 5 องค์มาน 4 องค์มาน 3 องค์มาน 2 แล ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า เกเทน-โดยความต่าง กลับใส่ สมปโยค-ศัพท์เข้ามา ฯ เฉลยว่า ก็เมื่อไม่ใส่ สมปโยค-ศัพท์เข้ามา เมื่อกล่าวคำอย่างนี้ว่า มานนงเคหิ เกเทน-โดยความต่างด้วยองค์มานทั้งหลาย เกท-ศัพท์ ก็จะเป็นคำที่ขาดความเชื่อมต่อกัน ฯ ถ้ามว่า ควรกล่าวว่า จิตตสส เกเทน-โดยความต่างแห่งจิต มิใช่หรือ ฯ เฉลยว่า ไม่ควรกล่าว ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะการได้จิตในบทว่า ปญจธา ฯ ก็จิต 5 ดวงย่อมไม่มีโดยความต่างแห่งจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึง ใส่ องค์-ศัพท์ และ สมปโยค-ศัพท์เข้ามาอย่างนี้ว่า มานนงเคหิ สมปโยคเภทเนน-โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์มานทั้งหลาย ตามสมควรแก่การอธิบาย ฯ วิเคราะห์ว่า ความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์มานทั้งหลาย ชื่อว่ามานเภทะ ฯ บทว่า ปญจหิ คือ ปฐมมาน ฯ บทว่า จตุหิ คือ ทุตติยาน ฯ บทว่า ตีหิ คือ ตติยาน ฯ บทว่า ทวีหิ คือ จตุตถมาน ฯ บทว่า ปุน ทวีหิ คือ ปัญจมาน ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบในบทว่า ปญจหิ เป็นต้น ฯ ใช้เป็น ตีหิ ทวีหิ จ ก็มี ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น บทว่า ทวีหิ จึงหมายถึง จตุตถมานและปัญจมาน ฯ

องค์ คือส่วนแห่งมาน ชื่อว่ามานังคะ ฯ การประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคะ ฯ ความต่าง ชื่อว่าเภทะ ฯ ความต่างแห่งการประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคเภทะ ฯ ประการ 5 ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าปญจธา ฯ ลง ธา ปัจจัยในความหมายว่า มี ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร ตทสสตถิติ วิ จ¹⁶³⁷ ฯ บทว่า ปญจธา นี้ ไขความเป็น ปญจจวิธิ ฯ องค์ทั้งหลาย 5 ชื่อว่าปัญจังคะ เป็นทิวคัสมาส ฯ องค์ 5 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญจังคิกะ ฯ ลง อิก ปัจจัย ด้วยสูตรว่า ทนทาทีโต อิก อี¹⁶³⁸ ฯ องค์ทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุรังคะ ลง รุ อาคม ฯ องค์ 4 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า

¹⁶³⁶ อภ.สจ. (ไทย) 34/499/137.

¹⁶³⁷ รูป. -/398/294.

¹⁶³⁸ รูป. -/400/295.

จตุรงค์กะ ๑ องค์ทั้งหลาย 3 ชื่อว่าติวังคะ ลง วุ อาคม ๑ องค์ 3 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าติวังคะ ๑ องค์ทั้งหลาย 2 ชื่อว่าทิวังคะ องค์ 2 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิวังคะ ๑ อย่าง คือ ประการ 5 ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญจวิระ เป็นพหุพีหีสมาส ๑ ด้วยบทว่า ปญจวิธึ นี้ ย่อมห้ามเนื้อความว่า โดยประการทั้งหลาย 5 ชื่อว่าปัญจธา ๑ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านจึงไม่ถือเอาเนื้อความนั้น ๑ เฉลยว่า ที่ไม่ถือเอาเนื้อความนั้น เพราะไม่เหมาะสม ๑ ก็ในบทว่า ปญจธา ย่อมได้จิต ๑ ย่อมได้จิตแม้ในบทว่า ปญจจกิกิ เป็นต้น ๑ เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น จึงไม่เหมาะสม ๑ ปุณ-ศัพทไส้เข้ามาด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ ใช้เป็น ปญจนนํ ปญจนนํ ก็มี ๑ คำนั้น ไม่ควร ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะบทว่า ปจเจกํ มีอยู่ ๑ ปญจนนํ บทเดียวมันแล ควรแล้ว ๑ 10 อันเกินด้วย 5 ชื่อว่าปัญจทส โดยประการ 15 ชื่อว่าปัญจทสธา ๑ ลง ธา ปัจจย ด้วยสูตร วิภาเค ธา จ¹⁶³⁹ ๑

บทว่า รูปาวจรมานสํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ฌานภเวทน สมปิโยค-ภเวทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปญจธา ๑ ห้าบทว่า ปญจหิ จตุหิ ตีหิ ทวีหิ ปุณ ทวีหิ จ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌานงเคหิ ๑ ปุณ-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทวีหิ ๑ บทว่า ฌานงเคหิ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมปิโยค- ๑ บทว่า ปญจธา ปญจวิธึ เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ปญจจกิกิ จตุรงค์กิ ติวังคิกิ ทิวังคิกิ ทิวังคิกินติ เป็นบทสรูปะของบทว่า ปญจวิธึ ๑ ปุณ-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทิวังคิกิ ๑ บทว่า อวิเสเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปญจทสธา ๑ ปุณ-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสนะของบทว่า ปญจทสธา ๑ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ภเว ๑ บทว่า ปุณฺณปากกิริยานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปเภทา ๑ บทว่า ปจเจกํ เป็นบทวิเสสนะในบทว่า ปญจนนํ ๑ บทว่า ปญจนนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปุณฺณปากกิริยานํ ๑ บทว่า ปเภทา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปญจทสธา ๑ บทว่า ปญจทสธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภเว ๑ อติ-ศัพทเป็นบทสรูปะของบทว่า อตฺโถ ๑ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตละ ๑ การพรรณนารูปาวจรจิต ชื่อว่า รูปาวจรวิถินนา ๑

วจาประกอบความรูปาวจรจิต จบ

3.6 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอรูปาจรจิต

(316) ท่านอาจารย์เริ่มต้นคำว่า **อิทานิ** เป็นต้น เพราะพรรณนาอรูปาจรจิต ๑ คำว่า **อิทานิ** เป็นต้น เป็นคำที่ให้ความสืบทอดของคำว่า **आकाशान्नจายตนि** เป็นต้น ๑ บัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะจำแนกแสดงอรูปาจรจิตเป็น 4 อย่างโดยความต่างกันแห่งอารมณ์ จึงกล่าวคำว่า **आकाशान्नจายตนि** ดังนี้ เป็นต้น ๑

บทว่า อารมมณภเวทน ความว่า โดยความต่าง คือโดยความแตกต่างแห่งอารมณ์มีกสิณ เป็นต้นและอากาศ เป็นต้น ๑ ความต่างแห่งอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่าอารมมณภเว ๑ โดยประการ 4 ชื่อว่าจตุธา ๑ จักแสดง ชื่อว่าทสเสนตะ ๑

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า อาห ๑ บทว่า อรูปาจร เป็นบทกรรมในบทว่า วิภชิตวา ๑ บทว่า อารมมณภเวทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ๑ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยา

¹⁶³⁹ รูป. -/420/308.

วิเสสณะในบทว่า วิชิตวา ฯ บทว่า วิชิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ทสเสนโต ฯ บทว่า ทสเสนโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อาจริโย ฯ บทว่า อากาसानญจายตนนตออาทิ เป็นบทอาการะในบทว่า อาห ฯ

(317) ท่านอาจารย์จะไตร่ตรองเนื้อความของส่วนย่อย จึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น ฯ ในคำว่า อากาसानญจายตน เป็นต้นนั้น พึงทราบวิเคราะห์เป็นต้นดังต่อไปนี้ ฯ อากาศชื่อว่าอนันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีที่สุด เพราะเว้นจากที่สุด มีอุปาทษณะ (ความเกิด) เป็นต้น ฯ อากาศนั้นด้วยไม่มีที่สุดด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอากาศนั้นตะ ฯ

ความเกิด ชื่อว่าอุปาทษ ความเกิด เป็นเบื้องต้นแห่งความตั้งอยู่และดับไปใด ความตั้งอยู่และดับไปนั้น ชื่อว่าอุปาทษาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา ความตั้งอยู่และความดับไป ฯ ชื่อว่าอนันตะ เพราะไป คืออยู่ในที่สุด ฯ อม-ธาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉทาที่หิตตตรณ¹⁶⁴⁰, เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตรว่า ปกุกมาที่หิ นโต จ¹⁶⁴¹ ฯ ความเกิด เป็นต้นด้วย ความเกิดเป็นต้นนั้น เป็นที่สุดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทษาทิอนันตะ ฯ อากาศชื่อว่ารหิตตะ เพราะเว้น อันเว้นจากที่สุดมีการเกิดเป็นต้น ชื่อว่าอุปาทษาทิอนันทรหิตตะ ความเป็นแห่งอากาศอันเว้นจากที่สุดมีการเกิดเป็นต้น ชื่อว่าอุปาทษาทิอนันทรหิตตา ฯ รูปวิเคราะห์ว่า ที่สุดของอากาศนั้นไม่มี เป็นมัชฌิมญูปหอตคคุณพหุพีหิสมาส ฯ ก็ น-ศัพท์ กล่าวถึงการปฏิเสธ ฯ ชื่อว่าอากาศสะ เพราะขีดเขียนไม่ได้ ฯ ใส จ-ศัพท์เข้ามา เพื่อให้สำเร็จความมีความหมายเท่ากัน ฯ เป็นวิเสสนุตตรกัมมธารยสมาส ฯ

บทว่า ตตถ เป็นบทอาการะในบทว่า เวทิตพพา ฯ บทว่า อุปาทษาทิอนันทรหิตตตาย เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า น อตถิ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า อสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนโต หรือเป็นบทสัมปทานะในบทว่า น อตถิ ฯ บทว่า อนโต เป็นบทกัตตาในบทว่า น อตถิ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า อนนต เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อากาส เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ต อนนตญจ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อากาส ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า อากาसानนต เป็นลึงค์ตละ ฯ

(318) ท่านอาจารย์ขยายความพิเศษว่า อากาศที่เป็นที่เพิกจากกลิน เพราะอากาศมี 3 อย่าง ฯ ความจริง อากาศมี 3 อย่าง คือ 1) ปริจเฉทากาส 2) กลินคชฎาฎากาส 3) อชฎากาส ฯ บรรดาอากาศเหล่านั้น ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาปทั้งสอง ชื่อว่าปริจเฉทากาส อากาศที่เป็นที่เพิกจากกลิน ชื่อว่ากลินคชฎาฎากาส อากาศที่ว่างเปล่า เบื้องล่างนับแต่พื้นแผ่นดินและน้ำที่รองรับพื้นแผ่นดินอยู่ เบื้องบนถึงอรุณภูมิขึ้นไป ชื่อว่าอชฎากาส ฯ ชื่อว่ากลินคชฎาตะ เพราะเป็นที่เพิกคือยกกลินออกไปโดยการไม่คิดถึง ฯ กลิน สัพทูปปะหะ อู บทหน้า หน-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน ฯ การเบียดเบียน คือ การยกออก ฯ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุชปะทาทีโต ณ¹⁶⁴², ลบ ณ ทั้ง, เปลี่ยน หน-ธาตุ เป็น ฆาต ด้วยสูตร หนสส ฆาโต¹⁶⁴³, เปลี่ยน ต เป็น ฐ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท

¹⁶⁴⁰ รูป. -/666/487.

¹⁶⁴¹ รูป. -/618/447.

¹⁶⁴² รูป. -/577/422.

¹⁶⁴³ รูป. -/544/395.

ธสจ ๑¹⁶⁴⁴ ๑ กสิณฺคฺชาภฺนํ นังเอง เป็น กสิณฺคฺชาภฺนํ ๑ ลง อิม ปัจจย ในสกัถละ ด้วย ตุ-ศัพทฺทฺในสูตร ฌยตตทา ภาว ตุ¹⁶⁴⁵ ๑ อากาศคิอการเพิกออกจกกสิณ ซื่อว่ากสิณฺคฺชาภฺนํมากาสะ ๑

(319) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก็เมื่อควรจะกล่าวว่า อนนตกาสา เพราะบทว่า อนนต เป็นบทวิเสสนะ เพราะคำว่า บรรดาบทวิเสสนะและบทวิเสสยะ บทวิเสสนะย่อมวางไว้ ข้างหน้า เพราะความรู้ที่เป็นตัวขยายไม่ถูกถือเอา ย่อมเกิดในบทที่ถูกขยาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า อนนต เป็นต้น ๑ ก็เมื่อควรจะกล่าวว่า อนนตกาสา ท่านอาจารย์ก็กล่าวเสียว่า อากาसानนต ด้วยอำนาจการเรียงบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง เหมือนในประโยคว่า อคฺยาหิต เป็นต้น ฉะนั้น ๑

จ-ศัพทฺ เป็นวากยารัมภะ ๑ ซื่อว่าอาหิตะ เพราะถูกบูชาแล้ว ๑ หุ-ธาตุมีความหมายว่า บูชา, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶⁴⁶, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁶⁴⁷ ๑ ไฟ อันชน ไตบูชาแล้ว ฉะนั้น ซื่อว่าอคฺยาหิตะ ๑ ซื่อว่าวิเสสนะ เพราะทำบทให้พิเศษ ๑ บทว่า อนนต ตกไป คือ วางไว้ ซื่อว่านิปาตะ การวางไว้ข้างหลัง ซื่อว่าปรนิปาตะ ความเกี่ยวข้องแห่งการวางไว้ข้างหลัง ซื่อว่าปรนิปาตวสะ ๑

บทว่า อนนตกาสนนตฺ จ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจเน ๑ บทว่า วตตพเพ เป็นบทลักขณ- กิริยาในบทว่า วุตต ๑ บทว่า อคฺยาหิตฺตอาหิสฺ เป็นบทอุปมา ๑ วีย-ศัพทฺ เป็นบทอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า วิเสสนสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปรนิปาต- ๑ บทว่า ปรนิปาตวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะใน บทว่า วุตต ๑ บทว่า อากาसानนตฺ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจณํ ๑

มีอธิบายว่า บทวิเสสนะจะวางไว้ข้างหน้าโดยส่วนมาก แต่ก็มีบ้างที่บทวิเสสนะและบท วิเสสยะ จะมีการวางบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง ตามความปรารถนา ๑

(320) อากาसानนต นันเอง เป็น อากาसानนตฺ ด้วยอำนาจภาวปัจจยลงในสกัถละ (อรรถ ของตนคือความเท่าตัวเดิม) ๑ อากาसानนตฺจะนันเอง ซื่อว่าอายตนะ เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นที่ตั้งอาศัย แห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ดุจทวยายตนะของทวยเทพ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ฉานนี้ จึงซื่อว่า อากาसानนตฺจายตนะ ๑

เอว-ศัพทฺ ห้ามเนื้อความต่าง ๆ ๑ ตั้งเป็น อากาसानนต ไว้ ๑ ลง ฌย ปัจจย ในสกัถละ ด้วย ฌยตตทา-โยควิภาคะในสูตร ฌยตตทา ภาเว ตุ¹⁶⁴⁸, ลบ ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป, ¹⁶⁴⁹ ลบ อ ที่ ต ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปณฺจ¹⁶⁵⁰, นำมารวมกัน ด้วย นเย ปรึ ยุตเต¹⁶⁵¹, เปลี่ยน ตย เป็น จ ด้วยสูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พยณฺชนานิ จลนชการตต¹⁶⁵² ๑ เปลี่ยน น น เป็นนิกคหิต () ด้วยสูตร

¹⁶⁴⁴ รุป. -/27/20.

¹⁶⁴⁵ รุป. -/387/286.

¹⁶⁴⁶ รุป. -/622/450.

¹⁶⁴⁷ รุป. -/547/400.

¹⁶⁴⁸ รุป. -/387/286.

¹⁶⁴⁹ รุป. -/363/264.

¹⁶⁵⁰ รุป. -/369/268.

¹⁶⁵¹ รุป. -/14/10.

¹⁶⁵² รุป. -/41/38.

เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาเทสา จ¹⁶⁵³, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ณ ด้วยสูตร วคคนต์ วา วคเค¹⁶⁵⁴ ๑ ความหมายของตน ชื่อว่าสกัตถะ ๑ เปลี่ยน อตต-ศัพท์ เป็น สก ด้วย อนต-ศัพท์ ในสูตร อตตฺนโต หิสมิมนตต์¹⁶⁵⁵ ๑ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นแดนมีแห่งศัพท์ความรู้ทั้งหลาย ปัจจัยที่เป็นไปในภาวะ ชื่อว่า ภาวะปัจจัย ความเกี่ยวข้องแห่งปัจจัยที่เป็นไปในภาวะ ชื่อว่าภาวะปัจจัยวสะ ๑

สองบทว่า อากาसानนตเมว อากาसानญจ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า สกตเถ เป็นบทอาธาระ ในบทา -ปัจจัย- ๑ บทว่า ภาวะปัจจัยวสะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อากาसानญจ ๑

เอว-ศัพท์ในบทว่า อากาसानญจเมว ย่อมให้รู้ว่า เป็น อวธารณกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่า สัมปยุตตธัมมะ เพราะเป็นไปพร้อมกับสัมปยุตตรธรรม ๑ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า อธิฐานญจน เพราะเป็นไปแม้ในความหมายว่า อากร-บ่อเกิด, สโมสรณฐาน-สถานที่ประชุม, สลชาติเทส-สถานที่เกิด, อธิฐาน-สถานที่อาศัย และการณ-เหตุ ๑ บทว่า อธิฐานญจน ความว่า เป็นที่ตั้งอาศัย โดยเป็น อารมณ ๑ ชื่อว่าอธิฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยในอารมณแห่งฉาน ความหมายคือที่ตั้งอาศัย ชื่อว่า อธิฐานันฐานะ ๑ การวิเคราะห์หว่า ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัย ด้วยอำนาจการอธิบาย มิใช่ด้วย อำนาจของธาตุ ๑ ชื่อว่าทေး เพราะเล่นเพลิตเพลินด้วยกามคุณ 5 เป็นต้น ๑ ชื่อว่าอายตนะ เพราะ ความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย ได้แก่วิมาน เป็นต้น ๑ ที่ตั้งอยู่อาศัยของเทพทั้งหลาย ชื่อว่าทေးตนะ ๑

บทว่า อากาसानญจเมว เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า อายตน์ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า สสมปยุตตรมมสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฉานสส ๑ บทว่า ฉานสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อายตน์ เป็นบทสัมพันธะแม้ในบทว่า อธิฐาน- ๑ บทว่า อธิฐานญจน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อายตน์ ๑ บทว่า ทေးตน์ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ทေးตน์ เหมือนประโยคว่า สุตตสส สุตตจิวร์ ๑ บทว่า ทေးตน์ เป็นลึงค์ตถะ ๑ วิย-ศัพท์ เป็นบทอุปมาโชตกะ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า อากาसानญจายตน์ เป็นลึงค์ตถะ ๑

(321) อายตนะ คืออากาศที่ไม่มีที่สิ้นสุด ชื่อว่าอากาसानญจายตนะ เป็นอวธารณกัมม-ธารยสมาส ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า แม้อรูปาวจรฉานที่ 1 ที่เป็นไปในอากาसानญจายตนะ ก็ เรียกว่า อากาसानญจายตนะ ในอธิการว่าด้วยอรูปฉานนี้ จึงกล่าวว่า ตสมิ เป็นต้น ๑ แม้อรูปาวจร-ฉานที่ 1 ยังถึงอัปนาในอากาसानญจายตนะนั้น ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่า อากาसानญจายตนะ ในอธิการ ว่าด้วยอรูปฉานนี้

ฉานชื่อว่าอัปนา เพราะเข้าไปในอารมณด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ ๑ อป-ธาตุมี ความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ¹⁶⁵⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ¹⁶⁵⁷, ลง อา ปัจจัยอีก, ซ้อน ป ๑ ชื่อว่าอัปนาปตตะ เพราะถึงความเป็นอัปนา ๑ อปนา-ศัพท์นี้ เป็นภาวะปธานะ ๑ ฎีกาในปริจเฉทที่ 9 ว่า ชื่อว่าวิตักกะ เพราะเป็นไปจุจทำสัมปยุต-ธรรมทั้งหลายให้แนบแน่นในอารมณ ได้แก่ อัปนา ๑ ฉานธรรมทั้งหลายฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระ แม้ทั้งหมด เรียกว่า อัปนา ด้วยอำนาจจิตกนั้นเป็นประธาน และสมาธิที่เข้าถึงความเป็นอัปนา

¹⁶⁵³ รุป. -/370/268.

¹⁶⁵⁴ รุป. -/49/46.

¹⁶⁵⁵ รุป. -/126/78.

¹⁶⁵⁶ รุป. -/597/435.

¹⁶⁵⁷ รุป. -/570/417.

ย่อมตั้งมั่นโดยความเป็นอุปจาระเท่านั้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ การเข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ ชื่อว่า อับปนา คือกิริยาการเข้าไป ๑ อป-ธาคุมมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ยุ บังจย ด้วยสูตร นนทาที่หิ ยุ¹⁶⁵⁸ ๑ ชื่อว่าอับปนาปัตตะ เพราะเข้าถึงความเป็นอับปนา ๑ ฎีกาในปริจเฉทที่ 9 ว่า ส่วน โลกุตตร-สมาธิ และอรุปาวจรสมาธิที่ 2 และ 4 ย่อมเข้าถึงอับปนาได้ ด้วยอำนาจภาวนาพิเศษแม้ในสภาวะธรรม ๑ อรุปาวจรที่ 1 ด้วย อรุปาวจรที่ 1 นั้น เป็นฌานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฐมารูปุชฌานะ ๑ อปิ-คัพพ์ ย่อมรวบรวมว่า อารมณ์กล่าวคืออากาศที่เพิกออกจากกสิณ เรียกว่า อากาสนัญจายตนะ อย่าง เดียวหาได้ แม้ฌานที่เป็นอารมณ์ ก็เรียกว่า อากาสนัญจายตนะ ได้ ๑

บทว่า ตสฺมี เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า ปฐมารูปุชฌานัน ๑ ใส่แม่บทว่า ปวัตตฺ เข้ามา ๑ ใน นัยที่ 2 เป็นบทอาธาระในบทว่า อปปนา ๑ บทว่า อปปนาปตฺตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปฐม-ารูปุชฌานมปิ ๑ บทว่า ปฐมารูปุชฌานมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาการะใน บทว่า วุตตํ ๑ บทว่า อากาสนัญจายตนนติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุตตํ ๑

อารมณ์ ชื่อว่าอากาสนัญจายตนะ ๑ แม้ฌาน ก็ชื่อว่าอากาสนัญจายตนะ เพราะทำ อารมณ์นั้นให้เป็นอารมณ์ ๑ แต่ไม่ทำการวิเคราะห์ ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะยกชื่อของอารมณ์ขึ้น ไว้ในอารมณ์ ๑

(322) ท่านอาจารย์เมื่อให้เนื้อความที่กล่าวไว้ว่า ตสฺมี อปปนาปตฺตํ ปฐมารูปุชฌานมปิ อธิ อากาสนัญจายตนนติ วุตตํ-แม้อรุปาวจรฌานที่ 1 ที่เป็นไปในอากาสนัญจายตนะ ก็เรียกว่า อากาสนัญจายตนะ ในอติการว่าด้วยอรุปฌานนี้ ดังนี้ ให้สำเร็จด้วยการอุปมา จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า เหมือนฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ในพระดำรัสว่า บุคคลบรรลุ ปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า ปฐมวิกสิณ ฉะนั้น ๑

กสิณ คือปฐมวิ ชื่อว่าปฐมวิกสิณะ คือดวงกสิณ ๑ ดวงกสิณเป็นอารมณ์ของฌานนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฐมวิกสิณารัมมณะ ๑ รูปวิเคราะห์ว่า กสิณ คือปฐมวิ ชื่อว่าปฐมวิกสิณะ ย่อม กล่าวถึงดวงกสิณ โดยสำคัญ ๑ แต่ไม่ทำรูปวิเคราะห์ที่ได้ชื่อว่าปฐมวิกสิณ ด้วยฌาน ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะยกชื่อของอารมณ์ขึ้นไว้ในอารมณ์ ๑

บทว่า ยถา เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า ปฐวีกสิณารมมณํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานัน ๑ บทว่า ฌานัน เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ๑ บทว่า ปฐวีกสิณํ เป็นบทอาการะในบทว่า วุตตํ ๑ บทว่า ตถา เป็นบทอุปมา ๑

(323) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า อถวา เป็นต้น เพื่อกำหนดโดยอุปจาระ ๑ ฌานนี้ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีอากาศไม่มีที่สุดเป็นบ่อเกิดคือเป็นที่ตั้งอาศัย เป็นอัครคุณ-พหุพีหิสมาส ๑

บทว่า อากาสนัญจํ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า आयตनํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อากาสนัญจํ ๑ บทว่า อสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า आयตनํ ๑ อติ-คัพพ์ เป็นเหตุ ๑ บทว่า อากาสนัญจายตनํ เป็นลึงค์ตถะ ๑

ท่านอาจารย์ขยายความว่า ฌานัน ในอติการว่าด้วยอรุปฌานนี้ เพราะกล่าวถึงอากาศไม่มี ที่สุด ในนัยข้างต้น ๑ กุศลจิตที่สัมปยุตต์ด้วยอากาสนัญจายตณฌานนั้น ชื่อว่าอากาสนัญจายตนกุศล-

จิต ฯ คำว่า เตน สมฺปยุตฺตํ นี้ เป็นศัพท์ทั่วไปทั้งนัยที่ก่อนและหลัง ฯ วิญญาณนั่นเอง ไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณอันตะ เป็นอวธารณกัมมธารยสมาส ฯ ที่สุดของวิญญาณนั้น ไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนันตะ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า อรูปวิญญาณที่ 1 เพราะเป็นคำสามัญของวิญญาณ ฯ ที่ 1 ด้วย ที่ 1 นั้น เป็นอรูปวิญญาณด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปฐมารูปวิญญาณะ ฯ

(324) ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำทักท้วงว่า ก็อรูปวิญญาณที่ 1 นั้น มีที่สุดมีอุปาทา-
ขณะ (ความเกิด) เป็นต้น เพราะเป็นสภาวะธรรม มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงเรียกว่า อนันตะ (ไม่มี
ที่สุด) ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตํ หิ เป็นต้น ฯ แท้จริง อรูปวิญญาณที่ 1 นั้น แม้มีที่สุดมีอุปาทาขณะเป็นต้น
บัดนี้ก็เรียกว่า อนันตะ เพราะเป็นไปในอากาศอันไม่มีที่สุด และเพราะภาวนาที่ปรารภตนเป็นไปไม่
ถือเอาที่สุด มีอุปาทาขณะเป็นต้น เป็นไป ด้วยอำนาจแผ่ไป โดยไม่มีที่สุด ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ มีอุปาทาขณะเป็นต้นด้วย มีอุปาทาขณะเป็นต้นนั้น เป็นที่สุด
ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอุปาทาทิอันตะ ที่สุดมีอุปาทาขณะเป็นต้น ของวิญญาณนั้น มีอยู่ เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทาทิอันตวันตะ ฯ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสูจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ฯ อันไม่มีที่สุด
ด้วย อันไม่มีที่สุดนั้น เป็นอากาศด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนันตภาสวะ ฯ บทว่า ปวตฺตนโตะ คือ
โดยเป็นไปด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตตนะ ฯ บทว่า อตฺตานิ คือ
วิญญาณ ฯ ชื่อว่าภาวนา เพราะบุคคลทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ ด้วยธรรมชาตินั้น ฯ ที่สุด ไม่มี
ชื่อว่าอนันตะ ฯ การแผ่ไป ชื่อว่าผระณะ ความเกี่ยวข้องแห่งการแผ่ไป ชื่อว่าผระณวสะ ฯ จ-ศัพท์ ควร
ประกอบเป็น ปวตฺตนโตะ จ ปวตฺตนโตะ จ ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า อุปาทาทิอนตฺวณฺตมปิ เป็นบทวิเสสนะ
ของบทว่า ตํ ฯ บทว่า อนนฺตภาสวะ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตฺตนโตะ ฯ สองบทว่า ปวตฺตนโตะ
ปวตฺตนโตะ จ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า อตฺตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อารพฺภ ฯ บทว่า
อารพฺภ เป็นบทสมานกาลกริยาในบทว่า ปวตฺตตาย ฯ บทว่า ปวตฺตตาย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
ภาวนาย ฯ บทว่า ภาวนาย เป็นบทกริยาสัมพันธ์ในบทว่า ปวตฺตนโตะ ฯ บทว่า อุปาทาทิอนตํ เป็น
บทกรรมในบทว่า อคฺคเหตฺวา ฯ บทว่า อคฺคเหตฺวา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปวตฺตนโตะ ฯ บทว่า
อนนตโตะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ผระณ- ฯ บทว่า ผระณวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า
ปวตฺตนโตะ ฯ บทว่า อนนตฺตนิ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจฺจติ ฯ

ด้วยบทว่า อนนตภาสวะ ปวตฺตนโตะ นี้ ย่อมให้รู้ว่า อากาศที่เป็นอารมณ์ ชื่อว่าอนันตะ แม้
วิญญาณอันเป็นอารมณ์ โดยทำอากาศที่ไม่มีที่สุดนั้นให้เป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่าอนันตะ ฯ ด้วยบทว่า
อตฺตานิ อารพฺภ ปวตฺตตาย ภาวนาย อุปาทาทิอนตํ อคฺคเหตฺวา อนนตโตะ ผระณวเสน ปวตฺตนโตะ นี้
ย่อมให้รู้ว่า ภาวนา ย่อมเป็นไปไม่ถือเอาที่สุดมีอุปาทาขณะเป็นต้นของวิญญาณ ด้วยอำนาจแผ่ไป
โดยไม่มีที่สุด เพราะเหตุนี้ อรูปวิญญาณที่ 1 จึงชื่อว่าอนันตะ ด้วยความไปตามภาวนา ฯ

(325) วิญญานานนฺตํ นั้นเอง เป็น วิญญานณฺจ ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะรัสสะ อา เป็น อ
และลบน ทั้งเสีย ฯ

บทว่า อาการสฺส คือ สระ อา ที ณา อักษร ฯ ความเป็นแห่งการรัสสะ ชื่อว่ารัสสตัตะ ฯ
บทว่า นการโลปี คือ ลบน น ตัวแรกใน อนนต-ศัพท์ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น รัสสตุตฺตณฺจ นการ-

โลปลยจ ฯ ในบทว่า กตวา นี้ ลง ตวา ปัจจัย ในความหมายว่า เหตุ ด้วย วา-ศัพท์ ในสูตร ปุพพกาเล-
กตตุกานัน ตุนตวานตวา วา¹⁶⁵⁹ ฯ

บทว่า อาการสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า รสสตัดฺ ฯ สองบทว่า รสสตัดฺ นการโลปลยจ
เป็นบทกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า วิญญาณญจ ฯ

ตั้งบทว่า วิญญาณานนต วั ฯ ลง ญย ปัจจัย ด้วย ญยตตตา-โยควิภาคะในสูตร ญยตตตา
ภาเว ตฺ¹⁶⁶⁰, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลปล¹⁶⁶¹, ลบ อ ที่ ต ด้วยสูตร อวณโณ เย โลปลยจ¹⁶⁶²,
นำมารวมกัน ด้วย นเย ปริ ยุตเต¹⁶⁶³, รัสสะ อา ที่ ณา เป็น อ ด้วยสูตร รสส¹⁶⁶⁴, ลบ น ตัวแรก ด้วย
สูตร เตสฺ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁶⁶⁵, เปลี่ยน ตย เป็น จ ด้วยสูตร ยวตฺ ตลนทการานัน
พยณชานนิจลชการตต¹⁶⁶⁶ ฯ เปลี่ยน น เป็นนิกคหิต (ํ) ด้วยสูตร เตสฺ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตา-
เทสา จ¹⁶⁶⁷, เปลี่ยนนิกคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคคตฺ วา วคเค¹⁶⁶⁸ ฯ

(326) อีกอย่างหนึ่ง ฌานชื่อว่าวิญญาณญจะ เพราะวิเคราะห์ว่า อันอรุปวิญญาณที่ 2 ฟัง
ถึง คือ ฟังบรรลฺ ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ วิญญาณญจะนั้นนั้นแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ
เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอรุปฌานที่ 2 โดยความเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ออรุปฌานที่ 2 จึงชื่อว่า
วิญญาณญจากตนะ ฯ

บทว่า ทุตยารูปวิญญาณน เป็นบทกัตตาในบทว่า อญจิตพฺ พปาญญิตพฺ ฯ บทว่า
อญจิตพฺ มาจาก อญจ-ธาตุมีความหมายว่า พุดเปล่งเสียง, ไป-ถึง-บรรลฺ, ลง ตพพ ปัจจัย ด้วยสูตร
ภาวคมเมสุ ตพพานียา¹⁶⁶⁹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคम्मิกาโร¹⁶⁷⁰ ฯ เพราะ อญจ-ธาตุกล่าวแต่
ความหมายพิเศษ จึงไขความเป็น ปาญญิตพฺ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิญญาณญจ ฯ ชื่อ
ว่าอัญจะ เพราะถูกถึง เป็นกัมมสาธนะ ฯ อญจ-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลฺ, การถึง คือ การ
บรรลฺ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญตฺวาวิ วา¹⁶⁷¹ ฯ อันอรุปวิญญาณที่ 2 ฟังถึง ชื่อว่า
วิญญาณญจะ เป็นตติยาตฺปปริสสมาส ฯ รูปวิเคราะห์ว่า ตเทว อายตนํ ทุตยารูปสส อธิฏฐานตตติ
วิญญาณญจากตนํ อธิบายว่า อายตนะ คืออรุปวิญญาณที่ 2 นั้น เป็นอวธารณกัมมธารยสมาส ฯ ออรุ
วิญญาณที่ 2 ย่อมตั้งอาศัยอยู่ในอรุปวิญญาณที่ 1 นี้ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าอธิฏฐานะ ความเป็นแห่ง
ที่ตั้งอาศัยแห่งอรุปวิญญาณที่ 2 ชื่อว่าอธิฏฐานัตตะ ฯ

¹⁶⁵⁹ รูป. -/640/464.

¹⁶⁶⁰ รูป. -/387/286.

¹⁶⁶¹ รูป. -/363/264.

¹⁶⁶² รูป. -/369/268.

¹⁶⁶³ รูป. -/14/10.

¹⁶⁶⁴ รูป. -/38/32.

¹⁶⁶⁵ รูป. -/370/268.

¹⁶⁶⁶ รูป. -/41/38.

¹⁶⁶⁷ รูป. -/370/268.

¹⁶⁶⁸ รูป. -/49/46.

¹⁶⁶⁹ รูป. -/545/399.

¹⁶⁷⁰ รูป. -/547/400.

¹⁶⁷¹ รูป. -/568/414.

บทว่า ตเทว เป็นบทสัทญญี ฯ บทว่า อายตน์ เป็นบทสัทญญา ฯ บทว่า ทุดิยารูปสสุ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อธิฏฐาน- ฯ บทว่า อธิฏฐานตตา เป็นบทเหตุในบทว่า อายตน์ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ

คำที่เหลือเหมือนกับคำที่มีมาก่อน ฯ บทว่า เสสฺ ความว่า แม้อรูปฌานที่ 2 ที่ถึงอัปปนา ในอธิการว่าด้วยอรูปฌานนั้น ก็เรียกว่าวิญญาณัญญาตนะ เหมือนฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ก็เรียกว่าปฐวีกสิณ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ คำว่า ฌานชื่อว่าวิญญาณัญญาตนะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิญญาณัญญาจะเป็นอายตนะของฌานนั้น กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนะนั้น ชื่อว่า วิญญาณัญญาตนะกุศลจิต ฯ

(372) กิเลสเป็นเครื่องย่ำยีของอรุปาวจรฌานที่ 1 นั้น มีประมาณน้อย คือ เหลือลงโดยที่สุด คือโดยการกำหนดอย่างต่ำสุด แม้เพียงกัณณะ มีอยู่ก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้น อรูปาวจรฌานที่ 1 นั้น จึงชื่อว่าอภิญชนะ ฯ

เพราะ ภิญจน-ศัพท์ มีความหมายแม้ว่า รากะ เป็นต้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อปฺป-มตตกั-มีประมาณน้อย ฯ ภิญจน-ศัพท์ มีความหมายว่า รากะ เป็นต้น ในประโยคว่า อภิญจนํ อนาทานํ เป็นต้น ฯ ชื่อว่าภิญจนะ เพราะย่ำยีสัตว์ทั้งหลาย ฯ กิจิ-ชาตุมีความหมายว่า ย่ำยี-ข่มขี่, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเสสุ จ¹⁶⁷², เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ¹⁶⁷³, ลงนิคคหิต อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการปริตาเสสา จ¹⁶⁷⁴, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค¹⁶⁷⁵ ฯ ก็ ภิญจน-ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็นเหมือนอัพยยศัพท์ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะไขความเป็น อปฺปมตตกั และเพราะท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคฎีกาว่า บทว่า ภิญจนํ คือ ภิญจิปิ-แม้บ้าง ฯ ก็บทว่า ก็ ในบทว่า ภิญจนํ นี้ เป็นบทสัพพนาม ฯ บทว่า จนํ เป็นนิบาต ฯ เพราะฉะนั้น การรวมบทว่า ภิญจนํ เป็นเหมือนอัพยยศัพท์ ที่ไม่เป็นนิบาตโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น จึงไม่ทำการวิเคราะห์ ฯ ชื่อว่าอัปปะ เพราะถึงน้อยนิด คือไม่มาก ฯ อป-ชาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง ฯ ลง ป ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาทโย นิปลจนเต¹⁶⁷⁶ ฯ การประมาณ ชื่อว่ามัตตะ ฯ มา-ชาตุมีความหมายว่า ประมาณ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉชาติหิ ตตรณ¹⁶⁷⁷, ช้อน ต ด้วยสูตร ประเทว-ภาโว จาเน¹⁶⁷⁸, รัสสะ อา เป็น อ ฯ ประมาณน้อย ชื่อว่าอัปปมัตตะ อปฺปมตตํ นั้นเอง เป็น อปฺปมตตกั ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วย สพพโต-ศัพท์ในสูตร สพพโต โก¹⁶⁷⁹ ฯ ชื่อโดยสภาวะธรรมเหลือลง เล็กน้อย เป็นกัณณะนั้นเอง เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เหลือลงโดยที่สุด แม้เพียง กัณณะ มีอยู่ (ก็หาไม่ได้) ฯ บทว่า อนตมโส เป็นบทนิบาต ฯ ประมาณกัณณะ ชื่อว่ากัณคัมตตะ ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นครหัตถะ ฯ

¹⁶⁷² รุป. -/597/435.

¹⁶⁷³ รุป. -/570/417.

¹⁶⁷⁴ รุป. -/370/268.

¹⁶⁷⁵ รุป. -/49/46.

¹⁶⁷⁶ รุป. -/660/483.

¹⁶⁷⁷ รุป. -/666/487.

¹⁶⁷⁸ รุป. -/40/33.

¹⁶⁷⁹ รุป. -/224/131.

น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อสฺส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปจฺมา-
 รุปสฺส ฯ บทว่า กิณฺจนํ อปฺปมตฺตํ เป็นบทกัตฺตาในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อนฺตมโส เป็นบทตติยา-
 วิเสสนะในบทว่า ภงฺกมตฺตมปิ ฯ บทว่า ภงฺกมตฺตมปิ เป็นบทกัตฺตาในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อวสิญฺจ
 เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภงฺกมตฺตมปิ ฯ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ฯ

(328) กิเลสเป็นเครื่องย้ายของอรูปรวจรณานที่ 1 นั้น มีประมาณน้อย เพราะเหตุนี้
 อรูปรวจรณานที่ 1 นั้น จึงชื่อว่าอกิณฺจนะ เป็นอตัคฺคณพหุพีหิสมาส ฯ ภาวะแห่งอกิณฺจนะนั้น ชื่อว่า
 อากิณฺจัญญะ ฯ

ตั้งเป็น อกิณฺจน ไว้ ฯ ลง ญย ปัจจัย ด้วย สูตร ญยตฺตตา ภาเว ตฺ¹⁶⁸⁰, ลบ ญ อนุพันธ์
 ด้วยสูตร เตสฺ โณ โลป¹⁶⁸¹, ลบ อ ที่ น ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปฺยจ¹⁶⁸², นำมารวมกัน ด้วย นย ปริ
 ยุตเต¹⁶⁸³, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาธิสรสฺส วาสโยคนตสฺส สเน จ¹⁶⁸⁴, เปลี่ยน นย เป็น ญ ด้วย
 สูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พยญชนานิ จลยชการตฺ¹⁶⁸⁵, ช้อน ญ ฯ

(329) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้คำที่จะพึงกล่าวด้วย ภาว-ศัพท จึงกล่าวว่า ปจฺมา- เป็นต้น
 ฯ ความมี ชื่อว่าภาวะ ความมี หามิได้ ชื่อว่าอภาวะ คือความไม่มี ได้แก่ ความว่างเปล่า ฯ ความไม่มี
 แห่งอรูปรวจรวิญญานที่ 1 ชื่อว่าปจฺมารูปรวิญญานภาวะ ฯ คำว่า ตเวท อยตฺนํ ดังนี้ เป็นต้น
 เหมือนกับคำที่มีมาก่อน ฯ อากิณฺจัญญะนั้นนั่นเอง เป็นอายตนะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอาบท
 ทั้งหลายมีว่า เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอรูปรวจรณานพร้อมทั้งสัมปยุตฺตรรม เป็นต้น ฯ

(330) สัญญาแห่งอรูปรวจรณานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตฺตรรม ชื่อว่ามีอยู่ก็หามิได้ เพราะ
 สัญญาที่หยาบไม่มี และทั้งอรูปรวจรณานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตฺตรรม ชื่อว่าไม่มีสัญญา คือสัญญาไม่มี
 อยู่ ก็หามิได้ เพราะสัญญาที่ละเอียดยังมีอยู่ เพราะเหตุนี้ อรูปรวจรณานนั้น ชื่อว่าเนวสัญญานา
 สัญญะ ฯ

ความมีอยู่ หามิได้ ชื่อว่าอภาวะ ฯ สัญญาชื่อว่าสุขุม เพราะทำให้เป็นสุข คือเสวยอารมณ์
 ฯ สุข-ธาตุมีความหมายว่า กระทำให้เป็นสุข, ลง อุม ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต
 ญวาทโย¹⁶⁸⁶ ฯ จ-ศัพท ประกอบในที่มิใช่ฐานะ ควรประกอบเป็น อภาวโต จ อตถิตาย จ ฯ ความเป็น
 แห่งความมีอยู่ ชื่อว่าอตถิตา ฯ น อักษรในบทว่า เนว บอกความปฏิเสธ ฯ เอว-ศัพท เป็น
 สันนิษฐานัตถะ (มีความหมายว่า ตัดสินข้อความอย่างแน่นอน แปลว่า นั้นเทียว) ฯ น อักษรในบทว่า
 นาปิ เป็นบทปฏิเสธ ฯ อปิ-ศัพท มุ่งเอาการปฏิเสธข้างต้น ฯ สัญญาของอรูปรวจรณานนั้น ไม่มี เพราะ
 เหตุนี้ อรูปรวจรณานนั้น จึงชื่อว่าอัญญะ ฯ บทว่า อสณฺณํ ไซความเป็น อวิชฺขมานสณฺณํ ฯ สัญญา
 ของอรูปรวจรณานนั้น ไม่มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวิชฺขมานัญญะ ฯ

¹⁶⁸⁰ รูป. -/387/286.

¹⁶⁸¹ รูป. -/363/264.

¹⁶⁸² รูป. -/369/268.

¹⁶⁸³ รูป. -/14/10.

¹⁶⁸⁴ รูป. -/364/264.

¹⁶⁸⁵ รูป. -/41/38.

¹⁶⁸⁶ รูป. -/651/478.

บทว่า โฉพาริกาย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สลยถาย ฯ บทว่า สลยถาย เป็นบทสัมพันธะ
 ในบทว่า อภาวโต ฯ บทว่า อภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า เนว อตถิ ฯ บทว่า สุขุมาย จ เป็นบท
 วิเสสณะของบทว่า สลยถาย ฯ บทว่า สลยถาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อตถิตาย ฯ บทว่า อตถิตาย
 เป็นบทเหตุในบทว่า นาปิ อตถิ ฯ บทว่า เนว เป็นบทปฎิเสธในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อสส เป็นบท
 สัมปทานะในบทว่า เนว อตถิ ฯ บทว่า สสมปยุตตธมมสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อสส ฯ บทว่า
 สลยถา เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า นาปิ เป็นบทปฎิเสธในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อสสลถ
 อวิชฆานสลถ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฆานํ ฯ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวสรุปว่า จตุตถารูปขมาณํ เพราะรูปวิเคราะห์นั้นกล่าวถึงความทั่วไปของ
 พหุพีหิสมาส ฯ อันเป็นที่ 4 ด้วย อันเป็นที่ 4 นั้น เป็นอรูปฆมาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุตถา-
 รูปขมาณะ มีองค์ฆมาณ 2 คือ สุขและเอกัคคตา ฯ สลยถาของอรูปฆมาณที่ 4 นั้น มีอยู่ก็หาไม่ได้
 นั้นเทียว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนวสลยถา ฯ สลยถาของอรูปฆมาณที่ 4 นั้น มีอยู่ก็หาไม่ได้ เพราะ
 เหตุนี้ จึงชื่อว่าอสลยถา ฯ ความไม่มีสลยถา หาไม่ได้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านาสลยถา ฯ อันมีอยู่ก็หา
 ไม่ได้ด้วย อันมีอยู่ก็หาได้นั้น ไม่มีสลยถาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนวสลยถานาสลยถา ฯ

(331) ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ถ้าเมื่อการได้อรูปฆมาณที่ 4 มีอยู่ ก็ควรกล่าวว่า
 เนวสลยถานาสลยถา ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ทีฆํ กตวา ปน เนวสลยถานาสลยถนติ วุตตํ** ดังนี้ ฯ แต่ท่าน
 อาจารย์ทำที่ฆะ เพื่อความสวยงามของคำ แล้วกล่าวว่า เนวสลยถานาสลยถา ฯ ที่ฆะ อ ใน เนวสลย-
 ศัพท เป็น อา ด้วยสูตร ทีฆํ¹⁶⁸⁷ ฯ

บทว่า ทีฆํ เป็นบทกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า
 วุตตํ ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสณะ ฯ

(332) ประกอบความว่า เนวสลยถานาสลยถานั้นแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะนับเนื่อง
 ในมนายตนะและในธัมมายตนะ เพราะเหตุนี้ อรูปฆมาณที่ 4 นั้นจึงชื่อว่าเนวสลยถานาสลยถายตนะ
 ฯ

ในบทว่า เนวสลยถานาสลยถา นี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุของชื่อว่า อรูปฆมาณที่ 4
 ย่อมได้อรูปฆมาณที่ 3 เป็นอารมณ์ หาเป็นอารมณ์เองไม่ เพราะเหตุนี้ จึงไม่อาจกล่าวคำว่า เนว
 สลยถานาสลยถานันแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะเป็นที่อาศัยแห่งอรูปฆมาณที่ 4 นั้น เพราะเหตุ
 นี้ จึงชื่อว่าอายตนะ จึงได้กล่าวว่า มนายตนะธัมมายตนะปริยาปนนตตา-เพราะนับเนื่องในมนายตนะ
 และในธัมมายตนะ ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะกล่าวว่า จตุตถารูปขมาณ-อรูปฆมาณที่ 4 ดังนี้ ก็ควรกล่าว
 เพียงเท่านี้ว่า ธัมมายตนะปริยาปนนตตา-เพราะนับเนื่องในธัมมายตนะ ดังนี้ ไม่ควรกล่าวถึงมนายตนะ
 มิใช่หรือ ฯ ฉะนั้นว่า ความจริง ก็เพราะกล่าวไว้ในประโยคว่า อสส สสมปยุตตธมมสส-แห่งอรูปฆ
 มาณที่ 4 นั้น พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดังนี้ แม้จิตก็ย่อมได้ในความไม่เป็นประธานในบทว่า
 เนวสลยถานาสลยถา ฯ ก็ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า จตุตถารูปขมาณํ หมายเอาฆมาณที่เป็นประธาน ฯ
 ย่อมได้จิตบางดวง ก็ท่านอาจารย์มุ่งถึงบทว่า กุสลจิตตํ จึงทำวิเคราะห์ว่า กุสลจิตตสัมปยุตด้วย
 เนวสลยถานาสลยถายตนะฆมาณ ชื่อว่าเนวสลยถานาสลยถายตนะกุสลจิตต ฯ ก็รูปวิเคราะห์ว่า เนวสลย-
 ถานาสลยถายตนะสัมปยุตตํ กุสลจิตตํ นี้ ไม่มีศัพทว่า จิตเตน สัมปยุตตํ จิตตํ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะมี

ในบทว่า ฌานสส เนวสณณานาสณณายตนา ฯ มนายตนะด้วย ธัมมายตนะด้วย ชื่อว่ามนายตนะ-
ธัมมายตนะ ความนับเนื่องในมนายตนะและธัมมายตนะ ชื่อว่ามนายตนะธัมมายตนะปริยาปนนะ ความ
เป็นแห่งความนับเนื่องในมนายตนะและธัมมายตนะ ชื่อว่ามนายตนะธัมมายตนะปริยาปนัตตะ ฯ

บทว่า เนวสณณานาสณณเมว เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อายตน์ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า
มนายตนะธัมมายตนะปริยาปนัตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า อายตน์ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ

(333) อายตนะคือเนวสัณญานาสัณญะ ชื่อว่าเนวสัณญานาสัณญายตนะ เป็นกัมมธารย-
สมาส ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า อถวา ไว้ เพราะกำหนดเนื้อความของคำแม่อื่น ฯ ประกอบความว่า
สัณญานันเอง ชื่อว่ามีสัณญาก็หาไม่ได้ เพราะกิจแห่งสัณญาที่แจ่มชัด กล่าวคือความถึงภาวะเป็น
อารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่ายไม่มี และชื่อว่าไม่มีสัณญาก็หาไม่ได้ เพราะสัณญายังมี
อยู่ โดยธรรมชาติที่ละเอียดที่ยังเหลือจากสังขาร ดุจเตโชธาตุในน้ำร้อน ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่าเนวสัณญานาสัณญา ฯ เนวสัณญานาสัณญานันแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะเป็นที่อาศัยเป็นต้น
แห่งฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะฉะนั้น อรูปาวจรฌานที่ 4 นั้น จึงชื่อว่าเนวสัณญานา-
สัณญายตนะ ฯ จ-ศัพท์ในบทว่า สณณ จ มีความหมายว่า เอว-ศัพท์ ฯ ใช้เป็น สณณาว ก็มี ฯ ชื่อว่า
วิปัสสนะ เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ ได้แก่สัณญา ฯ ความเป็นแห่งอารมณ์ ชื่อว่าโคจรภาวะ ฯ ความ
เบื่อหน่าย คือคลายกำหนด ชื่อว่านิพเพทนะ ฯ นิ บทหน้า วิทิตฺตุมิความหมายว่า กำหนด, ลง ณ
ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว¹⁶⁸⁸, ลบ ณ อนุพันธ์และทำการวูทธิ, ซ้อน ว, เปลี่ยน ว เป็น พ พ ฯ การให้
เกิดความเบื่อหน่าย ชื่อว่านิพเพทชนนะ กล่าวคือทำให้เกิดความเบื่อหน่าย ชื่อว่านิพเพทชนน-
สังขาคะ ฯ ความเป็นไปอย่างแจ่มชัด ชื่อว่าปฏฺ เป็นภาวสาธนะ ฯ ปฏฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ณ
ปัจจย ด้วยสูตร กाले वृत्तमानाति ते ण्वात्¹⁶⁸⁹, ไม่วูทธิ ฯ กิจแห่งสัณญา ชื่อว่าสัณญากิจจะ
อันแจ่มชัดด้วย อันแจ่มชัดนั้น เป็นกิจแห่งสัณญาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฏฺสัณญากิจจะ ฯ ความ
มีอยู่ หาไม่ได้ ชื่อว่าอภาวะ ฯ จ-ศัพท์ วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควรวางเป็น เนวสณณ จ อสณณ จ
 ฯ นำ ชื่อว่าอุณหะ เพราะร้อน ฯ อุส-ธาตุมีความหมายว่า เราร้อน-เผาไหม้, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร
กाले वृत्तमानाति ते ण्वात्¹⁶⁹⁰, เปลี่ยน ส เป็น ณ ด้วยสูตร ก्वจิ चात्त्विकत्तिपจ्जयानिं ทิม्वิปริตา
เทสโลปาคมา จ¹⁶⁹¹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นये परि युत्เต¹⁶⁹² ฯ อันร้อนด้วย อันร้อนนั้น เป็น
น้ำด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุณโหทกะ ฯ ชื่อว่าเตชะ เพราะลับให้คม ฯ ติช-ธาตุมีความหมายว่า
ลับให้คม, การลับให้คม ชื่อว่าติกขตา, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุชปทาทีโต ณ¹⁶⁹³ ฯ ชื่อว่าธาตุ
เพราะทรงลักษณะไว้ ฯ ธา-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร หนาทิหิ ญฺนุตโว¹⁶⁹⁴ ฯ
ธาตุคือเดช ชื่อว่าเตโชธาตุ ฯ ชื่อว่าสังขาระ เพราะถูกปัจจยทั้งหลายปรุงแต่ง คือในบรรดาฌานอย่าง
ต่ำ มีสัณญาอย่างหยาบเป็นต้น ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิ

¹⁶⁸⁸ รุป. -/580/424.

¹⁶⁸⁹ รุป. -/651/478.

¹⁶⁹⁰ รุป. -/651/478.

¹⁶⁹¹ รุป. -/488/351.

¹⁶⁹² รุป. -/14/10.

¹⁶⁹³ รุป. -/577/422.

¹⁶⁹⁴ รุป. -/681/497.

สรุขปทาทีโต ฦ¹⁶⁹⁵, เปลี่ยน กร เป็น ขร ด้วยสูตร ปุรสุมปรีติ กโรติสฺส ขชรา วา ตปฺปจฺเจสุ จ¹⁶⁹⁶ ๑ สัญญา ชื่อว่าอวเสส เพราะเหลือลง ๑ สิส-ชาตุมมีความหมายว่า ไม่ประกอบทั้งปวง-หลงเหลืออยู่, ลง ฦ ปัจจัย ๑ อันเหลือจากสังขาร ชื่อว่าสังขารวเสส อันเหลือจากสังขารด้วย อันเหลือจากสังขาร นั้น เป็นธรรมชาติที่ละเอียดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสังขารวเสสสุขุมะ ความเป็นแห่งธรรมชาติที่ละเอียดอันเหลือจากสังขาร ชื่อว่าสังขารวเสสสุขุมภาวะ ๑ ความเป็นแห่งสัญญาที่มีอยู่ ชื่อว่าวิชขมานัตตะ ๑

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **นิสสยาทีภาวโต** ไว้เพื่อแสดงความหมายของ อายตนะ-ศัพท์ ในที่นี้ ๑ ชื่อว่านิสสยะ เพราะถูกอาศัย คือนิสสยะปัจจัย เป็นกัมมสาธนะ ๑ นิ บทหน้า สิส-ชาตุมมีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ฦวตฺวาวิ วา¹⁶⁹⁷ ๑ ที่อาศัยเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยเหล่านี้ ปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่านิสสยาที ๑ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ หมายเอา สหชาติปัจจัย อัญญมัญญ-ปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นโดยปัจจัยทั้งหลายมีนิสสยะปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่านิสสยาทีภาวะ ๑ ด้วยบทว่า นิสสยาทีภาวโต นี้ ท่านอาจารย์จึงแสดงรูปวิเคราะห์อธิบายว่า ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยและเพราะเป็นที่ตั้งเหตุ ๑ อายตนะ-ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อากร-บ่อเกิด, สโมสรมณฺฐาน-สถานที่ประชุม, สยชาติเทส-สถานที่เกิด, อธิฏฺฐาน-สถานที่อาศัย และการณ-เหตุ ๑ แต่ในที่นี้ เพราะกล่าว อธิฏฺฐาน-ที่ตั้งอาศัยไว้ตอนหลัง จึงกล่าว นิสสยะ-ที่อาศัยไว้ตอนต้น ๑ ก็ท่านอาจารย์กล่าว อาทิจ-ศัพท์หมายเอาเนื้อความของเหตุ ๑ ก็ สหชาติปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่าเหตุ เพราะฉะนั้น ด้วย อาทิจ-ศัพท์ จึงหมายเอาสหชาติปัจจัยเป็นต้น ๑

บทว่า สยญา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า วิปสสนาย เป็นบทสัมปทานะในบทว่า โคจร- ๑ บทว่า โคจรภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า คนฺตวา ๑ บทว่า คนฺตวา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า -ชนน- ๑ บทว่า นิพเพทชนนสงฆาตสฺส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปฏฺสยณฺทิกิจฺจสฺส ๑ บทว่า ปฏฺสยณฺทิกิจฺจสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อภาวโต ๑ บทว่า อภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า เนวสยญา ๑ บทว่า เนว เป็นบทปฏิเสธ ๑ บทว่า สยญา จ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อญฺโหนฺทเก เป็นบทอาธาระในบทว่า เตโชธาตฺ ๑ บทว่า เตโชธาตฺ เป็นบทอุปมา ๑ วีย-ศัพท์เป็นบทอุปมาโชคกะ ๑ บทว่า สงขารวเสสสุขุมภาเวน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า วิชขมานตฺตา ๑ บทว่า วิชขมานตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า น อสยญา ๑ น-ศัพท์เป็นบทปฏิเสธ ๑ บทว่า อสยญา เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า สา เอว เป็นบทสัญญา ๑ บทว่า อายตฺนํ เป็นบทสัญญา ๑ สองบทว่า อิมสฺส สสมฺปยุตฺตรมฺมสฺส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฦานสฺส ๑ บทว่า ฦานสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นิสสยะ- ๑ บทว่า นิสสยาทีภาวโต เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อายตฺนํ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า เนวสยญานาสยญาตฺนํ ๑ บทว่า เนวสยญานาสยญาตฺนํ เป็นลึงค์ตละ ๑

รูปวิเคราะห์ว่า ไม่มีสัญญา ก็ห้ามได้ ชื่อว่านาสัญญา ไม่มีสัญญาด้วย ไม่มีสัญญานั้น เป็นฦานที่ไม่มีสัญญาก็ห้ามได้ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญา เนวสัญญานาสัญญานั้นแล เป็นอายตนะ แห่งอุปาวจรฦานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตตรม เพราะฉะนั้น อุปาวจรฦานนั้น จึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นพหุพพิหสมาส ๑

¹⁶⁹⁵ รูป. -/577/422.

¹⁶⁹⁶ รูป. -/582/425.

¹⁶⁹⁷ รูป. -/568/414.

(334) ท่านอาจารย์เริ่มต้นคำว่า **สญญาเวสน** เป็นต้น เพื่อห้ามความสงสัยว่า ก็ใน อรูปาวจรฌานที่ 4 นี้ สัญญาเท่านั้น เป็นสภาวะธรรมละเอียด หาใช่สภาวะธรรมเหล่าอื่นไม่ ๑ ประกอบ ความว่า ก็กำหนดตามด้วยอำนาจสัญญา ในอรูปาวจรฌานที่ 4 นี้ เป็นเพียงตัวอย่าง แม้ สภาวะธรรมทั้งหลาย มีเวทนาเจตสิก เป็นต้น ในฌานนั้น ก็เป็นเนวเวทนานาเวทนา เป็นต้นเหมือนกัน แล ๑

ความเกี่ยวข้องแห่งสัญญา ชื่อว่าสัญญาวสละ ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ การกำหนด ชื่อว่าอุปลักขณะ การกำหนดตาม คือการทำสัญญาณ ชื่อว่าฌานูปลักขณะ ๑ ศัพท์ทั้งหมดถูกถือเอา ด้วยศัพท์บางส่วนนั้น ชื่อว่านิทสสนะ นิทสสน นั่นเอง เป็น นิทสสนมตต์ ๑ มตต-ศัพท์ มีความเป็น อวธารณะ เป็นสันนิฏฐานัตถะ ๑ ก็การถือเอาศัพท์ทั้งหมด ด้วยศัพท์บางส่วน พึงทราบว่าเป็น ชื่อว่า นิทสสนะ ในที่นี้ มีอันให้รู้ถึงโคตรภูญาณ ๑ เวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมมีจิตเป็นต้นเหล่าใด ธรรมมี จิตเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเวทนาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสัมปยุตธรรม 29 อย่าง ๑ ด้วย อปิ- ศัพท์ ย่อมรวบรวมสัญญาเท่านั้น เป็นสภาวะธรรมที่ละเอียด ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญาอย่างเดียวก็หา มิได้ ๑ บทว่า ตสมี ฌาเน คือ ในอรูปาวจรฌานที่ 4 นั้น ๑ เนวเวทนานาเวทนาเป็นเบื้องต้นแห่ง เนวจิตตังนาคิตตังเป็นต้นเหล่าใด เนวจิตตังนาคิตตังเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเนวเวทนานาเวทนาทิเก ๑ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามมการนโต¹⁶⁹⁸ ๑ เอว-ศัพท์ เป็นสันนิฏฐานัตถะ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นสมาปินนะ ๑

บทว่า สญญาเวสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุปลักขณะ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบท อาธาระในบทว่า ฌาน- ๑ บทว่า ฌานูปลักขณะ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า นิทสสนมตต์ เป็นบทวิเสสนะ ของบทว่า ฌานูปลักขณะ ๑ บทว่า เวทนาทิโยปิ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า ตสมี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌาเน ๑ บทว่า ฌาเน เป็นบทอาธาระในบทว่า เนวเวทนานาเวทนาทิเกเยว ๑ บทว่า เนวเวทนานา- เวทนาทิเกเยว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เวทนาทิโยปิ ๑ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญาตน ฌาน ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต เป็นมัชฌโลปตติยาตปุริสสมาส ๑

(335) ๑ ก็ด้วย ปี ศัพท์ ในบทว่า **จตุตตารปี** นี้ ท่านอาจารย์รวบรวมเทศนา 16 ครั้ง คือนัย ที่อารมณ์กับปฏิบัติพาเจือปนกัน และประกบแห่งนัยที่มาในพระบาลีแม่อื่นอีก ๑

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ อารมณ์ด้วย ปฏิบัติพาด้วย ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติพา ๑ อันเจือ ปนด้วยอารมณ์และปฏิบัติพา ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติพามิสสกะ อันเจือปนด้วยอารมณ์และปฏิบัติพาด้วย อันเจือปนด้วยอารมณ์และปฏิบัติพานั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติพามิสสกนยะ ความเกี่ยวข้องแห่งนัยที่อารมณ์และปฏิบัติพาเจือปน ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติพามิสสกนยวสละ ๑ 10 อันยัง ด้วย 6 ชื่อว่าโสฬสสะ อันเป็นไปในวาระ 16 ครั้ง ชื่อว่าโสฬสสักขัตตุงกะ ๑ ลง กขตตุ ปัจจัย ด้วยสูตร เอกาทิโต สกิสส กขตตุ¹⁶⁹⁹ ๑ ลง ก ปัจจัย ในสกัตถะ ด้วย สพพโต-ศัพท์ในสูตร สพพโต โก¹⁷⁰⁰ ๑ จิต ถูกแสดงด้วยสัททชาตินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเทศนา 16 ครั้งด้วย 16 ครั้งนั้น เป็นเทศนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสฬสสักขัตตุงเทศนา, ลปนนิคคหิต ด้วยสูตร พยณฺชน จ¹⁷⁰¹ ๑ บทว่า อณณมปี

¹⁶⁹⁸ รูป. -/350/233.

¹⁶⁹⁹ รูป. -/419/308.

¹⁷⁰⁰ รูป. -/224/131.

¹⁷⁰¹ รูป. -/54/50.

คือ สุทธิกะแต่ละอย่าง อารมณ์แต่ละอย่าง และปฏิบัติแต่ละอย่างด้วย ฯ ปิ-ศัพท มุงเอาเทศนา 16 ครั้ง ฯ จ-ศัพท วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควรวางเป็น โสฬสขตตูกเทศน์ จ อาคตณยเภทจ ฯ บทว่า ปาลีย คือ ในพระบาลีสัมมสังคณี ฯ ชื่อว่าปาลี เพราะรักษาเนื้อความ (พระพุทธรูป) ไว้ หมายถึง ต้นติ-แบบแผน ฯ ปา-ธาตุมีความหมายว่า รักษา, ลง ลิ ปัจจัย ด้วยสูตร ปาโต ลิ ฯ ความต่างกันแห่งนี้ ชื่อว่านยเภท ความต่างกันแห่งนัยอันมาแล้ว ชื่อว่าอาคตณยเภท คือประเภทแห่งนัยมีสุทธิกะแต่ละอย่าง เป็นต้น ฯ

บทว่า ปิสทเทเน เป็นบทภระในบทว่า สงคณหาติ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปิสทเทเน ฯ บทว่า อารมณณปฏิปทามิสสกนยวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า โสฬส- ฯ สองบทว่า โสฬสขตตูกเทศน์ อาคตณยเภท เป็นบทภระในบทว่าสงคณหาติ ฯ บทว่า อญญมปิ จ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อาคตณยเภท ฯ บทว่า ปาลีย เป็นอาธาระในบทว่า อาคต-

(336) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า **อาลมพน-** เป็นต้น ฯ อรูปาวจรจิต ย่อมมี 4 ประการ โดยประเภทแห่งอารมณ์ทั้งหลาย คือ แห่งอารมณ์ทั้งหลาย กล่าวคือ กสิณ อากาศ วิญญาณ และความไม่มีวิญญาณนั้น ที่พระโยคาวจรพึงล่วงเลยไป และแห่งอารมณ์ทั้งหลาย 4 มีอากาศเป็นต้น ที่พระโยคาวจรพึงหวังเหนี่ยว ฯ

บทว่า อาลมพนานํ ไซความเป็น โคจรานํ ฯ ชื่อว่าอดิกกमितัพพะ เพราะพึงถูกล่วงเลยไป ฯ ความไม่มีแห่งวิญญาณนั้น ชื่อว่าตทภาวะ ฯ กสิณด้วย อากาศด้วย วิญญาณด้วย ความไม่มีวิญญาณนั้นด้วย ชื่อว่ากสิณากาสวิญญาณตทภาวะ ฯ กล่าวคือ กสิณ อากาศ วิญญาณและความไม่มีวิญญาณนั้น ชื่อว่ากสิณากาสวิญญาณตทภาวสังขาตะ ฯ ชื่อว่าอาลัมพิตัพพะ เพราะถูกกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น อดิกกमितัพพานํ จ อาลมพิตัพพานํ จ ฯ อากาศเป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์เหล่านี้ อารมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าอากาศาธิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอาอรูปาวจรจิตที่ 3 อันถึงความไม่มีวิญญาณ ฯ มีอากาศเป็นต้นด้วย มีอากาศเป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ 4 ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอากาศาธิจตุ ฯ

บทว่า อาลมพนานํ โคจรานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปเภทเน ฯ สืบทว่า อดิกกमितัพพานํ กสิณากาสวิญญาณตทภาวสังขาทานํ อาลมพิตัพพานญจ อากาศาธิจตุนนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โคจรานํ ฯ บทว่า ปเภทเน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า จตุธา ฯ บทว่า อารูปमानสํ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า โหติ ฯ

(337) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงไขเนื้อความนั้นนั่นแล จึงกล่าวว่า **ติ หิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง อรูปาวจรจิตนั้น ล่วงเลยกสิณนิमितที่เป็นอารมณ์แห่งปัญจมนานไป หน่วงเหนี่ยวอากาศที่พระโยคาวจรได้มาด้วยการเพิกกสิณนั้นแล้ว ล่วงเลยแม้อากาศนั้น ไปหน่วงเหนี่ยววิญญาณที่เป็นไปในอากาศนั้นแล้ว ล่วงเลยแม้วิญญาณนั้น ไปหน่วงเหนี่ยวความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย้าย ซึ่งเป็นการไม่มีแห่งวิญญาณนั้นแล้ว แล้วล่วงเลยแม้ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย้ายนั้น ไปหน่วงเหนี่ยวอรูปาวจรวิญญาณที่ 3 ที่เป็นไปในความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย้ายนั้น ย่อมเป็นไปตามลำดับ แต่จะยึดอารมณ์แม้แห่งอรูปาวจรธรรมที่มีมาก่อน ๆ ด้วยอำนาจล่วงเลยองค์ที่มีมาก่อน ๆ เป็นไปดุจรูปาวจรกุศลจิต ก็หาไม่ได้ ฯ

หิ-ศัพท เป็นวิถถารโชตกะ ฯ ไม่ล่วงเลยลำดับ ชื่อว่ายถากกมะ ฯ อารมณ์แห่งปัญจมนานชื่อว่าปัญจมนานาลัมพะ ฯ บทว่า กสิณนิमितตํ คือ ปฏิภาคนิมิตกล่าวคือกสิณ ฯ นิมิตคือกสิณ ชื่อ

ว่ากสิณนิมิตตะ ฯ การเพิกถอนกสิณนิมิตนั้น ชื่อว่าตฤคฆาฏณะ อันพระโยคาวจรได้ด้วยการเพิกถอนกสิณนิมิตนั้น ชื่อว่าตฤคฆาฏณลัทธะ ฯ บทว่า ตมปิ คือ ซึ่งอากาศ ฯ บทว่า ตตถ คือในอากาศ ฯ บทว่า ตมปิ คือ ซึ่งอรูปาวจรจิตที่ 1 ฯ ความไม่มีแห่งอรูปาวจรจิตที่ 1 นั้น ชื่อว่าตทภาวะ ความไม่มีอรูปาวจรจิตที่ 1 นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าตทภาวภูตะ ฯ ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ชื่อว่านัตถิภาวะ ฯ ความเป็นแห่งความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ชื่อว่าอภิญจนภาวะ ฯ บทว่า ตมปิ คือ ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ฯ ปี-ศัพททั้ง 3 มุ่งถึงกันและกัน ฯ บทว่า ตตถ คือ ในความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัถะ ฯ บทว่า ปุริมปุริมองศาตฤคฆมนวเสน คือ ด้วยอำนาจลวงเลยองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น ฯ องค์ฌานที่มีมาก่อน ชื่อว่าปุริมอังคะ การลวงเลย ชื่อว่าอติกกม การลวงเลยองค์ฌานที่มีมาก่อน ชื่อว่าปุริมอังศาตฤคฆม ความเกี่ยวข้องข้องแห่งการลวงเลยองค์ฌานที่มีมาก่อน ชื่อว่าปุริมอังศาตฤคฆนวะสะ ฯ บทว่า ปุริมปุริมสุสาปิ คือ ปฐมฌานเป็นต้น ฯ อันมีมาก่อนด้วย อันมีมาก่อนด้วย ชื่อว่าปุริมปุริมะ ฯ อปี-ศัพท ย่อมรวบรวมนว มิใช่การลวงเลยองค์ฌานที่มีมาก่อนอย่างเดียวกันก็ได้ ฯ บทว่า อารมมณฺ คือ อารมณฺมีกสิณเป็นต้น ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ยถากุณฺ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปถมชฌานาลมพนฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กสิณนิมิตตํ ฯ บทว่า กสิณนิมิตตํ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมม ฯ บทว่า อติกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า ตฤคฆาฏณลัทธํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาสํ ฯ บทว่า อากาสํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมม ฯ บทว่า อติกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตํ ฯ บทว่า ปวตตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิญญาณํ ฯ บทว่า วิญญาณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมม ฯ บทว่า อติกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า ตฤคฆาฏตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อภิญจนภาวํ ฯ บทว่า อภิญจนภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมม ฯ บทว่า อติกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตํ ฯ บทว่า ปวตตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ตติยารูปวิญญาณํ ฯ บทว่า ตติยารูปวิญญาณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ฯ น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า รูปาวจรกุสลํ เป็นบทอุปมา ฯ วิย-ศัพท เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า ปุริมปุริมองศาตฤคฆมนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปุริมปุริมสุสาปิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อารมมณฺ ฯ บทว่า อารมมณฺ เป็นบทกรรมในบทว่า คเหตุวา ฯ บทว่า คเหตุวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า น ปวตตติ ฯ

(338) ท่านอาจารย์เมื่อจะนำคำในอรรถกถาที่มีเนื้อความอันตนกล่าวด้วยบทว่า ตํ ทิ เป็นต้นให้สำเร็จ จึงกล่าวว่า **เตนาหุ** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า **อารมมณาตฤคฆมโต จตฺสโสปี ภาวนติมา องศาตฤคฆเมตาสํ น อิจฺจนติ วิชาวินโน** ดังนี้ ฯ อรูปสมาบัติแม่ทั้ง 4 นี้ ย่อมมีโดยการลวงเลยอารมมณฺ ฯ บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาการลวงเลยองค์แห่งอรูปสมาบัติทั้ง 4 ประการเหล่านี้ ฯ

การล่วงเลยอารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณาติกกมะ ฯ ปี-ศัพท มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ การล่วงเลยองค์ ชื่อว่าอังคาติกกมะ ฯ ชื่อว่าวิภาวี เพราะประกาศเนื้อความให้แจ่มชัด ฯ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาหุ ฯ บทว่า อาจริยา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาหุ ฯ บทว่า อารัมมณาติกกมโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภวนติ ฯ สองบทว่า จตสโสปี อีมา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อรูปสมาปตติโย ฯ บทว่า อรูปสมาปตติโย เป็นบทกัตตาในบทว่า ภวนติ ฯ บทว่า องคาติกกมฺ เป็นบทกรรมในบทว่า อิจฉนติ ฯ บทว่า เอตาสฺ เป็นบทกิริยาสัมพันธ์ในบทว่า อติกกมฺ ฯ น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า วิภาวินฺ เป็นบทกัตตาในบทว่า อิจฉนติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า วจณฺ ฯ บทว่า วจณฺ เป็นบทกรรมในบทว่า อาหุ ฯ การพรรณนาอรูปาวจรจิต ชื่อว่า อรูปาวจรวิณณา

วาจาประกอบความอรูปาวจรจิต จบ ฯ

3.7 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องโลกุตตรจิต

(339) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **อิทานิ** เป็นต้น เพื่อจะทำการพรรณนาโลกุตตรกุศลจิตต่อไป ฯ บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะจำแนกแสดงโลกุตตรกุศลจิตออกเป็น 4 ดวง โดยการประกอบด้วยมรรค 4 และโลกุตตรวิบากจิต ออกเป็น 4 ประการ โดยความเป็นไปคล้ายตามโลกุตตรกุศลจิตนั้น จึงกล่าว คำว่า **โสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า จตุมคฺคโยคโต คือประกอบด้วยมรรค 4 มีโสตาปัตติมรรคเป็นต้น ฯ มรรคทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุมคฺคะ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยมรรค 4 ชื่อว่าจตุมคฺคโยคะ ฯ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น โลกุตตรกุศลผลจ ผลิตจ ฯ อันคล้ายตามโลกุตตรกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตทนุรูปะ ฯ ความเป็นไปแห่งผลจิต ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปโดยคล้ายตามผลจิตนั้น ชื่อว่าตทนุรูปวัตติ ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นกาลสัตตมีในบทว่า วุตตํ ฯ สองบทว่า โลกุตตรกุสลํ ผลิตจ เป็นบทกรรมในบทว่า วิภชิตฺวา ฯ สองบทว่า จตุมคฺคโยคโต ตทนุรูปวัตติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ฯ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิภชิตฺวา ฯ บทว่า วิภชิตฺวา เป็นบทปุพพกาล-กิริยาในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตตํ ฯ บทว่า โสตาปัตติมคฺค-จิตฺตนาติอาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ฯ

(340) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายของส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **นิพพาน-** เป็นต้น ฯ อริยมรรคมีองค์ 8 บัณฑิตเรียกว่า โสตะ เพราะไหลตรงไปพระนิพพาน คือเพราะเข้าถึงพระนิพพาน หรือเพราะเป็นเช่นกับกระแสน้ำ โดยไหลไปสู่มหาสมุทรคือพระนิพพาน ฯ

บทว่า นิพพานมปติสฺวนโต คือ เพราะไหลเจาะจงตรงไปพระนิพพาน ฯ การไหลไป ชื่อว่า สฺวนะ ฯ สุ-ธาตุมีความหมายว่า ไหลไป, สฺวนะ คือการไหลไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทิทิ ยู¹⁷⁰² ฯ บทว่า สฺวนโต ไซความ เป็น อุปคฺมนโต ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ การเข้าถึง ชื่อว่าอุปคฺมนะ ฯ ชื่อว่ามหา เพราะใหญ่ ฯ ชื่อว่าสมุททะ เพราะเป็นที่ให้เกิดปิติและโสมนัสแก่สัตว์ทั้งหลายมีปลาและ มังกร เป็นต้น ที่อาศัยตนอยู่ ฯ สํ บทหน้า อุทิ-ธาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ปสฺวนะ คือการให้เกิด,

ลง ท ปัจจัย ด้วยสูตร รนชุทาทีหิ ธทิตททิกรา กวจิ ขทโลโป จ¹⁷⁰³ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ชื่อว่าสมุททะ เพราะเป็นที่มีเกลือเท่ากับน้ำ คือทะเลตามปกติ เป็นสัตตมีพหุพีหิสมาส ๑ ซ้อน ท ด้วยสูตร ประเท-ภาโว จาเน¹⁷⁰⁴ ๑ สมุทรอันใหญ่ ชื่อว่ามหาสมุททะ มหาสมุทรคือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานมหาสมุททะ ๑ ชื่อว่านิพพานมหาสมุททนินนะ เพราะน้อมไปสู่มหาสมุทรคือพระนิพพาน ได้แก่ มรรค ๑ นิ บทหน้า นมุ-ธาตุมีความหมายว่า นอบน้อม, ลง กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิ จ¹⁷⁰⁵ ๑ ความเป็นแห่งมรรคที่น้อมไปสู่มหาสมุทรคือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานมหาสมุททนินนตา ๑ ชื่อว่าโสตะ เพราะไหลไปสู่มหาสมุทร คือกระแส่น้ำ ๑ สุ-ธาตุมีความหมายว่า ไหลไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิตตรณ¹⁷⁰⁶ ๑ ชื่อว่าสทิสะ เพราะเห็นเหมือนกัน เหมือนกับกระแส่น้ำ ชื่อว่าโสตสทิสะ ความเป็นเหมือนกันกับกระแส่น้ำ ชื่อว่าโสตสทิสัตตะ ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ ๑

บทว่า นิพพานํ เป็นบทวิกัปปวงนียะในบทว่า ปติ- ๑ บทว่า ปติ เป็นบทวิเสสนะในบทว่า สวณโต ๑ บทว่า สวณโต เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า นิพพานมหาสมุททนินนตายเป็นตติยาวิเสสนะในบทว่า -สทิส- ๑ บทว่า โสตสทิสัตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า โสโต เป็นบทอาการในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาจก ๑

(341) ชื่อว่าโสตะ เพราะไหลไป คือเข้าถึงพระนิพพาน ๑ ในรูปวิเคราะห์ที่ 2 ๑ ชื่อว่าโสตะ เพราะเป็นเหมือนกับกระแส่น้ำ เป็นรูปวิเคราะห์ของตัตถิต ๑ คำว่า โสตะ ในที่อื่น เป็นชื่อของผลจิตก็มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว อริโย อฏฺฐังคิโก มคฺโค-อริยมรรคมืองค์ 8 ๑

บทว่า อริโย คือ ไม่มีโทษ ๑ องค์ทั้งหลาย 8 ชื่อว่าอฏฺฐังคิเก องค์ 8 ของมรรคนั้น ชื่อว่าอฏฺฐังคิเก ๑

สองบทว่า อริโย อฏฺฐังคิโก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มคฺโค ๑ บทว่า มคฺโค เป็นลึงค์ตัดละ ๑

(342) การถึงอริยมรรคมืองค์ 8 ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า โสตะ นั้น คือการลูถึง ได้แก่ การบรรลุอริยมรรคมืองค์ 8 ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า โสตะ นั้น ในเบื้องต้น คือการถึงพร้อมก่อน ชื่อว่าโสตาปัตติมรรค ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ ประกอบความว่า เพราะ อา-อุปสัค เป็นไปในการทำอันเป็นเบื้องต้น ๑

บทว่า อาทิตโต เป็นการแสดงไขเนื้อความของ อา-อุปสัค ๑ บทว่า อาทิตโต คือ ในเบื้องต้น ๑ ลง โต ปัจจัยในความหมายสัตตมีวิภัตติ ด้วย กวจิ โต-โยควิภาคะในสูตร กวจิ โต ปญฺจยตเถ¹⁷⁰⁷ ๑ การบรรลุถึง ชื่อว่าปชชนะ ๑ ปท-ธาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิยุ¹⁷⁰⁸ ๑ เพราะ ปชชนะ-ศัพท์มีความหมายว่า ไป ก็ได้ จึงไขความเป็น ปาปุณณํ ๑ การลูถึง ชื่อว่าปาปุณณะ ๑ ไขความบทว่า อาทิตโต ปาปุณณํ เป็น ปจฺมสมาคโม ด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ ด้วย ปจฺม-ศัพท์ ห้ามความหมายว่าเขตแดนเป็นต้น ของ อาทิต-ศัพท์ ๑ การถึงพร้อมแห่งมรรค ชื่อว่าสมาคมะ ๑

¹⁷⁰³ รูป. -/671/490.

¹⁷⁰⁴ รูป. -/40/33.

¹⁷⁰⁵ รูป. -/584/426.

¹⁷⁰⁶ รูป. -/666/487.

¹⁷⁰⁷ รูป. -/260/148.

¹⁷⁰⁸ รูป. -/596/434.

ส อ บพหน้า คม-ธาตุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁷⁰⁹ ๑ การถึงพร้อมก่อน ชื่อว่า
 ปฐมสมาคมะ ๑ ใช้เป็น ปฐมสมนนาโคโม ก็มี ๑ มีความหมายเหมือนกันแล ๑ การมาพร้อม ชื่อว่า
 สมันนาคมะ ๑ ลง น อาคม ๑ ชื่อว่าอุปสัคคะ เพราะเข้าไปชี้แจง คือประกาศเนื้อความให้แจ่มชัด ๑
 กรณ กมม กิริยา-การกระทำ ๑ อันเป็นเบื้องต้นด้วย อันเป็นเบื้องต้นนั้น เป็นการกระทำด้วย เพราะ
 เหตุนั้น จึงชื่อว่าอาทิกัมมะ ๑ ด้วยบทว่า อาทิกมมนิ ย่อมห้ามความหมายว่า ความเป็นข้างหน้า
 เป็นต้น ๑

บทว่า ตสส เป็นบทกรรมในบทว่า ปชชน หรือเป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สมาโคโม ๑ บท
 ว่า อาทิต เป็นบทอาธาระในบทว่า ปชชน ๑ บทว่า ปฐมสมาโคโม เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า โสตาปตติ
 เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อาอุสคคสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปวตตนโต ๑ บทว่า อาทิกมมนิ เป็น
 บทอาธาระในบทว่า ปวตตนโต ๑ บทว่า ปวตตนโต เป็นบทเหตุในบทว่า อาทิต ปชชน ๑ การถึงใน
 เบื้องต้น ชื่อว่าอาปตติ เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ๑ การถึงกระแสในเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปตติ เป็นฉฐฐี-
 ตปุริสสมาส ๑

(343) ธรรม ชื่อว่ามรรค เพราะวิเคราะห์ว่า แสวงหาพระนิพพาน หรือเพราะวิเคราะห์ว่า
 ผู้ต้องการพระนิพพานแสวงหาอยู่ หรือเพราะวิเคราะห์ว่า ฆ่าพวกกิเลสให้ตาย ไปพระนิพพาน ๑ ฆ่า
 กิเลสทั้งหลายให้ตาย ชื่อว่ามาเรนตะ ๑ มร-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, อนต ปัจจัย, ลง เณ
 ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทิต เณญา¹⁷¹⁰ ๑

บทว่า นิพพาน เป็นบทกรรมในบทว่า มคเคติ ๑ บทว่า นิพพานตลิกเกติ เป็นบทกัตตาใน
 บทว่า มคคิยติ ๑ บทว่า กิเลส เป็นบทกรรมในบทว่า มาเรนโต ๑ บทว่า มาเรนโต เป็นบทวิเสสนะ
 ของบทว่า ธมโม ๑

ชื่อว่ามีมรรค เพราะแสวงหาพระนิพพาน ๑ มคค-ธาตุมีความหมายว่า แสวงหา, ลง อ
 ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁷¹¹ ๑ ชื่อว่ามีมรรค เพราะผู้ต้องการพระนิพพานแสวงหาอยู่ เป็น
 กัมมสาธนะ ๑ มคค-ธาตุ, อ ปัจจัย ๑ ชื่อว่ามีมรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายให้ตาย ย่อมไปพระนิพพาน
 ๑ รูปวิเคราะห์นี้ ทำด้วยอำนาจธาตุทั้ง 2 ๑ มร-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อนต ปัจจัย ด้วย
 สูตร วตตมานะ มานนตา¹⁷¹² ๑ คม-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิ
 จ¹⁷¹³, ลบ อนต ปัจจัย ด้วยสูตร กวิจ ชาติวิภตติปจจยानं ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷¹⁴, ลบ ร ทำย
 ธาตุ ด้วยสูตร ธาตวนตโลโป กวิมहि¹⁷¹⁵, ลบ กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิโลโป จ¹⁷¹⁶, ซ้อน ค ด้วยสูตร
 พรเทวภาโว จาเน¹⁷¹⁷ ๑ จิตที่สัมปยุตด้วยมรรคนั้น ชื่อว่ามีมรรคจิต เป็นมัชฌิมโลปตปุริสสมาส ๑

¹⁷⁰⁹ รุป. -/568/414.

¹⁷¹⁰ รุป. -/525/382.

¹⁷¹¹ รุป. -/568/414.

¹⁷¹² รุป. -/646/469.

¹⁷¹³ รุป. -/584/426.

¹⁷¹⁴ รุป. -/488/351.

¹⁷¹⁵ รุป. -/586/427.

¹⁷¹⁶ รุป. -/585/426.

¹⁷¹⁷ รุป. -/40/33.

บทว่า เตน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมပ္ยุตต์ ฯ บทว่า สมပ္ยุตต์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ มคคจิตต์ เป็นลึงค์ตละ ฯ มรรคจิตต์ที่ได้ด้วยการถึงอริยมรรคมีองค์ 8 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า โสตะ ในเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรคจิตต์ ฯ บทว่า โสตาปัตติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลทฺธ ฯ

(345) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อถวา** เพื่อกำหนดความหมายแม้อื่นอีก ฯ บุคคล ชื่อว่าโสตาปัตติ เพราะวิเคราะห์หว่า มีการดำเนินถึงกระแสอริยมรรคในเบื้องต้น ฯ กระแสคืออริยมรรค ชื่อว่าอริยมรรคโสตะ ฯ

บทว่า อริยมคฺคโสตสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า ปชชนํ ฯ บทว่า อาทิตฺโต เป็นบทอาชาระในบทว่า ปชชนํ ฯ บทว่า ปชชนํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า เอตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปชชนํ ฯ อิติ-ศัพฺพํ เป็นบทเหตุ ฯ

บุคคล ชื่อว่าโสตาปัตติ เพราะวิเคราะห์หว่า มีการดำเนินถึงกระแสอริยมรรคในเบื้องต้น เป็นฉัฏฐีพหุพีหิสมาส ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **บุคคลโ** เพราะบทว่า เอตสฺส เป็นบทที่กล่าวสามัญทั่วไป ฯ มรรคของบุคคลผู้มีการดำเนินถึงกระแสในเบื้องต้นนั้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรค จิตต์ที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมรรคนั้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรคจิตต์ ฯ

(346) พระอริยบุคคลผู้ชื่อว่าสกทาคามี เพราะวิเคราะห์หว่า มาสู่มนุษย์โลกนี้ด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตครั้งเดียว คือวาระเดียว ฯ

ลง สฺถิ วิภตฺติหฺลัง สกฺกิ-นินฺบาต, ลบ สฺถิ วิภตฺติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณินฺปาตาทีหิ จ¹⁷¹⁸ ฯ ก็ สกฺกิ-นินฺบาตนั้น มีความหมายว่า วาระเดียว เพราะฉะนั้น จึงแสงไขว่า เอกวารํ ฯ 1 ด้วย 1 นั้น เป็นวาระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเอกวาระ ฯ ด้วยบทว่า ปฏิสนธิวเสน ย่อมห้ามการมาในปวัตติกาล ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในปวัตติกาล มีการมามนุษย์โลกนี้หลายครั้ง เพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการปฏิสนธิ ชื่อว่าปฏิสนธิวสะ ฯ เพราะ คมฺ-ชาตุเป็นสกัมมชาตุ จึงต้องใส่บทกรรมว่า อิมํ มนุสฺสโลกํ เข้ามารับ ฯ เหล่าก่อนของนายมนุ ชื่อว่ามนุสสะ ฯ ลง สฺส ปัจจยฺ หลัง มนุ-ศัพฺพํ ฯ หรือชื่อวามนุสสะ เพราะรู้ ฯ มนุ-ชาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อุสฺส ปัจจยฺ ด้วยสูตร มนุปุรสุณาทีหิ อุสฺสนุสฺสา¹⁷¹⁹ ฯ ชื่อว่าโลกะ เพราะเป็นร่างที่เขาเห็นบุญบาปและผลแห่งบุญบาปนั้น ได้แก่ สัตว์โลก ฯ ก็โดยความหมาย คือกองชั้นที่เกี่ยวช้องกับอินทรีย์และสันดาน ฯ โลก-ชาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจวาวี วา¹⁷²⁰ ฯ โลกคือมนุษย์ ชื่อวามนุสสโลกะ ฯ ชื่อว่าสกทาคามี เพราะมาครั้งเดียว เป็นกัตตูปฐมาตปฺปุริสสมาส ฯ อา บทหน้า คมฺ-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร มฺนาทีหิ จิ¹⁷²¹, วุทธิ อ ที่ ค เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเณสุ จ¹⁷²² ฯ ตั้งบทว่า สกฺกิ อากามี วั ฯ ลง ทฺ อาคมฺ ด้วยสูตร ยวมทฺนตรลา จาคมา¹⁷²³,

¹⁷¹⁸ รูป. -/282/160.

¹⁷¹⁹ รูป. -/683/498.

¹⁷²⁰ รูป. -/568/414.

¹⁷²¹ รูป. -/679/495.

¹⁷²² รูป. -/434/318.

¹⁷²³ รูป. -/34/23.

เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁷²⁴, ลบนิคคหิต ด้วยสูตร พยณชเน จ¹⁷²⁵ ๓ แต่ตามมติคัมภีร์โมคคัลลานพยากรณ์ มีวิธีการทำรูปอย่างนี้ ๓ ตั้งบทว่า สกั อาคามี ไว้ ๓ เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยสูตร ตหมินาทีนิ¹⁷²⁶, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ท ด้วยสูตร มยทา สเร¹⁷²⁷ ๓ ใน คัมภีร์รูปสิทธิตอนสนธิ ปรากฏตั้งรูปเป็น สกั เอว แม้ก็จริง ถึงกระนั้น ก็พึงทราบว่าเป็นรูปที่ตั้งไว้ครั้งแรกด้วยอำนาจการเข้าถึงการลบนิคคหิต เหมือนบทว่า สกัสุ ในสูตร เอกาทีโต สกัสุ กษตตุ¹⁷²⁸ ฉะนั้น ๓

บทว่า สกั เอกวารุ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า อาคจจติ ๓ บทว่า ภูิสนธิวเสน เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า อาคจจติ ๓ บทว่า อิมิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มนุสสุโลก ๓ บทว่า มนุสสุ- โลก เป็นบทกรรมในบทว่า อาคจจติ ๓ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ๓

(347) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า บรรดาพระสกทาคามีบุคคล 5 ประเภทนั้น ใน มนุษย์โลกนี้ ท่านประสงค์เอาพระสกทาคามีประเภทที่ 5 ดังนี้ จึงกล่าวว่า อธิ เป็นต้น ๓ บรรดา พระสกทาคามี 5 ประเภท คือ ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลกนี้แล้วปรินิพพานใน มนุษย์โลกนี้ (ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ) 1 ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้ว ปรินิพพานในเทวโลกนี้ 1 ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลกนี้แล้วปรินิพพานใน เทวโลก 1 ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ 1 ท่านผู้ บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลกนี้แล้วเกิดในเทวโลกนั้น ปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้ 1 ในที่นี้ ท่านประสงค์ถึงพระสกทาคามีประเภทที่ 5 ๓

บทว่า ปรินิพพาน มาจาก ปรินิ บทหน้า วา-ธาตุมีความหมายว่า เข้าไปสงบ, ลง อี อชชตนิวิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹⁷²⁹, ซ้อน ว, เปลี่ยน ว เป็น พ, รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตร กุวิ ธาตุวิภัตติปัจจยานั ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷³⁰ ๓

อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า ปญจสุ ๓ บทว่า ปญจสุ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สกทาคามีสุ ๓ บทว่า สกทาคามีสุ เป็นบทนิทธารณะ ๓ บทว่า ปญจมโก เป็นบทกรรมในบทว่า อธิปเปโต ๓ ความเต็มแห่ง 5 ชื่อว่าปญจมะ ปญจโม นั่นเอง เป็น ปญจมโก ๓ ลง ก ปัจจัยในสกัถละ ด้วย สพพโต-ศัพท ในสูตร สพพโต โก¹⁷³¹ ๓ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อธิปเปโต ๓

(348) ท่านอาจารย์กล่าวว่า โส ธิ เป็นต้น เพราะประสงค์ค้ำนั้นนั่นแล ๓ ความจริง พระสกทาคามีประเภทที่ 5 นั้น ไปจากมนุษย์โลกนี้แล้วกลับมาในมนุษย์โลกนี้อีกครั้งเดียวแล ๓

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในสองบทว่า คนตวา อาคจจติ ๓ ธิ-ศัพท เป็นทัฬหีกรรมะ ๓ บท ว่า อีโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า คนตวา ๓ บทว่า คนตวา เป็นบทพัพพกาลกิริยาในบทว่า อาคจจติ

¹⁷²⁴ รูป. -/370/268.

¹⁷²⁵ รูป. -/54/50.

¹⁷²⁶ โมค. 1/47. นිරุตติทีปนี.-/33/15.

¹⁷²⁷ โมค. 1/44.

¹⁷²⁸ รูป. -/419/308.

¹⁷²⁹ รูป. -/510/368.

¹⁷³⁰ รูป. -/488/351.

¹⁷³¹ รูป. -/224/131.

๑ ปุณ-ศัพท์ มิได้กล่าวถึงครั้งแรก ไม่เป็นความหมายของ สกั-ศัพท์ ๑ สองบทว่า ปุณ สกั เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า อากจจติ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อากจจติ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปินนะ ๑

(349) ๑ มรรคจิตของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่าสกทาคามีมรรคจิต ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มคค- ๑ ควรกล่าวคำว่า มรรคของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่าสกทาคามีมรรค ดังนี้ไม่ควรกล่าวคำว่า จิต ดังนี้ ท่านอาจารย์ครั้งไม่กล่าวอย่างนั้น จึงใส่บทว่า จิตต์ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ชื่อว่ามรรคของพระสกทาคามี เพราะมีคำอื่นว่า อธิ ปตฺวา-ท่านผู้บรรลุความเป็นพระสกทาคามี ในมนุษยโลกนี้ เป็นต้น มิใช่สภาวะธรรมอื่น ในบทว่า มคคจิตต์ หมายถึงมรรคเท่านั้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า เมื่อควรกล่าวว่ มรรคของพระสกทาคามีนั้น เพราะความหมายของคำว่า ประกอบด้วยสกทาคามีมรรค ดังนี้ ถูกกล่าวอยู่ ท่านอาจารย์เมื่อไม่กล่าวอย่างนั้น กล่าวถึงมรรคเพราะจิตเกี่ยวข้องกับมรรค แม้จิตก็ย่อมถูกได้ ดังนี้ จึงใส่บทว่า จิตต์ เข้ามา ๑ ความจริง คำนั้น ก็เหมือนที่กล่าวไว้ว่า มรรคของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่าสกทาคามีมรรค ๑ เพราะฉะนั้น รูปวิเคราะห์อย่างนี้ จึงไม่เสียหายอะไร ๑

(350) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า เพราะท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค จะกลับมาด้วยอำนาจปฏิสนธิไม่ได้ ท่านผู้ตั้งอยู่ในผลเท่านั้น ชื่อว่าพระสกทาคามี มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น มรรค ท่านกล่าวให้ต่างออกไปจากท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ว่าสกทาคามีมรรค เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า กิจจาปิ เป็นต้น ๑ เพราะท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค จะกลับมาด้วยอำนาจปฏิสนธิอย่างเดียวกันนั้นไม่ได้ ท่านผู้ตั้งอยู่ในผลเท่านั้น ชื่อว่าพระสกทาคามี แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น มรรคที่เกิดขึ้นก่อนซึ่งเป็นเหตุแห่งผลนั้น ท่านก็กล่าวให้ต่างออกไปจากท่านผู้ตั้งอยู่ในผลว่า สกทาคามีมรรค เพื่อตัดขาดด้วยมรรคพิเศษเสีย ๑

กิจจาปิ-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าอนุคหะ ๑ ความพร้อมเพรียง ชื่อว่าสมังคะ ความพร้อมเพรียงด้วยมรรค ชื่อว่ามคคสมังคะ ความพร้อมเพรียงด้วยมรรคของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามคคสมังคี ๑ บทว่า ตถา คือ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ๑ ความไม่มีแห่งการกลับมา ชื่อว่า อากมนาสัมภวะ ๑ ชื่อว่าผลัญฐะ เพราะตั้งอยู่ผล ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๑ ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสตัด ๑ อันเป็นเหตุด้วย อันเป็นเหตุหนึ่ง เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุหนึ่ง จึงชื่อว่าการณภูตะ ๑ อันเป็นไปแล้วในกาลก่อน ชื่อว่าปุริมะ อันเกิดแล้วในกาลก่อน ชื่อว่าปุริมุปปินนะ ๑ มรรคทั้งหลายด้วย มรรคเหล่านั้น เป็นมรรคพิเศษแตกต่างด้วย เพราะเหตุหนึ่ง จึงชื่อว่ามคคันตระ คือมรรคที่ 1, 3, และ 4 ๑ การตัดขาด ชื่อว่าอวัจเจทนะ การตัดขาดด้วยมรรคอันพิเศษ ชื่อว่ามคคันตราวัจเจทนะ ๑

กิจจาปิ-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ๑ บทว่า มคคสมังคิโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อากมน- ๑ บทว่า ตถา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อากมน- ๑ บทว่า อากมนาสมภวาโต เป็นบทเหตุในบทว่า สกทาคามี นาม ๑ บทว่า ผลัญโจเยว เป็นบทสัณญู ๑ บทว่า สกทาคามี นาม เป็นบทสัณญู ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ- ๑ สองบทว่า การณภูโต ปุริมุปปนโน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ๑ บทว่า มคโค เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า มคคณตราวัจเจทนต์ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิเสเสตวา ๑ บทว่า ผลัญเจเน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิเสเสตวา ๑ บทว่า วิเสเสตวา เป็นบทพหุพกาลกิริยาในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาก ๑ บทว่า สกทาคามีมคโคติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจจติ ๑

บทว่า เอวมนาจาคามิมคโค ความว่า อนาคตามิมรรค บัณฑิตก็พึงทราบอย่างนี้แล ฯ เอว-
คัพพ์ เป็นอดีตเสถียร (มีความหมายว่า แสดงอ้าง) ฯ บทว่า อนาคตามิมคโค เป็นลิงคัตถะ ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า สกทาคามิมคเคน สมปยุตต์ จิตต์ สกทาคามิมคจิตต์-จิตต์ที่ประกอบด้วย
สกทาคามิมรรค ชื่อว่าสกทาคามิมรรคจิต เป็นมัชฌะโลปตัปปุริสสมาส ฯ พระอริยบุคคลชื่อว่า
อนาคตามี เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่กลับมาสู่กามธาตุนี้ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ฯ

บทว่า ปฏิสนธิวิเสสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อากัจฉติ ฯ บทว่า อิมิ เป็นบท
วิเสสนะของบทว่า กามธาตุ ฯ

ชื่อว่ากามะ เพราะสัตว์โลกปรารถนา คือกามภูมิ ฯ ชื่อว่าธาตุ เพราะกำหนด ธาตุ คือ
กาม ชื่อว่ากามธาตุ ฯ

บทว่า กามธาตุ เป็นบทกรรมในบทว่า น อากัจฉติ ฯ น-คัพพ์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ อิติ-คัพพ์
เป็นบทเหตุ ฯ

มรรคของพระอนาคามินั้น ชื่อว่าอนาคตามิมรรค ฯ จิตต์ที่ประกอบด้วยอนาคตามิมรรคนั้น
ชื่อว่าอนาคตามิมรรคจิต ฯ

(351) พระอริยบุคคลชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมควรซึ่งการบูชาพิเศษ โดย
ความเป็นทักษิณียบุคคลผู้เลิศ ฯ

ชื่อว่าอัครกะ เพราะถึงความเป็นบุคคลผู้เลิศ คือผู้ประเสริฐ ฯ อชช-ธาตุมีความหมายว่า
ไป-ถึง-บรรลู่, ลง ค ปัจจัย ด้วยสูตร กालะ วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁷³², เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร
กคา จชาน¹⁷³³ ฯ ชื่อว่าทักษิณา เพราะเป็นสิ่งที่ควรให้ คือทานวัตถุ 10 อย่างมีข้าวเป็นต้น ฯ ทา-ธาตุ
มีความหมายว่า ให้, ลง กุขิน ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาทโย นิปัจจนเต¹⁷³⁴, รัสสะ อา ที่ ทา-
ธาตุ เป็น อ ด้วยสูตร รสส์¹⁷³⁵ ฯ ชื่อว่าทักษิณียะ เพราะเป็นผู้ควรรับทักษิณา ฯ ลง ฌณย ปัจจัย
ด้วย จ-คัพพ์ในสูตร ฌ ราคา เตน รตต์ ตสเสทหมณตเถสุ จ¹⁷³⁶ ฯ อันเลิศด้วย อันเลิศนั้น เป็น
ทักษิณียบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัครกทักษิณียะ ความเป็นแห่งทักษิณียบุคคลผู้เลิศ ชื่อ
ว่าอัครกทักษิณียภาวะ ฯ ชื่อว่าบูชา เพราะควรบูชา ฯ บูช-ธาตุมีความหมายว่า บูชา, ลง อ ปัจจัย
ด้วยสูตร อิตถิมตยิว วา¹⁷³⁷, ลง อา ปัจจัยอีก ฯ การบูชาด้วย การบูชา นั้น เป็นพิเศษด้วย เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าบูชาวิเสสะ ได้แก่วัตถุทานมีพวงรัตน์ที่ท้าวสหัมบดีพรหมเป็นต้นบูชาแล้ว ฯ

บทว่า อครทกทักษิณียภาเวน เป็นบทเหตุในบทว่า อรหติ ฯ บทว่า บูชาวิเสส เป็นบท
กรรมในบทว่า อรหติ ฯ อิติ-คัพพ์ เป็นบทเหตุ ฯ ชื่อว่าอรทา เพราะเป็นผู้ควรเพื่อการบูชาอย่างพิเศษ
เป็นกัตตุสาธนะ ฯ อรท-ธาตุมีความหมายว่า สมควร-เหมาะสม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญว-

¹⁷³² รูป. -/651/478.

¹⁷³³ รูป. -/554/405.

¹⁷³⁴ รูป. -/660/483.

¹⁷³⁵ รูป. -/38/32.

¹⁷³⁶ รูป. -/376/275.

¹⁷³⁷ รูป. -/599/437.

ตวาวี วา¹⁷³⁸, ลง สี วิภัตติ, เปลี่ยน สี เป็น อา ด้วยสูตร สยา จ¹⁷³⁹ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ฯ พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า กำจัดข้าศึกกล่าวคือ กิเลส หรือทำลายกำแพงสังสารจักรคือกิเลสได้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป ฯ

กล่าวคือกิเลส ชื่อว่ากิเลสสังขาคะ ฯ ชื่อว่าอริ เพราะเข้าถึงความเป็นข้าศึก ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร มุณาทีหิ จิ¹⁷⁴⁰, โย ปฐมาวิภัตติ, เปลี่ยน อี ที่ ริ เป็น อ ด้วยสูตร โยสวกตรสโส โณ¹⁷⁴¹ ฯ ชื่อว่าสังสาระ เพราะสัตว์ท่องเที่ยวไปในกองธรรม คือตามลำดับมีสัตว์ สมมติ และชั้นเป็นต้น ฯ ส บพหน้า สร-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁷⁴² ฯ ชื่อว่าจักกะ เพราะเปียดเบียนพื้นดิน คือล้อรถ ฯ จกุก-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวี วา¹⁷⁴³ ฯ ชื่อว่าจักกะ เพราะเหมือนล้อรถ จักกรคือ สังสาระ ชื่อว่าสังสารจักกะ ฯ ชื่อว่าอระ เพราะเป็นเครื่องแล่นไปได้แห่งรถ คือการรถ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวี วา¹⁷⁴⁴ ฯ ชื่อว่ากิเลส เพราะเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย คือกิเลส 10 อย่าง ฯ กิลิส-ธาตุมีความหมายว่า เศร้าหมอง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปทาทีโต ญ¹⁷⁴⁵ ฯ ชื่อว่าหตะ เพราะกำจัด ฯ หน-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง ต ปัจจัยในอดีต ในกรรม ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁷⁴⁶, ลบ นุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรรมาทีนมนโต¹⁷⁴⁷ ฯ

บพว่า กิเลสสงขาคา เป็นบพวิเสสนะของบพว่า อรโย ฯ บพว่า อรโย เป็นบพกรรมในบพว่า หตา ฯ บพว่า สสารจกุกส เป็นบพสัมพันธะในบพว่า อรา ฯ บพว่า อรา เป็นบพกรรมในบพว่า หตา ฯ บพว่า กิเลสา เป็นบพวิเสสนะของบพว่า อรา ฯ เพราะเพ่งถึงความเกี่ยวข้องของบพว่า อรา จึงใส่บพว่า อรา เข้ามาตอนแรก ฯ บพว่า หตา เป็นกิตบพ กัมมวาจก ฯ บพว่า อเนน เป็นบพกัตตาในบพว่า หตา ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบพเหตุ ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า อรา หตา อเนนาติ อรหา-พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า กำจัดข้าศึกคือกิเลสได้ เป็นตติยาพหุพีหิสมาส ฯ อริ สัทพูปพะ หน-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทีตเถ กตตริ¹⁷⁴⁸, นำเข้าประกอบกัน, ทำให้เหมือนคำนาม ด้วยสูตร ตพิตตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ¹⁷⁴⁹, ลง สี วิภัตติ, เปลี่ยน นต เป็น อา ด้วย

¹⁷³⁸ รูป. -/568/414.

¹⁷³⁹ รูป. -/113/74.

¹⁷⁴⁰ รูป. -/679/495.

¹⁷⁴¹ รูป. -/148/86.

¹⁷⁴² รูป. -/580/424.

¹⁷⁴³ รูป. -/568/414.

¹⁷⁴⁴ รูป. -/568/414.

¹⁷⁴⁵ รูป. -/577/422.

¹⁷⁴⁶ รูป. -/622/450.

¹⁷⁴⁷ รูป. -/600/438.

¹⁷⁴⁸ รูป. -/606/441.

¹⁷⁴⁹ รูป. -/334/218.

สูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ¹⁷⁵⁰, หรือเปลี่ยน นต เป็น อา ด้วยสูตร คจจนตรหนทานัน
ธาวิ วา, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁷⁵¹, ลบสระหน้า ปกติ
สระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ¹⁷⁵², นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย
ปรึ ยุตเต¹⁷⁵³, ลบ ลี วิภัตติ ด้วยสูตร เสสโต โลป คสิปิ¹⁷⁵⁴, เปลี่ยน อี ที่ อริ-ศัพท์ เป็น อ ด้วยสูตร
เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ¹⁷⁵⁵ ฯ

พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า ทำลายกำแพงสังสารจักรคือกิเลสได้
ฯ อร สัททูปปะทะ หน-ธาดุ ฯ วิธีการทำรูปที่เหลือเหมือนข้างต้น ฯ การกระทำบาป ชื่อว่าปาปกรรม
ฯ ชื่อว่ารหะ เพราะเจียบสังัดจากชนทั้งหลาย คือโอกาสที่ถูกตัดขาด ฯ รห-ธาดุมีความหมายว่า ส่ง,
ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁷⁵⁶ ฯ ความไม่มีแห่งความลับ ชื่อว่ารหภาวะ ฯ บทว่า
ปาปกรรม เป็นบทอาธาระในบทว่า รห- ฯ บทว่า รหภาโว เป็นบทเหตุในบทว่า อรหา ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า นตถิ ปาปกรรม โรโ อิมสส ปุคคสสาติ อรหา-พระอริยบุคคล ชื่อว่า
พระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป เป็นจตุตถิพหุพีหิสมาส ฯ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วย
อตต์ นสส-โยควิภาคะในสูตร อตต์ นสส ตปปุริเส¹⁷⁵⁷, ลง ลี วิภัตติ, เปลี่ยน ลี เป็น อา ด้วยสูตร
สยา จ¹⁷⁵⁸ ฯ เพื่อจะห้ามความสงสัยในความเป็นพระอรหันต์ตามความหมายที่กล่าวมาแล้วแม้แห่ง
บุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อฏฐมโก** เป็นต้น ฯ

เต็มแห่ง 8 ชื่อว่าอฏฐมะ อฏฐโม นั่นเอง เป็นอฏฐมโก ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต
โก¹⁷⁵⁹ ฯ ชื่อว่าอริยะ เพราะชาวโลกควรเข้าไปหา ฯ อร-ธาดุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ญ
ปัจจัย ด้วยสูตร โณย จ¹⁷⁶⁰, ลบ ญ อนุพันธ์, ไม่ทำการวุทธิ, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁷⁶¹
 ฯ

อันเป็นอริยะด้วย อันเป็นอริยะนั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอริยบุคคล ฯ
ความเป็นแห่งพระอรหันต์นั้น ชื่อว่าอรหัตตะ ฯ ศัพท์คือความรู้ ย่อมมีแก่บทนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่าภาวะ ฯ

(352) เพื่อห้ามความสงสัยความเป็นพระอรหันต์แห่งมรรคที่ 4 อันเป็นมูลเหตุแห่งผล
ท่านอาจารย์จึงกล่าว **จตุตถผลสเสต อธิวจนํ** ดังนี้ ฯ คำว่า อรหัตตะ นี้ เป็นชื่อแห่งผลที่ 4 ฯ เต็ม
แห่ง 4 ชื่อว่าจตุตถะ ที่ 4 ด้วย ที่ 4 นั้น เป็นผลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุตถผล ฯ มรรคที่เป็น

¹⁷⁵⁰ รูป. -/370/268.

¹⁷⁵¹ รูป. -/12/9.

¹⁷⁵² รูป. -/67/59.

¹⁷⁵³ รูป. -/14/10.

¹⁷⁵⁴ รูป. -/74/61.

¹⁷⁵⁵ รูป. -/370/268.

¹⁷⁵⁶ รูป. -/568/414.

¹⁷⁵⁷ รูป. -/344/228.

¹⁷⁵⁸ รูป. -/113/74.

¹⁷⁵⁹ รูป. -/224/131.

¹⁷⁶⁰ รูป. -/552/404.

¹⁷⁶¹ รูป. -/547/400.

เหตุมาแห่งผลนั้น ชื่อว่าอรรถัตตมรรค ๑ จิตที่ประกอบด้วยอรรถัตตมรรคนั้น ชื่อว่าอรรถัตตมรรคจิต ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อากมน- ๑ บทว่า อากมนญโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ๑ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอากมนะ เพราะมรรคนั้นเป็นที่มาของผล อันเป็นเหตุมาของผล มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอากมนญตะ ๑ บทว่า มคโค เป็นลึงค์ตถะ ๑ มรรคที่เป็นเหตุมาแห่งความเป็นพระอรหันต์ ชื่อว่าอรรถัตตมรรค ๑ จิตที่ประกอบด้วยอรรถัตตมรรคนั้น ชื่อว่าอรรถัตตมรรคจิต ๑

(353) เพื่อจะแสดงประโยชน์ของ ปี-ศัพท์ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ปีสทเทน** เป็นต้น ๑ ด้วย ปี-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อรวมรวมกันของมรรค 4 ซึ่งแยกออกเป็น 4,000 นัย คือแต่ละมรรคมี 1,000 นัย นัยที่มาในสังขยวิงค์ แยกเป็น 60,000 นัย แม้ซึ่งความที่ไสดาปัตติมรรค แยกออกเป็นนัยมากมายหลายอย่าง ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง ๑

บทว่า เอเกกสส ตั้งเป็น เอก ไว ๑ ลง ส ัญญูวิวัตติ ด้วยสูตร สามีสมี ญญูสิ¹⁷⁶², ลง ส อากม ด้วยสูตร สาคโม เส¹⁷⁶³ ๑ ตั้งบทว่า เอเกกสส ไว ๑ ซ้อน เอเกกสส ลบ สส ด้วยสูตร วิจฉาย-เมกสสาทิลोไป จ เป็นต้น, หรือ ซ้อน เอเกกสส ลบ สส (เอเกกสส + เอเกกสส = เอก + เอเกกสส) ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สิขณนติ¹⁷⁶⁴, แยกพยัญชนะออกจากสระ (เอก อ + เอเกกสส) ด้วยสูตร ปุพพ-มโรจิมสสร สเรน วิโยชเย¹⁷⁶⁵, ลบสระหน้า (เอก + เอเกกสส) ด้วยสูตร สรา สเร โลปี¹⁷⁶⁶, นำเข้า ประกอบกัน (เอก + เอเกกสส = เอเกกสส) ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁷⁶⁷ ๑ สำเร็จรูปเป็น เอเกกสส ๑ 1,000 แห่งนัยทั้งหลาย ชื่อว่านยสหัสสะ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่ง 1,000 นัย ชื่อว่านยสหัสสวสะ ๑ แห่งมรรคทั้ง 4 ๑ 1,000 อันยังด้วย 4 ชื่อว่าจตุสหัสสะ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ๑ 4,000 ประเภทในนัยใด มีอยู่ นัยนั้น ชื่อว่าจตุสหัสสเกทะ ๑ ชื่อว่าสังขยวิงค์ เพราะเป็นที่จำแนกสัจจะทั้งหลายในภรณ์นี้ ๑ 1,000 อันยังด้วย 60 ชื่อว่าสัญญูสิสหัสสะ 60,000 ประเภทในนัยใด มีอยู่ นัยนั้น ชื่อว่าสัญญูสิสหัสสเกทะ ๑ ชื่อว่านยะ เพราะถูกรู้ ได้แก่ความหมาย ๑ ฟังทราบนัย 60,000 ประเภทตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาวิงค์ ๑ คำที่เหลือว่า แม้ซึ่งความที่ไสดาปัตติมรรค แยกออกเป็นนัยมากมายหลายอย่าง ๑ บทว่า อเนกวิรัตตมปี ความว่า ฟังทราบความที่ไสดาปัตติ-มรรค แยกออกเป็นนัยมากมายหลายอย่าง มีสถานที่ กาล และสันดาน เป็นต้น ๑ ปี-ศัพท์ ควร ประกอบเป็น นยมปี อเนกวิรัตตมปี ๑

บทว่า ปีสทเทน เป็นบททรรณะในบทว่า สงคณหาติ ๑ บทว่า เอเกกสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคคสส ๑ บทว่า มคคสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นย- ๑ บทว่า นยสสสวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า จตุสสส- ๑ บทว่า จตุนัน เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นย ๑ บทว่า จตุสสส-เกท เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นย ๑ บทว่า สขยวิงค เป็นบทอาธาระในบทว่า อากค ๑ สองบทว่า อากค สัญญูสิสสสเกท เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นย ๑ สองบทว่า นย อเนกวิรัตตมปี เป็นบทกรรมใน

¹⁷⁶² รูป. -/92,315/66,201.

¹⁷⁶³ รูป. -/86/64.

¹⁷⁶⁴ รูป. -/423/310.

¹⁷⁶⁵ รูป. -/12/9.

¹⁷⁶⁶ รูป. -/13/9.

¹⁷⁶⁷ รูป. -/14/10.

บทว่า สงคณหาติ ฯ บทว่า เหมฐา เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า อนเก- ฯ

(354) ในคำว่า **นยสทสวเสน** นั้น มีวากำหนดแสดงนัย 1,000 ดังต่อไปนี้ ฯ บทว่า
ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า -ปริทีปนา ฯ เหมือนในคำว่า ในอรรถกถาอัฐสาลินี ในคำว่า
นยสทสวเสน นั้น มีวากำหนดแสดงและประกาศนัย 1,000 ดังต่อไปนี้ ฯ บทว่า อัย เป็นบท
วิเสสนะของบทว่า นยสทสสปริทีปนา ฯ บทว่า นยสทสสปริทีปนา เป็นลึงค์ตถะ ฯ การแสดง ชื่อว่า
ปริทีปนา การแสดงนัย 1,000 ชื่อว่านยสทสสปริทีปนา ฯ

(355) บทว่า กถ เป็นคำถาม ฯ ประกอบความว่า อันดับแรก ว่าโดยชื่อว่าฌาน
โสตาปัตติมรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไม่พาดพิงความต่างแห่งปฏิปทาทรงจำแนกไว้ 2 อย่างล้วน ๆ
คือ สุธมฺมุตตะและอัปถมิหิตะ ทรงประกอบกับปฏิปทา 4 หมวด แล้วทรงจำแนกแต่ละอย่างออกเป็น 4
อีก รวมความดังว่ามานี้ โดยชื่อว่าฌาน ทรงจำแนกโสตาปัตติมรรคไว้ 10 อย่าง แม้ว่าโดยชื่อว่า มรรค
สติปัญญา สัมมปฺปชาน อธิปาธ อินทริยฺ พละ โพชฌงค์ สัจจะ สมถะ วิปัสสนา ธรรมชั้นธฺ อายตนะ
ธาตุ อาหาร ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต ก็เหมือนกัน คือ ทรงจำแนกแต่ละอย่าง ออกเป็น
10 ประการ ด้วยอำนาจบุคคลผู้ตรัสรู้ โดยอาการมีฌานเป็นต้นนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ว่าด้วยอำนาจ
ฌาน มี 10 นัย ว่าด้วยอำนาจธรรม 19 ประการ มีมรรคเป็นต้น มีอย่างละ 10 นัย รวมความว่า ใน
ฐานะ 20 มี 200 นัย 200 นัยเหล่านั้น ประกอบกับอธิปัตติธรรม 4 แต่ละอย่าง จำแนกไว้อย่างละ 4
อีก รวมความดังกล่าวนั้น นัยที่ไม่ผสมกับอธิปัตติทั้งหลายมี 200 นัย ที่ผสมกับอธิปัตติธรรมทั้งหลาย มี
800 นัย รวมความว่า ในโสตาปัตติมรรค มี 1,000 นัย ฯ แม้ในสกทาคามีมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน
คือ มีอย่างละ 1,000 นัย ฯ

เชื่อมความว่า ทรงจำแนกโสตาปัตติมรรคไว้ 10 อย่างก่อน ฯ บทว่า โสตาปัตติมคฺโค เป็น
บทกรรมในบทว่า วิกตฺโต ฯ ตาว-ศัพท์ เป็นกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ในบทว่า ทสธา วิกตฺโต นี้
ฯ โดยชื่อว่าฌาน ฯ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ ชื่อว่า ฌาน ชื่อว่าฌานนามะ ฯ บทว่า
ปฏิปทาเกหฺ เป็นบทกรรมในบทว่า อนามสิตฺวา ฯ ความต่างแห่งปฏิปทา ชื่อว่าปฏิปทาเกหะ ฯ บทว่า
อนามสิตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า อคฺคเหตุว วิกตฺโต ฯ บทว่า เกวลฺ คือ ไม่เจือปน ฯ บทว่า
เกวลฺ เป็นกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ บทว่า สุธมฺมโตะ อปฺปถมิหิตฺโต เป็นบทสรุปะของบทว่า ทูริธา
ฯ บทว่า ทูริธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ บทว่า วิกตฺโต เป็นกิตฺตบท กัมมวาทก ฯ ปุณ-
ศัพท์ เป็นบกกิริยาวิเสสนะในบทว่า โยเซตฺวา ฯ บทว่า ปฏิปทาจตุกฺเคน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบท
ว่า โยเซตฺวา ฯ หมวด 4 แห่งปฏิปทา ชื่อว่าปฏิปทาจตุกคะ ฯ บทว่า โยเซตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยา
ในบทว่า วิกตฺโต ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ บทว่าจตุธา เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ อิติ เอว-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า ทสธา ฯ บทว่า ฌานนามเณ เป็น
บทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ บทว่า ทสธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิกตฺโต ฯ

โดยอาการทั้งหลาย 10 ชื่อว่าทสธา ฯ ตลา-ศัพท์ยึดบทว่า โสตาปัตติมคฺโค เข้ามา ฯ
มรรคด้วย สติปัญญาด้วย สัมมปฺปชานด้วย อธิปาธด้วย อินทริยฺด้วย พละด้วย โพชฌงค์ด้วย สัจจะ
ด้วย สมถะด้วย วิปัสสนาด้วย ธรรมชั้นธฺด้วย อายตนะด้วย ธาตุด้วย อาหารด้วย ผัสสะด้วย เวทนา
ด้วย สัญญาด้วย เจตนาด้วย จิตด้วย ชื่อว่ามคฺคสติปัญญา สัมมปฺปชานอธิปาธอินทริยพละโพชฌงค์-
สัจจสมถวิปัสสนาธมฺมกัมมชฺนธอายตนะธาตุอาหารผัสสะเวทนาสัญญาเจตนาจิตตะ ฯ ก็ในคัมภีร์บางที่มี

ปาฐะว่า สมถวิปัสสนาธมมกฺขนธา ฯ บทว่า วิปัสสนา ย่อมผิต ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในธัมม-
สังคมิไม่ได้กล่าวบทว่า วิปัสสนา วั ฯ แต่ในอรรถกถาปรมัตถมัชฺฐสา ได้กล่าวชื่อเหล่านั้นไว้ ฯ แม้คำ
นั้น ก็ผิต ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในพระบาลี บทว่า นามิ เป็นบทที่แยกออกมา ฯ ปี-ศัพท์
รวบรวมนวาทรงจำแนกโดยชื่อว่ามานอย่างเดียวหามิได้ ฯ บทว่า ปจฺเจกํ คือ แยก ๆ กัน ฯ อากา
รทั้งหลาย 10 ๆ ชื่อว่าทสทสาการะ ฯ ชื่อว่าพุชฌนกะ เพราะจักรู้ ฯ พุช-ธาตุมีความหมายว่า รู้-ตรัสรู้,
ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตฺตวาวี วา¹⁷⁶⁸, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวาทิตโย¹⁷⁶⁹, เปลี่ยน ญ
เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁷⁷⁰, ซ้อน ช ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา¹⁷⁷¹, เปลี่ยน ญ
เป็น ฌ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺยยานํ ที่หวิปริตทาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁷², นำเข้าประกอบกัน
ด้วยสูตร นเย ปรี ญฺตฺเต¹⁷⁷³ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งมาน ชื่อว่ามานวสะ ฯ
มรรคเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ามคคาที ฯ 20 อันหย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกฺกน-
วีสติ ฯ 100 แห่งนี้ทั้งหลาย ชื่อว่านยสตะ ฯ

บทว่า มคฺคสตีปฺปจฺจานสมฺมปฺปชานอิทธิปาถอินฺทริยพลโพชฌนคฺคจฺจสมถวิปัสสนา-
ธมมกฺขนธายตฺนธาตฺตอาหารผสฺสเวทนาสญฺญาเจตฺตนาจิตฺตนาเมหิปี เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า
วิภตฺโต ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิภตฺโต ฯ บทว่า ทสทสาการะ เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า วิภตฺโต ฯ บทว่า ตถา ตถา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า พุชฌนกานํ ฯ บทว่า
พุชฌนกานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปุคฺคลานํ ฯ บทว่า ปุคฺคลานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ
บทว่า วเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิภตฺโต ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า ทสทส ฯ บท
ว่า ฌานวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ทส ฯ บทว่า ทส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า นยา ฯ บท
ว่า นยา เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า มคฺคาทีนํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า เอกฺกนวีสติยา เป็น
บทวิเสสนะของบทว่า มคฺคาทีนํ ฯ บทว่า วเสน เป็นบทเหตุในบทว่า ทสทส ฯ บทว่า ทสทส เป็นบท
วิเสสนะของบทว่า นยา ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า เทวณยสตานิ ฯ บทว่า วีสติยา เป็นบท
วิเสสนะของบทว่า ฌานะสุ ฯ บทว่า ฌานะสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า เทวณยสตานิ เป็น
บทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ ปุณ-ศัพท์เป็นกิริยาวิเสสนะในบทว่า โยเซตฺวา ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทกรรม
ในสองบทว่า โยเซตฺวา วิภตฺตานิ ฯ บทว่า จตฺตฺติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อธิปตีหิ ฯ บทว่า อธิปตีหิ
เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โยเซตฺวา ฯ บทว่า โยเซตฺวา เป็นบทปุปฺพกาลกิริยาในบทว่า วิภตฺตานิ
ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิภตฺตานิ ฯ บทว่า จตฺธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบท
ว่า วิภตฺตานิ ฯ อิติ เอว-ศัพท์เป็นบทสรุปะของสองบทว่า เทวสตานิ อฏฺฐสตานิ ฯ บทว่า อธิปตีหิ เป็น
บทตติยาวิเสสนะในสองบทว่า อมิสเสตฺวา มิสเสตฺวา ฯ บทว่า อมิสเสตฺวา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า
วิภตฺตานิ ฯ บทว่า เทวสตานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า มิสเสตฺวา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า วิภตฺตานิ ฯ
บทว่า อฏฺฐสตานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ เมื่อไม่ใส่บทว่า วิภตฺตานิ เข้ามา บทว่า อมิสเสตฺวา เป็นบทวิเสสนะ

¹⁷⁶⁸ รุป. -/568/414.

¹⁷⁶⁹ รุป. -/510/368.

¹⁷⁷⁰ รุป. -/511/369.

¹⁷⁷¹ รุป. -/42/39.

¹⁷⁷² รุป. -/884/351.

¹⁷⁷³ รุป. -/14/10.

ของบพว่า เทวสถานิ ฯ บพว่า มิสเสตวา เป็นบพวิเสสนะของบพว่า อฏฺฐสถานิ ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบพสรุปะของบพว่า สหสฺส ฯ บพว่า โสตาปตติมคฺเค เป็นบพอาธาระในบพว่า โหติ ฯ บพว่า นยสหสฺส เป็นบพกัตตาในบพว่า โหติ ฯ ตถา-ศัพฺท เป็นบพอติเทสฺตถะ ฯ บพว่า สกทาคามิมคฺคาทีสุปี เป็นบพอาธาระในบพว่า โหติ ฯ

(356) ผลจิต คือ จิตที่เป็นวิบากที่บุคคลได้ด้วยการดำเนินถึงมรรคเป็นเบื้องต้น หรือของบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปตติผลจิต ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า โสตาปตติยา ลหฺธ-จิตที่เป็นวิบากที่บุคคลได้ด้วยการดำเนินถึงมรรคเป็นเบื้องต้น เป็นตติยาตปุริสสมาส ฯ ไสบพว่า บุคฺคเลน ที่เป็นกัตตาเข้าไปในบพว่า ลหฺธ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า โสตาปตติส-จิตที่เป็นวิบากของบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นเบื้องต้น เป็นฉฺฐฐิตปุริสสมาส ฯ บพว่า ผลจิตต์ ไชความเป็น วิปากภูตฺ จิตต์ ฯ ด้วยบพว่า วิปากภูตฺ นี้ ผล-ศัพฺทย่อมให้รู้ว่า กล่าวถึงวิปาก ฯ จิตอันเป็นผล ชื่อว่าผลจิตตะ ฯ ผลจิตนั้นด้วย ความเป็นแห่งพระอรหันต์ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อรหฺตฺตผลจิต ฯ

(357) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้เราพิจารณาประกอบความค่าา จึงกล่าวว่า **จตุมคฺค-** เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า บาทค่าาว่า **จตุมคฺค-** เป็นต้น มีวาจาประกอบความ ดังนี้

บพว่า อินฺทริยานํ คือ แห่งอินฺทริยธรรมทั้งหลายมีอินฺทริยธรรมที่ได้แล้วเป็นต้น ฯ ชื่อว่าปฏฺ เพราะถึงความแก่กล้า (เฉียบแหลม) ฯ ปฏฺ-ชาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร กาลे वदमानातिने ण्वात् 1774 ฯ ความเป็นแห่งอินฺทริยธรรมทั้งหลายแก่กล้า ชื่อว่าปฏฺวะ , ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ण् विस्मातीहि 1775 ฯ ความที่อินฺทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้า ชื่อว่าอปฏฺวะ ความที่อินฺทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้าด้วย แก่กล้าด้วย แก่กล้ากว่าด้วย แก่กล้ายิ่งกว่าด้วย ชื่อว่าอปฏฺวปฏฺว-ปฏฺวตฺรปฏฺวตฺมะ ฯ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ความต่างกันแห่งอินฺทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้า แก่กล้า แก่กล้ากว่า และแก่กล้ายิ่งกว่า ชื่อว่าอปฏฺวปฏฺวปฏฺวตฺรปฏฺวตฺมเกทะ ฯ บางคัมภีร์ ใช้เป็นอปฏฺวปฏฺวตฺรตฺมเกเทน ก็มี ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น ใคร ๆ ย่อมคิดว่า ในสองบพหลัง มีการลบ ปฏฺว-ศัพฺททั้ง ปาฐะนั้น ไม่ควร ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะปาฐะว่า อปฏฺวปฏฺวปฏฺวตฺรปฏฺวตฺม นี้มีอยู่ในคัมภีร์ทั้งหลายมากมาย และไม่เสมอเหมือนในคัมภีร์อภิมมาตฺรฎฺฎิกา ฯ ก็ในคัมภีร์เหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ว่า อินฺทริยานํ อปฏฺวปฏฺวปฏฺวตฺรปฏฺวตฺมภาเว-โดยความเป็นอินฺทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้า แก่กล้า แก่กล้ากว่า และแก่กล้ายิ่งกว่า ฯ อินฺทริยทั้งหลายชื่อว่าสมตฺเถนฺติ ความว่า ความที่อินฺทริยธรรมทั้งหลายมีความสามารถ จึงชื่อว่าสมตฺเถยยะ ฯ ลง ญย ปัจจย ด้วย ติ-ศัพฺทในสูตร ญยตฺตตา ภาवे तु 1776 ฯ ความสามารถที่ต่างกันแห่งอินฺทริยธรรมทั้งหลายเหล่าใด มีอยู่ อินฺทริยธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าภินนสามตฺเถยยะ ความเป็นแห่งอินฺทริยธรรมทั้งหลายที่มีความสามารถต่างกัน ชื่อว่าภินนสามตฺเถยิตา ฯ

ทิวฺฐิในกายอันประกอบด้วยขันธ 5 มีอยู่ ชื่อว่าสํกกายทิวฺฐิ หรือทิวฺฐิที่เป็นไปในกายเอง ชื่อว่าสํกกายทิวฺฐิ ฯ คำว่า สํกกายทิวฺฐินํ เป็นชื่อของทิวฺฐิที่เป็นไปด้วยอำนาจยึดมั่นว่ามีตนในขันธทั้ง 5 ฯ ศีลด้วย พรตด้วย ชื่อว่าศีลพฺพตตะ ฯ ชื่อว่าปฺรามาสะ เพราะละเลยภาวะที่เป็นจริงแล้วยึดเอา

¹⁷⁷⁴ รูป. -/651/478.

¹⁷⁷⁵ รูป. -/388/290.

¹⁷⁷⁶ รูป. -/387/286.

โดยประการอื่น ๆ การยึดเอาศีลและพรต ชื่อว่าศีลัพพตปรามาสะ ๆ สักกายทิฏฐิด้วย วิจิกิจฉาด้วย
 ศีลัพพตปรามาสด้วย ชื่อว่าสักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาศีลัพพตปรามาสะ ๆ การละ ชื่อว่าปหานะ การละโดยไม่เหลือ
 ชื่อว่านิรวเสสปปหานะ ๆ

ชื่อว่ากามะ เพราะสัตว์ทั้งหลายปรารถนา คือกามคุณ 5 และกามภพ ๆ ชื่อว่าราคะ
 เพราะกำหนดอย่างยิ่ง ความกำหนดในกามทั้งหลาย ชื่อว่ากามราคะ ๆ ชื่อว่าพยาบาทะ เพราะเป็น
 เครื่องเบียดเบียนจิต ๆ กามราคะด้วย พยาบาทด้วย ชื่อว่ากามราคพยาบาทะ ๆ ความเป็นแห่งกิเลส
 ทั้งหมดหลายเบาบาง ชื่อว่าตณฺหาเวระ ๆ การให้ถึง ชื่อว่าอาปาทนะ ๆ การให้ถึงความเป็นกิเลสเบาบาง ชื่อ
 ว่าตณฺหาวาปาทนะ ๆ บทว่า เตสเมว คือ แห่งกามราคะและพยาบาททั้งหลาย ๆ เอว-ศัพท์ ย่อมห้าม
 กิเลสอื่น ๆ รูปราคะด้วย อรูปราคะด้วย มานะด้วย อุทัจจะด้วย อวิชชาด้วย ชื่อว่ารูปารูปราค-
 มานุทัจจาวิชชา ๆ ฉันทราคะในรูปภพนั้น ชื่อว่ารูปราคะ ๆ ฉันทราคะในอรูปภพ ชื่อว่าอรูปราคะ ๆ
 ชื่อว่ามานะ คือเพียงการถือตัวอาศัยการบรรลุความเป็นพระอรหันต์ ในที่นี้ ๆ แม้ชื่อว่าอุทัจจะ คือ
 เพียงจิตไม่สงบระงับที่เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ว่า เรามีการกระทำอะไรในการเข้าไปตัดกิเลสทั้งหลาย
 ได้อย่างเด็ดขาด ๆ แม้ชื่อว่าอวิชชา คือความรู้เห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๆ การละ
 โดยไม่เหลือ ชื่อว่าอนวเสสปปหานะ ๆ

ชื่อว่าสัญญาชนะ เพราะผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ ๆ การละ ชื่อว่าปหานะ ๆ การละสังโยชน์
 ทั้งหมด ชื่อว่าสัญญาชนะปหานะ ๆ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสสะ ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งการละสังโยชน์
 ชื่อว่าสัญญาชนะปหานวสสะ ๆ บทว่า จตุมคคูปเภเทน ไชความเป็น จตฺพุพฺพิธานํ โสตาปตติมคคาทีนํ
 อฏฺฐจกิมคคานํ สมปโยคเภเทน-โดยประเภทแห่งสัมปโยคะของมรรคมีองค์ 8 มี 4 อย่าง คือมี
 โสตาปตติมรรคเป็นต้น ๆ บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตฺพุพฺพิธานํ ไชความเป็น จตฺ-4 ๆ วิ-ศัพท์ ใส่เข้า
 มาด้วยอำนาจการอธิบาย ๆ 4 อย่าง แห่งมรรคทั้งหลายเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
 จตฺพุพฺพิธานะ ๆ บทว่า โสตาปตติมคคาทีนํ เป็นบทสรูปที่สสนะของบทว่า อฏฺฐจกิมคคานํ ๆ โสตาปตติ-
 มรรค เป็นเบื้องต้นแห่งมรรคมีองค์ 8 เหล่าใด มรรคมีองค์ 8 เหล่านั้น ชื่อว่าโสตาปตติมคคาทีนํ ๆ บท
 ว่า อฏฺฐจกิมคคานํ นี้ เป็นบทไขความของบทว่า มคคา ๆ องค์ทั้งหลาย 8 ชื่อว่าอฏฺฐจกิมคค 8 ของ
 มรรคเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอฏฺฐจกิมคค 8 ด้วย มีองค์ 8 นั้น เป็นมรรคด้วย
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอฏฺฐจกิมคคคะ ๆ บทว่า สมปโยคเภเทน ไชความบทว่า เภเทน ๆ การประกอบ
 ชื่อว่าสัมปโยคะ ความต่างแห่งการประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคเภทะ ๆ มรรคทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตฺมคคคะ
 เป็นทิวคสมาส ๆ กล่าวคือมรรค 4 ชื่อว่าจตฺมคคสังฆาตะ ๆ อันเป็นโลกุตตระด้วย อันเป็นโลกุตตระนั้น
 เป็นกุศลด้วย ชื่อว่าโลกุตตรกุสละ ๆ โดยอาการทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุธา ๆ บางคัมภีร์ใช้เป็น วิปากม-
 ปน ก็มี ๆ วิ-ศัพท์ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า วิปาก-ศัพท์กล่าวความหมายว่า วิปาก ๆ ใช้เป็น ปากมปน ก็
 ควร ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ๆ เอว-ศัพท์ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า เป็นวิปาก คือผลของโลกุตตรกุศลจิต
 เท่านั้น มิใช่ผลของกุศลจิตอื่น ๆ ชื่อว่าผละ เพราะสำเร็จ ๆ ผล-ธาตุมีความหมายว่า สำเร็จ, ลง อ
 ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตฺวา วา¹⁷⁷⁷ ๆ ความเป็นแห่งผล ชื่อว่าผลัตตะ ๆ อันคล้ายตามกุศลจิต
 นั้น ชื่อว่าตณฺหารูปะ ๆ มีอธิบายว่า กุศลจิตที่เกิดขึ้น มี 4 อย่าง แม้ผลก็มี 4 อย่าง โดยคล้ายตามกุศล
 จิตที่เกิดขึ้น ๆ ตลา-ศัพท์ ยึดเอา จตุธา-ศัพท์ ไว้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว ตลา จตุธา ๆ

¹⁷⁷⁷ รูป. -/568/414.

อติ-ศัพท์ เป็นนิทสสนัตถะ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าว อติ เอว ๑ บทว่า อนุตตร ไชความเป็นอนุตตรสงขาท โลกุตตรจิตต์ ๑ บทว่า อตตโน คือ จากตน ๑ ฉกฐีวิภัตติลงในความหมายปัญจมีภัตติด้วยสูตร ทุตติยาปณณิมณจ¹⁷⁷⁸ ๑ กุศลอันยิ่งด้วยอย่างยิ่ง ชื่อว่าอุตตริระ ความไม่มีแห่งกุศลที่เหนือยิ่งกว่า ชื่อว่าอุตตริตราภาวะ ๑ ความยิ่งกว่าของกุศลนั้น ไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุตตรระ กล่าวคืออนุตตรระ ชื่อว่าอนุตตรสงขาทะ ๑ ใส่บทประธานว่า โลกุตตรจิตต์ เข้ามา ๑ อันเป็นโลกุตตรระด้วย อันเป็นโลกุตตรระนั้น เป็นจิตต์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลกุตตรจิตตะ ๑ บทว่า มตฺ คือ ให้รู้ ๑

บทว่า จตุมคคปเปเทเน เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า โยชนา ๑ บทว่า อินทริยานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภินนสามตถิตตาย เป็นบทสัมพันธ์แม่ในบทว่า อปาภูวาปาภูวาปาภูวตตราภาวตม-กัได ๑ บทว่า อปาภูวาปาภูวาปาภูวตตราภาวตมเกเทเน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภินน- ๑ บทว่า ภินนสามตถิตตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะหรือเป็นบทเหตุในบทว่า สลโยชนปฺพหान- ๑ บทว่า สกกายทิกฺขวิจิกิจฉาสีลพตปรามาसानํ เป็นบทกรรมในบทว่า -ปหานํ ๑ บทว่า นิรวเสสปฺพหानํ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า กามราคะปาทานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาว- ๑ บทว่า ตนฺภาวาปาทนํ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า เตสเมว เป็นบทกรรมในบทว่า -ปหานํ ๑ บทว่า นิรวเสสปฺพหานํ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า รูปารูปราคะมานุทจจาวิชชานํ เป็นบทกรรมในบทว่า -ปหานํ ๑ บทว่า อนวเสสปฺพหานํ เป็นลึงคัตถะ ๑ อติ เอว-ศัพท์เป็นบทนิทสสนะในบทว่า -ปหาน- ๑ บทว่า สลโยชนปฺพหานวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุพพิธานํ ๑ สองบทว่า จตุพพิธานํ โสตาปตติมคคาคาทินํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อฏฺฐจกิมคคานํ ๑ บทว่า อฏฺฐจกิมคคานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สมปโยค- ๑ บทว่า สมปโยคเกเทเน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ๑ บทว่า จตุมคคสงขาทํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โลกุตตรกุสลํ ๑ บทว่า โลกุตตรกุสลํ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โหติ ๑ บทว่า โหติ เป็นอาชยตบถ กัตตฺวาจก ๑ บทว่า ปากํ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ตสเสว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุสลสส ๑ บทว่า กุสลสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ผล- ๑ บทว่า ผลตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า จตุธา ๑ บทว่า ตทฺนรูปโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ๑ ตลา-ศัพท์เป็นอนุภักตฺตนะ ๑ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โหติ ๑ อติ เอว-ศัพท์ เป็นบทนิทสสนะในบทว่า อฏฺฐธา ๑ บทว่า อนุตตรํ อนุตตรสงขาทํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โลกุตตรจิตต์ ๑ บทว่า อตตโน เป็นบทอปาทานะในบทว่า อุตตริ- ๑ บทว่า อุตตริตราภาเวเน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุตตร- ๑ บทว่า โลกุตตรจิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า มตฺ ๑ บทว่า อฏฺฐธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า มตฺ ๑ บทว่า มตฺ เป็นกิตบถ กัมมวาจก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โยชนา ๑ บทว่า โยชนา เป็นลึงคัตถะ ๑

(358) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำที่ท่านกล่าว อนุตตรํ อฏฺฐธา มตฺ-โลกุตตรจิตต์ชื่อว่าอนุตตรระ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ 8 ดวง ดังนี้ เพราะเหตุอะไร จึงไม่กล่าวโลกุตตรจิตต์ไว้ 12 ดวง ดังนี้ จึงกล่าวว่า กิริยา- เป็นต้น ๑ ก็เพราะกิริยาจิตต์ฝ่ายโลกุตตรระไม่เกิดมี ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวโลกุตตรจิตต์นั้นว่ามี 12 ดวง ๑

กิริยาจิตต์ด้วย กิริยาจิตต์นั้น เป็นฝ่ายโลกุตตรระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากิริยานุตตรระ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ ความเกิดมี ชื่อว่าสัมภาวะ ความเกิดมีหามีได้ ชื่อว่าสัมภาวะ คือความไม่มี

¹⁷⁷⁸ รูป. -/318/206.

ฯ อย่าง คือประการ 12 ของจิตใด มีอยู่ จิตนั้น ชื่อว่าทวารทวิระ ความมีจิต 12 ดวง ชื่อว่าทวารทวิระตา ฯ

บทว่า กิริยานุตตรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อสมภวโต ฯ บทว่า อสมภวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วุตตา ฯ บทว่า ทวารทวิระตา เป็นบทกรรมในบทว่า น วุตตา ฯ

(359) เหตุคือความไม่เกิดมีกิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระ ไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะตั้งคำถาม จึงกล่าว **กสฺมา** เป็นต้น ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร กิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระจึงไม่เกิดมี ฯ

บทว่า กสฺมา เป็นบทปุจฉา ฯ ปน-ศัพท์ เป็นบทวจนาลังการะ ฯ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อสมภโว ฯ บทว่า อสมภโว เป็นลึงค์ตละ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุประของบทว่า ปุจฉา ฯ

(360) วาจาประกอบความว่า เพราะมรรคจิตเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียว คือกิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระไม่เกิดมีเพราะเป็นไปชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น ฯ

บทว่า มคฺคสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า เอกจิตตกฺขณิกตฺตา ฯ บทว่า เอกจิตตกฺขณิกตฺตา เป็นญาปกเหตุในบทว่า อสมภโว ฯ

ขณะแห่งจิต ชื่อว่าจิตตกฺขณะ ขณะจิตเดียว ชื่อว่าเอกจิตตกฺขณะ ฯ ความเป็นไปในขณะจิตเดียว ชื่อว่าเอกจิตตกฺขณิกะ คือมรรคจิต ฯ ลง ฌิก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสฺสนิธาน-นโยคสิปปภณฺทชิวิกตฺเตสฺ จ¹⁷⁷⁹ ฯ ความเป็นแห่งความเป็นไปในขณะจิตเดียว ชื่อว่าเอกจิตตกฺขณิกตฺตะ ฯ

(361) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ยทิ ทิ** เป็นต้น เพื่อประสงค์คำว่า เอกจิตตกฺขณิกตฺตา-ความเป็นแห่งความเป็นไปในขณะจิตเดียว ฯ ก็ถ้ามรรคจิตจะพึงเกิดขึ้นได้บ่อย ๆ ไชรั ในเวลานั้น บัณฑิตก็อาจเรียกมรรคจิตนั้นว่าเป็นกิริยาได้ เพราะเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ฯ

ยทิ-ศัพท์ เป็นบทปริกัปปะ ฯ ทิ-ศัพท์ เป็นบททหิหิระณะ ฯ บทว่า มคฺคจิตฺตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปฺปชฺเชยฺย ฯ บทว่า ปฺนฺปฺนฺ เป็นบทกิริยาวิเสสนะ ฯ ตทา-ศัพท์ เป็นบทกาลสตัดมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาโว ฯ บทว่า อรฺหโต เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อุปฺปตฺติยา ฯ บทว่า อุปฺปตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า -ภาโว ฯ บทว่า กิริยาภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า สกฺกา ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็น คือ กิริยา ชื่อว่ากิริยาภาวะ ฯ บทว่า สกฺกา เป็นนิบาตบท กัมมวาจก ฯ บทว่า วตฺตฺ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สกฺกา ฯ

(362) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า คำว่า ก็ถ้ามรรคจิตจะพึงเกิดขึ้นได้บ่อย ๆ ไชรั ในเวลานั้น บัณฑิตก็อาจเรียกมรรคจิตนั้นว่าเป็นกิริยาได้ ดังนี้ พึงมีไชรั มรรคจิตก็จะต้องเกิดขึ้นแก่พระเสขบุคคลทั้งหลายหรือแก่พระอเสขบุคคลทั้งหลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตํ ปน** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แต่มรรคจิตนั้นจะเกิดขึ้นแก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย หรือแก่พระอเสขบุคคลทั้งหลายได้กาลบางครั้งก็หาไม่ได้ โดยไม่มีกิจที่จะพึงทำแม้ในเวลาที่เกิดขึ้นแห่งมรรคจิตนั้นซ้ำอีก และโดยผลสมาบัตินั้นแล เป็นไปด้วยอำนาจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะมรรคจิตนั้นอันพระโยคาวจรจะพึงได้แน่นอนด้วยอำนาจตัดกิเลสได้เด็ดขาดเท่านั้น และเพราะมรรคจิตนั้นซึ่งเป็นไป

¹⁷⁷⁹ รุป. -/374/271.

เพียงวาระเดียวเท่านั้น ก็ให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่งกิเลสนั้น ๆ ได้เด็ดขาด เปรียบเหมือนอสณีนีบาตที่พาดลงเพียงครั้งเดียวก็ให้สำเร็จการถอนต้นไม้เป็นต้นขึ้นได้พร้อมทั้งราก ฉะนั้น เพราะฉะนั้น กิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระ จึงไม่มีแม่โดยประการทั้งปวงแล ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ มรรคจิต ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ เพราะตัดกิเลสทั้งหลายได้เด็ดขาด ฯ นิท-ธาตุมีความหมายว่า ตัด-แบ่ง, ลง ญฺ ปัจจยในกัตตุ ด้วยสูตร สัพพโต ญฺุตวาวิ วา¹⁷⁸⁰ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ คือกิจ ความเกี่ยวข้องแห่งมรรคจิตที่ตัดขาดกิเลส ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะวสะ ฯ ความว่า ด้วยกิจแห่งมรรคจิตที่ตัดขาดกิเลส ฯ เอว-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า มรรคจิตนั้นอันพระโยคาวจรจะไม่พึงได้ ด้วยเว้นกิจแห่งมรรคจิตที่ตัดขาดกิเลส ฯ มรรคจิต ชื่อว่าอุปปลกิตัพพะ เพราะพระโยคาวจรพึงได้ ฯ นิทเทศน์ มีภาวะเป็นประธาน เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า โดยความที่มรรคจิตอันพระโยคาวจรพึงได้ ฯ อันเป็นไปวาระเดียว ชื่อว่าเอกวารปวัตตะ ฯ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามความเป็นไปหลายวาระ ฯ จ-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง และควรวางไว้ในที่ของตน เพราะให้สำเร็จ ฯ จ-ศัพท์นั้น ควรวางเป็น อุปปลกิตัพพโต จ สาธิตตตา จ ฯ บทว่า เตน คือ อันมรรคจิตนั้น เป็นผู้กระทำ ฯ ชื่อว่าอสณี เพราะพาดสิ่งของให้เป็น 2 ท่อน คือสายฟ้า ฯ อส-ธาตุมีความหมายว่า ซัดไป-ขวางไป, ลง อนิ ปัจจย ด้วยสูตร วตตฎาวธมาเสหยนิ หรือด้วยสูตร กाले वदतमानातिเต ण्वाथो¹⁷⁸¹ ฯ การตกด้วยดี ชื่อว่าสัมปาตะ การตกด้วยดีแห่งสายฟ้า ชื่อว่าอสณีสัมปาตะ ฯ ชื่อว่าตรุ เพราะเป็นเครื่องข้ามไปแห่งสัตว์ คือต้นไม้ ฯ ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร กाले वदतमानातिเต ण्वाथो¹⁷⁸², ลบ ญฺ อนุพันธ์ ฯ ต้นไม้เป็นเบื้องต้นแห่งต้นตาลเป็นต้นเหล่าใด ต้นตาลเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าตรุอาทึ ฯ ชื่อว่ามูละ เพราะเป็นเครื่องตั้งอยู่ ฯ การทำลาย ชื่อว่าวิหังสนะ ฯ อันพร้อมกับมูละราก ชื่อว่าสมูละ การทำลายต้นไม้เป็นต้นพร้อมกับราก ชื่อว่าสมูลวิหังสนะ ฯ กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ชื่อว่าตังตังกิเลสะ คือสักกายทิฏฐิเป็นต้น, ลงนิกคหิตอาคม ฯ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอัปวัตติ ฯ ชื่อว่าสาธิตะ เพราะให้สำเร็จ ฯ ความไม่เป็นไปใด อันมรรคจิตให้สำเร็จแล้ว เพราะเหตุนั้น ความไม่เป็นไปนั้น ชื่อว่าสาธิตา, สาธ-ธาตุมีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ต ปัจจยในอติต ในกรรม ด้วยสูตร ภาวग्मम्मस्त¹⁷⁸³, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคम्मิการो¹⁷⁸⁴, ลง อา ปัจจยอีก ฯ ความไม่เป็นไปแห่งกิเลสอันมรรคจิตให้สำเร็จแล้ว ชื่อว่าสาธิตัตตะ ฯ ความจักเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัจชนะ เป็นอนาคตภาวสาธนะ ฯ ควรประกอบเป็น มคคจิตตตส อุปปัจชนะ-ในการจัดเกิดขึ้นแห่งมรรคจิต ฯ ปี-ศัพท์ เป็นโจทกาภคสูจนะ (คือความดำริของผู้ถามที่สงสัย จึงแปลว่า แม่ก็จริง) ฯ ชื่อว่ากาตัพพะ เพราะมรรคจิตพึงทำ คือกิจที่ละกิเลส ฯ ความไม่มีกิจที่ละกิเลสอันมรรคจิตพึงทำ ชื่อว่ากาตัพพะภาวะ ฯ บทว่า ทิฏฐธมมสุขวิหารตถึ คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในอรรถภาพปัจจุบัน ฯ ชื่อว่าทิฏฐะ เพราะพึงถูกเห็น คืออรรถภาพ ฯ ชื่อว่าธัมมะ เพราะถูกกำหนด คืออรรถภาพ ฯ อันถูกเห็นด้วย อันถูกเห็นนั้น เป็นอรรถภาพด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐธัมมะ คืออรรถภาพปัจจุบัน ฯ การอยู่ ชื่อว่า วิหาระ การอยู่เป็นสุข ชื่อว่าสุขวิหาระ การอยู่เป็นสุขในอรรถภาพปัจจุบัน ชื่อว่าทิฏฐธัมมสุขวิหาระ ฯ จ-ศัพท์ วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควร

¹⁷⁸⁰ รูป. -/568/414.

¹⁷⁸¹ รูป. -/651/478.

¹⁷⁸² รูป. -/651/478.

¹⁷⁸³ รูป. -/622/450.

¹⁷⁸⁴ รูป. -/547/400.

วางเป็น กาทพพาภาวโต จ ปวตตนโต จ ฯ ชื่อว่าสมาบัติ เพราะบุคคลพึงเข้าถึง สมาบัติคือผล ชื่อว่า ผลสมาบัติ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามมรรค ฯ อารมณ์คือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานารัมมณะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์คือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานารัมมณวสะ ฯ บทว่า เสกขานํ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และ พระอนาคามีทั้งหลาย ฯ บทว่า อเสกขานํ คือ พระชีณาสพทั้งหลาย ฯ วา-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ฯ บทว่า ตสฺมา คือ เพราะไม่เกิดขึ้น ฯ บทว่า สพฺพลาปี คือโดยอาการมีความเป็นคือการเข้าถึงเป็นต้นแม้ ทั้งปวง ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า น อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า กิเลสสมุจฺเจทกฺวเสเนว เป็นบท- ตติยาวิเสสณะในบทว่า อุปฺปลิตฺตพฺพโต ฯ บทว่า อุปฺปลิตฺตพฺพโต เป็นบทเหตุในบทว่า กาทพพาภาวโต ฯ บทว่า เอกวารปฺปวตเตเนว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เตน ฯ บทว่า เตน เป็นบทกัตตาในบทว่า สาสิตตฺตา ฯ บทว่า อสนิสฺมาเตน เป็นบทกัตตาในบทว่า สาสิตตฺตํ ฯ วย-ศัพท์เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า ตฺรฺธาทีนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิทฺธฺสน- ฯ บทว่า สฺมุทฺวิทฺธฺสนฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สาสิตตฺตํ ฯ บทว่า ตตฺกิลฺสานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อปฺปวตฺติ ฯ บทว่า อจฺจนตํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะใน บทว่า อปฺปวตฺติ ฯ บทว่า อปฺปวตฺติยา เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สาสิตตฺตา ฯ บทว่า สาสิตตฺตา เป็น บทเหตุในบทว่า กาทพพาภาวโต ฯ ปฺน-ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า อุปฺปชฺชเน ฯ บทว่า อุปฺปชฺชเนปี เป็นบทอาธาระในบทว่า กาทพฺพ- ฯ สองบทว่า กาทพพาภาวโต ปวตตนโต เป็นบท ญาปกเหตุในบทว่า น อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหฺรตฺถลฺลจ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปวตตนโต ฯ บทว่า ผลสมาปฺตติยา เอว เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปวตตน- ฯ บทว่า นิพฺพานารมฺมณ- วเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปวตตน- ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า กทาจิ เป็นบทกาล- สัตตมีในบทว่า อุปฺปชฺชติ ฯ สองบทว่า เสกขานํ อเสกขานํ วา เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า น อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า อุปฺปชฺชติ เป็นอาชยตบท กัตตุวาจก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นอาชยตบท กัตตุวาจก ฯ บทว่า สพฺพลาปี เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า โลกุตฺตรกิริยาจิตฺตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปັນนะ ฯ

มีอธิบายว่า มรรคจิตนั้นจะเกิดขึ้นแก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย หรือแก่พระอเสขบุคคล ทั้งหลาย ได้กาลบางครั้งก็หาไม่ได้ เพราะเหตุอะไร เพราะไม่มีกิจที่จะพึงทำแม้ในเวลาที่เกิดขึ้นแห่ง มรรคจิตนั้น และเพราะผลสมาบัตินั้นแลเป็นไปด้วยอำนาจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์เพื่ออยู่เป็นสุขใน ปัจจุบัน เพราะเหตุอะไร เพราะมรรคจิตนั้นอันพระโยคาวจรจะพึงได้แน่นอนด้วยอำนาจตัดกิเลสได้ เต็ดขาดเท่านั้น และเพราะมรรคจิตนั้นซึ่งเป็นไปเพียงวาระเดียวเท่านั้นก็ให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่ง กิเลสนั้น ๆ ได้เด็ดขาด เพราะฉะนั้น กิริยาจิตฝ่ายโลกุตระ จึงไม่มี ฯ

(363) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่าคาถาว่า **ทฺวาทส** เป็นต้น เป็นคาถาที่รวบรวมจิตที่เป็นไป ในภูมิ 4 ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ทฺวาทส** เป็นต้น ฯ คำว่า **ทฺวาทส** เป็นต้น เป็นการรวมจำนวนจิตที่เป็นไปใน ภูมิ 4 ตามที่กล่าวแล้ว ฯ

ประการแห่งจิตเหล่าใด อันอาจารย์กล่าวแล้ว จิตเหล่านั้น ชื่อว่ายถาภูตตะ ฯ ภูมิทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุภูมิ อันเป็นไปในภูมิทั้ง 4 ชื่อว่าจตุภูมิเก อันเป็นไปในภูมิ 4 ด้วย อันเป็นไปในภูมิ 4 นั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุภูมิจิตตะ ฯ การนับ ชื่อว่าคณนะ ฯ ชื่อว่าสังคหะ เพราะเป็น เครื่องรวบรวมจิตทั้งหลาย ฯ การรวบรวมด้วยการนับ ชื่อว่าคณนสังคหะ ฯ

บทว่า ทวาทสากุสลานีตืออาทิ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ยถาวุตตานัน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จตุภูมิภิจิตตานัน ฯ บทว่า จตุภูมิภิจิตตานัน เป็นบทกรรมในบทว่า คณน- ฯ บทว่า คณนสงคโห เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ทวาทสากุสลานีตืออาทิ ฯ

(364) ท่านอาจารย์เมื่อให้ความสืบทอดของคาถาที่ 2 จึงกล่าวว่า เอวํ ดังนี้ เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ครั้งแสดงการรวบรวมจิตด้วยอำนาจชาติตั้งพรรณนามาฉะนี้แล้ว เพื่อจะแสดงการรวบรวมด้วยอำนาจภูมิอีก จึงกล่าวคำว่า จตุปณณาสธา กามะ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

เอวํ-ศัพท์ เป็นบททรรณะหรือบทนิทสสนะในบทว่า ทสเสตวา ฯ บทว่า ชาติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตวา ฯ บทว่า ชาติวเสน ความว่า ด้วยความเกี่ยวข้องด้วยชาติมีอกุศล-ชาติ เป็นต้น ฯ บทว่า สงคหํ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตวา ฯ บทว่า ทสเสตวา เป็นบทพุพพกาล-กิริยาในบทว่า ทสเสตฺต ฯ ปุน-ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตฺต ฯ บทว่า ภูมิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตฺต ฯ บทว่า ภูมิวเสน คือ ด้วยความเกี่ยวข้องแห่งภูมิมีกามภูมิ เป็นต้น ฯ บทว่า ทสเสตฺต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตตํ ฯ บทว่า จตุปณณาสธา กามะตืออาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ฯ

(365) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความรู้เนื้อความคาถา จึงกล่าวว่า กามะ เป็นต้น ฯ อธิบายความว่า ในกามภพ บัณฑิตพึงกล่าวจิตว่ามี 54 ดวง ในรูปภพ พึงกล่าวจิตว่ามี 15 ดวง ในอรุภพ พึงกล่าวจิตว่ามี 12 ดวง ส่วนในโลกุตตรธรรม คือ ในหมวดธรรม 9 ประการ พึงกล่าว คือ พึงแสดงจิตว่ามี 8 ดวง ฯ

ชื่อว่ากามะ เพราะสัตว์ปรารถนา ฯ ใส่บทว่า ภเว เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ภพ ชื่อว่ากาม ในที่นี้ ฯ ชื่อว่าภวะ เพราะเป็นภูมิที่มีธรรมทั้งหลาย ฯ ใส่บทว่า จิตตานิ ในบทว่า จิตตานิ ทวาทสาธูเป นี้ ทั้งตอนต้นและตอนท้าย เพื่อให้รู้ว่า ควรประกอบกับทุก ๆ บท ฯ 50 อันยิ่งด้วย 4 ชื่อว่าจตุปณณาสธา ฯ โดยส่วนทั้งหลาย 54 ชื่อว่าจตุปณณาสธา, ลง ธา ปัจจัยด้วยสูตร วิภาเค ธา จ¹⁷⁸⁵ ฯ ชื่อว่ารูปะ เพราะมีอยู่ในภพนี้, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร สทธาทีโต ญ¹⁷⁸⁶ ฯ บทว่า ปณณรส คือ ปณณรสธา ฯ ลบ ธา-ศัพท์ ด้วยอำนาจการประพันธ์คาถา ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ พึงกล่าวจิตว่ามี 15 ดวง ฯ ชื่อว่าอรุปะ เพราะไม่มีรูปในภพนี้ เป็นสัตตตมิพหุพพีหิสมาส ฯ อรุโป นันเอง เป็น อรุโป, ทีฆะ อ ข้างต้นเป็น อา ด้วยสูตร กวาจาทิมชฌุตตรานัน ทีฆรสสา ปจฺจเยสุ จ¹⁷⁸⁷ ฯ ทวาทส คือ ทวาทสธา ฯ หรือพึงกล่าวจิตว่ามี 12 ดวง ฯ ชื่อว่าอนุตตระ เพราะไม่มีจิตอันยิ่งกว่า ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตละ ฯ อย่าง คือ ประการ 9 มีอยู่ในหมวดธรรมใด หมวดธรรมนั้น ชื่อว่านวิระ ฯ หมวดแห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าธัมมสมุททาเย ฯ ตลา-ศัพท์ยึดเอา บทว่า อิริเย วั ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวบทว่า อิริเย วัในฎีกา ฯ บทว่า อิริเย มาจาก อิริ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง เอยฺย สัตตตมิวิภัตติ, ลง ญฺย ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทีโต เณณยา¹⁷⁸⁸, ลบ ญ อนุพันธ์, เปลี่ยน เอยฺย เป็น เอ ด้วยสูตร กวาจิ ธาตุวิภตติปจฺจยานัน ทีฆ-วีปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁸⁹, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรน

¹⁷⁸⁵ รูป. -/420/308.

¹⁷⁸⁶ รูป. -/405/297.

¹⁷⁸⁷ รูป. -/354/247.

¹⁷⁸⁸ รูป. -/525/382.

¹⁷⁸⁹ รูป. -/488/351.

วิโยชเย¹⁷⁹⁰, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹⁷⁹¹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁷⁹² ฯ ใช้เป็น อิริเย ก็มี โดยการเปลี่ยน อ ที่ ร เป็น อี ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจจยานํ ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁹³ ฯ เพราะ อีร์-ธาคูมีความหมายว่า ห้วนไหว ก็มี จึงไขความว่า กเถยย-พิงกล่าว ฯ กถ-ธาคูมีความหมายว่า กล่าว, ลง เอยย วิภตฺติ ฯ

บทว่า กาม เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาธาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า จตฺปณฺณสา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า รูป เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาธาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า ปณฺณรส เป็นบทอาการะในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า อรูป เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาการะในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า ทฺวาทส เป็นบทอาการะในบทว่า อิริเย ฯ สองบทว่า อนุตฺตเร นฺวิเร เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌมฺสมฺทาเย ฯ บทว่า ฌมฺสมฺทาเย เป็นบทอวยวาธาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า อฏฺฐธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า อิริเย เป็นอาชยาดบท กัตฺตฺวาจก ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสรูปะของบทว่า อตฺโถ ฯ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตละ ฯ

ปาฐะว่า อฏฺฐธานฺนฺตฺตเร จิตฺตา ฯ ปาฐะนั้น ไม่เหมาะสมในภูกา ฯ ความว่า โลกุตตรจิต ตั้งอยู่แล้ว 8 ดวง ฯ

(366) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า ก็กามาวจรจิตทั้งหลาย ย่อมเป็นไปในภูมิอื่น มิใช่หรือ ท่านเรียกว่าจิตในกามภพเป็นต้น อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า เอตถ จ เป็นต้น ฯ ก็ในคานานี้ จิตทั้งหลายที่นับเนื่องในกามภพเป็นต้น โดยภาวะที่เป็นอารมณ์แห่งกามตัณหาเป็นต้น แม้จะเป็นไปในภูมิอื่นจากภูมิของตน ๆ บ้าง ท่านก็เรียกว่าจิตในกามภพเป็นต้น ฯ

จ-ศัพฺท เป็นวากยารัมภะ ฯ กามตัณหา เป็นเบื้องต้นแห่งตัณหาเหล่าใด ตัณหาเหล่านั้น ชื่อว่ากามตัณหาธิ ฯ ด้วย อาทิจ-ศัพฺท หมายถึงเอารูปตัณหาและอรูปตัณหา ฯ อันเป็นอารมณ์แห่งกามตัณหาเป็นต้น ชื่อว่ากามตัณหาทิวิสยะ ความเป็นแห่งอารมณ์แห่งกามตัณหาเป็นต้น ชื่อว่ากามตัณหาทิวิสยภาวะ ฯ ภพ คือ กาม ชื่อว่ากามภาวะ กามภพเป็นเบื้องต้นแห่งภพเหล่าใด ภพเหล่านั้น ชื่อว่ากามภวาธิ ฯ อันนับเนื่องในกามภพเป็นต้น ชื่อว่ากามภวาธิปริยาปนนะ ฯ ภูมิของตนของตน ชื่อว่าสกสกภูมิ ฯ ปิ-ศัพฺท เป็นโจทกาโกคฺคฺสูจนะ (คือความดำริของผู้ถามที่สงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) ฯ

บทว่า เอตถ จ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺตานิ ฯ บทว่า กามตฺตฺนหาทิวิสยภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า -ปริยาปนฺนานิ ฯ บทว่า กามภวาธิปริยาปนฺนานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตานิ ฯ บทว่า สกสกภูมิโต เป็นบทอปาทานะในบทว่า อณฺณตล ฯ บทว่า อณฺณตล เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตฺตมานานิปิ ฯ บทว่า ปวตฺตมานานิปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า กามภวาทิสฺสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นลึงค์ตละ ฯ อิติ-ศัพฺทเป็นอาการะในบทว่า วุตฺตานิ ฯ

¹⁷⁹⁰ รูป. -/12/9.

¹⁷⁹¹ รูป. -/67/59.

¹⁷⁹² รูป. -/14/10.

¹⁷⁹³ รูป. -/488/351.

(367) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำเนื้อความนั้นนั่นแลให้ปรากฏด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าว ว่า ยถา เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า เปรียบเหมือนสัตว์เดียรัจฉาน แม้เกิดในท้องของหญิงมนุษย์ ท่านก็รวมไว้ในพวกสัตว์เดียรัจฉานนั่นเอง เพราะนับเนื่องในกำเนิดสัตว์เดียรัจฉาน ๆ

เหล่ากอของนายมนุ ชื่อว่ามนุสสะ ๆ ลง อุตส ปัจจย ๆ ชื่ออิตถิ เพราะปรารถนาเขา เพราะถูกเขาปรารถนา คืออนารี ๆ อิศุ-ธาตุมีความหมายว่า ปรารถนา, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร สมาทีติ ฎมา¹⁷⁹⁴, เปลี่ยน ส เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानं ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁹⁵, นำเข้า ประกอบกัน, ลง อี ปัจจยอีก ๆ มนุษย์ด้วย มนุษย์นั้น เป็นหญิงด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามนุสสิตถิ ๆ ชื่อว่ากัจฉิ เพราะถูกดำ คือท้อง ๆ กุส-ธาตุมีความหมายว่า ดำ, ลง ฉิ ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีติ ปพพชชาทโย นิปจฺจนเต¹⁷⁹⁶, เปลี่ยน ส เป็น จ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानं ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ¹⁷⁹⁷ ๆ ปี-ศัพท์เป็นอรุจิสฺจนะ (แปลว่า แม็กัจจิง) ๆ ชื่อว่าติรัจฉานะ เพราะไปดำ คือสัตว์ทั้งหลาย ๆ ติร-ธาตุมีความหมายว่า ไปดำ, ลง ฉาน ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีติ ปพพชชาทโย นิปจฺจน เต¹⁷⁹⁸, ซ้อน จ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปรมา¹⁷⁹⁹ ๆ ชื่อว่าติรัจฉานคตะ เพราะเกิดขึ้นด้วย อำนาจการถือปฏิสนธิในสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ๆ ชื่อว่าโยนิ เพราะเป็นธรรมชาติไปอย่างเดียวกัน แห่งสัตว์ทั้งหลาย คือกำเนิดมีอันตขกำเนิดเป็นต้น ๆ ยู-ธาตุมีความหมายว่า ปะปน-เจือปน, ลง นิ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁸⁰⁰, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญญเสสุ จ¹⁸⁰¹ ๆ กำเนิด แห่งสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ชื่อว่าติรัจฉานโยนิ อันนับเนื่องในกำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ชื่อ ว่าติรัจฉานโยนิ- ปริยาปนนะ ความเป็นแห่งสัตว์ผู้นับเนื่องในกำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ชื่อ ว่าติรัจฉานโยนิ- ปริยาปนนะ ๆ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ในมนุษย์ทั้งหลาย ๆ

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๆ บทว่า มนุสสิตถิยา เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า กัจฉิสมี ๆ บท ว่า กัจฉิสมี เป็นบทอาธาระในบทว่า นิพพตโตปิ ๆ บทว่า นิพพตโตปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ติรัจฉานโคโต ๆ บทว่า ติรัจฉานโคโต เป็นบทกรรมในบทว่า สงคยหติ ๆ บทว่า ติรัจฉานโยนิยา เป็นบท อาธาระในบทว่า ปริยาปนนตตา ๆ บทว่า ปริยาปนนตตา เป็นบทเหตุในบทว่า สงคยหติ ๆ บทว่า ติรัจฉานเสว เป็นบทอาธาระในบทว่า สงคยหติ ๆ บทว่า สงคยหติ เป็นอาชยาตบท กัมมวจาก ๆ ตลา-ศัพท์ เป็นบทอุปเมยยะ ๆ

(368) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ก็โลกุตตรจิต เป็นจิตที่ไม่นับเนื่องในภูมิไหน ๆ มิใช่หรือ ท่านเรียกว่า จิตในโลกุตตรธรรม อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า กตถจि เป็นต้น ๆ จิตที่ไม่นับเนื่อง ในภูมิไหน ๆ เป็นส่วนหนึ่งแห่งหมวดโลกุตตรธรรม 9 ประการ ท่านเรียกว่า จิตในโลกุตตรธรรม ดุจใน ประโยคเป็นต้นว่า กิ่งทั้งหลายในต้นไม้ ฉะนั้น ๆ

¹⁷⁹⁴ รุป. -/653/480.

¹⁷⁹⁵ รุป. -/488/351.

¹⁷⁹⁶ รุป. -/660/483.

¹⁷⁹⁷ รุป. -/488/351.

¹⁷⁹⁸ รุป. -/660/483.

¹⁷⁹⁹ รุป. -/42/39.

¹⁸⁰⁰ รุป. -/651/471.

¹⁸⁰¹ รุป. -/434/318.

บทว่า กตถจิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อปริยาปนนานิ ๑ สองบทว่า อปริยาปนนานิ นววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศภูตานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๑ มีอย่าง 9 ด้วย มีอย่าง 9 นั้น เป็นโลกุตตรธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านววิธโลกุตตรธัมมะ หมวดแห่งโลกุตตรธรรม 9 อย่าง ชื่อว่านววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศะ ส่วนหนึ่งแห่งหมวดแห่งโลกุตตรธรรม 9 อย่าง ชื่อว่านววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศะ อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งหมวดแห่งโลกุตตรธรรม 9 อย่าง มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศภูตานิ ๑ บทว่า รุกฺข สาขาคีอาทิสฺส เป็นบทอาธาระ ๑ วย-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า อนุตฺตเร จิตตานิตี เป็นบทอาการะในบทว่า วุตตานิ ๑ บทว่า วุตตานิ เป็นกิตติบท กัมมวาทก ๑

(369) ท่านอาจารย์เมื่อจะกำหนดเนื้อความแม้อื่นอีก จึงกล่าวว่า **อถวา** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **กาเม** ในกามภพ และว่า **รูเป** ในรูปภพ นี้ เป็นการแสดงการลบบทหลัง ๑ ด้วยอำนาจหุติยาวิภัตติหุจนะ คือ ซึ่งจิตที่มีในรูปภพ ชื่อว่าอรุปาวจรจิต ซึ่งจิตชื่อว่าอนุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีจิตที่ยิ่งกว่า ในกาลานี้ บัณฑิตพึงเห็นการเชื่อมความอย่างนี้ว่า บัณฑิตพึงกล่าวจิตทั้งหลายที่มีในกามภพ คือ ที่เป็นกามาวจรว่ามี 54 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือที่เป็นรูปาวจรว่ามี 15 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือที่เป็นอรุปาวจรว่ามี 12 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในอนุตตรธรรม คือที่เป็นโลกุตตระว่ามี 8 ดวง ๑

จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น กามะ อิติ จ รูเป อิติ จ ๑ บทหลัง ชื่อว่าอุตตรปทะ การลบบทหลัง ชื่อว่าอุตตรปทโลปะ การแสดงการลบบทหลัง ชื่อว่าอุตตรปทโลปะนิทเทสสะ ๑

บทว่า กามะ รูเปติ จ เป็นบทสรุปะของบทว่า นิทเทโส ๑ บทว่า อุตตรปทโลปะนิทเทโส เป็นลึงค์ถละ ๑

จิตทั้งหลายมีอยู่ในรูปภพ ชื่อว่าอารูปปะ ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตต์ ตสเสทมณฺณตฺเตสุ จ¹⁸⁰² ๑ จิตอันยิ่งกว่าจิตเหล่านั้น ไม่มี เพราะเหตุนี้ จิตเหล่านั้น จึงชื่อว่าอนุตตระ เป็นจตุตถิพหุพีหิสมาส ๑ สองบทว่า อารูปานิ อนุตตรานิ เป็นหุติยาวิภัตติ, เปลี่ยน โย เป็น นิ ด้วยสูตร โอตฺติ นิจฺจ¹⁸⁰³, ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตร โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ¹⁸⁰⁴ ๑ อิติ แปลว่า อย่างนี้ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า อุปโยคหุจน- ๑ บทว่า อุปโยคหุจนวเสน เป็นบทหุติยาวิเสสณะในบทว่า ทฎฺฐพฺโพ ๑ ชื่อว่าอุปโยคะ เพราะถูกประกอบเข้ากับบทกิริยา คือหุติยาวิภัตติ ๑ ความหมายถูกกล่าวด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวจนะ การกล่าวความหมายมาก ชื่อว่าพหุจนะ หุติยาวิภัตติด้วย หุติยาวิภัตตินั้น เป็นพหุจนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปโยคหุจนะ ความเกี่ยวข้องแห่งหุติยาวิภัตติฝ่ายพหุจนะ ชื่อว่าอุปโยคหุจนวเสน ๑ บัณฑิตพึงกล่าวจิตทั้งหลายที่มีในกามภพ คือ ที่เป็นกามาวจรว่ามี 54 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือที่เป็นรูปาวจรว่ามี 15 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือ ที่เป็นอรุปาวจรว่ามี 12 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในอนุตตรธรรม คือที่เป็นโลกุตตระว่ามี 8 ดวง ๑ บทว่า กามะ ไชความเป็น กามาวจรานิ ๑ นัยแม้นในบทอื่นทั้งหลาย ก็เหมือนกันนี้แล ๑ ในวิกัปปีที่ 2 ไม่ปรากฏ ตลา-ศัพท์ ๑ ตลา-ศัพท์นั้น ยึดเอา บทว่า อิริเย ไว้ ๑

¹⁸⁰² รูป. -/376/275.

¹⁸⁰³ รูป. -/196/114.

¹⁸⁰⁴ รูป. -/147/86.

อิตี เอว-ศัพท เป็นบทสรุประของบทว่า สมพฺนโร ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมพฺนโร ฯ บทว่า สมพฺนโร เป็นบทกรรมในบทว่า ทฎฺฐพฺโพ ฯ การเชื่อมบทหน้ากับบทหลัง ชื่อว่า สัมพันธะ ฯ

(370) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้อธิบายเนื้อความในคาถาที่ 3 จึงกล่าวว่า **อิตถิ** เป็นต้น ฯ บัณฑิตทั้งหลาย ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์ คือ มีสภาวะบอกเนื้อความทั้งหลายโดยพิเศษ ย่อมจำแนกมนัส คือ จิต แยกประเภทเป็น 89 ดวงด้วยประการฉะนี้ คือ ด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตเป็นไปในภูมิ 4 ซึ่งต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติตามที่กล่าวแล้ว ฯ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมจำแนกจิต 121 ดวง คือ 100 ยิ่งด้วย 20 เกินไป 1 ฯ

ด้วยประการนี้ ชื่อว่าอิตถิง, ลง ถิ ปัจจัย ด้วยสูตร กิมเมหิ ถิ¹⁸⁰⁵ ฯ ศัพทว่า อิตถิ ใช้ในความหมายว่าแสดง เพราะฉะนั้น จึงไขความเป็น ยถาวุตเตน ฯ ประการ อันอาจารย์กล่าวแล้ว ชื่อว่า ยถาวุตตะ เป็นอภัยยิวาสมาส ฯ บทว่า ชาติ คือ ชาติที่เป็น กุศล อกุศล วิปาก และกิริยา ฯ ความต่างกันโดยชาติ ชื่อว่าชาติเภทะ อันต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติ ชื่อว่าชาติเภทภินนะ ฯ ภูมิทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุภูมิ เป็นอสมมาตรทิวาสมาส ฯ อันเป็นไปในภูมิ 4 ชื่อว่าจตุภูมิกะ, ลง ญิก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสฺสนิธานนียคฺสิปฺปกณฺทชิวิกตฺเตสุ จ¹⁸⁰⁶ ฯ อันเป็นไปในภูมิ 4 ด้วย อันเป็นไปในภูมิ 4 นั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุภูมิจิตตะ อันต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติด้วย อันต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติเหล่านั้น เป็นจิตที่เป็นไปในภูมิ 4 ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าชาติเภทภินนจตุภูมิจิตตะ ฯ บรรดาบทเหล่านั้น ในบทวิเสสณะทั้ง 2 ท่านใส่บทวิเสสณะว่า ชาติเภทภินน นิมิตฺตังคคาถาว่า **ทวาทสากุสลาเนว** ฯ ใส่บทวิเสสณะว่า จตุภูมิ กเข้ามามีได้มั่งถึงคาถาว่า **จตุพลยสธา** ฯ ความต่างกันแห่งจิตที่เป็นไปในภูมิ 4 อันต่างกันโดยความต่างแห่งชาติ ชื่อว่าชาติเภทภินนจตุภูมิจิตตะเภทะ ฯ ความต่างแห่งกุศลจิต 12 ดวง ความต่างแห่งกุศลจิต 21 ดวง ความต่างแห่งวิปากจิต 36 ดวง ความต่างแห่งกิริยาจิต 20 ดวง ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสະ ความเกี่ยวข้องแห่งความต่างกันแห่งจิตที่เป็นไปในภูมิ 4 อันต่างกันโดยความต่างแห่งชาติ ชื่อว่าชาติเภทภินนจตุภูมิจิตตะเภทวสະ ฯ อันหย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกุนะ 90 อันหย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกุนนวุติ ฯ ความต่างกัน ชื่อว่าเปภะ ความต่างกัน 89 ดวง มีอยู่ในจิตใด จิตนั้น ชื่อว่าเอกุนนวุติเปภะ ฯ บทว่า เอกุนนวุติเปภะ นี้ ย่อมเหมาะสมกับในบทว่า เอกุนนวุติวิธิ ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงใส่บทว่า กตฺวา ที่ไม่มีอยู่ไว้ในคาถา ฯ เฉลยว่า ท่านอาจารย์ใส่บทว่า กตฺวา ไว้เพื่อให้รู้ว่า การทำจิตที่แยกประเภทเป็น 89 ดวง ชื่อว่าเป็นการจำแนกจิต ฯ ก็ถ้าเมื่อไม่ใส่บทว่า กตฺวา ไว้ไซ้ ฤทธิคือการจำแนก ก็ไม่พึงปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า กตฺวา เข้ามาเพื่อให้การทำกรจำแนกให้ปรากฏนั่นเอง ฯ บทว่า กตฺวา อธิบายว่า วตฺวา-กล่าวแล้ว ฯ มานส-ศัพทในบทว่า อปฺปตฺตมานสา เสชา นี้ ไขความเป็น จิตต์ เพราะเป็นไปแม้ในอรหัตตผล ฯ บุคคลชื่อว่าวิจักขณะ เพราะเห็นเนื้อความได้โดยพิเศษ ฯ จกฺข-ธาตุมีความหมายว่า พุตชัดเจน, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร กตฺตฺกรณฺปเทเสสุ จ¹⁸⁰⁷, เปลี่ยน

¹⁸⁰⁵ รุป. -/422/309.

¹⁸⁰⁶ รุป. -/374/271.

¹⁸⁰⁷ รุป. -/597/435.

ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ¹⁸⁰⁸, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ¹⁸⁰⁹ ฯ ใช้เป็น วิภขณา ก็มี ฯ บทว่า วิภขณา นั้น ไขความเป็น วิเสสน อตถานํ จภขณสภาวะ-มีสภาวะบอกเนื้อความทั้งหลายโดยพิเศษ ฯ ใสบทกรรมว่า อตถ เข้ามา ฯ ใสบทว่า สภาวะ เข้ามาด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ ชื่อว่าอัตถะ เพราะถูกรู้ การบอกคือเห็นเนื้อความอย่างประจักษ์ ชื่อว่าอัตถจักขณะ การบอกเนื้อความเป็นสภาวะคือเป็นปกติของบุคคลเหล่าใด มีอยู่ บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าอัตถจักขณสภาวะ ฯ ใสบทประธานว่า ปณฺทิต เข้ามา ฯ บุคคลชื่อว่าปณฺทิตะ เพราะรู้ ฯ ปติ-ชาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุชฺฌมาทิตฺถ กตฺตริ¹⁸¹⁰, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกโร¹⁸¹¹, ลง นิคคหิตอาคม ด้วยสูตร นิคคหิตถญ¹⁸¹², เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ณ ด้วยสูตร วคฺคณฺตํ วา วคฺเค¹⁸¹³ ฯ คำว่า วาภา นี้กล่าวไว้ด้วยอำนาจการประพันธ์คาถา ฯ

ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า เนื้อความของจิตนั้น มีอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้ จึงกล่าวว่า อถวา ฯ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมจำแนกจิต 121 ดวง คือ 100 ยิ่งด้วย 20 เกินไป 1 ฯ แสดงไขบทว่า เอกุตฺตร ดังนี้ ฯ ใคร ๆ พึงสงสัยเนื้อความว่า 20 ถ้วน เพราะ เอก-ศัพท์กล่าวแต่ความหมายเสมอ กัน เพื่อห้ามความหมายนั้น จึงใส่ อุตฺตร-ศัพท์เข้ามา ฯ ใส อธิก-ศัพท์เข้ามาเพื่อเว้นเนื้อความว่า 100 คุณด้วย 20 ดังนี้ ฯ อุตฺตร และ อธิก-ศัพท์ทั้ง 2 เป็นไวพจน์กัน ฯ 20 เกินด้วย 1 ชื่อว่าเอกุตฺตรวิสาธิตะ อันยิ่งด้วย 20 เกินด้วย 1 ชื่อว่าเอกุตฺตรวิสาธิตะ ฯ

บทว่า อิตถํ ยถาวุตฺเตน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิภขณติ ฯ บทว่า ชาติมภินนจตุ-ภูมิจิตตเภทวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เอกุณฺนวุติปปเภทํ ฯ บทว่า เอกุณฺนวุติปปเภทํ เป็น บทกรรมในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วิภขณติ ฯ บทว่า มานสํ จิตฺตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิภขณติ ฯ บทว่า วิเสสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จภขณ- ฯ บทว่า อตถานํ จภขณสภาวะ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปณฺทิตา ฯ บทว่า ปณฺทิตา เป็นบทกัตตา ฯ บทว่า เอกุตฺตรวิสาธิตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สตํ ฯ บทว่า สตํ เป็นบทกรรม ฯ

(371) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคำในบทว่า ปฐมชฺฌานโสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ จึงกล่าวว่า ฌาน- เป็นต้น ฯ ชื่อว่าปฐมชฺฌานโสตาปัตติมรรคจิต เพราะวิเคราะห์ว่า โสตาปัตติมรรคจิต นั้นด้วย เป็นปฐมชฺฌาน เพราะเป็นเสมือนกับปฐมชฺฌาน เป็นต้น ด้วยอำนาจองค์ฌานนั้นด้วย ฯ

องค์ทั้งหลายแห่งฌาน ชื่อว่าฌานังคะ ความเกี่ยวข้องแห่งองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังควสะ ฯ ที่ 1 ด้วย ที่ 1 นั้น เป็นฌานด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปฐมชฺฌานะ อันเสมือนกับปฐมชฺฌาน ชื่อว่าปฐมชฺฌานสทิสสะ ความเป็นแห่งการเหมือนกับปฐมชฺฌาน ชื่อว่าปฐมชฺฌานสทิสตตะ ฯ รูปวิเคราะห์ ว่า ปฐมชฺฌานญจ ตํ โสตาปัตติมคฺคจิตฺตญจ เป็นวิเสสนพุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ

¹⁸⁰⁸ รุป. -/570/417.

¹⁸⁰⁹ รุป. -/550/402.

¹⁸¹⁰ รุป. -/606/441.

¹⁸¹¹ รุป. -/547/400.

¹⁸¹² รุป. -/57/52.

¹⁸¹³ รุป. -/49/46.

บทว่า ฆานงควเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า -สทิส- ฯ บทว่า ปรมชฆานาหิ- สทิสตดา เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมชฆานํ ฯ สองบทว่า ปรมชฆานํ ตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โสตาปตติมคคจิตตถจ ฯ อิติ-ศัพทเป็นบทเหตุ ฯ

(372) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ปาทกชฆาน-** เป็นต้น เพื่อปรารณาคำว่า **ฆานงควเสน ปรมชฆานาหิสทิสตดา** ฯ ความจริง มรรคทั้ง 4 ได้ชื่อว่าปฐมฆาน เป็นต้น แต่ละอย่างแยกออกเป็น 5 เพราะความปรากฏแห่งองค์ฆานมีวิตก เป็นต้น ซึ่งเหมือนกับฆานนั้น ๆ ด้วยอำนาจฆานที่เป็นบาทฆานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอริยาศัยแห่งบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ

บุคคลทั้งหลายย่อมบรรลุมรรคด้วยฆานนั้น เพราะเหตุนี้ ฆานนั้น จึงชื่อว่าปาทกะ ฯ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา¹⁸¹⁴ ฯ ฆานคือ บาท ชื่อว่าปาทกชฆานะ ฯ ชื่อว่าสัมมสิตะ เพราะพระโยคาวจรพิจารณา ฆานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว ชื่อว่าสัมมสิตชฆานะ ฯ อริยาศัยแห่งบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่าบุคคลชฆาสะยะ ฯ ฆานที่เป็นบาทด้วย ฆานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้วด้วย อริยาศัยแห่งบุคคลด้วย ชื่อว่าปาทกชฆาน- สัมมสิตชฆานบุคคลชฆาสะยะ ฯ บางคัมภีร์ เพิ่ม ปี-ศัพทว่า ปาทกชฆานสมมสิตชฆานบุคคลชฆาสะเย- สฺปิ ก็มี ฯ นั้นไม่ควร ฯ หิ-ศัพท เป็นทหิทธิกรณะ ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัญญตรวสะ ฯ เสมือนกับฆานนั้น ๆ ชื่อว่าตั้งตั้งฆานสทิสสะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ฯ วิตกเป็น เบื้องต้นแห่งองค์ทั้งหลายเหล่าใด องค์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าวิตกกาหิ องค์คือวิตก เป็นต้น ชื่อว่า วิตกกาหิอังคะ อันเสมือนกับฆานนั้น ๆ ด้วย อันเสมือนกับฆานนั้น ๆ เหล่านั้น เป็นองค์มีวิตก เป็นต้น ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตั้งตั้งฆานสทิสวิตกกาหิอังคะ ฯ ความปรากฏ ชื่อว่าปาตุภาวะ ความปรากฏแห่งองค์ฆานมีวิตก เป็นต้นอันเสมือนกับฆานนั้น ๆ ชื่อว่าตั้งตั้งฆานสทิสวิตกกาหิอังคะ- ปาตุภาวะ ฯ ปี-ศัพท มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ ปฐมฆาน เป็นต้นด้วย ปฐมฆาน เป็นต้นนั้น เป็นชื่อด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปรมชฆานาหิโวหาระ ฯ บทว่า วิภชฺชนฺติ มาจาก วิ บทหน้า ภช-ธาตุมีความหมายว่า เหลลา-ถาก ฯ การแยกออก คือการทำให้แยกกัน ฯ ลง อนฺเต วิภตฺติ, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁸¹⁵, เปลี่ยน ชย เป็น ชช ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ สธาตฺวตสฺส¹⁸¹⁶, ซ้อน ช, เปลี่ยน อนฺเต วิภตฺติ ฝ่ายอตฺตโนบท เป็น อนฺติ วิภตฺติฝ่ายปรัสสบท ด้วยสูตร อตฺตโนปทานิ ปรัสสพทตฺ¹⁸¹⁷ ฯ

บทว่า ปาทกชฆานสมมสิตชฆานบุคคลชฆาสะเยสุ เป็นสัตตมีวิภตฺติใช้ในนิทธารณะ ฯ บทว่า อญฺญตรวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า -สทิส- ฯ บทว่า ตตฺตฆานสทิสวิตกกาหิองฺคปาตุภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะ หรือบทเหตุในบทว่า ลภฺนฺตา ฯ บทว่า จตฺตาโรปี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มคฺคา ฯ บทว่า มคฺคา เป็นบทหุตตกัมมะในบทว่า วิภชฺชนฺติ ฯ บทว่า ปรมชฆานาหิโวหารํ เป็นบทกรรมในบทว่า ลภฺนฺตา ฯ บทว่า ลภฺนฺตา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มคฺคา ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทวิเสสนะหรือบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ปญฺจธา ฯ บทว่า ปญฺจธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิภชฺชนฺติ ฯ บทว่า วิภชฺชนฺติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาทจ ฯ

¹⁸¹⁴ รูป. -/568/414.

¹⁸¹⁵ รูป. -/445/323.

¹⁸¹⁶ รูป. -/447/324.

¹⁸¹⁷ รูป. -/446/323.

(373) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำที่ตนกล่าวว่า **ฌานงควเสน** เป็นต้นสำเร็จด้วยคำของอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เตนาท** เป็นต้น ๆ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ฌานงคโยคณเทน** ดังนี้ เป็นต้น ๆ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาท ๆ ก็เนื้อความนี้ว่า มรรคทั้ง 4 เสมือนกับฌานนั้น ๆ ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว ด้วยอำนาจอริยวงศ์ ดังนี้ ไม่ควร ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะไขความบทว่า จตตารโ มคคา นั้นว่า บทว่า จตตารโ มคคา นี้ พึงสัมพันธ์เข้ากับบทว่า ลภนตา นี้ และบทว่า จตตารโ มคคา พึงสัมพันธ์เข้ากับบทว่า ตตฺตฌานสทิสตฺตา นี้ คำทั้งสองนั้น ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มณีสารมัญชสา ผิด ๆ เพราะว่า ท่านอาศัยปาฐะที่ผิดกล่าวคำนั้นว่า เพราะเสมือนด้วยอำนาจสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ ก็คำนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยความหลงลืมอย่างยิ่ง เหมือนเข้าไปสู่ที่มีดมิด ฉะนั้น ๆ

(374) ท่านอาจารย์เมื่อจะขยายความฌานที่เป็นบาท ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอริยาศัยแห่งบุคคลให้พิสดาร จึงกล่าวว่า **ตตถ** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า บรรดาฌานที่เป็นบาท ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอริยาศัยแห่งบุคคลนั้น เมื่อพระโยคาวจรเข้าฌานใด ๆ บรรดาปฐมฌาน เป็นต้น ออกจากฌานที่เข้านั้นแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา เป็นไป ฌานนั้น ๆ ชื่อว่าฌานที่เป็นบาท เพราะเป็นปทัฏฐาน (ที่ตั้ง) คือเป็นเหตุใกล้แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ๆ

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๆ บทว่า ปาทกชฌานํ เป็นบทนิทธารณียะ ๆ บทว่า ปรมชฌานาทีสุ เป็นบทนิทธารณะ ๆ บทว่า ยํ ยํ ฌานํ เป็นบทนิทธารณียะ ๆ บทว่า ยํ ยํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานํ ๆ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สมาปชชิตฺวา ๆ บทว่า สมาปชชิตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วุฏฺฐาย ๆ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ๆ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสนตฺสส ๆ บทว่า สงฺขารเ เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสนตฺสส ๆ ชื่อว่าสังขาระ เพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง ได้แก่สังขตธรรม ๆ บทว่า สมมสนตฺสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปวตฺตา ๆ บทว่า วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตฺตา ๆ

มรรคชื่อว่าวุฏฐานะ เพราะเป็นนิมิตภายนอกที่ออกจากวัตถุที่ยึดมั่นและที่เป็นไปภายใน ๆ วิ อุ บทหน้า ฐา-ฐาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ยุ ปัจจัย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตรอนกา ญณฺวณฺ¹⁸¹⁸ ๆ ชื่อว่าวุฏฐานคามินี เพราะเข้าถึงการออกจากวัตถุที่ยึดมั่นได้ ความว่า ถูกกระทบพร้อมทั้งมรรค ๆ คมฺ-ฐาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ฐาตุยา กมฺมาทิมหิ โณ¹⁸¹⁹, ลบ ณ อนุพันธ์และทำการวุทธิ, ลง อิณี ปัจจัยอีก ๆ ปัญญาชื่อว่าวิปัสสนา เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ ๆ วิปัสสนาคือวุฏฐานคามินี ชื่อว่าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ได้แก่สังขารุเปกขาญาณพร้อมด้วยอนุโลมญาณ ๆ

บทว่า ปวตฺตา เป็นกิตบถ กัตตุวจาก ๆ บทว่า ตํ ตํ เป็นบทสัณญี ๆ บทว่า ปาทกชฌานํ เป็นบทสัณญี ๆ บทว่า วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปทฺฐาน- ๆ บทว่า ปทฺฐานภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปาทกชฌานํ ๆ

¹⁸¹⁸ รุป. -/570/417.

¹⁸¹⁹ รุป. -/561/411.

บุคคลย่อมบรรลุมรรคผล ด้วยเหตุหนึ่ง เพราะเหตุหนึ่ง จึงชื่อว่าปทะ ฯ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา¹⁸²⁰ ฯ ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้ เพราะเหตุหนึ่ง จึงชื่อว่าฐานะ ฯ การบรรลุมรรคผลด้วย การบรรลุมรรคผลนั้น เป็นเหตุที่ตั้งด้วย เพราะเหตุหนึ่ง จึงชื่อว่า ปทัฏฐานะ ความเป็นแห่งเหตุเป็นที่ตั้งแห่งการบรรลุมรรคผล ชื่อว่าปทัฏฐานภาวะ ฯ เมื่อบุคคลพิจารณา ฌานนั้น ๆ อยู่ วุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้น เป็นไป ฌานนั้น ชื่อว่าสัมมสติชฌานะ ฯ

(375) อธิบายที่แก่งพระโยคาวจรอย่างนี้ว่า โฉนหนอ มรรคที่ประกอบด้วยองค์ 5 ที่ เหมือนกับปฐมฌาน พึงมีแก่เรา หรือว่ามรรคที่ต่างด้วยมรรคมองค์ 4 เป็นต้น ที่เหมือนกับทุติยฌาน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง พึงมีแก่เรา ชื่อว่าอธิบายแก่งบุคคล ฯ

บทว่า สมมสนตสส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตทา ฯ บทว่า สา เป็นบทกัตตา ฯ บทว่า ตํ คือ ฌานนั้น ๆ ฯ บทว่า ตํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า สมมสติชฌานํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อโห เป็นบท อาสังสัถถนิบาต ฯ บทว่า วต เป็นบทเอกิงสัถถนิบาต ฯ บทว่า เม เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปรมชฌาน- ฯ บทว่า ปรมชฌานสทิสโส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ฯ เสมือนกับปฐมฌาน ชื่อว่า ปรมชฌานสทิสะ ฯ บทว่า มคโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ภเวยฺย ฯ บทว่า ปญจงคิกโก เป็นบท วิดติกัตตาในบทว่า ภเวยฺย ฯ องค์ทั้งหลาย 5 ชื่อว่าปัญจจคะ องค์ 5 ของฌานนั้น มีอยู่ เพราะเห็นนั้น จึงชื่อว่าปัญจจคิกะ ฯ บทว่า ทุติยฌานาทีสุ เป็นบทนิทธารณะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปปะ ฯ สองบท ว่า อญตฺรสทิสโส จตฺรจคาทีเกโท เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ฯ เสมือนกับสภาวะธรรมอย่างใด อย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัญญตฺรสทิสะ ฯ องค์ทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตฺรจคะ ลง ร อาคม องค์ 4 เป็นเบื้องต้น แห่งองค์ทั้งหลายเหล่านี้ องค์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าจตฺรจคาที ความต่างกันแห่งองค์มีองค์ 4 เป็นต้น ในมรรคใด มีอยู่ มรรคหนึ่ง ชื่อว่าจตฺรจคาทีเกทะ ฯ บทว่า มคโค เป็นบทกัตตาในบทว่า ภเวยฺย ฯ อติ เหว-ศัพท์เป็นบทสรูปนิทสสนะในบทว่า อุปฺปนฺนชฺมาสโย ฯ บทว่า โยคาวจรสส เป็นบทสัมพันธะใน บทว่า อชฺมาสโย ฯ ชื่อว่าโยคาวจร เพราะบำเพ็ญความเพียร ฯ บทว่า อุปฺปนฺนชฺมาสโย เป็นบท สัณญี ฯ อธิบายอันเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าอุปฺปนฺนชฺมาสยะ ฯ บทว่า ปุคฺคชฺมาสโย นาม เป็นบทสัณญี ฯ

(376) ท่านอาจารย์ครั้งแสดงอาการ 3 มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น เมื่อจะแสดงมรรคที่ บุคคลให้เกิดขึ้นอันเสมือนกับฌานที่เป็นบาทเป็นต้น จึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น ฯ บรรดาฌานที่เป็น บาทเป็นต้น พระโยคาวจรรูปใด เข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาปฐมฌานเป็นต้น ออกจากฌานที่ เข้านั้นแล้ว พิจารณาปิณฑกสังขารทั้งหลาย (สังขารอื่นจากฌานที่เข้า) ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น มรรค นั้นของพระโยคาวจรรูปนั้น ย่อมเป็นเหมือนฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ มีปฐมฌานเป็นต้น ฯ

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า ปาทกชฌาน- ในบทว่า ปาทกชฌานสทิสโส นี้ เป็น บทนิทธารณียะ ฯ บทว่า เยน เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปฺปาทีโต ฯ บทว่า ปรมชฌานาทีสุ เป็นบท นิทธารณะ ฯ บทว่า อญตฺร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานํ ฯ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สมาปชฺชิตฺวา ฯ บทว่า สมาปชฺชิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุฏฺฐาย ฯ บทว่า ตโต เป็นบท อปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ฯ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า ปิณฑกสงฺขารเ เป็นบทกรรมในบทว่า ปาทกชฌานโต อญตฺรสงฺขารเ สมมสิตฺวา ฯ อันคละกันด้วย

¹⁸²⁰ รูป. -/568/414.

อันคละกันนั้น เป็นสังขารด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปกิณณกสังขาระ ๆ บทว่า สมมสิตวา เป็นบท
 ปุพพกาลกิริยาในบทว่า ปญญา ยปริมชชิตวา อวชชิตวา อุปาตีโต ๆ บทว่า มคโค เป็นบทปกติ-
 กัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า อุปาตีโต เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ตสส เป็นบท
 สัมพันธะในบทว่า มคโค ๆ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ๆ บทว่า มคโค เป็นบทปกติ-
 กัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ปรมชฌานาตีตตปาทกชฌานสทิสโส เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ

ปฐมฌานเป็นเบื้องต้นแห่งฌานทั้งหลายมีทุติยฌานเป็นต้นเหล่าใด ฌานทั้งหลายมีทุติย-
 ฌานเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปฐมฌานาติ ฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ คือปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าปรมช-
 ฌานาตีตตปาทกชฌานะ อันเสมือนกับฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ คือปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าปรมช-
 ฌานาตีตตปาทกชฌานสทิสะ ๆ

(377) ก็ถ้าฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่มี พระโยคาวจรพิจารณาฌาน
 อย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาปฐมฌานเป็นต้นอย่างเดียว ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น มรรคนั้นของพระโยคาวจร
 นั้น ก็เหมือนฌานที่พิจารณาแล้ว ๆ

สเจ-ศัพท เป็นบทปริกัปปะในบทว่า โหติ ๆ ปน-ศัพท เป็นบทวิเสสตัถะ ๆ สองบทว่า
 วิปัสสนาปาทกั ยงกิลยจิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานั ๆ ฌานอันเป็นบาทของวิปัสสนา ชื่อว่า
 วิปัสสนาปาทกะ ๆ บทว่า ฌานั เป็นบทกัตตาในบทว่า นตถิ ๆ บทว่า เกวลั เป็นบทกิริยาวิเสสณะใน
 บทว่า สมมสิตวา ๆ บทว่า ปรมชฌานาตีสุ เป็นบทนินทธารณะ ๆ บทว่า อญญตรั เป็นบทวิเสสณะของ
 บทว่า ฌานั ๆ บทว่า ฌานั เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตวา ๆ บทว่า สมมสิตวา เป็นบทปุพพกาล-
 กิริยาในบทว่า อุปาตีโต ๆ บทว่า มคโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า อุปาตีโต เป็นบท
 วิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มคโค ๆ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะ
 ของบทว่า มคโค ๆ บทว่า มคโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า สมมสิตชฌานสทิสโส เป็น
 บทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ อันเสมือนกับฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว ชื่อว่าสมมสิตชฌาน-
 สทิสะ ๆ

(378) ก็ถ้าพระโยคาวจรเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง พิจารณาฌานอื่นจากฌานที่เข้านั้น
 ให้มรรคเกิดขึ้นในเวลาอันนั้น มรรคของพระโยคาวจรนั้น ย่อมเป็นเหมือนกับฌานที่เป็นบาทและฌานที่
 พิจารณาแล้ว 2 อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจอหัตถ์แห่งบุคคล ๆ

ยทิ-ศัพท เป็นบทปริกัปปะในบทว่า โหติ ๆ ปน-ศัพท เป็นบทวิเสสตัถะ ๆ บทว่า ยถกิลยจิ
 เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานั ๆ บทว่า ฌานั เป็นบทกรรมในบทว่า สมาชชิตวา ๆ บทว่า
 สมาชชิตวา เป็นบทปุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตวา ๆ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า
 อญญั ๆ บทว่า อญญั เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตวา ๆ แม้ วา-ศัพทในบทว่า อญญั วา ก็มี ๆ วา-
 ศัพทนั้น ไม่ควร ไม่เหมาะสมกับบทว่า ทวีสุ ๆ บทว่า สมมสิตวา เป็นบทปุพพกาลกิริยาในบทว่า
 อุปาตีโต ๆ บทว่า อุปาตีโต เป็นบทวิเสสณะของปาฐะที่เหลือว่า มคโค ๆ บทว่า ตทา เป็นบทกาล-
 สัตตมีในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ปุคคชฌมาสยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สทิสโส ๆ ความ
 เกี่ยวข้องแห่งอหัตถ์ของบุคคล ชื่อว่าปุคคชฌมาสยวสะ ๆ บทว่า ทวีสุ คือ เป็นบทนินทธารณะ ในบท
 ว่า ปาทกชฌานสมมสิตชฌานเนสสุ ๆ บทว่า อญญตร- เป็นบทนินทธารณียะ ๆ บทว่า มคโค เป็นบทที่
 เหลือในบทว่า อญญตรสทิสโส ๆ บทว่า อญญตรสทิสโส เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๆ

(379) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ก็ถ้าอัยาศัยแห่งบุคคลอย่างนั้นไม่มี มรรคที่พระโยคาวจรออกจากภวนชั้นต่ำ ๆ แล้วพิจารณาธรรมชั้นสูง ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าว ว่า สเจ เป็นต้น ๆ

บทว่า สเจ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า นตฺถิ ๆ ปน-ศัพฺท เป็นบทวิเสสตัดละ ๆ บทว่า บุคคลสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อชฺฌาสโย ๆ บทว่า ตถาวโร เป็นบทวิเสสของบทว่า อชฺฌาสโย ๆ อย่าง คือประการนั้น ของอัยาศัยนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตถาวโร ๆ บทว่า อชฺฌาสโย เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ๆ บทว่า เภฏฺฐิมฺเหฏฺฐิมฺชฌมานโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ๆ อันเป็นไปในเบื้องต่ำ ชื่อว่าเหฏฺฐิมะ, ลง อิม ปัจจย ด้วยสูตร ชาติาทินิมิมิยา จ¹⁸²¹ ๆ ภาวนอันเป็นไปในเบื้องต่ำ ๆ ชื่อว่า เภฏฺฐิมฺเหฏฺฐิมฺชฌมานะ ๆ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตฺวา ๆ บทว่า อปุรุปริชฌานธมฺเม เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตฺวา ๆ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุปฺปาทิต- ๆ บทว่า อุปฺปาทิตมคฺโค เป็นบทปกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ปาทกชฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนเปกฺขิตฺวา ๆ บทว่า อนเปกฺขิตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า สมมสิตชฌานสทิสฺโส เป็นบทวิกตีกัตตาในปาฐะที่เหลื่อว่า โหติ ๆ บทว่า อปุรุปริชฌานโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ๆ ปน-ศัพฺท เป็นบทวิเสสตัดละ ๆ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตฺวา ๆ บทว่า เภฏฺฐิมฺเหฏฺฐิมฺชฌานธมฺเม เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตฺวา ๆ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุปฺปาทิต- ๆ บทว่า อุปฺปาทิตมคฺโค เป็นบทปกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า สมมสิตชฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนเปกฺขิตฺวา ๆ บทว่า อนเปกฺขิตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ปาทกชฌานสทิสฺโส เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๆ

(380) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำที่กล่าวว่า ปาทกชฌานสทิสฺโส-เสมือนกับภวนที่เป็นบาท ดังนี้ ให้มั่นคง จึงกล่าว ว่า เภฏฺฐิม- เป็นต้น ๆ ก็ถ้าอัยาศัยแห่งบุคคลอย่างนั้นไม่มี ๆ มรรคที่พระโยคาวจรออกจากภวนชั้นต่ำ ๆ แล้วพิจารณาธรรมชั้นสูง ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหมือนภวนที่พิจารณาแล้ว ไม่คำนึงถึงภวนที่เป็นบาท ส่วนมรรคที่พระโยคาวจรออกจากภวนชั้นสูง ๆ แล้วพิจารณาภวนธรรมชั้นต่ำ ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหมือนภวนที่เป็นบาท ไม่คำนึงถึงภวนที่พิจารณาแล้ว ๆ ความจริง ภาวนที่สูง ๆ ย่อมมีกำลังกว่าภวนชั้นต่ำ ๆ แล ๆ ใช้เป็น เภฏฺฐิมชฌานโต ก็มี ๆ

บทว่า เภฏฺฐิมฺเหฏฺฐิมฺชฌานโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า พลวตฺโร ๆ หิ-ศัพฺท เป็นบททัฬหีकरणะ ๆ บทว่า อปุรุปริชฌานํ เป็นลึงคตัดละ ๆ บทว่า พลวตฺโร เป็นบทวิเสสของบทว่า ภาวนํ ๆ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสมาปັນนะ ๆ

(381) ท่านอาจารย์หมายเอาคำที่ทักท้วงว่า การกำหนดภวน เป็นอย่างไร ส่วนการกำหนดเวทนา เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าว ว่า เวทนานิยโม ปน เป็นต้น ๆ ส่วนการกำหนดเวทนาแม้ในมรรคทั้งหมด ย่อมมีโดยกำหนดภูฏฐานคามินีวิปัสสนา ๆ การกำหนด ชื่อว่านิยมะ การกำหนดเวทนา ชื่อว่า เวทนานิยมะ ๆ

บทว่า เวทนานิยโม เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๆ ปน-ศัพฺท เป็นบทวิเสสตัดละ ๆ บทว่า สพฺพตถาปี เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทนา- หรือเป็นบทอาธาระแม้ในบทว่า โหติ ๆ บทว่า ภูฏฐาน-

¹⁸²¹ รูป. -/378/280.

คามินีวิปัสสนานियเมเน เป็นบทธตติยาวิเสสณะในบทว่า โหติ ฯ การกำหนดคือวฏฐานคามินีวิปัสสนา ชื่อว่าวฏฐานคามินีวิปัสสนานियมะ ฯ

(382) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า การกำหนดองค์ฌานของพระอรหันต์ผู้สูกขวิปัสสกะ ย่อมมีโดยกำหนดวฏฐานคามินีวิปัสสนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตถา เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า การกำหนดองค์ฌานทั้งสิ้นของพระอรหันต์ผู้สูกขวิปัสสกะก็เหมือนกัน คือ ย่อมมีโดยกำหนดวฏฐานคามินีวิปัสสนา ฯ

บทว่า ตถา คือ ย่อมแสดงบทว่า วฏฐานคามินีวิปัสสนานियเมเน-โดยกำหนดวฏฐานคามินีวิปัสสนา ฯ ตถา-ศัพท์ เป็นบทธตติยาวิเสสณะในบทว่า โหติ ฯ วิปัสสนา ชื่อว่าสูกขา เพราะแห่งแล้ง ฯ สุต-ธาตุมีความหมายว่า เที้ยว-แห้ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตตริ¹⁸²², เปลี่ยน ต เป็น กข ด้วยสูตร สุตปจสกาทิต กขกกา จ¹⁸²³ ฯ ส ท้ายธาตุ หายไป ฯ ปัญญา ชื่อว่าวิปัสสกะ เพราะเหตุโดยอาการต่าง ๆ ฯ วิ บทหน้า ทิส-ธาตุมีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁸²⁴, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺณฺน¹⁸²⁵, เปลี่ยน ทิส เป็น ปสฺส ด้วยสูตร ทิสสส ปสฺสทิสสทกขา วา¹⁸²⁶ ฯ ชื่อว่าสูกขวิปัสสกะ เพราะมีปัญหาเห็นแจ้งที่แห่งแล้งไร้ความเยื่อใยอันเหนียวแน่นเพราะไม่มีความสเนหากกล่าวคือปฐมภาวนา (สมถภาวนา) ฯ บทว่า สูกขวิปัสสสกะ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ฌานงค- ฯ บทว่า สกขฌานงคินิโย เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ ชื่อว่ากละ เพราะถูกนับ คือ ส่วนประกอบ ฯ กล-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁸²⁷ ฯ ชื่อว่าสกละ เพราะเป็นไปพร้อมกับการนับ องค์ฌานที่เป็นไปพร้อมกับการนับ ชื่อว่าสกลัษฌานังคะ การกำหนด ชื่อว่านิยมะ การกำหนดองค์ฌานที่เป็นไปพร้อมกับการนับ (ทั้งสิ้น) ชื่อว่าสกลัษฌานังคินิยมะ ฯ

(383) ท่านอาจารย์เพื่อปรารณาคำนั้นนั่นแล จึงกล่าวว่า ตสฺส ทิ เป็นต้น ฯ ความจริงเพราะไม่มีการกำหนดด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้นเหล่านั้น โดยที่พระอรหันต์ผู้สูกขวิปัสสกะนั้น ไม่มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น มรรคที่ประกอบด้วยองค์ 5 เท่านั้น จึงมีโดยกำหนดวิปัสสนา ฯ

บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อภาเวน เป็นบทสัมพันธะแม่ในบทว่า มคฺโค ฯ ทิ-ศัพท์ เป็นบททัฬหีกรณะ ฯ บทว่า ปาทกขฌานาทินมภาเวน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อภาเวน ฯ ฌานที่เป็นบาท เป็นเบื้องต้นแห่งฌานทั้งหลายเหล่าใด ฌานทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าปาทกขฌานาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้วและอัยยาศัยของบุคคล ฯ บทว่า อภาเวน เป็นบทธตติยาวิเสสณะ หรือเป็นบทเหตุในบทว่า อภาวโต ฯ บทว่า เตสํ วเสน ความว่า ด้วยความเกี่ยวข้องแห่งฌานที่เป็นบาทเป็นต้นเหล่านั้น ฯ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า วเสน เป็นบทธตติยาวิเสสณะในบทว่า นิยม- ฯ บทว่า นิยมภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า โหติ ฯ การกำหนด ชื่อว่านิยมะ ความไม่มีแห่งการกำหนด ชื่อว่านิยมาภาวะ ฯ ชื่อว่านิยม เพราะกำหนดด้วย

¹⁸²² รุป. -/606/441.

¹⁸²³ รุป. -/617/447.

¹⁸²⁴ รุป. -/568/414.

¹⁸²⁵ รุป. -/570/417.

¹⁸²⁶ รุป. -/483/349.

¹⁸²⁷ รุป. -/568/414.

ธรรมนั้น การกำหนดคือวิปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนานियมะ ฯ บทว่า วิปัสสนานियเมเน เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ปญจจิกโก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มคโค ฯ เอว-ศัพท ย่อมห้าม
มรรคที่ประกอบด้วยองค์ 4 เป็นต้น ฯ บทว่า มคโค เป็นบทกัตตา ฯ

(384) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้การกำหนดแม่อื่นอีก จึงกล่าวว่า อปิจ เป็นต้น ฯ คำอื่น
อันมีนัยที่กล่าวแล้ว มีอยู่ แม้มรรคที่พระโยคาวจรผู้มีปกติได้สมาบัติ ไม่กระทำให้เป็นบาท
พิจารณาปกิณณกสังขารธรรมทั้งหลาย แล้วให้เกิดขึ้น ย่อมประกอบด้วยองค์ 5 ด้วยการกำหนด
วิปัสสนาเท่านั้น ฯ

พึงกำหนดว่า นิบาตคือ อปิจ มีกำลังเสมอกันกับนัยก่อน เพราะคำว่า เมื่อกล่าวว่า อปิจ
บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารถนาเพื่อความแรก ฯ บทว่า สมาปัตตติลาภิโนปิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มค
โค ฯ ชื่อว่าสมาปัตตติลาภิ เพราะได้สมาบัติทั้งหลาย ฯ ลง ณี ปัจจัย ด้วย จ-ศัพทในสูตร ตสสีลาทีสุ
ณิตวาวิ จ¹⁸²⁸ ฯ ปี-ศัพท มุ่งถึงพระอรหันต์ที่เป็นสุขขวิปัสสกะ ฯ บทว่า ฌานํ เป็บบทปกติกัมมะในบท
ว่า อกตวา ฯ บทว่า ปาทกํ เป็นบทวิกติกัมมะ ฯ บทว่า อกตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า
สมมสิตวา ฯ บทว่า ปกิณณกสงขารเ เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตวา ฯ บทว่า สมมสิตวา เป็นบท
พุพพกาลกิริยาในบทว่า อุปปาทิต- ฯ บทว่า อุปปาทิตมคโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ ปี-
ศัพท ย่อมรวบรวมว่า มรรคของพระอรหันต์ที่เป็นสุขขวิปัสสกะอย่างเดียวนั้นได้ ฯ บทว่า วิปัสสนา-
นियเมเนเว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โหติ ฯ เอว-ศัพท ห้ามฉานที่เป็นบาท เป็นต้น ฯ บทว่า
ปญจจิกโก เป็นบทวิกติกัตตา ฯ

(385) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า การวินิจฉัยนี้ เป็นการวินิจฉัยที่เป็นสาระ ดังนี้ จึงกล่าว
ว่า อิติ อัย เป็นต้น ฯ การวินิจฉัยที่เป็นสาระนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยบทว่า อัย อัย เป็นต้น ใน
ปฐมฌานเป็นต้นนั้น ดังนี้ ในอธิการว่าด้วยการกำหนดองค์ฌานนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายยกการวินิจฉัย
ที่เป็นสาระขึ้นจากอรรถกถาเป็นต้น

อติ-ศัพทเป็นบทสรุปะของบทว่า อัย ฯ บทว่า อัย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วินิจฉัยสาโร
ฯ ท่านอาจารย์ถือเอาอธิการว่าด้วยการกำหนดองค์ฌานในบทว่า เอตถ เพราะกล่าวไว้ว่า โดยความ
ต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า เอตถ คือ ในนัยแห่งการ
กำหนด ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุทฺธโฏ ฯ บทว่า อฏฺฐกถาทีโต เป็นบทอุปาทานะใน
บทว่า อุทฺธโฏ ฯ

เนื้อความย่อมถูกกล่าวด้วยสัตตชาตินั้น เพราะเหตุนี้ สัตตชาตินั้น จึงชื่อว่าอฏฺฐกถา คือ
อฏฺฐกถาอฏฺฐสาลินีและสัมโมหวิโนทนี ฯ เปลี่ยน ตถ เป็น ภูต ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสฺส จ¹⁸²⁹ ฯ
อฏฺฐกถา เป็นเบื้องต้นแห่งภูิกาคิ ภูิกานัน ชื่อว่าอฏฺฐกถาที ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอามูลภูิกาคิด้วย
ฯ วินิจฉัย ชื่อว่าอุทฺธภูต เพราะถูกยกขึ้น ฯ อุ บทหน้า ธร-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ต ปัจจัย
ด้วยสูตร ภาวณมเมสุ ต¹⁸³⁰, ลป ร ด้วยสูตร รกาโร จ¹⁸³¹, เปลี่ยน ต เป็น ภู ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท

¹⁸²⁸ รูป. -/590/430.

¹⁸²⁹ รูป. -/27/20.

¹⁸³⁰ รูป. -/622/450.

¹⁸³¹ รูป. -/632/457.

ธสส จ¹⁸³², ซ้อน ท ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसान์ ตติยปจมา¹⁸³³ ฯ เนื้อความ ชื่อว่าวินิจฉยะ เพราะถูก
 ซ้ำขาด คือถูกกำหนด ฯ วิ นิ บทหน้า จิ-ชาตุมีมีความหมายว่า สังสม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สหพโต
 ญวตุวาวิ วา¹⁸³⁴, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญญเสสุ จ¹⁸³⁵, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁸³⁶,
 เปลี่ยน จ เป็น ฉ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท ธสส จ¹⁸³⁷, ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसान์ ตติย-
 ปจมา¹⁸³⁸, การวินิจฉัยด้วย การวินิจฉัยนั้น เป็นสาระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวินิจฉยสาระ เป็น
 วิเสสนุตตรกัมมธารยสมาส ฯ

(386) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ท่านอาจารย์ยกการวินิจฉัยที่เป็นสาระขึ้นแสดง
 จงยกไว้เกิด ส่วนนัยที่พิสดาร จะพึงทราบได้ในที่ไหน ดังนี้ จึงกล่าวว่า เถรวาท- เป็นต้น ฯ ส่วนความ
 พิสดารอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการแสดงเถรวาทเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ท่านอาจารย์
 กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาเป็นต้น ฯ

พระเถระทั้งหลายคือผู้ถึงพร้อมด้วยศีลคุณเป็นต้นที่มั่นคง ฯ พระเถระ 3 รูปเหล่านี้คือ
 พระติปิฎกจูฬนาคเถระ พระโมรวาปิवासิมหาทัตตเถระ พระติปิฎกจูฬนาคเถระ ฯ ลง ณ ปัจจัย หลัง
 อิธ-ศัพท์ ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตต์ ตสเสทหมญญตุเสสุ จ¹⁸³⁹ ฯ ชื่อว่าวาทะ เพราะเป็นเครื่องกล่าว
 กำหนดองค์มาน วาทะของพระเถระทั้งหลาย ชื่อว่าเถรวาทะ การแสดงคือการประกาศวาทะของ
 พระเถระ ชื่อว่าเถรวาทัสสนะ ฯ การประกาศว่า วาทะนี้ว่า ย่อมให้กำหนดมานที่เป็นบาทเป็น
 ปทัฏฐานของวิปัสสนาที่ใกล้มรรค เป็นวาทะของพระติปิฎกจูฬนาคเถระ ดังนี้ นี้ ชื่อว่าเถรวาทัสสนะ
 ฯ การประกาศว่า ย่อมให้กำหนดขั้นเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ก็พระโยคาวจรพิจารณาตามใดแล้ว
 อยู่ ย่อมเป็นมรรคที่เสมือนกับมานั้นแล ดังนี้ เป็นวาทะของพระโมรวาปิवासิมหาทัตตเถระ ฯ การ
 ประกาศว่า ให้กำหนดอัยาศัยแห่งบุคคล อัยาศัยย่อมมีโดยประการใด ๆ ด้วยบทว่า โอนอ เราพึง
 บรรลุมรรคมีองค์ 5 หรือมีองค์ 4 ดังนี้ เป็นต้น มรรค ย่อมมีโดยประการนั้น ๆ ดังนี้ เป็นวาทะของ
 พระติปิฎกจูฬนาคเถระ ดังนี้ ชื่อว่าเถรวาทัสสนะ ฯ การแสดงวาทะของพระเถระ เป็นเบื้องต้นแห่ง
 การวิจารณ์ใด การวิจารณ์นั้น ชื่อว่าเถรวาทัสสนาธิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาการวิจารณ์วาทะ
 ของพระเถระ ฯ การวิจารณ์ด้วยอำนาจการไม่เปรียบเทียบกันและกันแห่งวาทะทั้ง 3 พร้อมกับวาทะใน
 อัญญกถา ชื่อว่าเถรวาทวิจารณ์ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการแสดงวาทะของ
 พระเถระเป็นต้น ชื่อว่าเถรวาทัสสนาทิวสะ ความเป็นไปแห่งความเกี่ยวข้องแห่งการแสดงวาทะของ
 พระเถระเป็นต้น ชื่อว่าเถรวาทัสสนาทิวสัพวัตตะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ การวินิจฉัย ชื่อ
 ว่าปัญญะ เพราะถูกขยายให้พิสดาร ฯ ป บทหน้า ปจิ-ชาตุมีมีความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, ลง อ ปัจจัย

¹⁸³² รูป. -/27/20.

¹⁸³³ รูป. -/42/39.

¹⁸³⁴ รูป. -/568/414.

¹⁸³⁵ รูป. -/434/318.

¹⁸³⁶ รูป. -/491/356.

¹⁸³⁷ รูป. -/27/20.

¹⁸³⁸ รูป. -/42/39.

¹⁸³⁹ รูป. -/376/275.

ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวา วา¹⁸⁴⁰, ลงนิกคหิต ด้วยสูตร นิกคหิตญจ¹⁸⁴¹ ฯ อัญญกฺกา เป็นเบื้องต้นแห่ง ฎีกาใด ฎีกานั้น ชื่อว่าอัญญกฺกาธิ ฯ นัยที่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนยะ ฯ

บทว่า เถรวาททสฺสนาทิวสฺปวตฺโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปปญฺโจ ฯ บทว่า ปปญฺโจ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตฺตโป ฯ บทว่า อัญญกฺกาทิสฺสุ เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตต-นยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เวทิตฺตโป ฯ

(387) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงนัยในการกำหนดโพชฌงค์เป็นต้น จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ฯ อนึ่ง นัยโดยพิสดารในการกำหนดโพชฌงค์และองค์มรรคเป็นต้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงคั่นดู ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อัญญกฺกาเป็นต้นนั้น ฯ เหมือนอย่างในองค์มานนี้ ฯ

ยถา-ศัพฺท เป็นบทอุปมา ฯ จ-ศัพฺท เป็นบทวากยารัมภะ ฯ การกำหนดองค์มานถูก กำหนดแล้วในบทว่า เอตถ นี เพราะท่านกล่าวว่า ฆานนฺจโยคเกเทน-โดยความต่างกันแห่งการ ประกอบด้วยองค์มาน ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า วิตถารนโย ฯ เหว-ศัพฺท เป็นบท อุปเมยยะ ฯ บทว่า สพฺพตถาปิ เป็นบทอาชาระในบทว่า วิตถารนโย ฯ บทว่า วิตถารนโย เป็นบท กรรมในบทว่า คเหตุตโป ฯ บทว่า ตตถ ตตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตตนยน เป็น บทตติยาวิเสสณะในบทว่า คเหตุตโป ฯ

(388) ท่านอาจารย์ใ้ใจว่า นัยอย่างพิสดารท่านกล่าวไว้มิใช่หรือ จะประสงค์การกล่าว โดยย่อ เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า คนถ- เป็นต้น ฯ ส่วนในคัมภีร์นี้ เพื่อจะอนุเคราะห์ชนผู้ฉลาดต่อ คัมภีร์ ข้าพเจ้าจึงประสงค์การกล่าวโดยย่อ ฯ

ชื่อว่าคณิละ เพราะประกาศเนื้อความทั้งหลาย ฯ คนถล้วนเป็นปกติ ชื่อว่าภิกฺขุกะ ฯ ภิกฺขุชาตุมี ความหมายว่า กลัว, ลง ญก บัจจย ด้วยสูตร หนตฺยาทีนํ ญโก¹⁸⁴², ลง ร อาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุ- วิทตฺติปฺปจฺจยํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁸⁴³ ฯ ผู้ฉลาดในคัมภีร์ ชื่อว่าคณิภิกฺขุกะ ชนคือผู้ฉลาดใน คัมภีร์ ชื่อว่าคณิภิกฺขุชณะ ฯ การอนุเคราะห์ ชื่อว่าอนุคฺคหะ ฯ คห-ชาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ญ บัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁸⁴⁴, การอนุเคราะห์ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ ชื่อว่าคณิภิกฺขุชนาคคหะ ฯ ปน- ศัพฺท เป็นบทวิเสสนัตถะ ฯ การกล่าวคือย่อ ชื่อว่าสังเขปกถา ฯ

บทว่า คนถภิกฺขุชนาคคหตถํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อธิปฺเปตา ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า อธิปฺเปตา ฯ บทว่า สังเขปกถา เป็นบทกรรมในบทว่า อธิปฺเปตา ฯ

(389) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำการประกอบเนื้อความในคาถาว่า ยถา จ รุปาวจรํ เป็นต้น จึงกล่าวว่า ยถา จ รุปาวจรํ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เปรียบเหมือนรูปาวจรจิต ท่านจัดไว้ใน ประเภทแห่งฌาน 5 มีปฐมฌานเป็นต้น คือท่านเรียกว่าปฐมฌานเป็นต้น ฉันใด แม้โลกุตตรจิต บัณฑิต ก็ย่อมกำหนดรู้ตามนัยว่า ปฐมฌานโสตาปัตติมรรคจิตเป็นต้น ฉันนั้น ฯ อนึ่ง แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็ จัดไว้ในฌานที่ 5 เพราะมีองค์เสมอกัน โดยประกอบด้วยอุเบกขากับเอกัคคตา ฯ อธิบายว่า ย่อมได้ การเรียกว่า ปัญฺจมณาน ฯ

¹⁸⁴⁰ รุป. -/568/414.

¹⁸⁴¹ รุป. -/57/52.

¹⁸⁴² รุป. -/594/433.

¹⁸⁴³ รุป. -/488/351.

¹⁸⁴⁴ รุป. -/580/424.

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า รูปาวจร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ ท่านใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า หมายถึงจิตเท่านั้น ด้วยบทว่า รูปาวจร ฯ บทว่า ปฐมาทิชฌานเกเท ไช ความเป็น ปฐมาทิปญจวิชฌานเกเท ฯ ปญจวิ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ถือเอาฉาน 5 ในศัพท์ว่า ปฐมาทิชฌาน ฯ ปฐมฉานเป็นเบื้องต้นแห่งทุตติยฉานเป็นต้นใด ทุตติยฉานเป็นต้นนั้น ชื่อว่าปฐมาทิ ฯ อย่าง คือ ประการ 5 ของฉานนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปญจวิระ มี 5 ประการด้วย มี 5 ประการนั้น เป็นฉานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปญจวิชฌานะ ปฐมฉานเป็นต้นด้วย ปฐมฉานเป็นต้นนั้น เป็นฉาน 5 ประการด้วย เพราะเหตุนี้ ปฐมาทิปญจวิชฌานะ ประเภทแห่งฉาน 5 มี ปฐมฉานเป็นต้น ชื่อว่าปฐมาทิปญจวิชฌานเกเท ฯ บทว่า ปฐมาทิปญจวิชฌานเกเท เป็นบทอาธาระในบทว่า คยหติ ฯ บางคัมภีร์ ปาฐะว่า ปฐมาทิปญจวิชฌานเกเทน ก็มี ฯ ปาฐะนั้นไม่สมกันกับบทว่า ปญจมชฌาเน ฯ บทว่า ปฐมชฌานนติอาทินา วุจจติ นี้ แสดงไขด้วยอำนาจการอธิบาย มิใช่ แสดงไขด้วยอำนาจความหมายของศัพท์ ฯ บทว่า ปฐมชฌานนติอาทินา มิใช่บทแสดงไขของบทว่า ปฐมาทิปญจวิชฌานเกเท ฯ บทว่า ปฐมชฌานนติอาทินา เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า วุจจติ ฯ ตลา-ศัพท์ เป็นบทอุปเมยยะ ฯ บทว่า อนุตตรมปี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตต์ ฯ จ-ศัพท์ในบทว่า ยถา จ วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง มีความหมายเหมือนกับ ปี-ศัพท์ คือ สัมปนิทนต์ละ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าว ปี-ศัพท์ไว้ ฯ บทว่า จิตต์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า หมายถึงจิตเท่านั้น ด้วยบทว่า อนุตตร ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า ปฐมชฌานโสตาปัตติมคคจิตตุนติอาทินา ที่เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า คยหติ ที่ใส่เข้ามา เป็นบทไขความของบทว่า ปฐมาทิปญจวิชฌานเกเท ฯ บทว่า อรูปปญจาปี เป็นบทกรรมในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า อุเปกเขกคคตาโยเคน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า สมตา ฯ อุเบกขาด้วย เอกคคคตาด้วย ชื่อว่าอุเปกเขกคคตา อันประกอบด้วยอุเบกขาและเอกคคตา ชื่อว่าอุเปกเขกคคตาโยคะ ฯ บทว่า องคสมตตาย เป็นบทตติยวิเสสณะหรือบทเหตุในบทว่า คยหติ ฯ อันเสมอด้วยองค์คือรูปาวจรปญจมฉาน ชื่อว่าอังคสมะ ความเป็นแห่งรูปาวจร-ปญจมฉานที่มีองค์เสมอกัน ชื่อว่าอังคสมตา ฯ บทว่า ปญจเม นี้ ไขความเป็น ปญจมชฌาเน ฯ บทว่า ฉาน ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า หมายถึงฉานเท่านั้น ด้วยบทว่า ปญจเม ฯ บทว่า ปญจมชฌาเน เป็นบทอาธาระในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า ปญจมชฌาเน คยหติ ไขความเป็น ปญจมชฌานโวหาร์ ลกตติ อตโธ ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ ชื่อว่าปญจมฉาน ชื่อว่าปญจมชฌานโวหาระ ฯ บทว่า ลกติ เป็นบทปาฐะที่เหลือในบทว่า อรูป ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า อตโธ ฯ บทว่า อตโธ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(390) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความแม้อื่นอีก จึงกล่าวว่า **อถวา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ประกอบความว่า ก็รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฉานมีปฐมฉานเป็นต้น โดยนัยว่า ปฐมฉานกุศลจิต ปฐมฉานโสตาปัตติมรรคจิต ดังนี้ เป็นต้น ฉันใด แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฉานที่ 5 ฉันนั้น ฯ

จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นบทสมุจจยะ ฯ จ-ศัพท์นั้น ควรประกอบเป็น รูปาวจรณจ อนุตตรณจ ฯ บทว่า ปฐมาทิชฌานเกเท เป็นบทอาธาระในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า ปฐมชฌานกุศลจิตต์ ปฐมชฌานโสตาปัตติมคคจิตตุนติอาทินา ที่เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า คยหติ เป็นบทไขความของบทว่า ปฐมาทิชฌานเกเท ฯ บทประธานว่า ฉาน ที่ใส่เข้ามา เป็นบทไขความด้วยอำนาจเป็นบทสมาสข้างหน้า ฯ

(391) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **อาจารย์สุสาปี ธิ** เป็นต้น เพื่อแสดงความสำเร็จด้วยอำนาจประโยชน์ ในที่นี้ ๆ ประกอบความว่า ความจริง วาจาประกอบความนี้แล ปรากฏว่า แม้ท่านอาจารย์ก็ประสงค์แล้ว ๆ เพราะเหตุอะไร ๆ เพราะในคัมภีร์นามรูปปริเฉท ท่านอาจารย์กล่าวบทไว้อย่างนั้นคือ โดยอาการคือการประกอบนั้นชัดเจนทีเดียว

บทว่า อาจารย์สุสา คือ พระอนุรุทธาจารย์ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อธิปุเปตา ๆ อธิ-ศัพท์ มุ่งเอาว่า พวกเรานั้นแลประสงค์แล้ว ๆ ธิ-ศัพท์ เป็นบททัพพีกรรมะ ๆ บทว่า อยเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โยชนา ๆ เอว-ศัพท์ห้ามการประกอบปฐมณาน ๆ บทว่า โยชนา เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ทิสฺสตี ๆ บทว่า อธิปุเปตา เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า ทิสฺสตี ๆ บทว่า นามรูปปริจเฉท เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ๆ ชื่อว่านามรูปปริจเฉท เพราะนามและรูปถูกกำหนดไว้ในคัมภีร์นี้ ๆ บทว่า อุชุกเมว เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า วุตต- ๆ การเป็นไปโดยความเป็นของไม่คด ชื่อว่าอุชุก นั้นเอง เป็น อุชุก ๆ ลง ก ปัจจัย ด้วย สพฺพโต-ศัพท์ในสูตร สพฺพโต โก¹⁸⁴⁵ ๆ เอว-ศัพท์ห้ามการคด ๆ ตลา-ศัพท์ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตต- ๆ บทว่า วุตตตตตา เป็นบทเหตุในบทว่า ทิสฺสตี ๆ ความเป็นแห่งบทที่ท่านกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตตตตะ ๆ

(392) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า คำที่อาจารย์กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์นามรูปปริเฉท นั้นว่า อะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **วุตตตตติ ติ** ดังนี้ ๆ สมจริงดังที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริเฉทนั้นว่า ก็รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น ฉันใด แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ฉันนั้น ๆ ธิ-ศัพท์ เป็นบททัพพีกรรมะ ๆ บทว่า ตตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ๆ

ประกอบความว่า รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ๆ

จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น รูปาวจรจิตตานิ จ อนุตตรานิ จ ๆ

(393) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า เนื้อความนี้ถูกกำหนดแล้วด้วย ต-ศัพท์ ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตสฺมาติ ยสฺมา** เป็นต้น ๆ บทว่า **ตสฺมา** มีอธิบายความว่า เพราะแม้โลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น เหมือนรูปาวจรจิต และเพราะแม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 หรือเพราะโลกุตตรจิต ท่านกล่าวว่า มี 40 ดวง เพราะแยกแต่ละดวงออกเป็น 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน และแม้อรูปาวจรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานที่ 5 เหมือนรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ที่ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น ฉะนั้น เหตุนั้น ฌานแต่ละอย่างมีปฐมณานเป็นต้น จึงมี 11 ดวง คือ เป็นโลกียฌาน 3 ดวง โลกุตตรฌาน 8 ดวง ส่วนฌานอันเป็นที่สุดมี 23 ดวง คือ รูปาวจรจิต 3 ดวง อรูปาวจรจิต 12 ดวง และโลกุตตรจิต 8 ดวง ๆ

ด้วย ต-ศัพท์มีว่า ยสฺมา เป็นต้น ย่อมให้รู้ว่า เนื้อความที่กล่าวแล้วในการประกอบคาถาที่ 1 ถูกกำหนดแล้วโดยความเป็นเหตุ ๆ ก็ด้วย ต-ศัพท์มีว่า ยสฺมา วา เป็นต้น ย่อมให้รู้ว่า เนื้อความในคาถาที่ 1 และเนื้อความที่กล่าวแล้วในการประกอบคาถาที่ 2 ถูกกำหนดแล้วโดยความเป็นเหตุ ๆ

บทว่า ยสฺมา เป็นบทกิริยาปรามสนะในบทว่า คยฺหติ ๆ บทว่า รูปาวจร เป็นบทอุปมา ๆ วิย-ศัพท์เป็นบทอุปมาโชตกะ ๆ บทว่า อนุตตรมปิ เป็นบทกรรม ๆ บทว่า ปจฺมาทิสฺชานนเกเท เป็นบท

¹⁸⁴⁵ รูป. -/224/131.

อาหาระ ฯ บทว่า อารูปปลงจาปี เป็นบทกรรม ฯ บทว่า ปลงจเม เป็นบทอาหาระ ฯ บทว่า ยสมา เป็นบทกิริยาปรามสนะในสองบทว่า คยหติ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปปะ ฯ บทว่า ฆานงคโยคเกเทเน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า เอเกกั เป็นกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ปลงจธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า อนุตตรั เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตัม ฯ บทว่า จิตตัม เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า จตตาสีสวรินติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า รูปาวจรโลกุตตรานิ เป็นบทอุปเมยยะ ฯ วย-ศัพท์ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ จ-ศัพท์ วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ย่อมให้รู้ความเป็น 2 ประโยคว่า ฆานงคโยคเกเทเน เอเกกั ปลงจธา กตวา อนุตตรั จิตตัม จตตาสีสวรินติ ยสมา วุจจติ จ รูปาวจรโลกุตตรานิ วยปรมาทิฆฆานเกเท อารูปปลงจาปี ปลงจเม คยหติ จ ฯ บทว่า ปรมาทิฆฆานเกเท เป็นบทอาหาระในบทว่า คหิตานิ ฯ บทว่า อารูปปลงจาปี เป็นบทกรรม ฯ บทว่า ปลงจเม เป็นบทอาหาระ ฯ บทว่า ตสมา เป็นบทเหตุในสองบทว่า เอกาทสวริ เตวีสตีวริ ฯ บทว่า ปรมาทิกั เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฆานัม ฯ บทว่า ฆานัม เป็นบทกรรมในบทว่า อิริตัม ฯ บทว่า โลภิกั เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อฏฐวริ เป็นบทวิเสสนะ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า เอกาทส ฯ บทว่า เอกาทสวริ เป็นบทอาการะในบทว่า อิริตัม ฯ บทว่า อนเต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฆานัม ฯ สัตตมวิภัตติใช้ในความหมายปฐมาวิภัตติเหมือนในประโยคว่า วณปคฺคุมเพ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ตตบพเป็น อนตัม ฯ เปลี่ยนนิกคหิต เป็น เอ ด้วยสูตร อนุปทิกฺขนานัม วุตตโยคโต¹⁸⁴⁶ ฯ ตั้งบทว่า อนตัม ไว้บ้าง ฯ ลง สี วิภัตติ, เปลี่ยน สี เป็น เอ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยำนัม ที่ขมิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁸⁴⁷ ฯ บทว่า ฆานัม เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ภเว ฯ บทว่า เตวีสตีวริ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า ภเว ฯ บทว่า ติวริรูปาวจรทวาทสวริธารูปาวจร-อฏฐโลกุตตรวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เตวีสตีวริ ฯ อย่าง คือ ประการ 3 ของจิตใด มีอยู่จิตนั้น ชื่อว่าติวริธะ มี 3 ประการด้วย มี 3 ประการนั้น เป็นรูปาวจรจิตด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ติวริธารูปาวจระ ฯ มี 12 ประการด้วย มี 12 ประการนั้น เป็นรูปาวจรจิตด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ทวาทสวริธารูปาวจระ ฯ มี 8 ด้วย มี 8 เหล่านั้น เป็นโลกุตตรจิตด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอฏฐ-โลกุตตระ ฯ รูปาวจรจิต 3 ดวงด้วย รูปาวจรจิต 12 ดวงด้วย โลกุตตรจิต 8 ดวงด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าติวริธารูปาวจรทวาทสวริธารูปาวจรอฏฐโลกุตตระ ความเกี่ยวข้อง คือความต่างกันแห่งรูปาวจร-จิต 3 ดวง รูปาวจรจิต 12 ดวง และโลกุตตรจิต 8 ดวง ชื่อว่าติวริธารูปาวจรทวาทสวริธารูปาวจรอฏฐ-โลกุตตรวสะ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า อตโถ ฯ บทว่า อตโถ เป็นลึงคัตถะ ฯ

(394) ท่านอาจารย์เมื่อให้ความสืบทอดกล่าว **สตตตีส** ดังนี้ จึงกล่าว **ปาทก-** เป็นต้น ฯ การเพิ่มจำนวนจิต ด้วยอำนาจฆานที่เป็นบาทเป็นต้น ย่อมมีในเพราะกุศลจิตและวิบากจิตฝ่ายโลกุตตระเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงจำนวนกุศลจิตและวิบากจิตที่เป็นโลกุตตระเหล่านั้นนั้นแล โดยความเป็นองค์แห่งจำนวนจิต 121 ดวง จึงกล่าวคำว่า **สตตตีส** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า ปาทกฆฆานาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุทธิ ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งฆานที่เป็นบาทเป็นต้น ชื่อว่าปาทกฆฆานาทิวสะ ฯ บทว่า คณนวุทธิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ฯ การเพิ่มจำนวน ชื่อว่าคณนวุทธิ ฯ บทว่า กุสลวิปาเกเสว เป็นบทอาหาระในบทว่า สมภวติ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามอกุศลจิตและกิริยาจิต ฯ บทว่า คณนัม เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสนโต ฯ บทว่า เอกวิสส-

¹⁸⁴⁶ รูป. -/59/53.

¹⁸⁴⁷ รูป. -/488/351.

คณนาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า องค- ๆ การนับ ชื่อว่าคณนา ๆ จำนวน 121 ดวง ชื่อว่าเอกวิสสคคณนา ๆ บทว่า องคภาเวน คือ โดยความเป็นส่วนประกอบ ๆ ความเป็นแห่งองค์ ชื่อว่าอังกภาวะ ๆ บทว่า องคภาเวน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ทสเสนโต ๆ บทว่า ทสเสนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อาจารย์โย ๆ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบท กัตตุวาจก ๆ บทว่า สตตตีสาตีอาหิ (อาหิ) เป็นบทอาการะ หรือบทกรรมในบทว่า อาห ๆ

(395) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงจำนวนของจิตเหล่านั้น อันเป็นส่วนประกอบแห่งจำนวน 121 ดวง ด้วยคำว่า **เตสเมว** เป็นต้น จึงกล่าวว่า **สตตตีส** เป็นต้น ๆ ท่านยอมให้รู้ว่า ท่านมิได้แสดงจำนวนจิต 121 ดวง ๆ ก็ว่าจาประกอบความคาถาทั้ง 4 นี้ บัณฑิตกล่าวว่า โลกุตตรจิต 40 ดวง เพราะทำจิตแต่ละดวงแยกออกเป็น 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการประกอบองค์ฌาน ๆ

ตุ-ศัพท์ เป็นบทปทปุรณะ ๆ จ-ศัพท์ยอมรวบรวมน่า บัณฑิตกล่าวโลกุตตรจิต 8 ดวง อย่างเดียวหาได้ ๆ ก็รูปาวจรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉันไต โลกุตตรจิต ท่านก็จัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉันไต แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ๆ อีกอย่างหนึ่ง ๆ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวจิตไว้ 121 ดวง อย่างนี้คือ รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉันไต แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ฉันไต เพราะฉะนั้น ฌานจิตแต่ละอย่างมีปฐมฌานเป็นต้น บัณฑิตกล่าวแล้วว่ามี 11 ดวง ส่วนฌานอันเป็นที่สุด มี 23 ดวง กุศลจิต มี 37 ดวง วิปากจิต มี 52 ดวง ๆ อิติ-ศัพท์ ใช้ในความหมายว่านิทสสนะ ๆ

(396) ชื่อว่าอิธัมมัตถวิภาวินี เพราะเป็นที่หรือเป็นเครื่องประกาศเนื้อความแห่งพระอิทธิธรรม ในการประกาศเนื้อความแห่งพระอิทธิธรรมนั้น ๆ วิ บทหน้า ภู-ชาตุมมีความหมายว่าประกาศ ๆ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุยา กมมาทิมหิ โณ¹⁸⁴⁸, ลบ ณ อนุพันธ์และทำการรูทธิ, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร เต อวาวา การิตะ¹⁸⁴⁹, นำเข้าประกอบกัน, ลง อินี ปัจจัย หลัง ภาว-อักษร ๆ ชื่อว่าอิธัมมัตถสังคหวิณณา เพราะเป็นที่หรือเป็นเครื่องพรรณนาคือขยายความการรวบรวมเนื้อความของพระอิทธิธรรม ในการพรรณนาการรวบรวมเนื้อความแห่งพระอิทธิธรรมนั้น ๆ ปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่าปฐมปริจเฉท การพรรณนาปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่าปฐมปริจเฉทวิณณา ๆ การตั้งอยู่ ไม่มี คือการไม่ตั้งอยู่แห่งภูิกานัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิภูิจิตา ๆ

อิติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสสนะในบทว่า ปฐมปริจเฉทวิณณา ๆ บทว่า อิธัมมัตถวิภาวินี นาม เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิธัมมัตถสังคหวิณณาย ๆ บทว่า อิธัมมัตถสังคหวิณณาย เป็นบทสมุหธาระในบทว่า ปฐมปริจเฉทวิณณา ๆ บทว่า ปฐมปริจเฉทวิณณา เป็นบทกัตตาในบทว่า นิภูิจิตา ๆ

อัตถโยชนาของอิธัมมัตถวิภาวินี ชื่อว่าปัญญา อันพระเถระผู้ได้นามว่า ญาณกิตติ ผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อมอภิสกถา ผู้มีความรอบรู้ในการรวบรวมหลักภาษาคือไวยากรณ์ทั้งสิ้น ได้รจนาแล้วจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ๆ

¹⁸⁴⁸ รูป. -/561/411.

¹⁸⁴⁹ รูป. -/541/391.

3.8 บทสรุป

พระอภิธรรมกล่าวถึงธรรม 2 ประการ คือ ปรมัตถธรรม และบัญญัติธรรม ปรมัตถธรรม เป็นธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรเปลี่ยนแปลงเลย มี 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วน บัญญัติธรรมนั้น ไม่ใช่สิ่งที่มีเอง เป็นเอง แต่เป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้น สมมติขึ้น เพื่อเรียกขานกันตามโวหาร ของประชาชนคนทั่วไป ตามความนิยมเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ปรมัตถธรรมนี้มีลักษณะ 2 ประการ คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

1. **สามัญญลักษณะ** เป็นลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป เป็นลักษณะตามธรรมชาติที่ปรมัตถ ธรรมจะต้องมีเหมือน ๆ กันอยู่ 3 อย่าง คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ อนิจจ- ลักษณะเป็นลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล ทุกขลักษณะเป็นลักษณะที่ทนอยู่ ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายหายสูญไป อนัตตลักษณะเป็นลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชา ที่ จะให้เป็นไปตามใจชอบไม่ได้ เพราะเหตุว่าสามัญญลักษณะมี 3 ประการดังกล่าวมานี้จึงได้ชื่อว่า ไตรลักษณะ จิต เจตสิก และรูป มีไตรลักษณะหรือสามัญญลักษณะครบบริบูรณ์ทั้ง 3 ประการ แต่ นิพพาน มีสามัญญลักษณะเพียง 1 คือ อนัตตลักษณะเท่านั้น ส่วนบัญญัติธรรมไม่มีสามัญญลักษณะ 3 ประการ คือ ไตรลักษณะนี้ เพราะบัญญัติธรรมไม่ใช่ปรมัตถธรรม แต่เป็นบัญญัติธรรมคือสมมติสัจจะที่ สมมติขึ้นหรือบัญญัติขึ้นตามโวหารประชาชนคนทั่วไปเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เป็นเองแต่อย่างใด

2. **วิเสสลักษณะ** เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวของปรมัตถธรรมแต่ละอย่าง ซึ่งไม่ เหมือนกันเลย แต่ผิดแผกแตกต่างกันทั้งนั้น วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการ คือ ลักษณะ รสะ ปัจจุ- ปุฏฐาน และปทัฏฐาน ลักษณะคือคุณภาพหรือสภาพโดยเฉพาะที่มีประจำตัวของธรรมนั้น ๆ รสะคือ กิจการงานหรือหน้าที่ที่ธรรมนั้น ๆ พึงกระทำตามลักษณะของตน แบ่งเป็น 2 คือ กิจจรส เช่นความ ร้อนของไฟ มีหน้าที่ทำให้สิ่งของต่าง ๆ สุก และสัมปตติรส เช่นแสงของไฟ มีหน้าที่การงานทำให้สว่าง ปัจจุปุฏฐาน คือ ผลของรสะ หรืออาการปรากฏที่เกิดจากธรรมนั้น ๆ ได้ทำกิจการงานแล้ว ปทัฏฐาน คือเหตุใกล้ที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น เพราะเหตุว่า วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ จึง ได้ชื่อว่า ลักษณะกิจตุกะ แปลว่าธรรมที่มีองค์ 4 อันมีลักษณะเป็นต้น

จิต เจตสิก และรูป มีวิเสสลักษณะหรือลักษณะกิจตุกะครบบริบูรณ์ทั้ง 4 ประการ แต่ นิพพานมีวิเสสลักษณะหรือลักษณะกิจตุกะเพียง 3 ประการเท่านั้น ขาดเพียงปทัฏฐาน เหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง ส่วนบัญญัติธรรมนั้นไม่มีวิเสสลักษณะเลย เพราะ เป็นการบัญญัติขึ้นตามความนิยมของประชาชนคนทั่วไปเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ดังจะเห็นได้ว่าของ เหมือนกันก็เรียกต่างกัน และบางอย่างออกเสียงเหมือนกัน แต่ความหมายต่างกัน

อภิธัมมัตถสังคหะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รจนาขึ้นนั้นพอจะเปรียบได้ว่าเป็น “แบบเรียน เร็วพระอภิธรรม” แบ่งเป็น 9 ปริจเฉท คือ

ปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่า จิตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตปรมัตถ์

ปริจเฉทที่ 2 ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงเจตสิกปรมัตถ์

ปริจเฉทที่ 3 ชื่อว่า ปกิณณกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมต่าง ๆ 6 หมวด คือ เวทนา เหตุ ทวาร กิจ อารมณฺ์ และวัตถุ

ปริจเฉทที่ 4 ชื่อว่า วิถีสังคหวิภาค รวบรวมแสดงวิถิจิต

ปริจเฉทที่ 5 ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตที่พื้นวิถีและธรรมที่เกี่ยวข้อง
เนื่องกับจิตที่พื้นวิถี

ปริจเฉทที่ 6 ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค รวบรวมแสดงรูปปรมาณูและนิพพาน

ปริจเฉทที่ 7 ชื่อว่า สมุจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่สงเคราะห์เข้าเป็นหมวด
เดียวกันได้

ปริจเฉทที่ 8 ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่อุปการะกันและกัน และ
แสดงบัญญัติธรรมด้วย

ปริจเฉทที่ 9 ชื่อว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาค รวบรวมแสดงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการ
งานทางใจ คือ สมถะและวิปัสสนา

เนื้อหาเฉพาะในปริจเฉทที่ 1 กล่าวถึงเรื่องของจิต 89 ดวง ซึ่งสรุปเป็นแผนผังได้ดังนี้

จิต 89	โลกียจิต 81	กามาวจรจิต 54	อกุศลจิต 12	โลภมูลจิต 8
				โทสมูลจิต 2
				โมหมูลจิต 2
				อกุศลวิบากจิต 7
				อกุศลวิบากจิต 8
				อกุศลวิบากจิต 3
				อกุศลจิต 8
				อกุศลวิบากจิต 8
				อกุศลวิบากจิต 8
				อกุศลวิบากจิต 8
				อกุศลวิบากจิต 5
				อกุศลวิบากจิต 5
				อกุศลวิบากจิต 8
				อกุศลวิบากจิต 4
อกุศลวิบากจิต 4				
อกุศลวิบากจิต 4				
โลกุตตรจิต 8	โลกุตตรจิต 8	โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรคจิต 4		
		โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต 4		

บทที่ 4

วิเคราะห์บทบาทลีในคัมภีร์อิทธิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส

การวิเคราะห์ความสอดคล้องสัมพันธ์กันที่ท่านเรียบเรียงในคัมภีร์อิทธิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา กล่าวถึงการวิเคราะห์ความสอดคล้องสัมพันธ์กันของเนื้อหา การวิเคราะห์บทบาทลี วิธีการสร้างคำศัพท์ของบทบาทลีตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส และความเชื่อมโยงของบทในคัมภีร์โยชนา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอตามหัวข้อ ดังต่อไปนี้

- 4.1 พระอนุรุทธาจารย์และพระญาณกิตติผู้รจนาคัมภีร์อธิบายสายพระอิทธิธรรม
 - 4.1.1 พระอนุรุทธาจารย์
 - 4.1.2 พระญาณกิตติเถระ
- 4.2 หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา
 - 4.2.1 วากยานสัมพันธ์
 - 4.2.1.1 อนุสนธิ
 - 4.2.1.2 ภูษนาติกะ
 - 4.2.2 รูปีวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์
 - 4.2.2.1 รูปีวิเคราะห์พวันทวสมาส
 - 4.2.2.2 รูปีวิเคราะห์ตัทธิต
 - 4.2.2.3 รูปีวิเคราะห์กิตก์
 - 4.2.2.4 ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ
 - 4.2.3 ความหมายอุปสรรคและนิบาตที่เป็นกลุ่มอพยยศัพท์
 - 4.2.3.1 อุปสรรค
 - 4.2.3.2 นิบาต
 - 4.2.3.3 ปัจจัย
 - 4.2.4 อุปสรรคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา
 - 4.2.5 ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี
- 4.3 สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ 6 ประเภท
 - 4.3.1 สูตร 6 ประเภท
 - 4.3.1.1 สัญญาสูตร
 - 4.3.1.2 ปริภาสาสูตร
 - 4.3.1.3 วิธิสสูตร
 - 4.3.1.4 นิยมสูตร
 - 4.3.1.5 อติเทสสูตร

- 4.3.1.6 อธิการสูตร
- 4.3.2 จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา
- 4.4 พระญาณกิตติเถระปราชญ์แห่งล้านนาด้านคัมภีร์สหทาวีเสส
 - 4.4.1 ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี
 - 4.4.1.1 คัมภีร์โมคคัลลภาวะ
 - 4.4.1.2 คัมภีร์โมคคัลลภาวะปัญจิกา
 - 4.4.1.3 คัมภีร์ปทฐปัสสทธิ
 - 4.4.1.4 คัมภีร์สหทวินีติ ปทมาลา
 - 4.4.1.5 คัมภีร์สหทวินีติ ธาตุมาลา
 - 4.4.1.6 คัมภีร์สหทวินีติ สุตตมาลา
 - 4.4.1.7 คัมภีร์นยาสุภิกาใหม่ชื่อว่า นิรุตติสารมัญชสาสุภิกา
 - 4.4.1.8 คัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา
 - 4.4.1.9 คัมภีร์สุโพธาลังการภิกา
 - 4.4.1.10 คัมภีร์สหทัตถเภทจินตา
 - 4.4.1.11 คัมภีร์สหทสารัตถชาลินี
 - 4.4.1.12 ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์
 - 4.4.1.13 ส่วนงานทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ
 - 4.4.2 ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต
 - 4.4.2.1 การประกอบใช้ คำศัพท์ในภาษาสันสกฤต
 - 4.4.2.2 การอ้างว่า คหน-ศัพท์ในความหมายว่า ป่าช้า
 - 4.4.3 ความชำนาญหลักธรรม
 - 4.4.3.1 คำอธิบายกายวิญญูติและวจีวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม
 - 4.4.3.2 คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้า
 - 4.4.3.3 คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะ
- 4.5 สรุปเนื้อหาโดยรวมปริจเฉทที่ 1
 - 4.5.1 ความหมายของจิต
 - 4.5.2 ลักษณะของจิต
 - 4.5.3 จิตแบ่งเป็น 4 ประเภท
 - 4.5.3.1 กามาวจรจิต
 - 4.5.3.2 รูปาวจรจิต
 - 4.5.3.3 อรูปาวจรจิต
 - 4.5.3.4 โลกุตตรจิต

4.1 พระอนุชราชจารย์และพระญาณกิตติผู้รจนาคัมภีร์อธิบายสายพระอภิธรรม

งานวิจัยนี้เป็นการรวบรวมบทบาลีที่เป็นคำสอนตามความในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 1 ซึ่งพระอนุชราชจารย์ได้รจนาไว้และให้ชื่อว่าจิตตสังคหวิภาค อันมีความหมายว่าเป็น ส่วนที่รวบรวมกล่าวถึงจิตปรมัตถ์โดยย่อ ดังนั้น ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องของจิตปรมัตถ์ ขอกล่าวความ เบื้องต้นพอให้ทราบที่มาของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ และข้อความบางประการที่ควรจะทราบไว้ใน ขั้นต้นนี้ รวมถึงอิทธิพลของอภิปยัคัพพีในการเปลี่ยนความหมายของธาตุ เพื่อสะดวกแก่การศึกษา ต่อไป

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อนุตรสัมโพธิญาณแล้ว ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลา ยาวนานถึง 45 ปีนั้น จัดสรรสงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมี ข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัย ปิฎก มี 21000 พระธรรมขันธ์ พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่า ราชสีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำรำลึก พระโบราณจารย์จึงได้ยกพยางค์หน้าของ คัมภีร์นั้น ๆ มาเป็นเครื่องจดจำ คือ อา ปา มะ จู ปะ

ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะ ให้เวไนยชนได้รู้สมมติสัจจะ คือ รู้ความจริงตามواهرของโลกนั้น เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก ซึ่งเรียก สั้น ๆ ว่า พระสูตร มี 21000 พระธรรมขันธ์ พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัย สงบและมีจิตใจแน่วแน่นมั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำรำลึก พระโบราณจารย์จึงได้ยกพยางค์ หน้าของนิกายนั้น ๆ มาเป็นเครื่องจดจำ คือ ที มะ สัง อัง ขุ

ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นปรมัตถสัจจะ คือ ตามความเป็นจริงอันมี เนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็น สำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎกมี 42000 พระธรรมขันธ์ พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่ จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ อัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปฏฐาน เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำรำลึก พระโบราณจารย์จึงได้ยกพยางค์หน้าของคัมภีร์นั้น ๆ มาเป็นเครื่องจดจำ คือ สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ

คัมภีร์ อัมมสังคณี ว่าด้วยหมวดแห่งปรมัตถธรรม

คัมภีร์ วิภังค์ ว่าด้วยการจำแนกปรมัตถธรรม

คัมภีร์ ธาตุกถา ว่าด้วยธาตุแห่งปรมัตถธรรม

คัมภีร์ ปุคคัลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติ บุคคล และปรมัตถ์

คัมภีร์ กถาวัตถุ ว่าด้วยการถามและตอบในปรมัตถธรรม

คัมภีร์ ยมก ว่าด้วยการแสดงปรมัตถธรรมเป็นคู่ ๆ

คัมภีร์ มหาปฏฐาน ว่าด้วยปัจจัยของปรมัตถธรรม

คำว่า อภิธัมมัตถสังคหะ แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง ความว่าเป็นธรรมที่มีอยู่จริง ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์ เมื่อประมวลความหมายของคำเหล่านี้เข้าด้วยกันแล้วก็มีความหมายว่า จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์นั้น ได้รวบรวมมาแสดงโดยย่อในคัมภีร์นี้ อภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

4.1.1 พระอนุรุทธาจารย์

พระอนุรุทธาจารย์เป็นชาวอินเดียตอนใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนี้มีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปฏิกูณะบ้าง หรือกาเวร์ปฏิกูณะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมิชื่อเรียกว่า กาวีรี (Kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาพำนักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะ แลปอินเดียนตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางคราวก็พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ไกลเจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา เรื่องนี้กล่าวไว้ในคาลางท้ายของคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาลา 1854-1857) และปรมัตถวินิจฉัย (คาลา 1142-1144)

สำหรับแคว้นโจฬะนั้น ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า “โจฑะ” เมืองคานูล (Karnul) ในอินเดียปัจจุบันเคยเป็นเมืองหลวงของแคว้นนี้ ส่วนเมืองกัญจิปุระ เรียกว่า กัญจิปุระบ้าง กัญจีวะระบ้าง ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม (Conjeeveram) อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทธาบราว 57 ไมล์

ระหว่างที่พระอนุรุทธาจารย์พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันไกลเจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกาได้รณาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำขอของอุบาสกชื่อว่านัมพะ โดยท่านได้กล่าวถึงวัดมูลโสมาซึ่งเป็นที่อยู่ของอาจารย์วงศ์ไว้ในคาลางท้ายของคัมภีร์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังรำลึกถึงด้วยความศรัทธา

ในกรณีของท่านพระอนุรุทธาจารย์นั้น นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์ไม่สามารถยืนยันว่าเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดในยุคก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัสมปาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รับนาคำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณนา จึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์ฉบับบาลีต้องรณาก่อน พ.ศ. 1696

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรณาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-17)¹ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (1993) มีข้อความกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รับนาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวไว้ทั้งสองท่านได้รับนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมาวตารขึ้น เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่านซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า “พระพุทธทตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมายเต็มห้องและปิดประตูลั่นดาลไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเต็มห้องเช่นกัน หากแต่ท่านได้เปิดประตูไว้” อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้

¹ G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo January 1928, p. 167.

โดยยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการรจนาและเนื้อความในผลงานของพระอนุรุธาจารย์ซึ่งแสดงว่าท่านไม่น่าจะเกิดก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 8 (ราวพุทธศตวรรษที่ 14) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)²

พระอนุรุธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ ได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์เพื่อแสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่

1. การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบถน้อมในพระรัตนตรัยซึ่งท่านพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมตฺถํ สสทฺธมมคณฺฺตตฺมํ อภิชาติย-ข้าพเจ้าขออภิชาติพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด

2. เนื้อหาของคัมภีร์ คือเนื้อหาตามความหมายของพระอภิธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์นี้ ซึ่งท่านได้แสดงด้วยอภิธรรมตถ-ศัพท์ในบทว่า อภิธรรมตถสงคหํ

3. ลักษณะการรจนาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรมอันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคห (ประมวล-รวบรวม)

4. ชื่อว่าคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้องตามเนื้อหา ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธรรมตถ-สงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

5. จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและสอบถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อท่านได้รจนาคัมภีร์นี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธรรมตถสงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม³

บาลี หมายถึงพระพุทฺธพจน์ คือพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาโดยตรง

อรรถกถา มีความหมายว่า กล่าวแก่นเนื้อความในบาลี มิได้หมายความว่าเนื้อความในบาลีนั้นผิด พระอรรถกถาจารย์จึงมาแก้ไขให้ถูก แต่หมายความว่าเนื้อความในบาลีนั้น ไม่ได้อธิบายขยายความโดยละเอียดอาจเกิดข้อสงสัยขึ้นได้ พระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายขยายความให้ละเอียดกระจ่างแจ้ง เป็นการแก้ข้อสงสัยที่จะพึงมีในธรรมข้อนั้น อรรถกถานั้นได้รับความเชื่อถือเป็นอย่างสูงรองมาจากบาลี

ฎีกา คือ คัมภีร์ที่กล่าวแก้อรรถกถาอีกชั้นหนึ่ง หมายความว่า อรรถกถานั้นอาจมีข้อความที่น่าสงสัยไม่แจ่มแจ้งพอ พระฎีกาจารย์จึงอธิบายขยายความเพื่อแก้ข้อสงสัยในธรรมส่วนนั้น ๆ อีกต่อหนึ่ง ฎีกานี้ได้รับความเชื่อถือรองลงมาจากรรรถกถา นอกจากพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์แล้วยังมีพระอนุฎีกาจารย์และเกจิอาจารย์อีก

อนุฎีกา คือ คัมภีร์ที่กล่าวแก้ข้อสงสัยอันจะพึงมีในฎีกา เกจิอาจารย์ คือ อาจารย์อื่น ๆ ที่แสดงความเห็นในข้อธรรมหรืออธิบายขยายความในข้อธรรมทั่ว ๆ ไป พระอนุฎีกาจารย์ก็ตี

² Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. (1993) p. 16.

³ พระคันธสาราภิวังศ์, อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555, หน้า 127-129.

เกจิอาจารย์ก็ได้ได้รับความเชื่อถือล้นหลามมาจากฎีกาอีก ดังจะเห็นได้ว่าไม่ค่อยจะได้ถูกยกมา กล่าวอ้างบ่อยนัก

โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น⁴ ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ

1. ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี

คัมภีร์โยชนาทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจนประกอบด้วย

1.1 แสดงวิธีการใช้สูตร มีการวางกฎในการ “สร้างคำ” โดยแสดงวิธีการกำหนดรูปศัพท์ ตั้งศัพท์ แล้วเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์เป็นบท ๆ พร้อมกับระบุหน้าที่ (การก) และความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์

1.2 แสดงสูตร มีการแสดงสูตรหรือมีอำนาจหน้าที่สร้างรูปศัพท์ต่าง ๆ ให้สำเร็จว่าใช้ข้อบังคับทางไวยากรณ์อะไรบ้าง บางครั้งอาจจะต้องแสดงอ้างรูปคำจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถา และฎีกาต่าง ๆ มาประกอบคำอธิบาย

1.3 เสนอคำอธิบายเพิ่มเติม มีการเสนอคำอธิบายเพิ่มเติม โดยวิธีวิเคราะห์คำและความเพื่อแสดงสาระของสูตรให้ยิ่งขึ้นและได้ความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น

2. ด้านวรรณนา

คัมภีร์โยชนาถือว่าเป็น “กุญแจ” สำหรับไขในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้ลึกซึ้งมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา⁵

ดังนั้น **คัมภีร์โยชนา** คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งเป็น 3 ประเภท ตามสายคัมภีร์หลัก คือพระไตรปิฎก มีโยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก

จุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนา หรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

⁴ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 167.

⁵ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 150.

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและ พัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตทินคร หรือ โปโพนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนานฎีกามีพระมหา- กัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนานฎีกา บ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้ แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอด หนึ่ง

4.1.2 พระญาณกิตติเถระ

พระคณฺธรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการ ยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

พระญาณกิตติเถระ เป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัด ปนสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่าน ที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรีกกรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี⁶ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและ พระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วน แต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละชาวลังกา ท่าน ได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปนสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระ ได้รับรจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น⁷

4.2 หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา

ด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนา ผู้วิจัยขอนำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนาที่ท่านได้รจนาไว้มาแยกเป็นประเด็นให้เห็นถึงความรู้ความสามารถของผู้รจนา โดยเริ่มจากการ กล่าวถึงหลักการในการรจนาคัมภีร์โยชนา ดังต่อไปนี้

พระญาณกิตติเถระเป็นผู้ทรงความรู้เชี่ยวชาญทางหลักภาษาและหลักธรรมเป็นอย่างยิ่ง จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนาเพื่อช่วยให้นักศึกษาเข้าใจเนื้อหาของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี

⁶ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, (อนุสรณ์ พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523). หน้า 10.

⁷ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า

ได้กระจ่างชัดเจน แนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มีหลักการใหญ่ ๆ 5 ประการ ประกอบด้วย

4.2.1 วากยานุสัมพันธ์ คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

4.2.1.1 อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

1) ปุพพานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอวฺ ๒เปฯ ทสเสตฺวา หรือ วตฺวา, ปกาเสตฺวา เป็นต้น โดยมี เอวฺ อยู่หน้า และปุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

2) ปรานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ๒เปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและกรรมอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ๒เปฯ อาทิ หรือ อาห ๒เปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง ขอยกตัวอย่างวากยานุสัมพันธ์แบบอนุสนธิที่มีทั้งปุพพานุสนธิและปรานุสนธิมาแสดง ดังนี้

เอว รตนตฺตยปณาม กตฺวา อิทานิ ครุโน อตฺตโน พหุปรการตฺตา ครุโน ปณาม กโรนโต อาห สาริปุตฺตติอาที ๘^๘

แปลว่า คันถรจนาจารย์กระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะทำการนอบน้อมครู เพราะครูของตนเป็นผู้มีอุปการะมาก จึงกล่าวว่า สาริปุตต์ เป็นต้น

ประโยคข้างต้นประกอบด้วยอนุสนธิ 2 ตอน คือ

1) ปุพพานุสนธิ คือ คำว่า เอว รตนตฺตยปณาม กตฺวา-คันถรจนาจารย์กระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว

2) ปรานุสนธิ คือ คำว่า อิทานิ ครุโน อตฺตโน พหุปรการตฺตา ครุโน ปณาม กโรนโต อาห สาริปุตฺตติอาที-บัดนี้ จะทำการนอบน้อมครู เพราะครูของตนเป็นผู้มีอุปการะมาก จึงกล่าวว่า สาริปุตต์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าปุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก เช่น

วิสยฺวิชานนลกฺขณฺนติ ปทสฺส ปกฺขิปเน ปโยชนํ ฌาเปนโต เตนาติอาทิมาห ๙^๙

^๘ วิ.โยชนา 1/3/19.

^๙ วิ.โยชนา 1/67/173.

แปลว่า ท่านจะแสดงประโยชน์ในการใส่บทว่า วิสยวิชานนลกขณฺ (มีลักษณะรู้ อารมณ์) จึงกล่าววว่า เตน เป็นต้น”

ประโยคข้างต้นไม่มีอุปพพานุสนธิที่ขึ้นต้นด้วย เอวฺ ๖เปฯ วตฺวา เป็นต้น แม้จะไม่มี อิทานิ ศัพท์อยู่หน้าประโยค ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่าท่านผู้รจนากล่าวถึงปรานุสนธิอย่างเดียว ขอแสดง ตัวอย่างของปรานุสนธิอื่น ๆ พอเป็นแนวทาง ดังต่อไปนี้

ปริยายกถาติ วจณฺ์ ทฬหฺ์ กโรนฺโต สกตฺยาทิมาห ๖¹⁰

แปลว่า ท่านจะกระทำคำว่า ปริยายกถา (คำกล่าวโดยอ้อม) ให้มั่นคง จึงกล่าววว่า สก เป็นต้น

เจตสิกํ ตทายตฺตวตฺติกนฺติ อตฺตนา วุตตวจณฺ์ ปาลียา สาธเนนฺโต เตนาทฺยาทิ-
มาห ๖¹¹

แปลว่า คັນถรจนาจารย์จะยังคำที่ตนกล่าวแล้วว่า เจตสิกํ ตทายตฺตวตฺติกํ (เจตสิก ดำเนินไปเนื่องด้วยจิตนั้น) ให้สำเร็จ จึงกล่าววว่า เตน เป็นต้น

อปรมฺปิ ยุตตํ นยฺ์ ธาเปนฺโต เจตฺติยาทิมาห ๖¹²

แปลว่า คันถรจนาจารย์จะแสดงให้รู้แน่อันสมควรอื่นอีก จึงกล่าววว่า เจตติ เป็นต้น

4.2.1.2 รูปนาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอา โภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ ดังต่อไปนี้

1) รูปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อ แสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มั่นก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้า เป็นรูปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

2) ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถิ), อะไร (กึ), หรือ (นุ) เป็นต้น

3) อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อ ไม่ชอบใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็น อย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบ ใช้คำว่า หรือไร (กึ) ดังข้อความว่า

โจทนา-ปริหารานํ มนสิ อตฺถการณํ

อาโภโค นาม อตฺถานํ อากาโรว วิภวณฺ์.¹³

การตั้งเนื้อความไว้ในใจของผู้ถามและผู้ตอบ ชื่อว่าอาโภคะ ส่วนการ จำแนกเนื้อความ(ดังกล่าวนี้) ชื่อว่าอาการ

¹⁰ วิ.โยชนา 1/73/177.

¹¹ วิ.โยชนา 1/80/186.

¹² วิ.โยชนา 1/82/188.

¹³ คนฺถา. 73/130.

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึง อาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

ขอยกตัวอย่างตักโฆทนาที่ประกอบด้วยรูปนา ปุจฉาและอาโภคะทั้งสองอย่าง ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

อาจารย์ รตนตตยปณามปโปยชนํ ปปญเจตติ อนตรายนินวารณมปิ รตนตตย-
ปณามปโปยชนนติ วจันํ ตยา วุตตํ โภ ปน รตนตตยปณาโม ก็ ปณามกิริยา รตนตตยปณาโม นาม
อุทาทุ โย กปปโกฎฐิหิปีตยาทีโก สทโท รตนตตยปณาโม นามาติ โจทณํ มนสิธาयाห รตนตตย-
ปณาโมตยาที ๆ หิ สจจํ รตนตตยปณาโม อตถโต...กุสลเจตนา ฯ¹⁴

แปลว่า คันถรณาจารย์ตั้งคำถามไว้ในใจว่า ท่านพระฎีกาจารย์กล่าวคำว่า อาจารย์ทั้งหลายแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยให้พิสดาร และการป้องกันอันตรายก็เป็นประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัย การนอบน้อมพระรัตนตรัยคืออะไร กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไร หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปปโกฎฐิหิปี เป็นต้น ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย จึงกล่าวว่า รตนตตยปณาโม เป็นต้น ฯ จริงอยู่ ว่าโดยองค์ธรรม การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกุศลเจตนา...”

ในประโยคข้างต้น ข้อความว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัยคืออะไร กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือ หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปปโกฎฐิหิปี เป็นต้นชื่อว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นปุจฉา ส่วนข้อความว่า กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไร หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปปโกฎฐิหิปี เป็นต้น ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นอาโภคะ พึงเทียบเคียงกับต้นฉบับคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ตตถ รตนตตยปณามปโปยชนํ ตาว พุทธา ปปญเจตติ อาจารย์ยา,
วิเสสโต ปน อนตรายนินวารณํ ปจจาสิสนติ. ตถา หิ วุตตํ สงคหการเหติ ตสฺसानุภาเวน หตฺนตราโยติ.

กลุ่มที่ 2 รตนตตยปณาโม หิ อตถโต ปณามกิริยาภินิปผาติกา กุสลเจตนา.¹⁵

ในเรื่องนั้น อาจารย์ทั้งหลายแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยให้พิสดารไว้มาก่อน แต่ท่านประสงค์เอาการป้องกันอันตรายเป็นพิเศษ สมจริงดังท่านพระสังคาหกาจารย์กล่าวว่า ตสฺसानุภาเวน หตฺนตราโย (ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้กำจัดอันตรายได้ด้วยอำนาจของการนอบน้อมนั้น)

จริงอยู่ ว่าโดยองค์ธรรม การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกุศลเจตนาที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ

วิธีวากยานุสัมพันธ์แบบตักโฆทนาในประโยคของอริธัมมัตถวิภาวินี มีดังต่อไปนี้

¹⁴ วิ.โยชนา 1/15/58.

¹⁵ วิภาวินี. 62.

1) ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อาจารย์ทั้งหลายแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยให้พิสดารไว้มาก่อน แต่ท่านประสงค์เอากการป้องกันอันตรายเป็นพิเศษ ด้วยประโยค กลุ่มที่ 1

2) ปุจฉา (คำถาม) คือ การนอบน้อมพระรัตนตรัยคืออะไร

3) อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไร หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปปโกฎฐิติปิ เป็นต้น ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย

คันถรจนาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค กลุ่มที่ 2 อธิบายว่า โดยองค์ธรรม การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกุศลเจตนาที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ

ตัวอย่างที่ 2

นनु จ กุสลวิปากาเหตุกานิ ชนกเหตุโต นิพพตตานิ ถถึ ตานิ อเหตุกนามิ ลภนตีติ อนุโยคิ สนธายาห นิพพตตกาติอาที ฯ¹⁶

แปลว่า คันถรจนาจารย์หมายเอาคำถามว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเกิดจากชนกเหตุมิใช่หรือ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้น ได้ชื่อว่าอเหตุกจิตได้อย่างไร จึงกล่าวว่า นิพพตตก เป็นต้น”

ในประโยคข้างต้น ข้อความว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเกิดจากชนกเหตุมิใช่หรือ เป็นอาโภาคะ ส่วนข้อความว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้นได้ชื่อว่าอเหตุกจิตได้อย่างไร เป็นปุจฉา พึงเทียบเคียงกับต้นฉบับคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ดังนี้

กลุ่มที่ 1 กุสลสส วิปากานิ, สมပ္ยุตตเหตุวิโรโต อเหตุกจิตตานิ จาติ กุสลวิปากา เหตุกจิตตานิ.

กลุ่มที่ 2 นิพพตตกเหตุวเสน นิปพนนานิปี เหตุานิ สมပ္ยุตตเหตุวเสนว อเหตุก- โวหาริ ลภนตี.¹⁷

แปลกลุ่มที่ 1 ชื่อว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปาก เพราะเป็นวิปากของกุศล และเป็นอเหตุกจิต เพราะปราศจากเหตุที่ประกอบร่วมกัน

แปลกลุ่มที่ 2 จริงอยู่ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้นแม้สำเร็จด้วยอำนาจของเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น แต่ได้ชื่อว่าอเหตุกจิต ด้วยอำนาจของเหตุที่ประกอบร่วมกัน

วิธีวากยานุสัมพันธ์แบบตักโจนนาในประโยคของอภิธัมมัตถวิภาวินี มีดังต่อไปนี้

1) ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปาก เพราะเป็นวิปากของกุศล และเป็นอเหตุกจิต เพราะปราศจากเหตุที่ประกอบร่วมกัน ด้วยประโยค กลุ่มที่ 1

2) อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเกิดจากชนกเหตุมิใช่หรือ

3) ปุจฉา (คำถาม) คือ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้นได้ชื่อว่าอเหตุกจิตได้อย่างไร

¹⁶ วิ.โยชนา 1/225/341.

¹⁷ วิภาวินี. 79.

คณฺรจนาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคําคําถามนี้ จึงกล่าวประโยค กลุ่มที่ 2 อธิบายว่า
อเหตุก-จิตฝ่ายกุศลวิบากเหล่านั้นแม้สำเร็จด้วยอำนาจของเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น แต่ได้ชื่อว่าอเหตุกจิต
ด้วยอำนาจของเหตุที่ประกอบพร้อมกัน

ตัวอย่างที่ 3

นनु เทว จิตตานิ อิกฺขณานิภูมชฌตตารมณานิ คณฺหนติ ตสฺมา เทว จิตตานิ
อิกฺขณานิภูมชฌตตารมณานูรูปโต โสมนสฺสโทมนสฺสุเปกฺขาสหคตานิ ภาเวยฺย กสฺมา อุเปกฺขา-
สหคตานิเวทิตฺติ โจทฺถ มนสิกิตฺวา อาห อิมานิตฺยาที ฯ¹⁸

แปลว่า คณฺรจนาจารย์ตั้งคําคําถามไว้ในใจว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงย่อมรับเอา
อิกฺขณารมณํ อนิภูณารมณํ และมัชฌตตารมณํไว้ เพราะฉะนั้น จิตทั้ง 2 ดวงจึงควรสหคตด้วยโสมนัส
เวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนาโดยเหมาะสมกับอิกฺขณารมณํ อนิภูณารมณํและมัชฌตตารมณํ
มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น จึงกล่าวว่า อิมานิ เป็นต้น

ในประโยคข้างต้น ข้อความว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงย่อมรับเอาอิกฺขณารมณํ
อนิภูณารมณํ และมัชฌตตารมณํไว้ เพราะฉะนั้น จิตทั้ง 2 ดวงจึงควรสหคตด้วยโสมนัสเวทนา
โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนาโดยเหมาะสมกับอิกฺขณารมณํ อนิภูณารมณํและมัชฌตตารมณํ มิใช่
หรือ เป็นอาโภคะ ส่วนข้อความว่า เพราะเหตุอะไร จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น เป็นปุจฉา
พึงเทียบเคียงกับต้นฉบับคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ดังนี้

อิมานิ ปน เทว จิตตานิ มุสฺสนตฺตวิวิทโต อติสมมุพฺพหตฺยา, สํสฺปนฺนวิกฺขิปนฺนสฺส-
ปฺวตฺตวิจิกิจฺจุทฺตจฺจสฺมาโยเคน จลฺลจฺลตฺยา จ สพฺพตฺตาปิ รชนฺทฺสนฺนวิวิทตานิ อุเปกฺขาสหคตานิเว
ปฺวตฺตตฺนฺติ.¹⁹

แปลว่า อนึ่ง จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงนี้ปราศจากความพอใจหรือโกรธเคืองแม้ใน
อารมณ์ทุกอย่าง จึงดำเนิน สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น เพราะหลงยั้งนั้งเนื่องจากเว้นจาก
มูลเหตุอื่น (คือโลกเหตุและโทสเหตุ) และเพราะเป็นสภาวะหวั่นไหวด้วยการประกอบกับวิจิกิจฉาที่
เป็นไปด้วยความลังเลและอุทัจจะที่เป็นไปด้วยความซัดส่าย

วิธีวากยานุสัมพันธ์แบบตักโภทนาในประโยคของอภิมมัตถวิภาวินี มีดังต่อไปนี้

1) ฐูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์
อภิมมัตถสังคหะว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยั้ง (โมมุหจิต)

2) อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จิตทั้ง 2 ดวงย่อมรับเอาอิกฺขณารมณํ
อนิภูณารมณํ และมัชฌตตารมณํ เพราะฉะนั้น จิตทั้ง 2 ดวงจึงควรสหคตด้วยโสมนัสเวทนา โทมนัส
เวทนา และอุเบกขาเวทนามิใช่หรือ

3) ปุจฉา (คําคําถาม) คือ เพราะเหตุอะไร จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น

คณฺรจนาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคําคําถามนี้ จึงกล่าวประโยคข้างต้น อธิบายว่า จิต
ทั้ง 2 ดวงนี้ปราศจากความพอใจหรือโกรธเคืองแม้ในอารมณ์ทุกอย่าง จึงดำเนินไปสหคตด้วย
อุเบกขาเท่านั้น เพราะหลงยั้งนั้งเนื่องจากเว้นจากมูลเหตุอื่น (คือโลกเหตุและโทสเหตุ) และเพราะ

¹⁸ วิ.โยชนา 1/168/284-285.

¹⁹ วิภาวินี. 74.

เป็นสภาวะหวั่นไหวด้วยการประกอบกับวิถีชีวิตที่เป็นไปด้วยความลึกลับและอุทธรณ์จะเป็นไปด้วยความซัดส่าย

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งท่านผู้รจนานโยบายก็กล่าวไว้เฉพาะอาโภคะบ้าง ปุจฉาบ้างตามสมควรเพื่อเป็นแนวทางของวากยานุสัมพันธ์ในเรื่องนั้น ๆ ผู้ที่เข้าใจหลักวากยานุสัมพันธ์เป็นอย่างดีอาจเพิ่มปุจฉาหรืออาโภคะมาประกอบได้ตามสมควร

ตัวอย่างอาโภคะล้วน ๆ ไม่มีปุจฉา เช่น

นनु กาลาทีเกเทน ภินนานิ กามาวจรจิตตานิ จตูปญญาสจิตเตหิ อธิกานิ โหนติ ตสฺมา เอวสทโท น ปกฺขิปิตพฺโพติ โจทหนํ สนฺธายาห กาลาตยาที ฯ²⁰

แปลว่า ท่านพระญาณกิตติเถระหมายเอาคำถามว่า กามาวจรจิตทั้งหลายที่ต่างกันโดยประเภทแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมี กาล เป็นต้น มีมากกว่าจิต 54 ดวงมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรใส่ เอว ศัพท์เข้ามา จึงกล่าวว่า กาล- เป็นต้น

ตัวอย่างปุจฉาล้วน ๆ ไม่มีอาโภคะ เช่น

กสฺมา เหตุสมปทา สามตฺถิยโต ทสฺสิตาติ เหตุปุจฺฉํ มนสิกตฺวา อาห ตถาวิธาติ- อาที ฯ²¹

แปลว่า คณกรรณาจารย์ตั้งคำถามถึงเหตุไว้ในใจว่า เหตุสมปทา ท่านแสดงไว้โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า ตถาวิธา เป็นต้น

4.2.2 รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

4.2.2.1 รูปวิเคราะห์ทวันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณฺหา จ กรุณาปณฺหา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า กรุณาปัญญา) ดังข้อความว่า

อฺยเมว ทฺวนฺโทว กรุณา จ ปณฺหา จ กรุณาปณฺหาติ อภิธมฺมาตารฎฺฐีกาทสฺสนโต อธิธาธิปฺเปโต ฯ ตตฺถ หิ อนนฺตกรุณาปณฺหนติ เอตฺถ กรุณา จ ปณฺหา จ กรุณาปณฺหาติ ทฺวนฺโทว วุตฺโต ฯ อจฺจริโย ปน อภิธมฺมาตารฎฺฐีกากาโร จ อภิธมฺมตฺถสฺสคฺคหฺฐีกากาโร จ เอโก สุมงฺคฺลาจฺริโยว นานฺถโย ตสฺมา ทฺวนฺโทวเยวธาธิปฺเปโต ฯ²²

แปลว่า บททวันทวสมาสนี้ว่า กรุณา จ ปณฺหา จ กรุณาปณฺหา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่ากรุณาปัญญา) ท่านประสงค์เอาในคานานี้ เพราะพบในอภิธัมมวาทารฎฐีกา จจริงอยู่ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎฐีกานี้ ท่านกล่าวถึง ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณฺหา จ กรุณาปณฺหา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่ากรุณาปัญญา) ในคำว่า อนนตกรุณาปณฺหิ (ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญาอันไม่มีที่สุด) อนึ่ง อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎฐีกาและอภิธัมมตถสสังคหฺฐีกาเป็นพระสุมังคฺลาจารย์รูปเดียวกัน มิใช่รูปอื่น ดังนั้น จึงประสงค์เอาทวันทวสมาสเท่านั้น

4.2.2.2 รูปวิเคราะห์ตัทธิต ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิตว่า ตินฺถนํ สมฺโห ตฺยํ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

²⁰ วิ.โยชนา 1/268/404.

²¹ วิ.โยชนา 1/47/126.

²² วิ.โยชนา 1/2/8-9.

ติณณฺ สมุโห ตยํ ฯ สมุหตเถ กณณมาติ ติสททโต โณ เตสณฺโณ โลบิ เตสุ วุฑฒิตฺติ-
อาทินา อีสส อโย ฯ²³

แปลว่า หมู่แห่งสาม ชื่อว่าตยะ ลง ณ ปัจจัยหลัง ติ-ศัพท์ด้วยสูตร สมุหตเถ
กณณมา, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลบิ, เปลี่ยน อี เป็น อโย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฒิลโปลาคม-
วิการวิปริตาเตสา จ

4.2.2.3 รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเชน ขมิตพพานีติ
ทุกฺขานี (ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกฺขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์
ด้วยการลง กฺวิ ปัจจัยหลัง ขมุ ชาติเป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

ทุกฺเชน ขมิตพพานีติ ทุกฺขานี ยานี ฌมฺมาตานิ สตเตหิ ทุกฺเชน กิจฺเณ
ขมิตพพานี อิติ ตสฺมา ตานิ ฌมฺมาตานิ ทุกฺขานี ฯ พุสทฺทูปปโท ขมุ สหเน กฺวิ จ ชาติวนตสส โลบิ
กฺวิมฺหุ กฺวิโลโป จ วคฺเค โฆสา...ปฺรมา ฯ²⁴

แปลว่า ชื่อว่าทุกฺขะ เพราะเป็นธรรมชาติอันบุคคลทนได้ยาก อธิบายว่า ธรรม
ชาติเหล่าใดอันสัตว์ทั้งหลายพึงอดทนได้ยาก คือ โดยลำบาก เพราะเหตุนี้ ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่า
ทุกฺขะ, ฯ พุ สัททูปปทชะ ขมุ-ชาติมีความหมายว่า อดทน, ลง กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิ จ, ลบ ม ทำย
ชาติ ด้วยสูตร ชาติวนตสส โลบิ กฺวิมฺหิ, ลบ กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ, ซ้อน กฺ ด้วยสูตร วคฺเค
โฆสาโฆसानํ ตติยปฺรมา

4.2.2.4 ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสฺฐุํ ดังข้อความว่า

วิสฺฐุณฺติ เอตถ สุธ สฺฐิมฺหิ วตตติ ฯ สุธ อิตฺถย สฺทฺโท เกนตเถน ชาติ ฯ สกตถฺ
ชาเรตฺติ ชาติ โย สฺทฺโท สกตถฺมปิ อตตโน คมนปจฺนาทิก อตถ ชาเรติ อิติ ตสฺมา โส สฺทฺโท ชาติ
ปรตถฺมปิ ชาเรตฺติ ชาติ โย สฺทฺโท อตถาติสยโยคโต ปรตถฺมปิ ชาเรติ อิติ ตสฺมา โส สฺทฺโท ชาติ ฯ
วิสฺฐิยา อฺปสฺสคฺเคสุ เยนเกนจิ อฺปสฺสคฺเคน อตถวิเสสกรเณน ปฏิพฺพธา สทฺทชาติ อตถวิเสสมปิ ชาเรตฺติ
ชาติ อโย อิมิสฺสา อตถโถ อโยมิโต ปจฺจโย วโรติอาทินา อเนกปฺปการเณน ปณฺชิตฺเตหิ ชาเรตฺติ ชาติ ฯ ชาติ
ธารเณ หนาทฺที ญฺนฺตวอติ ตฺ ฯ สุธ อิติ จิตฺ ฯ ญฺวาทโย ชาติโว ชาติสฺสนฺโตโลโปเนกรสส จ พุชฺคมาทิต
เถ กตฺตาริ ฌมฺมาเทหิ ฌมาจาทิ ตสฺส โธ หจตฺตถานมนฺตาน โท เติ ชาติวนตธการสฺส โท นเย วิสฺทฺท
โต นา สพฺพาสมาวุโสอฺปสฺสคฺคินิปาตาทฺที จาติ นาโลโป ตพฺพิตสฺมาส....ตเวตฺตนาทิสฺ จาติ นามมิว กรณ
สุธสทฺทโต สฺสิ สฺสส อ ปุพฺพมโร สโรโลโป นเย อมาทโย ปรปฺเทหิ นามาน สฺมาโส ยุตตตฺถิติ สฺมาส-
สณฺญา เตส วิภตฺติโย โลปา จาติ วิภตฺติโลโป ปกฺติ จสฺส สรณตสฺสาติ ปกฺติภาโว ปฺน สฺมาสตฺตา นาม-
มิว กรณ สฺสิ ปุพฺพสโรโลโป นเย ฯ²⁵

ผู้วิจัยขอสรุปเนื้อจากข้อความข้างต้นที่นำมาเป็นกรณีศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการการ
สร้างคำศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชานานี้ ซึ่งคำแปลของข้อความเหล่านี้มีอยู่ในบทที่ 3 ที่ว่าด้วย
คัมภีร์อภิธรรมมัตถกาวินี ปัญจิกา อตถโยชานา ปริจเฉทที่ 1 ฉบับแปลเป็นภาษาไทย อยู่แล้ว ดังนั้น
จึงขอสรุป ดังนี้

²³ วิ.โยชานา 1/44/123.

²⁴ วิ.โยชานา 1/44/123-24.

²⁵ วิ.โยชานา 1/2/3-4.

กระบวนการสร้างคำว่า วิสฺสุทฺธิ มาจาก สฺฐ-ธาดฺ มีความหมายว่า หมัดจต		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สฺฐ	ตั้ง สฺฐ ชื่อว่า ธาดฺ	ภูวาทโย ธาดโว ²⁶
สฺฐ	ลบสระท้ายธาดฺ	ธาดฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรส ²⁷
สฺฐ + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺุชฺมาทิตฺเถ กตฺตริ ²⁸
สฺฐ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺมกเทหิ ธตฺมา จ ²⁹
สฺฐ + ฐ	เปลี่ยน ฐ ท้ายธาดฺ เป็น ฑ	หจฺจตฺตฺถานมนฺตํ โท ฐ ³⁰
สฺฐฑ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปฺริ ยฺตุเต ³¹
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภตฺติ	กรณฺเ ตติยา ³²
วิ	ลบ นา วิภตฺติ	สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ จ ³³
วิ	ตั้ง วิ อุปสฺสค์ให้เหมือนนาม	ตฺทฺธิตฺตสมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺตนาทีสุ จ ³⁴
วิ + สฺฐฑ		
วิ + สฺฐฑ + สฺ	ลง สฺ วิภตฺติ	ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา ³⁵
วิ + สฺฐฑ + อฺ	เปลี่ยน สฺ เป็น อฺ	สฺ ³⁶
วิ + สฺฐฑอ + อฺ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพฺมโธจิตฺมสฺสรํ สฺเรน วิโยชเย ³⁷
วิ + สฺฐฑ + อฺ	ลบสระหน้า ปกฺติสระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺบปจฺจยาทิมฺหิ สฺรโลเป ตฺ ปกฺติ ³⁸
วิสฺสุทฺธิ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปฺริ ยฺตุเต ³⁹
วิสฺสุทฺธิ	ตั้งเป็นต้นปุริสฺสมาส	อมาทโย ปฺรปฺเทภิ ⁴⁰
วิสฺสุทฺธิ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานํ สฺมาโส ยฺตุตฺตฺถโ ⁴¹

²⁶ รฐป. -/424/314.

²⁷ รฐป. -/425/315.

²⁸ รฐป. -/606/441.

²⁹ รฐป. -/607/441.

³⁰ รฐป. -/608/442.

³¹ รฐป. -/14/10.

³² รฐป. -/83,291/64,175.

³³ รฐป. -/282/160.

³⁴ รฐป. -/334/218.

³⁵ รฐป. -/65,283/58,167.

³⁶ รฐป. -/195/114.

³⁷ รฐป. -/12/9.

³⁸ รฐป. -/67/59.

³⁹ รฐป. -/14/10.

⁴⁰ รฐป. -/351/235.

⁴¹ รฐป. -/331/216.

วิสุทฺธ	ลปวิภัตติ	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ ⁴²
วิสุทฺธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส ⁴³
วิสุทฺธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตฺทิตฺตสมาสกิตฺกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ ⁴⁴
วิสุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา ⁴⁵
วิสุทฺธ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี ⁴⁶
วิสุทฺธอ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพุพฺพมโธจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย ⁴⁷
วิสุทฺธ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ ⁴⁸
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตฺเต ⁴⁹
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺธ		

ขั้นตอนการทำตัวรูป กรรณา ดังข้อความว่า

กิริตฺติ กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ปฺรทฺกฺช กิริตฺติ วิภฺชิปฺติ อิติ ตฺสฺมา สา ฌมฺมชาติ กรรณา นาม
 ๗ กิริยติ ทฺกฺชิตฺเตสุ ปฺสارىยติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ภควตฺตา ทฺกฺชิตฺเตสุ ทฺกฺชสฺหิตฺเตสุ สฺตฺเตสุ กิริยติ
 ปฺสارىยติ อิติ ตฺสฺมา สา ฌมฺมชาติ กรรณา ทฺยา กมฺมสาธน ๗ กิริ วิภฺชิเน วิภฺชิณ วิภฺชิปน อปนยน ๗ กิริ
 ปฺสาร์เน วชาทฺหิ ปฺพพชาทฺโย นิปจฺจนฺเตติ วา กาลे วตฺตมานาตีเต ฌวาทฺโยติ วา สฺตฺเตตฺ กเรทฺริ
 รุโณติ สทฺทนีตฺตฺสฺตฺเตน วา รุณฺปจฺจโย ๗ รมฺหิ รนฺโต ราทฺโนติ อนุพฺนธฺรการโลโป กฺวจิ ชาติวิภตฺติ-
 ปจฺจยาน ทฺวิปริตฺตาเทสฺสโลปาคฺมา จาติ อิสฺส อ นเย อิตฺถีมฺโต อาปจฺจโย ปฺพุพฺพมโธ สรโลโป นเย ๗
 กโรตฺติติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ปฺรทฺกฺเช สติ สาธฺน ทฺยเขตฺท กโรติ ชนยติ อิติ ตฺสฺมา สา ฌมฺมชาติ
 กรรณา ๗ กร กรณเ ยถาวตฺตฺสฺตฺเตทฺริ รุโณ รมฺหิ รนฺโต ราทฺโน นเย อาปจฺจโย ๗ อถวา ๗ กร กรณ
 กาลे วตฺตมานาตีเต ฌวาทฺโยติ สฺตฺเตน วา วรกรวาทฺรยมุขมิถฺสกาโนติ โมคฺคฺลลานฺตฺเตน วา
 กฺนปจฺจโย เตสุ วุทฺทิตฺติอาทินา กโลโป นสฺส โณ จ นสฺส โณติ สฺตฺเตน วา นสฺส โณ นเย อาปจฺจโย ๗
 กิณาทิตฺติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ กิณาทิ ปฺรสฺส ทฺกฺช ปจฺจยเวกฺลลกรณฺโต ทฺสิติ อิติ ตฺสฺมา สา ฌมฺม-
 ชาติ กรรณา ๗ กิ ทฺสิสาย รุโณ อิสฺส อ ๗ ก รุณฺตฺติติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ก สฺช รุณฺตฺติ อิติ ตฺสฺมา สา
 ฌมฺมชาติ กรรณา ทฺติยตฺตฺปฺปฺริโส ๗ กสทฺโท สฺชตฺถวาทฺจโก ๗ เตน วุตฺต

กาเย พฺรหมฺนิ วาเต จ

สิโรชฺลสฺสฺเชสุ จ

กสทฺโท วตฺตติ ตฺสิ

ปฺมา ตฺสิ นฺปฺสโกติ ๗

⁴² รูป. -/332/217.

⁴³ รูป. -/333/218.

⁴⁴ รูป. -/334/218.

⁴⁵ รูป. -/65,283/58,167.

⁴⁶ รูป. -/195/114.

⁴⁷ รูป. -/12/9.

⁴⁸ รูป. -/67/59.

⁴⁹ รูป. -/14/10.

ทุกข กุสตีติ ก สุข ฯ กุส เฉทเน สพพโต ญวตวาวิ วาติ อ กวจิ ชาติติอาทินา สสุส โลโป ปุพพมโร สรโลโป นเย สี สี ฯ กสททุปปโท รุธิ อวารณ วิสรุขปทาทีโต ญ ชาติสุสนโต โลโป-เนกรสุส กวจิ ชาติติอาทินา ธารสุส โลโป ฯ อถวา ฯ กรุธิโต โณ ธโลโปเนติ สทพนีติสุตเตน รุธิ-ชาติโต โณ ธโลโป จ อาปจจโย ฯ⁵⁰

กระบวนกรสร้างคำว่า กรุณา มาจาก กิร-ธาตุ มีความหมายว่า ชัดไป,แผ่ไป ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ ฯ กิ-ธาตุ มีความหมายว่า เบียดเบียน ฯ ก บทหน้า รุธิ-ธาตุ มีความหมายว่า ปิดกั้น ฯ		
ขั้นตอน	กระบวนกร	สูตรที่อ้างอิง
กิร-ธาตุ		
กิร	ตั้ง กิร ชื่อว่า ชาติ	ภูวาทโย ชาติโว ⁵¹ (เพิ่ม)
กิร	ลบสระท้ายชาติ	ชาติสุสนโต โลโปเนกสุสรสุส ⁵² (เพิ่ม)
กิร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต ⁵³ หรือ กाल เวตตมานาตีเต ญวาทโย ⁵⁴ หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโน ⁵⁵
กิร + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราที โน ⁵⁶
กร + อุณ	เปลี่ยน อี เป็น อ	กวจิ ชาติวิภตติปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ ⁵⁷
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต ⁵⁸
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจจโย ⁵⁹
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสุสรํ สเรน วิโยชเย ⁶⁰
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมหิสโรเป ต ปกติ ⁶¹
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต ⁶²

⁵⁰ วิ.โยชนา 1/2/4-6.

⁵¹ รุป. -/424/314.

⁵² รุป. -/425/315.

⁵³ รุป. -/660/483.

⁵⁴ รุป. -/651/478.

⁵⁵ นีติ.สุตต. -/1321/1160.

⁵⁶ รุป. -/558/408.

⁵⁷ รุป. -/488/351.

⁵⁸ รุป. -/14/10.

⁵⁹ รุป. -/176/101.

⁶⁰ รุป. -/12/9.

⁶¹ รุป. -/67/59.

⁶² รุป. -/14/10.

กร-ธาตุ		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁶³ (เพิ่ม)
กร	ลบสละท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส ⁶⁴ (เพิ่ม)
กร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต ⁶⁵ หรือ กाले वत्तमानातीते ण्वात् ⁶⁶ หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ ⁶⁷
กร + อุณ	ลบ รุ อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราหิ โน ⁶⁸
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁶⁹
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิตถิมโต อาปจโย ⁷⁰
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโจจิมสสรุ สเรน วิโยชเย ⁷¹
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิสรโลเป ต ปกติ ⁷²
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁷³
อีกอย่างหนึ่ง		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁷⁴ (เพิ่ม)
กร	ลบสละท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส ⁷⁵ (เพิ่ม)
กร + กุณ	ลง กุณ ปัจจัย	กาลे वत्तमानातीते ण्वात् ⁷⁶ หรือสูตรโมคคัลลันะว่า วรกรวาทรมุช- มิถสกาโกโน,
กร + อุณ	ลบ กุ อนุพันธ์ และเปลี่ยน น เป็น ณ	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ ⁷⁷

⁶³ รุป. -/424/314.

⁶⁴ รุป. -/425/315.

⁶⁵ รุป. -/660/483.

⁶⁶ รุป. -/651/478.

⁶⁷ นีติ.สุตต. -/1321/1160.

⁶⁸ รุป. -/558/408.

⁶⁹ รุป. -/14/10.

⁷⁰ รุป. -/176/101.

⁷¹ รุป. -/12/9.

⁷² รุป. -/67/59.

⁷³ รุป. -/14/10.

⁷⁴ รุป. -/424/314.

⁷⁵ รุป. -/425/315.

⁷⁶ รุป. -/651/478.

⁷⁷ รุป. -/370/268.

	หรือหรือเปลี่ยน น เป็น ณ	รา นสส โณ ⁷⁸
กรณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁷⁹
กรณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจโย ⁸⁰
กรณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁸¹
กรณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปปัจจยาทิมหิสโรเป ตฺ ปกติ ⁸²
กรณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁸³
กิ-ธาตุ		
กิ	ตั้ง กิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁸⁴ (เพิ่ม)
กิ + รณ	ลง รณ ปัจจัย	วชาทิมิ ปพพชชาทโย นิปัจจนเต ⁸⁵ หรือ กाले वत्तमानातेते ण्वात् ⁸⁶ หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ ⁸⁷
ก + รณ	เปลี่ยน อิ เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยान् ที่ขวิปริตาเทศ- โลปาคมา จ ⁸⁸
กรณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁸⁹
กรณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจโย ⁹⁰
กรณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁹¹
กรณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปปัจจยาทิมหิสโรเป ตฺ ปกติ ⁹²
กรณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁹³

⁷⁸ โมค. -/771/523. อ้างในคัมภีร์นิรุตติที่ปนี.

⁷⁹ รุป. -/14/10.

⁸⁰ รุป. -/176/101.

⁸¹ รุป. -/12/9.

⁸² รุป. -/67/59.

⁸³ รุป. -/14/10.

⁸⁴ รุป. -/424/314.

⁸⁵ รุป. -/660/483.

⁸⁶ รุป. -/651/478.

⁸⁷ นีติ.สุตต. -/1321/1160.

⁸⁸ รุป. -/488/351.

⁸⁹ รุป. -/14/10.

⁹⁰ รุป. -/176/101.

⁹¹ รุป. -/12/9.

⁹² รุป. -/67/59.

⁹³ รุป. -/14/10.

ก บทหน้า (มาจาก กุส-ธาตุ) + รุธิ-ธาตุ		
กุส	ตั้ง กุส ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁹⁴ (เพิ่ม)
กุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสรรสส ⁹⁵ (เพิ่ม)
กุส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา ⁹⁶
กุ + อ	ลบ ส ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานัน ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ ⁹⁷
ก อุ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁹⁸
ก + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจจยาติมหิ สรโลเป ต ปกติ ⁹⁹
ก	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ¹⁰⁰
ก + รุธิ	ตั้ง รุธิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ¹⁰¹ (เพิ่ม)
ก + รุธิ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสรรสส ¹⁰²
ก + รุธิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชปทาหิโต ณ ¹⁰³
ก + รุ + ณ	ลบ ฐ ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานัน ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ ¹⁰⁴
หรือ		
ก + รุ + ณ	ลง ณ ปัจจัยและลบ ฐ ท้ายธาตุ	สูตรในสัททนีติ กรุธิโต โณ ธโลโป เณ ¹⁰⁵
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ¹⁰⁶
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจจโย ¹⁰⁷
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย ¹⁰⁸
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจจยาติมหิสรโลเป ต

⁹⁴ รูป. -/424/314.

⁹⁵ รูป. -/425/315.

⁹⁶ รูป. -/568/414.

⁹⁷ รูป. -/488/351.

⁹⁸ รูป. -/12/9.

⁹⁹ รูป. -/67/59.

¹⁰⁰ รูป. -/14/10.

¹⁰¹ รูป. -/424/314.

¹⁰² รูป. -/425/315.

¹⁰³ รูป. -/577/422.

¹⁰⁴ รูป. -/488/351.

¹⁰⁵ นีติ. สุตต. -/1322/1161.

¹⁰⁶ รูป. -/14/10.

¹⁰⁷ รูป. -/176/101.

¹⁰⁸ รูป. -/12/9.

		ปกติ ¹⁰⁹
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ¹¹⁰
สำเร็จรูปเป็น กรุณา		

จากข้อมูลและผู้วิจัยได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สหทาวีเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

4.2.3 ความหมายอุปสรรคและนิบาตที่เป็นกลุ่มอพยยศัพท์

อพยยศัพท์ คือศัพท์ที่แจกด้วยวิภัติเหมือนนามนามไม่ได้ คงรูปอยู่อย่างเดิม แบ่งเป็น 3 พวก คือ อุปสรรค นิบาต และปัจจัย คำว่า อุปสรรค นิบาต และปัจจัย เป็นชื่อใช้เรียกตามหลักภาษา โดยจะขอกล่าวถึงคำว่า อุปสรรค ก่อน

4.2.3.1 อุปสรรค แปลว่า เข้าไปจัดแจงความหมายของธาตุ มีวิเคราะห์ว่า **อุปปัจจ** **อตถ สขชนตติ อุปสคคา, ปาทโย** เข้าไปอยู่ข้างหน้าธาตุแล้ว ย่อมจัดแจงความหมายของธาตุ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าอุปสรรค ได้แก่ ป เป็นต้น (อุป + สขช + ณ), **อุปสคคเมว โอปสคคิกิ** อุปสรรคนั้น แหละ ชื่อว่าโอปสรรคคิกะ (อุปสคค + ฦก) หมายความว่า อุปสรรคเกือบจะทั้งหมด จะประกอบอยู่ข้างหน้าธาตุ ยกเว้น อปี อุปสรรค ตัวเดียว ที่อยู่ข้างหน้าธาตุก็มี อยู่ข้างหลังธาตุก็มี และอุปสรรคบางตัว อยู่ตัวเดียว โดด ๆ ก็มีบ้าง ส่วนมากอยู่หน้าธาตุ ที่ได้ชื่อว่าเข้าไปจัดแจงความหมายของธาตุ เพราะอุปสรรคนั้นมีความหมายหลากหลาย ธาตุตัวเดียว เมื่อมีอุปสรรคตัวต่าง ๆ ไปอยู่ข้างหน้า ความหมายก็จะเปลี่ยนไป เช่น ธา ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้ แต่ถ้ามี นิ อุปสรรคเป็นบทหน้า มีความหมายว่า ฝังไว้ มีรูปเป็น นิธิยติ-ย่อมถูกฝังไว้ มี วิ อุปสรรคเป็นบทหน้า มีความหมายว่า ทำ มีรูปเป็น วิธิยติ-ย่อมถูกทำ, มี ส อุปสรรคเป็นบทหน้า มีความหมายว่า ตั้งไว้ มีรูปว่า สมทิตโต-ตั้งมั่นแล้ว, มี อภิ อุปสรรคเป็นบทหน้า มีความหมายว่า กล่าว มีรูปเป็น อภิหิตโต-ถูกกล่าวแล้ว, มี ปริ อุปสรรคเป็นบทหน้า มีความหมายว่า นุ่ง ห่ม มีรูปเป็น ปริทหิตติ-ย่อมนุ่งห่ม, มี อปี อุปสรรคเป็นบทหน้า มีความหมายว่า ปิด มีรูปเป็น ปิตทหิตติ-ย่อมปิด เป็นต้น

อุปสรรค มี 20 ตัว คือ ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทุ, ส, วิ, อว, อนุ, ปริ, อธิ, อภิ, ปติ, สุ, อา, อติ, อปี, อป, อุป

อุปสรรค มีความหมาย 3 ประเภท ได้แก่

(1) **ธาตุวัตถพารกะ** เบียดเบียนความหมายของธาตุ หมายถึง อุปสรรคที่ทำให้ความหมายของธาตุกลับเป็นตรงกันข้าม เช่น คจฉติ แปลว่า ย่อมไป ใส่ อา อุปสรรค เข้าไปข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อาคจฉติ แปลว่า ย่อมมา, ชยติ แปลว่า ย่อมชนะ ใส่ ปรา อุปสรรคเข้าไปข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า ปราชยติ แปลว่า ย่อมพ่ายแพ้ เป็นต้น

¹⁰⁹ รูป. -/67/59.

¹¹⁰ รูป. -/14/10.

(2) **ธาตุวัตถานวัตตะกะ** คล้อยตามความหมายของธาตุ หมายถึง ไม่มี ความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น จรติ แปลว่า ย่อมประพฤติ ใส่ อา อุปสัคเข้าไป ข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อาจารย์ แปลว่า ย่อมประพฤติ, สีหติ แปลว่า ย่อมนั่ง ใส่ นิ อุปสัคเข้าไป ข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า นิสีหติ แปลว่า ย่อมนั่ง, ฐาติ แปลว่า ย่อมตั้งอยู่ ใส่ ปติ อุปสัคเข้าไปข้างหน้า ธาตุ มีรูปว่า ปติฐฐาติ แปลว่า ย่อมตั้งอยู่ มีความหมายเหมือนความหมายของธาตุ

(3) **ธาตุวัตถวิเสสกะ** ทำความหมายของธาตุให้พิเศษขึ้น หมายถึง อุปสัคที่ขยายความหมายของธาตุให้ต่างออกไป แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น ภาวติ แปลว่า ย่อมมี, ย่อมเป็น ใส่ อนุ อุปสัคเข้าไปข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อนุภาวติ แปลว่า ย่อมเสวย, คุจจติ แปลว่า ย่อมไป ใส่ อุ อุปสัคเข้าไปข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อุคุจจติ แปลว่า ย่อมขึ้นไป เป็นต้น

อุปสัค เป็นโชคศัพท์ที่แสดงความหมายที่มีอยู่ให้ปรากฏชัด ดังนั้น อุปสัคที่เปรียบความหมายของธาตุจึงเป็นการเปรียบความหมายที่แสดงไว้สั้น ๆ ในคัมภีร์ ธาตุ มิใช่แสดงความหมายใหม่จากความหมายเดิมที่แฝงอยู่ในธาตุ ดังข้อความที่มีอยู่ในคัมภีร์พาลาว ตาราว่า

สนตเมว हि नीलाहि- वण्णं तिपाथो विय

ธาตุสมी สนตเมวตถ์ อุปสคคา ปกาสะกา¹¹¹

อุปสัคทั้งหลายย่อมแสดงความหมายที่มีอยู่ในธาตุนั้นแล เหมือน

ประทีปเป็นต้นที่แสดงสีเขียวเป็นต้นซึ่งมีอยู่ให้ปรากฏ

ความจริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีความหมายหลากหลายเป็นอเนกประการ ความหมายของ ธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุนั้น ท่านแสดงไว้เฉพาะความหมายที่นิยมใช้กันมากเท่านั้นเพื่อให้ท่องจำได้ ง่าย มีคาถากล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในไวยากรณ์บาลีสันสกฤตว่า

กรियาวาจิตตมาชยาตุ- ปสิทโธโต ปทสสิโต

ปโยคโตณเณ วิญญेयยา- อเนกตถา हि ธาตโว¹¹²

ความหมายที่ปรากฏชัดของธาตุ ท่านแสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุ เป็น ศัพท์แสดงกิริยา ความหมายอื่นพึงทราบตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลาย มีหลากหลายความหมาย

อตถาติสยยุตตปิ- ธาตุ โหนติ ยโต ตโต

ปโยคโตนุคนตพพา- อเนกตถา हि ธาตโว¹¹³

ธาตุทั้งหลายเป็นศัพท์ที่ประกอบด้วยความหมายหลากหลาย ดังนั้น จึงควรทราบความหมายตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลายมีความหมาย ที่หลากหลาย

เยเนกตถธรา จรนติ วิวธา นาถสส ปาเจ เว

เตเนกตถธราว โหนติ สหิตา นานูปสคเคहि เว

¹¹¹ นิติ.ธาตุ. 470.

¹¹² กัจจายนสูตรตตถะ สูตร 221.

¹¹³ คิริคัจฉนทรวิทยารัตนะ. “มฺุคธโพธสังเกษปฏีกา ใน มฺุคธโพธวยาकरणะ. กัลกัตตา : โรงพิมพ์คิริค วิทยารัตนะ, 2449. คำอธิบายสูตร 10.

ชาตุนิ ปน เสมตถปรมิ ชีณาสเว ปณฺชิตเต

วชฺเชตวา ปฏิสัมภิตามตฺติยเต โภ สพฺพโส ภาสตี¹¹⁴

ชาตฺเหล่าใดทรงความหมายไว้หลากหลาย ย่อมเป็นไปโดยประการต่าง ๆ ในพระดำรัสอันประเสริฐของพระพุทธเจ้า ชาตฺเหล่านั้น เมื่อประกอบด้วยอุปสัคต่าง ๆ ย่อมทรงความหมายไว้หลากหลาย อนึ่ง เว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาญาณ ใครเล่า จะกล่าวความหมายอันหลากหลายของชาตฺเหล่านั้นได้

4.2.3.2 นิบาต แปลว่า ศัพท์ที่ตกไป คือถูกวางไว้ข้างหน้าบ้าง ท่ามกลางบ้าง หรือท้ายสุดของบทบ้าง มีวิเคราะห์ว่า **ปทานิ อาทิมขมนฺเตสุ นิปตฺนตีติ นิปาตา** ย่อมตกไปในเบื้องต้นท่ามกลาง และท้ายสุดของบททั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่านิบาต (นิ + ปต + อ), **สมฺจุจวิกฺปฺปนฺปฏิเสรฺปุรณาทิอถฺถํ อสฺตววจกํ เนปาทิกํ ปทํ** บทที่มีความหมายว่า รวบรวม, ไม่แน่นอน (ให้เลือก), ห้ามเนื้อความ, และทำบทให้เต็มเป็นต้น ไม่แสดงสิ่งต่าง ๆ ชื่อว่า นิบาต, **นิปาตเมว เนปาทิกํ** นิบาตนั้นแหละ ชื่อว่าเนปาทิกะ (นิปาต + ฌิก) นิบาตนี้เป็นบท ๆ หนึ่งในบท ๔ คือนามบท อุปสัคบท นิบาตบท และอาชยาตบท สำหรับนิบาตนี้เป็นบทที่ไม่เปลี่ยนแปลงในเรื่องของวิภัตติ หมายความว่า จะลงวิภัตตินามอะไรก็ตาม จะต้องถูกลบทิ้งทั้งหมด

นิบาตเป็นศัพท์โดด ๆ ก็มี เป็นศัพท์ที่สำเร็จมาจากนามโดยลงปัจจัยในความหมายของวิภัตติก็มี เป็นศัพท์ที่สำเร็จมาจากตฺทิตฺติที่เป็นอํพยตฺทิตฺติก็มี และเป็นศัพท์กิริยากิตฺก (ตเวตฺนาทิจฺจยฺนตฺนัย) ที่สำเร็จมาจากชาตฺปัจจัยโดยเฉพาะที่มี ตเว, ตฺ, ตฺน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดก็มี รูปสำเร็จเป็นนิบาต เรียกว่าอํพยศัพท์ทั้งหมด แบ่งเป็น 4 ประเภท ได้แก่

- 1) นิบาตแท้ ๆ เป็นคำศัพท์โดด ๆ ไม่สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น หิ, จ, ปน, ตฺ เป็นต้น
- 2) นิบาตที่สำเร็จมาจากนามหรือสัพพนาม โดยการลงปัจจัยในความหมายของวิภัตติ สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น เอตถ มาจาก เอต + ถ ปัจจัย เป็นต้น
- 3) นิบาตที่สำเร็จมาจากอํพยตฺทิตฺติ สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น เอกธา มาจาก เอก + ธา ปัจจัย เป็นต้น
- 4) นิบาตที่สำเร็จมาจากกิตฺก สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น กตฺวา มาจาก กร ชาตฺ + ตฺวา ปัจจัย เป็นต้น

การจัดประเภทของนิบาต สามารถจัดได้ตามหน้าที่ของนิบาตนั้น ๆ เช่น นิบาตต้นข้อความ นิบาตบอกกาลปะนะ นิบาตบอกความปรักปับ และนิบาตที่เป็นกาลสัตตมี เป็นต้น

ลักษณะของนิบาตมี 2 ประการคือ

- 1) มีความหมายว่า สมฺจุจย-รวบรวมเป็นต้น
- 2) ไม่แสดงสิ่งต่าง ๆ

บรรดานิบาตเหล่านั้น ผู้วิจัยขอเสนอเฉพาะนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อตฺถโยชนา อันมี จ-นิบาต เป็นต้นเท่านั้น โดยเริ่มต้นด้วย จ-นิบาต ดังต่อไปนี้

¹¹⁴ นิตฺ.สฺตฺต. 448.

จ-นิบาต มีความหมายว่า สมุจจย-รวบรวม, อนวาจย-รวบรวมตามหลัง, อิตเรตรโยค-รวบรวมซึ่งกันและกัน, สมาหาร-ประมวลเข้าด้วยกัน และ อวชาธณ-ตัดสิน เป็นต้น ถือว่าอยู่ในความหมายของ สมุจจย-รวบรวม ที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังที่จะได้อธิบายพร้อมอุทาหรณ์ ดังนี้

(1) ความหมายว่า สมุจจย-รวบรวม คือ นามสมุจจย-เชื่อมนาม กิริยาสมุจจย-เชื่อมกิริยา และ วากยสมุจจย-เชื่อมประโยค

(1.1) นามสมุจจย-เชื่อมนาม เช่น ปณจมนชฌานวชชิตมหคคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุสลสเหตุกามาวจรกิริยาจิตตานิ จ-ปัญจมนฉานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และ กิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง), กรุณา จ ญาณนัจ-กรุณาและญาณ, กรุณา จ ปณณญา จ-กรุณาและปัญญา, อนนณัจ ปานณัจ วตถเสนาสนานิ จ-ข้าว น้ำ ผ้าและเสนาสนะ

จ-นิบาต ทำหน้าที่เชื่อมนาม แบ่งเป็น 3 ประเภท¹¹⁵ คือ

(ก) วุตตสมุจจย-เชื่อมคำที่กล่าวไว้ ดังตัวอย่างข้างต้น

(ข) อวุตตสมุจจย-เชื่อมคำที่มีได้กล่าวไว้ เช่น จ-ศัพทโนสุตฺร โทธสส จ

(ค) วุตตาวุตตสมุจจย-เชื่อมทั้งคำที่กล่าวไว้และที่มีได้กล่าวไว้ เช่น จ-ศัพทโนสุตฺร อาทีโต โธ จ

(1.2) กิริยาสมุจจย-เชื่อมกิริยา เช่น ปสเสยฺย สกฺกเรยฺยณฺจ ครุ เม สาร-สมภว-ขอข้าพเจ้าพึงพบเห็นและสักการะพระสารีบุตรผู้เป็นครูของข้าพเจ้า

(1.3) วากยสมุจจย-เชื่อมประโยค เช่น โส คามํ คจฺฉติ, สา จ นครํ คจฺฉติ-เขาไปหมู่บ้าน หล่อนไปนคร

(2) ความหมายว่า อนวาจย-รวบรวมตามหลัง เช่น ภิกฺขุยา ยจฺร, คาวํ จ อาเนหิ-จงเที่ยวขออาหารและจงนำว้อมาด้วย, ทานํ เทหิ สีลณฺจ รกฺขาหิ-จงให้ทานและจงรักษาศีลด้วย

จ-ศัพทโนสุตฺรในประโยคหลังทำหน้าที่ อนวาจย-รวบรวมตามหลัง คือเชื่อมประโยคหน้ากับประโยคหลัง หมายความว่า จงเที่ยวขออาหารและถ้าสามารถจะนำว้อมาก็ให้นำมาด้วย ส่วนในอุทาหรณ์หลัง คือ จงให้ทาน และถ้าสามารถทำได้ก็จงรักษาศีลด้วย ดังคำอธิบายที่ปรากฏในคัมภีร์ปทฺรปฐิทธิฎีกาว่า ยตฺร ภิกฺขุ วิชาย อณฺเณน วากฺเณน ปุณฺ อณฺณํ อุปทิสฺติ, โส อนวาจโย¹¹⁶ ในประโยคใด ชนย่อมกระทำการสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วแสดงสิ่งอื่นอีกด้วยประโยคอื่น ประโยคนั้น ชื่อว่าอันวาจยะ

(3) ความหมายว่า อิตเรตรโยค-รวบรวมซึ่งกันและกัน รูปสัทธิฎีกาใช้เป็น อิตรีตรโยค เช่น จนฺโท จ สุริโย จ-พระจันทร์และพระอาทิตย์

(4) ความหมายว่า สมาหาร-ประมวลเข้าด้วยกัน เช่น มุขณฺจ นาสิกฺกา จ-ปากและจมูก, สีหา จ พฺยคฺชฺชา จ อจฺฉา จ-ราชสีห์ เสือ และหมี

อิตเรตรโยค และ สมาหาร ก็คือการกสมุจจย-รวบรวมค่านามนั่นเอง แต่แตกต่างกันที่การกสมุจจย เป็นร้อยแก้วทั่วไป ส่วน สมุจจย ทั้งสองใช้ในรูปวิเคราะห์ทวันทสมาส กล่าวคือใช้เป็นพหูพจน์และมีลิงค์ตามบทหลัง บทปลงมีรูปสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ

¹¹⁵ คนถา 64/92.

¹¹⁶ รูป.ฎีกา. 66.

(5) ความหมายว่า อวธารณ-ตัดสิน เช่น จ-ศัพท์นี้ แปลว่า นั่นเทียว ดังปรากฏในสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจเยสุ จ, จ-ศัพท์ประเภทนี้มี 2 อย่าง คือ

(5.1) สนนิฏฐานาวธารณ-ตัดสินด้วยการย้ายความ โดย จ-ศัพท์อย่างนี้แปลว่า “นั่นเทียว-เท่านั้น” นั่นคือเน้นความและบังคับให้ทำอย่างทีบอกไว้ ห้ามทำเป็นอย่างอื่น

(5.2) นิวตตปนาวธารณ-ตัดสินด้วยการห้าม เช่น สุนฺหิสฺสุ จ-สระเสียงสั้นเป็นเสียงยาว เพราะ สฺ นฺ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง จ-ศัพท์ในสูตรนี้ แปลว่า “ได้บ้าง” ซึ่งถือว่าเป็นการปฏิเสธวิธีการของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง นั่นคือไม่ต้องทำเสียงยาวตามวิธีการของสูตรนี้ได้บ้าง

วา-นิบาต มีความหมายว่า วิกุปน-ต่าง ๆ, อุปมาน-เปรียบเทียบ, สมุจจย-รวบรวม, และ ววตถิตวิภาสา-แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้ เป็นต้น ถือว่าอยู่ในความหมายของสมุจจย-รวบรวม ที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังที่จะได้อธิบายพร้อมอุทาหรณ์ ดังนี้

(1) ความหมายว่า วิกุปน-ต่าง ๆ เช่น เทโว วา มาโร วา-เทวดาก็ดี มารก็ดี

(2) ความหมายว่า อุปมาน-เปรียบเทียบ เช่น มธฺ วา มณฺเฑตี พาโล¹¹⁷-คนพาลย่อมสำคัญบาปตั้งน้ำผึ้ง

(3) ความหมายว่า สมุจจย-รวบรวม เช่น ราชโต วา โจรโต วา-จากพระราชและโจร วา-ศัพท์ในที่มีความหมายเหมือน จ-ศัพท์ที่แปลว่า “และ”

(4) ความหมายว่า ววตถิตวิภาสา-แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้ เช่น วา ปโร อสฺรูปา-ลบสระหลังท้ายสระหน้าที่มีเสียงไม่เหมือนกันตามอุทาหรณ์

น โน มา อ อลฺล์-นิบาต มีความหมายว่า ปฏิเสธ เช่น เย น หนนฺติ-ชนเหล่าใดย่อมไม่ฆ่า, โน เหติ ภนฺเต¹¹⁸-ข้อนั้นห้ามมิได้, พระพุทธเจ้าข้า, มา ภาโย¹¹⁹-อย่าทรงหวาดหวั่นเลย, อดฺญาณตา-ความไม่มีปัญญา, อลฺล์ เต อธิ วาเสน¹²⁰-พอละด้วยการอยู่ที่นี้แก่ท่าน และว่า หลั ทานิปกาสิตุ¹²¹-พอละเพื่อการแสดงธรรมในเวลา

สำหรับ อลฺล์-นิบาต มีความหมายว่า ปริยตติ-สามารถ-ควรกัน และ ภูสน-ประดับ

ความหมายว่า ปริยตติ-สามารถ-ควรกัน เช่น อลฺล์ มลฺโล มลฺลสฺส-นักรบยปล้ำคู่ควรต่อนักรบยปล้ำ, อลฺล์ ฆาสฺสูกวิหาราย-สมควรเพื่ออยู่อย่างผาสุก

ความหมายว่า ภูสน-ประดับ เช่น อลงฺกโรติ-ย่อมตกแต่ง

นิบาตที่เป็น ปุรณ-ทำบหรือเนื้อความให้เต็ม มี 2 อย่าง คือ

(1) อตถปุรณ-นิบาตเป็นเครื่องทำเนื้อความให้เต็ม คือมีความหมายช่วยให้ประโยคสมบูรณ์ เช่น จ-ศัพท์ที่แสดงความหมายรวบรวม หรือ สกกา-ศัพท์ที่แสดงความหมายตามศัพท์ว่า “สามารถ”

(2) ปทปุรณ-นิบาตเป็นเครื่องทำบให้เต็ม ไม่มีเนื้อความพิเศษอะไร จะไม่แปลกก็ได้ ใส่เข้ามาเพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิทธิภูจ) หรือเพิ่มคณะฉันทให้บริบูรณ์ (ปาทปุรณ) มัก

¹¹⁷ ชุ.ธ. (บาลี) 25/69/29

¹¹⁸ วิ.ม. (บาลี) 4/21/18.

¹¹⁹ ที.สี. (บาลี) 9/159/50.

¹²⁰ วิ.มท. (บาลี) 1/436/327.

¹²¹ วิ.ม. (บาลี) 4/7/7, ม.ม. (บาลี) 12/281/242.

นิยมแปลว่า “หนอ, แล” เป็นต้น มีนิบาตเป็นต้นว่า อถ, ขล, วต, วถ, อโถ, อสสุ, ยคฺเช, หิ, จรฺหิ, นํ, ตํ, วา, จ, ตฺ, ว, โว, ปน, หเว, กิว, ห, ตโถ, ยถา, สุทฺ, โข, เว, หํ, เอนํ และ เสยฺยถิ

อถ-นิบาต เป็น อตฺถปุรณ ด้วยจึงมีความหมายว่า ปัญหา-ถาม, อนนฺตริย-ไม่มีระหว่าง-ต่อเนื่อง และ อธิการ-ฐานะ เป็นต้น

(1) ความหมายว่า ปัญหา-ถาม เช่น อถ เกน นุ วณฺณน คนฺธตฺถโนติ วุจฺจติ-เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นผู้ขโมยกลิ่นเล่า อถ-ศัพท์ แปลว่า “เล่า”

(2) ความหมายว่า อนนฺตริย-ไม่มีระหว่าง-ต่อเนื่อง เช่น อถ สรสนฺธิ วุจฺจเต-ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิของสระ ณ บัดนี้ อถ-ศัพท์ แปลว่า “ณ บัดนี้, ในกาลนี้”

(3) ความหมายว่า อธิการ-ฐานะ เช่น อถ โข ภควา เวรณฺชาโย วิหฺรติ-ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรณฺชา อถ-ศัพท์ แปลว่า “ในกาลนั้น” เพื่อแสดงฐานะคือกาลเวลาที่ปรากฏในขณะนั้น

อโถ-นิบาต มีความหมายว่า อนุวาเทส-กล่าวคล้ายตามหลัง คือมีความหมายเหมือน ตถา ทำแปลว่า นอกจากนั้น-หลังจากนั้น เช่น สุวาคฺตฺ เต มหาราช อโถ เต อทฺรฺวาคฺตฺ¹²²-ข้าแต่มหาราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว นอกจากนั้น พระองค์มิใช่เสด็จมาไม่ดี

หิ-นิบาต มีความหมายว่า เหตุ-เพราะ และ อวธารณ-ตัดสิน

(1) ความหมายว่า เหตุ-เพราะ เช่น มรณฺนตฺ หิ ชีวิตํ¹²³-เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด

(2) ความหมายว่า อวธารณ-ตัดสิน เช่น ชินฺวณฺญยุตฺตํ หิ-ข้อความทั้งหมดเหมาะสมกับพระพุทธพจน์นั้นเทียว

ตุ-นิบาต มีความหมายว่า วิเสส-แสดงความพิเศษ และเหตุนิวตฺตณ-ปฏิเสธมูลเหตุ เป็นต้น

(1) ความหมายว่า วิเสส-แสดงความพิเศษ เช่น ตฺลโย ตวมฺสิ เภโท ตฺ สรีเรนฺทิสฺเสน เต-พระองค์เสมอกับสาคร แต่ต่างกันด้วยสรีระเช่นนี้ของพระองค์ ตฺ-ศัพท์ แปลว่า “แต่” ก็ การแสดงความพิเศษ คือเมื่อประโยคแรกแสดงความหมายทั่ว ๆ ไป ประโยคหลังแสดงความหมายโดยเฉพาะเจาะจง มักจะวางนิบาตชนิดนี้ไว้ในประโยคหลัง

(2) ความหมายว่า เหตุนิวตฺตณ-ปฏิเสธมูลเหตุ เช่น เวทนาที่สุเปกฺสมิ ขนฺธสทฺโท ตฺ รุพฺหิยา-ขนฺธ-ศัพท์ในเวทนาชั้นนี้เป็นต้น ย่อมปรากฏในชั้นหนึ่งโดยความเป็นสำนวนนั้นเทียว ตฺ-ศัพท์ แปลว่า “นั้นเทียว” กล่าวไว้เพื่อปฏิเสธเหตุคือความเป็นกองเหมือนใน รูปขนฺธ

ปน-นิบาต มีความหมายว่า วิเสส-แสดงความพิเศษ

ปน-ศัพท์ในความหมายนี้ แปลว่า “ส่วน, ส่วนว่า” เช่น อโย ปนตฺถ วินิจฺจโย-ส่วนข้อความต่อไปนี้เป็นคำตัดสินในเรื่องนี้, ก็ ปน การณ์-ส่วนเหตุอะไร, อิหํ ปน-ส่วนเรื่องนี้ บางแห่งมีความหมายว่า วาถฺยารมฺภ-กล่าวต่อจากประโยคก่อน แปลว่า “ก็, อนึ่ง” บางแห่งมีความหมายว่า ปุจฺฉา แปลว่า “หรือ” มักใช้ร่วมกับบทที่แสดงคำถาม เช่น กสมฺมา ปน-เพราะเหตุอะไรหรือ

¹²² ข.ชา. (บาลี) 27/170/347.

¹²³ ส.ส. (บาลี) 15/133/117.

อตฺถิ, สกฺกา และ ลพฺภา-นินฺบาท มีความหมายเป็นปฐมาวินิษิต

อตฺถิ-ศัพท์ เช่น อตฺถิ ทินฺน¹²⁴-ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่, อตฺถิ อิมสมฺมึ กายเ เกสา¹²⁵-ผมทั้งหลายมีอยู่ในร่างกายนี้, บทว่า อตฺถิ เป็นนินฺบาท เพราะประกอบกับบทประธานที่เป็นพหูพจน์ คือ เกสา จึงแก่เป็นนินฺบาทเสีย จะได้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์

สกฺกา-ศัพท์ เช่น สกฺกา เซตฺ¹²⁶-สามารถเพื่อชนะ

ลพฺภา-ศัพท์ เช่น ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา¹²⁷-โอกาสนั้นจะพึงได้แต่ที่ไหนในความเป็นฆราวาสนี้

อาวุโส-นินฺบาท มีความหมายว่า อามนฺตฺน-ร้องเรียก เช่น น ตํ ภายามิ อาวุโส-แนะผู้มีอายุ เราไม่กลัวท่าน

นินฺบาทเหล่านี้ คือ **สยฺ**-ด้วยตนเอง, **สามฺ**-ด้วยตนเอง, **สํ**-ด้วยตนเอง, **สมฺมา**-โดยชอบ มีความหมายเป็นตติยาวิภัตติ

สยฺ-ด้วยตนเอง เช่น สยฺ อภิณฺณาย กมฺพฺทฺธิเสยฺ-เรารู้แจ้งเองแล้ว จะพึงอ้างใครว่าเป็นครู

สามฺ-ด้วยตนเอง เช่น สามฺ สจฺจํ อภิสมฺพฺชฺฉิตฺวา-หยั่งรู้ร้อยสัจเองแล้ว
สํ-ด้วยตนเอง เช่น สมฺพฺทฺธโร ทฺวิปฺพฺตฺตโม-ทรงเป็นผู้เอง เป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า

สมฺมา-โดยชอบ เช่น ส สฺสุภฺสุ สมฺมา วา อวิปริตฺตกาเรน อยิตฺพฺโพ ภาตฺพฺโพ-ลัทธิใด อันบัณฑิต พึงถึง คือรู้ ด้วยดีหรือโดยชอบ โดยอาการที่ไม่ผิดเพี้ยน

ศัพท์ที่มี **ตเว** และ **ตฺ** ปัจจัยอยู่ท้าย มีความหมายเป็นจตุตถีวิภัตติ เช่น กาทเว-เพื่อทำ ทาตฺ-เพื่อให้ เป็นต้น

อิตฺ-ศัพท์ ที่มีความหมายว่า ปริสมาปนะ-จบประโยค มีความหมายเหมือน นิภูจิตฺ-ศัพท์ที่แปลว่า “จบ” หรืออาจแปลว่า “ตั้งนี้แล” ก็ได้

4.2.3.2 ปัจจัย

มีปัจจัยอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเรียกว่า **วิภัตติปัจจัยวิธาน** คือวิธีของปัจจัยที่ลงท้ายนามศัพท์ เป็นเครื่องหมายวิภัตติ มี 15 ตัว คือ **โต, ตฺร, ถ, ห, ธ, ธิ, หิ, ทิ, ญจ, ญ, ว, ทา, ทานิ, รหิ, ฐนา** และ **ทาจัน** มีวิธีการใช้ดังนี้

โต ปัจจัย ลงหลังจากนามนามบั้ง หลังศัพท์นามบั้ง

(1) เป็นเครื่องหมายตติยาวิภัตติ แปลว่า “ข้าง..., โดย...” เช่น **อนิจฺจโต** = อนิจฺจ + โต โดยความเป็นของไม่เที่ยง

(2) เป็นเครื่องหมายปัญจมีวิภัตติ แปลว่า “แต่..., จาก..., กว่า...” เช่น **ราชโต** = ราช + โต จากพระราช

¹²⁴ ม.ม. (บาลี) 12/441/391.

¹²⁵ ข.ข. (บาลี) 25/-/2.

¹²⁶ ส.ส. (บาลี) 15/136/122.

¹²⁷ วิ.ม. (บาลี) 1/22/13.

(3) เป็นเครื่องหมายสัตตมวิภัตติ แปลว่า “ใน..., บน...” เช่น มชฌโต
= มชฌ + โต ในท่ามกลาง

เวลาแปล ถ้าหลังนามนาม แปลออกสำเนียงอายุตนิบาตของวิภัตติได้เลย
ส่วนลงหลัง วิเสสนศัพท์นาม ต้องโยคสุทธานามเข้ามาก่อน จึงจะแปลได้

ตฺร, ถ, ห, ฐ, ธิ, หี, หิ, หิณฺจณฺ์ และ ว ปัจจย 9 ตัวเหล่านี้ ลงหลัง
ศัพท์นาม เป็นเครื่องหมายสัตตมวิภัตติ ดังนี้

สพฺพตฺร = สพฺพ + ตฺร ใน...ทั้งปวง, สพฺพตถ = สพฺพ + ถ ใน...ทั้งปวง,
อิห = อิม + ห ใน...นี้, อิธ = อิม + ฐ ใน...นี้, สพฺพธิ = สพฺพ + ธิ ใน...ทั้งปวง, ตฺหิ = ต + หี ใน...
นั้น, กุหฺ = กิ + ห ใน...ไหน, กุหิณฺจณฺ์ = กิ + หิณฺจณฺ์ ใน...ไหน และ กว = กิ + ว ใน...ไหน เป็นต้น

ทา, ทานิ, รหิ, ฐนา และ ทาจณฺ์ ปัจจย 5 ตัวเหล่านี้ ลงหลังศัพท์นาม
เป็นเครื่องหมายสัตตมวิภัตติ ในกาลเวลา (กาลสัตตม) ดังนี้

สทา = สพฺพ + ทา ในกาลทุกเมื่อ, อิทานิ = อิม + ทานิ ในกาลนี้,
เอตฺรหิ = อิม + รหิ ในกาลนี้, อฐนา = อิม + ฐนา ในกาลนี้, เมื่อกี้ และ กุทาจณฺ์ = กิ + ทาจณฺ์ ใน
กาลไหน เป็นต้น

คำว่า ปัจจย นั้นรวมถึงปัจจยในตฺทิตและกิตฺกเป็นต้นที่มีเป็นจำนวนมาก และมีความหมายหลากหลายตามฐานะนั้น ๆ โดยความเป็นจริงแล้ว อุปสัคมีเพียง 20 ตัวเท่านั้น แต่มีความหมายหลากหลายเหมือนนิบาตและปัจจย ดังนั้น จึงมีคาถากล่าวรวมความไว้ว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ ชาติโว ปจฺจยา จิเม
เนเกเนกตถวิเสยา อิติ เนรุตติกาพฺรุ¹²⁸

นักไวยากรณ์ทั้งหลายได้กล่าวว่า อุปสัค นิบาต ชาติ และปัจจย

ทั้ง 4 ศัพท์เหล่านี้มีมาก และมีวิสัยแห่งความหมายหลากหลาย

สรุปว่า บทบาทมีความหมายหลากหลายมาจากรากศัพท์ คือ ชาติที่มีความหมายมากมาย รวมถึงศัพท์ที่เป็นสาเหตุให้ชาติมีความหมายเปลี่ยนไป นั่นคือ อุปสัค นิบาต และปัจจย ตามที่นำเสนอมา อุทาหรณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนามีมากมายเป็นต้นว่า บทว่า วิสุทฺธิ ทานได้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสสน สุขุมตฺติ วิสุทฺธิ ทานขยายความว่า ยํ กรุณาถาณํ สงฺกิลฺภูจสมฺโหมทวิคมโต วิเสสน ราคาทิกกิเลสฺหิ สุขุมตฺติ อิติ ตสมฺมา ตํ กรุณาถาณํ วิสุทฺธิ กตฺตฺสาธณํ ตติยาตปฺปฺริโส แปลความว่า พระกรุณาและพระญาณ ไต ย่อมหมดจดจากกิเลสมีราคาเป็นต้น โดยพิเศษ เพราะปราศจากความเศร้าหมองและความลุ่มหลง เพราะเหตุนี้ พระกรุณาและพระญาณ นั้น ชื่อว่า วิสุทฺธะ เป็นกัตตฺสาธณะ ตติยาตปฺปฺริสสมาส ฯ

ส่วนเรื่องปัจจยนั้น ท่านกล่าวสรุปความว่า

อิถิปัจจย (อา อี อินี) แสดงความหมายของศัพท์เดิม เหมือน

สี วิภัตติเป็นต้น ปัจจย (ในตฺทิตและกิตฺก) มี ณ เป็นต้น แสดงความหมาย

ของปัจจยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่

¹²⁸ ปยทฺสสีและอื่น ๆ, ปทสาธณะ ปทสาธณฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย 7 คัมภีร์. มนต์เลข : โรงพิมพ์ธนวตี, 2510. หน้า 126 อ้างใน ปทฺรฺปฺลิตฺธิมฺญฺชรี คัมภีร์อธิบายปทฺรฺปฺลิตฺธิปกรณ์ แปลและอธิบายโดยพระคันธสาราภิวังศ์, 2547, หน้า 872.

ปัจจัยในอดีตลิงค์ มี อา อี อินี เป็นต้นเป็นโชตกปัจจัยที่เป็นเครื่องแสดงความเป็นอดีตลิงค์ ด้วยสูตรว่า อิตถิมโต อาปจโย¹²⁹ ส่วนปัจจัยในตัทธิต มี ณ ปัจจัย เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นวากปัจจัยที่แสดงความหมายของปัจจัย มี อปจจ-ลูกหลาน สัมภูจ-ระคน เป็นต้น เพราะเมื่อมีปัจจัยจึงได้ความหมายพิเศษ ด้วยสูตรว่า วา ณ ปจเจ¹³⁰ เป็นต้น และแสดงความหมายของบทที่ตนเองประกอบอยู่ (คือลงปัจจัยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมมาอีก) เช่นในคำว่า สสงขาริก (ลง ฌิก ปัจจัย แต่คำว่า สสงขาร และ สสงขาริก มีความหมายเหมือนกัน) ทานมย (ลง มย ปัจจัย แต่คำว่า ทาน และ ทานมย มีความหมายเหมือนกัน ปัจจัยประเภทนี้ ชื่อว่าสกัตลปัจจัย) ฯ

4.2.4 อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

ผู้วิจัยขอนำเสนออุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา ดังนี้

อิตสโท นามวากโก ฯ¹³¹ แปลว่า อิต-ศัพท์แสดงชื่อ

จสโท วากยารมโ ฯ¹³² แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค)

หิสโท วิตถารโชตโก ฯ¹³³ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจติ นิปาตสมุททาโย โจทกาโกคสุจโน ฯ เอวสโท ผสสทาโย นีวตเตติ ฯ¹³⁴ แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปจ แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะ เป็นต้น

อถสโท นนุสททสมานตโถ ตสมา ปุจฉาย วตตติ ฯ เตน อภิธมมารฎีกาย นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วียาติอาทิ วุตต ฯ¹³⁵ แปลว่า อถ-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนุ-ศัพท์ ฯ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นไปในการถาม ดังนั้น ในอภิธมมารฎีกาจึงกล่าวว่า นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วีย เป็นต้น ฯ”

หิสโท ทพหิ ฯ¹³⁶ แปลว่า หิ-ศัพท์เป็นทพหิ (ย้าความ)

เอวสโท นานตถ นีวตเตติ ฯ¹³⁷ แปลว่า เอว-ศัพท์ห้ามความหมายต่าง ๆ

ยถาติ อุปมา ฯ¹³⁸ แปลว่า ยถา-ศัพท์เป็นคำอุปมา

ปสโท โจทกาโกคสุจโน ฯ¹³⁹ แปลว่า ปิ-ศัพท์แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์)

ปสโท สุขขวิปสสกา อเปกขติ ฯ¹⁴⁰ แปลว่า ปิ-ศัพท์มองหาสุขขวิปสสกา

¹²⁹ รูป. -/176/101.

¹³⁰ รูป. -/361/263.

¹³¹ วิ.โยชนา 1/277/411.

¹³² วิ.โยชนา 1/277/411.

¹³³ วิ.โยชนา 1/295/427.

¹³⁴ วิ.โยชนา 1/304/434.

¹³⁵ วิ.โยชนา 1/309/438.

¹³⁶ วิ.โยชนา 1/314/448.

¹³⁷ วิ.โยชนา 1/320/455.

¹³⁸ วิ.โยชนา 1/323/458.

¹³⁹ วิ.โยชนา 1/362/501.

¹⁴⁰ วิ.โยชนา 1/385/523.

หุติยนเย จสทโท สมุจโย ฯ¹⁴¹ แปลว่า จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นสมุจโย (รวบรวม)

4.2.5 ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทณตตานนติ ลากสกุการาทิตี ปเท สมพฺนโร ฯ ลาก...จิตตสฺสาติ เทสนาติ
ปเท สมพฺนโร ฯ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ ฯ สพฺพ...เทสนาติ สณฺณํ ฯ ปโยโค นามาติ
สณฺณา ฯ¹⁴²

บทว่า ตทณตตานัน เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า ลากสกุการาทิตี- ฯ

บทว่า ลากสกุการาทินิรเพกฺขจิตตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า เทสนา ฯ

บทว่า ยานตตยมุเขน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ

บทว่า สพฺพทุกฺขนียยาทิกธมฺมเทสนา เป็นบทสัณฺณํ ฯ

บทว่า ปโยโค นาม เป็นบทสัณฺญา ฯ

อิตรถาติ สตีติ ปเท ภาววนฺต ฯ สตีติ ปริยตฺตฺนติ ปเท ลกฺขณกิริยา ฯ รูป...เนวาติ
ปฺริยตฺตฺนติ ปเท กรณ ฯ ปริยตฺตฺนติ กตฺตฺวาจก กิริยาปท ฯ อิตฺติ กินฺติ ปเท เหตุ ฯ กินฺติ ลิงฺคตฺโถ ฯ
สตีตาคุคฺคฺเขนาติ กินฺติ ปเท สหาทิโยคตฺติยา ฯ¹⁴³

บทว่า อิตรถา เป็นบทภาวะในบทว่า สตี ฯ

บทว่า สตี เป็นบทลักฺษณกิริยาในบทว่า ปริยตฺตํ ฯ

บทว่า รูปตฺตีติ อวิเสสวจเนเนว เป็นบทกรณะในบทว่า ปริยตฺตํ ฯ

บทว่า ปริยตฺตํ เป็นกิริยาปท กตฺตฺวาจก ฯ

อิตฺติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กิ ฯ

บทว่า กิ เป็นลิงคตฺถะ ฯ

บทว่า สตีตาคุคฺคฺเขเนน เป็นบทสหาทิโยคตฺติยา ในบทว่า กิ ฯ

เตสนติ วตฺถุติ ปเท สมพฺนโร ฯ จตฺนฺนํปิตี เตสนติ ปทสฺส วิเสสน ฯ วตฺถุฏฺฏานิ
อุปฺปา...ปาเนวาติ ปทหฺวย จกฺขฺวาทีนิตี ปทสฺส วิเสสน ฯ จกฺขฺวาทีนิตี ลิงคตฺโถ ฯ ตถาติ นิปาโต ฯ อาร
... นิปิตี รูปาทินิตี ปทสฺส วิเสสน ฯ รูปาทินิตี ลิงคตฺโถ ฯ¹⁴⁴

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า วตฺถุ ฯ

บทว่า จตฺนฺนํปิตี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เตสํ ฯ

สองบทว่า วตฺถุฏฺฏานิ อุปฺปาหารูปาเนว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จกฺขฺวาทีนินิ ฯ

บทว่า จกฺขฺวาทีนินิ เป็นลิงคตฺถะ ฯ

ตถา-ศัพท์ เป็นนินาต ฯ

บทว่า อารมฺมณฺณฏฺฏานินิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูปาทินินิ ฯ

บทว่า รูปาทินินิ เป็นลิงคตฺถะ ฯ

¹⁴¹ วิ.โยชนา 1/390/529.

¹⁴² วิ.โยชนา 1/44/124.

¹⁴³ วิ.โยชนา 1/89/193-194.

¹⁴⁴ วิ.โยชนา 1/215/328.

อปจาดิ วุตเต ปุพพณยาวลโม โนโย คมยเตติ วจนโต ปุริมนเยน ตุลยพลนติ
ทฎฐพพ ฯ¹⁴⁵

แปลว่า ฟังกำหนดว่า นิบาตคือ อปิจ มีกำลังเสมอกันกับนัยก่อน เพราะคำว่า
เมื่อกล่าวว่า อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก

ข้อความข้างต้นได้อ้างคำกล่าววว่า อปจาดิ วุตเต ปุพพณยาวลโม โนโย คมยเต
(เมื่อกล่าวว่า อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก) แต่คำกล่าวนั้นไม่ปรากฏในตำรา
ไวยากรณ์ที่จัดพิมพ์ในปัจจุบัน ในคัมภีร์คันทาภรณ์และมหาคันทฎฐิภรณ์อธิบายเรื่องนี้ใน
ลักษณะที่แตกต่างจากข้อความข้างต้นว่า นิบาตทั้งสองศัพท์ คือ อปิจ และ อปโร โนโย เป็นนิบาตที่
มิได้ปรารภเนื้อความแรก ดังข้อความว่า

วา อถวาติ วุตเต ปุพเพ นเย สนนิสสิโต. อปิจาดิ วุตเต ปุพเพ นยปริจจาโคเยว,
เสสาติ คมยเตติ.¹⁴⁶

แปลว่า เมื่อกล่าวว่า วา และ อถวา ย่อมอาศัยนัยก่อน แต่เมื่อกล่าวว่า อปิจ เป็น
การสละนัยที่กล่าวไว้ในหนก่อน ฟังทราบว่าเป็นความหมายที่เหลือ

“อปิจ, อปโร” เทว จ วุตตา เต นาวลพกา
นानตถวิกปตถา จ ชานิตพพา สุธิมตา.¹⁴⁷

บัณฑิตฟังทราบวว่า นิบาตทั้งสองคือ อปิจ และ อปโร (นโย) เหล่านั้น
เป็นนิบาตที่มิได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีความหมายว่าคำริเนื้อความต่าง ๆ

ตามความเห็นที่กล่าวมานี้ นิบาตทั้งสองข้างต้น แตกต่างจาก วา และ อถวา-ศัพท์ ท่าน
อธิบายว่า อปิจ และ อปโร โนโย ที่มีความหมายว่า “อีกอย่างหนึ่ง” มิได้ปรารภเนื้อความแรกแล้ว
สละเนื้อความหลัง กล่าวคือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเหมือน วา
และ อถ วา แต่นิบาตทั้งสองศัพท์นี้ คือ อปิจ และ อปโร โนโย แสดงความหมายอื่นที่เป็นไปได้ ทั้ง
ความหมายแรกก็เป็นไปได้ด้วย ความหมายที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้ หรือความหมายใดความหมายหนึ่ง
เพียงความหมายเดียวเป็นความหมายที่ถูกต้อง ส่วนความหมายที่เหลือไม่ถูกต้อง ท่านไม่วินิจฉัยไว้
แต่บอกทางเลือกไว้หลาย ๆ อย่าง

4.3 สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ 6 ประเภท

ผู้วิจัยได้นำเสนอหลักการรจนาคัมภีร์นี้ไว้ 5 ประการ โดยเน้นถึงประเด็นสำคัญของการ
รจนาคัมภีร์นี้ นอกจากนั้น ผู้วิจัยเห็นคัมภีร์โยชนาฉบับนี้มีการรจนาโดยอ้างสูตรจากคัมภีร์ต่าง ๆ
มากมาย จึงขอนำเสนอสูตรที่อธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ในกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส ดังต่อไปนี้

คำว่า สัททวิเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลัก
สำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยคันทว่าหลักธรรมในพระไตรปิฎก ความจริง ชื่อว่า สัททวิเสส
คือกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อ
รวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎก อาจแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

¹⁴⁵ วิ.โยชนา 1/384/523.

¹⁴⁶ มหาคณฎฐิ. 107.

¹⁴⁷ คนถา. 60/112.

1. กลุ่มคำกริยาที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคำกริยากำจายนะ เป็นต้น
2. กลุ่มคำกริยาพจนานุกรมศัพท์ มีคำกริยาริธานันปทีปิกา เป็นต้น
3. กลุ่มคำกริยฉันทลักษณ์ กฎเกณฑ์วางคำครุและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคำกริยวุตโตทัย ฉันทโหมยชรี เป็นต้น
4. กลุ่มคำกริยอสังการ มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มีคำกริยสุโพธาสังการ เป็นต้น

4.3.1 สูตร 6 ประเภท

พระญาณกิตติเถระได้รจนาคำกริยโยชนานี้ โดยดำเนินการตามทางภาษาศาสตร์ภาษาบาลีได้ทำหน้าที่ช่วยอธิบายด้านนิรุกติศาสตร์ ซึ่งมีวิธีการผันเสียงให้สำเร็จรูปเป็นคำนาม คำกริยา เป็นต้นตามที่ปรากฏใช้โดยอ่างวิธีการสร้างรูปศัพท์ด้วยสูตรจากคำกริยศัพท์ทวิเสสที่มากมายหลายคำกริย ในเบื้องต้นของนำเสนอลักษณะของสูตรที่มีใช้ในคำกริยศัพท์ทวิเสส ดังต่อไปนี้

กลุ่มคำกริยาที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคำกริยากำจายนะ เป็นต้น เป็นกลุ่มคำกริยบาลีไวยากรณ์แบบดั้งเดิม โดยทั่วไปใช้สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์อยู่ 6 ประเภท คือ สัญญาสูตร ปริภาสาสูตร วิธิสสูตร นิยมสูตร อติเทศสูตร และอธิการสูตร มีคำอธิบายสูตร แต่ละอย่าง ดังนี้

4.3.1.1 สัญญาสูตร (สญญาสูตร) สูตรตั้งชื่อเรียกเฉพาะ เช่น ชื่อว่า อักษร, สระ, พยัญชนะ, ครุ, ลหุ, ทีฆะ, รัสสะ ฯลฯ เพื่อเป็นประโยชน์ในการใช้เรียกทางไวยากรณ์ เช่น สูตรว่า ตตโถทนต์ตา สรา อญจ, ลหุมตตตา ตโย รสสา, อณเเว ทีฆา ฯลฯ

4.3.1.2 ปริภาสาสูตร (ปริภาสาสูตร) สูตรแสดงกฎทั่วไป มี 3 อย่าง คือ

(1) สัญญคปริภาสาสูตร (สญญคปริภาสาสูตร) เป็นปริภาสาสูตรที่ตั้งขึ้น เพื่อให้เรียกชื่อในกรณีที่จะนำชื่อต่าง ๆ ทางไวยากรณ์มาใช้ เช่น ประสมณญา ปโยเค. สูตรนี้เป็นกรเปิด โอกาสให้นำชื่อจากคำกริยอื่นที่ไม่ได้ตั้งไว้ในคำกริยกำจายนะมาใช้ได้ เช่น พยัญชนะที่เป็นชนิด สิลล เป็นต้น แต่เมื่อจะใช้เรียกก็ให้ตั้งได้ด้วยสูตรว่า ประสมณญา ปโยเค

(2) วิธยคปริภาสาสูตร (วิธยคปริภาสาสูตร) เป็นปริภาสาสูตร ที่ตั้งขึ้นไว้เพื่อให้เป็นองค์ประกอบในการทำตัว เช่น สูตรว่า ลิงคณจ นิปจจเต. เป็นสูตรที่ก่อนจะทำตัวนามศัพท์ ให้นักศึกษาตั้งเป็นลิงค์ก่อน แล้วจึงค่อยลงวิภตติ ให้เหมาะสมต่อพระบาลี

(3) อนนคปริภาสาสูตร (อนนคปริภาสาสูตร) เป็นปริภาสาสูตร ที่มีใช้องค์ ประกอบในการทำตัว เช่น อตโถ อกขรสณญาโต เป็นสูตรที่บอกว่าการที่จะเข้าใจความหมายได้ต้องเข้าใจ เรื่องอักษรเสียก่อน

4.3.1.3 วิธิสสูตร (วิธิสสูตร) สูตรที่แสดงวิธีการเฉพาะเรื่อง เฉพาะกรณี เฉพาะกลุ่ม และเฉพาะศัพท์ ซึ่งเป็นวิธีทำให้สำเร็จรูปเป็นบทต่าง ๆ มีอยู่ 8 อย่าง คือ

(1) โลปวิธิสสูตรที่กำหนดให้ลบ เช่น สรา สเร โลปี (ลบสระหน้า เพราะมีสระตามหลัง), วา โบโร อสรูปา (ลบสระหลัง หลังจากสระหน้าที่ต่างวรรณะกัน) เป็นต้น โลปวิธิสสูตรนี้ หมายถึงเอาการลบทั้งสระและพยัญชนะ

(2) อาเทศวิธิสสูตรกำหนดให้เปลี่ยนหรือแทนที่ เช่น คาว เส (เปลี่ยนโอ ของ โค เป็น อว เมื่อมี ส วิภตติอยู่หลัง) เป็นต้น อาเทศวิธินี้หมายถึงเอาการแทนที่ทั้งสระและพยัญชนะ

(3) อากมวิธิตูตรที่กำหนดให้ลงอากม (ตัวอักษรใหม่) เช่น สาคโม เส (ลง ส อากมได้ เมื่อมี ส วิภัตตอยู่หลัง) เป็นต้น อากมวิธินี้ หมายถึงเอากการลงอากมทั้งที่เป็นสระและพยัญชนะ

(4) ทีฆวิธิตูตรกำหนดให้ทำเสียงสั้นเป็นเสียงยาว เช่น ทีฆิ (เมื่อสระหน้าถูกลบไปให้ทีฆะสระหลัง) เป็นต้น ทีฆวิธินี้สำหรับทำเสียงให้ยาวเฉพาะสระเท่านั้น

(5) รัสสวิธิตูตร (รัสสวิธิตูตร) กำหนดให้ทำเสียงยาวเป็นเสียงสั้น เช่น รัสส (เมื่อมี พยัญชนะอยู่ข้างหลัง สระข้างหน้าที่เป็นเสียงยาวให้ทำเป็นเสียงสั้นได้) เป็นต้น รัสสวิธินี้สำหรับทำเสียงยาวให้สั้นเฉพาะสระเท่านั้น

(6) นิเสธวิธิตูตรที่กำหนดห้ามไม่ให้ทำตามสูตรนั้น ๆ เช่น เตน น วา อิวณณ (เมื่อมี อิวรรณะ คือ อี อี อยู่ข้างหลัง ห้ามเปลี่ยน อภิ เป็น อพภ ห้ามเปลี่ยน อธิ เป็น อชฌ) เป็นต้น

(7) วิภัตตวิธิตูตร (วิภัตตวิธิตูตร) สูตรมีหน้าที่ลงวิภัตต ทั้งที่เป็นวิภัตตนิยาม และวิภัตต อาชยาด เช่น กम्मตเถ พุติยา (ลงพุติยวิภัตต เมื่อต้องการให้เป็นกรรม) เป็นต้น

(8) ปัจจยวิธิตูตร (ปัจจยวิธิตูตร) สูตรกำหนดให้ลงปัจจย เช่น ทิวาทิตโย (ลง ย ปัจจย หลังธาตุ มี ทิว ธาตุเป็นต้น)

4.3.1.4 นิยมสูตร (นิยมสูตต) สูตรที่กล่าวกำหนดเฉพาะเมื่อมีให้เลือกหลายอย่าง เช่น วกเค โฆสาโฆसानันตติยปรมา ตัวที่ 1 ในวรรคแทนอโฆสะ ตัวที่ 3 ในวรรคแทนที่โฆสะ พยัญชนะที่เป็น โฆสะ (เฉพาะตัวที่ 4) ต้องซ้อนพยัญชนะที่ 3 ในวรรคเดียวกัน พยัญชนะที่เป็นอโฆสะ (เฉพาะตัวที่ 2) ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะที่ 1 ในวรรคเดียวกัน จะเห็นได้ว่า พยัญชนะตัวที่ 4 ถ้าต้องการทำเป็นอสทิสเทวภาวะ (อสทิสเทวภาวะ) ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะที่ 3 เท่านั้น และพยัญชนะตัวที่ 2 ถ้าต้องการทำเป็น อสทิสเทวภาวะ ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะตัวที่ 1 แต่ความเป็นจริงแล้ว พยัญชนะลำดับที่ 3 4 5 ในวรรค ต่างก็เป็นโฆสะ แต่ในสูตรนี้กำหนดเอาเฉพาะพยัญชนะที่ 4 เท่านั้นเป็น โฆสะ พยัญชนะอโฆสะก็เหมือนกัน คือ พยัญชนะลำดับ ที่ 1 ที่ 2 ในวรรค และ ส แต่ในสูตรนี้กำหนดเอาเฉพาะพยัญชนะที่ 2 เท่านั้นที่เป็นอโฆสะ ลักษณะการกำหนดอย่างนี้ เรียกว่า นิยมสูตร

4.3.1.5 อติเทสสูตร (อติเทสสูตต) สูตรสำหรับชี้แจง มีอยู่ 6 อย่าง คือ

(1) พยปเทศาติเทส (พยปเทศาติเทส) สูตรสำหรับชี้แจงชื่อ เช่น สูตรว่า ตทิต สมาสกิตกา นามิ วา ตเวตุนาทีสุ จ (ศัพท์ตทิต สมาส และกิตกั พึงทราบว่าเป็นนาม นาม เว้น ตเว และ ตุน ปัจจยเป็นต้น) สูตรนี้ชี้แจงให้รู้ว่าศัพท์ตทิต สมาส กิตกั ได้ชื่อว่าเป็นศัพท์นามเหมือนกัน จึงให้มีการลงวิภัตตนิยามท้ายศัพท์เหล่านี้ได้เช่นเดียวกับค่านามทุกประการ เป็นสูตรที่บ่งบอกว่าตทิต ก็เป็นนาม สมาสก็เป็นนาม ฯลฯ

(2) นิमितตาติเทส (นิमितตาติเทส) สูตรชี้แจงถึงนิमित ที่เป็นเหตุให้ทำการลบ การเปลี่ยน เป็นต้น มี 2 อย่าง คือ

(ก) สัตตมินิมิต (สัตตมินิมิตต) ตัวที่เป็นเหตุบังคับให้กระทำซึ่งลง สัตตมิ วิภัตตอยู่ท้ายตัวที่ ต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามสูตรไวยากรณ์ เช่น สูตรว่า สรา สเร โลปี (ลบ สระหน้า เพราะมีสระตามหลัง) ในที่นี้ คำว่า สเร เป็นสัตตมิวิภัตต ดังนั้น สระที่เป็นนิमितจึงอยู่ข้างหลัง

(ก) ปัญจมีนิมิต (ปญจมีนิมิตต) ตัวที่เป็นเหตุบังคับให้กระทำ ซึ่งลง ปัญจมีวิภัติ อยู่หน้าตัวที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามสูตรไวยากรณ์ เช่น สูตรว่า วา ปโร อสรูปา (ลบสระหลัง หลังจากสระหน้าที่แตกต่างกัน) คำว่า อสรูปา เป็นปัญจมีนิมิต ดังนั้น สระที่เป็นนิมิตจึงอยู่ข้างหน้า

(3) ตังรูปาติเทสะ (ตังรูปาติเทส) อติเทสสูตรที่ชี้แจงรูปของอีกอันหนึ่ง เหมือน กับอีกอันหนึ่ง เช่น สูตรว่า อมห ตุมห นตุ ราช พรหมตต สข สตถุ ปีตาทีหิ สสมา นาว (เพราะตาม หลัง อมห ตุมห นตุ ราช พรหม อตต สข สตถุ ปีตุ เป็นต้นให้เปลี่ยนรูป สสมา วิภัติ เหมือน นา วิภัติ) โดยปกติแล้ว หากเปลี่ยนวิภัติหนึ่งเป็นอีกวิภัติหนึ่ง จะไม่เรียกว่า อาเทศ แต่เรียกว่า อติเทสะ แทน ในสูตรนี้จะเห็นได้ว่า ราช กิติ อตต กิติ เมื่อลง สสมา วิภัติ มีรูปเหมือนลง นา วิภัติ คือ สำเร็จรูปเป็น รณณา และ อตตนา เพราะอาศัยการเปลี่ยนรูปของอติเทสสูตรชนิดนี้

(4) ตังสภาวาติเทสะ (ตังสภาวาติเทส) อติเทสสูตรที่ชี้แจงสภาพของบทหนึ่ง เป็นอีกบทหนึ่ง หรือแสดงลิงค์หนึ่งเป็นอีกลิงค์หนึ่ง เช่น จากอิตถิลิงค์ เป็นปุงลิงค์ เป็นต้น ดังสูตรว่า อิตถียิ ภาสิตปุมิตถิ ปุมาว เจ (ในพหุพพิทิสมาส เมื่อเป็นปุงลิงค์ตัวปลายเป็นอิตถิลิงค์ อิตถิลิงค์ก็จะกลายเป็นปุงลิงค์) สูตรนี้ชี้แจงสภาพของอิตถิลิงค์เปลี่ยนสภาพเป็นปุงลิงค์ เพราะเคยเป็นปุงลิงค์มาก่อน เช่นรูปวิเคราะห์ว่า กลยาณา ภริยา ยสส ปุริสสส โสยิ กลยาณภริโย ปุริโส ในที่นี้ คำว่า กลยาณา เป็นคำที่เป็นได้ทั้ง 3 ลิงค์ เพราะเป็นคุณศัพท์ ดังนั้น คำว่า กลยาณา ก็เคยเป็นปุงลิงค์มาก่อนจึงต้องเปลี่ยนสภาพจากอิตถิลิงค์เป็นปุงลิงค์ได้ โดยไม่ต้องลงปัจจัยประจำอิตถิลิงค์ (อา อี อินี) จึงมีรูปสำเร็จเป็น กลยาณภริโย ปุริโส

(5) สุตตาดิเทสะ (สุตตาดิเทส) สูตรที่ชี้แจงวิธีการทำตัวในกรณีทีสูตรนั้นๆ ไม่ได้กล่าวไว้ โดยตรง เพราะฉะนั้น อติเทสสูตรชนิดนี้จึงเป็นสูตรที่ชี้แจงให้รู้วิธีทำด้วยสูตรที่กล่าว แล้วนั้น ๆ เช่น สูตรว่า อนุปทิจฺจานัน วุตตโยคโต (สิ่งที่มีได้แสดงไว้ ฟังทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว)

(6) การิยาติเทสะ (การิยาติเทส) เป็นอติเทสสูตรสำหรับชี้แจงวิธีการทำตัวให้ สำเร็จรูป เหมือนการทำตัวให้สำเร็จของสูตรอื่น เช่น เสเสสุ นตุว (วิธีการทำตัวของ นตุ ในวิภัติที่เหลือ เหมือนวิธีการทำตัวของ นตุ) ในสูตรนี้ไม่ได้หมายความว่าให้เปลี่ยน นตุ เป็น นตุ จริงๆ แต่เป็นอติเทสสูตรที่ชี้แจงวิธีของ นตุ เหมือน นตุ เช่น สูตรว่า นตุสส นโต (เมื่อมี โย วิภัติอยู่ข้างหน้า ให้เปลี่ยน นตุ กับ โย เป็น นโต) ดังนั้น การเปลี่ยน นตุ กับ โย เป็น นโต จึงมีได้ สูตรว่า เสเสสุ นตุว จึงจัดเป็นการิยาติเทสะ

4.3.1.6 อธิการสูตร (อธิการสูตร) สูตรหรือบทที่ตามไปเป็นเจ้าหน้าที่อนุญาต ปฏิเสธ และกำหนด วิธีการขบขาย เป็นต้นในสูตรอื่น ๆ อธิการสูตรมี 3 อย่าง คือ

(1) สีหคตินัย (สีหคตินย) ตามไปแบบราชสีห์ หมายถึงราชสีห์มีคอยาวสามารถ ที่จะแลเหลียวไปข้างหน้าและข้างหลังได้ ฉันท สีหคติกาธิการะก็ฉันทนั้น สามารถตามไปเป็นเจ้าหน้าที่มีอำนาจเหนือสูตรก่อน ๆ ที่ผ่านมาแล้วก็ได้ สูตรต่อไปที่ยังไม่ผ่านก็ได้ เช่น สูตรว่า ชินวจนยุตติ หิ (สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ย่อมสมควรแก่พระพุทพจน์โดยแท้)

(2) ม้วนชุกคตินัย (มณชุกคตินย) ตามไปแบบกบ หมายถึงกบกระโดดไปข้าง หน้าได้อย่างเดียว ไม่สามารถกระโดดถอยหลังได้ ฉันใด มณชุกคตติการะกัฉันนั้น สามารถตามไปในสูตรข้างหน้าได้อย่างเดียว อาจกระโดดข้าม 1 สูตรบ้าง 2 สูตรบ้าง 3 สูตรบ้าง

(3) ยถานุพุพิกนัย (ยถานุพุพิกนย) หรือ นทีโสตนัย (นทีโสตนย) ตามไปตาม ลำดับสูตร หรือตามไปแบบสายน้ำ หมายถึงสายน้ำไหลไปตามลำดับของกระแสน้ำ ไม่สามารถไหลทวนกระแสน้ำได้ ฉันใด บทที่เป็นอธิการชนิดนี้ก็ฉันนั้น ตามไปตามลำดับของสูตร จนจบวิธีการทำตัวของบทนั้น ๆ

4.3.2 จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

คัมภีร์ปทรุปลิทธิเป็นคัมภีร์ที่แสดงวิธีสร้างคำศัพท์ต่าง ๆ อันเป็นองค์ประกอบของประโยค โดยนำสูตรในคัมภีร์กัจจายนะมาเรียบเรียงใหม่เพื่อทำตัวรูปได้ง่าย พร้อมทั้งจัดหมวดหมู่เป็นระบบเพื่อให้เรียนรู้ง่าย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงมีชื่อว่า “ปทรุปลิทธิ” แปลว่า คัมภีร์แสดงวิธีสร้างรูปคำให้สำเร็จเป็นบท โดยลงวิภตติปัจจัยท้ายศัพท์เดิมคือลิงค์และธาตุแล้วสำเร็จเป็นบท ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทรุปลิทธิ และนำสูตรเฉพาะที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตรที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังนี้

ชนิดของสูตร	จำนวน	ตัวสูตร
สัญญาสูตร	5	อกขราปาทย เอจตตาลีสี, อุเก ตปุริสา, ทูรณติกทธ-กาล-นิมมาน-ตวาโลป-ทิสายค-วิภตตารูปโยค-สุทฐป-ปมิจน-เหตุ-วิ-วิตตป-ปมาณ-พุพโยค-พนธ-คุณวจน-ปญห-กณ-โถกาตตุสุ จ, นามาน สมานโส ยุตตโต, ฎวาทโย ธาตโว,
ปริภาสาสูตร	1	ตโต จ วิภตติโย
วิธีสูตร	228	อกขเรหิ การ, อการาคโม ทียตตนิอชชตตนิกาลาติปตตีสุ, อโฆ รสสมกวจนโยสวปี จ, อชโณ อธิ, อณเณสุ จ, อตต นสส ตปุริเส, อตตตโต หิสมิมนตต, อตตโนปทานิ ปรสสพทตต, อตีเต ตตวนตตาวี, อโต นิจจ, อนกา ยณวณ, อมาทโย ปรปเทภิ, อวณโณ เย โลปณจ, อสโยคนตสส วุทธิ การิเต, อาการนทานมาโย, อาย จตตเถกวจนสส ต, อการาคโม อสพพธาตูกมหิ, อิจจตเถสุ สมานกตตเถสุ ตเว ตู วา, อิตถิมตติโย วา, อิตถิมตโต อาปจจโย, อิมสสิ ถิทานทโตเชสุ จ, อิมสมา ทธา จ, อียตมกเอสานมนตสสโร ที่ฆิ กวจิ ทิสสส คุณิ โท ร้ สกชี จ, อิวณณาคโม วา, อิวณโณ ยันวา, อิสฺยมนมนโต จโณ วา, เอ อย, เอกาติโต สกิสส กชตตุ, เอเตสโม โลเป, โอ อว สเร, โอ อวสส, โอ สเร จ, โอกาเส สตตมิ, กคา จชานัน, กชยาทีหิ โภ, กตตริ จ ๆ กตตฺกรณปเทเสสุ จ, กมมตเถ ทุตติยา, กรสสส กาสตตมชชตตนิมหิ, กรณเ ตติยา, กวคคสส จวคโค, การิตาน โณ โลปี, กาลเว ตตมมานาตีเต ฎวาทโย , กิมีเมหิ ถิ, กิยาทีโต นา, กวจาทิมชฌตตราน ที่ฆรสสา ปจจเยสุ

		<p>จ, รมหิ รัตนโต ราหิ โน, รหาหิโต ฌ, รสส์, ลิงคตเถ ปจมา, โลปญเจตตมกาโร, วคคนต์ วา วคเค, วคเค โฆสาโฆसान์ ตติย-ปจมา, วชาหิหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต, วตตมาเน มานนตา, วทมทคมุขครหาการาหิหิ ชชมมคคยเหยยาคาโร วา, วโมทุ-ทนต์าน, วา ฌ ปจเจ, วา ปโร อสรูปา, วิสรูชปทาหิโต ฌ, วิเสเส ตรตมิสสิกียฎา, วิเสสเน จ, วิทาหิหุโร, วิภาสา รุกข ติน ปสุ ฌน ฌณณ ชนปทาหิณณจ, วิภาเค ฐา จ, วุทธาหิสรสส วาส์โยคนตสส สณณ จ, สทฐาหิโต ฌ, สนตสททสส โส เก โฟ ฌนเต, สพพตถา-สสสาหิโลโป จ, สพพโต โก, สพพโต ฌวุตวาวิ วา, สพพโยนิน-มาเอ, สพพาสมาวุโสปสคคณิปาตาหิหิ จ, สพเพหิ ฌนาหิณ โย, สพโพ ฌ ติ, สมาหิหิ ฌมา, สมุหตเถ กณณนา, สรโลโปมาเทส-ปจจยาหิมหิ สรโลเป ฑุ ปกติ, สรา สเร โลป, ส สเร วาคโม, สเร ฌ, สัณณณาย วา โร โฆ, สาสทิสโต ตสส ฎิฎุ ฌ จ, สาคโม เส, สาทิสนตปุจจนณชหนสาหิหิ ฎุโร, สามิสมี ฌฎุ, สิมหิ คจจนตาหิณ-นตสทโท อ, สี่, สุสปจสกโต กข กกา จ, สุตฺตานมุตฺตานมโต โถ ฌ, เสสโต โลป คสิปี, โส, สยา จ, สวาหิโต ฌณณอณา จ, หจตตถาน-มนตาน โท ฌ, หนสส ฌาโต, หนตยาหิณ ฌโก, หนาทหิ ฌนุตโต, หวิปริยโย โล วา, เหตุวตเถ ฌ ฌ</p> <p>อิมสสิหิ (โมค.), ฌนาทโย, อุสกุสพทสุข กโม, กุโตรตพพอจเจ, คจจนตรหนตาน ฐาวิ วา, ตณหาทโย, ตทมินาหิณ, ติตถาทโย, ฐาตาน, ปาโต ลี, ปุราหิโต โณ ฌ, ฌมาหิตวาโร, มุขาทโย, รา นสส โณ, วตตฎาวธมาเสหุณิ, วรรณวาทรมุขมิถสกาโกโน, วาหิหิ โต, วิจินาทเย, วิจนายเมกสสาหิโลโป จ, สรรมิจจ ฌ,</p> <p>กรกิเรหิ ฎุโณ (นิตติ.สุตต), กรุธิโต โณ ฐโลโป ฌ, มนุโต อุตฺตสเก, การณตเถ เหตุกียเตหิ ปจมา ฌ</p>
อติเทสสุตฺร	4	<p>อนุปทิจฎาน ฎุตตโยคโต, การิต วิย ฌนาณพนโธ, ตทิตตสมาส-กิตกา นามัวตเวตฺตนาหิสุ ฌ, เสเสสุ นตฺว ฌ</p>
รวมทั้งสิ้น	238	

สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา เฉพาะปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏ อยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัณญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธิสสูตร	จำนวน	228	สูตร
4. อติเทสสูตร	จำนวน	4	สูตร
	รวมสูตรทั้งสิ้น	238	สูตร

4.4 พระญาณกิตติเถระปราชญ์แห่งล้านนาด้านคัมภีร์สหทาวีสเสล

ผู้วิจัยได้นำเสนอหลักการรจนาคัมภีร์นี้ไว้ 5 ประการ โดยเน้นถึงประเด็นสำคัญของการรจนาคัมภีร์นี้ นอกจากนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าพระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน ขอยกประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

4.4.1 ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนาได้นำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์กัจจายนะได้ ดำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนะที่ท่านอ้างอิงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปัญญา ปทรูปสัทธา สัททนีติปทมมาลา สัททนีติธาตุมมาลา สัททนีติสุตตมาลา นิรุตติสารมัญญูสาฎีกา อภิธานปิปปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตถเภทจินตา และสัททสารตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป ดังนี้

4.4.1.1 คัมภีร์โมคคัลลานะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อี ของ สก-ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตพมินาทีนิ (รูปว่า ตพมินา เป็นต้นย่อสำเร็จด้วยนิปาตสูตรนี้) และเปลี่ยนนินคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนินคคหิต (°) เป็น ม, ย และ ท ชิดสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลานพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพพ ฯ สก อาคามี อิติ จิต ฯ ตพมินาที-
นิตี สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นินคคหิตสส ทาทโส ¹⁴⁸

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานะและโมคคัลลานปัญญาว่า

สก อาคามี สกทาคามี. ¹⁴⁹

แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อตตํ นิปาตนา. “มยทา สเรติ (1/44) นินคคหิตสส ทาทโร.

แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยนิปาตสูตร เปลี่ยนนินคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

มีข้อสังเกตว่า ฉบับโยชนามีรูปว่า มทา สเรติ นินคคหิตสส ทาทโร (เปลี่ยนนินคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร) แต่ปาฐะนี้ไม่สมควร เพราะไม่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัญญาดังกล่าว เข้าใจว่าท่านผู้ชำระคงเคยเรียนสูตรในคัมภีร์กัจจายนะว่า มทา สเร จึงคิดว่าคำว่า มยทา สเร คลาดเคลื่อนจากปาฐะเดิม ส่งผลให้แก้ไขคำว่า มยทา สเร เป็น มทา สเร

4.4.1.2 คัมภีร์โมคคัลลานปัญญา (คันถารัมภกถาวัดณนา) ท่านอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่ออธิบาย ธมม-ศัพท์ว่ามี 9 หรือ 10 ประการ ดังข้อความว่า

¹⁴⁸ วิ.โยชนา 1/346/481.

¹⁴⁹ โมค. 1/47.

โมคคัลลานปัญจิกาย ปน อุตตมาน ธาเรนเต อปาเย ฎฎทุกฺเข จ อปตมาน
ธาเรตตี ฌโม, โส นววิโร จตุมคคผลนัพพานวเสน ทสวิโร วา สทธิ ปริยตติธมเมน ตมมุลกตฺตา
ปฏิเวธสทมมสฺส, โสป ทิ ฎฎทุกฺเข อปตมาน ธาเรติ นามาติ วุตต ฯ¹⁵⁰

แปลว่า ในโมคคัลลานปัญจิกากล่าวว่า สภาวะทรงผู้ดำรงตนไว้ไม่ให้ตกไปใน
อบายและวัฏฏทุกฺข์ ชื่อว่า ธรรม ธรรมนั้นมี 9 ประการโดยจำแนกเป็นมรรค 4 ผล 4 และนิพพาน
หรือมี 10 ประการพร้อมกับปริยัติธรรม เพราะปฏิเวธมีปริยัติธรรมนั้นเป็นมูลเหตุ ที่จริงแล้ว แม้
ปริยัติธรรมนั้นได้ชื่อว่าทรงไว้ไม่ให้ตกไปในวัฏฏทุกฺข์

4.4.1.3 คัมภีร์ปทฺรูปสัทฺธิ (ปริจเฉทที่ 2 สุตฺร 282) ท่านอรรถาธิบายจากคัมภีร์นี้
เพื่อจำแนกอุปสัค 3 ประการ ดังข้อความว่า

ธาตฺวตฺถ พาทเต	โกจิ โกจิ ตมนฺวตฺตติ
ตเมวญฺโถ วิเสเสติ	อุปสคคคตฺติ ตธา ฯ ¹⁵¹

คติของอุปสัคมี 3 ประการ คือ อุปสัคบางอย่างย่อมเบียดเบียนเนื้อความ
ของธาตุ อุปสัคบางอย่างย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้น และอุปสัค
อย่างอื่นบางอย่างย่อมขยายเนื้อความของธาตุนั้น

4.4.1.4 คัมภีร์สัทฺทหนิตี ปทฺมาลา (หน้า 466) ท่านอรรถาธิบายข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อ
แสดงว่า ก ศัพท์ใน กรุณา แสดงความหมายว่า ความสุข ดังข้อความว่า

กาเย พรหมนิ วาเต จ	สีเส ชลฺสุเขสุ จ
กสทโท วตตตี ติสฺสุ	ปฺมา ติสฺสุ นปฺสโก ฯ ¹⁵²

ก ศัพท์ ปุณฺลิคฺ ใช้ในความหมาย 3 ประการ คือ ร่างกาย พรหม และลม,
ส่วนที่เป็นนปฺสกลิงคฺใช้ในความหมาย 3 ประการ คือ ศีรษะ น้ำ และสุข
มีข้อสังเกตว่า คัมภีร์สัทฺทหนิตี ฉบับฉฺฉฐฺสํสํคิตฺติและฉบับมฺมฺลนฺธิฎฺฎมิฬโ ๒ มีรูปในบาท
ที่ 2 ว่า สีเส ชลฺสุเขสุ จ แต่คัมภีร์โยชนามีปาฐะว่า สีโรชลฺสุเขสุ จ เข้าใจว่าฉบับโยชนาคงจะคลาด-
เคลื่อนด้วยความพลั้งเผลอของผู้จารอักษรในสมัยก่อน

4.4.1.5 คัมภีร์สัทฺทหนิตี ธาตุมาลา (หน้า 25) ท่านอรรถาธิบายข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อ
แสดงว่า สุข-ธาตุมิมีความหมายว่า ตกฺกิริยา (กิริยาของสุขเวทหนานั้น) ดังข้อความว่า

สุขตฺตีติ สุข ตกฺกิริยา ยํ ฯ ตกฺกิริยาติ สุขเวทหนาย กิริยา ฯ สุขนฺติ วุตตฺ โหติ ฯ¹⁵³

แปลว่า บทว่า สุขติ มาจาก สุข-ธาตุ ในกิริยาของสุขเวทหนานั้น คำว่า ตกฺกิริยา
คือ กิริยาของสุขเวทนา ฯ ท่านจึงกล่าวว่า สุขิ-ความสุข

4.4.1.6 คัมภีร์สัทฺทหนิตี สุตฺตมาลา (สุตฺร 1322) ท่านอรรถาธิบายข้อความจากคัมภีร์นี้
เพื่อประกอบรูปศัพท์คำว่า กรุณา ดังข้อความว่า

กรุธิโต โณ ธฺโลโป เณติ สทฺทหนิตีสุตฺเตน รุธิธาตฺโต โณ ธฺโลโป จ อปาจฺจโย ฯ¹⁵⁴

¹⁵⁰ วิ.โยชนา 1/52/136.

¹⁵¹ วิ.โยชนา 1/2/3.

¹⁵² วิ.โยชนา 1/2/5.

¹⁵³ วิ.โยชนา 1/206/320.

¹⁵⁴ วิ.โยชนา 1/2/5-6.

แปลว่า ลง ณ ปัจจัยหลัง รุธิ-ธาตุและลบ ธ (ท้ายธาตุ) ด้วยสูตรในสัททนีติว่า กรุธิโต โณ ธโลโป ณ (ในเพราะ ณ อนุพันธ์ ลง ณ ปัจจัยท้าย รุธิ ธาตุที่มี ก เป็นบพหน้า และลบ ธ ท้ายธาตุ)

นอกจากนั้น ท่านได้อ้างข้อความจากคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร 1338) ไว้ในคัมภีร์นี้เพื่อประกอบรูปศัพท์คำว่า คุณิณุต ดังข้อความว่า

ยถารหมิวณณาคโม ฎุกรเรสุติ สททนีติสุตเตน ฎุธาตุมหิ เปร นามิกปทโต อิการาคโม ฯ¹⁵⁵

แปลว่า ลง อี อาคมหลัง คุณ-ศัพท์ เมื่อมี ฎุ-ธาตุอยู่หลัง ด้วยสูตรในสัททนีติว่า ยถารหมิวณณาคโม ฎุกรเรสุ (ลง อี อาคมตามสมควร ในเพราะ ฎุ และ กร ธาตุ)

นอกจากนั้น ท่านได้อ้างข้อความจากคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร 1321) ไว้ในคัมภีร์นี้เพื่อประกอบรูปศัพท์คำว่า กรุณา ดังข้อความว่า

กิริ ปสารณ วชาทิหิ ปพพชชโย นิปัจจนเตติ วา กाले वत्तमानातिเตन ण्वात्-योติ वा सुत्तेत กรकिเรहि रुโณติ สททนีติสุตเตन वा रुण्णपञ्जโย ฯ¹⁵⁶

แปลว่า กิริ-ธาตุมีความหมายว่า แผ่ไป, ลง รุณ ปัจจัยด้วยสูตร วชาทิหิ ปพพชชโย นิปัจจนเต (ศัพท์ว่า ปพพชชช เป็นต้นยอมสำเร็จด้วย วช ธาตุเป็นต้น) หรือด้วยสูตรว่า กाले वत्तमानातिเตन ण्वात्โย (ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นหลังธาตุในปัจจุบันกาลและอดีตกาล) หรือด้วยสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรहि रुโณ (ลง รุณ ปัจจัยท้าย กร และ กิริ ธาตุ)

4.4.1.7 คัมภีร์นยาสุฎีกาใหม่ชื่อว่า นิรุตติสารมัญชุสาฎีกา (คันถารัมภกถา-วันณนา) ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ของ ฌมม ศัพท์ ดังข้อความว่า

เตน न्यासुङ्गकय यथानुसुङ्गि पृथिव्यमाने जटुसु ओपायेसु ओपत्तमाने गत्वा सत्तेत चारत्ति ॐमोति वचिरपुत्राजเรียน वुत्त ฯ¹⁵⁷

แปลว่า เพราะฉะนั้น ในฎีกาคัมภีร์นยาสะ ท่านอาจารย์วชิรพุทธิจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า ฌมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน โดยทำมิให้ตกไปในอบาย 4 ไว้

มีข้อสังเกตว่า ท่านผู้รจนานี้ได้กล่าวว่าท่านอาจารย์วชิรพุทธิได้รับรจนาคัมภีร์ฎีกานยาสะ แต่ที่จริงแล้วท่านผู้รจนาคัมภีร์นยาสุฎีกาใหม่ชื่อว่า นิรุตติสารมัญชุสาฎีกา คือ ท่านพระสัทธัมมสิริผู้ทรงสมณศักดิ์ว่า ทาฐาราชครู ดังที่ปรากฏในคำลงท้ายของคัมภีร์นั้น ส่วนท่านพระวชิรพุทธิเป็นผู้รจนาคัมภีร์นยาสะ (ขุมทรัพย์) หรือมุขมัตตทีปนี (คัมภีร์อธิบายพอเป็นแนวทาง) เข้าใจว่าท่านผู้รจนาคัมภีร์โยชานาคจะเขียนชื่อผู้รจนาคัมภีร์ผิดด้วยความพลั้งเผลอ

4.4.1.8 คัมภีร์อภิธานปทีปิกา (กัณท์ที่ 2 คธา 536) ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อแสดงว่า คหณ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อรณญ ศัพท์ ดังข้อความว่า

วुत्तं हि अथानुपपत्तिपिका अरुणं गानन तायो कहन विव ननुदि मोक्कलान्त-ऐरेन वुत्त ฯ¹⁵⁸

¹⁵⁵ วิ.โยชนา 1/49/130.

¹⁵⁶ วิ.โยชนา 1/2/4.

¹⁵⁷ วิ.โยชนา 1/52/135.

¹⁵⁸ วิ.โยชนา 1/6/36.

ทตโต อสสรโถ รูป- มิจจาติ จ ยถากุม¹⁶¹

สมาสมิ 2 ประเภทด้วยความเป็นนิจจสมาสและอนิจจสมาส อีกอย่างหนึ่ง มี 3 ประเภทตามการลบบทตัน บทกลาง และบทปลาย มีอุทาหรณ์ตามลำดับ ตามสมควรว่า โครโน (ผู้มีทรัพย์คือวัว), อูรสิโลโม (ผู้มีขนที่อก), กุมภกาโร (ผู้ทำหม้อ), ทตโต (นายเทพประทาน), อสสรโถ (รถเทียมม้า), รูปิ (ภาพแห่งรูป-พรหม, รูปภาพ)

4.4.1.11 คัมภีร์สังคหศาสตร์ (คาถา 94-5) ท่านอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์นี้ เพื่อแสดงถึงการแสดงเนื้อความของศัพท์ตามฐานะอันสมควร เช่น เมื่อกล่าวว่า สีโห คายติ (นาย สีหะยอมชบร็อง) คำว่า สีโห เป็นชื่อคน แต่เมื่อกล่าวว่า นงคฺกุจฺ สีโห จาเลติ (ราชสีหะยอมกระดิกหาง) คำว่า สีโห เป็นสัตว์ดิรัจฉาน ดังข้อความว่า

สีโห คายติ นงคฺกุจฺ สีโห จาเลติ ปาสะเก

สีโห จ มาณโว สีโห อตฺถโต ภายเต พุโร¹⁶²

ในปฐะว่า สีหะชบร็อง สีหะกระดิกหาง บัณฑิตย่อมรู้ โดยเนื้อความ ว่า กระดิกหางเป็นราชสีห์ และชบร็องเป็นมาณพที่ชื่อว่าสีหะ ฯ

ทานสาลายเก จตฺวา สงคาเม จ ยถากุม

อสเส อาเนหิตี วุตเต ทลิตฺทิสฺโสติ ภายเต¹⁶³

เมื่อยืนในโรงทาน และ ในสงครามแล้วกล่าวว่า ท่านจงนำอัสสะมา ย่อมรู้ว่า ในโรงทาน เป็นคนยากจน ในสงคราม เป็นม้า ตามลำดับ ดังนี้ ฯ

4.4.1.12 ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานี้ได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ข้อนี้ แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขป ดังต่อไปนี้ เช่น

สงคหการเหติ อิทถจ พุทธโฆสาจารย์ สนุชาย วุตต ฯ ยทิ เอว สติ กสมมา พหุจจน กต สงคหการนาติ วตตพพนติ ฯ สจจ อปจจยา ธมมาตอาทิสฺ วีย เอกสสตถสส อปริจเฉทวเสน พหุจจน โหตีติ ญาปนตถ พหุจจน กต ปฏฺฐานฎีกาย อาจริยานนติ เรวตตเถร วทตีติ วุตตวจน วีย ฯ¹⁶⁴

แปลว่า คำว่า สงคหการเหติ-ท่านผู้รจนานี้สังคหัญญูภาษาทั้งหลาย นี้ กล่าวระบุถึง พระพุทธโฆสอาจารย์ ฯ

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุอะไรจึงประกอบรูปพหุจจนะ ทั้งที่จริงต้อง กล่าวเป็นรูปเอกพจน์จะว่า สงคหการเน มิใช่หรือ ฯ

เฉลยว่า ต้องกล่าวเป็นเอกพจน์ก็จริง แต่ที่ท่านประกอบรูปพหุจจนะเพื่อแสดงให้เห็น ว่า พหุจจนะย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดแน่นอนในเนื้อความอย่างเดียว ดังคำว่า อปจจยา ธมมา-

¹⁶¹ สทท.จินดา 250-1

¹⁶² วิ.โยชนา 1/119/232.

¹⁶³ วิ.โยชนา 1/119/232.

¹⁶⁴ วิ.โยชนา 1/14/57.

ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย ประดุจค้ำกล่าวในปฏิจจสมุทฺถินว่า อัจฉริยานนติ เรวัตตเถระ วทิตี-คำว่า
 อัจฉริยานํ กล่าวระบุงถึงท่านพระเรวัตเถระ (เป็นเอกวจนะ) ฯ

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสูตรของคัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร 667) ว่า พหุมิ วิย
 เอกมฺหิปี (พหุวจนะย่อมมีได้แม้ในเนื้อความอย่างเดียวกันเหมือนมีได้ในเนื้อความอันมาก) ท่าน
 ยกตัวอย่างว่า อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย) กล่าวคือ ธรรมดังกล่าวหมายถึง
 พระนิพพานอย่างเดียวกันที่ควรประกอบรูปเป็นเอกวจนะ แต่พระพุทธเจ้าประกอบรูปพหุวจนะด้วย
 การไม่กำหนดแน่นอนในเนื้อความอย่างเดียวกัน จึงไม่ประกอบเอกวจนะว่า อปฺปจฺจโย ธมฺโม แต่ใช้เป็น
 พหุวจนะว่า อปฺปจฺจยา ตามลำดับเทศนา คือลำดับที่พระพุทธองค์ตรัสโดยใช้เป็นพหุวจนะต่อ ๆ มา
 เช่น กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยาจตา ธมฺมา ฯ เปฯ อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายที่ไม่มี
 ปัจจัย)

แม้คัมภีร์สัททนีติที่ตลภจินตาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

พหุวถถานมฺปิ เอกตฺเถ สมารโปนโต พหุ-
 วจนํ เทสนาโสเต ปติตตฺตา จ มนฺยเต.¹⁶⁵

พึงทราบพหุวจนะ เพราะยกแม้เนื้อความอันมากไว้ในเนื้อความอย่างเดียวกัน

และเพราะตกไปในกระแสดังเทศนา

นอกจากนั้น ในรูปวิเคราะห์ว่า คณานํ อุตฺตโม คณุตฺตโม (ผู้สูงสุดกว่าหมู่ [คือเทวดาและ
 มนุษย์เป็นต้น] ชื่อว่า คณุตฺตมะ) ท่านกล่าวว่า บทว่า คณานํ ลงฉฺฉฐีวิภตฺติในความหมายปัญจมี มิได้
 ลงในความหมายนิทธารณะ จึงไม่ควรแปลรูปวิเคราะห์ข้างต้นว่า ผู้สูงสุดแห่งบรรดาหมู่ ชื่อว่า
 คณุตฺตมะ ดังข้อความว่า

คณานนติ เอตถ พุติยาปญฺจมีนญฺจาติ สุตเตสุ ปญฺจมยตฺเถเยว ฉฺฉฐี น นิทธารณ
 ฯ กสฺมา ฯ นิทธารณ ฉฺฉฐียา สมาสส ปฏฺฐิสฺสทตฺตา ฯ รูปสฺสทฺธิโมคคฺลลนสทฺทสารถฺชาลินีตฺยาทีสุ
 หิ สทฺทตฺเถสุ นิทธารณ ฉฺฉฐีสมาส ปฏฺฐิสฺสเรณฺติ อัจฉริยา ฯ พุทฺทวสฺสฏฺฐกถายมฺปิ ทิปฺพุตฺตโมติ
 ทวิปทาน อุตฺตโม ทิปฺพุตฺตโม เอตถ ปน นิทธารณลกฺขณสฺส อภาวโต ฉฺฉฐีสมาสส ปฏฺฐิสฺสโร นตฺถิ
 นิทธารณลกฺขณาย ฉฺฉฐียา สมาสโส ปฏฺฐิสฺสโรติ พุทฺทตฺตจฺริเยน วุตฺต ฯ ทิปทานนติ ทิปเทหิติ อตฺถ
 ฯ¹⁶⁶

แปลว่า ในบทว่า คณานํ นี้ ลงฉฺฉฐีวิภตฺติในความหมายของปัญจมีวิภตฺติในสูตรว่า
 พุติยาปญฺจมีนญฺจ (ลงฉฺฉฐีวิภตฺติในความหมายของพุติยาวิภตฺติและปัญจมีวิภตฺติ ในบางแห่ง) มิได้ลง
 ในความหมายนิทธารณะ

ถามว่า เหตุใดจึงไม่ลงในความหมายนิทธารณะ

เฉลยว่า เพราะฉฺฉฐี(ตฺปฺริส)สมาสฏฺฐกปฏฺฐิสฺสโรไว้ในความหมายนิทธารณะ กล่าวคือ
 ในคัมภีร์ไวยากรณ์มีคัมภีร์ปทรูปสฺสทฺธิ โมคคฺลลนส และสทฺทสารถฺชาลินี เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลาย
 ปฏฺฐิสฺสโรฉฺฉฐีสมาสในความหมายนิทธารณะ แม้ในอรรถกถาของพุทธวงศ์ ท่านพระพุทธเจ้าตฺตจฺริเยน ได้
 กล่าวไว้ว่า

¹⁶⁵ สทฺท.จินตา 135

¹⁶⁶ วิ.โยชนา 1/57/148.

ทิพทูตโมติ ทวิปทาน อุตตโม ทิพทูตโม. เอตถ ปน นิทธารณลกขณสส อภาว-
โต ฉฐฐีสมาสสส ปฏิสเสโธ นตถิ. นิทธารณลกขณาย ฉฐฐิยา สมาส ปฏิสสิโธ.¹⁶⁷

แปลว่า คำว่า ทิพทูตโม แปลว่า ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า ชื่อว่า ทิพทูตมะ อนึ่ง
ในตัวอย่างไม่มีปฏิเสธฉฐฐีสมาส เพราะไม่มีลักษณะของนิทธารณะ แต่ปฏิเสธฉฐฐีสมาสที่มีลักษณะ
ของนิทธารณะ

นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) โดย
อธิบายว่า บทวิเสสนะว่า สุนทร แม้มีรูปนปุงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลัก
ภาษา เพราะถือว่าเป็นลิงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุลลลิงค์ว่า สุนทร ก็กล่าวเป็นรูป
นปุงสกลิงค์ว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กมมธารโยฯ สุนทรนติ นปุงสกลิงค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนสทโท ทิ
ปุมนปุงสกลิงควเสน ทวิลิงโค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนนติ นปุงสก ฯ นนุ มโนติ ปท อเปกขิตวา สุนทร
ติ วุตตพพ กสมา เอวมวตวา สุนทรนติ วุตตนติ ฯ สจจ ฯ สุนทรนติ ปท นปุงสกลิงค มโนติ ปุลลลิงเคน
สมานาธิกรณ โหตีติ วิถยาปนตถ สุนทร มโนติ วุตตนติ ฯ น หิ อยมาจริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณ-
ปแทน มโนติ ปทสส นปุงสกลิงคตถวิถยาปนตถ สุนทร มโนติ สทททธรณ กริ อถโข มโนคณ ปวตต-
ปุลลลิงคาน ปโยเค นปุงสกลิงคภาเวนป สมานาธิกรณปทานิ กตถจจิ โหนตีติ ทสสนตถ กริ ฯ¹⁶⁸

แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า สุนทร เป็น
นปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลิงค์ ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิงค์ คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ฯ
บทว่า มโน เป็นปุงลิงค์ ฯ บทว่า มน เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ

ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทร โดยมองหาบทว่า มโน มีใช้หรือ เหตุใดจึงมีได้
กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร

เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า บทนปุงสกลิงค์
ว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับบทปุงลิงค์คือ มโน ฯ

ท่านอาจารย์รูปนี้มิได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่าความหมาย
นปุงสกลิงค์ของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มี
ความหมายเสมอกันย่อมมีได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็นนปุงสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพท์ปุงลิงค์ที่
เป็นไปในมโนคณ

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ไวยากรณฺ์สายพม่าและลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณมีรูปเป็น
ปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ เช่น มโน, มน, วโจ, วจ วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปุงสกลิงค์
เพราะถือว่ามโนคณมีสภาพภายในเป็นนปุงสกลิงค์ คือ เป็นนปุงสกลิงค์โดยอรรถลิงค์ (ลิงค์โดย
ความหมาย) แต่มีรูปเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์โดยศัพท์ลิงค์ (ลิงค์โดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์
ดังกล่าวมีรูปเป็นปุงลิงค์ วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น สุนทร มโน
(ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) หรือมีรูปเป็นปุงลิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพุโปปิ มโน มโนทวาร

¹⁶⁷ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 37/71.

¹⁶⁸ วิ.โยชนา 1/115/226.

นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปุงสกสิงค์ วิเสสณะก็ต้องมีรูปเป็นนปุงสกสิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนตฺ ตสฺส มนฺ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันในบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุดังว้าวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปุงสิงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปุงสิงค์เท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทรุปลิทธิกล่าวว่าเป็นได้ทั้งปุงสิงค์และอิตถิลิงค์) จึงมีรูปว่า คาโว พุยนหติ, ตาสฺ ชีรํ ปิวีสสาม (วัฏฏกริตนมอยู่ พวกเราจักตีนมของว้าวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสฺ เป็นวิเสสณะที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ ที่แม้จะมีรูปเป็นปุงสิงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลิงค์ชื่อว่าสัททลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถิลิงค์ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกขุ มาตุคาเมน สหธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจจนเน อาสเน อลฺกมมนิเย นิสชฺฐํ กปเปยย (ภิกษุไฉนงบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสณะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ ไม่มีรูปเป็นปุงสิงค์ตาม มาตุคาเมน ว่า เอเกน ดังข้อความว่า

มโนคณวิเสสนตตา นปฺสกลิงเคน นิตฺทิกฺกั.¹⁶⁹

แปลว่า การแสดงด้วยนปุงสกสิงค์ย่อมมิได้เพราะเป็นวิเสสณะของมโนคณะ

มาตุคามสหโท ปุสฺสิงฺครูปิโกปิ สมานอ อิตถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส สหทสฺส ปโยเค ยํ สพพนามมิกปทํ ยุชชเต, ตสฺส ลิงค์ อตถสทิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกขุ มาตุคาเมน สหธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจจนเน อาสเน นิสชฺชํ กปเปยย. อิมสมิ ปาเส เอกาย มาตุคาเมนาติ เอกสหโท อตถมตฺตาเปกฺขาย อิตถิลิงฺคิโก โหติ.¹⁷⁰

แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปุงสิงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลิงค์ ลิงค์ของบทสรรพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) เช่น

โย ปน ภิกขุ มาตุคาเมน สหธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจจนเน อาสเน อลฺกมมนิเย นิสชฺฐํ กปเปยย.¹⁷¹

แปลว่า ภิกษุไฉนงบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอิตถิลิงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) ว่า เอกาย มาตุคาเมน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปุงสิงค์และนปุงสกสิงค์โดยสัททลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปุงสกสิงค์เท่านั้น เหมือน มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปุงสิงค์โดยสัททลึงค์ แต่โดยอิตถิลิงค์เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น

¹⁶⁹ รูป.นิสสัยใหม่ 2/97.

¹⁷⁰ พา.อภินวฎีกา 92.

¹⁷¹ วิ.มหา. (บาลี) 1/444/333.

4.4.1.13 ส่วนนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ

นอกจากนั้น ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงส่วนนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ ไว้หลายแห่ง เช่น ฐานูปจาระ ฐานยูปจาระ และผลูปจาระ ที่จริงแล้วในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และ โยชนาต่าง ๆ ท่านประกอบใช้เป็นรูปว่า ฐานูปจาระเป็นต้น แต่ในอภิธรรมัตถวิภาวินีโยชนา ฉบับ มหามกุฏฯ พบรูปว่า ฐานูปจาร, ฐานยูปจาร และ ผลูปจาร ผู้วิจัยเข้าใจว่าปาฐะเหล่านั้นคงจะ คลาดเคลื่อนมาจากการจารใบลานผิดต่อ ๆ กันมาหลายร้อยปี

ตัวอย่างฐานูปจาระ

เอเตน ปเทน ปสาทกาโย ฐานูปจาเรน กาโย นาม มลจา อุกกุฏฐี กโรนตตี ปโย
เค วียาติ ญาเปติ ฯ¹⁷²

แปลว่า ท่านพระสมังคลาจารย์แสดงให้รู้ด้วยบทนี้ว่า กายประสาทชื่อว่า กาย โดย ฐานูปจาระ ดังตัวอย่างว่า มลจา อุกกุฏฐี กโรนติ (เตยงนอนยอมทำเสียให้)

ฐานูปจาระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย เช่น มลจา โฆสนติ (เตยงนอนยอมให้ร้อง) หรือ มลจา อุกกุฏฐี กโรนติ (เตยงนอนยอมทำเสียให้) คำว่า มลจา แม้จะกล่าวถึงเตยงอันเป็นสถานที่ ก็เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตยง จึงเป็นฐานูปจาระ

ตัวอย่างฐานยูปจาระ

[186] น เภวล จกขุปปสาโท จกขุ อลโฆ ฐานยูปจาเรน ฆมุกกุฏฐิปริจฉินโน
มัสปิณโท จกขุติ วุจจตีติ ญาเปนโต จกขุตยาทิมมาท ฯ¹⁷³

แปลว่า ท่านพระสมังคลาจารย์จะแสดงให้รู้ว่า จักขุประสาทอย่างเดียวมิใช่ เรียกว่า จักขุ แต่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกก็เรียกว่า จักขุ โดยฐานยูปจาระ จึงกล่าวว่า จกขุ เป็นต้น

ฐานยูปจาระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสถานที่ตั้ง เช่น ธชา อาคจฉนติ (งเดินมา) คำว่า ธชา (ง) แม้จะกล่าวถึงงอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึง ทหารถืองอันเป็นที่อาศัยของง จึงเป็นฐานยูปจาระ ส่วนอุทาหรณ์ในเรื่องนี้คือประโยคจากพระ บาลีที่ยกมาอ้างไว้ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีว่า

จกขุ โฆ ปน มาคนทีย รุปารามิ รุปรัต รุปสมมุทิต.¹⁷⁴

แปลว่า มาคนทียะ จักขุรีนรมยีนรูป ยินตีในรูป ลุ่มหลงในรูป

คำว่า จกขุ (จักขุ) แม้จะกล่าวถึงจักขุประสาทอันเป็นที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึง ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกอันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทอีกด้วย จึงเป็นฐานยูปจาระ

ตัวอย่างผลูปจาระ

รโส ผลูปจาเรน ชีวิต นาม เสมโห คุโฬติ ปโยเค วีย ฯ¹⁷⁵

แปลว่า รสชื่อว่า ชีวิต โดยผลูปจาระ ดังตัวอย่างว่า เสมโห คุโฬ (เสลดน้ำอ้อย)

¹⁷² วิ.โยชนา 1/197/314.

¹⁷³ วิ.โยชนา 1/186/306.

¹⁷⁴ ม.ม. 13/209/185.

¹⁷⁵ วิ.โยชนา 1/193/310.

ผลุปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุมาตั้งเป็นชื่อของผล เช่น ไข่หวัดนก โดยไข่หวัดเป็นผล นกเป็นเหตุ แต่ไข่เหตุคือนกมาตั้งเป็นชื่อของผลคือไข่หวัด ดังคำว่า ตีปูล์ ชโร (ไข่ทับทิม), เสโมห คุโห (เสลดเป็นน้ำอ้อย, เสลดน้ำอ้อย) ข้อความนี้หมายถึง ไข่ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย โดยใช้เป็นผล ทับทิมเป็นเหตุ หรือเสลดเป็นผล น้ำอ้อยเป็นเหตุ จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือทับทิมหรือน้ำอ้อยมาตั้งเป็นชื่อของผลคือไข่หรือเสลด จัดเป็นผลุปจาระ ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน รสหรือโอชาไม่ใช่ชีวิตโดยตรง แต่เรียกว่าชีวิตโดยผลุปจาระเพราะ รสหรือโอชาเป็นเหตุให้ชีวิตดำเนินต่อไปได้นั่นเอง จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือรสหรือโอชา มาตั้งเป็นชื่อของผลคือชีวิต

อุปจาระ 12 มีจำนวนต่างกันในไวยากรณ์บาลีต่าง ๆ กล่าวโดยสรุปดังนี้ คือ

1. คัมภีร์นยาสะที่รจนาก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 กล่าวถึงอุปจาระ 7 ประเภท คือ เอกเทศอุปจาระ การณอุปจาระ ผลุปจาระ ฐานอุปจาระ สทิสอุปจาระ คุณอุปจาระ และตัทธัมมอุปจาระ
2. คัมภีร์ปโยคสิทธิที่รจนาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 กล่าวถึงอุปจาระ 4 ประเภท คือ ฐานอุปจาระ ตัทธัมมอุปจาระ ฐานยอุปจาระ และสมิปปอุปจาระ
3. คัมภีร์สุโธธาหลังการปฏิภาที่รจนาในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 กล่าวถึงอุปจาระ 5 ประเภท คือ การณอุปจาระ อเกโทอุปจาระ สทิสอุปจาระ ฐานยอุปจาระ และเอกเทศอุปจาระ
4. คัมภีร์ปทวิจารที่รจนาเป็นภาษาพม่าในสมัยอังวะราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 กล่าวถึงอุปจาระ 10 อย่างในหมวดสัททวิจาร (จำแนกศัพท์) คือ การณอุปจาระ ผลุปจาระ สทิสอุปจาระ ฐานอุปจาระ ฐานยอุปจาระ คุณอุปจาระ เอกเทศอุปจาระ สมิปปอุปจาระ ตัทธัมมอุปจาระ และเภทอุปจาระ แม้คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี นิรุตติสารมัญชูลา นิรุตติเภทสังคหะ คัมภีร์ตถะ และปทสังคหะ เป็นต้นก็กล่าวถึงอุปจาระ 12 ตามคัมภีร์ปทวิจาร
5. คัมภีร์ปทวิจารคณฐีที่รจนาเป็นภาษาพม่าในสมัยมณฑลพะเย่ พ.ศ. 2454 กล่าวถึงอุปจาระ 12 อย่าง คือ การณอุปจาระ ผลุปจาระ สทิสอุปจาระ ฐานอุปจาระ ฐานยอุปจาระ คุณอุปจาระ เอกเทศอุปจาระ เอกเทศอุปจาระ สมิปปอุปจาระ สมิปปอุปจาระ ตัทธัมมอุปจาระ และเภทอุปจาระ โดยเพิ่มเอกเทศอุปจาระและสมิปปอุปจาระ

ขอนำข้อความจากคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีซึ่งรจนาก่อนอภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนามาอ้างอิงไว้ในที่นี้ ดังต่อไปนี้

มุขโย เอกวิโร ตตถ	อมุขโย ทสธา มโต
เหตุ ผล สทิส จ	จัน จัน คุโนปิ จ
เอกเทโส สมิปโป จ	ตทธมโม เกทโกปิ จ.
คุโห เสโมโห เสโมโห คุโห	สีโหโย มาณโวปิ จ
มยจา โฆสนติ กุนตา ป-	จรณตติ ยถากกม.
นีโล ปญฺเฐ สมุทโท จ	คจฺจกา สสวีสานก
สนิทสสนา ธมฺมาติ	อิทฺ เตสํ นิตฺสสน. ¹⁷⁶

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น ศัพท์โดยตรงมีประเภทเดียว ศัพท์โดยอ้อม

¹⁷⁶ สทท.ชาลินี 9-11.

มี 10 ประเภท คือ การณูปจาระ ผลูปจาระ สทิสูปจาระ ฐานูปจาระ ฐานยูปจาระ คุณูปจาระ เอกเทศูปจาระ สมิปูปจาระ ตัทธัมมูปจาระ และเภทูปจาระ อุทาหรณ์ของอุปจาระเหล่านั้นมีตามลำดับ ดังนี้ คือ คุโฬ เสมโห (น้ำอ้อยเป็นเสลด), เสมโห คุโฬ (เสลดเป็นน้ำอ้อย), สීโหยัง มาณโว (माणพนีชื่อสีหะ), มยจา โฆสนติ (เตียงนอนให้ร้องอยู่), กุนตา ปจรนต์ (หอกเที่ยวไป) นีโล ปัญญา (ผ้าเขียว), สมุทโท คงคา (มหาสมุทรเป็นแม่น้ำคงคา), สสวิสานกั (เขากระต่าย) สนิทสนา ธมมา (ธรรมที่เป็นไปก็ไปด้วยการเห็น)

4.4.2 ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนานี้ได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

4.4.2.1 การประกอบใช้ คุรุ ศัพท์ในภาษาสันสกฤต

पालिวิसे คุรุสทโทเยว อิจฉิตพิโพ कारवो ज निवातो जाति सूक्ष्मिकसस्त तथितनत्-पतसस्त तसस्तोत् ॥ सकगुणासाविसे पन คุรุสทโทเยव अिचिचित्पो ॥ तगाहि क्रति निरति सिस्सेसु सिनेहन्ति คุรุ क्र निरने गुत्रोत्तपु अजजेति स्ततेन गुपज्जयो अनेनैव क्रकारसस्त उर तेसु वुत्थित्तिอาति ना ग्लोपो नये ॥ अगा क्र निरने वचातिहित्तिआतिना अ तेसु वुत्थित्तिआतिना रकारे उरातेसे คุरुन्तिपोत्ति अेव स्ति सकगुणासातो नये कहेत्वा คุरुन्ति वुत्त ॥¹⁷⁷

แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ คุรุ ศัพท์ เพราะพบบทที่มีตัทธิตปัจจยัย อยู่ท้ายที่ทำการวูทธิว่า कारवो ज निवातो ज ॥ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ คุรุ ศัพท์แน่นอน ๓ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าคุรุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คุร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจยัย ด้วยสูตร กุत्रोत्तपुอจเจ, เปลี่ยน ร เป็น อูร ด้วยสูตร กุत्रोत्तपुอจเจ, ลบ ก อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสु วุत्थिलोपाकมิवारวิปริतातेसा ज¹⁷⁸, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นये ปริ युत्เต¹⁷⁹, อีกอย่างหนึ่ง เป็น คุร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง อุ ปัจจยัย ด้วยสูตร วचातिहित्ติ ปพพชชาทโย นิปัจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อูร ด้วยสูตร เตสु วุत्थिलोपाकมิवारวิปริतातेसा ज จึงมีรูปเป็น คุรุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า คุรุ โดยถือเอาอันยจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ คุรุ 2 ประการ คือ

(1) คุร-ธาตุ + กุ ปัจจยัย เปลี่ยน ร ของ คุร-ธาตุ เป็น อูร และลบ ก อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า คุรุ

(2) คุร-ธาตุ + อุ ปัจจยัย เปลี่ยน ร ของ คุร-ธาตุ เป็น อูร จึงได้รูปว่า คุรุ
สูตรว่า กุत्रोत्तपु อจเจ ที่ท่านผู้รจนายกมาอ้างไว้ นั้น เมื่อสืบค้นจากต้นฉบับไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ สิทธานตคามูที มุครโพรทะ สารัสวตะ และกาดันตระ ก็ไม่พบสูตรดังกล่าว เข้าใจว่าสูตรข้างต้นคงจะเป็นปาฐะผิดจากการจารใบลานต่อ ๆ กันมา จึงทำให้ผิดพลาดไปจากต้นฉบับสันสกฤต

¹⁷⁷ วิ.โยชนา 1/3/23.

¹⁷⁸ รูป. -/370/268.

¹⁷⁹ รูป. -/14/10.

4.4.2.2 การอ้างว่า คหน-ศัพทท์ในความหมายว่า ป่าขัญ มีใช้ในคัมภีร์อมรโกษ ซึ่งนับเข้าในคัมภีร์นิชัณฟูฝ่ายสันสกฤต (กัณฑ์ที่ 4 วรรค 14 คาถา 1) ดังข้อความว่า

อมรโกเสป อฏฺพยรณณั วิปน กานน คหน วนนติ อมรสีเहन วุตต ฯ

แปลว่า แม้ในคัมภีร์อมรโกษ ท่านอมรสิงหะได้กล่าวว่า

อฏฺพยรณณั วิปน กานน คหน วน.

ความหมายว่า ป่า : อฏฺพ, อรณณ, วิปน, กานน, คหน, และ วน

มีข้อความเต็มจากต้นฉบับสันสกฤตดังต่อไปนี้

อฏฺพยรณณั วิปนั คหนั กานนั วนน.

ความหมายว่า ป่า : อฏฺวี, อรณณ, วิปน, คหน, กานน และ วน

มีข้อสังเกตว่า ต้นฉบับสันสกฤตใช้เป็น อฏฺวี-ศัพทท์ เหมือนบาลี แต่คัมภีร์โยชนานี้ ใช้เป็น อฏฺพี-ศัพทท์ ผู้วิจัยเห็นว่าทั้งสองศัพทท์ถูกต้อง เพราะอักษร ว และ พ ในอักษรเทวนาครี คล้ายคลึงกันมาก และสามารถใช้แทนกันได้อีกด้วย คงเป็นเพราะว่าชาวอินเดียเห็นว่าอักษรทั้งสอง ออกเสียงคล้ายกันและมีสะกดอักษรคล้ายกัน จึงใช้แทนกันได้นั่นเอง นอกจากนี้ บาทคาถาว่า กานน คหน วนั ควรีรูปว่า คหน กานน วนั ตามต้นฉบับสันสกฤต จึงจะถูกต้อง เข้าใจว่าคำว่า คหน และ กานนั คงจะวางสลับกันด้วยการจารอักษรที่ผิดพลาดในสมัยก่อน

4.4.3 ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น

4.4.3.1 คำอธิบายกายวิญญูติและวจีวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ข้อความว่า ตตถ กายทวารนติ กายวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนกายภาวโต กมมาน ปวตติมุขภาวโต จ กายทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน กายวิญญตติตี ปุจจา ฯ อภิกกมาทีปุปวตตกจิตตชสมุฏฐานวาโยธาตฺสทสรูปกายสนณมณสนธารณจลนสส ปจยการวิกาโร กายวิญญตติ นาม ฯ วจิตฺวารนติ วจิตฺวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนภาวโต กมมาน ปวตติมุขภาวโต จ วจิตฺทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน วจิตฺวิญญตติตี ฯ วจิตฺทปวตตกจิตตสมุฏฐานปรวีธาตฺยา อุปาทีนนฆฏนสส ปจยการวิกาโร วจิตฺวิญญตติ นาม ฯ มโนทวารนติ สพพเจตนาสมปยุตต จิตต วุจจติ วิเสสโต กุสลากุสล ฯ ต หิ สหชาตान กายววจนคโจปน อสมปาปฺณิตฺวา ปวตตान สุทฺธมโนกมมาน ปวตติโองาสทานโต ทวารนติ ฯ¹⁸⁰

แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวารั (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ว กายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ

ถามว่า กายวิญญูติคืออะไร

เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อากาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวรูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ

บทว่า วจิตฺทวารั (วจิตฺทวาร) คือ วจีวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ววจีวิญญูตินั้นเรียกว่า วจิตฺทวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ

ถามว่า วจีวิญญูติคืออะไร

¹⁸⁰ จิ.โยชนา 1/59/152-53.

เฉลยว่า วจีวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ฯ

บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ฯ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่มนอกกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน

4.4.3.2 คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์หรือในขณะที่ยังพระองค์ได้บรรลุสัมโพธิญาณแล้ว ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทวาทส ปญจมชฌมานวชิตมหคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุศลสเหตุ กามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวีสติจิตเตเสวว กทาจิ ชายติ ฯ เตสุ จิตเตสุ จตตารี มหคตกิริยาจิตตานิ กามาวจรกุศลมหากิริยาจิตตานิ จาติ วีสติจิตเตสุ ปวตตา กรุณา อธิชิปะเตตา ฯ เตสุ จตตารี มหคตกิริยานิ อฏฐ มหากิริยานิตี ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทธกุตสส ภควโต สนตานิ ปวตตา ฯ จตุสุ ปน มหคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปติ นาม ฯ กามาวจรกุศลส ปน ปวตตา กรุณา สมุทโท มาตฺรฐรณกาลโต ปฏฺจาย โภชิตตตกุตสส ภควโต สนตานิ ปวตตาทิ เวทิตพฺพา ฯ¹⁸¹

แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12 ดวง เว้นปัญจมชฌานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และมหากิริยาจิต (8 ดวง) ฯ

บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหากิริยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาบัติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบ ว่า กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ

4.4.3.3 คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะโดยเทียบเคียงกับบัญญัติตามหลักพระสูตรและปรมัตถ์ตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

อตถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมภูวาณน สวาสนาย วิคตวิฑฐตนิรวเสสสิ เลโส มหาสพพญุตถาณาทีอปริเมยคุณาธาโร ขนธสนตานิ พุทฺโธ นาม ฯ โส เอวภูโต ขนธสนตานิ โลเก เอกบุคคโลติ วุจจติ ฯ วุตตเวท ภควตา เอกบุคคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส กตโม เอกบุคคโล ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สมมาสมพุทฺโธติ ฯ โส จ เอกบุคคโลติ วุตตพฺโพ ขนธสนตานิ ปญฺญตติ จ ฯ ปญฺญตติ จ อตฺถปญฺญตติ นามปญฺญตตีติทฺวิธา โหติ ฯ ตตฺถ ขนธสนตานิ อตฺถปญฺญตติ น นามปญฺญตติ ฯ อตฺถ โจ ปรมตฺถโต ปญฺญตตฺถโตติ ทฺวิโร โหติ ฯ เตสุ ปญฺญตตฺถโต ฯ ปญฺญตตฺถเสสุ ขนธสนตานิ สนตานิ ปญฺญตติ ฯ ปรมตฺถโตติกานามิกาย ปน ชุทฺทกปาสฏฺฐกถาย สพฺพธมเมสฺสุ อุปฺปทฺทิตถาณานิมีตตานุตฺตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิตขนธสนตานิปาทาย

¹⁸¹ จ.โยชนา 1/2/6-7.

ปณณตติโก สัพพญญุตถาณปทฐฐาน วา สจจาภิสมโพธนฺมปาทาย ปณณตติโก สตตวิเสโส พุทฺโธ ยถา พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจริโย ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสฺส ฌมเมสฺส สาม สจจาภิ อภิสมพุชฺฌิตตถ จ สัพพญญุต ปตฺโต พฺลฺสุ จ วสีภวานติ พุทฺธโฆสจจริเยน วุตฺต ฯ¹⁸²

แปลว่า อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงพร้อมทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรมอันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพญญุตญาณเป็นต้น ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

เอกบุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส. กตโม เอก-บุคฺคโล? ตถาคโถ ภิกฺขเว อรห สมมาสมพุทฺโธ.¹⁸³ -บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอจฺฉริยมนุษย์ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ

กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก เป็นบัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อัตถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนามบัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสขันธ์ เป็นอัตถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และเนื้อความก็มี 2 ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมาตถ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ในเนื้อความทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็นสันตानบัญญัติ (บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสขันธ์ ฯ

ส่วนในอรรถกถาของชุกทกปาฐะชื่อว่า ปรมาตถโชติกา ท่านพระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติอาศัยกระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วยการบรรลุวิโมกข์อันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัยการตรัสรู้ สัจจะอันเป็นเหตุใกล้ของพระสัพพญญุตญาณ ดังพระพุทธดำรัสว่า

พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจริโย ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสฺส ฌมเมสฺส สาม สจจาภิ อภิสมพุชฺฌิตตถ จ สัพพญญุต ปตฺโต พฺลฺสุ จ วสีภวา.¹⁸⁴ -คำว่า พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า) คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น

ดังนั้น ท่านที่สามารถอธิบายความบอบบาบให้ตรงตามพุทธประสงค์และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บอบบาบคือกลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

¹⁸² วิ.โยชนา 1/2/10-11

¹⁸³ อจ.เอกก. 20/172/22

¹⁸⁴ ชุ.ม. 29/192/387

4.5 สรุปเนื้อหาโดยรวมปริจเฉทที่ 1

พระอภิธรรมกล่าวถึงธรรม 2 ประการ คือ ปรมัตถธรรม และบัญญัติธรรม ปรมัตถธรรมเป็นธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรเปลี่ยนแปลงเลย มี 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วนบัญญัติธรรมนั้น ไม่ใช่สิ่งที่มีเอง เป็นเอง แต่เป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้น สมมติขึ้น เพื่อเรียกขานกันตามโวหารของประชาชนคนทั่วไป ตามความนิยมเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ปรมัตถธรรมนี้มีลักษณะ 2 ประการ คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

สามัญญลักษณะ เป็นลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป เป็นลักษณะตามธรรมชาติที่ปรมัตถธรรมจะต้องมีเหมือน ๆ กันอยู่ 3 อย่าง คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ อนิจจลักษณะเป็นลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่นั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล ทุกขลักษณะเป็นลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายหายสูญไป อนัตตลักษณะเป็นลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาที่จะให้เป็นไปตามใจชอบไม่ได้ เพราะเหตุว่าสามัญญลักษณะมี 3 ประการดังกล่าวมานี้จึงได้ชื่อว่าไตรลักษณ์ จิต เจตสิก และรูป มีไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะครบบริบูรณ์ทั้ง 3 ประการ แต่นิพพาน มีสามัญญลักษณะเพียง 1 คือ อนัตตลักษณะเท่านั้น ส่วนบัญญัติธรรมไม่มีสามัญญลักษณะ 3 ประการ คือ ไตรลักษณ์นี้ เพราะบัญญัติธรรมไม่ใช่ปรมัตถธรรม แต่เป็นบัญญัติธรรมคือสมมติสังขะที่สมมติขึ้นหรือบัญญัติขึ้นตามโวหารประชาชนคนทั่วไปเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เป็นเองแต่อย่างใด

วิเสสลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวของปรมัตถธรรมแต่ละอย่าง ซึ่งไม่เหมือนกันเลย แต่ผิดแผกแตกต่างกันทั้งนั้น วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการ คือ ลักษณะ รสชาติ ปัจจุบันฐาน และปทัชฐาน ลักษณะคือคุณภาพหรือสภาพโดยเฉพาะที่มีประจำตัวของธรรมนั้น ๆ รสชาติคือกิจการงานหรือหน้าที่ที่ธรรมนั้น ๆ พึงกระทำตามลักษณะของตน แบ่งเป็น 2 คือ กิจจรส เช่นความร้อนของไฟ มีหน้าที่ทำให้สิ่งของต่าง ๆ สุก และสัมปตติรส เช่นแสงของไฟ มีหน้าที่การงานทำให้สว่าง ปัจจุบันฐาน คือ ผลของรสชาติหรืออาการปรากฏที่เกิดจากธรรมนั้น ๆ ได้ทำกิจการงานแล้ว ปทัชฐานคือเหตุใกล้ที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น เพราะเหตุว่า วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ จึงได้ชื่อว่า ลักษณะทิจตุกะ แปลว่าธรรมที่มีองค์ 4 อันมีลักษณะเป็นต้น

จิต เจตสิก และรูป มีวิเสสลักษณะหรือลักษณะทิจตุกะครบบริบูรณ์ทั้ง 4 ประการ แต่นิพพานมีวิเสสลักษณะหรือลักษณะทิจตุกะเพียง 3 ประการเท่านั้น ขาดเพียงปทัชฐาน เหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง ส่วนบัญญัติธรรมนั้นไม่มีวิเสสลักษณะเลย เพราะเป็นการบัญญัติขึ้นตามความนิยมของประชาชนคนทั่วไปเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ดังจะเห็นได้ว่าของเหมือนกันก็เรียกต่างกัน และบางอย่างออกเสียงเหมือนกัน แต่ความหมายต่างกัน

อภิธรรมมัตถสังคหะที่พระอรุททอาจารย์ได้รจนาขึ้นนั้นพอจะเปรียบได้ว่าเป็น “แบบเรียนเร็วพระอภิธรรม” แบ่งเป็น 9 ปริจเฉท

เฉพาะเนื้อหาในปริจเฉทที่ 1 กล่าวถึงเรื่องของจิต 89 ดวง เพื่อสะดวกแก่การศึกษา ขอแสดงจำนวนจิตและประเภทของจิตทั้งหมดให้ทราบก่อน ดังต่อไปนี้

จิต 89	โลกียจิต 81	กามาวจรจิต 54	อกุศลจิต 12	โลภมูลจิต 8
				โทสมูลจิต 2
				โมหมูลจิต 2
			อเหตุกจิต 18	อกุศลวิบากจิต 7
				อเหตุกกุศลวิบากจิต 8
				อเหตุกิริยาจิต 3
		กามาวจรโสภณจิต 24	มหากุศลจิต 8	
			มหาวิบากจิต 8	
			มหากิริยาจิต 8	
		มหัคคตจิต 27	รูปาวจรจิต 15	รูปาวจรกุศลจิต 5
				รูปาวจรกิริยาจิต 5
				มหากิริยาจิต 8
	อรูปาวจรจิต 12		อรูปาวจรกุศลจิต 4	
			อรูปาวจรกิริยาจิต 4	
อรูปาวจรกิริยาจิต 4				
โลกุตตรจิต 8	โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรคจิต 4			
	โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต 4			

แผนผังนี้เป็นการแสดงจำนวนจิตโดยย่อ 89 ดวง ส่วนรายละเอียดตลอดจนชื่อของจิตแต่ละดวงนั้น สามารถค้นได้ในคัมภีร์อธิบายสายพระอภิธรรม ขอนำเสนอข้อความเบื้องต้นแต่เพียงนี้ต่อไปนี้จะได้นำความตามเรื่องของจิตตปรมัตถ์ต่อไป

4.5.1 ความหมายของจิต

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่าจิตตสังคหวิภาคนี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวถึงจิต 89 ดวง ดังแผนผังที่ได้นำเสนอแล้วข้างต้น ต่อไปนี้ จะกล่าวถึงความหมายของจิต ดังนี้
จิต คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จิตเป็นตัวรู้ สิ่งที่จิตรู้นั้นเป็นอารมณ์ จิตรู้อะไร สิ่งนั้นคืออารมณ์

จิตคือธรรมชาติชนิดหนึ่งที่ รับ จำ คิด รู้ ซึ่งอารมณ์ จิตต้องมีอารมณ์ และต้องรับอารมณ์จึงจะรู้ และจำ แล้วก็คิดต่อไปสมตามนัยขยายความตามบาลีว่า

จินตเตตติ จิตตํ อารมมณํ วิชานาตีติ อตฺถโ ๑¹⁸⁵

แปลว่า ธรรมชาติโดยอมคิต ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต เมื่ออธิบายความว่า ธรรมชาติที่รู้อารมณ์คือ จิต

ในปฏิสัมภิทามรรคแสดงว่าจิตนี้มีชื่อใช้เรียกขานกันถึง 10 ชื่อ แต่ละชื่อได้แสดงให้เห็นว่าจิตคืออะไร ดังต่อไปนี้

¹⁸⁵ วิชาวินี. 66.

ย จิตต์ มโน ทหย์ มานส์ ปณฺฑริ มนายตน์ มนินฺทริย วิญญานํ วิญญานกฺ-
ชนฺโร ตชฺชา มโนวิญญานธาตุ ๆ เป ๆ อิหิ จิตฺตํ ๆ¹⁸⁶

อรรถกถาอัฐสาลินี อธิบายว่า

1. อารมมณฺ์ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ; วิชานาตฺติ อตฺถโ. ธรรมชาตฺติที่ชื่อว่าจิต เพราะ
วิเคราะห์ว่า ย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์¹⁸⁷

2. มนตฺติ มโน; วิชานาตฺติ อตฺถโ. อฏฺฐกถาจรียา ปนาหุ นาฬียา มินมาโน
วีย มหาตุลา ยธารยมาโน วีย จ อารมมณฺ์ มินติ ปชานาตฺติ มโนติ. สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามโน เพราะ
วิเคราะห์ว่า ย่อมรู้ คือย่อมรู้แจ้ง แต่ว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สภาวะธรรมที่ชื่อว่า
มโน เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้อารมณ์ เหมือนบุคคลนับอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนชั่งน้ำหนักที่ตรง
ชั่งขนาดใหญ่ฉะนั้น¹⁸⁸

3. ทหฺยนฺติ จิตฺตํ. “จิตฺตํ วา เต ชิปีสสามิ ทหฺยํ วา เต ฉาเลสสามิ”ติ เอตถ
อุโร ทหฺยนฺติ วุตฺตํ. บทว่า ทหฺยํ ได้แก่ จิต อธิบายว่า หน้าอก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทหฺย
ในพระดำรัสที่ว่า เราจักทำจิตของท่านให้พลุ่งพล่าน จักฉีกหัวใจของท่าน ดังนี้¹⁸⁹ “ทหฺยา ทหฺย
มณฺเณ อณฺเณ ตจฺจตฺติ”ติ เอตถ จิตฺตํ. จิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทหฺย ในปาฐะว่า ทหฺยา
ทหฺย มณฺเณ อณฺเณ ตจฺจตฺติ ดังนี้¹⁹⁰ “วุกฺกํ ทหฺย”นฺติ เอตถ ทหฺยวตฺถุ. ทหฺยวตฺถุ พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสเรียกว่า ทหฺย ในปาฐะว่า วุกฺกํ ทหฺย ดังนี้¹⁹¹ อิธ ปน จิตฺตเมว อพฺภนฺตรกฺุเจน ‘ทหฺย’นฺติ
วุตฺตํ. แต่ว่าในนิทเทสนี้ จิตเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเรียกว่า ทหฺย เพราะความว่า อยู่ภายใน ๆ¹⁹²

4. อารมมณฺ์ มินมานํ ชานาตฺติ มโน. มานสนฺติ มโน เอว. สภาวะธรรมชื่อว่า
มโน เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมกำหนดรู้อารมณ์ มโนนั้นแหละชื่อว่ามานส์¹⁹³

5. ตเมว ปริสุทฺถกฺุเจน ปณฺฑริ. จิตฺตํนฺนแหละ ชื่อว่าปณฺฑริ เพราะความว่า
บริสุทธิ์¹⁹⁴

6. มโน มนายตฺนนฺติ อิธ ปน มโนคฺคหณฺ์ มนสเสว อายตฺนภาวทีปนตฺถิ.
เตเนตฺติ ทีเปติ ‘นยิทํ เทวายตฺนํ วีย มนสส อายตฺนตฺตา มนายตฺนํ อถ โข มโน เอว อายตฺนํ มนายตฺน’
นฺติ. ส่วนว่า มโนศัพท์ ในปาฐะว่า มโน มนายตฺนํ ดังนี้ เพื่อแสดงว่า มโนนั่นเองว่าเป็นอายตนะ ด้วย
ปาฐะว่า มโน มนายตฺนํ นั้น จึงแสดงบทว่า มโน นั้น มโนนี้ชื่อว่า มนายนนะ เพราะเป็นอายตนะแห่ง
ใจนั้นแหละ¹⁹⁵

¹⁸⁶ ขุ.ป. (บาลี) 31/176/204.

¹⁸⁷ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/110.

¹⁸⁸ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/172.

¹⁸⁹ ส.ส. (บาลี) 15/237/249, ขุ.สุ. (บาลี) 25/182/369.

¹⁹⁰ ม.ม. (บาลี) 12/63/41

¹⁹¹ ที.ม. (บาลี) 10/377/251, ม.ม. (บาลี) 12/110/79.

¹⁹² อภ.สง.อ. (บาลี) 5/191.

¹⁹³ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/190.

¹⁹⁴ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/191.

¹⁹⁵ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/191.

7. ตเทว มนนลกฺขณ อิทฺทญฺญํ กาทเรตฺติ อิทฺทริยํ. มโนว อิทฺทริยํ มนินฺทริยํ. ชื่อว่าอินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในลักษณะแห่งความรู้ มนะนั้นแหละเป็นอินทริย จึงชื่อว่ามนินทริย¹⁹⁶

8. วิชานาตฺติ วิญญาณํ. ธรรมชาตฺติที่ชื่อว่าวิญญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้แจ้ง¹⁹⁷

9. วิญญาณเมว ขนฺโธ วิญญาณกฺขนฺโธ. ชั้นคือวิญญาณนั้นแหละ เรียกว่าวิญญาณชั้น¹⁹⁸

10. เตสํ ผสฺสาทีนํ ธมฺมานํ อโนจฺจวิกา มโนวิญญาณธาตฺ. มโนวิญญาณธาตฺอันสมควรแก่ธรรม มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น¹⁹⁹

4.5.2 ลักษณะของจิต

จิตเป็นปรมาัตถธรรม ดังนั้น จึงมีลักษณะทั้ง 2 อย่าง มีสามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

สามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ของจิต มีครบบริบูรณ์ทั้ง 3 ประการคือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

จิตเป็นอนิจจลักษณะ คือไม่เที่ยง ไม่นั่นคง หมายถึงว่า ไม่ยั่งยืน ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดกาล

จิตเป็นทุกขลักษณะ คือทนอยู่ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ไม่สามารถทนอยู่ได้ตลอดกาล จึงมีอาการเกิดดับ เกิดดับ อยู่ร่ำไป

จิตเป็นอนัตตลักษณะ คือเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นสิ่งที่บังคับบัญชาให้ยั่งยืน ให้ทนอยู่ไม่ให้เกิดดับ ก็ไม่ได้เลย และเพราะเหตุว่าจิตนี้ เกิดดับ ๆ สืบต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็วเหลือประมาณ จนปุณฺณคนธรรมดาเข้าใจไปว่า จิตนี้ไม่มีการเกิดดับ แต่ว่ายั่งยืนอยู่จนตลอดชีวิตจึงดับไปก็เหมือนกับเข้าใจว่า กระแสไฟฟ้าชนิดกระแสสลับซึ่งกลับไปกลับมาอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งเราเห็นหลอดไฟสว่างอยู่ตลอดเวลา ก็เข้าใจว่ากระแสไฟฟ้าไม่ได้ไหลไปแล้วกลับ ฉะนั้น

ส่วนวิเสสลักษณะหรือลักษณะที่จตุกะของจิต มีครบบริบูรณ์ทั้ง 4 ประการคือ

1. วิชานนลกฺขณ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
2. ปุพฺพกมฺรสํ เป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ
3. สนฺธานปจฺจุปฺภูจฺานํ มีการเกิดต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ
4. นามรูปปฺภุจฺานํ มีนามรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด²⁰⁰

มีคาถากล่าวถึงเรื่องการระวิงสังวรจิต และมีความกล่าวถึงลักษณะหรือสภาพของจิตด้วย จึงขอนำมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

¹⁹⁶ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/172

¹⁹⁷ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/193.

¹⁹⁸ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/193.

¹⁹⁹ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/192.

²⁰⁰ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/161.

ทวงคม์ เอกจรั

อสิริร์ คุหาสย

เย จิตต์ สยณเมสสนติ

โมกขนติ มารพณนา²⁰¹

คนเหล่าใดสำรวมจิต ที่เที่ยวไปไกล²⁰² เที่ยวไปดวงเดียว²⁰³ ไม่มี

รูปร่าง²⁰⁴อาศัยอยู่ในถ้ำ²⁰⁵คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร²⁰⁶

จิตเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้เกิดขึ้น ทำให้เป็นไปได้ คือทำให้วิจิตรได้ถึง 6 ประการ

1. วิจิตรในการกระทำ คือทำให้ตรงตาม แปลก นำพิศวง พิลึกกึกกือ เช่น สิ่งของต่าง ๆ ที่มีมนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น ย่อมมีทั้งที่ตรงตาม แปลกตมนำพิศวง ตลอดจนน่าเกลียด น่าสยดสยองสพรึงกลัว

2. วิจิตรด้วยตนเอง คือ ตัวจิตเองก็แปลก นำพิศวง มีประการต่าง ๆ นานา เช่น จิตดีก็มี ชั่วก็มี จิตที่ฟุ้งซ่าน จิตที่สงบ จิตเบาปัญญา จิตที่มากด้วยปัญญา จิตที่มีความจำเอละเลื้อน จิตที่มีความจำเป็นเลิศ สุดที่จะพรรณนา

3. วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส ก็นำแปลกที่จิตนั้นแหละเป็นตัวที่ก่อกรรมทำชั่ว และที่จิตนั้นแหละเป็นตัวสะสมกรรมและกิเลสที่ตัวนั้นทำไว้เอง นำแปลก นำพิศวงยิ่งขึ้น ก็ตรงที่ว่า กรรมอะไรที่ไม่ดีที่ตัวทำ เอง ก็ไม่น่าจะเก็บสิ่งที่ไม่ดีนั้นไว้ แต่ก็จำต้องเก็บต้องสั่งสมไว้

4. วิจิตรในการรักษาไว้ ซึ่งวิบากที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ หมายความว่ากรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่จิตเป็นตัวการก่อให้เกิดขึ้นนั้น จะไม่สูญหายไปไหนเลย แม้จะช้านานปานใด ก็ไม่มีการเสื่อมคลายไป เมื่อได้ช่องสบโอกาสเหมาะเมื่อใด เป็นต้องได้รับผลของกรรมเมื่อนั้นจนได้

5. วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตนเอง หมายถึงว่าการกระทำกรรมอย่างใด ๆ ก็ตาม ถ้ากระทำอยู่บ่อย ๆ ทำอยู่เสมอ ๆ เป็นเนืองนิจ ก็ติดฝังในนิสัยสันดานให้ชอบกระทำ ชอบพฤติกรรมอย่างนั้นไปเรื่อย ๆ ไป

6. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึงว่าจิตนี้รับอารมณ์ได้ต่าง ๆ นานาไม่มีที่จำกัด แต่นำแปลก นำพิศวงที่มักจะได้รับอารมณ์ที่ไม่ดี ที่ชั่วได้ง่ายดาย

4.5.3 จิตแบ่งเป็น 4 ประเภท

จิตนี้เมื่อกกล่าวตามลักษณะของจิตแล้วมีเพียง 1 เพราะจิตมีลักษณะรับรู้อารมณ์ แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เมื่อกกล่าวตามอารมณ์ที่รู้ ตามประเภทที่รู้ กล่าวคือ รู้ในเรื่องกามที่เป็นบุญเป็นบาป รู้ในเรื่องรูปฌาน รู้ในเรื่องอรุณฌาน รู้ในเรื่องนิพพานเหล่านี้แล้ว จิตก็มีจำนวนนับอย่างพิสดารได้ถึง 121 ดวง และจำแนกประเภทตามอาการที่รู้นั้นได้เป็น 4 ประเภท คือ

²⁰¹ ขุ.ธ. (บาลี) 25/37/22.

²⁰² เที่ยวไปไกล หมายถึงรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/228)

²⁰³ เที่ยวไปดวงเดียว หมายถึงเกิดขึ้นทีละดวง ๆ ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/228)

²⁰⁴ ไม่มีรูปร่าง หมายถึงไม่มีสณฐาน ไม่มีสี เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/228)

²⁰⁵ อาศัยอยู่ในถ้ำ หมายถึงอาศัยอยู่ในมหาภูตรูป 4 และหทัยรูป (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/229)

²⁰⁶ เครื่องผูกแห่งมาร หมายถึงวิภวัญจะอันเป็นไปในภูมิ 3 (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/229)

4.5.3.1 กามาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่ข้องติดอยู่ในกามตัณหา หรือเป็นจิตที่ส่วนมากท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ เรียกสั้น ๆ ว่า กามจิต มีจำนวน 54 ดวง

(1) **กามาวจรจิต** มีจำนวน 54 ดวง จำแนกเป็น 3 จำพวก คือ อกุศลจิต 12 ดวง อเหตุกจิต 18 ดวง กามาวจรโสภณจิต 24 ดวง

(1.1) **อกุศลจิต** เป็นจิตที่ไม่ฉลาด เป็นจิตที่เป็นบาป ที่มีโทษ และให้ผลเป็นทุกข์ ที่ท่านแสดงอกุศลจิตก่อนเพื่อจะให้อุจจกสิ่งชั่ว จะได้ไม่ประพฤติดำช้าอันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น อุปมาว่าเราจักต้องรู้จักผู้ร้ายก่อนจะได้หลบหนีให้ห่างไกล จึงจะพ้นความเดือดร้อนวุ่นวาย เมื่อไม่เดือดร้อนวุ่นวาย ก็จะไปดีมีความสุขมีความสงบเป็นโอกาสที่จะประกอบกรรมดีได้โดยสะดวก

(1.2) **อเหตุกจิต** เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป เพราะไม่มีเหตุบุญหรือเหตุบาปมาร่วมประกอบด้วย เป็นจิตที่มีประจำอยู่แล้วทั่วทุกตัวตนและเกิดขึ้นเป็นนิจ แพบไม่มีเว้นว่าง เป็นจิตที่ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปก็จริง แต่ทว่าเป็นจิตที่เป็นสื่อหรือเป็นทางน้อมนำบาปและบุญมาอยู่แทบทุกขณะ ท่านจึงแสดงอเหตุกจิตเป็นอันดับสองรองจากอกุศลจิต ทั้งนี้ เพื่อจะได้ระมัดระวังสังวรไว้มิให้ตกไปในทางอกุศลอันเป็นทางที่ต่ำทราม

แผนผังแสดงอเหตุกจิต 18 โดยวิถีจิต

1. อตีตภวังก์	ภวังก์เก่า	รวม 3 ดวงนี้ เป็นภวังก์จิตและเป็นวิบาก
2. ภวังก์กลณะ	ภวังก์ใหม่	
3. ภวังก์ปัจเฉทะ	ภวังก์ขาด	
4. ปัญจทวาราวชชนะ	เป็นปัญจทวาราวชชนจิต 1 ดวง พิจารณา อารมณ์ที่มากกระทบ	
5. ปัญจวิญญาณ	เป็นทวิปัญจวิญญาณ 10 ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง ตามควรแก่การรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบนั้น	
6. สัมปฏิจฉันนะ	เป็นสัมปฏิจฉนจิต 2 ดวง ดวงใดดวงหนึ่งรับ อารมณ์ที่ปัญจวิญญาณรู้แล้วนั้น ตกทอดให้แก่ สันตிரณะ	
7. สันตிரณะ	เป็นสันตிரณจิต 3 ดวง ดวงใดดวงหนึ่งไต่สวน อารมณ์ว่าชั่วหรือดี	
8. โวภูฏัพพะณะ	เป็นมโนทวาราวชชนจิต 1 ดวง ทำหน้าที่ตัดสิน อารมณ์และกำหนดให้เป็น อกุศล กุศล หรือ กิริยา	
9. ชวณะ	จิตที่เสพอารมณ์ คือ สำเร็จกิจเป็นอกุศล กุศล	

10. ชวนะ	หรือกิริยา กล่าวโดยเฉพาะในอเหตุกจิตนี้ ชวนะ ได้แก่ หลิตุปปาทจิต 1 ดวง เป็นผู้เสพอารมณห์ให้ สำเร็จกิจเป็นกิริยา	
11. ชวนะ		
12. ชวนะ		
13. ชวนะ		
14. ชวนะ		
15. ชวนะ		
16. ตทาลัมพะณะ	เป็นสันต็รณจิต 3 ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง รับรู้ารมณห์ที่เหลือจากชวนะ	
17. ตทาลัมพะณะ		

ครบ 17 แล้ว จิตก็เป็นภวังค์ต่อไปใหม่อีก

(1.3) กามาวจรโสภณจิต เป็นจิตที่ติงาม ที่ฉลาด สะอาด ไม่ก่อ
ความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ตนและคนอื่นเลย เป็นจิตที่ปราศจากโทษและให้ผลเป็นสุขตามควรแก่
วิสัยของบุคคลที่ยังต้องอยู่ในโลก

ผังแสดงกามาวจรจิต 54 ดวง

จิต	ชาติอกุศล	ชาติกุศล	ชาติวิบาก	ชาติกิริยา
อกุศลจิต 12				
โลภมูลจิต 8	8			
โทสมูลจิต 2	2			
โมหมูลจิต 2	2			
อเหตุกจิต 18				
อกุศลวิบากจิต 7			7	
อเหตุกกุศลวิบากจิต 8			8	
อเหตุกกิริยาจิต 3				3
กามาวจรโสภณจิต 24				
กุศลจิต 8		8		
มหาวิบากจิต 8			8	
มหากิริยาจิต 8				8
รวมกามจิต 54	12	8	23	11

4.5.3.2 รูปาวจรจิต เป็นจิตที่พอใจที่จะเป็นรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ มีจำนวน 15 ดวง

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ที่โดยมากท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ รูปาวจรจิตนั้นกล่าวโดยมานเภทะ คือ โดยประเภทแห่งมานแล้วมี 5 ได้แก่ รูปาวจรปฐมมานจิต รูปาวจรทุติยมานจิต รูปาวจรตติยมานจิต รูปาวจรจตุตถมานจิต และ รูปาวจรปัญจมานจิต ซึ่งมักเรียกกันสั้น ๆ ว่า ปฐมมาน ทุติยมาน ตติยมาน จตุตถมาน ปัญจมาน

มานทั้ง 5 นี้ เมื่อกกล่าวโดยชาติเภทะ คือโดยประเภทแห่งชาติ (ประเภทของจิตนั่นเอง) อีก 3 ได้แก่ กุศล วิบาก กิริยา แล้ว ก็เป็นรูปาวจรกุศลจิต 5 รูปาวจรวิบากจิต 5 และรูปาวจรกิริยาจิต 5 จึงรวมเป็น 15 ดวง

มานจิตนี้ทั้งเพ่งอารมณ์และเผาปฏิปกขธรรมไปพร้อมกันในขณะเดียวกันด้วย ปฏิปกขธรรมที่ทำลายการเพ่งอารมณ์จนไม่สามารถที่จะให้เกิดมานจิตได้นั้น เรียกว่า นิ वर्ณอันมีความหมายว่าเป็นเครื่องกัน เครื่องกีดกัน เครื่องกีดขวางการกระทำความดี ในที่นี้หมายความว่า ชัดขวางไม่ให้ทำงานถึงมานได้

นิ वर्ณของมาน คือธรรมเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เกิดมานได้นั้น มี 5 ประการ ได้แก่

1. กามฉันทนิ वर्ณ คือความติดใจในกามคุณอารมณ์ อันมี รูป เสียง กลิ่น รส และการสัมผัสถูกต้อง ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ระคนด้วยสี ถ้ามีวไปเพเลิดเพเลินติดใจในสิ่งเหล่านี้ เป็นไม่ได้มานแน่ ต้องใช้เอกัคคตาเผา กามฉันทนิ वर्ณอันเป็นปฏิปกษนี้เสีย
2. พยาบาทนิ वर्ณ ความมุ่งจะปองร้ายผู้อื่น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่เดือดพล่าน ถ้ามีวแต่ครุ่นคิดปองร้ายใคร ๆ อยู่ มานจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องใช้ปิติเผาพยาบาทนิ वर्ณอันเป็นปฏิปกษนี้เสีย
3. ถีนมิทนิ वर्ณ ความหดหู่ ความท้อถอยไม่ใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์ที่เพ่งนั้น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่มีจอกแหนปิดบังอยู่ ถ้าลงใจท้อถอยคลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่งนั้นแล้ว ย่อมไม่เกิดผลให้ถึงมานได้ ต้องใช้วิตกเผาถีนมิทนิ वर्ณอันเป็นปฏิปกษนี้เสีย
4. อุทัจจกุกุกุจนิ वर्ณ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ถูกลมพัดกระเพื่อมอยู่เสมอ ถ้าจิตใจเลื่อนลอยซัดส่ายอยู่เรื่อย ๆ แล้วก็ไม่มีมานจิต ต้องใช้สุขเผาอุทัจจกุกุกุจนิ वर्ณอันเป็นปฏิปกษนี้เสีย
5. วิจิกจฉานนิ वर्ณ ความลังเลไม่แน่ใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ขุ่นเป็นนม หรือน้ำที่ตั้งอยู่ในที่มืด ถ้าเกิดลังเลไม่แน่ใจอยู่ตราบใด ก็เป็นอันว่าไม่ทำถึงมานอยู่ตราบนั้น ต้องใช้วิจาร์เผาวิจิกจฉานนิ वर्ณอันเป็นปฏิปกษนี้เสีย

การเผา นิ वर्ณ คือ การเผา การข่ม การทำลายหรือการประหารนิ वर्ณนี้กล่าวสรุปอย่างสั้น ๆ ว่าต้องใช้วิตกเผาถีนมิทนิ वर्ณ วิจาร์เผาวิจิกจฉานนิ वर्ณ ปิติเผาพยาบาทนิ वर्ณ สุขเผาอุทัจจกุกุกุจนิ वर्ณ เอกัคคตาเผา กามฉันทนิ वर्ณ

ต่อเมื่อเผาหรือข่มนิ वर्ณซึ่งเป็นปฏิปกขธรรมอันเป็นเครื่องชัดขวางมิให้เกิดมานนี้ได้เมื่อใด มานจิตจึงจะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น ถ้านิ वर्ณทั้ง 5 นี้ยังคงอยู่แม้แต่อย่างเดียว มานจิตก็จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เหตุนี้ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา จึงเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่เป็นปัจจัยให้เกิด

ฌานจิต ดังนั้น จึงเรียกระบบ 5 ประการ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา นี้ว่าเป็น องค์ฌาน เพราะเป็นองค์สำคัญที่ทำให้เกิดฌานจิต

การข่มนิวรณ์ด้วยอำนาจแห่งฌานนี้ เรียกว่าวิกัมภนปหานะ เป็นการประหารไว้ได้นานตราบเท่าที่ฌานยังไม่เสื่อม ซึ่งเปรียบไว้ว่าประจุหินทับหญ้า ถ้าไม่ยกหินออกหญ้าก็ขึ้นไม่ได้ฉันใด ถ้าฌานยังไม่เสื่อม นิวรณ์ก็ไม่มีโอกาสจะกำเริบขึ้นได้ฉันนั้น หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า นิวรณ์กำเริบขึ้นได้เมื่อใด ฌานก็เสื่อมไปเมื่อนั้น

องค์ฌาน 5 เภานิวรณ์ 5 ประการ มีอธิบายไว้ดังต่อไปนี้

1. **วิตก** คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เริ่มแรกทำฌานต้องมีสิ่งสำหรับเพ่งเป็นต้นว่า ใช้ดินมาทำเป็นดวงกลืน ต้องยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ คือ ดวงกลืนนี้ หมายความว่าต้องเพ่งดวงกลืน ไม่ให้จิตใจไปคิดอะไรอื่น ถ้าไปคิดอะไรอื่นก็หมายความว่ามึนมิทธะ คือจิตหลุดลอยจากอารมณ์ที่เพ่ง คลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่ง เป็นจิตที่ตกไปจากดวงกลืนแล้ว ต้องยกจิตให้กลับมาสู่ดวงกลืนใหม่ คือให้เพ่งดวงกลืนอีกจนไม่คลาดไปจากดวงกลืนเลยเช่นนี้ เป็นอันว่ามีวิตกโดยสมบูรณ์ เมื่อจิตมีวิตกอยู่เฉพาะดวงกลืน ก็ได้ชื่อว่าเภาหรือข่มมึนมิทธะได้แล้ว เพราะจิตใจไม่หลุดลอยคลาดไปจากดวงกลืนเลย

2. **วิจาร** คือการระคองจิตให้มันอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่เพ่งแล้ว วิจารก็ระคองไม่ให้ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ไม่ให้มีการลั้งเลใจว่า เพ่งเช่นนี้จะได้อะไรหรือ ถ้าเกิดลั้งเลใจขึ้น ก็จะหน่ายในการระคองจิต จิตก็จะตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ความลั้งเลใจเช่นนี้ก็คือ วิจิกิจฉา เมื่อระคองจิตไม่ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่งโดยปราศจากความลั้งเลใจ ก็ได้ชื่อว่ามีวิจารโดยสมบูรณ์ เภาหรือข่มวิจิกิจฉาได้แล้ว

3. **ปีติ** คือความปลาบปล้ำใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ เมื่อได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ระคองจิตให้มันอยู่ในอารมณ์ โดยปราศจากการหลุดลอยและลั้งเลใจแล้ว ย่อมเกิดความปลาบปล้ำอิ่มเอิบใจในการกระทำเช่นนั้น ขณะที่จิตมีปีติปลาบปล้ำอิ่มเอิบใจอยู่ ขณะนั้นจิตก็ไม่ได้คิดไปถึงความพยายามมุ่งมาดจะทำร้ายชุนเคืองใคร จึงได้ชื่อว่าปีตินี้เภาหรือข่มพยายามิวรณ์ได้แล้ว

4. **สุข** ในองค์ฌานนี้ หมายถึงความสุขใจ คือ โสมนัสเวทนานั้นเอง เมื่อยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ระคองจิตจนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ถึงกับเกิดปีติเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นสุขใจยิ่งนัก ความสุขก็คือความสงบปราศจากความฟุ้งซ่านรำคาญใจเป็นธรรมดา จึงได้ชื่อว่าสุขนี้เภาหรือข่มอุทัจจกุกุกุจนิวรณ์ได้แล้ว

5. **เอกัคคตา** คือจิตที่มีสมาธิแน่วแน่ในอารมณ์เดียว เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งดังที่กล่าวมาเป็นลำดับเช่นนี้แล้ว ขณะนั้นจิตใจก็ไม่ได้มีอารมณ์อื่นใดอีกเลย หมายความว่าขณะนั้นไม่ได้คำนึงถึง รูป เสียง กลิ่น รส หรือการสัมผัสถูกต้องแต่ประการใด ๆ ทั้งสิ้น แน่วแน่แต่อารมณ์ที่เพ่งอย่างเดียวเท่านั้น จึงได้ชื่อว่าเอกัคคตานี้เภาหรือข่มกามฉันทนิวรณ์ได้แล้ว

ประเภทของฌาน 5 ตามนัยพระอภิธรรม จำแนกประเภทของฌาน (คือ ฌานภะ) ว่ามี 5 ฌาน เรียกชื่อว่า ฌานปัญจกนัย ฌาน 5 นี้ได้แก่

ปฐมฌาน	มีองค์ฌาน	5	คือ	วิตก	วิจารณ์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ทุติยฌาน	"	4	"		วิจารณ์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฌาน	"	3	"		—	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฌาน	"	2	"		—	—	สุข	เอกัคคตา
ปัญจฌาน	"	2	"		—	—	อุเบกขา	เอกัคคตา

มีข้อที่ควรสังเกตว่า จตุตถฌานมีองค์ฌาน 2 และปัญจฌานก็มีองค์ ฌาน 2 ซึ่งจำนวนนั้นเท่ากัน แต่ว่าชนิดขององค์ฌานนั้นไม่เหมือนกัน

1. ปฐมฌาน ต้องมีองค์ฌานครบทั้ง 5 เพื่อเป็นเครื่องทำลาย เผา ช่ม ปฏิปักษ์ธรรม คือ นิวรณ์ทั้ง 5 ประการดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นนั้น ปฐมฌานกุศลจิตจึงจะเกิดได้

ในขณะที่ปฐมฌานจิตเกิดนั้น เกิดพร้อมกับองค์ฌานทั้ง 5 นี้ ในขณะเดียวกันด้วยและในขณะนั้นเอง องค์ฌานทั้ง 5 ก็เผาหรือชมนิวรณ์ทั้ง 5 ไปพร้อมกัน ในขณะเดียวกันนั้นอีกด้วย ไม่ใช่ว่าองค์ฌานเกิดทีละองค์ เผานิวรณ์ทีละอย่าง แม้ในฌานจิตขั้นอื่น ๆ ก็ เป็นเช่นที่กล่าวนี้

2. ทุติยฌาน มีองค์ฌานเพียง 4 โดยละ วิตก ซึ่งเป็นองค์ฌานองค์แรก ได้ ที่ละวิตกเสียได้เพราะปฐมฌานลาภีบุคคล คือผู้ที่ได้ปฐมฌาน จะต้องหดเข้าปฐมฌานจนชำนาญ ชำนาญคล่องแคล่วว่องไวถึง 5 ประการ ที่เรียกว่ามี วสี 5 แล้วจึงจะเริ่มทำทุติยฌานได้ เมื่อจะขึ้น ทุติยฌานนั้น เห็นว่าวิตกที่เป็นองค์ฌานนี้มีสภาพที่หยากกว่าองค์ฌานอีก 4 คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา จึงละเสียแล้วเริ่มต้นด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิต เพ่งปฏิภาคนิมิตตามวิธีการจนทุติยฌานเกิด วสี 5 และวิธีการเจริญสมถภาวนาจนฌานจิตเกิดนั้นมีแสดงอยู่ในปริเฉทที่ 9 จึงของดไม่กล่าวในที่นี้

การละวิตกเพราะว่าเป็นของหยากตามหลักที่กล่าวแล้วนั้น ยังเห็นว่า น่าจะเป็น ดังต่อไปนี้ด้วย

ก. เพราะความชำนาญ มีวสีในปฐมฌานนั่นเอง จึงเริ่มทำทุติยฌานด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิต ไม่ต้องเพ่งดวงกสิณเหมือนเมื่อเริ่มทำปฐมฌาน หมายความว่า ไม่ต้องใช้วิตกยก จิตขึ้นเพ่งดวงกสิณ ถ้าจะเปรียบก็เปรียบได้ว่า เหมือนเด็กที่เริ่มเรียนเลขบวกว่า 4 กับ 3 บวกกันได้ เท่าใด ซึ่งอาจจะต้องทำพิธีคิด คือยกมือซ้ายชูขึ้น 4 นิ้ว ยกมือขวาชูขึ้นอีก 3 นิ้ว แล้วนับจึงจะตอบ ได้ว่าเป็น 7 นี้แปลว่าต้องมีพิธีในการคิด คือมีวิตก ถ้าหากว่าเรียนมาคล่องแคล่วชำนาญแล้ว ก็ตอบ ได้ในทันทีที่ถามว่าเป็น 7 โดยไม่ต้องชูนิ้ว ไม่ต้องนับ เท่ากับว่าไม่ต้องคิด ไม่ต้องใช้วิตก

ข. ผู้เข้าปฐมฌานจนถึงมีวิสีแล้ว ย่อมไม่มีความหดหู่ที่ถ้อย ไม่หย่อนคลายความใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์นั้นแล้ว คือปราศจากถีนมิทธะแล้ว จึงไม่ต้องอาศัยวิตกหรือไม่ต้องใช้วิตกมาเผา มาข่มถีนมิทธะอีก เพราะปฐมฌานได้ข่มถีนมิทธะจนอยู่มือแล้ว

3. ตติยฌาน มีองค์ฌานเพียง 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา โดยละวิจารณ์ ซึ่งเป็นองค์ฌานองค์ที่ 2 ได้อีกองค์ ที่ละวิจารณ์ได้อีก เพราะทุติยฌานลาภีบุคคล จะต้องมามีสีในทุติยฌานนั้นแล้ว จึงจะเริ่มทำตติยฌานได้ เมื่อจะขึ้นตติยฌานก็เห็นโทษของวิจารณ์ว่ามีสภาพที่หยาบกว่า ปิติ สุข เอกัคคตา จึงละวิจารณ์เป็นองค์ฌานที่มีสภาพหยาบนั้นเสีย ให้สมกับตติยฌานอันเป็นฌานที่ประณีตกว่า ทุติยฌาน จึงเริ่มต้นด้วยการเพ่งปฏิภาณนิมิตจนกว่าตติยฌานจิตจะเกิดที่ตติยฌานละวิจารณ์ได้ นอกจากหลักที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ น่าจะเป็นดังนี้ด้วยคือ ปฐมฌานได้เผาได้ข่มความลังเลใจคือวิจิกิจฉามาแล้ว และทุติยฌานก็ได้เผาได้ข่มซ้ำอีกต่อหนึ่งด้วย ข่มวิจิกิจฉาเสียจนอยู่มือแล้ว ในการทำตติยฌานจึงไม่ต้องอาศัยวิจารณ์มาเผาข่มวิจิกิจฉานี้อีก

4. จตุตถฌาน มีองค์ฌานเพียง 2 เท่านั้น โดยละปิติ ได้อีก คงเหลือแต่ สุข กับ เอกัคคตา ตติยฌานลาภีบุคคลผู้มีสีในตติยฌานแล้ว ก็พิจารณาเห็นว่าปิติที่เป็นองค์ฌานองค์หนึ่งนั้น เป็นความปลาบปล้ำอ้อมเอิบใจจนซาบซาบไปทั่วทั้งกายและใจนี้ มีอาการโน้มเอียงไปในทางที่มีความลึกลับลึบใจอยู่ นับได้ว่ามีสภาพเป็นของหยาบอยู่ เมื่อต้องการฌานที่ประณีตขึ้นไปอีกก็ไม่ควรที่จะติดใจในของหยาบเช่นนี้ในเวลาที่เราเจริญเพื่อขึ้นจตุตถฌาน จึงละปิติเสีย ดังนั้น เมื่อจตุตถฌานจิตเกิดจึงเหลือองค์ฌานเพียง 2 องค์ คือ สุขกับเอกัคคตา

5. ปัญจฌาน มีองค์ฌานเพียง 2 เท่ากันกับจตุตถฌาน แต่ไม่เหมือนกันกับจตุตถฌาน กล่าวคือ จตุตถฌานมีสุขกับเอกัคคตาเป็นองค์ฌาน ส่วนปัญจฌานนี้มีอุเบกขา กับ เอกัคคตาเป็นองค์ฌาน

สุขที่เป็นองค์ฌานนี้ หมายถึงสุขใจ คือ โสมนัสเวทนานั่นเอง ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่าโสมนัสเวทนาในฌานเป็นของหยาบกว่า มีอานิสงสั้น้อยกว่าอุเบกขาเวทนาในฌาน เมื่อจตุตถฌานลาภีบุคคลมีสีในจตุตถฌานแล้ว พิจารณาเห็นว่าปัญจฌานเป็นฌานที่ประณีตกว่าจตุตถฌาน จึงได้ละสุขเสีย มาตั้งอยู่ในความวางเฉยต่อความสุข คืออุเบกขา ดังนั้น ขณะที่เกิดปัญจฌานจิตจึงพร้อมกับองค์ฌาน 2 คือ อุเบกขา กับ เอกัคคตา ดังนี้ จะเห็นได้ว่าประเภทแห่งฌาน 5 หรือ รูปาวจรจิตมี 5 ฌานนั้นแตกต่างกันที่องค์ฌานแต่ละฌานแต่ละชั้น ซึ่งมีจำนวนมากน้อยลดหลั่นกันเป็นข้อสำคัญ ส่วนอารมณ์นั้นอาจจะเป็นอารมณ์อย่างเดียวกัน ไม่แตกต่างกันก็ได้

อารมณ์ที่ทำให้เกิดฌาน คืออารมณ์ที่ใช้เพ่งให้เกิดฌานจิตนั้น เรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน แสดงไว้โดยละเอียดในปริจเฉทที่ 9 ในที่นี้ขอยกมากล่าว โดยย่อพอเป็นเค้าที่เกี่ยวกับฌานจิตนี้ คือ

ปฐมฌาน มีอารมณ์ได้ 25 อย่าง ได้แก่ กลิณ 10 อสุภ 10 อานาปานสติ 1 กายคตาสติ 1 และพรหมวิหาร 3 (พรหมวิหาร 3 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา)

ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน มีอารมณ์ได้ 14 อย่าง ได้แก่ กลิณ 10 อานาปานสติ 1 และพรหมวิหาร 3

ปัญจฌาน มีอารมณ์ได้ 12 อย่าง ได้แก่ กลิณ 10 อานาปานสติ 1 และอุเบกขาพรหมวิหาร 1

ฌานจตุกนัย

ตามที่กล่าวมาแล้วเป็นการกล่าวตามนัยพระอภิธรรม ซึ่งจำแนกประเภทฌานออกเป็นฌาน 5 เรียกว่า ฌานปัญจกนัย

แต่ตามนัยพระสูตรต้นตปิฎก คือตามแนวพระสูตร จำแนกประเภทฌานออกเป็นฌาน 4 เรียกว่า ฌานจตุกนัย ดังนี้

ปฐมฌาน	มืองค์ฌาน	5	คือ	วิตก	วิจารณ์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ทุติยฌาน	"	3	"	—	—	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฌาน	"	2	"	—	—	—	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฌาน	"	2	"	—	—	—	อุเบกขา	เอกัคคตา

4.5.3.3 อรูปาวจรจิต เป็นจิตประเภทพอใจที่จะเป็นอรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปภูมิ มีจำนวน 12 ดวง

อรูปาวจรจิต เป็นจิตที่โดยมากท่องเที่ยวอยู่ในอรูปภูมิ มี 12 ดวง กล่าวโดยประเภทแห่งอารมณ์แล้วมี 4 ประการ ได้แก่

1. **มี กลิณฺณคชาภูมิกาสบัญญัติ** เป็นอารมณ์ หมายถึงอากาศที่เพิกกลิณแล้ว เป็นอากาศที่ว่างเปล่าไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ โดยปริกรรมว่า อากาโส อนนโต อากาศไม่มีที่สิ้นสุดจนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี กลิณฺณคชาภูมิกาสบัญญัติ เป็นอารมณ์นี้ชื่อว่าอากาศสัพพัญญุตญาณ บางทีเรียกว่า ปฐมารูปจิต คือ ปฐมอรูปจิต เป็นอรูปาวจรจิตขั้นต้น

2. **มี อากาสนัญญายตนจิต** เป็นอารมณ์ หมายถึงวิญญาณคือตัวรู้ หน่วงเอาตัวที่รู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดนั้นแหละเป็นอารมณ์ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็ว่า เพ่งหรือหน่วงเอาปฐมารูปจิตเป็นอารมณ์ โดยปริกรรมว่า วิญญานํ อนนตํ วิญญานไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมีอากาสนัญญายตนจิตเป็นอารมณ์นี้ ชื่อว่าวิญญาณัญญายตนญาณ บางทีก็เรียกว่า ทุติยารูปจิต คือ ทุติยอรูปจิต เป็นอรูปาวจรขั้นที่ 2

3. **มี นัตถิกาวบัญญัติ** เป็นอารมณ์ คือสภาพที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ มีความหมายว่า เมื่อได้เจริญวิญญาณัญญายตนญาณบ่อย ๆ จนชำนาญ ก็จะมีสติขึ้นมาว่า วิญญาณ คือตัวรู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดก็ดี แม้แต่อากาศที่ไม่มีที่สิ้นสุดนั่นเองก็ดี จะมีอะไรแม้แต่สักหน่อยหนึ่งก็ไม่หา จึงได้มาเพ่งถึงความไม่มี โดยปริกรรมว่า นตถิ กิลฺยจิ นิตหนึ่งก็ไม่มี หน้อยหนึ่งก็ไม่

มี จนกว่ามานจะเกิดขึ้น ฆานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี นัตถิภาวบัญญัติ เป็นอารมณ์นี้ ชื่อว่าอากิญจัญญายตนฆาน บางทีก็เรียกว่า ตติยารูปจิต คือ ตติยอรูปลจิต เป็นอรูปลาวจรจิตชั้นที่ 3

4. มี อากิญจัญญายตนจิต เป็นอารมณ์ คือห่วงเอาตติยารูปลจิต เป็นอารมณ์กำหนดเอาความปราณีตละเอียดของตติยารูปลจิตเป็นอารมณ์โดยความรู้สึกว่า สัญญาคือจิตที่รู้นิดหนึ่งก็ไม่มี หน้อยหนึ่งก็ไม่มีนั้นจะว่าไม่มีก็ไม่ใช่ เพราะยังมีตัวรู้ว่าไม่มีอยู่ จะว่ามีก็ไม่เชิง เพราะสัญญานั้นปราณีตละเอียดอ่อนและสงบมากเหลือเกิน จนแทบจะไม่วิวามี ดังนั้น จึงกำหนดเพ่งธรรมชาติที่สงบที่ปราณีต โดยบริกรรมว่า เอตฺ สนฺตํ เอตฺ ปณฺธิตํ สงบหนอ ประณีตหนอ จนกว่า ฆานจิตจะเกิดขึ้น ฆานจิตที่เกิดขึ้นโดยอากิญจัญญายตนจิตเป็นอารมณ์เช่นนี้ ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญายตนฆาน ซึ่งแปลว่า ฆานที่ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด หรือฆานที่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ จะว่ามีสัญญาที่ไม่เชิง บางทีเรียกฆานนี้ว่าจตุตถารูปลจิต คือจตุตถอรูปลจิตเป็นอรูปลาวจรจิตชั้นที่ 4 อันเป็นชั้นสูงสุด

อรูปลาวจรจิต อรูปลจิต อรูปลฆาน ซึ่งมี 4 ชั้นหรือ 4 ฆานนี้ แตกต่างกัน ด้วยประเภทของอารมณ์ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ไม่ใช่ต่างกันด้วยองค์ฆาน เพราะองค์ฆานของอรูปลฆานนี้ คงมีองค์ฆานเพียง 2 คือ อุเบกขากับเอกัคคตาเท่านั้น และเหมือนกันทั้ง 4 ชั้น

4.5.3.4 โลกุตตรจิต เป็นจิตประเภทที่กำลังพ้นและพ้นแล้วจากโลกทั้ง 3 คือ พ้นจากกามโลก (กามภูมิ), จากรูปโลก (รูปภูมิ) และจากอรูปลโลก (อรูปลภูมิ) มีจำนวนเพียง 8 ดวง ถ้าจิต 8 ดวงนี้ประกอบด้วยฆานด้วยแล้ว จิตแต่ละดวงก็แยกได้เป็น 5 ตามขั้นตามประเภทของฆานซึ่งมี 5 ชั้น จึงเป็นจิตพิสดาร 40 ดวง ดังนั้น จิตทั้งหมดนับโดยย่อก็เป็น 54 ดวง และนับโดยพิสดารก็เป็น 121 ดวงที่นับอย่างพิสดารนั้น จำนวนที่เพิ่มขึ้นคือโลกุตตรกุศลจิตประเภทเดียวกันนั้น

โลกุตตรจิตจึงเป็นจิตที่เหนือโลกทั้ง 3 เป็นจิตที่พ้นจากโลกทั้ง 3 ซึ่งมีได้หมายความว่า จิตนี้อยู่เหนือโลกหรือจิตนี้พ้นไปจากโลก แต่หมายความว่า จิตนี้มีอารมณ์ที่เหนือโลก มีอารมณ์พ้นไปจากโลก คือโลกุตตรจิตนี้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากโลกเป็นธรรมที่เหนือโลก

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่พ้นจากการเกิดดับ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าจิตนี้ไม่ได้เกิดดับ จิตนี้คงเกิดดับตามสภาพของจิต แต่เป็นจิตที่มีอารมณ์อันพ้นจากการเกิดดับ อารมณ์นั้นคือนิพพาน ซึ่งนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีเกิดดับ ธรรมทั้งหลายในโลกทั้ง 3 ย่อมเกิดดับทั้งสิ้น แต่ นิพพานเป็นธรรมที่ไม่เกิดดับ เป็นธรรมที่พ้นจากการเกิดดับ นิพพานจึงเป็นธรรมที่พ้นจากโลก เป็นธรรมที่เหนือโลก

โลกุตตรจิตมีความหมายว่าเป็นจิตที่กำลังกำจัดและกำจัดแล้วซึ่งกิเลสหมายความว่าโลกุตตรจิตหรือมรรคจิตนั้นกำลังทำการกำจัดกิเลสอยู่ โลกุตตรวิบากจิตหรือผลจิตเป็นจิตที่เสวยผลที่มรรคจิตได้กำจัดกิเลสเหล่านั้นแล้ว เป็นการกำจัดได้อย่างเด็ดขาด อันทำให้กิเลสเหล่านั้น หมดสิ้นเชื้อไปโดยสิ้นเชิง จนไม่สามารถที่จะเกิดมาก่อนความเศร้าหมองเร้าร้อนอีกต่อไปได้เลย การกำจัดเช่นนี้เรียกว่าสมุจเฉตพหานะ

มีข้อควรสังเกตอยู่ว่า โลกุตตรจิตนี้มีแต่โลกุตตรกุศลและโลกุตตรวิบาก ไม่มีโลกุตตรกิริยาด้วยเลย ที่โลกุตตรจิตไม่มีโลกุตตรกิริยานั้น เพราะโลกุตตรกิริยาถ้ามีก็คือมีโลกุตตรกุศลอันเกิดในสันดานพระอรหันต์ทำนองเดียวกับมหากิริยาและมหัคคตกิริยาก็คือมหากุศลและมหัคคตกุศล อันเกิดในสันดานของพระอรหันต์นั่นเอง

มหากุศล หรือมหัคคตกุศลนั้น สามารถเกิดได้บ่อย ๆ เกิดได้เนื่อง ๆ ดังนั้น จึงเกิดในสันดานพระอรหันต์ได้เสมอ เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นมหากิริยาหรือมหัคคตกิริยาไป ไม่เหมือนกับมรรคจิตซึ่ง เกิดได้เพียงมรรคละครั้งเดียว คือ โสดาปัตติมรรคก็เกิดได้ครั้งเดียว สกาทาคามีมรรค อนาคามีมรรค ตลอดจนอรหัตตมรรคก็เกิดได้มรรคละครั้งเดียวเท่านั้น เพราะมรรคจิตนั้นเกิดขึ้นเพื่อประหารกิเลสและประหารเป็นสมุจเฉตปหานะ เมื่อได้เป็นพระอรหันต์ซึ่งได้ประหารกิเลสจนหมดสิ้น ไม่มีกิเลส เหลือเลยแม้แต่น้อยแล้วก็ไม่ต้องมีมรรคจิตเกิดขึ้นมาประหารอะไรอีก ดังนั้นจึงไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต

สรุปความว่า กามาวจรจิตแสดงให้เห็นว่าจิตอะไรเป็นจิตที่ชั่ว ซึ่งจะทำให้คนตกต่ำไปเป็นสัตว์นรก เปรต สัตว์เดียรัจฉาน การแสดงอกุศลจิตเปรียบได้กับว่าสอนคนไม่ให้เป็นสัตว์ แสดงให้เห็นว่าจิตอะไรที่มีประจำอยู่เป็นนิจ อันเป็นทางน้อมนำบาปและบุญ จะได้สำรวจระวังไว้ไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว การแสดงอเหตุกจิตเปรียบได้กับว่าสอนคนให้รู้ตัวว่าเป็นคน การแสดงกามาวจรโสภณจิตให้เห็นว่าจิตอะไรบ้างที่ดีงาม เป็นบุญเป็นกุศลอันจะทำให้อยู่เย็นเป็นสุขทั้งไม่เป็นทุกข์โทษภัยแก่ใคร ๆ ด้วยเปรียบได้ว่าสอนคนให้เป็นมนุษย์สอนคนให้เป็นเทวดา ส่วนที่กล่าวถึงรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต เป็นการสอนมนุษย์ให้เป็นเทวดาให้เป็นพรหม การแสดงโลกุตตรจิต เป็นการสอนมนุษย์ เทวดา และพรหม ให้หลุดพ้นจากทุกข์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยเรื่อง **บทบาทในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวีเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา (2) เพื่อวิเคราะห์บทบาทในคัมภีร์สัททาวีเสสในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

5.1.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า พระอนรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองทากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมื่อทากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปัญญะบั้ง หรือกาเวร์ปัญญะบั้ง ปัจจุบันก็ยังชื่อเรียกว่า กาเวรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลอบินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์ไสวัณณมาลี เมืองอนูราธปุรี ประเทศศรีลังกา

ช่วงที่ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์ไสวัณณมาลี เมืองอนูราธปุรี ประเทศศรีลังกา นั้น ได้รับรณาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รับรณาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรณาบาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรณามากขึ้น จึงรณาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมา จวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชาในสมัยนั้นได้รับรณาดำแปลและอธิบายคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิมมัตถสังคหะวิถิตถาวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรณาก่อน พ.ศ. 1696

คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ท่านได้รับรณาขึ้นเพื่อให้เยาวชนศึกษาเข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป ทั้งนี้ ท่านได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญจากคัมภีร์พระอภิธรรมและอรรถกถาพระอภิธรรมซึ่งท่านได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะนี้ เพื่อแสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่

1. การร่อนบ้น้อมพระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบ้น้อมในพระรัตนตรัยซึ่งท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมตฺถลํ สสทฺธมมคฺคณุตตมํ อภิวาทีย-ข้าพเจ้าขออภิวาทพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด

2. เนื้อหาของคัมภีร์ คือเนื้อหาตามความหมายของพระอภิธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์นี้ ซึ่งท่านได้แสดงด้วย อภิธมฺมตฺถ-ศัพท์ในบทว่า อภิธมฺมตฺถสงคฺหํ

3. ลักษณะการรณาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรม อันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคห (ประมวล-รวบรวม)

4. ชื่อว่าคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้องตามเนื้อหา ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธมฺมตฺถสงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

5. จุดมุ่งหมายของการรณาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและสอบถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อท่านได้รณาคัมภีร์นี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรณาไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธมฺมตฺถสงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

ทำให้ทราบได้ว่า โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกลับใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในระยะเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปัฐดินนคร หรือโปโพนนุระวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมรณาคัมภีร์มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รณาสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอนันตาทาจารย์ได้รณามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รณาคัมภีร์โยชนา อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหา

วิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้ อีกทอดหนึ่ง

ทำให้ทราบได้ว่า พระคันถรจนารจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์ โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มี อาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของ พระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาทูที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี ท่านมีชีวิตอยู่ใน สมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับ พระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถ-วิภาวิณี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวิณีซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละชาว ลังกา ท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณ กิตติเถระได้รับรจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้ มากกว่าผู้อื่น

ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ อันมีชื่อตามลำดับนี้

พระวินัย

(1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา อธิบายศัพท์ คำ ข้อความยากใน อรรถกถาวินัยปิฎกชื่อสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติ ข้อแนะนำตักเตือนและ บทลงโทษ สำหรับพระ ภิกษุผู้ผิดวินัย เป็นต้น

(2) ภิกษุปาฏิโมกข์คณฐีทีปนี มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระปาฏิโมกข์ หรือศีลของพระภิกษุโดยเฉพาะ เช่น สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไรก่อนพิธีสวดปาฏิโมกข์ และอธิบายขยาย ความในประปาฏิโมกข์ รจนาเมื่อ พ.ศ. 2035

(3) สีมาสังกรวินิจฉัย วินัยปิฎกกล่าวถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และ สำคัญที่สุดของพระสงฆ์ คือ สีม่า ซึ่งคู่กับพระอุโบสถ หรือโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรม กิจกรรมที่ต้องทำ โดยความสามัคคีเป็นเอกฉันท์ มีเสียงคัดค้านเพียงเสียงเดียว สังฆกรรมนั้นย่อมเป็นโมฆะ

พระอภิธรรม

(4) อัญญาสาลินีอรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอัญญาสาลินี อรรถกถา อภิธรรมธัมมสังคณีโดยพระพุทธโฆสอาจารย์

(5) สัมโมหวิโนทนี อรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรม วิมังคัล โดยพระพุทธโฆสอาจารย์

(6) ปัญจกรณัญญุกถา อรรถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระ คงรจนาคัมภีร์อธิบายอภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา ปุคคัลปัญญาญติ กถาวัตถุ ยมก และ ปัญฐาน รวมเรียกว่า ปัญจกรณัญญุกถา ที่ท่านพุทธโฆสอาจารย์รจนาไว้ ท่านพุทธทศเถระชาวศรี

ลังกาได้กล่าวว่า คัมภีร์เหล่านี้และคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายคัมภีร์จารด้วยอักษรขอม ส่งจากประเทศไทย ไปถวายเป็นบรรณาการแก่พระมหาเถรปุรัตคามธัมมลังสิริกาสุมนตีสส แห่งปรมาณันทวิหาร เมืองกอล เล ประเทศลังกาโดยผ่านราชทูตไทย

(7) อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบาย อภิธัมมัตถวิภาวินี ซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละ ชาวลังกา ท่านรจนาเรื่องนี้ที่วัดปนसारาม เมื่อ พ.ศ. 2045

ไวยากรณ์

(8) มูลกัจจายนอัตถโยชนา คู่มืออธิบายบาลีไวยากรณ์สายกัจจายะ พระกัจจายนเถระ ภิกษุรุ่นหลังท่านพุทธโฆสอาจารย์ (พุทธศตวรรษที่ 11-12) รจนามูลกัจจายน-ไวยากรณ์

วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ในตอนจบปริจเฉทที่ 1 มีข้อความยืนยันว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นผลงานการรจนาคัมภีร์หนึ่งของพระญาณกิตติเถระผู้มีความรู้ความสามารถ ในพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา

5.1.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มีหลักการใหญ่ ๆ 5 ประการ ประกอบ ด้วย

(1) วากยานุสัมพันธ์ คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. ปุพพานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอวฺ ๒ เปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอวฺ อยู่หน้า และปุพพ-กาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

ข. ปรานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ๒ เปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและกรณอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ๒ เปฯ อาทิ หรือ อาห ๒ เปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าปุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

รูปนาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอาโภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ ดังต่อไปนี้

ก. รูปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถามหรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มันก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นรูปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสมา), อย่างไร (กถ), อะไร (กี), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กี)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึง อาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควร แก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

(2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูป

ศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์วันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์วันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณฺญา จ กรุณาปณฺญา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า กรุณาปัญญา)

รูปวิเคราะห์ตัทธิต ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิตว่า ตินฺณํ สมฺโห ตยฺ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตย) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเคน ขมิตพฺพานีติ ทุกฺขานิ (ธรรมชาตอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กวิ ปัจจัยหลัง ขมุ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย

ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสุทธิ ดังข้อความว่า

กระบวนการการสร้างคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสุทธิ์ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมัดจด		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสุสรสส
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทธมาทิตเถ กตตริ
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺมาเทหิ ธตฺมา จ
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนฺตานํ โท ธ
สุทธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภตติ	กรณเ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภตติ	สพพาสมาวุโสปสคฺคินิปาตาทีหิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตฺทิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ
วิ + สุทธ		
วิ + สุทธ + ส	ลง ส วิภตติ	ลึงคตเถ ปจฺมา
วิ + สุทธ + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
วิ + สุทธอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย
วิ + สุทธ + อ	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทีมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ
วิสุทธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิสุทธ	ตั้งเป็นต้นปุริสสมาส	อมาทโย ปรปฺเพภิ
วิสุทธ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานํ สฺมาโส ยุตฺตตฺโต
วิสุทธ	ลบวิภตติ	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ
วิสุทธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส
วิสุทธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตฺทิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ
วิสุทธ + ส	ลง ส วิภตติ	ลึงคตเถ ปจฺมา
วิสุทธ + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
วิสุทธอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย
วิสุทธ + อ	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทีมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ
วิสุทธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทธิ์		

กระบวนการสร้างคำว่า กรุณา มาจาก กิร-ธาตุ มีความหมายว่า ซัดไป,แผ่ไป ๑		
กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ ๑ กิ-ธาตุ มีความหมายว่า เบียดเบียน ๑		
ก บทหน้า รุธิ-ธาตุ มีความหมายว่า ปิดกั้น ๑		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
กิร-ธาตุ		
กิร	ตั้ง กิร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กิร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)
กิร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต หรือ กाले वदतमानातीते ण्वาทयो หรือสูตรในศัพท์นิติว่า กรกิเรหิ रुणे
กิร + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ रन्तो राति नो
กร + อุณ	เปลี่ยน อี เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจयान् ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นये परि युते
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิทธิลึงค์	อิตถियมโต आपज्जयो
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	पुपुषमोऽचित्तमस्रं सरन वीयचये
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรलोपोमातेसपज्जयातिमित्सโรपे तु पक्ति
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นये परि युते
กร-ธาตุ		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)
กร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต หรือ กाले वदतमानातीते ण्वาทयो หรือสูตรในศัพท์นิติว่า กรกิरेहิ रुणे
กร + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ रन्तो राति नो
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นये परि युते
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิทธิลึงค์	อิตถियมโต आपज्जयो
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	पुपुषमोऽचित्तमस्रं सरन वीयचये
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรलोपोमातेसपज्जयातिमित्सโรपे तु पक्ति
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นये परि युते
อีกอย่างหนึ่ง		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)

กร + กุณ	ลง กุณ ปัจจัย	กาล เวตตมานาตีเต ฌวาทโย หรือสูตรโมคคัลลานะว่า วรกรวาทรมุช- มิถสกาโกโน,
กร + อุณ	ลบ กุ อนุพันธ์ และเปลี่ยน น เป็น ณ หรือหรือเปลี่ยน น เป็น ณ	เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาเทสา จ รา นสส โณ
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอดีตลีลึงค์	อิตถิมโต อาปจโย
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมทิสโรเป ตู ปกติ
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กิ-ธาตุ		
กิ	ตั้ง กิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กิ + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาทธี ปพพชชาทโย นิปัจจนเต หรือ กาล เวตตมานาตีเต ฌวาทโย หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรทิ รุโณ
ก + รุณ	เปลี่ยน อี เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานัน ทิขวิปริตาเทศ- โลปาคมา จ
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอดีตลีลึงค์	อิตถิมโต อาปจโย
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมทิสโรเป ตู ปกติ
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
ก บทหน้า (มาจาก กุส-ธาตุ) + รุธิ-ธาตุ		
กุส	ตั้ง กุส ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)
กุส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ฌวตฺวาวิ วา
กุ + อ	ลบ ส ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานัน ทิขวิปริตาเทศ- โลปาคมา จ
กุ อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กุ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมทิสโรเป ตู ปกติ
ก	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต

ก + รุธิ	ตั้ง รุธิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตุโว (เพิ่ม)
ก + รุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสรรสส
ก + รุช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรูปทาทีโต ณ
ก + รุ + ณ	ลบ ฐ ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานํ ที่หวิปริตาเทส- โลปาคมา จ
หรือ		
ก + รุ + ณ	ลง ณ ปัจจัยและลบ ฐ ท้ายธาตุ	สูตรในสัททนีติ กรุธิโต โณ ธโลโป ณ
กรณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิทธิลึงค์	อิตถิมโต อาปจโย
กรณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโรจิมสสรํ สเรน วิโยชเย
กรณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยามิหิสโรเป ตู ปกติ
กรณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น กรณา		

จากข้อมูลที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สัททวิเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

(3) อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ ดังนี้

อิติสทโท นามวาจโก ฯ แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ

จสทโท วาถยารมโก ฯ แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่ม

ประโยค)

หิสทโท วิตถารโชตโก ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจาทิ นิปาตสมุททาโย โจทกาโกคสุจโน ฯ เอวสทโท ผสุสททาโย นิวตเตติ ฯ แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปิจ แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น

อดสทโท นนุสททสมานตโถ ตสฺมา ปุจฉาย วตตติ ฯ เตน อภิธมมวตารฎีกาย นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วียาติอาทิวตต ฯ แปลว่า อด-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนุ-ศัพท์ ฯ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นไปในการถาม ดังนั้น ในอภิธมมวตารฎีกาจึงกล่าวว่า นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วีย เป็นต้น ฯ”

หิสทโท ทฬหิ ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์เป็นทฬหิ (ย้าความ)

เอวสทโท นานตถ นิวตเตติ ฯ แปลว่า เอว-ศัพท์ห้ามความหมาย

ต่าง ๆ

ยถาติ อุปมา ฯ แปลว่า ยถา-ศัพท์เป็นคำอุปมา
 ปสทโท โจทกาโกคสุจโน ฯ แปลว่า ปี-ศัพท์แสดงโจทกาโกคะ
 (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์)
 ปสทโท สุกขวิปัสสก อเปกขติ ฯ แปลว่า ปี-ศัพท์มองหาสุกข-
 วิปัสสกะ
 ทุดิยนเย จสทโท สมุจจโย ฯ แปลว่า จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นสมุจจ
 ยะ (รวบรวม)

(4) ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความ

ว่า

ตทณตตทานนติ ลากสกุการาทิตี ปเท สมพนโร ฯ ลาก...จิตตสุชาติ
 เทสนาติ ปเท สมพนโร ฯ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสน ฯ สพพ...เทสนาติ สญญี ฯ ปโยโค
 นามาติ สญญา ฯ

บพว่า ตทณตตทานัน เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ลากสกุการาทิ- ฯ
 บพว่า ลากสกุการาทินิรเปกขจิตตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า
 เทสนา ฯ

บพว่า ยานตตยมุเขน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ
 บพว่า สพพทุกขนิยาภิกรรมเทสนา เป็นบทสญญี ฯ
 บพว่า ปโยโค นาม เป็นบทสญญา ฯ
 อิตรธาติ สตีติ ปเท ภาววนต ฯ สตีติ ปริยตตุนติ ปเท ลกขณกิริยา ฯ
 รูป...เนวาติ ปริยตตุนติ ปเท กรณ ฯ ปริยตตุนติ กัตตุวาจก กิริยาปท ฯ อิตีติ กินติ ปเท เหตุ ฯ กินติ
 ลิงคตฺโถ ฯ สีตาทิคคหณนาติ กินติ ปเท สหาทียอคตติยา ฯ

บพว่า อิตรธา เป็นบทภาวะในบทว่า สติ ฯ
 บพว่า สติ เป็นบทหลักขณกิริยาในบทว่า ปริยตตฺ ฯ
 บพว่า รูปปตีติ อวิเสสวจนเนว เป็นบทภระในบทว่า ปริยตตฺ ฯ
 บพว่า ปริยตตฺ เป็นกิริยาปท กัตตุวาจก ฯ
 อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ก็ ฯ
 บพว่า ก็ เป็นลิงคตฺถะ ฯ

บพว่า สีตาทิคคหณน เป็นบทสหาทียอคตติยา ในบทว่า ก็ ฯ
 เตสนนติ วตถุติ ปเท สมพนโร ฯ จตุนนมิปิตี เตสนนติ ปทสฺส วิเสสน ฯ
 วตถุฏฏานิ อุปา...ปาเนวาติ ปททวย จกฺขวาทีนิตี ปทสฺส วิเสสน ฯ จกฺขวาทีนิตี ลิงคตฺโถ ฯ ตถาติ นิ
 ปาโต ฯ อาร... นิปิตี รูปาทีนิตี ปทสฺส วิเสสน ฯ รูปาทีนิตี ลิงคตฺโถ ฯ

บพว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วตถุ ฯ
 บพว่า จตุนนมิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เตสํ ฯ
 สองบทว่า วตถุฏฏานิ อุปาทารูปาเนว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
 จกฺขวาทีนินิ ฯ

บพว่า จกฺขวาทีนินิ เป็นลิงคตฺถะ ฯ

ตลา-ศัพท์ เป็นนิบาต ฯ

บทว่า อารมณณภูตานปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูปาทินี ฯ

บทว่า รูปาทินี เป็นลึงค์ตละ ฯ

อปจาทิ วุตเต ปุพฺพนยาวลสมโ โนโย คมยเตติ วจนโต ปุริมเนน ตฺลฺย พลนฺติ ทฺฐรพฺพ ฯ แปลว่า พึงกำหนดว่า นิบาตคือ อปิจ มีกำลังเสมอกันกับนัยก่อน เพราะคำว่า เมื่อ กล่าวว่ามี อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก

ข้อความข้างต้นได้อ้างคำกล่าวหาว่า อปจาทิ วุตเต ปุพฺพนยาวลสมโ โนโย คมยเต (เมื่อกล่าวว่ามี อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก) แต่คำกล่าวนี้ไม่ปรากฏ ในตำราไวยากรณ์ที่จัดพิมพ์ในปัจจุบัน ในคัมภีร์คั่นถาวรณะและมหาคั่นถาวรณะอธิบายเรื่องนี้ใน ลักษณะที่แตกต่างจากข้อความข้างต้นว่า นิบาตทั้งสองศัพท์ คือ อปิจ และ อปโร โนโย เป็นนิบาตที่มีได้ปรารภเนื้อความแรก ดังข้อความว่า

วา อถวาทิ วุตเต ปุพฺเพ นเย สนฺนิสฺสิตฺ. อปิจาทิ วุตเต ปุพฺเพ นเย- ปริจจาโคเยว, เสสาติ คมยเตติ. แปลว่า เมื่อกล่าวว่ามี วา และ อถวา ย่อมอาศัยนัยก่อน แต่เมื่อกล่าวว่ามี อปิจ เป็นการสละนัยที่กล่าวไว้ในหนก่อน พึงทราบว่าเป็นความหมายที่เหลือ

“อปิจ, อปโร” เทว จ วุตตา เต นาวลสมพกา

นानตถวิกปตฺถา จ ชานิตพฺพา สุธิมตา.

บัณฑิตพึงทราบว่า นิบาตทั้งสองคือ อปิจ และ อปโร (นโย) เหล่านี้ เป็นนิบาตที่มีได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีความหมายว่าคำริเนื้อความต่าง ๆ

ตามความเห็นที่กล่าวมานี้ นิบาตทั้งสองข้างต้น แตกต่างจาก วา และ อถวา-ศัพท์ ท่านอธิบายว่า อปิจ และ อปโร โนโย ที่มีความหมายว่า “อีกอย่างหนึ่ง” มีได้ปรารภเนื้อความแรกแล้วสละเนื้อความหลัง กล่าวคือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเหมือน วา และ อถวา แต่นิบาตทั้งสองศัพท์นี้ คือ อปิจ และ อปโร โนโย แสดงความหมายอื่นที่เป็นไปได้ ทั้งความหมายแรกก็เป็นไปได้ด้วย ความหมายที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้ หรือความหมายใด ความหมายหนึ่งเพียงความหมายเดียวเป็นความหมายที่ถูกต้อง ส่วนความหมายที่เหลือไม่ถูกต้อง ท่านไม่วินิจฉัยไว้ แต่บอกทางเลือกไว้หลาย ๆ อย่าง

จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

คัมภีร์ปทรูปสัทธิตเป็นคัมภีร์ที่แสดงวิธีสร้างคำศัพท์ต่าง ๆ อันเป็นองค์ประกอบของประโยค โดยนำสูตรในคัมภีร์กัจจายนะมาเรียบเรียงใหม่เพื่อทำตัวรูปได้ง่าย พร้อมทั้งจัดหมวดหมู่เป็นระบบเพื่อให้เรียนรู้ง่าย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงมีชื่อว่า “ปทรูปสัทธิต” แปลว่า คัมภีร์แสดงวิธีสร้างรูปคำให้สำเร็จเป็นบท โดยลงวิภคติปัจจัยท้ายศัพท์เดิมคือลิงค์และธาตุแล้วสำเร็จเป็นบท ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสัทธิต และนำสูตรเฉพาะที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตร สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา เฉพาะปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏ อยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัญญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธิสสูตร	จำนวน	228	สูตร

4. อติเทสสูตร จำนวน 4 สูตร
รวมสูตรทั้งสิ้น 238 สูตร

ทำให้ทราบได้ว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

(1)ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำคำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์กัจจายนได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนที่ท่านอ้างอิงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปัญจิกา ปทรูปสิทธิ สัททนีติ ปทมาลา สัททนีติชาตุมาลา สัททนีติสุดตุมาลา นิรุตติสารมัญชสาฎีกา อภิธานป์ปทีปิกา สุโธธา-ลึงการฎีกา สัททตถเภทจินตา และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป ดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลานะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อีของ สกิ-ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตพมินาทีน (รูปว่า ตพมินาเป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาดนสูตรนี้) และเปลี่ยนนิกคหิต (ँ) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนิกคหิต (ँ) เป็น ม, ย และ ท ชิตสระ) ดังข้อความว่า โมคคัลลานพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพพ ฯ สกิ อาคามิ อิติจิต ฯ ตพมินาทีนิตี สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นิกคหิตสส ทาทโส ฯ

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานะและโมคคัลลานปัญจิกาว่า สกิ อาคามิ สกทาคามี. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อตต์ นิปาดนา. “มยทา สเรติ (1/44) นิกคหิตสส ทกาโร. แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อีเป็น อ ด้วยนิปาดนสูตร เปลี่ยนนิกคหิต (ँ) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานำได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้ เช่น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สมโน (ใจดี ชื่อว่า สมณะ) โดยอธิบายว่า บทวิเสสนะว่า สุนทร แม้มีรูปนปุงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นลึงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปลุสลึงค์ว่า สุนทรโร ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กम्मธารโยฯ สุนทรนติ นปุงสกลิงค ฯ มโนติ ปลุสลึงค ฯ มนสทโท ทิ ปุมนปุงสกลิงควเสน ทิวลิงโค ฯ มโนติ ปลุสลึงค ฯ มนนติ นปุงสก ฯ นนุ มโนติ ปทอเปกชิตวา สุนทรโรตี วตตพพ กสมฺมา เอวมวตวา สุนทรนติ วุตตนติ ฯ สจจ ฯ สุนทรนติ ปท นปุงสกลิงค มโนติ ปลุสลึงเคน สมานาธิกรณ โหตีตี วิณญาปนตถ สุนทร มโนติ วุตตนติ ฯ น ทิ อยมาจริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณปนเทน มโนติ ปทสส นปุงสกลิงคตถวิณญาปนตถ สุนทร มโนติ สทพุทธธณ กริ

อถโฆ มโนคณ ปวตตปุลลึงคาน ปโยเคน นปุสกลิงคภาเวนป สมานาธิกรณปทานิ กตถจจิ โหนตตีติ ทสสนตถ กริ ฯ

แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมหารยสมาส ฯ บทว่า สุนทร เป็นนปุสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุสกลิงค์ ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิงค์ คือ ปุสกลิงค์และนปุสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุสกลิงค์ ฯ บทว่า มน เป็นนปุสกลิงค์ ฯ

ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทร โดยมองหาบทว่า มโน มิใช่หรือ เหตุใดจึงมิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร

เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้รู้ว่าเป็นนปุสกลิงค์ว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับนปุสกลิงค์คือ มโน ฯ

ท่านอาจารย์รูปนี้มิได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้รู้ความหมายนปุสกลิงค์ของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็นนปุสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพท์ปุสกลิงค์ที่เป็นไปในมโนคณะ

คัมภีร์ไวยากรณ์สายเมียนมาร์และลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็นปุสกลิงค์หรือนปุสกลิงค์ เช่น มโน, มน, วโจ, วจ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปุสกลิงค์ เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปุสกลิงค์ คือ เป็นนปุสกลิงค์โดยอถถลึงค์ (ลึงค์โดยความหมาย) แต่มีรูปเป็นปุสกลิงค์และนปุสกลิงค์โดยสัทลึงค์ (ลึงค์โดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปุสกลิงค์ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปุสกลิงค์ได้บ้าง เช่น สุนทร มโน (ใจดี ชื่อว่า สุขนะ) หรือมีรูปเป็นปุสกลิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพโพปิ มโน มโนทวารนาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปุสกลิงค์ วิเสสณะก็ต้องมีรูปเป็นนปุสกลิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนตฺ ตสส มนฺ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกัน บางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอถถลึงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปุสกลิงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่า เป็นปุสกลิงค์เท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทรูปสัทธีกกล่าวว่า เป็นได้ทั้งปุสกลิงค์และอถถลึงค์) จึงมีรูปว่า คาโว ทฤษฺหนติ, ตาสฺ ชีริ ปิวิสสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราก็กดนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสฺ เป็นวิเสสณะที่ใช้เป็นอถถลึงค์ของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปุสกลิงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอถถลึงค์ ชื่อว่าสัทลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอถถลึงค์ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สหฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺจนเน อาสเน อถฺกมฺนิเย นิสฺขฺฐึ กปฺเปยฺย (ภิกษุเฒ่าหนึ่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ล้นพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสณะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอถถลึงค์ ไม่มีรูปเป็นปุสกลิงค์ตาม มาตุคาเมน ว่า เอเกน ดังข้อความว่า

มโนคณวิเสสนตฺตา นปุสกลิงเคน นิทฺธิฏฺฐึ.

แปลว่า การแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสณะของ
มโนคณะ

มาตุคามสทโท ปุสฺสิงฺครูปโกปี สฺมาโน อิตฺถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส
สททสฺส ปโยเค ยํ สพฺพนามมิกปทํ ยุชฺชเต, ตสฺส ลิงฺค์ อตฺถสทิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเน
สทธี เอโกเอกาย รโห ปฏฺิจฺจนเน อาสเน นิสฺซชฺชํ กปฺเปยฺย. อิมสฺมึ ปาเจ เอกาย มาตุคามนาติ เอก-
สทโท อตฺถมตฺตาเปกฺขาย อิตฺถิลิงฺค์โก โหติ.

แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปุงลึงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลิงค์
ลึงค์ของบทสัพพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) เช่น
โย ปน ภิกขุ มาตุคามเน สทธี เอโก เอกาย รโห ปฏิจจนเน อาสเน
อลัมมนิเย นิสชชํ กปเปยย.

แปลว่า ภิกษุใดนั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับ
มาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอิตถิลิงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่
เป็นอิตถิลิงค์) ว่า เอกาย มาตุคามเน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปุงลึงค์และนปุงสกลิงค์
โดยศัพท์ลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์คือลึงค์โดยความหมายเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน
มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปุงลึงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น

สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ

นอกจากนั้น ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงสำนวนทางภาษาที่
เรียกว่า อุปจาระไว้หลายแห่ง เช่น ฐานูปจาระ ฐานยูปจาระ และผลูปจาระ ที่จริงแล้วในคัมภีร์อรรถ
กถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ ท่านประกอบใช้เป็นรูปว่า ฐานูปจาระเป็นต้น แต่ในอภิธัมมัตถวิภาวินี
โยชนา ฉบบมหามกุฎฯ พบรูปว่า ฐานูปจาร, ฐานยูปจาร และ ผลูปจาร ผู้วิจัยเข้าใจว่าปาฐะเหล่านั้น
คงจะคลาดเคลื่อนมาจากการจารใบลานผิดต่อ ๆ กันมาหลายร้อยปี

ตัวอย่างฐานูปจาระ

เอเตน ปเทน ปสาทกาโย จานูปจาเรน กาโย นาม มณฺจา อุกฺกุฏฺฐิ
กโรนฺตตี ปโยเค วียาติ ญาเปติ ฯ

แปลว่า ท่านพระสุมังคลาจารย์แสดงให้รู้ด้วยบทนี้ว่า กาย
ประสาทชื่อว่า กาย โดย ฐานูปจาระ ดังตัวอย่างว่า มณฺจา อุกฺกุฏฺฐิ กโรนฺตตี (เตียงนอนย่อมทำเสียงโห)

ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่
อาศัย เช่น มณฺจา โฆสนติ (เตียงนอนย่อมโหร้อง) หรือ มณฺจา อุกฺกุฏฺฐิ กโรนฺตตี (เตียงนอนย่อมทำเสียง
โห) คำว่า มณฺจา แม้จะกล่าวถึงเตียงอันเป็นสถานที่ ก็เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียง จึงเป็นฐาน
ูปจาระ

ตัวอย่างฐานยูปจาระ

น เกวลํ จกฺขุปฺปสาโท จกฺขุ อถโฆ จานยูปจาเรน ฆมฺกฺกุฏฺฐิปริจฺฉินฺโน
มสฺปิณฺโฑ จกฺขุติ วุจฺจตีติ ญาเปนฺโต จกฺขุตฺยาทิมาท ฯ

แปลว่า ท่านพระสุมังคลาจารย์จะแสดงให้เห็นว่า จักขุประสาทอย่าง เดียวมิใช่เรียกว่า จักขุ แต่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกก็เรียกว่า จักขุ โดยฐานอุปจาระ จึงกล่าว ว่า จักขุ เป็นต้น

ฐานอุปจาระ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสถานที่ตั้ง เช่น ธชา อากจนฺตติ (ธงเดินมา) คำว่า ธชา (ธง) แม้จะกล่าวถึงธงอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนา หมายถึงทหารถือธงอันเป็นสิ่งที่อาศัยของธง จึงเป็นฐานอุปจาระ ส่วนอุทาหรณ์ในเรื่องนี้คือประโยคจาก พระบาลีที่ยกมาอ้างไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินีว่า

จักขุ โข ปน มาคนทिय รูปารามิ รูปปรตํ รูปสมมุทิติ.

แปลว่า มาคนทियะ จักขุริ่นรมยิในรูป ยินตีในรูป ลุ่มหลงในรูป

คำว่า จักขุ (จักขุ) แม้จะกล่าวถึงจักขุประสาทอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึงก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกอันเป็นสิ่งที่อาศัยของจักขุประสาทอีกด้วย จึงเป็นฐานอุปจาระ

ตัวอย่างผลุปจาระ

โรโส ผลุปจาเรน ชีวิติ นาม เสมโห คุโหนติ ปโยเค วिय ฯ

แปลว่า รสชื่อว่า ชีวิติ โดยผลุปจาระ ดังตัวอย่างว่า เสมโห คุโหน (เสลดน้ำอ้อย)

ผลุปจาระ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุมาตั้งเป็นชื่อของผล เช่น ไข่หวัดนก โดยใช้หวัดเป็นผล นกเป็นเหตุ แต่ใช้เหตุคือนกมาตั้งเป็นชื่อของผลคือไข่หวัด ดังคำว่า ติปุสฺส ชโร (ไข่ทับทิม), เสมโห คุโหน (เสลดเป็นน้ำอ้อย, เสลดน้ำอ้อย) ชื่อความนี้หมายถึง ไข่ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่ม น้ำอ้อย โดยใช้เป็นผล ทับทิมเป็นเหตุ หรือเสลดเป็นผล น้ำอ้อยเป็นเหตุ จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือทับทิมหรือน้ำอ้อยมาตั้งเป็นชื่อของผลคือไข่หรือเสลด จัดเป็นผลุปจาระ ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน รสหรือโอชาไม่ใช่ชีวิติโดยตรง แต่เรียกว่าชีวิติโดยผลุปจาระเพราะรสหรือโอชาเป็นเหตุให้ชีวิติดำเนินต่อไปได้นั่นเอง จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือรสหรือโอชามาตั้งเป็นชื่อของผลคือชีวิติ

(2)ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนาได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

การประกอบใช้ **ครุ คัพท**ในภาษาสันสกฤต ดังข้อความว่า

पालिวิसेये क्रुसुत्तोयेव ओज्जितपो कारेव ज निवाते जाति सुवृत्तिकसु तथित्तनत्पत्तसु तसฺสนโต ฯ सकुण्णभासाविसेये पन क्रुसुत्तोयेव ओज्जितपो ฯ ตถาहि क्रति निครति सिสเสสุ सिเนหนติ क्रु क्र निครणे गुट्टरत्तพพ ओจเจติ सुत्เตน गुप्पจโย อนเนเว क्रकारसु ओ เตสุ วृत्तिमित्तातिना กโลโป नये ฯ अगवा क्रु निक्रणे वषातिहित्तातिना ओ तेसु वृत्तिमित्तातिना रकारे उरातेसे क्रुन्तिप ओत्ति ओ स्ति सकुण्णभासातो नये कहेत्वा क्रुन्ति वृत्त ฯ

แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ **ครุ คัพท** เพราะพบบทที่มีตฺทิตฺติ ปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวุทธิว่า कारेव ज निवाते ज ฯ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ **ครุ คัพท** แน่นนอน ๆ กล่าวโดย ละเอียดว่า ชื่อว่าครุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คร-ธาคู มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร กุट्टरत्तพพओज्जे, เปลี่ยน ร เป็น ओ ด้วยสูตร กุट्टरत्तพพओज्जे, ลง กุ

อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสฺ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย
 ปริ ยุตเต, อีกอย่างหนึ่ง เป็น คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรต, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วขาที่หิ
 ปพพชชาทโย นิปัจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อฺร ด้วยสูตร เตสฺ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ จึงมี
 รูปเป็น คุรุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า คุรุ โดยถือเอาพยัญชนะจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ คุรุ 2 ประการ คือ

(1) คร-ธาตุ + กุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อฺร และ

ลบ ก อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า คุรุ

(2) คร-ธาตุ + อุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อฺร จึงได้

รูปว่า คุรุ

**การอ้างว่า คหน-ศัพท์ในความหมายว่า ป่าช้า มีใช้ในคัมภีร์อมร
 โภชซึ่งนับเข้าในคัมภีร์นิฆนฑุฝ่ายสันสกฤต (กณฑ์ที่ 4 วรรค 14 คาถา 1) ดังข้อความว่า**

อมรโกเสป อกฺุพฺยรณฺณํ วิปฺน กานน คหน วนนฺติ อมรสีเหฺน วุตฺต ๗

แปลว่า แม้ในคัมภีร์อมรโภช ท่านอมรสิงหะได้กล่าวว่า

อกฺุพฺยรณฺณํ วิปฺน กานน คหน วน.

ความหมายว่า ป่า : อกฺุพฺ, อรณฺ, วิปฺน, กานน, คหน, และ วน

มีข้อความเต็มจากต้นฉบับสันสกฤตดังต่อไปนี้

อกฺุวฺยรณฺณํ วิปฺนํ คหนํ กานนํ วนम्.

ความหมายว่า ป่า : อกฺุวฺ, อรณฺ, วิปฺน, คหน, กานน และ วน

มีข้อสังเกตว่า ต้นฉบับสันสกฤตใช้เป็น อกฺุวฺ-ศัพท์ เหมือนบาลี แต่

คัมภีร์โยชนานี้ใช้เป็น อกฺุพฺ-ศัพท์ ผู้วิจัยเห็นว่าทั้งสองศัพท์ถูกต้อง เพราะอักษร ว และ พ ในอักษรเท
 วนาครีคล้ายคลึงกันมาก และสามารถใช้แทนกันได้อีกด้วย คงเป็นเพราะว่าชาวอินเดียเห็นว่าอักษรทั้ง
 สองออกเสียงคล้ายกันและมีสะกดอักษรคล้ายกัน จึงใช้แทนกันได้นั่นเอง นอกจากนี้ บาทคาถาว่า
 กานน คหน วนํ ควรมีรูปว่า คหน กานน วนํ ตามต้นฉบับสันสกฤต จึงจะถูกต้อง เข้าใจว่าคำว่า คหน
 และ กานนํ คงจะวางสลับกันด้วยการจารอักษรที่ผิดพลาดในสมัยก่อน

(3) ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลาย

แห่ง เช่น

คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดัง

ข้อความว่า

ตตถ กายทวารนฺติ กายวิญญตฺติ ๗ สาทิ โจปนกายภาวโต กมฺมาน

ปวตฺติมุขภาวโต จ กายทวารนฺติ วุจฺจติ ๗ กา ปน กายวิญญตฺติตี ปุจฺฉา ๗ อภิกฺกมาทิปวตฺตก-

จิตตชสมฺภูจฺานวาทิธาตฺสทฺสรูปกายสนณฺณสนฺธารณจฺลนสฺส ปจฺจยาการวีกาโร กายวิญญตฺติ นาม ๗

วจิทวารนฺติ วจิวินฺญตฺติ ๗ สาทิ โจปนภาวโต กมฺมาน ปวตฺติมุขภาวโต จ วจิทวารนฺติ วุจฺจติ ๗ กา ปน

วจิวินฺญตฺติตี ๗ วจิจาทปวตฺตกจิตตสมฺภูจฺานปจฺวีธาตฺยา อุปาทินนฺนฆฺณสฺส ปจฺจยาการวีกาโร

วจิวินฺญตฺติ นาม ๗ มโนทวารนฺติ สทฺพพเจตนาสมฺปยุตฺต จิตฺต วุจฺจติ วิเสสโต กุสลากุสล ๗ ต ทิ

สทฺชาตาน กายวาจกโจปน อสมฺปาปุณฺตีวา ปวตฺตาน สทฺธมฺโนกมฺมาน ปวตฺติโอกาสทฺานโต ทวารนฺติ

๗

แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ
 ๆ ที่จริงแล้วกายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม
 ๆ

ถามว่า กายวิญญูติคืออะไร

เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อากาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำ
 จุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวรูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้น
 ดำเนินไป ๆ

บทว่า วจิตทวาร (วจิตทวาร) คือ วจิตวิญญูติ ๆ ที่จริงแล้ววจิตวิญญูตินั้น
 เรียกว่า วจิตทวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ๆ

ถามว่า วจิตวิญญูติคืออะไร

เฉลยว่า วจิตวิญญูติ คือ อากาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการ
 กระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ๆ

บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง
 จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ๆ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ)
 เพราะให้ออกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกาย
 และวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน

**คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็น
 พระโพธิสัตว์หรือในขณะที่พระองค์ได้บรรลุสัมโพธิญาณแล้ว** ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทวาทส ปณจมนชมานวชชิตมหคคตจิตตานิ เจว
 กามาวจรกุสลสเหตุกามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวิสติจิตเตเสว กทาจิ ซายติ ๆ เตสุ จิตเตสุ
 จตตารี มหคคตกิริยาจิตตานิ กามาวจรกุสลมหากิริยาจิตตานิ จาติ วิสติจิตเตสุ ปวตตา กรุณา
 อิธาธิปเปตา ๆ เตสุ จตตารี มหคคตกิริยานิ อฏฐ มหากิริยานิตี ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทธ-
 ภูตสส ภควโต สนตानเน ปวตตา ๆ จตุสุ ปน มหคคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปตติ
 นาม ๆ กามาวจรกุสเลสุ ปน ปวตตา กรุณา สมุทฺทโต มาตรุทธรณกาลโต ปฏฺจาย โภธิสตตภูตสส
 ภควโต สนตानเน ปวตตาทิ เวทิตพฺพา ๆ

แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12
 ดวง เว้น ปัญจมนานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ
 (8 ดวง) ๆ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20
 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และมหากิริยาจิต (8 ดวง) ๆ

บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคต
 กิริยาจิต 4 ดวง และมหากิริยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็น
 พระพุทธเจ้าแล้ว ๆ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาบัติ ๆ
 นอกจากนั้น ฟังทราบว่าเป็นว่า กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มี
 พระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ๆ

คำอธิบายของศีลธรรมของพุทธะโดยเทียบเคียงกับบัญญัติตามหลักพระสูตรและปรมัตถ์ตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

อตถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมภูวาณน สวาสนาย วิคต-
วิทสตนีรวเสสสิโลโส มหาสพฺพญตฺตญาณาทิอปริเมยคุณาธาโร ขนฺธสนฺตานิ พุทฺโธ นาม ฯ โส เอว
ภูโต ขนฺธสนฺตานิ โลเก เอกปฺคฺคโลติ วุจฺจติ ฯ วุตฺตมฺเหต ภาควตา เอกปฺคฺคโล ภิภฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมา
โน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส กตโม เอกปฺคฺคโล ตถาคโต ภิภฺขเว อรห สมฺมาสมฺพุทฺโธ ฯ โส จ เอก-
ปฺคฺคโลติ วุตฺตพฺโพ ขนฺธสนฺตานิ ปณฺณตฺติ จ ฯ ปณฺณตฺติ จ อตฺถปณฺณตฺติ นามปณฺณตฺติทิวริธา โหติ ฯ
ตตถ ขนฺธสนฺตานิ อตฺถปณฺณตฺติ น นามปณฺณตฺติ ฯ อตฺถจ ปรมตฺถตฺถ ปณฺณตฺตฺถโลติ พุริโธ โหติ ฯ
เตสุ ปณฺณตฺตฺถโล ฯ ปณฺณตฺตฺถเตสุ ขนฺธสนฺตานิ สนฺตานิปณฺณตฺติ ฯ ปรมตฺถโชติกานามิกาย ปน
ขุทฺทกปาฐฏฺฐกถาย สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิทณฺณานิมนิตตานุตฺตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิตขนฺธสนฺตานิ-
มุปาทาย ปณฺณตฺติโก สพฺพญตฺตญาณปทฺฐจฺฉาน วา สจฺจจาภิสมฺโพทฺธนฺมุปาทาย ปณฺณตฺติโก สตฺตวิเสโส
พุทฺโธ ยถา พุทฺโธติ โย โส ภาควา สยมภู อนุจรฺยโก ปุพฺเพ อนฺนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ สาม สจฺจจา
ภิสมฺพุชฺฌิ ตตถ จ สพฺพญตฺต ปตฺโต พฺลฺสุ จ วสฺสึภาวนฺติ พุทฺโธเสสาจฺริเยน วุตฺต ฯ

แปลว่า อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสขันธ์ที่อบรม
แล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงพร้อมทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรม
อันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกใน
โลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

เอกปฺคฺคโล ภิภฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส.
กตโม เอกปฺคฺคโล? ตถาคโต ภิภฺขเว อรห สมฺมาสมฺพุทฺโธ. -บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อม
เกิดขึ้นเป็นอจฺฉริยมนุษย์ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ

กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก เป็น
บัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อตฺถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนามบัญญัติ (บัญญัติ
แสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสขันธ์ เป็นอตฺถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และเนื้อความก็มี 2
ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมัตถ์ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ในเนื้อความ
ทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็นสันตานิบัญญัติ
(บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสขันธ์ ฯ

ส่วนในอรรถกถาของขุทฺทกปาฐะชื่อว่า ปรมตฺถโชติกา ท่านพระ
พุทธโฆสจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติอาศัยกระแสขันธ์ที่อบรมแล้ว
ด้วยการบรรลุมิโมกข์อันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัย
การตรัสรู้สัจจะอันเป็นเหตุใกล้ของพระสัพพัญญุตญาณ ดังพระพุทธดำรัสว่า

พุทฺโธติ โย โส ภาควา สยมภู อนุจรฺยโก ปุพฺเพ อนฺนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ
สาม สจฺจจา นิ อภิสมฺพุชฺฌิ ตตถ จ สพฺพญตฺต ปตฺโต พฺลฺสุ จ วสฺสึภาว. -คำว่า พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า) คือ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความ
เป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น

ดังนั้น ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาทให้ตรงตามพุทธประสงค์
และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็น

เครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์
ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่น
หลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของ
ท่านได้อย่างเข้าใจ

5.2 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง **บทบาลีในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อตถโยชนา ตามสูตร
คัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** ผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษา
ค้นคว้า ดังนี้

1. บทบาลีในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิง
วิเคราะห์
2. บทบาลีในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี อตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
3. บทบาลีในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิง
วิเคราะห์
4. บทบาลีในคัมภีร์มัจฉลิตถปิณี ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์

บรรณานุกรม

1. ภาษาบาลี-ไทย:

1.1 ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539.

1.2 ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือ:

ไกรวุฒิ มโนรัตน์. วรรณคดีบาลี 1. กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, 2549.

ศิริจันทรวินัยรัตน์. “มุกตไพธสังเขปฎีกา ใน มุกตไพธวาทกรรม”. กัลกัตตา : โรงพิมพ์ศิริจันทรวินัยรัตน์, 2449.

จิรภัทร แก้วภู่ง. คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538.

_____. วรรณคดีบาลี. ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542.

ฉลาด บุญลอย. วรรณคดีบาลี ตอนที่ 1. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2506.

ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ “บทบาทของพุทธศาสนาในวงวรรณกรรมลานนา” ศีลศาสตร์สาร ฉบับ “การศึกษาในลานนา”.

ปิยพัทธ์และอื่น ๆ. ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย 7 คัมภีร์. มันทเลย์ : โรงพิมพ์ธนวดี, 2510.

พระกัจจายนะ. กัจจายนพยานกรรม. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, 2530.

พระโกศลละ. มหารูปลิตินิสัย (ปทรูปลิตินิสัยใหม่). ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดี, 2508.

_____. ปทวิจารณ์ฎีกา. มันทเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม, 2548.

พระครูธีรสุตพจน์ (บรรณาธิการ). ตามรอยพระสิริมังคลาจารย์สังฆปราชญ์ล้านนา. เชียงใหม่: โรงพิมพ์จรรยาฟิล์ม, 2556.

พระคันธสาราภิวังศ์. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555.

- _____ . กัจจายนมัญชรี. กรุงเทพมหานคร : อีรการพิมพ์, 2538.
- _____ . สุโพธาลังกรมัญชรี. กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, 2546.
- _____ . ปทรูปสิทธิมัญชรี คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์. แปลและอธิบาย,
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.
- พระญาณกิตติเถระ. อภิธมมตถวิภาวินียา ปญจิกา นาม อตถโยชนา (ปจโม ภาโค). โรงพิมพ์-
มหามกุฏราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : 2542.
- พระญาณธเถระ. นิรุตติทีปนี คัมภีร์ว่าด้วยหลักไวยากรณ์สายโมคคัลลานะ. พระธรรมโมลี
พระมหานิมิตร ธมมसारो ตรวจชำระ, สมควร ถ้วนนอก, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2548.
- พระญาณสัทธัมมะ. ปทวิจาร. มัณฑะเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม, 2548.
- พระติสสทัตเถระ. อภิธมมตถสงคหปาลียา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา.
พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.
- พระทธานาคราชครู. นิรุตติสารมัญชสา. ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- พระนาคิตะ. สัทธสารัตถชาลินี ในสัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ, 2507.
- _____ . มหาคันถัญญู ในสัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ,
2507.
- พระพุทธิปัยเถระ. ปทรูปสิทธิ. พิมพ์เนื่องในวาระมงคลสมัยอายุ 80 พรรษาพระภิกษุทันตธัมมานันท-
มหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหาบัณฑิต สำนักเรียนาลีใหญ่ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง,
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, 2543.
- _____ . ปทรูปสิทธิฎีกา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2551.
- พระโพธิรังสี. จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-
ธนากร, 2463.
- พระมหาสมปอง มุทีโต. อภิธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง
จำกัด, 2547.
- พระมหาอดิศร ธีรสีโล. ประวัติคัมภีร์บาลี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543.
- พระโมคคัลลานะ. โมคคัลลานพยากรณ์. อย่างกึ่ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, 2524.
- _____ . อภิธาน์ปทีปิกา. ในปญจมูลคณ. กรุงเทพมหานคร : วัดมหาธาตุ ฯ, 2544.
- พระรัตนปัญญาเถระ. ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย แสง มนวิฑูร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.
- พระวชิรพุทธิ. นยาสะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, 2476.
- พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. ธาตุวัตถสังคหปาฐุนิสสยะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2535.
- _____ . กัจจายนสุดตถ, อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธัมมาวดี, 2505.
- พระสังฆรักขิตะ. ปโยคสิทธิ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์มหาดไทยและการศาสนา, 2528.
- พระสัทธรรมสิริ. สัททตถเภทจินตา ใน สัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัถ,

2507.

พระสิริธัมมกิตติรัตนปัทมา. **สุโธธาหลังการฎีกา**. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, 2560.

พระอริยวงศ์. **มณีสารมัญชูลา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2542.

_____ . **คันทาภรณ์ ในสัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,

2507.

_____ . **คันทาภรณ์มัญชูลา**. พระธรรมโมลี ตรีจขำระ, พระคันทาภรณ์ภิกษุ เรียบเรียง, พระมหานิมิตร ธมมสาโร แผล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต-
บาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2545.

พระอัครวงศ์. **สัททนีติปกรณ์ 3 เล่ม**. กรุงเทพมหานคร : มุสณีธิภูมิพิไลภิกษุ, 2521-2523.

_____ . **สัททนีติ 3 เล่ม คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. พระธรรมโมลี ตรีจขำระ, พระมหานิมิตร ธมมสาโร และจำริญ ธรรมดา แผล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์-
อักษร, 2545-2546.

มณี พะยอมยงค์. **ประวัติและวรรณคดีล้านนา**. มุสณีธิศาสตราจารย์ ดร.หม่อมหลวง ต้อย ชุมสาย
เชียงใหม่, 2513,

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุคส์
พับลิเคชั่น, 2546.

ลิขิต ลิขิตานนท์. **ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย**. อนุสรณ์
พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523.

ศาสตราจารย์ ดร.อุดม รุ่งเรืองศรี. **วรรณกรรมล้านนา**. ปรับปรุงครั้งที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 2,
(กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546),

สวัสดี อ่องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. เอกสารราชการชุดล้านนาคดียุทธศาสตร์ลำดับที่ 2 โครงการ
ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ม.ป.ป.,

สุรพล ดำริห์กุล. **ล้านนา สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา,
2542.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, 2531.

สมหมาย เปรมจิตต์และคณะ. **โครงการอนุรักษ์พระคัมภีร์ล้านนา**. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง-
เชียงใหม่, 2544.

อมรสิงห์ และอัครธัมมะ. **อมรโกษ และอมรรถปกาศิกา ภาษาฎีกา**. ฉบับโรเนียว, 2482.

(2) รายงานการวิจัย/วิทยานิพนธ์:

พระมหาโกมล กมล. **พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททาวิเสส ชุด ฐิติศัพท์ ฐิติธรรม**. กรุงเทพ-
มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, 2559.

_____ . **ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททาวิเสส**. รายงาน
การวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

ทวี บุญมี. การจัดการศึกษาด้านพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2535.

พระราชวรดิฐและคณะ. ศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีไนรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส. รายงาน

การวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

รศ.เวทย์ บรรณกรกุล. การศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีไนคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท. รายงาน

การวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

ใหม่ เฉตรไธสง. บทบาทของพระบัณฑิตในการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร : รายงานการวิจัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2530.

สมเด็จ อุดม. สภาพปัจจุบันและความต้องการในด้านการศึกษาของพระสงฆ์ในจังหวัดน่าน.

วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537.

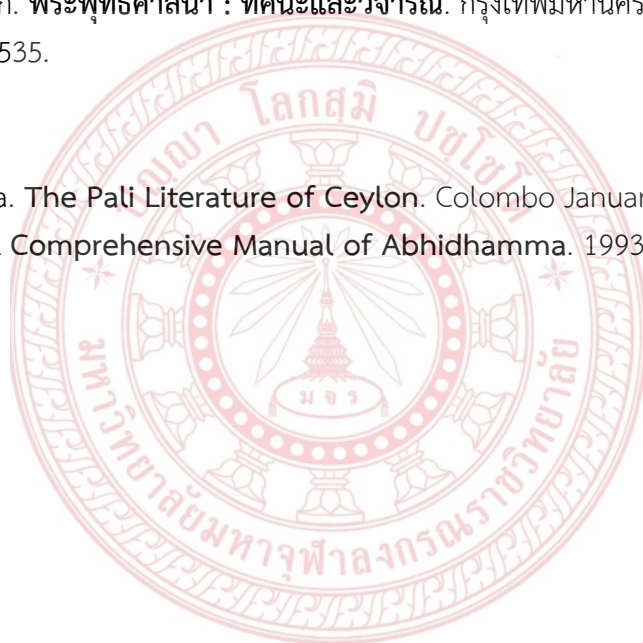
เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พระพุทธศาสนา : ทศนะและวิจารณ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง

กรุ๊ป, 2535.

2. ภาษาอังกฤษ

G.P. Malalasekera. The Pali Literature of Ceylon. Colombo January 1928.

Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. 1993.

ภาคผนวก ก

บทความวิจัย

บทบาลีในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถโยชนา

ตามสูตรคัมภีร์สัททวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์

Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā

Atthayojanā Through Saddāvisesa Texts: An

พระมหาโกมล กมล โศ. และพระมหาชิต จานชิต, ดร.

PhramahaKomon Kamalo and Phramahachit Tanachito

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuksa Buddhagosa Campus

E-mail: Pali.2015Kamaro@gmail.com Tel: 09-3292-6941

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมัตถ-
สังคหะและคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถโยชนา (2) เพื่อวิเคราะห์บทบาลีตามสูตรคัมภีร์
สัททวิเสสในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถโยชนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

ผลการวิจัยพบว่า พระอนุรุทธอาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขต
เมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโซ แคว้นคัมปะละ แถบอินเดียใต้ติดชายฝั่ง
มหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสฬณณมาลี เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา ได้
รจนาคัมภีร์อภิมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพูบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด และมีคัมภีร์ก่อนหน้า
นี้ที่ท่านได้รจนาคือคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัยและคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ท่านรจนาคัมภีร์อภิมัตถสังคหะ
เป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ด
ใดที่ตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์
จำพรรษาอยู่วัดปณสธาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็น
พระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรัก
กรมพายุที่ 6 และพระเจ้าภูวนะพายุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อภิมัตถ
เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์
อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถโยชนา ซึ่งท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสธาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้
ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์
อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ
คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการ
ประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ

เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธิตุสตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสัคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี
 อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้
 หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อน
 จวบจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ บทบาลี โยชนา คัมภีร์สัททาวีเสส

Abstract

This research aims at three objectives; 1) to survey the history of Abhidhammatthasangaha and Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā, 2) to analyze its Pali terms in Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā based on Saddavisesa texts. It was a documentary research.

The results of research revealed that the most venerable Anuruddha, an southern Indian, was born at Kaveri port, Kancipura, Cola state. Later on, he moved to live at Tanjo, Tamba state, near Indian ocean, sometime he stayed at Mahameghavana temple near Sovannamali stupa, Anuradhapuri, Sri Lanka. Abhidhammatthasangaha was compiled by request of Namba, his closed pupil. There were the former scriptures written by him; Paramatthavinicchaya and Namarupapariccheda, then the said Abhidhammatthasangaha was composed at last, therefore it was compared as a paragon, being well cut and perished, superior than the rests of diamond from past until the present.

Venerable Nāṇakittithera of Lanna, was born at Chiangmai province. He was elder than Ven. Sirimangalathera and lived at Panasaram (Jackfruit garden) located in north-west of Chiangmai. He was a master of Tilokaraja king and went to Sri Lanka in the reign of Parakramabahu VI and Bhuvanekabahu VI (1955-2014 B.E.). His writing works were totally 8 scriptures concerned with disciplines, Abhidhamma and Pali grammar including Abhidhammatthavibhāvinī Pañcīkā Atthayojanā within which was compiled at Panasaram monastery on 2045 B.E.

The significance of this Yojana text was that Nāṇakittithera with great knowledge and skills on Buddhist doctrine had proposed the method of composition into 4 types; 1) Vākyānusambandha (sentence syntax), 2) analysis form of Samasa, Taddhita and Kitaka with word composition which contains of word building process by using stanza from various Saddavisesa texts such as Kaccayana etc. with 238 stanzas in first chapter. Among these stanzas, Vidhisutta appeared mostly counts 228 in total, 3) meaning of Upasagga and Nipata, 4) relation of Pali sentence. Because of his knowledge of Pali and Sanskrit grammar and proficiency on Dhamma and Vinaya,

Nāṇakittithera was able to complete the profound Yojana text and applauded by various scholars in the past and even in recent time.

Keywords: Pali term, Yojana text, Saddavisesa texts

บทนำ

บทนำ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนั้น มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา คือหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อนุตตรสัมโพธิญาณแล้วได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี ประมวลจัดสรรสงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามโวหารของโลกนั้น เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก พระสุตตันตปิฎกนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัยสงบและมีจิตใจแน่วแน่มั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา¹ คือพระพุทธเจ้าเสด็จไปสวรรคตขึ้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตฺสูติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรคตขึ้นดาวดึงส์มาสังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ดังมีพระพุทธเจ้าองค์อื่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ เช่น พระพุทธเจ้าพระนามว่า ทีปังกร มังคละ โสภิตะ ธรรมทัสสี และพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ เป็นต้น

ระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำรุงรักษาพระสรีระ พระพุทธองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทน ส่วนพระพุทธองค์เองก็เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกुरुทวีปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ 500 รูป

¹ ส.ส.อ. (บาลี) 1/82/99. ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/2/204.

ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบัน ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสะรจนาตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าเช่นกัน

เนื่องจากคัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความตามลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์อธิบายระดับคัมภีร์ที่รองลงมาจากพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกาจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้นโดยมีชื่อเรียกว่า อัญญกถา อรรถกถา สังฆวรรณนา หรือ วรรณนา เมื่อก่่าวโดยความหมายแล้วมี 2 แห่ง² คือ

1. ด้านหลักการ คือ อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กถามรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาละเถระแห่งอินเดียได้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีอนุฎีกา

2. ด้านมุ่งจุดหมาย นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามนัยหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ (1) การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น (2) การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพ แวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (3) การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตนของผู้แต่งคัมภีร์³

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่อง โดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือชั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทธพจน์

² จิรภัทร แก้วกู่, **คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า 2-3.

³ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 123-124.

นอกจากคัมภีร์อภิธรรม 7 คัมภีร์ รวมถึงอรรถกถา ฎีกา ดังกล่าวแล้วซึ่งเป็นเรื่องที่ยาก ในเวลาต่อมา จึงมีคัมภีร์ระดับอนุฎีกาและโยชนามาขยายความเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะ อภิธัมมัตถสังคหะ ที่แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายถึง เป็นธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกษมาพหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถลินคร หรือโปโพนนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารตที่ปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณิศรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” โดยพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น โครงการวิจัยเรื่อง **บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นงานวิจัยที่ว่าด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้กับนักเรียนชั้นปริญญาตรีขึ้นไป ได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา
2. เพื่อวิเคราะห์บทบาลีตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

วิธีดำเนินการวิจัย

โครงการวิจัยเรื่อง “บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์สาย

พระอภิธรรมที่ใช้เป็นคู่มือการเรียนมีคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

1. ศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา
2. นำบทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ด้านวากยานุสัมพันธ์ ด้านรูปแบบการวิเคราะห์แบบสมาส ตัทธิต และกิตก์ ด้านความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี และด้านขั้นตอนการสร้างคำศัพท์ตามสูตรคัมภีร์สหทาทิวีสเสส
3. นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้วเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

5.1.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า พระอนุรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิระ แคว้นโจฬะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาเวรีปัญญะบ้าง หรือกาเวรีปัญญะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมีชื่อเรียกว่า กาเวรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสฬัณณมาลี เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรจนาบาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรจนามากขึ้น จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิ่งหลงเหลือถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัรมาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รจนาดำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนาก่อน พ.ศ. 1696

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรจนาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-17)⁴ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (1993) มีข้อความกล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รจนาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพททตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่า คงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่าทั้งสองท่านได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวินิจฉัย เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของ

⁴ G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo January 1928, p. 167.

ท่านซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า “พระพุทธรูปที่ตติเยระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมาย เต็มห้องและปิดประตูลั่นดาลไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเต็มห้องเช่นกัน หากแต่ ท่านได้เปิดประตูไว้” อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้โดยยังคงพิจารณาตาม ลักษณะรูปแบบการรจนาและเนื้อความในผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ซึ่งแสดงว่าท่านไม่น่าจะเกิด ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 8 (ราวพุทธศตวรรษที่ 14) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่าง คริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)⁵

พระอนุรุทธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์ เพื่อ แสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่ (1) การนอบน้อมพระรัตนตรัย (2) เนื้อหา ของคัมภีร์ (3) ลักษณะการรจนาคัมภีร์ (4) ชื่อว่าคัมภีร์ และ (5) จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์⁶

ทำให้ทราบได้ว่า โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่ นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อม กัน 2 ประการคือ(1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติ ศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้ลึกซึ้งมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนามีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและ พัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปัฐดินคร หรือ โปโพนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ได้ประชุมรจนาฎีกาโดยมี พระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี ฎีกา พระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้ รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหา วิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้ อีกทอดหนึ่ง

ทำให้ทราบได้ว่า พระคณกรรณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์ โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มี อาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของ พระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรีกรมพาทูที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา

⁵ Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. (1993) p. 16.

⁶ พระคณธรรมาภิวังศ์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555, หน้า 127-129.

และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี⁷ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละชาวลังกา ท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รับรจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น⁸

5.1.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาทบาติตามสูตรคัมภีร์สัททวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนา ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้มีหลักการใหญ่ ๆ 4 ประการ ประกอบด้วย

1. **วากยานุสัมพันธ์** คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. **บุพพานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอว ๆ เปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอว อยู่หน้า และบุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคบุพพานุสนธิ

ข. **ปรานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ๆ เปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและภณอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ๆ เปฯ อาทิ หรือ อาห ๆ เปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจบุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าบุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงผลปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

⁷ ลิขิต ลิขิตานนท์, *ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย*, (อนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523). หน้า 10.

⁸ ลิขิต ลิขิตานนท์, *ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย*, หน้า 106.

รูปนาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอาโภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ ดังต่อไปนี้

ก. รูปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มันก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นรูปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถิ), อะไร (กิ), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กิ)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึงอาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

2. รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์ทวันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา⁹ (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า กรุณาปัญญา)

รูปวิเคราะห์ตัทธิต ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิตว่า ตินณฺ สฺมูโห ตย¹⁰ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเขน ขมิตพฺพานิตี ทุกฺขานิ¹¹ (ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกฺขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กฺวิ ปัจจัยหลัง ขมฺ ชาติเป็นต้นอีกด้วย

ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสฺสุทฺธิ ศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชานานี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสฺสุทฺธิ มาจาก สฺฐ-ชาติ มีความหมายว่า หมดจด		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สฺฐ	ตั้ง สฺฐ ชื่อว่า ชาติ	ภฺวาทโย ชาติโว
สฺฐ	ลบสระท้ายชาติ	ชาติสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส
สฺฐ + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺตุคฺมาทิตฺเถ กตฺตริ
สฺฐ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺตเวทฺธิ ธตฺวา จ
สฺฐ + ฐ	เปลี่ยน ฐ ท้ายชาติ เป็น ฑ	หจฺตุตฺถานมนฺตานํ โท ธ

⁹ วิ.โยชนา 1/2/8-9.

¹⁰ วิ.โยชนา 1/44/123.

¹¹ วิ.โยชนา 1/44/123-24.

สุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรณ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปศคคณิปาตาที่หิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตทิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ
วิ + สุทฺธ		
วิ + สุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิ + สุทฺธ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สิ
วิ + สุทฺธอ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย
วิ + สุทฺธ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
วิสุทฺธ	ตั้งเป็นต้นปฐิสมาส	อมาทโย พรปเทภิ
วิสุทฺธ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานํ สมาส ยุตตโต
วิสุทฺธ	ลบวิภัตติ	เตสํ วิภตติโย โลปา จ
วิสุทฺธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรนตสส
วิสุทฺธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตทิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ
วิสุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิสุทฺธ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สิ
วิสุทฺธอ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย
วิสุทฺธ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺธ		

จากข้อมูลที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สหทาวีเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

3. อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ นำเสนอโดยสังเขป ดังนี้

อิติสทโท นามวาจโก ^๗12 แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ

¹² วิ.โยชนา 1/277/411.

จสทโท วากยารมโ โ ๑¹³ แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค)
 หิสทโท วิตถารโซตโก ๑¹⁴ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ
 ปจาติ นิปาตสมุททาโย โจทกาโกคสุจโน ๑ เอวสทโท ผสสาทโย นินุตเตติ ๑¹⁵
 แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปิจ แสดงโจทกาโกค (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น
 อถสทโท นนุสททสมานตโถ ตสุม่า ปุจฉาย วตตติ ๑ เตน อภิธมมาวตารฎีกาย นนุ
 เจตถ กามาวจรกุสเล วียาติอาทิ วุตต ๑¹⁶ แปลว่า อถ-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนุ-ศัพท์ ๑ เพราะ
 เหตุนั้น จึงเป็นไปได้ในการถาม ดังนั้น ในอภิธมมาวตารฎีกาจึงกล่าววว่า นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วีย
 เป็นต้น ๑”

4. ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทถยตตทานนติ ลากสกุการาทิตี ปเท สมพนโธ ๑ ลาก...จิตตสสาติ เทสนาติ ปเท
 สมพนโธ ๑ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสน ๑ สพพ...เทสนาติ สญญี ๑ ปโยโค นามาติ
 สญญา ๑¹⁷

บทว่า ตทถยตตทานัน เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า ลากสกุการาทิ- ๑ บทว่า ลาก-
 สกุการาทินิรเพกขจิตตสส เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า เทสนา ๑ บทว่า ยานตตยมุเขน เป็นบทตติยา-
 วิเสสนะในบทว่า เทสนา ๑ บทว่า สพพทุกขนิยยาทิกรมมเทสนา เป็นบทสัจญญี ๑ บทว่า ปโยโค นาม
 เป็นบทสัจญญา ๑

จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ และนำสูตรเฉพาะที่
 ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตร สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา เฉพาะ
 ปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏอยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัจญญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธีสูตร	จำนวน	228	สูตร
4. อติเทสสูตร	จำนวน	4	สูตร

รวมสูตรทั้งสิ้น 238 สูตร

ทำให้ทราบได้ว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็น
 ประชาญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของ
 ประชาญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบ
 รู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำคัมภีร์โยชนาเป็นหลักในการ
 ประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่เมื่ออาจ

¹³ วิ.โยชนา 1/277/411.

¹⁴ วิ.โยชนา 1/295/427.

¹⁵ วิ.โยชนา 1/304/434.

¹⁶ วิ.โยชนา 1/309/438.

¹⁷ วิ.โยชนา 1/44/124.

ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์ก็กระจายนะได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์ก็กระจายนะที่ท่านอ้างถึงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปัญจิกา ปทฺฐปสฺสตี สัททนีติ ปทมาลา สัททนีติ ชาตุมมาลา สัททนีติ สุตตมาลา นิรุตติสารมัญชูสาฎีกา อภิธาน์ปทีปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตถภทจินตา และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป ดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลานะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อี ของ สก-ศัพท์ เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตพมินาทีน (รูปว่า ตพมินา เป็นต้นย่อมาสำเร็จด้วยนิปาตสูตรนี้) และเปลี่ยนนิกคหิต (◌) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนิกคหิต (◌) เป็น ม, ย และ ท ชิตสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลานพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพพ ◌ สก อาคามี อิติ จิต ◌ ตพมินาทีนิตี สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นิกคหิตสส ทาทโส ◌¹⁸

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานะและโมคคัลลานปัญจิกาว่า สก อาคามี สกทาคามี¹⁹. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุดติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อตตํ นิปาตนา. “มยทา สเรติ (1/44) นิกคหิตสส ทกาโร. แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยนิปาตสูตร เปลี่ยนนิกคหิต (◌) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานี้ได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขป ดังต่อไปนี้ เช่น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) โดยอธิบายว่า บทวิเสสนะว่า สุนทร แม้มีรูปนปุงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นลิงควิปัลลัส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุลลิงค์ว่า สุนทร ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กมมธารโย ◌ สุนทรนติ นปุงสกลิงค ◌ มโนติ ปุลลิงค ◌ มนสทโท หิ ปุม-นปุงสกลิงควเสน ทิวลิงโค ◌ มโนติ ปุลลิงค ◌ มนนติ นปุงส ◌ นนุ มโนติ ปท อเปกขิตวา สุนทรโรติ วตตพพ กสมา เอวมวตวา สุนทรนติ วุตตนติ ◌ สจจ ◌ สุนทรนติ ปท นปุงสกลิงค มโนติ ปุลลิงเคน สมานาธิกรณ โหตีติ วิญญาปนตถ สุนทร มโนติ วุตตนติ ◌ น หิ อยมาจริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณ-ปเทน มโนติ ปทสส นปุงสกลิงคตถวิญญาปนตถ สุนทร มโนติ สทททธรณ กริ อถโย มโนคณเ ปวตต ปุลลิงคาน ปโยเคน นปุงสกลิงคภาเวนป สมานาธิกรณปทานิ กตถจิ โหนตีติ ทสสนตถ กริ²⁰ ◌ แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ◌ บทว่า สุนทร เป็นนปุงสกลิงค์ ◌ บทว่า มโน เป็นปุงลิ่งค์ ◌ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิ่งค์ คือ ปุงลิ่งค์และนปุงสกลิ่งค์ ◌ บทว่า มโน เป็นปุงลิ่งค์ ◌ บทว่า มน เป็นนปุงสกลิ่งค์ ◌ ถามว่า ท่านควรกล่าวว่ สุนทร โดยมองหาบทว่า มโน มีใช้หรือ เหตุใดจึงมีได้ กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร เฉลยว่า คำนั้นจริง ◌ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า บท

¹⁸ วิ.โยชนา 1/346/481.

¹⁹ โมค. 1/47.

²⁰ วิ.โยชนา 1/115/226.

นปุงสกลิงค์ว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับบทปุงลิ่งคคือ มโน ๆ ท่านอาจารย์รูปนี้มีได้ทำการยก ศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นถึงความหมายนปุงสกลิ่งคของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมีได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็น นปุงสกลิ่งคในตัวอย่างของศัพท์ปุงลิ่งคที่เป็นไปในมโนคณะ

คัมภีร์ไวยากรณ์สายเมียนมาร์และลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็นปุงลิ่งคหรือนปุงสกลิ่งค เช่น มโน, มน, วโจ, วจ วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปุงสกลิ่งค เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปุงสกลิ่งค คือ เป็นนปุงสกลิ่งคโดยอติลิ่งค (ลิ่งคโดยความหมาย) แต่มีรูปเป็นปุงลิ่งคและนปุงสกลิ่งคโดยสัทลิ่งค (ลิ่งคโดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปุงลิ่งค วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิ่งคได้บ้าง เช่น สุนทร มโน (ใจดี ชื่อว่า สุขนะ) หรือมีรูปเป็นปุงลิ่งคตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพโพปี มโน มโนทวาร นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปุงสกลิ่งค วิเสสนะก็ต้องมีรูปเป็นนปุงสกลิ่งคตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนตฺ ตสส มนฺ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอติลิ่งคได้บ้างเมื่อระบุถึงว่าตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลิ่งคตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปุงลิ่งคเท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่าเป็นได้ทั้งปุงลิ่งคและอติลิ่งค) จึงมีรูปว่า คาโว พุยหนติ, ตาสฺ ชีโร ปิวีสสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสฺ เป็นวิเสสนะที่ใช้เป็นอติลิ่งคของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปุงลิ่งคก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอติลิ่งคชื่อว่าสัทลิ่งค คือ ลิ่งคโดยศัพท์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอติลิ่งคตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกขุ มาตุคามน สหุธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฉนเน อาสเน อลฺกมมนิเย นิสชฺชํ กปเปยฺย (ภิกษุไต่ นั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสนะของ มาตุคามน มีรูปเป็นอติลิ่งค ไม่มีรูปเป็นปุงลิ่งคตาม มาตุคามน ว่า เอกน ดังข้อความว่า

มโนคนวิเสสนตตา นปุงสกลิ่งเคน นิตฺทิจฺฉํ²¹. แปลว่า การแสดงด้วยนปุงสกลิ่งคยอมมีได้เพราะเป็นวิเสสนะของมโนคณะ

มาตุคามสหุโท ปุลลิ่งครูปิโกปี สมานอ อิตถตฺตํ ปกาเสติ. ตสส สหุทสฺส ปโยเค ยํ สพพนามมิกปทํ ยุชชเต, ตสส ลิ่งคํ อตถสทิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกขุ มาตุคามน สหุธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฉนเน อาสเน นิสชฺชํ กปเปยฺย. อิมสฺมี ปาเจ เอกาย มาตุคามนนาติ เอกสหุโท อตถมตฺตา-เปกฺขาย อติลิ่งคิโก โหติ²². แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปุงลิ่งค ก็แสดงความเป็นอติลิ่งค ลิ่งคของบทสหุพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอติลิ่งค) เช่น โย ปน

²¹ รูป.นิสสัยใหม่ 2/97.

²² พา.อภิวินฎีกา 92.

ภิกษุ มาตุ- คาเมน สหธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจจนเน อาสเน อลัมมนิเย นิสชัญญิ กปเปยเย. แปลว่า ภิกษุใดนั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพองจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอดีตถึงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่เป็นอดีตถึงค์) ว่า เอกาย มาตุคามน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์โดยศัพท์ถึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอดีตถึงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์โดยศัพท์ถึงค์ แต่โดยอดีตถึงค์เป็นอดีตถึงค์เท่านั้น

2. ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนาได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

การประกอบใช้ **ครู ศัพท์ในภาษาสันสกฤต** ดังข้อความว่า

पालिวิसे क्रुसुत्तोयेव ओजितपो कारवो ज निवातो जाति सुखुत्मिगस तथितनत्पत्स तसन्तो १ सकुणासाविसे पन क्रुसुत्तोयेव ओजितपो १ ตถาหิ ครติ นิครติ สิสเสสุ สินهنติ क्रु क्र นิครणे कुโตรत्तพ ओजเจติ सुत्เตन กุปจโย อเนเนว क्रकारसस ओर तेसु वुत्थิตोอาतिना กโลโป नये १ อถวา क्र นิครणे วขาหิหิตोอาतिना ओ तेसु वุत्थितोอาतिना รกาเร อูราเทเส क्रุนติป อตถิ เอว สติ सकुणासाโต नये คहेत्वा क्रุนติ वुत्त²³ १ แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ ครู ศัพท์ เพราะพบ บทที่มีศัพท์ปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวูทธิว่า कारवो ज निवातो ज १ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ ครู ศัพท์แน่นอน ๑ กล่าวโดย ละเอียกว่า ชื่อว่าครู เพราะราดรความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, क्र-ธาตุ มีความหมายว่า ราดร, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร कुโตรत्तพओज, เปลี่ยน ร เป็น ओร ด้วยสูตร कुโตรत्तพ ओज, लभ कु अनुपन्ธ ด้วยสูตร तेसु वुत्थिलोपाक्रमिवारिविप्रितातेसा ज, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร नये प्रि युत्ते, อีกอย่างหนึ่ง เป็น क्र-ธาตุ มีความหมายว่า ราดร, ลง ओ ปัจจัย ด้วยสูตร वखाहिति पपुषखायो निपजन्ते, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น ओร ด้วยสูตร तेसु वुत्थिलोपाक्रमिवारिविप्रितातेसा ज จึงมีรูปเป็น ครู ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า ครู โดยถือเอานัยจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ ครู 2 ประการ คือ

(1) क्र-ธาตุ + กุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ क्र-ธาตุ เป็น ओร และลภ ก अनुपन्ธ จึงได้รูปว่า ครู

(2) क्र-ธาตุ + ओ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ क्र-ธาตุ เป็น ओร จึงได้รูปว่า ครู

3. ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น

คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

ตตถ กายทวารนติ กายวิญญตติ ๑ सा हि जोपनकायगावतो गममान पवत्तिमुखगाव- तो ज कयतवारनति वुजति १ गा पन कायविญญत्ति ति पुज्जा १ ओगिकमातिपवत्तकजित्तसम्मูจानवाโย चात्सहसुरूपकायसन्धमनसธารणजनसस पจจาการविकारो कायविญญत्ति नाम १ वजितवारनति वจिविญญत्ति १ सा हि जोपनगावतो गममान पवत्तिमुखगावतो ज वजितवारनति वुजति १ गा पन वजिविญญत्ति ति १ वजिगेत्तपवत्तकजित्तसम्मูจानप्रवीचात्त्या ओपातिनन्धनसस पจจาการविकारो वजिविญญत्ति नाम १ มโนทวารนติ สพพเจตนาสมปยุตต จิตต วุจจติ วิเสสโต กุสลาकुสล ๑ ต हि सहชาदान कायवाจค-

²³ วิ.โยชนา 1/3/23.

โจปน อสมปาปุณิตวา ปวตตาน สุทรมโนกมมาน ปวตติโอสทาทานโต ทวารนติ²⁴ ฯ แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้วกายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า กายวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า กายวิญญูติคือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวรูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ บทว่า วจิตวาร (วจิตวาร) คือ วจิตวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ววจิตวิญญูตินั้นเรียกว่าวจิตวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า วจิตวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า วจิตวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ฯ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ฯ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้อโอกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน

คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์หรือในขณะที่พระองค์ได้บรรลุสัมโพธิญาณแล้ว ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทวาทส ปญจมชฌมานวชชิตมหคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุสลสเหตุ กามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวิสติจิตเตเสวว กทาจิ ชายติ ฯ เตสุ จิตเตสุ จตตาริ มหคตกิริยา-จิตตานิ กามาวจรกุสลมหากิริยาจิตตานิ จาติ วิสติจิตเตสุ ปวตตา กรุณา อธิธาปิเปตา ฯ เตสุ จตตาริ มหคตกิริยานิ อฏฐ มหากิริยานิตี ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทฐภูตสส ภควโต สนตानะ ปวตตา ฯ จตุสุ ปน มหคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปตติ นาม ฯ กามาวจรกุสเลสุ ปน ปวตตา กรุณา สมุทโท มาตฐุทธรณกาลโต ปญจาย โภธิสตตภูตสส ภควโต สนตानะ ปวตตาทิ เวทิตพพา²⁵ ฯ แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12 ดวง เว้น ปญจมชฌมานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และมหากิริยาจิต (8 ดวง) ฯ บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหากิริยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาบัติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบวว่า กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ

สรุป

พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโช แคว้นตัมปะ แลอินเดียนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบุสกาผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด คัมภีร์นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

²⁴ วิ.โยชนา 1/59/152-53.

²⁵ วิ.โยชนา 1/2/6-7.

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ เจ้าพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพายุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพายุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รับนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัทททวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธิสสูตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาบทบาลีได้อย่างเข้าใจและตรงตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้านั้นต้องศึกษาหลักภาษาในกลุ่มคัมภีร์สัทททวิเสส มี 4 กลุ่ม ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาลีให้ตรงตามพุทธประสงค์และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัทททวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

ภาคผนวก ข

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา

ในการวิจัยเรื่อง **บทบาทลิขณคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญญา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** ครั้งนี้ ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์บทบาทที่นำมาเป็นอุทาหรณ์ในคัมภีร์โยชนาดังกล่าว เฉพาะปริเฉทที่ 1 โดยนำบทบาลีที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมัตถสังคหวิภาวินี ฎีกาทังหมดมาทำการวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์สัททาวิเสส เริ่มตั้งแต่ วิสุทธ-ศัพท์ในคาถาว่า วิสุทธ-กรณญาณ เป็นต้น ซึ่งการวิเคราะห์บทเหล่านี้จะเป็นตัวอย่างกรณีศึกษาการทำตัวรูปศัพท์ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส และเชื่อมสัมพันธ์ของประโยคในภาษาบาลี

ในคัมภีร์โยชนานี้ ท่านอาจารย์เริ่มต้นด้วยการตั้งรูปวิเคราะห์ แล้วพรรณนาถึงการสร้างรูปศัพท์ด้วยกระบวนการการใช้สูตรไวยากรณ์เป็นต้น แล้วสรุปลงด้วยการเชื่อมสัมพันธ์ของประโยคดังนี้

-รูปวิเคราะห์ว่า วิเสสน สุขณตติ วิสุทธิ ความว่า พระกรุณาและพระญาณ ไต ย่อมหมดจจากกิเลสมีรากะเป็นต้น โดยพิเศษ เพราะปราศจากความเศร้าหมองและความลุ่มหลง เพราะเหตุนั้น พระกรุณาและพระญาณ นั้น ชื่อว่าวิสุทธะ ฯ

-ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสุทธิ ศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชนานี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสุทธิ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมดจ		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสรรสส
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคมาทิตถे กตตริ
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตมเหหิ ธตมา จ
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนนตानं โท थे
สุทธ	นำเข้าประกอบกัน	นये परि युते
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรणेन त्तिया
วิ	ลบ นา วิภัตติ	स्पृषामासुस्पृक्कनिपाताति हि ज
วิ	ตั้ง วิ อุปสรรคให้เหมือนนาม	तथितसमासकित्ता नाम्नात् वेदुनात्सु ज
วิ + สุทธ		
วิ + สุทธ + ส	ลง ส วิภัตติ	लिंगकृते प्रमा
วิ + สุทธ + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	सि
วิ + สุทธ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	पुष्पमोचिन्मस्रं सरेन वियये
วิ + สุทธ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	स्रलोपोमातेसुपुज्यातिमिहि स्रलोपे तु

		ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิสุทฺธ	ตั้งเป็นตัปปุริสสมาส	อมาทโย พรปเทภี
วิสุทฺธ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานี สมาสโย ยุตตโต
วิสุทฺธ	ลบวิภัติ	เตส วิภตฺติโย โลปา จ
วิสุทฺธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรนตสส
วิสุทฺธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตทิตสมาสภิกตา นามวาทเวตุนาทีสุ จ
วิสุทฺธ + สี	ลง สี วิภัติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิสุทฺธ + อ	เปลี่ยน สี เป็น อ	สี
วิสุทฺธอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรน วิโยชเย
วิสุทฺธ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺธ		

-การเชื่อมสัมพันธ์กันของคำในประโยคต่าง ๆ เช่น

วิสุทฺธกรุณาถาณิ พุทฺธ สมพุทฺธปุชิตฺติ
ธมฺมิ สทฺธมฺมสมมฺภูตฺติ นตฺวา สงฺฆํ นินฺรจคณฺ ๑

มีการสัมพันธ์กัน ดังนี้ บทว่า อหิ เป็นสุทฺธกัตตา ในบทว่า นตฺวา ๑ บทว่า วิสุทฺธ-กรุณาถาณิ เป็นบทตุลยาธิกรณวิเสสนะ ของบทว่า พุทฺธ ๑ บทว่า พุทฺธ เป็นอวุตตกัมมะในบทว่า นตฺวา ๑ บทว่า สมพุทฺธปุชิตฺติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมิ ๑ บทว่า ธมฺมิ เป็นบทกรรมในบทว่า นตฺวา ๑ สองบทว่า สทฺธมฺมสมมฺภูตฺติ นินฺรจคณฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงฺฆํ ๑ บทว่า สงฺฆํ เป็นบทกรรมในบทว่า นตฺวา ๑ บทว่า นตฺวา เป็นบทปุพพกาลกิริยาในบทว่า วณฺณยิสฺส ๑ บทว่า วณฺณยิสฺส เป็นอาชยาตบท กัตตฺวาจก ๑

สถาบันการศึกษาสามารถนำองค์ความรู้และกระบวนการศึกษาวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนระดับปริญญาตรี โท เอก ในรายวิชา ภาษาบาลี อภิธาน ฉันทลักษณ์เบื้องต้น และอรรถการบาลีเบื้องต้น ประกอบด้วยสถานศึกษาเหล่านี้ คือ

-มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และสถาบันการศึกษาอื่น ๆ ที่จัดการเรียนทางด้านพระพุทธศาสนาและภาษาบาลี สามารถนำชุดความรู้ที่เกิดจากการวิจัย คือ คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บทบาลี แนวทางการวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก และบทบาลีในคัมภีร์ภาษาบาลี อาจารย์ประจำหลักสูตรสามารถนำผลการศึกษามากำหนดเป็นนโยบายในการจัดทำและพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัย

-แม่กองบาลีสนามหลวง และสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงของคณะสงฆ์ สามารถนำชุดความรู้จากการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมมีคัมภีร์ธัมมปทฎฐกถา เป็นต้น ทั้งนี้กำหนดให้นักเรียนมีการศึกษาวิเคราะห์โดยใช้หลักไวยากรณ์บาลีอันเป็นกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส

-นักวิชาการและบุคคลทั่วไป สามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์บทบาทตาม แนวนวกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสนาไปใช้ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน

2. กิจกรรมด้านวิชาการ

-คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อตถโยชนา เป็นคัมภีร์ใช้เป็นคู่มือการเรียนบาลี เปรียญธรรมเก้าประโยคในปัจจุบัน ซึ่งท่านผู้รจนานำคำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธี ของคัมภีร์กัจจายนะได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนะที่ท่านอ้างอิงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลนานะ โมคคัลลนานปัญจิกา ปทรูปสัททิส สัททนิติ ปทมาลา สัททนิติ ธาตุมาลา สัททนิติ สุตตมาลา นิรุตติสารมัญจสุสาฎิกกา อภิธาน์ปทีปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตถเภทจินตา และสัทท- สาร์ตถชาลินี ล้วนเป็นกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสนที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยเรา ขาดช่วงไป ทั้งที่โดยความเป็นจริง บุรพจารย์ได้ศึกษาสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงต้นกรุง รัตนโกสินทร์ และในปัจจุบันก็มีสำนักเรียนหลายแห่งที่กำลังฟื้นฟูการเรียนคัมภีร์กลุ่มสหทวิเสสน เหล่านี้ที่เราได้ยืนยันกันว่า มูลกัจจายน์ ดังนั้น ในรายงานวิจัยนี้ จึงได้ทำการวิเคราะห์และวินิจฉัยบทบาท เหล่านี้ โดยใช้คัมภีร์หลักภาษาจากคัมภีร์สหทวิเสสนเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์ดังกล่าว

-มีการพัฒนาทักษะในการค้นคว้าและการวิจัยให้กับนิสิตในระดับปริญญาตรี โท และ เอก ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อการเรียนรู้ในมิติที่หลากหลาย เช่น การ จัดการศึกษาอิสระ การจัดสัมมนา การอนุรักษ์คัมภีร์บาลีสหทวิเสสนเพื่อให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้ ตระหนักถึงพระธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่อยู่ในรูปของบทบาทพระไตรปิฎก เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ผู้สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าง่ายและสะดวกยิ่งขึ้น

-มีการหารือและรับฟังความคิดเห็นและขอเสนอแนะจากพระเถรานุเถระ ผู้บริหาร และบุคลากรของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมพระพุทธศาสนา เพื่อวิเคราะห์หาแนวทางการ อนุรักษ์คัมภีร์บาลีสหทวิเสสน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทพระไตรปิฎกใหม่มีความชัดเจนมา กยิ่งขึ้น

ภาคผนวก ค

ตารางเปรียบเทียบวัตถุดิบประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้
และกิจกรรมที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	บรรลุ วัตถุดิบประสงค์	โดยทำให้
1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของคุ้มภักดิ์ อภิธรรมมัตตสังคหะและคุ้มภักดิ์ อภิธรรมมัตตวิภาวีนี ปัญญา อรรถโยชนา	<p>ทราบว่</p> <p>-พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ได้รจนาคัมภีร์ อภิธรรมมัตตสังคหะตามคำขอร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ ไก ลั ชิต คัม ภี ร นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน</p> <p>-พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาทูที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัยพระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว</p>	ข้อที่ 1	ทำให้ทราบประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพระอนุรุธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ อภิธรรมมัตตสังคหะ และพระญาณกิตติเถระผู้รจนาคัมภีร์ อภิธรรมมัตตวิภาวีนี ปัญญา อรรถโยชนา

	8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้นคือคัมภีร์ อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รจนา คัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045		
	ทราบว่าเป็นคัมภีร์ที่ อธิบายการสร้างประโยคและ แปลความหมาย คัมภีร์โยชนา ได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่ สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบาย ให้กับคัมภีร์อรรถกถาและ ฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติ ศาสตร์ โดยกำหนดหลักการ หรือระเบียบแบบแผนการใช้ ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความใน คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การ ที่จะมีความรู้สึกรับใจว่า เรา จะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับ การศึกษา	ข้อที่ 1	ทำให้ทราบหลักการสำคัญ ในการรจนาคัมภีร์สายภาษา บาลีมีคัมภีร์โยชนาเป็นต้น
2. เพื่อวิเคราะห์ บทบาทตามสูตร คัมภีร์สหททวิ เสสใน คัมภีร์ อภิธรรมัตถวิภา วินี ปัญจิกา อรรถโยชนา	ทราบว่าเป็นคัมภีร์ที่ -หลักการสำคัญในการ รจนาคัมภีร์โยชนา พระญาณ กิตติเถระนักปราชญ์ล้านนา ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมัตถ วิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนา คัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ	ข้อที่ 2	ทำให้ทราบถึงหลักการ สำคัญในการรจนาคัมภีร์ สายภาษาบาลีมีคัมภีร์ โยชนา เป็นต้น

	<p>(1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค</p> <p>(2) รูปวิเคราะห์สมาสัตถิต และกิตก์ กระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะเป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏใน ปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธิตุตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร</p> <p>(3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต</p> <p>(4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี</p>		
	<p>ทราบว่า</p> <p>พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการดังต่อไปนี้</p> <p>1. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูป</p>	ข้อที่ 2	<p>ทำให้ทราบถึงภูมิความรู้ ความแตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ความเป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้งของพระญาณกิตติเถระ</p>

	<p>ศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์ กัจจายนะได้ ตำราไวยากรณ์ นอกจากคัมภีร์กัจจายนะที่ท่าน อ่างถึงในเรื่องนี้มีมากมาย มีคัมภีร์โมคคัลลภาวะ โมคคัลลภาวะปัญจิกา ปทรูป-สิทธิ สัททนีติ ปทมมาลา สัททนีติ ธาตุมาลา สัททนีติ สุตตมาลา นิรุตติสารมัญจสาฎิกา อภิธาน์ปทีปิกา สุโพธา ลังการฎีกา สัททตถเภทจินตา และสัททสารัตถชาลินี</p> <p>2. ความแตกฉาน ไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนาได้อ่างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น การประกอบใช้ คำศัพท์ในภาษาสันสกฤต เป็นต้น</p> <p>3. ความชำนาญ หลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายที่ หลายแห่งด้วยกัน</p>		
3. ข้อเสนอแนะอื่น	<p>ทราบถึงแนวทางการพัฒนาการเรียนรู้อันคัมภีร์บาลีสัททวิเสสจากคัมภีร์ภาษาบาลีมีคัมภีร์โยชนาที่บูรพาจารย์ได้รจนาไว้อันเป็นข้อมูลที่จำเป็นต่อการวิจัย</p>	ข้อที่ 1-2	<p>ทำให้ได้ข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเรียนรู้อันคัมภีร์บาลีสัททวิเสสอันเป็นมรดกทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกและคัมภีร์บริวารที่สำคัญยิ่ง ดังที่พระโบราณจารย์กล่าวว่าเป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎกและรักษาพระไตรปิฎกไว้</p>
4. รายงานฉบับสมบูรณ์	<p>ได้รายงานฉบับสมบูรณ์ที่สามารถตอบวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยทั้ง 2 ข้อ คือ</p>	ข้อ 1-2	<p>ได้รายงานการวิจัยที่มีคุณค่าสามารถตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยและการส่งเสริม</p>

	<p>1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา</p> <p>2. เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สหทาวีสเสในคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา</p>		<p>การจัดการเรียนรู้คัมภีร์บาลีสัททาวีสเสจากคัมภีร์ภาษาบาลีมีคัมภีร์โยชนา เป็นต้นอันเป็นมรดกทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก</p>
--	--	--	---

ภาคผนวก ง

แบบสรุปโครงการวิจัย

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่	ว.292 / 2561 MCU RS 610761292
ชื่อโครงการ	บทบาทในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
หัวหน้าโครงการ	พระมหาโกมล กมโล อาจารย์ประจำ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบانيศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทรศัพท์ 093-2926941 Email : Pali.2015Kamaro@gmail.com

ความเป็นมาและความสำคัญ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560-2564) ซึ่งเป็นแผนแม่บทหลักของการพัฒนาประเทศ และเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน รวมทั้งการปรับโครงสร้างประเทศไทยไปสู่ประเทศไทย 4.0 ตลอดจนประเด็นการปฏิรูปประเทศ นอกจากนั้น ยังได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของภาคีการพัฒนาทุกภาคส่วนทั้งสังคมและการปฏิบัติรูปด้านการศาสนา ในด้านการศาสนานั้น โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นถือเป็นกุญแจไขไปสู่การศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนาอันเป็นความรู้พื้นฐาน ทั้งนี้ เพราะกระบวนการการศึกษาในพระพุทธ-ศาสนานั้นมี 3 ชั้น คือ ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงจะจบครบกระบวนการ ในตอนต้น ปรียัติคือการศึกษาหาความรู้เป็นหัวใจสำคัญเสมือนแผนที่ดำเนินไปสู่เป้าหมายคือพระนิพพาน แต่ก่อนนั้นมีการศึกษาแบบมุขปาฐะสืบต่อกันมา ครั้นกาลเวลาผ่านไปจึงมีการบันทึกเป็นคัมภีร์ต่าง ๆ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนั้น มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา คือหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้หลุดตรัสสัมโพธิญาณแล้วได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี ประมวลจัดสรรสังเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวารธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามไฉนของโลกล้วน เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อภัยสยบและมีจิตใจแน่วแน่นมั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความ

เป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปิฎกฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา คือพระพุทธรเจ้าเสด็จไปสวรรคตขึ้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสิทธเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรคตขึ้นดาวดึงส์มาสังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธรเจ้าทุก ๆ พระองค์ ดังมีพระพุทธรเจ้าองค์อื่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ เช่น พระพุทธรเจ้าพระนามว่า ทีปังกร มังคละ โสภิตะ ธรรมทัสสี และพระพุทธรเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เป็นต้น

ระหว่างที่พระพุทธรเจ้าประทับอยู่ในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำรุงรักษาพระสรีระ พระพุทธรองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธรเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทนส่วนพระพุทธรองค์เองก็เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ 500 รูป ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลิตุตรติสสระจนาตามอุเทศที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลิตุตรติสสระก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธรเจ้าเช่นกัน

เนื่องจากคัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความตามลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์อธิบายระดับคัมภีร์ที่รองลงมาจากพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกาจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้นโดยมีชื่อเรียกว่า อัญญกถา อรรถกถา สังวรรณนา หรือ วรรณนา เมื่อกล่าวโดยความหมายแล้วมี 2 แง่ คือ

1. ด้านหลักการ

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กถามรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมपालเถระแห่งอินเดียใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีอนุฎีกา

คำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า อรุ + กถา แล้วเปลี่ยน รุ ณะ เป็น รร ได้รูปเป็นอรรถ แปลว่า อธิบายความ ส่วนคำว่า อัญญกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาบาลีว่า อตถ + กถา อตถ ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย แต่เมื่อจะเข้าสมาสกับ กถา ท่านนิยมเปลี่ยน ตถ เป็น ญจ

ส่วนอีกคำว่า สัวรรณนา วรรณนา หรือ วรรณนา (สั + วรรณ + ญ) แปลว่า อธิบาย บรรยาย ขยายความ แต่นักภาษาศาสตร์ส่วนมากนิยมแปลทับศัพท์ว่า พรรณนา ถึงแม้จะใช้

ในความหมายเดียวกันกับคำว่าอรรถกถา แต่มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันอยู่พอควร การแก้ไขความพระบาลีตอนหนึ่ง เรื่องหนึ่ง หรือหมวดหนึ่ง ๆ เรียกว่า วรรณนา เช่น เวรรณชกณทวณณนา แปลว่า พรรณนาความเวรัญชกัณท์เป็นต้น แต่ถ้ามีการแก้ไขเรื่องเล็กน้อย ๆ ลงไปอีก ท่านเรียกว่า กถา เช่น ปฐมชฎานกถา ว่าด้วยปฐมชฎานเป็นต้น การแก้ความเรื่องใหญ่ ๆ เรียกว่า อรรถกถา ถ้าแก้ความเป็นหมวดหรือเป็นตอนเรียกว่า วรรณนา และถ้าแก้ความเรื่องย่อย ๆ เรียกว่า กถา เพราะ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถา หมายถึงการอธิบาย การบรรยาย การขยายความ หรือการแก้ความพระบาลีในพระไตรปิฎกให้ผู้ศึกษาค้นคําสอนของพระพุทธเจ้าได้เข้าใจง่ายขึ้น

2. ด้านมุ่งจุดหมาย

นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามนัยหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ

2.1 การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น

2.2 การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

2.3 การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดเห็นส่วนตัวของผู้แต่งคัมภีร์

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่องโดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ไขข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือขั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทธรพจน์

นอกจากคัมภีร์อภิธรรม 7 คัมภีร์ รวมถึงอรรถกถา ฎีกา ดังกล่าวแล้วซึ่งเป็นเรื่องที่ยากในเวลาต่อมา จึงมีคัมภีร์ระดับอนุฎีกาและโยชนามาขยายความเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะ อภิธัมมัตถสังคหะที่แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายถึง เป็นธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตตินคร

หรือโปโพนนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกา ขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” โดยพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น โครงการวิจัยเรื่อง **บทบาติในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นงานวิจัยที่ว่าด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้นักเรียนชั้นปริญญาตรี 9 ประโยค ที่ได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา
2. เพื่อวิเคราะห์บทบาติตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ผลการวิจัย

5.1.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า พระอนุรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจหะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปัญญนะบ้าง หรือกาเวร์ปัญญนะบ้าง ปัจจุบันก็มีชื่อเรียกว่า กาวีร์ (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลบอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา

ช่วงที่ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา นั้น ได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรจนาบาลีใน

คัมภีร์นามรูปปริเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ ในการรจนามากขึ้น จึงรจนาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือน เพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทาง วรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะ เกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็น พระสังฆราชในสมัยนั้นได้รจนาดำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิมมัตถ-สังคหิตถการวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนาก่อน พ.ศ. 1696

ทำให้ทราบได้ว่า โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บท และวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วย ลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ(1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความ สัมพันธ์ในประโยคของ ภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์หลักของคัมภีร์ โยชนาหรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอก ความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิง ขึ้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและ พัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักรมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปัฐดินนคร หรือ โปโพนนระวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาฎีกามีพระ มหาภัสสะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถที่ปณี ฎีกาพระ วินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนา ฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหา วิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้ อีกทอดหนึ่ง

ทำให้ทราบได้ว่า พระคณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์ โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของ พระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักรมพาหุที่ 6 และพระเจ้ากัวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา

ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี ท่านมี ชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนา พระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับนาคัมภีร์ อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธรรมัตถ-วิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธรรมัตถวิภาวินีซึ่งรจนา โดยพระสุมังคละชาวลังกา ท่านได้รับนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมด ที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รับนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่ รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

5.1.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาทลีตามสูตรคัมภีร์สหททวิเสสในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความ เป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนา นี้ ท่านได้ นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนา คัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มีหลักการใหญ่ ๆ 4 ประการ ประกอบด้วย

1. **วากยานุสัมพันธ์** คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่าง ประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือ เหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบใน คัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการ เชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. **บุพพานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอวฺ ๗เปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอวฺ อยู่หน้า และบุพพกาลกริยาอยู่ท้าย ประโยคบุพพานุสนธิ

ข. **ปรานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ๗เปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและภณอยู่ ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ๗เปฯ อาทิ หรือ อาห ๗เปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบาง แห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจบุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าว ไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าบุพพานุ- สนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการ แสดงปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

รูปนาคิกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอาโภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ ดังต่อไปนี้

ก. **รูปนา (บทตั้ง)** คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อ

สงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มันก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นรูปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถิ), อะไร (กึ), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่ชอบใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่น จากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กึ)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึง อาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

2. รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์ทวันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณณา จ กรุณาปณณา (พระกรุณาและพระปณณา ชื่อว่า กรุณาปณณา)

รูปวิเคราะห์หัตถิต ท่านตั้งรูปวิเคราะห์หัตถิตว่า ตินณฺ สฺมโห ตยฺ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์หีกิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์หีกิตก์ว่า ทุกฺเขน ขมิตพฺพานิตี ทุกฺขานิ (ธรรม-ชาตอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกฺขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กฺวิ ปัจจัยหลัง ขมุ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย

ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสฺทุธิ์ ศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชานานี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสฺทุธิ์ มาจาก สฺฐ-ธาตุ มีความหมายว่า หมตจต		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สฺฐ	ตั้ง สฺฐ ชื่อว่า ธาตุ	ภฺวาทโย ธาตโว
สฺฐ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสส
สฺฐ + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺฐคฺมาทิตฺเถ กตฺตริ
สฺฐ + ฐ	เปลี่ยน ต เป็น ฐ	ธตฺมกฺเหทฺธิ ธตฺมา จ
สฺฐ + ฐ	เปลี่ยน ฐ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจฺตฺตฺถานมนฺตฺนํ โท ธ
สฺฐ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยฺตุเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภตฺติ	กรเณ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภตฺติ	สพฺพาสมาวุโสปสคฺคฺนิปาตาทิหิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตฺทฺธิตฺตฺสมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺนฺนาทิสฺสุ จ
วิ + สฺฐ		
วิ + สฺฐ + สฺธิ	ลง สฺธิ วิภตฺติ	ลิ่งคตฺเถ ปจฺมา

วิ + สุตฺ + อํ	เปลี่ยน สฺ เป็น อํ	สฺ
วิ + สุตฺ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย
วิ + สุตฺ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรํ ยุตเต
วิสุทฺ	ตั้งเป็นต้นปุริสสมาส	อมาทโย ปรปเทภิ
วิสุทฺ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานํ สมาสโย ยุตตโต
วิสุทฺ	ลบวิภัตติ	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ
วิสุทฺ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรณตสส
วิสุทฺ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็น เหมือนนามอีกครั้ง	ตฺทิตฺตสมาสภิกฺกา นามํวาทเวตฺตุนาที่สุ จ
วิสุทฺ + สฺ	ลง สฺ วิภัตติ	ลิ่งคตฺเถ ปจมา
วิสุทฺ + อํ	เปลี่ยน สฺ เป็น อํ	สฺ
วิสุทฺ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย
วิสุทฺ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรํ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺ		

จากข้อมูลที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สหทวิเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

3. อุปสรรคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสรรคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ ดังนี้

อิติสทฺโท นามวาจโก ฯ แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ

จสทฺโท วากยารมฺโห ฯ แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค)

หิสทฺโท วิตถารโชนฺโท ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจาทิ นิปาทสมุทฺทโย โจทกาโกคฺสุจโน ฯ เอวสทฺโท ผสฺสาทโย นิเวตฺเตติ ฯ
แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปิจ แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น

อถสทฺโท นนฺสทฺทสมานตฺโถ ตสฺมา ปุจฺฉาย วตฺตติ ฯ เตน อภิธมฺมาวตฺตารมฺหิ กาย
นนฺ เจตฺถ กามาวจรกฺุสเล วียาติอาทิ วุตฺต ฯ แปลว่า อถ-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนฺ-ศัพท์ ฯ
เพราะเหตุนี้ จึงเป็นไปในการถาม ดังนั้น ในอภิธมฺมาวตฺตารมฺหิกาจึงกล่าวว่า นนฺ เจตฺถ กามาวจรกฺุส
เล วีย เป็นต้น ฯ”

หิสทฺโท ทพฺหิ ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์เป็นทัพหิ (ย้าความ)

เอวสทโท นานตถ นิวตเตติ ฯ แปลว่า เอว-ศัพท์ห้ามความหมายต่าง ๆ
 ยถาติ อุปมา ฯ แปลว่า ยถา-ศัพท์เป็นคำอุปมา
 ปสทโท โจทกาโกคฺคฺสฺจโน ฯ แปลว่า ปิ-ศัพท์แสดงโจทกาโกคฺคะ (จุดมุ่งหมายของผู้
 โจทก์)

ปสทโท สุกฺขวิปัสสก อเปกฺขติ ฯ แปลว่า ปิ-ศัพท์มองหาสุขข- วิปัสสกะ
 ทุตฺติยนเย จสทโท สมฺมจฺจโย ฯ แปลว่า จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นสมฺมจฺจยะ (รวบรวม)

4. ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทถฺยตฺตทานนฺติ ลากสฺกการาทิตี ปเท สมฺพนโร ฯ ลาก...จิตตสฺสาติ เทสนาติ
 ปเท สมฺพนโร ฯ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ ฯ สพฺพ...เทสนาติ สลฺยํ ฯ ปโยโค นามา
 ตี สลฺยง ฯ

บทว่า ตทถฺยตฺตทานํ เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า ลากสฺกการาทิ- ฯ บทว่า ลาก-
 สกการาทินิรเปกฺขจิตตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ระในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า ยานตฺตยฺมฺเขน เป็นบทตติยา-
 วิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า สพฺพทุกฺขนิยฺยาทิกธมฺมเทสนา เป็นบทสลฺยงฺยํ ฯ บทว่า ปโยโค
 นาม เป็นบทสลฺยงฺยง ฯ

จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

ผู้วิจัยจึงขอเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสฺติธิ และนำสูตรเฉพาะที่
 ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตร สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา
 เฉพาะปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏอยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัณฺญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธิสฺสูตร	จำนวน	228	สูตร
4. อติเทสฺสูตร	จำนวน	4	สูตร
รวมสูตรทั้งสิ้น		238	สูตร

ทำให้ทราบได้ว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็น
 ปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของ
 ปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความ
 รอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำคัมภีร์โยชนาเป็นหลักการในการ
 ประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจ
 ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์ก็จ่ายนะได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์ก็จ่ายนะที่ท่านอ้าง
 ถึงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปญฺจิกา ปทรูปสฺติธิ สัททนีติ ปทมฺมาลา
 สัททนีติ ธาตุมาลา สัททนีติ สุตตมาลา นิรุตติสารมณฺญชฺสาฎฺฐิกา อภิธานปฺปทีปิกา สุโพธาธิการฎฺฐิกา
 สัททตฺถเภทจินฺตา และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป
 ดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลานะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อิ ของ สกิ-ศัพท์
 เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตทมินาทีน (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นยอม

สำเร็จด้วยนิปาทนสูตรนี้) และเปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลภาวะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม, ย และ ท ชิดสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลภาวะกรณมเตน ปน รูป เอว กาทพฺพ ฯ สกิ อาคามิ อิติ จิต ฯ ตพฺมิ นาทินีติ สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นิคคหิตสส ทาทโส ฯ

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลภาวะและโมคคัลลภาวะปัญจิกาวา สกิ อาคามิ สกทาคามิ. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามิ

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อตตํ นิปาทนา. “มยทา สเรติ (1/44) นิคคหิตสส ทาทโร. แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยนิปาทนสูตร เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานี้ได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ขอนี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้ เช่น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุนนะ) โดยอธิบายว่า บทวิเสสณะว่า สุนทร แม้มีรูปนปุงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสณะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นลิงควิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุลลลิงค์ว่า สุนทรโร ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กมมธารโยฯ สุนทรนติ นปุงสกลิงค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนสทโท ทิ ปุม-นปุงสกลิงควเสน ทวิลิงโค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนนติ นปุงสกลิงค ฯ นนุ มโนติ ปท อเปกขิตวา สุนทรโรติ วตตพพ กสมา เอวมวตวา สุนทรนติ วุตตนติ ฯ สจจ ฯ สุนทรนติ ปท นปุงสกลิงค มโนติ ปุลลลิงเคน สมานาธิกรณ โหตีติ วิณยาปนตล สุนทร มโนติ วุตตนติ ฯ น ทิ อยมัจจริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณ-ปะเทน มโนติ ปทสส นปุงสกลิงคตลวิณยาปนตล สุนทร มโนติ สทททธรณ กริ อถโข มโนคณ ปวตตปุลลลิงคาน ปโยเค นปุงสกลิงคาภาเวนป สมานาธิกรณปะทานิ กตถจ โหนตีติ ทสสนตล กริ ฯ แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า สุนทร เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลิ่งค์ ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิงค์ คือ ปุงลิ่งค์และนปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลิ่งค์ ฯ บทว่า มนํ เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทรโร โดยมองหามโน มโน มีใช้หรือ เหตุใดจึงมิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า บทนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับบทปุงลิ่งค์คือ มโน ฯ ท่านอาจารย์รูปนี้มิได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นความหมายนปุงสกลิงค์ของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็นนปุงสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพท์ปุงลิ่งค์ที่เป็นไปในมโนคณะ

คัมภีร์ไวยากรณ์สายเมียนมาร์และลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็นปุงลิ่งค์หรือนปุงสกลิงค์ เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปุงสกลิงค์ คือ เป็นนปุงสกลิงค์โดยอรรถลิ่งค์ (ลิ่งค์โดยความหมาย) แต่มีรูปเป็นปุงลิ่งค์และนปุงสกลิงค์โดยสัทลิ่งค์ (ลิ่งค์โดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปุงลิ่งค์ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น สุนทร มโน (ใจดี ชื่อว่า สุนนะ) หรือมีรูปเป็นปุงลิ่งค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพโพปิ มโน มโนทวารํ นาม (แม้จิตทั้งหมด

ก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้าวรรณลักษณ์ภายนอกเป็นนปุงสกลิงค์ วิเสสนะก็ต้องมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ ตามรูปลักษณ์ภายนอกแน่นอน เช่น สนฺตฺ ตสฺส มนฺ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณ์ภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณ์ภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลึงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปุงลึงค์เท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่าเป็นได้ทั้งปุงลึงค์และอิตถิลิงค์) จึงมีรูปว่า คาโว ทูยหนฺติ, ตาสฺ ชีโร ปิวีสสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสฺ เป็นวิเสสนะที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ ที่แม้จะมีรูปเป็นปุงลึงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลิงค์ ชื่อว่าสัททลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถิลิงค์ตามเนื้อความเป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺฉนฺเน อาสเน อลฺกมฺมนิเย นิสฺซหฺนฺติ กปฺเปยฺย (ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสนะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ ไม่มีรูปเป็นปุงลึงค์ตาม มาตุคาเมน ว่า เอเกน ดังข้อความว่า

มโนคณฺวิเสสนตฺตา นปฺสกลิงฺเคน นิตฺติฏฺฐิ. แปลว่า การแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสนะของมโนคณะ

มาตุคามสทฺโท ปฺุลลิงฺครูปิโกปิ สฺมาโน อิตถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส สทฺทสฺส ปโยเค ยํ สพฺพ-นามมิกปทํ ญฺชฺชเต, ตสฺส ลิงฺค์ อตถสทฺทิสฺ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺฉนฺเน อาสเน นิสฺซหฺนฺติ กปฺเปยฺย. อิมฺสมิ ปาโร เอกาย มาตุคาเมนาคิ เอกสทฺโท อตถมตฺตา- เพกฺขาย อิตถิลิงฺคิโก โหติ. แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปุงลึงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลิงค์ ลิงค์ของบทสรรพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺฉนฺเน อาสเน อลฺกมฺมนิเย นิสฺซหฺนฺติ กปฺเปยฺย. แปลว่า ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอิตถิลิงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) ว่า เอกาย มาตุคาเมน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปุงลึงค์และนปุงสกลิงค์โดยสัททลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปุงลึงค์โดยสัททลึงค์ แต่โดยอิตถิลิงค์เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น

2. ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนานี้ได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

การประกอบใช้ **ครุ ศัพท์** ในภาษาสันสกฤต ดังข้อความว่า

पालिषये क्रुसुत्तोयेव अजिदत्पो कारवो ज निवातो जाति सुवृत्तिकसस तथितनत्पत्सस तसुनतो १ सकगुणासाविसये पन क्रुसुत्तोयेव अजिदत्पो १ तदाति क्रति निरति लिससु सिनेहति क्रु क्रु निरने गुत्रोत्तपप अजजति सुतेन गुपजयो अनेनैव क्रकारसस अरु तेसु वृत्ति-आतिना गलोपे नये १ अगवा क्रु निरने वधातिहीतीआतिना अ तेसु वृत्तितीआतिना रकारे अरातेसे

ครุณฺติป อตฺถิ เอว สติ สกฺกณฺณาสาโต นย คเหตุว คุรุณฺติ วุตฺต ฯ แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ คุรุ ศัพท์ เพราะพบบทที่มีศัพท์ปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวุทธิว่า คารโว จ นิวาโต จ ฯ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ คุรุ ศัพท์แน่นอน ฯ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าคุรุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คุร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร กุโตรตพพจฺเจ, เปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร กุโตรตพพจฺเจ, ลบ ก อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นย ปริ ยุตฺเต, อีกอย่างหนึ่ง เป็น คุร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนฺเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ จึงมีรูปเป็น คุรุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า คุรุ โดยถือเอานัยจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ คุรุ 2 ประการ คือ

(1) คุร-ธาตุ + กุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คุร-ธาตุ เป็น อรุ และลบ ก อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า คุรุ

(2) คุร-ธาตุ + อุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คุร-ธาตุ เป็น อรุ จึงได้รูปว่า คุรุ

3. ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น

คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

ตตฺถ กายทวารนฺติ กายวิญญตฺติ ฯ สา หิ โจปนกายภาวโต กมฺมาน ปวตฺติมุขภาวโต จ กายทวารนฺติ วุจฺจติ ฯ กา ปน กายวิญญตฺตํ ปุจฺฉา ฯ อภิกฺกมาทูปวตฺตกจิตฺตช-สมฺภูจฺจนาวยาธตฺตสทฺฐรูปกายสนฺถมฺภนสนฺธารณจฺจนฺตส ปจฺจยาการวิกาโร กายวิญญตฺติ นาม ฯ วจิทวารนฺติ วจวิญญตฺติ ฯ สา หิ โจปนภาวโต กมฺมาน ปวตฺติมุขภาวโต จ วจิทวารนฺติ วุจฺจติ ฯ กา ปน วจวิญญตฺตํ ฯ วจเภทูปวตฺตกจิตฺตสมฺภูจฺจนาปรีวธาตฺยา อุปาทินนฺชฺญนฺตส ปจฺจยาการวิกาโร วจวิญญตฺติ นาม ฯ มโนทวารนฺติ สพฺพเจตนาสมฺปยุตฺต จิตฺต วุจฺจติ วิเสสโต กุสลากุสลา ฯ ต หิ สหชาตาน กายวาจคฺโจปน อสมฺปาปฺณิตฺวา ปวตฺตาน สุทฺธมโนกมฺมาน ปวตฺติโอกาสทานโต ทวารนฺติ ฯ แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้วกายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า กายวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหว รูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ บทว่า วจิทวาร (วจิทวาร) คือ วจวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ววจวิญญูตินั้นเรียกว่าวจิทวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า วจวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า วจวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ฯ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ฯ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้ออกาสเกิดขึ้นแก่ มโนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวของคฺประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน

คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์หรือในขณะที่พระองค์ได้บรรลุสัมโพธิญาณแล้ว ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทฺวาทส ปญฺจมชฺฌานวชฺชิตฺมคฺคตฺตจิตฺตานิ เจว กามาวจรกุสฺลสเหตุ

กามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวีสติจิตเตเสว กทาจิ ชายติ ฯ เตสุ จิตเตสุ จตตารี มหคคตกิริยา-
จิตตานิ กามาวจรกฐลมหากริยาจิตตานิ จาติ วีสติจิตเตสุ ปวตตา กรุณา อธิธาธิเปตา ฯ เตสุ
จตตารี มหคคตกิริยานิ อฏฐ มหากริยานิ ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทธภูตสส ภควโต
สนตाने ปวตตา ฯ จตุสุ ปน มหคคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปตติ นาม ฯ
กามาวจรกฐลสุ ปน ปวตตา กรุณา สมุทโท มาตรุทธरणกาลโต ปฏจาย โภธิสตตภูตสส ภควโต
สนตाने ปวตตาทิ เวทิตพพา ฯ แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหคคตจิต 12
ดวง เว้นปัญญาจมานจิต (3 ดวง) กามาวจรกฐลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่าย
สหตฺถะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิด
ในจิต 20 ดวง คือ มหคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกฐลจิต (8 ดวง) และมหากริยาจิต (8 ดวง) ฯ
บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหากริยาจิต
8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่
เกิดในมหคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาปติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบว่ามี กรุณาเจตสิกที่
เกิดในกามาวจรกฐลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่
ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ

**คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะโดยเทียบเคียงกับบัญญัติตามหลักพระสูตรและ
ปรมัตถ์ตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า**

อตถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมภูยาณน สวาสนาย วิคตวิทตสนิรวเสส-
กิเลโส มหาสพพญุตถาณาทีอปริเมยคุณาธาโร ขนธสนตानो พุทโธ นาม ฯ โส เอวภูโต ขนธ-
สนตानो โลเก เอกปุกฺคโลติ วุจจติ ฯ วุตตยเหตุ ภควตา เอกปุกฺคโล ภิกขเว โลเก อุปฺปชชมาโน
อุปฺปชชติ อจฺฉริยมนุสฺโส กตโม เอกปุกฺคโล ตถาคโต ภิกขเว อรห สมมาสมพุทฺโธติ ฯ โส จ เอก-
ปุกฺคโลติ วุตตพฺโพ ขนธสนตानो ปณฺณตติ จ ฯ ปณฺณตติ จ อตถปณฺณตติ นามปณฺณตติตีทฺวิธา โหติ
 ฯ ตตถ ขนธสนตानอ อตถปณฺณตติ น นามปณฺณตติ ฯ อตถโถ จ ปรมตถตถโถ ปณฺณตตถโถติ ทฺวิธา
โหติ ฯ เตสุ ปณฺณตตถโถ ฯ ปณฺณตตถเตสุ ขนธสนตानอ สนตानปณฺณตติ ฯ ปรมตถโชติกานามิกาย
ปน ขุทฺทกปาฏฐกถาย สพพมเมสุ อปฺปฏิหตถาณนนิมิตตानุตตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิทขนธสนตान-
มุปาทาย ปณฺณตติโก สพพญุตถาณปทฺฐจาน วา สจจาภิสมฺโพธนฺมุปาทาย ปณฺณตติโก สตต-
วิเสโส พุทฺโธ ยถา พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจรียโก ปุพฺเพ อนนฺนสฺสเตสุ รมเมสุ สาม สจจานิ
อภิสมฺพุชฺฌิ ตตถ จ สพพญุต ปตฺโต พลเสสุ จ วสีภวานติ พุทฺโธโฆสาจริเยน วุตต ฯ แปลว่า อนึ่ง ว่า
โดยองค์ธรรม พระพุทธรเจ้า คือ กระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงพร้อม
ทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรมอันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพญุตญาณเป็นต้น ฯ
กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เอกปุกฺคโล
ภิกขเว โลเก อุปฺปชชมาโน อุปฺปชชติ อจฺฉริยมนุสฺโส. กตโม เอกปุกฺคโล? ตถาคโต ภิกขเว อรห สม
มาสมพุทฺโธ. -บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอจฺฉริยมนุสฺย บุคคลผู้เป็นเอกคือ
ใคร คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธรเจ้า ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอก
ในโลก เป็นบัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อตถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนาม
บัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสขันธ์ เป็นอตถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และ
เนื้อความก็มี 2 ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมัตถ์ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็น

บัญญัติ ในเนื้อความทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็น สันตทานบัญญัติ (บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสนั้น ฯ ส่วนในอรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อว่า ปรมัตถโชติกา ท่านพระพุทโธโฆษจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติ อาศัยกระแสนั้นที่อบรมแล้วด้วยการบรรลุวิโมกข์อันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัยการตรัสรู้สัจจะอันเป็นเหตุใกล้ของพระสัพพัญญุตญาณ ดังพระ พุทธดำรัสว่า พุทโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจริยโก ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสุ ธมฺเมสุ สาม สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌิ ตตฺถ จ สพฺพญฺญุต ปตฺโต พฺลฺสุ จ วสฺสึภาวํ. -คำว่า พุทโธ (พระพุทธเจ้า) คือ พระผู้มี พระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น

สรุป

พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโซ แคว้นตัมปะ แลบบินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็ พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนุราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รจนาคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด คัมภีร์นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำ เเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมงคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่าน เป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกา ปรีกกรมพาทูที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์ อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือ คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชญา ซึ่งท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชญา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชญา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชญาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมทั้งการ ประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธิตุตรมีจำนวน มากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษา บาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้ หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชญาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ใน สมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาบทบาลีได้อย่างเข้าใจและตรงตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้านั้นต้องศึกษา หลักภาษาในกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส มี 4 กลุ่ม ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาลีให้ตรงตามพุทธ ประสงค์และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานใน

คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

การนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1) นำต้นฉบับงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ที่ผ่านการแปล และวิเคราะห์แล้วทราบเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา เนื้อหา จุดมุ่งหมายในการรจนา ลักษณะการประพันธ์ และภาษาในคัมภีร์แหล่งที่มาของเนื้อหาไปประยุกต์ใช้กับสังคมไทยปัจจุบัน

2) คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่รับผิดชอบเรื่องการจัดการศึกษาภาษาบาลีมีความตระหนักถึงคุณค่าของคัมภีร์สัทททาวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา และเป็นอุปการะแก่การศึกษาบาลีพระไตรปิฎก มีความรับผิดชอบต่อการศึกษาพระธรรมคำสอน และสามารถนำผลวิจัยบทบาลีต่าง ๆ มาอธิบายธรรมให้พุทธศาสนิกชนได้เข้าใจถึงเนื้อหาอันเป็นแก่นสารของบทบาลีนั้น ๆ เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ผู้สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าและสะดวกยิ่งขึ้น

3) สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ประจำจังหวัดทั่วประเทศ

4) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ศูนย์ ห้องเรียนในสังกัด

5) ฝ่ายการศึกษาพระปริยัติธรรม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

6) สถาบันการศึกษา มหาวิทยาลัยของรัฐและเอกชนที่เปิดหลักสูตรการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา

7) พุทธศาสนิกชนทั่วไปที่สนใจ

การประชาสัมพันธ์

จัดทำแผ่นพับประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับชุดความรู้เรื่องคัมภีร์สัทททาวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันเป็นคัมภีร์คู่บารมีบาลีพระไตรปิฎกที่เป็นมรดกตกทอดจนถึงปัจจุบัน

ประวัติผู้วิจัย

1. ชื่อ - นามสกุล : พระมหาโกมล กมโล (แก้วดิ่ง), ผศ.
(PhramahaKomon Kamalo (Kaeodueng))
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมแปดประโยค
2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม
3. หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพระดับปริญญาตรี (ป.วค.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
4. ปริญญาโท ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ (ภาษาบาลี)
อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : งานตำรา/เอกสารวิชาการเกี่ยวกับภาษาบาลี
-พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส ชุด **รู้ศัพท์ รู้ธรรม**
-พระรัตนปริตรตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส ชุด **รู้ศัพท์ รู้ธรรม 2**
บทความวิชาการ
-สัมภเวสี: บริบทและนัยของภาษาบาลีในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป
-ภาษาบาลี พื้นฐานทางการศึกษาพระพุทธานุศาสนานา
-ปะเหฬีในคำว่าอกัตถัญญูที่ควรรู้
-อนัตตา: ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้พัฒนาจิตเพื่อรู้แจ้งรูปนาม
-คัมภีร์สัทททาวิเสสอันเป็นคัมภีร์คูปารมีบาลีพระไตรปิฎก
-ศึกษาวิเคราะห์หีบหบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส
-แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าระหว่างเถรวาทกับมหายานที่ปรากฏใน
สัทธรรมปุณฑริกสูตร
-หลักปฏิบัติกรรมฐานที่เป็นลักษณะเฉพาะของการบรรลุธรรมของ
พระสาวกในสมัยพุทธกาล
งานวิจัย
-ศึกษาวิเคราะห์หีบหบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส
-ศึกษาวิเคราะห์หีบหบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทรศัพท์/โทรสาร 034-299356 โทรศัพท์มือถือ 093-2926941
E-mail: Pali.2015Kamaro@gmail.com

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ – นามสกุล : พระมหาชิต ฐานชิตโต (โต้งกระโทก)
Phramahachit Tanachito (Tongkratok)
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมเจ็ดประโยค
: 2. ปริญญาตรี ศาสนศาสตร์บัณฑิต (ศน.บ.)
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
: 3. ปริญญาโท M.A. Banaras Hindu University India
: 4. ปริญญาเอก Ph.D Sumpurananand Sanskrit University India
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : **บทความวิชาการ**
-การเจริญสติปัญญาในอิริยาบถเดินจงกรม ตามหลักอนุปัสสนา 7
-คัมภีร์ลชูกามุที : ปวิวรรต แปลความและการศึกษาวิเคราะห์
: **งานวิจัย**
-การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนา-
-เถรวาทในประเทศไทย (The Practical Form and Examination of
Theravada Meditation in Thailand)
-คัมภีร์ลชูกามุที : ปวิวรรต แปลความและการศึกษาวิเคราะห์
(Laghu Kaunudi : Transtiteration, Translation and Analytical
Study)
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทร. 0954155153 E-mail: phramahachit@gmail.com